श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

श्रीभगवद्रामानुजभाष्येण

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्वेंकटनाथ-वेदान्तदेशिक-

विरचितया तद्व्याख्यया

तात्पर्यचन्द्रिकया

संपादकीय-रसास्वादाख्यटिप्पणेन च

समेता

Sri Bhagavad Gita

with

Sri Bhagavad Ramanuja's Bhashya

and

Srimad Vedanta Desika's

Commentary named Tatparya Chandrika

Edited by Sri Abhinava Desika
(Uttamur) T. Viraraghavacharya
with his footnotes

Price] 1972 [Rs. 35

गीतार्थाः पार्थमोहः स्थिरचिदुपगतिः कर्मयोगोऽस्य धीत्वं
शैघ्र्यं योगोऽथ भक्तः तदभिगतिभिदा भक्तिरूपं विभूतिः ।
ऐशं रूपं च (तद्दृग्धेतुश्च), पर्वक्रम इह भजनात् प्रागथ क्षेत्रतज्ज्ञौ
त्रैगुण्यं पूरुषोऽद्धयोऽसुरकृति(हृति)रिह दुश्श्रद्धता सर्वसारः ॥

Sri Bhagavad Ramanuja

Sri Vedanta Desika

Dr. V. Srinivasan

Rtd. Director General of Health Services, Government of India has borne the entire cost of this book.

இந்த கீதாபாஷ்ய தாத்பர்யசந்திரிகைகளின் அச்சுக்கு முழுப் பொருள் உதவி புரிந்த டாக்டர் ஸ்ரீநிவாஸன் பல தேசங்களில் உத்யோகம் செய்து ஓய்வெடுத்த பிறகு மீண்டும் உத்யோக முயற்சியை விட்டு ஸித்தாந்த ஸம்ப்ரதாய க்ரந்தங்களைப் பயின்றே போதுபோக்குகின்றவரும், வித்யையின் அபிவிருத்திக்காகவே பணம் செலவு செய்ய வேண்டுமென்று பிறருக்கும் இவ் ஊக்கம் அளிப்பவருமான மஹான். முன்னே, புக்ட்ரஸ்டுக்கும் ரூ. 2500/- அளித்திருக்கிறார். மேலும் அளிக்க முன் வந்திருக்கிறார். சிறப்புடன் வாழ்க.

श्रीः

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोक-अकारादि

प्रथमषट्कम्

श्रीः

★★★

तृतीयषट्कम्

प्रथमः हंसयोगिव्याख्यानरीत्या स्थित इति स हंसयोगी मतत्रयाचार्येतः प्राचीन लिखन्ति। तत्र दुर्गास्तोत्रस्य नानोपनिषन्मन्त्राणामन्यथार्थं मेलनेन गायत्र्यक्षरसंख्यया अध्यायसंख्यापरिकल्पनेन, तदनुरोधेन विभजनेन च बहुस्तावदन्यथाभाव इति प्रेक्षकाः गीताबुद्धिं नैव कुर्वन्ति, भूर्जपत्रकोशोऽपि नूनं वत्सर चतुरशीत्या अर्वागेव केनचिल्लिखित इति तत्रापि न विश्वासस्य विशेषतो हेतुरस्ति। उभयत्र च प्रक्षिप्तश्लोकरीत्या संख्या न दृश्यते। तत्र शुद्धमण्डलगीतायां कृष्णश्लोकाः ६०८, अर्जुनश्लोकाः ६२, इति निर्देशात् पूर्वनिर्दिष्टेन ६२०, ५७ इति संख्यानेन सह विरोध एव। तथा गीतागतत्वेन प्रसिद्धानां बहूनां श्लोकानां त्यागः स्वयं श्लोकान्तरप्रवेशनमिति कश्चिद्दोषोऽप्यत्र। द्वितीय कोशेऽपि, कृष्णश्लोकाः ६२१, अर्जुनश्लोकाः ६५, संजयश्लोकाः ६८ इति भेदः स्पष्टः। अन्यत् पुण्यपत्तन (पूना) आनन्दाश्रममुद्रितं राजानक-रामकविकृतव्याख्यासनाथं गीतापुस्तकं काश्मीरपाठानुरोधं बहुलं लभमानं भूर्जपत्रगीताकोश-संवादं प्रायो भजत इति तत्संपादक आह। एवंभूतो भूर्जपत्रपाठो वा काश्मीरपाठो वा कस्मान्न मतत्रयप्रवर्तकैराचार्यैरादृत इत्याशंक्य, नूनं देशस्य दविष्ठतया एतत्पाठस्यानुपलब्धत्वादेव। अन्यथा भारतदर्शितसंख्यालाभात् आदृतेन स्यादियमानुपूर्वी इति च लिखति।

वस्तुत उपलब्धत्वेऽपि नाद्रियेरन्नित्येव मन्तव्यम्। भारते संख्यानिर्देशिश्लोकानां तेषां प्रक्षिप्तत्वात्। भारतान्तर्गतगीतापाठविरुद्धसंख्यानिर्देशस्य च प्रामाण्यमसंभवि। वस्तुत इमे श्लोकाः मतत्रयभाष्यकाराणां तद्व्याख्यातॄणां काले नासन्नित्येव वक्तव्यम्। अन्यथा एषां प्रक्षिप्तत्वमघटमानत्वञ्च त एवोद्भावितवन्तः स्युः। तात्पर्यचन्द्रिकायामाऽऽचार्यैरेकादशेऽध्याये यादवप्रकाशदर्शिताधिकश्लोकसद्भावविचारावसरे, 'वेदव्यासेन भारते श्लोकेयत्ता न निर्दिष्टा' इति कण्ठोक्तम्। अत एषां श्लोकानां ततः पश्चादेव प्रक्षेप इति भाव्यम्। तत्र 'अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीयाः' इति वाक्यमेकमस्ति। तत् प्रकृतप्रक्षिप्तश्लोकादिनिराकरणार्थमेव प्रवृत्तञ्चेत्, एतदुपेक्षा सुनिश्चिता। यदि शांकरस्थं, "सप्तभिः श्लोकशतैर्निबन्ध" इति वाक्य-मनादृत्येति मन्यते, तर्हि प्रबलप्रमाणोपलम्भे भारतदृष्टं श्लोकपाठमनुपेक्ष्य अधिकानां श्लोकानां ग्रहणमपि न निराक्रियते। यादवप्रकाशीयैर्भारतपाठमुल्लंघ्य अधिकश्लोकप्रदर्शनं विवादास्पद-संख्यादर्शिश्लोकाननुसरणञ्च भारतपाठे किञ्चिदविश्वासं प्रकृतश्लोकानां तदानीमभावञ्च गमयतः। तत्र हि यादवप्रकाशीयैः 'इह केचिदेवं श्लोकान् पठन्ति' इति प्राक्तनपठितत्वेन तत्र तत्र केचित् श्लोका अनूदिताः व्याख्याताश्च इत्युक्त्वा, तदनुसारिनारायणार्यदितश्लोकानपि प्रदर्श्य, कथं यादव-प्रकाशीयं दृष्टवद्भिरस्मद्भाष्यकारैस्ते उपेक्षिता इति शंकामपि मनसि निधायोक्तम्, "एते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति। पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वात् अध्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैर-नादृताः" इति। भूर्जपत्रगीतायामप्येवमेते श्लोका न सन्ति। तत्र चन्द्रिकाटिप्पणेऽस्माभिः शांकर-व्याख्यानरीत्यापि श्लोकानां सप्तशत्यधिकत्वमुक्तं यत् तत् केषाञ्चिदुक्तौ विश्वासं विधाय। वस्तुतः सप्तशत्येव तद्व्याख्यातरीतौ। यादवप्रकाशादिव्याख्यातरीतौ श्लोकाधिक्यात् तस्य प्रामाणि-कत्वस्य प्रसक्तौ शांकरैरपि भाष्यमुपलक्षणतया तदविरोधेन नेयं स्यात् तादृस्थ्यात्। [illegible]

श्लोकाधिक्यमनिराकृतवतामप्याचार्याणां भारतोक्तसंख्यारीतिर्भूर्जपत्रादिप्र[illegible]

मानास्पदम्; अधिकस्य ग्राह्यत्वेऽपि अधीयमानाज्ञुश्लोका[illegible]

शारम्भे अर्जुनप्रश्नरूपं श्लोकमेकं प्रदर्श्य तस्य प्रक्षि[illegible]

संपादकेन, नम, गीता[illegible]

प्रदर्शितम्।

ाटस्थ्येन गीतातत्त्वं विचारयन्त्यां तात्पर्यचन्द्रिकायां देवो जानातीति लेखनम्, शांकर-
.ालप्रभृति लब्धप्रचारे पाठे, यदि ततोपि प्राक्तनलिखितभारतकोशादिसाहाय्येन तत्र तत्र
भेदो लभ्येत, स्वरसश्च स्यात्, किं तत्तिरस्कारेण। स्वमताभिनिवेशियत्किञ्चित्पुरुषकृतिवत् यत्र
.क्ष्यते, तदादरणे, नातीव दोषः इत्याशयेन स्यात्। एवं कृत्वा भूर्जपत्रगीतावलोकनेन तत्रत्येषु
पाठभेदेषु केचिदिह सहृदयविमर्शकविचारपथमानीयन्ते एवम्—

2-3 श्लोके तात्पर्यचन्द्रिकासंमतः 'मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय' इति पाठ एव तत्र लक्ष्यते।

2-5 उत्तरार्धे 'हत्वार्थकामांस्तु' इत्यत्र 'न त्वर्थकामांस्तु' इति पाठोऽस्ति। अत्र शांकर-भाष्ये न किञ्चित्। अस्मद्भाष्ये पूर्वश्लोकात् व्यवहितस्य कथमित्यस्यानुषङ्गोऽभिमत इव। अन्यथा-ऽनन्वयात्। नत्विति पाठे तु न कश्चित् क्लेशः।

2-8 यः शोकमुच्छोषणमिति पाठः, न तु यच्छोकमिति। अत्र यः पुरुषः राज्यमवाप्य मे शोकमपनुद्यात् तं न पश्यामि। ममाग्रजस्य राज्यावाप्तिर्भवेत्, स तावता कथं मे शोकं निवर्तयेदित्यर्थो वाच्यः। अवाप्येत्यस्यान्वये क्लेशाभाव इत्येतावदेवात्र।

2-12 'अशोच्यान् अनुशोचंस्त्वम्' इति शत्रन्तपाठः सम्यक्। परं प्राज्ञवच्चाभिभाषसे इति तत्रत्यात् पाठात् प्रसिद्धः पाठः श्रेयान्।

2-21 कथं स पुरुषः पार्थ हन्यते हन्ति वा कथम् इति पाठः। पञ्चमे त्रयोदशे श्लोके तु, नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् इति णिजन्तपाठ एव। 2-37 हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमिति परस्मैपदमेव।

स्थितप्रज्ञः स्थितधीरित्यादिस्थलेषु स्थितशब्दस्थाने स्थिरशब्दः।

2-64 रागद्वेषविमुक्तस्तु इति पाठः, न तु वियुक्तैरिति।

3-38 यादवप्रकाशीयोदाहृततया एकादशाध्याये चन्द्रिकानिर्दिष्टाः, 'एष सूक्ष्मः परः' इत्यादयः श्लोका इह दृश्यन्ते।

7-18 ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः इति; न तु मतमिति।

11-8 न तु मां शक्ष्यसि द्रष्टुम् इति परस्मैपदम्।

11-21 स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसंघाः इति।

11-26 अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य इत्येव पाठः; न तु अमी च (हि) त्वा इति।

11-54 भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविध इति। न तु शक्य अहमिति।

12-12 त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरा इति।

13. त्रयोदशाध्यायारम्भे केषुचित्कोशेषु अर्जुनप्रश्नरूपेण कश्चित् श्लोको दृश्यते, "प्रकृतिं पुरुषञ्चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च। एतद् वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयञ्चैव केशव" इति। नायं श्लोको भाष्ये कुत्रापि व्याख्यातः। अतः प्रक्षिप्त इति कैश्चिदुक्तम्। भूर्जपत्रकोशे तु प्रश्नरूपतां विहाय भगवदुक्तिप्रारम्भरूपेणैवायं श्लोक एवं पठ्यते, "प्रकृतिं पुरुषञ्चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च। एतत्ते ...ष्यामि ज्ञानं ज्ञेयञ्च भारत" इति। अत्रेदं वक्तव्यम्—तत्रतत्रार्जुनप्रश्न उपक्रमे केषुचिदध्यायेषु ...रा स्वयमेव भगवदुपदेशानुवृत्तिरपि बहुषु, यथा 4 6, 7, 9, 10, 14, 15, 16 ... सर्वस्य द्वादशस्वध्यायेषु समाप्त्या उक्तांशत्रिशतीक... ...र्थमेव त्रयोदशा-... ...श्लोक उचितः। चतुर्दशारम्भे स्थितौ 'परं भूयः ...ताम्, तर्हि प्रश्ना... ...र्थे स्वयमेवो-

अनेन तु श्लोकेनोपदेशोपक्रमो न ह्यो लक्ष्यते; प्रकृतिपुरुषविवेकस्यात्र क्रियमाणत्वेऽपि प्रकृतिपुरुषापेक्षया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्यत्वाभावात् क्षेत्रज्ञापेक्षया ज्ञेयशब्दार्थस्य चान्यस्याभावात् पृथङ्निर्देशायोगात्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव प्रथमनिरूपणाच्च, क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं ज्ञानञ्च ते वक्ष्यामीति वा, 'प्रकृतिं क्षेत्ररूपां ते क्षेत्रज्ञं पुरुषं तथा। ज्ञानञ्च विशदं वक्ष्ये' इति वा रचना युज्यते। अर्जुनप्रश्नस्याऽऽवश्यकत्वे, पूर्वं देहारम्भकद्रव्याणां विशेषरूपेणाकथनात् तस्य द्रव्यस्य तथा तद्विलक्षणस्याऽऽत्मनश्च वैशद्यं जिज्ञासत इति युक्तमेव, अथापि पृथक् प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानज्ञेयपदप्रयोगेण प्रश्नस्य न प्रसक्तिः। अत एतदध्यायम् आन्तं निरीक्ष्य केनचिदुपक्षिप्तोऽयं श्लोक इत्येव प्रतीयते। अन्यादृशः प्रश्नरूपः उपदेशारम्भरूपो वा श्लोकः कामं स्यात्; न त्वयम्। एतदपेक्षया कस्यापि श्लोकस्याभाव एव श्रेयान्।

14–23. गुणा वर्तन्त इत्येव यो ज्ञस्तिष्ठति नेङ्गते इति पाठः; न तु योऽवतिष्ठति इति।

16–8. अपरस्परसंभूतमकिञ्चित्कमहेतुकम् इति।

17–1. ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते इति पाठः, न तु यजन्त इति।

17–23. ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा इति श्लोकः। ब्राह्मणा इति पदं न, किं तु ब्रह्मणा इति। तेनेत्यस्य ब्रह्मणेत्यर्थो माध्वभाष्ये लक्ष्यते। तत्परिपोषणमिदानीम्। ब्रह्मणा आत्मपूजार्थं वेदादयो विहिता इति तत्रोक्तम्। वेदविधानञ्च स्वातन्त्र्येण अपौरुषेयवेदप्रवचनमिति तत्रैव विवृतम्।

18–28. विषादी दीर्घसूत्रश्च इति; न तु दीर्घसूत्री इति।

18–37. यत् तदात्वे विषमिव इति; न तु तदग्रे इति।

18–38. तथा, 'यत् तदात्वेऽमृतोपमम्' इति।

18–44. पर्युत्थानात्मकं कर्म इति, न तु परिचर्यात्मकमिति। रहस्याम्नाये परिचर्यारूपेऽर्थे पर्युत्थानशब्दप्रयोगोऽस्तीति चन्द्रिकातोऽवगम्यते, तत्रोदाहृतवाक्ये, 'शूद्रः प्रथमजातिः, न वः पर्युत्थास्यामीति' इत्यस्ति। पर्युत्थानं परिचर्येति तत्र व्याख्यातम्।

18–64. इष्टोऽसि मे दृढम् इत्येव पाठः।

18–78. 'तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवाणीति मतिर्मम' इति पाठः। न तु ध्रुवा नीतिरिति। एतत्पाठे इतिशब्दाध्याहारक्लेशो नास्ति। काश्मीरपाठः, 'ध्रुवा इति मतिर्मम' इत्येवं दृष्टतया स्मर्यते। ध्रुवाः इति बहुवचनम्। स पाठः श्रेष्ठः।

भूर्जपत्रगीतायाम् अशुद्धपाठाः बहवः, बहुवैदिकमन्त्रप्रक्षेपश्च। एवमपि सहृदयतया विमृष्टुमुचितवदुपलब्धाः पाठा अत्रैवं दर्शिताः। पाठस्य क्लिष्टत्वेऽपि अर्थे परिक्लेशेऽपि व्यासमुखोद्गतमेव ग्राह्यम्; न तु स्वबुद्ध्याऽस्माभिः शिक्षणीयम्। तत्त्वं तु देवो जानाति।

भाष्यतात्पर्यचन्द्रिकयोर्महिष्ठत्वम्

अर्थविमर्शः—वेदे कर्मकाण्डे नित्यनैमित्तिकानीव काम्यान्यपि कर्माण्यनन्तानि विधीयन्ते। तत्तद्विधिमन्त्रबलेन तेषां तत्तद्देवताराधनत्वमेवाऽऽपाततः प्रतीयते। वेदान्तपरिशीलनानन्तरं तु "ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान्। सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते" इति सर्वान्तर्यामिनारायणसमाराधनत्वं सुगमम्। इदमेवाऽऽराधनरूपत्वं व्युत्पादयितुं शुक्लयजुर्वेदः कर्मनिरूपणरूपायां संहितायामेवान्ते ईशोपनिषदं घटयति, "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः", "विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह" इति कर्मणामावश्यकत्वं दर्शयति च। भगवदाराधनरूपत्वमेव पूर्वं ज्ञातुं युक्तम्, स एव कृतयुगधर्मः इत्यभिप्रेत्यैव मनुना स्मृत्यारम्भ एव,

'आसीदिदं तमोभूतम्" इत्यादिना भगवत्कर्तृकसृष्टिरवर्णि, यथा, "सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा" इति गीतायाम्। आह च पराशरः, "वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः।" इति। प्रायो जनानामर्थकामप्रावण्यात् प्रथमत एव मोक्षार्थत्वरूपकर्मयाथात्म्यस्योपदेशासंभवं विमृश्य फलार्थतयाऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानाभ्यासे रूढे क्रमेण फलमनुद्दिश्य तत्करणे प्रेरणं सुशकमित्यालोच्य यथायथं फलविशेषानपि कर्मणां व्यवस्थया परिकल्प्य तत्र तेऽर्थकामप्रवणाः प्रेर्यन्ते भगवता कर्मकाण्डे। तत्र स्वस्य परमात्मनः स्वतनुभूतानां देवतान्तराणाञ्च स्वरूपादिविवेचनं कर्मकाण्डे भगवतो नेष्टम्। यदाहुर्मीमांसापादुकायां श्रीदेशिकचरणाः,

"अन्तर्यन्तारमेकं निखिलदिविषदां प्रागवुध्वैव केचित्
तज्जातीयं च बुध्वा कतिचन यदि वा संदिहाना यजन्ते।
तेषामप्यन्तवत् तु स्मृतमिह हि फलं नैवमध्यात्मशास्त्रे
तत्त्वे बुद्धे यथावस्थितभजनदशालब्धितस्तत्पदाप्तेः ॥ १६ ॥"

इति। तदिदं सर्वेषां कर्मणां भगवत्समाराधनतरूपत्वं गीतायां यथावदुपदिश्य, "यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्", "सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः" इति कर्मणामत्याज्यत्ववचनात् गीतेयं कर्मकाण्डाभिमततत्त्वप्रदर्शिका भवति। इदमेव ह्यधीयते, "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति। अनाशकेति पदविवरणमेवं गीतायाम्। न केवलं शास्त्रीयम्, लौकिकमपि सर्वं कर्म तदर्थं भावनीयमित्याह, यत्करोषि यदश्नासि इति। तदिदं चिन्तितनिमिषितादि सर्वं भगवदधीनमिति तत्त्वं विमृशताम्, श्रीपञ्चरात्रोक्तपञ्चकालप्रक्रियानिरतानाञ्च सुव्यक्तम्।

तत्र यत् कर्म अत्यन्तघोरं भूमण्डलमण्डनायितमहाबलानन्तक्षत्रियगजतुरगपदातिरूप प्राणिजातप्रणाशनरूपं महत् युद्धम्, तस्यापि यथावदनुष्ठितस्य परमपुरुषात्यर्थप्रीणनत्वे प्रदर्शिते, तदन्येषां तत् कैमुत्यसिद्धमिति विमृश्य भगवान् भारतयुद्धारम्भे प्रपन्नमर्जुनं प्रति परमं धर्ममुपदेष्टुं प्रारेभे। अतः कर्मत्यागेन ज्ञानैकनिष्ठता गीताविवक्षितेति पक्षो नोपक्षेपमर्हति। वैकल्पिकत्वमपि विहायास्य कर्मानुष्ठानस्यात्यन्तावश्यकत्वमेवार्जुनाय बोधनीयम्। अनुष्ठातुर्जीवस्याऽऽराधकस्य, आराध्यस्य भगवतश्च सर्वदा आराध्याराधकरूपेणैवावस्थानम्, तथा आराधनभूतस्य वैदिकस्य कर्मणोऽपि यथायथं यावद्वर्णाश्रमविभागसत्त्वमवर्जनीयत्वञ्च शास्त्रप्रमितम्।

एवम्भूतस्य कर्मणः प्राधान्यमिष्ट्वा किं तत्त्वज्ञानस्य तच्छेषत्वमेव, उत उभयोः समप्राधान्यम्, आहो ज्ञानस्य प्राधान्यमन्यस्य चाप्राधान्यमिति विवाद इतोऽवसरं लभते। तत्र तत्त्वज्ञानाभावे भगवदाराधनरूपेणानुष्ठानस्यानिष्पत्तेः ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमनपलप्यम्। इदञ्च ज्ञानं श्रवणमननात्मकम्। एतदतिरिक्तं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमपि ज्ञानं सर्वत्रोपनिषत्सु नानाप्रकारं विधीयते इति गुणोपसंहारपादे भगवता बादरायणेन प्रत्यपादि। तस्य कर्माङ्गतयाऽनपेक्षणात् तस्य कर्मणश्च समप्राधान्यं केचिदाशेरते। 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते,' 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादीनि वचनान्यवलम्ब्य कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वं परे प्राहुः। अङ्गत्वमाराादुपकारकविधयेति भास्करीयाः। संनिपत्योपकारकविधयेति विशिष्टाद्वैतिनः। संभवति संनिपत्योपकारकत्वे आरादुपकारकत्वमन्याय्यमिति धर्मांगकर्मविचारावसरे मीमांसकाः।

एवम्भूतकर्माराध्यस्य ज्ञानविषयस्य च तत्त्वं निरूपयन्त्याः गीतोपनिषदः उपशतानि भाष्याणि आसन्, यतः पश्चात् श्रीभगवद्रामानुजभाष्यमाविरभूदिति वदन्ति। "तदिदं गीताशास्त्रमनेकैर्विवृतमपि अत्यन्तविरुद्धानेकार्थकमित्युपलभ्य विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करि-

ष्यामि" इति च शांकरभाष्ये प्रारम्भे व्यलेखि। अद्येव प्राक् मुद्रणपूर्वरक्षणं सुकरं नासीदिति प्रायो नवीनस्यानेकपरिगृहीतस्य व्याख्यानस्योपलम्भे प्राचीनानां रक्षणाशक्त्या परित्याग एवावशमापतित इति क्रमेण सर्वं क्षीणम्। एवं शांकरे लब्धप्रचारे तत्रानौचित्यदर्शिनो भास्करयादवप्रकाशादयः पृथक्पृथग्भाष्यं वितेनिरे। 3. 43. 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यत्र स इत्यस्य आत्मेति शांकरोक्तमर्थमुपेक्ष्य काम इत्यर्थं भास्कर आहेति माध्वभाष्यव्याख्याने जयतीर्थीये। तमेवार्थं श्रीभाष्यकृत् आद्रियते। अत्र जयतीर्थोक्तं दूषणं तु पूर्वापराननुरोधात् अतीव फल्गु; मनोधर्मत्वेऽपि कामस्यानुभवानुरोधेन बुद्ध्यपेक्षया परत्वसंभवाच्च, भूतान्तर्गतवायुविकारस्य प्राणस्य, सर्वभूतापेक्षया कारणत्वेन परं यदहङ्कारतत्त्वम् तदन्तर्गतसात्त्विकाहंकारजन्येन्द्रियनिरूपितपरत्वदर्शनात्। यादवप्रकाशव्याख्यानं तत्रतत्र चन्द्रिकायां प्रादर्शि। २-१३ श्लोके यज्ञस्वामिव्याख्यानमप्युदाहारि "यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्" इत्यादिस्थले नारायणार्योऽपि कश्चिदुक्तः।

प्रसिद्धमतत्रयभाष्येषु शांकरं समस्तपदविभजनादिना प्रत्यक्षरव्याख्यानरूपमपि न यथावदन्वयसौष्ठवं दर्शयति। पूर्वव्याक्रियानिरसनेन स्वमतप्रक्रियाव्युत्पादनाय बहुषु स्थलेषु स्वातन्त्र्येण विस्तरो विहितः, एवमनुपपादने स्वाभिमतरीतिं मूलविरोधमत्या वाचका उपेक्षेरन्निति। माध्वभाष्यं तु तत्रतत्र विष्णुपारम्यप्रतिष्ठापनाय परादृष्टानि वाक्यानि परश्शतानि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यदपि प्राक्तनव्याख्यानत एव गतार्थतामालोच्य वा पुनरुक्तिप्रायेषु श्लोकेषु किं प्रत्येकव्याख्यानेनेति प्रायशः मत्वा वा संग्रहेणैव प्रवृत्तं कतिपयश्लोकमात्रव्याख्यारूपं लक्ष्यते। तावदपि महाप्राज्ञजयतीर्थकृतविशदव्याख्यानवशादेवाधिगन्तव्यार्थम्। भगवद्रामानुजविरचितं तु गीताभाष्यम्, एकमपि श्लोकमविहाय, "सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते" इति प्रवृतश्रीभाष्यरीत्यैव प्रतिगीताक्षरव्याख्यानरूपम्, विस्तरभिया प्रायो गीतापदानुवादमविधाय श्लोकेषु पदानां विकीर्णत्वेऽपि यथाऽन्वये सारस्यमर्थसौष्ठवञ्च, तथाऽन्वयमाकलय्य तदनुरोधिवैशद्यविधायिप्रतिपदवृन्दसुन्दरसंदर्भमुखेन निष्कृष्टमर्थं निष्कम्पं निरीक्षकाणां हृदयेषु निक्षिपतीति सहृदयैः स्वयमेवानुभवितुं शक्यमिति नेयमस्थाने वाऽनर्थ्या वा भवत्यस्य प्रशंसा। व्याख्यानशैल्यैव योजनान्तराणां परादृतानां परासः सुगम इति तत्रापि प्राय औदासीन्यमेवाऽऽवहति। अहो महदस्माकं भाग्यम्, यत् ईदृशस्य भाष्यचन्द्रस्य सर्वसमाह्लादकस्य सुधावर्षिसौम्यवाङ्मयमहःपुञ्जरूपा चन्द्रिकाऽपि समपद्यतेति।

श्रीभाष्यस्य श्रुतप्रकाशिकातः प्राक् बहूनि व्याख्यानानि विस्तरसंग्रहरूपाण्यवर्तिषत। यदाहुः, "यत् तत् सेनेश्वरार्यैरगणि वकुलभृत्किङ्करैरंग्यकारि... विशदं विष्णुचित्तैर्विवव्रे" इति। अन्यान्यपि तूलिकामेघनादारिसूरिव्याख्याप्रभृतीनि। तानि सर्वाणि परिशील्य तेषां प्रत्यक्षरव्याख्यारूपत्वाभावं परमतनिरसनप्रावण्याभावञ्चावेक्ष्य तत्रभवद्भिः कवितार्किकतल्लजैः ब्रह्मनिष्ठपरिबृढैः श्रीवात्स्यवरदगुरुभिः ऊहापोहपूर्वकमद्भुतानेकाभिज्ञस्वाद्यार्थविशेषोपन्यासवैखर्या बहुकृत्वः प्रवचनावसरेषु यथायथा श्रीभाष्यप्रवचनं व्यधायि, तथातथा सर्वंतत्संमेलनेन, योजनाभेदेषु प्रसक्तेषु यथार्हं पौर्वापर्यपरिशीलनेन च प्राज्ञतमैर्वेदव्यासापरनामधेयैः श्रीसुदर्शनसूरिभिः प्रत्यक्षरनिरीक्षणेन श्रुतप्रकाशिकाख्या व्याख्या वैष्णवलोकभाग्यपरिणामरूपा प्राणीयत। यथेयम्, तथा प्रकृतस्य गीताभाष्यस्य तात्पर्यचन्द्रिका तत्रभवद्भिः विततमखविधानख्यातवैशामित्रश्रीपुण्डरीकयायजूकपौत्रैः नानासिद्धान्तनीतिश्रमविमलधीविलासानन्तसूरिसूनुभिः श्रीवरदगुरुवर्यप्रशिष्यैः, "अश्रौषं शेषकल्पादहमपि विदुषो वादिहंसाम्बुवाहात्", "तं विष्वग्भेदविद्यास्थितिपदविषयस्थेयभूतम्" इत्येवं प्रशंसितानां न्यायकुलिशाख्यगहनग्रन्थनिर्माणनिरूपितवैदुष्यातिशयानां श्रीभाष्यकृदपरावतारभूतानामात्रेयरामानुजार्याणां शिष्यैः, प्राक्तनातिचिरानुस्यूतप्रवृत्तानेकव्याख्यारीतिव्युदसनेन न्याय-

मीमांसाशास्त्रयोर्नवीकरणेन शतदूषणीसर्वार्थसिद्ध्यधिकरणसारावल्यादिपरमाद्भुतप्रौढतमप्रबन्धप्रणयनेन च प्रख्यापितवैभवैः यतिनृपतिवचस्संपदेकार्णवे श्रद्धाशुद्धावगाहशुभमतिप्राज्ञप्रकाण्डपरिषदभिषिक्तैः श्रव्यदृश्यकाव्यनिबन्धद्रमिडप्रबन्धनानाविधमणिप्रवालरहस्यग्रन्थनिर्माणोज्जीवितनिखिललोकैः कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रवेदान्ताचार्यादिविरुदभूषणैः श्रीवेंकटेशभगवदवतारभूतैः अत एव भावित श्रीवेंकटनाथनामधेयैः 'श्रीदेशिकः' इति सुप्रसिद्धैः कृतेयं भाष्यकारहृद्गतं भावं सर्वमाविर्भावयन्ती, भाष्यदर्शितपदार्थवाक्यार्थान्वयस्वारस्य–तदन्यप्रकारायोग–तत्तदुपपादकयुक्तिपुञ्जप्रदर्शनेन सर्वं गीतापरमार्थं प्रत्यक्षयन्ती सहृदयान् चातकानिव स्वानुभवसंतृप्तानेव कल्पयन्ती प्राचीनानेकव्याख्यानाभावेऽपि शिक्षासौकर्यतुष्टिप्रचितगुरुजनानुग्रह - स्वप्रत्यक्षितश्रीहयवदनपरमानुग्रहलम्भितसमुल्लासया सूक्ष्मया शेमुष्या सर्वार्थविमर्शनमाचरन्ती भगवतः श्रीकृष्णस्य मनः प्रमोदयन्ती सर्वेषां भाग्यपरिपाकभूता सादरसेव्या समुल्लसति। यया श्रीभगवद्यामुनमुनविनिर्मितस्य गीतार्थसंग्रहस्य भाष्यकृद्दर्शितस्थलेऽन्यत्र च यथावसरं संयोजनेन सारस्यमनुभाव्यते।

तदेतत् व्याख्यानं गीतार्थसर्वस्वभूतं कतिपयेषु स्थलेषु तालकोशगतविपर्यया यथापूर्वमद्याप्यनुपलब्धमपि यावदुपलम्भं यथावद्वधायाद्य प्रकाश्यते। प्राचामियं शैली, यत् यैः कैश्चित् कृतमन्यथाव्याख्यानं परं व्युदस्य वास्तवार्थप्रकटनमित्येतावति अनुपरम्य उक्तानुक्तसंभावितसर्वानुपपन्नार्थविमर्शेन स्वीकर्तव्यातिरिक्तसर्वार्थदूषणमिति। अनयैव शैल्या पूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि वेदार्थनिर्णये प्रवर्तन्ते। नहि तत्र प्रत्यधिकरणं शङ्क्यमानेनार्थेन किञ्चित्पुरुषोद्भावितेनैव भाव्यमिति नियमः। तथैवात्र तात्पर्यचन्द्रिकायां भाष्यकाराद्दृतार्थातिरिक्तसंभावितसर्वार्थयुक्तायुक्तत्वविमर्शोऽपि प्रतिपदं क्रियते। अर्थात् तत्र परोक्तोऽर्थोऽपि परास्तो भवति। प्रथमेऽध्याये, अपर्याप्तं तदस्माकमिति श्लोकेऽन्यत्र चैवं द्रष्टव्यम्। विशिष्य परोक्तमनूद्य परिहरणमपि पदेपदे भवति। संग्रहेण च शांकरार्थः समाहृत्य सर्वधर्मानिति श्लोकव्याख्यानात् परतः पृथक् परास्तः। यद्यप्यानन्दतीर्थीयं भाष्यमपि तदा स्थितमेव, तद्व्याख्यातृजयतीर्थाचार्यगुरोरक्षोभ्यमुनेः अद्वैताचार्यस्य विद्यारण्यमुनेश्च वादकथायामन्ते वादद्वयं संगृह्य प्रेष्य तत्र मध्यस्थीभूय स्वाशयमाविष्कर्तुं प्रार्थिता इमेऽस्मदाचार्याः एतत्तात्पर्यचन्द्रिकाकाराः सर्वमालोड्योचितमुपपाद्य, "असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना। विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत्" इत्युपसंजह्रुरिति हि निश्चप्रचमेतत्। सर्ववेदसमुचितभाष्यनिर्माणालंकर्मीणस्य सर्वदर्शनसंग्रहकृतो मीमांसादिनिष्णातस्य महतोऽपि विदुषः अक्षोभ्यमुनिमूला हानिर्महारण्यस्यासिमूलेव संपद्यत इति विद्यारण्यस्यात्र वैदुष्याधिक्यमप्याहत्य ज्ञापयन्ति। विद्यारण्यैश्च सर्वदर्शनसंग्रहेऽस्मदाचार्यश्लोको विशिष्टाद्वैतदर्शनसंवादायोदाहारि। एवमानन्दतीर्थीयस्य ततः प्राक् स्थितत्वे, श्रीमद्रहस्यत्रयसारे, आनन्दतीर्थीयाः परमसाम्यवचनं व्यस्मार्षुरिति वचनमपि प्रमाणम्। एवमपि तस्यात्रादूषणं नूतनस्य तस्यैतद्देशे विशेषप्रचारविरहादिति भाव्यम्।

ईदृशस्यास्य व्याख्यानस्य विस्तरेण व्याख्यानं यद्यपि युक्तम्, अथाप्यवेक्षकाणां तन्द्रालुतामर्थव्ययाधिक्यमन्यकार्यबाहुल्यञ्चानुचिन्त्य यथोचितटिप्पणमुखेनैव रसास्वाद इहाभिव्यंधीयत।

अष्टादशपर्वात्मकमहाभारतान्तर्गतस्याष्टादशाध्याय्यात्मनो गीताशास्त्रस्य प्राशस्त्यं प्रत्यध्यायमवसाने विलिखितात् वाक्यादपि सुबोधम्; 'ओं तत्सदिति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु' इति हि तत्रोल्लेखः। ओमिति भगवत्परत्वमस्याः ज्ञाप्यते। यथा हि नानाविधकार्यविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनेऽपि तदाराध्यस्य सर्वफलप्रदतया सिद्धोपायस्य प्राप्यतमस्य परमानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मण एव

प्राधान्येनोपनिषत्तात्पर्यविषयत्वमालक्ष्य भगवान् बादरायणः, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येव सूत्रयाञ्चकार, न भक्तिजिज्ञासेत्येवम्, स्थापयाञ्चकार च तस्य प्राधान्यं समन्वयाधिकरणे—तथा श्रीभगवद्यामुनमुनयोऽपि गीतायां तत्प्राधान्यम् अत एवोपनिषत्साम्यञ्च संलक्ष्य, "स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः। नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः" इति परं ब्रह्मेतिपदेन उक्तमर्थं ध्वनयन्तो नारायणं प्राधान्येन निरदिक्षन्। तस्य च मोक्षतदतिरिक्तसर्वफलप्रदत्वं तत्सदिति पदद्वयेन क्रमेण ज्ञाप्यते। उपनिषदः सर्वाः सहस्रकृत्व आवर्तयद्भिरपि कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपोपायत्रयनिष्कर्षादिकं दुर्ज्ञानमिति विशिष्यत इयमुपनिषत्तोऽपि। अथाप्युपनिषदित्येवेयमपि निर्दिश्यते तद्गौरवाभञ्जनाय। उपनिषदनुक्ता अपि विषयाः सर्वज्ञभगवन्मुखाम्बुजमकरन्दायमानवाङ्मयवेदिताः सम्यक् विश्वसनीया एव भवन्ति, अथापि गीताध्ययनानन्तरमुपनिषदामपि एतदर्थपरत्वमनायाससमधिगम्यमिति ज्ञापनाय, भगवद्गीतासूपनिषत्सु इति निर्देशः।

गीतशब्दो गौरविते वाङ्मये संप्रयुज्यते। श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीता इति रामायणे स्थितम्॥ १
स्त्रीलिंगगीताशब्दश्च प्रसिद्धः श्लोकसंततौ। छन्दोनामानि गायत्र्यादीनि वेदे स्त्रियां यतः॥२
श्रुतिगीतारुद्रगीतेत्येवं गीतास्थितावपि। एवैव भगवद्गीता गीतेति ख्यातिमश्नुते॥ ३
गीतास्वष्टादशाध्यायाः षट् चत्वारिंशदादिमे ४६।
द्वासप्तति ७२ स्त्रयश्चत्वारिंशत् ४३ त्रिंशन्नवान्विता ३९॥ ४
एकोनत्रिंशदप्येवं २९ चत्वारिंशच्च सप्तभिः ४७।
३० त्रिंशदष्टाविंशतिश्च २८ चतुस्त्रिंश ३४ दथो जगुः॥ ५
द्विचत्वारिंशतं ४२ पञ्चपञ्चशत् ५५ विंशतिस्ततः २०।
चत्वारिंशत् ४० सप्तविंशत्याख्याताः २७ श्लोकविंशतिः २०॥ ६
चतुर्विंशतिसंख्याताः २४ अष्टाविंशतिरेव २८ च।
७८ अष्टसप्ततिरन्त्येऽतः श्लोकसप्तशती स्थिता॥ ७

विशिष्यात्राध्यायानां नामानि तत्रतत्रान्यथाऽन्यथा निर्दिश्यन्ते। तत्र—

1	अर्जुनविषादयोगः	7	विज्ञानयोगः	13	क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः
2	सांख्ययोगः	8	अक्षरपरब्रह्मयोगः	14	गुणत्रयविभागयोगः
3	कर्मयोगः	9	राजविद्याराजगुह्ययोगः	15	पुराणपुरुषोत्तमयोगः
4	ज्ञानयोगः	10	विभूति विस्तरयोगः	16	दैवासुरसंपद्विभागयोगः
5	कर्मसंन्यासयोगः	11	विश्वरूपसंदर्शनयोगः	17	श्रद्धात्रयविभागयोगः
6	योगाभ्यासयोगः	12	भक्ति[पर्व]योगः	18	मोक्षसंन्यासयोगः

इति क्रमेणाध्यायनामानि ग्राह्याणि। अद्वैतग्रन्थे क्वचित् चतुर्थे ज्ञानकर्मसंन्यासयोग इति, पञ्चमे संन्यासयोग इति, षष्ठे आत्मसंयमयोग इति रीत्या निर्देशेऽपि नार्थभेदः। तत्तन्नामार्थश्चात्राऽऽवश्यकस्थलेषु टिप्पणे प्रादर्शिषत। नवमाध्यायस्यैव भक्तियोगपरत्वात्, द्वादशे भक्तियोगे शीघ्रफलप्रदत्वस्य, भक्तियोगाशक्तस्य तदधस्तनपर्वणाञ्च वर्णनात् तदर्थं पर्वयोग इति नाम युज्यते। सर्वाध्यायप्रत्येकार्थसंग्रहश्लोकश्च कश्चित् तात्पर्यचन्द्रिकान्ते आचार्यैर्निर्माय योजितोऽस्ति। तत्र लेखकप्रमादमूलकिञ्चिदशुद्धिसंभावनाऽप्यस्ति। अन्यश्च तदनुसारेण निष्कृष्यास्माभिः कृतः पूर्वं गीतार्थसंग्रहमुद्रणे इह चान्यत्र निवेशितोऽस्ति।

परोक्तगीतार्थविमर्शः

नत्वा नारायणं कृष्णं कृष्णद्वैपायनञ्च तम् । गुरूनपि परप्रोक्तो गीतार्थोऽथ विमृश्यते ॥

धार्मिकाग्रेसरस्य विरक्तस्य धनञ्जयस्याप्रतीक्षितोपनतोऽयं मोहः परमस्य हितस्योपदेशमन्तरा न शाम्यतीति निश्चित्य भगवान् निःश्रेयसोपयोगितत्त्वमुपदिदेश गीतायामिति सर्वे संप्रतिपन्नाः । उपदिश्यते च द्वितीयषष्ठसप्तमत्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाष्टादशेषु यथावत् सर्वे तत्त्वम् । "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते", "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इत्यादिना ज्ञानमभ्युपाय इति चाभ्यस्यते । एवमपि युद्धान्निवृत्तस्य तस्य तत्र प्रेरणार्थमेव सर्वस्याप्युपदेशस्य वर्तनात्, "युध्यस्व विगतज्वरः", "तस्मात् युद्ध्यस्व भारत", "मामनुस्मर युद्ध्य च", "करिष्ये वचनं तव" इत्यादितश्च तदर्थे कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति च संप्रतिपत्तव्यम् । अतएव अद्वैतिनोऽपि भास्करयादवप्रकाशादयो जगत्पारमार्थ्यमास्थिताः ज्ञानकर्मसमुच्चयमेव गीतार्थे प्रतिजानते । समुच्चयः कीदृश इत्यवान्तरभेदशोधनं तावदास्ताम् । अत्र शांकरभाष्यसरणिस्तावदेवम्--

प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपधर्मद्वयमत्रार्जुनायोपदिष्टम् । तदेव वेदव्यासः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध । तदिदं गीताशास्त्रमनेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्य विवरणं क्रियते । अस्य शास्त्रस्य प्रयोजनं परं निःश्रेयसं संसारात्यन्तोपरमः । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्माद्भवतीति ।

किमर्थं प्रवृत्तिधर्मोपदेश इति न प्रष्टव्यम् । नात्र भाष्ये प्रवृत्तिपदेन काम्यकर्मरूपप्रवृत्तिधर्मोऽभिप्रेतः । किंतु ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं ब्रह्मण्याधाय कर्माणि, ब्रह्मार्पणम् इत्यादौ तद्विवक्षितं निष्कामकर्मैव क्रियारूपत्वात् प्रवृत्तिपदेनोच्यते । प्रवृत्त्यभावरूपत्वात् केवलज्ञानमेव निवृत्तिधर्म इति । ज्ञानकर्मसमुच्चयश्च न गीतार्थः ; 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप' इत्येवं विभिन्नकर्तृकत्वेनैव प्रतिपादनात् ॥ तत् किं कर्ममात्रेणापि निश्श्रेयसप्राप्तिरिति चेत्—नैवम् । निष्कामकर्मानुष्ठानस्य सत्त्ववृद्धियोग्यताधायकतया ज्ञानोत्पादकतया वा प्रथमपर्वत्वात् । ततो ज्ञाननिष्ठैव साक्षात् मोक्षहेतुः । तर्हि ज्ञाने जाते पश्चात् कर्म त्याज्यमिति चेत्-सत्यम् ; अथापि तदनुष्ठानेन स्वस्य फलाभावेऽपि लोकसंग्रहाय तदनुष्ठानम् । अत एव कर्मणैव हि संसिद्धिमिति वचनमुपपन्नम् । यदि जनकादयः तदानीमलब्धज्ञानाः, तदा कर्मणा तेषां ज्ञाननिष्ठारूपा संसिद्धिः । यदि प्रागेव लब्धज्ञानाः, तदाऽपि लोकसंग्रहार्थमनुतिष्ठन्त एव निःश्रेयसभाज इति । तत्रार्जुनं प्रति 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्युक्त्वा कर्मापरित्याज्यत्वमत्रोच्यते । न सर्वेषामेवम् ; कर्मणा निष्कामेन विवृद्धसत्त्वानां संन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारः । सैव साक्षात् हेतुः । तदन्येषां कर्मयोगो भवति । स च 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इत्युक्तरीत्या समत्वाख्ययोगगर्भः । ईश्वरार्पणधिया क्रियमाणे ईश्वरप्रीतिसिद्ध्यसिद्धिविषयेऽपि साम्यं भाव्यम् । यो ह्यादित एव सत्त्व-

शुद्धिमान्, स तदैव संन्यासी ज्ञाननिष्ठायामवतरति। सा च शुद्धिस्तस्य नूनं पूर्वजन्मकृतनिष्काम-कर्मायत्ता। अन्यस्तु कर्मयोगं प्रारभ्य क्रमेण तथा भविष्यति। सर्वमिदं द्वितीयतृतीयाध्याययोरुक्त-मेवोपरिसर्वैरध्यायैः प्रपञ्च्यते। ज्ञाननिष्ठा च स्थितप्रज्ञता अहं ब्रह्मास्मीत्यैकयाध्यवसाय इति।

अत्रेदं वक्तव्यम्— अनेकप्राचीनव्याख्यानोक्तपदपदार्थवाक्यवाक्यार्थग्रहणे परस्परविरोधो बहुल इति अन्यथा व्याख्यानेऽस्मिन् क्रियमाणे पदपदार्थादिनिरूपणं कियत् समञ्जसमिति प्रत्यक्षरशोधने प्रारभ्यमाणे महदिदं भारतमन्यत् स्यात्। अतो मतप्रमेयसारशोधनमात्रे संप्रति व्याप्रियते। भाष्य-तात्पर्यचन्द्रिकादिविचारितमेव कामं सर्वम्— अथापि मुखान्तरेणात्र संग्रहणमिष्यते। "यदत्र ज्ञानकर्म-समुच्चयवादखण्डनम्—तत्रेदं विचार्यम्— किमद्वैतज्ञानस्य कर्मणश्च मिथो विरोधात् समुच्चयो न भवतीत्याशयः, उत मोक्षोत्पादने कर्मणोऽनुपयोगात्। नाद्यः— तथा सति लोकसंग्रहार्थं संपन्नज्ञानो-ऽपि कर्मानुतिष्ठेदिति वचनस्याशक्यत्वात्। यदि तेषां ज्ञानमेवानिष्पन्नम्, तर्हि तदर्थत्वात् कर्म-योगस्य, 'लोकसंग्रहार्थमेव; नानवाप्तमवाप्तव्यम्' इति कथनमयुक्तम्। लोकसंग्रहार्थमित्युक्तविधिमेव यदि कश्चिदुपेक्षेत, ततः का हानिः। न काचिदिति चेत्—तर्हि अर्जुनं प्रति युद्धस्यावश्यकर्तव्यत्वमुपदिष्टं न भवतीति व्यर्थः प्रयासः॥ यदि लोकसंग्रहार्थमुपदिष्टस्यातिवर्तने भगवतोऽप्रीतिर्भवति; ततः सत्त्वहानिः स्यादिति पुनर्ज्ञानहानिः। भगवता तु लोकसंग्रहार्थे कार्ये परित्यक्ते कस्यचिदन्यस्याप्रीतिमुखेन तस्मिन् कस्याश्चिदपि हानेर्वक्तुमशक्यत्वात् तेन स्वविषये, 'नानवाप्तमवाप्तव्यम्' इत्युक्तं घटताम्; न तु जीवे इति कथ्यते—तर्हि न ज्ञानिनोऽपि कर्मण उपयोगस्य वर्णनात् समुच्चय इष्ट एव भवति। समुच्चयवादिनोऽपि प्रायो न समसमुच्चयं वदन्ति। कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमिच्छन्त्येव। अथापि केषाञ्चित् कर्माभावेऽपि कार्य-पूर्तिरिति चेत्— केषाम्। ज्ञानमात्रनिष्ठानामिति चेत् के ते? परिव्राजका इति चेत्—तत् सर्वसंमतम्। न हि तैरपि यज्ञादिकमनुष्ठेयमिति कश्चिदाह। संन्यासिधर्मत्वेनाभिमतभिक्षाचर्यादित्यागस्तु भवताऽपि न भणितुं शक्यते। तत् कथम्? भेदगर्भत्वादद्वैतज्ञानविरोधि भवेत् कर्मेति? एतद्धि भिक्षाचर्या-दावपि तुल्यम्॥ विरोधप्रसक्तावपि विहितानुष्ठानजन्यभगवत्प्रीतिः सत्त्वस्थापनेन विरोधं शमयिष्यति। अन्यथा अप्रीत्या हानिरेवेति चेत्— अस्तु। तथा चाविरोध एव। अत एवोक्तम्, 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम्' इति भवता भिक्षाचर्यादि। तत्रापि शास्त्रोक्तरीत्या भिक्षाटनमकृत्वा यथेच्छं लौकिकरीत्या भोजनादिकरणे किल्बिषस्य भवत्संमन्तव्यतया न विधिवश्यत्वहानिरिति सिद्धो यथायथं तत्तदाश्रमकर्मसमुच्चयः।"

किञ्चात्रार्जुनं युद्धे प्रवर्तयता कृष्णेन देहात्मविवेकोत्पादनेन आत्माविनाशं प्रज्ञाप्य, 'मोक्षसाधन-तत्त्वज्ञानोपयोगिसत्त्वशुद्धिसंपत्तये त्वया युद्धं निष्कामं कार्यम्' इत्येतावत एव वक्तव्यत्वात् जीव-ब्रह्मैक्यज्ञानोपदेशः किमर्थं क्रियते? प्रत्युत तस्मिन् उपदिष्टे ज्ञानस्य जातत्वात् कर्म त्यक्ष्यामीति स वदेत्। अतो ज्ञाने सत्यपि त्वया कर्म कर्तव्यमिति कृष्णेन वक्तव्यम्। कुत इति स पृच्छेत्। लोकसंग्रहायेति

वाच्यम् । तर्हि सर्वे लोकसंग्रहरता भवन्तु, विलीनं केवलज्ञाननिष्ठयेति पृच्छेत् । परिव्राजकभावे त्याज्यमिति प्रतिवक्तव्यम् । अथ श्रेयश्चर्तुं भैक्षमपीह लोके इति स प्रतिष्ठेत । क्षत्रियत्वात् ते तत्र नाधिकार इति वाच्यम् । 'प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति ऐवये अनुपदिष्टे शंकालेशाभावात् तस्य युद्धे प्रवृत्तिः सुस्थेति अध्यात्मशास्त्रानवतार एव शोभनः । यतस्तदवतारः, अतः शास्त्रार्थो नैवमद्वैतरूप इति निश्चीयते ।

वेदशिरसि वर्तमानानां वेदकिंकरत्वाभावात् विपस्यैव संन्यास इति विधिमतिक्रम्य यद्यर्जुनः संन्यस्येत, का तस्य हानिः । जातेनाद्वैतज्ञानेन जगत एव बाधितत्वात् कस्य किमनिष्टमापाद्येत । ननु सांख्ययोगयोर्भिन्नाधिकारिकत्वेन गीतत्वात् कथं समुच्चय इति चेत्—'सांख्ययोगौ पृथक्बालाः प्रवदन्ति; न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यक् उभयोर्विन्दते फलम्'' इति तयोरुभयोरेकफलसाधनत्वं कथितं भवन्मते कथं घटते, कर्मयोगस्य सत्त्वशुद्ध्यर्थतायाः ज्ञानयोगस्यैव मोक्षहेतुतायाश्च भवदुक्तत्वात् । एवं पृथक्फलवादिनां बालत्वमपण्डितत्वं तत्र गीतमविगीतं स्यात् ।

किञ्च निष्कामकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धये इति यदुच्यते, तत् कर्म नित्यनैमित्तिकरूपं वा, काम्यमपि वा । अन्त्ये, इदमिदमिति प्रतिनियतं वा यथेच्छमनियतं वा । तत्र दैवमेवापरे यज्ञमित्यादिना कथितानि यदि नित्यानि, तर्हि अपरे परे इति विभागो न युज्यते; नित्यानां सर्वानुष्ठेयत्वात् । काम्यत्वेऽपि यथेच्छं शक्यसर्वसमुच्चयसंभवात् विभागायोगस्तदवस्थ एव । वचनबलात् कर्मयोगाः नाना भवन्ति ; तत्रैकमाद्रियमाणस्यान्ये उपेक्ष्या इति चेत्—तर्हि नित्यं कर्म कार्यं वा त्याज्यं वा । नित्यत्वादेव कार्यमिति चेत् —किमुभयं मिलितं कर्मयोगः । किं वा काम्यमात्रं निष्कामतया क्रियमाणम् । आद्ये परिव्राजकानामपि स्वधर्मो भगवदर्पणबुद्ध्या कर्तव्य एव भवतीति तेषामपि कर्मयोगः स्यात् । एवञ्च निष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वभङ्गः । अतो नित्यस्य सर्वस्योपायाङ्गत्वं स्वीकृत्य काम्यानां नानाभूतानां परं कर्मयोगत्वमिष्ट्वा तदन्यतमस्य यथार्हमनुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यम् । अयमेव योगः । अस्य सांख्येन सह विकल्पः ; न तु नित्यस्य । अत एव 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्', इति नित्याना तन्निष्पादकत्वं वर्ण्यते । एवमनयोरेकतरस्यैवानुष्ठेयत्वात् विकल्पः सुस्थः ।

नन्वेवं कर्मयोगस्यापि ज्ञानतुल्यफलकत्वे साक्षान्मोक्षहेतुत्वापत्तिः । तथा च 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते'', 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इत्यादिविरोध इति चेन्—यत इह साक्षान्मोक्षाहेतुना कर्मयोगेन सह विकल्पः कथितः सांख्यस्य, अतोऽत्र विवक्षितं फलं मोक्षातिरिक्तमिति मन्यताम् । परम्परया तूभयोरपि मोक्षहेतुत्वम् । किं तत् फलमिति चेत्— 'समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि' इत्युक्तमात्मावलोकनमेव षष्ठे प्रपञ्चयिष्यमाणम् । न च तदेव मोक्षसाधनम् ; ''योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः'' इति आत्मयोगापेक्षया भगवद्योगिनो युक्ततमत्वोक्त्या भगवद्योगस्यैव हिततमतया मोक्षहेतुत्वात् । स्पष्टमिदमष्टमाष्टादशयोः । तत् सिद्धं नित्यनैमित्तिककर्माङ्गकेन ज्ञानयोगेन कर्मयोगेन वा जीवात्मस्वरूपप्रत्यक्षं संपाद्यमिति ।

तत्र ज्ञानयोगस्य प्रत्यक्षस्य चात्मविषयकतया मनस्साध्यतया च कर्मयोगापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् ज्यायस्त्वमिति तत एवाऽऽत्मावलोकनसाधनसंभवे किमिति कर्मयोगस्योपदेशः क्रियत इत्यर्जुनप्रश्ने, 'ज्ञानयोगप्रवृत्तेनापि कर्म न त्यक्तुं शक्यते ; न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ; शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ; इन्द्रियसंयमनेऽपि मनस्संयमनं दुष्करम् ; अतः कर्मयोग एवाप्रमादः सुकर इत्येवं नित्यनैमित्तिककर्माङ्गकत्वं प्रपञ्च्य कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वमुपदिदेश तृतीये । ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्य चैकाश्रमिकार्यत्वे सत्येव ज्यायस्त्वाज्यायस्त्वविचारो घटते । ज्ञानयोगः संन्यासिन एव, कर्मयोगस्तदन्यस्येति नियमे तु, 'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'ति अर्जुनो न पृच्छेत् । असंन्यासित्वात् ॥ क्षत्रियस्य संन्यासेऽनधिकार इति तेन न ज्ञातम् ; अतः प्रश्न इति चेत् —तर्हि सोऽनधिकार एव स्पष्टं कथनीयः । न च संन्यासे तदनधिकारो गीतायामुक्तोऽस्ति । तदवचनेनान्यविस्तरो वृथैव । यत्तु ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति विभिन्नाधिकारिप्रदर्शनम्, तत्र सांख्यशब्दः परमहंसपरिव्राजकवाचीत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणम् । अतः संन्यासी वा गृहस्थो वा सर्वोऽपि प्राणायामतीर्थयात्राप्रवचनदेवार्चनयजनहवनादिषु स्वस्वोचितं कर्मयोगं ग्रहीतुमर्हति । लोकसंग्रहमेवापीत्यस्य संन्यासप्रसक्तौ तमकृत्वा लोकसंग्रहार्थं गृहस्थधर्मानुष्ठानमिति हि भवन्मते प्रमेयसिद्धिः । एवं तर्हि सर्वे संन्यासात् वारिताः स्युः ॥ गृहस्थस्य लोकसंग्रहार्थानुष्ठीयमानकर्मणो न मोक्षहेतुर्ज्ञानमिति चेत्—किं ज्ञानमेव न जातम्, जातमपि वा सहकारिवैकल्यात् कार्याक्षमम् । नाद्यः, लोकसंग्रहोक्त्यैव ज्ञानसद्भावसिद्धेः प्रागेवोक्तत्वात् । नान्त्यः, मिथ्याभूतत्वाज्जगतः तन्निवृत्तिरूपमोक्षाय तत्त्वज्ञानातिरिक्तसहकार्यनपेक्षणात् । अपेक्षणे च जगत् सत्यम् ; अपसिद्धान्तश्च । अत एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव' इत्यत्र, 'ये यत्फलार्थिनः, तान् तत्फलदानेन भजामि, ये मुमुक्षवः तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनः, तान् मोक्षप्रदानेन' इत्युक्तमप्ययुक्तम् । ज्ञाने जाते स्वत एव सर्वनिवृत्तिरूपमोक्षभावात् । दृष्टप्रक्रियया हि तत्त्वज्ञानेन मिथ्यावस्तुनिवृत्तिः । तत्र भगवतो मोक्षप्रदत्वं ज्ञानिविषये उक्तमद्वैतिमतरीत्या न घटते ।

एवं तावत् जीवब्रह्मैक्यं जगन्मिथ्यात्वञ्च गीताभिमतमिति पक्षे स्थित्वाऽपि तदुक्तं निरस्तम् । अथ तत् गीतायां न प्रतिपाद्यत इति च निरूप्यते । उपदेशोपक्रमे तावत्, न त्वेवाहमिति श्लोके ईश्वराजीवानां, तेषां परस्परञ्च भेद एव दर्शितः । न च तदनन्तरं तन्मिथ्यात्वं ऐक्यपारमार्थ्यञ्च दर्शयत् किमपि वाक्यशकलं दृश्यते ।

यत्तु नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इति वचनम्—ततः प्राक् मात्रास्पर्शानाम् आगमापायित्वस्यानित्यत्वस्य चैव कथनात् उपरि आत्मदेहयोरविनाशित्वविनाशित्वयोरेवोपपादनात् मध्यगतमिदमपि, 'न कस्यापि पूर्वमस्थितस्य पश्चादागतस्याविनाशित्वं, न कस्याप्यनादेर्विनाशित्वमित्येवार्थं वदति ; न मिथ्यात्वं तत्र कथमपि प्रतीयते । यत् कदाचित् असत् तत् सर्वदैवासदिति प्रथमपादार्थवर्णनेन जगदसत्यत्वोपपादनमयुक्तम् ; कदाचिदसत्त्वं हि उपलम्भबलादेव वाच्यम्, तथा कदाचित्सत्त्वमप्युपलम्भबले साधयति तद्विरुद्धमनुमानं कथमुदियात् । अथ कारणव्यतिरेकेणासत्त्वात् कार्यं

मिथ्येत्यर्थ इति चेत्---तद्भिन्नस्वरूपेणासत्त्वे तदभिन्नस्वरूपेण सत्त्वमेव ; उपलभ्यमानत्वात् । अस्यैव पादस्य घटादयो मिथ्या व्यावर्तमानस्वरूपासत्त्वाश्रयत्वादित्यनुमानपर्यवसानमप्ययुक्तम् ; केवलव्यावर्तमानत्वस्य मिथ्यात्वासाधकत्वात् । यद्देशकालसंबन्धितया यद् वस्तु प्रतिपन्नम्, तद्देशकालसंबन्धितयैवाभावग्रहे (प्रतिपन्नोपाधौ बाधितत्वे) सत्येव हि मिथ्यात्वम् । अन्यथा अन्यत्र अवर्तमानत्वात् शुक्तिमति देशेपि शुक्तेरभावं लोको मन्वीत । 'नाभावो विद्यते सतः' इत्यस्य, ब्रह्मणः कारणस्याभावो न भवतीत्यर्थवर्णनञ्च न युक्तम् । ब्रह्मरूपविशेषस्य प्रागप्रस्तुतत्वात् । अनेकेषामात्मनामेवं देहानाञ्च प्राक् प्रस्तुततया, परिणामशीलस्यापरिणामित्वं स्वरूपतो निर्विकाराणाञ्च सविकारत्वं न भवतीत्येव तदर्थो युज्यते । न तावता मिथ्यात्वसिद्धिः ।

षष्ठे, भजत्येकत्वमास्थितः इत्यस्य, 'योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन' इति अर्जुननिष्कर्षमनुसृत्य साम्यपरत्वमेव । 'पण्डिताः समदर्शिन' इति साम्यमेवान्यत्राप्युक्तम् । एकत्वपदं साधारणं साम्यार्थकं भवितुमर्हति ; न तु साम्यपदस्य लक्षणया एकत्वरूपार्थ उचितः ।

यच्च ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरित्यादौ, अर्पणहविरादिकमसत् ब्रह्मैव सत् इत्यर्थवर्णनम्, तत् लोकसंग्रहार्थकर्मानुष्ठापनसंदर्भानुपयोगात् तथार्थस्यास्वरसत्वाच्चायुक्तमेव । यदप्युक्तम्, अर्पणादौ ब्रह्मबुद्धिर्हि प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवत् दृष्टिविधिः स्यात् दृष्ट्या तु अतत्त्वविषयिण्या न भवति मोक्ष इति---तदयुक्तम्-अर्पणादीनां ब्रह्मान्तर्यामिकत्वस्योच्यमानतया दृष्टिविध्यप्रसक्तेः । किञ्च दृष्टेः साक्षान्मोक्षाहेतुत्वेपि तदङ्गकर्ममध्यनिविष्टत्वं न दोषाय ; उद्गीथादिदृष्टिवत् वैश्वानरविद्यायामग्निहोत्रत्वस्य प्राणाहुतौ दर्शनवच्चोपपत्तेः । प्रतिमायां विष्णुदृष्टिरित्यप्ययुक्तम् । शास्त्रबलात् तत्र मन्त्रतो विष्णुविग्रहप्रवेशस्यैव संमतेः तद्वत्त्येव विष्णुत्वबुद्धेः । अप्रतिष्ठितप्रतिमाविषयस्त्वन्यः । अतो न मिथ्यात्वसाधकं किञ्चिदस्ति ।

यदपि 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर' (2-61) इत्यत्र मत्परशब्दस्य जीवपरमात्मैक्यपर इति व्याख्यानम्, तदपि स्थितविपरीतम् । मत्परशब्दो हि अहं परो यस्मादिति विग्रहे उत्कृष्टमद्विशिष्टः स्वभिन्नमत्क इत्येवार्थं गमयेत् ; न तु स्वाभिन्नमत्क इति । मदुद्देश्यकः मदासक्त इत्येवमर्थेऽप्यभेदप्रतीतेर्नैवावकाशः । किञ्चात्र 'रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्युक्तमधस्तात् । अतो रसवशात् इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः इत्युक्त्वा तत्परिहारमार्ग उपदिश्यतेऽत्र । तत्रेन्द्रियक्षोभपरिहारे बुभुत्सिते, इन्द्रियाणि संयम्य जीवपरैक्यभावनं कुरु इति वर्णनं कथं घटताम् । अतः क्षोभपरिहारकमधिकाकर्षकवस्तुध्यानमत्रोपदेष्टव्यम् । अतो मदीयदिव्यमङ्गलविग्रहस्य शुभाश्रयस्य ध्यानं विधायेन्द्रियाशुद्धिं निवार्य ध्यातव्यध्यानपरो भवेत्युपदिशतीति प्रकृते वक्तव्यम् । अतो भवदुक्तोऽर्थः सर्वथैवासंगतः । निष्कारणमपि प्राचीनव्याख्यानखण्डनं शांकरे तत्र तत्र । (5. 13) 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन्' इति श्लोके, देहे कर्माणि संन्यस्येति प्राचीनं व्याख्यानमनूद्य निरस्यति 2. 21. श्लोकभाष्ये । श्लोकोऽयं सर्वकर्मसंन्यासरूपज्ञानयोगपर इति अत्र तन्मतम् । युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वेति पूर्वश्लोक-

पर्यन्तं कर्मयोगिप्रस्ताव इति निर्विवादम् । अत्र च श्लोके 'सर्वकर्माणि संन्यस्य' इति सामान्येनानुक्त्वा मनसा संन्यस्येति कथनात् क्रियमाणानामेव कर्मणां मनसा त्यागः अकर्तृत्वानुसंधानमिति प्रतीयते । न हि मनस्साध्यानि सर्वकर्माणीत्यर्थः । नैव कुर्वन् न कारयन् इत्यपि, कं घातयति हन्ति कम् इतिवत् क्रियाकर्तृत्वे उपलभ्यमानेऽपि वस्तुतस्तदभावपरमेव । एवं स्थिते निर्व्यापारत्वरूपज्ञाननिष्ठा नात्र विवक्षिता । यदत्र संन्यस्येत्यस्याधिकरणानपेक्षत्वात् आस्ते इत्यस्य चाधिकरणसापेक्षत्वात् देहे इत्येतत् आस्ते इत्यत्रैवान्वेतीति–तन्न । ज्ञानयोगदशायां जीवो देहे अस्तीत्यस्य संप्रतिपन्नत्वात् देहरूपाधिकरणस्यानपेक्षणात् । एतदपेक्षया विषयापेक्षत्वेन आत्मन्यास्ते इत्युक्तिः शोभना । न च संन्यासस्याधिकरणमनपेक्षितम् ; तथा सति, मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य, ब्रह्मण्याधाय कर्माणि इत्यादावधिकरणानन्वयप्रसंगात् । अतः कर्मयोगी स्वगतं कर्तृत्वं परमात्मनि वा प्रकृत्यादौ वा न्यस्य स्वमकर्तारं भावयतीत्यस्यैव प्रकृते वक्तव्यत्वात् अनेन श्लोकेन कर्मणां देहे न्यास उच्यते । अतः कर्मयोगिविषयकत्वं नानुपपन्नम् । वस्तुत उपरितनश्लोका अपि कर्मयोगिविषया एव । न च ज्ञाननिरूपणातिशयमात्रेण ज्ञानयोगिविषयता । कर्मयोगिन्यपि ज्ञानमेलनात् । ज्ञाननिष्ठस्य लोकसंग्रहार्थकर्मविस्तारस्य भवदभ्युपगतत्वात् । एत एव हि लोके भूम्ना लक्ष्यन्ते ; परिव्राजकानां दुर्भिक्षात् । ज्ञानयोगानधिकारित्वे चार्जुनस्य श्रीकृष्णाभिमते संन्यासाश्रमानर्हे तं प्रति ज्ञानयोगविस्तारः किमिति कर्तव्यः । अतस्तत्कर्तव्यमात्र प्रपञ्चनमेव युक्तम् । द्वितीयेऽध्याये, 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इत्यन्तं प्रथममात्मस्वरूपनिरूपणपरं सांख्यप्रकरणमपि कर्मयोगाधिकर्तव्यार्जुनावश्यविज्ञेयात्मस्वरूपज्ञापनैदम्पर्येणैव ; न संन्यासिकार्यज्ञानयोगनिरूपणाय । किञ्च यदि संन्यासिन एव ज्ञानयोगः । तर्हि तथैव स्पष्टं ब्रूयात् । पश्चादपि तथाऽनुक्तेः सर्वस्य योगस्य सर्वाश्रमसाधारण्यमेव संमन्तव्यम् । एवं तर्हि कचित्, कर्म ज्यायो ह्यकर्मण इति, अन्यत्र 'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' इति मिथो विरुद्धं कथमुच्यते इति चेत्—कथमत्र भवतो निर्वाहः । अकर्मणः—कर्मानारम्भात् तूष्णीम्भावात् कर्मानुष्ठानं ज्याय इति यदुच्यते, तन्न, कर्माननुष्ठानस्य प्रशस्तत्वे हि अन्यस्य प्रशस्ततरत्वम् । तस्य हेयत्वात् तदपेक्षया ज्यायस्त्ववर्णनमयुक्तम् । वयं तु अकर्मपदेन ज्ञानयोगं गृहीत्वा योगद्वयस्याप्येकाश्रम्यधिकार्यत्वात् ज्ञानयोगात् कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वमेव ब्रूमः । अत एवार्जुनस्तत्रैव प्रेर्यते । ज्ञानयोगं विनाऽपि कर्मयोगस्य तत्कार्यकरत्वात् ज्ञानयोगसापेक्षत्वप्रयुक्तमप्राशस्त्यं तस्य नास्ति । तच्च ज्यायस्त्वं कर्मणो ज्ञानगर्भत्वमन्तरा दुर्वचमिति तदंशसद्भावस्तत्र पञ्चमे प्रपञ्च्यते । कर्मयोगान्तर्गततदंशनिबन्धनमेव तस्य ततो ज्यायस्त्वमित्युपपादनाय, श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञादित्यादिना तदन्तर्गतज्ञानांशप्रभाव एव कथ्यते । अर्जुनस्य तत्र यथावत् रुच्युत्पत्तिरपि ततो भवति । न पुनरर्जुनोपेक्षणीयस्यान्याधिकारिकस्य ज्ञानयज्ञस्यात्र प्रशंसनम् ।

अत एव च प्राचीनैर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इष्टः, यस्यासंभवं भवान् मन्यते । न पुनर्ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठयोः समुच्चयस्तदुक्तः । अव्यपदेश्यकिञ्चिदधिकारिविषये प्रथमं कर्मयोगः पश्चात् ज्ञानयोग इत्यप्यस्त्येव । पृथगधिकारिणि उभयमिदमेकफलकम् । तदुक्तम्, "यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं

तत् योगैरपि गम्यते" इति। भवन्मते इदं दुर्घटम्। यदि च ज्ञानयोगरूपो वा तल्लक्षभूतो वा योगोऽर्जुनेन संन्यासानधिकारिणा नानुष्ठीयेत, तदा, तस्मात् योगी भवार्जुनेति किमित्युपदेशः। नूनं ब्राह्मणजन्मने प्रयतस्वेत्यादेशो युज्यते।

यदपि षष्ठान्ते, योगिनामपि सर्वेषामित्यस्य व्याख्यानम्, तत्रेदं विकल्पनीयम्, रुद्रादित्यादिपराणां योगिनां मध्ये मयि वासुदेवे समाहितेनान्तःकरणेन श्रद्धावान् यो भजते, स युक्ततमः श्रेष्ठ इति वा, जीवब्रह्मैक्योपासकः श्रेष्ठ इति वा। नाद्यः; पूर्वं जीवात्मज्ञाननिष्ठानामेव योगिनां प्रसक्तत्वात् योगिनामिति पदेन तद्ग्रहणायोगात्। ग्रहणे च सम्यङ्मोक्षहेतुज्ञाननिष्ठापेक्षया सगुणवासुदेवोपासकस्य श्रेष्ठतया भवतोऽपसिद्धान्तः स्यात्। नान्त्यः मां; भजत इत्येव शब्दात् जीवैश्वरैक्यबोधकाभावात्। कल्पनायां रुद्रादित्यादिपराणामित्यर्थके योगिनामिति पदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्चेतिवत् अहं रुद्रः आदित्योऽहमिति स्वस्मिन् रुद्राद्यैक्यमपि कस्मादर्थो न भवेत्। व्यावहारिकभेदस्तावत् स्वस्मात् रुद्रादौ वासुदेवे च समानः, पारमार्थिकाभेदश्च समानः। तत्रेश्वरस्वैक्योपासनञ्चेत् मुक्तये, रुद्राद्यैक्योपासनं कुतस्तथा न; ईश्वरत्वादिमिथोविरुद्धविशेषणत्यागेन अहमेवेति अखण्डात्मैक्यमेव चेदुपास्यम्, तत् सर्वत्राविशिष्टम्। अतो गीतायां सर्वत्र मामुपास्व मां प्रपद्यस्व इत्येवमेव कथनात् ऐक्योपासनाकथनात्, सगुणत्ववेषे च जीवैश्वरैक्यासंभवात्, अखण्डात्मैक्यविवक्षायां देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरसर्वोपासनस्यैव वक्तुं शक्यतया मामिति विशेषाभावात्, 'कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः' इत्यस्य निन्दनस्य सगुणविष्णुविषयेऽपि तुल्यत्वात् निर्गुणैक्ये विवक्षणीये देवतान्तरेऽपि तद्विवक्षासंभवात् भवन्मते सर्वमश्लिष्टम्। यदि कस्यचित् स्वपरब्रह्मैक्यज्ञानं जीवान्तरेषु भेदज्ञानञ्च, न हि तदा मोक्षः। अतः सर्वमेकमित्येव ज्ञानमपेक्षितम्। तत्रैकतरपक्षपातो न घटते। अस्मन्मते तु सर्वस्य भिन्नत्वात् स्वविषयकयोग-देवतान्तररूपजीवान्तरविषयकयोगोभयापेक्षया वासुदेवयोगस्य श्रैष्ठ्यवर्णनं सुष्ठु संपद्यते। एवमस्य श्रैष्ठ्यवर्णनात् ज्ञाननिष्ठाया निकृष्टत्वात् तया साक्षान्मोक्षो न सिद्ध्यतीति न भवदभिमतरीत्या प्रथमषट्कार्थवर्णनं युज्यते। ननु षष्ठान्ते उक्तमेव द्वादशे विशदीक्रियते। तत्र जीवात्मोपासकापेक्षया सगुणोपासकस्य योगवित्तमत्वं येनाशयेनोक्तम्, तेनाशयेनैवात्र युक्ततमत्वोक्तिरिति चेत्—तत्राप्यक्षरोपासकापेक्षया श्रैष्ठ्यं भवता नेष्टमिति तत्र निरूपयिष्यते। अतस्तद्वाक्यजातमिदञ्च ज्ञाननिष्ठे निकर्षस्य भवदनभिमतत्वान्न यथावस्थितार्थं भवतीति ध्येयम्। शिष्टं तत्र।

एवमुपक्षिप्तस्य वासुदेवोपासनस्योपपादनार्थं सप्तमाद्यध्यायप्रवृत्तिरिति निर्विवादम्। सप्तमे प्रकृतिपुरुषरूपप्रकृतिद्वयविशिष्टतया स्वस्य निरूपणात् तत्त्वत्रयपक्ष एव गीतार्थः, न त्वद्वैतम्। यत्तु अत्र चतुर्विधेषु भक्तेषु ज्ञानी जीवब्रह्मैक्यज्ञानी, ज्ञानीत्वात्मैवेति अभिन्नत्वेनोक्तत्वादिति; तन्न; ऐक्यज्ञानस्य ज्ञानपदार्थत्वे ज्ञानिनो भक्तत्वं कथम्। स्वावधिकोत्कर्षवति स्वस्य प्रीतिर्हि भक्तिः। 'प्रियो हि ज्ञानिनः' इत्युक्तपरस्परप्रियत्वोपपादनञ्च तत्र कथम्। सर्वेषामप्येकात्मत्वे स्थिते अस्यैवात्मत्वं कथं हि कथ्यते। अतोऽन्यथानुपपत्त्यैवात्मत्वमत्रोपपादनीयम्। मामेवानुत्तमां गतिमित्युक्तमपि न घटते, मामित्युक्तसगुणब्रह्माति-

रिक्तनिर्विशेषानुत्तमगतिकत्वमेव ह्यस्य । अष्टमे सगुणोपासने धूमादिमार्गेण स्वर्गादिप्राप्तितुल्यं सगुणोपासनादर्चिरादिना सगुणप्राप्तिरुच्यते । इयमेव परमुक्तिः । एवमपि, अपुनरावृत्तिरूपमुख्यमुक्तौ पश्चात् पर्यवसानेऽपि स्वयममुक्तिरूपं तदित्युपन्यस्य नवमे यथावस्थितैक्यज्ञानं परममुक्तिहेतुरुच्यते इति भवदाशयः । तत्रापि सर्वव्यापित्व-सर्वविधबन्धुत्व-विवेकिजनसमाराध्यत्व-स्त्रीवैश्यादिसर्वलोक श्रयणीयत्व-भक्तलोकयाज्यत्वनमस्कार्यत्वादिविशेषवर्णनत एव निगमनात् निर्विशेषाद्वैतज्ञापकं किमपि न लक्ष्यते ।

केचित्तु 'मयाततमिदं सर्वम् , मत्स्थानि सर्वभूतानि' इत्युक्त्वा, 'न चाहं तेष्ववस्थितः, न च मत्स्थानि भूतानि' इति तन्निषेधात् जगन्नास्तीति ज्ञायत इति वदन्ति । तन्न ; मया सर्वस्य ततत्वेऽपि तस्य मां प्रति आधारत्वं नास्तीति 'न चाहं तेष्ववस्थित' इत्युक्तम् । तावता स्वस्य जगतश्च सद्भावः तत्र स्वनिरूपिताधारत्वमात्राभावश्च ज्ञायते ; न सर्वमिथ्यात्वम् ॥ मत्स्थानीत्युक्त्वा न च मत्स्थानीत्युक्तं विरुध्यत इति चेत्–कथं विरोधपरिहारो भवन्मते । भगवतो जगतश्च सर्वथैवापलापे वाक्यद्वयमपि अपार्थम् । प्रथमवाक्य इव द्वितीयवाक्येऽपि मत्पदार्थस्य भूतपदार्थस्य च सद्भावावगमात् स्थितिमात्रनिषेधः किल क्रियते । मत्स्थानीत्युक्तिरक्षणाय काचित् स्थितिरपि स्वीकार्या । अन्यादृशस्थितिनिषेधश्च निषेधवाक्यार्थः । लोके जलादिकं प्रति घटादेराधारत्वाय यो धर्मोऽपेक्षितः, तादृशो जगदाधारत्वाय न मेऽपेक्षित इति तदर्थः । तर्हि कथमाधारत्वसामर्थ्यमिति चेत् आह, पश्य मे योगमैश्वरम् इति । भवन्मते हि, पश्य सर्वस्याप्यभावमिति वक्तव्यम् । ऐश्वरस्वभावः संकल्पशक्तिर्ह्यत्रास्तीत्युच्यते । तेन संकल्पतदाधारतद्विषयतदधीनस्थितिसर्वस्थितिरेव लभ्यते । एतावदविमर्शेऽप्यर्थ इह सुवचः, मत्स्थानि सर्वभूतानि सृष्टिकाले, न च मत्स्थानि प्रलयकाले, पश्य मे **योगमैश्वरं** सृष्टिप्रलयविधानशक्तिमिति । अत एव पौनःपुन्येन सृष्टिप्रलयविधानवर्णनम् । किञ्च भवद्भाष्ये 'न चाहं तेष्ववस्थितः' इत्यस्य तत्संश्लेषरहितः तदसक्तः ; 'असंगः ; न हि सज्यते' इति श्रुतेरित्युक्तम् । तत्र सत्यमिथ्यावस्तुनोर्मिथस्संबन्धाभाव इति क्लिष्टार्थकल्पनामुपेक्ष्य नित्यानन्दतृप्तस्य विभूत्यभावे निरानन्दत्वमिति या लोकरीतिस्तदभावात् , जीवो विभूतिभूतेष्विव नाहं तेष्वासक्तः ; जीवार्थमेव सर्वसृष्टेः उदासीनवदासीनोऽहमसक्तस्तेषु कर्मस्विति तात्पर्यमपि वर्णयितुं शक्यम् । तस्मात् पवित्रमिदमुत्तमं धर्म्यमिति उपक्रमे, मद्याजी मां नमस्कुरु इत्युपसंहारे च श्रुतरीत्या पापनिवर्तकं शास्त्रविहितश्रेष्ठधर्मात्मकं प्रथमषट्कोक्तविलक्षणं योगिनामपि सर्वेषामिति प्रतिज्ञातमेव भक्तिरूपमुत्कृष्टपुरुषाराधनरूपमेव हितं नवमाध्यायार्थः ; न तु तद्विपरीतमैक्यज्ञानम् ।

दशमाध्यायदर्शितं भगवतो लोकमहेश्वरत्वेन स्वाधीनसर्वोत्पत्तिप्रवृत्तिकत्वेन, विशिष्टासु विभूतिषु विशेषरूपेणावस्थितत्वेन च भावनम् , एकादशोक्तं भगवद्विश्वरूपसंदर्शनञ्च एतद्विरुद्धं भगवत्तद्भेदमिथ्यात्वज्ञानमेव जनयतीत्येवं सर्वस्य तत्त्वज्ञानार्थत्ववर्णनं भगवद्विषयक भक्तियोगरूप, वेदान्तप्रसिद्धोपासनविद्वेषनिबन्धनम् । एवं गीतार्थवर्णनप्रवृत्तो यत् परभक्तिविधायकानामुपनिषद्वाक्यानामपि एवं सर्वशब्द–तदर्थभञ्जनेन निर्गुणपरत्वमेव वक्तुं न प्रवृत्तः, तत् नूनं तत्र शारीरकतृतीयाध्यायतृतीयपादमुखेव भगवतो व्यासस्य तत्परिपन्थित्वात् । तत्सूत्राणामप्यर्थान्यथाकरणं कुतो न करोत्विति चेत्–आनन्दमयाधि-

करण इव तत्रापि तथा कर्तुं शिष्यानेव नियुञ्जीत। स्वयं तावद्धैर्यविरहात्। अन्यथा अधिकधैर्ये गुणोपसंहारपादो गुणध्वंसपादः क्रियेत। भक्त्या मामभिजानाति यावानित्यत्र शांकरार्थशोधने किमिति भक्तिशब्दस्य भंगरूपमर्थं न वदन्तीत्यपि विमृष्टव्यमस्ति। मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणीत्यत्र च स्वजातीयविजातीयस्वगतभेदायोगाय मत्पदार्थेश्वरांशभंग इत्यर्थः स्यादिति सर्वविप्लवः।

अथ द्वादशे, 'एवं सततयुक्ता ये भक्ताः' इत्यारम्भ एव एकादशपर्यन्तैर्भगवदुपासनमुपपादितमिति स्पष्टं कथयति, तद्विरुद्धतया एकादशपर्यन्तेन शुद्धजीवोपासनमेवोक्तम्, भगवदुपासनञ्च तत्र तत्रेति भवद्वचनं हठ एव। अथ च सगुणब्रह्मोपासनं शुद्धजीवात्मज्ञानं च पृथगधिकारिकार्यम्। तत्तद्वतोर्मध्ये कतरस्य योगवित्तमत्वमित्यर्जुनप्रश्नः; सगुणोपासकस्य योगवित्तमत्वं भगवदुक्तमिति स्पष्टदृश्यम्। भवन्मते तदयोगात् जीवात्मोपासनस्यैव मुख्यमोक्षहेतुत्वाच्च अक्षरोपासकश्रैष्ठ्यरक्षणाय किमपि दन्धनं क्रियते, अन्तिमश्लोके 'अतीव मे प्रियाः' इति अक्षरोपासका एवोक्ता इति च। तदनन्वितम्; पूर्वमक्षरोपासकं प्रियत्वमात्रेण एकवचनेन निर्दिश्य, 'ये तु धर्म्यामृतमिदम्' इति बहुवचनेन तुशब्देन च तद्व्यावर्तनेन स्वोपासकानामतीवप्रियत्वं ह्यत्र निर्बाधनिरीक्ष्यम्; 'ते मे युक्ततमा मताः' (२) इत्यनेनैककण्ठ्यञ्च। किञ्च भगवदुपासकान् प्रस्तुत्य, "तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्" इति शीघ्रमेव मुख्यमोक्षप्रापणं स्वेन क्रियमाणमुच्यते। तदुपासनं सुसुखं कर्तुमिति च प्रागुक्तम्। अक्षरोपासकविषये क्लेशोऽधिकतरस्तेषामिति क्लेशाधिक्यमुक्तम्। 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इत्युक्तावपि, नचिरात् समुद्धर्ता भवामीत्युक्तं फलशैघ्र्यं नास्तीति ज्ञायते। तत् शीघ्रमुपासनासिद्ध्याऽपि स्यात्, फलान्तरव्यवधानादपि। सर्वमिदं भवन्मतविपरीतम्; सगुणोपासकस्य क्रममुक्तिभाजो विलम्बेनैव यथावस्थितमोक्षः, अक्षरोपासकस्यात्रैव दर्शनोदये अत्रैव ब्रह्मसमशमनमिति हीष्टम्। अत्र तु जीवात्मलाभस्य निकृष्टत्वं भगवत्प्राप्तेरेव मुख्यमोक्षत्वञ्च सिद्धम्।

षट्कद्वयनिरूपितार्थवैशद्याय तृतीयषट्कस्यारम्भः। द्वितीयतृतीयोक्तार्थवैशद्यायैव शिष्टम्, तदधिकं नास्ति गीतायामिति चतुर्थारम्भे तद्भाष्ये व्यलेखि। संपूर्णायां गीतारत्नमालायां नायकमणिवत् निर्भासमानः "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि" इति त्रयोदशगतः खण्ड इति अद्वैतिनामाशयः। शांकरभाष्येऽप्यत्र विस्तरः। सर्वत्र जीवेश्वरभेदस्यैव प्रत्यायनेऽपि अत्र जीवेश्वराभेद एव स्थाप्यत इति वदतः पृच्छामः, अस्यापि वाक्यान्तरवत् भेदाविरोधेनार्थे सुवचे किं सर्वबाधेनार्थवर्णनेनेति। कथमिति चेत्-श्रूयताम्—पूर्वश्लोके शरीरस्य क्षेत्रत्वं शरीरवेदितुस्तदन्यस्य क्षेत्रज्ञत्वञ्चोक्तम्। तेन जडजीवद्वयमुक्तं भवति। अथ तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्थानमुच्यते क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्विति। सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः, मया ततमिदं सर्वम् इत्येवमहं सर्ववर्तीति प्रसिद्धम्। उक्तं क्षेत्रज्ञं माञ्च सर्वक्षेत्रेषु विद्धि। अहमिव जीवोऽपि क्षेत्राधारतया स्थित इति वाक्यार्थः। एवं क्षेत्रवत् क्षेत्रज्ञस्यापि मद्भिन्नत्वेन ज्ञानमेव यथावस्थितमिति मे मतमिति भेदस्थापनमेवात्रापीति। अन्यथापि सुवचम्—पूर्वोक्तो जीव एकैकक्षेत्रवेदित्वात् क्षेत्रज्ञः; अहं तु सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वेन स्थितः। अतो मामप्येवं क्षेत्रज्ञातृत्वरूपप्राग्दर्शितयोगार्थपौष्कल्यात्

क्षेत्रज्ञं विद्धि। क्षेत्रज्ञशब्दस्य परमात्मपरत्वं पैङ्गिरहस्यब्राह्मणादिवाक्यग्रहणेन सुष्ठु प्रतिष्ठापितमेव पूर्वस्सूरिभिः। भाष्ये क्षेत्रज्ञाध्यायेऽत्र जीवविचाराय प्रवृत्ते जीवमेव क्षेत्रज्ञशब्दार्थं गृहीत्वैवानायासेनार्थो वर्णितः तत्त्वमस्यादिवाक्यनयेन। तत्रायमाशयः—उपरि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानमित्युक्त्या अत्र क्षेत्रज्ञञ्चापीति समुच्चायकशब्दसत्त्वात् क्षेत्रं क्षेत्रज्ञञ्च मां विद्धीत्यर्थ एव स्वरसः। तत्र क्षेत्राभेद ईश्वरे नेष्यते अद्वैतिभिः। अतो क्षेत्रं नास्ति ब्रह्मैवास्तीति बाधार्थसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यम्। तदैकरूप्याय क्षेत्रज्ञो जीवोऽपि नास्ति, ब्रह्ममात्रमस्तीत्यर्थवर्णने जीवस्य बाध एवेति न जीवब्रह्मैक्यसिद्धिः। वस्तुतो मामित्युक्ते ईश्वरे जीवकल्पनाभावात् ब्रह्मण्येव कल्पनात् बाधार्थसामानाधिकरण्यमपि दुर्वचम्। जीवबाधावसरे ईश्वरस्यापि सहैव बाधात् ईश्वरपरिशेषो न भवति। मामित्यस्य शुद्धब्रह्मलक्षकत्वे क्षेत्रज्ञपदे मत्पदे च लक्षणेति कथमयं स्वरसोऽर्थः। यदि कश्चित् नास्तिको ब्रूयात्, क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि—यथा ईश्वरत्वेनाहं कश्चिन्नास्मि, जगतो निरीश्वरत्वात्, तथा क्षेत्रज्ञोऽपि कुत्रापि नास्तीति प्रतिपत्तव्यम्। तेन एकस्मिन् शरीरे जीवोऽस्ति, अन्यत् सर्वं स्वाप्नजीववत् तत्कल्पितमिति एकजीववादः कश्चिदद्वैतिभिः क्रियमाणोऽपि नास्ति, निरात्मकमेव जगदिति देहातिरिक्तजीवनिषेध एवात्रेति—तादृगेवेदमद्वैतिव्याख्यानम्, पूर्वापरविरोधात्।

अस्तु तावदिदम्; अत्राद्वैत्युपपादनं कियत्समञ्जसमिति विमृशत। क्षेत्रवेदी जीव ईश्वराभिन्न इत्युच्यते; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानमिति तयोर्ज्ञेयत्वञ्च। उभयमपि तेषामनिष्टम्। क्षेत्रवेदित्वं हि ज्ञातृत्वम्। तच्चान्तःकरणस्यैव तन्मते; न तु आत्मनः। अहंकारश्च, महाभूतान्यहंकार इति क्षेत्रेऽत्रान्तर्भावितः। तथाच क्षेत्रातिरिक्तो ज्ञाता कथं तन्मते। अत्रैव घट्टे "विज्ञानस्वरूपस्याविक्रियस्यैव विज्ञातृत्वोपचारात्" इति विज्ञातृत्वाभाव एवोक्तः। तत्त्वोपदेशावसरे कृष्ण इहाविज्ञातारं विज्ञातृत्वेन कथयतीति साहसम्। एवं क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानमेव मदभिमतं ज्ञानमिति प्रशंसायां सत्यामपि, 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि' इति उपरि ज्ञेयत्ववक्ष्यमाणत्वादेः कथनेऽपि, सर्वथैवाज्ञेयं जीवतत्त्वम्, ज्ञेयत्वे मिथ्यात्वं स्यादिति एतत्प्रघट्टे निरूपणं गीताया व्याख्यानं वा प्रत्याख्यानं वेति चिन्त्यम्।

अत्र कश्चित् प्रश्नः-जीवस्येश्वरत्वे असंसारित्वात् शास्त्रानर्थक्यमिति-तत्रेदं समाधानमुक्तम्—द्वैतिनामपि बन्धावस्थायामेव शास्त्रसार्थक्यम्, न मुक्त्यवस्थायामिति। किं तेन। अद्वैतिमते बन्धस्यैवाभावात् शास्त्रवैयर्थ्यमिति प्रश्नस्तावता न समाहितः। तद्विहाय यत् किञ्चिदन्यत् तदुपर्याह—आत्मनः अवस्थाद्वयं दुर्वचम्; तदा बन्धावस्थाया अनादित्वान्नाशो न स्यात्, मुक्त्यवस्थायाः सादित्वात् नाशः स्यादिति। इदमयुक्तम्। अनादित्वं हीदं प्रवाहानादित्वम्, न स्वजन्यत्वम्। जनिपरम्परा नाशपरम्परा च भवतः। जनेरुत्पत्तेः हेत्वभावे उच्छेदश्च। मुक्तिश्च प्रध्वंसरूपा न नश्यतीति सर्वेष्टम्। अन्यथा अविद्यानिवृत्तावविद्या पुनरुन्मज्जेत्। अस्माकं तु ज्ञानविकासपरम्परा प्रतिक्षणं प्रतिबन्धकविरहादनुवर्तमानैवास्तीति न कदापि मुक्तेर्हानिः। अतो यथावत्समाधानमलभमानस्य दिग्भ्रमणमेतत्। तस्मादज्ञेयमज्ञातृ च किञ्चिदात्मतत्त्वं न गीतार्थः।

एतावत्यनुपरम्य, वक्ष्यते चाष्टादशे विस्तरेणेत्याह । तत्र क्रियमाणं गीतावधमपि पश्यत— 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे' इति ज्ञाननिष्ठायोग्यतासिद्धौ ज्ञानप्राप्तिरुपपाद्यत इत्यारम्भः । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्युक्त्वा, ब्रह्मभूत इत्यादि कथ्यते । कोऽयं ब्रह्मभावः । ब्रह्मभूतः ब्रह्मप्राप्त इति भाषितम् । इदमभेदबुद्धिनिवर्तनेन भेदबुद्ध्यापादकमेव भवति । एवं ब्रह्मभूतः 'मद्भक्तिं लभते पराम्' इत्युक्तमुपरि । जीवब्रह्मैक्ये संपन्ने, कथं पश्चादीश्वरे भक्तिः । अथेश्वरभजनं नाम ज्ञानी चेति प्रागुक्तचतुर्थावस्था ब्रह्मैक्यज्ञानमेवेति चेत् —तस्य कथं ब्रह्मभावः कारणम्, ऐक्यात् । कथञ्चैक्यज्ञानस्य भक्तिशब्दवाच्यता । तत्र यावान् यश्चास्मीति नानाप्रकारविषयकत्वमपि कथम् ; अखण्डब्रह्मगोचरत्वात् । 'तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति वर्ण्यमानतत्त्वज्ञानतत्त्वप्रवेशौ कौ । सर्वमेकमेव हि भवन्मते । तत्रापि पृच्छ्यते किं तदेकमिति । जीवब्रह्मैक्यज्ञानमिति चेत्–अविषयत्वात् ब्रह्मणः कथं तज्ज्ञानोक्तिः। गीतायां गीयमानं ध्यानमुपासनं योगः तत्त्वज्ञानमित्यादि सर्वमनन्वितं भवन्मते । ब्रह्मज्ञानमिति किञ्चिन्नास्ति । ब्रह्मेतरज्ञानान्निवर्तनमेव योगः । तदभ्यास एव संपाद्यते इति हि वः प्रक्रिया । ईदृशगन्धर्वनगरसाम्राज्याभिषिक्तानामद्वैतिसार्वभौमानामुपन्यासं तत्रत्या एव शृणुयुः ।

एवं वाक्यवधं विहाय भगवद्भक्तिं यथावस्थितामेव प्रकृतवाक्यवाच्यार्थत्वेनोपवर्ण्य एवं भक्त्याऽऽराध्यमानो भगवान् प्रीत ऐक्यज्ञानं जनयिष्यतीति वर्णनं श्रेयः ; प्रमेयदौस्स्थ्ये सत्यपि ईदृशवाक्यानां वास्तवार्थरक्षणात् । तथाच प्रथमषट्के कर्मयोगानुष्ठानेन ज्ञाननिष्ठायोग्यतां संपाद्य अत्रैवलोके जीवब्रह्मैक्यज्ञाननिष्ठया लब्धया मुक्तिर्लभ्येत्येकः पक्ष उक्तः । द्वितीयषट्के तु तदनुष्ठाने दौष्कर्यमालक्ष्य सगुणब्रह्मोपासनबलेन सगुणब्रह्मस्थानं प्राप्य तदनुभवपर एव सन् क्रमेण तत्प्रसादात् जीवब्रह्मैक्यदर्शनलाभेन तत्रैव मुक्तो भवेदिति द्वितीयः कल्प उक्तः । अस्मिन् कल्पे कर्मानुष्ठानस्य आमरणमवर्जनीयत्वात् युद्धोद्योगः कर्तव्य एव । प्रथमकल्पे संन्यस्य ज्ञाननिष्ठालाभे यतमानस्य गार्हस्थ्यत्यागानन्तरं युद्धादेरकर्तव्यता स्यात् । द्वितीयकल्पे स्थितानां संन्यासस्यानपेक्षितत्वात् यावज्जीवं गार्हस्थ्ये स्थित्वैव सर्वधर्माङ्गकसगुणोपासनानुष्ठानस्य संप्रतिपत्तव्यत्वात् न कर्मत्यागप्रसक्तिरस्ति । तत् त्वं प्रथमकल्परुचिर्वा द्वितीयकल्परुचिर्वा । प्रथमे युद्धादिकं कर्म त्यक्तुमनर्होऽसि । संन्यासे अनधिकारात् अस्मिन् जन्मनि ज्ञाननिष्ठाया स्त्वया दुष्प्रापतया जन्मान्तरं कीदृशं भविष्यतीत्यस्य दुर्ज्ञानत्वाच्च सगुणोपासने यतनमेव ते श्रेय इति सर्वथा कर्मापरित्याग एवेत्येवं शांकरमतरीत्याऽर्थशिक्षणं कार्यम् । तद्विहाय किमित्यस्थाने सर्ववाक्यवधः क्रियते । नूनं तथासति अद्वैतसाधकगीतावाक्यालाभ इति विविच्यैतत् ।

वस्तुत एतन्मतासंभवश्च सुप्रतिष्ठापित एव प्राच्यैः, यत् उच्यते शांकर एव, 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते' (१३-१२) इत्यत्र । अत्र हि प्राचीनव्याख्यानं खण्डनायानूदितम्, "बहुव्रीह्युक्तार्थे मतुपोऽनवकाशात् अनादिमत् इति पदच्छेदायोगात् अनादीति पृथक्कृत्य मत्परमिति पदविभागः कार्यः । अहं परो यस्मादिति तद्विग्रहः । तेन परमात्मा यस्मात् परः सोऽवरो जीवात्मा, एतत्प्रकरणार्थः इति । तेन जीवपरभेदः प्राच्यसंमत इति सिद्धम् । अद्वैतेऽपि शक्तिविशिष्टवासुदेवकलाया जीवकला-

पेक्षया परत्वमत्र वक्तव्यं स्यात् । शांकरं तु निर्विशेषब्रह्मरूपस्वपक्षाभिनिवेशेन तत् खण्डयति 'ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते' इत्युक्तत्वात् निर्विशेषमत्र वक्तव्यमित्याह । अथ सर्वस्यापि अस्ति नास्तीत्यन्यतर-प्रतीतिविषयत्वध्रौव्यात् कथमेकस्य सदसद्विलक्षणत्वमिति स्वयमेवाशंक्य शब्दानां जात्यादिविशिष्ट-वाचित्वस्वाभाव्यात् ब्रह्मणश्चाद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वात् न केनचिच्छब्देनोच्यमानतेत्याह । एवं तर्हि ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामीत्येतावान् शब्दसंदर्भः कस्य वचनाय प्राप्तः ? मिथ्याभूतं सदसद्वि-लक्षणमिति क्वचित् कथ्यते । सच्छब्देन ब्रह्मणो वाच्यत्वं तदा संमतम् । इदानीं सदिति मिथ्याभूत-ग्रहणं भवदिष्टम् । शब्दमुख्यार्थः कः, कस्य तथात्वं भवितुमर्हतीति विचार्यम् । भवन्मते ब्रह्म न सत्, अवाच्यत्वात्, जगन्न सत् अस्थिरत्वात् । स्वयमेकं मतं परिकल्प्य वेदशिरसि तदारोप्य, प्राचीन-संप्रदायं प्रदूष्य, "तथाहि सम्प्रदायविदां वचनम्, अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति विलिख्य एवमनंगीकारे संप्रदायहानिरिति विभीषिका प्रदर्श्यते । 18 50. श्लोके लिखितं वाक्यं बौद्धसंप्रदायमेव भवत्संप्रदायत्वेन स्थापयति, तथा ह्युच्यते, "अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षताञ्च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपितनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यम्; न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः" इति । एवं जगद-पलापेन सह ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमप्यपलपतां ब्रह्मणोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वमपि कथ्यमानं कीदृशम् ? न तावत् ज्ञातत्वम्, अज्ञेयत्वात्, अथ संशयविपर्ययानास्पदत्वमात्रमिति चेत्, एवं निश्चयानास्पदत्वमिति । सर्वाभाव एव ब्रह्मेति विज्ञानवादविलक्षणः शून्यवादोऽप्यापतेत् । गीताव्याख्यानारम्भः प्राचीन-व्याख्याननिरासाय नवीनमर्थमारोप्य च बौद्धमतञ्च संवादाय प्रदर्श्य तस्य साम्प्रदायिकत्वमपि वर्ण्यत इति चित्रम् । कथं नु साम्प्रदायिकं प्राचीनं व्याख्यानमेकं स्वमतानुसारि न प्रदर्श्यते इति । अभावादिति चेत् अत एव तस्य गीताप्रमेयत्वाभाव एव ।

प्रमाणाप्रदर्शनेन स्वमतं सिद्धं कृत्वा यत् अष्टादशान्ते कथितम् 'आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निश्श्रेयसहेतुत्वम्, भेदप्रत्यय निवर्तकत्वात् ।', 'अविद्यातमोनिवर्तकज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसान-त्वम्, रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानमोहनिवर्तकप्रदीपप्रकाशवत् ।' 'भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणः अज्ञाः, ते उत्तरोत्तरहीनफलावसानसाधनाः, अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु उत्तमसाधनाः', 'अविद्यावत एव सर्वं कर्म, ब्रह्महत्यादिवत्, 'कर्मविधिश्रुतिवत्, ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेर्नप्रामाण्यम्, आत्मावगतेरबाधात्', 'मिथ्यात्वेऽप्युपायस्य उपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात्' ।, 'अतः सम्यग्दर्शनात् अत्यन्त एवोपरमः' इति, सर्वमिदं श्रीभाष्यादौ सत्तर्कप्रमाणोपन्यासेन शमितमेव । मोक्षश्चाद्वैतमते शोधने तार्किकस्वीकृतपाषाणकल्पमोक्षादपि निकृष्टः । ब्रह्मणो हि निर्विशेषस्य ज्ञानत्वानन्दत्वादिकं सर्वमौपचारिकम्, प्रकाशरूपधर्मस्यैवानंगीकारे आनुकूल्यप्रकाशरूपसुखानुभवस्य का प्रसक्तिः । जडत्वदुःखत्वाद्यभावमात्रं हि तत् । तस्मादद्वैतिभिः स्वमतस्य गीतार्थत्वाभावे विगीतता स्यादिति विमृश्य एवं सर्वगीतावाक्यव्यापादनं ईश्वरेशितव्यसर्ववधविधित्सया प्रारब्धम् । विशेषतश्च भाष्य-तात्पर्यचन्द्रिकादिषु तत्र तत्र तन्मतदौस्थ्यं प्रपञ्चितमेवेति किं बहुना ॥

मध्वप्रमेयपरिशीलनम्

अथ माध्वसिद्धान्त्यादृतो गीतार्थः संगृह्यते । एतन्मतप्रमाणप्रमेयतत्त्वहितपुरुषार्थप्रणाली श्रीभाष्यस्यास्मत्कृतभाष्यार्थदर्पणसहितस्य मुद्रणावसरे द्वितीयसम्पुटे भूमिकायां प्रकाशितैवास्माभिरिति नात्र पिष्टं पिष्यते । अत्र तत्संमतगीतार्थसंग्रहमात्रे नः प्रवृत्तिः, प्रायः प्रमेयस्य संमततया कीदृशार्थ-ग्रहणे शब्दानां पूर्वोत्तरसंदर्भाणाञ्च स्वारस्यमिति विमर्श एव कार्यो भवति । स चाऽऽद्यन्तं सर्वग्रहणेन कार्यो विस्तरेण । अथापि संग्रह इह । बन्धुस्नेहकारुण्याद्याकुलस्यार्जुनस्य विषादशमने युद्धे प्रवृत्ति-मुत्कटामाधातुं मुमुक्षुवेद्यतत्त्वहितोपदेशे प्रवृत्ते भगवानिति सर्वसंप्रतिपन्नमत्राप्यविशिष्टम् । 'जगन्मिथ्या ; जीवब्रह्मैक्यज्ञानान्मुक्तिः ; तज्ज्ञाननिष्ठायोग्यतामात्रं निष्कामकर्मसंपाद्यम् ज्ञाननिष्ठाधि-कारिणश्च चतुर्थाश्रमिण एव' इत्यद्वैतप्रक्रिया विशिष्टाद्वैतप्रभृतिभिरिव एभिरपि दूष्यत एव । वैराग्यं भगवति भक्तिः उपासनं प्रत्यक्षमिति क्रमेणैतत्पक्षे मोक्षोपायाः । ततः परमभक्तौ जातायां भगवत्प्रसादे च प्राप्ते मुक्तिः संपद्यते । तादृशोपायोपदेश एवात्र गीतायां क्रियते ।

जीवात्मनः स्वस्वरूपानन्दानुभव एव मुक्तिरिति तत्स्वरूपज्ञानस्यावश्यकत्वात् देहात्मभ्रान्ति-निवर्तनेन तत्प्रतिबोधनं द्वितीयाध्याये प्रथममारब्धम् । एतन्मते जीवब्रह्मात्यन्तभेदे सत्येव ब्रह्मप्रति-बिम्बत्वमपि जीवस्य स्वीकृतम् । लोके जलादिस्वच्छद्रव्यप्रतिहतनायनरश्मिसंपर्कबलात् दृश्यमानः-सूर्यादिबिम्ब एव प्रतिबिम्बत्वेन व्यवह्रियत इति यत् बिम्बप्रतिबिम्बैक्यं पूर्वोत्तरमीमांसापारीणपरिगृही-तम्, तदेभिर्नेष्यते । बिम्बात् प्रतिबिम्बस्य भेद एव । अथाप्युपाध्यायत्ततया सादित्वापत्तिर्जीवस्येत्यपि न ; अनाद्युपाधिनिबन्धना प्रतिबिम्बताऽप्यनादिरेव । उपाधेरनाशाच्च सर्वदा प्रतिबिम्बतैव । प्रतिबिम्ब-त्वञ्च बिम्बभिन्नत्वे सति बिम्बाधीनसादृश्यवत्त्वम् "अंशोनानाव्यपदेशादिति सूत्रे उपपादितम् । जीवस्य यथावन्निरूपणार्थं प्रवृत्ते द्वितीयाध्यायप्रथमभागे सर्वगतः स्थाणुः अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमि-त्यादिना यत् परमात्मनिरूपणम्, तत् जीवे निरुक्तप्रतिबिम्बत्वोपपादनार्थमेव । अस्य महापुरुषार्थ-रूपो मोक्षो भगवत्प्रसादात् । प्रसादश्च भगवति सर्वोत्कृष्टत्वज्ञाने सत्येव लभ्यते । विष्णोः ब्रह्म-रुद्रादिसर्वचेतनापेक्षस्वोत्कर्षश्च शास्त्रप्रसिद्धः । अत्र संदर्भे रुद्रादीनां निकर्षो विस्तरेण भाष्ये न्यरूपि । 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इति जीवतत्त्वज्ञानोपदेशं समाप्य कर्माख्यस्य योगस्योपपादनमुपर्यारभ्यते ; कर्मयोगं विना यथावद्ज्ञानं न निष्पद्यते । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुत्या ज्ञानस्यैवोपा-यत्वेऽपि तच्छेषतया कर्मयोगानुष्ठानं कार्यमेव । कर्मयोगो नाम फलकामनादित्यागपूर्वमीश्वरार्पणबुद्ध्या नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानमेव । स च चतुर्थाश्रमिणोऽपि यथार्हं भवति । तस्यापि न निरग्नित्वम् । बाह्याग्न्यभावेऽपि, 'ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति' इत्युक्तरीत्या किञ्चिदग्निसद्भावात् । सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानकर्मणोरतः समुच्चय एव । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि स संन्यासी च योगी चेति एकस्यैव संन्यासस्य फलत्यागरूपस्य ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मकरणरूपयोगस्य च समुच्चय उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्मेति कर्मयोगापेक्षया ज्ञानश्रैष्ठ्यवचनात् किमित्यहं कर्मणि नियोज्यः ;

यत् नित्यकर्म न त्याज्यमिति, तत् सत्यम् । तथापि युद्धं तु काम्यमेव । तस्य नैमित्तिकत्वेऽपि संन्यस्य भिक्षाचर्यया ज्ञाननिष्ठैव श्रेयसी । शत्रुमित्रादिभेदवर्धक-शमदमबाधक-युद्धानुष्ठानप्रवृत्तस्य मोक्षलाभे श्रमात् इति मन्यमानमर्जुनं प्रति, 'चतुर्थाश्रमिणां युद्धाद्यभावेन शमदमादिसंपत्त्यतिशय इति सत्यम्; अथाप्याधिकारिकाणां न संन्यासेऽधिकारः । अत एव कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । अतो नैमित्तिकं नित्यवत् कर्तव्यम् । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । योगः कर्मसु कौशलम् । परिपाकभंगभीतानुष्ठेयज्ञाननिष्ठापेक्षया साम्यबुद्धिसंपादनेन जयापजयादौ इष्टिमकृत्वा भगवदर्पणेन करणं हि समर्थकृत्यमिति कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति । विशिष्टाद्वैतिभिरिव एभिः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानातिरिक्तः कर्मयोगो नोक्तः । 'दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते' इत्यस्य यज्ञं विष्णुं दैवमुपासत इति भगवदुपासनार्थकत्वं वदन्ति । अथापि कर्मयोगात् ज्ञानातिशयः ततो ध्यानं ततो दर्शनमित्यादिवदद्भिरेभिरुच्यमानमिदं कर्मयोगरूपमुपासनं न मुख्यध्यानरूपं भवेत् । अन्ततो भगवदर्चनस्तवनादिरूपमपि भवेत् । उपर्युच्यमानाः कर्मयोगाः नित्यनैमित्तिकातिरिक्ता एवेति नेष्यत एभिः । किञ्च द्वितीये उपरि प्रस्तुतं ध्यानं परमात्मविषयकमेव । स्थितप्रज्ञता च न जीवध्यानात्; किं तु परमात्मध्यानात् । अत एव 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः' इति भगवद्ध्यानमेव विधीयते । अतस्तत्रतत्र जीवात्मयाथात्म्यस्योपदिश्यमानत्वेऽपि स्वरूपानन्दानुभवरूपफललिप्सुभिर्मुमुक्षिभिस्तस्यावश्यज्ञेयत्वेऽपि गीतायां विधीयमानं ध्यानं परमात्मविषयकमेव; आत्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वसंभवात्; ब्रह्मशब्दस्यैव बहुलं प्रयुज्यमानत्वाच्च ।

दैवमेवापरे यज्ञमित्यस्य देवार्चनपरत्वेन व्याख्यानाकरणेऽपि भगवदर्चनं प्रकृष्टतयेष्टमेषाम् ।
2-39 सांख्ययोगप्रस्तावे, "सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा", "अक्षपादकणादानां सांख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः", इति तेषां मिथो भिन्नमतत्वं तत्र वेदस्यैव ग्राह्यत्वम्, अन्येषां भ्रमप्रमादास्पदपुरुषबुद्धिमूलत्वेनानुपादेयत्वञ्चोक्त्वा, "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्" इति अपौरुषेयवेदप्रवर्तकनित्यसर्वज्ञनारायणप्रणीततया चित्रशिखण्ड्यादिप्रवर्तिततया महाभारते प्रशंसितस्य पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रामाण्यम्, अनन्तस्यापि वेदस्याशेषभगवदभिप्रायाविष्कारकत्वायोगात् ज्योतिष्टोमादीनां धर्मत्वस्य भगवदभिप्रायानुरोधितयैव स्वीकारात् साक्षात् भगवत्प्रोक्तेषु वेदानुक्तेष्वपि पञ्चरात्रप्रतिपाद्यार्थेषु वेदविरोधाभावादेव विश्वसनीयता चेति निरूपणात् पञ्चकालप्रक्रियाभगवदालयप्रतिष्ठापूजनादिपद्धतीनां कर्मयोगान्तर्भावः स्थित एव । वाराहे च, 'पाञ्चरात्रं भागवतं मूलरामायणं तथा । पुराणं श्रीभागवतं वेदो विष्णुरितीरितः' इत्युक्त्वा, रुद्रो विष्णुप्रचोदितः स्वप्रकाशकानि विष्णोरप्रकाशकानि च क्षुद्रशास्त्राणि चकारेत्युक्तमिति च दर्शितमत्र ।

बुद्धियुक्तो जहातीत्यत्र मुक्तेर्ज्ञानमात्रासाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वञ्चोक्तम् । स्वस्वरूपसुखानुभव एव मुक्तिः । स चाविद्यानिवृत्त्या । अविद्यैवाऽऽवरणमिति न; ईश्वरेच्छापि । अविद्यानिवृत्त्या स्वरूपे बह्वंशानुभवेऽपि जक्षत् क्रीडन् रममाणः, स यदि पितृलोककामो भवति, संकल्पादेवास्य पितरस्स-

मुत्तिष्ठन्ति इत्यादिमुक्तकर्मबलात् पूर्णस्वरूपानन्दाविर्भावः । मुक्तानां देहाश्च च न कर्माधीनाः; न भौतिकाः। एवञ्च ज्ञानकर्मसमुच्चयो मुक्तिं प्रति सुवचो भवति । निष्कामानामीश्वरार्पणरूपाणां कर्मणां ज्ञानोत्पादकत्वमपि स्वीकृतमेव । तदा च ज्ञानं प्रति कर्म भवत्यङ्गम् । मुक्तौ सायुज्यं प्राप्तानां न दुःखम् । ये किञ्चिद्दुःखिनः, ते सालोक्यसामीप्यादिमात्रभाजः । चैद्यादयः पूर्वं भक्ता एव शापवशात् निरुद्धभक्तयस्तदवसाने पूर्वस्थितिभाजः । अतो भक्तिं विना द्वेषादिना मुक्तिर्न कस्यापि । युक्तमेवैतत् ; लोके ग्रहादिपीडाबलादपि दीर्घकालं वैरस्यस्यानुरक्तेऽपि दर्शनात् । पूतनादिशरीरे जीवद्वयम् । तत्र साधोर्मुक्तिः, अन्यस्य संसृतिरिति चान्यत्र तन्मतं दर्शितम् ।

तदत्र गीतायां प्रथमषट्कं साधननिरूपणप्राधान्येन प्रवृत्तम् । यथावज्जीवात्मपरमात्मज्ञानावश्यकत्वं कर्मयोगानुष्ठानेन तद्वैशद्यम्, कर्मानुष्ठानस्य च आमोक्षादत्यागः इति सर्वमिष्टम् । भगवद्विषयको योग एव षट्कोक्तः । विशिष्टाद्वैतिभिर्जीवात्मविषयकयोगपरतया व्याख्याताः सर्वे भागाः परमात्मविषयकतयैव व्याख्याताः । तत्र ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानानन्तरमपरोक्षसाधनोपाय उक्तः, 'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' इति । यथैतत्, तथा सर्वेषामात्मनां साम्यदर्शनञ्चापरोक्षसाधनं भवतीति च । अष्टमे चाध्याये साधका द्विविधा व्याख्याने दर्शिताः, केचित् भक्तिप्रधानाः, अन्ये वायुजयादिप्रधानाः । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यसंपूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । ज्ञानाद्यसंपूर्णानामपि वायुजयादिना भवति मुक्तिः । सा त्वल्पा, परं तु शीघ्रमित्युक्तम् । कृत्स्नस्याष्टमस्यैकरूपोपासनपरत्वमेवेष्टम् । 'अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ।' मध्यमभक्तानां नारायणाश्रयणं मोक्षार्थम् । उत्तमभक्तानां नारायणार्थैव वृत्तिः । मोक्षोऽपि नारायणार्थमपेक्ष्यते । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति भाष्ये उदाहृतम् । भक्तमेव वृणुत इति तत्र व्याख्या । भक्तेः संपादनाय सप्तमे ऐश्वर्यप्रपञ्चनम् । न तु, 'न च मत्स्थानि भूतानि' इति जगन्मिथ्यात्वोक्तिः । ऐश्वर्यनिरूपणार्थं प्रक्रम्य मिथ्यात्वकथनस्यायोगात् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति प्रागुक्तमप्रतिषेध्यम् । उत्तरवाक्ये त्वयमर्थः—भूतानां प्राणिनां तत्रतत्र स्थितानां लोके तत्तद्देशवर्तितया स्वात्मोपलम्भोऽस्ति । परमात्मनि स्थितौ तु तद्रूपदेशधार्यत्वे सत्यपि भूतानां तद्धृतत्वेनोपलम्भो नास्तीत्युच्यते, त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वात् परमात्मनः । अष्टमे उपासनविधानम्, नवमे सप्तमोक्तस्यैव प्रपञ्चनम् । तदुपयोग्यर्जुनप्रार्थनापूर्णं दशमैकादशयोः । अन्ते च निगमितम्, "भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्चेति । अतो दर्शनमेवोपायः अर्चिरादिद्वारागतस्यैव फलप्राप्तिः । २-३९ श्लोके, 'बहुना किमिहोक्तेन यावत् श्वेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यात् एष शास्त्रार्थनिर्णयः' इति । नूनं श्वेतद्वीपवासिनां यावत् पारमैकान्त्यम्, तावत् भक्तानां मुमुक्षूणामपेक्षितमिति तदर्थः स्यात् । स्वरूपानन्दानुभवो मुक्तिरिति वदद्भिरपि भगवत्किंकरत्वं नोपेक्षितम् । लिखन्ति च, न मोक्षसदृशं किञ्चित् अधिकं वा सुखं क्वचित् । ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोऽगोचरं हि यत्' इति । आनन्दस्य वाङ्मनसागोचरत्वेऽपि मुक्तौ तारतम्यमेषामिष्टम् । तदुक्तम्, (2-52) मुक्तिमनिच्छन्त एव भगवद्भक्ताः ये

मुच्यन्ते, ते प्रशस्यन्ते, 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्, नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्, एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति' इत्येवम्। इच्छतामपि मुक्तिर्भवति सुप्रतीकादीनाम्। यद्युभयेषामविशेषः, तदा कथं स्तुतिरनिच्छताम्। इयं श्रुतार्थापत्तिः। वचनञ्चास्ति, "योगिनां भिन्नलिंगाना माविर्भूतस्वरूपिणाम्। प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि" इति, "न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कदाचन। मद्भक्तियोगात् ज्ञानाच्च सर्वान् अतिशयिष्यसि" इति च। साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयम्, दुःखाभावमात्रविषयश्चेति। अन्यदप्यानन्दतारतम्योपपादकं भाष्यार्थदर्पणभूमिकायां दर्शितमनुसंधेयम्।

एवमेकादशपर्यन्ते वृत्ते, द्वादशे किञ्चिदर्जुनः पृच्छति, भवदुपासकानामव्यक्तोपासकानाञ्च मध्ये के योगवित्तमा इति, प्रश्नोऽयं पूर्वं द्विविधोपासकोपन्यासे कृत एव हि घटते। द्वैतिभिः परमात्मोपासनमेव प्राग्वृत्तमभिमतमिति कथं प्रश्न इति चेत्-तत्राहुः-एकमात्रोक्तावपि प्रमाणबलसिद्धद्वितीयग्रहणेन प्रश्नो घटत एवेति। तच्च द्वितीयमुपासनं न जीवात्मविषयकम्, किं तु लक्ष्मीविषयकम्। लक्ष्म्याः जीवकोटिबहिर्भूतत्वं भगवदत्यन्तप्रियत्वं भगवत इव सर्वव्यापित्वं सर्वप्राणिधारकत्वं सर्वजीवजननीत्वमित्यादि द्वैतीष्टम्। **जीवभूता**मित्यस्य जीवप्राणधारिणीमित्यर्थः। "उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्वबन्धैः" इति च तदुपासनस्य मुक्तिहेतुत्वे वचनम्। तन्महिमपराणि च वचनानि बहून्युपन्यस्तानि। तस्या अव्यक्तशब्दवाच्यता च मायाधिष्ठात्रीत्वात्। अत एव ब्रह्मशब्देनापि पूर्वं लक्ष्मीरुक्ता। तत्प्रकृत्यधिष्ठात्री हि सा। अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं....निचाय्य तमिति कठश्रुतिः प्रकृतेरुपासनं यदाह, तदपि लक्ष्मीविवक्षयैवेति। तदत्र भगवतोक्तं लक्ष्मीविषयकमुपासनमधिकतरक्लेशसाध्यमिति। तर्हि किमर्थं तद्विधानमिति चेत्—तदुपासकानां पश्चात् भगवदुपासनं शीघ्रमेव संपत्स्यते। किञ्च सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी; न तु देव इति विशेषः। ततस्तल्लिप्सया अव्यक्ताभिमानिलक्ष्मीदेव्युपासने येऽवतरन्ति, तैः क्लेशः सह्यः। ननु अव्यक्तपदेन प्रकृतिं गृहीत्वैव प्राकृतशरीराणामितरदेवतानामुपासकाः योगवित्तमा भवन्ति न वेत्येव द्वादशाध्यायप्रश्नार्थोऽस्त्विति चेन्न; तासां मोक्षार्थोपास्यत्वाभावात्, योगिनामपि सर्वेषामिति प्रागेव तन्निरासाच्च। लक्ष्मीस्तु तत्र न वार्यते, एतदुपासनस्यापि मोक्षहेतुत्वोक्तेः। देवतान्तरवत् प्राकृतहेयशरीरकत्वाभावात् जननीत्वाच्च तदुपासनमुचितमिति। एतदुपासनेऽपि, "दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ दत्वोपास्तौ सर्वविघ्नांश्छिनत्ति" इति तदनुग्रहपूर्वकं भगवदुपासनस्यापि मोक्षार्थं कार्यतया विलम्बाधिक्यमेवेति समाधानम्। एवञ्च (१४-२६) ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' इत्यदौ स्वस्मात् अभिन्नतया भिन्नतया च ब्रह्मनिर्देशोऽप्यर्थः सुस्थः, ब्रह्मभूयशब्दोऽत्र प्रकृतिभूयवाची। प्रकृत्यधिष्ठात्र्या लक्ष्म्या साम्यमश्नुते, ब्रह्मणः प्रकृतेः लक्ष्म्याः प्रतिष्ठाऽहमित्यर्थः। १८-५३ ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्यन्यत्र तु ब्रह्मभूयं—ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तन्मनस्कत्वम्। अनन्तरश्लोके ब्रह्मभूत इत्यस्य च स एवार्थः परब्रह्मैकमनस्क इति। अतो न जीव इह ब्रह्मशब्दोक्तः इति॥

एवं माध्वभाष्यादिदर्शितरीतौ विभाव्यमानायाम्, गीताशास्त्रे जीवात्मतत्त्वज्ञानं निष्कामकर्मानुष्ठानं परमात्मध्यानं तन्मूलं तद्दर्शनं मोक्ष इत्येतावदुच्यते ; जीवध्यानतत्फलकैवल्यादिकं तु नात्र स्पृश्यत इति वक्तव्यं भवति । तदत्र किञ्चिदिह विमृश्यते—द्वादशेऽध्याये, 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' इति भगवदुपासनातिरिक्तं प्रस्तुत्य द्वयोरुपासनयोस्तारतम्यं जिज्ञासतेऽर्जुन इति निश्चप्रचम् । तदिदमुपासनं प्रागुक्तमेवेति पक्ष एव प्रश्नस्वारस्यम् । अप्रसक्तविषयप्रश्नायोगात् ; अपूर्वस्योपासनस्य च द्वैतिविवक्षितस्य स्फोरकं न किञ्चिदिह लक्ष्यते । लक्ष्मीविषयकोपासनञ्चेत् अविवक्षिष्यत्, ये चाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्र, ये चापि जननीं लक्ष्मीमित्येव प्रायोक्ष्यत । न हि अव्यक्ताक्षरपदयोः लक्ष्म्यां रूढिः, न वा पूर्वत्र प्रयोगः । अव्यक्तं प्रधानम्, तदभिमानित्वात् तद्ग्रहणमिति तु क्लिष्टगतिरेव । किञ्च लक्ष्म्युपासनस्य साक्षान्मोक्षोपधायकत्वं न माध्वेष्टम् ; तदनुग्रहबलसिद्धात् भगवदुपासनत एव मोक्ष इत्युक्तत्वात् । एवञ्च कथं लक्ष्म्युपासके योगवित्तमत्वशंका । ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां पृथक्पृथग्लोकाधिकारसत्वात् स्वतन्त्रतदुपासनप्रसक्तिरस्ति । अतस्तत्र वक्तव्यमस्थिरत्वादिकं प्रागेवोक्तम् । अतः स्वरसतः पृथक्लक्ष्म्युपासनं मोक्षाय न प्रसजति । अस्य च लक्ष्मीपरत्वमव्यक्तम् । तत्परत्वे चाक्षरं न किञ्चिद्व्यक्तमस्ति । गीतायामेवाष्टमे, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति एतत्पदद्वयसाहचर्यात् उभयत्रैकार्थ्यमनुमन्तव्यम् । न च तत्र लक्ष्मीपरत्वं तदिष्टम् ; परमात्मपरतयैव व्याख्यानात् । शक्यते तु तथा व्याख्यातुम् ; सप्तमे, भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति अपरां प्रकृतिं निर्दिश्य पश्चादुक्ता परा प्रकृतिः जीवभूता हि सर्वजीवप्राणधारिणी लक्ष्मीरिति व्याख्यातम् । तद्वदिहापि अव्यक्तसंज्ञके लीयन्ते इति प्रस्तुतात् अव्यक्तात् अपरप्रकृत्याख्यात् परो भावोऽयमव्यक्तो लक्ष्मीरिति सामञ्जस्यात् । तदुपासनस्यापि मोक्षहेतुत्वं तद्दर्शितमेवेति, 'तमाहुः परमां गतिम्' इतीदमपि घटते । एवं तर्हि लक्ष्म्याः सर्वभूतप्राणधारकत्वस्येष्टत्वात् उपरि परमपुरुषमात्रे, 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति वचनं न घटेतेति इदमपि परमात्मपरमेव स्वीकृतमिति चेत्—तर्हि स्वान्तस्थसर्वभूतकव्यक्तिभिन्नः पूर्वोक्ताचेतनाव्यक्तभिन्नश्च जीव एवाव्यक्ताक्षरपदवाच्यो भवतु । तल्लाभस्य परमगतित्वं लक्ष्म्याः परमगतित्ववत् परम्परया भवत्येव । अव्यक्तोऽक्षर इति पुल्लिंगनिर्देशश्च जीवपरत्वे सुघटितः । एवञ्च तद्धाम परमं मम इति धामशब्दोपि यथाश्रुतार्थो भवेत् ; धामशब्दस्य स्वरूपपरतयाव्याख्यानस्याप्रसिद्धार्थकत्वदोषदुष्टत्वात् । अत एव सप्तमे पराप्रकृतिर्जीवभूतेत्यत्रापि जीवप्राणधारिणीति क्लिष्टार्थकल्पनेन लक्ष्मीपरत्ववर्णनं विहाय साक्षाज्जीवपरत्वमेव श्रेयः । एतद्योनीनि भूतानि इत्युक्तं चेतनमिश्रत्वं भूतेषु न हि व्याहन्यते । अतश्च तत्समानार्थकताया एव युक्तत्वात् द्वादशे, ये चाप्यक्षरमव्यक्तमिति जीवपरमेव । तदुपायस्य निकृष्टत्वात् कथं तारतम्यविचार इति चेत्—मतत्रयेऽपि तत्तदभिमतार्थे तारतम्यविचारानुपपत्तिरस्ति, तत्समाधानं तु यथायथमाशयविशेषप्रदर्शनेन कार्यम् । कृतञ्च गीताभाष्य एवास्मदीये तत् । वस्तुतोऽस्माभिः पञ्चाग्निविद्यायाः जीवविशेष्यकोपासनरूपायाः अन्यासाञ्च विद्यानां परमात्मविशेष्यकोपासनरूपाणां स्वीकारात् सर्वासां मोक्षहेतुत्वाच्च तत्रोभयत्र कुत्र प्रवृत्तस्य योगवित्तमत्वमिति विचारो द्वादशाध्यायविवक्षित इति अनायासेन निर्वाहः कर्तुं शक्यते ।

अथापि ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम् इति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठव्यतिरिक्त एव श्रेष्ठघस्य प्रागुक्ततया, तत्र फलविलम्बादेः प्रागेव ज्ञाततया, अज्ञातफलशैघ्र्यशैघ्र्यविषयकत्वमत्र उत्तरवाक्यावसेयमिति विमृश्य सामान्यतो जीवात्मोपासनपरत्वमस्मदिष्टम् ।

न च जीवात्मोपासनं प्राक् कुत्रापि नोक्तमिति शंक्यम् ; द्वितीये तदुपासनस्यैव स्वरसतः प्रतीतेः । तथाहि—नत्वेवाहमिति स्वस्वरूपकथनेनोपक्रमेऽपि 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इत्येतच्छ्लोकात् पूर्वो भागो जीवात्मविषयक इति सर्वसंमतम् । अत एव तत्र परमात्मप्रस्तावो जीवात्मनिरूपणशेषतयेति तद्भाष्येऽपि भाषितम् । एवं सति नत्वेवाहमिति भगवता स्वात्मोपक्रमः, 'जीवो गृह्यमाणः सर्वदा स्वशेषतयैव ग्राह्यः, न स्वतन्त्रतया' इति ज्ञापनार्थः। तत्र न जायत इत्यादेरिव, नित्यः सर्वगतः, अव्यक्तोऽयमित्यादीनामपि साक्षाज्जीवपरत्वे संभवति परमात्मपरत्वकल्पनमयुक्तम्, प्रस्तुतजीवाभेदेनैव तत्प्रतीतेः । ननु अभेदग्रहणमिदं बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतम् ; प्रतिबिम्बता चावश्यं वक्तव्या ; तदानीमेव जीवस्याकर्तृत्वं परमात्मनः कर्तृत्वं च सर्वत्रोपरि वक्ष्यमाणमुपपादितं भवति । न हि प्रतिबिम्बस्य पृथक्कार्यकर्तृत्वमस्ति लोके इत्युपपादनमिदानीं भवतीति चेन्न—शारीरके, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यारभ्य जीवस्य कर्तृत्वं सम्यगुपपाद्य, इह कर्तृत्वाभिमानत्यागविधिं हेतूकृत्य, "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्" इत्यत्र कर्तृपदेन ईश्वरं दैवशब्देनादृष्टञ्च गृहीत्वा जीवस्य पञ्चकेऽनन्तर्भावस्य 'केवलं तु यः' इत्यत्र केवलपदेन तस्य निष्क्रियत्वप्रतिपादनस्य च विरुद्धत्वात् । गीतायां बिम्बप्रतिबिम्बभावाप्रतीतेश्च । उपाधिमूलप्रतिबिम्बतां विनैव चन्द्रमुखादिष्विव तद्भिन्नत्वविशिष्टतत्सादृश्यस्य सूपपादतया उपनिषत्स्वप्यप्रतीतस्य तस्य स्वीकारस्यानपेक्षितत्वाच्च । प्रतिबिम्बशब्दः क्वाचित्को लक्षणयैव निरूढः, बिम्बादिवोद्धृतो बिम्बः इत्यादाविव ।

आस्तां स विषयः, प्रकृते सर्वं पदं जीवपरतयैव निरूढम् । अणोः कथं सर्वगतत्वमिति चेत्–त्रिलोकसंचारिणो नारदस्येव संसारे सर्वलोकसञ्चारिणो जीवस्य कालभेदेन सर्वसंबन्धात् सर्वगतत्वोपपत्तेः। उपरि 'देही नित्यमवध्योऽयम्' इत्येवं जीवप्रस्तावस्यैव दर्शनाच्च मध्ये अर्थान्तरग्रहणमयुक्तम् । एवं सांख्यमुक्त्वा कर्मयोगमारभ्य तत्र बुद्धियोगः कश्चिदुपदिष्टः । एतदुभयानन्तरं परमात्मप्रस्तावं विनैव, 'समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीति कथितो योगः प्रस्तुतजीवविषयक एव युक्तः । एवञ्च स्थितप्रज्ञादिशब्दानां परमात्मप्रज्ञापरत्वं न प्रकरणानुगुणम् । एवञ्च आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः इति आत्मपदम्, आत्मौपम्येन सर्वत्रेत्यादाविव स्वात्मपरमेव स्वरसम् । ननु, 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः' इत्युच्यते इति चेत्–सत्यमुच्यते । तद्वदत्रासच्छब्दं विना आत्मशब्दप्रयोगादेव भिन्नार्थकत्वं सुग्रहम् । अत्र परमपुरुष प्रस्तावस्तु जीवात्मध्यानस्येन्द्रियजयकार्यतया तज्जयस्य च दुर्लभत्वेन दुष्करत्वशंकायां भगवतोपदिश्यते मदीयदिव्यमंगलविग्रहध्यानेन जितेन्द्रियभूतेन जीवात्मध्यानं कार्यमितीति सुस्थम् ।

तत्रान्ते एषा ब्राह्मी स्थितिरित्युक्तं कथमिति चेत्–न किञ्चिदेतत्, जीवात्मज्ञानस्यापि परम्परया ब्रह्मप्रापकत्वात् । 'यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते'

इति शीतोष्णादितितिक्षामात्रेऽप्यमृतत्वमुक्तम् । समत्वबुद्धिमात्रेऽपि, 'कर्मबन्धं प्रहास्यसी'त्युक्तम् । अङ्गिफलस्याङ्गे आरोपः सर्वत्र प्रसिद्धः । तदेव फलं परममुद्दिश्येदं क्रियत इति बुद्ध्यनुवर्तनार्थमेवम् । किञ्च ब्रह्मशब्दो जीवपरोऽपि भवति, गीतायां तत्र भूरिप्रयोगात् । तथाहि—परं ब्रह्म परं धामेत्यत्र परमात्मपरतया प्रयोगेऽपि प्रायोऽर्थान्तर एव केवलब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते—कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि, मम योनिर्महद् ब्रह्म, ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा इत्येवम् । तत्र अव्यक्ताक्षरशब्दद्वयसहप्रयोगः जीवात्मविषयकतयैव गीतायामिति यथा, तथानियमाभावेऽपि, प्रायो जीवपरत्वमेव । तथा हि—कर्मयोगसिद्धिं प्राप्तः ध्यानयोगपरो नित्यं....निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा—इत्यत्र ब्रह्मभावः न परमात्मभावः, ब्रह्मभूतस्य पश्चादेव 'समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति भगवद्भक्तिलाभस्य वचनात् । भगवद्भक्तेः पूर्वं जीवात्मस्वरूपयाथात्म्यज्ञानमपेक्षितमिति निर्विवादम् ; द्वितीये 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इत्येतावत्पर्यन्तं तदुपन्यासात् । विद्याविनयसंपन्ने....पण्डिताः समदर्शिनः इति सर्वजीवसाम्यदर्शनमपि भगवद्भजनकारणमिति सर्वस्वीकृतम् । तत्र भगवतः सर्वत्र व्याप्तिरित्येतावन्मात्रेण साम्यमिति संकोचे प्रमाणं नास्ति । सर्वसाम्यदर्शनञ्च स्वस्वरूपदर्शनानन्तरमेव भवितुमर्हति । तदिदं 'ब्रह्मभूयाय कल्पते, ब्रह्मभूतः' इत्यनेन प्रदर्श्य, 'समः सर्वेषु भूतेषु' इति तदनन्तरभावि साम्यदर्शनमुपन्यस्य मद्भक्तिं लभते पराम् इति भक्तिलाभः पश्चादित्युच्यते । स्वस्वरूपसाक्षात्कारात्मकश्च ब्रह्मभावः ध्यानयोगसाध्य इति ध्यानयोगपरो नित्यमिति पदेनोच्यते । इदमेवाधस्तात्, 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे' इत्यारब्धम् ।

एवमत्र ब्रह्मशब्दस्य शुद्धजीवस्वरूपपरत्वे प्रतीते, पञ्चमे 'पण्डिताः समदर्शिनः' इति सर्वात्मसाम्यमुक्त्वा, 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'त्यनुवादस्थले ब्रह्मपदं जीवात्मपरं प्रतीतं तथैव स्वीकार्यम् । नेदं समदर्शनं समभूतपरमात्मदर्शनम् । समस्सर्वेषु भूतेष्वित्यत्रेव जीवगतसाम्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । अतस्तत्र 'तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः, ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः, स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति, लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम्, अभितो ब्रह्मनिर्वाणम्' इति तत्प्रघट्टस्थितानि सर्वाणि ब्रह्मपदानि अविशेषात् जीवस्वरूपपरतयैव समन्वितानि । निर्वाणपदस्य (2-72) 'निर्वाणमृच्छति' इत्यत्र, 'कायो वाणं शरीरञ्च' इत्यभिधानकोशम्, "एतद्वाणमवष्टभ्य" इति प्रश्नोपनिषत्प्रयोगञ्च प्रदर्श्य शरीरपरत्वोपपादनेन अशरीरमित्यर्थवर्णनं तत्कृतं ब्रह्मपदेन शुद्धजीवग्रहणस्य सुतरामनुकूलम् ।

एवञ्च द्वितीयेऽध्याये जीवध्यानमेवोपन्यस्य 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' इति ब्रह्मशब्दप्रयोगं तत्रोपक्रम्य उपरितनाध्यायेषु ध्यानदर्शनाद्यवसरेषु तमेव ब्रह्मशब्दमावर्तयतीति परिशीलने जीवध्यानसाक्षात्कारौ गीताविवक्षिताविति संमन्तव्यं भवति । तावता ब्रह्मार्पणमित्यादौ परब्रह्मपरत्वम्, 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' इत्यत्र संदर्भानुसारात् देहपरत्वमिति तत्र तत्र यथार्हमर्थान्तरवचनं नानभिमतं भवति ।

न च जीवात्मनो ध्यानमेवाप्रामाणिकम्, कार्यं तु जीवज्ञानपूर्वकं परमात्मध्यानमेवेति कश्चित् वक्तुमर्हति ; 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' (1-3 19) इति अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टजीवस्वरूप-

परतायाः प्रजापतिवाक्यस्यावगमात् । तत्रैव प्रजापतिवाक्ये तद्ध्यानस्यापि विधानात् । पुराणादिषु 'दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः' इत्यादिना अव्यक्तमहदहंकारेन्द्रियाद्युपासनानां फलभेदस्य जीवात्मोपासने ततः फलस्यातिशयितस्य च कथनात् । कैवल्यस्य जीवात्मज्ञानलभ्यतायाः सांख्याद्युक्ताय : सर्वात्मना निषेधे प्रमाणाभावाच्च । ध्यानं दर्शनहेतुरिति परमात्मविषये स्वीकृतं हि । तथाऽत्रापि स्यात् ।

अतः प्रथमषट्कस्य जीवसाक्षात्कारार्थजीवध्यानपरत्वमेव युक्तम् । 'युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः' इत्येवं मामित्यप्रयुज्य आत्मानमिति प्रयोगः जीवस्य स्वात्मोपासनपरत्वमेव स्वरसतो दर्शयति । एवं जीवात्मयोगमेवोपन्यस्य, योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना इति वाक्येन, परमात्मविषयकयोगस्य सप्तममारभ्य वक्ष्यमाणस्य प्रस्तावं कुरुत इति भेदप्रतीतिर्न हातव्या । एवं 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्यादौ तुशब्दादिना पूर्वोपन्यस्तस्य परमपुरुषभिन्नविषयकत्वज्ञापनमपि समञ्जसम् । यथा मद्भक्तिं लभते परामित्येतदनुसारेण ब्रह्मभूयाय, ब्रह्मभूत इत्यस्यार्थान्तरपरत्वम्, तद्वत् । 'ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते....भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः' इति तुशब्देन, अतीवप्रियतमत्वकथनेन च ततः प्राक् जीवात्मचिन्तनमेवाधिकृतमिति प्रतीतमप्यन्यथितं न भवति ।

अद्वैतिनो जीवपरैक्यमभ्युपगम्य भक्तिविधायकवाक्यान्यपि जीवज्ञानपरतया घ्नन्तीति तत्परिहाराय तत्प्रत्यनीकतया जीवध्यानविधायकवाक्यानामपि परमात्मध्यानपरत्वं वक्तव्यमित्याग्रहो न घटते । अतो यथायथं द्वैतिभिर्जीवपरात्यन्तभेदनिष्ठैः जीवध्यानपरतया केषाञ्चित्, भगवद्ध्यानपरतया चान्येषां निर्वाह एव शोभन । तत्रतत्र गीताकल्पाख्यं ग्रन्थं प्रमाणत्वेनोपन्यस्य वाक्यानां स्वोक्तार्थपरत्वस्यैव स्थापनं तु विचार्यम् । ब्रह्मसूत्रादौ स्वाभिमतार्थस्थापनाय ब्रह्मतर्काख्यो ग्रन्थः, गीतायां गीताकल्पाख्यश्च ग्रन्थ उदाह्रियते । तदीयवाक्यराश्यपेक्षयाऽपि तन्मतस्य स्पष्टतरं प्रतिपादक ईदृशो ग्रन्थो न तदन्यमतस्थैः प्रमाणत्वेनाभिमन्येत । यथा शांकरमतस्य ततः प्राक् गौडपादाचार्यः, रामानुजमतस्य यामुनमुनिश्च यथावत्प्रवर्तकः, तथा आनन्दतीर्थीयस्यापि ततः प्राक् प्रवर्तकः कश्चिदासीत् तत्कृतस्तादृशो ग्रन्थ इति यदि कश्चित् वक्तुमुत्सहेत, तदवश्यमेषितव्यं भवेत् । तथैव लक्ष्यते ग्रन्थसरणिः । परं तादृशः कश्चिदाचार्यः प्रागासीदिति न तन्मतस्थैरुक्तमस्ति । माध्वमते उदाह्रियमाणाः श्रुतयः कामं श्रुतित्वेन निर्देशात् न सहसा न्यक्क्रियेरन्; ईदृशास्तु ग्रन्थाः कियत् प्रामाण्यं वहन्तीतीदमद्य यावत् न विमर्शपथमतिक्रामति ।

यद्येतादृशग्रन्थप्रामाण्येन आनन्दतारतम्यमपि मुक्तौ साधयेत्, न तत्र विश्वसनीयता । २-५२ श्लोके प्रसंगात्, 'योगिनां भिन्नलिंगानामाविर्भूतस्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि' इति, यथा भक्तिविशेषः, तथा मुक्तिविशेषोऽपि' इत्यादिकमुपन्यस्तं कुत्रत्यमिति विचार्यम् । तत्तदपेक्षितसालोक्यसामीप्यसारूप्यमात्रलाभनिबन्धनतारतम्यपरत्वमात्रेण निर्वहणीयं वा । मुक्तिमनिच्छन्तो भक्ताः मुक्तिमिच्छद्भ्योऽधिकत्वेन श्लाध्यन्ते, तस्मात् मुक्तौ तारतम्यं स्यादिति ऊहोऽपि न स्थाने । मुक्तिसाधनाङ्गतया-कर्मकरणात् । निष्पन्नोपायक्रियमाणं कैङ्कर्यरूपेण कर्मानुष्ठानं श्रेय इत्येतावतैव तारतम्यसिद्धेः । क्वचिदतिशयवर्णनम्, 'तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् । भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताऽऽशिषः' इतिवत्

इह दुर्लभलाभप्रशंसैव । विद्याविनयसंपन्ने....श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः, येषां साम्ये स्थितं मनः, परमं साम्यमुपैतीति सर्वात्मसाम्यविषय इव मिथो वैषम्यमपि जीवस्वरूपगतमित्यत्र संप्रतिपन्नप्रमाणादर्शनेन सर्वपापमोक्षेऽपि ज्ञानपूर्त्यभावसाधकप्रमाणाभावेन च स्वरूपानुभवरूपानन्दे वा इतरानुकूलवस्त्वनुभवरूपानन्दे वा वैषम्यस्य दुर्वचत्वात् । गीतायामानन्दतारतम्यादिप्रस्तावस्येषदप्यभावेन प्रासङ्गिकेऽत्र विषये विस्तर इह भूमिकायां नोचित इति विरम्यते । प्रकृते वक्तव्यं तावदेतावत्—यथा भक्तिविधायकगीतावाक्यानां जीवब्रह्मैक्यपरतया व्याख्यानं शांकरभाष्यस्थं न हृद्यम्, तथा जीवात्मोपासनपरतया प्रतीयमानानां वाक्यानामपि परमात्मोपासनपरतया वा लक्ष्म्युपासनपरतया वा व्याख्यानमपि द्वैतिसंमतं न हृदयंगमम् । अतः कर्मयोगज्ञानयोगकृतात्मावलोकनानन्तरक्रियमाणपरभक्तिरूपोपायसमधिगम्यः श्रीमान् नारायण इत्ययमेव गीतार्थ इति । एवं प्रसिद्धमतत्रयव्याख्याप्रक्रियाभेदविमर्शो व्यधायि । अन्यमतप्रक्रियाश्चैतच्छायापन्नाः तत्रतत्रेषद्भेदेऽपि न प्रेक्षकैरादरेणेह वीक्ष्यन्त इति एतावति स्थीयते ॥

—⟡×⟡—

दूषकोक्तिपरीक्षणम्

इत्थम्भूतमिदं भाष्यमिमां तात्पर्यचन्द्रिकाम् । द्राघिष्ठेऽपि गते काले द्वौ प्रवृत्तौ परासितुम् ॥ १ ॥
एको वेंकटनाथाख्यो भाष्यमात्रं व्यचारयत् । वेल्लंकोण्डो रामरायः सटीकं भाष्यमस्पृशत् ॥ २ ॥
मध्वरामानुजोक्तार्थखण्डने तत्परोऽपि सन् । आद्यः स्वतन्त्रव्याख्याता कञ्चिन्नस्तुतिमश्नुते ॥ ३ ॥
अस्यति स्वमतेऽप्येवं मधुसूदसरस्वतीम् । अज्ञातास्मन्मतस्त्वन्य आग्रही व्यर्थविस्तरः ॥ ४ ॥
क्वचित् कर्णकठोरोक्तावेकस्यान्योऽनयोर्द्वयोः । किं कनिष्ठः किमु ज्येष्ठ इति तर्कः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमः शांकरार्थस्थापनेदृम्परोऽपि तत्रतत्र तदुक्तं विहायान्यदपि स्वालोचितं पराभिमतं वाऽनुसृत्य स्वतन्त्रं व्याख्याति । सहृदयो भवन्निव गीतागतशब्दस्वारस्यानुभवव्यग्रो विस्तरेण व्याकुर्वन् स्वमताभिनिवेशे सत्यपि स्वगौरवितमधुसूदनसरस्वत्याद्युक्तमपि बहु तिरस्करोति; श्रीधरीयमपि । द्वितीयस्तु शांकरभाष्यस्य व्याख्याता परोक्तं सर्वं खण्डनीयमित्याग्रहमात्रेण प्रवृत्तोऽस्मन्मतप्रक्रियामविज्ञायैव किमप्याह । शांकरभाष्यं तु यथाशक्ति अवधाय विमृशति ।

तादृशोक्तिविमर्शार्थं पृथग्यत्नत्यजाऽधुना । स्थालीपुलाकनीत्यैव दोष ईषत् प्रदर्श्यते ॥

तत्रेमौ प्रथमद्वितीयौ अस्मदाचार्यान् रामानुजः वेदान्तदेशिकः इत्येकवचनेन निर्दिशतः, प्रथमः खण्डनावसरेऽपि मधुसूदनसरस्वत्यादीन् बहुवचनेन गृह्णातीति विमृश्य नास्माभिर्विमनायमानैर्भाव्यम्; स्वमतस्थेषु गौरवस्य अन्यत्र तदभावस्य च सर्वसाधारणत्वात् ।

तत्र प्रथमेऽध्याये शांकरभाष्ये तद्विवरणाभावेऽपि श्लोक एकैकोऽप्याभ्यां व्याख्यातः, यथा शांकरभाष्यानुसारिणि पैशाचभाष्ये । तत्र दुर्योधनस्य यत् द्रोणाचार्यं प्रति वचः, किं तत् अन्तर्विषादमूलकम् उतोत्साहमूलकमिति विमर्शे उत्साहमूलकमिति पक्षनिरसनेन विषादमूलकत्वमेवास्मद्भाष्यानुसारेण चन्द्रिकायां व्यवस्थापितम् । तत्र प्राचीनः पैशाचभाष्यकारः द्रोणाचार्यस्य स्वशिष्यधृष्टद्युम्नाधिष्ठितत्वात् पाण्डवसेनायामादरोऽस्तीति मन्वानो दुर्योधनः पाण्डवसेनां स्वसेनां च प्रबलशूरभूयिष्ठत्वेन प्रशस्य तथाप्यस्मद्बलं पाण्डवबलविजये असमर्थमेवेति अपर्याप्तमिति श्लोकेन बोधयित्वा भीष्माभिरक्षणं प्रार्थयामासेत्याह स्म । अत्र अपर्याप्तमिति श्लोकस्य

पैशाचभाष्योक्तः आस्माकभाष्यस्थापितश्चार्थः प्राय एक एव। अत्र अपर्याप्तमिति श्लोकम्, भीष्माभिरक्षितमित्यस्य भीष्माभिरक्षितमपीत्येकमर्थमुपवर्ण्य तत्रात्रत्यः, भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्बलं दुर्बलम्, भीमस्यान्यादृशत्वात् तद्बलं प्रबलमिति यथावत् व्याचख्यौ। अस्मदीयैस्तु दुर्योधनस्य विषादः पाण्डवसेनादर्शनप्रभृति स्थित इति 'दृष्ट्वा तु' इत्येतत्प्रभृति विशदमवगम्यत इत्युपापादि।

प्रकृतप्रथमोऽत्रास्मद्भाष्योक्तं दुर्योधनस्यान्तर्विषादमादित एव स्थितमंगीकृत्य, दुर्योधनो द्रोणाचार्यं पाण्डवपक्षपातिनं मन्यमानः निजं भयमाच्छादयन् स्वपक्षं प्रशंसतीति वदन्, तद्बलप्रशंसानुकूलतया अपर्याप्तमिति श्लोकस्यार्थं वर्णयति। अपर्याप्तमित्यस्य अपरिमितमित्यर्थः "जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना" इति प्रयोगादित्याह। परमत्र पैशाचभाष्यमपि न खण्डयति, यथा 'अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः' इति (८.१८). श्लोके प्रकृतेर्महदादयो विकारा भवन्तीति पैशाचभाष्योक्तं शांकरविरोधादयुक्तमित्याह। अथ द्रोणतिरस्काररूपः अयनेषु च सर्वेष्विति श्लोक इति चाऽऽह। अपर्याप्तपदस्य एतदुक्तोऽर्थस्त्वप्रसिद्धः। पर्याप्तमित्यस्य पूर्णमिति, इतोऽधिकं नापेक्ष्यत इत्येव प्रसिद्धोऽर्थः। "पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः" इति यथा मुण्डकोपनिषदि। द्वितीयस्त्वत्र, 'तत् तस्मात्' इत्यारभ्य यत् अस्मच्चन्द्रिकानिष्कृष्टमेवार्थं जगृहे, तदाश्चर्यम्। एवं तावत् अंशतः अस्मत्संमतार्थग्रहणमेकत्र प्रादर्शि।

तथा प्रथमेन 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' इत्यस्य त्रैगुण्यं संसारो विषयो येषां ते वेदा इति शांकरार्थं परित्यज्य, "त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि। तत्प्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते। तद्विषयाः वेदाः" इत्येवमस्मद्भाष्यरीतिरेवाद्रियत। 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके' इत्यनन्तरश्लोकेऽप्यस्मद्भाष्यार्थ एव प्रथमेन प्रथममादृतः; ततस्तु, अर्थान्तरमपि संभवतीति शांकरभाष्यार्थोऽपि कथञ्चिदनूदितः।

अत्र द्वितीयस्तु वाक्यार्थसौष्ठवमस्मद्भाष्ये मनसिकृत्य खण्डयितुमपारयन् किमप्यत्र वक्तव्यमित्यागृह्य, ब्राह्मणशब्दस्य वैदिकस्येत्यर्थवर्णनमयुक्तम् तत्त्वज्ञानरहितवैदिकदर्शनादित्याह। इदं तु स्वमतेऽपि तुल्यम्, तत्त्वज्ञानरहितस्य ब्राह्मणजातीयस्य संन्यासिनश्च शतशो दर्शनात्। वेदाध्ययनाभावे विज्ञाने उपासने अनधिकारात्। ब्राह्मणव्यतिरिक्तक्षत्रियादेरपि वेदाध्ययनेऽधिकारात्, प्रकृतेऽर्जुनं प्रति निस्त्रैगुण्यो भवेत्युक्त्वा, तव तावानेवार्थः सर्वेषु वेदेष्वित्यस्यैव वक्तव्यतया तवेत्येतत्स्थाने प्रयुक्तस्य ब्राह्मणस्येति पदस्य विप्रवर्णपरत्वायोगाच्चास्मद्भाष्ये सामान्येन वैदिकस्येत्युक्तम्। ब्राह्मणस्यैव संन्यासः, संन्यासिन एव विज्ञानेऽधिकारः इति चेन्नोच्येत, अर्जुनं प्रति अयमुपदेशो व्यर्थ इति विदांकुर्वन्तु। अथ चायं द्वितीयश्चन्द्रिकोक्तं ब्राह्मणशब्दार्थमेवं खण्डयति—ब्रह्म अनितीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मण इति शकन्ध्वादिषु पाठकल्पनं ब्राह्मण इति दीर्घत्वाय प्रज्ञादिषु पाठकल्पनञ्चायुक्तम्, ब्रह्मण इति प्रथमान्तशब्दप्रयोगादर्शनात् ब्रह्म अनितीति कर्मण्यण्प्रत्यये ब्रह्माण इत्येव प्रयोगप्रसंगाच्चेति। तथा च शांकररामानुजयोर्वाक्यार्थयोः कतरः श्रेयानिति विषयं परित्यज्य ब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिविचारे गतमनेन। अस्तु तत्राप्युच्यते—

ब्रह्मानितीति नोक्तं चन्द्रिकायाम्; किंतु ब्रह्म अणतीति। माध्वभाष्येऽप्येवमेव। परं तत्र ब्रह्म-अण इति स्थिते ब्रह्माण इत्येव प्रयोगः स्यात्; न तु ब्राह्मण इति इत्यालोच्य जयतीर्थव्याख्यायां वर्णविपर्ययः (आकारस्य अकारस्य च विपर्ययः) निरुक्तवशादित्युक्तम्। चन्द्रिकायां व्याकरणमपि प्रदर्श्यते, शकन्ध्वादेः प्रज्ञादेश्चाऽऽकृतिगणत्वस्य निर्विवादत्वात् तत्र घटनमिति। यत्तु कर्मण्यणि ब्रह्माण इति स्यादिति, तन्न; अण्प्रत्यय इति चन्द्रिकायामनुक्तेः। पचाद्यच एवात्र सुग्रहत्वात्। षष्ठ्यन्तब्रह्मपदस्य अण इतीपदस्य चैवात्र विग्रह इष्टः। ब्रह्म अणतीति तदर्थानुवादमात्रम्। अस्तु

वा कर्मण्यण्; तथापि शाब्दिकैः कुलटाशब्दमत्र गृहीत्वा कुल अट इत्यनयोः समासः, न तु कुलमटतीतीत्युक्त्वा, अण्ग्रहणे किमित्याशंक्य कुलटेति टाप् न स्यात्, किं तु ङीप् इत्येवोक्तम्; न तु कुलाटेति दीर्घः स्यादित्यापादितम्। तेन शकन्ध्वादिषु पररूपोक्तावपि कुलमटतीति विग्रहदशायाम् अकारस्यैव श्रवणात् अकारघटितमेव रूपम्; अण्ग्रहणं तु प्रातिपदिकत्वसंपादनायेति न तेनात्र दीर्घापत्तिरित्याशयो ज्ञायते। अस्त्विदं कथमपि। ब्रह्मणः अण इति अच्प्रत्यय एवात्र विवक्षितः।

यच्चान्यदुक्तम् ब्रह्मण इति प्रथमान्तप्रयोगो नास्तीति, तत्रोच्यते; मा भूत् सः। प्रज्ञादिपाठसंपत्त्यर्थमेव शकन्ध्वादिपाठस्वीकारात्, तथा लोकप्रयोगे सत्येव पाठः कार्य इति निर्बन्धाभावात्। एतदर्थं शाब्दिकैरत्रोदाहृतं मार्तण्डशब्दमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते। मार्तण्डशब्दनिष्पत्तिः आकृतिगणतया शकन्ध्वादिषु पाठेनेति शाब्दिकोक्तम्। तस्य व्युत्पत्तिः कथमिति विचार्य मृतण्ड इति कश्चिदृषिः; मृत—अण्ड इति स्थिते शकन्ध्वादिपाठात् मृतण्डः तस्यापत्यं मार्तण्डः इति। अत्रेदं वक्तव्यम्—एवं मृतण्ड इत्येवोदाहरणं क्रियताम्, किं मार्तण्ड इत्युदाहरणेन। अप्रसिद्धमृतण्डर्षिकल्पनमपेक्ष्य एवमत्र सुवचम्—छान्दोग्ये ३.१९ "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" इत्यत्र "तदाण्डं निरवर्तत; तन्निरभिद्यत। ते आण्डकपाले रजतं सुवर्णञ्च। रजतं पृथिवी सुवर्णं द्यौः... अथ यत्तदजायत स आदित्यः" इति मृतादण्डादादित्योत्पत्तिः प्रत्यक्षं श्रूयते। एवं मृतादण्डादुत्थतयैव मार्तण्ड इति तन्नाम। तत्राण्डस्य तस्य मृतण्डशब्देन व्यवहाराभावेऽपि मार्तण्डशब्दनिष्पत्तिमार्गमात्रं तत्। तस्य पृथक्प्रयोक्तव्यत्वादेव मृतण्डेत्युदाहरणं न दत्तं शाब्दिकैः; किंतु मार्तण्डेत्येव। तत्र मृतण्डेत्यण्डग्रहणेन ततो जात इति वाऽर्थोऽस्तु; बहुव्रीहिणा मृतण्डशब्देनाप्याविष्टमेव गृहीत्वा प्रज्ञादिभ्योऽणेव वाऽस्तु। तद्वदत्राप्यण् इत्याशयः। अत एव अणतीति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण इत्येवोक्तं चन्द्रिकायाम्; न तु ब्रह्मण इति। अतो मार्तण्डवदेव शकन्ध्वादिषु पाठः कार्यः।

एवं ब्रह्म वेदः; तत्संबन्धि ब्राह्मम्। तत् अणतीति तस्याण् इति वा ब्राह्मण इति प्रज्ञादिपाठं विना शकन्ध्वादिमात्रपाठेनापि निर्वाहः संभवति। अतोऽर्जुनस्य ब्राह्मणत्वं यादृशं क्षत्रियत्वावस्थायामपि संभावितम्, तद्वचनमेवात्र युक्तमिति तदुचितवैतन्निर्वाह प्रदर्शनमात्रमेतत्।

एवं प्रथमेन, नायं भूत्वा भविता वा न भूयः इत्यत्र शांकरं त्यक्तम्। असद्भाष्यमादृतम्। अपरस्परसंभूतमित्यत्रान्ते असद्भाष्यरीतिरेव। एवं बहुत्र। तथा "तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः" इति श्लोकेऽपि। तत्र पूर्वं 'यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि' इत्युक्तम्। तर्हि कथमिन्द्रियनिग्रह इत्यत्रोपायोक्तिरिह। अत्र मत्पर आसीत इत्यस्य स्वस्य परमात्मैक्यमनुसंधातव्यमित्यर्थ उक्तः तदनुसंधानोपयोगियोगविरोधित्वादिन्द्रियाणां कथं परिहार इति प्रश्ने, इन्द्रियजयसाध्यं परज्ञानं प्राप्नुहि इति कथं घटेत। अतः असद्भाष्ये इन्द्रियजयात् आत्मदर्शनम् आत्मदर्शनादिन्द्रियजय इत्यन्योन्याश्रय इति शंकायाम्, तदर्थं मत्पर इत्यनेन भगवद्दिव्यमङ्गलविग्रहध्यानेन प्रथममिन्द्रियजयः कार्य इत्युच्यत इति भाषितम्। अत्रायं प्रथमः शांकरार्थं परित्यज्य असद्भाष्यरीत्यैवान्योन्याश्रयशंकारूपामवतारिकामेव कृत्वा, 'यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः। तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनः सर्वकिल्बिषम्' इति विष्णुध्यानं कार्यमिति असद्भाष्यरीत्यैव व्याचख्यौ। एवमसदर्थस्याद्वैतिसंमतत्वे स्थितेऽप्यत्र द्वितीय आग्रहात् आह, 'रामानुजोक्तमयुक्तम्, सच्चिदानन्दात्मैक्यावस्थितस्य योगिवत् ध्यानधारणाद्यभावात्, स्वान्यतया परमात्मज्ञाने, द्वितीयाद्वै भयं भवतीति भयमेव स्यादिति—सर्वमिदं स्वमतप्रक्रियाविस्मरणादभिनिवेशकृतात्। आत्मैक्यज्ञानं भगवद्भक्तिकार्यमिति हि अद्वैतिमतम्। सप्तमाध्यायादौ च ज्ञानोपयोगितया भक्तिर्वर्ण्यत इति तत्सिद्धान्तः। उत्कर्षाभावग्रहणाभावे कथं भक्तिः?

मद्भक्तः, मद्याजी, मां नमस्कुरु इत्यादिकं कथम्? प्रत्युत तदुक्तरीत्या द्वितीयाद्वै भयं भवतीति ऐक्याभिलाषिणा क्रियमाणा भगवद्भक्तिर्हिरण्यकशिपुपौण्ड्रकवासुदेवादेरिव भयायैव स्यादित्यलम्।

प्रथमेन तत्र तत्र मधुसूदनसरस्वतीदूषणमपि क्रियते। क्वचित् तत्र शांकरदर्शितसरणिं परित्यज्य मार्गान्तरगतिं दृष्ट्वा व्यथितमनसः स्थलान्तरेऽपि तद्दूषणे प्रवृत्तिरुद्भूत्। यत्र स्वयमेव सरणिं त्यजति, तत्रास्य को नियन्ता। एतदुभयमत्र मनाक् प्रदर्श्यते। (७-८) 'न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्' इति श्लोके साधनचतुष्टयसंपत्तिप्रतिपादनमस्ति, अवाप्य भूमाविति ऐहिकफलभोगे, अपि त्रैलोक्यराज्यस्य... सुराणामपि चाधिपत्यमिति आमुष्मिकफलभोगे च विरागस्य, किं नो राज्येन, किं भोगैरिति शमदमादिसाधनसंपदः, श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीति संन्यासस्य, 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि' इति नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य च प्रदर्शनादिति मधुसूदनसरस्वत्युक्तमयुक्तमित्याह। तत्रैवं हेतुरुच्यते, अर्जुनस्य ह्यत्र, यच्छोकमुच्छोषणमिति शोकोपाधिकमेव भोगवैराग्यम्; येषामर्थे कांक्षितमिति बन्धुवधोपाधिकमेव वैराग्यम्; श्रेयो भोक्तुं भैक्षमिति च रुधिरप्रदिग्धभोगानुभवजुगुप्सामात्रकृतम्। युद्धान्निवृत्तिमात्रमेवास्येष्टम्, न तु संसारान्निष्क्रम्य प्रव्रज्या। न हि संन्यस्यार्जुनस्तदुचितगुरुसकाशादिदानीं परतत्त्वं शृणोतीत्येवम्। एवमभिप्रयन् यदाहायं प्रथमः, "मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव" इत्यत्राधिकारिविशेषणं विवक्षितमिति, तदपि विचार्यम्। तत्र आसुरविलक्षणदैवसंपन्मात्रकथनात्। तस्याः क्रमेण मोक्षपर्यवसायित्वेऽपि साधनचतुष्टयसंपत्तेरर्जुने स्थितत्वप्रदर्शकत्वायोगात्। सर्वगुह्यतमम् (१८-६४) इत्यत्रैवमाह—कर्मयोगात् ज्ञानाच्च 'मन्मना भव मद्भक्तः' इत्युपदेक्ष्यमाणं भजनं गुह्यतममिति सरस्वत्युक्तमयुक्तम्। एवं हि श्रीधराणामिव भगवत्पादभाष्यातिलंघनं तदभिमतमिति। अनेनाद्वैतिनोऽपि श्रीधराचार्यस्य शांकररीतित्यागेन ज्ञानापेक्षया भजनप्राधान्यमिष्टम्, तथैव मधुसूदनसरस्वत्या अपीति स्पष्टम्। युक्तश्चैतत्; द्वादशाध्याये अक्षरात्मज्ञान्यपेक्षया भक्तश्रेष्ठ्यस्य विशदमुक्तेः। एवमनन्तरे सर्वधर्मानिति श्लोके धर्माधर्मरूपक्रियां सर्वां परित्यज्य ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानं कुर्विति शांकरमर्थमुपेक्ष्य मधुसूदनसरस्वत्युक्तोऽयमर्थः—अत्र धर्मशब्दस्याधर्मोपलक्षणत्वमयुक्तम्, सर्वकर्मसंन्यासस्यात्र अविधानात्। किं तु सर्वेषामपि शास्त्राणामीश्वरशरण्यतैव परमं रहस्यमिति शास्त्रान्ते तन्निगम्यते। तदयमर्थः—सर्वान् धर्मान् परित्यज्य मामद्वितीयं सर्वधर्माधिष्ठातारं तत्फलदातारञ्च शरणं व्रज। मम सर्वधर्मकार्यकारित्वात् तत्स्थानीयस्सन् अहं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि। एवञ्च बन्धुनाशननिमित्तकेभ्योऽपि पापेभ्यो मुक्तो भविष्यसीति। अयञ्चार्थः विशिष्टाद्वैत्यभिमतशरणागतिरूपार्थ एव भवति। अत्रायं प्रथमः पृच्छति तम्, 'किमपराद्धं तर्हि भक्तिशास्त्रमेव गीतेति वदता रामानुजेनेति, 'किमिति श्रीधरीयं भक्तिप्रधानम्, भगवद्भाष्यं तु ज्ञानप्रधानमिति भाष्याननुगुणस्थले श्रीधरीयं त्यज्यते' इति च। एतच्छ्लोकवास्तवार्थप्रपञ्चनमन्यत्र कृतमेवेत्युपरम्यते, केवलं मधुसूदनसरस्वतीदूषणं प्रथमाभिमतं प्रदर्श्य। मध्ये च बहुषु स्थलेषु तद्व्याख्यानदूषणमेवं स्थितमत्रोपेक्ष्यते, विस्तरो मा भूदिति।

अथ एवम्भूतोऽयं प्रथमः स्वयमेव शांकरं परित्यज्यान्यथा गीतां व्याख्यदित्यपि किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते, परम् असदर्थस्यानिष्टत्वे, (१४-२) रामानुजो बभ्रामेत्याह, शांकरस्यानिष्टत्वे तु प्रौढिवाद इत्याह। यथा, 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इत्यत्र शांकरव्याख्या तावत्, 'असतः शीतोष्णघटपटादेर्भावो नास्ति। यत् कदाचिदसत्, तत् सर्वदैवासत्; सतश्चात्मनः अभावो नास्ति' इति। घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्यादौ सदिति आत्मैव भासते। घटादयस्तु व्यावर्तमानाः बाधिता इति तदाशयः। अत्रायमाह; प्रौढिवादेनैव तद्व्याख्यानम्, निरुपपदस्यासत्पदस्यात्यन्तासति स्वरसस्य

कदाचिद्विद्यमानदेहादिपरत्वोक्तेरनाञ्जस्यादिति। एवं श्रीधरीयमपि, सरस्वतीव्याख्यानादिकमपि दूषितम्। स्वयं तु असतः शशविषाणस्य भावः—उत्पत्तिर्नास्तीति। भाव इति विनाशस्याप्युपलक्षणमिति व्याख्यात्। तदिदं सदसद्विलक्षणत्वस्य प्रपञ्चे स्थापनाशया। इदमप्ययुक्तम्, अत्यन्तासति उत्पत्तिप्रसक्त्यभावेन निषेधायोगात्। अत्यन्तासति सति च उत्पत्तिविनाशोभयनिषेधस्यार्थत्वेऽभिमते पृथक्पृथगेकैककथनस्यायुक्तत्वात्। 'नासतो विद्यते अभावः, न भावो विद्यते सतः' इत्यपि प्रयोगप्रसंगात्, उभयत्राप्युभयस्याभावात्। 'भावाभावौ सदसतोर्न स्तः' इत्येकप्रयोगस्यैव च युक्तत्वापत्तेः। अत्यन्तासत्त्वात्यन्तसत्त्वाभावेऽपि देहादौ कालभेदेन सत्त्वासत्त्वद्वयसमुच्चयप्रतीत्या सदसद्विलक्षणत्वासिद्धेश्चेत्यलम्। असद्भाष्यं च यदत्र खण्डयति, देहादेर्नाशस्य लोकसिद्धत्वात् साध्यहेत्वोरविशेषाच्चेति—तन्न; किं भीष्मादेर्देहनाशाद् विभेषि, आत्मनाशाद्वा। नाद्यः; भीष्मादिदेहाः नाशिनः नाशस्वभावजातीयत्वात्, आत्मानः अनाशिनः निरूपाधिकसत्त्वाश्रयजातीयत्वादित्युपपादने तात्पर्यात्। ते च जाती देहत्वात्मत्वे इत्याशयेन भाष्ये देहस्य आत्मन इति पदे प्रयुक्ते। यच्चानेन, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इत्यत्र रामानुजो बभ्रामेत्युक्तम्, तत्र केषां भ्रान्तिरित्यत्र तटस्थाः प्रमाणम्। तत्र हि साधर्म्यमित्येव पदमस्ति मूले, न तु ऐक्यमिति। साधर्म्यशब्दस्य च समानधर्मकत्वमेव मुख्योऽर्थः। अत्र मद्भूता इत्यनुक्त्वा मम साधर्म्यमिति प्रयोगः स्वगतधर्मसजातीयधर्मवत्त्वरूपार्थनैर्भर्येणेति को नाम न निश्चिनुयात्। एवं सति अत्र श्लोके अभेदस्य प्रसक्तिलेशोऽपि नास्ति। ममेति पदञ्च सगुणब्रह्मवाचकम्। तदैक्यञ्च जीवस्य भवन्मतेऽप्यसंभावितम्। निर्गुणब्रह्मलक्षणायां तस्य निर्धर्मकत्वात् साधर्म्यशब्दः सर्वथा न घटते। उत्तरार्धे, सर्गेऽपि नोपजायन्ते इत्यादिवचनं मोक्षानन्तरमपि बहुचेतनसद्भावं सर्गप्रलयसद्भावम्, मुक्तानां परं सर्गप्रलयाभावं तद्धेतुत्वञ्च वदतीति ब्रह्ममात्रपरिशेषरूपाद्वैतस्य कदा प्रसक्तिः। अहो अकाण्डेऽयमभिनिवेशः।

अत्र द्वितीयस्तु, असत्पदेन देहग्रहणमयुक्तं सत्कार्यवादविरोधात्। सत्पदेनाऽऽत्ममात्रग्रहणमयुक्तम्; तत्त्वत्रयाभ्युपगमात्। यथोपलब्धि इत्यध्याहारश्च कुतो दोषः आत्मनामनेकत्वपक्षे सत इत्येकवचनायोगश्चेत्याह। तन्न युक्तम्। सत एवासत्पदेन व्यवहारस्य वेदेऽपि प्रसिद्धत्वात् असदेवेदमग्र आसीदिति; देहाद्यसत्त्वप्रयोगौचित्यस्य विष्णुपुराणे स्थापितत्वाच्च। एवं जडस्यासत्पदगृहीतत्वे सिद्धे सत इति तद्भिन्नग्रहणमेव युक्तम्। यथोपलब्धि इत्यध्याहारावश्यकत्वं च नाभिप्रेतम्। उपलब्धिविरोधात् परमतस्थानां तत्त्वदर्शित्वं नास्तीति ज्ञापनाय यथोपलब्धि इत्युक्तम्। सत इत्येकवचननिर्देशादेक एवाऽऽत्मेत्यप्ययुक्तम्। तथासति असत इत्येकवचनात् शीतोष्णाद्यनेकग्रहणस्य भवन्मतेऽप्ययुक्तत्वप्रसंगात्। विभक्त्यर्थैकत्वाविवक्षा तु उभयोस्समाना ॥ ७ ॥

एवमयं द्वितीयः, तमुवाचेति श्लोके, 'इदं वचः' इत्यनेनास्मद्भाष्ये नत्वेवाहमित्यादि मा शुच इत्यन्तं वच इति व्याख्यानमयुक्तम्, समनन्तरश्लोकस्य अशोच्यानित्यस्यापि ग्राह्यत्वादित्याक्षिपति। अशोच्यानिति श्लोकस्य समनन्तरत्वेनैवादरणात्, तस्य कृष्णवचोन्तर्भावमसद्भाष्यकारो न जानातीति तावत् अनेन दुर्वचम्। एवमपि तदुपेक्षायां हेतुरस्ति न वेत्येव विचार्यम्। अशोच्यानिति श्लोकः प्रहासवाक्यरूपतया लक्ष्यते इति स्पष्टम्। तत् यथा प्रहसन्नेव तद्वच उवाच, तथा नत्वेवाहमित्यादिगहनार्थवचोऽप्युवाचेत्याश्चर्यमिति ज्ञापयति भाष्यकार इत्यालोचनं हि सहृदयकार्यम्। युष्मदपेक्षयाऽस्माकं मत एव अशोच्यानिति श्लोकस्य वक्ष्यमाणार्थसंग्राहकत्वमस्तीत्येतत् भाष्य एव व्यक्तम्, गतासूनगतासूनित्यस्य उपपादयिष्यमाणदेहजीवोभयविषयकवृत्तसंग्रहरूपत्वस्य भाष्येष्टत्वात्। वक्तुमुपक्रान्तवतश्च श्रीकृष्णस्य न हि अशोच्यानिति वचने नैर्भर्यम्, तस्य कुतस्त्वाकश्मलमिति प्रागुक्तविवरणमात्रतया स्पष्टशास्त्रार्थोपदेशरूपत्वाभावाच्च। यदि प्रधानांशमपहायोक्तं सर्वमपि

क्रोडीकार्यमित्याशयः, कथं तर्हि भवान् मा शुच इत्यन्तं वचनमिति व्याख्याति ; तदुपर्यपि बहूनां श्लोकानां कृष्णोपदेशरूपाणां सद्भावात्। अतो वक्तुराशयमननुध्यानावश्यकदूषणविस्तरोऽयम्।

अथात्रोत्तरार्धेऽपि किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, गतासून् अगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिता इति। अत्र देहान् जीवांश्च प्रति न शोचन्ति आत्मज्ञानिन इत्यस्मद्भाष्यम्। मृतान् जीवतश्च प्रतीति शांकरभाष्यम्। एवमेव माध्वभाष्यमपि। जीवत इति दृष्टान्तार्थम्; जीवद्विषय इव मृतविषयेऽपि न शोक इत्युक्तं तत्र। अत्र द्वितीयः जीवद्विषये कथं शोक इत्याशंक्य, जीवन्तोऽपि पुत्रादयो दुर्वृत्ताः सामयाश्च शोच्या एवेति प्रत्याह। इदमेव रामानन्दव्याख्यायामप्यन्ववादि। इदमयुक्तम्। यः शोक इह प्राक् प्रसक्तः, तस्य हि जीवद्विषये उपपादनं कार्यम्। अत एव मधुसूदनसरस्वत्युक्तमपि प्रथमेन पराकृतम्। स हि शांकरं परित्यज्य, 'गतासवो मृताः; तद्बान्धवास्तदानीं मरणरहिताः अगतासवः; तान् उभयान् न शोचन्तीति व्याचख्यौ। अगतासवः तद्बन्धुभूताः तेषां मरणे कथं जीविष्यन्ति इति तद्विषये शोक इति तद्विवरणम्। इदं निरास्थत् प्रथमः, युयुत्सून् आगतान् वीक्ष्य मन्निमित्तमेते मरिष्यन्तीति तन्मरणशोकस्यैव वक्तव्यतया तद्बन्धुविषयकशोककथनमयुक्तमिति। एवं स्थिते जीवद्विषयकसामयत्वदुश्चरितत्वादिदोषनिबन्धनस्य शोकस्यात्र का प्रसक्तिः। अतो द्वितीयोक्तमयुक्तम्। यद्यपि सरस्वत्युक्तं गृह्येत, कुलक्षयं प्रपश्यद्भिरिति कुलक्षयस्यापि पूर्वं प्रसक्तत्वात् बन्धुविषयमरणविषयः शोकोऽपि प्रकृत इति—तथापि मरणविषयकत्वात् शोकस्य, सर्वेषामपि गतासुपदेनैव ग्रहणसंभवात् पृथङ् न वक्तव्यम्। यदत्र प्रथमः स्वयं व्याख्यत्, अगतासून् गमिष्यत्प्राणान् आसन्नमरणानित्यर्थः; तथा च मृता इति मरिष्यन्तीति वा न शोकः पण्डितानामिति—तदपि न युक्तम्: मदधीनमरणासत्त्वय इति शोकस्यैव प्रकृतत्वात् मृतविषयकशोकस्याप्रकृतत्वात्। अगतासुशब्दस्य तथार्थस्वरसत्वाभावाच्च। अस्वरसत्वबुद्ध्या हि रामानुजभाष्यत्यागयत्नः। एकपुरुषविषय एव वृत्तमरणभविष्यन्मरणरूपेपद्भेदप्रदर्शनपूर्वकशोकवर्णनस्यानावश्यकत्वाच्च। एवं क्लिष्टार्थवर्णनापेक्षया जीवत इति व्याख्यानमेव ज्यायः। परं तु जीवद्विषये मृतविषये च पण्डितानामपि नानाविधशोकसंभवस्य चन्द्रिकायामुपपादितत्वात् सामान्यतः शोकासंभवस्य दुर्वचतया मृता इति मरिष्यन्तीति द्विविधोऽपि शोको न पण्डितानामित्येव वक्तव्यम्। तथा विभागस्य च न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। अतोऽस्मद्भाष्ये, 'देहनाश इति जीवनाश इति वा न शोक' इति विषयविभागः कृतः। एतदुभयस्यैवोपरि विस्तरेणोपपादनात् एतत्कथनमेव संगतम्। न च शब्दस्य तदवाचकत्वम्; गतास्वगतासुशब्दयोः क्वचिदपि रूढत्वाभावात् योगव्युत्पत्तेरेव ग्राह्यतया अन्वययोग्यविशेष्यव्यक्तिग्रहणस्यादुष्टत्वात्। यौगिकानां शब्दानां सामान्यरूपत्वेऽपि बुद्धिस्थव्यक्तिविशेषपर्यवसानोपपत्तेः। अत्रागतासुपदेन जीवग्रहणे चानेकजन्मभाक्त्वस्य जीवेषु स्पष्टीकरणात् नाशाभावान्न शोक इति विशेषलाभः। अतस्तत्तदभिमतार्थापेक्षया अस्मद्भाष्यदर्शितमेव साधीय इति।

अथ नत्वेवाहमिति श्लोकेऽपि किञ्चिदुच्यते—अत्र जीवानेकत्वजीवेश्वरभेदयोः स्पष्टप्रतीत्या आत्माद्वैतवादस्याऽऽरम्भ एव कुठारप्रहार इति व्यक्तम्। एवमप्यौपाधिकभेदवाद इति दन्धनं तु मताभिनिवेशमेव दर्शयेत्। अद्वैतमते अहमादिशब्दानामहंकारदेहादिपरत्वस्यैवेष्टत्वात् अहं त्वञ्च तथाऽन्ये च सर्वे संप्रति स्थिता अपि न भविष्याम एव। अवर्जनीये चात्र नाशे न शोचितुमर्हसि। आत्मा त्वेको न नंक्ष्यतीत्येव वक्तव्यम्।

अत्र श्लोकेऽस्मद्भाष्ये, श्रीभाष्ये ईषत् सूचितोऽर्थः इह सुविशदमुक्तः, अद्वैतमते उपदेशानुपपत्तिरिति। शिष्यं प्रति गुरूपदेशरूपेण प्रवृत्ता गीतेति अत्रैवैतदनुपपत्त्युद्घाटनस्यात्यन्तश्लिष्टता। कृष्णः किमज्ञः तत्त्वज्ञो वा ; आद्ये उपदेष्टुरज्ञानादुपदेशानुपपत्तिः ; अन्त्ये उपदेश्यपुरुषान्तराभावात् उपदेशानुपपत्तिरिति। उपदेशो हि स्वातिरिक्तं जीवं प्रति भवति। स्वातिरिक्तस्याभावे निश्चिते

कं प्रत्युपदेशः। प्रतिबिम्बा एव जीवा इति चेत्–तदाऽपि, किं तेषां ब्रह्मैक्यं भेदो वा। आद्ये उपदेशायोगः स्पष्टः; अभिन्नत्वात्। नान्त्यः; प्रतिबिम्बान् प्रति उपदेशासंभवात्। स्वप्रतिबिम्बं प्रति उपदेशायोगेऽपि परप्रतिबिम्बं प्रत्युपदेशो घटत इति यत्तु द्वितीयोक्तम्, तदयुक्तम्, प्रतिबिम्बत्वेन ज्ञाने सति कुत्राप्युपदेशायोगात्। प्रथमस्तु अभेदेऽपि मिथोव्यवहारः श्रीरामपरशुरामयोर्दृष्ट इत्याह। तन्न; मनुष्यभावजायां स्थितस्य श्रीरामस्य परशुरामे भेदाभिनयेनैव व्यवहारप्रवृत्तेः। परशुरामे कार्यविशेषार्थं शक्त्यावेशेऽपि तस्य श्रीरामवत् अप्राकृतावताररूपत्वाभावात् तत्रत्यजीवं प्रत्येव सल्लापाच्च। किमियद्दूरगमनेन; रामलक्ष्मणसल्लापादेरेवत्वया सुदर्शत्वात्, एतदपेक्षया नरनारायणसल्लापः, ब्रह्मणा वत्सवत्सपालाद्यपहारे कृते कृष्णस्यैकस्य स्वयमेव नानावत्सतत्पालरूपेणावतार इति तत्र भूतः सल्लापोऽपि सुप्रदर्शः। वैदिकसुतानयनस्थले कृष्णरूपवासुदेवेन सह परवासुदेवसल्लाप एवातीव सुदर्शः। परं तु तत्र सर्वत्र परमात्मन एकत्वेऽपि तदन्यैः स्वगृहीतव्यक्तिषु विभिन्नात्मतया ग्रहणमस्तीति तान् प्रति तद्बुद्धिस्थैर्यविहोऽभिनयो बहुविधो भगवता कृत इति सुश्लिष्टम्। भवन्मते तु सर्वेषां जनानां मिथ्यात्वात् कृष्णेन च समूलस्य सभेदवासनस्य प्रतिबिम्बादिरूपसर्वजीवविशिष्टस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन सुनिश्चितत्वात् तन्निश्चयाभावे तदुपदेशायोगात् कथमुपदेशप्रसक्तिः, प्रलोभनीयस्य शिक्षणीयस्य वा कस्याप्यभावात् अभिनयस्य वोपदेशस्य वा कथमवकाशः। फलं वा किमस्ति, प्रागेव मुक्तत्वात्। तत्र तु परशुरामस्य स्वभिन्नजीवत्वं परेभ्यो ज्ञाप्यमित्यस्ति फलम्। सर्वमिथ्यात्वे च बाधितानुवृत्तिलेशोऽपि दुरुपपादः इत्यादिकमसमाधेयमेवेति स्थिते किं मिथ्यात्वसत्यत्वरूपवैषम्यानालोचनेन दृष्टान्तप्रदर्शनादिना विस्तरेण।

अथ गुरुगतेन तत्त्वज्ञानेन जीवमुक्त्ययोगात् जीवस्यापि तत्त्वज्ञानमपेक्षितम्, नानाजीववादस्येष्टत्वादिति चेत्–गुरुः स्वाविद्याकल्पितजीवमात्रदर्शी अविद्यान्तरकल्पितमन्यादृशं जीवं प्रत्युपदेष्टुं न पारयति, स्वकल्पितास्तु जीवाः स्वकीयेन तत्त्वज्ञानेन गुरुणा विलोपिता इति किमुपदेशेन, स्वकल्पितान् जीवान् स्वयं मिथ्यात्वेन जानन् कथञ्चोपदिशेत्। एवमीश्वरकल्पितान् जीवान् प्रत्यपि गुरुर्नोपदिशेत्। वस्तुत ईश्वरकल्पितत्वेन वा ईश्वरसृष्टत्वेन वा गुरुकल्पितेभ्योऽन्ये ईश्वरकल्पिताः के नाम। प्रकृते तु कृष्णस्येश्वरत्वात् सर्वे जीवा बाधिता इति सर्वथा तदनुपपत्तिरेव। प्रतिबिम्बत्वं चेतनत्वञ्च परस्परविरुद्धमिति प्रतिबिम्बत्वज्ञाने सति अचेतनत्वनिश्चयादपि नोपदिशेत्। बिम्बप्रतिबिम्बैक्ये तु नतराम्। माध्वास्तु वस्तुतश्चेतनभूतेष्वेव जीवेष्वौपचारिकं विष्ण्वनुकारित्वरूपं प्रतिबिम्बत्वमेव विष्णुभिन्नेषु वर्णयन्ति। अतो न तद्रीतिरिहेत्यलम्।

येन सर्वमिदं ततमित्यत्राऽऽह द्वितीयः—सर्वव्यापकत्वं जीवस्योक्तं न भवति। तथासति एकजीववादप्रसंगश्च, आत्मव्यतिरिक्तत्वञ्चाचेतनस्य दुर्वचम्। आत्मन आकाशः संभूत इति तत्कार्यत्वात् तस्येति। इदमयुक्तम्; सर्वव्यापकत्वेऽनेकजीवस्थितेः कथं भंगः? सुखदुःखादिव्यवस्थया, नित्यानां चेतनानां बहूनामित्यादिश्रुत्या चानेकत्वस्य तार्किकमत इव संभवात्। सर्वगतत्वञ्च न युगपदेव सर्वसंबन्धित्वरूपमात्मसु; किं तु यत्र यत्राचेतने संबध्नाति, तत्र सर्वत्रान्तःप्रवेशार्हत्वरूपं सूक्ष्मत्वमेव। अचेतनेष्वात्मव्यतिरेकश्च भवन्मतेऽपीष्टः। सत्यासत्ययोरैक्यायोगात्। सत्यव्यतिरेकेणासत्यस्याभाव इति कुसृतेः तदनन्यत्वाधिकरणे भामत्युक्तत्वेऽपि बाधिताबाधितयोरैक्यं नेष्टमिति बुध्यस्व। यदुक्तं—तदिति क्लीबनिर्देशात् जीवग्रहणमयुक्तम्, किं तु ब्रह्मण इति—तदयुक्तम्; त्वन्मते जीवब्रह्मणोरैक्यात् अच्छेद्योऽयम्, नायं भूत्वेत्येवं क्वचित् पुलिङ्गनिर्देशः क्वचिदन्यथाचेत्येकस्यैव यथा भेदः–तथाऽस्माकमपि॥ आत्मशब्दवाच्यतया विवक्षया पुंस्त्वम्, क्लीबत्वम् आत्मतत्त्वशब्दबोध्यत्वविवक्षयेति चेत्—तुल्यम्। "यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे।"

अन्तवन्त इमे देहा इत्यत्र—दिह उपचये इति उपचितत्वमयुक्तम्, यावद्भिरवयवैर्देह आरब्धः तदधिकावयवसमावेशाभावात् । देहशब्दात् स्वार्थेऽप्यनौचित्यञ्च । शरीरिण इत्यत्र कर्मफलभोगार्थतयेति पूरणञ्चायुक्तम्—इत्याह । सर्वत्र तुच्छं तुच्छतरमित्येवमुक्त्वा किमपि वक्तव्यमित्येषोऽभिनिविशते । तदास्ताम् । प्रकृते इदमुच्यते–वेदान्तिमते अवयवातिरिक्तावयव्यभावात् पूर्वदेहावयवैः सहान्येषामंशानां संमेलने कौमारादिदेह इति कथं नोपचयः, कथं वा देहशब्दादनर्थापत्तिः? शरीरीत्यस्य शरीरस्वामीत्यर्थकत्वात् स्वामित्वस्य च भोक्तृत्वरूपतायाः लोके मीमांसादौ च प्रसिद्धत्वात् शरीरे कर्मफलभोगार्थत्वं सुलभमेव ।

अथ य एनं वेत्ति हन्तारमिति श्लोके किञ्चिदुच्यते । आत्मनो हननकर्तृत्वं हननकर्मत्वञ्च निषिध्यत इति स्पष्टमवगम्यते । तत् विहायाऽऽत्मनो हननकर्मत्वमात्रनिषेधपरतया व्याख्यानम् हन्तारमित्यस्य हननकर्तारमित्यर्थकस्य हननहेतुमित्यर्थवर्णनमन्याय्यमयुक्तमिति दूष्यते । तत्रेदं वक्तव्यम्—आत्मनः कर्तृत्वं तस्य परायत्तत्वञ्च ब्रह्मसूत्रे स्थापितमस्ति । तद्विरोधेन हननकर्तृत्वनिषेधो न युक्तः । देहहननकर्तृत्वेऽपि आत्महननकर्तृत्वं नास्तीत्युक्तौ आत्मनो हन्यमानत्वाभावप्रयुक्तत्वात् तस्य हननकर्मत्वनिषेध एव पर्यवसानम् । यदि सामान्यतः कर्तृत्वमेव नास्त्यात्मन इति विवक्षितमवेत्युच्यते, तर्हि य एनं वेत्ति कर्तारमिति वाक्येन भाव्यम् । हननकर्तृत्वनिषेधे हि अन्यकर्तृत्वाभ्युपगम एव भवेत् । अन्यथा भवन्मतरीतौ सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यमिति सामान्यतो निर्विशेषत्वमेव वक्तव्यम् : न तु हन्तृत्वाभावः । एवं तर्हि विपश्चित्त्वशाश्वतत्वपुराणत्वादिविशेषोक्तिरपि न घटते : अतः प्रकृतस्याविनाशित्वस्योपपादनाय हन्यमानत्वाभावविवरणरूपतया हननरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वाभावस्यात्र विवक्षितत्वे तुल्ययुक्तया करणादिकारकस्यापि आत्महननकारकत्वाभावे श्लोकेन विवक्षिते महाविषयत्वं भवतीति कृत्वा हन्तारमित्यस्य हननहेतुमित्यर्थो भाषितः । न च हेतुत्वस्याशब्दार्थत्वम् : 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति सर्वत्र स्वव्यापारे कर्तृत्वसत्त्वेन सर्वस्य कारकस्य तत्र तत्र कर्तृत्वोक्तिसंभवात् । एवञ्च एनमित्यस्य कारकान्तराभेदायोगात् प्रतिशब्दोऽध्याहृतः । तेन हन्यमानत्वाभावोपपादनमेवेदं सर्वमिति च लभ्यते । यद्यपि अस्माभिर्वक्ष्यमाण सात्त्विकत्यागरीत्या "नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्" इति हननकर्तृत्वाभावमात्रमपि सुवचम्, अथापि अत्र विनाशाभावप्रतिपादनप्रकरणे तदंशवर्णनं विशिष्य हनधातुप्रयोगादिकञ्च न घटत इति भाष्ये तद्रीत्युपेक्षा । ईदृशमहाविषयत्वलाभो न सह्यते चेत्, कामं यथाश्रुतार्थ एवेष्यताम् ; का नो हानिः। कर्तृत्वनिषेधपरत्वं तु प्रकृतासंगतम् ; अच्छेद्योऽयमिति श्लोकं यावत् अविनाशित्वस्यैवोपपादनादेतत्प्रसक्त्यभावात् । अत एव 'कं घातयति हन्ति कम्' इति अविनाशित्वनिबन्धनो हननकर्मत्वाभाव एव निगम्यते: न तेन सह कर्तृत्वाभावोऽपि । बादरायणसिद्धान्तविरुद्धञ्च ; निर्विशेषे विशिष्य तन्मात्रकथनानौचित्यञ्चेत्यलम् ।

अथ अथचैनमित्यादिश्लोकद्वये किञ्चित् । अविनाशित्वमात्मनः प्रामाणिकमेतावत् प्रतिपाद्य शोकस्य नावसर इत्युक्त्वा, आत्मनो विनाशित्वाभ्युपगमेऽपि न शोकः कार्य इति अन्वारुह्यवाद इह क्रियते । अत्र शांकरे अन्तःकरणे क्रोधहर्षाद्युत्पत्तौ तदारोपेण क्रुद्धो जातः हृष्टो जात इति आत्मन्युत्पत्तिं मन्यसे चेदिति वा देहगतोत्पत्तिमरणे आरोप्य आत्मा जातो मृत इति मन्यसे चेदिति वोद्भाव्य तथापि न शोकः कार्य इत्यर्थो वर्णितः । अत्र प्रथमपक्षं द्वितीयो व्याख्याता प्रौढिवाद इति तत्याज । अन्तःकरणे क्रोधाद्युत्पत्त्या अन्तःकरण एवोत्पत्तिव्यवहाराभावे आत्मन्युत्पत्तिव्यवहारस्य का कथेति च दूषयामास । प्रथमस्तु व्याख्याता, देहस्यैवाऽऽत्मत्वात् आत्मनः नित्यम्—अवश्यं जन्ममरणे मन्यसे चेदिति अस्मद्भाष्यरीत्यैव व्याचख्यौ : शांकरं सर्वथैवात्याक्षीत् । परं तु

देहातिरिक्तस्याऽऽत्मनः देहसंयोगरूपजन्ममरणे स्त इति अर्थान्तरमाह। नतु 'मन्यसे तथापि' इत्यभ्युपगमवादपक्षाननुकूलत्वादुपेक्ष्यम्। अत्र शांकरे पाठभेदो लक्ष्यते। अत एव एकैकदेहोत्पत्तिकालेऽप्युत्पद्य देहनाशकालेऽनुविनश्यत्यात्मेति देहातिरिक्तजन्मविनाशवदात्मपरतया योजनाऽपि शांकरार्थः स्यादिति तदुद्भावनेन तन्निरासप्रकारोऽस्माभिः रसास्वादे टिप्पणेऽदर्शि।

अत्रासद्भाष्याशयस्तु—अन्तवन्त इमे देहा इति देहानां विनाशित्वमात्मनामविनाशित्वञ्चोपपाद्य नित्यत्वान्न शोचितव्यमित्युक्त्वा, अथानित्यत्वपक्षेऽपि न शोक इत्युक्तौ देह एवाऽऽत्मेत्युक्तावपि न शोक इत्येव स्वप्रतिपन्नतया नित्यजातनित्यमृतशब्दाभ्यां देहस्यैव ग्रहणम्। अवश्यम्भाविजन्मनाशवत्त्वात्। आत्मनो देहसहोत्पत्तिविनाशवत्त्वेष्टौ देहातिरिक्ततत्कल्पने, तदुपादानादिकल्पने च गौरवादपि तदा देह आत्मेत्येव युक्तम्। तदुपपादनं जातस्यहीति श्लोके। ननु जातस्य मरणध्रौव्यात्, अहो अप्रतीक्षितं मरणमिति शोको नेति युक्तम्, मृतस्य जन्मध्रौव्यान् न शोक इति न युक्तम्; न हि मृतजन्मतो भीतिः शोकश्चार्जुनस्य। न च लोके मृतं पुनर्जायते, नष्टानां घटादीनां पुनरुत्पत्त्यदर्शनात्। मृतानां पित्रादीनां पुनरिह प्राप्तेः कदाप्यभावात्। अतो बाधितञ्चेदम्, यत्, ध्रुवं जन्म मृतस्येति इति चेत्—एतदर्थमेव प्रथमो व्याख्याता मृतस्य देहस्य पुनर्जन्मेत्यर्थमिव, मृतस्य देहविश्लेषं प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्जन्म देहान्तरप्राप्तिरित्यर्थमुपवर्णयति। तेन बाधितत्वशंका निवर्तते। 'जन्मप्रयुक्तः शोकः सह्य इति किमर्थमुच्यते, जन्मनः शोकापादकत्वस्याप्रसक्तेः' इति शंका तु न समाहिता। पूर्वश्लोके अन्वारुह्यवादस्यैव प्रसक्तत्वाच्च तदननुरोधी अयमर्थः तदुपपादकत्वाभिमते श्लोकेऽत्र न वक्तुमुचितः। तथा देहाद्वियुक्तस्य जीवस्य देहसंयोगध्रौव्यमपि नास्ति; मुक्तेरपि भावात्। अतो भीष्मादयो रूपान्तरेण स्वसमीपे जनिष्यन्त इति समाश्वसिहीत्याशयोऽपि दुर्वचः। अतः, न जायते म्रियते वा इत्यत्र प्रस्तुतत्वाच्च नाशरूपस्मृतिरेवात्र विवक्षिता। नष्टस्यापि पुनर्जन्म तु लोकेऽस्त्येव। नाशो हि सत्कार्यवादे स्वावस्थाविरुद्धोत्तरावस्थाप्राप्तिः, तद्विरोधिपूर्वावस्थैवोत्पत्तिः सुवर्णस्य पिण्डत्वावस्थाविरुद्धभूषणावस्थापन्नस्य पुनः पिण्डत्वावस्थाऽपि भवत्येव। घृतं विलीनं पुनर्घनीभवति। तादृशस्थले संभावितः शोकोऽपि सह्यः। ध्रुवशब्देनावस्थान्तरापत्तिरवश्यमित्येवोच्यते इति। अतः प्रथमेनापि प्रथममादृता असद्भाष्यसरणिरेकैव समुचिता।

अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्यत्र ब्रह्म वेदः, अक्षरं परमात्मा इति शांकरव्याख्या। तत्र चक्रासिद्ध्या तत्सिद्धये प्रथमेन अक्षरशब्दः प्रणवपरो व्याख्यातः। यज्ञः कर्मतः, कर्म वेदात् वेदः प्रणवात् प्रणवश्च भूतात्—प्राणिन इति तदुपपादनम्। अस्माभिस्तु कर्म भूतोद्भवमित्येतावदेव विवक्षितम्। तथाच चक्रसिद्धिः। भूतशब्दार्थे देहो जीवश्च घटक इति व्युत्पादनाय, कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्युक्तम्; न तु तयोर्विभज्य चक्रे प्रवेशने तात्पर्यमित्युच्यते। द्वितीयस्तु अत्र वृथैव नानादूषणारोपणप्रवणो लक्ष्यते। चक्रासिद्धिं जगच्चक्रेत्यर्थवर्णनानाञ्जस्यञ्च शांकरपक्षस्थितं न शीलयति। अत एव हि प्रथमेन सा सरणिर्नानुसृता। यद्यपि प्रथमस्य पक्षे चक्रस्य यथावत् सिद्धिरस्ति, अथापि वेदस्य प्रणवजन्यत्वं न मुख्यम्। वेदस्यैव भूतजन्यत्वे साक्षात् संभवति प्रणवद्वारा तदुपपादनं क्लिष्टमिव। सप्रणवस्य वेदस्य भूतजन्यत्वं विवक्षितमिति चेत्, सजीवशरीरभूतभूतजन्यत्वविवक्षया कर्म ब्रह्मोद्भवमित्यादीत्यस्मदुक्तेऽपि नानुपपत्तिः। इयान् विशेषः—उपक्रान्तस्य भूतस्योपसंहारेऽप्युक्तौ चक्रत्वं साक्षादभिहितं भवति; वेदप्रणवादिरूपार्थग्रहणे तु तत्र भूतजन्यत्वमस्माभिरुह्यमिति। एवञ्च, 'तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्' इत्यस्मिन् अनन्तरेऽर्धेऽपि ब्रह्मशब्देनापि शरीरग्रहणात् अर्धद्वयेऽपि ब्रह्मशब्दस्यैकार्थता। सर्वैरपि यज्ञः कर्तव्य इति वक्तव्यांशव्युत्पादनलाभश्च। तन्मते तु प्रथमब्रह्मशब्दो वेदपरः; द्वितीयश्च परब्रह्मपर

इत्यर्थभेदः । निष्कामसकामसर्वसाधारण्येन यज्ञावश्यकत्वप्रतिपादनस्यात्र विवक्षितत्वात् परब्रह्मणि यज्ञप्रतिष्ठावचने औचित्यमपि नास्ति ।

अथ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादिति श्लोकद्वयम् । इतः प्राक् यज्ञानुष्ठानस्यावश्यकत्वमुक्तम् । तदेवोपरिष्टादपि प्रपञ्चयिष्यते जनकादिनिदर्शनेन । मध्ये श्लोकद्वयं क्वचित् कर्माभावमपि दर्शयति । तदिदं मुक्तविषयमिति अस्मद्भाष्यम् । मुमुक्षुप्रस्तावमध्ये मुक्तस्य का प्रसक्तिः, मानवशब्दः इह-शब्दश्च तथाऽर्थवर्णनबाधकौ चेत्याह द्वितीयः । अत्रोच्यते । मुक्तविषयेऽपि वेदेन यदि, कर्म न कार्यमिति शासनं कार्यं स्यात्, तदा अत्र कथं प्रसंग इति पृच्छ्येत । न हि वेदशास्यो मुक्तः । अतो बद्धमेवाधिकृत्य, बुभुक्षोर्वा मुमुक्षोर्वा आत्मानुभवतृप्तत्वरूपा मुक्तिदशा यदा, तदैव कर्मत्याग इत्युच्यते । तेन तावत्पर्यन्तमवर्जनीयं यज्ञानुष्ठानमिति तदावश्यकत्वे पर्यवसानम् । एवमनुक्त्वा संन्यासिनं ज्ञानयोगिनमधिकृत्य चेदिदं श्लोकद्वयमिष्टम्, तर्हि उभयोरपि कर्मिप्रस्तावात् मध्ये एतन्न संगतम् । मानवपदं तु—मानवं प्रत्येव कर्मावश्यकत्वोपदेशात् मानवस्य कर्माधिकारिणस्ते मुक्तिदशापर्यन्तं तदनुष्ठेयमित्युपदेशान्नासंगतम् । इहेति पदञ्च न लोकार्थकम् ; किं तु इह—कर्मवृन्दमध्ये इत्यर्थकम् । यद्यप्यस्माभिः इह लोके मानवो योगनिमग्नः आत्मतृप्त एव यावन्तं कालमस्ति, दिनद्वयं संवत्सरमधिकं वा तन्मध्ये स यज्ञं नानुतिष्ठति ; तस्य न प्रत्यवायः ; अन्यस्तु कुर्यादेवेति योगदशाविषयतयैव सर्वमिदं सुकरनिर्वाहम्, तदा न कस्यचिदाक्षेपस्यावसरः—अथापि आमोक्षात् कर्मानुवृत्तिदार्ढ्यव्युत्पादनायैवं भाषितम् । अथ भवदभिमतमर्थमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते—श्लोकद्वयमिदं सामान्यतः संन्यासिपरं वा, तत्त्वविषयकपरोक्षज्ञानवत्परं वा, तदपरोक्षज्ञानवत्परं वा । नाद्यः, श्लोके संन्यासवाचकपदस्याभावात् । आत्मविषयकरतितृप्तिसंतोषाणां जनकादौ स्थित्या गृहस्थेऽपि यज्ञाभावापातात् तदुचिते पदे प्रयोक्तव्ये आत्मरत्यादिरूपस्याव्याप्तस्यातिव्याप्तस्य च धर्मस्य निर्देशायोगाच्च । न द्वितीयः ; परोक्षज्ञानिभिर्गृहस्थैरपि कर्मत्यागप्रसंगात् ; द्वितीयश्लोकानन्वयाच्च । न तृतीयः, जनकादिभिः तत्त्वदर्शिभिरपि कर्मानुष्ठानात् । व्यासवसिष्ठजनकादीनां श्रीकृष्णस्य च तत्त्वसाक्षात्कारो नास्तीति तु वार्तम् । अत एव, 'संसिद्धिमास्थिताः' इत्यस्य, चित्तशुद्धिं प्राप्ता इति, जन्मान्तरे साक्षात्कारं प्राप्ता इति, संसिद्धिं गन्तुं प्रवृत्ताः इति चाव्यवस्थितं व्याख्यानमप्ययुक्तम् । साक्षात्कृततत्त्वा अपि प्रारब्धकर्मवशादकुर्वन् इति चेत्—तर्हि ज्ञानिषु केचित् कर्मयोगे, केचित् तपोयोगे केचिद् ग्रन्थकरणे केचित् व्यवहारे केचिद् वाणिज्ये प्रारब्धवशात् प्रवर्तन्त इत्युपपादयता भवता द्वितीयेनाद्वितीयं यज्ञावश्यकत्वं सम्यक् समर्थितं भवति । लोकसंग्रहार्थं तदनुष्ठानमिति चेत्—अस्तु । तथा च आत्मरत्यादिकं कर्मत्यागे प्रयोजकं न भवतीति सिद्धम् । एवञ्च भवताऽपि सत्यपि साक्षात्कारे कर्मात्यागस्य संन्यासिव्यतिरिक्ते ग्रन्थकरणनानालौकिकव्यापारव्यग्रतुल्ये विप्रे महात्मक्षत्रियादिषु च यज्ञावश्यकत्वस्य स्वीकारात् आमुक्ति एतदनुवर्तनरूपास्मद्भाष्यार्थग्रहणमेव न्याय्यः ।

प्रथमस्तु संन्यासिशब्दमप्रयुञ्जानः, "यः कश्चिदपि मानवः एवम्भूतः कृतकृत्यः ; न तु ब्राह्मणत्वादिना प्रकर्षेण । उक्तं हि भगवत्पादैः, "चण्डालोऽस्तु...द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम" इति इत्याह । तेन पूर्वजन्मकृतकर्मयोगज्ञानयोगवशात् तदानीमप्राप्त एव साक्षात्कारश्चण्डालादिष्वपि जन्मतो जायत इति तदभिप्राय ऊह्यते । तदाऽपि चण्डालादेरनधिकारादेव यज्ञाभावः, द्विजश्चेत् लोकसंग्रहाय कर्म कुर्यादेव । तदुपरिरंसायां तु संन्यस्येत् । न त्वात्मानुभवो जात इति कर्म त्यजेत् । तदत्र श्लोके संन्यासानुक्त्या, ज्ञानयोगिनो मध्ये निरूपणानौचित्याच्च कर्मानुष्ठानस्य आमुक्ति अनुवृत्तिबोधनाय मुक्तेष्वेव कर्माभावकथनमिति साधिष्ठमेतत् ।

अत्रेदमपि किञ्चित्–आत्मनि ब्राह्मण्यगार्हस्थ्याद्यध्याससविशिष्टस्यैव कर्माधिकारः, विवेकिनश्चाध्यासाभावान्न कर्मेति भवदुक्तम्। तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम् लोकसंग्रहार्थमनुतिष्ठतां जनकादीनामप्यध्यासाभावात् कथमनुष्ठानमिति। किञ्च किं देहात्मभ्रमनिबन्धनब्राह्मण्याद्यारोप इहाध्यासपदविवक्षितः, उत सर्वस्य ब्रह्मण्यध्यस्ततया एव सिद्धान्तसिद्धतया परमात्मन्यध्यस्ततादृशाकार इति। नाद्यः; देहातिरिक्त आत्मेति ज्ञाने सत्येव स्वर्गादिपारलौकिकफलार्थकर्माधिकारात्। तेषु तदविद्यारोपस्य दुर्वचत्वात्। नान्त्यः; बाधितानुवृत्तेरंगीकृतत्वेन परमात्माध्यस्तब्राह्मणाद्याकारस्त्वेन कर्मत्यागायोगात्। किञ्च ब्राह्मणोऽहमिति ज्ञानात् खलु प्रवृत्तिः। तस्य ब्राह्मणत्वाध्यासविशिष्टोऽहमित्यर्थांगीकारे स कर्मानुष्ठातृषु दुर्वचः। तैर्देह एव ब्राह्मण्यादि, न त्वात्मनीति विशदं ज्ञातत्वात्। अद्वैतज्ञानस्य कर्मण्यभावेन अहं परमात्माध्यस्तब्राह्मणाकार इति ग्रहणायोगाच्च। वस्तुतो ब्राह्मण्यावच्छिन्नदेहवानहं करोमीत्येव सर्वैर्ग्राह्यम्। तत्र अहंपदार्थः साक्षादात्मेति सर्वदर्शनम्।अहमर्थस्यान्तःकरणस्य देहगततया अहंकार एवाहमर्थः तदवच्छिन्नतया चैतन्यभानमित्यद्वैतमतमित्येव भेदः। अतोऽध्यास उक्तरूपो नात्र घटक इति।

'इन्द्रियाणि पराण्याहुरर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति श्लोके माध्वव्याख्यानम्, 'सर्वमिदं देवतापरम्; इन्द्रियदेवताः यास्सन्ति तदपेक्षया मनोभिमानी रुद्रः परः। ततो बुद्ध्यभिमानिनी सरस्वती। ततो ब्रह्मा महान् आत्मा। ततोऽव्यक्तरूपा लक्ष्मीः। ततो विष्णुः' इत्येवंरूपं निरस्य यथाशांकरं कठवल्लीमनुसृत्य स इति परमात्मपरमित्याह प्रथमः। असङ्गाष्यं नास्पृशत्। कठवल्लीवैरूप्यात् प्रकृतत्वाच्च कामस्यैव स इति ग्राह्यत्वमुपपादितमेव चन्द्रिकायां विस्तरेण। अप्रकृतस्य तत्पदेन परामर्शश्च न स्वरसः। भास्करभाष्येऽपि कामपरत्वमेव दर्शितम्। द्वितीयस्तु कठवल्लीविरोधादेवं न भवतीति दूषितमेव पुनर्गृह्णाति। तत्रत्यानामर्थमहदव्यक्तानामत्रानुक्तया न तत्प्रत्यभिज्ञेति शंकायाम्—महत्तत्त्वं ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रत्याह। सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यानमात्रेण कथं तदसिद्धिः। न हि सांख्यमात्रोक्तं तत्; श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्। कठवल्ल्यामपि महत्पदेन कस्य ग्रहणमित्यपि विचारणीयमस्ति। बुद्धिमहतोरेकत्वं तद्भाष्येष्टमिति वदतः कठवल्लीविरोधः कथं परिह्रियते। अथ, 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते। एतैर्विमोहयत्येषः' इति चतुर्भिर्मोहनीयत्वं देहिन उक्तमिति चन्द्रिकोक्तमयुक्तम्, इन्द्रियादेः केवलमधिष्ठानत्वात् कामस्यैव मोहकत्वादित्याह। सर्वमिदं किमप्युक्त्वा खण्डितमिति बहिःप्रकटनाय संरम्भमात्रम्। शरसहायेन रामेण रावणो हत इत्युक्त्या रामस्य शरस्य च तुल्यबलत्वं नापद्यते। अधिष्ठानानामपि मोहनकारकत्वात् तत्सहितेन कामेन मोहनीयो देहीत्यर्थे दोषाभावात्। अत ईदृशदूषणवचनानां परिहरणप्रवृत्तिरनपेक्षितेति नात्र विस्तृणीम इति विद्वांसो विदांकुर्वन्तु। स्वमतस्थापनौपयिकं वाक्यं तत्तदुपन्यस्यमानं किमप्यस्ति चेत्, तदेव विचार्यम्। अन्यत्र यःकश्चिदर्थोऽस्तु; किं तत्र विशेषत आग्रहेण। अत एवान्ते उक्तं तात्पर्यचन्द्रिकायाम्–, "एवमन्येष्वपि भूतेषु भविष्यत्सु च श्रीमद्गीताभाष्येषु भगवद्रामुनाचार्यभाष्यकारमतानुसारेण दिङ्मोहः प्रशमयितव्यः; क्षुद्रस्खलितेषु अदूरविप्रकृष्टयोजनान्तरेषु चोदासितव्यम्" इति।

अथ, "अवरं भवतो जन्म" इति षट्के चतुर्थं किञ्चित् कथ्यते। अत्र प्रथम आह—असङ्गाष्ये, "जानात्येवार्जुनो वासुदेवं साक्षात्परं ब्रह्मेति। अथापि तस्येदं जन्म किमैन्द्रजालिकवन्मिथ्या उत सत्यमिति प्रश्नार्थः इत्युक्तमयुक्तम्; विश्वरूपदर्शनानन्तरमेव तस्य कृष्णे परमात्मत्वनिश्चयात्। ततः प्राक् योगादिलब्धमहाशक्तिर्यः कश्चित् दिव्यपुरुष इत्येव निश्चयात्। अतः 'अवरं भवतो जन्म' इति प्रश्नस्यायमर्थः–जन्मान्तरीयस्मृतिर्दिव्यपुरुषाणामपि भवति। तद् भवान् दिव्यपुरुषो वा कश्चित्,

उत परमात्मा। नाद्यः; विवस्वदादिकं प्रति उपदेष्टुः तत्तत्यदिव्यपुरुषत्वायोगात्। नान्त्यः, परमात्मनः कर्मवश्यमनुष्यजन्माद्ययोगादिति। मिथ्यात्वसत्यत्वविचारस्तु अशाब्दार्थः। अतो धिगेतत् अमङ्गल्यमशाब्दार्थव्याख्यानम्—इति।

अत्रोच्यते। अभिज्ञोऽप्ययं शांकरग्रन्थं यथावदगृहीत्वा स्वाभिमतमेव तत्कल्पनया बहुत्र मन्यते। तथा च "भगवत्पादभाष्यनिष्कर्षरूपो यथोक्त एव प्रश्नश्लोकार्थः" इति यदत्र लिखितम्, तदधिकृत्यैव, तदीयं, "धिगेतदमंगल्यमशाब्दार्थव्याख्यानम्" इति वाक्यं पठनीयम्। तथाहि शांकरोक्तविवरणरूपमेवास्मद्भाष्यं प्रथमांशे। अन्ते तद्भाष्योक्तांशस्तु निरस्यते वा, तस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति व्युत्पाद्यते वेति यथारुचि ग्राह्यम्। वयं तु तद्व्युत्पादनपक्षं रोचयामहे। यदुक्तमनेनार्जुनस्य पूर्वं श्रीकृष्णे परमात्मत्वनिश्चयो नास्तीति, भगवन्नामभिरेव संबोधयत्यर्जुने कथमस्यैवं विपरीतग्रह इह? तन्निरासे युक्तयः शताधिकाः सन्तीत्यास्तां तावत्, तदीयशांकरविरुद्धमित्येतावदलमिदानीम्। तत्र हि, "भगवता विप्रतिषिद्धमिदमुक्तमिति मा भूत् कस्यचित् बुद्धिरिति तत्परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच" इत्यवतारिका। व्याख्यातश्च तदीयैः, इवशब्दादर्जुनः कृष्णं परमेश्वरं वेदैवेति सूच्यते" इति। उपरि च भाष्यम्, "या वासुदेवे अनीश्वरासर्वज्ञाशंका मूर्खाणां तां परिहरन् भगवानुवाच, यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः" इति। तत्रापि तदीये व्याख्यातम्, "जानतैवार्जुनेन मूर्खप्रत्यायनार्थं—श्रीकृष्णं भगवन्तं सर्वे मूर्खा अपि जानीयुरिति बुद्ध्या-अर्जुनेन पृष्टत्वादस्यार्थस्य" इति। एवञ्च यत्किञ्चिन्महापुरुषत्वभ्रमोऽर्जुनस्येति एतद्वचनं स्वभाष्यात्यन्तविरुद्धम्। 'एवमेतद्यथात्थ त्वम्' इति विश्वरूपदर्शनात् प्रागेव विज्ञापितवति विजये कथमेवं मौढ्यमयमारोपयति। तदुक्तप्रश्नवाक्यार्थश्च न घटते, आदित्यादीन् प्रति उपदेष्टुः कथं केवलमहापुरुषत्वमिति कोऽयं प्रश्नः। परमेश्वरभिन्नयत्किञ्चिन्महापुरुषत्वेऽपि आदित्याद्यपेक्षया तदातनातिशयमात्रेणोपदेष्टृत्वसंभवात्। प्रजापतेः इन्द्रविरोचनोपदेष्टृताया उपनिषदुक्तत्वात्। लोके गुरूणां सजातीयत्वेऽपि शिष्यातिशायिमहापुरुषत्वमात्रेणोपदेशकत्वसंप्रतिपत्तेश्च। उत्कृष्टा देवाः परमात्मभिन्ना एव निकृष्टानां देवानामुपदेष्टारः प्रमाणसिद्धा बहवः। यदुक्तं परमात्मत्वे कर्माधीनमनुष्यदेहादिप्राप्तिः कथमिति। तदिदमस्मद्भाष्यप्रश्नार्थे आयातीति नात्र विशेषतो वैलक्षण्यम्।

शांकरे अन्ते, "अहमीश्वरोऽपि जगन्मोहनीं प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय—वशीकृत्य संभवामि—देहवानिव, जात इव आत्ममायया आत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत्" इत्युक्तम्। तेन लोकस्य यत् व्यावहारिकं सत्त्वं स्वीकृतम्, तदपि भगवदवतारे नास्तीत्यर्थ आपाततः प्रतीयते। एतन्निरासार्थमेवास्मद्भाष्ये मिथ्या वा सत्यं वेति प्रश्नोपक्षेपः। शांकरेऽपि प्रश्नाशयोऽयमेव। तत्र मिथ्यात्वपक्षेणोत्तरं शांकरे, सत्यत्वपक्षेणैवेत्यस्मद्भाष्ये इत्येव वक्तव्यं भवेत्। शांकरमपि अन्यथा खुनिर्वहमित्याशयोऽपि गूढः। तदुच्यते—प्रत्युत्तरवादिना भगवता—बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चेति अर्जुनजन्मसत्तातुल्यसत्ताया स्वजन्मसु कथनात् तद्विलक्षणं प्रातिभासिकत्वरूपं मिथ्यात्वं दुर्वचम्। तान्यहं वेद सर्वाणीति स्थितानामेव वेदनावेदनरूपं वैषम्यमुच्यते; न तु स्थितत्वास्थितत्वरूपम्। नाहं संभवामीत्यनुक्त्वा संभवाम्यात्ममायया, संभवामि युगे युगे इति व्यावहारिकपदार्थानामिव स्वोत्पत्तिमेवोपपर्यप्याह। परं तव प्रकृतिपरवशतया तव जन्म, अहं तु प्रकृतिमधिष्ठाय मद्वशीकृत्य तदनधीनतया तदधीनपुण्यपापानधीनतयैव भवामीत्याह। माययेति पदेन मिथ्यात्वावगमपक्षेऽपि प्रातिभासिकत्वं न सिद्ध्येत्। तथासति प्रकृतेरुपनिषदि मायात्वकथनात् जगत एव प्रातिभासिकत्वापत्तेः। मायाशब्दस्यार्थः भाष्ये नोक्तः। ज्ञानवाचित्वस्यापि सत्त्वात् मायया संकल्पज्ञानेनेत्यपि स्यात्। मायाप्रकृत्योरत्र श्लोके एकत्वे च पदद्वयप्रयोगो व्यर्थः, अनुचितश्च। प्राति-

भासिकत्वसाधकत्वासंभवात् । प्रत्युत अर्जुनादिजन्मनामिव प्रकृतिमूलपुण्यपापसापेक्षेश्वरेच्छाजन्यत्वं नास्ति, आत्ममायाख्यं पुण्यपापनिरपेक्षं संकल्पमात्रमवतारे कारणम् । अत एव इच्छागृहीताभिमतोरुदेह इत्युच्यते । ऐन्द्रजालिकवत् प्रातिभासिकमिति भवद्भाष्यकारेणानुक्ततया तथा व्याख्यानं निरसनीयम् । तथासति व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्मिथस्संव्यवहारायोगेन श्रीकृष्णमूर्त्या मिथ्याभूतया सत्यस्य कंसादेर्वधः षोडशस्त्रीसहस्रादिविवाहविहारसंतत्यादिकं सर्वं कल्पनामात्रं स्यात् । कंसादीनां पश्चादनुवृत्तिरपि स्थिता स्यात् । 'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः', 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा' इति स्थितायां मूर्तेरितरवैलक्षण्यमेवोच्यते, न तु मूर्त्यभावः । जन्म कर्म च मे दिव्यमिति दिव्यत्वेनोत्कर्षे कथ्यमाने, विश्वरूपाध्याये च माल्यभूषणायुधादीनां दिव्यत्वे भूयःकथ्यमाने को हि मिथ्यात्वेनाभावं साधयेत् । अत एव शांकरेऽपि तत्राप्राकृतमित्येव व्याख्यातम् । यदि अप्राकृतत्वं प्रकृतिविलक्षणज्ञानानन्दमयशुद्धसत्त्वद्रव्यमयत्वरूपं विशिष्टाद्वैतिमतं शांकरग्रन्थेष्टमिति नेष्यते, कामं मा भूत् । अथापि एकैव माया ऐश्वरांशोपयुक्ता जैवांशोपयुक्तेत्यंशभेदवती, त्रिगुणमाया जैवोपयोगिनी दृश्यमानदेहादिहेतुः । ऐश्वरांशोपयोगिनी मांसमेदोऽस्थ्यादिधातुमयपाञ्चभौतिकशरीरविलक्षण-तत्तदुपासकापेक्षितांशमात्रशालिव्यावहारिकदिव्यमंगलविग्रह-रूपेण परिणम्य तस्योपयुज्यत इति सैषा स्वमाययेत्युच्यत इत्यस्तु । सर्वथा न प्रातिभासिकत्वम् । अन्यथा मिथ्याभूतया मूर्त्या सारथ्यगीतोपदेशादयोऽपि मिथ्या स्युः । ऐश्वररूपमर्जुनदिदृक्षितमसत्यमिति वक्तुः कथं जिह्वा न जिह्रेति । योगादिमहिमशालिनां जीवानां भूमौ निमज्जनोन्मज्जनादिकं देवानां प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वादि च संभावितं व्यावहारिकम्, भगवतस्तु अलौकिकं विचित्रमसंभावितत्वान्मिथ्येति कथमुच्येत । मूर्तीनामपलापे मूर्तिप्रतिष्ठाशास्त्रादीनामप्यप्रामाण्यात् भारतरामायणादिवर्णितेतिवृत्तानां परदेवतामूर्तीनाञ्च प्रातिभासिकतैव स्यात् । देवतापलापिमीमांसकसोदरतैवाद्वैतिनां स्यात् । अतः आचार्यकृतं पीठस्थापनादिकं प्रातिभासिकमेव स्यात् । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् इति सूत्रोक्तविधया च अबाधितानां कृष्णजन्मलीलादीनां व्यावहारिकसत्यत्वं दुरपह्नवम् ।

कस्तर्हि शांकरवाक्यार्थ इति चेत्—'संभवामि—देहवानिव जात इव' इत्यस्य कर्माधीनदेहवानिव कर्माधीनजन्मेव लौकिकबुद्ध्या भवामि । न परमार्थतो लोकवत्–लोके सर्वेषां जन्म यादृशकारणाधीनं न तादृशकारणाधीनम्, किन्तु कर्मनिरपेक्षात्ममायाधीनम् । तथा लौकिकदेहवत् मांसमेदोऽस्थिमयत्वं न पारमार्थिकम् । उत्पन्नाया अपि मूर्तेस्तदंशे परं प्रातिभासिकत्वम्, तस्य कर्माधीनत्वात्; अप्राकृते प्राकृतांशासंभवादित्यर्थः ।

यत्तु यावद्व्यवहारमर्जुनादिशरीरवत् वर्तमानस्यापि कृष्णविग्रहस्य तदा तदा भिन्नभिन्नरूपेण दृश्यमानत्वात् मिथ्यात्वमिति-तन्न; हनुमदादेरपि अणिमगरिमादिकं सर्वं तर्हि प्रातिभासिकं स्यादिति । 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः' इति सर्वस्य तात्त्विकत्वं मोक्षहेतुत्वञ्चाप्युक्तम् । एवं प्रतिश्लोकमवतारतत्कार्यसद्भावस्थापनपरत्वस्य स्पष्टमवगमादेव सत्यत्वासत्यत्वजिज्ञासयाऽर्जुनप्रश्न इति भाष्ये उक्तम् । एतत्पक्षे तु अवरजन्मवता कथं विवस्वते उपदिष्टमिति प्रश्ने, मम जन्म पूर्वमपि नासीत् इदानीमपि नास्तीति प्रत्युत्तरयता साधु स्वस्योपदेष्टृत्वं स्थापितं स्यात् । अतो योगिनां कतिपयजन्मस्मरणं योगबलात्, मम तु स्वभावत एव सर्वजन्म–तत्तद्वृत्तादिसर्वविषयकसहजप्रत्यक्षमिति वैलक्षण्यमुपक्रम्य कर्मजन्यदेहादेरिव विप्रकृष्टस्मरणादिसहजशक्तिबाधकत्वं स्वदिव्यमंगलविग्रहे नास्तीति व्युत्पादनमेवात्र, न तु सर्वमिथ्यात्वकथनमिति ध्येयम् । सामरस्यसंपादनायैवं शांकरनिर्वाहः कृतः । काममयं प्रकारो नेष्यताम् । तथासति पूर्वोक्तयुक्तिभिः शांकरं निरस्तमेव मन्यताम् : किं तेन । सर्वथा प्रथमेवोक्तमर्जुनस्याज्ञत्वं शांकरविरुद्धमिति तद्व्याख्यानमेवामंगल्यमशब्दार्थरूपमिति सिद्धम् ।

द्वितीयस्तु तुच्छंतुच्छमित्याद्युक्तिमात्रेण तृप्तः प्रतप्रक्रियामेवाजानन् सच्चिदानन्दे निष्कले ब्रह्मणि रूपादिमद्विग्रहसद्भावः दृश्यत्वेन घटादिवन्मिथ्येति किमप्याह। नेदं प्रातिभासिकत्वं स्थापयेत्। अतो भगवद्विग्रहादिकं लोकवत् संसारदशायां शास्त्रसंमतांशे यथाव्यवस्थितमेवावतिष्ठत इति अवतारतत्त्वापलापो न युक्त इति।

यदत्र द्वितीयेनावतारानुबन्धिनि विषये सप्तमे, 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इति श्लोके विस्तृतम्, तदप्यतिदुःस्थमित्यावेदयामः। तथा हि—अत्रायं लिखति, 'सर्वेश्वरो विष्णुरजहत्स्वस्वभाव एव वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमजानन्तः, प्राकृतराजसूनुसमानम् इतःपूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं मामबुद्धयो मन्यन्ते' इति रामानुजीयं भाष्यमयुक्तम्, कर्मवशादिति पदाभावात्। तर्हि कः श्लोकार्थ इति चेत्—शुद्धपरमात्मैवाहमित्यविदित्वा वैकुण्ठादिगतविष्ण्वादिः कृष्णरूपेणावतीर्ण इति मूढा अतत्त्वविदो जानन्ति, अवतारस्य मिथ्यात्वं प्रातिभासिकत्वं हि ज्ञातव्यमिति। अत्र भागवतवचनमपि प्रमाणीकुरुते। अत्रेदमुच्यते। शांकरभाष्यं तावदत्र अवतारमिथ्यात्वसाधकतया नोपलभ्यते। अत एव यद् रामानुजीयं भाष्यमनेन दूष्यते, तदेवाऽऽदृत्य तद्वदेव कर्मवशादिति पदमपि प्रयुज्य प्रथमस्येयं व्याख्यातुः पङ्क्तिः, "इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाद् वसुदेवगृहे जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं माम् इतरजीवसाधारणं जना मन्यन्ते" इति। समरसं योजयतामपि ग्रन्थानां विरसार्थवर्णनेन वैराभिवर्धनमेवैतद्व्याख्यानफलम्। किञ्चेदं प्रकरणं न शुद्धस्वरूपोपदेशपरम्; इतःपूर्वस्मिन् यो यो यां यामिति श्लोके हि शांकरभाष्यम्, "परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान् कामान् लभते" इति। स्वस्य परमेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वफलप्रदत्वञ्च भगवान् आहेति वदताऽनेन भाष्येणात्र निर्गुणं ब्रह्म कथ्यत इति न वक्तुं शक्यते। अनन्तरे च, "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" इति श्लोके इन्द्रादिदेवतान्तरयाज्यपेक्षया 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति प्रागुक्तरीत्या सगुणब्रह्मोपासकस्य फलातिशयप्राप्तिर्वर्ण्यत इत्येव शांकरभाष्यानुसारिणा प्रथमेनापि व्याख्यातम्। एवमेतत्पूर्वश्लोक इव एतदुत्तरश्लोकेऽपि 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य' इत्यत्र शांकरभाष्ये, योगमायासमावृतं मां लोको नाभिजानाति, नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति, यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया, तद्वत्" इति सर्वज्ञं सगुणमेवोपक्षिप्योत्तरेण, "वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन। भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन" इति श्लोकेनैकवाक्यता रक्षिता। न तु निर्गुणपरत्वेन पूर्वापरासंगतेरवकाशो दत्तः। अत्र योगमाया नाम गुणयोगरूपमायेत्युक्तं शांकरे। सत्त्वरजस्तमोगुणयोगरूपेत्यर्थोऽप्यत्र मन्येत। प्रथमस्तु संकल्परूपमायेति निर्विचिकित्समाह। अत्राव्यक्तशब्दाद्यर्थवर्णनकुसृतिरस्य द्वितीयस्य यथातथा भवतु। अकाण्डे रामानुजीयखण्डनं स्वाग्रहमेव दर्शयति। 'भगवान् विष्णुलोकादवतीर्णः कृष्णरूपेण भक्तानुग्रहार्थं दुष्टशिक्षणार्थञ्च' इति वदन्तस्तावत् अविद्वांसः—आत्मानात्मविवेकशून्या इति लिखन्नयं व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनेव, परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्", "स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः", "सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः", तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणम्" इत्यादिकमुपदिशतो निर्भीकं दूषयति। ननु तेन श्रीभागवतवचनमुपरि प्रदर्शितमस्ति, तद्विरोधः कथमसम्मते परिहार्य इति चेत्—उच्यते। इमे खलु ते श्लोकाः विदुरमैत्रेयसंवादे तृतीयस्कन्धे, षष्ठेऽध्याये,

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः।
लीलया वाऽपि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः॥

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः ।
स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदा स्वतः ॥
अस्राक्षीत् भगवान् विश्वं गुणमय्याऽऽत्ममायया ।
तया संस्थापयत्येतत् भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥
देशतः कालतो योऽसौ अवस्थातः स्वतोऽन्यतः ।
अविलुप्तावबोधात्मा संयुज्येताजया कथम् ॥
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ।
अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥
एतस्मिन् मे मनो विद्वन् खिद्यतेऽज्ञानसंकटे ।
तन्मे पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥
स इत्थं चोदितः क्षत्रा तद्विजिज्ञासुना मुनिः ।
प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥
सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ।
ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥
यथाऽर्थेन विना पुंसो मृषैवाऽऽत्मविपर्ययः ।
प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिना ॥
यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।
दृश्यते सन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥" इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—अवतारादिकं प्रातिभासिकं व्यावहारिकसत्तयाऽपि शून्यमिति अस्य प्रकृतम्, तत्रेदं वचनजातमीषदपि साधकं न दृश्यते । अत्र हि भगवतो जगत्सृष्ट्यादिविषये कथन्ता, न त्ववतारविषये । तस्मादसंगतमेतत् । स्यादेतत्; जगन्मिथ्यात्वं ब्रह्मणश्चिन्मात्रसत्यत्वं चात्र प्रतीयत इत्यद्वैतमात्रतात्पर्येण परमतनिरासायोपात्तमस्त्विति चेत्—अद्वैतमतप्रक्रियामनुसृत्य यथैषामर्थो वर्ण्यते, तथाऽस्मद्रीत्याऽप्यर्थस्ततोऽप्युचिततरतयाऽपि वर्ण्यतैवेति किमनेन । तथा हि—अत्रोपक्रमे भगवच्छब्दप्रयोगः कृतः । स च ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" इति श्रीविष्णुपुराणे सर्वकल्याणगुणाढ्यपर इति निर्विशेषब्रह्मग्रहणमयुक्तम् । एवञ्च चिन्मात्रस्येति पदम्, "एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः", "प्रकाशवच्चावैशेष्यम्" इत्यादिब्रह्मसूत्रानुरोधेन सैन्धवखिल्यस्य कार्त्स्न्येन लवणत्ववत् परमात्मस्वरूपस्य कार्त्स्न्येन ज्ञानरूपत्वमात्रपरम्, न तु तन्निष्ठगुणान्तरनिषेधकमिति तदपि न बाधकम् । अविकारित्वं तु परिणामाभावोऽस्माभिरपीष्यते । एवञ्च निर्गुणस्येति पूर्वोक्तविष्णुपुराणवचनबलादेव हेयगुणानां सत्त्वरजस्तमसाञ्च तत्राभावपरमिति सिद्धम् । एवं लीलयाऽपीति पदं सगुणस्य ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वं "न, प्रयोजनवत्त्वात्" इति सूत्रेणाऽऽक्षिप्य, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति यः समाधिर्विहितः, तदुपर्यपि आक्षेपपरतामस्य वाक्यस्य दर्शयतीति सविशेषपरमेवेदम्, यदि, 'निर्विशेषे कथं सर्गादिव्यापारः ॥ अजासंबन्धादिति चेत्—तत्संबन्ध एव तत्र कथम्' इति प्रश्नपरत्वं स्यात्, 'सेयं भगवतो माया' इति वाक्यं तदुत्तरतां न प्रतिपद्यते । तस्य भगवत्पदार्थत्वाभावात्, मायासंबन्धः कथमिति प्रश्ने मायासंबन्धादिति समाधानस्याघटमानत्वाच्च । अजा मायात्वात् संबन्धुं प्रभवतीति चेत्—अनिर्मोक्ष एव । स्वयं मतोपपादनासमर्थैर्मायायामनुपपन्नतैकवेषतामारोप्य, सर्वं समाहितमिति मिथ्यैव मन्यते । तदत्र वक्तव्यार्थः सर्वोऽपि श्रीभाष्ये, 'निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वम्'' इति श्रीविष्णुपुराणवाक्यत्रार्थभाषणेन यथावद्भाषित एवेति न विशेषतो वक्तव्यमस्ति। तदेवात्र प्रकृतार्हं संगृह्यते—लोके सविकारस्यैवोपादानत्वात् सत्त्वादिगुणाधीनप्रयोजनापेक्षावत एव च पुरुषस्य निमित्तकारणत्वात् उभयविलक्षणस्य ब्रह्मणः पूर्णकल्याणगुणस्य निखिलहेयप्रत्यनीकस्य निमित्तोपादानता कथम्। लीलाप्रवृत्ता बालका अपि किमपि तदधीनं सुखं वाञ्छन्त्येवेति नित्यतृप्तस्यावाप्तसमस्तकामस्य कथं क्रीडोद्यमोऽपि। अथ स्वयं निर्विकारत्वेऽपि सविकाराजारूपप्रकृतिविशिष्ट एवास्राक्षीदिति विशेषणे विकारान्वयः; सा च गुणमयी आत्ममाया अनन्तजीवात्मसंमिश्रैवेति तेषां भोग एव सृष्टिफलमिति चेत्—अजासंबन्ध एव तस्य न घटते। अजायाः जीवेषु दुःखादिहेतुत्वदर्शनात् ईश्वरेऽपि तदापत्तेः। अथ विपरीतकर्मानुष्ठानादेव पापं क्लेशश्च भवतः; भगवति तादृशकर्माभावान्न दोष इति चेत्—तन्न; कर्मापि शरीरसंबन्धं जनयित्वैव हि दुःखादिहेतुर्भवति। अयञ्च भगवान् एक एव सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः स्वयमेवेति अस्य क्लेशसंगत्यै न कर्म प्रतीक्ष्यम्; कर्मकार्यस्य क्षेत्रसंबन्धस्य जातत्वात्। पूयशोणितादिमज्जनं हि स्वतः कृतमप्यपुरुषार्थ एव। "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति'' इति च श्रुतिः। प्रत्युत जीव एकैक एकैकस्मिन् क्षेत्रेऽस्ति, अयं तु सर्वक्षेत्रेषु। अतो विश्वं देहः प्रभोश्चेत् स कथमतिपतेत् विश्वदुःखानुभूतिम् इति प्रश्नसारः। समाधिस्तु—सेयं भगवतो मायेति। भगवच्छविरोधात् दुःखादिकं न शंक्यम्। मायेत्यनेन अनुपपन्नतैकवेषा माया मिथ्याभूतोच्यत इति न मन्तव्यम्। अद्भुतकार्यकरणशक्तिरेवात्र मायाशब्दार्थः। तदेव, 'शक्तयः सर्वभावानाम्' इत्यारभ्य, "सर्गाद्या भावशक्तयः'' इति पराशरपरमर्षिवचनैकरस्यमस्य तत्पुत्रपौत्रवचनस्य। 'यन्नयेन विरुध्यते' इत्यत्र नेति येनेति च पृथक्पदं कृत्वा, येन हेतुना विरुध्यते, तेन हेतुना ईश्वरस्य कार्पण्यादिदोषो नेत्यर्थ इष्यताम्; यदिति शक्तिसद्भावादित्यर्थकम्। यद्वा यन्नयेन, यादृशशक्तिबलेन ईश्वरे कार्पण्यादिकं विरुध्यत इति वर्ण्यताम्। शक्तिवशात् दोषप्रतिबन्ध इत्युक्तं भवति। इदं सर्वं विस्तरेण श्रीभाष्ये, "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि'' इत्यत्र भाषितप्रायम्। विमुक्तस्य बन्धनमिति पृथक्क्रियते चेत्—यथा मुक्तस्य बन्धनं विरुध्यते तथेति दृष्टान्तार्थम्। ईश्वरविशेषणत्वे तु विमुक्तस्येत्यस्य सर्वदोषविमुक्तस्येत्यर्थः।

अथ 'यथाऽर्थेन' इत्यादेरर्थ उच्यते-एवं सत्यपि निर्दोषत्वे, केचित् आत्मनो भगवतः सर्वान्तरात्मत्वादेवानात्मगुणान्—तद्भिन्नवस्तुगतान् धर्मान् तत्राऽऽरोपयन्ति, तदिदं स्वप्ने स्वशिरश्छेदाभावेऽपि शिरश्छेदो जात इति भ्रमतुल्यम्। अथ वा स्वाप्नवस्तुसत्यत्वपक्षे तदन्यथा स्यात्। अतो जलगतकम्पादेश्चन्द्रे आरोपवदिति भ्रमः। एतच्च वचनमस्य द्वितीयव्याख्यातु र्निन्दने पर्यवस्यति। अयं हि अतिधृष्टमेवमाह, "दैत्यहननार्थं भृगोर्भार्यां हत्वा तेन, 'अहमिव त्वमपि भार्यावियोगमनुभव' इति दत्तशापस्सन् विष्णुः तच्छापनिर्वहणार्थं तत्पापक्षयार्थञ्च श्रीरामरूपेणावतीर्य सीतावियोगमनुबभूव हि। तथा रामावतारे निगूढस्सन् वालिनं हत्वा तत्पापफलभूतं किरातशरताडनकृतं शरीरवियोगं कृष्णावतारेऽनुबभूव हि। एवम्भूतस्य कथमकर्मपरवशत्वम्'' इत्यादि। सिद्धान्तलेशसंग्रहे, सीतावियोगादिकं नित्यश्रीकस्य भगवतः केवलमभिनय इत्युक्तमप्ययदीक्षितैः। अयं तु कर्मवश्यत्वमेवाह। पूर्वं सर्वं प्रातिभासिकमित्युक्तवान् अयं साधुपरित्राणदुष्कृद्विनाशनादेः प्रातिभासिकत्वेपि भगवतो दुःखानुभवो व्यावहारिकसत्य एवेति विवक्षतीव। एवम्भूतभ्रमस्यैव चन्द्रे जलकम्पवत्त्वभ्रमतुल्यत्वमत्र श्रीभागवते भण्यते। अथ मैत्रेयः सर्वशक्तौ भगवति इदं कथं, तत् कथमित्यादि प्रश्नं सर्वमिथ्यात्वभ्रमञ्च परित्यज्य ये निवृत्तिधर्मेण यथावत् भक्ता

भवन्ति, तेषां देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमजीवब्रह्मैक्यभ्रमाः वासुदेवानुकम्पया व्यपयन्ति इत्यादि वदति । तेन पूर्ववाक्यस्यार्थान्तरमप्यवगम्यते । तत् तावत्–आत्मनो जीवस्य अनात्मदेहादिगुणारोपः देहगतशिरश्छेदस्य स्वच्छेदत्वभ्रमतुल्यः, जलगतस्य कम्पस्य चन्द्रगतत्वभ्रमतुल्यश्च । एवमादेस्तिरोधानं भगवदनुकम्पयेत्येवम् ।

एवमस्य भागवतवचनजातस्य निर्विशेषब्रह्मज्ञाननिष्ठत्वपरत्वमेव नास्ति, नतरामवतारप्रातिभासिकत्वपरत्वम् । अवताराणां सत्यत्वस्थापनार्थमेव महर्षिभिः प्रयत्यते । अर्वाचीनाद्वैतिनस्तु जगत इव व्यावहारिकसत्यत्वमपि न सहन्ते । अहो महतीयं भक्तिरेषामित्यलमीदृशनास्तिकग्रन्थविमर्शवैयर्थ्येण ॥

अष्टमे, 'अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते' इत्यत्र परब्रह्मशब्दस्वारस्यात् अक्षरं परमात्मैव ; स्वभावशब्दस्य प्रकृतिपरत्वेऽपि मूलप्रकृत्यर्थकत्वं न भवति । अतो जीवस्य वास्तवस्वरूपं तदर्थ इत्याह । तदपि न । अत्र षष्ठे चतुर्विधा भजन्ते इत्युपक्रमस्वारस्यात् वाक्यशैल्यादिना चानेकोपासनपरत्वमेव, अन्यथा पौनरुक्त्यमिति तात्पर्यचन्द्रिकायामेव प्रपञ्चितत्वात्, अव्यक्ताक्षरशब्दस्य भगवदतिरिक्त एवाऽऽत्मनि गीतायां प्रयोगाच्च जीवस्य ग्राह्यत्वं सिद्धम् । न ह्यत्र अक्षरोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानम्, किंतु किं ब्रह्मेति प्रश्नात् ब्रह्मशब्द इह परमाक्षरपर इत्युच्यते । प्रसिद्धब्रह्मव्यतिरिक्तत्वादेव व्याख्यानापेक्षा । स्वभावशब्दस्य, भवतैव अध्यात्मशब्दस्य देहसंबन्धविशिष्टजीवपरत्वस्योक्तत्वात्, 'स्वभावप्रभवैर्गुणैः', 'कर्म स्वभावजम्' इत्यादिगीतावाक्य इव जीवदशस्थात्मसंबन्धिधर्मपरत्वात् प्रकृतिसंबन्धरूपार्थपर्यवसानं सम्यग् भवत्येवेत्यलम् ।

दशमेऽध्याये असमदुपपाद्यमानं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावं शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तवाचित्वञ्चामृष्यमाणाविमौ असमदुपपादनप्रणालीमविज्ञायैव यत्किमपि विस्तीर्य आत्मानौ कृतकृत्यौ मन्येते इति किं तद्व्यर्थवादविमर्शेन ।

अथ त्रयोदशाध्यायवचनं विचारयामः । इदं क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि इति वाक्यमपि शरीरशरीरिभावादेरप्रतिषेध्यत्वादेव न जीवब्रह्मैक्यं साधयिष्यति । आमूलाग्रमनिरूप्य अद्वैतिभिरैक्यस्थापनायोपादेयमिदमेकमेवात्र वाक्यम् । उपदेशारम्भ एव नत्वेवाहमित्यादिना भेदेनोपक्रमः । सप्तमे चैदम्पर्येण महाभूताद्यपरप्रकृतिवत् जीवरूपपरप्रकृतेरपि स्वस्माद्भेद एव सुव्यक्तमुक्तः । सूत्रे मणिगणा इवेति चेतनाचेतनयोः स्वस्मिन् प्रोतत्वं स्वस्य सर्वाध्यक्षत्वञ्च स्पष्टमुक्तम् । 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च', 'पश्याद्य सचराचरं मम देहे गुडाकेश' इत्येवं भेदमभ्यस्यता भगवता कथञ्च जीवैक्यमत्र कथ्येत । न च क्षेत्रज्ञशब्दो जीवे रूढः ; 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति' इति योगव्युत्पत्तेरेव दर्श्यमानत्वात् । प्रसक्तं जीवमेव गृहीत्वा प्रामाणिकं शब्दतः सुखेन लभ्यञ्च जीवान्तर्यामित्वं भगवति प्रकृतवचनप्रतिपाद्यं यदि न स्वरसं मन्यते, तर्हि क्षेत्रज्ञशब्दोऽयं–मामपि क्षेत्रज्ञं विद्धीति, स्वस्य सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रीयसर्वांशविषयकज्ञानपौष्कल्यपरतयैव पूर्वापराबाधेन योगशक्त्या चरितार्थ इति न जीवैक्यं बाधितं प्रतिपादयिष्यतीति निश्चीयताम् । "शरीरशरीरिभावस्य प्रागेव निरस्तत्वात्" इति लेखनं तु, 'दशमाध्याये तदुक्तं सर्वं यथावन्मतमर्मज्ञानविरहात् अनायासनिरस्यमेव । "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र "अनन्यत्वमिति भेदं व्यासेधामः, न त्वभेदं ब्रूमः" इति वाचस्पतिकुसृष्टिः प्राच्यैरेव पराकृतेति किं तेन । सदेवेदम्, तत्त्वमसीति अभेदे कथ्यमाने, अभेदं न ब्रूम इति कथं वदेत् । न हि सूत्रे तदन्यन्नास्तीति कथ्यते ; किंतु स्थितस्य जगतस्तदैक्यमेवोच्यते घटे मृदैक्यवत्, न तु रज्जुसर्पैक्यवत् । अवस्थाभेदो धर्म्यैक्यञ्चेव श्रुत्यर्थः । न तु अवस्थानां जगतश्चाभावस्तदर्थ इति किं निरस्तपक्षनिरसनेन ।

एव ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवेत्यत्र शांकरमर्थं परित्यज्यासद्भाष्योक्तमेवाद्रियन । एवं नत्र नत्रोक्त-माद्रियत इत्यनभिधाय स्वयमेव विमृष्टमिव विलिखन् तत्र तत्र स्वतन्त्रनिष्णात शिवराम-श्रीधर-मधु-सूदनसरस्वत्यादिव्याख्यानानि परमतव्याख्यानमपि खण्डयन् माध्वव्याख्याने अतीं जुगुप्सामा-विष्करोति, यदाह, "अथ वा नेदं त्वय्याश्चर्यम्; माठरकौरव्यमाण्डव्यमाल्लवेयादिश्रुतीः ब्रह्मतन्त्र-पुरुषोत्तमतन्त्रब्रह्मतर्कादिस्मृतीश्च कचिदपि प्रसिद्धस्मृतीतिहासपुराणेष्वनाघ्रातनामगन्धाः त्व-त्सयूथ्यैः रामानुजादिभिः कचिदप्यनुदाहृताः कल्पयतः विषयोद्पानव्याख्यावचनकल्पनस्या-नाश्चर्यत्वात्", 'इति। इदञ्च त्रैगुण्यविषया वेदाः' इत्यत्र "विषयशब्दो मुखतो वचनपरः। आपातार्थस्त्रैगुण्यम् । परमार्थस्तु भगवान् । वेदस्य सर्वस्य भगवत्परत्वात् । यथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत इत्यत्र वस्तीति वसः, तनोतीति तिः। पूर्वपदस्य नकारागमः। वसन्ते इति भगवतः संबुद्धिः । आदरात् द्विवचनम्। जि आ ऊति इति पदमेलनात् ज्योतिः, जगत् ओतं यस्मिन् सः, षः—प्राणः; तादृशेति संबुद्धिः। आ समन्तात् यजैः यज्ञभिः इत प्राप्तेत्यपि संबुद्धिः। एवम्भूतो वास्तवार्थस्तु ग्राह्यः। आपाततस्तु त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्ति ज्ञापयन्तीति वा वेदास्त्रैगुण्यविषयाः। निस्त्रैगुण्यो भव। आपातार्थं त्रैगुण्यं मा गृहीयाः' इति। यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके इत्यत्र च, "सर्वतःसंप्लुतोदकशब्दः प्रलयपरः तत्र उदपानो भगवान् उत्—उद्रिक्तः, अपः—रक्षकरहितः, अनः—रक्षकः" इति॥ अत्रोक्तः कतिपयांशो मध्वगीताभाष्ये न। नूनं माध्वव्याख्यानमनूद्योक्तम् । एवं 'सर्वगतस्थाणुः' इत्यत्र, "सर्वगतस्थश्चासौ अणुश्चेति जीवपरः। सर्वगते विष्णौ जीवस्य स्थितत्वात्" इति। एवम्, 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यत्र अः विष्णुः तत्संबन्धि कर्म अकर्मेति। एवं तत्र तत्रानूद्य निरस्यति । एतादृशस्य सर्वस्य युक्तायुक्तविमर्शनं माध्वा एव, अन्ये वा विद्वांसः स्वयमेव कुर्युरिति अत्र दिक्प्रदर्शनमात्रेण तिष्ठामः।

प्रमाणवाक्यस्वरसार्थमेव प्रायस्समादृत्य मतस्थितिं ये।
प्राहुर्विनाऽन्याभिनिवेशमार्याः प्राज्ञास्त एवाऽऽस्तिकतल्लजा नः॥

एतावता द्विशश्लोकसंख्याधिक्यस्यातिवैषम्यतावहत्वात् गीताश्लोकसंख्या सप्तशतीति स्थितमेव सम्यगिति, गीतायामुक्ता भक्तिः उपनिषदुपदिष्टोपासनात्मकभक्तियोगरूपैवेति तस्या अर्चि-रादिमार्गेण परमपदप्रापिकाया इहलोके तत्त्वज्ञानोत्पादकत्वमद्वैतीष्टं दुर्वचमिति, कर्मभक्तिपूर्वकं ज्ञानं मोक्षसाधनमिति रीतिमुपेक्ष्य कर्मज्ञानाङ्गकभक्तियोग एव तथेति श्रीभगवद्रामानुजदर्शित एव गीतार्थः इति च सिद्धम्। एवंस्थिते श्रीवकुलभूषणदिव्यसूरि श्रीमुखसूक्तषष्ठदशमदशमगाथाव्या-ख्याने ईडुप्रबन्धे कर्मयोग ज्ञानयोगयोर्मोक्षहेतुत्वं साक्षादुक्तमिव प्रतीयमानं कथं घटत इति चेत्—

तत्र वक्तव्यं तत्र यतिकृतदुर्ग्रहपदव्याख्यान एवोक्तमिति न प्राच्यनिष्कर्षविरोधः। यद्यपि तत्र ईडुप्रबन्धे कर्मज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वोक्तावपि भक्तिद्वारैव तदुक्तं लक्ष्यते—अथापि तत्र कर्मज्ञान-भक्तीनां दुश्शकत्वात् सुशकं नामसंकीर्तनमेव ग्राह्यमिति तस्य संसारबन्धनान्मोचकत्वं सुदृढमुप-पाद्य क्षेत्रवासभागवताराधनादेरपि मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा अहंकारगर्भतया तेषां सर्वेषां त्याज्यत्वं प्रतिबोध्य, न्यास एव ग्राह्य इति न्यरूपि। एवञ्च नामसंकीर्तनादेरेव तथात्वे कर्मज्ञानयोरपि भग-वत्प्रीणनत्वान्मोक्षहेतुत्वमेवेष्टमस्त्वित्याशय्य तदनुकूलं वचनमप्युपात्तं व्याख्याने, "ज्ञानभक्त्यन्वितं कर्म जनकादिषु दृश्यते। कर्मभक्त्यन्वितं ज्ञानं प्रायेण भरतादिषु। कर्मज्ञानान्विता भक्तिः प्रह्लाद-प्रमुखाश्रया" इति। अथ चोक्तम्, यद्यप्यत्रोक्तकर्मज्ञान नामसंकीर्तनक्षेत्रवास भागवतपरिचरणा-दीनामुपायसंपादकतयाऽङ्गत्वं भक्तेरेव चोपायत्वमुपनिषन्मर्यादा—अथापि इतिहासपुराण-

प्रक्रियया तदुक्तिरिति । अयमाशयः—भक्तिज्ञानकर्मसु त्रिष्वपि सर्वसाधारणेषु सत्सु तत्र भक्तेरेवोपायत्वे अन्ययोरङ्गत्वे च वक्तव्ये, यस्मात् जनकादिव्यक्तिभेदेन एकैकप्राधान्यं स्मृतिराह, तस्मादियमौपनिषद्प्रक्रियातोऽन्या प्रक्रिया । प्रशंसापराणां पुराणादीनामुपनिषदुल्लंघनेनापि प्ररोचनार्थं प्रवृत्तिर्भवति । यथा प्रपत्तौ कतिपयाङ्गमात्रवचने । तच्छाययात्र तस्य तस्य मोक्षहेतुत्ववर्णनमिति । लोके कांश्चित् कर्मयोगिनः, कांश्चित् ज्ञानयोगिनः, कांश्चित् भक्तियोगिनश्च दृष्ट्वा । तेषामभिसंधिमपरीक्ष्य, इमे कर्मयोगज्ञानयोगौ प्रधानतया मन्यते इति तत्प्रशंसनाय कृतेयं कल्पना । अतएव भक्तियोगवचने कर्मज्ञानपदाभ्यां भगवद्विषयककर्मज्ञानयोरेव ग्रहणं कृतम्, भक्तियोगिनि जीवविषयज्ञानप्रयासस्य दुर्वचत्वात् । एवञ्च सर्वत्यागेन प्रपत्तेर्ग्राह्यत्वस्थापनाय प्रशस्तानामपि एतदपेक्षया निकर्ष एवेति निरूपणार्थमविद्यमानोत्कर्षारोपमात्रम् ईदृप्रबन्धचिकीर्षितमिति कर्मज्ञानाङ्गकभक्त्यैकोपायत्वमेवोपनिषदर्थो गीतार्थश्च प्रपत्तिप्रवृत्तपुरुषेतरविषये । जनके कर्मप्रावण्यस्य, आदिभरते ज्ञानप्रावण्यस्य, प्रह्लादे च भक्तिप्रावण्यस्य दर्शनात् तत्र तत्र तस्य तस्य प्राधान्यं तद्वचनमारोपयति । इदमत्र चिन्त्यम्—वचनमिदं तत्तत्प्राधान्यपरमास्ताम्; अथापि भक्तियोगनिष्ठेषु 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु' इत्युक्तभगवद्विषयकमनोवाक्कायव्यापारेष्वेव कस्य चिदाधिक्यदृष्ट्या, नमस्कारे मानसवाचिककायिकभेदवत् त्रित्वमाकलयति, किं वा आत्मावलोकनार्थकर्मयोगज्ञानयोगग्रहणेनेति । तत्र जनकनामनिर्देशात् तस्य च कर्मकाण्डोक्तयज्ञप्रावण्यप्रसिद्धेः कर्मयोगग्रहणेनैव प्रशंसनमिति व्याख्यातुराशयः । सर्वत्र प्रशंसावाक्यानि अन्यपराणि विहाय परामार्थविमर्शी भक्तेरेव प्राधान्यं सेत्स्यतीति सिद्धम् । यदत्रैषामहङ्कारगर्भत्यादिवर्णनम्, तदपि 'एष तु वा अतिवदति' इत्यादिदर्शनात् तद्वदेव प्रपत्तिप्रशंसनार्थमतिवदनमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

विरचितरसास्वादेनैवं सभाष्यसचन्द्रिका
सरसभगवद्गीता गीतार्थसंग्रहभासुरा ।
बहुकृतिकृता वात्स्यश्रीवीरराघवसूरिणा
समुचितविमर्शैर्द्रा सम्यक् प्रकाशमनीयत ॥

--*-*

शोधनिका

2–10 (र. ग्रा.) 9—6 आगतोऽसि 13–25 स्वयमेवाव
24—2 एवमुक्त्वा 25–28 धातोरुप
55—9 तथाशरीराणि 201-14 श्लोकालोचनया
312-30 भूतानिति पुंलिङ्गप्रयोगोपि [इत्येतावदेव । अन्यदशुद्धम्]
319-25 परस्मैपदि 320-30 सगुणनिर्गुणश्च
32६-30 सामर्थ्यसद्भावः......तत्र शिष्टं 538-15 इत्युत्तरग्रन्थ
541-32 विविनक्तीत्य 542-31 विषयराग

शुभमस्तु

--*-*

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

श्रीभगवद्रामानुजविरचितम्

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।
वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

कवितार्किकसिंह सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेङ्कटनाथ—

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका

यतिपरिवृढो यद्गीतानामदर्शयदञ्जसा निगमपरिषन्नेदीयांसं निरामयमाशयम् ।
[1]जननपदवीयातायातश्रमापहरां धियं जनयतु स मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथिः ॥

[2]अनुचितपदवीमिश्चिन्तयित्वा प्रयातान्यलमलमतिमात्रत्रासचिन्ताविषादैः ।
उपनिषदमुदारामुद्गमन् पाण्डवार्थं शरणमुपगतांस्त्रायते शार्ङ्गधन्वा ॥

सन्तः [3]सारल्हिहश्चिततमःप्रमथनीमिमाम् । भजन्तु भगवद्गीताभाष्य**तात्पर्यचन्द्रिकाम्** ॥

श्रीमद्गीतां व्याचिख्यासुः [4]अविघ्नपरिपूरणप्रचयगमनार्थम्, परमाचार्यस्य संग्रहश्लोकनिर्माणमुखेन

श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः

रसास्वादः

गीतासुधामुपनिषत्कलशाम्बुराशेरुद्धृत्य यो विबुधजीवनमाततान ।
वन्देय वेदनृपगिर्यधिकोज्ज्वलं तं देवं प्रपन्नपरिरक्षणबद्धदीक्षम् ॥

वन्दे धर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिश्रीमद्गीताव्याक्रियारूढभूम्नः ।
क्षिप्तापार्थान् क्षान्तिकारुण्यसिन्धून् सौशील्याढ्यान् सद्गुरून् कृष्णतुल्यान् ॥

गीतार्थस्फुटसंग्रहं विशदयत् मूलार्थसर्वस्वद-
र्श्येतद्भाष्यमिति प्रदर्शयति नस्तात्पर्यसच्चन्द्रिका ।
कृष्ण-व्यासमुनीन्द्र-यामुनमुनि-श्रीयोगिरामानुज-
श्रीमद्वेदशिरोगुरून् प्रणिपतन् एतद्रसं स्वादये ॥

1. जननेत्यादिकमुत्तरार्धं शतदूषण्यां 34 वादे । 2. अनुचितेत्यादिश्लोकः संकल्पसूर्योदयेऽपि (2. 14) तत्र संदर्भानुसारेण द्वितीये पादे पाठभेदः; तृतीये च । 3. सन्तः सानुग्रहैश्चित्तैरिति पाठान्तरम् । 4. अविघ्नपरिपूरणं प्रचयगमनञ्च प्रकृतभाष्यस्य विवक्षितम् । अस्य चतुर्थ्यन्तस्य आचरतीत्यत्रान्वयः । स्वाचार्यं श्रीमहापूर्णं विहाय प्राचार्यविषयकमङ्गलाचरणं कुत इत्यत्राह परमेति । स्वगुरुप्रणामः गुरुपरम्पराप्रणामश्च सर्वत्रार्थसिद्धः । अतः ग्रन्थे

तदर्थोपदेष्टृतां तदनुवृत्तेः स्वाचार्यस्य संप्रीणनतामप्यनुसंदधानः, परमाचार्यभजनरूपं मङ्गलमाचरति— **यत्पदाम्भोरुहेत्यादि** । यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्यगुणपौष्कल्यहेतुकां प्रसिद्धिं सूचयति । **अम्भोरुह**शब्देन भोग्यत्वप्रतीतेर्भक्तिरूपत्वं ध्यानस्य व्यज्यते । द्रोणाचार्यस्य[1] एकलव्य इव **यामुनाचार्य**स्याहमित्यभिप्रायेण **ध्यान**शब्दः । [2]सकृत्संदर्शनेन प्रायशः कल्मषाणि विध्वस्तानि, तन्मूलनिरन्तरस्मरणेन तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण **ध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः** इत्युक्तम् । **वस्तुताम्**—'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' (तै आ. ३) इत्युक्तप्रकाराम् । **अहं वस्तुतामुपयात** इत्याश्चर्यगर्भम् । एवमनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणरूपोपकारस्मृतिप्रेरितवागादित्रितयकरणकः प्रणामः शिष्यशिक्षणार्थं श्रोतॄणां फलसिद्ध्यर्थं च ग्रन्थे निवेशितः । तेन स्वाचार्यवत् तदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यपि शिक्षितम् । तथा च श्रूयते, "स च (चैव) आचार्यवंशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावसावित्याभगवतः" (र. बा.) इति ॥

अथाभिमतपरदैवतस्य भगवतः स्वरूपरूप[गुणविभव]ादिभावनावर्णनाभ्यामर्थादभङ्गुरं मङ्गलमाचरन्, "स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः (गी.सं.१) इति [3]संग्रहानुरोधेन व्याख्येयशास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः स्वतः सर्वज्ञत्वपरमकारुणिकत्वसाधुपरित्राणोन्मुखावस्थत्वसर्वशक्तित्वादिना भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्य[द्य]भावप्रदर्शनेनाऽऽप्ततमत्वं समर्थयन्, अपवर्गप्रधानचतुर्वर्गोपायबोधात्मकमवान्तरप्रयोजनम् अपवर्गदशानु-

---

निबन्धनीयस्य मंगलस्य परमिह प्रदर्शनम् । एतस्यात्र निबन्धनञ्च गीतार्थसंग्रहग्रन्थमनुसृत्येदं भाष्यं प्रणीयत इति व्यञ्जनाय । प्रायः शिष्याः आचार्यकरुणापात्रताभाग्यविरहिणः स्वाचार्यानुग्रहमेकमेवोपजीवन्ति । केषाञ्चिदेव यामुन-यतिवर-देशिकादितुल्यानामाचार्यसंश्रयणसंपादनपर्यन्तः परमाचार्यदृष्टिकटाक्षोऽपि संपद्यते । ततस्तत्पुरस्करणं मुख्यम् । केचित् गुरुपरम्परानिविष्टतामात्रेण प्राचार्यादीन् मानयन्तोऽपि स्वाचार्य इव तत्र गौरवातिशयं न वहन्तीत्यपि लोके दृष्टम् । न तथा वर्तितव्यमिति शिक्षणमपि विधेयम् । इदमेव वक्ष्यति, 'परम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयम्' इति । श्रीयामुनाचार्यशिष्येषु बहुषु चरमश्लोकार्थविशेषाद्युपदेशकेषु प्रतिपत्तिवहनमपि साम्प्रतं साम्प्रतम् । अतः स्वपुरस्कार्यतावद्विशिष्टपरमाचार्यग्रहणमिहेष्टम् । तथा पदाम्भोरुहशब्दः शिष्यग्राह्यपि भवितुमर्हति । परमाचार्यध्यानं स्वस्याचार्यसंबन्धप्रतिबन्धककल्मषविध्वंसनेऽप्युपयुक्तमासीत् । अत एव स्वस्य तत्संबन्धात् वस्तुतेत्यतोऽपि तत्पुरस्कार इत्यधिकमिह भाव्यम् ।

1. एकलव्यदृष्टान्तो यथासंभवं द्रष्टव्यः । आचार्याणां शिष्यक्रियमाणध्यानाद्यज्ञानेऽपि तत्फलत्येवेत्यत्र अयं दृष्टान्तोऽत्यन्तमुपयुज्यते । 2. संदर्शनेनेत्यनेन-केवलं श्रुतमात्रस्य ध्यानमिति न ; आचार्यस्यैतद्विषयकदर्शनाभावश्च न ; आचार्येणायं दूरात् संदृष्ट एव, श्रीमति वरदे सिद्धान्तप्रवर्तकत्वसंपत्तये समर्पितभरश्च । तत्संदर्शनमप्यस्य निर्वृत्तमेव, न तु संभाषणादीत्येतावत् । पदाम्भोरुहेत्यनेन दृष्टदिव्यविग्रहसौष्ठवानुभवाविष्करणञ्चेति ज्ञाप्यते ।

3. संग्रहानुरोधेनेति । तत्र संग्रहश्लोके परं ब्रह्म प्राधान्येन निर्दिष्टम् । तत्प्रसक्तिहेतुतया च

भा ॥ श्रियः पतिः, निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः,

भाव्यसप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं प्रकाशयन्, शंकरादिपक्षे शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणायाः स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशाद्यनुकूलजीवपरमात्मपारमार्थिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्, [1]कारण-शोधनो(को)पासन-भेदाभेद-घटकवचसां सर्वेषामपि मुख्यतां ख्यापयन्, [2]गुण-तनु-[illegible]णां विषयव्यवस्थामुपस्थापयन्, अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलामात्रविहितनिखिलव्यापारत्वेन **शारीरकद्वितीयाध्याय**सिद्धं विरोधपरिहारमुपलक्षयन्, जिज्ञास्यजगत्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वशाखाप्रत्यय-सामान्यविशेषादिन्यायैः [3]त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युदासेन निरूपिताकारं निर्दिशन्, 'बहु स्याम्' [छा. ६२.३] इति संकल्पमारभ्य सारथ्यचर्यापर्यन्तस्य सर्वस्य जगद्व्यापारस्याऽऽश्रितार्थतया व्याजलाभमात्रादपि परमपुरुषार्थभूतस्वात्मोपलम्भकाध्यात्मशास्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्घोषयन्, प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्वसौलभ्यस्थापनौपयिकगुणवर्गद्वये जगत्पतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिकं परमकारुणिकत्वशुभाश्रयत्वाश्रितार्थावतारत्वविरोधिनिरसनशीलत्वाऽऽसेचनकदर्शनत्वादिकं चोदाहरन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारायणस्य प्राक्तनोदन्तं गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—**श्रियःपति**रित्यादिना **अवतारयामासे**त्यन्तेन। **तत्रे**त्यादिना **चकारे**त्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन बुभुत्सोर्धृतराष्ट्रस्य ज्ञातांशनिष्कर्षः। **एवं ज्ञात्वापी**त्यादिना तु तृतीयेन [वाक्येन] शास्त्रोपोद्घातारम्भभूतप्रश्नसंगतिः।

अत्र दिव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तमपि नारशब्दार्थतया विविच्य दर्शयिष्यन्, तदयनं स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया वा (च) समासद्वयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य दर्शयति—**श्रियःपतिरित्यादिना। श्लो. (4) विशेषज्ञप्तये भर्तुरभिगम्यत्वसिद्धये।**

समस्तमङ्गलाप्त्यै च प्रथमं श्रीरिहोदिता॥

"एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः। नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम्" (भा. व. 86. 24) अर्थो विष्णुरियं वाणी (वि. १. ८. १८) इत्यादिकमिह भाव्यम्। कतिपयहेयनिवर्तकतीर्थसेवादिव्युदासाय **निखिलेति** विशेषणम्। अत्र हेयशून्यत्वमर्थसिद्धम्। न हि परगतनिखिल-

---

स्वधर्मादि। उपनिषदां ब्रह्मप्राधान्यस्य अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, तत्तु समन्वयादिति शारीरकसिद्धतया तद्रीत्या गीतोपनिषद्यपि तस्यैव प्राधान्यम् इतीदं भगवतो विशेषतो वर्णनेन ख्यापयन् भाष्यकारः, अवतीर्य भगवत्कृतानि अन्यानि कार्याणि प्रदर्श्य सर्वापेक्षया गीतोपदेश एवावतारमुख्यप्रयोजनमिति भक्तियोगमवतारयामासेत्यन्तेन प्रदर्शयतीति भावः। तात्पर्यचन्द्रिकायाः प्रतिपदं व्याख्येयत्वेऽपि विस्तरभिया मुख्यस्थलमात्रमत्र व्याख्यास्यते॥ 1. शोधकेत्यस्य व्यावर्तकाकारेत्यर्थः। घटकेत्यस्य शरीरात्मभावेत्यर्थः। अतः कारणादिपदैस्सह विग्रहः सुग्रहः।

2. गुणतनु इत्यत्र यद्ब्रह्मणो गुणशरीरेति तत्त्वसारश्लोकः,

3. त्रिमूर्तिसाम्येत्यादौ आत्मैक्यं देवतैक्यमिति श्लोकश्चानुसंधेयः।

स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञान-बलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिः,

---

हेयनिराकरणसमर्थः स्वगतं हेयं क्षमते । यद्वा हेयविरोधिस्वभावतया हेयशून्यमि(न्ये ?)त्यर्थः । तदा **निखिल**शब्दः सर्वाचिद्गतं विकारादिकं सर्वचिद्गतं क्लेशादिकं च संगृह्णाति ; कुमतिपरिकल्पितम् अंशभेदेनाकल्याणस्पर्शमपाकर्तुं **कल्याणैकतान**शब्दः। अत एव **ज्ञानानन्दैकस्वरूपः** इत्यनेनापौनरुक्त्यम् । अथवा सामान्यविशेषनिर्देशरूपत्वादपुनरुक्तिः । यद्वा **कल्याणैकतानः** [इति ?] कल्याणगुणानामेवाश्रयभूत इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य संग्रहः ॥

त्रिविधानां चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादिसाम्यादेवंभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—**स्वेतरेति** । एतेन ज्ञान-भोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसमत्वनिषेधः । "नित्यं विभुं सर्वगतम्" (मु. १. १. ६) "विश्वमेवेदं पुरुषः" (ना.) इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह—**अनन्तेति** । **अनन्तं** त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । अत्रैव देशोऽस्ति, अत्र तु नास्तीति देशपरिच्छेदः ; अत्र कालेऽस्ति अत्र तु नास्तीति कालपरिच्छेदः ; इदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदः, अल्पवर्णस्वर्णवत् स्वरूपापकृष्टत्वादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदत्रयराहित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्वसर्वान्तर्यामित्वरूपम् । वस्तुपरिच्छेदराहित्यं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वादिकम् ; न पुनः मिथोविरुद्धविविधवस्तुतादात्म्यं स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वं वा ; तयोरत्यन्तासंभावितत्वात् । विस्तरस्तु **शतदूषण्यां** कृतोऽस्माभिः । आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । तर्हि आनन्दशब्दस्य विशेषणशब्दत्वात् घटद्रव्यम् इत्यादिवत् आनन्दज्ञानम् इति वक्तव्यमिति चेत्, तन्न ; [1]बहुलग्रहणेन सर्वोपपत्तेः । यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात् तद्विशेषणतया ज्ञानशब्दस्य पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वरूपं प्रति इदं विशेषणद्वयं वा ॥

स्वाभाविकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामपृथक्सिद्धिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणनियमनादौ ज्ञानादिगुण[गण]ापेक्षत्वप्रदर्शनाय उत्तरोत्तरगुग्रहत्वसिद्धये च प्रथमं **गुणो**क्तिः । समस्तगुणवृन्दप्रधानतया षाड्गुण्यस्य स्वरूपेणोपादानम्, इतरेषां च सौशील्यादीनां **प्रभृति**शब्देन संग्रहणं कृतम् । "तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वयेव [2]जगत् कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ॥" (वा. पु. ७५) इति ह्याहुः । संहृतिसृष्टिस्थितिहेतुभूतसंकर्षणादिव्यूहत्रये ज्ञानबलादिद्वन्द्वत्रिकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्थे विशेषोन्मुखत्वेनाऽऽविर्भावविशेषात्[3] ॥ **ज्ञानबले**त्यादिक्रमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वदा सर्वथा साक्षा

---

1. **बहुलग्रहणेनेति । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणेनेत्यर्थः ।**

2. **त्वया स्वकुक्षौ जगदिव, यैः षड्भिर्गुणैः अन्ये गुणाः स्वान्तर्निवेशिताः इत्यर्थः । षण्णां गुणानां विततय एवान्ये गुणा इति भावः । एवं ज्ञानं शक्तिरिति गुणद्वयस्यैव विततय एव षड् गुणा इत्यपि ध्येयम् । 3. आविर्भावविशेषादिति । षाड्गुण्यात् वासुदेवः पर इति भगवान् मुक्तभोग्यो बलाद्यादिति श्लोकोऽत्रानुसंधेयः ।**

स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपः, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिर-

---

स्करोति, तथा साक्षात्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नियच्छंश्चाशिथिलो भवति, अघटितं च घटयति, तत्र च सहकारिनिरपेक्षो न केनचिदभिभूयते, किंतु सर्वाभिभूर्भवति इति च गुणक्रमपाठविवक्षा। **स्वाभाविकत्व**मनन्याधीनत्वम्। मुक्तनित्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुण-परमात्मसंकल्पाधीनम्। **अनवधिकत्व**मलोत्कृष्टावधिराहित्यम्। द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां, "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे. ६. ८) इत्याम्नाते परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतिगुणमन्विते प्रदर्शिते। **असङ्ख्येय**शब्देन **महोदधि**शब्देन च, "यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुत्रक। तथा गुणा ह्यनन्तस्य असङ्ख्येया महात्मनः" (वाम. पु. ७४. ४०;) इत्यादि स्मारितम्। **कल्याण**शब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गापवाद(दादि)न्यायसिद्धं सूचितम्॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेषु अस्त्रभूषणाध्यायादिषु च प्रतिपन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—**स्वाभिमतेति**। अभिमतेऽप्यननुरूपत्वस्य, अनुरूपेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात् तदुभयव्यवच्छेदाय **स्वाभिमतानुरूपे**त्युक्तम्। **एकरूपे**त्यनेन व्यूहविभवाद्यवस्थास्वपि हेयप्रत्यनीकत्वानन्दावहत्वमुमुक्षूपास्यत्वप्राप्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः। यद्वा व्यूहादिपरिणामे सत्यपि परमव्योमनिलय[स्थ]-विग्रहस्य प्राचीनसंस्थानावस्थितिरुक्ता। सावयवत्वादनित्यम् इत्यादीनां धर्मिग्राहकबाधादिभिराभासतामभिप्रेत्य **अचिन्त्य**त्वोक्तिः। एको **दिव्य**शब्दः संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमव्योमवर्तित्वमात्रपरो वा; इतरस्तु अप्राकृतत्वपरः। विचित्रावतारयोगः, प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्यत्वम्, वटपत्रशयन–विश्वरूपाद्यवस्थागतमाश्चर्यत्वं च **अद्भुत**शब्देन विवक्षितम्। **नित्य**त्वं कालानवच्छिन्नत्वम्। तथा चाऽऽमनन्ति **रहस्याम्नायविदः**, [1]"नित्या अलिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रियाकारा अङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनवती" (रहस्याम्नायब्राह्मणे) इति। **श्रीपौष्करे** च, "नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर। यस्यास्ति [2]सत्ता (सक्तिः) हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेत्" इति। **निरवद्यत्वं** जरादिराहित्यम्। उत्तरोत्तर**निरवद्य**शब्देषु पूर्वपूर्वेभ्यः सुग्रहत्वं वा विवक्षितम्। शुभाश्रयत्वभोग्यत्वाद्युपयुक्तमङ्गलगुणयोगो **निरतिशयौज्ज्वल्ये**त्यादिनोक्तः। **निरतिशयत्वं** स्वापेक्षया उत्कृष्टराहित्यम्, अनुत्तमत्ववत्। तच्च प्रतिगुणमन्वेतव्यम्। **औज्ज्वल्यं** भास्वरत्वम्। **सौन्दर्यम्** अवयवशोभा। सर्वगन्धः (छां. ३. १४. ४) इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया; स्रक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण **सौगन्ध्य**शब्दः। **सौकुमार्यं** महाबलत्वेऽपि "पुष्पहासः" (सहस्रनाम) इति नाम दुहानं

---

1. **नित्येति। परवासुदेवमूर्तिः नित्या अलिङ्गा—अनुमानागम्या। अलिङ्ग्येति च पाठः। स्वभावसंसिद्धिः—स्वाभाविकसर्वांशविशिष्टा, इन्द्रियाकारा—चक्षुरादिसर्वेन्द्रियसंस्थानशोभिता। व्यञ्जनं—पुंस्त्वप्रदर्शकाकारः।** 2. **'यस्यास्ति सत्ता' इत्यत्र संहितायां सत्तापदस्थाने सक्तिरिति पाठो दृश्यते। तदानीमर्थे क्लेशो नास्ति।**

वद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याण-दिव्यायुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशया-

---

मार्दवम् । यथोक्तम्, "सुकुमारौ महाबलौ" (रा. आ. १९. १४) इति । **लावण्यं** समुदायशोभा, यत्तदुच्यते भगवच्छास्त्रे, "विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्वयुततुल्यया" (सात्वत. २. ७०) इति। "भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकृतम्[1] । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते" (अहि. सं ५२) इति चाहुः । **यौवनं** कौमारानन्तर्योपलक्षणीयः स्वभावविशेषः, न तु कौमारानन्तरभाविन्येव दशा ; तद्यौवनस्यानादित्वात् । देवादिषु च केषांचित् युवत्वे नैवोत्पत्तिदर्शनात् । **आदि**शब्देन, शुभाश्रयप्रकरणेषूक्ताः सर्वे विग्रहगुणाः संगृहीताः ॥

एवं स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमाभरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति—**स्वोचितेत्यादि**पदद्वयेन । पूर्वोक्तत्रिलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिह **स्व**शब्दार्थः । अत्र, "आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः [2]परिघोपमाः । सर्वभूषणभूषार्हाः" (रा. कि. ३. १५) इत्यादि भाव्यम् । किरीटहारादिरूपेण **वैविध्यम्** । एकजातीयेष्वपि मणि-काञ्चनादिद्रव्यविशेष-वर्ण-संस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदात् **वैचित्र्यम्** । **अपरिमिते**त्यसंख्येयत्वोक्तेः **अनन्त**त्वमाश्चर्यविशेषणम् । अनवधिकाश्चर्यरसावहत्व**मनन्ताश्चर्यत्वम्** ; अथवा अनन्तानि आश्चर्याणि संस्थानविशेषसौगन्ध्यसुखस्पर्शत्वादीनि येषां भूषणानां तानि तथोक्तानि । **नित्यनिरवद्य**शब्दौ पूर्ववत् । **अपरिमित**त्वमसंख्येयत्वमेव ; न तु ह्रस्वदीर्घादिपरिमाणविरहः । यद्वा **अनन्ते**त्यसंख्येयत्वम् । **अपरिमिते**ति च विग्रहानुरूपमहत्त्वं विवक्षितम् । भूषणायुधयो**र्दिव्यत्व**मप्राकृतत्वम् ।

पूर्वोक्तगुणगणविग्रहाभरणविशिष्टस्वरूपं **स्वानुरूपे**त्यत्र **स्व**शब्दार्थः । **असङ्ख्येयेति** । पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः । **अचिन्त्यशक्तीति** । कुठार—टङ्क—कुद्दालादिभिः प्रत्येकं कृच्छ्रसाध्यं साल-शैल-वसुधातलविदारणम् एकेन हि महेषुणा कृतमिति भावः । **निरतिशयकल्याणत्वं** निरतिशयानन्दावहत्वम , भूषणकोटावप्यनुप्रवेशात् । यद्वा लोके यान्यायुधलक्षणानि मङ्गलावहतया प्रसिद्धानि, तैः सर्वैः संपूर्णत्वम् ॥

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहितां श्रियं विभूतिमध्येऽपि स्थितां विशेषतो दर्शयन् अर्थात् तत्स्वरूपादिकमप्याह-**स्वाभिमतेति** । **स्वरूपं**-स्वासाधारणधर्मविशिष्टं श्रियो दिव्यात्मस्वरूपम् । **रूपं**-दिव्यविग्रहः । **रूपानन्तरो गुण**शब्दः तद्गतनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यादिपरः । **विभव**शब्दः परिजनपरिबर्हादिपरः । परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयम् **ऐश्वर्यशील**[पद]ाभ्यामुपलक्षितम् । ततश्च **आदि**शब्दः

---

1. **तेज एवाद्भिरिति । शरीरगततेजोवयवाः तत्रत्यजलांशैर्मृदूकृता इत्यर्थः ।**
2. **रामलक्ष्मणयोर्बाहूनां समुच्चयात् बाहव इति बहुत्वम् ।**

संख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः,

प्रत्येकमन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं वात्सल्यादिकं च संगृह्णाति। ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिशयाश्च असंख्येयाश्च कल्याणाश्च गुणा इति विशेषणसमासः। एवंविधगुणानां गण इति षष्ठीतत्पुरुषः। ऐश्वर्यशीलादेर्गणविशेषणत्वानौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गणविशेषणत्वे प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्याशाब्दत्वात् गुणविशेषणतयैव समास उचितः। स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणगणश्चेति द्वन्द्वः। स्वरूपादिपञ्चकं भगवदभिमतानुरूपं नित्यं निरवद्यं यस्याः सा **स्वाभिमते**त्यादि**गुणगणे**त्यन्तेनोक्ता। स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुणगण इति योजनायां स्वरूपरूपयोरपि गुणानुप्रवेशप्रसङ्गः। स्वरूपादेः सर्वस्य परमात्माभिमतत्वं व्यक्तम्। स्वरूपस्य **नित्यत्वं** निर्विकारतया सर्वकालवर्तमानत्वम्। **निरवद्यत्वं** पूर्वं परमात्मस्वरूपे प्रतिपादितप्रकारम्; तद्वत् पितृत्वप्रयुक्तकादाचित्कोष्मलत्वादिराहित्यं वा। **अनुरूपत्वं** तु यथाप्रमाणं प्राग्वदेव कल्याणैकतानत्वादिकम्। "शान्तानन्त" (च. ४) इत्यादिकमिह भाव्यम्। रूपस्य **नित्य**त्वमवतारादिदशायामपि परमपदनिलयभगवदेकासनस्थितस्य तथावस्थितत्वम्। **अनुरूपत्वं** च, "अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम्। रामस्य च तथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा" (रा. सु. १५. ५१), 'विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम्' (वि. १. ९. १४५) इत्यादिप्रतिपादितम्। विग्रहगुणानां **नित्य**त्वं नाम औज्ज्वल्यादेः कदाचिदप्यपकर्षाद्यभावः। **निरवद्यत्वं** च दुष्प्रेक्षतादिराहित्यम्। **अनुरूपत्वम्** "घनकनकद्युती युवदशामपि मुग्धदशाम्" (श्रीगुण. को. २९) इत्याद्युक्तप्रकारम्। विभवस्यानुरूपत्वं, "देवतिर्यङ्मनुष्येषु पुन्नामा भगवान् हरिः। स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम्" (वि. १. ८. ३५) इत्यादिभिरनुसंधेयम्। **अनवधिकातिशय**त्ववचनादीश्वरव्यतिरिक्ताशेषगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वान्न द्वैराज्यादिदोषः। "अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी" (यजु. ४. ४. १२. ५७) इति विष्णुपत्नीत्ववेषेण हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे। "ईश्वरीं सर्वभूतानाम्" (श्री. सू.) इत्यत्र तु यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रतिसंबन्धिनिर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न शक्या, तथापि वाक्यान्तरबलादर्थस्य तथात्वसिद्धिः। निरवद्यत्वं भगवदैश्वर्यैकरसत्वं निग्रहादिप्रसङ्गाभावो वा। प्रतिकूलदण्डकत्वं हि पुंस्त्वानुरूपं तद्वल्लभस्यैव भागः। शीलस्य नित्यत्वं महत्त्वे सत्यपि मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषे कदाचिदपि स्वोत्कर्षप्रकाशनाभावः; **निरवद्यत्वं** तत्र विप्रलम्भाभिप्रायविरहः। अनुरूपत्वम् अनवधिकातिशयत्वं च, "तुल्यशीलवयोवृत्ताम्" (रा. सु. १६. ५) इत्याद्युक्तप्रकारम्। एवं श्रियः पृथङ्नित्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवत् पृथक्सिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्यूहविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम् अन्यदन्यदपि वदन्तो निरस्ताः। शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वेन कार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायाः। प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्त्र्यंशे शक्तिशब्दः। एकत्ववादास्तु समस्तप्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महविः प्रति उद्देश्यैकदेवतात्वादिवेषेण(विशेषेण)वा निर्वाह्याः। अत एव हि, 'व्यापकावतिसंश्लेषा-

स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः, वाङ्मनसापरिच्छेद्य-

देकतत्त्वमिवोदितौ' (अहि. ४. ७८) इत्युच्यते । उक्तं च **श्रीरामामिश्रैः षडर्थसंक्षेपे**, "उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्" इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः श्रियो **वल्लभः** प्रियतमः । श्रीः वल्लभा यस्येति वा । **न च अभिमत**शब्द[:]पुनरुक्तिः, प्रत्येकसमुदायविषयतयाऽभिमतत्वातिशयव्यञ्जनपरत्वादिति ॥]

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—**स्वसङ्कल्पेति । स्वरूपं** धर्म्यंशः । **स्थितिः** अप्रच्युततयाऽवस्थानम् । **प्रवृत्तिः** व्यापारः । नित्यानां स्वरूपस्थित्योः परमात्मसंकल्पानु**विधायित्वं** नाम तन्नित्येच्छासिद्धत्वम् । तच्च अनिच्छासंभवे निवर्तयितुं शक्यतामात्रम् । तेषु त्वनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थितेः सदातनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं बद्धमुक्तप्रकृतिप्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । तच्च सर्वं प्रपञ्चयिष्यते । **शेषता**—शेषवृत्तिरित्यर्थः । **अशेषशे**षता यथाभिमताकारता । अत्र, "शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः" (रा. उ. १०९. ७), 'निवासशय्यासनपादुका" (स्तो. ४०) इत्यादि द्रष्टव्यम् । **एकैककृतस्यैव कैङ्कर्यस्य** मिथः सर्वार्थितयाऽनुसन्धानात् सर्वेऽप्यस्य सर्वकैङ्कर्यकारिणो भवेयुः । यद्वा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदा एव **अशेष**शब्देन संगृह्यन्ते ; तेषामशेषाणां परमात्मानं प्रति **शेषता** शेषभावः । एवमुक्तप्रकारायामशेषशेषतायामितरपरित्यागेन तदेकावलम्बिनी प्रीतिरेव **रूपं**—स्वरूपं स्वभावो वा येषां ते **अशेषशेषतैकरतिरूपाः** । ते च सर्वे नित्याः । स्वरूपनित्यत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत् कदाचिदाविर्भूतस्वरूप(भाव)त्वमिह **नित्य**शब्देन व्युदस्यते । नित्यासंकुचितज्ञानादिगुणा इत्यर्थः । तत एव **निरवद्याः**—क्लेशकर्मस्वातन्त्र्याभिमानादिदोषात्यन्ताभाववन्तः । एषां ज्ञानस्य **निरतिशयत्वं** परमात्मज्ञानतुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तकैङ्कर्यात्मकत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मकैङ्कर्योपयोगिस्वेच्छागृहीतशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विघातत्वम् ; न तु सर्वविषयत्वम्, "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" (ब्र. ४. ४. १७) इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्यादिरनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिताः असङ्ख्येयाः सूरयः । "सदा पश्यन्ति सूरयः........तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसः समिन्धते (सा. वे. ३. १८. २. ४) इत्याद्यनुसन्धानेनाह—**अनवरताभिष्टुतचरणयुगल इति । विपन्यवः**—विशेषेण स्तुतिशीलाः । पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च इति हि धातुपाठः । अभिष्टुतेत्य**भि**र्विशब्दार्थे । स्तुतिशीलत्वादनवरतत्वोक्तिः ॥

स्तुतिविषयत्वप्रस(यु)क्तमैश्वर्यादेरियत्तारूपं परिच्छेदमपाकरोति **वाङ्मनसेति** । एतेन—यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् (के.) सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद (ऋ. ८. ७. ११. ११ ; यजु. २अ. ८. ९. ६) यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा, सह (आ.) इत्यादीनां वाङ्मनसयोरवेद्यत्वार्थतां वदन्तो निरस्ताः । तथा सति, तद्विजिज्ञासस्व (भृ.)

स्वरूपस्वभावः(व)स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमव्योमनिलयः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलः,

---

मनसा तु विशुद्धेन (....?) ब्रह्मवित् (तै. उ. आ. १.) आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै. उ.आ. ४) इत्यादिभिः, यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. उ. आ. ४) इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च विरोधप्रसङ्गः॥ विरोधपरिहाराय मुख्यवृत्तिनिषेधविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आगतोऽपि पन्थानम्; विषयव्यवस्था तु यथाप्रमाणमस्माभिः क्रियत इति विशेषः। **वाङ्मनसे**त्यादिकं परमव्योमविशेषणतया **केचिद्व्याचक्षते, श्रीवैकुण्ठगद्ये** तथोक्तेः। **वयं** तु अत्रैव षष्ठाध्याये 'योगिनामपि' (४७) इति श्लोके, 'वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुमतिनिरासार्थमपेक्षितत्वाच्च अत्रापि तथा विवक्षामाचक्ष्महे॥

स्वोचितेत्यादि। अत्राप्य**नन्ताश्चर्य**शब्दः पूर्ववत्। **विभव**शब्देन वाहनरत्नादिग्रहः। **अनन्तपरिमाण**त्वं तिर्यगूर्ध्वादिदेशापेक्षया। अधस्तात् प्रकृत्यवच्छिन्नत्वात्। **अनन्त**शब्दावृत्तिः प्रत्येकमानन्त्ये तात्पर्यातिरेकात्। **नित्यत्वं** प्राकृतव्योमवत् लयरहितत्वम्। **निरवद्यत्वं** शुद्धसत्त्वमयत्वेन रजस्तमस्तत्कार्यराहित्यम्। **अक्षरत्वम्** अंशतोऽपि सृष्टिसंहारविरहः। **परम**शब्देन परनिर्दिष्टप्रक्रियया प्राकृतव्योमव्यवच्छेदः। एतेन, 'तदक्षरे परमे व्योमन्' (तै.ना.) इत्यादिश्रुतिसूचनम्। एवं नित्यविभूतियोग उक्तः॥

अथ लीलाविभूतियोगप्रतिपादनमुखेन, 'यतो वा इमानि' (भृ. १) इत्यादिवाक्यैः, 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र. १. १. २) इति सूत्रेण च निरूपितं जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—**विविधेति**। शब्दस्पर्शादिरूपेण दिव्यादिव्यादिभेदेन चात्र भोग्यवैविध्यवैचित्र्ये। 'इमानि' इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रसारणेन तत्तत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकारनिर्देशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तॄणां ज्ञानसुखादितारतम्यहेतुभूतं देवादिरूपेण वैविध्यम्, तदवान्तरविभागभूतब्राह्मणादिरूपेण वैचित्र्यं च दर्शितम्। यद्वा **विविध**शब्द एव सावान्तरभेदं समस्तं वैविध्यं संगृह्णाति। **विचित्र**शब्दस्त्वाश्चर्य(पर)रूपत्वेन अन्या (मनना)शक्यत्वपरः, 'मेघोदयः' इत्यारभ्य 'विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' (स. भा. ३०३) इत्यादिवत्। ज्ञानसुखादितारतम्याभावेन परमव्योम्नि भोक्तृवैविध्याभावात् परभोग्यैकरसानां नित्यसूरीणां पृथगुक्तत्वाच्च तत्र भोक्तृवर्गानुक्तिः। भोगोपकरणभोगस्थानानि अत्राप्यर्थसिद्धानि। एवंविधायाश्च विषमसृष्टेर्विचित्रानादिचेतनकर्मप्रवाहमूलत्वान्न वैषम्यादिदोषः। **निखिल**शब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादिव्यावर्तनम्। **उदय**शब्देन सद्वारकाद्वारकसमस्तसृष्टिसंग्रहणम्। एवं **विभव**शब्देन विष्ण्ववतारान्तर्यामित्वादिकृतविविधस्थितिसंग्रहः। **लयो**ऽपि नित्यनैमित्तिकादिरूपः। निखिलसृष्ट्यादिष्वन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे संभवत्यपि उपात्तव्यतिरिक्तयोः किमन्यः कर्तेति शङ्काव्यावर्तनाय सृष्ट्यादित्रयोपादानम्। जगद्गतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामेतद्गतलीलात्वेन व्यपदेशादुपादानत्वं सूचितम्। जगदाकारेण

परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः, ब्रह्मादिस्थावरान्तमखिलं जगत् [1]सृष्ट्वा, स्वेन रूपेणावस्थितो ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरः, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्य-

जायमानत्वादीनि अस्य लीलाः, 'बहु स्यां प्रजायेय' (तै.उ.आ.६., छा.६.२.) इति हि जगत्कारणस्य तस्य संकल्पः। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यैवोपादानत्वात्, बालस्येव युवत्वादिप्राप्तौ, न स्वरूपगतो विकार इति निर्विकार[त्व]श्रुत्यविरोधः। अवाप्तसमस्तकामस्य कथं जगद्व्यापार इति शङ्कां परिहरता **लीला**-शब्देन निमित्तत्वमपि तस्यैवेति सिद्धम्। एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरस्ताः। न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्रात् विरोधः, लौकिककारणविलक्षणत्वात् श्रुतिसिद्धस्य ब्रह्मणः। अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि घटेश्वरगतसंयोग-विभाग-द्वित्व-द्विपृथक्त्वादिकार्येष्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं च अभ्युपगतमिति न कश्चिदस्मन्मते दोषः। तथा बुद्धि(द्ध्यपूर्व)पूर्वकस्वसुखोत्पादनादावपि द्रष्टव्यम्॥

एवं ब्रह्मलक्षणयोगान्नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्, सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारायणाख्य-विशेषपर्यवसानं च सूचयन्, 'नारायण परं ब्रह्म' (तै. ना.) इति श्रुत्यनुकारिणः, 'नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः' इति गीतार्थ(शास्त्रार्थ)संग्रहश्लोकस्य प्रपञ्चनमिह क्रियत इति ज्ञापयन्, उक्तैः प्रकारैः समाख्यात्रयमस्यैव संगतमिति चोदाहरन्, उक्तेष्वर्थेषु वा समाख्यात्रयं प्रमाणयन्, 'परं धाम पवित्रं परमं भवान्' (गी. १०. १२) 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' (गी. १५. १८) 'एष नारायणः श्रीमान्' (ह. वि. ५४. ५०) इत्यमीषां कृष्णैकविषयत्वं च दर्शयन्, अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनां घटकश्रुतीनां कारणशोधकोपासनश्रुतीनां च निष्कृष्टमर्थं संगृह्णाति—**परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति**। सर्वसामानाधिकरण्यं सर्ववैलक्षण्यं च सर्वान्तर्यामित्वेनोपपन्नमिति पदत्रयाभिप्रायः। अत एव अत्र प्रपञ्च-बाध-भेदाभेदादिना सामानाधिकरण्यं वदन्तो निरस्ताः। 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य, 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत' (महोप. १.२.१), 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' (श्वे. ६. १८) इत्याद्युक्तकरणकलेबरप्रदान-हितोपदेष्टृत्वादिकमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत् सृष्ट्वेति**। ब्रह्मसृज्यस्य स्थावरपर्यन्तस्य जगतः परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकञ्चुकितः परमात्मा तत्तत् सृजतीति सिद्धम्॥

अथ स्वेच्छयाऽवतारं तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशायां तत्प्रयोजनानिर्वृत्तिं दर्शयति—**स्वेने**त्यादिना **अगोचर** इत्यन्तेन। अगोचरत्वम् अव्यक्तत्वात्। यथोच्यते—"यैर्लक्षणैरुपेतस्स हरिरव्यक्तरूपधृत्। तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम्" (भा. मो. ३४४. ४९) इति। **ब्रह्मादिदेवे**ति वचनात्, 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' (ब्र. १.३.२५) इत्यधिकरणेऽर्थित्वसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम्। स्वप्रयोजनाभावे कथं प्रवर्तेतेत्यत्राह **अपारेति**। स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्त्वाप्रतिरुद्धया मन्दैः सह निरन्तर-

1. सृष्ट्वेत्यस्य अवतीर्येत्यन्वयः, न तु अवस्थित इत्यत्र।

महोदधिः, स्वमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वन् तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्य तैस्तैराराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्,

भूभारावतारणापदेशेनास्मदादीनामपि समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्व्यां सकलमनुजनयनविषयतां गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्,

---

संश्लेषरसिकतया, स्वाभाविकेन परदोषतिरस्कारिणा संबन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्मसमर्पणे कृतेऽपि कियद्दत्तमिति भावयता महौदार्येण च प्रेरितोऽवतरतीत्यर्थः। (वि.पु.१.२२) अस्त्रभूषणाध्यायोक्तं विग्रहम्, "समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः। तत् विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्" इति परामृश्य, "समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर। देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया" (वि. ६.७.७०.७१) इत्युक्तप्रकारेणावतारविग्रहस्याप्यप्राकृतपरमपदनिलयविग्रहांशविशेषत्वं दर्शयितुं **स्वमेव रूपम्** इत्यादि उपन्यस्तम् (उक्तम्)। 'नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत् प्रभुः' (भा. स. ६१. ३२), 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा (वायु. पू. ३४. ४०, वरा. ४. ४१.) 'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' (भा. उद्यो.) इति चोच्यते। 'अजोऽपि सन्' (गी. ४. ६.) इत्यादिवक्ष्यमाणमनुसंदधान आह—**स्वस्वभावमजहदेवेति**। 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत.... संभवामि युगेयुगे' (गी. ४. ७. ८.) इत्यादिवीप्सार्थम्, 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' (गी. ४. ५) इत्यादिश्लोकार्थं च भावयन् आह—**तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्येति**। 'स उ श्रेयान् भवति जायमानः' (यजु. ३. अ. ६. १. ३) 'यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः। अपश्यन्तः परं रूपम्' (वि. १. १९. ८०) इत्यादिकं स्मारयितुम् **अवतीर्यावतीर्य तैस्तैराराधितः** इत्युक्तम्। **तत्तदिष्टानुरूपम्** इति वचनात् फलप्रदाने वैषम्यदोषः परिहृतः। 'तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम्' (वि. १. १७. ९१) इत्यादि चात्रानुसंधेयम्॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम्। अत्र तद्विशेषं प्रस्तुतान्वितं दर्शयति—**भूभारावतारणे**त्यादिना। भूभारावतारणं व्याजमात्रम्; सर्वसमाश्रयणीयत्वं तु साक्षादुद्देश्यम्। दुष्कृद्विनाशस्य साधुपरित्राणाख्यमहाप्रयोजनानुषङ्गिकत्वात् **भूभारावतारणापदेशेन** इत्युक्तम्। **अस्मदादीनामिति**। अयोगिनामित्यर्थः। सर्वसमाश्रयणीयत्वं विवृणोति—**सकलेति**। "यत्र देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः। जानन्ति परमेशस्य तत् विष्णोः परमं पदम्" (वि. १. ९. ५५) इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिनां परिशुद्धेन मनसाऽपि दुर्ग्रहः सौलभ्यातिरेकात् मनुष्याणां तत्राप्यागोपालम्, अवधीरितविरुद्धाविरुद्धविभागानां मांसचक्षुषा ग्राह्योऽभूदिति भावः। एवमतरण-नयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्, किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह **परावरेति**। **पराः**—उपासनसमर्थाः ब्रह्मरुद्रसनकादयः। **अवरास्तु** आभीरप्रभृतयः। **निखिलजने**ति स्त्रीपुंसादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम्; 'पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् (रा. अ. ३. २९) इतिवत्। **दिव्यचेष्टितानि-**

पूतना - शकट [1]यमलार्जुनारिष्ट - प्रलम्ब - धेनुक - कालिय-केशि-कुवलयापीड-चाणूर-मुष्टिक-तोसलकंसादीन् निहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुरागगर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाप्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेण अक्रूरमालाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं

नवनीतनटनादीनि । एवं विशेषणद्वयं साधुपरित्राणप्रकारविशेषतयाऽभिहितम् । अथ साधुपरित्राणानुषङ्गिकं दुष्कृद्विनाशनप्रकारं प्रपञ्चयति—**पूतनेति** । भगवतो बलभद्रस्याप्येतदंशरूपत्वात् प्रलम्बमुष्टिकादिहननमप्येतत्कर्तृकतयोपात्तम् । पुनः साधुपरित्राणान्तर्गतां भोग्यतां दर्शयति—**अनवधिकेति** । प्रियतमस्वरूपसंदर्शनं धारकम्; तच्चेष्टितदर्शनं पोषकम्; तेन सहाऽऽलापादिः भोगप्रकारः इति नयनविषयत्व—चेष्टितालोकनादिविभागनिर्देशाभिप्रायः । **दया**— स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकरणेच्छा; **सौहार्दं**— हितैषित्वम्; **अनुरागः**— प्रीतिः । एवं साधुपरित्राणे तदौपयिकं दुष्कृद्विनाशनं चोक्तम्; अथ धर्मसंस्थापनम् आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन, देशकालविप्रकृष्टानामपि परम्परयाऽनुग्राहकेणोपदेशेन च दर्शयति—**निरतिशयेत्यादिना** वाक्यशेषेण । एतच्चाखिलम्, 'परित्राणाय' (४. ८) इति श्लोके व्याख्यास्यते(ति) । तत्र हि साधूनां लक्षणस्वभावादिकमुक्त्वाऽनन्तरमेवमुक्तम्—"मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय, तद्विपरीतानां विनाशाय च, क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे संभवामि" इति । उपदेशतो धर्मस्थापनं व्यासादिमुखेनापि कर्तुं शक्यम् । आराध्याकारप्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वेनैवावश्यकर्तव्यमिति भावः । बाह्यान्तरकरणग्राह्यगुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया **सौन्दर्यसौशील्ययो**र्ग्रहणम् । **परमभागवतान् कृत्वेति** । भगवद्भक्तिरूपपरधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एवं प्राचीनभगवच्चरितस्य श्रीमद्गीतार्थोपदेशेन संगतिः प्रदर्शिता । **पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेनेति** तु भारतकथासंगतिः । अत्र **व्याज**शब्देन, 'अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाऽऽकुलम् । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्' (गी. सं. ५) इत्यत्र **उद्दिश्य** इति पदस्याभिप्रायो विवृतः । **परमपुरुषार्थ** इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम् । तेनात्र भूमविद्यायामिवात्मानुभवोक्तिरपि ऐश्वर्योक्तिवत् भगवदनुभवापेक्षया निकृष्टपुरुषार्थ[पर्व]त्वज्ञापनायेति सूचितम् । **मोक्षसाधनतयेति** साध्यसाधनभावनिर्देशेन संसार्यात्मन एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निराकृताः । **वेदान्तोदितं**— वेदान्तविहितम्, न तु वेदान्तोत्पादितमित्यर्थः । एतेन अविधेयज्ञानवादिनः निरस्ताः । वेदान्तोदितस्यार्थस्योपबृंहणमत्र क्रियत इति भावः । **स्वविषयमिति**—मोक्षार्थोपासनवाक्यानामनन्यपरतया साक्षात्परमपुरुषाराधन-

1 **यमलार्जुनेति । नलकूबरमणिग्रीवयोर्यक्षयोः नारदशापात् अर्जुनवृक्षद्वयरूपेण गोकुले जन्म; तच्छापविमोचनं कृष्णेनेति तदर्थं ताभ्यां प्रतीक्षा च कृता; गोकुलस्याश्च बहुविधमद्रप्रशानेन ताभ्यां प्रीणिता इति हरिवंशे । अथापि यमलार्जुनयोरसुरभावना दिव्यप्रबन्धानुसारेण । तत्रासुरयोः प्रवेशोऽपि ततोऽवगन्तव्यः । गोपालविंशत्यादिष्वेतत्कीर्तनं यक्षयोरसुरयोश्चानुसंधानेनेति ध्येयम् ।**

ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास ।

[2]तत्र पाण्डवानां कुरूणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरो जगदुपकृतिमर्त्यः आश्रितवात्सल्यविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च [1]सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार ।

विषयत्वमेव । अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु रुद्रेन्द्रादिभिः स्वस्य मुमुक्षूपास्यत्ववचनेऽपि रुद्रेन्द्राद्यन्तर्यामिभूतः परमात्मैवोपास्य इति, 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (१. १. ३१) इति **सूत्रकारैरेव** प्रतिपादितमिति भावः । एतेन वेदान्तोदितस्वमाहात्म्यवादिनो भगवतः 'स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः' (काव्या. १. २४) इति सूचितम् । **स्वविषयमिति** भक्तियोगस्य सिद्धरूपपरमप्रतिपाद्यानुबन्धित्वं दर्शितम् । प्रधानविधेयांशनिष्कर्षाय **भक्तियोगमि**त्युक्तम् । **ज्ञानकर्मानुगृहीतत्वं** ज्ञानकर्मसाध्यत्वम् । एतेन तत्समुच्चयादिपक्षा निरस्ताः । वैराग्यस्य संग्रहश्लोके (1) पृथगुक्तस्यापि निष्ठाद्वयानुप्रविष्टत्वादिहानुक्तिः । एवमुपायोपेयात्मकमुभयमपि शास्त्रप्रतिपाद्यमिति संग्रहश्लोकतात्पर्यमुक्तं भवति । **मोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं भक्तियोगमि**ति वचनात् उपासनस्यार्वाचीनब्रह्मप्राप्त्यादिसाधनत्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः । ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां भक्तिरूपविशेषे पर्यवसानमिति च भावः । एतच्चाखिलमुत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति ॥

एवं शास्त्रं संगमय्य, शास्त्रोपोद्घातं संगमयितुं **पाण्डुतनये**त्यादिना सूचितं पूर्ववृत्तान्तं प्रकटयन्, सारथित्वेनावस्थायाऽऽचार्यकृत्यकरणे प्रतारकत्वशङ्कां च वारयति-**तत्रेति** । [2]तत्र=प्रथमं भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारेत्यर्थः ; यद्वा **तत्र**=युद्धे प्रारब्धे इत्यन्वयः ; भक्तियोगावतरणव्याजभूतप्रोत्साहनविषयभूते युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः । भगवतोऽवतारदशायामपि पूर्णत्वस्वाच्छन्द्यादिकं वात्सल्यादिमूलसारथ्याद्यपकृष्टकर्मानुष्ठानस्य गुणरूपत्वादिकं च प्रदर्शयितुं **स भगवान्** इत्यादि उक्तम् । **स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः** इति चतुर्भिः पदैः स्वरूपगुणवैलक्षण्यविभूत्यादिप्रतिपादनेन परत्वसंग्रहः । **सर्वेश्वरेश्वरः** इत्यनेन, 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' (वि. ध. ७५. ४३.) इत्यादिवचनोक्तं स्वाच्छन्द्यं जगत्कुटुम्बित्वं च ज्ञापितम् । **जगदुपकृतिमर्त्यः आश्रितवात्सल्यविवशः** इति सौलभ्यसंग्रहः । अविप्रलम्भकत्वं चानेन व्यञ्जितम् ; 'जगतामुपकाराय' (वि. पु. ६. ७. ७२) जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः (वि. ५. ३०. ८०) इत्यादिकमिह स्मारितम् । जगदुपकृतिमर्त्यत्वेऽप्युत्कृष्टचरितं परित्यज्य निकृष्टसारथ्यादिकृत्यं किमर्थं कुरुते इत्यत्रोक्तम्—**आश्रितवात्सल्यविवशः** इति । **पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिमिति** । अपकृष्टं पार्थमुत्कृष्टकृत्ये स्वयमेवस्थाप्य आ(त्मा)त्मानमुत्कृष्टं निकृष्टकृत्ये चकारेति भावः । **पार्थ**शब्देन वात्सल्यौपयिकलौकिकसंबन्धविशेषोऽपि सूचितः ; पितृष्वसा हि पृथा भगवतः । **सर्वलोकसाक्षिकमिति** । न चासौ निकृष्टकृत्यं सापत्रपो रहस्ये कृतवान् ; अत इदमपि आश्रित-

---

1 **श्रीपराङ्कुश दिव्यसूरि श्रीमुखसूक्त 7-5-9. देशमरियवोर् सारथियाय् इति ।**

2 **तत्र—भक्तियोगावतारे निमित्ते इति प्रथमपक्षेऽर्थः । द्वितीये पक्षे तत्रेति युद्धविशेषणं सामानाधिकरण्येन ।**

श्रीभगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

भा. एवं ज्ञात्वाऽपि सर्वात्मनाऽन्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुभुत्सया सञ्जयं पप्रच्छ ।

वात्सल्यस्य नैरपेक्ष्यस्य अर्थापह्नवाद्यसंभवस्य च लिङ्गमिति भावः । यद्वा सर्वेषां स्वसमाश्रयणेन पुरुषार्थलाभाय स्वस्य शास्त्रैकसमाधिगम्याश्रितपारतन्त्र्यं सर्वलोकप्रत्यक्षं चकारेति भावः ॥

अथ 'त्वां शीलरूप' (स्तो. ५) इत्यादिक्रमेण अनन्यसाधारणशील-रूप-चरित-परमसत्त्व-प्रबलशास्त्र-देवतापारमार्थ्यवेदिशान्तनवसञ्जयादिवचनैरप्यासुरप्रकृतीनां यथावदवगन्तुमशक्यतां प्रदर्शयन्, गीतोपनिषत्प्रस्तावनार्थं प्रथमश्लोकमवतारयति-**एवमिति** । **श्रियःपति**रित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **सर्वात्मनेति**—न केवलं चक्षुषा, परत्रेह च हितमजानता मनसाऽपीत्यर्थः । एवंविधमान्ध्यं सुयोधनविजयाभिलाषेण प्रश्ने हेतुः । अत्र मामकाः' इति प्रथमोक्त्या, ममकारेण, 'यत्र योगेश्वरः' (१८. ७८) इत्यादिप्रतिवचनप्रक्रियया च सूचितं प्रष्टुरभिप्रायं दर्शयितुं **सुयोधने**त्यादिकमुक्तम् । **सञ्जयमिति** । व्यासप्रसादलब्धसकलभारतसमरवृत्तान्तसाक्षात्कारम् 'शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्रात् वेद्मि जनार्दनम्' (भा. उ. ६८. ५) इत्यादिवादिनम् । एवं यथार्थदर्शित्व-यथादृष्टार्थवादित्वाभ्यामाप्ततमतया निर्णीतमिति भावः । **पप्रच्छ** समरवृत्तान्तमिति शेषः ॥

धर्मक्षेत्रे—धर्मस्य स्थानभूते, समराध्वरसमुचिते इति भावः । **कुरुक्षेत्रे** पाण्डवधार्तराष्ट्राणां स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन [1]बहुमानविषय इति भावः । **युयुत्सवः समवेताः**—मिथः प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । **च, एव** इत्यव्ययद्वयमनतिरिक्तार्थम्; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र [2]समाहारेऽपि तादर्थ्यात् वर्गद्वयमेव तथाऽभूदिति एवकाराभिप्रायः। **अकुर्वत** इत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयेण स्वार्थतोक्ता ॥

एवं [3]सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य यत्र योगेश्वरः इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्त[ान्त]मपि सञ्जय उवाच-दृष्ट्वेति । **पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा** इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः । तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः तुशब्देन सूच्यते ।

---

1 **हरिवंशोक्तमिदमिहोपरि टिप्पण्यां प्रदर्श्यते । कुरूणां क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् इति कुरूपलक्षितत्वं कुसुमाञ्जल्युक्तं स्मार्यते उपलक्षितपदेन ।**

2 **समाहारपदेन श्लोके चकारः अनुक्तसकलराजादिसमुच्चायक इति दर्शितम् ।**

3 **ननु सुयोधनविजयबुभुत्सया प्रश्ने यत्रयोगेश्वर इति वाक्यमेव प्रथमं वक्तव्यम् । तद् विहाय दुर्योधनविषादादिकं किमर्थमुच्यत इत्यत्राह एवं सुयोधनेति भावः। अखिलमवान्तरवृत्तान्तमपीति। अस्य सर्वस्य दुर्योधनस्य विजयायोगोपपादकत्वादुक्तिरिति भावः। अत्राखिलमिति पदेन विवक्षितं विवृणुमः—धृतराष्ट्रप्रश्नोऽयं किंविषयकः, तस्य कियद्दूरं समाधानमिति पूर्वोत्तरसंदर्भे भारते निरीक्ष्य निर्णयम्। तत्र भारते षष्ठे भीष्मपर्वणि जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायन एवमाह—व्यासभगवान्**

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् २
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

टि०–सेनोद्योगमभिलक्ष्य धृतराष्ट्रसविधमागत्य, महद् युद्धं भविष्यति, सर्वे नंक्ष्यन्ति । तद्दिदृक्षा तेऽस्ति चेत्, चक्षुर्दास्यामीति । धृतराष्ट्रो ज्ञातिवधं द्रष्टुमनिच्छुः श्रवणोपायमेव पप्रच्छ । व्यासः संजयाय दैवं चक्षुः प्रदाय, अयं ते सर्वं वक्ष्यतीति चोक्त्वा दुर्निमित्तानि जातान्युपवर्ण्य युद्धनिरोधनं ते युक्तमिति चोपदिदेश । धृतराष्ट्रस्तु—स्वार्थप्रवृत्तिः सर्वलोकसाधारणी मामपि न जहाति । यद् भावि तद् भवेदेव । न च मे पुत्रा वशे स्थिताः इत्युक्त्वा जयलिङ्गानि कानीत्यपृच्छत् । तत्र वक्तव्यमभिधाय व्यासो जगाम । अथ तेन कियद्विस्तृतेयं भूमिः, यल्लिप्सया राजानः कलहायन्त इति पृष्टः सञ्जयो विस्तरेण भूमण्डलमुपवर्ण्य युद्धं द्रष्टुमगच्छत् । तत्र युद्धे भीष्मवधपर्यन्ते सर्वं दृष्ट्वा पश्चादेव धृतराष्ट्रमासाद्य वृत्तं वधमवोचत् । अथ स दुर्योधनयुद्धप्रवृत्त्यनौचित्यमालक्ष्य विषण्णः, यदेतावत् वृत्तं तत् सर्वं विस्तरेण श्रोतुमैच्छत् । अथ सञ्जयः दुर्योधनेन भीष्मरक्षणाय कृतं सर्वमभिधाय सैन्यद्वयोद्योगं परसैन्यदर्शनेन युधिष्ठिरस्य भयं तदा धनञ्जयकृतं प्रोत्साहनञ्चोक्त्वा, यतो धर्मस्ततः कृष्णः यतः कृष्णस्ततो जयः इत्यवोचत् । अथ धृतराष्ट्रः पप्रच्छ—मामका वा पाण्डवा वा केऽत्र युद्धे सोत्साहा आसन्, के च विह्वला इति । उभयेषामप्युत्साहः समृद्ध इत्युत्तरं सञ्जयेन कृतम् । तदनन्तरमयं प्रश्नो धृतराष्ट्रस्य, 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इति । एतत्प्रश्नात् पूर्वं भीष्मपर्वणि 24 अध्याया गताः । अथ गीता अष्टादशाध्यायी । अथानन्तरे त्रयश्चत्वारिंशे अध्याये अर्जुनस्य सोत्साहप्रवृत्तिम्, धर्मपुत्रस्य कवचादिकमुन्मुच्य पद्भ्यामेव परसैन्यमध्ये प्रवेशम्, किमेतदिति सर्वेषां विस्मयसंभ्रमादिकम्, अथ धर्मपुत्रकृतं भीष्मद्रोणकृपाचार्यनमस्कारं, ततो युद्धानुमतिप्रार्थनं तैः कृतमनुग्रहम्, ततो धर्मपुत्रे स्वस्थानमागते युद्धप्रारम्भञ्च वक्ष्यति सञ्जयः । अथ चतुश्चत्वारिंशे पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्नः, उभयोः सैन्ययोः प्रवृत्तयोः प्रथमं के प्रहर्तार आसन्निति । तस्मात् प्रहारात्मकयुद्धकार्यप्रश्नः पश्चात् भविष्यति, अयं तु धर्मक्षेत्र इति प्रश्नस्तदन्यविषयक इति, अस्य समाधानञ्च पुनः प्रहारारम्भपर्यन्तभागोक्तमिति च स्वरसतोऽवसीयते । तदत्र श्लोके युयुत्सवः समवेताः किमकुर्वतेति प्रश्नभङ्ग्याऽपि सुज्ञानम् । युयुत्सवो हि युद्धे प्रविष्टाः युद्धमेव करिष्यन्ति । तत्र किमकुर्वतेति कोऽयं प्रश्नः । बुभुक्षव आसने उपविष्टाः किमकुर्वतेति यदि कश्चित् पृच्छेत्, तस्य भोजने संशयाभावात् प्रश्नाभिप्रायमन्यद् वक्तव्यम्, कर्तव्यात् भोजनात् पूर्वं स्तुतिपाठ—परिषेचनादिक्रियाभावाभावनिश्चयावगमार्थोऽयं प्रश्न इति । तद्वदिह युद्धचिकीर्षया प्रविष्टाः किं युद्धमेवारभन्त, आहो ततः प्राक् किमपि पक्षद्वये वृत्तमिति प्रश्नतात्पर्यम्—एतत्समाधानं दुर्योधनविषादव्याहारादि, अर्जुनविषादतत्परिहारार्थगीतोपदेशादि अथ धर्मपुत्रकृतभीष्मादिप्रणामादि वृत्तमिति । एवं वृत्ते पश्चादेव युद्धप्रारम्भ आसीदिति समाधिसारः । अत्र आद्यात् धर्मक्षेत्र इति पदादपि ज्ञायते—हरिवंशोक्तरीत्या (22) कुरुणा महात्मना बहुसंवत्सरकृततपसा यत्र देवेन्द्रानुग्रहो लब्धः, यत् पुण्यशालिवासस्थानं पुण्यक्षेत्रञ्च तत्र प्रविष्टानां साधुबुद्धिः कथं नेति धृतराष्ट्रो जिज्ञासते स्मेति । तदत्र प्रतिपादिताः अखिला अवान्तरव्यापारा इहाभिमताः । पुत्रविजयबुभुत्सा हि पितुः बहुविधोपदेशे गृहीतेऽपि उदीयमानैव स्यात् । अतः कृष्णपक्षे जयस्य प्रागुक्तत्वेऽपि तदनुवृत्तिर्भवेदेव । अत्र सुयोधनविजयबुभुत्सयेति भाष्यस्थं पदम् एतदध्यायवक्ष्यमाणं सुयोधनकार्यम् अथ विजयस्य–अर्जुनस्य कार्यं वक्ष्यमाणञ्च बोद्धुमिच्छयेत्यर्थमपि द्योतयति ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलम्, आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्म (आत्मीय) विजये तस्य बलस्य पर्याप्ततां आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य अन्तर्विषण्णोऽभवत् ॥ २—११ ॥

दृष्ट्वेत्यादेः अनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति-**दुर्योधन** इत्यादिना **अकथयदित्यन्तेन** । **संज्ञार्थं**-सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा । तत्र **अन्तर्विषण्णोऽभवत्** इत्यन्तेन **भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि** इत्येतदन्तं व्याख्यातम् ।

अपर्याप्तमिति श्लोकस्यायमर्थः-**तत्**-तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् **अपर्याप्तं**-परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं **पर्याप्तम्**-अस्मद्बलविजयायालम्-इति ।

नन्विदमनुपपन्नम्, [1]**तत् बल**मिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः । 'न मेतदर्थं महाराज' (भा. उ. ५५ १) इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति । द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन एवं वक्ष्यति-अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ (भा. भी. ५१. ६) इति । तत्र च **अस्माकमपर्याप्त**मित्येवान्वयः; न पुनः **अस्माकं बल**मिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता ।

तस्मात् (1)पाठभेदेन, (2)व्यवहितान्वयेन, (3)वाक्यभेदेन, (4)पदार्थभेदेन वा योजना स्यात् ।

तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात् **पाठभेदः** । तथाच भीमाभिरक्षितं तत् बलमस्माकमपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्; **तदि**ति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्; दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिध्यति । **व्यवहितान्वये**ऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षित-भीष्माभिरक्षितशब्दयोर्विपर्यासादेकः । अपर्याप्तं तत्, पर्याप्तं त्विदम्, इत्यनयोर्विपर्यासात् द्वितीयः । अर्थौचित्याय तु

1 **शांकरभाष्यादिषु एतद्भागव्याख्यानस्याकरणेऽपि अन्यप्रौढपण्डितकृतः पूर्वपक्षोऽयमिति द्रष्टव्यम् । स्वगोष्ठ्यामेव विमृष्टमिति वा ।**

व्यवधानमात्रं सह्यते । **वाक्यभेदे**ऽप्येवं योजना-अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा ; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शंकायां हेतुपरं वाक्यद्वयम् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमिति । अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य[च] दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः । **पदार्थभेदे** त्वेवं योजना-**पर्याप्तं** पर्यापनं समापनम् ; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थम् ; अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत् **अपर्याप्तं** नाशयितुं न शक्नोति। **तदिति** अत्र पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते ; **इद**मिति च स्वबलं परबलपर्यापनकर्तृतया । निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः । यद्वा **अपर्याप्तम्**—अपरिमितमित्यर्थः; **पर्याप्तं**-परिमितमित्यर्थः ; स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति ।

सोऽयं [1]घण्टापथात् पाटच्चरकुटीरप्रवेशः। तथा हि-इह तावत् भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रतिशिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावत् भीष्मवत् भीमस्यापि सेनापतित्वेन ; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन ; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः । यथोक्तं भीष्मेणैव—"शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेत् गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः" (भा. भी. १२०. ३१) इति । नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन ; धर्मसूनोस्तथात्वात् । नापि परबलभटप्रधानत्वेन ; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः । अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात् तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः । एवं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः शत्रुभयसहाया(यका ?)तिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति ।

यदुक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति-तदप्यसमीक्षितवचनम् । उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुरक्षौहिणीन्यूनाऽपि **महतीं चमूम्** इति प्रतिचमूर्वर्णिता । अनन्तरं **धीमता** इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णितः । तदनन्तरं च **अत्र शूरा महेष्वासाः** इत्यारभ्य **सर्व एव महारथाः** इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमार्जुनाभ्यां सह आसन्नविंशतिसंख्याः पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः । स्वपक्षे तु न चमूर्वर्णिता ; नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उपात्ताः । व्यतिरिक्तास्त्वाकृतिगणत्वेन, **अन्ये च बहवः शूराः** इत्युक्ताः । **मदर्थे त्यक्तजीविताः** इति चोक्तम्, न तु मदर्थे जिगीषव इति। साभिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति चेत्, सत्यम् । तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवंविधः। अभिसन्धियोजनयापि हि त्यक्तजीवितत्ववचनं प्रतिभटानां बलीयस्त्वबुद्ध्यैव भवति । अनन्तरं च 'तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः' इति दुर्योधनस्य जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः स्वरसतः प्रतीयते । (सूच्यते) एतदभिप्रायेणोक्तम्—**अन्तर्विषण्णोऽभवत्** इति । परस्ताच्च "स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्" इति धार्तराष्ट्रहृदयसंक्षोभ एवोच्यते । अत उपक्रमे प्रतिचमूतत्सेनापतिसमग्रभटवर्णनात्, उपसंहारेऽपि शङ्खशब्दमात्रेण हृदयसंक्षोभवचनात्, मध्ये जनयितव्यहर्षत्वेन

---

1 **निरुपद्रवराजमार्गं परित्यज्य चोरवासस्थानादितमार्गप्रवेश इत्यर्थः ।**

विषादोत्प(दाप)त्तितदपनयनसूचनात्, एतच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तात्पर्यम्। अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम्। अत एव त्रिप्रकृष्टनिर्देशचोद्यं च परिहृतम्। न च परबलमिदानीं दुर्योधनस्य परोक्षम्, "दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्", **पश्यैताम्, एतेषाम्** इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात्। यत्तु भीष्मद्रोणादिरक्षितस्य स्वबलस्य दौर्बल्यभीतिर(र्न) युक्तेति—तदप्यसत्; सोपाधिकस्यापि भीष्मद्रोणादिवधस्य ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपपत्तेः। यत्तु "न भेतव्यम्" इत्यादौ बहुशः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम्; इदानीं च तद्विपरीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति—तदपि न। यथाऽर्जुनो जिघांसया शरचापोद्यमनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हन्तव्यबन्धुसमुदायसंनिधिसंदर्शनेनोल्बणैः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयैराकुलीकृतः पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथाऽत्रापि दृढघटितव्यूहबहुमहाभटनिबिडप्रतिभटबल साक्षात्कारादुल्बणभयविषादो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्थापि(प्य)त इति किमनुपपन्नम्? प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोग्रहण[1]स्वग्रहणादिवृत्तान्तेषु सर्वेभ्यः स्वबलभटेभ्यः परेषां सामर्थ्यम्। न चेदानीं तत्र स्मरति; वदति हि स्वयमेव "अकारादीनि नामानि अर्जुनत्रस्तचेतसः" (भा. स.) इति।

यत्तु द्वितीयदिवसारम्भोक्तवचनव्यक्तिवत् अत्रापि वचनव्यक्तिः कार्येति, तदपि मन्दम्। न ह्यवश्यमेकदेशसादृश्यात् सर्वथासादृश्येन भवितव्यमिति नियमः॥ प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न; युद्धसिद्धेश्चञ्चलत्वाद्यनुसंधानेन विषमत्वादभिप्रायपद्धतेः। किं चात्राचार्यभीष्माभ्यां सह व्यूहान्तरमार्गेषु यथाभागमवस्थापन-सेनाधिपतिसंरक्षणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः। तदेतद्दर्शितम्—**आचार्यम् निधान्तर्** [illegible] **ऽभवत्** इति। द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वेभ्यः पार्थिवेभ्यः स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनायां च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार इति न कश्चिद्दोषः। तदेतत् अखिलमभिप्रेत्य **दृष्ट्वा** इति तुशब्दः प्रयुक्तः। इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितागतविषादमूलं स्वबलस्यापर्याप्तत्ववचनमागामिनमपजयं सूचयति। अतः सर्वजनपठितपाठस्वरससिद्धार्थस्य निर्दोषत्वात्, पाठभेदादिपक्षाः परिक्षीणाः; पाठभेद-व्यवहितान्वय-वाक्यभेद-अप्रसिद्धार्थकल्पनादीनामेव च प्रबलदूषणत्वात्। वाक्यभेदयोजनायां तु प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयस्य यथाक्रमं तावत् अन्वयो न घटते। यो हि प्रबलो दुर्बलो वा यद्बलं रक्षति, स तस्य पर्याप्तौ अपर्याप्तौ वा हेतुः स्यात्; न तु तत्प्रतिबलस्य। फलतस्तथानिर्देश इति चेत, तदा(था)ऽप्यस्वारस्यम्। प्रातिलोम्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागतः। हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं प्रतिज्ञाया योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वारस्ययोर्न परिहारः, समुच्चायकशब्दाभावश्चाधिको दोषः। एवं दूषणान्तराण्यपि भाव्यानि। अतो यथाभाष्यमेवार्थ इति॥ २—११॥

---

1 **गोग्रहणेति। विराटनगरे गोग्रहणव्याजेन पाण्डवपरिभवकरणाय गताः दुर्योधनादयः ससैन्या अर्जुनेन परिभूताः। स्वग्रहणेति। वनवासावसरे स्ववैभवप्रदर्शनेन पाण्डवावमाननाय गतास्ते यक्षैर्गृहीताः पाण्डवपराक्रमेणैव स्वयं ततो मोचिताः परिभूताः प्रत्यागताः।**

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८

तस्य विषादमालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं[1] शङ्खध्मानं च कृत्वा, शङ्खभेरीनिनादैश्च विजयाभिशंसिनं घोषं चाकारयत् ॥ ततः—**तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ**

तस्य संजनयन् इत्यादेः **तुमुलोऽभवत्** इत्यन्तस्यार्थमाह **तस्येति** । **जनयन्निति** शतुः[2], "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (अष्टा. ३. १२६) इति हेत्वर्थत्वसूचनाय **जनयितुम्** इत्युक्तम् । **सिंहनादं विनद्येत्येतत्**, ओदनपाकं पचतीतिवदिति सूचयितुं कृत्वा इति पदम् । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इति । एतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया **शङ्खध्मानं च कृत्वा** इत्युक्तम् । **ततः शङ्खाः** इत्यत्र **ततश्शब्देन** विजिगीषासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **अकारयदिति** । **शङ्खभेरी** इति पणवाद्युपलक्षणम् । ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति सूचितम् । सिंहनादशङ्खध्मानाभ्यां [illegible] द्वितीयश्चकारः । **कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य** समुच्चयार्थस्तृतीयः ॥

ततः श्वेतैरित्यादिकं **धनंजयः** इत्यन्तं व्याचष्टे — **ततस्तमिति । तत** इति व्याख्येयपदम् ; **तं घोषमाकर्ण्ये**ति तद्विवक्षितकथनम् । **सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति** । सर्वोत्कृष्टेभ्य उत्कृष्टः परमपुरुषो निकृष्टात् मानुषमात्रादपि निकृष्टतामाश्रितवात्सल्येन नीत इति भावः । पाण्डवविजय-सूचनाय संजयेनोपात्तो **माधवशब्दो**ऽत्र श्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वपर एव । **स्यन्दने स्थितौ** इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वरथित्वविभागः । **श्वेतैः** इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यवत्यर्थमुक्तं

---

1 **सिंहनादमिति । पाकं पचतीति प्रयोगे पाके पाकाभेदोन्वये व्युत्पत्त्यभावात् पच्यर्थो न विवक्षितः । ओदनपाकं पचतीत्यत्र सामान्यविशेषरूपत्वेऽपि पाकत्वरूपसामान्यधर्मस्यापि ओदनपाकपदेनैव ज्ञातत्वात् पच्यर्थाविवक्षैव युक्ता । पाकोद्देशेन ओदनपाकविधानस्थले तु तद्विवक्षा स्यात् । अतः पचतीत्यस्य करोतीत्यत्रैव पर्यवसानम् । अत्र सिंहनादस्य पुरुषनादस्य च भिन्नत्वात् उपमाने कर्मणि चेति सूत्रात् णमुल् । ननु कथं सिंह इव विनद्येत्यनुक्त्वा सिंहनादं कृत्वेति विवरणमिति चेत् — ओदनपाकशब्दस्येव सिंहनादशब्दस्यापि पुरुषनादविशेषे भूरिप्रयोग-सत्त्वात् नात्र घटनाशं नष्ट इत्यादाविव णमुल् [illegible] इति । तत्सूत्रप्रवृत्तावपि सिंहनादमित्यस्य सिंह इवेत्येवार्थात् पकांशवैयर्थ्यं तुल्यम् ।**

2 **शतुः—शतृप्रत्ययस्य । हेत्वर्थेति । हेतुः प्रयोजनम् । फलम् ।**

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोऽभ्य[1](व्य)नुनादयन् ॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०
प्रवृत्त इति । प्राप्ते शस्त्रसंपातहेतोः । हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
अर्जुन उवाच— सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१

त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

ततो युधिष्ठिरो [2]वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक्पृथक् प्रदध्मुः । स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि बिभेद । 'अद्यैव नष्टं कुरूणां बलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयाभिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽकथयत् ॥ १२—१९॥

अथ युयुत्सून् अवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा लङ्कादहनवानरध्वजः पाण्डुतनयो

त्रैलोक्येति । नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । त्रैलोक्यं कम्पयन्ताविति— तयोः स्पन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः । "यद्वा दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः" इत्याद्युक्तप्रकृष्टाध्मानमूलकशङ्खघोषातिशयेन, "नभश्च पृथिवीं चैव" इति वक्ष्यमाणेन च फलितमिदम् । दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः । एवं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति । यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः; यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात् प्रदध्मुरिति । स घोषः इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि बिभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः । सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः । व्यदारयत् इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं बिभेदेति । घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—अद्यैवेति । स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥

अथ व्यवस्थितान् इत्यादेः कुरून् इत्यन्तस्यार्थमाह-अथेत्यादिना, इति चावोचदित्यन्तेन । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन "प्रियचिकीर्षवः" इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । व्यवस्थितान् इत्यत्र विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये युयुत्सून् इत्युक्तम्; "योद्धुकामानवस्थितान्" इति ह्यनन्तरमप्युच्यते । कपिध्वजः इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्दत्तं [3]वरम्, स्वरूपसंदर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च सूचयितुं लङ्कादहनवानरध्वजः इत्युक्तम् । अप्रच्युत-

---

1 अनुनादयन्नपीति चन्द्रिकायाम् अपिशब्दपाठ एवेष्टः ।
2 श्लोके युधिष्ठिरस्य भीमानन्तरमुक्तावपि पूर्वग्रहणं भाष्ये गौरवात् । मूले अर्धयोर्विपर्यासो वा ।
3 हनुमद्दत्तमिति । (भा-व-153.) 'यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबले । तदाऽहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव । यं श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे । विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान् मोक्ष्यामि दारुणान् । शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ' इति भीमं प्रति हनुमद्वचनम् ।

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामान् अवस्थितान्। कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे॥
योत्स्यमानान् अवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः। धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः॥ २३

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्। उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति॥२५
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान्।

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषीकेशं **परावरनिखिलजनान्तरबाह्यकरणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारथ्येऽवस्थितम्, 'युयुत्सून् यथावदवेक्षितुं तदीक्षणक्षमे स्थाने रथं स्थापय' इत्यचोदयत्॥**

स्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय **ज्ञाने**त्यादिकम्। **हृषीकेश**पदव्याख्या **परावरे**त्यादि। यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ एव। यथोक्त**महिर्बुध्न्यसंहितायाम्**–"क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया। हृषीकेशत्वमीशत्वं (स्य) देवत्वं चास्य तत् स्फुटम्"॥ अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया। ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते"॥ (५३. ४४. ४५. ५६) इति। आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः। तां दर्शयति–**आश्रितवात्सल्ये**त्यादिना। **स्वसारथ्येऽवस्थित**मिति। हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः। **निरीक्षे** इत्यत्रोपसर्गार्थः **यथावत्** इति दर्शितः। यावच्छब्दोऽत्र साकल्यवाची; निरीक्षणकालावधिवाची वा, "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" (अष्टा. ३. ३. ४) इति निरीक्षणस्य भविष्यत्त्वद्योतको वा। **यैः** [1]**सह** मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे इत्यत्र, मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः **योत्स्यमाना**निति श्लोकस्योत्थानम्। "धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः" इति दुर्योधनादिदोषप्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम्। यद्वा "सेनयोरुभयोर्मध्ये" इति पूर्वोक्तत्वात्, सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यदिति वक्ष्यमाणत्वाच्च, स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः। उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त एव। प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि इदानीन्तनसंरम्भादिविशेषदर्शनेन तत्तदुचितसाम्परायिकव्यापारसौकर्याय यथावद्दर्शनमिहार्जुनेनाऽऽकाङ्क्षितम्। **सेनयोरुभयोर्मध्ये** इत्यस्याभिप्रेतकथनं **तदीक्षणक्षमे स्थाने** इति। **अचोदयत्** इत्यनेन "स्थापय" इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम्। सर्वप्रशासिता नियोज्योऽभवदित्याश्चर्यमिति भावः॥

---

1 यैरिति। कैरित्येव मूलपाठः उपरि तथैवानुवादात्। यैरिति पर्यवसितकथनम्। यैः सहेति। मया सहेति मूले पाठेऽपि, समवेतान् कुरूनिति कुरुमात्रवचनात् अर्जुनवाक्यस्य प्रतिचमूमात्रविषयकत्वाय यैः सह मयेत्यन्वयः कार्य इति भावेन प्रथमपक्षः। तर्हि योत्स्यमानानिति पुनरुक्तिरिति चेत्—यैःसहेत्युक्तौ तेषां युद्धकरणोत्साहस्यास्पष्टत्वात् तदुक्तेरिति भावः।

आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २६
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून् अवस्थितान् ॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । [1]न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥

स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥ २०—२५ ॥

स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घबन्धुः परमधार्मिकः सभ्रातृको

एवमुक्तः इत्यादेः **महीक्षिताम्** इत्यन्तस्यार्थमाह **स चेति**। अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायकाभावफलितमुक्तं **तत्क्षणादेवेति** "भीष्मद्रोणप्रमुखतः" इत्यत्र **प्रमुख**शब्दः आदिशब्दसमानार्थः ; तद्गततसिप्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकत्वात् षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं **भीष्मद्रोणादीना**मिति । तदा चकारोऽवधारणार्थ इति दर्शयितुं **सर्वेषामेवे**त्युक्तम् । अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय **पश्यता**मिति पदाध्याहारः; यद्वा **प्रमुखतः**-अग्रतः इत्यर्थः । तदेव **महीक्षिताम्** इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य योजनीयम् । तदा **चकारः** समुच्चयार्थः । भाष्ये **एवे**कारोऽपि तदर्थ एव ; **पश्यता**मिति फलितार्थोक्तिः । **उवाच पार्थ** इत्यस्य तात्पर्यमाह-**ईदृशीति** । "एतान् समवेतान्" इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः। धार्तराष्ट्रकर्मकविजयस्थितिरित्यर्थः । अथवा धार्तराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरित्थमित्युपालम्भगर्भमवोचदित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्याभिप्रायेण **भवदीयानाम्** इत्युक्तम् । अयमेवार्थ उचितः, अर्जुनं प्रति कृष्णेन भवतामित्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात् ; धृतराष्ट्रं प्रति तु भवत्पुत्राणाम् इति पूर्वोक्तवत् भवदीयान्विलोक्य इति वक्ष्यमाणवच्चात्रापि **भवदीय** निर्देशोपपत्तेः । **किमकुर्वते**ति गूढाभिसन्धेः पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत् ॥ २०—२५ ॥

अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह—**स त्विति** । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकारात् दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं **स कौन्तेयः** इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति । बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति **महामना**

---

1 सीदन्तीत्यादिवचनं न स्वाशक्तिमूलकमिति ज्ञापनाय तन्मूलं दृष्ट्वेमं स्वजनमिति संगृहीतं विस्तरेणाह न च श्रेय इत्यादिना ।

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतान् आततायिनः ॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
[1]कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४
अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यत् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
[2]यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

भवद्भिरतिघोरैर्मारणैः जतुगृहदाहादिभिरसकृद् घ्नतोऽपि परमपुरुषसहायेनाऽऽत्मना हनिष्य-

---

इत्युक्तम् । **न काङ्क्षे विजयम्** इत्यादिकं हि वदति । शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति **परम-कारुणिक**त्वोक्तिः । **कृपया परयाऽऽविष्टः** इति ह्युक्तम् । **पितॄनथ पितामहान्, आचार्याः पितरः पुत्राः** इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं **दीर्घबन्धु**शब्देनोक्तम् । यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः । **सर्वान् बन्धून्, स्वजनं हि** इत्यादिकमिह भाव्यम् । आततायि-पक्षस्थानामप्याचार्यादीनामहन्तव्यत्वानुसन्धनात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च **परमधार्मिक** इत्युक्तिः; आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयमित्यर्जुनस्य भावः । **सभ्रातृक** इति । नायमेक एवैवंविधः, किंतु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः । एतेन **अस्मान्, नः, वयम्, अस्माभिः** इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम् । यद्वा, न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते ; अपितु आसन्न-तराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः । आचार्यादिवधदोषो भ्रातृणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः । हन्तव्यत्वसूचनाय **घ्नतोऽपि** इत्युक्तम् । तत् विवृणोति–**भवद्भिरित्या-दिना** । **जतुगृहदाहादिभि**रित्यादिना **आततायि**शब्दोऽपि व्याख्यातः; "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्ध-नापहः (हा) । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" ॥ "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" (मनु. ८. ३५८) इति हि स्मरन्ति । **आदि**शब्देना**सकृ**च्छब्देन च आततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः, न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम् । अनुपरतिश्च **घ्नतोऽपीति** वर्तमाननिर्देशेन सूचिता । **भवद्भि**रित्यनेन धृतराष्ट्रमपि, "मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम्"

निहत्य, हत्वा इत्युभयत्र समानकर्तृकत्वाविवक्षया कालमात्रविवक्षा । स्थितपदाध्याहारेणान्वयो वा । आततायिन एतान् इति स्पष्ट एवान्वयः । हत्वा आततायिनोऽस्मानिति स्वेष्वाततायित्वं भवेदिति मतिर्वा । 1 बन्धुत्वात् अबन्धवोऽपि न हन्तव्या इत्याह कुलक्षये इति ।

2 अशस्त्रमिति । सशस्त्रत्वे युद्धकरणात् तैर्हन्तुमशक्योऽहम् । युद्धाकरणेऽपि सशस्त्रत्वे पराजित इति अयशः स्यात् । अतः शस्त्रत्याग एव युक्त इति ।

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

माणान् भवदीयान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन पर[म]या कृपया धर्मभयेन (धर्माधर्मभयेन) चातिमात्रसन्नसर्वगात्रः सर्वथाऽहं न [1]योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्नमानसः सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(भा. अ. १. १६६) इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्य व्यपदिशति । एवंच दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना **महात्मना** इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति । शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं **परमपुरुषेति** । परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः ; परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि—"मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्" (गी. ११. ३६) इति । अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य संनिधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे । स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय **भवदीयान् विलोक्येत्युक्तम्** । **बन्धुस्नेहेनेत्यादीनां**—न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभट-भयादिना विषण्णः ; नापि परेषां गुणान्निवर्तते ; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । **सीदन्ति** इत्यादेः **मनः** इत्यन्तस्यार्थः—**अतिमात्रेत्यादिना** संगृहीतः । 'एतान्न हन्तुमिच्छामि', 'यदि मामप्रतीकारम्' इत्यादेरभिप्रेतमाह—**सर्वथाऽहमिति** । सर्वथा बहुप्रकारम्—एषामाततायित्वे-ऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धान्निवृत्तेरधर्माकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य त्रैलोक्यराज्याद्युपायत्वेऽपि, किं बहुना—सर्वे[श्वरे]श्वरेण मम हिततमोपदेशिना भवतोक्तत्वेऽपीति भावः । बन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकहेतुः । विषादमात्रपरो वाऽत्र **शोकशब्दः**, स च शोकः सशरचापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्क्रमपाठेन दर्शितम् । संविग्नमानसः—अत्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय इत्यर्थः । "ओ विजी भयचलनयोः" इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरस्रुक्स्रुवादिस्थानीयं सशरं चापं विसृज्य प्रायोपवेशादिपर इव **रथोपस्थे** रथिस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्गे उपाविशदिति भावः ॥ **सखीन्**—वयस्यान् ॥ **सुहृदः** वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः । **सेनयोरुभयोरपि**—एकैकस्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः । **समीक्ष्य** शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः । **सर्वान् बन्धून्** । न ह्यनागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः । **अधर्मोऽभिभवतीति** । मानस-दोषोक्तिः ॥ **प्रदुष्यन्तीति** कायिकोक्तिः ॥ २६—४७ ॥ **तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥**

---

1 योत्स्यामीति भाष्यपाठो विचार्यः । परास्मैपदे क्लेशात्, मूलस्वसाधुपदत्यागायोगाच्च ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २

[1]मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय नैतत् त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोक इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं **शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं** हृदयदौर्बल्य**कृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ॥**

अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । संजयवाक्याविच्छेदेऽपि **सञ्जय उवाचे**ति निर्देशोऽध्यायान्तरारम्भरूपतयाऽन्योक्तिशङ्कापरिहाराय । **तं तथा** इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्याति एवमिति । **विषीदन्तम्** इत्यन्तस्य पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचयितुम् **एवमुपविष्टे पार्थे** इत्युक्तम् । **तथे**ति–[2]अस्थान इत्यर्थः । कृपाया अनन्तरो[3] (**कृपा** च आन्तरो) विषादः ततः **अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं** बाह्यशोकेनाप्याविष्टमित्यर्थः । **विषीदन्तं**[तं ?]-पूर्वाध्यायोक्तरीत्या विषादं प्राप्योपविष्टम् । **मधुसूदन**शब्देन शोकमूलरजस्तमोनिबर्हणत्वं सूचितम् । **अस्थान इति विषम**शब्दोपचरितार्थः । **कश्मल**मिह मूर्च्छाकल्पः शोकः ; **शोकसंविग्नमानसः** इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यातवंशवीर्यश्रुतादिसूचकाः **अर्जुन, कौन्तेय,**[1] **त्वा, त्वयि, परन्तप** इति शब्दाः आक्षेप[काकु]गर्भा इत्यभिप्रायेण **आक्षिप्य** इत्युक्तम् । **कुतः**शब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रतिक्षिपन् धिक्कारगर्भः । [4]परान् तापयतीति **परन्तपः** । **क्लैब्य**मिह कातर्यम् ; तत् **हृदयदौर्बल्य**शब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्थविशेषणानामपि कातर्यत्याज्यताहेतुत्वात् अर्थतस्तान्यप्यत्र संगमयति **तमिमं विषमस्थ**मित्यादिना । अतत्त्वेभ्यः कुतर्केभ्यः **आरात्** दूरात् **याता बुद्धिर्येषां ते आर्याः** विद्वांसः ; तदन्ये **त्वनार्याः** । **अस्वर्ग्यम्** इत्यत्राविशेषात् **स्वर्ग**शब्दः परलोकमात्रोपलक्षकः ; नञश्चात्र विरोधिपरतया **स्वर्ग्य**शब्दनिर्दिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वे अर्थतस्तत्फलविरोधात् **परलोकविरोधिन**मित्युक्तम् । **क्षुद्र**शब्दस्यात्र संकोचकाभावेनापेक्षिकक्षुद्रविषयत्वायोगान्महत्तरस्यार्जुनस्य तथाविधावस्था-

---

1 अत्र कौन्तेयेति ग्रहणात् "मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय" इति मूलपाठः साम्प्रदायिक इति ज्ञायते । पा०—क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ इति ।

2 तथाशब्दस्य पूर्वाध्यायोक्तरीत्येत्यर्थापेक्षया कृपाद्यनौचित्यरूपालभ्यार्थपरत्वाशयेन अस्थान इति व्याख्यानं कृतम् । कृपया परयाविष्टो विषीदन्निति पूर्वोक्तानुवाद इह । तथेत्यनेन परयेत्युक्तावपि अस्थान इत्येव पर्यवसानम् ।

3 कृपाया अनन्तरो विषादः इति स्थित पाठ एव युक्तः । कृपाशब्दस्य पूर्वं परमकारुणिक इति दुःखासहनपरतया व्याख्यानात् तदैकरूप्यात् । विषादो विषीदन्तमित्येतदर्थ एव । उपविष्टमिति तमिति विशेष्यपदलभ्यार्थः । तेन उपाविशदिति पूर्वोक्तपरामर्शात् । अतो विपूर्वकषद्लृधातोरूपवेशरूपार्थप्रसिद्ध्यभावेऽपि न क्षतिः । अत्र वाक्ये कृपाविषादाश्रुपूर्णत्वानां क्रमः कथ्यते ।

4 परन्तपेत्यत्र परमिति न द्वितीयैकवचनम् । किं तु मुमागमः । अतः परानिति बहुत्वेऽप्येवमेव ; तपतीति अणिजन्तं न ग्राह्यम् , 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति सूत्रे णिजन्तनिर्देशात् इत्याशयेन परान् तापयतीति विग्रहः कृतः । परन्तपेत्यस्य परतापनार्थमुत्तिष्ठेति भावः ।

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४

गुरून् अहत्वा हि महानुभावान् [1]श्रेयश्चर्तुं (श्रेयो भोक्तुं) भैक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानन्निदमुवाच-भीष्म द्रोणादिकान् गुरून् बहुमन्तव्यान् कथमहं हनिष्यामि? कथंतरां भोगेष्वतिमात्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगान् तद्रुधिरेणोपसिच्य तेषामासनेषूपविश्य भुञ्जीय? ॥ ४-५ ॥

पर्यालोचनाच्च काष्ठाप्राप्तं क्षुद्रत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् **अतिक्षुद्र**मित्युक्तम् । कार्ये कारणोपचार इति वा, कारणत्यागस्य कार्यत्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लोकफलितार्थविवक्षया वा **हृदयदौर्बल्यकृत**मित्युक्तम्; अदृढहृदयत्वकृतमित्यर्थः । **परन्तपे**त्यनेन ज्ञापितं प्राकरणिकमर्थमध्याहृत्योक्तं **युद्धायोत्तिष्ठेति** ॥१॥

अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परमनिःश्रेयसहेतुत्वरूपहिततमत्वाज्ञानात् तत्प्रतिक्षेप-रूपस्यार्जुनवाक्यस्योत्थानम् । तथाविधाज्ञानस्य चास्थानस्नेहाद्याकुलतामूलत्वं वदन् उत्तरमवतारयति—**पुनरपीति** । उक्तार्थविषयतया **पुनरपीदमुवाचे**त्युक्तम् । कथमित्यादिश्लोके **च**कारस्यानुक्त-समुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय **आदि**शब्दः; उपात्तस्यानुपात्तोपलक्षणतया वा । **पूजार्ह**शब्दविवक्षितबहुमन्तव्यत्व-हेतुतयोत्तरश्लोकस्थमत्राकृष्योक्तं **गुरूनिति** । **बहुमन्तव्यानिति, महानुभावा**नित्युत्तरश्लोक-स्थानुसंधानाद्वा । ते स्वत एव बहुमन्तव्याः; पितामहत्वधनुर्वेदाचार्यत्वादिभिरत्यन्तबहुमन्तव्या इति [वा] भावः । पुष्पादिभिः पूजार्हाणां पूजानिवृत्तिरेव साहसम्; हननं त्वतिसाहसम् । गुरुभक्त्या च तद्विरोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनर्गुरुभिरिति **कथं गुरूनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि** इत्यस्य भावः । **अहं**शब्देन प्रख्यातवंशत्वादिकमभिप्रेतम् । **इषुभिः प्रतियोत्स्यामि** इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धाभि-प्रायत्वमुत्तरश्लोकेन विवृतमिति **हनिष्यामी**त्युक्तम् । **मधुसूदनारिसूदन**शब्दाभ्यां 'न हि त्वमपि सान्दीपिन्यादिसूदनः इति सूचितम् । चर्तुं (भोक्तु) मित्यत्र भावमात्रार्थस्तुमुन्, न तु क्रियार्थोपपदकः । यद्यपि या काचिज्जीविकाऽऽश्रयणीया; तथाऽपि गुरुवधलब्धभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षा**चरणमपि श्रेयः—प्रशस्यतरम्**; महाप्रभावगुरुवधसाध्यपारलौकिकदुःखस्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रकृत-विरुद्धार्थत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वश्लोकस्थ**कथं**शब्दानुषङ्गात्, अतिनृशंसत्वसामर्थ्यात् **तु**शब्दद्योतितवैषम्याच्च **कथंतरा**मित्युक्तम् । 'गर्हायां लडपिजात्वोः' 'विभाषा कथमि लिङ् च' (अष्टा. ३. ३. १४२, १४३) इति गर्हार्थे इह लिङ्प्रत्ययः; **अर्थकामानि**त्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय समासतदंशद्वयार्थौ **भोगेष्वति-मात्रसक्तान्** इत्युक्तः । अर्थेषु कामो येषामिति विग्रहः; "अवर्ज्यो हि व्यधिकरणो[ऽपि] बहु-व्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः" । अर्थ्यन्त **इत्यर्थाः** भोगाः; कामश्चातिमात्रसङ्गो वक्ष्यते । यद्वा अर्थं कामयन्त **इत्यर्थकामाः** । ते निष्कामाश्चेत्, तद्भोगहरणमपि सह्येत; इदं तु क्षुधितानामोदनहरणवदिति भावः । हननादप्यतिनृशंसत्वसूचनाय **भोगरुधिरादि**शब्दैरर्थसिद्धः **तु**शब्देन च द्योतितो विशेषः तैरित्यादिना

---

1 **चर्तुमिति पाठ एव चन्द्रिकेष्टः, 13 श्लोके 'भैक्षं चर्तुं श्रेयः' इत्यनुवादाच्च ।**

न चैतद् विद्मः कतरन्नो गरीयो [1]यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
[2]यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८

एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्, अस्तु । तद्वधलब्धविजयादधर्म्यात् अस्माकं धर्माधर्मावजानद्भिः तैर्हननमेव गरीय इति मे प्रतिभातीत्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितम्, तत् शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्र[3]कृपणो भगवत्पादावुपससाद ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तः । इहैवेत्यनेन विवक्षितो नृशंसत्वातिशयः तेष्वित्यादिना दर्शितः । गुरुवधसाध्यभोगाः रुधिरप्रदिग्धगुरुस्मृतिहेतुत्वात् स्वयमपि तथाविधा इव दुर्भोजा भवन्तीत्यैहलौकिकसुखमपि नास्तीति **रुधिरप्रदिग्ध**शब्दाभिप्राय इत्याह **तद्रुधिरेणोपसिच्येति** । उपसेचनं हि स्वयमद्यमानं सत् अन्यस्वादनहेतुः । इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः इत्यादेश्चकारद्योतितशङ्कापूर्वकं तात्पर्यमाह **एवमिति** । बन्धुविनाशाद्भीतेन त्वया धर्मसुतभीमनकुलाद्यासन्नतरबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति **भवत** इत्यनेन सूचितम् । **विद्मः** इत्यादिबहुवचनानुसारेणाह **अस्माकमिति** । **अस्माक**मित्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्टभीष्मद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरार्धाभ्यां विमर्श-स्वाभिमतपक्षौ व्यञ्जितौ । **यद्वेति यदि वेति** च तुल्यार्थम्; येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टम्, त एवास्मान् जिघांसन्तः स्वहननानुरूपत्वेनावस्थिता इति, **यानेव** इत्यादेरन्वयार्थः । **न जिजीविषामः** इत्यनेन सूचितामनिर्णयपर्यवसिताम्, अत एव प्रश्नहेतुभूतां प्रतिभामाह **इति मे प्रतिभातीति** । **यच्छ्रेयः** इत्यादेरन्वयं फलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तां शिष्यगुणसंपत्तिं च स्फुटयति—**यन्मह्यमित्या**दिना । निश्चेतव्याकारनिष्कर्षणाय **इति**करणम् । शासनीयो हि शिष्यः; अतः, **शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्** इति वदति । **स्वभावो**ऽत्र धैर्यम्; कर्तव्यविशेषाज्ञानात् शोकापनोदनोपायराहित्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम् । त्याज्यस्यापरित्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येके; दयाजनकदीनवृत्तिनिरतत्वमित्यपरे । **भगवत्पादावुपससादेति शिष्यत्वप्रपन्न**त्वाद्युक्तिफलम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

1 **यद्वा जयेम—जयेमेति यत् तद्वा—अस्माकं तज्जयकर्तृत्वं वा, यदि वा नोजयेयुः—परेषामस्मज्जयकर्तृत्वं वा ।** 2 **यानेवेत्यादि । तेषां हनने उभयनाशः, अस्मद्धनने तेषां वा जीवनम् । ततस्तद्गरीयः । गरिष्ठं तु अयुद्धेनोभयजीवनमिति भावः ।**

3 **अतिमात्रेत्यनेन, नहि प्रपश्यामीति श्लोकार्थसंग्रहः । नचैतद्विद्मः इत्युक्त्या अज्ञानं, ममापनुद्यात् यच्छोकमित्युक्त्या शोकापनोदनोपायराहित्यश्चोक्तमिति तदेव तज्ज्ञानं वा कार्पण्यम् । अन्यदपि कार्पण्यं द्वेधा दर्शयति त्याज्यस्येति । दुष्टबन्धुत्यागः कार्यः । लोभात् तं न त्यजति । दीन-**

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा [1]हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप । न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९

'एवमस्थाने(न)समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतम्, क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्म-

---

एवमुक्त्वेति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्थश्रवणायार्जुनहृषीकप्रेरकत्वम्, यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणामित्याद्युक्तेन्द्रियक्षोभशान्तिकरत्वं च व्यञ्जितम् । हृष्यन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि=इन्द्रियाणि । एवमुक्त्वा-स्वावस्थामावेद्येत्यर्थः । 'निद्रालस्ये गुडाका स्यात्' इति गुडाका निद्रा ; तस्याः ईशो गुडाकेशः ; प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः ; पिण्डितकेश इति वा । गोविन्दशब्देन शोकापनोदनयोग्यवाक्छालित्वम्, गोशब्दनिर्दिष्टाया भुवो [लाभाय] भारावतरणार्थप्रवृत्तत्वं चाभिप्रेतम् ॥

एवमनेनोपोद्घातेनोचितावसरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसङ्गतिं वदन् अर्थादुपोद्घातसंग्रहश्लोकं च व्याकरोति एवमिति । अस्थानशब्दस्य 'विषमे समुपस्थितम्' इत्येतद्विषयत्वं व्यञ्जयन्, तस्य स्नेहकारुण्याभ्यामेवान्वयाय तयोः पृथङ्निर्देशं कृतवान् । अप्रकृतिं गतमिति आकुलशब्दार्थ उक्तः । तेन स्वभावतो धीरत्वं सूच्यते ; उपहतस्वभावः (७) इति हि स्वेनैवोक्तम् । एतेन कार्पण्यदोषोपहतस्वभावत्वं धर्मसंमूढचेतस्त्वे हेतुतयोक्तमित्यपि दर्शितम् । धर्मसंमूढचेताः इत्येतद्विवरणरूपस्य धर्माधर्मधियेत्यस्य अर्थः क्षत्रियाणामित्यादिनोक्तः । धर्मेऽप्यधर्मधीः धर्माधर्मधीः, शुक्तिकारजतधीरितिवत् । तत्र यथार्थख्यातिपक्षे भेदाग्रहो विवक्षितः । तामसी चेयं धीः । 'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते'

वृत्तिरिति । दैन्यमाकिञ्चन्यम् अज्ञानाशक्तिमत्त्वम् तद्धेतुः कायादिव्यापारो वृत्तिः । सा अर्जुननिष्ठा तद्विषये कृष्णस्य दयोत्थापिका । दुर्योधनादिनिष्ठ यत् कार्पण्यं तद्दर्शनजानता अर्जुनस्य दया ; तद्वशात् तस्य स्वभाव उपहत इति च स्यान्नाम अमुख्यतया । बृहदारण्यके गार्गिब्राह्मणे, य एतदक्षरं विद्वान् सर्वं करोति स ब्राह्मणः, यो ह्येतदविद्वान् यजते तपस्तप्यते वा स कृपणः इत्युक्तम् । अतः ब्रह्मज्ञानार्थमुपसर्पणं भवति तत्परिहाराय । अनुभाव्यं प्राप्तं ब्रह्माननुभवन् हेयानुभवे प्रवृत्तः कृपण एव । तदप्यत्रोपरि परतत्त्वाद्युपदेशात् व्यज्यते । तथा श्रेय इति पदञ्च 'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः' इति कठोपनिषदुक्तं हिततमं मोक्षोपायं प्रेयोविलक्षणं दर्शयति । एवं मोक्षार्थोपायप्रश्नरूपस्यास्यार्जुनोक्तौ अवगमः तद्विषयकृष्णप्रवृत्त्यौत्कट्यहेतुः । निश्चितमिति । यन्मे श्रेयः, तत् त्वया निश्चितमेव । त्वया मत्स्थितिनिन्दनात् । तन्मे ब्रूहीत्यर्थः ।

नहीति श्लोकः, अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते इत्युक्तविवरणरूप एवेति न विशिष्य व्याख्यातः । ऐहिकामुष्मिकैश्वर्यविरक्तत्वात् न तेनाहं प्रलोभनीयः, युद्धफलं त्वन्यन्नास्तीति भावः । ननु अवाप्येति कुत्रान्वेति ; प्रपश्यामीत्यस्य समानकर्तृकत्वेऽपि लट्प्रयोगात् तस्य वर्तमानतया अवाप्त्यनन्तरत्वाभावात् । न च अपनुद्यादित्यनेनान्वयः ; समानकर्तृकत्वाभावादिति चेत्—अवाप्य स्थितौ इत्यध्याहृत्य अपनुद्यादित्यनेनान्वयः कार्यः । यद्वा 'विभाषाऽऽपः' इति आप्नोतेर्णिजन्तात् विकल्पात् अवापय्येत्यर्थे अवाप्येति भवतीति, यत् मां राज्यं प्रापय्य शोकमपनुद्यात् तदहमिदानीं न पश्यामीत्यर्थः । प्रपश्यामि इत्यत्र प्रेति उपसर्गबलात्, त्वया कुतस्त्वा कश्मलमिति निन्दनात् स्यादुपाय इति उत्पश्यामि, न तु प्रकर्षेण पश्यामीति ज्ञाप्यते ।

1 ननु एवमुक्त्वेत्यलम् ; नयोत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वेति किमर्थम् । प्रथमं वा उक्त्वेति पदं

मत्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य, आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यति' इति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—(गी सं ६.) "अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाऽऽकुलम् । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्" ॥ इति ॥ ९ ॥

(१८. ३२) इत्यादि हि वक्ष्यते । अत्रास्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो द्रष्टव्यः । स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलेत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण **धर्माधर्मभयाकुल**मिति पाठे तु त्रयाणां द्वन्द्वः । **पृच्छामि त्वा** इत्यादिसमभिव्याहृत**प्रपन्न**शब्दार्थः **धर्मबुभुत्सया च शरणागत**मित्युक्तः । एवं योग्योद्देशेन प्रवृत्तिर्युज्यत इत्याह—**पार्थमुद्दिश्येति** । व्याजलाभमात्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति वा भावः । **आकुलं पार्थमुद्दिश्य** इत्यस्य तात्पर्यम् **आत्मे**त्यादिना **मत्वे**त्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो **याथात्म्यं** नित्यत्वभगवदधीनत्वादिकम् । **न हि प्रपश्यामी**त्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकनिरासोपाय इति भावः । **कृत**मित्यस्य केनेत्याकङ्क्षायां प्रबन्धकर्तृभूतव्यासादिशङ्काव्यावर्तनायोक्तं **भगवता परमपुरुषेणेति** । अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तमुभयलिङ्गत्वादिकमभिप्रेतम् । अन्यपरशास्त्रान्तरव्युदासाय **अध्यात्मेति** विशेषितम् । अस्यार्थस्य सांप्रदायिकत्वायाह-**तदुक्तमिति** । प्रत्यध्यायं संग्रहश्लोकैरर्थभेदेऽभिधीयमानेऽपि इतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्घातत्वम्, अतःपरस्य शास्त्र-(स्त्रावतरण)रूपत्वं च विवेक्तुम् **अस्थाने**त्यादिना संग्रहश्लोकेनानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत् संगृहीतम् । महर्षिस्तु शोक–तदपनोदनरूपकथावान्तरसंगत्या **तं तथे**त्यादिकं द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशत् । इदमपि सूचितम् **तन्मोहशान्तये** इति द्वितीयाध्यायफलं संगृह्णद्भिः । ततश्चास्थानस्नेहाद्याकुलत्वं प्रथमाध्यायार्थः ; 'सविशेषः स एवात्र संगत्यर्थमनूदितः' इत्यपि दर्शितं भवति ।

[1]नन्वेवंविधमुद्दिश्य कथमपृष्टकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते; "नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्" (मनु. २. ११०) इति हि स्मरन्ति । विशेषतश्चायं गुह्यगुह्यतरगुह्यतमप्रकारोऽर्थः सहसोपदेष्टुमयुक्तः । 'तस्माद्युध्यस्व भारत', 'युध्य च' इत्यादिषु च प्राकरणिकयुद्धप्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते ।

मा भूदिति चेत्—पूर्वं भाष्ये न योत्स्य इत्युपादानेऽपि विसृज्य सशरं चापमिति क्रियामात्रेण तत्प्रदर्शनम् । कृष्णेन समाधानारम्भे कृते पुनर्वक्तव्यमुकृत्वा शरणं प्रपद्यापि, नाहं संदिहानः किंतु अनपगतविपरीतनिश्चय एवास्मीति स्वाशयमाविष्कर्तुं न योत्स्य इति कण्ठोक्त्या तदाविष्करणम् । योत्स्य इति आत्मनेपदेन, नाहं मदर्थं योद्धुमिच्छामि, तव प्रीतये मया कर्तव्यं चेत् कुर्याम् । परन्तु तन्मूलापतितस्य पापव्यूहस्य कथं परिहारः, शोकस्य चेति सूच्यते । भगवांस्तु सर्वमपि कर्म मत्प्रीतय एव कर्तव्यमिति वक्ष्यति । एवञ्च विषयभेदात् उक्त्वापदद्वयम् ।

1 नन्वेवंविधमिति । मुमुक्षवे उपदेष्टव्यस्य परतत्त्वहितादेरस्मै कथमुपदेशः । न हि राज्यानाकांक्षावचनमात्रेणायं मुमुक्षुः । परान् हत्वा राज्यं न लिप्सते । दुर्योधन एव भीतो वाऽन्यथा वा यदि किञ्चिद्दास्यति, तर्हि ततोऽधिकं बुभुक्षुरेव भवेदिति शंका । समाधिस्तु—पश्चात्तनैतत्परिस्थित्यादिमात्रेणास्येदानीममुमुक्षुत्वमपि न निर्धारयितुं शक्यम् । पश्चाद्भोगादि-

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥ १०

[तम्] **एवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टम्, देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्मं भाषमाणम्, परस्परविरुद्धगुणान्वितम्, उभयोस्सेनयोर्युद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मा-**

अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रोच्यते—**यच्छ्रेयः स्या**दिति प्रश्नवाक्ये **यच्छ्रेयः** इति अनिर्धारितविशेषं दृश्यते । न चार्जुनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्यमित्यस्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति संनिहिते प्रस्तुतमुखेन परमनिश्श्रेयसपर्यन्तजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा तस्य युद्धमात्रविषया जिज्ञासा ; तथाऽपि परमकारुणिकेन भगवता **यच्छ्रेयः** इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उपपन्नः । **युध्यस्वे**त्यादिकमपि परमनिश्श्रेयसोपायतयेति तत्रतत्र व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदम् **अध्यात्मशास्त्रावतरण**मिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिहासयोग्यत्वाय तमिति परामृष्टमाह-**एवमित्यादिना** । उभयोरित्यनेन सूचितमुक्तं **युद्धायोद्युक्तयोरिति** । एतेनोपदेशावसरलाभोऽपि व्यञ्जितः । **सीदमान**मित्यनेन निरुद्योगत्वं फलितम् । युद्धनिवृत्त्यनर्हावस्थाज्ञापकेन **मध्ये** इत्यनेनाभिप्रेतमाह-**अकस्मादिति** । अधर्मादिः पराजयादिर्वा युद्धनिवृत्तेः सम्यग्घेतुरत्र नास्ति ; अहेतुकोपक्रान्तत्यागे तु परिहास्यत्वमिति भावः । अत्र हृषीकेशत्वोक्तिफलितं वक्ष्यमाणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वक्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं **परमपुरुष** इति दर्शितम् । यद्यप्यसौ हृषीकेशत्वात् पार्थस्य हृषीकादिकं सर्वं सङ्कल्पमात्रेण नियम्य भूभारावतारणाय प्रेरयितुं शक्तः, तथाऽपि जगदुपकृतिमर्त्यतया पार्थतदितरात्मसाधारण-पुरुषार्थोपायशास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्जुनं हृषीकेशतया स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति । संबन्धविशेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासार्थत्वौचित्यात् प्रहासस्य पार्थकर्मकत्वमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन परिहासासंभवम्, शिष्यं प्रति अध्यात्मोपदेशे प्रहासमात्रदृष्टान्तानुपयोगं (परिहासमात्रानुपयोगं) चाभिप्रेत्य **पार्थ**शब्दः ।

प्राबल्येन जातमुमुक्षाहासस्यापि संभवात् । तत्प्रयुक्तश्रेयःकार्पण्यादिपदानि मुमुक्षुत्वे स्फुटानि । किञ्च भगवान् भूभारावतारणं लोककेमायेदानीं निश्चिकाय । तत्रैतत्तुल्यवीराभावात् एतन्मुखेनैत्यपि तेन संकल्पितम् । तत्रास्य राज्यकामत्वे तस्यानायासेनैतत्प्रवर्तनं निष्पाद्यं स्यात् । स तु राज्यं न कामयते । निष्फलमपि कर्तव्यम् नैमित्तिकत्वादित्युक्तौ न तुष्येत् । युद्धस्य वैश्वानरेष्ट्यादेरिव संवलिताधिकारमूलत्वात् राज्यविजयाद्यनभिलाषे कथं नैमित्तिकत्वमिति अर्जुनो मन्येत । महांश्चासौ दुर्लभो धर्मः पारमार्थिकरूपेण सात्त्विकत्यागेन क्रियते चेत्—अस्य, नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीतिन्यायेन यस्मिन् कस्मिन्नपि जन्मनि सम्यगुपयोक्ष्यते इति कृत्वैव, मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेतिरीत्या अस्यैवंविधबुद्धिरुत्पादिता कृष्णेन । विश्वरूपसंदर्शनादिकमाकांक्षितवतोऽर्जुनस्य, बहुमुखं प्रागेव भगवत्प्रभावं विदितवतो मुमुक्षा अस्थानस्नेहादिवत् स्यात् । श्रेयश्चतु भैक्षमपीति चाह । अतः कर्तव्ये युद्धेऽस्याऽऽवश्यकं प्रेरणमेवमेव संपाद्यम् । ज्ञानकर्मणोः संबन्धो नास्तीति मोहापाकरणं मुख्यं गीताकार्यम् ।

10 **प्रहासमात्र-दृष्टान्तानुपयोगमिति । प्रकर्षेण हासः अकर्मकः लोके परदोषदर्शनादिहेतुको**

भिरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच—**परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं** न त्वेवाहं जातु नासमि-**त्यारभ्य** अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः **इत्येतदन्तं वचनमु(वच उ)वाचेत्यर्थः ॥**

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यान् अन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासून् अगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः॥

अशोच्यान् **प्रति अनुशोचसि । 'पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः' इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किंचिच्छोकनिमित्तमस्ति ।** गतासून् **देहान्** अगतासून् ; **आत्मनश्च प्रति [**तयोः**] तत्स्वभावयाथात्म्यविदो**

अतः **प्रहसन्निवे**त्यनेन फलितं सरसत्वम्, सुग्रहत्वम्, निखिलनिगमान्तगह्वरनिलीनस्य महतोऽर्थजातस्यानायासभाषणम्, **इदं**शब्दस्य वक्ष्यमाणसमस्तभगवद्वाक्यविषयत्वम्, इङ्गितेनापि विवक्षितसूचनं च दर्शयति-**परिहासे**त्यादिना । **अशोच्यान्** इति श्लोकस्यापि उपदेशार्थावधानापादनार्थपरिहासच्छायतया शास्त्रावतरणमात्रत्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात्-**न त्वेवाहम् इत्यारभ्ये**त्युक्तम् । यद्वाऽत्र **अशोच्यान्** इति श्लोकः **प्रहसन्निवे**त्यस्य विषयः, **न त्वेवाहम्** इत्यादिक**मिदं**शब्दार्थः । अत्र **मा शुचः** इत्येतदन्तं **भक्तियोगगोचर**मिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपदनस्य प्रकृतान्वयेन भक्तिविरोधिनिवर्तकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

'अशोच्यानन्वशोचः' इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति, तदनन्तरमयमपि शोचतीति भ्रान्तिः स्यात्; तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् **अशोच्यान्प्रती**ति । **अन्वशोचः** इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकस्याद्यतनत्वात्, **भाषसे** इति वर्तमानार्थव्यपदेशवैरूप्याच्चेत्यत्राह **अनुशोचसी**ति । अद्यतन एव चिरानुवृत्तत्वविवक्षया सोपसर्गलङ्प्रयोगः ; यद्वा वर्तमानार्थ एव सुप्तिङुपग्रहेत्यादिना लकारव्यत्ययः । **'प्रज्ञावादांश्च भाषसे'** इत्यत्र 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (अष्टा. ३. ३. १३१) इत्यनुशासनात् भूते लट् । तेन 'तूष्णीं बभूव ह' इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्टज्ञानवाचिना **प्रज्ञा**शब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते । प्रज्ञया कृता व्यवहाराः **प्रज्ञावादा** इति समासार्थव्यञ्जनाय **निमित्त**शब्दः । देहात्मभेदज्ञाने सति हि पितॄणां तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तल्लोपनिमित्तप्रत्यवायादेश्च विश्वासपूर्वको व्यवहार इत्येतत्सूचनाय **पतन्ति** इत्याद्युपात्तम् । फलितमाह—**देहात्मेति । गतासून्** इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं निर्दिशन्, **पण्डित**शब्दं प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन् अन्वयमाह—**गतासूनिति ।** यद्यपि—**गतासूनगतासून्**इति शब्दौ निष्प्राणसप्राणवाचकौ ; तथाऽपि तस्यार्थस्य प्रकृतासङ्गतेः—'अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदेशिकम् । तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥'

नाऽऽत्मोपदेशसंबन्धी। तत्कर्तुः कृष्णं प्रति दृष्टान्ततापि नेत्यर्थः । प्रहासः परिहासः; स कृष्णनिष्ठ एव । पैतृष्वस्रीये एतावत्कृतपरिहासवाक्यं यथा सरसत्वादिविशिष्टमासीत्; तथाभवदिदमपि परिहासतुल्यमिति वक्तुं परिहासकर्तेवेत्युच्यत इति भावः।

न शोचन्ति । अतस्त्वयि विप्रतिषिद्धमिदमुपलभ्य(क्ष्य)ते, यत् एतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्, यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम् । अतो देहस्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यम्, तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलाभिसन्धिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्त्युपायभूतम् । आत्मा हि न जन्माधीनसद्भावः ; न मरणाधीनविनाशश्च, तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावः; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥

प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२

भा. मो. ३३०. ३४), 'वद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत् ततः । शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणः ॥' (वि. १. १७. ८२) इत्यादिषु पण्डितानामेव सप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात्, **अशोच्यानन्वशोचः** इत्यस्य वक्ष्यमाणे विस्तरे च, **अव्यक्तोऽय**मित्यादिना **अथ चैन**मित्यादिना च नित्यस्यात्मनः अनित्यस्य शरीरस्य चाशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तद्विषयतैव युक्तेत्यभिप्रायः । देहास्तावन्न शोचनीयाः नश्वरत्वात्, आत्मानोऽपि तथा अनश्वरत्वात् इत्यूहापोहक्षमबुद्धिरूपा पण्डा येषां तेऽत्र **पण्डिताः** । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकेनोन्नीतांस्तदज्ञानविषयानाह—**अतो देहे**त्यादिना । शोकस्तु सिद्धः ; प्रज्ञा तु वादमात्रस्थेति भावः । को देहस्वभावः, कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च, कथं चानयोरशोच्यत्वम्, कथं वा घोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतम्, इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं त्रयं बुद्धिस्थक्रमेण विवृणोति—**इदं चेत्यादिना** । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्मयाथात्म्यप्राप्तिकरमित्यर्थः । **उपायभूत**मित्यत्र च्विप्रत्ययाप्रयोगादयमेवास्य स्वभावः ; फलान्तराभिसन्धिना तु स प्रतिबध्यत इति भावः । **आत्मा हीति हि**शब्देन, 'न जायते' (क. २. १८) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो देहसंयोगवियोगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूपे जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह—**तस्येति** । **देहस्त्विति तु**शब्द आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं द्योतयति । देहत्वेनोपचयात्मकत्वादचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥११॥

एवमुपायोपेयनिवर्त्यस्वभावानभिज्ञं प्रति त्रितयोपदेशाय बुभुत्सोत्पादिता । अथ पारलौकिकफलोपायानुष्ठानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयोपेयमात्मानं तत्प्राप्तीच्छामुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—**प्रथममिति** । शृण्वित्यनेन प्रकृतश्लोकस्य प्रतिवादिवाक्यवत् उपालम्भमात्रार्थताव्युदासाय अवधानापादनार्थत्वं व्यञ्जितम् । जीवेश्वररूपेष्वात्मसु नित्यत्वे शीघ्रसंप्रतिपत्तियोग्यांशं प्रथममाहेत्यभिप्रायेणाह—**अहमिति** । ईश्वरस्याहंग्रहः सर्वनियन्तृत्वगर्भ

---

1 अशोच्यत्वं कुतः भीष्मद्रोणादीनां सद्वृत्तत्वादिति पूर्वमुक्त्वा तस्य सर्वानुगतत्वाभावेन नित्यत्वादिति हेतुरुक्तः शांकरभाष्ये । गतासून् मृतान् अगतासून् जीवत इत्यर्थो वर्णितः । अशोच्यत्वोपपादकतया, शोकस्ते देहं प्रतिवा जीवं प्रतिवा, उभयमयुक्तमित्यस्यैवान्वितत्वात् शांकरोक्तत्यागः ।

अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतः वर्तमानात् पूर्वस्मिन् **अनादौ काले**, न नासम्—**अपि त्वासम्। त्वन्मुखाश्चैते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्; अपि त्वासन्। अहं च यूयं च** सर्वे वयम्, अतः परस्मिन् [2]अनन्ते (अतः परम्–अस्मादनन्तरे) काले, न चैव न भविष्यामः; अपि तु **भविष्याम एव। यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः ॥**

इति तद्व्यपदेशफलितमाह **सर्वेश्वर** इति। **तावदिति** संप्रतिपत्तिसूचनम्। अतः परम् इत्यत्र **अतः**शब्दार्थम्, तस्य पूर्ववाक्येऽपि यथार्हमनुषङ्गम्, जातुशब्दाभिप्रेतं चाह **अत इत्यादिना**। [1]अनभिमतपक्षनिषेधाय व्यतिरेकपरे(रूपे)ऽपि वाक्ये तुशब्दद्योतितमन्वयमाह **अपि त्वासमिति। न त्वं नेमे** इति भेदनिर्देशेऽपि क्षेत्रज्ञत्वाकारेण समुदायीकुर्वन्, ईश्वरापेक्षया युष्मदिदंशब्दार्थतया फलितमीशितव्यत्वाकारं च साधारणं दर्शयन्, संनिहितनिदर्शनपराया एकदेशोक्तेस्तात्पर्यतो ब्रह्मादिसकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह **त्वन्मुखा इति**। तुशब्दानुषङ्गं क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च दर्शयति—**अपि त्वासन्निति**। 'न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यत्र, न त्वेवेत्येतदनुषज्य, [3]न त्वं नासीः, नेमे जनाधिपा नासन् इत्यन्वयः। **सर्वे वयम्** इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमुदाये संप्रतिपत्तव्यांशं विविनक्ति—**अहं चेति**। 'त्यदादीनां मिथोयोगे यः परः स तु शिष्यते' इति युष्मदस्मदोरत्रैकशेषः। एवमुत्तरत्र **भवन्तः** इत्यत्रापि मन्तव्यम्। कालानन्त्यात् पर्वतादीनामिवातिस्थिराणामपि कदाचित् नाशः स्यादित्युत्प्रेक्षां निवारयति **अपि तु भविष्याम एवेति**। अप्रस्तुतस्वनिर्देशस्य दृष्टान्तार्थताम्, तत्र अहमिति निर्देशाभिप्रेतसर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वाभ्यां(स्वरूप)नित्यत्वोपपत्तिम्, दार्ष्टान्तिके च नित्यत्वसंभावनामाह **यथेति। सर्वेश्वरः**। कालत्रयवर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषां नियन्ता केनचित् कदाचिन्निरुध्येतेति भावः। **परमात्मा**। देशकालस्वरूपानवच्छिन्नव्याप्तिरिति **परमात्म**पदनिरुक्तिः। तथाच व्याप्तत्वात् व्याप्यैरस्य न नाशः; सर्वात्मत्वेन सर्वकालवर्तित्वं च सिद्धमिति भावः।

ननु यः प्रत्यक्षयोग्ये देहातिरिक्ते जीवेऽपि संशेते, स कथं ततो व्य(ऽप्य)तिरिक्तेऽत्यन्तागोचरे परमात्मनि निस्संशयः स्यात्? उच्यते—न ह्यसावर्जुनः, 'पुरुषं शाश्वतं दिव्यम्' (१०. १२) इत्यादेः स्वयं वक्ता, नारदासितदेवलव्यासादिपरमर्षिशतवचनविदितपरब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षीकृतपुरन्दरलोकसकलास्त्रमन्त्रतपःप्रभावादिः, निरतिशयगुरुदेवताभक्तिः, अस्खलितसकलवर्णाश्रमाचारः, धर्मलोपभयविह्वलः, देहातिरिक्तमात्मानमीश्वरं च अत्यन्ताय नास्तीति भ्राम्यति, संशेते वा। तत्प्रकारविशेषा-

---

1 अनभिमतपक्षेति। अद्वैतिभिर्निषिध्यमानेव यस्तित्वेति वादिभिः सत्यमित्यस्यासद्व्यावृत्तमित्यर्थं इष्यते; न तु सत्ताश्रय इति। अत्रापि न नासमित्यस्याभिमता असद्व्यावृत्तिरेवोक्ता, न तु सत्तेति तैरुच्येत। तन्निषेधार्थेति भावः। प्रतियोग्यप्रसिद्धौ तदभावाभावोऽपि दुर्वच इति सत्त्वं स्वीकार्यमिति भावः। 2 भाष्ये अतः परम् अस्मादनन्तरे इत्यत्र, अतः परस्मिन् अनन्ते इति तालपाठः। पूर्वमनादाविति वत् अत्र अनन्त इत्यावश्यकम्।

3 ननु मिथ्यात्वात् निषेध एवास्तु अनुषङ्गं विनेति चेन्न; उत्तरार्धविरोधात्।

एवं भगवतः सर्वेश्वरात् आत्मनाम्, परस्परं च, भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते ; अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये अहम्, त्वम्, **इमे, सर्वे, वयमिति व्यपदेशात् । औपाधिकात्मभेदवादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन**

नभिज्ञतयैव हि तस्य शोकादिः । ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यतां च सर्वेश्वरत्वादिसिद्धां सामान्यतो मन्यते ; लोकदृष्ट्या जन्मविनाशादिदर्शनात्, 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' (बृ. ४. ४. १२) इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च, जीवप्रकारविशेषांस्तत्त्वतो न जानातीति न कश्चिद्दोषः । **क्षेत्रज्ञा आत्मान इति ।** यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवस्वभावास्तस्मिन्न भवन्ति, तथा क्षेत्राद्विलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगतमनित्यत्वादिकं तन्नियन्तरि जीवे न शङ्कनीयमिति भावः ॥

अथ [illegible] आमूलचूडमघटितवि(सं)घटितजरत्कर्पटशकलकन्थासगन्धानां प्रबन्धानां दोषान् स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपक्रमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिं च वदति **एवमित्यादिना । एवं** तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रारम्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । **भगवतः सर्वेश्वरादिति ।** उभयलिङ्गात् सर्वनियन्तुः अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदि ईश्वराज्जीवानां भेदः पारमार्थिको न स्यात्, उभयलिङ्गत्वदुःखित्वादिस्वभावसङ्करः स्यात् । यदि च आत्मनां मिथोभेदः सत्यो न स्यात्, बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति भावः । **भगवतैव ;** न तु रथ्यापुरुषकल्पेन केनचित् । यद्वा, 'त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि' (यजु. का. १. ६.), 'सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' (ऋ. ८. ७. ११. ११) इत्युक्तेन भगवता स्वेनैव स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत इत्यभिप्रायः । **अज्ञानमोहितमिति ।** न हि स्वयंभ्रम्यमाणस्याऽऽप्तेनापि भ्रान्तिरेवोत्पादनीयेति भावः । बुद्धाद्यवतारेणासुरादिभ्य इव, अत्रनुपदेशः किं न स्यादित्यत्रोक्तं **तन्निवृत्तय** इति । मोहनिवृत्त्यर्था गीतोपनिषदिति भवद्भिरपि स्वीकृत्य व्याख्यानादि च कृतमिति भावः । 'देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेणेति **शंकरोक्तं** दूषयति–**पारमार्थिकेति** । न ह्यसौ **न त्वेवाह**मित्यादिग्रन्थो भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठः, येन भेदनिर्देशस्यान्यपरतां मन्येमहि ; किं त्वसौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः । **अहमित्यादि । अहम्** इति प्रत्यक्त्वेन, **त्वम्** इति स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, **इमे** इति स्वपराङ्मुखानेकचेतनत्वेन, **सर्वे** इति एकोपाधिसंगृहीतानेकव्यक्तित्वेन, **वयम्** इति स्वेन सहाऽऽत्मतयैकवर्गीकृतानन्तव्यक्तित्वेन इति भावः । **इति व्यपदेशादिति ।** न खलु, न अहमिति किंचिदस्ति, न च त्वमिति, नापि अन्य इति प्रत्यादेशः कृत इति भावः । **भास्करमते** भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेदनिर्देश उपपद्यत इति शङ्कायाम्, तत्रापि सामान्यत उक्तं दूषणमपरिहार्यमित्याह–**औपाधिकेति । हि**शब्द उपाधिभेदोपहितस्य परोक्तघटाकाशाद्युदाहरणेष्वपि भेदांशातात्त्विकत्वाभ्युपगमपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव मुखचन्द्रादेर्मणिकृपाणसरित्समुद्रादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्भेदोऽपारमार्थिकः, यथा चैकस्यैवाऽऽकाशादेर्घटमणिकादिसत्योपाधिभिरपि संयोगभेदातिरिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणादिभिः

तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न संगच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' (श्वे.६.१३;क.५.१३) इति । नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनस्सन्[2] कामान् विदधातीत्यर्थः। अज्ञान-

---

सत्यैरप्युपाधिभिर्निरवयवत्वेन छेदनभेदनाद्ययोग्यस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य ब्रह्मणो भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेशसमये तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न घटत इति भावः । द्वयोरपि पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूषणम् । स्वपक्षे च श्रुत्यैकार्थ्यान्न बुद्धागमादिवत् मोहनार्थत्वशङ्केत्यभिप्रायेणाह-**भगवदिति** । यद्वा **भास्कर**पक्षदूषणायैव श्रुतिरुपात्ता ; ततश्च कैमुत्येन **शंकर**पक्षोऽपि दूषितः । **अपि**शब्दः प्रमाणद्वयसमुच्चये । **भगवदुक्तात्मभेद** इत्यनेन श्रौतवदेव प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्यं सूच्यते । श्रुतिरपि नित्या तदाज्ञारूपतयैव हि प्रमाणम् । 'नित्यो नित्यानाम्' (श्वे. ६. १३) इत्यत्र **'पवित्राणां** [1]पवित्रम्' (वि.स.) इत्यादिवत् योजनया जीव नित्यत्वपर्यवसितम(सिता?)र्थान्तरभ्रमं निरस्यन्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिकरण्येन निरुपाधिकमेवात्मनां बहुत्वं चेतनत्वं चेति[2] प्रदर्शयन्, तत एवात्मानित्यत्ववादिनां **सौगतादीनाम्**, अविद्यादिमूलभेदवादिनां **शंकरादीनाम्**, आगमापायिचैतन्यवादिनां **वैशेषिकादीनाम्**, चिच्छक्तिमात्रनित्यत्ववादिना**मन्येषामपि** निरासमभिप्रयन्, प्रथमान्तपदचतुष्टयसामानाधिकरण्यबलादीश्वरैक्यं तदैक्यस्य हिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिवत् कालादिभेदाभेद्यत्वेन प्रवाहेश्वरपक्षप्रतिक्षेपं श्रुत्यन्तरादिप्रसिद्धनित्यचैतन्यप्रसरादिकं च सूचयन्, [3]यदाग्नेयः (य. अ. ३. ९. १७) इत्यादिवदनुवादलिङ्गसद्भावेऽप्यप्राप्तत्वबलेन विशिष्टविधित्वं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेतनानामेक [2]एवेश्वरस्तत्तत्कर्मसमाराधितस्तत्तदनुरूपाण्यपेक्षितानि करोतीति श्रुत्यर्थमाह—**नित्यानामिति** । पुनः सिंहावलोकितेन **शंकर**मतस्योपदेशानुपपत्तिरूपं शास्त्रारम्भमूलघातमाह **अज्ञानेति** । किमयं भगवान् स्वेन ज्ञातमर्थमुपदिशति, अज्ञातं वा? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्, श्रुतमात्रं वा? उभयत्रापि तदज्ञानं निवृत्तम्, अनिवृत्तं वा? तन्निवृत्तावपि तत्कार्यभेदभ्रमो निवर्तते, न वा? इति विकल्पमभिप्रेत्य साक्षात्कारात्

---

1 **पवित्राणामिति । ननु पवित्राणां पवित्रत्वहेतुरितिवत् नित्यानां नित्यत्वहेतुरित्युक्तौ अनित्यत्वं कथं भवेदिति शंकापगमाय अनित्यत्वपर्यवसितेति । पवित्राणांमध्ये इदमतिशयितपवित्रत्ववदित्यर्थः । नित्यानां मध्ये परस्यातिशयितनित्यत्वमिति शांकरीतौ किञ्चिदधिककालवर्तित्वरूपापेक्षिकनित्यत्वमेव जीवेषु सिद्ध्यतीति भावः । 2 स कामान् विदधातीति अशुद्धः पाठः । श्रुतिगतयच्छब्दप्रतिसंबन्धितच्छब्दस्य तत्रैवोत्तरार्धे समाम्नास्यमानत्वेन वर्तमानतया पूर्वार्धे तच्छब्दानपेक्षणात् । चेतनस्सन् इति पाठोपलम्भात् अस्तु तथा । अन्यथा स इति माऽस्तु । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति वत् 3 अत्र वाक्ये यच्छब्दसत्त्वेऽपि सर्वविशेषणविशिष्टविधानात् विशेषणानामपि विधेयत्वम् । तद्वद् अत्रापि नित्यः इत्यारभ्य सर्वस्याप्यंशस्य पूर्वार्धबोध्यविशिष्टार्थरूपविधेयघटकतया विधेयत्वमिति भावः । अप्राप्तत्वपक्षे एवम् । प्राप्तत्वपक्षेऽपि प्रामाणिकत्वात् तद्विरोध एव मतान्तरस्य ।**

कृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च न संगच्छन्ते ।

अथ परमपुरुषस्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिवदबन्धकमित्युच्यते— नैतदुपपद्यते ; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानं न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति । न चेश्वरस्य [1]पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधि-

---

अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिपक्षे दूषणमाह **परमपुरुषस्येति** । क्षेत्रज्ञस्य हि अपरमार्थदृष्टिः स्यादिति भावः । **निर्विशेषेत्यादि** । **निर्विशेषत्वं** सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यम् ; **कूटस्थत्वं** मायानिष्ठत्वम्, साधारण्यम्, निर्विकारत्वं वा । स्वधर्मा क्रियमाणस्यापि कूटस्य यथा स्वसंसर्गिणाम् अयःप्रभृतीनां विकारहेतुत्वम्, तद्वत् ; तत एव नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । **याथात्म्यम्** उक्तप्रकारम् । अयथासाक्षात्कारोऽस्मदादीनामपि परैरभ्युपगत इति तद्व्युदासाय **याथात्म्यसाक्षात्कारोक्तिः** । **अज्ञानम्** अविद्या ; तत्कार्यो **भेदभ्रमः** ; आदिशब्देनानुष्ठापनादि गृह्यते । उपदेशादिव्यवहारो हि उपदेश्यार्थतद्वाचकाधिकारिशिष्याचार्यप्रयोजनभेदादिनानाविधभेददर्शनमूलः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वन्मतम् । ततश्चाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ कथं तत्कार्यपरानुवृत्तिरिति व्याघातापसिद्धान्तशास्त्रानारम्भोपदेशाभाव–निष्फलपरिश्रमत्व–श्रुतिविरोधादिदोषशतमुन्मिषेदिति भावः ॥

अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि वासनादिवशात् भेदभ्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चाबन्धकत्वमाशङ्कते– अथेति । **दग्धपटादिवदिति** । यथा दग्धपटादेः पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न पटादिकार्यकरत्वम्, तद्वदत्र भेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न संसारहेतुत्वमिति भावः । **नैतदुपपद्यत** इति दृष्टान्तमात्रमुक्तम्, न तूपपत्तिः ; प्रत्युतानुपपत्तिश्च विद्यत इति भावः । अनुपपत्तिं सोदाहरणमाह— **मरीचिकेति** । एवमत्र प्रसङ्गः— विप्रतिपन्नं भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्यार्थमिति निश्चितं चेत्, न स्वविषयानुरूपप्रवृत्तिहेतुः स्यात् ; यथा बाधितानुवृत्तं मरीचिकाजलज्ञानम्— इति । एवंच बाधितानुवृत्तभेदज्ञानं दग्धपटादिवत् न स्वकार्यकरमिति बाधितानुवृत्तिफलाभावात् स्वेष्टव्याघात इति भावः । श्रुतमात्रपक्षेऽपि निर्विशेषविषयसाक्षात्कारश्रवणयोर्विषयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरुपपक्षेति कृत्वा सर्वेश्वरे बाधितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति— **न चेति** । ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न संभवति । तदधिकज्ञानवतोऽन्यस्य शास्त्रोपदेष्टुरभावात् । भावे वा, स एवेश्व (एवमीश्व ?)रोऽनीश्वरो वा सन् कुतश्चित् सिद्धज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात् । न च प्रवाहेश्वरपारम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेश्वरः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमवगच्छति,

---

1 पूर्वमज्ञस्येति । पूर्वमज्ञस्य पश्चात् तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्वा बाधितानुवृत्तिर्वेति वर्ण्यते । एवमीश्वरस्य न वक्तुं शक्यत इत्यन्वयार्थः ।

तानुवृत्तिः शक्यते वक्तुम्; 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु. १. २. ९), 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' (श्वे ६.७), 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन' (गी. ७. २६) इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

किंच परमपुरुषस्य इदानींतनगुरूणां च, अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने, स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ॥ प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्—नैतदुपपद्यते; न ह्युन्मत्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिबिम्बेषु, तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन्, तेभ्यः

वेदानित्यत्वान्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव वेदान् स्मृत्वा तैरर्थमधिजगाम; स्मृत्यादिहेतोः पूर्वोपलम्भस्याप्युपदेष्ट्रभावादिदुःस्थत्वात्—इत्यादिदोषान् अभिप्रेत्योक्तम्—**पूर्वमज्ञस्येत्यादि ।** ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेष्ट्रन्तरसद्भावे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह—**यः सर्वज्ञ इति ।** स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वं जानाति वेत्तीति विवक्षया सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपुनरुक्तिः; सर्वं विन्दति—प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ॥

एवमुपदेशस्य हेत्वनुपपत्तिरुक्ता । अथोपदेष्टृताऽपि नोपपद्यत इत्याह **किं चेति । इदानीन्तनेति ।** न केवलमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपि त्वद्यतनोऽपीति [कुमति-]मठपतिपरम्परायाः शिष्यान्नकुक्षिम्भरेः शिष्याद्यभावात् प्रायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशपक्षानुपपत्तिमभिप्रेत्याह **स्वनिश्चयेति ।** न ह्येतेऽनुपलब्धार्थाः, नापि संदिग्धार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवत् यथोपनतं जल्पाकाः इति भावः । **कस्मा इति ।** स्वस्मै परस्मै वा; पूर्वत्र भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा; भिन्नतयेत्यत्रापि सत्यतया निर्णीताय, असत्यतया वा; परस्मा इत्यत्रापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा; अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा—इति विकल्प्य प्रश्ने तदुत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र स्वस्यैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चये अपसिद्धान्ताज्ञत्वादिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वन्ध्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्, अर्जुनादिप्रतिभासमन्तरेण सर्वदोपदेशः स्यात्; न च तत्रोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । परस्मै तात्त्विकायेति तु शरीरभेदेऽपि भवान्नाभ्युपगच्छति । अतात्त्विकतयैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्ववदेवानिर्वचनीयत्वेनासत्त्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिबिम्बवन्ध्यासुतादिभ्योऽप्युपदेशप्रसङ्गः । अतात्त्विकस्यैव परस्य तात्त्विकत्वबोधे तु तत्त्ववेदित्वमेव न स्यादिति न तत्त्वोपदेशित्वसिद्धिः—इति स्थिते, परमार्थत एकत्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानबलेनाभिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षं शङ्कते **प्रतिबिम्बवदिति ।** दूषयति **नेति ।** अनुपपत्तिं विवृणोति **न हीति । अनुन्मत्त** इति ईश्वरादेरुन्माद एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । **कोऽपीति ।** किमुतेश्वर इति भावः । **अनन्यत्वं जानन्निति ।** अनन्यत्वम(त्वं)जानन्तो बालादयः काममुपदिशेयुः । अतो-

---

7 परमपुरुषस्योपदेष्टृत्वासंभव उक्तः । सर्वस्यापि तदसंभव उच्यते किञ्चेत्यादिना ।

किमप्यु(कमप्यर्थमु)पदिशसि । बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम्; बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञाने आत्मैकत्वविशिष्टभेदज्ञानकारणस्य [ज्ञा]नादेर्निवृत्त्वात्। द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता; अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिंचित्करम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वान्न कथञ्चिदपि बाधितानुवृत्तिः

पदेष्टुरन्यत्वाध्यवसाये भ्रान्तत्वादिप्रसङ्ग इति भावः । **किमपीति** । लौकिकमलौकिकं वा, दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा; किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः । बाधितानुवृत्तिस्वरूपमभ्युपगम्य पूर्वं दूषणान्तरमुक्तम्; इदानीं तन्मते तदेव न सिध्यतीत्याह **बाधितेति** । उपपादयति **बाधकेनेति** । न हि कारणाभावे कार्यं घटेत । न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । **अनादेरिति** । स्वरूपतः प्रवाहतो वा अनादेरन्यानिवर्त्यतयैतावन्तं कालमनुवृत्तस्य भेदज्ञानकारणभूतस्य दोषस्य यदि अद्वैतज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, नित्यसंसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अत्र **अज्ञानादेरिति** कश्चित्पाठः; तत्रादिशब्देन भेदभ्रमस्तद्विषयश्च गृह्यते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह **द्विचन्द्रेति । पारमार्थिकेति ।** न हि पारमार्थिकं बाध्येत; तथा सति बाध्यबाधविप्लवप्रसङ्गादिति भावः । **द्विचन्द्रज्ञानहेतोरिति ।** न हि बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारोपितस्तदधिष्ठानविषयेण विरुद्धाकारग्राहिणा ज्ञानेन बाध्यः । न चात्र तिमिरादि द्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैकत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवतस्तु समस्तभेदभ्रमोपादानस्याज्ञानवासनादेः साक्षिचैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाद्वितीयात्मव्यतिरिक्तसमस्त(स्ता)भाव गोचरत्वात् कारणस्याप्यनादेर्बाध एवेति भावः । **युक्तेति** । सामग्र्यनुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरुपपन्नेति भावः। यदि भ्रान्तिरनुवृत्ता, कथं तर्हि तत्कार्यविस्मयभयादिनिवृत्तिरित्यत्राह **अनुवर्तमानमपीति** । **प्रबल**शब्देन परपक्षे भेदभ्रमतद्बाधकयोरविशेषः सूचितः । द्वयोरपि हि अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयप्रसङ्गात् । तथात्र सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? न च दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति वाच्यम्, प्रथममेव श्रवणवेलायां ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तमिथ्यात्वप्रत्ययात्। न चाज्ञातमिति [1]तावता तत्त्वसिद्धिः; सत्यरजतबाधकेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तत्त्वतो रजतस्वरूपबाधाभावात् । दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वत्वपरत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत् न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, भ्रान्ततयाऽवगतेनोक्तसर्प[वि]बाधकवाक्यवत् । अन्यथा शून्यमेव तत्त्वमिति माध्यमिकवाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण संविन्मात्रस्यापि बाधः स्यात् । अथ कारणस्यापि बाध्यतयाविषयत्वापारमार्थिकत्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसंभवं निगमयति **इह त्विति । न कथञ्चिदपि** । अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवासनादिभिर्वेत्यर्थः । ज्ञातं वा अज्ञातं

---

1 अद्वैतविषयज्ञानस्य दोषमूलत्वाज्ञानमात्रेणाद्वैतसिद्धिर्न भवति। न हि सत्यरजत शुक्तिभ्रमे तस्य दोषमूलत्वाज्ञानमात्रेण शुक्तिसिद्धिरित्यर्थः।

संभवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानींतनगुरुपरम्परायाश्च तत्त्वज्ञानमस्ति चेत्, भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः। नास्ति चेत्, अज्ञानस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञत्वादेव सुतरामुपदेशो न संभवति ॥

किंच गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः। गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत्, शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात् तदप्यनिवर्तकम्। कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तद् आचार्यज्ञानेऽपि समान-

---

वेति विकल्पाभिप्रायेणोपक्रान्तामुपदेशकारणाद्यनुपपत्तिं विकल्पद्वयोरणेनोपसंहरति **अत इति । सुतरामिति** जानतस्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि तावदस्ति; अजानत उपदेशे सोऽपि नास्तीति भावः ॥

उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता ; अथानर्थक्यमाह **किं चेति । प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्य** इत्यादिना पूर्वमेव जीवाज्ञानपक्षस्यापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकदूषणमिदमुच्यते । ते खलु—एकमेव ब्रह्म अविद्याशबलमेक एव जीवः; स्वप्नदृश इवैकस्यैव तस्य भ्रमात् स्वप्नदृष्टपुरुषादय इवान्ये जीवादयः प्रतिभान्ति ; तस्यैकस्यैवानिश्चितदेह(श)विशेषस्थितेरनिर्णीतकालेन भविष्यता तत्त्वज्ञानजागरेण समस्तः प्रपञ्चोऽपि स्वप्नप्रपञ्चवद्बाध्यते—इति वर्णयन्ति । तत्रायमुपदेष्टा वासुदेवादिर्गुरुः स एव; तद्दृष्टो वा; शिष्योऽप्यर्जुनादिः स एव, तद्दृष्टो वा इति विकल्पमभिप्रेत्य, गुरुः स एवेति पक्षे दूषणमाह **गुरोरिति । सकार्यस्येति** शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः; तेनोपदेष्ट्रभावः; प्रष्ट्रभावः, उपदेशपरिकराभावश्चोक्तो भवति । गुरोस्तद्दृष्टत्वपक्षमनुवदति **गुरुरिति** । न हि स्वप्नदृशा कल्पितपुरुषविज्ञानेन स्वप्नो बाध्येत; तद्वदत्रापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चबाधाभावात् तद्बाधायोपदेशः सप्रयोजन इति भावः । दूषयति **शिष्येति** । अयं भावः—न तावदत्रार्जुनादिः स एव जीव इति तृतीयकल्पे प्रमाणमुपलभामहे; न च—अयं मम शिष्यो जीवो मुक्तो भविष्यति, अहं त्वनेन स्वप्नदृशेव कल्पितः इत्याचार्योऽपि मन्यते । तथा सति स्वसंहा(सा)रकारिणे महापकारिणे तस्मै नोपदिशेत् । स्वयं हि स्वप्नस्वभावान्नियमेनैव निवृत्तः स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत्; शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्टवत् गुरुं मन्येत, ततो न शृणुयात् । गुरुतज्ज्ञानविशेषयोः स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन् ततः किमर्थं शृणोति? स्वकल्पितोपदेष्टृकल्पितोपदेशात् स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च हास्यम्, तमन्तरेणापि स्वप्रत्यक्षभ्रमादपि तन्निवृत्त्युपपत्तेः; न च ज्ञातार्थेऽप्यर्जुने अद्य यावत् भ्रमनिवृत्तिर्दृश्यते । अतः शिष्योऽप्याचार्यवत् समस्तप्रपञ्चस्वप्नदृशाऽन्येनैव दृष्ट इति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते । ततश्च शुकवामदेवादिज्ञानवदर्जुनादिज्ञानमपि नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्फलः शिष्याचार्याणां कृष्णार्जुनादीनां लिङ्गपरित्यागेनापवर्गार्थप्रयास इति शास्त्रारम्भोऽनुपपन्नः । अथ परिहासकाकुपूर्वमपच्छेदनयमाशङ्क्य परिहरति **कल्पितत्वेऽपीत्यादिना** । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वद्रष्टुरेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजनमपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति फलितम् । एवं शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेष्टुस्तच्छ्रोतुस्तत्प्रयोजनस्य

मिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव-इति कृतमसमीचीनवादैः [निरस्तैः] ॥१२॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३

एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथा आत्मा नष्ट इति न शोचति, देहाद्देहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमान्न शोचति (न तत्र मुह्यति)। अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् १३

एतावदत्र कर्तव्यम्-आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंसृष्टानां तैरेव देहैर्बन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिसंहितफलं कर्म कुर्वतामवर्जनी-

---

चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमवान्तरदूषणैरित्यन्यपरतयोपसंहरति **इति कृतमिति**। **कृतम्** अलमित्यर्थः ; असमीचीनवादैरित्यनेन भास्करादिमतेऽप्येवंविधदूषणशतं शारीरकभाष्याद्युक्तं स्मारितम् ॥ १२ ॥

आत्मनामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम् । तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणादिप्रतीतिव्यवहारौ कथमिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति **देहिन इति**। अस्मिन्निति निर्देशाभिप्रेतमाह **एकस्मिन्निति**। देहस्यावस्थात्रयान्वयनिदर्शनादपि देहिन्येव तन्निदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाह **देहे वर्तमानस्येति**। कौमारं यौवनं जरेति क्रमनिर्देशसूचितार्थस्वभावफलितमुक्तं **विहायेति**। कौमारयौवनत्यागयोरपि शोकविशेषनिमित्तत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं **यथा**शब्दतात्पर्यव्यक्त्यर्थं चोक्तम् **आत्मन** इत्यादि। बाल्यावस्थानिवृत्तावप्यात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः ; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः। **देहान्तरप्राप्तिः** इत्यत्रान्तरशब्दसूचितं पूर्वदेहत्यागाख्यं शोकनिमित्तं दर्शयति **देहादिति**। **धीर**शब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः, **स्थिर आत्मेति बुद्धिमानिति**। अशोच्यानित्यादिना प्रागुक्तेन संगमयति **अत इति**। एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्यं निवर्त्यं च व्यञ्जितम् ।

अथात्र हृद्गतं प्रापकविषयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कलय्य सङ्गतिमाह **एतावदिति**। **बन्धनिवृत्तय** इत्यन्तः **अमृतत्वायेत्यस्यार्थः**। शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायोक्तम् **अनादीति**। **कर्मवश्यतया,** न त्वनिर्वचनीयाज्ञानादिवश्यतयेति भावः। स्वतोऽत्यन्तसमानानामात्मनां देहभोगादिवैषम्यसिद्ध्यर्थमुक्तम् **तत्तत्कर्मेति**। **देहैर्बन्धनिवृत्तय** इति। देहैर्यो बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः। यद्वा **तैरेव देहैः कर्म कुर्वता**मित्यन्वयः। तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपयिका भवन्तीत्यवधारणाभिप्रायः। **शास्त्रीयमिति**। अन्यथेश्वरशासनातिलङ्घनाद्दण्ड एव स्यादिति भावः। **स्ववर्णोचितमिति**। न तु त्वया युद्धादिकं परित्यज्य भैक्षं चर्तुं श्रेय इति भावः। अमृतत्वहेतुत्वायोक्तम् **अनभिसंहितेति**। प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिवर्तक[2]तुशब्दद्योतितमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे हेतुः, **इत्येतावदत्र कर्तव्य-**

---

1 "निरस्तैः" इति पाठे सति श्रीभाष्ये एव अस्य मतस्य सुबहु निरस्तत्वं ज्ञेयम् । ततश्च श्रीभाष्यस्य पूर्वत्वमपि ज्ञापितं स्यात् । तत्रादूषित उपदेशानुपपत्त्यंश एवौचित्यादिह दूषितः । 2 तुशब्दः गीतास्थः । इत्येतावदीति । क्षन्तव्या इतीति इतिशब्दस्य एतावदिति पूर्वभाष्यपदेऽन्वय इत्यर्थः ।

यतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीय-कर्मसमाप्ति क्षन्तव्या इति । इममर्थमनन्तरमेवाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः साश्रयाः तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण

मित्यन्वयः । [1]आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽप्ययमर्थस्तात्पर्यातिशयात् सहसोच्यत इत्याह **इममर्थमनन्तर**मिति । 'आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राः' इति **शङ्करा**द्युक्ताप्रसिद्धयोजनाव्युदासाय मात्राशब्दार्थमाह **शब्देति** । **साश्रया** इति । गुणविशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्राकार्यत्वमिति भावः । **तन्मात्राकार्यत्वा**दिति । तन्मात्राणां मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । शब्दमात्रा स्पर्शमात्रा इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि तदेकद्रव्यत्वात् तच्छब्दगोचरत्वमुपपन्नमिति भावः । कर्मव्युत्पत्तेरपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धिप्रकर्षं, विषयसंबन्धस्यैव च साक्षात्सुखादिहेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसंबन्ध्यन्तरं निर्दिशन् समासार्थमप्याह **श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा** इति । **शीतोष्ण**शब्दयोरुपलक्षणत्वं समासार्थं चाह **शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपे**ति । एवं हेतुफलभावं [2]विहाय शीतोष्णदास्सुखदुःखदाश्चेति योजनायां पृथग्व्यपदेशवैयर्थ्यमिति भावः । संग्रामे शीतोष्णयोरप्रसक्त

---

1 ननु गतासूनगतासुप्रस्तावात् तन्निरूपणाय (16) नासतः इति श्लोके आरब्धव्ये किमिदमन्यदुच्यते इत्यत्रावतारयति आत्मनित्यत्वेति । यदर्थमात्मनित्यत्ववर्णनं तत्फलं पूर्वं प्रदर्श्यते । ननु देहातिरिक्तात्मज्ञानादेव नरकादिप्रापककुलक्षयाद्यापत्तिशंकया शोकः इति पूर्वश्लोकोपरि शंकायाम्–फलकाम उपायक्लेशं न गणयति ; फलञ्च न द्वेष्यं मोक्षरूपत्वात् ; उपायश्चायमेव, नान्यः ; अतः तितिक्षस्वेत्याह । यद्वा यद्यपि देहा आत्मानो वा न शोकस्थानम्––अथापि किमिति मात्रास्पर्शाः दुःखकरा आदरणीया इत्यत्र तत्तितिक्षणीयत्वमाह मात्रेति । किमर्थमित्यत्र फलं दर्शयति उत्तरश्लोकेन । तितिक्षा यद्ज्ञानपूर्विका यद्ज्ञानजनिका च भूत्वा मोक्षहेतुः, तदुच्यते तदुपरीति विवक्षितम् । ननु किं ते आत्मनाश इति शोकः, देहनाश इति वा, मात्रास्पर्शासह्यत्वाद्वेति विकल्प्य, नत्वेवाहमित्यादिश्लोकत्रयेण समाधानमित्यपि वक्तुं शक्यत इति चेत्—अस्तु, निरूपणप्रक्रियाया नानात्वसंभवात् । सर्वथा नत्वेवाहमित्यारभ्य श्लोकचतुष्कं वक्ष्यमाणसर्वसंग्रहरूपम् । तत्र अहमिति प्रथमं स्वप्रस्तावः स्वविषयकभक्त्यैव 'अमृतत्वायकल्पते' त्युक्तफलस्य प्राप्यत्वात् । द्वितीयश्लोको न देहानित्यत्वेऽपरः । तथा देहान्तरप्राप्तिरित्युक्त्या वासांसीति श्लोकवत् आत्मनिरूपणशेषभूतः । तृतीयश्लोके शीतसुखदा इति सुखस्यापि सह्यत्वोक्त्या सुखनिरपेक्षमुमुक्षुविषयत्वं ज्ञायते ; अमृतत्वाय कल्पत इत्युक्त्या च । अतो विजयलभ्यराज्यसुखमपि सह्यम्, (किं दुस्सहं तव विभूतिपरिग्रहो वेति पादुकासहस्रे सुखस्य दुस्सहत्वमुक्तम्) युद्धादौ दुःखमपि सह्यम्, तत्तत्कर्म स्वधर्मतया प्राप्तमिति कर्तव्यम् । एवं क्रमेण मोक्षलाभ इति पूर्ण शास्त्रार्थोक्तिरिति ।

2 भाष्ये प्रथमं शीतोष्णप्रयुक्तसुखदुःखेत्युक्तम् । तेन शीतोष्णसुखदुःखेत्यत्र द्वन्द्वो नेष्ट इति सिद्धम् । तेन शांकर प्रथमयोजनाव्यावृत्तिः । अत्र शीतोष्णारूपेत्युक्तम् । तेन शीतोष्णास्सन्तः सुखदुःखदा इति शांकरद्वितीययोजनाया अनिषेधो गम्यते । तत्रापि हेतुफलभावलाभादिति भावः ।

यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्ति तितिक्षस्व । ते चाऽऽगमापायित्वात् धैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः । अनित्याश्च ते । बन्धहेतुभूतकर्मनाशे सति आगमापायित्वेनापि न वर्तन्ते [1](निवर्तन्ते)इत्यर्थः॥

तत्क्षमा किमर्थेत्यत्राह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५

यं पुरुषं धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानम्, अमृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्म अनभिसंहितफलं कुर्वाणं तदन्तर्गताः शस्त्रपातादिमृदुक्रूरस्पर्शाः न व्यथयन्ति; स

स्यात् किमर्थमिदमुच्यत इत्यत्राह **शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थ** इति । शस्त्रपातादेरिति शेषः। शीतोष्णादिकं तु तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासंभवं ग्राह्यम् । **धीर**मिति वक्ष्यमाणम्, **धीरस्तत्रे**ति पूर्वोक्तं चाऽऽकृष्याह **तान् धैर्येणेति** । यद्वा अत्रैव **कौन्तेयभारत**शब्दाभ्यां क्षत्रियायामुत्पन्नस्य विशिष्टक्षत्रियसान्तानिकस्य ते धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्यायां यागादौ च वातातपक्षुत्पिपासापश्वालम्भादयो यावत्तत्कर्मसमाप्ति क्षन्तव्याः; तथाऽत्रापि शस्त्रपातशत्रुवधादयः । तस्मादवर्जनीयेन्द्रियार्थस्पर्शनिमित्तदुःखानां शोकेन दुष्परिहरत्वान्निरर्थके शोके तितिक्षैव युक्तेति भावः । अत्र मुख्यांशस्य क्षमा नाम उपेक्षया अनुत्सेकः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । **अनित्य**शब्दस्यापौनरुक्त्यायाह **बन्धेति** । **अनित्य**शब्दोऽत्र प्रवाहनित्यतानिषेधकः । **नित्या** इति पदच्छेदेन नित्यानुबन्धितया निरिक्षितव्यत्वद्योतनं तु मन्दम् । आगमापायित्वात्, मुक्तौ तदभावाच्च। अतश्च प्रवाहतोऽपि नित्यत्वं नास्तीति भावः॥

तत्क्षमा किमर्थेति । किं दृष्टार्थत्वात्, उतादृष्टार्थत्वात्, उत स्वरसवाहित्वेनावर्जनीयत्वात् ? न प्रथमः, दुःखरूपतयोपलम्भात् । न द्वितीयः, गुरुवधकुलक्षयादिरूपाधर्मबहुलत्वात् । न तृतीयः, युद्धान्निवृत्त्यैव शस्त्रपाताद्यभावादिति भावः । तितिक्षार्हत्वद्योतनाय **धीर**मिति पदम् । सुखदुःखवैषम्याज्ञत्वभ्रमं तयोस्समपरिमाणत्वादिभ्रमं च व्युद(निर)स्यन् **किमर्थे**ति शङ्कां च प्रतिवदति **अवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमान**मिति । यथा ह्यारोग्यकाम औषधादिक्लेशं सुखसाधनत्वात्सुखवन्मत्वा प्रवर्तते; यथा चार्थार्थी समुद्रतरणादिक्लेशम्; तथा तापत्रयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिप्सुः तदुपायनान्तरीयकदुःखं सुखवदेव मन्येतेति भावः । तस्करादिष्वपि(तामसयुद्धेष्वपि) संभावितस्य द्वन्द्वतितिक्षामात्रस्य मोक्षहेतुत्वव्युदासायोक्तम् **अमृतत्वसाधनतये**त्यादि । **एते** इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दर्शयितुमुक्तम् **तदन्तर्गता** इति। **व्यथयन्ति** अप्राप्तत्व(प्राप्तव्यत्व)धिया परितापेन [2]चालयन्तीत्यर्थः; न तु पीडयन्तीति;

---

1 आगमापायिनस्सन्तः सर्वदाऽनुवर्तन्ते चेत्, अमृतत्वं न भवेदिति कदाचिदुपरमावश्यकत्वं दर्शयति अनित्या इति । अपायित्वेनापीति । आगमापायित्वोक्त्या एकैकव्यक्तेरपि सर्वदा न वर्तत इति विदितम् । सजातीयव्यक्त्यन्तरसद्भावनियमेनापि यद् वर्तनं तदपि न; उपाये अनुष्ठिते पुनर्न भवतीति । निवर्तन्त इति पाठोऽनन्वितः । अनित्या इति पदच्छेद एव मतत्रयेष्टः; अथापि भाववर्णनमत्रैव भाष्ये शोभनम् । 2 दुःखानुभवस्य सद्भावेऽपि सत्त्वात् न व्यथयन्तीत्यस्य न चालयन्तीत्यर्थ एव मतत्रयसंमतः । व्यथ भयसंचलनयोरिति पाठात् ।

एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । आत्मनां नित्यत्वादेतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्तु आत्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकानिमित्तमुक्तम्, 'गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति, तदुपपादयितुमारभते—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

असतः **देहस्य सद्भावो न विद्यते ।** सतश्चात्मनो **नासद्भावः ।** उभयोः—**देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि** तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः—**निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इह** अन्तशब्देनोच्यते ; **देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः । विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् । अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् ।**

मृदुक्रूरस्पर्शा इति मृदुस्पर्शस्याप्युपादानात् । यत्तच्छब्दरूपपरोक्षनिर्देशेन **पुरुषर्षभ** इति विपरीतकाक्वा च फलितमाह **स एवेति । त्वादृश**, अस्थानस्नेहाद्याकुलः । अनन्तरश्लोकार्थप्रसङ्गाय आत्मनाशप्रतीकारनैरपेक्ष्याय च निगमयति **आत्मनां नित्यत्वा**दिति । **एतावदि**ति, तितिक्षामात्रं न तु शोकादि । **अत्रेति** ; आगमापायिनां तत्त्वज्ञानेन निवर्तिष्यमाणसन्तानानाममृतत्वलक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुष्ठानेऽवर्जनीयसन्निधीनां शस्त्रपातादिदुःखानामागतावित्यर्थः । **कर्तव्यमि**ति अकरणे त्वपवर्गरूपफलाभावः स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्यवायः, धैर्याद्यभावनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

नासत इति श्लोकं व्यवहितप्रकृतस्थापनोपक्रमतयाऽवतारयति—**यत्त्विति । स्वाभाविकम्**—परिणामिस्वभावस्यावश्यंभावि, न तु हेतुनिरपेक्षम् ; **शोकानिमित्तं**—शोकनिमित्तविरोधि, शोकाभावनिमित्तमित्यर्थः । इतःपूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात् **उपपादयितु**मित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थप्रतिज्ञामात्ररूपत्वात् **आरभत** इत्युक्तम् । **सदसद्-भावाभावा**दिशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेषं विवृण्वन् व्याख्याति **असत** इति । **असतः सतश्चे**ति व्याख्येयं पदम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थप्रतिपादनम्—**देहस्य आत्मन** इति । **अनयो**रिति निर्देशफलितमुक्तम् **उपलभ्यमानयो**रिति । तत्त्वदर्शनस्य **तु**शब्दद्योतितामुपलम्भानतिवृत्तिमभिप्रेत्याह **यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभि**रिति । एतेन तत् ब्रह्म, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्करोक्तमपहनि(स्ति ?)तम् । **सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य विनाशायोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वम्** । तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम्, **इह** देहात्मविवेकप्रकरणे **तत्त्वदर्शिभिरि**त्यादिसन्निधौ च तस्यैवौचित्यं चाह **निर्णयान्तत्वा**दिति । ननु **देहस्य सद्भावो न विद्यत** इत्ययुक्तम् ; प्रत्यक्षादिविरोधात् ; आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चायुक्तम्, 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छा. ६. २. १) इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याप्यसच्छब्दवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयाऽपि **सत्त्वमसत्त्वं च** देहात्मनोर्द्वयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तरवत् सत्कार्यवादादिविषयतयाऽयं श्लोको व्याख्येय इत्यत्राह **देहस्येति । अचिद्वस्तुनः चेतनस्य** इति पदाभ्यां सत्त्वासत्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदचिद्विषयतया सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः । नन्वेवमपि देहात्मनोस्सदसत्त्वचोद्यं न परिहृतमित्यत्राह—**विनाशे**ति ।

यथोक्तं भगवता पराशरेण, "तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम्" (वि. २. १२. ४३), "सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्" (वि. २. १२. ४५) "अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते। तत्तु नाशि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितम्" (वि. २ १४. १४), "यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै। परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्" (वि. २. १३. १००) इति : अत्रापि "अन्तवन्त इमे देहाः" (२.१८), "अविनाशि तु तद्विद्धि" (२.१७) इति ह्युच्यते। तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते ॥

अत्र तु सत्कार्यवादस्याप्रस्तुत (संगत)त्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः ; देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः। स एव "गतासूनगतासून्" इति च प्रस्तुतः। स एव च, 'अविनाशि तु तद्विद्धि, 'अन्तवन्त इमे देहाः' इति अनन्तरमुपपाद्यते। अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्द्योतिता। तामेव दर्शयति **यथोक्त**मिति। [1]**दशश्लोक्याम्** वस्त्ववस्त्वस्तिनास्तिसत्यासत्यशब्दानां **शारीरकभाष्ये** पुराणोपक्रमोपसंहारादिना, तत्प्रकरणोपक्रमोपसंहारादिना, मध्ये 'मही घटत्वम्' (वि. २. १५. ४२) इत्यादिना च सविकारत्वेनैवावस्तुत्वोपपादनात् श्रुतिस्मृत्यन्तरप्रत्यक्षाद्यनुरोधाच्च निर्विकारसविकारतया नित्यानित्यचेतनाचेतनविषयत्वं स्थापितम्। व्यवहारार्हत्वानर्हत्वादिविषयौ सदसच्छब्दौ; तयोः परमार्थापरमार्थविषयसत्यासत्यशब्दाभ्यां कथमैकार्थ्यमिति शङ्कायां–नाशानाशयोरेव परमार्थापरमार्थादिशब्दप्रयोगहेतुत्वे महर्षिवचनमुपादत्ते **अनाशीति**। विनाशोपलक्षितपरिणामवृद्ध्यादिभिः पूर्वावस्थाप्रहाणेन संज्ञान्तरयोगादेव अवस्तुशब्दवाच्यत्वम्, तदभावाच्च वस्तुशब्दवाच्यत्वमित्यस्मिन्नर्थे स्पष्टोक्तिं दर्शयति **यत्त्विति**। अत्रोत्तरश्लोकद्वयैकार्थ्याच्चायमेवार्थ इत्याह–**अत्रापीति**। एतेन क्वचिच्चेतनविषयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणाद्यवस्थाविशेषापेक्षयेत्युक्तं भवति। स्वरूपतस्तु निर्विकारत्वात् सच्छब्दवाच्यत्वमेव। श्लोकयोः व्युत्क्रमेणोपादानम्[2] **नासतः** इति क्रमापेक्षया। ततः किमित्यत्राह—**तदेवेति**। प्रतिज्ञातस्यार्थस्य हेतुर्ह्यनन्तरं वाच्यः। तद्धेतुत्वं चात्र स्वरसतोऽवगम्यमानं परित्यज्य अर्थान्तरपरत्वं व्याख्यातुं न युक्तमिति भावः।

कुदृष्टिकल्पितव्याख्यां दूषयति **अत्रेति**। न ह्यत्र **वैशेषिकादि**निरासः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनं **सांख्य**सिद्धान्तोपन्यासादिर्वा प्रक्रियते। न च सत्कार्यवादेन देहात्मविवेकोपपादनं शोकशान्तिर्वा सिध्येत्। सर्वस्य नित्यत्वाच्चेतनानामपि नित्यत्ववर्णनमसिद्धस्यात्यन्तासिद्धेन साधनमिति भावः। उक्तार्थपरत्वे महाप्रकरणसङ्गतिमाह–**देहेति**। यदज्ञानान्मोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तन्निवृत्तये स्यादिति भावः। अत्र तन्मोहशान्तये इति द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकः सूचितः। सत्कार्यवादे पूर्वोत्तरविरोधमभिप्रयन् स्वोक्तस्यावान्तरप्रकरणसङ्गतिमप्याह **स एवेति** वाक्यद्वयेन। **अनन्तर**मिति। न हि मालयाऽप्यन्य-

---

1. वि. पु. 2. 17. ज्योतींषि विष्णुरित्यादि। 2 उपपादनमिति पाठो न साधुः।

आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमवगम्यत इत्यत्राह—

व्यवधानमस्तीति भावः। [1]**प्रस्तुता, उपपाद्यत** इति शब्दाभ्यामपौनरुक्त्यं दर्शितम्। उपसंहरति **अत** इति। **यथोक्त एवे**त्यवधारणेनान्येषामपि **व्याख्यातॄणा**मसत्प्रतिभासा निवर्त्यन्ते।

यत्तूक्तं **यज्ञस्वामिना** "असच्छब्देनाशुभं रजस्तमस्तत्कार्यं दुःखादिकं गृह्यते। सच्छब्देन तु सत्त्वतत्कार्यसुखादिकम्। भावाभावशब्दाभ्यां च अभ्युदयानभ्युदयपर्यायौ भूत्यभूती। **उभयोरपि दृष्टोऽन्त** इति च राशिद्वयस्य नश्वरत्वमुच्यते। ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्वतितिक्षाहेतुभूतदुःखात्मकत्व-नश्वरत्वयोरेव प्रपञ्चनं कृतं भवति" इति। तदयुक्तम्; रजस्तमःप्रभृतीनामसदादिशब्दैरुपादाने प्रकरणाद्ययोगात्। एतदभिप्रायेण च स **एव प्रस्तुत** इत्युक्तम्। ननु (मात्रास्पर्शास्तु) इति श्लोके **मात्रा**-शब्देन सत्त्वादिगुणा उच्यन्ते। तथा च कपिलासुरीयके(ये) – गुणाः गुणमात्राः, गुणलक्षणं गुणावयवं (गुणा अवयवं) सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः। (भा. शा. ६३६) इत्युच्यन्ते। सत्त्वादि (त्वादीनां) गुणानां गुणाश्च तेषां मात्रा अपदिश्यन्ते, तत्र तत्त्वदर्शनता, भयनाशस्वभावता, प्रसन्नेन्द्रियता, सुखस्वप्नबोधनतेति सत्त्वमात्रा इत्यादौ। उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते 'लघुमात्रः परिव्रजेत्' इत्यादिषु। मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात् इति॥ – तदप्यसत्; मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु मुख्यप्रयोगाभावात्, अन्यत्रापि प्रसिद्ध्यभावात्, अत्राप्रसिद्धार्थस्वीकारहेत्वभावाच्च। शीतोष्ण-शब्दपौनरुक्त्यं तु सामान्यविशेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम्॥ अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम्॥ मैवम्; तयोरेवाभ्युदयानभ्युदयरूपत्वविवक्षायां तद्धेतुतया व्यतिरेकनिर्देशायोगात्। सुखदुःखयोर्दुःखसुखकारणत्वनिर्देशश्च (षेधश्च)लोकवेदविरुद्धः। सुखादिना (वेशात्) ऐश्वर्यनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतानुपयुक्तम्।

एवं योजनान्तरेष्वपि दूषणमूह्यम्। अतो महाप्रकरणपूर्वापरादिसङ्गतेर्यथोक्त एवार्थः॥ १६॥

अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुप्रवेशात्पुरुषार्थभूतस्य सहसैव शोकनिवृत्तिहेतोरात्मनित्यत्वस्य 'नासतः' इति श्लोके चरमप्रतिज्ञातस्यापि बुद्धिस्थक्रमेण प्रथममुपपादनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **आत्मनस्त्विति**। **तु**शब्देन जननमरणादेः सर्वलोकसाक्षिकत्वात्, 'एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु

---

1 अनात्मज्ञस्य देहात्मवादिनोऽपि तितिक्षा दृश्यते, सा न फलायेति तत्त्वोपदेश आरभ्यते। अद्वैतिभिः घटादयोऽपरमार्थाः व्यावर्तमानत्वात्, सत् परमार्थः अनुवर्तमानत्वात्। घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्र सतोऽनुवृत्तिश्चेति कथ्यत इति श्रीभाष्ये वर्ण्यते। तत्रैतच्छ्लोक शांकरभाष्यं मूलमिति ध्येयम्। अत्रैतत्कथनञ्च शीतोष्णादीनां मिथ्यात्वज्ञापनार्थमिति शांकराशयः। अत्रोक्तं परमार्थसदेवोपरि विव्रियत इति च। द्वैतमते तु—असत्पदं प्रकृतिवाचि। प्रथमपादेऽपि अभाव इत्येव च्छेदः। प्रकृतिर्ब्रह्म च सर्वदैवास्तीति वाक्यार्थः। अत्र पक्षे 'नाभावो विद्यत इति व्यर्थम्; सत इति ब्रह्ममात्रग्रहणे जीवत्यागात् न्यूनता च। प्रस्तुत इति। असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यत इति तार्किकपक्षः। तत्रांशद्वयमपि न। द्वयस्यान्तः-अभावो दृष्टः। निषेधद्वयस्य च निर्णयो दृष्ट इति सत्कार्यवादिनः पक्षेऽर्थः। स वादोऽस्माकमिष्टोऽपि न प्रकृत इति भावः। अस्य श्लोकस्यायमर्थः। इति शांकरे 18-48.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्। विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७

तत् **आत्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततं व्याप्तम्। व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया तस्मात् स्थूलत्वात्। नाशकं हि शस्त्रजलाग्निवाय्वादिकं नाश्यं व्याप्य शिथिलीकरोति। मुद्गरादयोऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमु-**

विनश्यति' (बृ. ४. ४. १२) इति देहसमानयोगक्षेमत्वश्रवणाच्च कथमात्मनो देहाद्विशेष इत्यभिप्रेतम्। एवमपि विशेषोऽस्तीति [1]श्लोकस्थतुशब्दार्थः। **तच्छब्दार्थं** नपुंसकतात्पर्यं प्रतिज्ञांशं तत्राप्याश्रयसाध्यधर्मयोर्भेदं च व्यनक्ति **तदात्मतत्त्व**मिति। न विनष्टुं शीलमस्येति **अविनाशि** हेत्वंशप्रतिपादकद्वितीयपादं व्याकुर्वन् **सर्व**शब्दस्य वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोचम् **इदं**त्वनिर्देशस्वारस्यसूचितं बाह्यानां पराक्त्वं तद्विपर्ययेणाऽऽत्मनः फलितं चेतनत्वं तत एवाचेतने चेतनस्याऽऽत्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति **येनेति**। चेतनसमुदायेनाचेतनसमुदायस्तिलतैलदारुवह्न्यादिवत् यथांशं व्याप्त इत्यर्थः; यद्वा सर्वाचेतनानुप्रवेशयोग्यत्वमिह विवक्षितम्–इत्युभयथाऽपि नात्माणुत्वविरोधः। अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शस्त्राद्यधीनविनाशो न भवति, तद्व्यापकत्वेन ततस्सूक्ष्मत्वात्, यथाऽऽकाशः। व्यतिरेकेण वा—यो यदधीनविनाशः, स ततस्सूक्ष्मो न भवति, यथा वायुविनाश्यो दीपः इति। इमं प्रयोगं व्यञ्जयन् प्रयोगान्तरपरतयोत्तरार्धं व्याचष्टे **व्यापकत्वेनेति**। **विनाशानर्हस्येत्यव्यय**शब्दार्थः। तस्य हेतुः **निरतिशयसूक्ष्मत्वा**दिति। इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया। **कश्चित्** इत्यस्य ईश्वरोऽपीति पर[स्य]व्याख्या [2]स्वदर्शनविरुद्धेत्यभिप्रायेणाह **तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ** इति। धर्मिनिर्देशोऽयम्। आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः। तत्र हेतुमाह **तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वा**दिति। **तस्मात्स्थूलत्वा**दित्येव हेतुः। तस्यासिद्धिपरिहारायोक्तं **तद्व्याप्यतयेति**। व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह **नाशक**मिति। घटादिनाशकमुद्गरादावनैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति **मुद्गरेति**। अयमभिप्रायः—न तावत् मुद्गरादेस्संयोगमात्रं घटादिनाशकम्, मुद्गरोपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात्। नापि वेगमात्रम्, असंयोगेऽपि ध्वंसप्रसङ्गात्। नापि तदुभयमात्रम्, वेगवत्तृणसंयोगेऽपि प्रसङ्गात्। न च वेगवद्द्रव्यविशेषसंयोगो नाशकः, **तस्यैव** पृष्ठभागसंयोगे नाशादर्शनात्। अतो वेगवत्काठिन्यादिविशिष्टद्रव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष एव नाशक इत्यविवादम्। तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वादविवादा। वायोश्च तत्तद्द्रव्यानुप्रवेशेन नाशकत्वं कठिनतरशब्दाभिघात-

---

1 प्रथमपादविवरणं प्रथममकृत्वा प्रथमं द्वितीयपादविवरणे कारणमुक्तम् अथ प्रारभ्यते। अनुभवसिद्धत्वादसंदिग्धत्वे, सत्तु नैव। अतः कथं तदभावनिषेध इति शंकायां श्लोकप्रवृत्तिरिति तुशब्दविवरणेन ज्ञाप्यते। 2 स्वदर्शनविरुद्धेति। ब्रह्मातिरिक्त जीवेश्वराभाववादेन तन्निरूपणस्थले कश्चिदिति अतिरिक्त तयेश्वरग्रहणे सिद्धान्तविरोधः। कश्चिदिति स्वातिरिक्तग्रहणस्वरसत्वात्, तत्सद्भावस्यैव श्लोकतोऽवगमात् इतरवस्तुमिथ्यात्वे तात्पर्यं न भवतीत्याशयः। अस्मत्पक्षे ईश्वरग्रहणं वक्ष्यते।

त्पाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् युध्यस्व भारत ॥ १८

"दिह उपचये" इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः। नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसंघातरूपा देहाः, "पुण्यः पुण्येन" इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिनः । आत्मा त्वविनाशी ; कुतः ? अप्रमेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु प्रमातृतया [च] । तथा च वक्ष्यते,

संक्षोभ्यमाणपदार्थेष्वभ्युपगतम् । एवं सति वल्लतकारणभावस्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वमवश्याभ्युपगमनीयम् । स च वायुः घटाद्यपेक्षया सूक्ष्मः । यत्र तु वेगाभावेऽप्याक्रमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत्र मुद्गराद्यवनुन्ना घटादिद्रव्यावयवविशेषाः भागान्तरं स्वस्मात्स्थूलतरमनुप्रविश्य भिन्दन्ति, आक्रमणमूलाऽऽन्तरवायुनिस्सरणवशाद्वा वायुपूरितभस्त्रिकाक्रमणादिष्विवेति । अत इति । उक्तहेतुद्वयेन शस्त्रादेरनाशकत्वात्, आत्मनो(भ्यो)ऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशकस्यान्यस्यादर्शनात्, ईश्वरस्यापि तन्नाशसङ्कल्पाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

नासतः इति प्रतिज्ञांशस्योपपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति देहानामिति । अवधारणेन स्वभावशब्देन च असद्व्यपदेशैकान्त्यं सूचितम् । अन्तवन्तः इति साध्यस्य हेत्वाकाङ्क्षां शमयन् धर्मिप्रतिपादकमेव देहशब्दं निर्वक्ति दिह उपचय इति । उपचयरूपाः सावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रूढ्या धर्मिप्रतिपादकः योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह विनाशस्वभावा इति । नात्र निरूपणापेक्षया देशाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादिरन्तो विवक्षितः । मतुप् च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्तावाह उपचयेति । श्रुतितदर्थापत्तिभ्यामपि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपपादयतीत्याह नित्यस्येति । नित्यस्य शरीरिणः इति पदद्वयसूचिते श्रुतितदर्थापत्ती । कथं कैरुक्ता इत्याकाङ्क्षां शमयति कर्मेत्यादिना । शरीरिण इति इनिप्रत्ययेन षष्ठ्या च प्रतीतस्य संबन्धस्य कर्माख्यो हेतुः प्रकृतोपयोगात् दर्शितः । ईश्वरादिशरीराणामकर्माधीनत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थम् इमे इति निर्देशसूचितमुक्तम् भूतसङ्घातरूपा इति । अनेकभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनित्यत्वे हेतुः । कर्मावसानविनाशिन इति शरीरशब्दनिर्वचनफलितम् । विशरणाद्धि शरीरम् । कैश्चिच्छास्त्रैस्तावत् देहानामुत्पत्तिविनाशौ द्वावप्यभिधीयेते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्तिमात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थात् कर्मावसाने विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति भावः । एवं च इमे, देहाः, शरीरिणः इति पदत्रयेण सूचितं भूतसङ्घातरूपत्वसावयवत्वकर्मफलभोगार्थत्वरूपं शरीरानित्यत्वे हेतुत्रयमुक्तम् । अनाशिनोऽप्रमेयस्येति पदद्वयमात्मनित्यत्वाख्यसाध्यतद्धेतुपरतया व्याख्याति आत्मा त्विति । नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन स्थिरीकरणात् नित्यस्य अनाशिनः इत्यनयोरपुनरुक्तिः ; स्थूलसूक्ष्मनाशविरहाभिप्रायाद्वा । असिद्धो हेतुः, आत्मनोऽप्यस्मत्सिद्धान्ते प्रमाविषयत्वादित्यत्राह न ह्यात्मेति । प्रमेयत्वपर्युदासः प्रमेयतैकस्वभावशरीरादिव्यावर्तन-

'एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः' (गी. १३. १.) इति । न चानेकोपचयात्मक— आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे 'अहमिदं जानामि' इति देहस्य चान्यस्य च प्रमातृतयैकरूपेणो-

मुखेन प्रमातृत्वपर्यवसितः, नञोऽत्र तदन्यवाचित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेको वक्ष्यत इत्याह **तथा चेति** । एतेन ज्ञानाविषयत्वमत्र(मात्रं) व्याकुर्वन्निरस्तः । प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् । तद्व्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वरूपहेतुव्यतिरेकरूपो(रूपेण) भोक्तृत्वपर्यवसितः । ततश्चायं पूर्वोक्त-हेत्वन्तरद्वयव्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनार्थ इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह **न चेत्यादिना** । सावयवत्वे योग्यानुपलब्धिमाह **सर्वत्रेति** । **सर्व**शब्दोऽत्र देहांशकात्स्न्यपरः । तेनाणोरप्यात्मन 'पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखम्' इत्यादिसुखदुःखनिमित्ततत्तदवयवावच्छिन्नव्यवहारदशायामपि निरवयवत्वोपलब्धिरुक्ता । यद्वा देवादिरूपेण विचित्रप्रकारेष्वनन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिनस्सावयवत्वं नोपलब्धमित्यर्थः । **अह**मित्येकवचनमेकस्मिन् देहेऽभिमन्तुरात्मन एकत्वं सूचयति । यद्यात्मा सावयवस्स्यात्, तदा वयमिति (अवयवोऽहमिति) कदाचिदुपलभ्येत, प्रत्येकं तदवयवानामपि चैतन्यस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयवसङ्घातरूपोऽवयविरूपो वा स्यात्, उभयथाऽप्यवयवगतविशेषगुणमन्तरेण न तत्र विशेष-गुणसिद्धिः। किण्वादिष्वपि हि प्रत्येकमसिद्धाऽपि मदशक्तिः पाकविशेषात् रसविशेषादिवत् प्रत्येकं जायते। शक्तेश्चापर्यनुयोज्यत्वेऽपि विशेषगुणेष्वयं नियमो दुस्त्यजः ज्ञानस्य द्रव्यत्वपक्षेऽप्येवमेव, निष्प्रभसमुदाये सप्रभत्वायोगवत् । एवंच सति समाजवदेकस्मिन् देहे (देहिनि) मिथः कलहासूयेर्ष्यानिग्रहानुग्रहादयो-ऽप्युपलभ्येरन् । समुदायावयविनोश्चातिपीडायामवयवव्यतिरिक्तयोरभावादवयवानामेवानुभवितृत्वं स्यात् । तथा सति पाण्याद्यवच्छिन्नात्मावयवानुभूतं तदन्योऽवयवो न प्रतिसन्दधीतेति दक्षिणहस्तेन मयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुनः स्पृशामि इत्यादिप्रतिसन्धानं न स्यात् । न चात्मावयवानामाशुतरसञ्चारात् तदुपपत्तिः, आत्मनश्चूर्णपुञ्जकल्पत्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न च वस्त्रादिषु मृगमदवासनेव अन्यवासनासंक्रमः, मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेनापि स्मरणप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात् सर्वोपपत्तिः, तस्यैव व्याघातादिदुःस्थत्वस्य **शारीरकभाष्यादिषु** प्रपञ्चितत्वात् । तदेवम् अहमित्येकत्वेनोपलम्भो निरवयवत्वमन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थात् देहेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्वं निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि— न हि पाण्याद्यारब्धोऽवयव्यस्ति, सत्कार्यवादस्थापनात् । न च पाण्यादय एवात्मानः, प्रत्येकमहंत्वाद्य-भावात्, अविवादनियमासंभवाच्च । न चात्र परस्परोपकार्योपकारकभावाभिमानः सुवचः । अत एव च न तत्समुदायः । एवमिन्द्रियग्रामे, प्राणाख्यसङ्घातेऽपि इति । **देहस्य चान्यस्य चेति** । गृहक्षेत्रादितुल्यो ममेदम् इति देहस्येदंग्रहः । स्थूलोऽहम् इत्यादिकं तु प्रबुद्धस्यापृथक्सिद्धेः, अप्रबुद्धस्य तु भ्रान्त्येति न कश्चिद्दोष इति भावः । **प्रमातृतयेति** । विमर्शदशायां प्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमातृत्वेनैव हि सर्वदा विषयग्रहणवेलायां स्फुरणम् । 'अज्ञासिषम्' इत्येवमादिरूपेण अन्यदाऽपि प्रमातृत्वं परामृष्टम् । आत्मग्रहणेऽपि 'मां जानामि' इति प्रमातृत्वमपि सुस्थितमेवेति भावः । **एकरूपेणेति** । सावयवत्वे कस्यचिदवयवस्य कदाचित्प्रमातृत्वेऽन्येषां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् ।

पलब्धेः । न च देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनुपचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वात् व्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् ,

---

न ह्यनेकेषां चेतनानामवयवानां प्रमाप्रसरयौगपद्यनियमोऽस्तीति भावः । अथ पूर्वोक्तमेव मुखभेदेन साधयन् विजातीयसङ्घातात्मकत्वे योग्यानुपलब्धिं चाह **न चेति** । पाञ्चभौतिकेषु देहादिषु तत्तद्भूतांशभूतत्वगसृङ्मांसादौ तत्तद्भूतप्रयुक्ताकारभेद उपलभ्यते ; नैवं प्रमातरि । तथा च श्रूयते, "कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" (बृ. ६. ५. १३) इत्यादि । यद्वा **आकारभेद** इति पाणिपादादिसन्निवेशभेदो विवक्षितः ।

तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुचतुष्टयं श्लोकद्वयसिद्धं सुखग्रहणाय सङ्कलय्य दर्शयति—**अत इति** । **एकरूपत्वेन**—अभूतसङ्घातात्मकत्वादित्यर्थः । **अनुपचयात्मकत्वात्**—निरवयवत्वादित्यर्थः ।

नन्विदमखिलमपि हेतुजातमनुपपन्नम् ; तथा हि—तत्रासङ्घातरूपत्वस्य निरवयवत्वस्य च रूपरसादिभिर्महदादिभिश्चानैकान्त्यम् ; प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणानैकान्त्यम्, सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तेः । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकारे भागासिद्धिश्च । यदि प्रमाश्रयत्वमात्रं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षीकरणे पूर्ववदसाधारण्यम् । जीवमात्रपक्षीकारे त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि दृढाभ्युपगमाभावात् तस्मिन् दृष्टान्ते संदिग्धसाध्यवैकल्यादिदोषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः ; प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामणूनां तदभावात्, ईश्वरापेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शस्त्राकाशादिभिरेवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविग्रहाभरणायुधादिविशेषैः । एवं कर्मफलभोगार्थत्वं च यदि तद्धेतुत्वम्, तदा ईश्वरजीवस्वरूपादिभिः पूर्ववदनेकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम् ; उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिसिद्धेः । सङ्घातरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्तिकम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्वतादिभिर्व्याप्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः, कुत्रचिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदा ईश्वरव्याप्यैर्जीवदिव्यमङ्गलविग्रहादिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति विशेष्येत, तदा नित्यसूरिविग्रहविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्वद् व्यभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाऽणिमाद्यैश्वर्यवद्योगिप्रभृतिशरीरेषु स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलाद्युन्मज्जननिमज्जनादेरपि योग्यत्वात् इति ।

अत्रोच्यते--असङ्घातत्वनिरवयवत्वयोस्तावत् अर्जुनादिबुद्ध्या घातकतयाप्रस्तुतशस्त्राग्न्याद्यधीनविनाशनिवृत्तेस्साध्यत्वात् न महदादिभिरनैकान्त्यम् । द्रव्यत्वेन विशेषणात् नाग्न्यादिनाश्यरूपादिभिरनैकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षादिसिद्धनाशकनिषेधे महदादिवत् केवलमीश्वरसङ्कल्पादिना नाशः शङ्क्येत, तदपि श्रुत्यैव प्रतिषिध्येतेति भावः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वरूपप्रमेयत्वनिषेधमुखेनानुत्पत्तिपर्यवसितत्वात् अनुत्पन्नत्वस्य च नित्यत्वेन व्याप्तिसिद्धेः आत्मस्वरूपानुत्पत्तेश्च शास्त्रसिद्धत्वान्न कश्चिद्दोषः । प्रमाश्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वीश्वरो दृष्टान्तः । तत्र साध्यसन्देहो **न त्वेवाहम्** इत्यस्य

व्याख्यानदशायां निराकृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमसद्व्याख्यातप्रकारेण शस्त्रादिविषयतया पठितव्य इति न तत्रापि दोषः । शरीरानित्यत्वसाधनेषु च सावयवत्वभूतसङ्घातत्वयोः प्राकृतत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचारः । एतदर्थं हि **इमे देहाः** इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्नत्वमेव; न च व्यर्थं(र्थ)विशेषणम्, मुक्तात्मज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽनुत्पन्नः, प्राक् अभावात् । निवृत्ते प्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तित्वमात्रेण हि स्वाभाविक उच्यते; न त्वनुत्पन्नत्वेन । "दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा । ....प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते" (वि. ध. १०४) इत्यादिकं त्ववबोधादिस्वरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विकासस्य । अथवाऽवस्थारूपत्वेन तस्योत्पन्नत्वं मा भून्नाम (मा नाम पृथक्चिन्त्यताम्) । तदवस्थावस्थितस्य व्यवच्छेदाय विशेषणं स्यात् । अस्तु वा विशेषणनैरपेक्ष्यम्; तथाऽप्युत्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्वं तावत् सिद्धम्, अज्ञातोत्पत्तिषु केषुचिच्छरीरेषु हेत्वसिद्धिशङ्कापरिहारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मावसानविनाशित्वस्य वा साध्यत्वात् तदौचित्याय चेदं विशेषणं सार्थम् । व्याप्यत्वं च शस्त्राद्यपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कश्चिद्दोषः । ननु यो यद्व्याप्यः स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुरुषकालादिभिरनैकान्त्यादिति चेन्न; योग्यत्वस्य साध्यत्वात् तत्रापि तत्सद्भा(संभ)वात् । ईश्वरनित्येच्छापरिग्रहादेव हि तन्नित्यत्वम्, अन्यथा यदि ईश्वरो जीवादिस्वरूपमपि संजिहीर्षेत्, कस्तस्य शासिता? तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैस्तदधीननाशरहितैः शरीरादिभिर्व्यभिचार इति चेन्न, तेषामपि तन्नाश्यत्वयोग्यत्वात् । तन्नाशकर्ता ईश्वरस्तु न तत्र जीवादीन्युपकरणीकरोतीति विशेषः । ततश्चैवं प्रयोगः—शरीरादि शस्त्राद्यधीनविनाशयोग्यम्, तद्व्याप्यत्वात् । यत् यद्व्याप्यं तत् तदधीनविनाशयोग्यम् इति । यद्वा तिष्ठतु सामान्यव्याप्तिः । शस्त्रादिनाश्यत्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव च हेतुः; यत् शस्त्रादिव्याप्यं तत् शस्त्रादिनाश्यम्, यथा कदलीकाण्डादीति । न चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यम्, सूक्ष्मत्वे सति अनुप्रवेशस्य विवक्षितत्वात्, सूक्ष्मत्वस्य[1] चात्र-यत्र यत् प्रतिहन्यते, तत्राप्रतिहतत्वं ततस्सूक्ष्मत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रभृतिशरीराणां तु शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निवृत्तम् । अतस्तदधीननाशाभावः । शस्त्राद्यपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्न व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मतरैरीश्वरसङ्कल्पस्वसङ्कल्पादिभिस्तु तन्नाशः । एतेन शस्त्रास्त्रादिप्रतिबन्धकौषधाद्यनुगृहीतशरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः; औषधादिभिस्तत्र प्रवेशप्रतिबन्धात् । तस्मात् सिद्धमष्टावपि हेतवोऽष्टदिग्विजयिनः इति ।

1 नन्वाकाशापेक्षया शस्त्रं सूक्ष्ममेव अल्पपरिमाणत्वादित्यत्राह सूक्ष्मत्वस्य चेति । तत्प्रतिघातकत्वे सति तेनाप्रतिहन्यमानत्वं तत्सूक्ष्मत्वम् । द्वयोः पाषाणयोः मिथः प्रतिघातकत्वेऽपि कस्यचिन्न सूक्ष्मत्वम् । अतोऽप्रतिहतत्वमपि निवेश्यम् । आकाशाप्रतिहतत्वात् पुनश्शस्त्रस्य सूक्ष्मत्वापत्तिरिति तत्प्रतिघातकत्वस्यात्र विवक्षा । स्वप्रतिघातकशस्त्रादिव्याप्यत्वरूपहेतोराकाशे अभावान्न व्यभिचारः ।

शरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वात्, अनेकरूपत्वात्, व्याप्यत्वाच्च विनाशी । तस्मात् देहस्य विनाशस्वभावत्वात् आत्मनो नित्य[स्वभाव]त्वाच्च उभावपि न शोकस्थानमिति, शस्त्रपातादिपरुषस्पर्शान् अवर्जनीयान् स्वगतान् अन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये अनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्माऽऽरभस्व ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९

एनम्—**उक्तस्वभावमात्मानं** प्रति, हन्तारं **हननहेतुं कमपि यो मन्यते; यश्चैनं**

ननु किमर्थमिह लोकसिद्धं शरीरानित्यत्वं प्रसाध्यते । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव नाशो दृष्टः । अविनष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्वं निश्चितमेव । अन्यथा शत्रून् प्रति शस्त्रादिकमपि न प्रहीयेत । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिकं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात् संदिग्धे च न्यायापेक्षणात् निरर्थकमिह सावयवत्वाद्यनुमानचतुष्टयम् इति ।

अलोच्यते-प्रथमं तावत् आत्मनित्यत्वानुमानानां-यत् शस्त्राद्यधीनविनाशम्, तत् सावयवं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोर्विरुद्धधर्मप्रपञ्चनेन भेदस्थापनं द्वितीयम् । शस्त्रादिनिवारणरसायनसेवादिभिर्नित्यत्वमपि किं संभवेदिति संदेहापाकरणं **तृतीयम्** । एवं देहानां नाशतद्धेत्वोरवश्यम्भावित्वप्रतिपादनेन स्वदेहवैराग्यजननं चतुर्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैकस्यैव नाशहेतुत्वभ्रमनिरसनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानक्षालनं पञ्चमम् । नाशहेतौ सति अवश्यं नश्यतीति प्रतिपादनात् फलाभिसन्धिरहितकर्मानुष्ठानादिना अत्यन्तनाशस्यापि संभावनाद्योतनं षष्ठम् । नश्वरस्वभावत्वादशोचनीयत्वं सप्तमम् । शीघ्रं मोक्षसाधने प्रवर्तितव्यमित्यष्टमम् । एवं यथोचितमन्यदपि भाव्यमिति ।

तस्माद्युध्यस्व भारत इत्यत्र **तस्मा**दित्यस्य व्याख्यानं **देहस्ये**त्यादि, **न शोकस्थान**मितीत्यन्तम् । **मात्रास्पर्शास्तु** इत्यादिश्लोकद्वयप्रतिपादितेन द्वन्द्वतितिक्षारूपपरिकरेणामृतत्वरूपफलेन च पूरयन् आह **शस्त्रेति** । अत्र परगतान् प्रति शोचतः स्वगताभिधानं मर्मोद्घाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वगतमपि दुःखं सह्यते, तथा [illegible] सोढव्यमिति प्रदर्शनार्थं च । युद्धस्यानीप्सितराज्यादिक्षुद्रभोगान्तरप्रधानकत्वव्युदासाय प्रकरणारम्भोक्तमेव फलमुचितमिति **अमृतत्वप्राप्तये** इत्युक्तम् । धात्वर्थस्य पराभिमतं करणतयाऽन्वयमपाकुर्वन् **युध्यस्वे**त्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थौ विविच्याह **युद्धाख्यं कर्माऽऽरभस्वेति** । अयमर्थः **सेश्वरमीमांसायां** ( ) प्रपञ्चितोऽस्माभिः ॥ १८ ॥

अथ **अविनाशि तु** इति श्लोकेनोक्तं **नैनं छिन्दन्ति** इति प्रपञ्चयिष्यमाणं शस्त्रादीनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तव्यत्वायोग्यत्वं तद्विपर्ययवेदिनिन्दया द्रढयति **य एन**मिति । सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासायोक्तं-**प्रतीति** । **हन्तारम्** इत्यस्य तृन्नन्तत्वात् **एन**मिति द्वितीया, 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" (अष्टा. ३. ३. ६९) इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् । **हननहेतु**मिति । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रविवक्षेति भावः । न कश्चित्कर्तुमर्हति इति पूर्वोक्तवत् पदार्थविवक्षया पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिरिति ज्ञापनायोक्तम् —**कमपीति** । छेदनादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः ।

केनापि हेतुना हतं मन्यते ; तावुभौ न विजानीतः, उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादेव एनमयं न हन्ति

ननु "हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥" (क. १. २. १९) इत्यस्य कठवल्लीवाक्यस्योपबृंहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्याऽऽत्मनो हन्तृत्वहन्तव्यत्वनिषेधार्थत्वम्, "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र. २. ३. ३३) इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च, "यदुक्तं हन्ता चेन्मन्यते इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इति" एवमनूद्य, "तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते" इति परिहृतम् । तत् कथमत्र **एनं हन्तार**मित्यादिना स्वरससिद्धसामानाधिकरण्यादिभङ्गेन **हननहेतुं कमपी**त्यध्याहृत्य व्याख्यायते ? ॥

उच्यते । न तावदत्र शारीरकभाष्यविरोधः, ऐकार्थ्यात् । अत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तम् । तथा सति आत्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवंचात्र सामान्योक्तस्य विशेषनिष्ठतामभ्युपेत्योक्तं शारीरके । न तत्र (चात्र) सामानाधिकरण्याभ्युपगमः, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तेः । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाऽध्याहारः । अत्र तु सामानाधिकरण्यादपि, क्रियाकर्मणोराकाङ्क्षादिमतोः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणौचित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधरूपविशेषोपसंहारस्तु **वेदाविनाशिनम्** इति श्लोके भविष्यति । तस्मात् **अय**मिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिकमपि न दोषायेति सिद्धम् ।

प्रतिज्ञान्तरत्वभ्रमव्युदासायाह **उक्तैरिति । अस्य नित्यत्वादिति ।** तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । [2]**एनम्** इति पूर्ववाक्यादनुकृष्योक्तम् । **अत एवचेति ।** अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रियाविषयत्वरूपफलाभाव इति भावः । **अयं हननहेतुः, अयमात्मा** इत्युभयत्र **अयं**-शब्दप्रयोगात् तन्त्रेणोच्चरितोऽयं शब्दो **हन्ति, हन्यते** इत्यनयोर्विवक्षाभेदात् कर्तृकर्मसमर्पक इति

1 अस्य श्लोकस्याऽऽत्मनि [illegible] न सांख्यमतरीत्या कर्तृत्वनिषेधपरत्वम् । एतत्समानार्थकत्वात् कठश्रु[illegible] । कर्तृत्वनिषेधपरश्चेत्, य एनं वेत्ति कर्तारमित्येवोच्येत । हननकर्तृत्वनिषेधात्तु अन्यक्रिया[illegible]कर्तृत्वमस्तीत्येव ज्ञायते । अतः सांख्यप्रतिकूलमेवेदम् । एवञ्च लोके यत् हननकर्तृत्वमस्ति, तदपि पठन-भोजनादिकर्तृत्ववत् आत्मनिष्ठमेवेति तदभावस्यात्मनि दुर्वचत्वात्, एनमित्यस्य हन्तारमि[illegible]पदं परित्यज्य हन्तारमिति हननक्रियाकर्मतयाऽन्वय इष्यते । तथा चात्महननकर्तारं यो वेत्तीत्यर्थः । हननं नाशनम् । अत एव हन्यमाने शरीरे इत्युच्यते । घटादिनाशकर्तृत्वेऽप्यात्मनः आत्मनाशकर्तृत्वं नास्ति । एवमेवार्थवर्णनसंभवेऽपि, हेतुसामान्यनिषेधसंभवे विशिष्य कर्तृनिषेधो मा भूदिति हन्तारमित्यस्य हननहेतुमित्यर्थ उच्यते । हननहेतुं वेत्ति, हननहेतुविषयकज्ञानवानित्युक्तौ कस्यचित् हननहेतुत्वज्ञानवानिति अध्याहारं विनैव सिध्यति । एनमात्महननहेत्वभावे उक्ते, हेत्वभावादेवाऽऽत्मनाशः, न तु स्वयं नाशायोग्यत्वादिति न वक्तव्यमिति, यश्चैनं मन्यते हतमित्युक्तम् । नाशायोग्यतैव नेति भावः । हेत्वभावोक्तिः फलाभावप्रयुक्तैवेति कथितं भवति । उत्तरार्धे अयमित्यादि हन्तृत्वेन मतं हतत्वेन मतञ्च वक्तीति सर्वसंमतम् । एनमिति कर्मानुषंगः । सामान्यतो हननकर्तृत्वस्य वा हननहेतुत्वस्य वा निषेधायोगात् । हन्तारमित्यस्य 23 नैनमिति श्लोको विवरणम्; हतमित्यस्य अच्छेद्य इति 24 श्लोकः । 2 एनमित्यनुकृष्येत्युक्त्या, एनमयं न हन्तीति भाष्यपाठ इति ज्ञायते ।

अस्यायं हननहेतुर्न भवति । अत एव चायमात्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची[1] ; "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि", "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादीन्यपि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणादयः सर्व एवाचेतनदेहधर्मा

भावः । कथं तर्हि मनुष्यं हन्ति इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमात्रहननविषयः, मृतशरीरघातकेषु पितृहा मातृहा इत्यादिप्रयोगोपक्रोशाद्यभावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्सिद्धान्तः । मां जिघांसति इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मकत्वम् । अतो हिंसायोग्यश्चेतन एव हन्तिधातोः कर्मभूतः । तथा सति **नायं हन्ति न हन्यते** इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्कयाऽऽह **हन्तिधातु**-रिति । **आत्मकर्मक** इत्यनेन शङ्कासूचनम् । सत्यमात्मकर्मक एव स्वतो हन्तिधातुः, **न तु** [तत्र] तत्स्वरूपप्रच्युतिप्रतिपादकः ; किंतु मारणपरः । तथैव हि लोकवेदयोःप्रयोगः । मारणं च शरीरादि-विश्लेषणात्मकम् । 'मृङ् प्राणत्यागे' इति चानुशिष्यत इति भावः । एवं लोकप्रयोगो निर्व्यूढः । 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः ? स चास्तु यःकश्चित् । स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादकर्तव्य इत्याशङ्कयाह **न हिंस्या**दिति । पर[ाभि]मतप्रक्रियया उत्सर्गापवादन्यायाद्वा, स्वमतेन विहितशरीरवियोगकरणस्य पशुशत्रुप्रभृतीनामपि हिततमत्वेन हिंसात्वस्यैवाभावाद्वेति भावः ॥ १९ ॥

अथ **विपश्चित्** इत्यधीतस्य अत्र **कदाचित्** इत्येकपदमात्रविशेषितस्य 'न जायते' इति कठवल्ली-श्लोकस्य पौनरुक्त्य-प्रत्यक्षविरोधादिदोषमाशङ्कयाह **उक्तैरेवेति** । एतेन प्रतिज्ञामात्रत्वशङ्का परस्ता । **नित्यत्वेनापरिणामित्वादिति** । अविनाशत्वेन विकारमात्रस्यापि निरस्तत्वादित्यर्थः । तथाहि-विनाशो नाम पूर्वावस्थाप्रहाणरूपनामान्तरभजनार्हावस्थान्तरापत्तिः । यथा घटादिद्रव्यस्य कपालाद्यवस्था ; तद-वस्थौन्मुख्यं च तस्या अपक्षयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं परिणामवृद्ध्यादि-कमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेममर्थम्, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यत्र । अतो विनाशित्वनिराकरणेन जन-नादिकमप्यर्थतो निरस्तम् । **सर्व एवे**त्यपौनरुक्त्यार्थमुक्तम् । **एवकारो**ऽत्र अपिशब्दसमानार्थः । न केवलं हन्तव्यत्वमात्रमेव नास्ति ; अपि तु जन्यत्वादिकमपीत्यपुनरुक्तिरिति भावः । **देहधर्मा** इति **हन्यमाने शरीरे** इति सूचितजननमरणादिव्यवहारविषय उक्तः ; तत्र हेतुः **अचेतनेति** । जननादयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत इत्यात्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाऽभिमन्यमानायार्जुनाय, 'न जायते' इत्युपनिषन्मन्त्रेणैव यथावस्थिताकारो विविच्याभिधीयते ; न तु देहसंयोगवियोगलक्षणजननमरणप्रति-

1 **शरीरवियोगकरणेति, अविहितशरीरवियोगकरणेति च भाष्यं परमतरीत्या मारणार्थकत्वम् उत्सर्गापवादन्यायञ्च स्वीकृत्य । तदपि मारयतीत्यादौ तथैव निर्वाह्यत्वात् । हन्तीत्यत्र तु अन्योऽपि निर्वाहोऽन्यत्र (2-31) भावितः ।**

न सन्तीत्युच्यते । तत्र जायते, **म्रियते इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूयमाने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः ।** नायं भूत्वा भविता वा न भूयः—**अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च** न न भविता ; **केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतः सर्वदेहगत आत्मा** अजः ; **अत एव** नित्यः । शाश्वतः—**प्रकृतिवदविशदसततपरिणामैरपि नान्वीयते,** पुराणः—**पुराऽपि नवः ; सर्वदा अपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः । अतः शरीरे हन्यमाने न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥**

क्षेपः क्रियत इत्यर्थः । **वा**शब्दश्चार्थः। श्लोकस्थपदानां पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्तमानादिनिर्देशसिद्धां व्यवस्थां व्यञ्जयन् आह **तत्रेति** । ननु **कदाचि**दित्यनेन वर्तमानकालविवक्षायां वैयर्थ्यम्, लकारेणैव गतार्थत्वात्। भूतभविष्यतोरसंग्रहे वर्तमाननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम् **वर्तमानतये**त्यादि । तत्तत्कालीनैः पुरुषैस्तेषुतेषु देहेषु जायते म्रियते इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनुभवः । अतस्तदपेक्षया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः । तेन कल्पाद्यन्तव्यतिरिक्तः समस्तः कालः **कदाचि**दिति संगृहीत इति भावः । **भूत्वा** इति पूर्वकालनिर्देशाभिप्रेतमाह **कल्पादा**विति । तत्र **भूय**शब्दः कल्पान्तपरः । **भूत्वा भविता** इत्यनयोः क्रिययोः प्रत्येकं नञन्वयभ्रमव्युदासायोक्तम् **न न भवितेति** । भूत्वा न भवितेति विशिष्टं नञन्तरेण प्रतिषिध्यते । ननु **नायं भूत्वा** इत्यादिकं किमर्थमुच्यते ? **न जायते** इत्यादिनैव संग्रहीतुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह **केषुचि**दिति । अयं भावः—कालविशेषे देहविशेषेषु सृष्टिप्रलयविशेषः श्रूयते । स च न देहसंबन्धतद्वियोगमात्रम्, "तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्" (ना, १. ४) इति कण्ठोक्तेः, प्राक् सृष्टेः एकत्वावधारणात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः एकस्यैव बहुभवनसङ्कल्पादेश्चेति जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशावेवाभ्युपगन्तव्याविति [illegible]—**नायंभूत्वा** इत्यादि उक्तम् । तत्र चैवमुत्तरम्—जीवानां विसृष्टिर्नाम सदेहीकरणेन विक्षेपः । प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकतया परिणामात् । अत एव बहुभवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च । अतः कल्पाद्यन्तयोरपि ज्ञानसङ्कोचविकासकरदेहविश्लेषसंश्लेषमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः इति । **अजो नित्यः** इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कलय्य निगमनरूपतया, तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माजत्वादिविवक्षया वा अपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह **अतस्सर्वदेहगत** इति । **अतएव नित्य** इति । उत्पत्तिरहितत्वान्नाशित्वरहित इत्यर्थः। सृष्ट्यवस्थागतस्थूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात् प्रलयाद्यवस्थागतसूक्ष्मपरिणामनिरासपरः **शाश्वत**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिव**दिति । **पुराण**शब्दमपि 'अक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयात्' इत्युक्तन्यायेन निर्वक्ति **पुराऽपि नव** इति । किमिदं पुराऽपि नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उत्पन्नत्वेऽपीदानीमपि नव इति वा परस्तादपि नव इति वा वक्तव्यम्, पुरा नवत्वस्याविसयनीयत्वादित्याशङ्क्याह **सर्वदेति** ।

---

1 **पूर्वार्धवाक्यत्रयोक्तम् अजोनित्यः शाश्वतः इति संगृहीतम्। पुराण इति संगृहीतविवरणं चतुर्थपाद इत्यपि स्यात्। शांकरे शाश्वत इत्यपक्षयाभाव., पुराण इति वृद्ध्यभावः, नहन्यत इति परिणामाभाव इत्युक्तम्। माध्वे पुरं शरीरम् अणतीति पुराण इति। इदं तु भाष्यं प्रगुणम्।**

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्। कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्॥ २१

एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद, स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्वात्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति? कं वा कथं हन्ति। कथं नाशयति; कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः। एतान् आत्मनो घातयामि हन्मीत्यनुशोचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः॥ २१॥

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविश्लेषमात्रं क्रियते—तथाऽपि रमणीयभोगसाधनेषु शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—

[1]वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥ २२

धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं [2]शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते॥

पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा, [व्या]वृत्त्यन्तर्गताभिप्राय(यि?)कापिशब्दसमुचितकालान्तरतात्पर्येण वा पुरातनोऽपि नव इति विरोधाभिप्रायेण वा निर्वाहः। **नव**शब्दोऽप्यत्र नवत्वसहचरिताश्चर्यत्वपरः। वक्ष्यति च **आश्चर्यवत्** (२. २९) इत्यादीति भावः। यद्वा सावयवानामवयवाप्यायनादिना नवीकरणं स्यात्, अयं तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुराऽपि नव इति। उपपादित[मिम]मर्थमर्जुनस्य शङ्क्यमानविषये निगमयतीत्यभिप्रायेणाह **अत** इति॥ २०॥

य एनम् इत्युक्तविपर्ययपरे **वेद** इत्यादिश्लोके **नित्य**मिति परमसाध्यानुवादः। **अविनाशिन**मित्यादिकं तु तद्धेतुरित्यभिप्रायेणाह **एव**मिति। **व्यय**शब्देनात्र जन्मनाशव्यतिरिक्तविकाराः विवक्षिताः; अपक्षय एव वा; छेदनादियोग्यावयवविश्लेषादिर्वा। **क**मिति निर्धारणस्यानिर्धारितानेकव्यक्तिसापेक्षत्वादाह **देवमनुष्ये**त्यादि। **घातयतिहन्त्योः** पौनरुक्त्यमाशङ्क्य बुद्धिस्थक्रमेणार्थमाह **कथं नाशयती**त्यादि। वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वादिनिषेधो न युज्यते। आत्मनो नित्यत्वे तदवेदितुरपि तद्धननायोगादित्याशङ्कापरिहाराय फलितार्थं वदन् प्रकृतेन सङ्गमयति **एतानिति**। नात्र श्लोके हन्तृत्वादिमात्रं निषिध्यते; किंतु तत्प्रयुक्तं शोचनम्; तदुत्पादकप्रकारप्रतिषेधायैव ह्यत्र **कथं**शब्द इति भावः॥२१॥

शङ्कापूर्वकं **वासांसि** इति श्लोकमवतारयति **यद्यपीति**। ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तत्तत्कर्मानुरूपनारकितिर्यक्स्थावरादिशरीरपरिग्रहसंभावनया, प्रलयवत् अपरिगृहीतशरीरतयाऽवस्थितिसंभावनया चास्त्येव शोकनिमित्तम्। न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तननरपतिभवनपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः, जीर्णांशुकप्रहाणेन नूतनगोणीग्रहणादेश्च दुःखरूपत्वात्। न च वयमिह मानुषादिशरीरविलयसमनन्तरम्, अभिनववसनपरिधानवत्, अनिमिषदेहादिसंग्रहमुपलभामहे इत्याशंक्याह **धर्मयुद्ध** इति। **अधिकतरे**ति **कल्याण**विशेषणम्। **नव**शब्दाभिप्रेतोक्तिः **कल्याणानीति**। **हर्षनिमित्तमेवेति**। पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः कृतः; इदानीं तु तद्विपरीतहर्षविषये क्रियत इति भावः॥

---

1 येन सर्वमिदं ततमित्येतत् प्रकृतोपयोगितयाऽपि विवृणोति वासांसीति। अतोऽविनाशविषयमध्येऽयं श्लोकः। 2 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इति बृ. उ. ६. ४.

पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय व्यञ्जयन् द्रढयति—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४

शस्त्राग्न्यम्बुवायवः छेदनदहनक्लेदनशोषणानि आत्मानं प्रति कर्तुं न शक्नुवन्ति, सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यस्सूक्ष्मत्वादस्य तैर्व्याप्त्यनर्हत्वात् ; व्याप्य कर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्लेदनशोषणानाम् । अत आत्मा नित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः **स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥**

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५

छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते ; तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः; **अतः छेद्यादिविसजातीयः ।** अचिन्त्यश्च **सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्त-**

पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिं दार्ढ्य-सुखग्रहणरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् **नैनम्** इति श्लोकद्वयमवतारयति **पुनरपीति । नैनम्** इत्यादौ सार्धश्लोके वैशद्याय पृथगुक्तं करणासामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च परस्परप्रतियोगितया अन्यतरत्र इतरदन्तर्भवतीति भाष्ये पृथगनुपात्तम् । **अच्छेद्यः** इत्यादौ प्रत्ययोऽर्हार्थः । तेन **नैनं छिन्दन्ति** इत्यादिष्वपि तदर्हत्वं शस्त्रादेः प्रतिषिध्यत इति दर्शयति **न शक्नुवन्तीति । सर्वगत**पदं पूर्वोक्तहेत्वनुवादतया व्याचष्टे **सर्वगतत्वादात्मन** इति । अणोरात्मनः कथं सर्वगतत्वमित्याशङ्क्याह **सर्वतत्त्वेति ।** नात्र बहुश्रुत्यादि विरुद्धं जीवविभुत्वं **सर्वगत**शब्देनोच्यते ; किंत्वनुप्रवेशविशेषयोग्यतेति **स्वभाव**शब्दं प्रयुञ्जानस्य भावः । व्याप्तिवस्य पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रकारं प्रपञ्चयति **सर्वेभ्य** इति । **अत आत्मा नित्य** इति । सूक्ष्मत्वेन छेदनाद्ययोग्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः। **स्थिरेत्यादि । स्थाणुरचल** इति पदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनरूपम्, नाशायोग्यत्वनाशकाविषयत्वपरं वा, स्वाभाविकौपाधिकाविशदपरिणामराहित्यपरं वेति भावः । **पुरातन** इति । अत्र **नित्य**शब्देनानन्तत्वस्योक्तत्वात् **सनातन**शब्दोऽनादित्वपरतया सङ्कोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तानुमानानामुपलम्भयुक्तिविरोधपरिहारमुखेन सर्वदूषणपरिहारपरं प्रकृतोपसंहारपरं च **अव्यक्तः** इति श्लोकं व्याख्याति **छेदनेति** । शरीरादीनि यैः प्रमाणैश्छेदनादियोग्यतया प्रत्याय्यन्ते ; **तैस्तथाऽसौ न प्रत्याय्यते** । अहं जानामि इत्यादिरूपेणैव ह्यात्मन उपलम्भः । शास्त्रतस्तु नित्यत्वादिविशिष्टरूपेणेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिग्राहकविरोध इति भावः । निरूपितश्च **मोक्षधर्मे** व्यक्ताव्यक्तशब्दार्थः, "इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत् तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्" (भा. शा. २३०. ४१) इति । ननु कुसूलनिहितबीजस्याङ्कुरायोग्यत्वे साध्ये न तावत् व्यक्त्यपेक्षया धर्मिग्राहकविरोधः । तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकविषयभूतबीजत्वजात्याक्रान्ततया सामान्यतो विरोध एव भवति । तद्वदत्रापि दृष्टसजातीयतया विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह **अतश्छेद्यादिविसजातीय** इति । साजात्यग्राहकाभावात् वैजात्यग्राहकाच्चेति भावः । सहेतुकं सप्रकारं **चाचिन्त्य**शब्दार्थमाह **सर्वेति** । एतेन

यितुमपि नार्हः ; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेनम् आत्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे [1]मृतम् । तथाऽपि त्वं महाबाहो! नैवं शोचितुमर्हसि ॥

अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ; तथाऽपि एवम् अतिमात्रं न शोचितुमर्हसि; परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥

सौगताद्यभिमतानाम् आत्मानित्यत्वसाधनानां सत्त्वादीनां तदनुग्राहकतर्काणां उपलम्भागमादिविरोधात् मूलशैथिल्यमुक्तं भवति ; **अतश्चे**ति पूर्वोक्तप्रमाणानां बाधकाभावादपीत्यर्थः । यद्वा अनुमानान्तरमिदमुच्यते । तथा हि—आत्मा विकारानर्हः, विकारित्वग्राहकप्रमाणशून्यत्वात्, यथेश्वररूपम् इत्यन्वयदृष्टान्तः ; यथा घटादिः इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन व्याप्तिः । यत् यादृशाकारग्राहकप्रमाणशून्यम्, तत् तादृशाकारं न भवति, यथा नीलं न पीताकारमिति । **अविकार्य** इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकाराभावमात्रेण सिद्धसाधनता[शङ्का] स्यादिति तत्परिहारकरं(कं) प्रत्ययार्थं विवृणोति **विकारानर्ह** इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकालत्वात् क्त्वानिर्देशः ; न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । **अर्हसि** आत्मवेदिनस्ते शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५

एवं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमे शोकनिमित्ताभाव उक्तः । अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते **अथचे**त्यादिना श्लोकत्रयेण । **अथे**ति पक्षान्तरारम्भार्थः, प्रश्नार्थो वा ; अभ्युपगमार्थो वा । **वा**शब्दो[ऽपि] विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । [2]**नित्यजातं नित्यमृतं** नियतोत्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोके चेममर्थं प्रपञ्चयिष्यति । न हि नित्यस्य जातत्वमृतत्वसंभवः । न च जन्ममरणक्रियास्वरूपं नित्यत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्दस्यात्मविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय **नित्यजातम्** इतिवत् **नित्यमृतम्** इति समस्योक्तम् । **देह**मिति विशेषणादिसामर्थ्यफलितमुक्तम् । **एवे**ति **च**शब्दार्थः । अवधारणफलितमाह **नदे**हेति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । इदानीं देहतयाऽभिमतस्याऽऽत्मनो नाशे सत्यपि दुष्परिहरत्वान्म**हाबाहु**स्त्वं नातीव शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण **एवं**शब्दः । यद्वा पूर्वं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमात् परलोकादिभयेनातिमात्रशोकोऽपि युज्यते । इदानीं तु संसारमोचकादिवत् **महाबाहो**स्तवातिमात्रप्रीतिस्थाने कथमतिमात्रशोक इति भावः । **त्वं महाबाहो** इति । शूरस्य ते स्वपरमरणोद्वेगो न युक्त इत्याकूतम् । प्रतिज्ञाया हेतुसाकाङ्क्षत्वादुत्तरश्लोकस्थं वा विशेषणद्वयसूचितं वा हेतुं निष्कृष्याऽऽह **परिणामे**ति ॥ २६ ॥

---

1 मृतशब्दस्य देहाद्विश्लिष्टेत्यर्थस्वारस्यमालोच्य, भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीत्येतद्वापातार्थग्रहणेन देहेन सह जायते म्रियते चेति, देहातिरिक्तानित्यात्मपरतया श्लोकव्याख्यानसंभवेऽपि आमरणानुवृत्तदेहांशात्मत्वसंभवेऽतिरिक्तात्मस्वीकारस्य निष्प्रयोजनत्वात् गौरवाच्चोपेक्षा। मृतशब्दस्य त्यक्तप्राणदेहपरत्वे तस्य प्राणसंयोगरूपजन्म ध्रुवमिति न सुवचम् । देहविश्लिष्टप्राणपरत्वेऽपि तस्य पुनर्देहसंयोगो न ध्रुवः। अतो मृतशब्दो नष्टमात्रपरः। नजायतेम्रियत इत्यत्र तथैवार्थात् ।

2 नित्येति । योयो देहः सस जातः सस मृत इति जननमरणयोर्नियतत्वम् ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म [1]मृतस्य च। तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥

उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः-अवर्जनीय उपलभ्यते; तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम्। कथमिदमुपपद्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति? सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, असतश्चानुपलब्धेः। उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः। तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते। असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते। न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते। कारकव्यापार-नामान्तरभजन-व्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता। अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः।

ध्रुवमृत्युमृतादिशब्दानामर्थान्तरव्युदासाय प्रकृतोपपादकं जातस्येत्यादिकं व्याख्याति **उत्पन्नस्ये**त्यादि। **उपलभ्यत** इति हिशब्दसूचितप्रमाणप्रसिद्धिरुच्यते। हेतुपरत्वेऽपि **हिशब्दस्य**, अर्थात्तत्सिद्धिः। मृतस्य जन्मव्याघाताभिप्रायेण चोदयति **कथ**मिति। यदि केवलमौपदेशिकोऽयमर्थः स्यात्, तदाऽभ्युपगम्येत। अत्र तु जातस्य **ही**ति लोकसिद्धानुवादेनोच्यते। लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्दृष्टा; न तु कदाचिदुत्पद्य निरुद्धस्य। यदि च नष्टं पुनर्जायेत, तदा दुःखात्यन्तनिवृत्तेरशक्यत्वात् अपवर्गशास्त्रमखिलमप्रमाणं स्यात्। व्याधिशत्रुविजयादिप्रयासश्च निरर्थकस्स्यात्। पुत्रादिमरणे च न शोचनीयम्। अतो नेदमुपपत्तिमदिति भावः। परिहरति **सत एवे**ति। नन्विदमुभयमप्ययुक्तम्, सत उत्पत्तिनैरपेक्ष्यात्, प्रागसतामेव च घटादीनामुत्पत्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह **उत्पत्ती**ति। निदर्शयति **तन्तुप्रभृतीनि ही**ति। अन्त्य(न्य)तन्तुसंयोगात्पूर्वं दीर्घैकतन्त्वारब्धे च स्वपटाऽप्येवमिष्यत इति भावः। उक्तं च **नारायणाचार्यैः**, "**एकस्मात् दीर्घतमात् तन्तोः पटादेरुत्पत्तिर्दृष्टा**" इति। असत्कार्यवादिनं प्रति, किम् अवयवीति कश्चिदवयवसमुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते कल्प्यते वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पे दूषणमाह **असदि**ति। **एतावत्** रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमित्यर्थः। **वादिनोपलभ्यत** इति पदाभ्यां वाङ्मनसविसंवादमभिप्रैति। एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति **नही**ति। द्वितीयकल्पं दूषयति **कारके**ति। यदि साङ्ख्यवत् वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदामः, तदा भवेदेव कारकव्यापार(ादि)नैरर्थक्यादिदोषः। वयं हि द्रव्याणां सर्वेषामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां चागन्तुकत्वं ब्रूमः। घटादिवत् प्रदीपादिष्वप्यवस्थान्तरापत्तिरनुमीयते। चूर्णितविशीर्णघटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्याऽनुपलम्भः। अतो न कश्चित् दोष इति भावः। **व्यवहारविशेषो**ऽत्र उदकाहरणादिरभिमतः, नामान्तरभजनस्य पृथगुक्तत्वात्। एतेन कारणसंख्यापरिमाणवृद्धिसंस्थानादिभेदः पूर्वत्वोत्तरत्वनष्ट[त्व]ानष्टत्वादिरपि निर्व्यूढः। द्रव्यान्तर[त्व]कल्पनायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्यावयवावयविगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्चातिक्लिष्ट इत्यभिप्रायेणाह **न द्रव्यान्तरे**ति। आहुश्च, "यदि द्रव्यान्तरं **कार्यं** कारणेभ्यो भवेदिह। गुरुत्वमतिरिच्येत कार्ये तच्च न दृश्यते। द्विपलं घट इत्येतद्व्यपदेशो न युज्यते" (भा. मो.) इति। निगमयति **अत** इति। तावत एवोपलम्भादन्यस्याप्यनुपलम्भात् कल्पकानां

---

1 मृतशब्दस्य सप्राणवस्तुविनाश एव प्रसिद्धया देहमात्रपरत्वेपि तस्य भस्मादिभूतस्य मृद्भावादिना पुनरुत्पत्तेर्दृष्टत्वात् हीति प्रसिद्धिरस्त्येव। एवञ्च तुल्यन्यायेन घटादेरपि ग्रहणम्।

उत्पत्त्याख्यामवस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते । मृद्द्रव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया ।

चान्यथैवोपपन्नत्वादित्यर्थः । ननु भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषः ; विनाशस्त्वभावरूपः तद्विरुद्धश्च कथं तदवस्थेत्युच्यत इत्यत्राह **उत्पत्त्याख्यामिति** । अयमभिप्रायः---न तावत् अभावाख्यं किञ्चित् पदार्थान्तरं विविच्योपलभामहे । नापि नास्तिव्यवहाराद्विना कल्पयितुं युक्तम्, उभयसंप्रतिपन्नावस्थान्तरादिनैव तन्निर्वाहात् । न च श्यामावस्थाप्रहाणेन रक्तावस्थापरिग्रहे घटनाशव्यवहारप्रसङ्गः, कपालाद्यवस्थावत् रक्तावस्थाया घटावस्थाविरोधित्वस्य भवताऽप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्वेनैकराश्यनुप्रविष्टानां विरोधो न युज्यत इति वाच्यम्, तेजस्तिमिर-शीतोष्ण-तृणदहनादीनां भावानामेव सहानवस्थान-वध्यघातुकत्वलक्षणविरोधदर्शनात् । अभावाभावस्य च भावत्वस्वीकारात् । अन्यथा पदार्थत्वेनैकराशेरभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते । तदेवं विरोध्युत्तरावस्था प्रध्वंसः । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभावः । वस्त्वन्तरगतासाधारणविरोधिधर्म एव समानाधिकरणव्यधिकरणनिषेधभेदेनान्योन्याभावोऽत्यन्ताभावश्च । देशकालसंभेदविशेषः, तत्कृतावस्थाविशेषो वा संसर्गाभावः । प्रतियोग्यादिभेदाच्च पितृत्वपुत्रत्वादिव्यवहारवत् अस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारवैचित्र्यमिति ।

ननु यदि कपालत्वाद्युत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः, तर्हि कपालविनाशे घटविनाश एव विनष्टः स्यादिति चूर्णावस्थायां घटोन्मज्जनप्रसङ्गः । यदि च पिण्डावस्था घटप्रागभावः, तदा पिण्डीकारा(करणा)त्पूर्वं प्रागभावाभावात् घटसिद्धिर्घटात्यन्ताभावो वा स्यादित्यत्राह **मृद्द्रव्यस्येति** । अयमभिप्रायः-न तावदेकैव कपालत्वावस्था घटत्वावस्थाविरोधिनी, चूर्णत्वाद्यवस्थानामपि तद्विरोधित्वात् । अभावरूपं प्रध्वंसमभ्युपगच्छतोऽपि विरोध्यवस्थापरंपरा अवर्जनीया । ततः कपालत्वचूर्णत्वादीनां विरोध्युत्तरावस्थात्वाविशेषात् तासु सर्वास्ववस्थासु घटविनाशव्यवहारोपपत्तिः । एवं प्रागभावेऽपि विरोधिपूर्वावस्थापम्परया निर्वाहः ।

एवमनभ्युपगमे अ(व्य)तिरिक्ताभावपक्षेऽप्युक्तदोषो दुर्वारः । [1]तत्रापि हि यदि घटाख्यं द्रव्यं घटप्रागभावनिवृत्तिः, तर्हि घटनिवृत्तौ घटप्रागभावनिवृत्तिरेव निवृत्तेति पुनः घटप्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथाच सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदायोगात् घट एव न स्यात् । प्रागभावस्य च सामग्रीसम्पत्तौ भावशिरस्कत्वात् नष्टाया एव घटव्यक्तेः पुनरुन्मज्जनं स्यात् । एवं यदि प्रध्वंसस्य घट एव प्रागभावः, तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं प्रध्वंसप्रागभावाभावात्पिण्डावस्थायां घटप्रध्वंसः स्यात् । तथा च सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत, स्वप्रध्वंसे वर्तमाने स्वोत्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालवस्थायामपि तदुन्मज्जनप्रसङ्गात् । एवं च पिण्डावस्थायां घटविनाशप्रसङ्गे विनाशस्य भावोत्तरकालीनत्वात् पिण्डात्प्रागेव घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च तत्सिद्धिनाशकालयोर्द्वयोरपि कारकव्यापारानर्थक्यं स्यात् इत्यादि दूषणशतं देयम् । अतस्सुष्ठूक्तं 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभावप्रध्वंसौ' इति । **पिण्डत्वघटत्वेत्यादिना**, "मही घटत्वं घटतः कपालिका

---

1 **अभावाभावस्य भावरूपत्वात् घटप्रागभावध्वंसः घटध्वंसप्रागभावश्च घट एवेति तार्किकाः । अतस्तेषामपीदं समानं दूषणं परिहरणञ्चेति ।**

तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः। सैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः। एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽल्पीयान् शोकः, सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न संभवतीत्याह—

[1]अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत। अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का [2]परिदेवना ॥ २८

मनुष्यादीनि भूतानि सन्त्येव द्रव्याणि अनुपलब्धपूर्वावस्थानि उपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमावस्थानि अनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ॥

कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः" । (वि. २. १२. ४३) इति भगवत्पराशरवचनं स्मारयति । तत्र हि प्रकरणे नास्त्यस्त्वसत्यादिशब्दानामवस्थान्तरापत्तिनिबन्धनत्वं स्पष्टम् । व्याख्यातं च **शारीरकभाष्ये** । नन्वेवमपि **जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः** इत्येतावदुपपद्यताम्, उत्पन्नस्य घटादेर्नाशदर्शनात्; **ध्रुवं जन्म मृतस्य च** इति तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । न च पुनरुत्पत्तिरस्य शोकनिमित्तम्, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येतेत्यत्राह **तत्रेति** । अयमभिप्रायः–यदवस्थस्य द्रव्यस्य विनाशः, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते; किंतु तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि द्रव्यं घटाकारेण नष्टं कपालाकारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपालावस्था घटावस्थस्य द्रव्यस्य नाशः, कपालावस्थस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अत एवमुपपन्नं नष्टस्योत्पत्तिरिति । **सैव** उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र **प्राप्ति**शब्देन प्रथमक्षणागमस्य विवक्षितत्वादुत्तरेषु क्षणेषूत्पत्तिशब्दप्रयोगाभाव उपपन्न इति सूचितम् । एवं सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादनं च नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव शोकापनोदनार्थताऽपि युक्ता । यद्वा यदी(दि)दमचिद्द्रव्यं नष्टमिति शोचसि, तर्हि तदेव द्रव्यं तदुत्तरावस्थतयोत्पन्नमिति किं न प्रीयस इति भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरूपणभेदादुत्पत्त्याख्या विनाशाख्या चेति **उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणाम**मेत्युक्तम् । एवं प्रलयापेक्षया सृष्टेर्विनाशत्वेऽपि पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षया व्यवहारव्यवस्था । **परिणामिन** इति अपरिहार्यत्वकारणं तत्स्वभावत्वमुक्तम् । **इतिशब्देनापरिहार्यपदं** हेत्वभिप्रायमिति व्यञ्जयति ॥ २७ ॥

एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम् । अथ तत्तद्वस्तूनां प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थायां सुखरूपत्व–दुःखरूपत्वयोरन्यतरविवेकानर्हानुपलभ्यदशापत्त्या चाशोचनीयत्वमुच्यते **अव्यक्तादीनीति** । **भूत**शब्दस्यात्र देहपरत्वार्थमुक्तम् **मनुष्यादीनीति** । **अव्यक्तव्यक्ता**दिशब्दानां प्रकृत्यवस्थाविशेषादिपरत्वभ्रमव्युदासाय **यादवप्रकाशोक्त**सद्ब्रह्मादिपरत्वस्य च प्रकृतानुपयोगज्ञापनायोक्तम् **अनुपलब्धे**त्यादि । "अदर्शनादिहाऽऽयातः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा किमनुशोचसि" (भा. स्त्री. २. १२. १३) इति ह्यन्यत्राप्युच्यते । **स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त** इति । अयमभिप्रायः–

---

1 अत्र भूतशब्दो देहमात्रपरः । मूले विशेषणत्रयेण क्रमात् प्रागभाव-जन्म-विनाशरूपावस्थात्रयव्युत्पादनम् । 2 केति किंकारणिकेत्यर्थः ।

एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्ते आश्चर्यस्वरूपे आत्मनि द्रष्टा वक्ता[1] श्रोता यत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवत् वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥ २९

एवमुक्तस्वभावं स्वेतरसमस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपापः उपचितपुण्यः कश्चित् पश्यति। तथाविधः कश्चित् परस्मै वदति।

न तावदेषां द्रव्याणां मनुष्यत्वादिव्यक्तावस्था स्वभावः, संहतिविशेषादिसाध्यत्वात्। नाप्यव्यक्तपूर्वोत्तरावस्था, तस्या अपि विभागादिसाध्यत्वात्। अतः सामान्यतः परिणामित्वमात्रं स्वभावः। ततश्च यथा परिणामिनो द्रव्यस्याव्यक्तपूर्वावस्था व्यक्तमध्यावस्था च न शोकनिमित्तम्; एवमुत्तरावस्थाऽपीति। **एव**कारोऽत्रावर्जनीयत्वपरः, स्वभावप्राप्तिपरो वा। यद्यव्यक्तावस्थैव स्वभाव इति मनुषे, तदा स्वभावपरित्यागलक्षणमनुष्यत्वाद्यवस्थैव शोचनीया। यदि पुनर्मनुष्यत्वाद्यवस्थैव स्वभावः; प्रतिबन्धकवशादव्यक्तावस्थेति मन्वीथाः,, तदाऽपि प्रतिबन्धकस्यावर्जनीयत्वादागन्तुकस्य तस्य कदाचिदपगमे पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धेश्चायत्नलभ्यत्वान्न कथञ्चिदपि शोचनीयम्। यदि तु स्वभाव एव वस्तूनां सामान्यतश्शोकनिमित्तम्, तर्हि प्रतिनियतविचित्रस्वभावानन्तवस्तुसन्तते जगति सर्वस्य सर्वदा दुःखजलनिधावेव मज्जनमिति नेदानीं विशेषतश्शोकनिमित्तमस्ति। अथौपाधिकस्यापि सुखहेतोर्वियोगाच्छोकः, तदा दुःखहेतूनां शत्रुप्रभृतीनां भैक्षचर्यादेश्च परमार्थतश्शोकनिमित्तत्वम्; न तु सुखहेतोः शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादेर्वा। अथ सुखहेतोः स्वशरीरादेर्नाशात् बिभेषि? तर्हि महाबाहुना भारतेन त्वया जिघांसूनां सन्निधौ यथाशक्ति व्यापारेण(व्यापरणेन?) शरीरादिरक्षणं कार्यम्। यदि च बन्धुवधादिनिमित्तलोकापवादादेर्भीतिः, तदा समर्थस्य ते बन्धुसंरक्षणाद्यभावनिमित्तो महीयान् अपवादस्स्यात्। भीरुत्वादिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्तिस्स्यात्। नचायं दुस्त्यजः शीतातपादिसांस्पर्शिकदुःखवत् शोकः, किंत्वविचारितरमणीयाभिमानमूलतया तन्निवृत्त्या परिहार्यः; अत एव(वं) देहात्ममोहमहाग्रहगृहीतस्त्वं लोकायतसमयरहस्यतत्त्वविचारेणापि न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसीति **परिदेवना** किंनिमित्तेत्यर्थः। तदिदमुक्तम्, **न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति** इति॥ २८॥

एवमन्वारुह्यवादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्वसिद्धान्तमेव देहात्ममोहमूलदुरितावलीमलीमसे जगति तदधिकारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह **एव**मिति। कतिपयपदविशेषितोऽयमौपनिषद[1] एव आश्चर्यवदित्यादिश्लोकः। **एवमुक्तस्वभावम्** इति **एन**मित्यस्यार्थः। 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादिनोक्तं वैजात्यम् आश्चर्यत्वहेतुतयाऽऽह **स्वेतरे**ति। **आश्चर्यव**च्छब्दस्य पश्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वभ्रमव्युदासायोक्तम्, **आश्चर्यवदवस्थित**मिति। आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवात्रोचितमिति भावः। एतेन कर्तृ-

---

1 **श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः (क. उ. 2. 7)**

एवं कश्चिदेव शृणोति । श्रुत्वाऽप्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चित् वेद । चकारात् द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतश्श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

दृष्टान्ततया [1]**शङ्करोक्तं** योजनान्तरमपि दूषितम् । **कश्चिदिति** निर्धारणार्थमाह **अनन्तेष्विति**। ज्ञानेन हीनानां नराणामपि पशुभिरसमत्वदर्शनायोक्तम् **जन्तुष्विति** । **कश्चिदित्यस्य** तात्पर्यार्थमाह **महतेति** । यथा (तथा) चोच्यते, "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इति । **अन्यशब्दोऽत्र** पूर्वोत्तरवाक्यगतकश्चिच्छब्दसमानार्थः । **परमा** इत्यर्थलब्धोक्तिः । **श्रुत्वाऽपि न वेद** इत्युक्ते व्याघात-शास्त्रानारम्भादिदोषः स्यादित्याशङ्क्योक्तम्, **यथावदवस्थितं तत्त्वत** इति । प्रामाणिकसमस्ताकारयुक्त-मनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदिनोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं, **श्रुत्वा**ऽपीत्यादिवाक्यस्थचकार-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्समुच्चेतव्यानि चाह **चकारा**दिति । 'देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टैव तावद्दुर्लभः; किमुत यथावस्थितद्रष्टा । [2]तथाविधेषु सत्स्वपि वक्तैव दुर्लभः; किमुत सकलरहस्यवक्ता । तादृशेषु सत्स्वपि श्रोतैव दुर्लभः; किंपुनर्बाह्यान्तरसकलशिष्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वादृशः' इत्यभिप्रायः । प्रथमं श्रवणम्, ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्मनिश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराभ्यासादिना यथावस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनाद्दर्शनम्, ततो[ऽपि] रत्नतत्त्ववत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात् [स] विशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र[3] देहातिरिक्तश्चेदात्मा, किं तथा नोपलभ्यते इति शङ्कापाकरणाय दुर्ज्ञानत्वकथनम् । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेकमुपालभे[1] इति भावः ॥ २९ ॥

अथ यथा देवादिस्थावरान्तेषु भूतेषु देहांशे जातिगुणदेशकालदुर्भेदत्वसुभेदत्वादिवैषम्यमुपलभ्यते; तद्वत् देहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्यं दृश्यते । [4]देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः । एवं

---

1 कर्तृदृष्टान्ततयेति । यः आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः इत्येवं द्रष्टृवक्तृश्रोतृषु आश्चर्यतुल्यत्वं शांकरोक्तं नेष्टम्, दृष्टिक्रियादिकर्मणि आत्मनि आश्चर्यतुल्यत्वं तदुक्तमिष्टमिति भावः । आश्चर्यवत्— आश्चर्येण तुल्यम् । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । अपूर्वाकारविशिष्टमिति यावत् । न तु मतुप्; नपुंसकत्वौचित्यात् । ननु पुंसो आश्चर्यो वक्तेति कर्तर्येवाश्चर्यत्वं श्रूयते-अत्रान्त्यान्तिमपादे कर्तुरेवाभाव उच्यते । अतः द्रष्ट्रादिदौर्लभ्यकथनमेवात्र युक्तमिति चेन्न—कर्तृदौर्लभ्यस्य आत्मगताश्चर्यत्वप्रयुक्ततया तस्यैव साक्षादुक्तिसंभवात् । अन्तिमपाद एव चकारेण, पश्यन्नपि न पश्यति, वदन्नपि न वदति, शृण्वन्नपि न शृणोति इति द्रष्ट्रादिदौर्लभ्यस्य विवक्षणाच्च हेतुभूतात्मगताश्चर्यत्वस्यैवात्र वक्तुमुचितत्वात् । "जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः । तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण संगतः" इत्युक्ताश्चर्यतमात्मानं कश्चित् पश्यति । यं लब्ध्वा चाधिकं लाभं मन्यते नाधिकं ततः इत्युक्तेः । 2 तथाविधेषु सत्स्वपीति । सम्यग्दर्शनानन्तरमपि वक्तुं न समर्थः । तथा दृष्टुः वक्तुः सकाशात् श्रवणेऽपि ग्रहणं दुष्करम् । श्रवणे जातेऽपि तद्विषयसम्यग्धारणमशक्यमिति प्रथमयोजना । दर्शनं दुर्लभमिति किम्, वचनमपि दुर्लभम्, तत् किम्, श्रवणमपि दुर्लभमिति द्वितीययोजना । श्रवणे यथावस्थितवचनादिकमनायासेन भवत्येवेत्यपि नेति, श्रुत्वाप्यन्तिमपादेनोच्यते । उत्तरोत्तरस्मिन् दौर्लभ्याधिक्यं विवक्षितम् । 3 देहातिरिक्तश्चेदिति । अत्र 'आत्मा' देहातिरिक्तश्चेत् किं तथा नोपलभ्यते । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा किं त्वामेकमुपालभे इत्युक्तिप्रत्युक्तिरूपश्लोकस्फुरणं भवति । 4 देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ता इत्यस्यायमर्थः—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत। तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०

सर्वस्य **देवादिदेहिनो देहे** [1]**वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्यो मन्तव्यः। तस्मात्** सर्वाणि **देवादिस्थावरान्तानि** भूतानि विषमाकाराण्य**युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतस्समानानि नित्यानि च। देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वं च। ततो** देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य **न शोचितुमर्हसि; न केवलं भीष्मादीन् प्रति ॥ ३० ॥**

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि। धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

अपि चेदं **प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि** अग्नीषोमीयादिवत् **स्वधर्ममवेक्ष्य न विकम्पि-**

नित्यत्वानित्यत्वादिलक्षणवैषम्यमपि संभाव्येतेति शङ्कानिराकरणायोच्यते देहीति। **वध्यमानेऽपीति** सामर्थ्यानीतमुक्तम्; 'हन्यमाने शरीरे' (२. २०) इतिवत्। अन्यथा, **देहे सर्वस्ये**त्यस्य नैरर्थक्यं, **देही**त्येतावतैव देहवर्तित्वसिद्धेः। [2]**भूत**शब्दोऽत्र क्षेत्रज्ञपर्यन्तः। **सर्वाणि** इत्यादिसूचितशङ्काहेतुः **विषमाकाराण्यपि** इत्यनूदितः। देवादिभेदात् तत्प्रयुक्तसुखादिभेदाच्चेति शेषः। **उक्तेन स्वभावेनेति।** पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वाच्छेद्यत्वादिनेत्यर्थः। **नित्यानि चेति।** न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनीयमित्यर्थः। **देहगतं तु वैषम्य**मिति। देहमात्रगतं देवादिसन्निवेशवैषम्यम्। सुखादिवैषम्यं त्वात्मगतमपि तत्तद्देहोपाधिकधर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषतारतम्यात्मकम्। चेतनानां देहा(वा ?)दिशब्दैर्व्यपदेशस्तु शरीरस्यापृथक्सिद्धिमात्रनिबन्धन इति भावः। प्रकृतसङ्गतिज्ञापनाय **सर्वाणी**त्यस्य व्यवच्छेद्यमाह **न केवलं भीष्मादीन् प्रती**ति ॥ ३० ॥

एवम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना 'न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेना**स्थानका**रुण्यमपोदितम्। अथ **स्वधर्म**मित्यादिना **मरणादतिरिच्यते** इत्यन्तेन **धर्माधर्मधी**रपोद्यते। **अपि चेति** समुच्चेतव्यहेत्वन्तरपरप्रकरणभेदद्योतनार्थः। **धर्म्याद्धि युद्धात्** इति वाक्यशेषप्रदर्शितं **स्वधर्मम्** इत्यस्य विशेष्यमाह **इदं....युद्धमिति।** स्वो धर्मः स्वस्य वा धर्मः **स्वधर्मः।** विकम्पितुमित्येतत्सामर्थ्यसिद्धमुक्तं **प्रारब्धमिति।** अधर्मधीहेतुं सामान्यनिषेध[विषय]मनुवदति **प्राणिमारणमपीति।** प्रबलं विशेषशास्त्रं निषेधशास्त्रात्, निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयति **अग्नीषोमीयादिव**दिति। धर्मयुद्धव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदन्यस्य श्रेयसः क्षत्रिये स्वरूपनिषेधभ्रमं व्युदस्यन् क्षत्रियस्य प्रशस्यतरं धर्म्ययुद्धा-

---

देवादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वात् देह इवाऽऽत्मन्यपि देवत्ववैषम्यम्। तद्वत् देहाकारविशेषवत् आत्मगतसुखित्वादिविशेषरूपमपीति। एतत्समाधानमुपरि चेतनानामिति वाक्येन। देवत्वं शरीराकार एव; न तु सुखित्वादिकम्। आत्मपर्यन्तप्रयोगस्तु शरीरापृथक्सिद्ध्यैवेति। तत्र देहादिशब्दैरित्यत्र देवादिशब्दैरिति पाठो युक्तः अक्लिष्टश्च; तस्यैव प्रसक्तत्वात्। देहशब्दस्यात्मपर्यन्ततायाः सिद्धान्तेऽभावाच्च। 1 ननु वध्यमाने इति कथम्। हन्यमाने इति प्रयोक्तव्यमिति चेत्– शान्त्यभ्युदये 16. 126 श्लोके "बाधितश्चक्रधारया" इति पाठं दृष्ट्वा दीक्षितव्याख्यायाम् बध हिंसायामिति भौवादिको धातुरिति शाब्दिकैरुक्तम्। 2 भूतशब्दोऽत्रेति। 28 श्लोके तद्भाष्ये च यथा शरीरमात्रपरत्वम्, न तथा; किं तु क्षेत्रज्ञपर्यन्तत्वमेवात्र श्लोके इत्यर्थः।

तुमर्हसि। धर्म्यात्-न्यायतः प्रवृत्तात् युद्धादन्यत् हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते। "शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥"(१८.४३) इति हि वक्ष्यते। अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वक-कल्याणतरदेहस्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेः संज्ञपनस्य। "न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिस्सुगेभिः। यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत्र त्वा देवस्सविता दधातु" (यजु. ४. ६. ९. ४६ ; यजु. ब्रा. ३. ७. ७. १४) इति हि श्रूयते। इह च युद्धे मृतानां

दन्यन्नास्तीत्येतदर्थमन्वयमाह **धर्म्यादिति**। धर्म्यत्वं धर्मादनपेतत्वम्। तद्धेतुः **न्यायतः प्रवृत्तत्वम्**। तच्च निरायुध-निवृत्त-शरणागतादिषु शस्त्रप्रयोगाद्यभावात्। हिशब्दसूचितं वक्ष्यमाणमाह **शौर्यमिति**। ननु **अग्नीषोमीयादिवत्** इत्येतदेव न संप्रतिपन्नम्, तस्यापि हिंसात्वेनाधर्मत्वस्यावर्जनीयत्वात्। न च निषिद्धत्वमुपाधिः; न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधेन तस्य साधनव्यापकत्वात्। नापि विहितेतरत्वमुपाधिः, अविहिताप्रतिषिद्धेष्वपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारात्[1]। न च सामान्यनिषेधो विशेषविधिवाक्यविरोधात् सङ्कुचितविषयः। सङ्कोचहेतोर्विरोधस्यैवाभावात्। सामान्यविशेषवाक्ययोः प्रत्यवाय-क्रतुसाधनत्वपरत्वादेकस्यैव क्रतुप्रत्यवायसाधनत्वाविरोधात्। न च प्रत्यवायसाधनं न विधीयेतेति वाच्यम्; हरीतकीभक्षणादिष्विव क्रत्वनुप्रविष्टप्रायश्चित्तार्हहिंसासाध्यदुःखस्याल्पतया क्रतुसाध्यसुखस्य च भूयस्तया तदुपपत्तेः। उक्तं च **साङ्ख्यैः**, "हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति[2] क्रतोश्चोपकरिष्यति" (सां. कौ. २) इत्यादि। आह च **पञ्चशिखाचार्यैः**, "स्यात् स्वल्पस्सङ्करः [स]सुपरिहरस्सप्रत्यवमर्शः[3] (र्ष:)" (व्या. भा. १. १३) इति। अतोऽग्नीषोमीय(यादि)वदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह **अग्नीषोमीयादिषु चेति**। अधर्मसाधको हिंसात्वहेतुरसिद्धः। उपाधिश्च न पक्षव्यापकः, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्, तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः। अहिंसात्वमेवोपपादयति **निहीनतरेति**। अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हि हिंसालक्षणम्। अत्र तु तद्विपरीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति **नवा इति**। **एत-दिति** क्रियाविशेषणम्। **सुगेभिरिति** सुगैरित्यर्थः। पिष्टपश्वादिविधिस्तु कार्तयुगधर्मनिष्ठाधिकारिविशेष-नियतः। "पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति" (भा. मो. १७५. ३४) इत्यादिवचनाच्चेति भावः। अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिबलादहिंसात्वम्। इह तु कथमित्यत्राह **इह चेति**। अयमप्यर्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः। ननु "अहिंसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" (छा. ८. १५. १) इत्यादिनाऽग्नीषोमीयादेर-

1 इहश्चोपाधेः साध्यसमव्याप्तत्वाभिप्रायेण। उपाधेः साध्यव्यापकत्ववत् साध्यव्याप्यत्वमपि पूर्वेष्टम्। तन्नास्तीत्यर्थः। किमर्थं तदिष्यत इति चेत्—उपाधिशब्दस्य स्वगतव्याप्तेहेतावारोपकः इत्यर्थः। अत उपाधेः साध्यव्याप्यत्वमावश्यकमिति। अत्र विहितेतरत्वं पक्षेतरस्वरूपत्वान्नोपाधिरिति च भाव्यम्। 2 आवक्ष्यति। वहंधातुः। दोषावहनं दोषोत्पादनं करिष्यति। एवं पुरुषस्य दोषोत्पादनेऽपि तत्क्रतोः साद्गुण्यं करिष्यतीत्यर्थः 3 शाकारस्थाने षकारः तत्त्वकौमुद्याम्। प्रत्यवमर्षः सहनम्। सह्यो दोष इति। से. मी. पु 61 टिप्पणे विशेषः।

कल्याणतरदेहप्राप्तिरुक्ता, "वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति" इत्यादिना। अतः, चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येव, अस्य रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु संज्ञपनम् ॥३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

अयत्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते॥

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥

अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतम् इमम्—**आरब्धं संग्रामं मोहान्न करिष्यसि चेत्**—ततः

[न्यस्य] हिंसात्वं प्रतीयते ; अन्यथा **अन्यत्रे**ति तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेरित्यत्राह **अत** इति। अयमभिप्रायः-न तावदिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेषु चिकित्सकशल्यप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात्। नापि प्राणवियोजनमात्रम्, अतद्रूपेषु सर्वस्वहरण-नारकपीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात्। न चायमुपचारः, नियामकाभावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात्। अतोऽनर्थपर्यवसितस्तादात्विकदुःखजनको व्यापारो हिंसेत्येव तत्त्वम् इति। ततश्च, 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्येतत् पश्चादेर्मात्रिपुरुषार्थविशेषानभिज्ञपामरदृष्ट्योक्तम्। तस्मिन्नपि वाक्ये हिंसात्वं नास्तीत्येव तात्पर्यम्। उक्तं च **मनुना**, "तस्मात् यज्ञे वधोऽवधः" (मनु. ५.३९) इति। अत्रापि 'वध' इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः। 'अवध' इति तत्त्वकथनम्। यद्यपि क्रत्वनुप्रविष्टानां सोमोच्छिष्टभक्षणप्रभृतीनां हिंसालक्षणवत्त्व लक्षणान्तरेण व्यवच्छेदः ; तथाऽपि तेषां प्रत्यवायानाधायकत्ववचनबलादेव तथात्वमङ्गीकुर्मः ; न पुनः क्रत्वर्थतया विधानमात्रेण। नन्वेवमुत्सर्गापवादन्यायस्य कीदृशो विषयः ? तादृश एव, यत्र[1] निरवकाशविशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरङ्गमेतत् ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशंसामुखेनाधर्मभ्रममुन्मूलयति **यदृच्छये**ति। **यदृच्छयोपपन्न**मित्यत्राहेतुकत्वादिभ्रमव्युदासायाह **अयत्नोपनत**मिति। प्राक्तननिरतिशयपुण्यविपाकलभ्यत्वात् इदानी**मयत्नोपनतत्वम्**। **निरतिशयसुखोपायभूत**मिति। **स्वर्ग**शब्दो हि, "यस्मिन्नोष्णं न शीतम्", "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" (शा. भा. ६-१-१) इति निरतिशयसुखविशेषे व्युत्पन्नः। देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः। धर्माणां च स्वतोनिरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः। फलाभिसन्ध्यादिलक्षणप्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति च्विप्रत्ययमप्रयुञ्जानस्य भावः। **अपावृत**शब्दाभिप्रेतं **निर्विघ्न**त्वम्। **सुखिन** इत्यस्य **पुण्यवन्त** इति प्रतिपदम्। न हि सुखमेवेदृशयुद्धलाभहेतुः ; अतोऽत्र **सुख**शब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः। यद्वा, अत्र सु**खि**शब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसंबन्धपरः। तद्योग्यत्वं च पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाधनत्वमुक्तम्। अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह **अथचेदि**ति। युद्धाकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वंशब्दः क्षत्रियत्वपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् **क्षत्रियस्य स्वधर्मभूत**मिति। **इमम्** इति निर्देशाभिप्रेतमुक्तम् **आरब्ध**मिति। **मोहात्** धर्मेऽप्यधर्मत्वभ्रमादित्यर्थः।

---

1 **एतद्विवेचनम्, 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' इत्यत्र भाष्यार्थदर्पणेऽपि द्रष्टव्यम्।**

प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात् स्वधर्मफलं निरतिशयसुखम्, विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥

न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम् । 'पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायितः' इति अव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च **समर्थानि असमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिस्सर्वसंभावितस्य तद्विपर्ययजा ह्यकीर्तिः मरणादतिरिच्यते । एवंविधाया अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ।। ३४ ।।**

न हि युद्धस्याकरणमात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायहेतुः, सर्वदा युद्धकरणप्रसङ्गादित्यत उक्तं **प्रारब्धस्येति** । **स्वधर्मफलमिति** । **धर्म**शब्दोऽत्र फलपरः, अन्यथा पौनरुक्त्यात्, अनुवादमात्रत्वेऽनिष्टप्रसङ्गपर्यवसानाभावाच्चेति भावः । आगामिकीर्तिविषयत्वायोक्तं **विजयेनेति** । न केवलं दृष्टादृष्टरूपनिरतिशयपुरुषार्थहानि(न)मात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापम[प्य]वाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

एवं दृष्टादृष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्यवायश्चोक्तः । अथ दृष्टप्रत्यवायमाह **अकीर्तिं चेति** । **अकीर्ति**रिह दुष्कीर्तिः । **न ते केवल**मि[1]त्यादौ, 'नापि पारलौकिकनिरतिशयपापमात्रम्' इत्यनुसन्धेयम् । **प्रारब्धे पलायित** इति । कान्दिशीकतया प्रथमव्यापारमप्यकृत्वेति भावः । **अव्यय**शब्देनाविनाशित्वाभिधानात् सर्वकालव्यापित्वमुच्यताम्; सर्वदेशव्यापित्वं तु कथमुच्यते ? इत्थम्—यद्यकीर्तिः सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकालव्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचाद्विच्छेदोपपत्तेः इति । यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अव्ययत्वं विवक्षितम् । **भूतान्य**पीति **अपि**शब्दान्वयः । **चापी**त्यनतिरिक्तार्थत्वे निष्प्रयोजनत्वम् । ततः **भूतानि** इति सामान्यनिर्देशात्, **अपि**शब्दान्वयबलाच्चोक्तं **समर्थान्यसमर्थान्यपी**त्यादि । अकीर्तेरिष्टत्वमाशङ्क्योत्तरार्धमुच्यत इत्याह **ततः किमिति** । **चः** शङ्कानिराकरणार्थः । अर्जुनस्य संभावितत्वहेतूनाह **शौर्येति** । **सर्वसंभावितस्येति** । पूर्वनिर्दिष्टैस्समर्थैरसमर्थैश्च भूतैस्संभावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया, उपादेयतया वा ? न प्रथमः, "जीवन् भद्राणि पश्यति" (भा.वि.३८.४४), "आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" (भा. उ. १२७. ४९) इत्यादिवचनात् । न द्वितीयः, प्रकरणविरोधादित्यत्राह **एवंविधाया** इति । 'जीवन् भद्राणि' इत्यादिकं तु क्षत्रियापुत्रस्य तेऽद्य नोपादेयम् । न चेयमकीर्तिर्लघीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किन्त्वेवंविधा सर्वदेशकालव्यापिनी । इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्यादिसिद्धत्वात् । तथाचोत्तरस्मिन् **रामायणे** रघुनाथवाक्यम्, "अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमान् लोकान् यावच्छब्दः स कीर्त्यते" (४५. ११, १२) इति । युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

---

1 **इत्यादाविति । इति प्रथमवाक्ये इत्यर्थः ।** 2 **यावदिति । धर्माकरणादि प्रयुक्तपापफलानुभवः कियन्तं कालमित्यवधिसमर्पकमिदं वाक्यम् ॥**

बन्धुस्नेहात् कारुण्याच्च युद्धान्निवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—

भयाद् रणादुपरतं मंस्य[न्य]न्ते त्वां महारथाः। येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥

येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितःपूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वा, इदानीं युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं—**सु[नि]ग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयात् युद्धादुपरतं मंस्यन्ते। शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयात् ऋते बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ॥ ३५ ॥ किंच,**

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥

शूराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात्, अस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः; ततोऽधिकतरं दुःखं किं तव? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय

एवं धर्माधर्मभ्रमो निवारितः। अथास्थानस्नेहः क्षिप्यते **भयात्** इत्यादिना।

बन्धुस्नेहादित्यादि। शूरस्य सतः स्नेहकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति भावः।

येषामित्यतिप्रसिद्धपरामर्शात् **कर्णदुर्योधनादीना**मित्युक्तम्। तेनापकार[रि]वर्गं स्मारयति। यद्यपि भीष्मादयो याथार्थ्यं जानीयुः, तथाऽपि कर्णादयो न तथेति भावः। **भूत्वे**त्यस्य **यास्यसी**त्युत्तरक्रियैककर्तृत्वेन 'स्नात्वा होष्यामि' इत्यादिष्विव क्रियापेक्षया पूर्वेणापि भविष्यता कालेन संबन्धभ्रमव्युदासायोक्तम् **इतः पूर्व**मिति। बहुभिर्गुणैर्बहु[1]त्वेन मतो हि **बहुमत** इत्यभिप्रायेणाह **शूरो वैरी**ति। यदि शूरस्त्वं प्रागपि निर्वैरः, यदि च वैरी त्वं शौर्यरहितः, तदा हि **महारथा** न त्वां गणयेयुरिति भावः। तत्क्षणावधिवैरानुवृत्तिसूचनायोक्तम् **इदानी**मिति। लाघवफलं सु[नि]ग्रहता **लाघवशब्दे**नोपचरिता। **सु[नि]ग्रहत्वं** चात्र सु[नि]ग्रहत्वाभिमानविषयत्वम्। **बन्धुस्नेहा**दित्याद्युक्तां शङ्कां निराकरोति **शूराणां ही**ति। यदि शूरत्ववैरित्वयोरन्यतरन्न स्यात्, तथा युज्येताप्यन्यथासिद्धिरिति भावः॥

एवं प्राचीनमपकारं भविष्यल्लाघवारोपं चाभिधाय पुनरागामिनाऽप्यपकारेणास्थानस्नेहत्वं द्रढयतीत्यभिप्रायेणाह **किंचे**ति। प्रस्तुतोदन्तफलितं सामर्थ्यनिन्दाप्रकारमाह **शूराणामस्माक**मित्यादिना। **शूराणामवाच्यवादांश्च बहू**निति। शूरान् प्रति ये न वाच्याः, किंतु कान्दिशीकान् प्रति, तान् पारुष्याश्लीलपरिहासादिवादानित्यर्थः। **अहित**शब्दोऽत्र अवाच्यवादहेतुपर इत्यभिप्रायेणाह **शत्रवो धार्तराष्ट्रा** इति। यदि च भीष्मद्रोणकृपशल्यादयः किञ्चिद्वदेयुः, तदा शौर्यगौरवादिना सह्येतापि। कथं पुनरशूरैश्शूराभिमानिभिर्महापकारिभिः कृतान् बहून् अवाच्यवादान् सहेथा इति भावः। **ननु** गुणविशिष्टवाचिशब्देषु हि तरबाद्यौचित्यम्, न जात्यादिशब्देषु; न हि घटतर इत्यादिकं प्रयुज्यत इत्यत्राह **तत** इति। **ततः** अवाच्यवादात्। तच्छ्रवणादिति फलितम्। **दुःखशब्दः** प्रातिकूल्यविशिष्टवाची। प्रतिकूलतरमितिवद्दुः**खतर**मित्युक्तमित्य**धिकतर**शब्देन प्रत्ययार्थं निष्कृष्य वदतो

---

1 बहुत्वेन-महत्त्वेन।

इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

अतः शूरस्य आत्मना परेषां हननम्, आत्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह—

हतो वा [1]प्राप्स्यसे(सि) स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

धर्मयुद्धे परैर्हतश्चेत्, तत एव परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; परान् वा हत्वा अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे; अनभिसंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिःश्रेयसोपायत्वात् तत्र परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; तस्मात् युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

भावः । **तवेति** । न हि त्वं रथ्यापुरुषः, न च समाध्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । **किं**शब्दः पूर्वश्लोकोक्तदुःखतरमरणतत्पर इत्याह **एवमिति** । **त्वमेव मंस्यसे** इति । गाण्डीवसामर्थ्यादिनिन्दाप्रसङ्गे धर्मपुत्रमपि हि भवान् [2]हन्तुमुद्योक्ष्यते, किं पुनः कर्णादीन् । अत इदानीं निवृत्तोऽपि तदा दुःसहतरदुःखप्रेरितो युद्धं करिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

हतो वा इति श्लोकं पूर्वश्लोकवाक्यशेषतयाऽवतारयति **अत** इति । उभयथाऽपि तव लाभ इति भावः । **प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे** इत्यर्जुनं प्रत्यभिधानेऽपि–**शूरस्ये**त्यादिसाधारणाभिधानं भीष्मादिहननस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । **श्रेयस** इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गराज्यादिसुखापवर्गान् संगृह्णाति । न हि हतत्वमात्रात्पुरुषार्थ इत्यत उक्तं **धर्मयुद्ध** इति । **तत एवेति** । श्रेयस्साधनतया शास्त्रसिद्धहननादेवेत्यर्थः । **परमनिश्श्रेयसमिति** । **स्वर्ग**शब्दोऽत्रामृतत्वप्रकरणात् परमनिःश्रेयसपरः, तत्स्थानपरो वा । यथा, "स एतेन प्राज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामान् आप्त्वा अमृतस्समभवत्" (ऐ. ३. ४.), "अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति", (के. ४. ९) "स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" (क. १. १. १३) इति । 'राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' (गी. २. ८) इति क्षुद्रस्वर्गापेक्षकार्जुनोद्देशेन वचनाच्चायमेवार्थ इति भावः । **परान् वा हत्वेति** । महारथानां भीष्मद्रोणकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत इति भावः । **जित्वा, भोक्ष्यसे** इत्युभाभ्यां फलितमुक्तम् **अकण्टकमिति** । प्रतिकूलेषु जाग्रत्सु राज्यं सिद्धमपि हि न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनानाहृतराज्यभोगमात्रपर्यवसानव्युदासायाह **अनभिसंहितेति** । मुमुक्षोर्हि राज्यभोगादिरानुषङ्गिकः । संबुद्धितात्पर्यमाह **कुन्तीपुत्रस्येति** । "[[3]मृतं सूते क्षत्रिया राजपुत्री"

---

1 अकीर्त्यपेक्षया मरणमेव रोचयमानस्य युद्धे मरणमेव श्रेयसे; अन्यथा दोष इति ज्ञापयितुम् अयं प्रथमपादः । 2 युद्धमध्ये समये स्व गाढाक्ष्यार्थं नाऽऽगत इति अर्जुनं गाण्डीवञ्च निन्दति धर्मपुत्रे, गाण्डीवनिन्दकं हन्यामिति स्वप्रतिज्ञानुरोधेन हन्तुमुद्युक्तोऽर्जुनः भगवता कृष्णेन गुरोः तुङ्कारहुङ्कारकरणमेव पर्याप्तं हननमित्युपदिष्टः यथाशक्ति आक्रोशत् । इदं भारते ।

3 "शूरं सूते त्वद्विधा राजपुत्री" इति भारते पाठः ।

मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

एवं देहातिरिक्तमस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःख-अर्थलाभालाभ-जयपराजयेष्वविकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसन्धिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि—**पापं-दुःखरूपं संसारं नावाप्स्यसि ; संसारबन्धान्मोक्ष्यसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥**

एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते—

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥

(भा. द्रो. ७७. १८) इति हि प्रसिद्धम् । न हि सिंहीसुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम् । न च शुद्धक्षेत्र(क्षत्र ?)जन्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति भावः ॥ ३७ ॥

एवमस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलत्वमुपशमितम् । अथ धर्मत्वेन स्थापितस्य मुमुक्षुविषयानुष्ठानप्रकारं वदतीत्याह **मुमुक्षो**रिति । न हि राज्यादिकामि(मा)नामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता । अतोऽल्पास्थिरदुःखमिश्रयुद्धसाध्यफलेन किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः । पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानमनुष्ठानदशायामनुवर्तनीयतया दर्शयति **एव**मिति । देहा**तिरिक्त**मिति । सति धर्मिणि हेयविरहादिधर्मचिन्तेति भावः । पौनरुक्त्यभ्रमपरिहाराय **लाभालाभयो**र्धनादिविषयत्वमुक्तम् । विषमयोस्सुखदुःखप्रवाहयोस्समीकरणं कथमित्यत्रोक्तम् **अविकृतबुद्धि**रिति । विकारो हर्षशोकादिरूपः ; तदभावकथनेन विवेकादि[1]सप्तकान्तर्गतानवसादानुद्धर्षयोर्ग्रहणम् । **युद्धाये**ति तादर्थ्यविभक्तिसूचिता अन्यार्थत्वनिवृत्तिरुच्यते **स्वर्गा**दीति । 'मा फलेषु कदाचन' (२. ४७), 'एतान्यपि तु' (१८. ६) इत्यादिवक्ष्यमाणमत्रानुसंहितम् । **तत** इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोचितम्, आनन्तर्यादिपरत्वं तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह **केवलकार्यबुद्ध्ये**ति । **पापशब्दो**ऽत्र न गुरुवधादिशङ्कितपापपरः, युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तन्निवृत्तौ सुखदुःखसाम्यादिबुद्धिविशेषस्य **एव**मित्यनूदितस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कृतपापपरः, नावाप्स्यसीत्यनन्वयात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च विद्याव्यतिरिक्तोत्तराघाश्लेषः । अतोऽत्रामृतत्वप्रकरणात् मुमुक्ष्वपेक्षयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यपापरूपसकलसांसारिककर्मपरः । ततश्च तत्फलभूतः संसारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह **दुःखरूपं संसार**मिति । **नैवं पापमवाप्स्यसि** इत्युक्ते पापहेतुत्वाभावमात्रं प्रतिभातीत्यत्राह **संसारबन्धा**दिति । परम्परयेति शेषः । 'सोऽमृतत्वाय कल्पते' (२. १५) इति पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

अथ पूर्वप्रकरणोक्तशोकापनोदनहेतुषु प्रधानार्थेनोत्तरप्रकरणारम्भं संगमयति **एव**मिति । **तत्पूर्वकशब्देन** आत्मज्ञानकर्मयोगयोः क्रमाभिधानौचित्यमुक्तम् ; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चिन्तनरूपज्ञानयोगाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यत्वात् प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात्तु तत्फलतया 'प्रजहाति यदा कामान्' (२. ५५) इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । **वक्तु**मिति । प्रसक्तं प्राधान्येन प्रपञ्चयितुमित्यर्थः।

---

1 विवेकविमोकाभ्यास क्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षाः सप्त श्रीभाष्ये लघुसिद्धान्ते उक्ताः ।

सङ्ख्या बुद्धिः ; बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या **बुद्धिरभिधेया-'न त्वेवाहम्' इत्यारभ्य 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, स इह** योगशब्देनोच्यते **। 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' (२.४९) इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः** कर्मबन्धः **; संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥**

सांख्ययोगाख्यवेदविरोधितन्त्राभिधानभ्रमम्, **सांख्य**शब्दस्यात्र 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' (३. ३) इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयत्वभ्रमं च व्युदस्यन् आह **संख्येति** । 'बुद्धिर्मतिश्च मेधा संख्या संवित्तिरुपलब्धिः' इति **नैघण्टुकाः** । "पुरुषं निर्गुणं सांख्यम्" (म. उ) इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्ध्या परमात्मवत् आत्मन्यपि [1]**सांख्य**शब्द उपपन्नः । न च 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्यादिष्वर्थवैरूप्यप्रसङ्गः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सदपि च वैरूप्यं प्रकरणाद्यानुगुण्येन सर्वत्र सह्यते । एकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वज्ञापनाय **आत्मतत्त्व**मित्युक्तम् । **तज्ज्ञानाये**त्यनेन तन्निर्णयमात्रमव्यवहितफलमिति दर्शितम् । **बुद्धि**रिति । निर्णयफलवाक्ययुक्तिपरामर्शगर्भा बुद्धिर्विवक्षितेति न साध्यसाधनभावविरोधः । अथवा **बुद्धि**रिह शास्त्रनिष्पाद्यो निर्णयः । **तज्ज्ञानाये**ति साक्षात्कारादिपरः । आत्मतत्त्वाभिधानप्रदेशमवच्छिद्याह **न त्वेवे**ति । ततः परस्तात्तु **स्वधर्म**मित्यादिना धर्माधर्मभ्रम-अस्थानस्नेहयोराक्षेपो हि क्रियत इति भावः । **योग**शब्दस्यात्र प्रकरणादिविशेषितमर्थमाह **आत्मज्ञाने**त्यादिना । **इहे**त्यभिप्रेतं विवृणोति **दूरेणे**ति । **इमा**मिति निर्देशसूचितमविलम्बिताभिधानमाह **अभिधीयमाना**मिति । एतेनानुष्ठानानुप्रविष्टबुद्धेस्तद्विषयाभिधीयमानबुद्धेश्च भेदोऽपि दर्शितः । यद्वा, अनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमभिधानं शृण्वित्यर्थः । [2]एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगमूल इति दर्शितम् । **बुद्ध्या यये**त्यनयोर्वैयधिकरण्येन क्रियाद्वयान्वयभ्रमं निरस्यति **यया बुद्ध्या** [3]**युक्त** इति । **कर्मबन्ध**शब्दस्यानतिशयिताऽर्थसमासान्तरमपाकरोति **कर्मणा बन्ध** इति । "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" (अष्टा. २. १. ३०) इति तत्पुरुषः । **बन्ध**शब्दस्यात्र मुख्यार्थासंभवात् अभिप्रेतमाह **संसारे**ति । एतेनानुष्ठीयमानकर्मसंबन्धहानभ्रमोऽपि निरस्तः ॥ ३९ ॥

---

1 **सांख्यमतेऽपि सांख्यशब्दप्रयोग एवमेव । संख्या एकत्वादिसंख्या, तया गण्यमानत्वादिति तु न ; षट्सप्तषोडशेत्यादिगणनायाः शास्त्रान्तरेऽपि सत्त्वात् । सांख्यम्—संख्यामात्रविषयः; तत्त्वम् । संख्या ज्ञानम् । कथं नु ज्ञानानुष्ठानोभयविरोधः । कर्मणोऽनुष्ठेयत्वात् अप्राप्तप्राप्तिरूपयोगसत्त्वात् योगशब्देन कर्मोच्यते । सांख्यैरुपायतया कर्मास्वीकारात् सांख्यमित्येव तन्नाम ।**

2 **ननु कर्मयोगशब्दस्य कर्माख्य उपाय इत्यर्थः । तत् काम्यकर्मापि कर्मयोग एवेत्यत्राह एतेनेति । कर्मसंबन्धी बुद्धियोग एव कर्मयोगः । तद्विशिष्टकर्मापि तत्पदेन विवक्ष्यते । ततो ज्ञानयोगतुल्ये कर्मयोगे कर्मयोगशब्दो भूरिप्रयोगाद्रूढ्या ।**

3 **यया बुद्ध्येति । यया योगविषयिण्या बुद्ध्या युक्तः—सहितः ।**

वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

इह **कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति** । अभिक्रमः—**आरम्भः** । नाशः **फलसाधनभावनाशः** । **आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलत्वम्** । आरब्धस्य **विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न विद्यते** । अस्य **कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य** स्वल्पांशोऽपि महतो भयात्—**संसारभयात् त्रायते** । **अयमर्थः, 'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' (६. ४०) इति उत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न फलाय भवन्ति ; प्रत्यवायाय च भवन्ति** ॥ ४० ॥

काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१

इह—शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । **मुमुक्षुणाऽनुष्ठेये कर्मणि**

ननु, **इमां** शृण्वित्युक्तेऽनन्तरं **व्यवसाये**त्यादि वक्तव्यम्, मध्ये **नेहाभिक्रम** इत्येतन्न संगच्छत इत्यत्राह **वक्ष्यमाणे**ति । उपक्रमे माहात्म्यकथनेन बुभुत्सातिशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः । **इहे**त्यनेन सूचितं कर्मान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमाह **कर्मयोग** इति । अभिमुखक्रमणशङ्कां व्युदस्यति **अभिक्रम आरम्भ** इति । उपक्रमशब्दवदयमिति भावः । क्रियारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्व-मित्यत्राह **नाशः फलसाधनभावनाश** इति । तात्पर्यमाह **आरब्धस्ये**ति । प्रत्यवायशङ्काहेतुं दर्शयन् द्वितीयं पादं व्याकरोति **आरब्धस्य विच्छेद** इति । उक्तविवरणरूपमुत्तरार्धं व्याख्याति **अस्ये**ति । **संसारभया**दिति । **महत्त्वविशेषितं भयं** संसारभयमेव हीति भावः । स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्ति-हेतुत्वं देशकालादिवैगुण्यात् प्रामादिकाकृत्यकरणादिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनस्सन्धानादिति दर्शयन् अस्य श्लोकस्योक्तार्थैकपरत्वं संग्रहविस्तररूपत्वेन वक्ष्यमाणापौनरुक्त्यं चाह **अयमर्थ** इति । कृतांशस्य कथं नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायाम् इहेत्यस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति **अन्यानि ही**ति । **लौकिकानी**त्यति-शङ्काहेतुदृष्टान्त उक्तः । **वैदिकानी**ति सामान्यनिर्देशस्यायं भावः—नित्यनैमित्तिकान्यपि विच्छेदे सति न फलाय स्युः ; प्रत्यवायाय च भवेयुः । अशक्त्यादिमूलमीषद्वैकल्यमात्रं हि तत्र सह्यम् । काम्येषु तु अङ्गवैकल्येऽपि नैष्फल्यमिति विशेष इति **प्रत्यवायाय च भवन्ती**ति । न केवलं स्वर्गादेरलाभमात्रम्, ब्रह्मरक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

एवं माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणः सर्वकर्मभ्यो वैषम्यमुक्तम् । अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञातां तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विशिंषन्नुपदिशतीत्याह **काम्ये**ति । **इह** इति सङ्गृहीतमाह **शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणी**ति । अविहिताप्रतिषिद्धलौकिककर्मणां भिन्नफलत्वात् तद्वि-षये(यत्वे)ऽप्यैक्यं मा भूदित्यत उक्तं **शास्त्रीय** इति । संग्राहकोपाधिकथनमिदम् । प्रस्तुतयुद्धाभि-

बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः । व्यवसायः निश्चयः । सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका ।

काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः । स्वरूपयाथात्म्यानिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्व-तत्साधनानुष्ठान-तत्फलानुभवानां संभवात्, अविरोधाच्च ।

मात्रव्युदासाय सर्वेष्विति। नित्यनैमित्तिककाम्यतदवान्तरविधाभेदसंग्रहः । नानाकर्मविषयनानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणसामर्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशिनष्टि मुमुक्षुणेति । व्यवसायशब्देन कृत्यध्यवसायभ्रमं निरस्यति निश्चय इति । पौनरुक्त्यव्युदासाय [व्यवसाय] विषयं समासांशोत्तरपदलक्ष्यं च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुपपादयति सा हीति ।

अव्यवसायात्मिकेत्येतद्व्यवच्छेद्यमाह काम्येति । ननु देहातिरिक्तपारलौकिकात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिसाधनयागादिमहाप्रयासानुष्ठानमित्यत्राह तत्र हीति । कामनयाऽधिक्रियत इति वा, कामेनाधिकारो यत्रेति वा कामाधिकारः काम्यकर्म ; तदधिकारित्वं वा ; यद्वा तच्छास्त्रम्। अधिकारश्च मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्मेत्यभिमानः । देहातिरिक्तात्मशब्देन देहान्तरपरिग्रहार्हस्थिरत्वमभिप्रेतम् ; अन्यथाऽतिरेकमात्रनिर्णयेऽपि देहसमकालनाशित्वभ्रमे सति पारलौकिककाम्यकर्माननुष्ठानप्रसङ्गात् । मात्रशब्दाभिप्रेतं विवृणोति नात्मेति । आत्मस्वरूपयाथात्म्यं चात्र नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वानन्दत्वभगवत्प्रकारत्वस्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिरूपमभिप्रेतम् । ननु देहोत्तरकालमनुभाव्ययोः स्वर्गापवर्गयोः कचिदात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, कचित् तद्याथात्म्यनिश्चय इति कुतोऽयं विवेक इत्यत्राह स्वरूपेति । अयमभिप्रायः—कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयः अनुपपत्त्या वा शास्त्रबलाद्वाऽपेक्ष्यते ? पूर्वत्रापि याथात्म्यनिश्चयाभावे किं स्वर्गादिफलेच्छैव न स्यात्, उत तत्साधनानुष्ठानम्, उत तत्फलानुभवः ? न प्रथमः, सुखरूपतया प्रमाणसिद्धेषु स्वर्गादिषु इच्छासिद्धेः । न द्वितीयः, तदर्थिनस्तदनुकूलकरणकलेबरादिमतः, स्वस्य तत्फलकालेऽप्यवस्थानं निश्चिन्वतः पामरकृष्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः। न तृतीयः, अविकलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात् । अनुभवार्थमेवोत्पन्नतया च तदनुभवसिद्धौ सार्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्व[प्य]नुभववेलायामात्मयाथात्म्यानुभवनैरपेक्ष्यात् । तदेतदखिलमुक्तं संभवादित्यन्तेन। अनुपपत्त्यभावोऽत्र संभवः । नापि शास्त्रबलादिति वक्तुं युक्तम् ; शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा विदधीत, अदृष्टार्थं वा ? तत्र(अत्र) केवलदृष्टार्थत्वं दत्तोत्तरम्। अन्यत्रापि न तावत् यागादिकरणशरीरनिर्वर्तकत्वम् ; तदनालोचनात्। नापि कर्तुरात्मनस्संस्कारतयाऽनुप्रवेशः ; कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादिविधिवत् आत्मानं तत्त्वतो जानीयात् इति विध्यभावात् ; वेदान्तविहितज्ञानस्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्मशेषत्वाभावस्य शारीरके समर्थितत्वात् । आत्मतत्त्वानभिज्ञानामपि च स्वर्गादिफलं प्रतिपादयन्ति हि, "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः" (मु.१.२.७) इत्याद्याः श्रुतयः । "यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः" इत्यादि चानन्तरमेवोच्यते । अविदुषां

सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै मोक्षाख्यफलाय हि मुमुक्षोः सर्वाणि कर्माणि [1]**विधीयन्ते। अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां षण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः। अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपश्वन्नादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादनन्ताः। तत्रापि** बहुशाखाः; **एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ**

धूमादिमार्गेण स्वर्गारोहणादिकं चोपनिषत्सु जोघुष्यते। अतो विध्यभावादेवाऽऽरादुपकारकत्वमपि निरस्तम्। तदेतदखिलमुक्तम् **अविरोधाच्चेति**। शास्त्रादिविरोधाभावादित्यर्थः। पक्षान्तरे च शास्त्र[ान्तर]विरोधः स्यादिति भावः। मोक्षाधिकारे तु निखिलमिदमन्यथा। तथा हि—यथावस्थितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्ष-पुरुषार्थः। स कथमनिश्चीयमान इष्येत। कथं च तज्ज्ञानं तदिच्छामप्यन्तरेण तत्साधनमनुष्ठीयेत। स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं च विहिततया साधनानुप्रवेशीति कथं तद्व्यतिरेके[ण] साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात्। कथं च स्वरूपाविर्भावलक्षणफलानुभवः स्वनिश्चयशून्यस्य स्यात् इति युक्तिविरोधः। चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम्। अतस्तदभावे शास्त्रविरोधोऽपि (धः)स्यादिति।

ननु व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः किमिदमेकत्वम्? न तावत् व्यक्त्यैक्यम्, तथाविधबुद्धिसन्तान-संभवात्। नापि विषयैक्यादेकरूपत्वम्, अङ्गप्रधानाद्यवान्तरविषयभेदेन तदयोगात्। नापि समुदाय-गोचरत्वात् तद्योगः, काम्यकर्मस्वपि तत्साम्यात् इत्यत उक्तम् **एकफलसाधनविषयतयेति**। तदेवोप-पादयति **एकस्मा** इति। **सर्वाणीति**। नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां मुमुक्षुणाऽनुष्ठितानां साक्षात् परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानफलम्। 'सर्वमायुरेति' (छा. ४. ११. २) इत्याद्यवान्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगित्वमात्रादिति भावः। अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम्; तथापि क्रमभाविकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तद्बुद्धेरैक्यमित्यत्राह **अत** इति। एकफलसाधनतया सर्वेषां **कर्मणामेक**-विधि[1]गृहीतत्वेनैकशास्त्रार्थत्वात् तद्गोचरबुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थगोचरत्वा**देके**त्युच्यत इत्यर्थः। पृथग्विधिसिद्धानां पृथग्वाक्यसिद्धेतिकर्तव्यताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वमित्यत्र उक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्तमाह **यथेति**। आग्नेयादयो हि सेतिकर्तव्यताकाः षड्यागाः उत्पत्तिवाक्यैः [2]पृथगुत्पन्नाः समु-दायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधन[त्व]वेषेणैकतया विधीयन्ते। तथा चैकशास्त्रार्थगोचरतया तद्बुद्धिरप्येकैव। तद्वदित्यर्थः। **अव्यवसायिनाम्** इति हेतुपरमित्याह **स्वर्ग-पुत्रेत्यादिना**। **फलानन्त्यादनन्ता** इति। फलबाहुल्यात् बहुलाः; स्वर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणां भिन्नशास्त्रार्थत्वात् तद्विषया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदं भेदिन्य इत्यर्थः। **अनन्त-बहुशाखशब्दयोः** प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं **बहुशाखशब्दं** व्याचष्टे **तत्रापीति**। एकैकस्यैव बहुशाखत्वमुपपादयति **एकस्मा** इति। एकैकमपि हि

1 विधीयन्त इति। 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा', विविदिषन्ति यज्ञेनेत्येवं विधिभिरिति शेषः।
2 उत्पत्तिवाक्यैः—यदाग्नेयोऽष्टाकपालः इत्यादिकर्मस्वरूपविधायकवाक्यैः। समुदायानुवादीति। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वान् अमावास्यां यजते इति त्रिकत्रिकानुवादीत्यर्थः।

कर्मणि, 'आयुराशास्ते' इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखत्वं च विद्यते । अतः व्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ता बहुशाखाश्च ।

एतदुक्तं भवति — नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलानि अवान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि; काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि, तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाबलमनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

काम्यकर्म प्रधानफलावच्छिन्नवेषेण एकपादपस्थानीयम् अविरोधिगुणफलाद्यवच्छिन्नतदंशभेदेन बहुशाखं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुःप्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानाद्यर्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेकफलान्तर्भूतमित्युक्तम् । वैषम्यद्वयोपपत्तिस्थैर्याभिप्रायेण निगमयति अत इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षाक्रमेणान्वयप्रदर्शनायानन्ता **बहुशाखा** इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् ।

ननु कथं भिन्नप्रधानावान्तरफलसाधनतयैव विहितानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेकमेव फलं स्यात्; कथंतरामेकशास्त्रार्थत्वम्? काम्यानां च कर्मणां निष्कामेन कथमनुष्ठानम्? यदि च तत्तत्काम्यफलाभावेऽपि तत्तत्कर्मा(त्काम्यकर्मा)नुष्ठानम्, तर्हि तत्तदधिकाराभावेऽपि ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गः; सर्वकाम्योपसंहारः फलादिविरोधात् व्याहतः, दुष्करश्च । कतिपयोपसंहारे तु किं कियदनुष्ठेयमित्यत्र किं नियामकमित्यादिशङ्कापरिहाराय बुद्ध्येकत्वबहुत्वोक्तेः फलं (प्रयोजन)माह **एतदुक्तमिति** । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानफलानि अवान्तरफलानि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्ति-उपात्तदुरितक्षय-अकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादिरूपाणि । संवलितनित्यनैमित्तिकयोरप्यत्र **नित्यनैमित्तिक**शब्देन संग्रहः । काम्यशब्दः केवलकाम्यपरः । ननु, **तानि सर्वाणि परित्यज्ये**त्ययुक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेरवश्यापेक्षितत्वादित्यत उक्तम् **मोक्षैकफलतये**ति । दुरितक्षयादेरप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेणोपकारकत्वान्न पृथक्फलत्वमिति भावः। **एकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानी**ति । विनियोगभेदादन्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अत्र तु सर्वेषामप्येकत्र विनियुक्तानां फलैक्यं शास्त्रार्थैक्यं च युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादावपि विनियोगपृथक्त्वमिति भावः । **स्ववर्णाश्रमोचितानी**ति । कस्यचिद्धि किञ्चित्फलमुद्दिश्य कानिचित् कर्माणि विधीयन्ते । तेषामेव कर्मणां फलान्तरार्थतया विनियोगेऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति; 'क्लृप्तकल्प्यविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः' इति न्यायात् । अधिकार्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादौ, यथा चाध्ययनस्य जपादाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपपादनायोक्तम् **तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतये**ति । **नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्ये**ति एकफलसाधनतयैकशास्त्रार्थीकृत्येत्यर्थः । **यथाबलमि**ति । शक्त्यनुरोधेन हि शास्ति शास्त्रम् । आह च मनुः, "तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्" (मनु. ४. १८) इति । एवं नित्यनैमित्तिकयोरिव काम्येष्वपि मुमुक्षोः कतिपयाङ्गवैकल्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । तेन विच्छेदे

भवावद्यावधेयमंशमाह, पतनेति ।

अथ काम्यकर्माधिकृतान् निन्दति—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः [1]समाधौ न विधीयते ॥ ४४

यामिमां पुष्पितां—**पुष्पमात्रफलाम्, आपातरमणीयां वाचम्** अविपश्चितः—**अल्पज्ञाः** भोगैश्वर्यगतिं प्रति **वर्तमानां** प्रवदन्ति, वेदवादरताः—**वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः तेषु सक्ताः,** नान्यदस्तीति वादिनः—**तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गादेरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः,** कामात्मानः-**कामप्रवणमनसः,** स्वर्गपराः—**स्वर्गपरायणाः, स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां,**

प्रत्यवायाभावकथनमपि न ज्योतिष्टोमाद्येकैकान्तर्विच्छेदपरम्; अपि त्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थभूतकर्मकलापे प्रयाजादिवदितिकर्तव्यतास्थानीयैकैककर्माननुष्ठानेऽपि देशादिवैगुण्यकृतोत्तराननुष्ठानपरमिति च **दर्शितम्** ॥

एवं काम्यकर्मविषयबुद्धितो मोक्षसाधनभूतकर्मविषयायाः बुद्धेर्वैलक्षण्यमुपपाद्य, अनन्तरं मोक्षसाधने प्रवृत्तिस्थैर्यार्थमितरफलवैतृष्ण्यजननाय तत्तत्फलसाधनकर्माधिकृतान् निन्दतीत्युपरितनश्लोकत्रयमवतारयति **अथे**ति । **काम्यकर्माधिकृतानि**ति । काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वाभिलषितसाधनत्वस्वार्थता-बुद्धियुक्तानित्यर्थः । **पुष्पिता**मित्येतत् फलव्यवच्छेदमुखेनासुखोदर्कत्वपरमित्यभिप्रायेणाह **आपात-रमणीया**मिति । **अल्पज्ञा** इति । विविधं पश्यच्चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम् । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (अष्टा. ६. ३. १०९) इति पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपः । तच्च बहुज्ञत्वम् । तद्व्यतिरेकश्चात्रोपनिषत्साध्यस्थिरास्थिरादिविवेकाभावादल्पज्ञत्वमिति भावः । **जन्मकर्मे**त्यादेः गतिविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय **गतिं प्रती**त्यस्यापेक्षितपूरणाय च, क्रममुल्लङ्घ्य प्रागेवोपात्तं **भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमाना**मिति । एतेन **वाच**मित्येतस्य काम्यविधिभागपरत्वमुक्तं भवति । सामान्येन वैदिकनिन्दाभ्रममपाकरोति **स्वर्गादिफलवादा** इति । **वेद**शब्दोऽत्र 'वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते' (वि. ६.४.४०) इत्यादाविव कर्मभागपरः । तत्रापि विधिभाग-फल[र्थ]वादभागविषयतया पुरुषवाक्य-वेदवाक्यविषयतया वा वाचं, वेदवादेत्यनयोरपौनरुक्त्यमिति भावः । **नान्यदस्तीति** वादे पूर्वोत्तरपदानामर्थं हेतुतया उपादत्ते **तत्सङ्गातिरेकेणे**ति । अपवर्गस्वरूपनिषेधोऽशक्य इत्यभिप्रायेणोक्तम् **अधिकं फलमि**ति । **वादिन** इत्यनेन तथावदनशीलत्वविवक्षाव्यञ्जनाय **वदन्त** इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् । **कामप्रवणमनस** इति । कामेषु **आत्मा** मनो येषां ते **कामात्मान** इति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति भावः । **स्वर्गपरायणा** इति । स्वर्गः **परः** परायणं परमप्राप्यं येषां ते **स्वर्गपराः**; मोक्षविमुखा इति भावः । **कामात्मानः स्वर्गपरा** इति पदद्वयस्य सामान्यविशेषविषयतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा कामोन्मुख्यान्यवैमुख्यपरतया वा पुनरुक्तिपरिहारः । स्वर्गादिफलभोगमध्ये जन्मादिभ्रमं व्युदस्यति **स्वर्गादिफलावसान** इति । 'यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' (छा. ५. १०. ५) 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय

1 **आत्मसाक्षात्कारार्थमेव मनस्स्थितिः । एतदभावे स्वरूपहानिरिति समाधि[illegible] ॥**

क्रियाविशेषबहुलां—**तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुराम्** । (१) **भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः**(१) । **तेषां** भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया—**वाचा भोगैश्वर्यविषयया अपहृतज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः,** समाधौ **मनसि** न विधीयते,

---

कर्मणे ॥' (बृ. ६. ४. ६) 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' (गी. ८. १६) 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः' (वि. ६. ५. ५०) इत्यादिश्रुतिस्मृतय इह द्रष्टव्याः । जन्मवत् कर्मणोऽप्यनुशयाख्यकर्मशेषफलत्वख्यापनाय समानाधिकरणसमासतां दर्शयति **जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति** । कर्मशेषेण पुनरुत्कृष्टापकृष्टजन्मप्राप्तौ श्रुतिस्तावत्, "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापियन्ति" (मु. १. २. ७), "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपूयचरणाः अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" (छा. ५. १०. ७) इत्यादिः । जन्मकर्मादेः सर्वस्य कर्मशेषमूलत्वे स्मृतयश्च, "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते । विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" (गौ. २. ११. १०, ११) इति । तथा "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तत् चक्रवत् उभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते" (आ. २. १. २, ३) इत्यादयः । **वैराग्यपादे** चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र [1]**जन्माख्यकर्मफलप्रदा**मिति-**केषुचित् कोशेषु पाठः** । ननु ज्योतिष्टोमादिक्रियाविशेषस्वरूपमात्रं कामिनो ज्ञानिनश्च समानम्; तत् कथं **क्रियाविशेषबहुलाम्** इति कामिनो विशिष्याभिधीयते? तत्रोक्तम् **तत्त्वज्ञानरहिततये**ति । ज्ञानिना हि सर्वं कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रचुरमेव । तच्चैकफलसाधनतया एकशास्त्रार्थरूपम् । न च मोक्षानुपयुक्ताः सर्वे क्रियाविशेषास्तेन क्रियन्ते । अतः प्रयासबहुलं परिमितनश्वरफलं चामुमुक्षोः कर्मेति भावः । [2]अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वभ्रमं निरस्यन् षष्ठ्यन्तपदयोरदृष्टविशेष्ययोः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह **तेषामि**ति । **तये**ति यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपक्याख्येयोपादानम् । तत्परामृष्टं प्रकृतं चेतोपहरणहेतुमाह **भोगैश्वर्यविषये**ति । **अपहृतचेतसाम्** इत्यस्य पूर्वपदेनार्थपौनरुक्त्यपरिहाराय, तदर्थस्य प्रकृतव्यवसायात्मकबुद्ध्यभावहेतुत्वाय चोक्तम् **अपहृतज्ञानानामि**ति । **यथोदिते**ति प्रागुक्तप्रकारेत्यर्थः । **न विधीयते**

---

1 जन्मकर्मेत्यादेः वाग्विशेषणत्वमेव शांकरेऽपि । जन्माख्यकर्मफलप्रदामिति पाठान्तरं शांकरानुसारि । भोगैश्वर्यगतिं प्रतीत्यस्य क्रियाविशेषेत्यत्रान्वयः शांकरे । वदन्तीत्यत्रान्वयो भाष्ये । भाष्ये क्रियाविशेषप्रचुरामित्यत्रावान्तरवाक्यसमाप्तिः । तावतैव प्रवदन्तीत्यत्रान्वयस्य सुग्रहतया भोगेत्यादि संबन्ध इत्यन्तं वाक्यं न स्यात् । तत्तु अन्वयाविस्मरणाय लेखकैस्तालकोशे लिखितं स्यात् । तद्वाक्यसत्त्वे जन्मेत्यादेः गतिमित्येतद्विशेषणत्वभ्रम एवोत्पादितः स्यात् । तद्वाक्यमस्ति चेत्, तल्लेखनकारणं चन्द्रिकायां ज्ञापितं स्यात् । तदग्रहणाच्च तन्न स्यादिति ज्ञायते ।

2 अन्येषां वाचेति । अविपश्चितो वाचं वदन्ति, तयाऽपहृतचेतसामित्युक्तौ अन्यग्रहणमेव

नोत्पद्यते ; समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः । तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरतया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति, कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयोच्यत इत्यत आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

केनचिद्धेतुना न क्रियत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते **नोत्पद्यत** इति । **समाधि**शब्दस्य बुद्धिविशेषविवक्षायामत्रानन्वयात् मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह **समाधीयतेऽस्मिन्नि**ति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिवत् । **यथोदिते**त्याद्युक्तं प्रकारं विवृणोति **तेषां मनसी**त्यादिना । **विधीयत** इति वर्तमाननिर्देशतात्पर्यं सिद्धम् **कदाचिदपी**ति । एषां निन्दा किमर्थेत्यत आह **अत** इति । व्यवसायात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः । **मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्य** इति निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते । स्वरूपमात्रस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् । मोक्षेच्छाऽस्ति चेत्, बन्धकेच्छा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ४३ ४४ ॥

अथैवं काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च निन्दितेषु हिततमोपदेशिनः शास्त्रस्येदृशकर्मविधानमनुपपन्नम् । विहितस्य चात्र त्याज्यतयोपदेशो व्याहतः; कर्मविधिशास्त्राणामप्रामाण्यं वा, तत्प्रामाण्यं वा ।(?)...तत्प्रामाण्ये वा तन्निषेधोपदेशस्याप्रमाण्यं प्रसज्यत इति शङ्कामुत्तरश्लोकद्वयेन परिहरतीत्याह **एवमल्पे**त्यादिना । पुनर्जन्म येषां प्रसवभूतं तानि **पुनर्जन्मप्रसवानि** । संसारविपिनवानस्पत्यानां हि कर्मणां परिणिनंसोः फलस्य नियतपूर्वत्वसूचकत्वादिभिर्देहविशेषपरिग्रहः प्रसूनस्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया **मातापित्रो**रुपादानम् । सर्वजन्मानुवृत्तिसूचनाय **सहस्र**शब्दः । सर्वात्मसाधारणतया चतुर्विधपुरुषार्थ-सकलापुरुषार्थ निवृत्ति-तत्साधनाभिधायितया कदाचिदप्यनुपरमादिना च **वत्सलतर**त्वोक्तिः । अतिशयहेतुत्रयम् **आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता** इति त्रिभि[1]स्सूचितम् । न हि देहादेरारोग्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति क्रमात्त्रयाणां भावः । **किमर्थं वदन्ती**ति । न तावत् प्रतारणार्थम्, हितोपदेशित्वात् । नापि हितान्तरपर्यवसितोपच्छन्दनार्थं, प्रतिप्रकरणं तत्तत्फलमात्रपर्यवसितत्वात् । अतोऽनाधेयातिशयपरमकारुणिकपुरुषोत्तमाज्ञारूपाणां वेदानामामूलपर्यवसानमपरिमितदुःखदुर्दिनानुबन्धिसुखकणखद्योतसाधनोपदेशो विषसंपृक्तमधुभोजनोपदेशवत् अयुक्तः; निषेध एव तु तत्र कर्तव्यः । यद्वा न सोऽपि, प्रत्यक्षादेस्तत्प्रसञ्जकत्वाभावात् ; स्वयं प्रसज्य प्रतिषेधस्य जम्बालमज्जनक्षालनसमत्वादित्यभिप्रायः । **कथं**वेति । वेदविरुद्धं हि त्याज्यतयोपदेश्यम्, न तु

स्वरस्थम । अविपश्चिद्वादश्रवणेऽपहृतचेतस्त्वं स्यात् । अतोऽविपश्चित्संगो न कार्य इत्युक्तिरुचितैव । अथापि तेषामविपश्चितामपि भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वमेव, तत्पूर्वपुरुषप्रभवया तयैव वाचा तेषामप्यपहृतचित्तत्वमेवेति ज्ञापनाय तेषामित्युक्तिरिति भावः । पराकर्षकस्ववाक्चातुर्येण स्वयमपहृतचित्ता अपि केचिद्भवन्ति । भोगैश्वर्यप्रसंग एव तत्र कारणम् ।

1 वेदो न देहविषयकः किं तु आत्मविषयकः । न जीवनविषयकः किंतु उज्जीवनविषयकः, न कदाचिद्व्यापृतः, किं तु प्रकर्षेण वर्तमान इति अर्थत्रयं पदत्रयगम्यम् ।

त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि । सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते ; तद्विषया वेदाः तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति, तदैते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवशा अनुपादेयेषु उपादेयभ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रनष्टा भवेयुः । अतस्त्रैगुण्य[1]विषया वेदाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव-

---

वेदविहितमिति भावः । **त्रयो गुणास्त्रैगुण्यमिति** । अत्रार्थान्तरासंभवात् 'चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे' इत्युपसङ्ख्यानात् स्वार्थिकप्रत्ययः । **गुण**शब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् संख्याविशेषान्वयबलात् वक्ष्यमाणपर्यालोचनाच्च सिद्धमर्थविशेषं निर्दिशति **सत्त्वरजस्तमांसीति** । स्वर्गादिफलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषादिविषया हि वेदाः ; न पुनः सत्त्वरजस्तमोविषया दृश्यन्त इत्यत्राह **सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा इति** । तत्तद्गुणप्राचुर्यात् पुरुषास्तत्तच्छब्देनोपचर्यन्ते । भाष्यान्तरोक्ता तु फललक्षणा मन्दा ; अधिकारिव्यवस्थापनं त्वत्रोपयुक्ततममिति भावः। अस्त्वेवं गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः इति; चोद्यस्य किमायातमित्यत्राह **तम** इति । एकस्मिन्नेवाधिकारिणि गुणत्रयप्राचुर्यभ्रमनिरासेन तत्तद्विधिनिषेधविषयाधिकारिवैचित्र्याभिव्यक्त्यर्थं **तमःप्रचुराणा**मित्यादिपृथङ्निर्देशः । तामसाद्यधिकारिबाहुल्याल्पत्वाल्पतरत्वप्रकाशनाय **सत्त्वरजस्तमसा**मत्र व्युत्क्रमपाठः । ततश्च क्रमादैहिकामुष्मिकापवर्गाभिलाषिण उपलक्ष्यन्ते । **सत्त्वप्रचुराणा**मिति दृष्टान्ताभिप्रायम् । अत एव ह्युपपादकग्रन्थे **यद्येषा**मित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम् । **स्वगुणानुगुण्येने**ति । यथा वातपित्तकफोपात्तशुद्धसमसङ्कीर्णप्रकृतीन् पुरुषान् आलोच्य हितोपदेशिनो वैद्यास्तत्तत्प्रकृत्यनुकूलं भोजनभेषजादि विदधति, [2]अपथ्या(असात्म्या)दीनि च निषेधन्ति ; तदभावे च यथा दुरुपदेशादिमूढचेतसः प्राणिनोऽपथ्यगरलादिसेवया प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलाद्यर्थिनः पुत्राः पित्रादिभिस्तत्प्रदानाभावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथाऽत्रापीति भावः । **स्वर्गादिसाधनमेवे**ति । न हि पिपासादिपीडितानां तदानीं रसायनादिकं विधेयमिति भावः । **मोक्षवैमुख्यं** स्वापेक्षितफलसाधनाज्ञानं च तमःकृत्यम् । **कामप्रावण्या**दिकं तु यथांशं रजस्तमःकृत्यम् ; **कामप्रावण्यविवशाः** काम्यफलाभिसन्धिबलेनात्मानं नियन्तुमशक्ताः । **अनुपादेयेष्वि**त्यादि । यथा बौद्धादय इति भाव्यम् । **प्रनष्टा भवेयुरि**ति दुष्कर्मविपाकेन स्थावरादिभावमप्याश्रित्याचित्कल्पतया पुरुषार्थयोग्यतागन्धरहिता भवेयुरित्यर्थः । **अत** इति उक्तप्रकारेण काम्योपदेशस्य हिततमत्वादित्यर्थः । **त्वं त्विति** तुशब्देनाधिकारिवैषम्यं द्योतयति । किमस्याधिकारिणो वैषम्यम् , कथं च संसारिणस्त्रैगुण्यनिषेधः ; तथा सति **नित्य-**

---

1 त्रैगुण्यविषया इत्यस्य सांसारिकार्थप्रतिपादका इत्यर्थे सिद्धसाधनम् । अध्यात्मभागो अप्यस्तिश्च । अतोऽधिकारिपरत्वम् । 2 अपथ्येत्यत्र असात्म्येति पाठोऽप्यस्ति । तदर्थश्च टिप्पणे एवमुक्तः— "आत्मनो हितं कर्म आत्म्यम् । तेन सह वर्तमानं सात्म्यम्" इति भैषज्यरत्नावली । 'सात्म्यं नाम तत् , यत् सातत्येनोपसेव्यमानमुपशेते' इति चरके । 'सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते' इति सुश्रुते चेति । एवं वैद्यग्रन्थेषु पथ्यरूपार्थे सात्म्यशब्दप्रयोगात् तत्पदमिह प्रयुक्तमिति भाव्यम् । आत्मना सहितं सात्म-शरीरम् । तस्य हितं सात्म्यम् जीवनोपयुक्तमित्यप्यर्थो भवेत् ।

इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय ; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव ; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः—**निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः,** नित्यसत्त्वस्थः—**गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भव । कथमिति चेत्,** निर्योगक्षेमः **आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानां योगं प्राप्तानां च क्षेमं परित्यज्य** आत्मवान् भव—**आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव । [अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः ।] एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमःप्रचुरता नश्यति, सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५ ॥**

सत्त्वस्थः इत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत्राह **इदानीं सत्त्वप्रचुर** इति । शिष्यस्तेऽहम् (२. ७) इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम् । अर्जुनशब्दसंबुद्धितात्पर्यलब्धो विशेषोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम् । अर्जुनशब्दस्यावदातपर्यायत्वात् सत्त्वस्यापि शुक्लशब्दव्यपदेशादधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितत्वात् तथा प्रसिद्ध्यादिबलाच्चेदमेवात्र तात्पर्यम् । **तदेव वर्धये**ति । न तु सिद्धं सत्त्वप्राचुर्यं परित्यज्य विहिताकरणनिषिद्धकरणादिना रजस्तमसी वर्धयेत्यर्थः । निस्त्रैगुण्यो भव इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्वं वर्धयेत्युच्यत इत्यत्राह **नान्योन्ये**ति । सत्यं गुणत्रयसाधारणो निषेधः ; स तु संकीर्णविषयः, अन्यथा **नित्यसत्त्वस्थः** इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति भावः । **निस्त्रैगुण्यो भवे**त्येतत् अरोगो भवेत्यादिवत् पुरुषव्यापारासाध्यत्वेन प्रेषणानुपपत्तेः आशीरूपमिव दृश्यत इत्यत्राह **न तदिति ।** रजस्तमःप्राचुर्यहेतुभूताहारादिकं परित्यजेत्युक्तं भवति । **निर्गते**त्यादि । द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसकलसांसारिकस्वभाववर्गद्वयपर इति भावः । एतेन (?) फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशासमकालीनस्वास्थ्यं वा द्वन्द्वतितिक्षारूपेतिकर्तव्यता वा विवक्षिता । **गुणद्वयरहिते**ति । **नित्यसत्त्वस्थ**पदमब्भक्षादिवत् अवधारणगर्भमिति भावः । यद्वा **नित्य**पदेन कदाचिदपि गुणान्तरानभिभूतत्वमिहाभिप्रेतम् । अत एव च **प्रवृद्ध**त्वम् । गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृद्धिर्न स्यादिति भावः । सत्त्वसंबन्धमात्रस्य सर्वक्षेत्रज्ञसाधारणत्वा**न्नित्यप्रवृद्धे**त्युक्तम् । ननु रजस्तमःप्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विधिश्च नोपपद्यते । न ह्यसौ—एतद्रजः, इदं च तमः, इदमहं वर्धयामि इति बुद्ध्या प्रवर्तते ; यतो निषिद्ध्येत, यतश्च सिद्धे रजस्तमसी शमयेत् । न चासौ सत्त्वतदुपायौ जानाति, येन तत्र प्रवर्तेत । अतः किमसौ कथं कुर्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते **कथमिति चेदि**ति । तत्र निषेधस्य विधेश्चोपपादकतया **निर्योगक्षेम आत्मवान्** इति पदद्वयं क्रमाद्व्याचष्टे **आत्मस्वरूपे**त्यादिना । **निर्योगक्षेमः** इति सामान्येन निषेधो मुमुक्षोर्विहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय **बहिर्भूताना**मित्यन्तमुक्तम् । **आत्मवान् भव** इत्यत्र मत्वर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—**आत्मस्वरूपान्वेषणपर** इति । स्वस्यैवाप्रमत्तताभर्भस्वबुद्धिविशेषतः प्राप्त्यपेक्षया संबन्धविषयः प्रत्ययः । यद्वा स्वरूपान्वेषणादेव ह्यसावात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानिरेव स्यादिति भावः । एवं निषेधस्य विधेश्चानुष्ठानाय विषय उक्तः । ततः किमित्यत्र तदुभयाधीनं फलद्वयमाह **एवमि**ति । न साक्षात् गुणान् विषयीकृत्य तव किञ्चित् कर्तव्यम् । तेषां तु निर्योगक्षेमत्वात्मवत्त्वाभ्यामसात्त्विकाहारादित्यागहेतुभ्यां स्वयमेव यथार्हं नाशोन्मेषौ स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

[1]यावान् अर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६

न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम्; यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतःसंप्लुतोदके उदपाने पिपासोर्यावान् अर्थः—यावदेव [पानीयं] **प्रयोजनम्, तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम्; एवं सर्वेषु च वेदेषु** ब्राह्मणस्य विजानतः—**वैदिकस्य मुमुक्षोः यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम्; नान्यत्** ॥ ४६ ॥

अतः सत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरेतावदेवोपादेयमित्याह—

अथ सनिदर्शनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्तं **यावानर्थः** इति श्लोकं व्याचष्टे **न चेति**। वर्णाश्रमप्रवरचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिविषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः। **सर्वार्थपरिकल्पित** इति तत्तत्प्रयोजनाभिलाषिसर्वाधिकार्यर्थं परिकल्पिते। यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकार्त्स्न्यपरः स्नानपानादिनानाप्रयोजनार्थं परिकल्पिते। एतच्च **सर्वतस्संप्लुतोदके** इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम्। **उदपानं** कूपतटाकादि। **पिपासो**रिति दार्ष्टान्तिकप्रस्थानानुरोधेनाध्याहारः। नन्वत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः का सङ्गतिः? न हि पिपासोरुदपाने यावत्प्रयोजनं, तावदेव विजानतस्सर्वेषु वेदेषु इत्याशङ्कां परिहर्तुं वाक्यपूरणायाध्याहृत्योक्तम् **तावदेव तेनोपादीयत** इत्यादि। **सर्वेषु चेति** चकार उपादेयानुपादेयांशसङ्कलनद्योतनार्थः। ननु **ब्राह्मणस्ये**त्येतत् प्रकरणासङ्गतम्, क्षत्रियायैव ह्युपदिश्यते। कश्चात्र ब्राह्मणस्य विशेषः, ब्रह्मविद्याया अपि त्रैवर्णिकसाधारणत्वात्। **विजानत** इति चायुक्तम्; विजानन्नेव हि कामाधिकारादिष्वपि प्रवर्तते। **ब्राह्मण**शब्दश्चात्र न, 'तदधीते' (अष्टा. ४. २. ५९) इत्याद्यर्थान्तरपरः 'ब्राह्मोऽजातौ' (अष्टा. ६. ४. १७१) इति निपातनेन जातिव्यतिरिक्तार्थेषु ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात्। तत्राह **वैदिकस्य मुमुक्षो**रिति। **ब्रह्म अणतीति निरुक्त्या ब्राह्मणः**। "शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्" (अष्टा. वा. ६.१.९४) इति पररूपे कृते प्रज्ञादित्वादण्प्रत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति। ब्रह्म चात्र वेदः, **वेदेष्विति** अत्रैव प्रसक्तत्वात्। अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमात्रपर इति न क्षत्रियार्थोपदेशाद्यनुपपत्तिः। ब्राह्मशब्दस्यात्र सन्न्यासिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वतिमन्दा। "अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" (बृ. ५. ५. १) इति श्रुतिस्तु योगिनः प्रकृष्टतरसत्त्वम(त्त्वा?)वस्थाविशेषमाह। **विजानत इति च** विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते। विशिष्टत्वं च हेयोपादेय[विभाग]विषयतया। तथाविधज्ञानवांश्च मुमुक्षुरेव स्यादिति। **तावा**नित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह **नान्य**दिति। वेदोदितमपि न मोक्षसाधनव्यतिरिक्तमुपादेयम्, अनधिकृतत्वात्। न ह्यन्यवर्णाश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपादेय इति भावः॥

एवं तर्हि मोक्षसाधनेतरसकलपरित्यागे नित्यनैमित्तिकनिषेधशास्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषः स्यात्; **तावा**निति च कियानुच्यत इति शङ्कायामुत्तरश्लोकमवतारयति **अत** इति। न कामचारदोषः,

---

1 यावान् अर्थ इत्यत्र अर्थपदं दृष्टान्ते स्थितांशपरम्, दार्ष्टान्तिके प्रतिपाद्यांशपरम् [प्रतिपादकांशपरमेव वा]। इतरमतद्वये यावानित्यादेरर्थस्तु, उदपाने यावान् अर्थः, तावान् सर्वतः संप्लुतोदकेऽस्त्येव, एवं कर्मफलं सर्वज्ञानफलान्तर्गतमिति। वाक्यभेदादिना क्लिष्टोऽयम्।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७

नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित् फलविशेषेण संबन्धितया श्रूयमाणे कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽधिकारः । तत्संबन्धितयाऽवगतेषु फलेषु च कदाचिदप्यधिकारः । सफलस्य बन्धरूपत्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च । मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः । **त्वयाऽनुष्ठीयमानेऽपि कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तव अकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि क्षुन्निवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु**

तत्तत्फलपरित्यागेन साधारणस्वरूपमात्रस्योपादेयत्वादिति भावः । **कर्मणि** इति सामान्यशब्दस्य योग्यान् विशेषान् आह-**नित्य** इत्यादिना । **केनचित्** इत्यादिकं राशित्रयेऽपि संबध्यते । तेन नित्यनैमित्तिकयोरपूर्वमात्रार्थतामिच्छतां कुदृष्टीनां दृष्टिरपहृता । कर्मान्तराधिकार्––उपात्तदुरितक्षय-अकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहार-प्राजापत्यादिलोक-पशुपुत्रादि यथासंभवं नित्यादेः फलम् । **फलविशेषेणे**ति । यथोत्पत्तिवाक्यैः स्वरूपेणैवोत्पन्नानां कर्मणां कामाधिकारे स्वर्गादिफलविशेषेण संबन्धितया श्रुतत्वात् स्वर्गादिकं फलमिष्यते ; एवं मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षाख्यफलविशेषेण संबन्धितया श्रुतत्वात् सोऽपि फलमिति भावः । **ते** इति शब्दस्य प्रकृतान्विततात्पर्यमाह **नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षो**रिति । मोक्षतत्साधनादिफलव्यवच्छेदाय **तत्संबन्धितयाऽवगतेष्वि**त्युक्तम् । स्वर्गपश्वादिष्विति शेषः । **मेति** न निषेधविधिः ; किन्त्वभावमात्रबोधक इति **न कदाचिदि**त्युक्तम् । फलयोग्यतानिषेधात् तत्सङ्गनिषेधोऽपि फलितः । कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च बुद्धिस्थक्रमेण हेतुद्वयमाह––**सफलस्ये**ति । न हि मोक्षमिच्छतो बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः ; न च तद्धेतुपरित्याग उचित इति भावः । **केवलस्ये**त्येतच्च फलराहित्यमात्रपरम्, **फलरहितस्ये**त्युक्तत्वात् ; अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोजनत्वपरम् । तत्र हेतुः **मदाराधनरूपस्ये**ति । **कर्मफलयो**रिति । पुनरुक्तिप्रसञ्जकषष्ठीसमासादपि उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व एवोचितः ; वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसन्धानसंग्रहश्चात्र युक्त इति भावः । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते', 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति पूर्वोत्तरवचनाभ्यामयं कर्महेतुत्वनिषेधो व्याहन्येतेत्यत्राह **त्वये**ति । नात्र वस्तुतो हेतुत्वं निषिध्यते; अपितु हेतुत्वानुसन्धानमित्यर्थः। ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः; **मा फलेषु कदाचन** इत्युक्तत्वात् । यदि तु भोजनादिसाध्यक्षुन्निवृत्त्यादिफलनिषेधः ; तदा तदुपायरागस्यापि निवृत्तेश्शरीरधारणादेरप्यभावप्रसङ्गेनोपायानुष्ठानस्यैव लोपः स्यादित्यत्राह **फलस्यापी**ति । **क्षुन्निवृत्त्यादे**रित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहृतम् । **न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेय**मिति । नात्र क्षुन्निवृत्त्यादिस्वरूपं निषिध्यते ; अपि त्वात्मनस्तद्धेतुत्वानुसन्धानमिति भावः । ननु कथं कर्मफलयोः स्वयं हेतुस्सन् न हेतुरित्यनुसन्धीयेत ? एवं च चार्वाकादिवत् अनयोर्निर्हेतुकत्वमनुसन्धेयं स्यात् ; ततश्चोपायानुष्ठानमेव हीयेत ; अहेतुकतया बुध्यमाने प्रयासायोगादित्यत्राह **तदुभय**मिति । **उभयं** कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं च । **उभयमि**ति । अयमेव हि तृतीयाध्यायप्रधानार्थः । तथा हि **संग्रहः**, "असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता" (७) इति । एवमहेतुकत्वबोधं तावत् परिहृतम् ।

वा सर्वेश्वरे मयि वाऽनुसन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते। एवमनुसन्धाय कर्म कुरु। अकर्मणि—अननुष्ठाने, न योत्स्यामीति यत् त्वयाऽभिहितम्, न तत्र(तत्र न?) ते सङ्गोऽस्तु; उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव स्फुटीकरोति—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८

राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा कुरु। तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वं योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनो-

---

तथाऽप्यात्महेतुकत्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवस्थ इति चेत्—मैवम्; न ह्यत्रानुष्ठानस्याननुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते; येन विरोधः स्यात्; किन्त्वनेकहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्यैव हेतुत्वं त्रैगुण्याद्युपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च भ्रान्तिसिद्धमिति तदुभयं निषिध्यते। वक्ष्यते हि 'शरीरवाङ्मनोभिः' (१८.१५) इत्यादौ, तृतीयाध्याये च। किंच, साक्षात्कर्तृत्वाननुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धान-कर्तृत्वप्रतिपत्तिनिषेधयोरप्यननुष्ठानप्रसङ्गः। स हि कुर्वन्नेव स्वकृतोपकारनिगूहनवत् आहार्य(र्यवि)बोधेन तथा प्रतिपद्यते। [1]अन्यत्र वा कर्मणि क्रियमाण इति न कश्चिद्दोषः। **सर्वेश्वर** इति निर्देशः तस्मिन् कर्तृत्वाध्यवसायौचित्यार्थः। जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वतः परमात्मायत्तमिति 'परात्तु तच्छ्रुतेः' (ब्र. २. ३. ४०) इत्यधिकरणे स्थापितम्। पूर्वोत्तरवाक्याद्यविरोधाय कर्मस्वरूपपरित्यागं परिहरति **एव**मिति। गुणेश्वराधीनत्वबुद्धावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखरूपेण भोजनादिकर्मणेति त्वया नोदासितव्यमिति भावः। **अननुष्ठान** इति। **अकर्मणी**त्यत्र **कर्म**शब्दः क्रियावाची, नञ्त्र तदभावपर इति भावः। अननुष्ठानस्य प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति [2]**न योत्स्यामी**ति। अकर्मसङ्गनिषेधफलितमन्यत्र सङ्गमाह **उक्तेने**ति ॥४७॥

अनन्तरग्रन्थं संगमयति **एतदेवे**ति। अवधारणेनार्थान्तरपरत्वव्युदासः। **स्फुटीकरोती**ति पौनरुक्त्यपरिहारः। **राज्यबन्धुप्रभृतिष्वि**ति। राज्यप्रभृतिषु सङ्गः फलद्वारा बाधकः; बन्धुप्रभृतिषु सङ्गस्तु युद्धाद्यननुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि त्याज्यत्वादत्र **सङ्ग**शब्देन संगृहीतमिति भावः। **युद्धादीनी**ति प्रकृतविशेषप्रदर्शनम्। आनुषङ्गिकत्वसूचनायोक्तं **तदन्तर्भूते**ति। "लाभालाभौ जयाजयौ" (३८) इति पूर्वोक्तानुसन्धानेनाह **विजयादी**ति। [3]**योगस्थः, सिद्ध्यसिद्ध्योस्समोभूत्वे**त्यनयोरेकवाक्यत्वे पौन-

---

1 अन्यत्रेति। प्रतिपद्यत इत्यनुषङ्गः। क्रियमाणकर्मविषयकर्तृत्वादिकम् अन्यत्र—गुणे ईश्वरे वा प्रतिपद्यत इत्यर्थः। संकल्पाधीनस्य फलस्य सर्वथा त्यागः; अवश्यम्भाविफले संगत्यागः; संदिह्यमानफले समत्वबुद्धिः। मा फलेष्वित्यत्र सर्वं विवक्षितम्। 2 अत्रापि न योत्स्यामीति परस्मैपदप्रयोगात् पूर्वमपि तथा पाठात् गीतायां न योत्स्यामीति गोविन्दमिति पाठ एव श्रीभाष्यकृदिष्ट इव। मामनुस्मर युद्ध्य च इति परस्मैपदस्यापि दर्शनात्। 3 योगस्थ इत्यस्य कर्मयोगस्थ इत्यर्थे पौनरुक्त्याभावेऽपि स नार्थः, समत्वं योग इति विवरणविरोधात्।

च्यते । योगः–सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽवान्तरफल[1]सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वविषयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात् कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । **महदिदं द्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलसांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ ।** शरणं—**वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः ।** कृपणाः फलहेतवः—**फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः**

रुक्त्यात् भिन्नवाक्यत्वे तु तादृशश्रुतिवाक्यविशेषोपबृंहणौपयिक**योग**शब्दार्थव्याख्यानरूपत्वेनापौनरुक्त्याच्च **कुर्वि**तीदमावर्तितम् । विद्याविनयसंपन्ने (५. १८) इत्यादिप्रदेशान्तरोक्तसमत्वान्तरव्यावर्तनायोक्तम् **तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्यो**रिति । सार्वत्रिकयोगशब्दप्रयोगविषयव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् **योगस्य इत्यत्रे**ति । योगशब्दस्य सिद्ध्यसिद्धिसाम्ये । क्वचिदपि प्रयोगो न दृश्यत इत्यत्राह **योग** इति । **चित्तसमाधाने** प्रयोगस्तावत् **योगानुशासनादि**सिद्धः ; इदमपि समत्वं तद्रूपमिति योगशब्दार्थ इत्याकूतम् ॥ ४८ ॥

अभ्यासरूपतात्पर्यलिङ्गविवक्षामभिप्रयन् पौनरुक्त्यशङ्काद्वारेणोत्तरश्लोकमवतारयति **किमर्थमि**ति । **इदं** साम्यानुसन्धानरूपं चित्तसमाधानम् । तद्धयनन्तरं प्रशस्यते । कर्ममात्रनिन्दाभ्रमं परिजिहीर्षन् **बुद्धियोग**शब्दस्य प्रकरणविशेषितं वाच्यांशं तावदाह **योऽय**मिति । अजहल्लक्षणया बुद्धिप्राचुर्यहेतुकतया लक्षितमाह **तद्युक्तात्कर्मण** इति । **इतर**दित्यनेन प्रकरणविहितकर्मव्यतिरिक्तविषयाऽत्र कर्मनिन्देति सूचितम् । **दूरावर**शब्दयोरत्र विवक्षितं निष्कर्षति **महदि**ति । तृतीया प्रकारे । **कृपणाः फलहेतव** इत्यनन्तरवाक्येन, **बुद्धियुक्त** इत्यादिना च वक्ष्यमाणं श्रुतिस्मृत्यन्तरादितश्च सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह **उक्ते**ति । नीतिमन्त्रौषधकेवलयागादिव्यावर्तनाय **निखिल**[2](दुःख?)शब्दः । तस्योपाधिविशेषावच्छिन्नत्वात् कार्त्स्न्येऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाध्यन्तरव्यावर्तनायोक्तम् **सांसारिके**ति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिव्यावर्तनाय **परम**शब्दः । **अपरिमित**शब्देन स्वभावसंख्याकालादिप्रयुक्तसंभावितसमस्तपरिच्छेदनिरासः । **हि**शब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रयन् आह **अत** इति । प्रकरणादिविरुद्धसाङ्ख्याद्युक्तकर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वकज्ञानमात्रोपादानभ्रमव्युदासायोक्तं **कर्मणि क्रियमाण** इति । **उक्ताया**मिति । तात्पर्यातिशयव्यक्त्यर्थं पूर्वोक्तमभ्यस्यत इति भावः । "उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम्" (अहि.

---

1 सिद्ध्यसिद्ध्योरित्यस्य ज्ञानप्राप्तिलक्षणसिद्धौ तदभावे च समो भूत्वा, ईश्वरस्तुष्यतु इत्येवाऽऽफलव्येति शांकरे व्याख्यातम्, संगंत्यक्त्वेति फलान्तरत्यागस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अत्र तु मुमुक्षोर्जिज्ञासोः ज्ञानप्राप्तीच्छाविरहस्य दुर्वचत्वात् तदर्थमेव द्वारतया भगवत्प्रीतेरिष्टत्वात् अर्थान्तरमुक्तम् । अथापि 3-9. भाष्यटीके विमृश्ये । 2 निखिलशब्दस्य संग्राहकतया, व्यावर्तकत्वाभावात् दुःखशब्द इति पाठः स्यात् । वस्तुतः उक्तव्यावर्तनाय दुःख शब्दः, दुःखमनिष्टसाधनं पुण्यं पापञ्चेत्युभयसंग्रहाय निखिलशब्दः इति पाठः स्यात् ।

कृपणाः—**संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥**

बुद्धियुक्तो जहातीह[1] उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥

बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उभे सुकृतदुष्कृते **अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व** । योगः कर्मसु कौशलम्—**कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः** कौशलम्—**अतिसामर्थ्यम् । [2]अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥**

---

३६. ३४.) इत्यादिनाऽवगतं **शरण**शब्दस्य रक्षकाद्यर्थान्तरं व्यावर्तयन् विवक्षितं वक्तुं वाच्यं तावदाह **वासस्थान**मिति । नन्विदमसङ्गतं बुद्धेर्वासस्थानभूतगृहाद्याश्रयत्वाभावादित्यत्राह **तस्यामेवे**ति । कर्मयोगनिष्ठ इहोपदिश्यत इति भावः । "कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः" (नाम. ३. वि. ४९) इति **कृपण**शब्दस्य पुरुषविशेषे रूढत्वात्, **बुद्धियुक्त** इत्यादिना फलाभिसन्धिरहितपुरुषाणां प्रशस्यमानत्वात्, 'मा कर्मफलहेतुर्भूः' (४७) इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात् **कृपणाः फलहेतवः** इत्यत्रापि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निन्द्यन्ते, न तु फलहेतुमात्रमित्यभिप्रायेणाह—**फलसङ्गादिनेति** । पुरुषाणामपि हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्त्येव, "जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः" इत्यादेः प्रतिरूपतया परमनिश्श्रेयसवैधुर्यस्यात्र **कृपण**शब्देनाभिधातुमुचितत्वात् **संसारिण** इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरानन्तरश्लोकपरामर्शाच्चायमेवार्थ उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यस्य **इह** कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभिप्रेत्याह **बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण** इति । यद्वा, **कर्म कुर्वाण** इति प्रकरणापन्नमुक्तम्, **इह**शब्दस्य तु **जहाति**ना अन्वयः, 'इहैव तैर्जितस्सर्गः' (५. १९) इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिरहितकेवलकर्मादिभिरनिवर्त्यत्वार्थमाह **अनादिकालसंचिते अनन्ते** इति । **अनादिकालसंचितत्वमनन्तत्वनिदानम्** । सुकृतस्य हानिरपुरुषार्थः स्यादित्यत्रोक्तम् **बन्धहेतुभूते** इति । न हि काञ्चनकालायसशृङ्खलयोः बन्धहेतुत्वे कश्चिद्विशेषः, मुमुक्ष्वपेक्षया च स्वर्गादिकारणं सुकृतमपि दुष्कृतमेव; अलौकिकत्वे सति अनिष्टफलसाधनत्वात् । स्वर्गादेरपि हि मुमुक्ष्वपेक्षया निरयत्वम्, "एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" (भा. मो. १९ ६६) इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । **बुद्धियुक्तः** इत्यस्य, **योगाय** इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वव्युदासायाह **तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति** । **युज्यस्व** सन्नह्यस्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः । "समत्वं योग उच्यते" इतिवत् योगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह **कर्मस्विति** । **कौशल**शब्दस्य तात्पर्यं वक्तुं वाच्यं तावदाह **अतिसामर्थ्य**मिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं कथमित्यत्राह **अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ** इति । कार्ये कारणशब्द उपचरितः । अनेन श्लोकेन बन्धकसुकृतदुष्कृतहानमुक्तम् ॥ ५० ॥

---

1 इह उभे इत्यसंधिरार्षः । 2 योगः कर्मसुकौशलं—कर्मणां शक्तिविशेषस्थानापन्न इत्यर्थोऽपि भवेत् । पूर्वार्धे पुरुषप्रस्तावात् कौशलपदस्यापि पुरुषसामर्थ्ये प्रसिद्धप्रतिपत्त्यर्थमेवं व्याख्यातम् ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः[1] । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥

बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति हि—**प्रसिद्धं ह्येतत् सर्वासूपनिषत्स्वित्यर्थः** ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया वृत्त्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलम् **अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिष्यति, तदा असक्तः इतःपूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेः इतःपश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं** गन्तासि—**गमिष्यसि** ॥ ५२ ॥

अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्राप्तिपरस्य **कर्मज**मिति श्लोकस्य हेतुफलभावक्रमेणान्वयमाह **बुद्धियोगयुक्ता** इति । **कर्मजं फलं** सांसारिकम्; **जन्मबन्धो** जन्मना बन्धः स्वच्छन्दत्वहानिः; अथवा जन्मैव बन्ध इति कर्मधारयः । **अनामयं पदं** स्थानविशेषो वा, परमप्राप्यं परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरणवशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा । पद्यते गम्यत इति **पदम्** । त्रयमपि हि साक्षादन्यथा वा मुक्तप्रायत्वात् **पद**शब्दवाच्यम् । हिशब्दस्यात्र हेतुत्वादिपरत्वासंभवात् प्रसिद्धिपरत्वम्, प्रसिद्धिस्थलं चाह **प्रसिद्धमिति** ॥ ५१ ॥

एवमुक्तप्रकारो हेयोपादेयविभागो युक्त्यागमनिरपेक्षं त्वयैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थमुच्यते **यदा** इति श्लोकेन । मोहतरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति **उक्तेति** ।(पुण्यपापरूपसांसारिककर्मणा हि मोह: (हकलुषम् ?) । तच्च फलाभिसन्ध्यादिरहितकर्मणा निवर्त्यम् । ततः कारणाभावात् कार्याभाव इति भावः । **अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूत**मित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिबन्धकत्वमुच्यते । मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्साध्यस्य कालुष्यस्याभावात् **मोहरूप**मित्युक्तम् । **कलुष**शब्दोऽत्र कालुष्यपरः ।) **असक्त** इति । आसक्तमेभ्य इति भावः । **त्याज्यतये**ति निर्वेदयोग्यत्वायोक्तम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः[2]। यद्वा **श्रोतव्यस्ये**त्यस्योपादेयविषयत्वाय **श्रुतस्ये**त्यत्र **त्याज्यतये**ति विशेषणम् । हेयसङ्गमुपादेयवैतृष्ण्यं च परामृश्य भवति हि निर्वेदः । स च स्वावज्ञारूपः । यथाऽऽहुः **गान्धर्ववेदिनः**–"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्" (दश. ४१.) इति । **श्रोतव्यस्ये**त्यादेः संबन्धसामान्यषष्ठ्या विवक्षितविशेषकथनम् **कृत** इति । **स्वयमेवे**ति । असद्वाक्यादिनिरपेक्ष इत्यर्थः । **गन्तासि** इत्यत्र पदभेदभ्रमं निरस्यति **गमिष्यसीति** । गन्तासि इत्यत्र द्वितीयान्वयात् तृजन्तत्वं न युज्यते । तृन्नन्तत्वे तु भविष्यत्त्वविवक्षा न स्वारसिकी । अतो लुडन्ततयैकपद्यं युक्तम् । एवं **जेतासि** (११. ३४) इति वक्ष्यमाणेऽपि । अनद्यतनविहितलुडन्तोऽपि शब्दो **व्यतितरिष्यती**त्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

---

1 मनीषिण इति पदं भाष्यादौ न व्याख्यातम् । ज्ञानिनो भूत्वेति शांकरमत्र ग्राह्यम् । बुद्धियोगस्तु समत्वबुद्धिः ।

2 ननु त्याज्यत्वेनावधृतानां श्रोतव्यत्वं कथमिति चेत्—परनिर्बन्धवशात् कदाचित् श्रोतव्या भवन्ति । अत्र क्लेशादाह यद्वेति ।

योगे त्विमां शृणु इत्यादिनोक्तस्याऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेषसंस्कृतस्य **धर्मानुष्ठानस्य लक्ष(क्ष्य)भूतं योगाख्यं फलमाह**—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३

श्रुतिः **श्रवणम् । अस्मत्तः श्रवणेन** विशेषतः प्रतिपन्ना **सकलेतरविसजातीयनित्यनिरतिशयसूक्ष्मतत्त्वात्मविषया,** स्वयमचला **एकरूपा बुद्धिः असङ्गकर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि यदा निश्चला स्थास्यति, तदा** योगम् **आत्मावलोकनम् अवाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति— शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति; ज्ञाननिष्ठारूपा**

"नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥" (६) इति **संग्रहश्लोक**मनुसन्दधानो ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतमुत्तरश्लोकमवतारयति **योगे त्वि**ति । **बुद्धिविशेषो** 'व्यवसायात्मिका' इत्यादिना पूर्वोक्तः । **लक्ष(क्ष्य)भूतम्** उद्देश्यभूतमित्यर्थः । **श्रुतिविप्रतिपन्ना** इत्यस्य प्रकृतानुपयुक्ताप्रकृतवैदिकवाक्यविरोधार्थताभ्रमं **श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च** इति प्रकृतानुरोधेन व्युदस्यति **श्रुतिः श्रवणमि**त्यादिना । **अस्मत्त** इति । सार्वज्ञ्यसर्वशक्तिपरमकारुण्यादिभिरनाघ्रातभ्रमविप्रलम्भप्रमादादिदोषगन्धादव्याजबन्धोरीश्वरादिति भावः । **वि**शब्दस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामीश्वराच्छ्रवणेन सिद्धां दर्शयति **विशेषत** इति । **स्थास्यती**ति स्थायित्वमुक्तम् । विशेषं पूर्वोक्तं व्यनक्ति **सकलेतरे**ति । 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्' इति हि प्रसिद्धमिति भावः । **निश्चलाचल**शब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायोक्तम् **स्वय**मित्यादि । उद्देश्यान्तर्गतमचलत्वम्, निश्चलत्वं तु तत्र विधेयो विशेष इति **स्वयं**शब्दस्य भावः । एकरूपार्थविषयत्वा**देकरूपा** विषयान्तरसञ्चाररहिता चेत्यर्थः । अथवा **श्रुतिविप्रतिपन्ने**ति श्रवणस्योक्तत्वान्मननस्थिरीकृतत्वं कुतर्कैरकम्पनीयत्वञ्च पदान्तराभ्यां विवक्षितम् । यद्वा पूर्वोक्तबहुशाखत्वान-न्तत्वनिषेधपरोऽ**चल**शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम् **एकरूपे**ति । समाधीयते अस्मिन् आत्मज्ञानमिति **समाधिर्मन** इति निर्वचनेन तैलधारावदविच्छिन्नस्थितिहेतुतामभिप्रयतोक्तम् **असङ्गे**त्यादि । **समाधि**शब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपरत्वे पुनरुक्त्यादिः, तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः। **योग**शब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिसाध्यफलविषयत्वात् **आत्मावलोकन**मित्युक्तम् । 'योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' (नाम. ३. ना. १७९) इत्यादिभिरनेकार्थतया प्रसिद्धोऽयं शब्दस्तत्तद्वाक्यानुकूलमनुसन्धेयः । ननूपायतया हि योगो विहितः, स कथं फलतयाऽत्र निर्दिश्यते (1) । आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्यं चेत्, आत्माश्रयादिदोषः (2) । श्रवणमननाभ्यां स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम्; तथा च कथमनुष्ठानसाध्या स्थितप्रज्ञता (3) । निश्चलप्रज्ञास्थितिमन्तरेण च कोऽसावपरस्तदापाद्यो योगः (4) इत्यत्राह **एतदुक्त**मिति । तत्र [1]प्रथमचोद्यं **कर्मयोग**शब्देन **योगाख्यमात्मावलोकन**मित्यनेन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञा-

---

1 बुद्धिर्निश्चला स्थास्यतीत्यस्य स्थितप्रज्ञो भवतीत्येतदर्थकत्वात् तत्कारणमेव वक्तव्यं श्रुतिविप्रतिपन्नेत्यनेन । न तु डोलायितत्वम् । वादि-युक्तिमूलसंदेहस्यापि बाधकत्वात् श्रुतिविप्रति-

स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति इति ॥ ५३ ॥

एवमुक्तः(क्ते) पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायाः स्वरूपम्, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव। स्थितधीः किं [2]प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥

समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा **को वाचकश्शब्दः? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः। स्थितप्रज्ञः किं च भाषणादिकं करोति? ॥ ५४ ॥**

वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

आत्मन्येवाऽऽत्मना **मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टः तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्**

नात्मावलोकनशब्दाभ्यामात्माश्रयादिनिरासः। आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठाशब्दाभ्यां श्रवणमात्रसिद्धतत्त्वनिश्चय-ज्ञानयोगविषयाभ्यां तृतीयस्य परिहारः। [1]चतुर्थोऽ(र्थम?)प्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारतद्धेतुस्मृतिसन्ततिभेदात् परिहृतः(तम्?)। प्रथमं शास्त्रतस्तत्त्वज्ञानम्, ततः स्मृतिसन्ततिरूपमुपासनम्, ततस्तन्मूलस्साक्षात्कार इति ज्ञानपर्वभेदः प्रदर्शितः ॥ ५३ ॥

प्रश्नरूपस्योत्तरश्लोकस्यावतारं तत्र पूर्वोत्तरार्धयोः क्रमान्निष्कृष्टप्रश्नार्थं चाह **एवमिति**। पूर्वार्धस्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह **समाधीति**। **समाधिरत्र** पूर्वनिरुक्तप्रकारं मनः। तत्र स्थितिः तद्वशीकरणेनावस्थानम्। **किं प्रभाषेतेत्य**नेन पुनरुक्तिपरिहाराय स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यत्र कर्तृतयाऽन्वयशङ्कामपाकरोति **को वाचकश्शब्द** इति। ननु स्थितप्रज्ञः इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते, किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यत्राह **तस्येति**। केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित्प्रकारभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिंष्ट(ष्ट)स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः। **स्थितप्रज्ञ**शब्दात् **स्थितधी**शब्दस्यार्थान्तरपरत्वभ्रमनिरासाय स्थितप्रज्ञः इति पूर्वार्धोक्तशब्द एवात्राऽऽवर्तितः। **किंच भाषणादिकमिति**। किं प्रभाषेत इत्यादयः **किंशब्दाः** क्रियाविशेषणतयाऽन्वीयमानाः क्रियाप्रकारप्रश्नपरा इति भावः। **किं प्रभाषेतेति** वाचिके, **किं व्रजेतेति** कायिके च पृष्टे, **किमासीतेति** मानसपरम्, ध्यानार्थत्वादत्राऽऽसनस्य ॥ ५४ ॥

एवं करणत्रयानुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य साक्षादुत्तरेषु प्रजहाति इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरतामपि दर्शयति **वृत्तिविशेषेति** [3]प्रकृष्टानुकूल्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोषस्य कामान्तरप्रहाणहेतुत्वात् तथाऽन्वयमाह **आत्मन्येवेति**। **सर्व**शब्दस्य आत्मनि तुष्टः इत्येतत्सन्निधानसिद्धं सङ्को-

---

पत्राति विशेषकथनञ्च स्यर्थम्। अतोऽर्थान्तरत्यागः। 1 **चतुर्थोऽपीति पाठे चतुर्थश्लोऽपीत्यर्थः।**

2 **स्थितप्रज्ञस्य भाषण व्रजनादिकमस्ति न वा। अस्ति चेत् तत् कीदृशम। यदि योगश्चेत् -आसीत। अन्यथा व्रजेतचेत्यपि गम्यते। अत्र भाषणव्रजनोक्त्या योगराहित्य दशायामात्मप्रज्ञता ज्ञानयोग इष्टः।**

3 **आत्मना आत्मन्येव तुष्टः इति सप्तम्याः क्रियान्वयस्वारस्यात् प्रथमयोजना। आत्मन्ये-**

मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति, तदाऽयं स्थितप्रज्ञ **इत्युच्यते । ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥**

अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनादूरविप्रकृष्टावस्थोच्यते—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६

प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषु उपस्थितेषु अनुद्विग्नमनाः—**न दुःखी भवति ; सुखेषु** विगतस्पृहः—**प्रियेषु सन्निहितेष्वपि विगतस्पृहः, वीतरागभयक्रोधः—अनागतेषु स्पृहा** रागः, **तद्रहितः ; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं** दुःखं भयम्, **तद्रहितः ; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः** क्रोधः, **तद्रहितः ; एवंभूतः** मुनिः—

चमाह **तद्व्यतिरिक्ता**निति । यद्वा आत्मन्येवात्मना तुष्टः इति यथाक्रममेवान्वयः ; आत्मैकविषयेण मनसाऽन्यतोनातालंबुद्धिरूपसन्तोष इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणोक्तम् **मनसाऽऽत्मैकावलम्बनेन तुष्ट** इति । **तेन तोषेणे**ति । "न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः" (वि. १. १७. ३९) इतिवत् । [1]**प्रकर्षेणे**ति अपुनरङ्कुरमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञविषयश्लोकचतुष्टयं तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वानश्चतुर्थीयमवस्थेत्याह **ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेय**मिति । उक्तं च **हैरण्यगर्भैः** "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य **वशीकारसंज्ञा** वैराग्यम्" (पा. सू. १. १६) इति । ऐहिकामुष्मिकसकलफलविमुखस्य यस्तेषु फलेषु सवासनरागत्यागः, सा **वशीकारसंज्ञे**त्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथैकेन्द्रियसंज्ञाख्यतृतीयावस्थोच्यत इत्याह **ततोऽर्वाचीने**ति । ओ विजी भयचलनयोः इति धातुरत्र चलनार्थः, वीतरागभय इति भयस्य पृथगभिधानात् । यद्वा **अनुद्विग्न** इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम् ; तत एव दुःखेषु इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह **दुःखनिमित्तेष्वि**ति । **आदि**शब्देनाप्रियागमनसंग्रहः । भयहेतुव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् **उपस्थितेष्वि**ति । दुःखोत्पादनप्रवृत्तेष्वित्यर्थः । **दुःखशब्दवदेवात्र सुखशब्दस्यापि** हेतुपरतां तत्रापि पृथङ्निर्दिष्टरागविषयाद्विलक्षणतां चाह **प्रियेषु सन्निहितेष्वपी**ति । **विगतस्पृहवीतराग**शब्दयोरपुनरुक्तितां व्यनक्ति **अनागतेषु स्पृहा राग** इति । **स्पृहाराग**शब्दौ सामान्यविशेषविषयौ । ततश्च विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायात् सामान्यशब्दः तद्व्यतिरिक्तपर इति भावः । पुनरुक्तिपरिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह **प्रियेत्यादिना हेतुदर्शननिमित्तं दुःख**मित्यन्तेन । प्रियविश्लेषाप्रियागमनयोर्दुःखरूपयोस्सामग्रीदशामापन्नो यो हेतुः सूचकश्च निमित्तादिः, तस्य यद्दर्शनं सकलसहकारिसंपत्त्युत्प्रेक्षागर्भम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा ; तेन यद्दुःखं तदानीमेवाङ्गकम्पादिहेतुरुत्पद्यते, तद्भयमित्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिस्त्रैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात् । अचेतनेषु वातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् **चेतने**त्युक्तम् । यस्तून्मत्तस्तत्रापि कुप्यति, सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन । **अन्तर**शब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम् । स हि तथाविधो निर्वेदादिरूपस्स्यात् । क्रोधादात्महननाद्यपि परपीडाभिसन्धिगर्भम् । **मनोविकारोऽत्र** रज-

---

आत्मनेति अन्वयात् संनिकर्षसिद्धात् यद्वेति द्वितीययोजना । [1] **प्रजहातीत्यत्र प्रशब्ददर्शित-प्रकर्ष एव वक्ष्यमाणावस्थातो वैलक्षण्यम् । स च सवासनत्यागः ।**

आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

यः सर्वत्र **प्रियेषु** अनभिस्नेहः **उदासीनः**, **प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं** शुभाशुभं **प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥**

ततोऽर्वाचीनदशामाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८

यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्प्रष्टुमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीव, इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः । एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा । पूर्वपूर्वा उत्तरोत्तरनिष्पाद्या ॥ ५८ ॥

स्तमस्समुन्मेषकृतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । **मुनिः** मननशील इति व्युत्पत्तिः । तस्य मननस्यात्र साक्षात्करिष्यमाणात्मविषयत्वव्यवस्त्यर्थमुक्तम् **आत्ममननशील** इति । एवमस्यास्तृतीयावस्थाया उद्वेगस्पृहादिविरहसाम्येऽप्यौत्सुक्यमात्रक्षमवासनाशेषस्य भस्मच्छन्नदहनवदवस्थितत्वात् चतुर्थावस्थातो विशेषः ॥ ५६ ॥

अथ **व्यतिरेकसंज्ञा**ख्या द्वितीया दशोच्यत इत्याह-**ततोऽर्वाचीनदशे**ति । अप्रियेषु स्नेहप्रसङ्गाभावात् प्रियमात्रविषयः **सर्वत्रे**तिशब्द इति दर्शयति **प्रियेष्वि**ति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र तद्विषयोपादानप्रवृत्तिराहित्यपर्यन्त इत्याह **उदासीन** इति । **एतेन, प्रिये**त्यादिना च व्यतिरेकसंज्ञात्वं व्यनक्ति । **अपक्वान् कषायान्** पक्वेभ्यः पृथगनुसन्धाय तेषामपि पाकापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयं प्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियसंश्लेषविश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते पक्वेतरेषां रागादीनां पाकाभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । **अभिनन्दनं** चात्राभितो नन्दनम् ; अनुबन्धिषु कालान्तरे च प्रीत्यनुवृत्तिहेतुभूतनन्दनमित्यर्थः ; एवं **द्वेषे**ऽपि ॥ ५७ ॥

अथ **यतमानसंज्ञा**ख्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह **ततोऽर्वाचीनदशे**ति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थमाह **स्प्रष्टुमुद्युक्तानी**ति । तेन वार्धकरोगादिप्रयुक्ताशक्तिसुषुप्त्यादिकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । **तदैवे**ति भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । **कूर्मोऽङ्गानीवे**त्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रनियाम्यत्वमुच्यते । **सर्वश** इति विलोकनभाषणविलासपरिहासादिनिवृत्तिपरः ; विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । **प्रतिसंहृत्ये**त्यनेन इन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाङ्गता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुषुप्त्यादिविलक्षणा व्यापारोपरतिस्तत्साध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह **मन आत्मनी**ति । किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टयं विभज्योपदिश्यत इत्यत आह **एवमि**ति ।

प्रथमं बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत ; **इयं यतमानसंज्ञा** । अथ बलात्संहृतान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावशेषरागद्वेषादिदोषकलुषितं मनः पुनःपुनरवसरे

इदानीं ज्ञाननिष्ठाया [1]दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

इन्द्रियाणामाहारा **विषयाः**, निराहारस्य **विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते**; रसः **रागः । विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः** परं **सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥**

प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात्; अतः पक्वावशिष्टरागद्वेषादीन् औदासीन्य-अनभिनन्दनादिक्रमेण पचेत् । **इयं व्यतिरेकसंज्ञा** । ततः पक्वेऽपि दोषशेषेण अनादिविषयानुभवभावितवासनामात्रमात्मानमनुबुभूषन्तीं शेमुषीं प्रतिविभिन्त्सेत् । तत्र निरतिशयानन्दरूपमात्मानम्, पुरुषद्वेषिण्या योषित इव युवानम्, प्रदर्श्य प्रदर्श्य क्रमादात्मनि तोषमुत्पाद्य तेन तोषविशेषेण, दवीयसा च स्मृतिविधुरेण कालेन बाह्यविषयवासनाजालमुन्मूलयितुमीहेत । **सेयमेकेन्द्रियसंज्ञा** । या पुनस्समस्तवासनाविलयादौत्सुक्यमात्रस्याप्यसंभवेन परमवैराग्यदशा; सा **वशीकारसंज्ञा** ज्ञाननिष्ठाकाष्ठा योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति । तच्चावलोकनं परम्परया निरतिशयपुरुषार्थभूतामृतत्वाय कल्पत इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेनादर्शनं, तथा दृश्यमानेष्वपि निष्पङ्गता, सङ्क्लेशेन भुज्यमानेष्वपि नातिस्नेहः, प्रचुरेऽपि रागे तन्निरोधसंरम्भ इति चावस्थावैषम्यम् । [2]आत्मरतित्वं तस्य स्वरूपम्, आश्चर्यवद्वदति (२-२९) इति तस्य तदेकभाषणं, तदनुसन्धानरूपं तदासनं, तत्प्राप्त्यर्थप्रवृत्तिरूपं तस्य व्रजनं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ॥

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सङ्गमयन्नवतारयति **इदानी**मिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधाया अपीति शेषः । **निराहारस्ये**त्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्युदस्यति **इन्द्रियाणा**मित्यादिना । 'न चैकान्तमनश्नतः', 'युक्ताहारविहारस्य' (६. १६, १७) इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि "अत्याशनादतीपानात्" (तै. ना. १. ६४) इति ह्युच्यते । **मोक्षधर्मे** च—'दशैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये' इति सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रात् अशेषविषयनिवृत्तिः, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । **रसवर्ज**मित्येतावति वाक्यतात्पर्यमिति द्योतनाय **विनिवर्तमाना** इत्यनूदितम् । आत्मगोचररागव्यवच्छेदायाह **विषयराग** इति । प्रस्तुता एव विषयाः **पर**मिति निर्देशस्यावधित्वमर्हन्तीति **विषयेभ्यः पर**मित्युक्तम् । कालादिकृतपरत्वमात्रस्यात्रानुपयुक्तत्वात् विषयरागनिवर्तनौपयिकं **पर**शब्दार्थमाह **सुखतर**मिति । विषया हि सुखरूपाः; आत्मस्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र **दृष्ट्वा निवर्तते** इति दर्शनस्य रागकर्तृकतया निर्देश औपचारिकः । यद्वा, **दृष्ट्वा** स्थितस्य **अस्य** देहिनो रागो निवर्तत इत्यन्वयः । एवमात्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तत इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

---

1 दुष्प्रापत्वं श्लोकद्वयेनोच्यते । अथोपायः । 2 स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति श्लोकगतप्रश्नानां किमुत्तरमुक्तमित्यत्र तद् विशदयति आत्मरतित्वमित्यादिना ।

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०

आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमानस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि **बलवन्ति, मनः प्रसह्य हरन्ति ।**

एवमिन्द्रियजयः आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्रापा ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

अस्य सर्वस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य, चेतसश्शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत **। मनसि मद्विषये सति निर्दग्धाशेषकल्मषतया** निर्मलीकृतं **विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्ववश्यानि करोति । ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति । यथोक्तम्, "यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥" (वि. पु. ६. ७. ७४; गा. पु. २२२. १६) इति ।** तदाह वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति ॥ ६१ ॥

[1]**एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह—**

अथानिवृत्ते विषयरागे दुर्जयानीन्द्रियाणीत्युच्यते **यततः** इति श्लोकेन । **विपश्चित्त्वं** यतमानत्वे हेतुरिति द्योतनायोक्तं **विपश्चितो यतमानस्यापी**ति । अत्र **विपश्चित्त्वं** शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकवत्त्वम् । बलवतां प्रमाथित्वं हि 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति' (मनु. २. २१५) इति स्मर्यते इति ज्ञापनाय **बलवन्ती**त्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रागादिरेव ।

उक्तश्लोकद्वयतात्पर्यसिद्धमन्योन्याश्रयणं तत्फलं चाह **एव**मिति ॥ ६० ॥

तर्ह्यन्योन्याश्रयदूषितेऽर्थे साध्यसाधनभावः कथं पूर्वमुपदिष्ट इत्यत्रोच्यते **तानि सर्वाणि** इति । **अस्ये**ति अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः । **संयम्ये**ति विषयस्पर्शनिवारणमात्रमत्रोच्यते, न त्विन्द्रियजयावस्था । **मत्परः** इत्यत्र वक्तृविग्रहवैशिष्ट्यविवक्षया सिद्धं शुभाश्रयविग्रहविशेषवत्त्वं **चेतस** इत्यादिना विवृतम् । **शुभ**शब्देन हिरण्यगर्भादेः **आश्रय**शब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यवच्छेदः । **युक्त**शब्देनात्र विषयस्वभावात् सुकरं चित्तसमाधानं विवक्षितमित्याह **समाहित** इति । **मत्परः** इत्येतावता कथमन्योन्याश्रयादिपरिहार इत्यत्राह **मन**सीति । अत्र **अशेष**शब्देनोपायविरोधिसर्वकर्मसंग्रहः । **निर्मलीकृतं** रजस्तमोविरहितं; तत एव शब्दादि**विषयानुरागरहितम्** । अत्र **प्रज्ञा**शब्दस्य ज्ञाननिष्ठाफलपर्यन्तत्वम् **आत्मदर्शन**शब्देनोक्तम् । शुभाश्रयानुसन्धानस्य कल्मषविनाशकत्वे स्मृत्यन्तरसंवादमाह **यथे**ति । आत्मदर्शनमन्तरेणैवेन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योन्याश्रयः । अतः पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यत इत्याह **तदाहे**ति ॥ ६१ ॥

उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत इत्याह **एव**मिति । अदृष्टात्मस्वरूपस्य **विषयान् ध्यायत** इत्यनुवादसिद्धां विषयेषु स्वरसवाहितां

---

1 **अत्र तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्युपदिष्टस्योपपादनारम्भः, 68 तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यत्र एतदुपसंहारः ।**

[1]ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्यापि अनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गो ऽतिप्रवृद्धो जायते । सङ्गात्संजाते कामः । कामो **नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशामापन्नो विषयान् अभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति, स कामः ॥** कामात्क्रोधोऽभिजायते । **कामे वर्तमाने, विषये चासन्निहिते, सन्निहितान् पुरुषान् प्रति, एभिरस्मदिष्टं विहतमिति क्रोधो भवति ।** क्रोधाद्भवति संमोहः । संमोहः **कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । तया(यया) सर्वं करोति । ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति ।** स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशः **आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतः, तस्य नाशः स्यात् । बुद्धिनाशात् पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥**

सहेतुकमाह **अनिरस्ते**ति । अत्र **संयम्ये**ति निमीलनादिमात्रकृतं निवारणमुच्यते । **उपजायत** इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतं विविच्य दर्शयति **अतिप्रवृद्धो जायत** इति । सङ्गकामयोरभेदात् कार्यकारणभावानुपपत्तिरित्यत्राह **कामो नामे**ति । **विपाकदशा**शब्देन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्ताकारप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तल्लक्षणमाह **पुरुष** इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं **विषये चासन्निहित** इति । न केवलं कामप्रतिबन्धकानेव पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपि तु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्यां दशायामुपलभ्यमानान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय **सन्निहिता**नित्युक्तम् । ईश्वरोऽपि क्रोधवेगमभिनयन् कस्मिंश्चिदेव रक्षसि द्रुह्यति, "सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत् सशैलं परिवर्तयाम्यहम्" (रा. आ. ६४. ७६) इत्याह । अयं च **अभिजायत** इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतार्थः ; अभितो जायत इत्यर्थः । समित्येकीकारे, ततोऽत्र **संमोहः** कृत्याकृत्याविवेकात्मा मोह इत्यभिप्रायेणाह **कृत्ये**ति । संमोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वे अवान्तरव्यापारमाह **तये**ति । "क्रुद्धः पापं न कुर्यात् कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि" (रा. सु. ५५. ४) इत्याद्यनुसारेणोक्तम् **सर्व**मिति । **ततश्चे**ति । [1]सावान्तरव्यापारात्संमोहादित्यर्थः । स्मर्तव्ये प्रस्तुतविषये स्मृतिभ्रंशं योजयति **प्रारब्धे**ति । **स्मृतिभ्रंशा**दित्युत्तरवाक्यश्रृङ्खलावशात् **स्मृतिविभ्रम**शब्दस्य तदेकार्थत्वायोक्तं **स्मृतिभ्रंशो भवती**ति । **बुद्धिनाश** इत्यत्र प्रकृतं बुद्धेर्विशेषमाह **आत्मे**ति । न तावदिह सामान्यतो ज्ञानमात्रं **बुद्धि**शब्दार्थः, न च इतःपूर्वमात्मदर्शनं सिद्धम् ; न च भविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अतस्तल्लिप्सया कृतस्तदुपायानुष्ठानाध्यवसाय इहोपायस्मृतिसाध्यो **बुद्धि**शब्देनोच्यत इति भावः । **प्रणश्यती**त्यत्र नित्यस्याऽऽत्मनो नाशो ह्यसत्समत्वम् । तच्च यथावस्थिताकारानुपलम्भः। स च देहात्मभ्रमादिकृतः, तत्रा(था)पि हेतुर्देहसंबन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं **संसारे निमग्न** इति ॥

---

1 अवान्तरव्यापारः अन्यकरणम् । करणं प्रयत्नः ॥ स्मृतेर्विभ्रमः विशेषेण चलनम् ।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसश्शुभाश्रयभूते न्यस्तमनाः निर्दग्धाशेषकल्मषतया रागद्वेषविमुक्तैरात्मवश्यैरिन्द्रियैः विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानः विधेयात्मा विधेयमनाः प्रसादमधिगच्छति निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अस्य पुरुषस्य मनःप्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविक्तात्मविषया बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियनियमने प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अत एव तस्य तद्भावना च न संभवति । विविक्तात्मानमभावयतो विषय-

---

अथ "तानि सर्वाणि" (६१) इत्युक्तार्थकरणेऽन्योन्याश्रयपरिहारप्रकारः परमप्रयोजनभूतसंसार-निवृत्तिश्च श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते रागद्वेषेति । रागद्वेषवियोगोऽपि कुत इत्यत्र पूर्वोक्त एव हेतुरित्यभि-प्रायेणाह उक्तेनेति । रागद्वेषयोगोऽत्रेन्द्रियाणामात्मवश्यताहेतुः । विषयांश्चरन्नित्यनेन विषयभोगभ्रम-व्युदासायात्मवश्यत्वफलितमाह विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमान इति । चरतिरत्र गत्यर्थः, आक्रमणरूप-गतिपरः, भक्षणार्थो वा संहरणपर इत्युभयथाऽपि तत्तिरस्कारार्थत्वमत्र विवक्षितम् । तिरस्कारोऽत्र अनादरः । तथा च नैघण्टुकाः, 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' (नाम. १. ना. २०४) इति । बाह्येन्द्रियतद्विषयविजयो हि मनोविजयार्थं इत्यभिप्रायेणाह विधेयमना इति । विधेयात्मेति मनसः प्रसक्तत्वात् प्रसन्नचेतस इति वक्ष्यमाणत्वाच्च प्रसादो मनोनैर्मल्यमित्याह निर्मलेति ॥ ६४ ॥

प्रसादे इति श्लोके प्रसादहानिशब्दयोः क्रमात् षष्ठीद्वयान्वयभ्रमं व्युदस्यन् अन्वयप्रकारमाह अस्येति । "दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः" (वि. ६. ७. २२) इत्याद्यभिप्रेतौपाधिकत्वेन हानियोग्यत्वार्थमाह प्रकृतीति । प्रतिबन्धकाभावे ह्याशु कार्योत्पत्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्य-स्यार्थमाह आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनस इति । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शन-हेतुत्वादुपपद्यत इति हेत्वर्थस्य हिशब्दस्यार्थमाह अत इति ॥ ६५ ॥

अथ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयफलभूतामात्मदर्शनासिद्धिं 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' (६६) इत्येतद्विवरण-रूपेणानूद्य ततः परमप्रयोजनस्याप्यलाभप्रकार उच्यते नास्तीति । युक्त आसीत मत्परः (६१) इति पूर्वोक्तस्य निवृत्तिरयुक्तशब्देनोच्यत इति तात्पर्येणाह मयीति । यततो ह्यपीति (६०) पूर्वोक्तं स्मारयति स्वयत्नेनेति । नास्तीत्यनेनाभिप्रेतमाह कदाचिदपीत्यादिना । अतिचिरकालप्रयासेना-पीत्यर्थः । द्वितीयपादस्थमयुक्तस्येति पदं शृङ्खलौचित्यायायुक्तत्वफलभूतबुद्ध्यभावलक्षकमिति तात्पर्येणाह अत एवेति । यद्वा तस्येत्युक्तपरामर्शः, अत एवेति तु बुद्ध्यभावादेवेत्यर्थः । अथवा परम्परया

स्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य **विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो** [1]**नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥**

पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियानियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां **वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो** विधीयते **पुरुषेणानुवर्त्यते, तन्मनोऽस्य विविक्तात्मप्रवणां** प्रज्ञां हरति विषयप्रवणां **करोतीत्यर्थः ; यथाऽम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥**

हेतुत्वमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा ; भिन्नविषयभावनान्तरनिषेधायोगात **तद्भावनेत्युक्तम्** । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' (५९) 'रागद्वेषवियुक्तैः' (६४) 'सुखेषु विगतस्पृहः' (५६) इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विशिनष्टि **विषयस्पृहाशान्तिरिति** । अशान्तस्यैव स्वर्गादिसुखलाभादमृतत्वप्रकरणसिद्धं सुखस्य विशेषमाह **नित्यनिरतिशयेति** ॥ [2]अनेन श्लोकेन प्रत्याहारादियोगावयवचतुष्टयस्य तत्फलस्य निःश्रेयसस्य च यथासंभवमभिधानात्पर्याभ्यां पूर्वपूर्वाभावादुत्तरोत्तरस्यालाभस्सूचितो भवति ॥ ६६ ॥

अथेन्द्रियनिग्रहाभावे बुद्ध्यभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः **इन्द्रियाणाम्** इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यपुनरुक्तिः ; आदरार्थं वा पुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह **पुनरपीति** । केवलस्पन्दादिमात्रव्युदासाय **विषयेष्वि**त्युक्तम् । इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु संचारोऽस्ति, अतस्तदौन्मुख्यमर्थ इति व्यञ्जनाय "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते" (गी. ५. ९) इति प्रयोगान्तरानुसारेण **वर्तमानाना**मित्युक्तम् । **यत्तच्छब्दयोर्मनो**विषयत्वमेवोचितम् । प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रधानत्वात् ; [3]मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य मनोनुविधाने प्रज्ञाहरणाभावाच्च । 'यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्' (मनु. २. ९९) इति मनुवचने तु मनसोऽनुक्तत्वादिन्द्रियशब्दाभ्यासादेकशब्दबलाच्च निर्धारणार्थतैव । न च तत्तुल्यत्वमस्यापि वाक्यस्य निर्बन्धनीयमिति कृत्वा **वर्तनमनु यन्मन** इत्याद्युक्तम् । **विधीयते** इत्यस्य कर्त्रपेक्षां पूरयति **पुरुषेणे**ति । तस्यैवायमविनय इति भावः । अनभिसंहितदेशप्रापणं हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हरतेर्विनाशनार्थताभ्रमव्युदासाय चाह **विषयप्रवणा**मिति । **अम्भसी**त्यस्य **हरति**नाऽन्वयभ्रान्तिमपाकरोति **अम्भसि नीयमाना**मिति । अनिष्टविषयप्रापणनिदर्शनत्वायोक्तं **प्रतिकूल** इति ॥ ६७ ॥

---

1 पूर्वं बुद्धिनाशात् प्रणश्यतीति अनिष्टप्राप्तिरुक्ता । इदानीम् कुतस्सुखमिति इष्टाप्राप्तिरुच्यते । 2 अतिस्वरसश्लोकगूढार्थप्रकाशनम् अनेन श्लोकेनेत्यादिना ।

3 यन्मनः इत्यत्र एकं द्वितीयान्तम् अन्यत् प्रथमान्तमिति स्वीकारे यदिति द्वितीयान्तं चेत्, इन्द्रियमध्ये यदिन्द्रियमनु मनो विधीयते इत्यर्थे दोषमाह बाह्येन्द्रियानुविधाने इति । मनःपदं द्वितीयान्तं कृत्वा मनोऽनु यदिन्द्रियं विधीयत इति पक्षे दोषमाह मनोनुविधाने इति । मनुस्मृतौ "इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्" इत्यत्र इन्द्रियमध्ये एकमिति प्रतीतिग्रहणात् तदैकरूप्यमत्रापि युक्तमित्यत्राह यद्येकमिति । अतो यदिति प्रथमान्तं प्रथमान्तमनोविशेषणमेवेति । मनुस्मृतौ यदुक्तम्, तत् न केवलेन्द्रियविषयम्, किं तु मनोनुवृत्तेन्द्रियविषयमिति इतो ज्ञायत इति भावः ।

तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८

तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

या **आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां** निशा **निशेवाप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनाः** जागर्ति **आत्मानमवलोकयन् आस्त इत्यर्थः। यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि** जाग्रति प्रबुद्धानि **भवन्ति; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्**निशेवा**प्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥**

'यदा संहरते' इत्याद्युपक्रान्तः इन्द्रियनिग्रहोपदेश उपसंह्रियते **तस्मा**दिति श्लोकेन ॥ **तस्मा**दिति इन्द्रियानुविधायिनो मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः। निग्रहहेतुं प्रागुक्तमनुकर्षति—**उक्तेने**त्यादिना ॥ ६८ ॥

एवमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह **एव**मिति। प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशंसापरत्वादपुनरुक्तिः। अतो **या निशे**त्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः **प्रजहाती**त्यादिनोक्तावस्थाचतुष्टयसिद्धिर्निगम्यते। 'विहाय कामान्, निःस्पृहः' इत्युभाभ्यां **यतमानव्यतिरेकसंज्ञयो**रुपलक्षणम्। यद्वा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टयफलं, तृतीयेन त्ववस्थाचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः। **या** इति प्रसिद्धतया निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः। साक्षान्निशाया देशकालभेदेन विपरिवर्तमानायाः सर्वभूतसाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह **या आत्मविषयेति**। उपचारनिमित्तं व्यनक्ति **निशेवाप्रकाशे**ति। स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रसृतदशायामप्रकाशत्वमुपपद्यते। इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात् स एवात्र **संयम**शब्दार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम् **इन्द्रियसंयमी**ति। या पुनः, "त्रयमेकत्र संयमः" (३. ४) इति धारणाध्यानसमाधीनां समुच्चितानां संयमत्वेन **पातञ्जल**परिभाषा, साऽत्र न विवक्षितेति भावः। इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवान्तरव्यापारं पूर्वोक्तमाह **प्रसन्नमना** इति। **जागर्ती**त्यत्र मुख्यार्थायोगादाह **आत्मान**मिति। बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रसृतबुद्धिविशिष्टत्वमेव; सा च सविषया प्रकाशत इति भावः। बुद्धिप्रकरणत्वात् **यस्या**मिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः; सा च बुद्धिः **भूतानी**त्यसंयमिनिष्ठतया व्यपदेशात् आत्मदर्शिनो निशात्ववचनाच्च **शब्दादिविषये**त्युक्तम्। **सर्वभूताना**मित्यत्र समासनिमग्नोऽपि **सर्व**शब्दो **भूतानी**त्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इति **सर्वाणी**त्युक्तम्। **पश्यत** इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायाम् **आत्मान**मिति प्रकरणसिद्धमुक्तम् ॥ ६९ ॥

एवं शब्दाद्यदर्शनपर्यवसितात्मदर्शनमयी सिद्धिरुक्ता; एतस्या एव सिद्धेरर्वाचीनामदूरविप्रकृष्टां

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

यथा स्वेनैवाऽऽपूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेय आपः प्रविशन्ति, आसामपां प्रवेशेऽप्य[1]प्रवेशे च समुद्रो न कश्चन विशेषमापद्यते — एवं सर्वे कामाः **शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं** प्रविशन्ति **इन्द्रियगोचरतां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति । शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः ।** न कामकामी । **यः शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥**

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्स्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

काम्यन्त इति कामाः **शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान् विषयान् विहाय तत्र निस्स्पृहः तत्र ममकाररहितश्च, अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति ; स आत्मानं**

शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामवस्थामाह आपूर्यमाणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलम्भस्य विवक्षितत्वात् **आपूर्यमाण**मिति न प्रविशन्तीभिर्नादेयीभिरद्भिरापूर्णं विवक्षितम्, अपि तु दार्ष्टान्तिके विवक्षितायाः स्वात्मावलोकनतृप्तेः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति **स्वेनैवे**ति । **अचलप्रतिष्ठ**शब्दोऽत्र सीमातिलङ्घनादिहेतुभूतवृद्धिह्रासराहित्यपर इत्याह **एकरूप**मिति । **नादेय** इत्यनेन समुद्रप्रयत्ननिरपेक्षं स्वतस्समुद्रप्रावण्यं सूच्यते । दृष्टान्ते निर्मथितार्थमाह आसामिति । **कामा** इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह **शब्दादयो विषया** इति । अविकारतासिद्ध्यर्थं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तसंयमित्वाभिप्रायतामाह **यं संयमिन**मिति । रूपादिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नान्नपानादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः । अतः तत्तदिन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **इन्द्रिये**ति । यस्येति शेषः । **तद्वदि**त्यनेन सिद्धमाह **शब्दादिष्वि**ति । नित्यनिरवद्यनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसन्दोहमग्नो नश्वर-दुःखमिश्र-सातिशयविषयानुभवानन्दबिन्दुषु न सज्जत इति भावः । **न कामकामी** इत्येतत् पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमिति व्यञ्जयति **य** इति । विकारस्य प्रसक्तत्वात् कामित्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहल्लक्षणया लक्षयतीति **विक्रियत** इत्युक्तम् । कामान् कामयितुं शीलं यस्य स **कामकामी । कदाचिदपी**ति । यावत्कामपरित्यागमित्यर्थः । एतेन, यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयो रैकार्थ्यशङ्का परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽन्यदाऽपि स्पृहारहितो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यादिति शङ्कामपाकुर्वन् अदर्शनाविकारत्वावस्थयोः कारणभूतां **विषयसंग्रहण**-स्पृहा-ममकार-देहात्मभ्रमाणां क्रमात् कार्यकारणभावनिबन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामवस्थामाह **विहाये**ति । पूर्वत्रात्र च श्लोके प्रयुक्तं **काम**शब्दं निर्वक्ति **काम्यन्त** इति । **चरती**ति वर्तत इत्यर्थः । आत्मदर्शिपुरुषपर्वभेदविषयौ पूर्वश्लोकौ ; अयं त्वात्मदर्शनार्थिपुरुष-

---

1 **उत्तरत्रेवात्रापि अपिशब्दाभावेऽपि न किञ्चित् । अथापि विकारापादकत्वं प्रवेशस्यातिशयितमिति तदुक्तिः ।**

दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एषा **नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा** ब्राह्मी **ब्रह्मप्रापिका । ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य** न विमुह्यति **पुनः संसारं नाप्नोति,** अस्यां **स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा** ब्रह्म निर्वाणमृच्छति **निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति ; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः** ॥

एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य, तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीये

विषय इति विवेकं द्योतयति **आत्मानं दृष्ट्वे**ति। अनयोः श्लोकयोर्विषयानुभवनिवृत्तिलक्षणा 'सा निशा' इति पूर्वश्लोकोक्त[ा]शान्तिरुक्ता ॥ ७१ ॥

एषा इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृतायाः संसारनिवृत्तिलक्षणशान्तेरुपसंहारः क्रियते ; यद्वा श्लोकत्रये **शान्तिनिर्वाण**शब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते । 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' (४. ३९) इत्यत्र **परं निर्वाणमाप्नो**तीति हि व्याख्यास्यति। **एषा ब्राह्मी** इति श्लोकेनाध्यायार्थस्य निगमनं फलाव्यभिचारस्थापनं च । **एषा** इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिखिलप्रकारपरामर्शित्वात् तं प्रकारमाह **नित्ये**ति । स्थितधीर्लक्षं यस्यास्सा **स्थितधीलक्षा** ज्ञानयोगाख्यस्थितप्रज्ञतासाधनभूतेत्यर्थः । **ब्राह्मी**त्यत्र तद्धितविवक्षितसंबन्धविशेषं दर्शयति **ब्रह्मप्रापिके**ति । **एना**मित्यन्वादेशोऽपि सप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जयति **ईदृशी**मिति । मोहनिषेधफलितमाह **पुन**रिति । **अन्तकाल** इत्युत्क्रान्तिकालभ्रमव्युदासायाह **अन्तिमेऽपि वयसी**ति । "उत्तमे चेद्वयसि साधुवृत्तः" (बो. सू.) इत्यादिवत् । एतेन बाल्यादिषु **विषयप्रवणस्यापि** पश्चान्निर्विण्णस्याधिकारः सूचितः । किंपुनर्ब्रह्मचर्यादिकालमारभ्य स्थित इति च भावः । स्थित्यां स्थितिः-तत्संबन्धः । षष्ठीसमासभ्रमापाकरणायाह **निर्वाणमयं ब्रह्मे**ति। **निर्वाणब्रह्म**शब्दयोरत्रार्वाचीनविषयतामाह **सुखे**ति ॥

ननु नित्यात्मज्ञानतत्साक्षात्कारयोरपि प्रकृतत्वात् कर्मनिष्ठामात्रनिगमनपरोऽयं श्लोक इत्ययुक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततदनुबन्धेनान्यकथनमिति दर्शयन् उत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कलय्य वदन् नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकमपि व्याख्याति **एव**मिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विशदयति **आत्मे**त्यादिना **निवृत्तस्ये**त्यन्तेन । व्याख्यानव्याख्येयात्मना संग्रहश्लोकस्थसमासान्तर्गतपदद्वय(द्वन्द्व)स्य यथासङ्ख्यं संबन्धं व्यनक्ति **नित्यात्मे**त्यादिना । **साङ्ख्यबुद्धि**रिति कर्मयोगात्प्राक् 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' (३९) इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते ; तद्व्यक्त्यर्थं हि **नित्यात्मविषये**त्युक्तम् । ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयाऽनन्तरं पृथगेवोपादीयते । **स्थितधीलक्षे**ति । अत्र **स्थितधी-**

अध्याये प्रोक्ता ; तदुक्तम् , "नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधी-लक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये" (सं. ६. ॥) इति

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तदेवं मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तोदित-निरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूत-वेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्य-(च्यां) तदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं वक्तुं तदङ्गभूतं 'य आत्माऽपहतपाप्मा' (छा. ८. ७. १.)

शब्दो भावप्रधानः ; तल्लक्षणं च तत्साधनत्वम् । **स्थितप्रज्ञतायोगेत्यत्र** स्थितप्रज्ञताशब्दो **योग**शब्देन सह विशेषणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन वाऽत्र समस्यते ; "योगाख्यं फलम्" इत्यपि पूर्वं (२. ५३) पृथगुक्तेः । सांप्रदायिकत्वायाह **तदुक्त**मिति ॥ ७२ ॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ सङ्गतिं विवक्षुः साक्षान्मोक्षोपायं वक्ष्यमाणं च तत्स्वरूपं तत्प्राप्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्यायोक्त[स्य]ार्थस्य साक्षान्मोक्षोपायत्वाभावेनापवर्गप्रधाने शास्त्रे सङ्गत्यभावशङ्कां परिहर्तुमितिकर्तव्यतात्वं प्रथयति **तदेव**मिति । **तत्** शङ्काद्युक्तप्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायनिर्वाहादित्यर्थः । **एव**मिति स्वोक्तौचित्यं निर्दिशति । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (आ. १) 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' (छा.८.३.४) 'परात्परं पुरुषमुपैति' (मु. ३. २. ८), 'रसँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (आ. ७), 'परमं साम्यमुपैति' (मु. ३. १. ३) इत्यादिश्रुतिशतं "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च" (ब्र. १. २. ४) इत्यादिसूत्रगणं चाभिप्रेत्योक्तम् **मुमुक्षुभिः प्राप्यतये**ति । **मुमुक्षुभि**रिति बहुवचनेन सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां प्राप्यमेकमिति द्योतयति । उपबृंहणीयानुरोधेन तदुपबृंहणार्थवर्णनाय **वेदान्तोदिते**त्युक्तं प्राप्यत्वोपयुक्तं प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यम् , सगुणनिर्गुणादिश्रुतिविषयव्यवस्थाम् , "आनन्दादयः प्रधानस्य" (ब्र.३.३.११), "अक्षरधियां त्ववरोधः" (ब्र. ३. ३. ३३) इत्यादिसूत्रोक्तसर्वविद्योपास्यसाधारणाकारं चाभिप्रेत्य **निरस्ते**त्यादिकमुक्तम् । कारणशोधकवाक्यैकार्थ्ये सामान्यशब्दानां विशेषोपसंहारम् , तत एव त्रिमूर्त्यैक्यसाम्यातिरेकव्यवत्यन्तरत्वनिरासम् , एकस्यैव जगदुपादाननिमित्तत्वम् , उदाहरिष्यमाणश्रुतौ, "स उत्तमः पुरुषः" (छा. ८. १२. ३) इत्युक्तिम् , 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' (१५. १७) इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह **परब्रह्मपुरुषोत्तमे**ति । ज्ञानकर्मसमुच्चयान्यतरानुगृहीतान्यतरैकैकमात्रपक्षाणां निराकरणाय, 'नान्यः पन्थाः' (पु.), 'नायमात्मा' (क. १. २. २३) इत्यादिनिषेधतात्पर्यं वेदनादिसामान्यशब्दानां भक्तिलक्षणचरमविशेषे पर्यवसानं चाभिप्रेत्योक्तम् **उपायभूते**त्यादि । **तदैकान्तिके**त्यत्र तत्क्रतुन्यायसिद्धोपास्यप्राप्यैक्यद्योतनाय **तच्छब्दः** । एकत्रान्तो निश्चय एकान्तः ; तन्निबन्धना भक्तिरै**कान्तिकी** । ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरफलान्तरपरित्यागेन प्राप्यप्रापकभूतैकनिष्ठत्वम् । उक्तं च **मोक्षधर्मे** "ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं फलम् ॥"

इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ।

प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरविद्याशेषतया प्राप्तुरात्मनस्स्वरूपदर्शनम्, "यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति" (छा. ८. ७. १) इत्युक्त्वा जागरितस्वप्नसुषुप्त्यतीतं प्रत्यगात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य, "[1]एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" (छा. ८. १२. २) इति [2]दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

(३५०-३६) इत्यादि । स्मरन्ति च, "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि" (बा. स्मृ) इति । वक्ष्यति चात्रैव, "भक्त्या त्वनन्यया" (११. ५४), "मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी" (१३. १०) इत्यादि । विनाशाभावोऽ**त्यन्त**शब्देन विवक्षितः । (अतोऽत्र फलदशायामप्यनिवर्त्य**त्वमात्यन्तिक**त्वम्) एकैव भक्तिर्बहुलबहुलतरबहुलतमादिभावेनोपायदशामारभ्य फलदशापर्यन्तं प्रचीयमाना निरतिशयतामापद्यते । तत् यथा शारीरकेऽपि इतिकर्तव्यताचिन्तनात्परस्तात् भक्तिरङ्गिनी स्वरूपतो विशोधिता तद्वदत्रापीत्यभिप्रायेणाह **भक्तिं वक्तुं तदङ्गभूत**मित्यादि । अङ्गतायां प्रमाणमाह **य आत्मे**ति । **प्राप्तु**रिति परव्यावृत्त्यर्थम् ।

आत्मदर्शनस्य परविद्याङ्गतायां प्रमाणं प्रपञ्चयति **प्रजाप**तीति । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् । तत्र सन्निधिस्तावदुच्यते **दहरे**ति । प्रत्यगात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थं तत्प्रकरणोदितप्रत्यगात्मपरिशोधनप्रकारमाह **जागरिते**ति । प्रजापतिर्हि क्रमाज्जागरिताद्यवस्थात्रयविशिष्टं प्रत्यगात्मानमुपदिदेश । इन्द्रस्तु 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' (छा. ८. ९. २) इति तत्रतत्र विमुखः पुनःपुनः पप्रच्छ ; ततश्च शुश्रूषोर्योग्यतां विज्ञाय प्रजापतिः 'अशरीरं वाव सन्तम्' (छा. ८. १२. १) इति परिशुद्धं स्वरूपमुक्तवान् ॥ अत्राङ्गत्वसिद्ध्यर्थं दहरविद्यातः पृथक्फलाभावं तदेकफलत्वं चाह **एवमेवे**ति । एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणगतम् ; न च प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निःश्रेयसातिरिक्तं फलमुक्तम् ; न च केवलं प्रत्यगात्मदर्शनं निःश्रेयससाधनम्, 'नान्यः पन्थाः' (पु.) इत्यादिविरोधात्, तत्क्रतुन्यायाच्च । न चात्र जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, **परं ज्योति**रिति विशेषणात् ; (ना.) 'नारायण परो ज्योतिः' (पु.) इत्यादिना च परज्योतिश्शब्दस्य परमात्मविषयत्वप्रसिद्धेः ; दहरविद्यायां पूर्वत्रापि तस्यैव परंज्योतिश्शब्देनोक्तेः ; उपसंपत्तुः उपसंपत्तव्याद्भेदस्य च स्वरससिद्धेः ; प्राप्तुरात्मनः तत्र परब्रह्म[illegible] । अतः प्रधानफलस्यैवात्र तदङ्गेऽपि निर्देशात् परविद्याङ्गं प्रत्यगात्मदर्शनम् इति । अथ 'न जायते म्रियते' इत्यादिभिः कतिपयपदावापोद्वापभेदितैः श्लोकैः प्रत्यभिज्ञातार्थतया भगवद्गीताप्रबन्धसमानाकारां भक्तिशब्दकण्ठोक्तिमतीं कठवल्लीमु-

---

1 एवमेवेति श्रुतिस्थपदस्य अभ्रविद्युदादीनां यथोपरिगतानां स्वस्वरूपाभिनिष्पत्तेः, तथेत्यर्थः ।

2 दहरविद्यायामप्यस्य एषसंप्रसाद इत्यादिवाक्यस्य श्रवणात् इदं दहरविद्याफलमिति सिद्धम् । तस्यात्रोक्तिरात्मदर्शनस्य तदङ्गत्वज्ञापनार्थेति भावः ।

अन्यत्रापि, "अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" (क. २. १२) इत्येवमादिषु, देवं मत्वेति **विधीयमानपरविद्याङ्गतया** अध्यात्मयोगाधिगमेनेति **प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय, "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (१८) इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य, "अणोरणीयान्" इत्यारभ्य, (२०), "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" (२२), "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥" (२३) इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य, "विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" (३. ९) इति परविद्याफलेनोपसंहृतम् ।**

अतःपरमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनंससाधनं प्रपञ्चयति(च्यते)—

पनिषदुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदीकरणायोदाहरति **अन्यत्रापी**ति । साङ्गफलप्रधानविधिवाक्ये प्रधानांशमङ्गांशं च विभजते **देवं मत्वे**ति । अध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरत्वे मत्वेत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रजन्यज्ञाने योगशब्दस्यावाचकत्वात्, मत्वेत्यत्र शास्त्रेणेत्यध्याहृत्य तद्व्युत्क्रमान्वयानौचित्यात्, जीवस्यापि परवत् तत्रैव विचारयि(वरि)ष्यमाणत्वाच्च जीवालम्बनयोगपरत्वं युक्तम् । अङ्गतया विहितस्य ज्ञानस्य ज्ञेयैकनिरूपणीयस्वरूपस्यापेक्षितज्ञेयस्वरूपशोधनोपदेशमाह **न जायत** इति । एवं प्रथमषट्कोपबृंहणीयांश उक्तः । यथा संगृहीतम्, 'ज्ञानकर्मात्मिके **निष्ठे** योगलक्ष्ये(क्षे) सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते' (गीसं. २) इति । अथ द्वितीयतृतीयषट्कोपबृंहणीयांशमुदाहरति **अणोरणीयानि**त्यादिना । इदमपि संगृहीतम्, "मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः" (३, ४) इति । **अणोरणीयानि**त्यादेरर्थमाह **परस्वरूप**मिति । महान्तं विभुमित्याद्युक्तमाह **तदुपासन**मिति । नायमात्मेत्यस्याभिप्रेतमाह **उपासनस्य चे**ति । केवलमननध्यानश्रवणनिषेधमुखेन भक्त्याख्यवरणीयताहेतुगुणविशेषविधिपरमिदं वाक्यमिति **शारीरकभाष्यादिषु** विशदं व्याख्यातम् । 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (क. १. २. १२) 'मत्वा धीरो न शोचति' (क. १. २. २२) इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञानस्यै(स्य)तदेकफलत्वप्रदर्शनायाह **विज्ञाने**ति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे [तु] 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा' (क. १. २. १२) इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं परविद्याङ्गतया सिद्धमिति तदुपबृंहणतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमध्यवसातव्यमित्युक्तं भवति ।

एवं सङ्क्षेपोक्तिपर्यवसाने प्रतिपत्तिसौकर्याय कुमतिमतभङ्गाय च आत्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्याङ्गतामुपपाद्य, उक्तविस्तररूपस्य प्रथमषट्कशेषस्योक्तांशेन सङ्गतिमाह **अतःपर**मिति । एकस्मिन्नेव षट्के संग्रहविस्तररूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । **इदमेवे**त्यवधारणेनास्मिन्नध्यायचतुष्टये [1]परमात्मप्रसङ्गतद्ध्यानादेः

---

1 . परमात्मप्रसंगः—अवतारप्रस्तावादिः ।

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद, निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि। एतदुक्तं भवति-ज्ञाननिष्ठैवाऽऽत्मावलोकनसाधनम्; कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत् सिषाधयिषितम्, सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः । किमर्थं घोरे कर्मणि **सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसीति ॥ अतो मिश्रवाक्येन मां**

'युक्त आसीत मत्परः' (२. ६१) इति पूर्ववदेवाऽऽत्मदर्शनशेषत्वमवगमयति। पुनरुक्तिपरिहाराय **प्रपञ्चयती**त्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह **ससाधन**मिति ॥

अत्रार्जुनः प्रागेव समरव्यापारविरतिवासनायन्वितः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसाधनोपदेशे निवृत्त्युपदेशांशरसिकः चोद्यमुखेन पृच्छति **ज्यायसी**ति । प्रथमश्लोकस्यान्वयं तावदाह **यदी**ति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम् ? 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' (२. ४९) इत्यादि तु बुद्धिविशेषविशिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् । ज्यायस्त्वं च किंरूपमिहाभिमतम् ? बुद्धेर्ज्यायस्त्वे च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः ? **घोर**शब्दश्च भयङ्करपर्यायः । न च कर्मयोगो भयङ्करः । **किं**शब्दश्चात्र प्रश्नपरो वा प्रतिक्षेपपरो वा इत्यादिकमाशङ्क्याह **एतदुक्त**मिति। तत्र बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारं पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह **ज्ञाननिष्ठै**वेति। स्थितप्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम्; ज्ञाननिष्ठाया एव च आत्मावलोकनहेतुत्वम्। ततश्च अव्यवधानात् बुद्धिर्ज्यायसीति। यथाधिकारं नियोगानर्हत्वाय ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्यनीकरूपत्वमुक्तं प्रकटयति **आत्मे**ति। 'यदा संहरते' (५८) इत्याद्युक्तं स्मारयति **सकलेन्द्रिये**त्यादिना। **किं**शब्दस्य प्रतिक्षेपपरत्वं **ज्यायसी चे**दित्यत्र **चे**च्छब्दस्य निश्चितविषयत्वं चाभिप्रेत्य फलितमाह **इन्द्रियव्यापारे**ति । **सकलकर्मे**ति असङ्गकर्मसंग्रहणपरम् । **किमर्थ**मिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थम्, परिपूर्णत्वात् । न च सांसरिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य जनिनिरासकस्य तव तन्निवर्तनस्वाभाव्यात् । नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तकृतमद्विप्रलम्भार्थम्; प्रपन्नं मां प्रति **केशवस्य** ब्रह्मरुद्रादिपितुस्ते तदनौचित्यात्। नापि फलशैघ्र्यार्थम्; पारम्पर्यस्य पूर्वमुपदिष्टत्वात्। न च सौकर्यार्थम्, अकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पाद्यात्मावलोकनविरोधितया मुमुक्षोर्घोरत्वात् । न च लोकसंग्रहार्थम्, लोकस्यापि यथावस्थिताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो भवतः प्राणसमतया भवतैवोद्घोषितं मां भवदनभिमते कर्मणि न नियोजयितुमर्हसीति भावः । **घोर**शब्दस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपरत्वायोगात् प्रकृतोपयुक्तमभिप्रेतमाह **सर्वेन्द्रियव्यापाररूप** इति। अथापि कथं घोरत्वमित्यत्राह **आत्मावलोकनविरोधिनी**ति। उक्तमर्थं हेतूकुर्वन् द्वितीयश्लोकार्थ-

मोहयसीव-प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधनभूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपायाः ज्ञाननिष्ठायाः तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनम्, तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव । तस्मादेकमर्मिश्ररूपं वाक्यं वद, येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

पूर्वोक्तं न सम्यगवधृतं त्वया । पुरा ह्यस्मिन् लोके विचित्राधिकारिपूर्णे, द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसङ्कीर्णैव मयोक्ता । न हि सर्वो लौकिकः पुरुषः संजात-

---

माह **अत** इति । अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्यौपचारिकत्वात् मामित्युक्तम् । **इव**शब्दद्योतितमाह **प्रतिभाती**ति । एतेन कारुणिकत्वात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुह्यामीत्युक्तं भवति । **व्यामिश्र**शब्दाभिप्रेतं व्याघातं तत्प्रकारं चोपपादयति [1]**तथा ही**ति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साधनम्, तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिनः कर्तव्यमिति व्याहतिद्वयमिहाभिप्रेतम् । **एक**मित्येतत्र ज्ञानकर्मणोरन्यतरविषयम्, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदिष्टत्वात् । तत्र च स्वस्यानुपपन्नत्वप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्तेश्चानन्तरमपेक्षणीयत्वात् तस्याश्च व्यामिश्रत्वनिवृत्तिसाध्यत्वात् **वाक्य**शब्दस्य चैतच्छ्लोकगतस्य विशेष्यसमर्पकत्वौचित्यादित्यभिप्रेत्योक्तम् **अमिश्ररूपं वाक्य**मिति । पूर्वेणान्वयभ्रमव्युदासाय [2]**निश्चित्ये**त्यादेरर्थमाह **येने**ति । **निश्चित्ये**त्यस्य न तावत् **वदे**त्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्रागप्यनिश्चयायोगात् । व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनमात्रस्य शङ्कितत्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा ; ततश्च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामित्येवान्वयः । निश्चयसापेक्षं संदिग्धविषयमाह **अनुष्ठेयरूप**मिति ॥ १ ॥ २ ॥

एवमसङ्कीर्णरूपे वाक्ये बुभुत्सिते पूर्वोक्तस्यैवासङ्कीर्णरूपतां प्रकटयन् श्रीभगवानुवाच **लोकेऽस्मि**न्निति । **मया प्रोक्ते**ति निर्देशात् काक्वा च फलितमाह **पूर्वोक्त**मिति । **अस्मिन् लोके** इत्यस्य प्रकृतोपयोगितात्पर्यमाह **विचित्राधिकारिपूर्णे** इति । तेन ज्ञानयोगकर्मयोगयोरधिकारिभेदसंभवः, परस्परविरुद्धानामपि धर्माणां प्रतिनियताधिकारिविषयत्वव्यवस्थापकवर्णाश्रमदेशकालकामनानिमित्तादिदृष्टान्तश्च सूचितः । **अनघ**शब्देनाप्येतदेवाभिप्रेतम् । [3]यथाऽस्मिन् लोकेऽनघतया त्वमपवर्गसाधनेऽधिकरोषि, इतरे तु काम्यादौ-तद्वत् अनघमात्रस्य कर्मयोगेऽधिकारः, अनघतराणां तु ज्ञानयोग इति संसारदाहज्वरचिकित्सकस्य सर्वज्ञस्य भिषजस्तत्तदवस्थोचितोऽयमुपदेशः । **प्रोक्ते**त्यस्य सोपसर्गस्याभिप्रेतमाह—**यथाधिकार**मिति । अधिकारानतिलङ्घनमत्र प्रकर्षः । द्वैविध्यमात्रस्य ज्ञातत्वात् तदुक्त्यभिप्रेतमाह **असङ्कीर्णैवे**ति । **मये**ति । तत्तदधिकारभेदवेदिना तत्तद्धितकामेनास्पृष्टभ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तिगन्धेनेत्यर्थः । ज्यायसि ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोगः कथमाद्रियेतेत्यत्राह **न ही**ति । मोक्षाभिलाषे जातेऽपि जन्मान्तरशतसुचरितमृदितकल्मषा(षाया)णां केषाञ्चिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात् ; ततः शक्ताशक्तविषयतया ज्ञानकर्मयोगयोर्व्यवस्थेति भावः । नन्वशक्तानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो न

---

1 **तथा हीति—मदुक्तप्रकारेण हीत्यर्थः ।** 2 **निश्चित्यैकं वदेति शांकरान्वयो न युक्त इति भावः ।** 3 **अनघत्वे साक्षात् ज्ञानयोगानधिकारः कथमित्यत्राशयमाह यथेति ।**

मोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति, अपि त्वनभिसंहितफलेन केवलपरमपुरुषाराधनवेषेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तस्वान्तमलः, अव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति। "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" (१८. ४६) इति परमपुरुषाराधनैकवेषता कर्मणां वक्ष्यते। इहापि, "कर्मण्येवाधिकारस्ते" (२. ४७) इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्म अनुष्ठेयं विधाय, तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः 'प्रजहाति यदा कामान्' (२. ५५) इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः। अतः साङ्ख्यानामेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता। योगिनां तु कर्मयोगेन। सङ्ख्या बुद्धिः तद्युक्ताः साङ्ख्याः-आत्मैकविषयया बुद्ध्या सम्बन्धिनः साङ्ख्याः; अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः। विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकार उक्त इति न किंचिदिह विरुद्धं व्यामिश्रमभिहितम्॥ ३॥

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां जातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह—

[1]न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति॥ ४

न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैष्कर्म्य-ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति। न चाऽऽरब्धस्य

स्यात् तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्रातिकूल्यचोद्यस्थितेरित्यत्राह **अनभिसंहिते**ति। सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वकारुण्यादिविशिष्टभगवदनुग्रहरूपादृष्टद्वारा ज्ञानहेतुत्वाय परमपुरुषाराधनरूपतोक्तिः। व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठाविरोधि। तच्च स्वान्तमलमूलम्। तदप्यनादिपुण्यपापरूपदुष्कर्ममूलरजस्तमोमयम्। तच्च सत्त्वोन्मेषहेतुभूतैवंविधकर्मनिर्हरणीयम्; अतो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतशान्तिहेतुत्वात् तदनुकूल एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति। "धर्मेण पापमपनुदति" (ना. ५०) इत्यादिकमिहाभिप्रेतम्, अनभिसंहितफलत्वं पूर्वमेवोक्तमिति कृत्वा केवलपरमपुरुषाराधनवेषतायां कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं दर्शयति **यत** इति। **प्रोक्त**शब्दनिर्दिष्टमव्यामिश्राभिधानमभिसंहितफलत्वोक्तिं च व्यनक्ति **इहापी**ति। "यदा ते मोहकलिलं" (२.५२) "श्रुतिविप्रतिपन्ना ते" (५३) इत्याद्यर्थं स्मारयति **विषये**ति। आभिप्रायिकमवधारणं व्यञ्जयन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे **अतस्साङ्ख्यानामेवे**ति। **साङ्ख्य**शब्दस्यात्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठपरत्वं व्युदस्यति **सङ्ख्या बुद्धि**रित्यादिना। **अतदर्हा** इत्यशक्तिविषयत्वं सूचितम्। **कर्मयोगाधिकारिण** इति। **योगि**शब्दस्थो **योगो** ह्यत्र कर्मयोगः; प्रत्ययार्थः सम्बन्धश्चात्र तद्योग्यतारूप इत्यर्थः। अतदर्हत्वं तदर्हत्वं च विशदयन् विरोधशङ्कापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामिश्राभिधानमुपसंहरति **विषये**ति॥

ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुरुषं प्रवर्तयति; सा यदि जाता, ततः किमव्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तयतीति शङ्का **न कर्मणाम्** इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह **सर्वस्ये**ति। **लौकिकस्ये**त्यनेन संसारलोकान्तर्गततया विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम्। **सहसैवे**ति। कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः। निषेधस्यान्यविषयविषयत्वज्ञापनाय **शास्त्रीय**शब्दः **नैष्कर्म्य**शब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोषः स्यात्।

---

1 कर्मयोगस्यानारम्भात् नैष्कर्म्यं नाश्नुते, **नित्यनैमित्तिकानामादित आरभ्य क्रियमाणानां संन्यासाच्च न तदश्नुत इति श्लोकार्थः। युक्तमपि नैमित्तिकमारब्धश्चे तिविशिष्य तदुक्तम्।**

शास्त्रीयस्य त्यागात्; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवेषस्य कर्मणः सिद्धिः सा[1]। अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति। अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विका आत्मनिष्ठा दुस्संपादा ॥ ४ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५

न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित् कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति; न

अतो **निष्कर्मा** निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायेणाह **ज्ञाननिष्ठा**मिति। **संन्यसन**शब्दस्याप्यत्र **कर्मणा**मित्यनेनैवान्वयं संन्यसनस्वभावादारब्धविषयत्वं तत एव सव्यसाचिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह **न चारब्धस्ये**ति। **नैष्कर्म्य**शब्दानुषङ्गेऽपि संभवति, पुन**स्सिद्धि**शब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति **यत** इति। अनारम्भं संन्यसनं च सङ्कलय्याह **अतस्तेन विने**ति। कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः। पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन तत्तन्निषेध्यान्वयेन वा योज्यम्। पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिस्स्यादिति वाक्यार्थः। उत्तरत्र तु-यत् कर्मयोगत्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तेनैव जन्येति तात्पर्यम्। तदिमामुभयीमपि वाक्यवृत्तिमभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह **अनभिसंहिते**ति। **कर्मभि**रित्यस्या**नाराधिते**त्यनेनान्वयः। एतेन, "अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः" (वि. ध. २९. १३) इत्यादिकं स्मारितम्। [2]अनभिसंहितफलकर्माभावे निःश्रेयसौपयिकपरमपुरुषप्रीत्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानुपरमः, तेन च रजस्तमोमयमनोमलानपायः, ततश्च रागद्वेषादिदोषाणां दीर्घायुष्यम्, तेषु च जीवत्सु नेन्द्रियव्याकुलताशान्तिः, बहिर्विषयव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्यगर्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरित्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुतिष्ठासुः **सप्तभौमस्य गोपुरस्य सप्तमं तलं प्रथमं चिकीर्षती**त्यपहास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अनन्वयशङ्कां परिहरन्ननन्तरश्लोकमवतारयति **एतदेवे**ति। परमपुरुषाराधनवेषस्य कर्मणस्त्यागे ज्ञाननिष्ठाया दुस्संपादत्वमेवेत्यर्थः। प्रथमो **हि**शब्दः पूर्वश्लोकार्थोपपादनद्योतकः। द्वितीयस्त्वेतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तोपपादनार्थः। प्रकरणारम्भे लोकेऽस्मिन् इत्युक्ताधिकारिवैचित्र्यमपि **कश्चित्, सर्वः** इत्याभ्यामभिप्रेतमिति ज्ञापनाय **अस्मिन् लोके** इत्युक्तम्। **जातु**शब्दो दिवसादिस्थूलकालपरः। **क्षण**शब्दस्त्वत्र "क्षणो व्यापारवैकल्ये कालभेदाल्पकालयोः" (भट्टबाण) इत्यनेकार्थपाठात् तदन्तर्गताल्पकालविषय इत्यपौनरुक्त्यम्। तदुभयसंग्रहेण [3]**कदाचिदपी**त्युक्तम्। प्रलयादिदशाव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः। स्वपतोऽपि हि स्वापाख्यं कर्म। अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञाप्रतिषेधौ भवतः। अकर्मकृत् इत्यत्राकर्मणः कर्ता न विवक्षितः; किंतु कर्मणोऽकर्तेति व्यञ्जनाय **कर्माकुर्वाण** इत्युक्तम्। **सर्व**शब्दाभिप्रेत-

---

1 सा नैष्कर्म्यम्। विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता। एतत्स्थाने स्यादिति पाठोऽशुद्धः।
2 कर्म प्रीतिः पापनाशो रजोहानिर्विरक्तता। इन्द्रियोपरमः प्रत्यक्प्रावण्यमिति संग्रहः ॥
3 जातु नेत्युक्ते सर्वदैवाकर्मकृदिति स्यात्। तद्वारणाय च कदाचिदपीत्युक्तम्।

किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रति अवशः कार्यते--प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीनं पापसंचयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन संपाद्यो ज्ञानयोगः ॥

अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह---

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

अविनष्टपापतया अजितान्तःकरणः आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते, अन्यथा संकल्प्य अन्यथा[आ]चरतीति स मिथ्याचार उच्यते । आत्मज्ञानायोद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७

माह **न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपीति** । अयं चार्थः 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्ये'त्युत्तरश्लोके व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात् **सत्त्वरजस्तमो**भिरिति विशेषलाभः । प्रकृतौ नित्यं विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमित्यत्रोक्तं **प्राचीने**त्यादि । तथा चाहुः---'कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते' (वि. २. १३. ७०) इति । एतेन कर्मयोगतनूकृतगुणकज्ञाननिष्ठव्यवच्छेदः । **स्वोचित**शब्देन तृतीयषट्के वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । **स्व**शब्दोऽत्र गुणपरः ; **अवशस्सर्वः** इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय **अवशः कार्यत** इत्युक्तम् । **कार्यते** इत्यस्य [1]प्रयोज्यकर्मपरत्वव्युदासेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं **प्रवर्त्यत** इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह **अत** इति । **अतः** गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्य दुस्सम्पादत्वादित्यर्थः । पापनाशाद्गुणवशीकरणम् ; तच्च मोक्षार्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वम् । रजस्तमःप्राचुर्यनिवृत्तिर्वा तत्कार्यरागद्वेषाद्यभावो वा **निर्मल**त्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

अकरणे बाधं वदतीत्याह **अन्यथे**ति । कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः । **मनसा स्मरन्** इत्यनेनार्थसिद्धं हेतुमाह **अविनष्टे**ति । **आत्मनि विमुखीकृतमना** इति । **विमूढात्मा** इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः । **विमूढ**त्वमात्मवैमुख्यम् । येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः । मिथ्याचारप्रकारमाह **अन्यथासङ्कल्प्ये**ति । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम् । अत्रापि सङ्कल्पितज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारो मिथ्येत्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंज्ञा[न]मात्रव्युदासेन दोषपर्यवसानायाह **आत्मे**ति । **विपरीतविनष्ट**शब्दाभ्यामुपायवैरीत्यात्फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयेऽध्याये 'ध्यायतो विषयान्' इत्यारभ्य, 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' (२. ६२, ६३) इत्यन्तेनास्यैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति **विनष्ट**शब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथममेव ज्ञानयोगमारुरुक्षुमपोद्य(ह्य ?) कर्मयोगिनं प्रशंसति । **यस्त्वि**ति श्लोकेन । प्रकृतेन

---

1 प्रयोज्यकर्मेति । वीरणाः कटरूपेण कार्यन्ते इत्यत्र वीरणानामिव अवशस्य न कृतिकर्मकारकत्वम् । न हि वीरणानां कटभाववत् अवशस्य कर्मभावः । अत एव कर्मेति द्वितीयान्तं कृत्वा प्रतिशब्दोऽध्याहृतः । शांकरे प्रतिशब्दो भ्रष्टः स्यात् ।

अतः पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकन(ने)प्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियै**रसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते, सोऽसंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥**

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८

नियतं **व्याप्तम् ; प्रकृतिसंसृष्टेन हि [अभि]व्याप्तं कर्म, अनादिवासनया प्रकृतिसंसृष्टस्त्वं नियतत्वेन सुशकत्वादसंभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः, कर्मैव कुरु ;** अकर्मणः **ज्ञाननिष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः । 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' (३. ४) इति प्रक्रमादकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते । ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशकत्वात् सप्रमाद-**

संगमयन् व्याख्याति **अत** इति इन्द्रियाणां निश्शेषनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वात् अविरोधसिद्ध्यर्थमुक्तं **शास्त्रीये कर्मणि** इति । **न हि कश्चि**दित्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोगं प्रत्युपकारकत्वेन सौकर्यप्रतिपादनार्थं **पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये** इत्युक्तम् । यदि पूर्वाभ्यास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यम्, तेष्वेव वासनायाः प्राचुर्यादिति शङ्कानिरासाय, कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तम्—**आत्मावलोकन(ने) प्रवृत्तेने**ति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाध्यवसायात् तेषु स्थिराऽपि वासना तिरस्क्रियत इति भावः । **कर्मेन्द्रियैः** इत्यनेनाभिप्रेतं सौकर्यं विशदयति **स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियै**रिति । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वात्कृत्स्नपदस्य यद्वृत्तवाक्यांशेऽन्वयमाह । **असङ्गपूर्वक**मिति । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधिं दर्शयति **असंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपी**ति ॥ ७ ॥

अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्वदुस्त्यजत्वादिहेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वं दर्शयन् 'ज्यायसी चेत्कर्मणः' इत्यादेः साक्षादुत्तरमाह **नियत**मित्यादिना । **नियत**शब्दस्य मन्दप्रयोजनात् क्रियाविशेषणत्वादपि प्रभूतप्रयोजनसमानाधिकरण**कर्म**विशेषणत्वमेवोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभावतः शास्त्रतो वा स्यादुभयतो वा । तत्रैकस्मिन्नुभयविवक्षावक्लृप्तिस्तावत् गरीयसी । **शरीरयात्रा** इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्म[णि]नियमाभिप्रायो व्याख्यास्यते । अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठाया दुष्करत्वे प्रस्तुते कर्मनिष्ठायां(याः) सौकर्यमेव चानन्तरं वक्तुमुचितमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह **नियतं व्याप्त**मित्यादि । केन किंनिबन्धना व्याप्तिरित्यत्राह **प्रकृतिसंसृष्टेने**ति । **अकर्मण** इतिपदे नञस्तदन्यविषयत्वं विभक्तेश्च पञ्चमीत्वेनावधिविषयत्वं[च ?] व्यञ्जयति **ज्ञाननिष्ठाया अपी**ति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाविषयत्वं कथम् ? 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' (२. ४७) इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः ; तद्वदत्राप्यनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते, तस्मादनुष्ठानमेव ज्याय इति वक्तुमुचितमित्यत्राह **नैष्कर्म्य**मिति । अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमनुयुक्तम् ; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुसाध्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य सुषुप्त्यादिसुलभकर्माभावत्वं चायुक्तम्, कर्मानारम्भान्नैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठैवात्राकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । कर्मनिष्ठाया

त्वाच्च ज्ञाननिष्ठायाः, कर्मनिष्ठैव ज्यायसी ; कर्मणि क्रियमाणे च आत्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते । अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् स एव ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते ।

यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि, तर्हि अकर्मणः ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति । यावत्साधनसमाप्ति शरीरधारणं चावश्यं कार्यम् । न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः । "ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" (३. १३) इति वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठ-

---

ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह **कर्मणि क्रियमाणे** चेत्यादिना । अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन तस्येहाभिप्रेतत्वं दर्शितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानाद्यभिप्रायिकमर्थमाह । **कर्मण** इति । इह **ज्ञाननिष्ठाया** इति पञ्चमी । अप्रसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमयुक्तमिति भावः । उत्तरार्धस्यावतारमाह **यदी**ति । अत्र तु '**अकर्मण** इति बहुव्रीहिः, **ते** इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्' इति व्यञ्जनाय **अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्ये**त्युक्तम् । ननु सर्वकर्मपरित्यागिनो यदि शरीरयात्राऽपि न स्यात्, ततो लब्धोपायस्य तस्य स्वरसतः प्रतिबन्धनिवृत्तेः अयत्नलभ्यैव मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह **याव**दिति । न हि साधनानुप्रवेशमात्रात्फलसिद्धिः, किंतु साधनसंपूर्तेरेव । सा च न त्रिचतुरदिवसलभ्या ; येन शरीरमुपेक्षेमहि । चिरकालसाध्यायां च साधनसंपूर्तौ तावन्तं कालं शरीरमवश्यं रक्षणीयम् । अनिष्पन्नोपायस्यौदासीन्यात् तत्परित्यागे प्रत्यवायोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथाऽपि तन्न स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्, नाप्यौदासीन्यमात्रात् तन्निवृत्तिः, आरम्भककर्मविशेषेण शरीरस्य नियतावधिकत्वात् । स्मरन्ति च कर्मिणां प्रतिनियतानि "विवाहो जन्म मरणम्" (इ. स. ३) इत्यादीनि । अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथाऽपि यत्किञ्चिल्लौकिककर्मणैव तत् सुशकमित्यत्राह **न्यायार्जिते**ति । अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि अनियतानि चेति । प्रबलशापादिसंभवानि नियतानि ; इतराण्यनियतानि । अनियतत्वं च तेषां देशकालाद्यपेक्षया, न तु स्वरूपतः ; येन कर्मणां निष्फलत्वप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च यान्यत्रानियतानि तत्र स्वव्यापारविषयता; यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रौषधनीतिशास्त्रादीनि । अन्यथा विजिगीषुभिरुपपन्नपौरुषैर्धन्विभिरपि न चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत ; आतुरैरपि न भेषजमुपभुज्येत ; स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारसिककर्तृत्वाभावाच्छास्त्रस्याप्यनुदयः; अत एवं ज्ञानयोगमारुरुक्षता त्वया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निवर्तितमिति सम्यगयत्नसिद्धो मोक्षः समर्थितः इति भावः । एवं शरीरधारणमात्रे स्वारसिकं विशरारुत्वं द्योतयति **शरीर**शब्दः । **एव**कारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादेर्नियमविधित्वं द्योतितम् । एवंविधा च शरीरयात्रा ज्ञानयोगसाध्यभक्तियोगदशायामप्यविच्छेद्येत्यभिप्रायेणाहारशुद्धिश्रुत्युपादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितत्वज्ञापनाय वक्ष्यमाणतामाह **ते त्वघ**मिति । पूर्वोपपादितान् हेतून् बुद्धिस्थक्रमेण विविच्योद्गृह्णन्

स्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्यति। यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्ति महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्तव्यम्, यतश्च कर्मयोगेऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम्, यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशकोऽप्रमादश्च, अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान्। तस्मात् त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यत्राह—

'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥

यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद् द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्र आत्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणे अयं लोकः कर्मबन्धनो भवति। अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर। तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गः' तस्मात्सङ्गान्मुक्तस्तम् समाचर।

आभिप्रायिकं शाब्दं चाखिलमर्थं सुखग्रहणाय सङ्कलय्य दर्शयति **यत** इति। ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात् त्वं ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमधिकुर्विति वा; न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात् कर्मयोगमेव कुर्विति वा **त्वं**शब्दाभिप्रायः ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात् इति श्लोकः कर्मविधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते **एवं तर्ही**ति। **द्रव्यार्जनादे**रित्यत्र आदिशब्देन महायज्ञादिग्रहणम्। **ममकारादी**त्यत्र तु रागद्वेषाभिनिवेश-वचनादानविहरणादिग्रहणम्। अहंकारममकारादेर्मनोवृत्तिविशेषत्वा**दिन्द्रियव्याकुलता**रूपत्वोक्तिः। **अस्य पुरुषस्ये**ति। मुमुक्षोरपीति भावः। **कर्मवासनये**ति। प्राचीनयाऽनुपरतयाऽद्यतनव्यापाराभ्यासोपबृंहितया चेति भावः। **बन्धनं भविष्यती**ति। उत्तरोत्तरशरीरबन्धादिना संसारानुवृत्तिप्रसङ्गः इत्यर्थः।

अत्र "यज्ञो वै विष्णुः" (श. ब्रा: १. १. १. २. १३; यजु. १. ७. ४. ४) इति श्रुतेः "**यज्ञः** ईश्वरः" इति **परैर्व्या**ख्यातम्; तच्चाविरुद्धमस्माकम्; तथाऽपि समनन्तरश्लोकादिपठितयज्ञशब्दैकार्थ्यमुचितमित्यभिप्रायेणाह **यज्ञादिशास्त्रीयकर्मे**ति। **यज्ञादी**त्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपरत्वं (ज्ञेयपरत्वं) ज्ञाप्यते। **शास्त्रीयकर्म**शब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतस्संग्राहकाकारं तदर्थकर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दर्शयति। **यज्ञार्थात्** यज्ञप्रयोजनात्। तदिदं दर्शितम् **शेषभूता**दिति। कर्मैव बन्धनं कर्मणा वा बन्धनं यस्य स **कर्मबन्धनः**। तस्य च बन्धकत्वं स्ववासनाद्वारा; न पुनः पापतया; अविहितप्रतिषिद्धविषयत्वादत्र कर्म**बन्धन**शब्दस्य। **अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यती**ति शङ्काग्रन्थेनायमर्थो दर्शितः। **लोको**ऽत्र संसारिचेतनवर्गः। **अत** इति। यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावादित्यर्थः। द्रव्यादिलाभहेतुभूतयुद्धप्रोत्साहनस्य व्यवत्यर्थं **द्रव्यार्जनादिक**मित्युक्तम्। तादर्थ्ये सङ्गत्यागश्चेत्युभयमपि विधेयमिति ज्ञापनाय पृथग्वाक्यकरणम्। कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षणं सङ्गत्यागस्य स्वरूपं दर्शयति **तत्रे**ति। यत्किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति चेत्—

एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञाद्यर्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्य अव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यताम्, अयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषं चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

'पतिं विश्वस्य (ना)' इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस

सत्यम्; प्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्यभावेऽपि सुहृदुपचारवत् भगवत्समाराधनरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रवृत्त्युपपत्तिः। **मुक्तसङ्ग** इत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविवक्षया **सङ्गान्मुक्त** इत्युक्तम्। प्रकृतचोद्यस्यादृष्टद्वारा फलप्रदत्वेन परिहारं वदन् अतदर्थस्य बन्धहेतुत्वोक्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति **एवमिति**। एतेन कर्मणामप्रामाणिकापूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टिमतं निरस्तम्, आर्थवादिकापेक्षितदेवताप्रीतिद्वारैव फलप्रदत्वोपपत्तौ 'स एनं प्रीतः प्रीणाति' (यजु. ५. ५. १०. ४८) इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यनुपपत्तेः। **कर्मभिराराधित** इत्यनेन हविर्ग्रहणं प्रीतिश्चाभिप्रेते; **परमपुरुष** इति। तदविनाभूतादित्यवर्णादिश्रुतिसिद्धविग्रहविशेषवत्त्वम्, सर्वब्रह्माण्डयुगपत्कर्मसन्निधिशक्तिश्च, **ददातीति** वरप्रदत्वमिति [1]विग्रहादिपञ्चकप्रदर्शनम्। **कर्मवासनामुच्छिद्येति** विपरीतवासनाचोद्यं परिहृतम् ॥

उक्तमर्थद्वयं 'सह यज्ञैः' इत्यारभ्य 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभिर्दृढयतीत्याह **यज्ञशिष्टेनैवेति। सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठाना**मित्यनेन 'प्रजास्सृष्ट्वा' इति सामान्यनिर्देशफलितमुक्तम्। अत्र **प्रजापति**शब्दस्य हिरण्यगर्भादिविषयत्वव्युदासायाह **पतिं विश्वस्येती**ति। हिरण्यगर्भादेरपि। न तु हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यवच्छिन्नस्ये(त्रमि?)त्यर्थः। तत एवोक्तम् **निरुपाधिक** इति। श्रुतार्थस्वभावादपि स एव सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय **सर्वेश्वर**मित्यादिविशेषणोक्तिः। **नारायणम्** एतदखिलं नारायणशब्दवाच्यस्यैव हि नारायणानुवाकादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः। उक्तं च जगत्पतित्वं स्रष्टृत्वादिकं च समुच्चित्य भगवता **पराशरेण** 'कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम्' (वि. ६. १. ५०) इति। 'अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः' (वि. १. ४. ७) इति च वराहरूपे भगवति प्रजापतिशब्दः तेन 'प्रजापतिः' (ना. १. १) इत्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रयुक्तः। किंच स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रान् प्रति नियोगो ह्ययम्। अतोऽत्र 'प्रजास्सृष्ट्वा' इति **प्रजा**शब्दस्सर्वान् ब्रह्मपर्यन्तान् जगदन्तर्व्यवस्थितान् कर्मजनितसंसारवशवर्तिनो यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः संगृह्णाति। अतोऽत्र **प्रजापति**शब्दः उपक्रमस्थ**प्रजा**शब्दानुरोधात् संकोचेन तद्रूढ्यायोगाच्च परित्यक्तरूढिरकर्मवश्यं नियोक्तारं सर्वेश्वरं नारायणमाह। तथा सृज्यसमस्तक्षेत्रज्ञविषयो ह्ययमनवच्छिन्नः **प्रजा**शब्दः, **पुरे**ति प्रलयानन्तरकालाभिधानात्। ततश्च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' (छा. ६. २. १) 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः' (छा.

---

[1] **'विग्रहो हविरादानं युगपत् कर्मसंनिधिः प्रीतिः फलप्रदानञ्च देवतानां न विद्यते' इति मीमांसकनिरस्तपञ्चकेत्यर्थः। तैः फलप्रदानं नास्तीत्युक्तम्। अत्र वरप्रदत्वमस्तीत्युच्यते।**

स्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा—**सर्गकाले स भगवान्** प्रजापतिरनादिकाल-

६. ८.४), 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य, 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत बुद्बुदात् त्र्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषोऽजायत' (महो.१.१), 'सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः' (मनु. १. ८) इत्यादिषु हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वावगमात् नारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः प्रजास्सृष्ट्वेत्यनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः । किंच 'तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः, ऋचस्सामानि जज्ञिरे' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' (पु.) इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां स्रष्टृतया निर्दिष्टोऽपि [1]अधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्रशीर्षेत्यादिविशिष्टः [महा]परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वे'ति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' (वि. ध. ६८. ५१) इत्यादिवचनबलाद्धिरण्यगर्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा, 'सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (सु. ८) इति श्रुतस्स एव विश्वात्मा । किं चात्र निर्दिश्यमानं देवानां भावनादिकं परमात्माराधनामेवेति 'अहं हि सर्वयज्ञानाम्' (९. २४) इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति । 'यस्मिन्निदं सं च वि चैति', 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' (ना.६.१) इत्यादिकम् **विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमि**ति विशेषणाभ्यां सूचितम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानं तमेवाह । तथा 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये' (छा. ८. १४. १) इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति 'न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः' (ब्र. ४ ३. १३) इति सूत्रे प्रत्यपादि । अतोऽपि **परायणं** तमेवाह । एवं **सर्वेश्वर**मित्यादिविशेषणैस्तत्तत्प्रमाणसूचनं कृतम् । एवं श्यामैकरूपसप्तदशायातयामाज्यदैवतविष्णुविषय- (तै.१.३.४) प्रजापतिशब्दश्रु[2]तिरप्यनुसन्धेया । **पुरा**शब्दस्य वचनान्वयप्रतीतिव्युदासेन ब्रह्माद्यगोचरसृष्ट्यन्वयव्यक्त्यर्थमाह **पुरा सर्गकाले** इति । श्रुतिस्मृत्यादिषु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रैति **स भगवा**निति । **भगव**च्छब्देन सृष्ट्यादिपञ्चकृत्योपयुक्तहेयप्रत्यनीककल्याणगुणविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्मशास्त्रे प्रथमम् 'आसीदिदं तमोभूतम्' इति प्रलयमभिधाय 'ततस्स्वयं भूर्भगवान्' इति भगवच्छब्देन सर्वस्रष्टा निर्दिष्टः । अनन्तरं च 'ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः', 'तद्विसृष्टस्स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते' (मनु. १. अ) इति हिरण्यगर्भाख्यप्रजापतेः स्रष्टा नारायण इत्युक्तम् । अत्र, **प्रजापतिरुवा**-**चे**ति परोक्तया निर्देशस्तु सारथिभूतस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपन्नात् स्वस्माद्भेदोपचारेणेति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र परोक्त्वनिर्देशेषु यथार्हमनुसन्धेयम् । सर्वत्र सृष्टेस्संहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन्, संहारस्य प्रयोजनं सृष्टेर्हेतुं चाह **अनादी**ति । अनवरतसुखदुःखोपभोगायासपरिश्रान्तानां विश्रमार्थम् अश्रान्तापथप्रवृत्तिवासनाविच्छेदार्थं **चोपसंहारः** । अतो न संहारे नैर्घृण्यदोषः । तादृशसुखदुःखोपभोगप्रदाने च परमात्मनित्यसङ्कल्पसिद्धजीवस्वातन्त्र्यनिबन्धनानादिकर्मप्रवाहहेतुकाचित्संसर्ग एव हेतुरिति न तत्रापि वैषम्यनैर्घृण्ये । सूत्रितं च 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' (ब्र.२.१.३४) न कर्मा-

---

1 ननु पुरुषसूक्तं चतुर्मुखस्यैव वेदरेत्वादिसृष्टृत्वमवगम्यत इत्यत्राह निर्दिष्टोऽपीति । तत्र यो निर्दिष्टः सोऽपीत्यर्थः । **2 "श्यामा एकरूपा भवन्ति एवमिव हि प्रजापतिः" इति ।**

प्रवृत्ताचित्संसर्गविवशाः उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाः चेतनेतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधनभूतयज्ञनिर्वृत्तये यज्ञैः सह ताः सृष्ट्वैवमुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वम्, **आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम्**; एष **वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥**

विभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' (ब्र. २. १. ३५), 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' (ब्र. २. ३. ४९) इति । **उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना** इति असद्व्यपदेश एकत्वव्यपदेशादिश्च निर्व्यूढः । नामरूपप्रहाणं स्वस्मिन् प्रलयश्च मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह **सकलेति** । त्रिवर्गेऽप्यनर्हाः ; किं पुनरपवर्ग इति भावः । तत्र हेतुमाह **चेतनेतरकल्पा** इति । स्वप्रकाशत्वेऽप्यत्यन्तज्ञानसङ्कोचात् तत्कल्पत्वम् ; न तु ज्ञानविनाशात् । **प्रजाः** हिरण्यगर्भादिकाः ; **समीक्ष्य** सम्यगवलोक्य ; एतेन 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः' (भा. मो. ३५८. ७२), 'नावेक्षसे यदि' (स्तो. १०) इत्यादिकमभिप्रेतम् । 'स एकाकी न रमेत' (महो. १) इति श्रुतेः 'परमकारुणिकः किल त्वम्' (महो. १) इत्यादिस्मृतिसिद्धगुणविशेषे तात्पर्यमाह **परमकारुणिक** इति । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति **तदुज्जिजीवयिषयेति** । कारुणिका हि स्वार्थनिरपेक्षा एव परोज्जिजीवयिषया प्रवर्तन्ते, सैव प्रवृत्तिरस्य लीलाऽपीति न दोष इति भावः । **यज्ञैस्सहे**ति निर्देशः उज्जीवनोपायविशेषनिष्पत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह **स्वाराधनेति** । **यज्ञैरि**ति वैविध्यसूचनाय बहुवचननिर्देशे पूर्वं कृतेऽपि, **अनेने**त्येकवचनेन परामर्शो जात्येकत्वपर इत्यभिप्रायेणाह **अनेन [1]यज्ञेने**ति । सहयज्ञाः इति **शङ्करयादवप्रकाशीय**पाठस्त्वप्रसिद्धेरनादृतः । **प्रसविष्यध्व**मित्यत्र 'षूञ् प्राणिप्रसवे' 'षूङ् गर्भविमोचने' इति धातुद्वयेऽपि प्रजननमात्रप्रतीतिस्स्यात् ; न च [2]द्वादशाहादिवत् सर्वेषां यज्ञादीनां प्रजामात्रं फलम् । अतस्सन्तत्युपलक्षिता स्वर्गाद्याद्या समृद्धिरत्र विवक्षितेत्यभिप्रयेणाह **आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वमि**ति । यज्ञसाध्यः कामो निषिद्धेतरधर्माविरुद्धसमस्तकाम्यवर्गः ; तत्रापि मोक्षतत्साधनोपकारिषु तात्पर्यमूयस्त्वमित्यभिप्रायेण **मोक्षतदनुगुणोपादानम्** । रुचिवैचित्र्ययज्ञापनायेष्टशब्देन विशेषणम् । मोक्षस्येष्टकामशब्देन संग्रहाय **परमपुरुषार्थलक्षणे**त्युक्तम् । अवधीरितस्वर्गाय अर्जुनायोपदेशात् 'मा फलेषु' (२.४०), 'श्रेयः परम्' इति पूर्वापरानुगुण्याच्चात्र मोक्षार्थतोक्तिर्युक्ता । **प्रपूरयितेति** । 'दुह प्रपूरणे' इति हि धातुः ॥ ननु प्रपूरणं हि पूरणाभावेऽनुशिष्टम्, प्रस्थानप्रसरणादिष्विवात्रापि प्रशब्दस्याभावविषयत्वात् । अत एव हि 'गां दोग्धि' इत्यादिप्रयोगः ॥ सत्यम् ; तथाऽपि गां दोग्धीत्यत्रापि गोरेव पयोरेचनम्, न तु पयसः स्वरूपवैकल्यम् ; तद्वदत्रापि गोस्थानीयाद्यज्ञतः (यात् [3]मत्तः) क्षीरस्थानीयाः कामा लभ्यन्ते ; तैस्तस्य रेचनं स्यात् ;

---

1 सर्वेषां यज्ञानां सर्वैरनुष्ठेयत्वं नास्ति, अपितु यथायथमेकदेश इति ज्ञापनाय अनेनेत्युक्तिः ।

2. द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति श्रुतिः । 3 यज्ञस्य गोस्थानीयत्वे दोहनकर्मणः 'धुक्' इति कर्तृत्वं कथमिति चेत्—गवां स्वत पयोदारतया (वळ्ळल् पेरुम्पशुक्कळ् इतिवत्) स्वयमेव दोहनकर्तृत्वविवक्षया । वस्तुतस्तु गोस्थानीयान् मत्त इत्येव तालपाठः ।

कथम् ?

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥ ११

अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् मदात्मकान् आराधयत । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च (९. २४) इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः स्वाराधनापेक्षितान्नपानादिभिर्युष्मान् पुष्णन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

फलदातुस्सकाशात् फलमादाय युष्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ; तेन यज्ञाराधितोऽहं युष्मभ्यं कामान् ददामीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम् ? क्षणिक क्रियारूपश्च यज्ञः कथं कालान्तरभाविफलसाधनम् ? 'नान्यः पन्थाः' (पु.) इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रदत्वे सिद्धे कथं स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम् ? स्मरन्ति च, 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' ॥ (भा. मो. ५४७. ७) इति । तथा 'नैव धर्मी नचाधर्मी' (**भा. आश्व. १९. ७**) 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' (ना. प. उ ; भा. आश्व. ४३. २६) इति च ; कथं च मोक्षबहिर्भूतानां विचित्रसांसारिककामानां तदनुगुणत्वम् इति शङ्कास्तबकमभिप्रेत्याह **कथ**मिति । तत्र **देवान् भावयते** प्रथमस्योत्तरम् । देवताराधनं ह्याराधकस्यातिशय एव, अतस्स एवात्मनो वृद्धिः । यज देवपूजायामिति यज्ञपदप्रकृतिं धातुं स्मारयति **देवताराधनभूतेने**ति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिपरिहारायाह **मदात्मका**निति । परमात्मसमाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाङ्गतया स्थित्वा मोक्षं साधयतीति प्रागेवोक्तम् । **मदात्मका**नित्यस्यान्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धत्वसूचनाय **मच्छरीरभूता**नित्युक्तम् । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषवत्तया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तम् **आराधयते**ति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणम् 'तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति' (यजु. ३. २. ९. ७) इति । **मदात्मका**नित्यस्यात्रानुक्तस्य कथमुपादानमित्यत्राह **अहं ही**ति । क्षणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति **यज्ञेने**त्यादिना **पुष्णन्त्वि**त्यन्तेन । प्रस्तुताकारपरामर्शितच्छब्दार्थः **यज्ञेनाराधिता** इति । देवानां फलप्रदानशक्तिसिद्ध्यर्थं पुनः **मदात्मका** इत्युक्तम् । एवं च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम् ; महाप्रलये त्विन्द्रादिलयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्थशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह **स्वाराधने**ति । देवैराराधकानां भावनं नाम अपेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तम् **पुष्णन्त्वि**ति । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापकमित्यभिप्रायेणाह **एव**मिति । स्वर्गादिरूपश्रेयोव्यावृत्त्यर्थं **परत्व**विशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तम् **मोक्षाख्य**मिति ॥ ११ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥

यज्ञभाविताः—**यज्ञेनाराधिताः मदात्मका देवाः** इष्टान् भोगान् वो दास्यन्ते [[1]**उत्तमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते] उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्ते इत्यर्थः। स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगान् तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः। चौर्यं हि नाम अन्यदीये तत्प्रयोजनायैव परिक्लृप्ते वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम्। अतोऽस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रम्; अपि तु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः॥ १२॥**

तदेव विवृणोति—

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः। ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्॥

'ते देवा भावयन्तु वः' इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारः 'देवान् भावयते'त्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवायश्चोच्यते **इष्टानि**ति श्लोकेन। **इष्टा**नित्यस्यार्थः **उत्तरोत्तराराधनापेक्षिता**निति। न हि मुमुक्षुभिरुदरपूरणार्थं भोगा इष्यन्त इति भावः। बहुवचनासङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम् **सर्वा**निति **दास्यन्त** इति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलात्मनेपदस्वभावानुरोधेनात्मार्थपाचकानां चोरत्वसिद्ध्यर्थं **स्वाराधनार्थतये**त्युक्तम्। ननु किमत्र चोरत्वम्? न हि देवानां भोगान् असौ गूढं प्रसह्य वा हरति। न च तैर्दत्तस्य स्वहस्तागतस्य भोगश्चौर्यम्। न हि राजादिसेवकास्तद्दत्तभोजिनश्चोरा इति शूलमारोप्यन्ते। एवं च सति सर्वेषां यज्ञादिफलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह **चौर्यं ही**ति। परबुद्ध्या परप्रयोजनत्वेन परिकल्पितस्य स्वकीयस्य, परानुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छेदाय **अन्यदीय** इत्यादिविशेषणद्वयम्। **तेन स्वात्मपोषण**मिति चौर्यस्य फलम्। अन्यदीये स्वकीयताबुद्धिकरणमित्येव लक्षणम्। **तत्प्रयोजनतये**त्यन्यदीयत्वफलम्। तेन स्वात्मपोषणानौचित्यद्योतनम्। **वस्तु**शब्देन चोरयितव्यावान्तरभेदाविवक्षां द्योतयति। **बुद्धिं कृत्वे**त्यनेन चौर्यस्य न कायिकव्यापारोऽवश्यापेक्षित इति सूचितम्; बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम्। एवं च सति 'योऽन्यथा सन्तम्' (भा. उ. ४२. ३५.) इत्याद्युक्तात्मचौर्यमपि लक्षितं भवति। भगवदीये तद्गतातिशयाधानेच्छयैव परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावहस्वतन्त्रत्वाभिमानरूपत्वात् तस्य। नन्वेवमप्यत्रोदाहरणे कथं चोरत्वम्? उच्यते—देवा हि कर्मभिराराधिता अपि हविर्ग्रहणार्थमेव फलं प्रयच्छन्ति; यथा राजानः षड्भागसंग्रहाय स्वाराधकेभ्यः क्षेत्रादिकम्। तत्र करप्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविरादिकमप्रयच्छन्तो दण्ड्या एवेति चोरत्वनिर्देशफलितं व्यनक्ति **अत** इति। चोरत्वादित्यर्थः। **पुरुषार्थानर्हते**त्यनेन विहितकर्माकरणस्याधिकारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि ख्यापितम्। **भविष्यतीत्यने**न प्रत्यवायस्य देहान्तरभावितया योग्यानुपलम्भबाधाभावः सूचितः॥ १२॥

पुनरुक्तिपरिहारायार्थान्तरपरत्वव्युदासाय चाह **तदेव विवृणोती**ति। तत्र पूर्वार्धं 'श्रेयः परमवाप्स्यथ' इत्यस्य प्रकारकथनम्; उत्तरार्धं तु 'तैर्दत्तान्' इत्याद्युक्तचोरत्वप्रपञ्चनम्। यज्ञाकृष्टयष्टव्या- आत्मनः

1 कुण्डलितं तालकोशे नास्ति।

आत्मत्व अन्नत्वं

इन्द्राद्यात्मनाऽवस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय विपच्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते, ते त्वनादिकालोपार्जितैः किल्बिषैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्मुच्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणेन्द्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानि(न्) आत्मार्थतयोपादाय विपच्याश्नन्ति, ते पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते । अघपरिणामित्वादघमित्युच्यते । आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पचन्ते ॥ १३ ॥

द्याकारविशेषकथनम् **इन्द्राद्यात्मने**त्यादि । अवधारणेन केवलेन्द्राद्यर्थत्वस्वार्थत्वयोर्व्यवच्छेदः । द्रव्योपादानपचनदशयोरपि परमपुरुषाराधनार्थत्वबुद्धिः कार्येति ज्ञापनाय **द्रव्याण्युपादाये**त्याद्युक्तम् । एतच्च **ये पचन्ति** इत्येतद्व्यतिरेकलब्धम् । केवलेन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वादत्र तद्व्यवच्छेदाय तत्तद्देवतायजनस्य परमपुरुषपर्यन्तत्वसिद्धये च **यथावस्थित**मित्युक्तम् । यज्ञशिष्टममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते **यज्ञशिष्टाशिनः** । रागप्राप्तशरीरयात्रा यज्ञशिष्टेनैव कार्येति नियमः । **सन्तः** यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना इत्यर्थः । तदेतदुच्यते (येषां ते **यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः** यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना इत्यर्थः। रागप्राप्तशरीरयात्रा यज्ञशिष्टेनैव कार्येति नियमः । तदेतदुच्यते?) **शरीरयात्रां कुर्वते** इति । यद्वा **सन्त** इति पदमुत्तरार्धस्थ**पाप**शब्दप्रतिस्थानीयत्वात्साधुविषयम् । उत्तरार्धवदत्रापि साध्यसाधनांशविभागद्योतनाय **यत्त**च्छब्दाभ्यां वाक्यभेदकरणम् । **तु**शब्देन सद्भ्यः पापानां विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सतां विशेषोऽर्थात्सिद्ध इति द्योतनायाह **ते त्वनादी**ति । अत्र चुल्ल्यादि[1]पञ्चसूनाकृतपापमात्रव्यवच्छेदार्थं **सर्व**शब्दबहुवचनाभ्यां प्रदर्शितं किल्बिषानन्त्यं समर्थयितुम् **अनादिकालोपार्जितै**रित्युक्तम् । द्विविधानि किल्बिषाणि प्राप्तिविरोधीनि उपायविरोधीनि चेति । तत्र प्राप्तिविरोधीनि भक्तियोगैकनिवर्त्यानीति । तेभ्योऽत्र **सर्व**शब्दसङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम् **आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभि**रिति । स्मरन्ति च—"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि" ॥ (**भा. मो.** २०३. ८) इति । एतेन विरोधित्वाविशेषात् सांसारिकपुण्यान्यप्यत्र **किल्बिष**शब्देनोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् । पूर्वोत्तराघविघातिनो भक्तियोगात् विशेषसूचनाय **उपार्जिते**त्युक्तम् । आत्मकारणादित्यत्र **कारण**शब्दः प्रयोजनरूपहेतुपर इति ज्ञापनायोक्तम् **आत्मार्थतये**ति । पचनमात्रस्याघभोजनत्वेन निन्दानुपपत्तेः **आत्मकारणात्पचन्ती**त्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् **अश्नन्ती**ति । पुँल्लिङ्गोऽत्र **पाप**शब्दस्तद्गुणसारत्वात् पापविशिष्टविषय इत्यभिप्रायेणोक्तम् **पापात्मान** इति । पापस्वभावा इत्यर्थः । **अघ**शब्दस्य भोज्यनिन्दार्थमौपचारिकत्वद्योतनायाघ**मेवे**ति **एवकार** उक्तः । उपचारनिमित्तं संबन्धमाह **अघपरिणामित्वा**दिति । अघहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमनिष्टद्वयमाह **आत्मावलोकनविमुखा** इति । आत्मार्थं पचमानस्य पूर्वकिल्बिषनिवृत्त्यभावादात्मावलोकनवैमुख्यम्; उत्तरोत्तरकिल्बिषहेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति 'केवलाघो भवति केवलादी' (अष्ट. २. ८; ऋग्वे. ८. ६. २३. १०. १०. ११७. ६) इति वचनाभिप्रेतमाह **नरकायैवे**ति । न ... कायामुष्मिकाय वा सुखायेति भावः ॥ १३ ॥ पुनरैहि

---

1. 'पञ्चसू... ...ल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च इत्युक्तवधस्थानानि । ...ः संमार्ज... गृहस्थस्य ... कण्डनी ... ... घातादिसाधनम् ।

पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्यताम् अननुवर्तने दोषं चाह—

अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

'अन्नात् सर्वाणि भूतानि भवन्ति पर्जन्याच्चान्नसंभवः' इति सर्वलोकसाक्षिकम् । यज्ञात्पर्जन्यो भवतीति च शास्त्रेणावगम्यते, "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः" (म. पु. २९.४) इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः, कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । "तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" (मु. १. २. ९) इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि "मम

उक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनम् 'अन्नाद्भवन्ति' इत्यादिना क्रियत इति आदरार्थत्वात् अपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह **पुनरपी**ति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षाद्यज्ञमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्, तथाऽपि शास्त्रदृष्टिसमुच्चितवेषेणैतदुच्यत इत्यदोषः । विभक्ष्यते च लोकशास्त्रदृष्ट्योर्विषयांशः । **पर्जन्य**शब्देनात्र पर्जन्यकार्यं वर्षं लक्ष्यते । **अन्ना**दित्यादौ 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'(मनु. ३. ७६) इत्ययमंशो लोकसिद्धत्वादनुपात्तः । 'कर्मसमुद्भवः' इत्युक्ते पुण्यपापरूपकर्मसमुद्भव इति धीः स्यात्; तद्व्युदासाय **द्रव्यार्जने**त्याद्युक्तम् । अत्र मुख्यार्थसंभवात् **यज्ञ**शब्देनापूर्वलक्षणां वदन्तो निरस्ता इति भावः । **आदि**शब्देन द्रव्यस्यार्जितस्य पचनादि गृह्यते । ननु कर्तृव्यापाररूपस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवत्वम्, तद्धि प्रत्यगात्मजन्यं शरीरेन्द्रियादिजन्यमिति वा निर्देष्टुं युक्तम्; न च सर्वसाधारणं ब्रह्मणो हेतुत्वमिह विशिष्य निर्देष्टव्यम्; ब्रह्मणश्चाक्षरसमुद्भवत्वमनुपपन्नम्; ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वात् तत्कारणभूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात् । **ब्रह्माक्षर**शब्दयोर्वेदपरमात्मविषयतया **शङ्कर**व्याख्याऽपि चक्रत्वा[पत्त्य]सङ्गता । **यादवप्रकाशा**द्युक्तं **ब्रह्म**शब्दस्य स्फोटादिपरत्वमक्षराणां तद्व्यञ्जकत्वादिकं च तत्तत्प्रक्रियादूषणादेव निरस्तम् । 'स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः' (हरि. २७९. ५४) इति तु वर्णानां स्वार्थस्फुटीकरणशक्तिपरमित्याद्याशङ्क्याह **अत्र चे**ति । **च**श्शङ्कानिवृत्तौ । **अत्रे**त्यनेन **ब्रह्म**शब्दस्य साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिबलात् तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकोऽयमित्यभिप्रेतम् । द्रव्यार्जनादिकर्मणश्शरीरिणा साध्यत्वात् तत्र शरीर्यंशस्या**क्षर**शब्देन विविच्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीरांशस्य विवक्षयाऽयं **ब्रह्म**शब्द इति **प्रकृतिपरिणामरूपं शरीर**मित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तद्द्रव्यत्वेन **ब्रह्म**शब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोगं तावदाह **तस्मादेत**दिति । एतत् प्रधानाख्यं ब्रह्म कार्याकारेण नामरूपविभागविभक्तं चेतनभोग्यं च जायते इति हि श्रुत्यर्थः । न च तत्र **ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयः**, 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म' (मु. १. १९) इति परमात्मनः **पृथङ्निर्दिष्टत्वात्** । नापि प्रत्यगात्मविषयः, 'नामरूपमन्नं च' इत्यनेन साक्षात्संबन्धायोगात्; अन्नत्वं

योनिर्महद्ब्रह्म" इति वक्ष्यते । अतः कर्म ब्रह्मोद्भवम् **इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति ।** ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् इत्यत्राक्षर**शब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना तृप्तात्क्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम्; तस्मात्** सर्वगतं ब्रह्म **सर्वाधिकारिगतं शरीरं नित्यं** यज्ञे प्रतिष्ठितं—**यज्ञमूलमित्यर्थः । एवं परमपुरुषेण प्रवर्तित-**

चात्यन्तामुख्यं स्यात् इति भावः । योनिशब्दनिर्देशात् ममेति परमात्मनः पृथङ्निर्देशाच्च 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' (१४. ३) इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । **अत** इति ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वात् द्रव्यार्जनादेश्शरीरसाध्यत्वात् परमात्मनश्च जन्यत्वायोगादित्यर्थः । एवमत्रत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदासन्ने प्रत्यगात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह **ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्रेति** । जीवस्य चाक्षरशब्दवाच्यत्वं 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' (श्वे. १. १०) 'कूटस्थोऽक्षरः' (१५. १६) इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्ययुक्तम्; स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वबुद्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चक्रत्वं दृश्यते, अन्नप्रभृतिशरीरपर्यन्तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अन्नादिजन्यत्वाभावात् । न च 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र **भूत**शब्दस्यान्नविकारशरीरमात्रविषयत्वात्; तत्राह **अन्नपानादिनेति** । अयमभिप्रायः–न तावदिह शरीरमात्रमक्षरजन्यतया निर्दिष्टम्, किंतु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्मसाधनभूतम्; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माधिष्ठितस्यैव; तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरन्नपानादिजनिततृप्तिनिबन्धना । एवं च सति **कर्मसाधनत्वविशिष्टं** शरीरं प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुकत्वादक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव । चक्रत्वं चोपपन्नम्, अक्षरस्यापि शरीराधिष्ठाने अन्नपानादिसापेक्षत्वात्; न ह्यवश्यमुत्पत्तावेवापेक्षा चक्रत्वहेतुः; यद्वा कर्म जीवाधिष्ठितशरीरजन्यम्, जीवाधिष्ठितं शरीरं चान्नजन्यम्, 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् । भूतशब्दश्चात्र 'भ्रामयन् सर्वभूतानि' (गी. १८. ६१) इत्यादाविव सजीवशरीरपरः । [2]अतोऽत्र चक्रत्वमुपपन्नम् इति । इमं च प्रकारमनन्तरं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रवश्यस्य कर्तव्यांशनिष्कर्षायोच्यते **तस्मादिति** । सङ्कुचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्वायोगादक्षरस्य च तदाधारस्य निर्दिष्टत्वात् तदवान्तरभेदसंग्रहपरस्सर्वशब्दः इत्यभिप्रायेणोक्तम् **सर्वाधिकारिगतमिति** । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः शरीरं यज्ञसापेक्षम्, किंतु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः । **यज्ञे प्रतिष्ठित**मित्यत्राधिकरणत्वायोगादाह **यज्ञमूलमित्यर्थ** इति । **प्रवर्तित**मित्यस्य प्रवर्तकापेक्षायां 'सह यज्ञैः' इत्यादिना प्रकृतः, 'देवान् भावयत' इत्यादिना यज्ञेषु प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासौ भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणोक्तम् **परमपुरुषेणेति** ।

---

2 **भूत-कर्म-यज्ञ-पर्जन्य-अन्न-भूतेति क्रमात् चक्रता । भूतशब्दार्थं शरीर जीवरूपांशद्वयं पृथक्कृत्य कर्म ब्रह्मोद्भवमित्युक्तावपि भूतेति विशिष्टग्रहणमेव चिकीर्षितम् । माध्वे भूतान्नपर्जन्ययज्ञकर्मब्रह्माक्षरभूतानीति चक्रम् । शांकरे चक्रत्वाविवक्षा । माध्वे द्वयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः; अन्यत्र कार्यकारणभावः । ब्रह्म वेदः अक्षरं परमात्मेत्यर्थः । शांकरेऽपि चक्रमित्यस्य वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रमित्यर्थः ।**

मिदं चक्रम् **अन्नात् भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात् पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापाररूपात् कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छरीरात्, सजीवं शरीरं पुनरप्यन्नात् इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम्** इह साधने **वर्तमानो** यः **कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा** नानुवर्तयति **न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सो**ऽघायुर्भवति। **अघारम्भायैव यस्याऽऽयुः, अघपरिणतं वा, उभयरूपं वा सो**ऽघायुः। **अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः; (इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति; अयज्ञशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेनोद्रिक्तरजस्तमस्कः आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति)। अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥**

लोकदृष्टिशास्त्रदृष्टिभ्यां सिद्धमन्याशक्यत्वमपरोक्षयतोक्तम् **इदमिति**। **अन्नादि**त्यादिना **पुनरप्यन्नादि**त्यन्तेन चक्रत्वं व्यज्यते। न तावदत्र भूतशब्देन भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महदादेः कार्यस्यान्नजन्यत्वाभावात्। अत एव न महाभूतानि। नापि वेतालादिसहपठितभूतजातिः, तत्कथनस्यात्रानुपयुक्तत्वात्, अन्नजन्यत्वे विशेषाभावाच्च; नापि शरीरमात्रम्, केवलस्य शरीरस्यानुत्पत्तेः, शरीरलक्षणाक्रान्तस्य सर्वस्यान्नजन्यत्वाभावाच्च; नापि केवलजीवः, तत्स्वरूपनित्यत्वादेरुक्तत्वात्। अतः परिशेषात् भूतशब्दोऽत्र जीवविशिष्टाचित्परिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् **सजीवानि शरीराणी**ति। 'कर्म ब्रह्मोद्भवं' 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्याभ्यां फलितं समुच्चित्य चक्रत्वसिद्ध्यर्थं निर्दिशति **कर्म च सजीवाच्छरीरा**दिति। **अन्योन्यकार्यकारणभावेने**ति यथासंभवं साक्षात्परम्परया च सिद्धमुक्तम्। न हि साक्षात्सर्वेषामन्योन्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वात्; यद्वा कस्यचित्कार्यत्वं कस्यचित्कारणत्वं च सङ्कलय्या**न्योन्यकार्यकारणभाव** उक्तः। **चक्र**शब्दोपचारनिमित्तं व्यनक्ति **चक्रवत्परिवर्तमान**मिति। "इह लोके वर्तमानो यः पुरुषः" इति अधिकरणाधिकर्तव्ययोस्सामान्यनिर्देशादपि, **इह साधने वर्तमानो यो**ऽधिकारिविशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः, **इदं**शब्दादेस्सन्निहितपरामर्शिप्रावण्यात्, अनपेक्षिताभिधानादपि अपेक्षिताभिधानौचित्याच्च इति **साधने वर्तमानो य** इत्यादेर्भावः। **अनुवर्तयती**त्यत्रानुमन्तृत्वादिमात्रव्यवच्छेदार्थं पुरुषव्यापारप्राधान्यद्योतनार्थं च **प्रवर्तयती**ति व्याख्यातम्। श्लोके **च अनु**शब्दप्रयोगः परमपुरुषप्रवर्तितानुवर्तनरूपत्वात् प्रवाहरूपत्वाद्वा। **अघायु**रित्यादीनां त्रयाणां पृथक्पृथग्दोषत्वव्यवस्त्यर्थं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वज्ञापनार्थं च भवतीति पृथग्वाक्यकरणम्। अघकारणत्वादघकार्यत्वादुभयसंग्राहकाघसंबन्धित्वमात्राद्वाऽत्र **अघ**शब्देनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण **अघारम्भायैवे**त्यादि निर्वाहत्रयमुक्तम्। **अत एवे**ति। उक्तप्रकारेणाघायुष्ट्वादेवेत्यर्थः (**इन्द्रियाण्येवे**त्यस्याभिप्रेतं व्यवच्छेद्यमाह **नात्माराम** इति। विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्ध्यर्थं समासतदंशयोरर्थमाह **इन्द्रियाण्येवे**ति। इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायाम् 'एवं प्रवर्तितम्' इत्यादिना 'इन्द्रियारामः' इत्यन्तेन फलितमाह **अयज्ञशिष्टे**ति) **अत** इति विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः। **स** इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकार**य**च्छब्दार्थविषयत्वात् **मोघ**शब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रयत्नसाकाङ्क्षत्वा**च्चाह** **ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपी**ति ॥ १६ ॥

असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्येव (स्यैव[1]?) महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८

यस्तु **ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत** एवात्मरतिः **आत्माभिमुखः**, आत्मनैव तृप्तः **नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः**, **आत्मन्येव च सन्तुष्टः**, **नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादित्र-नृत्तादौ**, **धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य**, **तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते**, **स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात्** । **अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः न किंचित् प्रयोजनम्** ; **अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन** न कश्चिदनर्थः ; **असाधनायत्तात्मदर्श-**

एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, **तस्मादसक्तः** इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मध्ये **यस्त्वात्मरतिः** इत्यादिश्लोकौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयौ, किंतु फलदशाविषयावित्यभिप्रायेणाह **असाधनायत्तेति** । एतेन 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' (भा. आश्व. ४६. १८) इत्याद्युक्तसंन्यासाश्रमिपरत्वेन **परव्याख्यानं** निरस्तम् ; तस्यापि हि स्वाश्रमधर्मनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि [भिन्न]वर्णाश्रमधर्मारम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमादिनामरूपविनिर्मुक्तस्येति **मुक्तशब्दस्य** भावः । **यस्त्विति** तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण **ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष** इत्युक्तम् । कथं तर्हि साधनाभावे साध्यसद्भावः(सिद्धिः) इत्यत्राह **स्वत एवेति**। प्रतिबन्धकं हि तन्निवर्त्यम् ; आत्माभिमुखत्वं तु स्वतःप्राप्तमिति भावः । **रतिशब्दो**ऽत्राभिमुख्यविषयः, तृप्त्यादेः पृथङ्निर्देशात् । **आत्मरतिरेव आत्मन्येव** इति पूर्वापरवत् **आत्मतृप्तः** इत्यत्राप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **आत्मनैवेति** । तृप्तितुष्टिशब्दौ हि पोषकभोग्यजन्यप्रीतिविषयतया प्रसिद्धावित्यभिप्रेत्य तत्तदुचितं व्यवच्छेद्यमाह **नान्नपानादिभिरिति**, **नोद्यानेत्यादि** च । 'आत्मरतिः' इत्यादेर्व्यवच्छेद्यत्रयं सङ्कलय्य सूचयन् वाक्यार्थमाह **धारणेति** । आदिशब्देन भोगस्थानादि विवक्षितम् ; यस्य तु ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमन्नपानादिभिरेव, तस्य कर्तव्यं विद्यत एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्ययुक्तम्, मुक्तस्यापि 'जक्षत् क्रीडन्' (छा. ८. १२. ३) इत्यादिकार्यश्रवणात् । न चात्र **कार्य**मिति **न तस्य कार्यम्** (श्वे. ६. ८) इतिवच्छरीरादि निर्दिश्यते, तन्निषेधस्येदानीमनुपयुक्तत्वात्, तदत्यन्तनिषेधस्य च 'द्वादशाहवत्' (ब्र. ४.३. १२) इत्यादिसूत्रतद्विषयश्रुतिभिर्विरुद्धत्वादित्याशङ्क्योक्तम् **आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते** इति । यस्त्वात्मरतिः इत्यादिनाऽभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—**स्वत एवेति** । स्वत एव सर्वदा इत्युभाभ्याम् उत्पत्त्यर्थं विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापितम् । **अर्थ**शब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन्, तस्य कार्यं न विद्यते-इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति **न किंचित्प्रयोजनमिति** । प्रयोजनाभावात्कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । **नाकृतेनेत्य**त्रार्थो न निषेध्यः, किंत्वकरणे प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह **न कश्चिदनर्थ** इति । अर्थानर्थौ ह्यात्मदर्शनतदभावौ ; तत्र पूर्वस्य

---

1 श्लोकद्वयस्य सम्यङ्मुक्तपरतयैव टीकायां स्पष्टं व्याख्यानात् अन्तिमभाष्यानुसाराच्च योगदशापरत्वाभावात् एवकार एवात्र युक्तः। क्षेत्रज्ञःकरणीति श्रीभाष्यगृहीतविष्णुपुराणश्लोकवदिदम् ।

नत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वाकाशादिषु सकार्येषु न कश्चित् प्रयोजनतया साधनतया वा व्यपाश्रयः ; यतस्तद्विमुखीकरणाय साधनारम्भः ; स हि मुक्त एव ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९

यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि मुमुक्षुत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि मात्रया कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्तौ श्रेयान्, तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्ति कर्मैव समाचर । असक्तः, कार्यमिति वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्माचरन् पुरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोति आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान् ; अत एव हि जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः आत्मानं प्राप्तवन्तः ॥

सिद्धत्वात् न साध्यत्वम्, उत्तरस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वान्न निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह **असाधनायत्तात्मदर्शनत्वा**दिति । न चास्य इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमपेक्षा नास्तीत्युच्यत इत्याभिप्रायेणाह **स्वत एवे**त्यादि । **अस्ये**तिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शीत्यभिप्रायेणोक्तम् **सकलाचिद्वस्तुविमुखस्ये**ति । सर्वशब्दस्यात्रासङ्कोचेन सावान्तरभेदसमस्तप्रकृतभोग्यविषयतामाह **प्रकृती**त्यादिना **सकार्येष्वि**त्यन्तेन । **परिणाम**शब्देनात्र भूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिपरत्वं दर्शितम् । **अर्थव्यपाश्रयः** इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधान इति व्यनक्ति **प्रयोजनतया व्यपाश्रय** इति । **व्यपाश्रयः**=स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपाश्रयः स्वीकरणीयमिति वाऽभिप्रेतम् । एतेन "प्रयोजननिमित्तो व्यपाश्रय" इति परव्याख्या निरस्ता । **न चास्ये**त्यादेर्हेत्वभिप्रायेण वा, मुक्त एव हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थनिगमनाभिप्रायेण वोच्यते स **हि मुक्त एवे**ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्मादित्येतत् कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तसमस्तहेतुपरामर्शीत्यभिप्रायेणाह **यस्मा**दिति । **असक्तः**, **कार्यम्** इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तम् **असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवे**ति । **कार्यमित्येव**—न तु तत्कार्यस्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । **सतत**मिति अत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेयत्वाया(येत्या ?) ह **यावदात्मप्राप्ती**ति । ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति **असक्तो** हि इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **असक्त** इति । **कर्माचरन्....परमाप्नोती**ति । न पुनः कर्माचरणानन्तरमन्यत् कृत्वेत्यर्थः । **कर्माचरन् परमाप्नोती**त्युक्ते अर्थसिद्धं कर्मणस्साधनत्वं व्यनक्ति **कर्मयोगेनैवे**ति । अत्र प्राप्यतया निर्दिष्टः **परः** देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात् प्रकृतेः परो जीव इत्यभिप्रायेणाह **आत्मानं प्राप्नोती**त्यर्थ इति ॥ १९ ॥

कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठानेनोदाहियते **कर्मणैवे**ति । **हि**शब्दसूचितं ज्ञानयोगाधिकारं दर्शयति **राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा** इति । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः ; तत्रापि ऋषित्वादती-

एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्। इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते—

[1]लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१

लोकसंग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि। श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथितो यद्यदाचरति, तत्तदेवाकृत्स्नविज्जनोऽप्याचरति; अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं **यदङ्ग-**

न्द्रियार्थद्रष्टारः, तत्राप्यात्मविदः, तत्रापि निसर्गनिगृहीतेन्द्रियत्वात् प्रकृष्टोत्पत्तिकसत्त्वादिना च तेषामग्रगण्या इत्यर्थः। **कर्मणैवेत्येव**कारो ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुप्रवृत्तिपरः। **संसिद्धि**शब्दस्य परमाप्नोतीत्युक्तनि(?)दर्शनपरत्वात् **आत्मानं प्राप्नुवन्त** इत्युक्तम्। एवं च सति **कर्मणैवेति** पूर्वप्रसक्तज्ञानयोगनैरपेक्ष्यपरमवधारणमप्युपपन्नं भवति ॥

उत्तरसङ्गत्यर्थम् उक्तं संग्रहेणोद्गृह्णाति **एव**मिति। **इदानी**मित्यनेन **लोकसंग्रह**मित्यादिकं विद्वान् युक्त**स्समाचरन्** (२६) इत्यन्तमवच्छिन्नम्। **सर्वथे**ति। [1]लोकरक्षार्थम्, लोकोपप्लवजनितस्वपापेन ज्ञानयोगादपि प्रच्यावकेनोभयभ्रष्टत्वपरिहारार्थं चेत्यर्थः। **लोकसंग्रहमपी**त्यन्वये लोकसंग्रहस्याप्रधानता प्रतीयेत, **पश्यन्नपी**त्युक्ते तु कर्मकर्तव्यतायां पूर्वोक्तहेतुभ्यो लोकसंग्रहस्याधिक्यं द्योत्येतेत्ययमन्वय उक्तः। **एव**कारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय **कर्तुमेवार्हसी**त्यन्वेतव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम् **कर्मैव कर्तुमर्हसी**ति। यद्वा लोकसंग्रहमेवेत्येवकारो लोकसंग्रहस्य नैरपेक्ष्यपरः, **कर्मैवे**ति तु प्रकरणापन्नमुक्तम्। **अर्हसी**त्यनेन कर्मयोगैकानुष्ठानकारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं द्योत्यते **श्रेष्ठ** इति। 'प्रशस्यस्य श्रः' (अष्टा ५. ३. ६०) इत्यनुशासनात् प्रशस्यतम इत्यर्थः। तच्चास्य प्रशस्यतमत्वमनुष्ठातॄणामनुविधेयानुष्ठानत्वोपयोगीति मत्वा, 'तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्' (२९) इति वक्ष्यमाणं चानुसन्धाय **कृत्स्नशास्त्रज्ञतया अनुष्ठातृतया च प्रथित** इत्युक्तम्। अकृत्स्नविदोऽनुष्ठातुः, कृत्स्नवित्त्वेऽप्यननुष्ठातुः, उभयाकारवत्त्वेऽपि अप्रसिद्धस्यानुविधेयानुष्ठानता नास्तीति तद्व्यवच्छेदाय पदत्रयम्। 'स यत्प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र, "स यच्छास्त्रं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोकः" इत्यस्मिन्नर्थे तदनुवर्तनस्य तदर्थानुष्ठानरूपत्वादर्थतः पुनरुक्तिस्स्यात्; **कुरुत** इति च एतत् बुध्यत इत्येतस्मिन्नर्थे नेतव्यम्। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसीति पूर्ववाक्ये च कर्तुमर्हसीत्येतावन्मात्रमुक्तम्; श्रुतिस्मृत्यादिकमपि प्रमाणीकर्तुमर्हसीत्यनुपन्यस्तम्; येन तदर्थमिदमुच्येत। **यद्यदाचरती**त्यङ्गिन्यनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वपेक्षिते बुभुत्सा जायते; अतस्तदभिधानमेवोचितमित्यभिप्रायेण **यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्त**मित्युक्तम्। **प्रमाण**शब्दोऽत्रावधिपरः; अनुष्ठेयकर्मस्वरूपस्य चावधिरङ्गान्येव; अत एव हि विध्यन्तशब्देनेतिकर्तव्यतामुपचरन्ति। "यत्प्रमाणं यथाभूत"मिति **यादवप्रकाशभाष्य**मप्येतत्परमेव। अस्मिन्नर्थे **कुरुते** इति शब्दस्वारस्यप्रदर्शनाय

---

1 लोकसंग्रहो नाम लोकस्य—जनस्य स्वक्षेमार्थं कर्तुं शक्यात् कर्मणोऽप्रच्यावनम्।

युक्तमनुतिष्ठति तदङ्गयुक्तमेवाकृत्स्नवित्लोकोऽप्यनुतिष्ठति ।

अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन **स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदा अनुष्ठेयम् ; अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २१ ॥**

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

न मे सर्वेश्वरस्याऽऽप्त(स्यावाप्तसमस्त)कामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु **देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो** वर्तमानस्य **किंचिदपि कर्तव्यमस्ति, यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽवाप्तव्यं न किंचिदप्यस्ति । अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥**

अनुतिष्ठतीत्युक्तम् । अन्यथाऽर्थान्तरे लक्षणा स्यादिति भावः । **यत्प्रमाण**मिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्ध्यर्थं तच्छब्दार्थमाह **तदङ्गयुक्त**मिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे निर्दिष्टे कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टपरामर्शः ? इत्थम्, यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदाचरतीत्युक्ते, तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दवृत्तिः । अङ्गस्य चाङ्गिपृथग्भावायोगादर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभिप्रायिकौ करणाकरणयोरर्थानर्थौ प्रकाशयति **अत** इति । लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः । **सर्वदे**ति । यावदात्मप्राप्तीत्यर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो(युक्तो?) भवति, किमस्य लोकेन संगृहीतेनासंगृहीतेन वेत्यत्राह **अन्यथे**ति । ज्ञानयोगाधिकारी अहमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे सतीत्यर्थः । **ज्ञानयोगादपी**त्यपिशब्दः उभयभ्रष्टतां द्योतयति ॥२१॥

मयाऽपि हि निरपेक्षेणैव, लोकक्षोभे निष्प्रत्यवायेनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षार्थं कर्मैव क्रियते ; त्वया तु सापेक्षेण सप्रत्यवायेन किंपुनरित्युच्यते, **न मे पार्थे**त्यादिश्लोकत्रयेण । **मे** इति पदेन कर्मवश्यचेतनान्तरव्यावृत्तो यथावस्थितो हीश्वरः परामृश्यत इत्यभिप्रायेण विलक्षणनित्यसिद्धविभूतिगुणपौष्कल्यस्य व्यञ्जनानि **सर्वेश्वरस्ये**त्यादिविशेषणानि उक्तानि । **सर्वेश्वरस्ये**ति । श्रुतिस्मृती हि ममैवाज्ञा । सा चान्यैरनुवर्तनीया । न हि मे नियन्त्रन्तरमस्ति, यदधीनप्रत्यवायभयात् कुर्यामिति भावः । **आप्तकामस्ये**ति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितःपूर्वमभिलाषदशामात्रापन्नं प्रयोजनमस्ति, यदुपायतया कर्म कर्तव्यमिति भावः । **सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्ये**ति । नापि मे कर्मवश्यानां देवमनुष्यतिरश्चां सजातीयतयाऽवतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिघातो वाऽस्ति, यन्निवृत्त्यर्थं कर्म कार्यमित्याशयः । **त्रिषु लोके**ष्वित्यत्रार्थसिद्धं विशेषणमध्याहृत्याऽऽह **देवमनुष्ये**ति । उक्तं च भगवता **पराशरेण,** "समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्याख्या(:)चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका" ॥ (वि. ६. ७१. ७२) इति । **नानवाप्तमवाप्तव्यम्** इत्येतत् कर्तव्याभावे अपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति **यत** इति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह **अथापि लोकरक्षायै** इति । **अथापी**ति **चकारस्यार्थः** । कर्मणि वर्त एवेत्युक्ते, न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठामीति फलितम् ; तद्व्यञ्जनायोक्तम् **कर्मण्येव वर्ते** इति । यद्वा, प्रकरणौचित्यात् **एवकारो**ऽत्र भिन्नक्रमः ॥२२॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४

अहं सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलः छन्दतो जगदुपकृतिमर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितस्सर्वदा यदि न वर्तेय, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूनोर्वर्त्म अकृत्स्नविदः शिष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते[1]; ते च स्वकर्तव्याननुष्ठानेन अकरणे प्रत्यवायेन च आत्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः। अहं कुलोचितं कर्म न चेत् कुर्याम्, एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चयाः

कर्तव्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म क्रियत इति शङ्कायामुच्यते **यदि ह्यह**मिति। पूर्वश्लोकः त्रिषु लोकेष्विति निर्देशात् सर्वावतारपरः ; अयं तु **मनुष्या** इति दर्शनात् कृष्णावतारासाधारणः । तस्मादहमिति निर्देशस्येश्वरस्वभावसमुचितकृष्णावतारासाधारणाकारविषयतामाह **सर्वेश्वर** इत्यादिभिः । **सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्प** इति पूर्ववत् । आप्तकामत्वाविरोधायोच्यते **स्वसङ्कल्पकृते**ति । स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं नियन्तुं शक्तोऽपि । ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्तनार्थं **जगदुपकृतिमर्त्यो जातो**ऽपीत्युक्तम् । अन्यथा भूतावेशन्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रवश्यताभावात् तत्तदनुष्ठानाधीनं फलं न स्यात्; "छन्दतस्संप्रवर्तते" (वि. ७. २२. १८) इत्याद्यनुसारेणाह **छन्दत** इति । न तु कर्मणेत्यर्थः । कर्मफलभोक्तृत्वं व्युदस्यता **जगदुपकृतिमर्त्य** इत्यनेन "जगदुपकृतिमर्त्ये को विजेतुं समर्थः" (वि. ५. ३०. ८०) इति **पुराणोक्तिः** स्मारिता । अपिशब्देनाकर्मवश्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् । 'अजायमानो बहुधा विजायते', 'नाकारणात् कारणाद्वा' (वि. ५. १. ५१) 'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः' (वि. ६. ५. ८४) इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं **हि**शब्दद्योतितप्रसिद्धिप्रकारविवरणार्थं चोक्तम् **मनुष्येष्वि**त्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वर्तेत ? न ह्यस्य परमार्थतो वर्णाश्रमाः सामान्यधर्मयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवश्य इच्छया कर्म कुर्वाणोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत इति शङ्कायां 'कुलोचितमिति क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते' (रा. अ. १. १६) इत्याद्यनुसारेणाह **तत्कुलोचित** इति । अयं भावः—सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति ; तथाऽपि तत्तदुचितकर्मकरणायाप्राकृतमेव विग्रहं तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिणमयति ; तत्र तत्तज्जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठानत्वं(नः) स्यात् इति । **अतन्द्रितः** अनुदासीनः । **सर्वदे**ति **जातु**शब्दार्थः ; जात्वपीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेयत्वोपयुक्तप्रकारविवक्षां ममेत्यत्रापि दर्शयति **मम शिष्टे**ति । **सर्वश** इति प्रमाणपौष्कल्यपरम्, सेतिकर्तव्यताकत्वपरं वेत्यभिप्रायेणाह **सर्वप्रकारेणे**ति । **अनुवर्तन्ते** [1]अनुवर्तेरन्नित्यर्थः ; प्रसञ्जरूपस्यापि सिद्धवत्काराभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणां पूर्वसिद्धस्वानुवृत्तिमात्राभिप्रायेण वा अनिष्टप्रसङ्गपरत्वायाह **ते चे**ति । शास्त्रमेवानुसृत्य तवाकरणं नाद्रियेरन्नित्यत्राह **उत्सीदेयु**रिति । लोकशब्दस्याऽऽचारपरजनविषयतामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तम् **शिष्टलोका** इति । **इमे** इतीदंशब्दबहुवच-

---

1 ममेत्यादिकमुत्तरार्धं पूर्वं योजयित्वा पूर्वार्धमुत्तरश्लोकेनान्वीयते चेत्, अनुवर्तेरन्निति न व्याख्येयम् । तथा भाष्ये योजनाऽकरणात् अनुवर्तेरन्नित्यर्थः ।

अकरणादेवोत्सीदेयुः नष्टा भवेयुः । शास्त्रीयाचारानुपालनात् सर्वेषां शिष्टकुलानां संकरस्य च कर्ता स्याम् । अत एवेमाः प्रजाः उपहन्याम् । एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनस्सन् यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि ; ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदः शिष्टा मुमुक्षवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायां [1]नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः । अतो व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥ २३. २४ ॥

[2]सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६

अविद्वांसः **आत्मन्यकृत्स्नविदः**, कर्मणि सक्ताः **कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धाः** आत्मन्यकृत्स्नवि-

---

नयोस्सामर्थ्यात् **सर्व** इत्युक्तम् । सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वैर्निश्चेतुमशक्यत्वात् शिष्टाचारदत्तदृष्टीनामुक्ताया अनुवृत्तेः प्रकारमालोच्योक्तम् **सदाचारे**त्यादि । विशरणाद्यर्थसंभवात् पुरुषार्थहानापुरुषार्थप्राप्तिरूपो नाश इहोत्साद इत्याह **नष्टा भवेयु**रिति । 'असन्नेव' (आ. ६) इत्यादिवदेतत् । 'अकरणस्योत्साद-हेतुत्वेऽवान्तरव्यापारः सङ्करः ; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य युद्धनिवृत्त्यादेः क्षत्रियादिभिरनुष्ठानम् । **उपहतिः** पश्चादपि कर्मानर्हता । स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दर्शितमर्थं दार्ष्टान्तिकेऽ[प्य]भिप्रेतं व्यञ्जयति **एवमेव त्वमि**ति । 'न मे पार्थ' (२१) इति **पार्थ**शब्दसंबुद्ध्यभिप्रेतम् अनुविधेयत्वोपयोग्याकारत्रयमाह **शिष्टे**ति । **युधिष्ठिर**-शब्दोपादानं युद्धप्रोत्साहनाय रणयज्ञाख्यक्षत्रधर्मनिष्ठताद्योतनार्थम् । किं तव पित्रादिप्रत्तिसंबन्ध्यन्तरेण, स्वयमेव हि शिष्टजनाग्रेसरतया उर्वशीविराटतनयादिवृत्तान्तैः प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह **अर्जुनस्सन्नि**ति । धर्मो हि शिष्टेनानुष्ठेयः । ज्ञानयोगश्च परमधर्मः । ततश्च तदनुवर्तनं लोकस्य मोक्षायैव स्यादिति सर्वलोकरक्षैव भवेदिति शङ्कायामुक्तम् **स्वाधिकारमजानन्त** इति । तदनधिकारिणां तत्रानुप्रवेशेनोभयभ्रष्टता स्यादिति भावः । **लोकसंग्रह**मित्यादिनोक्तमुपसंहरति **अत** इति । ॥ २३ ॥ २४ ॥

लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रकारः, विदुषस्तु स्वाधिकारतिरस्कारेण **तदधि**-कारानुरूपाचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकारश्चोच्यते **सक्ता** इत्यादिश्लोकद्वयेन । अवेदनं प्रस्तु[illegible] ज्ञापनायोक्तम् —**आत्मन्यकृत्स्नविद** इति । एवमुत्तरत्र **विद्वान् अज्ञाना**मिति शब्दयोरपि [illegible] । अत्यन्तानात्मज्ञताव्युदासाय [3]**अकृत्स्न**शब्दः । पूर्वोक्तप्रकृतिसंबन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं **सक्ताः** इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **कर्मण्यवर्जनीयसंबन्धा** इति । **अविद्वांसः कर्मणि सक्ता** इत्युभयं न सांसारिककर्मतत्परपुरुषविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सांसारिककर्माण्येव विदुषा-ऽप्यनुष्ठेयानि स्युः। तस्मात् ज्ञानयोगानधिकारः कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण **आत्मन्य-कृत्स्नवित्त्वये**त्यादिकमुक्तम् । एवमुत्तरत्र **अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्** (२६) इत्यत्रापि ग्राह्यम् । **यथा**

---

1 कर्मनिष्ठायां नाधिकुर्वन्तः-कर्मयोगे अप्रवर्तमानाः । 2 सक्ता इति . संगः नाऽऽस्था ; किंतु अवर्जनीयः संबन्धः । कर्मणि-कर्मयोगे । अत्र कर्मणि सक्ता इत्येवोक्तम् ; न तु फले सक्ता इति । असक्त इत्यस्य ज्ञानयोगाधिकारीत्यर्थः । 3. आत्मस्वरूपं ज्ञातम् । कर्तृत्वादितत्त्वं न ज्ञातम् ।

त्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथा आत्मदर्शनाय कुर्वते, तथा आत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तः ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपि व्यपदेश्यः शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् । अज्ञानाम् आत्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिनाम् अनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मावलोकनसाधनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि? आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या, 'कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्षः आत्मावलोकनसाधनम्' इति बुद्ध्या युक्तः कर्मैवाऽऽचरन् सकलकर्मसु अकृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८

कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपि तु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्ट्वाऽन्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वान् आचरेदित्येतदभिप्रायम्; तथासति हि चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् (२५) इत्यपि संगतं भवतीत्यभिप्रयन् वाक्यार्थमाह आत्मनीत्यादिना कुर्यादित्यन्तेन । विद्वान्, असक्तः इत्युभाभ्यां फलितमुक्तं ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपीति । संग्रहशब्देन लोकरञ्जनादिभ्रमव्युदासायाह धर्मनिश्चयमिति । लोकस्य संग्रहणमेकीकृत्य स्वीकरणम्; स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया सयूथ्यतापादनमित्यर्थः । कर्मवासना उत्तरोत्तरपुण्यपापारम्भकपूर्वपूर्वपुण्यपापांशविशेषः ; उत्तरोत्तरशरीरप्रेरणसमर्थस्मृतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरप्रेरणानुभवविशेषजनितसंस्कारो वा, वादित्रवादनादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदः बुद्धेरन्यथाकरणम्; तच्च प्रकृतविषयं दर्शयति कर्मयोगादन्यदित्यादिना । युक्तः इत्यनेन लोकसंग्रहार्थं कुर्वतः स्वापेक्षितत्रियोगा(विलम्बा)भावाय प्रागुक्तनिरपेक्षत्वबुद्धियोगो विवक्षित इति बुद्ध्या युक्तः इत्युक्तम् । जोषयेत् इत्यस्यार्थः[1] प्रीतिं जनयेदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः इति हि धातुः । कर्मसङ्गिनः पुरुषान् सर्वकर्माणि [2]जोषयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकृतेः इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यार्थमाह कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीये त्वेतद्विशदीकरणमुखेनाविचालनमुक्तम् । कर्मयोगापेक्षितं—कर्मयोगेतिकर्तव्यताभूतमित्यर्थः । प्रकृतेर्गुणैः इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकर्षादिसिद्धं विशेषं प्रस्तुतानुपयुक्तशब्दादिप्राकृतगुण-

---

1 अर्थः तात्पर्यार्थः । 2. जोषयेदित्यस्य सेवयेदित्यर्थेऽपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगवैलक्षण्येन अनायासानुष्ठेयत्वात् फलसिद्ध्या प्रीतिहेतुत्वाच्च प्रीतिसंबन्धः सेवनेऽस्तीति जुषीधातुप्रयोगस्वारस्यात् ज्ञायत इति भावः । कारयेदिति शांकरव्याख्या । अकृत्स्नविदो जोषयेदिति 29 श्लोकभाष्येऽत्र । कर्मकारकानुरूपोऽर्थो ग्राह्यः ।

प्रकृतेर्गुणैः **सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं** क्रियमाणानि **कर्माणि प्रति अहङ्कारविमूढात्मा, अहं कर्तेति मन्यते ;** अहङ्कारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहङ्कारविमूढात्मा ; **अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमानः ; तेन अज्ञात[त्म]स्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ।** गुणकर्मविभागयोः=**सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च** तत्त्ववित्, **गुणास्सत्त्वादयः गुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहं कर्तेति न सज्जते ॥ २७ ॥ २८ ॥**

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

अकृत्स्नविदः **स्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंसृष्टतया** प्रकृतेर्गुणै**र्यथावस्थितात्मनि** संमूढाः गुणकर्मसु **क्रियास्वेव सज्जन्ते, न तद्विविक्तात्मस्वरूपे । अतस्ते ज्ञानयोगाय न**

व्यवच्छेदायाह **सत्त्वादिभि**रिति । वक्ष्माणसात्त्विकादिकर्मविभागं **सर्वशः** इति प्रकारवाचिपदसूचितमाह **स्वानुरूप**मिति । कर्ता इति तृजन्तयोगात् षष्ठीप्राप्तिः स्यादिति तत्परिहाराय, कर्मसु कर्तृत्वाहंत्वोक्ति-भ्रमव्युदासाय च **कर्माणि प्रती**त्युक्तम् । तृन्नन्तत्वविवक्षायां त्वियं फलितोक्तिः । **अहङ्कारविमूढा-त्मे**ति समासांशत्रयस्य बह्वर्थपरस्य तात्पर्यार्थं विवक्षन् विगृह्णाति अहङ्कारेणेति । नात्राहंभावमात्रमुच्यते, तस्यात्मस्वभावान्तर्गतत्वात् । नापि अहङ्काराख्यमचिद्द्रव्यम् ; तस्यापि देहात्मभ्रमं द्वारीकृत्य कार्यकरत्वे सति अव्यवहितस्य तस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । नापि गर्वः, उत्कृष्टपरिभवादिहेतुत्वेनानिर्देशात् । अतः **अहङ्कार** इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावह-मभिमान** इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावे च्विप्रत्ययेन व्युत्पत्तिर्दर्शिता । **अज्ञात[त्म]स्वरूप** इति । विमूढः आत्मा स्वरूपं यस्य स **विमूढात्मा ;** "दिशो विमुह्येयुः" इतिवत् विमूढशब्दोऽत्र मोह-विषयसमानाधिकरण इति भावः । गुणकर्मविभागयोः इत्यत्र उपसर्जनान्वयिषष्ठीत्वादपि विषयसप्तमी त्वमुचितमिति मत्वोक्तं **सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चे**ति । **विभागशब्दो** द्वन्द्वात्परत्वात् प्रत्येकमन्वितः। गुणानां साक्षाद्गुणेषु वृत्त्यभावात् परोक्तप्रक्रियेन्द्रियतद्विषयादिविवक्षायां पदद्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो **गुण**शब्दो गुणकार्येष्वौपचारिक इत्यभिप्रायेणोक्तं **स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्वि**ति । गुण-कार्याणि च विभक्ष्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात् कार्यस्य च तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥२७-२८॥

प्रकृतेर्गुण इति श्लोके तावत् न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचाल्यत्वानुपपत्तेः । अतः पुरुषार्थोपायेषु केषुचित् सङ्गो वक्तव्यः । प्रस्तुतश्च पुरुषार्थोऽत्राऽऽत्मदर्शनम् । तत्र चाकृत्स्नविदधिकारे कस्मिंश्चित् तदुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण **अकृत्स्नविदस्स्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता** इत्यादि उक्तम् । **अहङ्कारविमूढात्मा** (२७) इति आत्मविषयो हि संमोहः प्रकृतः । अतो गुणैस्संमूढा इत्येव समासः । उपसर्जनस्यापि च **गुण**शब्दस्य 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादिष्विव **प्रकृते**रित्यनेनान्वय उपपन्न इत्यभि-प्रायेणोक्तं **प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि संमूढा** इति । **गुणकर्मसु** इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानायोक्तं **क्रियास्वेवे**ति । परिसंख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः । तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह **न तद्वि**वि । गुणकर्म-सङ्गोक्तिफलितमविचालनहेतुमाह **अतस्त** इति । **न प्रभवन्ति** न समर्था इत्यर्थः । तेषां प्रतिषेध्य-

प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवंभूतांस्तान् मन्दान् अकृत्स्नविदः कृत्स्नवित् स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः । अतः श्रेष्ठः स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन् आत्मयाथात्म्यज्ञानेनाऽऽत्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्दधानः, कर्मयोग एवाऽऽत्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तान् अकृत्स्नविदो जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेश्यो [1]लोकसंग्रहार्थमेव कुर्यात् ॥

प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः[2]—गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं चेदमेव–आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदंकर्तृत्वम्, अपि तु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम् इत्यनुसन्धानम्—इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया

विचालनप्रसङ्गाय मन्दानित्युक्तमित्यभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह **ते किल मन्दा** इति । स्वयं मन्दत्वात् **श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः** । मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटवं विवक्षितम्; अकृत्स्नवित्त्वफलितं विचालनीयत्वकारणम् अधैर्यलक्षणमल्पत्वं वा । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः' इति नैघण्टुकाः । **न विचालयेत्** इत्येतत् पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति **अत** इति । ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निकृष्टाधिकारपरिग्रहस्स्यादित्याशङ्क्याह **ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपी**ति । स्वकार्यमात्रसमीक्षयाऽपि कर्तव्यम्, किमुत परार्थसमुच्चिते स्वार्थत्वे इत्यभिप्रायेणाह **अत** इति ।

उत्तरश्लोकमवतारयितुमु[3]क्तांशमुद्गृह्णाति **प्रकृती**ति । वक्ष्यमाणश्लोकप्रकारेण तु सर्वेश्वरे सर्वकर्मसंन्यासः कार्यः; मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथनं तावताऽपि देहात्मविवेकादिकं सिध्यतीत्यभिप्रायेणेति भावः । **आरोप्य** अनुसंधायेत्यर्थः । एतां दशामवलम्ब्य पल्लवग्राहिणां कापिलादीनां मतं समुत्थितमिति तन्मतव्यावर्तनाय, अचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नलक्षणं कर्तृत्वमिति शङ्काव्युदासाय चाह **गुणेष्वि**ति ।[4] **इदम्** वक्ष्यमाणम् । **इदंकर्तृत्व**मिति पुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायामपि नापैति, तस्य गुणसंपर्ककृतत्वाभावात् । **प्राप्ताप्राप्तविवेकेने**ति । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्, युक्तायुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः । अत्राकर्तृत्वोक्तेरकरणशेषत्वं पूर्वापरविरुद्धम्; अनुसन्धानविशेषार्थत्वं तु पूर्वापरसङ्गतमित्यभिप्रायेणा**नुसन्धानो**क्तिः । एतेन 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (ब्र. २.३.३३)

---

1 मुमुक्षुः मुमुक्षुसंग्रहाय तत्कर्तव्यं सर्वं कर्म कुर्यादित्युक्तौ क्षोभ एव स्यात् । वेदान्तशिक्षा च व्यर्था स्यात् । अतः एकलक्ष्यकजनानां मध्ये तदन्तर्गतः श्रेष्ठः तदन्यसंग्रहाय तच्छक्यमेव कुर्यादित्यर्थः । 2 भाष्ये उक्त इति वाक्यस्य इदानीमिति वाक्येन संबन्धः। पूर्वाध्यायोक्तार्थस्य निष्कृष्य उत्तराध्यायेऽनूद्य तदुपरिव्याख्यारम्भदर्शनात् अत्रापि 'उक्तः....इदानीमिति प्रयोगात् तन्न्यायेनेदं वाक्यमपि उत्तरश्लोकशेषभूतं स्यात् । पूर्वोक्तार्थनिष्कर्षरूपस्य पूर्वव्याख्यान्तर्भावोऽपि कश्चित् क्रियते । तत् क्रियमाणनिष्कर्षस्य वक्ष्यमाणस्य च विशेषसंबन्धाभावे । 3 उक्तांशं श्लोकत्रयविवक्षितांशम् । 4 प्रथमस्य इदम्पदस्यार्थमाह वक्ष्यमाणमिति । द्वितीयमिदम्पदं कर्तृत्वपदेन समस्तं सत् पुण्यपापपरमित्याह इदंकर्तृत्वमिति ।

तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०

मयि=सर्वेश्वरे **सर्वभूतान्तरात्मभूते** सर्वाणि **कर्माण्यध्यात्मचेतसा संन्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं** सर्वं **चोदितं कर्म कुरुष्व**। आत्मनि यच्चेतः तत् अध्यात्मचेतः। आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः। **"अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा......अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्"** (यजु. आ. ३. ११. २१, २३) **"आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः"** (बृ. ५. ७. २३) इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्यं तच्छरीरभूतमेनमात्मानम्, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते। स्मृतयश्च **"प्रशासितारं सर्वेषाम्"** (मनु. १२. १२२) इत्याद्याः। **"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"** (१५. ५५), **"ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि**

इत्यधिकरणार्थः सूचितः ; अथ तदनन्तरस्य 'परात्तु तच्छ्रुतेः' (ब्र. २.३.४०) इत्यधिकरणस्यार्थे तत्परोऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति **इदानीमि**ति। **नियाम्यतायाः स्वरूप**त्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात्। **भगवती**त्यादिपदत्रयेण **मयि** इत्यभिप्रेतस्योक्तिः। **भगवती**ति। नियन्तृत्वोपास्यत्वफलप्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणजातवति हेयप्रत्यनीके चेति भावः। **पुरुषोत्तम** इति। नियमनार्थानुप्रवेशादिनाऽप्यस्पृष्टहेयप्रसक्तौ 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' (१५. १७) इति वक्ष्यमाणप्रकारवैलक्षण्यवतीति भावः। **सर्वात्मभूते गुणकृतं चे**ति। त्रिगुणस्याचिद्रूपस्यापि सर्वात्मभूतः स एव हि नियन्तेति भावः। एतेन, "असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता" (सं. ७) इति तृतीयाध्यायसंग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो नाभिमत इत्यपि सूचितं भवति। **मयी**त्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया **सर्वभूतान्तरात्मभूतत्वो**क्तिः। 'ईश्वरस्सर्वभूतानाम्' (१८. ६१) इत्यादि वक्ष्यमाणं चानेन ख्यापितम्। **सर्वाणी**ति स्वकृतानि गुणकृतानि चेत्यर्थः। **युध्यस्व** इत्येतत् शास्त्रीयोपलक्षणमित्यभिप्रायेणोक्तम् **युद्धादिक**मिति। **आत्मनी**ति। **अध्यात्म** इति सप्तम्यर्थे समास इत्यर्थः। **अत्र चेत**श्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्धतत्त्वानुसन्धानरूपज्ञानगोचरतां व्यनक्ति **आत्मस्वरूपे**ति। **श्रुतिशतसिद्धं** प्रकारं दर्शयति **अन्तरि**ति। अन्तःप्रविष्टत्वशासितृत्वाभ्यां नृपादिगगनादिव्यावर्तकाभ्यां सर्वात्मत्वसिद्धिः। **कर्तार**मिति। जीवव्यापारेषु प्रयोजककर्तारमित्यर्थः ; यद्वा प्रेरणक्रियाकर्तारमित्यर्थः। तदुच्यते **प्रवर्तयितार**मिति। उपात्तश्रुतीनामैदम्पर्यदृढीकरणाय मन्वाद्युपबृंहणानुग्रहमाह **स्मृतयश्चे**ति। एतस्मिन्नपि शास्त्रेऽभ्याससिद्धाय अस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह **सर्वस्य चे**ति। **मयि सर्वाणि** इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय पार्थसारथेरीश्वरस्य च प्रत्यक्परोक्षनिर्देशयोरीश्वरैकविषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम्। एवमर्थस्वरूपमुपपाद्य तज्ज्ञानस्य कर्तृत्वसंन्यासहेतुतां **संन्यस्य, निराशीः, निर्ममः** इति त्रयाणां पदानां

मायया'' ॥ (१८. ६१) इति वक्ष्यते । अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे संन्यस्य, तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशी, तत एव तत्र कर्मणि[1] ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व — स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्चोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वशेषी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय, कर्मसु ममतारहितः, प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयेन कथमहं भविष्यामीत्येवंभूतान्तर्ज्वरविनिर्मुक्तः, परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धान्मोचयिष्यतीति सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः ।
''तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्'' (श्वे. ६. ७), ''पतिं विश्वस्य'' (ना.), ''पतिं पतीनाम्'' (श्वे. ६. ७) इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च ।

कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वकीयतासङ्गत्यागविषयतामुत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वहेतुकतां पाठक्रमसूचितां प्रकाशयति अत इति । अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरादिसिद्धत्वादित्यर्थः । मयैव क्रियमाणानीति । भृत्यप्रवर्तकेन राज्ञेव सद्वारकमद्वारकं चेति भावः । ऋत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिसन्धिस्स्यादिति तन्निरासाय निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह तानि चेति । तत एवेति फलद्वारा हि कर्मणि ममता; 'मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्म' इति कर्मण्यैश्वर्यबोधो ह्यधिकार इति भावः । ननु यदि ईश्वरे कर्तृत्वं संन्यस्तम्, कथं तर्हि युध्यस्वेति जीवः कर्तृतया निर्दिश्यते ? यदि चासौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधनरूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तेत ? यदि च निर्ममः, स कथं 'ममेदं कर्म' इति बुध्यमानः कर्म कुर्यात् ? यदि च स्वव्यापारं नानुसन्धत्ते, तदा त्यागरूपव्यापारमपि न मन्येत ; ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह स्वकीयेनात्मना कर्त्रेति । स्वशेषभूतेन जीवेन प्रयोज्यकर्त्रेत्यर्थः। स्वकीयैश्चोपकरणैरिति । यथाऽसौ जीवः परशेषभूतः, तथा तस्य स्वशेषतया प्रागभिमतं हविरादिकमपि परशेषभूतमिति कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः। स्वाराधनैकप्रयोजनायेति । शेषस्य शेष्यतिशयाधानमेव प्रयोजनमिति भावः । आह च वेदार्थसंग्रहे, ''परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परः शेषी'' इति । स्वकीयेनेत्यादौ प्रमाणसूचनाय सर्वशेषीत्यादि उक्तम् । स्वयमेवेति । आराध्यभूत एवाराधनं कारयतीति भावः । एवकारेण प्रवर्तकान्तरं च व्युदस्तम् । कारयतीति । सर्वेश्वरस्सन् स्वेष्टं सर्वं स्वयमेव कर्तुं शक्तोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादिसिद्ध्यर्थं तान् कर्तॄन् कारयतीति भावः । प्राकरणिकं प्रतिषेध्यज्वरविशेषप्रसङ्गं दर्शयति प्राचीनेत्यादिना । अस्तु श्रुतिसिद्धमीश्वरत्वम्, कारयितृत्वस्य किमायातमित्यत्राह ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति चेतनगतं शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः । यद्वा, श्रुतिभाष्यपठितयोः शेषित्वेश्वर-

---

1 कर्मजन्यफले स्वानुभाव्यत्वेनानिष्टेऽपि स्वकीयमि[illegible] स्वाभिमतपुरुषानुभाव्यफलहेतुतया विशिष्योक्तुं शक्यमिति केचित् तापसप्राया मन्येरन् । तदपि न युक्तमिति, मद्विषये ईश्वरप्रीतिहेतुत्वात् मदीयमिति न युक्तमिति च ममतात्यागोक्तिभावः ।

ईश्वरत्वम् **नियन्तृत्वम्, शेषित्वं** पतित्वम् ॥ ३० ॥

अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१

ये मानवाः शास्त्राधिकारिणः अयमेव शास्त्रार्थ इति एतत् मे मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना भवन्ति, ये चाश्रद्दधाना अपि एवं शास्त्रार्थो न संभवतीति नाभ्यसूयन्ति-अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः— ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैस्सर्वैः कर्मभिर्मुच्यन्ते ; तेऽपि [कर्मभिः] इत्यपिशब्दादेषां पृथक्करणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना अनभ्यसूयवश्च श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापाः अचिरेणेममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

त्वयोः को भेद इति शङ्का अपाक्रियते **ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमित्यादिना** ॥ ३० ॥

ये मे मतम् इति श्लोके **मे मत**मित्यौपनिषदपुरुषस्य सिद्धान्ताभिमानप्रदर्शनात् मोक्षसाधनत्वोपदेशमात्रस्य कृतकरत्वाच्च तत्प्राशस्त्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह **अयमेव साक्षादि**ति । ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः । **सारभूतः** प्रधानभूतः । "सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु" (नाम. ३. ना. ३२६) इति नैघण्टुकाः । प्राधान्यं चात्र मोक्षसाधने ज्यायस्त्वम् । **मानव**शब्दस्यात्रानधिकृतशूद्रादिसंग्राहकत्वादधिकृतदेवादिप्रतिक्षेपकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय **य** इति प्रमाणसिद्धानुवादेनाधिकारिमात्रोपलक्षकोऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम् **ये मानवाः शास्त्राधिकारिण** इति । **नित्यमनुतिष्ठन्ती**त्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वकमेव ; प्रामाणिकत्वनिश्चयशून्यस्यानुष्ठानं कदाचिद्धज्येतापीत्यभिप्रायेणोक्तम्-**अयमेव शास्त्रार्थ** इत्यादि । **एतत्-अयमेवे**त्युक्तम् ; यद्वा, एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्येत्यन्वयः ; शासितुर्मतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः । **श्रद्धावन्त** इति पदमनुष्ठानात्पूर्वावस्थापरमित्याह-**ये चाननुतिष्ठन्तो**ऽपीति । ततोऽप्यर्वाचीनावस्थाऽनसूयेत्याह-**ये चाश्रद्दधाना** इति । "गुणेषु दोषाविष्करणमसूया" इत्यसूयालक्षणाभिप्रायेणाह **अस्मिन्नि**ति । **अपि**शब्दो वर्गत्र(द्व)यसमुच्चयपर इति **ते सर्वे** इत्युक्तम् । ननु 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' । **श्रद्धावन्त** इत्यादौ च भवन्तीत्यध्याहारश्चानुचितः । यच्छब्दस्य **चैकत्र** [illegible]-**ते**ऽपीति, **एवानि**[illegible]-**अधिका**[illegible]म् ; बुद्धिस्थानां वाक्यानां वा । अयमभिप्रायः-नात्रैकवाक्यत्वं संभवति, **अपि**शब्दानन्वयात् । **अपि**शब्दो ह्यत्रानुष्ठातृभिस्सहाधिकार्यन्तरसमुच्चयपरो वा, अनुष्ठातॄणामपकर्षपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिनां समुच्चय संभवन्नप्यत्रानपेक्षितः ; कर्मयोगप्रशंसाप्रकरणानुचितश्च । ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचनं त्वत्रात्यन्तविरुद्धम् ; नित्यमनुष्ठातॄणां **श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तः** इति विशेषणाभिधानं च निरर्थकम्, न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्दधाना असूयन्तश्च भवेयुः । अवस्थात्रयविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अर्वाचीनावस्थापकर्षपरतया वा शक्य**मपि**शब्दो नेतुमिति । अनुष्ठातॄणां श्रद्धानसूयामात्रवतां च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानविधायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह-**इदानी**मिति । श्रद्धानसूययोः पापनिर्हरणहेतुत्वं च,

भगवदभिमतमौपनिषदमर्थमननुतिष्ठतामश्रद्दधानानामभ्यसूयतां च दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टान् अचेतसः ॥३२

ये त्वेतत् सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति **नैवमनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्दधते, ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते—तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढान् तत एव नष्टान्,** अचेतसो **विद्धि ; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः ; तदभावादचेतसः ; विपरीतज्ञानाः सर्वत्र विमूढाश्च ॥ ३२ ॥**

एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वम्, तच्च परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशकत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वात्, इतरस्य दुश्शकत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणाद्यर्थतया कर्मापेक्षत्वात् कर्मयोग एव कर्तव्यः ; व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः स एव कर्तव्यः इति चोक्तम्। अतः परम् अध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुश्शकतया सप्रमादतोच्यते—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपम्, तदेव सर्वदाऽनुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रतिपाद-

---

"धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि वा। अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा" (भा. आश्व. ९४. २९) इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

व्यतिरेकनिन्दयाऽप्युक्तार्थप्राशस्त्यातिरेक उच्यत इत्यभिप्रायेणाह **भगवद**िति। पूर्वोक्तव्यतिरेकरूपत्वात् अभ्यसूयोक्तिरश्रद्धोपलक्षणतयेत्यभिप्रायेण **अश्रद्दधानान**ामित्युक्तम्। आधेयं शेषभूतं विधेयमपि हि शरीरमित्यभिप्रायेण **मदाधार**मित्यादि पदत्रयम् ; स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितादधीन्यपरञ्च। परबुद्धिवृत्तिविशेषरूपं मतं कथमनुष्ठेयमननुष्ठेयं वा, सिद्धवस्तुनि च कथमनुष्ठानमित्यत्राभिप्रेताध्याहारेणाह **नैवमनुसन्धाये**ति। **सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढान**िति। यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतया अहं ममेत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः। **नष्टान**िति पुरुषार्थायोग्यानित्यर्थः। किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तःकरणमपि नास्तीत्यत्राह **चेतःकार्य**मिति। कार्यदर्शनात् कारणं नास्तीत्युपचर्यत इति भावः। फलितमाह **विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्चे**ति ॥ ३२ ॥

उत्तरप्रघट्टकसंगत्यर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं च पूर्वोक्तं सङ्कलय्य दर्शयति **एव**मिति। मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात् **प्रकृतिसंसर्गिण** इत्युक्तम्। ज्ञानयोगानादरहेतुभूतदुश्शकत्वादिसमर्थनपरमनन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह **अतः पर**मिति। **नानुतिष्ठन्ती**त्यस्य हेतुरपि **सदृश**मित्यादिना अभिप्रेतः। **ज्ञानवानपी**त्यत्र न तावत् लौकिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेन आदिशब्दानन्वयात्। नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानम् ; तस्यामवस्थायां प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गाभावात्। अतो यः श्रद्धामालम्ब्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुत्सहते, तज्ज्ञानमिह विवक्षितम् ; तच्च शास्त्रजन्यं यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिविविक्त**मिति। **ईदृश**मिति यथावस्थितपरशेषत्वादिविशिष्टस्वरूपनि-

यन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायास्सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते ; कुतः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेवानुयान्ति ; तानि वासनानुयायीनि भूतानि [प्रति] शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततदनुबुभूषारूपो यो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः ; तदनुभवे प्रतिहते चावर्जनीयो यो द्वेषो व्यवस्थितः, तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः । ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । ज्ञानयोगारम्भेण

देशः । तदेवेति विषयानुभवव्यवच्छेदः । सर्वदेति । आफलावाप्तेरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्या इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरश्लोकेऽभिधीयेते । तन्मूलञ्च प्राचीनवासनैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशार्हानादिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं प्राचीनवासनाया इति । सदृशमित्यनेनाभिप्रेतमानुरूप्यमाह प्राकृतविषयेष्विति । शब्दादिविषयवासनया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तत इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानवांश्चेत्, ज्ञानानुरूपं चेष्टताम् ; कुतः प्रकृत्यनुरूपं चेष्टत इत्यर्थः । अत्रोत्तरं प्रकृतिं यान्ति भूतानि इति । पुनरुक्तिशङ्कां परिहरन् उत्तरत्वं विवृणोति अचिदिति । अचित्संसृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गकृतापरोक्षाभङ्गुरदेहात्मजनितामत्यन्तप्रचितां वासनामयतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः । तदेव विवृणोति तानीति । निग्रह इति नियमनमित्यर्थः । अत्र, "मम वाऽन्यस्य वा" इति निग्रहकर्त्रध्याहारो न युक्तः ; अनिच्छन्नपि (३६) इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारेण शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । किं करिष्यतीति । न किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वासनायाः स्वानुरूपचेष्टाहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्यनुयायित्वेति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सा सर्वेन्द्रियसंग्रहार्थेत्यभिप्रायेण ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोपादानम् । अर्थशब्दोऽत्र विषयपरः । साध्यस्य च व्यापारविषयत्वात् वचनादेरप्यत्र अर्थशब्दार्थता दर्शिता व्यवस्थितावित्यत्रोपसर्गार्थविवरणम् अवर्जनीय इति । वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते ; न तु वासनान्तरमस्तीत्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागवत् द्वेषोऽपि किं स्वरसवाहीति शङ्का स्यात्, तद्व्युदासायाह तदनुभव इति । ततःकिमिति शङ्कायां 'सदृशं चेष्टते' इत्यनेनैकीकृत्यानुसन्दधानस्तात्पर्यार्थमाह तावेवमिति । एवम् उक्तवासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । नियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन बलात् क्षणमात्रनिमीलनादिनियमनमुच्यते । स्वकार्येष्विति विषयानुभवेषु वचनादानादिषु कर्मसु चेत्यर्थः । 'सङ्गात्संजायते' इत्यारभ्य 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्यन्तं पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयतितत्र-

रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत् । तौ हि रागद्वेषौ अस्य दुर्जयौ शत्रू—ज्ञानाभ्यासं वारयतः ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । [1]स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः 35.(18-47)

अतः सुशकतया स्वधर्मभूतः **कर्मयोगो** विगुणोऽप्य**प्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य दुश्शक**

श्चायमिति । **तयोर्न वशमागच्छे**दित्येतत् न तावत् रागद्वेषनिषेधमात्रम्, तदा ह्यौचित्यात् ज्ञानयोगाङ्गविधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगानादरणीयताप्रकरणासङ्गतम् । अतोऽत्र यया वचनव्यक्त्या ज्ञानयोगानादरणीयता उच्येत, सैव ग्राह्येत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानयोगे**ति । कर्मयोगारम्भे तु चिराभ्यस्तसजातीयविषयेषु प्रवृत्तेर्न रागद्वेषयोस्स्वबलात्कार इति भावः । **आगम्य न विनश्ये**दिति विनाशहेतुभूतं तद्वशगमनं परिहरेदित्यर्थः । तद्वशगमने कथं विनाश इति शङ्कायां चतुर्थपादमवतारयति **तौ ही**ति । 'काम एष क्रोध एषः' **इत्या**दिभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणमाकारमभिप्रेत्य **दुर्जयौ शत्रू** इत्युक्तम् । **परिपन्थित्वं** प्रकृतविषयं योजयति **ज्ञानाभ्यासं वारयत** इति । मुक्तिघण्टापथे लुण्टाकवदवस्थितावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रेयानिति । अत्र श्लोके **स्वधर्मपरधर्म**शब्दौ न तावत् वर्णाश्रमाद्यपेक्षया प्रयुज्येते, परवर्णाश्रमादिधर्मानुष्ठानस्य दूरतो निरस्त(स्य)त्वेन तन्निषेधायोगात् । अत्र च तत्प्रसङ्गाभावात् ; परधर्मात् स्वनुष्ठितात् स्वधर्मो विगुणश्श्रेयानिति चोक्ते श्रेयश्शब्दस्य प्रशस्यतरवाचित्वात् स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्वमात्रं प्रसज्येत ; न च तदुपपद्यते ; स्वनुष्ठितस्य दुरनुष्ठितस्य वा परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अथ क्षत्रधर्मभूतयुद्धपरित्यागाभिलाषिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रशंसा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परित्यागनिन्दा च क्रियत इति चेत् — अस्त्वेतावताऽपि निषेध्यस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गचोद्यं तु न परिहृतम् । न चात्र स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं कुर्यामित्यर्जुनस्याभिसन्धिः ; अत्रैव ह्यस्येदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः ॥ स्वधर्मतया भ्राम्यतः परधर्मत्वमत्र ज्ञाप्यत इति चेत् —तन्न, स्वनुष्ठितात्परधर्मादित्यनुवादरूपत्वानुपपत्तेः ; परधर्मतया संप्रतिपन्नत्वे ह्येवं व्यपदेश उपपद्यते ; तत्र च परधर्मत्वज्ञापनं निष्प्रयोजनम्, अधर्मत्वमात्रस्यैव ज्ञाप्यत्वात् । अतोऽत्र **स्वधर्मपरधर्म**शब्दौ प्रशस्यतयाऽनादरणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयौ । एवं च सति ज्ञानयोगस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम् ; पूर्वश्लोकद्वयप्रकृतवासनानुवर्तित्वेन सङ्गतिश्च स्यात् ; **अथ केने**त्युत्तरश्लोकस्थप्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते । अत्र हि अनिच्छतोऽपि पापाचरणहेतुः क इति प्रश्नः ; स च ज्ञानयोगदुष्करत्वकथनेनैव संगच्छेत ॥ अनिच्छतोऽपि मे क्षत्रधर्मत्यागः केनेति प्रश्नार्थ इति चेत्— न, अस्यानिच्छत्त्वाभावात् ; 'काम एष क्रोध एषः' (३७) इत्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च ; न हि कामक्रोधाभ्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किंतु कारुण्यादिनेत्युपक्रमेऽप्युक्तम् । अतः **स्वधर्मपरधर्म**शब्दौ स्वशक्यपरशक्यधर्मविषयौ । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह **अतस्सुशकतये**ति । **अतः** श्लोकद्वयोक्तवासनानुवर्तित्ववशादित्यर्थः । **विगुणोऽपि** अङ्गवैकल्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । विगुणस्य कथं श्रेयस्त्वमित्यत्रोक्तम् **अप्रमादगर्भ** इति । वैगुण्यमात्रं स्वरूपविच्छेदाद्दूरमिति भावः । **स्वनुष्ठिता**दित्यस्य वैगुण्यप्रतियोग्या-

---

1 ननु ज्ञानयोगे कृते अत्रैव जन्मनि फलं भवेत् । मध्ये विच्छेदश्च भवतीति चेत्— कर्मयोगे अविच्छिन्नेऽपि अपूर्णे कृतं व्यर्थमित्यत्राह स्वधर्मे इति । स्वधर्मः इत्यस्य बहिर्मुखप्रवृत्तिव्याकुलपुरुषकार्यमित्यर्थः । परधर्मः—तादृशवैयाकुलीरहित पुरुषकार्यम् ।

तथा परधर्मभूतात् **ज्ञानयोगात् सगुणादपि** किंचित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादाच्छ्रेयान् ; **स्वेनैवोपादातुं योग्यतया** [1]स्वधर्मभूते **कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निधनमपि श्रेयः, अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादातुमशक्यतया** परधर्मभूतो **ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया** भयावहः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयान् अनुभवितुमनिच्छन्नपि **केन प्रयुक्तो**

कारपरतया **सु**शब्दः साद्गुण्यपर इत्याह **सगुणादपी**ति । **अनुष्ठित**शब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वात् भूतत्वस्य चातिक्रान्ततारूपत्वात् प्रागनुष्ठानं पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं **कंचित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादादि**ति । एवं विच्छेदाविवक्षायां स्वनुष्ठितात् ज्ञानयोगात् विगुणः कर्मयोगः श्रेयानित्येतदसङ्गतं स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः । **सुशकतये**त्युक्तहेतुविवरणमुखेन स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्वन् विगुणस्य कर्मणः फला[विना]भावात् श्रेयस्त्वमिति शङ्कापरिहारपरतया तृतीयं पादं व्याख्याति **स्वेनैवे**ति । **स्वेनैव** । प्रकृतिसंसृष्टतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छयैवेति भावः । **एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतये**ति । अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिफलार्थतया विहितत्वात् कर्मयोगः काम्यकर्मैव ; तथाऽप्यस्य काम्यकर्मणोऽयं विशेषः, यत् विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा फलं साधयतीति । वैगुण्यं त्वस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम्, काम्यकर्मान्तरवत् न फलाभावप्रयोजकमिति । **एकस्मिन् जन्मनी**त्यभिप्रेतं विवृण्वन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्वमित्यत्राह **अनन्तरायहतत**येति । इन्द्रियाणामनुभूतसजातीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तविच्छेदाभावादित्यर्थः । **अव्याकुलत्व**मत्राविकलत्वम् । एतच्च सर्वं 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२. ४०) इति पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तम् ; 'पार्थ नैवेह नामुत्र' (६. ४०) इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । अव्यवहितानन्तरजन्मनि पौष्कल्यनिर्णयाभावेन **संभवा**दित्युक्तम् । अनन्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत् सिद्धमिति भावः । यदि विगुणस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्थं फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते, तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं न स्यादित्यत्र चतुर्थं पादं व्याख्याति **प्रकृती**ति । जन्मान्तरेऽपि फलं न संभवतीत्यभिप्रायेण **भयावह** इत्युच्यते । स्वरूपेण विच्छिन्नस्य कथं जन्मान्तरेऽपि फलम्? अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्बितमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु 'सदृशं चेष्टते' इत्यादिना वासनानुवर्तित्वमुक्तम् ; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण प्रवर्तिका । एवं च सति ज्ञानयोगमिच्छतस्तद्विरोधितया विषयानुभवमनिच्छतोऽपि कथं वासना विषयानुभवे प्रवृत्तिहेतुरिति पृच्छति **अथ केने**ति । अत्र, 'अनिच्छमानोऽपि बलादाताडचेव नियोजितः' इति यादवप्रकाशपाठोऽपपाठः । **अथ**शब्दोऽत्र प्रश्नार्थकः, कार्त्स्न्यपरो वा । **ज्ञानवानपी**ति ज्ञानवत्त्वेन निर्दिष्टपरामर्शकः **अयं**शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम् **अयं ज्ञानयोगाय प्रवृत्त** इति । न ह्ययं वासनयाऽ-

---

2 **योग्यतयेति । इदं योग्यत्वमेव स्वधर्मत्वम् । अशक्यत्वं परधर्मत्वम् ।**

विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

अस्योद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य ज्ञानायाऽऽरब्धस्य[1] रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयः कामो महाशनः शत्रुः विषयेष्वेनमाकर्षति । एष एव

प्यनिच्छापूर्वं प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्तोऽपि वायूदकादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते ; तद्वदत्रापि केनचित् प्रेरकेण बलवता भवितव्यमिति मत्वोक्तं बलादित्यादि । बलादिव नियोजितः इत्यस्य केनेत्यादिप्रश्नविरुद्धावगतार्थतां परिहर्तुं [2]क्रमभेदेनान्वय उक्तः । वायूदकादिबलान्नियोजितो यथाऽनिच्छिन्नप्याचरति, तथाऽयमप्याचरति ; तत्र [3]केन प्रयुक्त इति प्रश्नार्थः ॥ ३६ ॥

अथ इन्द्रियस्येत्यादिना संग्रहेणोक्तमेवार्थं प्रश्नस्योत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच काम एष इति । विषयानुभववासनाबीजानां कामक्रोधाद्यङ्कुरोत्पादने रजोगुणः सलिलसेकः ; कामादिर्हिसन्मते ज्ञानविशेषरूप आत्मधर्मः ; रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्यकरत्वमित्यत्रोक्तम् गुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्येति । औष्ण्याश्रयदहनसंयोगात् यथा करतलादौ स्फोटादिः, तथा गुणाश्रयप्रकृतिसंसर्गादात्मनि कामादिरिति भावः । तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसंसर्गात् सत्त्वादिकार्यज्ञानादिरपि युगपदेव किं न स्यादित्यत्रोक्तम् उद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानेति । पूर्वश्लोकोक्तकार्यशब्दस्यात्रापेक्षया अस्येति विपरिणत्याऽनुषङ्गः । रजोगुणप्रचुरस्यास्य कथं ज्ञानयोगप्रारम्भमात्रमपीति चोद्यमुद्भवाभिभवक्रमेण मात्रया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषसंभावनया निरस्तमित्यभिप्रेत्य ज्ञानायारब्धस्येत्युक्तम् । आरब्ध इति 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत् कर्तरि क्तः । एष इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः प्रश्नविषयः परामृश्यते । तेनैव 'सदृशं चेष्टते' (३३), 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे' (३४) इति श्लोकद्वयोक्तार्थोऽप्यत्र सारित इत्यभिप्रेत्य—प्राचीनेत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्तरागद्वेषौ अवस्थान्तरापन्नावत्र कामक्रोधशब्देन व्यपदिश्येते इति भावः । महाशनत्वविवरणं विषयेष्वेनमाकर्षतीति । महदशनं भोग्यं यस्य स महाशनः । एष इति निर्देशस्याऽऽवृत्त्या वाक्यभेदः । अत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव मुखभेदेन प्रतिपाद्यम् । अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजक इति प्रश्ने 'काम एष क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्देष्टव्यम् । अनन्तरं च, 'विद्ध्येताविह वैरिणौ' इति वक्तव्यम् । उत्तरत्र च षट्स्वपि श्लोकेषु तेन, एतेन, कामरूपेण, अस्य, एषः, एनं, यः, सः, कामरूपम् इति सर्वत्रैकवचननिर्देशः काममात्रनिर्देशश्च क्रियते; न तु कामात् क्रोधस्य पृथक्त्वेना-

---

1 ज्ञानायारब्धस्येत्यत्र प्रारब्धज्ञानयोगस्येति पाठान्तरम् ।

2 परिहर्तुमिति । केनप्रयुक्तश्चरतीति अनवगतार्थप्रश्नः ; बलादिव नियोजित इति पश्चादवगतार्थव्यक्तीकरणम् इति मतिं परिहर्तुमित्यर्थः । क्रमभेदेन—चरतीत्यस्य पश्चात् योजनेन । अनिच्छन्निति । ज्ञानयोगेप्रवृत्तस्यान्येच्छाविरहात् बलान्नियोजितश्चरतीति वक्तव्यम् । वायूदकादिप्रेरिततुल्यश्चेत्, तदाचरणं कथं पापम् । यावुक्तौ रागद्वेषौ तौ मन्दाग्निबुभुक्षावत् अकार्यकरौ । तीव्रौ तु निरोधात् वार्येते । अतोऽयमनिच्छन्निति भावः। [3] केनेदम् ? नूनं केन-ईश्वरेण स्यादिति च ।

प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा **परहिंसादिषु प्रवर्तयति** । एवं **रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि** ॥ ३७ ॥

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेद[1]मावृतम् ॥ ३८

यथा धूमेन वह्निराव्रियते, यथा आदर्शो मलेन, यथा च उल्बेनाऽऽवृतो गर्भः, तथा तेन **कामेन इदं जन्तुजातमावृतम्** ॥ ३८ ॥

आवरणप्रकारमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९

भिधानम् । ततश्च काम एवावस्थाभेदेन क्रोधतयाऽत्र विवक्षितः ; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेद उचितः । **महाशनो महापाप्मे**ति पदद्वयमपि [2]बाहुल्यानुसारेणौचित्यात् क्रमेण तदुभयविषयमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह **एष एवे**ति । **प्रतिहतगति**रिति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरुक्तः । एकस्यैव शब्दादिविषयकामावस्थातः क्रोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्शनार्थमतिप्रसङ्गपरिहारार्थं चोक्तम् **प्रतिहती**-**त्यादि** । **महापाप्मतां** विवृणोति **परहिंसादिषु प्रवर्तयती**ति । महान् पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति **स महापाप्मा** । 'क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि' (रा. सु. ५५. ५) इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्तं रजोगुणाख्यं पूर्वोक्तं **प्रकृति**शब्दव्यपदेशार्हं वासनाख्यं कारणं चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टम् **एन**मित्यन्वादेशः परामृशतीत्यभिप्रायेण **रजोगुणसमुद्भवं सहज**मिति पदद्वयमुक्तम् । **इह वैरिण**मित्यत्र **इह**शब्दः प्रमादवत्तया बुभुत्सितज्ञानयोगविषय इत्यभिप्रायेणोक्तम् **ज्ञानयोगविरोधिन**मिति ॥ ३७ ॥

वैरित्वप्रकार उच्यते **धूमेने**ति । तत्र **यथे**त्यन्तमेकं वाक्यम् ; "**आदर्शो मलेन चे**त्यत्र **च**कारात् **यथा**शब्दोऽनुषक्त इति व्यञ्जनाय **यथा धूमेने**त्युक्तम् । पूर्वस्मिन् श्लोके क्रोधस्यापि कामावस्थान्तरत्वव्यपदेशादुत्तरत्र च **कामरूपेण, कामरूपम्** इति तस्यैवानुवृत्तेः अत्रापि **तच्छब्देन** काम एव परामृश्यत इति व्यञ्जनाय **तेन कामेने**त्युक्तम् । **इद**मिति सामान्यनिर्देशेऽप्यचिद्ग्रहणासंभवात् प्रकरणवशात् सर्वक्षेत्रज्ञसंग्रहणौचित्यात् **इदं**शब्दस्य वक्ष्यमाणपरत्वादपि लोकप्रतीतपरत्वस्वारस्याच्च "यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता" (वि. ६. ७. ६२) इत्यादिवत् क्षेत्रज्ञानामावरणमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम् **इदं जन्तुजात**मिति । **जन्तु**शब्देन शरीरित्वस्य विवक्षितत्वादावरणार्हत्वं दर्शितम् । नपुंसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय **जात**शब्दः। (1)अनादिवासनानुबन्धित्वेन सहजत्वम् , (2)निवृत्तस्यापि पुनःपुनरुपाधिवशादागमनम् , (3)स्वेच्छया निवर्तयितुमशक्यत्वं च दर्शयितुं [1]दृष्टान्तत्रयोपादानम् ॥ ३८

आवृतं ज्ञानम् इत्यादेः पौनरुक्त्यव्युदासायाह **आवरणप्रकारमाहे**ति । अत्र **तेनेदमावृत**मित्युक्ते, किं तदावृतमित्याकाङ्क्षाया अपि कथंताकाङ्क्षा युक्तेति भावः । अत्र **ज्ञानिशब्दो** न तावत्

---

1 इदमिति परमात्मान्तःकरणजीवरूपवस्तुत्रयं माध्वमतम् ।

2 सुरापानादौ क्रोधानिर्देशे कामस्य पाप्मकरत्वेऽपि प्राप्तविषये कामस्य न पाप्मकरत्वम् । महाशनत्वं परम् । क्रोधः सर्वत्र महापाप्मा । अतो विभागः ।

अस्य जन्तोः ज्ञानिनः **ज्ञानस्वभावस्याऽऽत्मविषयं** ज्ञानम् एतेन—**कामाकारेण विषयव्यामोहजननेन नित्यवैरिणा** आवृतम्; दुष्पूरेण—**प्राप्त्यनर्हविषयेण,** अनलेन **च**—[1]**पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥**

कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

अधितिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम्; एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः **कामोऽ(मा)धिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहिनं प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानमावृत्य** विमोहयति—**विविधं मोहयति, आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥**

निष्पन्नज्ञानविषयः, तदवस्थस्य तस्य कामावृतज्ञानत्वाभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वक्षेत्रज्ञपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण **अस्य जन्तोर्ज्ञानिन** इत्युक्तम् । ज्ञानिन इत्यत्र मतुप्प्रत्ययस्य श्रुतिसिद्धस्वाभाविकसंबन्धपरत्वप्रदर्शनाय आवरणस्यौपाधिकत्वद्योतनाय च **ज्ञानस्वभावस्ये**त्युक्तम् । क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मफलभोक्तुः शब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात् **आत्मविषयं ज्ञान**मित्युक्तम् । **कामरूप**शब्दस्य स्वेच्छागृहीतरूपत्वे प्रसिद्धेः तद्भ्रमव्युदासायोक्तम् **कामाकारेणे**ति । कामस्वभावादर्थादाक्षिप्तमात्मविषयज्ञानावरणप्रकारं व्यञ्जयति **विषयव्यामोहजननेने**ति । **नित्यवैरिणा** आत्मसाक्षात्कारोत्तरावधिनाऽनादिवैरिणेत्यर्थः । नित्यसंसारिसद्भावपक्षे चास्य केषुचिदात्मसु नित्यवैरित्वं सिद्धम् । योग्यैर्लब्धैरलंभावराहित्यम् **अनल**शब्दार्थः । "तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते" इत्युक्तप्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूरशब्दविवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्हविषयेण, अनलेन च** [1]**पर्याप्तिरहितेने**ति । यद्वा अनलशब्दोऽग्निपर्यायः कामे गौणः; न **ह्यग्ने**र्विषयविभागः पर्याप्तिर्वा स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

एवमावरणप्रकार उक्तः; अथाऽऽवरणोपकरणानि अनन्तरं नियन्तव्यत्वोपदेशायोच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह **कै**रिति । **आत्मानमधितिष्ठति** स्वतन्त्रमात्मानमाक्रम्य परतन्त्रं करोतीत्यर्थः । **इन्द्रिय**शब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्यायात् बाह्येन्द्रियपरः । बुद्धिरत्रापुरुषार्थेषु पुरुषार्थत्वाध्यवसायः । प्रकृतानुपयुक्ताधिकरणादिधीव्युदासाय करणव्युत्पत्तिं दर्शयति **अधितिष्ठत्येभि**रिति । **एतैर्विमोहयती**ति **मु**च्यत इति भावः । अधिष्ठानक्रियाकरणभूतानामिन्द्रियादीनामवान्तरव्यापारप्रदर्शनाय **विषयप्रवणै**रित्युक्तम् । **प्रकृतिसंसृष्ट**मिति । **देहि**शब्देनेन्द्रियादेरवर्जनीयत्वं गुणवश्यत्वं च सूच्यत इति भावः । **वि**शब्दः "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः" (वि. ६. ७. ११) इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह **विविधं मोहयती**ति । भ्रान्तिवैविध्यं भोग्ये स्वात्मनि अभोग्यताभ्रमेण, अभोग्येषु च विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विवृण्वन् प्रकृतोपयोगित्वं [च] दर्शयति **आत्मज्ञाने**ति ॥ ४० ॥

---

1 **अलं-भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेष्विति धातोः पचाद्यच् । अलः पर्याप्त इति यादवाभ्युदयव्याख्यायाम्** (18-11) । **गौणपक्षे त्वनलोऽग्निः । दुष्पूरेणेति: *திருவாய்மொழி* 5. 8. 6.**

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं [1]प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१

यस्मात् सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपः शत्रुः विषयाभिमुख्यकरणेन आत्मनि वैमुख्यं करोति, तस्मात् **प्रकृतिसंसृष्टतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वम् आदौ-मोक्षोपायारम्भसमय एव, इन्द्रियव्यापार[ानु]रूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य,** एनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्—**आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च** नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं **प्रजहि—नाशय** ॥ ४१ ॥

ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२

अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणेष्विन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविजयोपायतयोपदिश्यते **तस्मा**दिति श्लोकेन । **तस्मा**दित्येतत् प्रकृतस्य ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वपरामर्शीत्याह **यस्मा**दित्यादिना । **त्व**मिति निर्देशोऽर्जुनस्य तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्रायेणोक्तं **प्रकृतिसंसृष्टतया इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्व**मिति । आदावित्यनेनाभिप्रेतमाह **मोक्षे**ति । नात्रेन्द्रियनियमनमत्यन्तव्यापारोपरमः, आदौ तस्याशक्यत्वात् ; प्रपञ्चितं च तत् प्रागेव । कर्मयोगार्थं चेन्द्रियनियमनं प्रागपि 'यस्त्विन्द्रियाणि मनसा' (७) इत्यादावुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव वर्णनीयमित्यभिप्रायेणोक्तम् **इन्द्रियव्यापारानुरूप** इत्यादि । ज्ञानविज्ञानयोः द्वयोरप्यात्मविषयत्वं प्रकरणात् सिद्धम् । तत्र च, "ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः" (मनु. १-९७) (भार. उद्योग. ७. २) इतिवत् स्वरूपतद्विवेकविषयत्वादपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणोक्तम् **आत्मस्वरूपे**त्यादि । **विज्ञानं** विविच्य ज्ञानम्, व्यावृत्ततया ज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यग्ज्ञानानन्दत्वादिविशिष्टमात्मनः स्वरूपम् । अणुत्वनित्यत्वज्ञातृत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वादिर्भेदको धर्मवर्गोऽत्र **विवेकः** । यद्वा देहातिरिक्तः कश्चिदात्माऽस्तीत्येतावत् स्वरूपमिह विवक्षितम् ; प्रत्यक्त्वादयोऽप्यणुत्वादिवत् विवेकतया विवक्षिताः । [2]अथवा तत् सर्वं **स्वरूपम्** । **विवेकः** विवेककरणं शास्त्रम् ; ततः प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति । **एनं** पाप्मानमित्यन्वादेशात् प्रस्तुतकामविषयः पाप्मशब्दः ; तस्य पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेनानिष्टफलत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य **कामरूपं वैरिण**मित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विरोधिमात्राणामिन्द्रियाणां नियन्तव्यत्वमुक्तम् । अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्य[त्वविवक्षया त एव तत्र?]तरतमत्वादिसिद्ध्यर्थमुत्तरोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानविरोधिष्वि**ति । **पर**शब्दस्यात्र कारणत्वादिपरत्वायोगात् प्राधान्यमेव विवक्षितम् । तच्च प्रकरणवशात् ज्ञानविरोधापेक्षये-

---

1 **यद्यपि हिशब्दस्य व्यर्थत्वात् प्रजहिहि इति ओहाक् त्यागे इति धातोर्लोण्मध्यमपुरुष इति युक्तम् । शांकरेपि ऐकपद्यसंभवात् । अथापि तस्यामूर्ततया त्याज्यत्वाभावात् नाश्यत्वात् उत्तरश्लोकवत् प्रजहि इति हनधातुस्तात्पर्यचन्द्रिकायामपि (४१) । अन्यथा सर्वत्र प्रजहिहीति शोधनीयम्, पृथक् हिशब्दव्याख्यानाभावात् ।**

2 **धर्मवर्गविषयकस्य ज्ञानस्येति पूर्वमर्थः । अथवेति पक्षे विवेकस्य-शास्त्रस्य यो विषयः तस्येत्यर्थः ।**

ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते। इन्द्रियेभ्यः परं मनः—**इन्द्रियेषु उपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न संभवति।** मनसस्तु परा बुद्धिः—**मनसि वृत्त्यन्तरविमुखेऽपि विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ सत्यां ज्ञानं न प्रवर्तते। सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषु उपरतेष्वपीच्छापर्यायः कामो रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि। तदिदमुच्यते,** यो बुद्धेः परतस्तु सः **इति। बुद्धेरपि यः** परस्स **काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥**

त्यभिप्रायेणोक्तं **ज्ञानविरोधे प्रधानानी**ति। प्राधान्यं चेन्द्रियाणां देशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया, शरीरापेक्षया वा सूक्ष्मत्वदुर्ग्रहत्वादिभिः। इन्द्रियाणां प्राधान्यहेतुं विरोधित्वप्रकारमाह **यत** इति। इन्द्रियेभ्यो मनसः परत्वे हेतुमाह **इन्द्रियेष्वि**ति। पूर्ववाक्यात् **यत** इत्यनुषञ्जनीयम्। एवमुत्तरत्रापि हेतुवाक्ये भाव्यम्। विषयासन्निधानहठात्करणादिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्विषयेषु चिन्त्यमानेष्वात्मज्ञानं न स्यात्; ततो बाह्येन्द्रियोपरतिवेलायामपि विरोधित्वादस्य तेभ्यः परत्वम्। मनसो बुद्धेः परत्वे हेतुमाह **मनसि वृत्त्यन्तरे**ति। ननु मनसो विषयान्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्गोचराध्यवसायप्रवृत्तिः; मनसा कञ्चिद्विषयमालम्ब्य तत्रैव हि, कुर्याम्, न कुर्यामित्यादि अध्यवसीयते ॥ उच्यते। नात्र मनसो निश्शेषव्यापारनिवृत्तिः वृत्त्यन्तरवैमुख्यं विवक्षितम्; किंतु बलादप्यशक्यनिरोधस्वारसिकविषयान्तरप्रावण्यनिवृत्तिः। सूचितं चैतत् पूर्ववाक्ये **मनसि विषयप्रवणे** इति। अतो यदृच्छया निद्रालस्यादिभिः मनसः स्वरसतो विषयैकशरणत्वाभावेऽपि दुराग्रहादिमात्रेण विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ मनसस्तथाविधमपि प्रावण्यं स्यादेव। एवं च **मनसस्त्व**ति **तु**शब्दः शङ्कानिरासार्थः; एवंविधवैलक्षण्यार्थो वा। अध्यवसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह **सर्वेष्वि**ति। वासनाकार्यत्वस्य स्वानुरूपाध्यवसायहेतुत्वस्य च द्योतनाय **इच्छापर्याय** इत्युक्तम्। इन्द्रियमनोबुद्ध्युपरतिवेलायां कथं कामस्योत्पत्तिरित्यत्रोक्तं **रजस्समुद्भव** इति। प्राचीनकर्मोन्मिषितरजोदूषितमनोमात्रसंभव इत्यर्थः। नन्विन्द्रियादीनां विषयान्तरवैमुख्ये सिद्धे विषयेच्छायास्सद्भावेऽपि को विरोधः? आत्मानुभवेच्छया तत्रैवाध्यवसायमनःप्रावण्ययोरुपपत्तेरित्यत्रोक्तं **स एवे**त्यादि। सत्यम् आत्मेच्छाऽप्यस्त्येव। सा हि कादाचित्काल्पसत्त्वमूला। विषयेच्छा तु प्रचितप्राचीनकर्मोद्भावितनिरन्तरानुवृत्तरजोमूला; तस्मादात्मेच्छा यावत् आत्मदर्शनाध्यवसायादिकं करोति, तावत् विषयेच्छा प्रबला विषयानुभवाध्यवसायादिकमेव कुर्यादिति भावः। एवमत्र कामस्य पूर्वेषां प्रवर्तकत्ववचनं बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्योपलक्षणं मन्तव्यम्। **रजस्समुद्भवः, वर्तयित्वे**ति पदाभ्यां कामस्याध्यवसायादिनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैषम्यं तुशब्दद्योतितं विवृतम्। अर्थान्तरपरत्वमनन्वयभ्रमं च निरस्यन् उक्तार्थपरतया चतुर्थं पादमुपादत्ते **तदिदमुच्यत** इति। **परत** इति शब्दस्य पूर्ववाक्यत्रयस्थपरशब्दतुल्यार्थत्वात् सार्वविभक्तिकप्रत्ययेन प्रथमार्थत्वं **स** इत्यस्य प्रकरणसिद्धं विशेष्यं च व्यञ्जयति **बुद्धेरपी**ति। अहङ्कारस्य भोक्तृत्वादधिष्ठानत्वाच्च बुद्धेः परत्वमिति केषाञ्चिद्व्याख्यानं प्रकृतासङ्गत्यादिभिरनादरणीयम्।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु **कर्मयोगो** नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं **बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्वा** आत्मानं—**मनः** आत्मना—

ननु, "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" (कठ. ३. १०, ११) इति हि कठवल्ल्यां नियन्तव्यवर्गः श्रूयते । स्पष्टं चेदम्, "आनुमानिकमप्येकेषाम्" (ब्र. १. ४. १) इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत् प्रत्यभिज्ञायते । न चेन्द्रियमनसोर्मध्येऽर्थानामदर्शनात् 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः' इत्यनयोरनुपादानाच्च भिन्नार्थत्वमिति वाच्यम्; संग्रहविस्तररूपेण कतिपयाभिधानसकलाभिधानयोरुपपत्तेः; सृष्टिप्रकरणादिषु कतिपयसमस्तसृज्यतत्त्वादिनिर्देशवत् । **आहु**रिति वचनात् क्वचिदन्यत्रास्यार्थस्याभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यम्; ततश्च 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यस्य 'बुद्धेरात्मा महान् परः' इत्यनेन तुल्यार्थत्वादात्मविषयत्वमेव उचितम्; एवं च सति 'एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा' इत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि द्वितीयान्तात्मशब्दश्चेतनविषयतयोपपन्नतरस्स्यात्; अतः कथं **सः काम** इति व्याख्यायते ॥ उच्यते-यद्यपीन्द्रियादित्रयं तदेवात्र प्रत्यभिज्ञातम्; तथाऽपि स एव क्रमोऽत्र कार्त्स्न्येन न विवक्षितः; पूर्वत्र 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' (४०) इति श्लोके निर्दिष्टानामिन्द्रियादिकामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधिनामेवात्र तारतम्यनिर्देशोपपत्तेः । इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिद्भङ्गः । **कठवल्ल्य**र्थपरत्वे तु अर्थानामत्रानिर्देशात् मात्रया क्रमभङ्गः स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे च प्रधानतया पूर्वत्रोत्तरत्र च काम एव व्यपदिश्यते । अतः स एवात्र सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति निर्देशमर्हति । अन्यथा **स** इति शब्दस्य विशेष्यमौपनिषदं दूरस्थं स्यात् । यदि त्वात्माऽप्यत्र नियन्तव्यतयाऽभिमतः, तदा 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' इत्यत्रात्माऽप्यधिष्ठानतया व्यपदिश्येत; न चैतत् तथा कृतम् । आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्मोहनीयतया व्यपदिष्टः । अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम्; तथा सति उत्तरश्लोकस्थात्मशब्दोऽप्येतदनुरोधेन वर्णनीयः । एतस्यैवानुवादो हि **'एवं बुद्धेः परम्'** इति व्यक्तः । पादद्वयस्थितस्य 'बुद्ध्वा' इत्यादिक्रियाद्वयस्य कर्मद्वयं च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयान्तात्मशब्दो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तस्तु मनोनियमनकरणभूताध्यवसायविषयः । **आहु**रिति निर्देशस्तु नावश्यमुपनिषदभिप्रायेण; "इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्" (मनु. २. ९९) इत्याद्यनुसारेण **मन्वादय** आहुरित्यपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् **यो बुद्धेः परतस्तु सः** इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं **तदिदमुच्यत** इत्यारभ्य **स काम इत्यर्थ** इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

'सदृशं चेष्टते' इत्याद्युपक्रान्तज्ञानयोगसप्रमादत्वोपसंहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽवस्थापनमभिधाय, अध्यायार्थोऽप्युपसंह्रियते **एव**मिति श्लोकेन । कामविजयात्पूर्वं मनसस्संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे स्थापनमेव; **न पुनरत्यन्तवशीकृतत्वम्** । सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभः स्यादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण **कर्म-**

बुद्धया कर्मयोगेऽवस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि—**नाशयेति ॥ ४३ ॥**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तृतीयेऽध्याये—प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति—सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्। चतुर्थेनेदानीम्—अस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपम्, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते। प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते।

श्रीभगवानुवाच—

योगेऽवस्थाप्येत्युक्तम्। **दुरासदम्** अननुष्ठितकर्मयोगैरनिरस्तपापैरगृहीतसुदृढसत्त्वकवचैर्दोषदर्शनेऽप्यपाकर्तु[1]मशक्यमित्यर्थः। अचेतनस्य कामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तिफलितं तु नाशनमेवेत्यभिप्रायेण **प्रजहि, जहि** इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थसंगतिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं संग्रहेणोद्गृह्णाति **तृतीयेऽध्याय** इति। **सहेतुक**मिति। ज्ञानयोगकर्मयोगयोः सप्रमादत्वनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः। एतेन "असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता" (७) इति **संग्रह**श्लोकोऽपि व्याख्यातः। अशक्तस्य, शक्तत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च स्वार्थनिपुणस्य कर्मयोग एव कार्यः; प्रसिद्धस्य त्वशक्तस्य, शक्तस्य वा स्वार्थे लोकरक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनम्, कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचिन्तनं च कृतमिति भावः। अथाधिकर्तव्यत्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं ज्ञानमिश्रत्वं स्वरूपं तद्वैविध्यं ज्ञानांशप्राधान्यं प्रासङ्गिको भगवदवतार इति षडर्था इहोच्यन्त इत्याह **चतुर्थेने**ति। ननु "प्रसङ्गात् स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च। भेदाः ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते" (८) इति चत्वारोऽर्थाः संगृहीताः; तत् कथमत्र षडर्थानुकीर्तनम्॥ उच्यते। 'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः' इत्यत्र **प्रसङ्गः** प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः, **'अस्य च भेदाः'** इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण तद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात् स्वरूपमपि विवक्षितम्; चकारेण वा तत्समुच्चय इति **संग्रहे**ऽपि षडर्था एव विवक्षिताः। **स्वस्वभावोक्तिः**—स्वस्य अकर्मवश्यावतारत्वादिस्वभावोक्तिः। **कर्मणोऽकर्मता** कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता; **ज्ञानस्य माहात्म्यं** कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम्; एवं **चतुर्थेने**त्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः। कर्तव्यता हि तृतीयाध्याये प्रोक्ता; अतस्तद्दार्ढ्यमात्रमत्र पुरावृत्ताख्यानेन क्रियत इति **कर्तव्यतां द्रढयित्वे**त्यस्य भावः। साक्षादध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं पृथगाह **प्रसङ्गाच्चे**ति। **इम**मिति

---

1 **दुरासदमिति। षद्लृ विशरण इति विशरणावसादनार्थको धातुः। प्राण्यर्थः शांकरोक्तः।**

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽविदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥

योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् । मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया इदं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान्, विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकवे । इत्येवं संप्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वे राजर्षयोऽविदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्द्यात् विनष्टप्रायोऽभूत् । स एवायमस्ख

निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्पराकथनस्य तात्पर्यमाह **योऽयमि**त्यादिना **न मन्तव्य**मित्यन्तेन । **योगो**ऽत्र कर्मयोगः । अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन पर्व्याख्यानं प्रकृतासंगतं (४-१५) **कुरु कर्मे**त्यादिवक्ष्यमाणविरुद्धं चेति भावः । मनोरपि जनयितृत्वे तदुपदेष्टृत्वे च विवस्वते प्रोक्तत्वादर्जुनेन च आदावित्यनुवदिष्यमाणत्वात् फलितमुक्तं **मन्वन्तरादा**विति । **निखिलजगदुद्धरणाये**ति । न केवलं युद्धप्रोत्साहनार्थमर्जुनमात्रार्थं वा, किंतु समस्ताधिकारिवर्गापवर्गदानायेत्यर्थः । मन्वन्तरादावुपदेशात् तस्य निखिलजगत्साधारण्यं सूचितम् । नित्यसर्वज्ञे भगवति स्थितत्वाद्**व्यय**त्वम् । अथवा अव्ययत्वमिह फलद्वारा । **इम**मिति निर्देशश्च पूर्वोक्तमोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रैतीति ज्ञापनाय **परमे**त्याद्युक्तम् । प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः । **अहं प्रोक्तवा**नित्यनेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पारम्भे, भारतसमरारम्भे वा मदन्यः कश्चिदस्य यथावत् ज्ञाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गादवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं स्वस्य मन्वादिकालविरोधरूपशङ्कोत्थापनं च कृतमिति व्यञ्जनाय **अहमेवे**त्युक्तम् । **विवस्वते प्रोक्तवा**निति । न ह्ययमसुरादिभ्यो मयोपदिष्टो बुद्धाद्यागमार्थः, किंतु सर्ववेदा(देवा)त्मने विवस्वत इति भावः । **विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकव** इति "यद्वै किंच मनुरवदत् तद्भेषजम्" (यजु. २. २. १०. ५४) इति सकलजगद्भेषजभूतवचनतया प्रसिद्धमर्यादाप्रवर्तनविशदाधिकृतकोटिनिविष्टपित्रादिक्रमेण ह्युपदेशपरंपरा प्राप्ता, न तु संभवद्विप्रलम्भकुहकपाषण्ड्यादिसंसर्गप्रसूतेति भावः । एतत् सर्वम् — **एवं संप्रदायपरंपरये**त्यनेन व्यक्तम् । **पर**ंशब्देनेक्ष्वाकोरर्वाचीनानामपि ग्रहणात् कृतादियुगे संप्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं नाशस्याभिधानात् अत्र **पूर्वे राजर्षय** इत्युक्तम् । **राजर्षयोऽविदुः** । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः, तत्रापि ऋषित्वादतीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः ; ते च बहवः ; ते चाश्वपतिजनकाम्बरीषप्रभृतयः सर्वेऽप्यविगानेनेमं कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः । कालदैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुत्वप्रकारमिहशब्दसूचितमाह **तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्द्या**दिति । इह विचित्राधिकारिपूर्णे जगति कृतत्रेतादिषु युगेषु कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुष्ठानादयोऽपचीयमाना दृष्टाः, श्रुताश्चेति भावः । **नष्ट** इत्यत्रात्यन्तविच्छेदो नाभिमतः, व्यासभीष्माक्रूरादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं — **विनष्टप्रायोऽभू**दिति । स एवायमिति सप्रत्यभिज्ञसावधारणनिर्देशफलितमुक्तम् । **अस्खलित-**

लितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः— सपरिकरस्सविस्तरयुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यम्, यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

कालसङ्ख्यया अवरम् अस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म । विवस्वतश्च जन्म कालसङ्ख्यया परम्-अष्टाविंशतिचतुर्युगसङ्ख्यासङ्ख्यातम् । त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथमेतदसंभाव-

---

स्वरूप इति । **पुरातनः,** अद्येति निर्देशाभ्यां कालभेदमात्रेणापि न स्वरूपे वा प्रकारे वा भेद इति सूचितम् । भक्तोऽसीति वर्तमाननिर्देशादनिवृत्ता भक्तिस्सूचिता । अल्पीयसी तु भक्तिः कदाचिन्निवर्तेतापीत्यभिप्रायेणोक्तम् **अतिमात्रेति** । **भक्तोऽसि** । शास्त्रदृष्टमहत्त्वानुसंधानेन प्रीतिमानसीत्यर्थः ; **सखा चासि**— अवतारदृष्टसौलभ्यविशेषेण प्रणयविस्रम्भवानसीत्यर्थः । **ते, मये**ति शब्दावपि 'शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' (२. ७) इति प्रागुक्तप्रपत्तृप्रपत्तव्ययोः प्रत्यभिज्ञापकाविति अयमपि प्रवचनहेतुरिति ज्ञापायोक्तं **मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त** इति । प्रोक्त इत्यत्र सोपसर्गधात्वर्थं विवृणोति **सपरिकरस्सविस्तरमि**ति । **परिकरो**ऽङ्गम् ; शब्दस्य प्रपञ्चो **विस्तरः** ; अङ्गोक्तिरप्यत्र सविस्तरेति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्', 'मयाऽद्य प्रोक्तः' इत्याभ्यां सूचितमाह **मदन्येने**ति । प्रलयेन वा, युगादिस्वभावेन वा संप्रदायविच्छेदे सति पुनरहमेव संप्रदायप्रवर्तकस्स्याम् ; करणायत्तज्ञानेन मदन्येन हिरण्यगर्भादिनाऽपि मदुपदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः । सख्य-भक्ति-प्रपत्त्यादिगुणपौष्कल्ययुक्तायोपदेश्यत्वे भगवद्व्यतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं **रहस्य**मित्यादीति दर्शयति **यत** इति । हिशब्दोऽत्र हेतुपरः ; रहस्यत्वात् योग्यायोपदेश्यम् ; **उत्तमरहस्य**त्वात् मदन्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः । उत्तमरहस्यत्वे हेतुः-**वेदान्तोदित**मिति । नपुंसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं **ज्ञानमि**ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

"प्रसङ्गात् स्वस्वभावोक्तिः" (८) इति **संग्रह**श्लोकानुसारेणाह **अस्मिन् प्रसङ्ग** इति । कर्तव्यता-दृढीकरणार्थकथाप्रसङ्गे इत्यर्थः । **भगवदवतारयाथात्म्यम्** अकर्मवश्यत्वादिरूपम् । **यथावदि**ति । प्रातिभासिकत्वादिप्रतिक्षेपकप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः । **परावरशब्दाभ्यां** न दैवमानुषत्वस्वरूपजातिवैषम्यमुच्यते, तस्योपदेशविरोधित्वाभावात् ; देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदितत्वात् ; जन्मशब्दस्य च जननवाचितया साक्षाज्जातिवाचकत्वाभावात् ; आदादिति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात् ; 'बहूनि मे व्यतीतानि' (५) 'यदा यदा हि' (७) 'युगेयुगे' (८) इत्येवमादिरूपस्योत्तरस्य च कालविशेषपरिहाररूपत्वात् । अतः **परावरशब्दौ** कालसङ्ख्योत्कर्षापकर्षविषयावित्यभिप्रायेणोक्तम् **कालसङ्ख्ययेति** । अवरत्वहेतुतया विवक्षितं कालावधिं दर्शयति **अस्मदि**ति । **समकाल**मिति अदूरविप्रकृष्टमित्यर्थः । **त्वंशब्दः** इदानीन्तनत्वाभिप्रायतया विरोधपर इति द्योतनाय **त्वमेवे**त्युक्तम् । कथमेतदित्याक्षेप-

नीयं यथार्थं जानीयाम्? ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यम्, जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कश्चिद्विरोधः। न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति, यत एवं वक्ष्यति, "परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे" (१०-१२, १३) इति। युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृच्छ्रुतम्, "कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः। कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं

सूचितमुक्तम् **असंभावनीय**मिति। **विजानीया**मित्यत्रोपसर्गविवक्षितमाह **यथार्थ**मिति। जन्मान्तरस्यैवाभावाद्वा, जन्मान्तरानुभूतस्य स्मृत्ययोगाद्वा, वक्तुर्जन्मान्तरस्मृतिमत्तया श्रोतुरविदितत्वाद्वा खल्वेतज्जन्मावलम्बनेन विरोधचोद्यम्; न चैतदखिलमत्र संभवतीति प्रश्नमाक्षिपति नन्विति। **जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्य**मिति। न हि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनार्योपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः। **महता**मिति। न केवलमीश्वरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति भावः। श्रूयन्ते हि जातिस्मर[ण]वृत्तान्ताः। 'जातिं स्मरति पौर्विकीम्" इति च **मनुः** (४. १४८)। **युज्यत** इति। अनुभवेन संस्कारे प्रागेव निष्पन्ने तस्य च अदृष्टविशेषादिवशादुद्बोधे जन्मान्तरानुभूतस्मृतौ न काचिदयुक्तिः; यथा प्रथमस्तन्यपाने स्तन्यस्य पिपासाशान्तिहेतुत्वस्मृताविति भावः। महतामन्येषां स्मृतिः; ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरः साक्षात्कारः स्मृतिरित्युपचर्यते। **कश्चि**दिति कालविप्रकर्षरूपो वा कारणाभावादिरूपो वेत्यर्थः। **असा**विति। वृद्धोपसेवादिभिः श्रुतादिबहुलोऽर्जुनः। **वक्तार**मिति। 'विवस्वते प्रोक्तवानहम्' इति स्वस्मै वक्तारम्, यद्वा विवस्वते वक्तारमित्यर्थः। **एनं वसुदेवतनय**मिति। मानुषव्यापारजन्मभ्यां तिरोहितेश्वरभावमपीत्यभिप्रायः। **सर्वेश्वर**मिति। विवस्वदादीनामपीश्वरमिति भावः। यद्वा गोवर्धनोद्धरणाद्यतिमानुषवृत्तान्तैरवतारदशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्यञ्जितेश्वरत्वमिति भावः। उक्तज्ञानसद्भावं कार्येण व्यवहारेण, कारणेनोपदेशेन च स्थापयति **यत एव**मिति। **एवम्** अनेकाप्ततमोपदेशादिभिरीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वकमित्यर्थः। अर्जुनस्य स्वश्रवणेन स्वोक्तमहर्षिगणोपदेशेन च ज्ञानानुमानमुक्तम्; भारतकथावगतेन बन्धूपदेशेन च ज्ञानवत्तामाह **युधिष्ठिरे**ति। बहुष्वपि वृत्तान्तेष्वाप्ततमेभ्यो बहुभ्यो बहुधा श्रुतमित्यर्थः। **कृष्ण एवे**ति। स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धः स एवोत्पत्त्यादेरपि हेतुः, न तु ब्रह्मरुद्रादिः प्रधानादिर्वा। यद्वा लौकिकैः पुरुषैः वसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्ण एवेत्यर्थः। **हि**शब्दः, 'एको ह वै नारायण आसीत्' (महो. १. १) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति। **लोकाना**मिति। 'लोकस्तु भुवने जने' (नाम. ३. ना. १५७)। तत्रान्यतरविवक्षायामितरदार्थम्; **उत्पत्त्यप्यय**शब्दावत्रोत्पादकनाशकपरौ। **चकारः** प्रसिद्धिप्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति। एवं 'यतो वा इमानि भूतानि' (भृ. १) इत्यादिना ब्रह्मलक्षणतयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम्। अत एव हि 'परं ब्रह्म' (10-12) इत्यर्जुनोक्तिः। **कृष्णस्य हीत्य**त्र हिशब्देन 'पतिं विश्वस्य' (ना. १०. १), 'करणाधिपाधिपः' (श्वे. ६. ९) इत्यादिप्रसिद्धिः सूच्यते। **कृते** इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात् तादर्थ्यपरत्वव्यञ्ज-

चराचरम्'' (भा. स. ३८. २६) **इत्येवमादिषु ।** कृष्णस्य हि कृते इति, **कृष्णस्य शेषभूत मिदं कृत्स्नं** जगदित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवसूनुं पार्थः । जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्यावाप्तसमस्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्र-

नायाह **कृष्णस्य शेषभूत**मिति । अत्र च्विप्रत्ययाभावात् स्वाभाविकत्वं सूचितम् ; "दासभूतास्स्वतस्सर्वे" (ई-सं-मन्त्रराजपदस्तोत्रे) इत्यादिवत् । **कृष्णस्य कृते भूत**मिति । कृष्णार्थमुत्पन्नं सत्तायोगि चेत्यर्थः । 'जन्माद्यस्य यतः,' (ब्र. १. १. २) 'इमानि भूतानि' (भृ. १) इत्यादिवदत्रापि **इदं**शब्दस्तत्तत्प्रमाणसिद्ध-विचित्रचेतनाचेतनसमुदायपरः ; पूर्वार्धोक्तसृज्यत्वसंहार्यत्वादिप्रकारानुवादपरो वा । तेन तदधी-नोत्पत्त्यादिमत्त्वात् तादर्थ्ये हेतुरुक्तो भवति ; 'कस्योदरे' (स्तो.र.१४) इत्यादिवत् । अथ चोद्यवादिनोक्त-मभ्युपमेन प्रतिवक्ति **जानात्येवे**ति । अवधारणेन, नास्मिन्नंशे विवाद इति सूचितम् । **अय**मिति निर्देशः पूर्ववत् श्रुतार्थत्वं सूचयति । वसुदेवसूनुं भगवानिति जानातीत्यर्थः । नामपरो गुणपरो वाऽत्र **भगव** च्छब्दः । **वसुदेवसूनुपार्थ**शब्दाभ्यां मातुलसुतत्वपैतृष्वसेयत्वसूचनेन इतरपुरुषवत् ईश्वरत्वादितिरोधायक-प्राकृतसंबन्धे सत्यपि सुकृतवशादुपदेशवशाच्च जानातीत्यभिप्रेतम् । तर्हि प्रश्नो निरवकाश इत्यत्राह **जानतोऽपी**ति । नात्यन्ताज्ञातमनेन पृच्छ्यते ; ज्ञातमेव विशेषान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति भावः । **अजानत इवे**त्यनेन विनयगर्भपरिप्रश्नप्रकारश्च सूचितः । अज्ञातांशबुभुत्सां जन्मादेर्मिथ्यात्वादिशङ्कां च जनयन्तो भगवति ज्ञातांशविशेषा उपादीयन्ते **निखिले**त्यादिषष्ठ्यन्तपदैः । **निखिलहेयप्रत्यनी-केति** । यः परगतमपि जन्मजरादिहेयं निवर्तयति, स कथं स्वयं तदेवोपाददीतेति भावः । **कल्याणै-कतानस्येति** । स्वरूपानन्दतृप्तस्य किं जन्मनेति भावः । **सर्वेश्वरस्येति** । यदि कश्चित् स्वच्छन्दोऽस्य नियन्ता स्यात्, तदा जन्मादि घटेत ; न च सोऽस्तीत्याशयः । **सर्वज्ञस्ये**ति । यद्यसौ स्वस्य हितमहितं च न जानाति, तदा हि स्वेच्छैव बालादीनामग्न्यादिस्पर्शवत् जन्मादिपरिग्रहः स्यादित्यभिप्रायः । **सत्यसङ्कल्पस्येति** । हिताहितज्ञाने सत्यपि कश्चित् शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति ; न चासौ तथेति हृदयम् । यद्वा लोकरक्षणाद्यर्थमेवावतार इति हि परमोत्तरं स्यात् ; तदप्ययुक्तम् ; सङ्कल्पमात्रेण रक्ष-णाद्युपपत्तेरिति भावः । **अवाप्तसमस्तकामस्येति** । यदि साध्यं किंचित् प्रयोजनं स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिगृह्णीत ; न च तदप्यस्तीति भावः । एवं च सति ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्म-वश्यत्वात् मुक्तात्मवत् इत्यन्वयेन, यो जन्मादिमान्, स कर्मवश्यः, यथा संसारी इति व्यतिरेकेण चैकमनुमानम् । तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादिनियोगाविषयत्वादिति द्वितीयम् । द्वयोरप्यनु-मानयोः, यो यत्कारणरहितः, न स तत्कार्यवान्, यथा संप्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः । सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः । केवलव्यतिरेकिविवक्षा तु देहपरिग्रहरहितघटादिसपक्षसद्भावात् केवल-व्यतिरेकिप्रामाण्यस्य च सामान्यतो [1]**यामुनाचार्यादिभि**र्निरस्तत्वादयुक्ता । एवं देहपरिग्रहाद्यभावे

1 न्यायपरिशुद्धौ चेदं विस्तरेण द्रष्टव्यम् । अस्मदीयवैशेषिकरसायनेऽपि ।

जालादिवन्मिथ्या, उत सत्यम्? सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः? किमात्मकोऽयं देहः? कश्च जन्महेतुः? कदा च जन्म? किमर्थं च जन्मेति। परिहारप्रकारेण[1] प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥४॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५

संकुचितज्ञानशून्यत्वात्, प्रतिहतसङ्कल्परहितत्वात्, अपूर्णकामत्वरहितत्वात्, साध्यप्रयोजनरहितत्वादिति मुक्तात्मघटादिदृष्टान्तेन हेतवः। यद्वा परमसाम्यापन्नान् मुक्तानेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वात् सत्यसंकल्पत्वादवाप्तसमस्तकामत्वादित्येव हेतवः। एवं यदि जन्मादयः स्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वमसत्यसंकल्पत्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञवत् स्यादिति प्रसङ्गाश्च विवक्षिताः। **निखिलहेये**त्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवः **सर्वेश्वरत्वा**दयः। पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वशङ्काहेतुः सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते **कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीय**मिति। **कर्मपरवशा** देवमनुष्यादयः। तेषां **सजातीयं** तज्जन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः। यद्वा **जन्म**शब्दोऽत्र जायमानविग्रहपरः। ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वात् इन्द्रजालादिवदित्युक्तम्। स्वेच्छया परेषां विचित्रभ्रमजननं हीन्द्रजालम्; तेनात्र तत्प्रतिभातलक्षणा। **आदि**शब्देन शैलूषभूमिकापरिग्रहादि गृह्यते। मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कश्चित् प्रकारो निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे शङ्कते **सत्यत्व** इति। **कथ**मिति। किं पारमेश्वरस्वभावपरित्यागेन, अन्यथा वेत्यर्थः। **किमात्मक** इति। किं त्रिगुणात्मकः, उताप्राकृत इत्यर्थः। **अय**मिति। भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीयमान इति भावः। **देह** इति। उपचयरूपतया ह्युपलभ्यत इति भावः। **कश्च जन्महेतु**रिति। किं सङ्कल्पमात्रम्, उतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिगृहीते पुण्यपापे इत्यर्थः। **कदा चे**ति। किं पुण्यपापविपाककाले, उत धर्मग्लान्यादिकाल इत्यर्थः। **किमर्थं चे**ति। किं सुखदुःखोपभोगार्थम्, उत साधुपरित्राणाद्यर्थमित्यर्थः। **इत्ययमाशय** इत्यन्वयः। ननु **अवर**मिति श्लोके व्याघातमात्रमेव चोद्यते; तत्र बहुषु प्रश्नेष्वाशय इति कुतोऽवगतमित्यत्राह **परिहारे**ति। अयमभिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रश्ने तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुपपद्यते; तथा सति प्रतिवक्तुरनभिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात्। अतो यावद्विषयं प्रतिवचनम्, तावद्विषय एवायं प्रश्न इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैः जन्मसत्यत्वं, जन्मप्रकारः, देहयाथात्म्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात् प्रतिपाद्यानि प्रतीयन्ते; अतस्तान्येव प्रष्टव्यतयाऽभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

एषूत्तरं क्रमाद्भगवानुवाच **बहूनी**त्यादिभिः। न हि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्टे, न च तज्ज्ञा-

---

1 इदं श्लोकरूपेणैवं संग्राह्यम्—अप्रत्यनीको महानन्दरसो निरीशोऽखिलज्ञः सुसंकल्पवित्तः।
कथं कृष्ण जन्मान्यतादृशि लोके स्वयं हन्त गृह्णास्यहं तद्बुभुत्से ॥
सत्यं किमैश्वरगुणं किमभौतिकं किं हेतुर्जनौ क इह कालफले च के ते।
इत्यर्जुनः खलु बुभुत्सुरपृच्छदेतं जन्मान्तरस्मरणशक्तिविदप्यमुष्य ॥

अनेन जन्मनस्सत्यत्वमुक्तम्, बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानीति **वचनात्**, तव **चेति दृष्टान्ततयोपादानाच्च** ॥ ५ ॥ **अवतारप्रकारम्, देहयाथात्म्यम्, जन्महेतुं चाह—**

[1]अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६

अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्म-

---

नाज्ञाने इति शङ्कायामाह **अनेने**ति । कथं जन्मनः सत्यत्वमुक्तम्; बहुत्वातीतत्वतज्ज्ञानादिर्हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्यत्राह **बहूनी**ति । अयमभिप्रायः-इदानीन्तनस्त्वं तदानीन्तनाय कथमुक्तवानिति प्रश्ने, जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्, तच्चेदानीमनुसन्धाय वदामीति साक्षादुत्तरमुच्येत । तस्य च प्रश्नस्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वात्, अवश्यं प्रष्टव्येष्वर्थेषु यत्परत्वमत्र व्याकर्तुं शक्यम्, तत्पराण्येव **बहूनी**त्यादिविशेषणानि[2]; सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वरसानि । **जन्मानी**ति चोक्तम्; न जन्मप्रतिभासा इति । **तव** चेत्यपृष्टस्यार्थस्य उपादानमपि एतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते । न चार्जुनस्य जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः । तत्संभवे वा कृष्णजन्मनि कुतोऽस्य संशय इति ॥ ५ ॥

अथ प्रकारादिप्रश्नत्रयोत्तरमनन्तरश्लोक इत्याह **अवतारे**ति । **अजाव्यय**शब्दाभ्यां **प्रकृति**पुरुषयोरिव स्वरूपतो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते । **अजाव्ययशब्दौ** कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा; तेन हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तं भवति । **भूतानामीश्वरोऽपी**ति कल्याणगुणाकरत्वाप्रच्युतिरुपलक्ष्यते । यद्वा **अज**शब्देन स्वरूपतः शरीरद्वारा च जन्मयुक्ताचित्क्षेत्रज्ञाभ्यां व्यावर्तनम् । **अव्ययात्मे**त्यात्म**शब्दस्य** स्वभावपरतया नञोऽत्यन्ताभावपरतया च, कदाचिज्ज्ञानसङ्कोचादिमतो मुक्तात् व्यावृत्तिः । **ईश्वर**शब्देन नित्यासङ्कुचितज्ञानेभ्यो नित्येभ्यो व्यवच्छेदः । **अव्ययात्मे**त्यत्रापि पूर्वोत्तरवत् **अपि सन्नि**त्यनुषञ्जनीयम् । अत्र च पूर्वार्धेन तृतीयचतुर्थपादाभ्यां च प्रश्नत्रयस्य क्रमात् परिहारः । **आदि**शब्देनेश्वरत्वोपलक्षितसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वावाप्तसमस्तकामत्वादीनि गृह्यन्ते । **सर्व**मिति । न कस्यचिदपि स्वभावलेशस्य हानिरिति भावः । परमेश्वरसंबन्धि **पारमेश्वरं** परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । **अपि सन्नि**त्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह **अजहदे**वेति । एतेन तत्तदवतारेषु तासुतास्ववस्थासु च **पारमेश्वरस्वभावस्य** सत एव **स्वेच्छया** तिरोधानमात्रमिति सूचितम् । तथा चाहुः, "गुणैष्षड्भिः" इत्युपक्रम्य, "भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः" (व. स्त. १६) इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यपदिश्यते । "ईशन्नपि महायोगी" (भा. उ. ६७. १४), "कृष्ण एव हि लोकानाम्" (भा. स. ३८. २३) "व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा" (रा. यु. ११४. १४) इत्यादिभिः । नात्र **प्रकृति**शब्देन "प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि" (गी. ९. ८) इत्यादिष्विव त्रिगुणा प्रकृतिरुच्यते, अवतारे(ष्व)पि तद्विग्रहस्य

---

1 अत्रैवं समाधिश्लोकः—अनुज्झत्स्वभावो भवेत् शुद्धसत्त्वाकृतिः सत्य इच्छानुरूपोऽवतारः । सदा धर्महानौ सतां त्राणहेतोः इदंशुद्धचित् स्यात् पुनर्जन्महीनः इति ।

2 भाष्यकारोन्नीतमर्जुनाभिप्रायम् उत्तरश्लोकस्थपदगम्यतया दर्शितं विशदयति ।

मायया संभवामि। प्रकृतिः—**स्वभावः स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया संभवामीत्यर्थः। स्वस्वरूपं हि, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्'** (पु.), **'क्षयन्तमस्य रजसः पराके'** (सा. उ. १७. २. ४. २), **'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः'** (छा. १. ६.६), **'तस्मिन्नयं पुरुषो**

त्रिगुणोपादानकत्वाभावात्। तथा चोक्तम्, "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" (भा.), "न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा" (वा. पु. ३४. ४०; वरा. १४. ४१) इति। अतोऽत्रावतारोपयुक्ता अन्या प्रकृतिरुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिः स्वभाव** इति। "प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे" इति नैघण्टुकाः। विग्रहस्यापि, "नित्यालिङ्गा(ङ्ग्या) स्वभावसंसिद्धिः" (र. ब्रा) इत्येकायनश्रुत्यनुसारेण निरुपाधिकस्वासाधारणविशेषणत्वात्, स्वभावशब्देनोपादानम्। गोबलीवर्दन्यायाच्चात्र विग्रहाख्यस्वभावविशेषपरता। स्वभावपर्यायप्रकृतिशब्देनापृथक्सिद्ध(द्धि)लाभेऽपि **स्वा**मिति निर्देशो जीवसाधारणत्रिगुणप्रकृतिव्यवच्छेदार्थः इत्यभिप्रायेणोक्तम् **स्वमे**वेति। **अन्तरादित्याधिकरणभाष्ये**ऽप्येतत् व्याख्यातम्, "स्वमेव स्वभावमास्थाय, न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः" (१. १. २१) इति। **प्रकृति**शब्दस्यात्र विग्रहपरताम्, **अधिष्ठाये**त्यनेन सूचितं स्वातन्त्र्यं च दर्शयति **स्वेनैव रूपेणे**ति। यद्वा, **स्वमेव स्वभाव**मित्याद्येकवाक्यं सङ्कलितार्थपरम्। तत्र अधिष्ठायेत्येतदन्तं पूर्वार्धस्यार्थः; **स्वेनैव रूपेणे**ति तु तृतीयपादस्य; **स्वेच्छये**ति चतुर्थपादस्य; अस्यां योजनायां प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादानभूत[1]-दिव्यविग्रहमेवाह। अवतारविग्रहोपादानभूतप्रकृतेर्बहुश्रुतिसिद्धतामाह **स्वस्वरूप**मिति। "स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम्" (वि. १. २२. ६१) इति प्रयोगात् **स्वरूप**शब्दोऽत्र विग्रहपरः। "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" (पु.) इत्यनेनाप्राकृतत्वम्, स्वासाधारणनिरतिशयदीप्तियुक्तत्वं च सिद्धम्। तत्प्रकरणे च देशविशेषवर्तित्वनित्यसूरिसेव्यत्वलक्ष्मीपतित्वादिकमपि भाव्यम्। **क्षयन्त**मित्यत्र **रजः**शब्दोऽपि मूलप्रकृतिविषयः; न तु लोकविषयः 'तमसः परस्तात्' इत्यनेन तुल्यार्थत्वात्। रजोगुणकत्वाच्च रजश्शब्देनोपादानम्। व्याप्तस्य देशविशेषे **क्षयन्त**मिति निवासवचनात् विग्रहवत्त्वं सिद्धम्। एवं परमपदनिलयनित्यविग्रहसद्भावः श्रुतिद्वयेन दर्शितः। तस्यैव विग्रहस्यावतारदशां दर्शयति **य एष** इति। **आदित्यवर्णं हिरण्मयः** इति च एक एव वर्णः प्रतियोगिभेदाधीनप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते। यथाऽऽहुर्द्रमिडाचार्याः, "हिरण्मय इति रूपसामान्यात् चन्द्रमुखवत्" (१. १. २१. सारे) इति[2]। यद्वा, हिरण्यविकारत्वव्यवच्छेदार्थं **द्रमिडभाष्यम्**। तत्र (अत्र) "मयूरकण्ठच्छविशुद्धहेम" इति **शिल्पशास्त्रा**नुसारात् श्यामत्वसिद्धिः। अथवा स्वेच्छया तत्तत्र रूपभेदेऽपि न दोषः; युगादि-

---

1 पूर्वयोजनायां प्रकृतिशब्दस्य स्वभावार्थमुखेन विग्रहपरत्वम्। अस्यां योजनायाम् उपादानरूपार्थमुखेन तत्परत्वम्।

2 सूक्तिरियं वाक्यकारीया वा द्रमिडाचार्याणां वेति वेदार्थसंग्रहान्ते अस्पष्टम्। सारे (1-1-21) वाक्यकारीयत्वं स्पष्टम्। अत इह 'इति' इत्यस्य इत्यत्रेत्यर्थः। एवंभूतवाक्यग्रन्थस्थले द्रमिडाचार्या आहुरित्यर्थः। तत्रत्यद्रमिडभाष्यतात्पर्यान्तरमेव यद्वेत्युच्यते। वाक्यकारश्च ब्रह्मनन्दी; न तु बोधायनः। स तु वृत्तिकारः।

मनोमयः ; अमृतो हिरण्मयः' (शीक्षा. ६. १), **'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि'** (ना. ६. १. ८), **'भारूपस्सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः'** (छा. ३. १४-२), **'माहारजनं वासः'** (बृ. ४. ३. ६) **इत्यादिश्रुतिसिद्धम्** ।|आत्ममायया-आत्मीयया मायया । **"माया वयुनं ज्ञानम्" इति ज्ञानपर्यायोऽत्र** मायाशब्दः । **तथाचाभियुक्तप्रयोगः, "मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्" इति । आत्मीयेन ज्ञानेन आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः**।| अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं **सर्वमैशं स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन् आत्मसङ्कल्पेन देवादिरूपः** संभवामि ।

भेदे पर्यायतः सितरक्तादिविकल्पितवासुदेवादिव्यूहरूपभेदवत् | तस्यैव हृदयान्तर्वर्तित्वे श्रुतिमुदाहरति **तस्मिन्निति** । **मनोमय** इति । विशुद्धेन मनसा प्रचुरः, ग्राह्य इत्यर्थः । आभ्यां श्रुतिभ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिर्दर्शिता । कारणवाक्येऽपि तस्य सद्भावं दर्शयति **सर्व** इति । **विद्युत** इति पदं **विद्युद्वर्णादिति** अन्यत्र व्याख्यातम् । "शान्त उपासीत" (छा. ३. १४. १) इति पूर्वोक्तमुपासनम्, "स क्रतुं कुर्वीत" इत्यनूद्य तच्छेषतया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विग्रहस्य सहपाठं दर्शयति **भारूप** इति । भास्वररूप इत्यर्थः । "माहारजनं[2] वासः" (बृ. ४. ३. ६) इत्येषा श्रुतिः **शारीरके** व्याख्याता "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासः" (३. २. २०) इत्यादिनाऽऽकारविशेषं चाभिधाय," इति । सर्वासु चासु श्रुतिषु विलक्षणस्थानविशिष्टत्ववर्णविशेषपुरुषशब्दादिभिः पूर्वोपात्तपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थत्वं सिद्धम् ।|षष्ठीसमासे स्वस्वामित्वलक्षणः संबन्धोऽत्र विवक्षित इत्याह **आत्मीययेति**। "माया वयुनं ज्ञानम्" इति निघण्टूपादानम् । स्वेच्छावतरणप्रकरणे स एवार्थ उचित इति भावः । निघण्टुसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति **तथाचेति** । 'मायया वेत्ति' इति निर्देशादियं माया **निघण्टुसिद्धं** ज्ञानमेव ; परप्रसिद्धमायायास्तत्त्वार्थप्रकाशकत्वाभावादिति भावः । **एतेन प्रकृति**शब्दस्यात्र त्रिगुणात्मकप्रकृतिविषयत्वं **माया**शब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वं च **शङ्करोक्तं** प्रत्युक्तम् । **आत्ममायया** इत्यस्य, "न परमार्थतो लोकवत्" इति व्यवच्छेदश्चायुक्तः ; अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मिथ्यात्वाविशेषात् । फलितं वक्तुमाह **आत्मीयेन ज्ञानेनेति** । ज्ञानमात्रस्य कथमवतारहेतुत्वम् ? तथा सति सर्वदाऽवतारप्रसङ्गादित्यत्राह **आत्मसंकल्पेनेत्यर्थ** इति | श्लोकस्य पिण्डितार्थं विशदयति **अत** इति । **अपहतपाप्मत्वा**दीत्यनेन **दहरविद्यासुबालोपनिषत्**प्रभृतिषु निर्दोषत्वमङ्गलगुणाकरत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां स्मारणम् । **समस्तकल्याणगुणात्मकत्व**मित्यादिना "समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्धृ(वृ)तभूतस(व)र्गः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ (यः)" (वि. ६. ५. ८४) इत्यादि स्मारितम् । ईश्वरस्वभावः सर्वोऽप्युभयलिङ्गत्वेन संगृहीत इत्यभिप्रायेणोक्तम् **सर्वमैशं स्वभाव**मिति । **स्वमेव रूप**मित्यादिना, "समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनु-

---

2 **माहारजनं—कुसुम्भरागरञ्जितम्** ।

तदिदमाह, "अजायमानो बहुधा विजायते" (उ. ना.) इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्म अकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः। 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि', 'तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम्' 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः' इति पूर्वापराविरोधाच्च ॥ ६ ॥ जन्मकालमाह—

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७

न कालनियमोऽस्मत्संभवस्य । यदा यदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थया-ऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति, यदा यदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानम् तदाऽहमेव

व्याख्या(दि)चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥" (वि. ६. ७. ७१) इत्यादि भगवत्**पराशर**वचनं स्मारितम् । अजत्वश्रुत्या स्मृतिरियं बाध्येतेत्यत्राह **तदिदमा**हेति । अजायमानत्वजायमानत्वोक्त्या व्याहतत्वादन्य-परेयं श्रुतिरित्यत्राह **इतरे**ति । अजायमानः इति सामान्यनिषेधो "बहुधा विजायते" (पु.) इति विशेषविधिसन्निधानात् सङ्कुचितविषयः । अतो विरोधे शान्ते तात्पर्यान्तरं न कल्प्यम् । न चेदं 'बहु स्याम्' (छा. ६. २. ३ ; आ. ६. २) इतिवत् जगद्रूपेण बहुभवनम्, "तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" (पु.) इत्यनन्तरवाक्यैर्मुमुक्षूणामत्यन्तोपकारकावतारहस्यज्ञानस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकार्थ्यादिति भावः । सत्यमिथ्यात्वाभ्यां विरोधपरिहारशङ्कां प्रतिक्षेप्तुम्, 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इत्यस्य विग्रहपरत्वे, **माया**शब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह **बहूनी**ति । **वेद, सृजामि, दिव्यम्** इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वदिव्यत्वादीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्यादिपरत्वे तु तदखिलं विरुध्येत । न ह्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवाची ; न च प्रध्वस्तपर्यायो **व्यतीत**शब्दो बाधपरः ; न च मायागृहीतस्य सर्ववेदित्वम् ; नापि मिथ्याभूते सृष्टिशब्दः ; न च त्रिगुणप्रसूतस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

कदेति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह **जन्मकालमा**हेति । युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् **यदायदा** इति वीप्सा युगान्तर्वर्तिकालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह **न काले**ति । जीववत् पुण्यापुण्यविपाककृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा मन्वन्तरमहाकल्पादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणतः स्वरूप-तश्च ग्लानिप्रकारसूचनाय बाह्यधर्मधर्मैकदेशव्यवच्छेदाय च **वेदोदितस्ये**त्यादि विशेषणम् । **वेदोदितस्य कर्तव्यस्ये**ति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । **अधर्म**शब्दे नञो विरोधिविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं **तद्विपर्ययस्ये**ति । ततश्च अवैदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तप्रकारवैपरीत्यं फलितम् । धर्मग्लानेरधर्मोत्थानस्य च तुलाग्रनमनोन्नमनवत् परस्पराविनाभावित्वं च दर्शितम् । **तदे**-त्यत्रापि यदायदा इत्येतत्प्रतिनिर्देशरूपत्वात् वीप्साऽनुसंधेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किंपुनर्नि-मिति **ग्लानि**शब्दतात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमुत शाखानुशाखतामित्यत्र शब्दाभिप्रेतम् । **अहं सृजामि** इत्यत्रापेक्षणीयान्तरादर्शनात् **अहमेव स्वसंकल्पेने**त्युक्तम् । ते स्वाप्यधिष्ठातुस्तस्य कालपरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति । आत्मानं सृजामि इत्येतत्र तावत्-

स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणाऽऽत्मानं सृजामि ॥ ७ ॥ **जन्मनः प्रयोजनमाह—**

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८

साधवः **उक्तलक्षणधर्मशीलाः वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे(ण)प्रवृत्ता मन्नाम[गुण]कर्मस्वरूपाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनेन विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां** परित्राणाय **तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य**

तस्य नित्यत्वात् ; आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । नापि जीवविषयम् ; तस्य प्रकरणासङ्गतत्वात् ; नाप्यावविग्रहविशिष्टस्वात्मविषयम् ; तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात् ; अतोऽवतारविग्रहविशिष्टस्वात्माऽत्र **आत्मान**मिति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम् **उक्तप्रकारेणे**ति ॥ ७ ॥

किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह **जन्मन** इति। **साधुशब्दोऽत्र नासमर्थादिविषयः, दुष्कृ**च्छब्दप्रतियोगिरूपत्वात् । अतः सुकृतिविषयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्तम् **उक्तलक्षणधर्मशीला** इति। **उक्तलक्षण**शब्देन **वेदोदितस्य** इत्यादि परामृश्यते । ये पुनरुक्तलक्षणधर्मेण देवतान्तराण्येव उपासते ; ये च वैष्णवाः **प्रतर्दनविद्या**[दि]न्यायेन तत्तद्देवताविशिष्टवेषेणैव भगवन्तमुपासते ; न तेषामवतारप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्बन्धः ; तत्तद्देवताकञ्चुकितवेषेणैव तदपेक्षितसकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तम् **वैष्णवाग्रेसरा** इति । भगवद्भक्तवर्या इत्यर्थः । **उक्तलक्षणधर्मशीला** इति, **वैष्णवाग्रेसरा** इति पदाभ्यां "न चलति निजवर्णधर्मतो यः" (वि. ३. ७. २०), "वर्णाश्रमाचारवता" (वि. ३. ८. ९) इत्यादि सूचितम् । यथावस्थितमुपायं प्राप्यं चावलम्बमाना इति च फलितम् । त्राणं हि नाम अत्र अनिष्टनिवर्तनपूर्वकेष्टप्रापणम् । एवंविधवैष्णवाग्रेसराणाम् अनिष्टश्च भगवदलाभः ; तत्समाश्रयणपूर्वकतल्लाभेनैव च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रेत्योच्यते **मत्समाश्रयणे**(इ)त्यारभ्य, **आलापादिदानेने**त्यन्तम् । न हि अमीषामन्नपानताम्बूलादि धारणपोषणादिकम्, किंत्वहं कृष्ण [1]एव सर्वमित्यभिप्रायेणोच्यते **मद्दर्शनेन विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमाना** इति । अदर्शनं चानिष्पन्नयोगावस्थत्वात् । यद्यमी मत्साक्षात्कारात्पूर्वमल्पं कालं लोचने मीलयित्वा सहेरन्, तदा अहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेयापि, न त्वेते तथेत्यभिप्रायेणोक्तं **क्षणे**त्यादि । "त्रुटि युगायते त्वामपश्यताम्" (भाग. १०. ३१. १५) इत्यादिकमिह भाव्यम् । अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोच्यते **प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरि**ति । स्वविश्लेषपरिक्लिष्टानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य क्रमात् भक्तानुभाव्याकारा उच्यन्ते **मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेने**ति । न ह्यपवर्गसुखादिवत् अवतारमन्तरेण स्वसंकल्पमात्रेणै[व]तद्दातुं शक्यमिति भावः । **परित्राणाय** इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्टनिवृत्तिपूर्वकविविधेष्टप्राप्तिः सूचितेत्यभिप्रायेण **मन्नाम[गुण]**ादिकं **धारणे**त्यादिकं **स्वरूपचेष्टिते**त्यादिकं चोक्तम् । **स्वरूप**मत्र विग्रहः । एवं साधूनामयात्परित्राणमुक्तम् ; अथ तेषामेव बाह्यभयात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **तद्विपरीतानां**

[1] "कण्णां शोरु पहु नीर् तिरुं वेट्टिलैयुमेल्लां कण्णन्" (तिरु. 6. 7. 1.)

मदाराधनरूपस्याऽऽराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे संभवामि। **कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥**

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः। त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

एवं कर्ममूलहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यम्—अप्राकृतं मदसाधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं(न) देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, मामेव प्राप्नोति।

विनाशाय चेति। चकारोऽन्वाचयार्थः। इदमप्युक्त**मन्तरादित्या**धिकरणभाष्ये, "साधवो ह्युपासकाः, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्; आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः; संकल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः" (१. १. २१) इति। भागवतापराधो हि दुष्कृत्यकाष्ठेत्यभिप्रायेण तद्विपरीतानामित्युक्तम्। "रिपूणामपि वत्सलः" (रा. यु. ५०. ५३), "मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि" (रा. यु. ४१. ६८) इतिवत् दुष्कृतामपि विनाशो नात्यन्तविनाशः; ... तु वैपरीत्यहेतुभूतराक्षसप्रभृतिशरीरग्रन्थ्यादि[वि]निवर्तनम्; तन्निवृत्तौ च तेषामपि धार्मि... सोऽपि **धर्मसंस्थापन**पर्यवसितः। मच्छेषभूतमाराधनं मयैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण मद... येत्युक्तम्। अनुष्ठानमुखेनोपदेशमुखेन च धर्मप्रवर्तनं व्यासादिद्वाराऽपि शक्यम्; आराध्य... रुच्युत्पादनमवतारासाधारणप्रयोजनम्। परश्शतपरुषवादीजन्मत्रयशत्रुः शिशु...ऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान् भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण **आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेने**त्युक्तम्। "रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्" (रा. अ. ३. २९) इत्यादि च भाष्यम्। एतेन धर्मस्य सम्यक्स्थापनं हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्तं भवति। **युगेयुग** इति वीप्सातात्पर्यं व्यनक्ति **कृतत्रेता**दीति। न तु प्रतियुगमवश्यं संभवामि, नापि युगविशेषनिर्बन्ध इति भावः ॥८

...तारयाथात्म्यकथनस्य परमप्रकृतमोक्षोपयोगित्वमुच्यते **जन्म कर्मे**ति श्लोकेन। ...त्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **दिव्य**मित्यस्यैवार्थः **अप्राकृत**मिति। **मदसाधारण**- ...जायेय' (आ. ६) इत्युक्तजन्मव्यवच्छेदः। वह्न्यौष्ण्यादिवत् धर्मिग्राहकप्रमाण-...श्च प्रकारो न तर्कबाध्य इति च भावः। "जन्म कर्म च मे दिव्यम्" इत्युक्ते ...हेतुभूतं) पुण्यमपि किमस्तीति शङ्काव्युदासाय **चेष्टित**मिति व्याख्यातम्। ...यरहितमित्यर्थः। **देहं परित्यज्ये**त्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेहं परित्यज्येति ...व्यवच्छेदाय **वर्तमान(नं)देहं परित्यज्ये**त्युक्तम्। एतच्च **यो वेत्ति स** ...वावस्थापेक्षया पुनर्जन्मप्रतिषेधात् फलितम्। **पुनर्जन्म नै**ति इत्यनेन ...तीष्टप्राप्तिः। न केवलं विरोधिनिवृत्तिमात्रेण स्वात्मानन्दानुभवमात्रम्, ...व प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः। ननु **वर्तमानदेहं परित्यज्ये**त्यादि अयुक्तम्, ...रीरके निर्णीतः; प्रारब्धस्य च कर्मणः कियन्ति जन्मानि साध्यानीति

मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्यविज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपाप्मा अस्मिन्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९

तदाह—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०

मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूता बहव एवं संवृत्ताः ।

न नियमः ; व्यासादिष्वनियमदर्शनात् । न च जन्मकर्मज्ञानमात्रान्मोक्षः, दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीयदुष्करधर्मज्ञानानुगृहीतोपासनशास्त्रार्थनैरर्थक्यप्रसङ्गादित्यत्राह **मदीयेति** । दिव्यजन्मचेष्टितज्ञानेन उपासनविरोधिनां समस्तानां पापानां निवृत्तत्वादस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरारम्भकपापांशप्रशमनसमर्थपुष्कलोपासननिष्पत्तेर्न जन्मान्तरपरिग्रहः । स्मरन्ति च [1]'विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि' (वि. ६. ७. ३५) इति । एवंचोपासनपौष्कल्यहेतुतयाऽस्याभिधानात् परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति नोपासनशास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । **यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्येति** पुष्कलध्यानावस्थोच्यते । **मदेकप्रिय** इति तु भक्तिरूपापन्नतोक्तिः । अहमेक एव प्रियो यस्य स मदेकप्रियः ; 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' (७. १७) इति वक्ष्यते । एवमाराधनरूपः ...दः । **मदेकचित्त** इति समाध्यवस्था । मय्येकस्मिन्नेव चित्तं यस्य स **मदेक**चित्तः ...दर्शनेन ।

उपासनवैयर्थ्य[मित्य]ादिशङ्कोत्तरत्वेन योऽयमर्थ ..., ...व **वीतराग** इति श्लोकेनोच्यत इत्याह **तदाहेति** । तदेव पूर्वप्रस्तुतं ज्ञानमिह **ज्ञानतपसे**त्युच्यते ; **मन्मया** ... **उपाश्रिता** इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्यभिप्रायेणाह **मदीयेति** ।

अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यातप्रायत्वात् **एवं संवृत्ता** इति संग्रहेणोक्तम् । तथाहि-**ज्ञानतपसा पूता** इत्यस्यार्थो **मदीये**त्यारभ्य **पाप** इत्यन्तेन प्रपञ्चितः । **मामाश्रित्य** इत्यनेन मामुपाश्रिताः इत्यस्यार्थ उक्तः । **मदेकप्रियः** इत्यनेन वीतरागभयक्रोधाः इत्यस्यार्थोऽभिप्रे... **मन्ये** प्रीतिर्हि रागः ; तद्विरोधिषु निरसनेच्छा क्रोधः ; आगामीष्टविरोध्यनिष्टागमोत्प्रे... ग्रमी खिलमपि न वासुदेवभक्तानामस्ति, तदेकप्रियत्वेन विषयान्तरे रागाभावात् ; त... पि, भावात् ; तल्लाभालाभव्यतिरिक्तेष्टानिष्टाभावेन भयाभावश्च । इदं च, " न क्रो... ५)" (वि. स.) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । **मदेकचित्तः** इति **मन्मयाः** इत्यस्यार्थः । ... **मन्मयाः** ; तादात्म्यविकारार्थयोरत्रानुपपन्नत्वात् ; अन्तर्यामित्वविवक्षायां ... **मन्मया** इत्यत्र, 'ईश्वराभेददर्शिनः' इति **शङ्करो**क्तं शास्त्रोपक्रमादिविरोधात् श...

---

1 निष्पन्नसमाधयः दर्शनसमानाकारज्ञानवन्तः । तेषां जन्मान्तरम ... तारतम्यचिन्तनं जन्मान्तरनिरोधीति संकल्पसूर्योदये पुरुषं प्रति संकर... उपासने प्रारब्धनिवर्तनसामर्थ्याधानद्वारेति अत्रोक्तम् । एवम्भूतोप... रिति । तदर्थमेव विशब्दः ; न तु अन्तिमप्रत्ययादिविवक्षया । मयक...

तथा च श्रुतिः, "तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" (उ. ना) इति । धीराः—**धीमताग्रेसरा एवं (एव) तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥**

[1]ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११

न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपि तु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा—**येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य** प्रपद्यन्ते—**समाश्रयन्ते; तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण** भजामि—**मां दर्शयामि । किमत्र बहुना, सर्वे मनुष्याः**

स्तम् । **मामेव प्राप्नोतीत्यनेन मद्भावमागताः** इत्यस्यार्थो दर्शितः । मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतितदर्थापत्तिसूत्रादिविरुद्धत्वात्, अत्रापि 'मामेति सोऽर्जुन' इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, 'मम साधर्म्यमागताः' (१४. २) इति परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वाच्च **मद्भावमागताः** इत्यस्य मत्स्वभावमपहतपाप्मत्वादिकं प्राप्ता **इत्यर्थः** । यद्वा 'ब्रह्मैव भवति' (मु. ३. २. ९) इत्यादाविवात्यन्तसाम्यात् तद्व्यपदेशः ।

अवताररहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह **तथा चे**ति । उक्तार्थसंवादित्वं विवृणोति—**धीमताग्रेसरा** इत्यादिना ।

एवं **धीर**शब्दनिर्वचनेन प्रागुक्तभगवत्प्राप्तिपर्यन्ताभङ्गुरज्ञानवत्त्वमुक्तं भवति । **परिजानन्ती**त्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथावस्थितप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय **एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्ती**त्युक्तम् । **धीमताग्रेसरा एवे**ति **पाठे** तु विशेषविधेः शेषनिषेधः फलित इति भावः ॥ १० ॥

एवं साधुपरित्राणाद्यर्थदेवमनुष्यादिसजातीयस्वेच्छावतारवर्णनमुखेनोपासनोपयुक्तं स्वस्य सौलभ्यमुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तां दशां दर्शयति **ये यथे**ति श्लोकेन । अत्र कृष्णावतारवृत्तान्तेन सह **अर्चावतारवृत्तान्तोऽपि** संगृहीतः । **ये यथा, तांस्तथैवे**ति शब्दाः पूर्वोक्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादिनियमनिवृत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह **न केवल**मिति । **स्वापेक्षानुरूप**मिति पतित्वपुत्रत्वसारथित्ववाराहनारसिंहादिप्रक्रिययेत्यर्थः । **सङ्कल्प्य** मनोरथविषयं कृत्वेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह **समाश्रयन्त** इति । 'तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्भजनप्रकारेणाहमपि तान् भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिरासाय **तथैवे**त्यस्यार्थमाह **तन्मनीषितप्रकारेणे**ति । न तु स्वकीयपरत्वानुरूपप्रकारेणेति भावः । अत्र यथाभिलषितफलप्रदानेन पक्षपातपरिहारार्थत्वं परोक्तं पूर्वोत्तराभ्यां नात्यन्तसङ्गतम्, 'चातुर्वर्ण्यम्' (१३) इत्यादिना अर्थतः पुनरुक्तिश्च स्यात् । सेवकान् प्रति सेव्यस्य भजनं नाम सुलभदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण **मां दर्शयामी**त्युक्तम् । उक्तार्थस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्धम् । न पुनः 'यदि ह्यहं न वर्तेयम्' (३. २३) इत्यादाविव स्वस्य लोकानुविधेयानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्येहासङ्गतत्वादित्यभिप्रायेण वाङ्मनसागोचरसौलभ्यपरतां विवृणोति **किमत्र बहुने**ति । **मनुष्य**शब्दः स्त्र्यादीनामपि संग्राहक इत्यभि-

---

1 **मद्भावप्राप्तिरूपमोक्षमात्रं फलमिति न; ऐहिकानुभवमपि वर्धयामि । तदिष्टसर्वप्रकारेण च मम भाव्यो भवामीत्यर्थवर्णने अवताररहस्यचिन्तनशेषत्वं श्लोकस्य । अत्र तु प्रधानार्थसंबन्ध उक्तः ।**

मदनुवर्तनैकमनोरथाः मम वर्त्म—**मत्स्वभावं सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणैः** सर्वशः **स्वापेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानु(?)वर्तन्ते ॥ ११ ॥**

प्रायेण **सर्व**शब्दः । अत्र **वर्त्म**शब्दो न [1]साक्षात्सरणिवाचकः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् । नाप्याचारपरः, तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणत्वात् । अत एव "एवं प्रवर्तितं चक्रम्" (३. १६), "तेनैव स्थापिता ब्रह्ममर्यादा लोकभाविनी" इत्याद्युक्तशास्त्रमर्यादानुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् । अतोऽत्र सौलभ्योपदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहचेष्टासौशील्यादिस्वभावसमुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तं **मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्व**मिति । सरणिवाचकमपि हि शब्दमुपचारात् **स्वभाव**विषयतया प्रयुञ्जते । यथा "कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयीत्थम्" इति । **मनुष्याः** इत्यनेन सूचितमुच्यते **योगिनामि**ति । योगपरिशुद्धमनसां वाङ्मनसागोचरमपि मांसचक्षुषो मनुष्या बाह्येन्द्रियैरप्यनुभवन्तीत्यर्थः । प्रियतमपितृपुत्रसुहृद्भ्रातृभृत्यसारथित्वादिरूपाणि अर्चावताररूपाणि च **सर्वशः** इत्यनेन विवक्षितानीत्याह **स्वापेक्षितै**रिति । [2]**अनुभूयानु(?)वर्तन्ते** अनुभवन्तो वर्तन्त इत्यर्थः । अलङ्करणयात्रोत्सवसेवादिर्वाऽत्र **प्रकारः** । अत्र **योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि, चक्षुरादिकरणै**रिति वचनादर्चावताररूपेऽपि पररूपत्वानुसन्धानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति, 'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' इति । वक्ष्यति च भगवान्, 'भुजैश्चतुर्भिः' (वि. ध. १०३. ३०) इत्यादि । एवं प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेकं सारथ्यादिना पश्यतोऽपि पाण्डवस्योपासिसिषापूर्त्यर्थं कण्ठोक्त्याऽप्युपदिदेश ।

नन्वेतावताऽपि चोद्यानुमानतर्काणां कः परिहार उक्तो भवति ? ॥ तदुच्यते—हेयप्रत्यनीकः स्वयं हेयं कथमुपाददीतेति चोद्यम् अवतारादेर्हेयत्वाभावादेव निरस्तम् । तदभावश्चाकर्मवश्यत्वाप्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिभिः । पुण्यपापाद्यभावे नियन्त्रन्तराभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् । हिताहिताज्ञानाशक्त्यादिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलयाऽवतरतोऽस्याहिताभावात् तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोद्यं तु साधुपरित्राणादिप्रयोजनवर्णनेनापाकृतम् । यत्तु साधुपरित्राणादौ सङ्कल्पमात्रेणापि शक्ये किमवतारादिनेति, तदपि 'परित्राणाय साधूनाम्' (८) इत्यत्र **मत्समाश्रयणे**त्यारभ्य **आलापादिदानेन तेषां परित्राणाये**त्यन्तेन भाष्येण, 'धर्मसंस्थापनार्थाय' इत्यत्र **आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेने**त्यनेन, **ये यथा** (११) इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम् ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान् अकर्मवश्यत्वात् मुक्तात्मवदिति-तत्रेश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोर्धर्मिग्राहकबाधाश्रयासिद्धी । किंच किमत्र कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः ? उताकर्महेतुकजन्मादिरहित इति ? अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित इति ? न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजकत्वात् । न हि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि निवर्तयति । निषेध्यस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च ; यथाऽग्नेर-

---

1 **मम वर्त्म—मत्प्रापकं भक्तिप्रपत्तिरूपमार्गमित्युक्तौ सर्वमनुष्यग्रहणं न स्यादिति ।**

2 **अनुवर्तन्त इत्यत्र अनु इत्यस्य अनुभूयेत्यर्थस्योक्तत्वात् पुनः अनुशब्दप्रयोगः भाष्ये टीकायाञ्च न स्यात् ।**

इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविध-कर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः। क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥

नौष्ण्यानुमाने। न तृतीयः; दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्। मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहः, "जक्षत् क्रीडन् रममाणः" (छा. ८. १२. ३), "स एकधा भवति त्रिधा भवति" (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतिसिद्धः॥ तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति चेत्, तदा को दृष्टान्तः? घटादिरिति चेन्न; तत्र शरीरपरिग्रहाद्यभावस्य अचेतनत्वोपाधिकत्वात्। एतेन—यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य इति व्यतिरेकोऽपि भग्नः॥ यस्त्वीश्वरनियोगाविषयत्वादिति—सोऽपि प्रथमेन तुल्यार्थः; पुण्यपापनिरूपकशास्त्रस्यैवेश्वराज्ञारूपत्वात्। यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहितः, न स तद्वानिति—तदप्यसत्; उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे त्वप्राकृताकर्मनिमित्तावतारोपादाननित्यविग्रहसद्भावोपपादनात् हेत्वसिद्धेः। निमित्तविवक्षया प्रयोगे तु संकल्पादिनिमित्तोपपादनात्। सामान्यविवक्षाऽपि तत एवोक्तोत्तरा। एवं संकुचितज्ञानशून्यत्वादित्यादिष्वपि धर्मिग्राहकबाधादिकं भाव्यम्। साध्यप्रयोजनरहितत्वादित्यत्र हेत्वसिद्धिश्च, साधुपरित्राणलीलादिप्रयोजनस्योक्तत्वात्। तथाऽपीदानींतनं सुखं तदा (प्राक्) नास्तीति तेनांशेनापूर्णत्वं प्रसज्यत इति चेत्—नेदमपूर्णत्वम्; इष्टविघाताभावात्। इच्छाकाले च तत्सिद्धेः। तदानीमपि यदीच्छेत्, सिध्येदिति योग्यतासद्भावात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्रागपीश्वरेण सर्वज्ञेन स्वसुखतयाऽनुसंधीयमानत्वात्। एवमतीतेऽपि भाव्यम्। भविष्यतोऽपि सुखत्वेन प्रकाशमानत्वे किमर्था तत्रेच्छेति चेत्, उत्पत्त्यर्थेति ब्रूमः। तया किं प्रयोजनमिति चेत्—सैव। सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयोर्नास्तीति तयोः कालयोरपूर्णत्वमिति चेन्न, तत्कालीनतया तथैव सर्वदा ज्ञायमानया पूर्णत्वात्। ननु कस्यचिदिष्यमाणत्वं तदलाभे दुःखादिति चेन्न, तल्लाभस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तेः। अशक्तस्य हि तदिच्छतस्तदसिद्धेर्दुःखं जायते; शक्तस्य तु तदिच्छैव तत्सुखत्वं पुष्यतीति न संकटं किंचिदिति॥ एतेन साध्यप्रयोजनरहितत्वे हेतौ मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधनविकलः, 'जक्षत्क्रीडन्' इत्यादिश्रुतेः॥ ये तु परमसाम्यापन्नदृष्टान्तेन सर्वज्ञत्वादित्यादिहेतवः, तेष्वपि साध्यविकलत्वादिदोषः समानः। प्रसङ्गाश्चानुमानवत् व्याप्त्याद्यभावेन दूषिता इति।

तदेवं सिद्धं—जन्मादिकमीश्वरस्य सत्यम्, तत्प्रतिपादकं च वचः प्रमाणमिति। यत्तु अवतारेषु दुःखशोकभयादिकं क्वचिदुच्यते, तदस्यापहतपाप्मत्वादिबलात् "तेन वञ्चयते लोकान्" (भा. उ. ६७. १५) इत्यादिवचनबलाच्चाभिनयमात्रं मन्तव्यमिति॥ ११॥

एवमध्यायार्थतयाऽभिहितेषु षट्सु प्रसञ्जकं प्रासङ्गिकं चोक्तम्; अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते। तत्राधिकारिविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूपविषयौ द्वावित्यवान्तरविषयविभागः। तदिदमभिप्रयन् प्रथमं श्लोकमवतारयति **इदानी**मिति। **काङ्क्षन्तः**

सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं [1]काङ्क्षमाणाः (**काङ्क्षन्तः ?**) **इन्द्रादिदेवतामात्रं यजन्ते— आराधयन्ति, न तु कश्चिदनभिसंहितफलः इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजते । कुत एतत् ? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके** [2]कर्मजा **पुत्रपश्वन्नाद्यादिसिद्धिर्भवति । मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयतया अविवेकिनः** क्षिप्रफला**काङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थतया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते ; न तु कश्चित् संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षुः उक्तलक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥**

इत्यत्र विशेषनिर्देशाभावात् **सर्व एव पुरुषा** इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया संभाव्यन्ते, तेऽपि हि प्रथमं त्रिवर्गप्रवणा इति **एव**काराभिप्रायः । **कर्मणां सिद्धिम्** इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासायोक्तम् **फलम्**मिति । **इह**शब्दाभिप्रेतमाह **इन्द्रादिदेवतामात्र**मिति । [3]इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । 'यज देवपूजायामि'ति धात्वर्थव्यञ्जनाय **आराधयन्ती**त्युक्तम् । एतेन तत्तद्देवताराधनभूतानां दानहोमादीनामपि संग्रहः। **सर्वाणि कर्माणी**त्यनन्तरमेनत् व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयोगाधिकारिदौर्लभ्यमाह **न तु कश्चि**दिति। **सर्वयज्ञानां भोक्ता**रमित्यनेन 'अहं हि सर्वयज्ञानाम्' (९. २४), 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५. २९) इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपर**हि**शब्दार्थव्यञ्जनाय **शङ्कते कुत एत**दिति । महति फले स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किंनिबन्धनेत्यर्थः । **क्षिप्रमानुष**शब्दाभ्यां कालतो देशतश्चासत्तिरुच्यते । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' (यजु. २. १. १) इत्यादिकं **क्षिप्र**शब्देन स्मारितम् । **अस्मिन्नेवे**त्यनेन मानुषशब्दफलितदेशासत्तिद्योतनम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाच्च क्षुद्रेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा स्यादिति भावः । मानुषलोकौचित्येन सिद्धिं विशेषयति **पुत्रपश्वि**त्यादि । अपवर्गफलप्रकरणफलितमाह **मनुष्ये**ति । अतिशयितफलसद्भावेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षायां तदनुषङ्गिदुःखसन्तानानुद्वेगे च हेतुं दर्शयन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च सङ्कलय्य वाक्यार्थमाह **सर्व एवे**ति । **लौकिका** इति त्रिवर्गप्रावण्यनिदर्शनार्थमुक्तम् । **अविवेकिनः** । अविवेकित्वादित्यर्थः । **क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण** इति क्षुद्रत्वनश्वरत्वदुःखानुबन्धित्वादिदोषपुञ्जानादरेण 'वरमद्य काकः श्वो मयूरात्' इतिवन्मन्यमाना इति भावः । उपलक्षणोपलक्ष्यभूतैहिकामुष्मिकसङ्कलनेनोक्तम् **पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गा**दीति । एतेन 'कर्मणां सिद्धिम्' इत्यत्र **सिद्धि**शब्दः सामान्यविषय इति दर्शितम् । **सर्वाणि कर्माणि** यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

---

1 अत्र "काङ्क्षन्त" इत्येव पाठः स्यात्; उत्तरत्र सततं कीर्तयन्त इत्यत्रैव काङ्क्षमाणशब्दसमर्थनात् ।

2 कर्मजेति ज्ञानजमोक्षसिद्धि व्यावृत्तिः । मोक्षसिद्धिः कर्मयोगप्रयोज्या; न साक्षात् तज्जा ।

3 इह सिद्धिमित्यन्वयो नापेक्षितः; उत्तरार्धे तदुक्तेः। अत इह देवताः इत्यन्वये अवधारणात् प्रकृतिमण्डलमात्रवर्तिदेवता इति सिध्यति ।

यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुमाह—

[1]चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३

चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्म-विभागेन च **विभक्तं मया सृष्टम्** । सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्ष्यते, मयैव चोपसंह्रियते । तस्य—**विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि** ॥ १३ ॥ **कथमित्यत्राह—**

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिम्पन्ति—**न मां संबध्नन्ति । न मत्प्रयुक्तानि**

नन्वक्षीणानन्तपापसंचयत्वं सर्वेषां समम् । ततश्चाविवेकित्वात् क्षिप्रफलकाङ्क्षित्वमपि समानम् । अतः कस्यापि मुमुक्षाविरहान्मोक्षोपायशास्त्रमप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन तत्परिहारः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **यथोक्ते**ति । पूर्वश्लोकोक्तेषु देवतान्तराधीनेषु क्षुद्रफलेष्वपि सर्वकर्तुः स्वस्यैव हेतुत्वं **चातुर्वर्ण्य**मित्यादिना दर्शितम् । व्यष्टिसृष्ट्यन्तर्गतचातुर्वर्ण्यैकदेशं समस्तव्यष्टिसृष्टिसंग्रहार्थमित्यभिप्रायेण **चातुर्वर्ण्यप्रमुख**मित्युक्तम् । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्ट्युपादानम् । **गुणकर्मविभागशः** इत्येतत् प्रपञ्चयिष्यमाणसत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण **सत्त्वादी**त्युक्तम् । सत्त्वादिमूलत्वात् सर्व-व्यापाराणां **तदनुगुणे**त्युक्तम् । 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' (भा. आश्व. ४०. ११) इत्यादिगुणविभागः, 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' (गी. १८. ४१) इत्यादिकर्मविभागः । **शमादिकर्मे**ति—शमाद्यनुष्ठेयमि[2](यकर्मे)त्यर्थः। 'शमो दमः' (१८. ४२) इत्युपक्रम्य, 'ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्' इति वक्ष्यते । एवं देवतिर्यङ्मनुष्यादिजातिषु वाराहपाद्मेशानकल्पादिषु च पुराणादिषु प्रपञ्चितस्तत्तद्गुणोद्रिक्तो विषम-सृष्टिप्रकारो द्रष्टव्यः । श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुतयेश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह **सृष्टी**ति । एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्यापि स्वकर्तृकत्ववचनात्, "सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते" (वि. ध. ६८. ५१) इत्यादेरर्थोऽप्युक्तो भवति । सूत्रितं चैतत्, "संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्" (ब्र. २. ४. १७) इति ॥ १३ ॥

एककार्यापेक्षयैकस्यैव कर्तृत्वं तदभावश्चेति व्याहतमित्यभिप्रायेण चोदयति **कथ**मिति । कर्तृत्वं तावत् मुख्यम् ; अकर्तृत्वं तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावादुच्यत इति व्यञ्जयति **यत** इति । **कर्मशब्दो**ऽत्र न पुण्यपापविषयः, प्रकृतानुपयुक्तत्वात् इदानीं कर्मवश्यत्वशङ्काभावात्। शङ्कितविरोधपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्त-त्वात्, अनपेक्षितविधानादपेक्षितविधानप्राबल्याच्च इत्यभिप्रायेण **इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणी**-त्युक्तम् । **न मां लिम्पन्ती**त्यस्य मुख्यासङ्गतेर्लक्ष्यं तावदाह **न मां** [3]**संबध्नन्ती**ति । कथमेतावता विरोधपरिहार इत्यत्राह **न मत्प्रयुक्तानी**ति । वैषम्यांशे विशेषहेतुत्वं निषिध्यत इति न विरोध इति

---

1 ननु स्वतन्त्रेण प्रजापतिना, अनेन प्रसविष्यध्वमिति सहयज्ञप्रजासृष्टिः कृता । अतः अनिर्मोक्ष एवेत्यत्राह चातुरिति । 2 शमशब्दोऽनुष्ठेयेन्द्रियनियमनपर इति भावः । 3 लेपस्य संबन्ध-विशेषत्वात् बन्धविशेषत्वाभावात् लक्ष्यार्थौचित्याय समित्युपसर्गः । विवक्षया सकर्मकत्वम् ।

तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि । सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्मविशेषप्रयुक्तानीत्यर्थः। अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता ; यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेबराः सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादिहेतु[भिः]स्वकर्मानुगुणं भुञ्जते ; सृष्ट्यादि[फले]कर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा । तथाऽऽह सूत्रकारः—वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् (२. १. ३४) इति । तथा च भगवान् पराशरः—"निमित्तमात्रमेवा[यं]सौ सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वेदं नान्यत् किंचिदपेक्षते । नीयते

भावः । कस्तर्हि विषमसृष्टेर्विशेषहेतुरित्यत्राह **तानी**ति । उक्तहेतुवशादकर्तृत्वव्यपदेशौचित्यं निगमयति **अत** इति । **प्राप्ताप्राप्तविवेकेन** पुण्यपापतारतम्यानुगुणसुखदुःखादिविषमसृष्टितारतम्यदर्शनकृतविशेषनिष्कर्षेणेत्यर्थः । यथा विचित्रेष्वङ्कुरेषु क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं [तु] स्वबीजवैचित्र्यहेतुकम्, तद्वदिति भावः । एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृत्वमुक्तम् । अथ विशेषसृष्टिफलनिस्स्पृहत्वेनाकर्तृत्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण **न मे कर्मे**त्यादिकं व्याख्याति **यतश्चे**ति । स्वस्य स्पृहानिषेध इतरेषां स्पृहासत्त्वाभिप्राय इति व्यञ्जनाय **सृष्टा** इत्यादिकमुक्तम् । **सृष्टाः क्षेत्रज्ञा** इति कर्मनिर्देशेन भोक्तृत्वदशापन्नक्षेत्रज्ञसिद्ध्यर्था सृष्टिरित्यभिप्रेतम् । भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते **सृष्टिलब्धकरणकलेबरा** इति । न हि मदीयकरणादिलाभार्था सृष्टिरिति भावः । **फलसङ्गादिहेतु**शब्दो बहुव्रीहितत्पुरुषयोरन्यतरेण स्वकर्मविशेषकः । **फलसङ्गादिहेतुभि**रिति वा पाठः । स्वकर्मानुगुणं, न तु तन्निरपेक्षकेवलमत्सङ्कल्पविशेषानुगुणमिति भावः । **कर्मफल** इत्यत्रापि कर्मशब्दः प्रकृतसृष्ट्यादिकर्मविषयः ; फलस्वभावात्तु पुण्यपापरूपं कर्म फलितमित्यभिप्रायेण **सृष्ट्यादि[फले]कर्मफले** चेत्युक्तम् । प्रवाहानादिवासना[दि]मूलतत्तदिच्छानुरूपं प्रवर्तयन् तत्तदिच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुणं फलं प्रयच्छामि ; न तु स्वेच्छानुरूपं प्रयच्छामि ; नापि स्वातन्त्र्यमात्रेण विषमं फलं ददामि ; न च स्वप्रयोजनार्थं परान् पीडयामीत्येतदखिलमपि **न मे स्पृहे**त्यन्तेनोक्तं भवति । "अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्" (भा. आ. १. २७९) इति **पञ्चमवेदे गीतोपनिष**त्संग्रहीतुः शारीरकसूत्रेणोक्तार्थं संवादयति **तथाऽऽहे**ति । तत्पितुर्देवतापारमार्थ्यविदो वचनं च दर्शयति **तथा चे**ति । तत्र हि वराहप्रादुर्भावमभिधाय, "भूराद्यांश्चतुरो लोकान् पूर्ववत् समकल्पयत्" (वि. १. ४. ४९) इत्यन्तेन पृथिवीसमुद्धरणभूपर्वतादिविभागलोकविभागादिकमुक्त्वा, "ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः । चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः" (वि. ४. ५०) इति चतुर्मुखशरीरस्य भगवतो विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्वर्तिसृष्टिरेव प्रसक्ता । ततो 'निमित्तमात्रम्' (वि. १. ४. ५१, ५२) इति श्लोकद्वयमुक्तम् । अनन्तरं च "यथा ससर्ज देवोऽ[सौ]यं देवर्षिपितृदानवान् । मनुष्यतिर्यग्वृक्षादीन् भूव्योमसलिलौकसः ॥" इत्यादिः । "विस्तरात्" (वि. १. ५. १, २) इत्यन्तो मैत्रेयप्रश्नोऽपि देवादिविषमसृष्टिविषयः । प्रतिवक्त्रा च भगवता **पराशरेण**, "मैत्रेय कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः । यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान् विभुः ॥" (वि. १. ५. ३) इत्यारभ्य, "किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि" (वि. १. ५. २६) इत्य-

तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥" (वि.पु.१.४.५१,५२) इति । सृज्यानां देवादीनां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः ; देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूत-क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव । अतो निमित्तमात्रं मुक्त्वा -सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मुक्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्रभावे नान्यदपेक्षते ; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादि-वस्तुभावं नीयत इत्यर्थः ।

न्तेनाल्पविस्तरे कृते, पुनरतिविस्तरे मैत्रेयेण पृष्टे, "कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशला[:] कुशलैस्तु ताः । ख्यात्या तयाऽप्यनिर्मुक्तास्संहारेऽप्युपसंहृताः । स्थावरान्ताः सुराद्याश्च प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः" (वि. पु. १. ५. २८) इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिविषमसृष्टिर्हि प्रपञ्च्यते । अतः पूर्वापरपर्यालोचनया सृज्य शब्देनात्र देवमनुष्यादयः सृज्यविशेषा निर्दिश्यन्ते ; **शक्तिशब्देन** च तत्तत्कर्मैव । वक्ष्यति हि कर्म-ण्यपि शक्तिशब्दम्, "अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते" (वि. पु. ६. ७. ६१) इत्यादौ । निमित्तमात्रमिति च नोपादानत्वनिषेधः, ; श्रुतिस्मृतिसूत्रपूर्वापरकोपप्रसङ्गात् । अतस्तत्तत्कर्मविशेष-प्रयुक्ततया प्रकरणोदितविषमसृष्टेर्वैषम्यांशं प्रति प्राधान्यमनेन निषिध्यते, "मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्" (गी. ११. ३३) इतिवत् । "प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः" (वि. १. ४. ५१, ५२) इति ह्यत्राप्युच्यते । नन्वेवं सति अप्रधानत्वमीश्वरस्योक्तं स्यात् । तदपि सूत्रादि-विरुद्धम् । कर्तृत्वविरुद्धं च; 'स्वतन्त्रः कर्ता' (अष्टा.१.४.५४) इति हि कारकचक्रं प्रति प्राधान्यं कर्तृलक्षणं स्मरन्ति । अतोऽयं प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत् — तन्न ; [illegible] । उपादाने **करण**शब्दानौचित्याच्च । न चास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करणभूतस्यादृष्टस्यापि तत्सा-पेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षागमसाधारणकारणान्तरनैरपेक्ष्यं चोच्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति **सृज्याना**मिति । सृज्यशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः **क्षेत्र-ज्ञाना**मित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसहपठितनिमित्तपरत्वव्युदासायाह **कारणमात्र**मिति । 'सृज्यशक्तयः' इत्यत्र समानाधिकरणसमासभ्रमव्युदासाय **सृज्यभूते**त्यादि उक्तम् । प्रलयकाले करणकले-बरादिरहितानामविभागापन्नानां कथं कर्मेति शङ्काव्युदासाय **प्राचीने**त्युक्तम् । पूर्वकल्पसंभवशरीरैः कर्माणि निष्पन्नानि, "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" (ब्र. कै. प. २६. ७०) इति हि स्मरन्ति; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽप्यत्यन्ताविभागः । सूत्रितं चैतत्, "न कर्माविभागादिति चेन्नानादि-त्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" (ब्र. २. १. ३५) इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकरणादिसिद्धसृज्यविशेष-विषय इत्यभिप्रायेण **इदं क्षेत्रज्ञवस्त्वि**त्युक्तम् । 'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां नीयते' इत्युक्ते अवस्थान्तरं नीयत इत्येवोक्तं भवति ; प्रागसतस्सत्तायोगित्वविवक्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात् । 'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । तच्चावस्थान्तरमस्मिन् प्रकरणे प्रलयदशापन्नानां देवादि-भाव एवेत्यभिप्रायेण **देवादिवस्तुभाव**मित्युक्तम् । तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उपपादितः । उक्तार्थस्य

एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितं च यो मामभिजानाति, स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न संबध्यते। मुच्यत इत्यर्थः॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतम् । तस्मात् त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं—पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणाकारं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥ वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः। तत् ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किंरूपम्, अकर्म च किम्। अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञान-

---

प्रकृतोपयोग उच्यते [1]इति मामित्यादिना। इतिशब्दः चातुर्वर्ण्यमित्यादिकं सर्वं परामृशतीत्यभिप्रायेणाह एवमिति। कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशेऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात्सर्वकर्मविनाशायोगात्, 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्यनन्तरवाक्यानुरोधाच्च संकोचे कार्ये, प्रकृतोपयुक्तो विशेषोऽयमेवेत्यभिप्रायेण कर्मयोगारम्भविरोधिभिरित्यादि उक्तम्। विरोधित्वेऽवान्तरव्यापारकथनं फलसङ्गादिहेतुभिरिति। यद्वा फलसङ्गादिना कृतत्वात् फलादिद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः। अत्र प्राचीनशब्देन, 'निष्पन्नोपासनस्य उत्तराघाश्लेषः' इत्यभिप्रेतम्। प्राचीनैः प्रागेव बद्धस्य कस्तैर्बन्ध इत्यत्राह मुच्यत इत्यर्थ इति। एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुरुक्तः ॥ १४ ॥

तत्पूर्वकं कर्मयोगं शिष्टानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रढयन् अर्जुनं प्रत्यनुशास्ति एवमिति श्लोकेन। एवमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। 'ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्वं सूचितम्। 'कर्मभिर्न स बध्यते' इति च पूर्वमुक्तम्। अतो विरोधिपापनिवर्तनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय ज्ञात्वा विमुक्तपापैरित्युक्तम्। कर्मशब्दोऽत्र मुमुक्षुकर्तव्यविषयत्वात् व्यवहितमपि प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण उक्तलक्षणमित्युक्तम्। त्वंशब्दो गृहीतस्वयाथात्म्योपदेशतां सूचयतीत्यभिप्रायेण त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप इत्युक्तम्। इमं विवस्वते (४. १) इत्यादावुदाहृता[अ?]नुष्ठातारः पूर्वैरिति परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेण विवस्वन्मन्वादिभिरित्युक्तम्। पूर्वतरमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वव्युदासायाह पुरातनमिति। तदभिप्रेतमाह तदानीमेव मयोक्तमिति। एवं प्रवाहानादित्वमिह विवक्षितम्। कर्मयोगस्वरूपनिष्कर्षोपोद्घातरूपत्वादस्य वक्ष्यमाणाकारमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

किं कर्मेति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पृथक् ज्ञातव्यभ्रमः स्यादिति तद्व्युदासायाह वक्ष्यमाणस्य कर्मण इति। "कर्मण्यकर्म यः पश्येत्" (४. १८) इत्यादिना कर्माकर्मणोर्द्वयोरप्येककर्मयोगांशत्वं हि वक्ष्यते; अत्रापि श्लोके तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीति उच्यत इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम्। दुर्विज्ञानत्वज्ञापनायाह मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयमिति। अकर्मेति कर्माभावादिव्युदासायाह आत्मनो याथा-

---

1 भाष्यगतस्य एवंशब्दस्यमूलस्थ—इतिशब्दव्याख्यारूपत्वज्ञापनाय स्वयं मूलमुद्गृह्णाति इति मामित्यादिनेति। नैतत् भाष्ये आवश्यकम्।

मुच्यते ; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किंरूपमित्युभयत्र कवयः—विद्वांसः यथावन्न जानन्ति । एवमन्तर्गतज्ञानं यत् कर्म, तत् ते प्रवक्ष्यामि, अनुष्ठानात्—संसारबन्धात् मोक्ष्यसे । कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६

कुतोऽस्य दुर्ज्ञानतेत्यत्राह—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

यस्मात् मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति; विकर्मणि च । नित्यनैमित्तिकरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधतां [प्राप्तं] कर्म विकर्म । अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति । गहना—दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्तव्यज्ञानमिति । अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय कर्तुरित्युक्तम् । 'कवयः क्रान्तदर्शिनः' इत्यर्थान्तरप्रसिद्धेरत्रानुपयोगाच्च विद्वांस इत्युक्तम् । मोहिताः इत्यत्राज्ञानमन्यथाज्ञानं च । तदुभयसंग्रहायाह यथावन्न जानन्तीति । मोहिताः शिष्टाः अपीति शेषः । किं कर्म । द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि', 'कुरु कर्मैव' (३. ८), 'गहना कर्मणो गतिः' (४. १७) इति पूर्वापरपरामर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छब्दवैशिष्ट्यं व्यनक्ति एवमन्तर्गतज्ञानमिति । संसारान्मोक्षादिपरप्रयोजनविवक्षयोक्तम् ज्ञात्वा मोक्ष्यस इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठायेति कुतो लब्धमित्यत्राह कर्तव्यकर्मज्ञानमिति । अत्र ज्ञात्वेति पदमजहल्लक्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्णाति ; 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' (४. १५) ह्यनन्तरमेवोक्तम् ; अन्यथा कर्मानुष्ठानविधिविरोधश्च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्ते अनन्तरं कर्मोपदेशाभावात्, कर्मणो ह्यपीत्यादि तु कस्मादुच्यते इत्यत्राह कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण बोद्धव्यांशविशेषनिष्कर्षपरमिति व्यञ्जनाय कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । गहना कर्मणो गतिः इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मशब्देन "पाषण्डिनो विकर्मस्थान्" (वि. ३. १८. ९७) इत्यादाविव न विरुद्धं कर्मोच्यते, तस्यात्रोपयोगाभावात् ; अतोऽत्र विशब्दोऽनुष्ठेयवैविध्यपरः ; वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूपं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह नित्येति । आदिशब्देन रक्षणतदुपायप्रवृत्त्यादि गृह्यते । अत्र विकर्माकर्मशब्दयोः प्रतिषिद्धकर्मतूष्णींभावपरत्वेन परव्याख्यानं 'गहना कर्मणो गतिः' इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्मोपलक्षणार्थत्वं क्लिष्टम् । एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वैदमर्थ्येन व्याख्यानं निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात्, हेत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहनत्वं दुष्प्रवेशत्वम् ; तच्चात्र ज्ञानत इत्यभिप्रायेण दुर्विज्ञानेत्युक्तम् ॥

'नैव किञ्चित्' ... 'कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारम्' इति रीत्या कर्माभावतदैवार्थः ।

ाद्धयं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं प्र-

लत्वैकशास्त्रार्थत्वानुसन्धानम् । "तदेतत् व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका"

विोक्तमिति नेह प्रपञ्च्यते । कर्माकर्मणोर्बुध्यत्वमाह—

[illegible] यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

शब्देनात्र कर्मेतरत् प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं

कर्मणि चाऽऽत्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत् । किमुक्तं भवति ? क्रिय-

आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्म(कर्मण्य)योग्य—

कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति ; क्रियमाणे हि कर्मणि कर्तृभूतात्मयाथात्म्य-

सति तदुभयं संपन्नं भवति । एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भं कर्म यः पश्येत्

न्—[स] कृत्स्नशास्त्रार्थवित्, मनुष्येषु च युक्तः—मोक्षायार्हः, स एव कृत्स्नकर्मकृत्

ननु मुमुक्षोः फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यमिति शङ्कायां वक्तव्यं परिशेषयितुं तस्योक्त-

विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणमित्यत्राह तदेतदिति । नेह प्रपञ्च्यते अस्माभिर्भगवता वेति

. एवमुपोद्घातः स्थितः ; अथ प्रकृतमुपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह कर्माकर्मणोरिति । कर्मण्यकर्म

पश्येदिति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते । अकर्मणि च कर्म यः इति तु ज्ञाने । अकर्मशब्दस्यात्र

ककर्माभावस्वतन्त्रज्ञाननिष्ठाविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसत्त्या च सिद्धमाह अकर्मेति ;

कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः । अन्वयार्थं दर्शयति कर्मणीति । अवधारणं शङ्काहेतुभूतविरोध

नेन ज्ञानकर्मणोरन्वितत्वपरिहारार्थम् । नन्विदमयुक्तम्, अन्यानुष्ठानेऽन्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्,

स्मिन्ननुष्ठीयमाने तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात् ; अन्यस्मिंश्चानुसन्धीयमाने तदन्यस्य कर्तुमशक्य-

अन्यतरेतरदर्शने च तदन्यप्रतिक्षेपश्च स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति किमुक्तं भवतीति । यदेतत्

युगपदशक्यत्वं चोदितम्, तत् किं शास्त्रार्थत्वाकारभेदेन, अन्यथा वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति

क्रियमाणमेवेति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मणः उपायतया विहितत्वेन परस्परमन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थ-

त्वमिति भावः । एतेन परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिक्षेपशङ्काऽपि प्रत्युक्ता । द्वितीयेऽपि

स्वरूपभेदमात्रेण दुष्करत्वम्, उत विरुद्धत्वात् ? न प्रथमः ; एकेनैव प्रेक्षणगमनभाषणादेर्युग-

पदनुष्ठानात् । न द्वितीयः ; गमनस्थानयोरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । न चानुपयोगः, ध्यानवि-

विशिष्टविषनिर्हरणार्थचेष्टाजपादिन्यायादित्यभिप्रायेणाह क्रियमाण इति । तदुभयम्—कर्मणो ज्ञान-

विशिष्टत्वं ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च । बुद्धिमानित्यत्र "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संस-

र्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः" (अष्टा. वा. ५. ९४) इति प्रत्ययवशात् प्रकृष्टा बुद्धिर्विवक्षिता ;

कृत्स्नशास्त्रार्थविदिति । कृत्स्नकर्मकृदिति पुनरन्तरमुच्यते ; तदनुरूपैव च बुद्धिरत्राभिधेयेति

बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृदिति ज्ञानेऽनुष्ठाने च [illegible] तद्दर्शनफलयोग्यत्वमेव हि यो-

[illegible] शब्देनात्राभिधेयमित्यभिप्रेत्य मोक्षायार्ह इत्युक्त-

कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥ १९

यस्य **मुमुक्षोः** सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वका नित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामवर्जिताः **फलसङ्गरहिताः**। सङ्कल्पवर्जिताश्च; **प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं** सङ्कल्पः; **प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया** तद्रहिताः। तम् **एवं कर्म कुर्वाणं पण्डितं**

वाक्यभेदे सिद्धे **कृत्स्नकर्मकृदि**त्येतदपि भिन्नवाक्यमेव भवितुमर्हति; ज्ञानफलयोः पौष्कल्यस्येवानुष्ठानपौष्कल्यस्यापि प्रशंसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दानुषङ्गमाह **स एव कृत्स्नकर्मकृदि**ति ॥

प्रत्यक्षेणेति। प्रत्यक्षविरुद्धं न शास्त्रेणोपपत्त्या वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः। **क्रियमाणस्ये**ति। न हि चिरप्रध्वस्तं स्मृतिविषयापन्नं ज्ञानमात्रपरिशेषाद् ज्ञानाकारमित्युच्यते, किंतु क्रियमाणमेवेदं कर्मेति भावः। यद्वा **प्रत्यक्षेण, क्रियमाणस्ये**ति पदाभ्यां ज्ञानविषयस्य ज्ञानकार्यस्य च कथं ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम्। **कथमुपपद्यत** इति। नेदमुपपत्तिसहम्; [1]यदिपरं दृष्टिविधानादाविव भावनीयम्। तदा आत्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भमित्यादि नोपपद्यत इति भावः। **सर्वशब्दासङ्कोचात् द्रव्यार्जनादि**संग्रहः। **कामसङ्कल्पवर्जिता** इत्यत्र न तावत् काम एव सङ्कल्प इति समासः, पर्यायत्वादिप्रसङ्गात्। नापि कामानां सङ्कल्प इति, उपयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे संभवति एकपदार्थप्रधानतत्पुरुषायोगात्। अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवार्थ इत्यभिप्रेत्याह **कामवर्जिता** इति। **वर्जित**शब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरात्मक इति सूचितम्। कर्मप्रकरणे कामो हि फलसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह **फलसङ्गरहिता** इति। सङ्कल्पोऽत्र न कर्मानुष्ठानसङ्कल्पः, तदभावेऽनुष्ठानायोगात्। नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन कृतकार्यत्वात्। अतोऽत्र प्रकृतिवियुक्तात्मोपदेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्येति। एकमित्येकीकारे, **कल्पः** भ्रान्तिज्ञानम् **प्रकृत्ये**ति। देहरूपेण परिणतयेति शेषः। तद्गुणैरात्मन एकीकरणं नाम—गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वहेतुत्वानुसन्धानम्; यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वरजस्तमसां देवत्वमनुष्यत्वादिसंनिवेशानां स्थौल्यकार्श्यशुक्लकृष्णादीनां च स्वमात्मानं प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम्। एतेन [2]अस्वे गृहादौ स्वमिति बुद्धिरपि संगृहीता भवति। एवंविधकामसङ्कल्परहितत्वे पण्डितशब्दाभिप्रेतं हेतुमाह **प्रकृतिवियुक्ते**ति। **पण्डितं**

---

1 [illegible] प्राचीनग्रन्थ[illegible]मालादौ बहुलेयं। [illegible]अनेऽपि [illegible]। तदर्थस्तु [illegible] किञ्चित् वक्तव्यम् [illegible] वक्ष्यमाणमिति। [illegible] दर्शितादिशा। अत्र तु [illegible] वाक्यान्तरस्वरसत्वात निर्वाहः स्यात्, यदि तु दृष्टिविधिरिष्यते तदैवेति।

2 संकल्पप्रभवान् कामान् 6-24 इत्यत्रोक्तरीत्या [illegible] अस्वे विद्वदविद्वत्साधारणम्, संकल्पवर्जनं विदुषः।

कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञाः । अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

एतदेव विवृणोति—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥

कर्मफलसङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः—नित्ये आत्मन्येव तृप्तः, निराश्रयः—अस्थिरप्रकृतौ आश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् कर्म करोति—कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१

हेयोपादेयभूतदेहात्मादिविवेकज्ञानवन्तम् । ऊहापोहक्षमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डितशब्दस्य **तं पण्डितमि**त्युद्देश्यनिवेशः, पापनिवर्तकत्वलक्षणज्ञानप्राशस्त्यविध्यौचित्यात् । अप्रस्तुतस्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं **कर्मान्तर्गते**ति । न ह्यत्र क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दह्यते, निष्फलत्वप्रसङ्गात् । नाप्युत्तरम् ; तस्य [1]विद्यामाहात्म्यनिरस्यत्वात् ; अतः **प्राचीने**त्युक्तम् । **तत्त्वज्ञा** इति । प्राप्यस्य प्राप्तुश्चात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यासन्दिग्धाविपरीतस्वरूपज्ञाः **बुध**शब्देन विवक्षिता इति भावः । शङ्कोत्तरत्वं निगमयति अत इति ॥ १९ ॥

अनन्तरश्लोकस्यार्थान्तरपरत्वपौनरुक्त्ययोर्व्युदासायाह **एतदेव विवृणोती**ति । **नित्यतृप्त** इत्यत्र नित्यं तृप्त इति नार्थः, तृप्तिहेत्वनुक्तेः ; कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वेति कामवर्जितत्वविवरणेन अनित्यत्यागे अभिहिते **सङ्कल्पवर्जित**त्वविवरणतया नित्यस्वीकारस्य च वक्तुमुचितत्वादित्यभिप्रेत्य **नित्ये आत्मन्येव तृप्त** इत्युक्तम् । **निराश्रयः** इत्यत्र न तावत् आश्रयभूतदेशादिमात्रं निषिध्यते, तत्परित्यागस्य अशक्यत्वात् ; अतोऽत्र लौकिकानां य आश्रयणीयत्वबुद्धिविषयः, तस्याऽऽश्रयणीयत्वबुद्धिरेव निषिध्यत इत्यभिप्रेत्योक्तम् **अस्थिरे**त्यादि । **तद्वृत्तस्य** आकाङ्क्षया य इत्यध्याहृतम् । **अभि**शब्दार्थः आभिमुख्यं तदेकपरता । **नैव किंचि**दित्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति तद्व्युदासायोचितं विशेष्यमाह **नैव किंचित्कर्मे**ति । 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति' इति व्याहतमिदमित्याशङ्क्याह **कर्मापदेशेने**ति । विपरीतविषयसंचरणेन ज्ञानाभ्यासविरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसंचरणमात्रं हि कर्मयोग इति भावः ॥ २० ॥

यस्य (१९) इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपपादितम् ; **त्यक्त्वा** (२०) इति श्लोकेन तदेव अतःपरं श्लोकत्रयेण तदेव विशोध्यत इत्यपुनरुक्ततामाह **पुनरपी**ति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् पूर्वं बहुप्रदेशेषु व्याकीर्णाभिहितानां संकलय्य प्रतिपत्त्यर्थम्, अस्यैवार्थस्याऽऽदरचोक्त एवार्थः पुनरपि विविच्य प्रतिपाद्यते । कर्मपौष्कल्यादिविषयसर्वा-

---

[1] ज्ञानम् [illegible] फलप्रतिभटम् । विद्यैव भक्तिः ।

निराशीः—**निर्गतफलाभिसन्धिः** यतचित्तात्मा—**यतचित्तमनाः** त्यक्तसर्वपरिग्रहः—**आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितः, यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म कुर्वन्** किल्बिषं—**संसारं** नाप्नोति ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवल**कर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः** ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः। समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥

यदृच्छो**पनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः,** द्वन्द्वातीतः—**यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनीय**

शीर्निषेधपरत्वव्युदासाय **निर्गतफलाभिसन्धिरित्युक्तम्** । **यतचित्तात्मे**त्येतत् नियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तृव्यतिरेकः स्वारसिकः । **आत्म**शब्दस्य चित्तस्वरूपाद्यर्थत्वं तु निरर्थकम् । अतो मनोविषयत्वे युक्ते तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्ध्यहङ्कारादिवृत्तिसहपठितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण **यतचित्तमना** इत्युक्तम् । विषयान्तरचिन्तारहितमना इत्यर्थः । "अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मनएव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते" इति **शारीरकभाष्ये** (२.४.५) व्यक्तमुक्तम् । सृष्ट्यादिप्रकरणेषु तु बुद्ध्यादिशब्दो महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिधानं मनसो बुद्ध्यहङ्कारावस्थयोरप्युपलक्षणम् । **प्रकृतिप्राकृते**ति सर्वशब्दाभिप्रेतभोग्यभोगोपकरणादिसंग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहः **सर्वपरिग्रहः** । स च स्वकीयताभिमानः । "पर्याप्तौ च परीवार आलवाले परिपत्नीस्वीकारशपथमूल्येष्वपि परिग्रहः" इति **वैजयन्ती** । **शारीर**शब्दसामर्थ्यात् शरीरावधिबद्धमिति **यावज्जीव**मित्युक्तम् । **शारीरं** शरीरसंबन्धि ; शरीरिणो दुस्त्यजमिति भावः । **यद्वा** व्यापारभूतफलसङ्गादिराहित्यात् **शारीर**मित्युक्तम् । अथवा **शारीरमेव** शरीरधारणाद्यर्थमेव, **न तु** द्यर्थमिति भावः । मनोनियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोगव्यवच्छेदाय वा **शारीर**शब्दः । अत्र पारिसङ्कतेर्द्रव्यार्जनसाध्यकर्मव्यवच्छेदः [1]**परोक्तो** न युक्तः । **किल्बिष**शब्दफलितमुक्तम् **संसार**मिति । रं केवलं कर्म' इत्युक्ते यज्ञादिकर्मणोऽपि निषेधः प्रतीयेतेति तद्व्युदासार्थं **केवलशब्दस्यात्र** प्रधाननिषेधपरत्वमाह—**ज्ञाने**ति ॥ २१ ॥

'शारीरं कर्म कुर्वन्' इत्युक्ते शरीरधारणार्थद्रव्यार्जनादिष्ववश्यं प्रवृत्तिः स्यात् ; ततश्चावर्जनीयाः पातादिशीतोष्णमृदुपरुषादिस्पर्शाः ; तत्र च प्रवृत्तिविघातेषु क्रोधः स्यात् ; विहतायां च प्रवृत्तौ घप्रयत्नतया संतापः, लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोग एवाऽऽत्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणामुत्थापकः प्रसज्यत इति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वसङ्ग उच्यते **यदृच्छे**ति श्लोकेन । तत्र शरीरधारणाद्यर्थेषु साभिसन्धिकात्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपादं व्याख्याति **यदृच्छोपन**नेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विव तायां स्वयमुपनतानां निगरणादिव्यापारोऽपि निवृत्तः स्यात् । अतो व्याप्रियमाणस्यैवाभि निवृत्तिरिह विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवस्त्वागमः, तदा माधुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति । **यावदि**त्यादिना 'मात्रास्प

---

[1] **'यज्ञायाचरतः कर्म' इति स वक्ष्यति ।**

शीतोष्णादिसहः, विमत्सरः—अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन **परेषु विगतमत्सरः** समस्सिद्धावसिद्धौ च—**युद्धादिकर्मसु** जयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समचित्तः, **कर्मैव** कृत्वाऽपि—**ज्ञाननिष्ठां विनाऽपि** न निबध्यते—**न संसारं प्रतिपद्यते** ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३

आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्त्वेन(स्कत्वेन) निर्गततदितरसङ्गस्य तत एव निखिल-परिग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते—**निश्शेषं क्षीयते** ॥ २३ ॥

प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—

इत्यादि[ना] पूर्वमपश्चितं स्मारितम् । अनिष्टेत्यादि । यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिनिरातपनिवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावद्वदादि कर्तव्यमिति भावः । **युद्धादी-**त्यादिना 'सुखदुःखे समे कृत्वा' (२. ३८) 'सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा' (२. ४८) इत्यादिकं स्मारितम् । कृत्वेत्यस्य सामर्थ्यात् **कर्मैवे**त्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधव्युदासाय **अपि-**शब्दतात्पर्यमाह **ज्ञाननिष्ठां विने**ति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वतन्त्रज्ञानयोगं विनाऽपीत्यर्थः । **न** **ध्यत** इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह **न संसार**मिति ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा 'कर्मफलासङ्गम्' (२०) 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः', 'यतचित्तात्मा' (२१) इत्येतैः पूर्वं बु सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमवतोऽवस्थान्तरे यज्ञाद्यर्थद्रव्यार्जनादिव्यापृतस्यापि स्व एव सङ्गाभावादिकं वदन् अनन्तस्यापि विरोधिकर्मणः कर्मयोगप्रभावाद्विनिवृत्तिमाह **गतसङ्ग-**श्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गत्यागादिभिः आत्मज्ञाने मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्तव्य ततश्च सङ्गोऽपि निरतिशयभोग्यस्यात्मनोऽनुसन्धानात् स सङ्गः स्वयमेव गतः । एवं सङ्गेऽपि निवृत्ते स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याज्याः ; किंतु स्वयं मुक्तः । एवं जितमनस्तजेतव्यस्य यथावस्थितोपाये निष्प्र प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारतत्प्राप्तिविरोधि पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येतदखिलं दर्शय **आत्मविषये**ति । **कर्म**शब्दः प्रथमान्तः **प्रविलीयते** इत्यनेनान्वितः ; आचरत इत्यस्य तु कर्मविषयत स्वरससिद्धम् ; अन्यथा **समग्रं प्रविलीय**त इत्येतदपि साकाङ्क्षं स्यादित्येतदभिप्रेत्य **यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये** [व]र्तमानस्येत्यादि उक्तम् । **यज्ञादे**त्यनेन स्वकुक्षिभरणादिमात्रनिरासः । समग्रशब्दस्य उपसर्गस्य चाभि- **निश्शेष**मित्युक्तम् । "सहाग्रेण फलेन वर्तत" इति परव्याख्यानमप्रसिद्धार्थत्वादर्थसिद्धकथन- । धातोः अश्लेषे कारणापत्तौ च प्रयोगात् तद्व्युदासाय **क्षीयत** इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सङ्गतिः

—**रिकरस्य सकृतसवह**नादिविशिष्टस्येत्यर्थः ।

[1]**ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥** २४

ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते। अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्रुगादि। तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म। ब्रह्म यस्य हविषोऽर्पणं तद् ब्रह्मार्पणम्, ब्रह्म हविः ब्रह्माग्नौ हुतम्। स्वयं च ब्रह्मभूतम्, ब्रह्माग्नौ-ब्रह्मभूते अग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतम् इति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः, **तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्**— ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यम्। मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनम्; न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पुरुषोत्तम एव मुख्यवृत्तः' इति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम्। अत्र च मुख्ये संभवति गौणत्वमन्याय्यम्; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानं शास्त्रसिद्धम्। स्वयं च वक्ष्यति, "मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्" (९. १६) इति। इत्यभिप्रायेण **परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः**। अत्र [1]ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहविरादिमिथ्यात्वभावनं ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पनादिकं च **परोक्तं** प्रत्यक्षादिविरोध-प्रकृतासङ्गत्यादिभिर्निरसनीयम्। एकवाक्यत्वे संभवति वाक्यभेदायोगात्, **ब्रह्मार्पण**मित्यस्य व्यस्तपदत्वेन वाक्यभेदभ्रमव्युदासायाह **ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यत** इति। ब्रह्मणि **अर्पणं** प्रक्षेपो यस्येति समासे व्यधिकरणबहुव्रीहिः स्यात्; **ब्रह्माग्नौ हुत**मित्यनेन पौनरुक्त्यं च। अतः समानाधिकरणबहुव्रीहिरयम्; **अर्पण**शब्दश्चात्र करणव्युत्पत्त्या स्रुगादिविषयः। अधिकरणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वोक्तपौनरुक्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रेत्याह **अर्प्यतेऽनेने**ति। ब्रह्मकार्यत्वादिति हेतुः सर्वत्रानुषञ्जनीयः। ब्रह्मणि स्रुगादिदृष्टिविधिभ्रमव्युदासाय **ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म, स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्मभूतेऽग्नावि**त्यादि उक्तम्। **ब्रह्मणा हुत**मित्यत्र **अर्पणहविरग्नि**शब्दवत् विशेष्यनिर्देशाभावात् करणस्य च **ब्रह्मार्पण**मित्युक्तत्वात् पारिशेष्यात् कर्तरि तृतीयेति व्यञ्जनाय **ब्रह्मणा कर्त्रा हुत**मित्युक्तम्। नन्वत्र पूर्वोत्तरार्धयोरन्वयो न दृश्यते; न च पूर्वार्धं पृथग्वाक्यम्, अपूर्णत्वात्; अत आह **इती**त्यादि **समाधत्त** इत्यन्तम्। **ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममय**मिति। तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा तदात्मकत्वात् तदिति व्यपदेशार्हमित्यर्थः। **एतेन ब्रह्मकर्मसमाधि**शब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह **स** इति। ब्रह्मात्मके कर्मणि **समाधिः** अनुसन्धानं यस्य स तथोक्तः। गत्यभावादिह व्यधिकरणबहुव्रीहिः। यद्वा **समाधत्त** इति समाधिशब्दार्थः; ब्रह्मरूपं कर्म समाधत्ते-अनुसन्धत्ते। **ब्रह्मैव तेन गन्तव्य**मित्यत्रापि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र स्रुग्घविरग्न्यादिवत् ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह **ब्रह्मात्मकतये**ति। फलितं ज्ञानाकारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह **मुमुक्षुणे**ति। **आत्मावलोकनसाधन**मित्यनेन ब्रह्म **गन्तव्य**मित्यस्यार्थो दर्शितः। **साक्षा**च्छब्देन **न ज्ञाननिष्ठे**त्यादिना च एवकारार्थो विवृतः॥

---

1 किं यज्ञं कुर्वन् अर्पणादौ मिथ्यात्वं भावयेत्, उत मिथ्यात्वभावनमकरणमेव। नाद्यः, कर्मत्यागिनैव वेदान्तश्रवणात् तद्योगात्। नान्त्यः, कृत्वा, आचरतः दैवमित्यादिपूर्वोत्तरसंदर्भविरोधात्।

एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदान् आह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५

दैवम्—**देवार्चनरूपं यज्ञम्** अपरे **कर्मयोगिनः** पर्युपासते–सेवन्ते । **तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ** यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ; **अत्र यज्ञशब्दो हविस्स्रुगादियज्ञसाधने वर्तते ; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति न्यायेन यागहोमयोर्निष्ठां कुर्वन्ति** ॥ २५ ॥

उक्तार्थसंगतिपूर्वकं **दैवमेवे**त्यादेः **प्राणान् प्राणेषु जुह्वति** (४. ३०) इत्यन्तस्य प्रघट्टकस्यार्थमाह **एवं कर्मण** इति । देवसंबन्धि **दैवम्**, देवसंबन्धित्वं च तदर्चनरूपत्वमिति **देवार्चनरूप**मित्युक्तम् । **दैवमेवे**त्यवधारणेन **अपरे** इत्यादिना च विकल्पः सिद्धः । ततश्च देवसंबन्धमात्रं साधारणं नात्र वाच्यम् । अतोऽर्**चन**शब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिः सूचिता । यागादेरपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तद्देवतारूपादिसपर्यायां ह्यर्चनशब्दः प्रसिद्धः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' (३. ३) इत्युपक्रमवत् अत्रापि **योगि**शब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय **कर्मयोगिन** इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टिरत्र विधीयत इति भ्रमव्युदासाय निरन्तरानुष्ठानप्रयुक्तचरणपर्यायेण व्याख्याति **सेवन्त** इति । 'सेवा भक्तिरुपास्तिः' इति नैघण्टुकाः । अत्र सेवोपासनशब्दौ सेव्यं प्रति कर्तव्यस्यानुकूलवृत्तिनैरन्तर्यपरौ ; न तु ध्यानमात्रपरौ ; भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपतां वक्ति । ननु मन्वादिभिः, "देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च" (मनु. २. १७६) इति नित्यकर्मतया स्मरणात् देवतार्चनरूपो यज्ञः सर्वेषामपि कर्मयोगिनामवश्यकर्तव्यः ; स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह **तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थ** इति ।

ननु ब्रह्मार्पणमित्यत्र श्लोके कश्चित् कर्मयोगभेदोऽभिहितः ; अर्पणहविराद्यादिविशेषनिर्देशेनावान्तरभेदप्रतीतेः । तत्र च तेनेति कर्ताऽपि निर्दिष्टः ; तत्र कर्मयोगिवाचकोऽयमपरशब्द इति किं नाङ्गीक्रियते ? ॥ [1]तदुच्यते । **ब्रह्मार्पण**मिति श्लोको न कर्मयोगावान्तरभेदविषयः ; किंतु सर्वेषामपि कर्मयोगानां ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानाख्यसाधारणगुणविषयः ; तत्रैव ब्रह्मकर्मसमाधिनेति सामान्येनोक्तेः । अतः **अर्पण**हविरादिग्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्तत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् । अत एव निवृत्तिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् **दैवमेवापरे** इत्यादिभिः प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति **परोक्तं** परास्तम् ।

'ब्रह्माग्नावपरे यज्ञम्' इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य, परमात्मादेर्वा साक्षात् होतव्यत्वहोमसाधनत्वानुपपत्तेर्यज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः ; तृतीयान्तस्तु स्रुगादिविषय इत्याह **अत्रे**ति । ननु 'ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्' (२४)इति पूर्वमेवोक्तम् ; अत्रापि 'ब्रह्माग्नावपरे' इत्युच्यते; अतोऽत्र यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोरर्थोऽन्यथा वर्णनीयः ; इतरथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ; सर्वकर्मयोगसाधारणस्यार्थस्य विशेषतया निर्देशोऽप्यनुपपन्नः इत्यत्राह **ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेने**ति । अत्र **यज्ञ**शब्दात् **जुह्वति**शब्दाच्च यागहोमयोर्निष्ठाया एव विवक्षितत्वादवान्तरभेदत्वमपौनरुक्त्यं चोपपन्नमिति भावः । अत्राग्नित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं वा हविष्ट्वेन परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्दवृत्तिपरिक्लेशादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणाच्चात्र सर्वत्र मानसयज्ञत्वक्लृप्तिपक्षोऽप्ययुक्तः ॥ २५ ॥

---

1 तत्प्रश्नोत्तरमुच्यत इत्यर्थः ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति। शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६

अन्ये श्रोत्रादीना**मिन्द्रियाणां** संयमने **प्रयतन्ते**। अन्ये **योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादिप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते** ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे। आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७

अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ **सर्वाणीन्द्रियकर्माणि** प्राणकर्माणि च जुह्वति। **मनस**

श्रोत्रादीनीत्यत्र संयमस्य साक्षादग्नित्वाभावात् श्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात् तात्पर्यमाह **अन्य** इति। संयमस्याग्नित्वं श्रोत्रादीनां निर्व्यापारत्वलक्षणभस्मसात्करणात्। नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्वकर्मयोगिसाधारणं कथमत्र विशिष्योच्यत इत्यत्रोक्तम् **संयमने प्रयतन्त** इति। एवमुत्तरत्रापि **प्रयतन्त** इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम्। तथा **निष्ठा**शब्देऽपि। अत्र प्रतीन्द्रियं संयमभेदात् **संयमाग्नि**ष्विति बहुवचनम्। **शब्दादीनि**त्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति भ्रमव्युदासायाह—**इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण** इति। इन्द्रियाणां नियमनं हि **श्रोत्रादीनी**त्यादिनोक्तम्; अत्र तु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' (कठ. १. ३. १०) इतिवत् विषयमनसोर्हि नियमनं क्रमेणोच्यते। विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्; तत्सन्निधिपरिहार इति यावत्। तत एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः। कस्तर्हीन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम॥ उच्यते। होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वदत्र शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्संबन्धविनाशो विवक्षितः–इति। [1]यद्वा **श्रोत्रादीनी**त्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वापादनमिति विभागः। **विषयप्रवणतानिवारण** इत्यनेनात्यन्तसमस्तविषयनिवृत्तेर्दुष्करत्वात् निषिद्धादिभ्योऽत्यन्तनिवारणं धर्माविरुद्धेष्वतिसङ्गनिवृत्तिश्च विवक्षिता॥ २६॥

इन्द्रियार्थयोर्नियमने अभिहिते, "अर्थेभ्यश्च परं मनः" इति क्रमेण मन एव नियन्तव्यतया वक्तव्यम्; अतोऽत्र **आत्मसंयम**शब्देन मनोनियमनमुच्यत इति ज्ञापयति **मनस्संयमयोगाग्ना**विति। मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना **योगः**; मनस्संयमस्य वा **योगः** प्राप्त्यादिः; तस्य **ज्ञानदीपितत्वं** देहातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानमूलत्वम्। श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्र[पि] होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्मणां प्राणकर्मणां च नियमनमुच्यते चेत्, पौनरुक्त्यादिदोषः स्यादिति शङ्काव्युदासायाह **मनस** इति। **इन्द्रियकर्म** दर्शनस्पर्शनादिकं वचनादानादिकं च; **प्राणकर्म** उच्छ्वासनिश्वासादिकम्। यद्वा [2]प्राणसंवादादिसिद्धः इन्द्रियव्यापारादिहेतुः सूक्ष्मो व्यापारविशेषः। तेन वक्ष्यमाणप्राणायामात्

---

1 श्लोकद्वयेन इन्द्रियविषयमनसां नियमनं क्रमेणोच्यत इत्याशयेन प्रथमयोजना, इन्द्रियेभ्यः परा इति श्रुत्यनुसारेण। द्वितीया तु बाह्यविषय-शारीरेन्द्रिय-आन्तरमानसक्रमेण नियमनाशयेन। विषयाणामिन्द्रियेषु होमो नाम असमर्थत्वापादनम्। अग्नौ हुतं हि नष्टमकार्यकरं भवति। शांकरे तु श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होम इति योजना। 2 मुख्यप्राण इन्द्रियाणि चाहंश्रेयसे विवदमानाः ब्रह्माणं जग्मुरित्याख्यायिका ग्राह्या। तत्र प्राणस्येन्द्रियनेतृत्वमुक्तम्।

इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८

केचित् **कर्मयोगिनो** द्रव्ययज्ञाः न्यायतो **द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते, केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु ; एते सर्वे** द्रव्ययज्ञाः । **केचित्** तपोयज्ञाः **कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति ।** योगयज्ञाश्च**अपरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति ।** इह योगशब्दः **कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात् तद्विषयः । केचित् स्वाध्यायाभ्यासपराः । केचित् तदर्थज्ञानाभ्यासपराः ।** यतयः **यतनशीलाः,** संशितव्रताः **दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥**

व्यवच्छेदः । अत्रापि **प्रवण**तानिवारणशब्दतात्पर्यं पूर्ववत् । श्रोत्रादीनां पूर्वमुपादानात् कर्मेन्द्रियमात्रनियमनपरो वाऽयं श्लोकः ॥ २७ ॥

प्रत्येकं **यज्ञ**शब्दप्रयोगात् बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते । तत एव **अपर**शब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्यैर्यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात् तत्साध्ययज्ञविशेषाः सर्वे संगृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतो **द्रव्ययज्ञा** इत्यादि बहुवचनमपि तत्तदवान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तत्वान्निरर्थकं पुनर्वचनमिति चेन्न; द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि संग्रहात्, पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनापौनरुक्त्यात् ॥ तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम् ॥ तदपि न, अर्चनदानयागहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावान्तरसंग्राहकसूचनार्थतया, न्यायार्जितद्रव्यसाध्यत्वज्ञापनार्थतया च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तम् **एते सर्वे द्रव्ययज्ञा** इति । यद्वा अर्चनादिस्वरूपस्य यज्ञत्वं प्रागुक्तम्; इह तु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण **न्यायत** इत्यादि **प्रयतन्ते** इत्यन्तमुक्तम् । तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः; तदवान्तरभेदप्रदर्शनम् **कृच्छ्रे**त्यादि । **योगयज्ञाः** इत्यत्र **योगः** संयोगः, प्राप्तिरित्यर्थः । सा चात्र पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निवासादिरूपा विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह **पुण्यतीर्थे**ति । **पुण्यस्थान**शब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसंग्राहकः । नन्विह योगशब्दः साक्षाद्योगे कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्तत इत्यत्राह **इहे**ति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात् साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्भेदप्रकरणत्वात् तत्सामान्यविषयत्वं चानुचितम्; तद्भेदेषु च पारिशेष्यात् योगशब्दसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सूचितं चैतत् **संग्रहे परमाचार्यैः**, 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम्' (२३) इति इति भावः। स्वाध्यायाभ्यासतदर्थज्ञानयोः पृथग्धर्मत्वेन पृथग्यज्ञत्व[त्वेन]निर्देशोपपत्तेः, द्वन्द्वस्य प्राधान्याच्च विभज्य निर्दिशति **केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा** इति । स्वाध्याय [इति] सहपाठौचित्यादात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वात् अर्थज्ञानस्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात् **केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा** इत्युक्तम् । **पर**शब्दोऽत्र साधारण्यव्यच्छेदाय तन्निष्ठतामाह। **यति**शब्दस्यात्र आश्रमविशेषपरत्वानौचित्यात्, सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन निर्वक्ति **यतनशीला** इति । सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च सङ्कल्पोऽत्र **व्रत**शब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य **दृढसङ्कल्पा** इत्युक्तम् । **संशित**त्वमत्राकुण्ठत्वम् । तच्च दृढत्वमेव ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे। प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति।

अपरे **कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति। ते**[1] च **त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भकभेदेन;** अपाने जुह्वति प्राण**मिति पूरकः,** प्राणेऽपान**मिति रेचकः,** प्राणापानगती रुद्ध्वा....प्राणान् प्राणेषु जुह्वति **इति कुम्भकः।** प्राणायामपरेषु **(सप्राणायामेषु) त्रिष्वप्यनुषज्यते** नियताहारा **इति॥**

[2]**सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।**

दैव(द्रव्य)यज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे **सह**[3] **यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा** (३. १०) **इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वक**[4]**नित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः तत** एव क्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टामृतेन **शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः**

प्राणायामपरायणाः इत्यनेन वर्गत्रयस्य सामान्यसंग्रहः क्रियत इति व्यञ्जनाय **प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्तीति** पृथग्वाक्यं कृतम्। प्राणायामनिष्ठानामवान्तरभेदज्ञापनाय **पूरक**इत्यादिना प्राणायामावान्तरभेदप्रदर्शनम्। तत्तद्भेदप्रतिपादकांशं विविनक्ति **अपान** इत्यादिना। ऊर्ध्वप्रवृत्तस्य प्राणस्य अधः प्रवेशनं हि पूरकः। ततश्च **अपाने जुह्वती**त्येतत् उपचारादुपपन्नम्। एवमधःस्थितस्य वायोरूर्ध्वप्रवर्तनं हि रेचक इति **प्राणेऽपान**मित्यप्यु(प्यु)पचरितम्। वायोरूर्ध्वाधोगमननिवारणेनावस्थापनं कुम्भक इति **प्राणापानगती रुद्ध्वे**त्यादेरभिप्रायः। **प्राणान्** प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः। आहारनियमस्तु दृष्टादृष्टोपकारद्वारा सर्वप्राणायामसाधारणतया विहित इत्याह **प्राणायामपरेषु त्रिष्वपीति॥**

किमेतेषामुच्चावचकर्मयोग[भेद]निष्ठानामवान्तरफलभेदोऽस्ति, किं प्राणायाम[ादि]निष्ठानां यज्ञादिकं त्याज्यमिति शङ्काद्वयं निराक्रियते **सर्वेऽपी**ति श्लोकेन। **स्वसमीहितेष्वि**ति वचनादविशिष्टफलतया विकल्पे न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्याद्यनुसारिणी स्वेच्छैव हि विशेषनियामिकेति सूचितम्। सामान्यस्य यज्ञशब्दस्य असङ्कोच(शब्दस्य संकोच?)प्रदर्शनाय **सहयज्ञै**रित्यादिकमुक्तम्। **यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टामृतभुजः** इत्याभ्याम्, 'यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' (३. १३) इत्यादिप्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात् तत्प्रकरणे च यज्ञशिष्टाशनस्य शरीरयात्रार्थत्वप्रपञ्चनात् तत्स्मरणायोक्तम् **यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति**। प्राणायामादिषु निष्ठावतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्यपि सिद्धम्। **एवकारेण** नैवंविधशरीरधारणादिव्यापार आत्मावलोकनविरोधी, किंतूपयुक्त इत्यभि-

---

1 **ते इति। प्राणायामा इत्यर्थः।** 2 **उक्तानां कर्मयोगानां नित्यनैमित्तिककर्माङ्गकत्वं वक्तुमारम्भः। इतोऽपि ततो भेदसिद्धिः। अत एव तत्तणाश्रयस्तामस्कारुयधर्मनिष्ठा अप्यग्निहोत्रादिधर्मानुष्ठायिनः।**

3 **सहयज्ञैरिति नित्यनैमित्तिकविषयः; 'न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इत्यारभ्य, यो भुंक्ते स्तेन एव सः' इति आवश्यकत्वस्य अकरणे प्रत्यवायस्य च दर्शनात्। ...न् अन्यत्राने, नानुवर्तयतीह यः इत्युदितश्च। काम्यफलैककर्मानुष्ठानाधिकारसंपादने तदुपयोग इति व्यक्तमुत्तरश्लोके।**

4 **महायज्ञपूर्वकेति। महायज्ञप्रभृतिकेत्यर्थः। एवमुत्तरश्लोकेऽपि।**

सनातनं ब्रह्म यान्ति ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१

अयज्ञस्य **महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य** नायं लोकः **न प्राकृतलोकः, प्राकृतलोकसंबन्धिधर्मार्थकामाख्यः** पुरुषार्थो न सिध्यति । कुत इतोऽन्यो मोक्षाख्यः पुरुषार्थः? **परमपुरुषार्थतया मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्** तदितरपुरुषार्थः अयं लोकः इति **निर्दिश्यते । स हि प्राकृतः ॥ ३१ ॥**

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२

एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे विततः **आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः;** तान् **उक्तलक्षणान् उक्तभेदान् कर्मयोगान् सर्वान्** कर्मजान् विद्धि **अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि । एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥**

प्रेतम् । **व्यापृता** इति । अन्यथा व्यापार एवाशक्य इति भावः । **ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्** (२४) इति पूर्वव्याख्याततुल्यार्थत्वादुपसंहारस्थं सनातनं **ब्रह्म या**न्तीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥

कर्मयोगावान्तरभेदनिष्ठत्वाभिमानेन सामान्यधर्मभूतनित्यनैमित्तिकादिपरित्यागिनः सकलपुरुषार्थानर्हतोच्यते **नाय**मित्यर्धेन । **अयज्ञस्ये**ति व्याख्येयं पदम् । **नायं लोक**' इत्यत्र **अय**मिति निर्देशाभिप्रेतं दर्शयति **न प्राकृतलोक** इति । लोकस्वरूपमात्रनिषेधभ्रमव्युदासायाह **प्राकृतलोकसंबन्धी**ति । **अयं लोकः** इति प्रत्यक्षसिद्धभूलोकपरत्वौचित्यात् **कुतोऽन्यः** इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह **परमपुरुषार्थतये**ति । अयज्ञस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपादानं स्यादिति भावः । मोक्षव्यतिरिक्तदृष्टानुश्रविकपुरुषार्थवर्गत्रयस्य **अयं लोक** इति निर्देशहेतुभूतसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरमपुरुषार्थविरुद्धरूपत्वं च व्यञ्जयितुमाह **स हि प्राकृत** इति । प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात् तत्संसृष्टस्य प्राप्यत्वाच्च प्राकृतत्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

एवं कर्मयोगावान्तरभेदान् उपदिश्य तत्तद्भेदेऽपि साधारणानां [1]नित्यनैमित्तिकानामवश्यानुष्ठेयत्वं तत्परित्यागे प्रत्यवायश्चाभिहितः; अस्यैवार्थस्योपसंहारः क्रियते **एव**मिति श्लोकेन । बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव **एवं बहुविधा यज्ञाः** इति वचनं प्रकृतविषयमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह **एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा** इति । ब्रह्मशब्दोऽत्र यथावस्थितात्मविषयः, वेदादिपरत्वे प्रकृतौचित्याभावात् । **मुख**शब्दश्चोपायविषयः । आहुश्च नैघण्टुकाः, "मुखं तु वदने मुख्ये तास्रे द्वाराभ्युपाययोः" इति । आत्मनः प्राप्त्युपाये कर्मयोगे अवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह **आत्मयाथात्म्ये**ति । **ता**निति निर्देशः प्रस्तुतसमस्ताकारपरामर्शी, **सर्वा**निति च अशेषावान्तरभेदसंग्रह इत्यभिप्रायेण **उक्तलक्षणान् उक्तभेदा**नित्युक्तम् । उभाभ्यां पदाभ्याम् **एवं**शब्दबहुविधशब्दयोरर्थोक्तिर्वा । अन्तर्भूतज्ञानतया ज्ञानाकारत्वम् **उक्तलक्षणत्वम्** । **उक्तलक्षणा**निति वदताऽध्यायार्थतयाऽऽरम्भनिर्दिष्टेषु कर्मयोग-

---

1 अनुष्ठेयत्वमिति । उपदिश्येत्यनुषङ्गः । अन्यथा अभिहितमिति परीणमनीयम् ।

अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् [1]ज्ञानयज्ञः परन्तप। सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३

स्वरूपाभिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम्। **सर्वान्कर्मजान्विद्धी**ति पृथग्वचनात् प्राणायामादीनां प्राधान्यं नित्यनैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह **अहरहरि**ति। अनेन लभ्याकरणे सर्वानर्हतया यावत्फलमनुष्ठेयत्वं प्रतिदिवसं पापहरणेनोत्तरोत्तरसत्त्वोन्मेषहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रेयानित्यादेः आ अध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञानविषयस्यैकपघट्टकस्य सङ्गतिपूर्वकमर्थमाह **अन्तर्गते**ति। अवान्तरभेदप्रतिपादनरूपावान्तरप्रकरणात्प्राचीनेन कर्मणो ज्ञानकारत्वप्रतिपादकप्रघट्टकेनास्य साक्षात्सङ्गतिः।

ननु द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञश्श्रेयानिति निर्दिष्टे सति आत्मसाक्षात्कारान्तरङ्गज्ञानयोग-प्राधान्यं ग्रहीतुमुचितम्। **सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते** इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च प्रतीयते; 'अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः' (३६), 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि' (३७), 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' (४१) इत्यादिनिर्देशाश्चानन्तरभाविनः कर्मयोगविरोधिनः। 'न हि ज्ञानेन' (३८) इति श्लोकोऽपि कर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकपर इति प्रतीयते; 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' (३९) इत्येतदपि ज्ञानयोगस्यान्तरङ्गतया शीघ्रकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्वं व्यनक्ति। 'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' (३५) इति ज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रढयति। न हि कर्मयोगान्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्क्रियते। 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च' (२८) इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो निर्दिष्टः; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति ग्राह्यमिति ॥

अत्रोच्यते—'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्राधान्यमात्रात् न ज्ञान-योगविवक्षा वक्तुमुचिता; 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' (३. ८) इत्यादिषु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव प्रपञ्चितत्वात्। उत्तराध्यायेऽपि 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' (५. २) इत्यादेर्वक्ष्यमाण-त्वात् मध्ये तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनायोगात्। अतोऽत्र **ज्ञानयज्ञ**शब्दः कर्मयोगांशविषयः। 'स्वाध्याय-ज्ञानयज्ञाश्च' (४. २८) इत्यत्र तु स्वाध्यायार्थाभ्यासरूपज्ञानयज्ञपरत्वमुक्तम्। आत्मयाथात्म्यमपि स्वाध्यायार्थं इति तस्य चास्य च नातिविप्रकर्षः। 'तस्मादज्ञानसंभूतम्' (४२) इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्तर्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते। न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयस्तया युद्धार्थमुत्तिष्ठेति संगच्छते। **सर्वं कर्मे**त्येतत्तु कर्मान्त(र्गत)ज्ञानांशस्य प्राधान्यहेतुमात्रपरमेव, 'अपि चेदसि' (३६), 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि' (३७), 'नहि ज्ञानेन सदृशम्' (३८) इत्यादेरपि न ज्ञानयोगैकान्त्यम्, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसापरत्वात्। **योगसंन्यस्तकर्माणम्** (४१) इत्यत्रापि कर्मणः फलसङ्गादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम्। '**ज्ञानं लब्ध्वा परां**

---

1 **इदं ज्ञानं कर्मयोगांशभूतमिति एतदध्यायान्तिमश्लोके, ज्ञानेनाज्ञानं छित्वा योगमातिष्ठेति कर्मयोगे विनियोजनात् ज्ञायते।**

उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोंशः श्रेयान्; सर्वस्य कर्मणः **तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेव सर्वैस्साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते । तदेव [हि] अभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥**

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४

तत् **आत्मविषयं ज्ञानं 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्यारभ्य 'एषा तेऽभिहिता'** (२.३९) **इत्यन्तेन मयोपदिष्टम्, तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं कालेकाले प्रणिपातपरि-**

शान्तिम्' (३९) इति श्लोके [तु] कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावस्थोच्यते ; 'तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति' (३८), 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्' (३९) इत्यनन्तरमेव परिपाकावस्थाया विशदीकरणात् । एतेन 'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि' (३५) इत्येतदपि निर्व्यूढम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह **उभयाकार** इति । **कर्मणि** कर्मयोगे इत्यर्थः । अनुष्ठेयपरो वाऽत्र **कर्म**शब्दः । **द्रव्यमयादंशा**दिति । [1]**यज्ञ**शब्दोऽत्र यज्ञांशविषय इति भावः । **सर्वाखिल**शब्दयोरत्र विषयभेदात् अपौनरुक्त्यमाह **तदितरस्ये**ति । कर्मेतरत् किमन्यदिहोपादेयम्, कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्ति-रित्यत्राह **तदेवे**ति । **सर्वैस्साधनै**रिति तदितरोपादेयप्रदर्शनम् । **प्राप्यभूत**मिति तत्र तत्परिसमाप्ति-ज्ञापनम् । कर्मणस्तत्र परिसमाप्तिं विवृणोति **तदेवाभ्यस्यमान**मिति । अवधारणेन साध्यसाधनभावः अवस्थाभेदमात्रनिबन्धन इत्यभिप्रेतम् । एतेन कर्मणः स्वान्त[र्गत]भूतज्ञाने परिसमाप्तिः साक्षात्कारलक्षण-साध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशायां प्रतिक्षणवैशद्याय पुनःपुनर्ज्ञानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते **तद्विद्धी**ति श्लोकेन । **तदि**ति परोक्षवन्निर्देशः प्रकरणप्रारम्भोक्तप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जनाय **अविनाशी**त्यादि **मयोपदिष्ट**मित्यन्तमुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचिच्छ्रोतव्यत्वं नात्रोच्यत इति भावः । **तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्व**मिति विपाकहेतुः । **विपाकानुगुणं कालेकाल** इति प्रश्नावसरः । अदृष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकानुगुण्यं वा विवक्षितम् । 'गुरुमेवाभिगच्छेत्' (मु. १. २. १२) इत्यादि-विधिप्राप्तं चैतत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्जनाय **प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिभिः** इति द्वन्द्वसमासेन व्याख्या । "स्वाध्यायात् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्" (वि. पु. ६. ६. २) इत्यादीनि शास्त्राणि **कालेकाले** इति वीप्सया द्योतितानि । **विशदाकार**मिति पुनःश्रवणस्य नैष्फल्य-परिहारः । ननु किमिदानीं भगवता ज्ञानमविशदमुपदिष्टम्? किं वा बीभत्सुना अविशदेन (दमेव?)ज्ञातम्, येनैतदुच्यते इत्येतदपि **विपाकानुगुण**शब्देन परिहृतम् । विशदमेवोपदिष्टं भगवता । अवधानादि-मांश्चार्जुनः । तथाऽप्यनादिकर्मोपार्जितैरनन्तैः पापकवाटैरन्तःकरणरूपस्य तत्त्वज्ञानप्रसरद्वारस्योपरुद्ध-त्वादिदानीं नातिवैशद्यं जायते ; "[2]पित्तग्रमञ्जनमनाप्नुषि जातु नेत्रे नैव प्रभाभिरपि शङ्खसितत्वबुद्धिः"

1 कर्मयोगान्तर्गतयोः कर्मांशज्ञानांशयोरुभयोरपि भगवत्प्रीणनत्वात् यज्ञत्वम् ।

2 "ये तु त्वदंघ्रिसरसीरुहभक्तिहीनास्तेषाममीभिरपि नैव यथार्थबोधः" इति पूर्वार्धम् ।

प्रश्नसेवादिभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि । साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभिस्सेविताः ज्ञानबुभुत्सया परितः पृच्छतस्तवाऽऽशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥३४॥

आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेवं देवा (हा)द्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न यास्यसि, येन च देवमनुष्याद्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम् । प्रकृतिसंसर्गदोष-

---

(वै.स्त.१६) इतिवत् । यथावस्थितकर्मयोगनिरस्तेषु पापेषु विशदज्ञानार्हावस्था स्यात्, तदा च पूर्वोपदिष्टस्य सामान्यतो ज्ञातस्यार्थस्य ज्ञातांशसंवादाय अज्ञातांशज्ञानाय विस्मृतप्रतिबोधनाय च पुनश्श्रवणं कार्यमिति । अयमर्थोऽनुगीतावृत्तान्तेन व्यक्तो भविष्यति । **ज्ञानिनः** । अहं वा, अन्ये वेति भावः । **तत्त्वदर्शिनः** इति विशेषणं नेयानेनज्ञानोपदेशृत्वाधिकारं सूचयतीति व्यञ्जनाय **साक्षात्कृतात्मस्वरूपा** इत्युक्तम् । तत्त्वदर्शिभिरपि 'नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्, न विनयादिरहिताय च वक्तव्यम्' इत्यादिविधिप्रयुक्तविलम्बोऽनतिलङ्घनीय इत्या(त्यत्रा)ह **प्रणिपातादिभिरिति** । 'तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक्' इत्युपक्रम्य 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु.१.२.१३) इति श्रुतेर्विधिपरत्वं च जानन्तस्ते तत्त्वदर्शित्वात् यथावदुपदेक्ष्यन्तीति भावः । प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः। प्रश्नपूर्वाङ्गभूतः प्रणामोपसंग्रहणादिर्विवक्षितः । **परिप्रश्नः** स्वबुद्धिमत्तातिरेकगूहनेन अजानत इव साक्षात्प्रष्टव्यानभिधानेन तदनुबन्धिविषयः प्रश्नः । **प्रतिवादिवत्** कुयुक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्यमिति भावः । **सेवा** तु भक्तिः, चिरानुवर्तनं वा ॥

कर्मान्तर्भूतस्याऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकानुगुणं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारावस्थायाश्चिह्नं यज्ज्ञात्वेत्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह **आत्मयाथात्म्येति** । एवमित्यस्यार्थो–**देवे(हे)त्यादिनोक्तः** । **अशेषेणे**त्यस्य तात्पर्यार्थमाह **देवमनुष्येत्यादि[ना?]** । तेन 'विद्याविनयसंपन्ने'-(५.१८) इत्यादि वक्ष्यमाणं सारितम् । **भूत**शब्देनाचित्संसृष्टक्षेत्रज्ञा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दर्शितः । **आत्मन्यथो मयि** इति सप्तम्योस्सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय **स्वात्मन्येवे**त्युक्तम् । एवंविधस्य प्राकरणिकस्य साक्षात्कारस्य स्वात्मविषयत्वात् **अथो मयि** इत्यनेन पृथग्भावसूचनात् वक्ष्यमाणसमदर्शित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचितेति भावः । **सर्वाणि भूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि**–प्रकृतिसंसर्गेण विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधाराधेयभावाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह **यतस्तवेति** । **प्रकृतिवियुक्ताना**मिति । औपाधिकवैषम्यविगमावस्थायामिति भावः । 'पुमान्न देवो न नरः' (वि.२ १३. ९८), 'नायं देवो न मर्त्यो वा' इत्याद्यनुसारेणाह **ज्ञानैकाकारतयेति** । स्वात्मनि सर्वानुसन्धानहेतुतयोक्तं साम्यं

---

2 **ननु यद्यन्ये स्वात्मसाक्षात्कारिणः स्युः तत्राज्ञा ...., तत्त्वतश्च मदात्मज्ञानवैशद्यं कथमिति शंकायां सर्वात्मसाम्यमाह । देहातिरेकतोऽपि साम्यं ग्राह्यम् ।**

विनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते, "निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः" (५. १९) इति। अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् (च) परिशुद्धस्य सर्वस्याऽऽत्मवस्तुनः। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" (१४.२) इति हि वक्ष्यते। तथा, "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु.३.१.३१) इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते। अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम्॥ ३५॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः। सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि॥ ३६

यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि, सर्वं पूर्वार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपप्लवेनैव संतरिष्यसि॥ ३६॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा॥ ३७

परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वादिहानुक्तमित्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिसंसर्गेति**। **अथो मयीत्यादि**। मन्निदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः। असमीश्वराणां कर्मवश्यानां कथमीश्वरनिदर्शनेनानुसन्धानमित्यत्राह— **मत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्येति**। हेतुतयोक्तमीश्वरसाधर्म्य(साम्य)मपि परस्ताद्वक्ष्यत इति नेहोक्तमित्याह **इदमिति**। परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये श्रुतिरप्यस्तीत्याह **तथेति**। **पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः**— पुण्यपापविगमात् तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्प्रयुक्तक्लेशादिरहितः। **नामरूपविनिर्मुक्तस्येति** पदेन "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" (मु. ३. २. ८) इति तत्परं वाक्यान्तरमपि स्मारितम्। ईश्वरसाम्यस्य काचित्कताशङ्कां निरस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धं हेतुं सङ्कलय्य दर्शयति **अत इति**। एतेन श्रुत्यादिसिद्धमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्यप्युक्तं भवति। एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परम्, ईश्वरेण चैक्यमिहोच्यत इति वदन्तः प्रत्युक्ताः॥ ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वेषामाधेयतया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते॥ मैवम्; स्वात्मनस्सर्वाधारत्वायोगात्॥ परमात्मपर्यन्तबुद्ध्योपपद्यत इति चेत्, न; जीवसमाधेः प्रकरणार्थत्वात्। अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम्॥ ३५॥

एवं ज्ञानांशस्य प्राधान्यं विपाकानुगुणं कालेकाले वेदनीयत्वं लक्षणं चोक्तम्, अथ तस्य विरोधिनिवर्तकत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते **अपि चेदिति** श्लोकेन॥ **चेच्छब्दपर्यायो यदिः अपिश्च** संहतौ(सहितौ) यद्विषयौ तद्विषयावत्र **अपि चेदि**त्येताविति व्यञ्जनाय **यद्यपी**त्युक्तम्। पापकृत्तमशब्दप्रतियोगित्वात् **पापेभ्य** इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषविषयः। पापमात्रे वा। हेतौ पञ्चमी। **ज्ञानप्लवेन संतरिष्यसी**त्यनयोस्सामर्थ्यात् **वृजिनरूपं समुद्रमिति** रूपितम्। **समुद्र**त्वानुगुणं **सर्व**शब्दोक्तमानन्त्यमनादिकालप्रवृत्ततयेत्याद्यभिप्रायेणाह **पूर्वार्जितमिति**॥ ३६॥

नन्वेकस्य कथमनादिकालप्रवृत्तानन्तपापनिवर्तकत्वम्? "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" (ब्र. कै. प्र. २६. ७०) इत्यादिवचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्वमनुपपन्नम्। केवलं विलम्बय(म्बाय) स्यादित्याशङ्कयोच्यते **यथैधांसीति**। समुद्रसंतरणदृष्टान्तः पुनःप्रवेशाविरोधी; काष्ठभस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु

सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसञ्चयमिव, आत्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादि-कालप्रवृत्तानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

[1]**न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८**

यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं **शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते, तस्मादात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः ।** तत् **तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥ तदेव विस्पष्टमाह—**

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा[2] परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

पुनः कार्यकरत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । **भस्मसात्कुरुते**—भस्मीभूतानि कुरुते, अकार्यकराणि कुरुत इत्यर्थः । **समिद्ध** इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वायोपसर्गधात्वर्थयोर्व्यञ्जनम् **सम्यक्प्रवृद्ध** इति । **एधांसी**ति बहुवचनमेकस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति **इन्धनसञ्चय**मिति । **सर्वकर्माणी**ति वचनात् विरोधित्वेन स्थितस्य सांसारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । 'नाभुक्तम्' इत्यादि त्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्तशास्त्राण्यपि कुप्येयुरिति भावः ॥ ३७ ॥

लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो वह्नेः पदार्थान्तरादृष्टदाहकत्ववत् पवित्रतमस्वभावत्वेनोपपाद्यते **न-ही**त्यर्धेन । तदाह **यस्मा**दिति । **वस्त्वन्तर**मिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यस्थानादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात् विशुद्धिः' (या. स्मृ. ३. १) इत्युक्तादीश्वरज्ञानादर्वाचीनेषु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति साभिसन्धिकस्यापि तन्न जायते ; अतस्तस्य पुरुषव्यापाराविषयत्वात् अविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते **तत्स्वय**मित्यर्धेन । **तच्छ**ब्देन विपाकावस्थं परामृश्यत इत्याह **तथा-विध**मिति । **यथोपदेश**मिति । शास्त्रीयत्वमविकलत्वं कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राचुर्याद्विरोधिपापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्ध** इति । पक्वकषायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । **स्वयं**शब्देन तदानीमुपदेशनैरपेक्ष्यमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **स्वयमेवे**ति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्स्वप्रयत्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोक्ताकारकर्मयोगद्वारा तस्य विधेयत्वमुपपद्यत इति भावः । अत्र **आत्मनी**ति विषयसप्तमी । इदानीं तद्रहितेऽपीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्वं वा, स्वात्मसाक्षिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्धयोरनन्तरश्लोकार्धे व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह **तदेव विस्पष्टमाहे**ति । श्रद्धावत्त्वादिकं स्वयं ज्ञानलाभे हेतुः ; 'अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च' (४. ४०) इति वक्ष्यमाणत्वादत्रापि ज्ञः श्रद्धावांश्चेति विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं, श्रद्धोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं चोक्तम् **उपदेशात्**

---

1 पूर्वार्धं पूर्वश्लोकशेषः । पवित्रत्वं परिपाकानन्तरमेवेत्युत्तरार्धेनोच्यते ।

2 यं हि न व्यथयन्त्येते—'सोऽमृतत्वाय कल्पते' इति तितिक्षामात्रेण मोक्षे कथ्यमाने जीवात्मज्ञानेन मोक्षकथनं कुतो न युक्तम् । परःपरयेत्येव सर्वत्र विवक्षितम् । परशान्ति संपादकज्ञानलाभो ज्ञानयोगं विनैवेत्येवात्र विवक्षितम् । न तु भक्तिव्यवच्छेदः ।

एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावान् तत्परः **तत्रैव नियतमनाः तदितरविषयात्संयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा** परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति **परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥**

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०

अज्ञः **एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः, उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये** चाश्रद्दधानः **अत्वरमाणः, उपदिष्टे च ज्ञाने** संशयात्मा संशयमनाः विनश्यति **विनष्टो भवति । अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च** परः । **धर्मार्थकामरूप-**

ज्ञानं लब्ध्वेति । **श्रद्धावान्** त्वरमाणः । **अश्रद्दधानः** इत्यत्र 'अत्वरमाणः' इति हि व्याख्यास्यति । **तदेव परम्** उपादेयतयाऽभिसन्ध्यास्पदं यस्य स **तत्परः** । तदाह **तत्रैव नियतमना** इति । **अचिरेणे**त्येतदुत्तरवाक्यस्थमपि **कालेन** [1]इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमपेक्षितत्वात् पूर्वार्धेऽप्यन्वेतव्यमित्यभिप्रायेण **अचिरेण कालेनोक्तलक्षणे**त्यादि उक्तम् । [2]भक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मावसानभावी च मोक्षः कथमचिरेणेत्युच्येतेति भावः । पूर्वं **कालेने**ति पदं द्विलदिनादिव्यवच्छेदार्थम्, **अचिरेणे**ति तु ज्ञानयोगदेहान्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । **शान्तिशब्दो**ऽत्रोपायस्य निश्शेषनिष्पन्नत्वात् तदङ्गभूतशमविषय इति व्यञ्जनाय **परं निर्वाणमाप्नोती**त्युक्तम् । 'स **शान्ति**माप्नोति न कामकामी', 'स **शान्ति**मधिगच्छति', '**ब्रह्म निर्वाणमृच्छति**' इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानविषयौ । तत्र मध्यमश्लोकस्थं 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतदत्रापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरश्लोकस्थारणाच्चात्र **आप्नोति** पदं **निर्वाण**पदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

उक्त एवार्थो व्यतिरेकेण स्थाप्यते **अज्ञश्चे**ति श्लोकेन । **उपदेशलब्धज्ञानरहित** इति । पूर्वक्रमनिर्देशौचित्यादश्रद्धाहेत्वाकाङ्क्षणात्, संशयदशासमभिव्याहाराच्च **अज्ञ**शब्दोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननिवृत्तिपर इति भावः । संशयस्य पृथगभिहितत्वात् अश्रद्दधानः इत्येतत् न विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वाकाङ्क्षानिषेधपरम्; प्रकृष्टाकाङ्क्षैव हि त्वरेत्यभिप्रायेण **अत्वरमाण** इत्युक्तम् । **संशयमना** इति संशय्यतेऽनेनेति **संशयः** संशयकारणम्; संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः । यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थशून्यत्वलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन संतन्यमानस्य प्राचीनस्यैवानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदविवक्षया **विनष्टो भवती**त्युक्तम् । "विनष्टा वा प्रनष्टा वा" (रा. सु. १३. १७) इत्यादिषु प्रध्वंसव्यतिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । **विनश्यती**त्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । **अयमपी**त्यने**नायं**शब्देन निर्दिष्टक्षुद्रतासूचनम् । 'नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम' (४. ३१) इतिवत् अत्रापि **लोक**शब्दः पुरुषार्थविषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च **अयं लोक** इत्युक्तम् । मोक्ष-

---

1 तदेव विरम्यमाहेत्यवतारितत्वात् अत्राचिरेणेत्युक्तया कालेनेत्येतदप्येतदविरोधेन नेयमिति, विलम्बशंकापरिहारः । 2 ननु उक्तलक्षणेति कथम्—उत्तरार्धे मोक्षस्य प्राप्यतया तद्धेतुज्ञानस्यापि प्राप्यत्वादित्यत्राह भक्तीति । अतो जीवानुभवमात्रं द्वितीयाध्याय इवेहेति भावः ।

पुरुषार्थाश्च न सिध्यन्ति, कुतो मोक्ष इत्यर्थः; शास्त्रीयकर्म[ज?]सिद्धिरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात्। अतः सुखलवभागित्वमात्मनि संशयात्मनो न संभवति ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्। आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१

यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणम् ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेन आत्मनि संछिन्नसंशयम्, आत्मवन्तं मनस्विनम्-उपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूतप्राचीनानन्तकर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्स्थम् आत्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना छित्त्वा

प्रकरणत्वाच्चात्रायंशब्दपरशब्दयोर्न भौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह **धर्मार्थे**ति। मोक्षोपायभूतार्थे संशयात्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिरित्यत्राह **शास्त्री**येति। अस्तु तत्तच्छास्त्रैरेव तत्तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेनेत्यत्राह **शास्त्रीयकर्मजन्य**सिद्धेश्चेति। अयमभिप्रायः—न ह्यायुर्वेदादिवत् केवलमेतद्देहान्तर्भाविफलसाधनं कर्म तत्तच्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरपेक्षता स्यात्। देहान्तरभाव्येव हि यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राचुर्येण प्रतिपाद्यते। अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽत्यन्तापेक्षितः—इति। उभयविधपुरुषार्थराहित्योपसंहारपरं **न सुखम**त्येतदिति व्यञ्जनायाह **अत** इति। यद्वा अनन्तसुखदुःखभोगरूपनिःश्रेयसनिरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात् तदानीन्तनदुःखाभिप्रायेण **न सुख**मित्युक्तम्। अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलसुखाभावोऽभिप्रेतः ४० ॥

अध्यायप्रधानार्थ उपसंह्रियते **योगसंन्यस्ते**ति श्लोकेन। **यथोपदिष्टयोगेने**ति। 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' (१८) इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः। एतेनात्मावलोकनरूपयोगव्युदासः। **संन्यस्तकर्माण**मित्यत्र कर्मस्वरूपत्यागभ्रमव्युदासाय **ज्ञानाकारतापन्नकर्माण**मित्युक्तम्। कर्तृत्वादित्यागगर्भज्ञानाकारतापत्त्या कर्माकारत्वतिरस्कारोऽत्र कर्मणस्संन्यासशब्देनोपचर्यते। स्वरूपत्यागपरत्वे तु पूर्वापरादिविरोध इति भावः। ज्ञानयोगादिव्युदासाय **यथोपदिष्टेन चाऽऽत्मज्ञानेने**त्युक्तम्। आत्मनो देहातिरिक्तत्वादिसंशयो ह्यत्र निषिध्यत इति व्यञ्जनाय **आत्मनी**त्युक्तम्। **आत्मवन्त**मित्यत्र आत्मशब्दः संबन्धविषयप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रयोगप्रौढ्या च मनोविषय इत्यभिप्रायेण **मनस्विन**मित्युक्तम्। अतिशयेन संबन्धोऽत्र **मतु**बर्थः; स चातिशयः केनाप्यविचाल्यत्वमिति द्योतनायोक्तम् **उपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनस**मिति। परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वव्यञ्जनाय **बन्धहेतुभूते**त्यादिकमुक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विस्तरेणोपपाद्योपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते **तस्मा**दिति श्लोकेन। संशयस्य **अज्ञानसंभूतत्वं** विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात्। **हृत्स्थं** हृदि शल्यमिवार्पितम्, यद्वा **हृत्स्थ**मिति (त्यस्य) आन्तरमिति भावः। **आत्मनः** इति षष्ठ्या विषयविषयित्वलक्षणसंबन्धविशेषे पर्यवसानमत्र

मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ; तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम्; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वात् अप्रमादत्वात् सुकरत्वात् निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्। इदानीं कर्मयोगस्याऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाश्शैघ्र्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते ॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि। यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

कर्मणां संन्यासं **ज्ञानयोगम् पुनः कर्मयोगं च शंससि। एतदुक्तं भवति–द्वितीयेऽध्याये**

विवक्षितमिति द्योतनाय **आत्मविषयं संशय**मित्युक्तम्। यद्वा **एनं संशय**मिति निर्देशादात्मविषयत्वं सिद्धम्; **आत्मनः** इत्यस्य तु **ज्ञानासिना** इत्यनेनान्वयाय **आत्मज्ञानासिने**त्युक्तम्। काकाक्षिन्यायेन उभयत्र वाऽन्वयः। **मये**त्यनेनोपदेष्टुः सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वादिपौष्कल्यादाप्ततमत्वं विवक्षितम्। कर्मयोगोपदेशोपसंहारतया **योग**शब्दोऽत्र नेतरविषय इति ज्ञापनाय **मयोपदिष्टं कर्मयोग**मित्युक्तम्। भरतकुलसंभूतार्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धार्थमुत्थानमेव कर्मयोगार्थमुत्थानमिति भारतशब्दाभिप्रायव्यञ्जनाय **तदर्थमुत्तिष्ठ भारते**त्युक्तम्। तेनैव मोक्षोपाययोग्यत्वाय योगिवंशप्रसूतत्वमप्यर्जुनस्य सूच्यते ॥ ४२ ॥

॥ **इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः** ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्यांशतस्तृतीयचतुर्थाभ्यां सङ्गतिप्रदर्शनायोक्तानुक्तांशविवेकेन पञ्चमस्यानुक्तांशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाऽऽह **चतुर्थेऽध्याय** इति। **कर्मयोगस्य ज्ञानाकारते**त्यादिकं चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थम्, सङ्गतिप्रदेशप्रदर्शनार्थं च। **तृतीय एवे**ति। कर्तव्यतोपदेशलक्षण एवेत्यर्थः। पञ्चमार्थमाह **इदानी**मिति। अत्रैवं **संग्रह**श्लोकः, "कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः। ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते" (९) इति। अत्र **सौकर्यं शैघ्र्य**मिति संगृहीतत्वेऽपि भाष्ये शैघ्र्यमात्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तस्यैवानुवादः पञ्चमे शैघ्र्यौपयिकतया क्रियत इति ज्ञापनार्थम्। शैघ्र्यं तु तत्रानुक्तत्वादत्र साक्षात्प्रतिपाद्यम्। **काश्चन तद्विधाः, ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च** इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण **कर्मयोगे**त्यादिना तृतीयचतुर्थाभ्यामंशतस्सङ्गतिरुक्ता भवति। **ज्ञाननिष्ठाया** इति पञ्चमी। तत्र **प्रकार**शब्देन, **विशोध्यत** इति वचनाच्च अनुक्तांशतात्पर्येणापौनरुक्त्यं दर्शितम्। **तन्मूलं ज्ञान**मिति विपाकदशापन्नज्ञानं विवक्षितम्। अथ 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' (४. ३) इत्येतदनुसन्दधानः अनुक्तमपेक्षितमंशं संजिज्ञासुरुक्तमेवार्थं परिपृच्छन्नर्जुन उवाच **संन्यास**मिति। **संन्यासयोग**शब्दावत्र प्रकृतवक्ष्यमाणसाङ्ख्ययोगविषयतया नार्थान्तरपरावित्यभिप्रायेणाह **कर्मणां संन्यासं ज्ञानयोग**मिति।

मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः, कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनाऽऽत्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोः ज्ञानयोगाधिकारदशापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्तौ साधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससि इति। तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छैघ्र्याच्च श्रेयः **श्रेष्ठमिति** सुनिश्चितम्, **तन्मे ब्रूहि** ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ। तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

संन्यासः **ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निःश्रेयसकरौ।**

---

[1]**कर्मणा**मित्येतत् उभयान्वितम्। ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्वं क्वचिदपि नोक्तम्; प्रत्युत तदेवोपादेयतया प्रपञ्चितम्; न च ज्ञानयोगस्य प्रशंसा कापि कृता; येन 'संन्यासं....योगं च शंससि' इत्युच्यते। उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि विकल्प इत्येव मन्तव्यम्, न पुनरन्यतराधिविषयप्रश्नावकाश इत्यत्राह **एतदुक्त**मिति। **प्रतिपाद्ये**त्यन्तेन **संन्यासं कर्मण**ामित्यस्याभिप्रायो विवृतः। कषायनिवृत्त्यर्थः कर्मयोगः। तन्निवृत्तौ कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोग उपादेयः; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति द्वितीये प्रतिपादितमिति भावः। पूर्वं संन्यस्तस्य पुनर्योगं शंससीति भ्रमव्युदासाय **शंससी**त्यनेन **पुन**श्शब्दान्वयमाह **तृतीयचतुर्थयो**रिति। द्वितीय इत्येतत् तृतीयचतुर्थयोरित्येतच्च भाष्यकारैस्स्वानुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरर्जुनवाक्यानुकारः[2]। अत्र मृदितकषायस्य कर्मयोगस्त्याज्यश्चेत्, कथमुपादेयः, ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे कथमव्यवधानेन तत्संभव इति भावः। 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' (३. ८) इति ज्यायस्त्वेन [कथनात् तस्य प्र ?]शंसनमित्यभिप्रायेणाह **प्रशंससी**ति। **तत्रे**ति द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः। **एतयो**रित्यत्र निर्धारितान्यतरविषय **एक**शब्दः। तत्र सामान्याकारविवक्षया नपुंसकत्वम्, श्रेयश्शब्दविशेषणतया वा। **सौकर्याच्छैघ्र्याच्चेति** फलस्यैकत्वात् तन्निबन्धनं श्रैष्ठ्यमिहायुक्तमिति भावः। **श्रेयस्सुनिश्चित**मित्यन्वयः। श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः। क्रियाविशेषणत्वं तु निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह **श्रेष्ठमिति सुनिश्चित**मिति। श्रेयश्शब्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राचुर्यात् तद्व्युदासाय तारतम्यप्रश्नानुगुण्येन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय **श्रेष्ठ**शब्देन व्याख्यातम् (नम् ?)। अत्रैकफलसाधनत्वाद्विकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगाच्छ्रेयस्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

अथ सद्वारकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियततया द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वमुपपादयन् तत एव मृदितकषायस्यापि सौकर्यशैघ्र्यसङ्गिनस्तस्यैव कर्तव्यतां च द्रढयन् भगवानुवाच **संन्यास** इति। ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसापेक्षत्वात् तच्छक्तस्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपपन्नेत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानयोगशक्तस्यापी**ति। 'उभौ निःश्रेयसकरौ' इत्येतत्सामर्थ्यात्, 'एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्' (४)

---

1 अनेन कर्मयोगशब्दस्य ज्ञानयोगशब्दवत् समानाधिकरणसमास इव कर्मसंन्यासशब्दवत् षष्ठीतत्पुरुषोपि ज्ञाप्यते। 2 गीतायाम् अध्यायभेदो हि व्यासकृतः, न तु कृष्णादिकृतः।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् **ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते** ॥ २ ॥ **कुत इत्यत्राह—**

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३

यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्तस्तद्व्यतिरिक्तं किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसहश्च ; स नित्यसंन्यासी **नित्यज्ञाननिष्ठ इति** ज्ञेयः । **स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात् प्रमुच्यते** ॥ ३ ॥

ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४

इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च **निरपेक्षा**वित्युक्तम् । चकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाचयेतरेतरयोगसमाहारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविरुद्धाः । अतः पृथक्स्वातन्त्र्यगर्भसमुच्चय एवात्र **चार्थः** । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसेति शङ्काव्युदासाय **तुशब्दः** । तदभिप्रायव्यञ्जनार्थम् **एवकारः** ॥ २ ॥

'द्वयोः श्रेयस्साधनत्वाविशेषेऽपि कर्मयोग एव विशिष्यते' इति प्रतिज्ञामात्रम् ; तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सौकर्याख्यं हेतुमाहेत्याह **कुत इत्यत्राहे**ति । **ज्ञेयः** इति श्लोकः **नित्यसंन्यासी** इत्येतावता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम्, **कर्मयोगो विशिष्यते** इति प्रतिज्ञाय ज्ञानयोगनिष्ठस्य सुखेन मोक्षोक्तेरसङ्गतत्वात् ; 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' (६) इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रशंसेयमित्यभिप्रायेणाह **यः कर्मयोगी**ति । काङ्क्षाया बाह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तद्धेयत्वार्थं च **तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्त** इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रतिहन्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण **तत एव किमपि न द्वेष्टी**ति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय **द्वन्द्वसह**शब्दः । **तत एव द्वन्द्वसहश्चे**ति । रागद्वेषवतो द्वन्द्वतितिक्षा न शक्येति भावः । नित्यसंन्यासित्वे हिशब्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय **स ही**त्युक्तम् । **सुख**शब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह **सुकरकर्मयोगनिष्ठतये**ति ॥ ३ ॥

'निःश्रेयसकरावुभौ' (२) इत्यभिप्रेतं विवृणोतीत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानयोगकर्मयोगयो**रिति । अत्र **सांख्ययोग**शब्दौ न कापिलहैरण्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयोरप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणासङ्गतत्वात्, 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' (२), 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' (३) इत्यादिपूर्वोत्तरविरोधात्, **शारीरकसूत्रेषु** च, 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च' (२. २. १), 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' (२. १. ३) इत्यादिभिस्सूत्रैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः महर्षिणैवापाकरणात् । 'बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणः । नैत इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह' (भा. मो. ३५१. २), "समासेन तु तत् व्यासः पुरुषैकात्म्यमुक्तवान्" (भा. मो. ३५१. ७) इति **मोक्षधर्मे** तयोर्विरुद्धांशवचनाच्च । अतः संख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तदवधारणरूपं **सांख्यम्** ; **योगश्चात्र** कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगशब्दोपादानम् । **पृथग्बालाः प्रवदन्ती**ति न स्वरूपपृथक्त्वं निषिध्यते ;

ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बालाः **अनिष्पन्नज्ञानाः** न पण्डिताः **अकृत्स्नविदः । कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वेक (ग एव) आत्मावलोकनं साधयतीति** तयोः फलभेदेन **पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । उभयो-रात्मावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव** फलं लभते ॥ ४ ॥

एतदेव विवृणोति—

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

सांख्यैः **ज्ञान(योग)निष्ठैः । यद् आत्मावलोकनरूपं** फलं प्राप्यते, **तदेव कर्मयोग-**

तस्य प्रामाणिकत्वात् । न च तत्समुच्चयविधानपरमिदम्, 'एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्,' 'यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' (५), 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' (६) इत्यादिभिः पृथगनुष्ठानस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलैक्यस्य 'एकमप्यास्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतभेदनिषेधे तात्पर्यमित्याह **फलभेदात्पृथग्भूताविति** । अस्य वाक्यस्य पृथक्फलवादिनां निन्दारूपत्वात्, **ये प्रवदन्ति ते बालाः** इति बालत्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दर्शिता । उत्तरश्लोके-ऽप्येकफल[त्व]वादिप्रशंसायां **यः पश्यति** (५) इत्यनूद्य स पश्यतीति हि विधीयते । **बाल**शब्दस्यात्र मुख्यायोगादुपचरितमाह **अनिष्पन्नज्ञानाः** इति । अपक्वयौक्तिकज्ञानेषु अपक्वपर्यायशब्दोपचारः, बाल-साम्याद्वा **बालाः । न पण्डिताः** इत्यत्र अशास्त्रीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासायोक्तम् **अकृत्स्नविद** इति । "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" (बृ. ५. ५. ९) इत्यादिप्रसिद्धं सदाचार्यप्रसादैकसमधिगम्यार्थविषयं ज्ञानमिह पाण्डित्यम्; अतो **बालाः** इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेद-भ्रमप्रकारं **न पण्डिताः** इत्यस्यापि **बालाः** इतिवत् विधिविषयत्वं च दर्शयति **कर्मयोग** इति । **ज्ञान-योगमेवेति** । न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मावलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एवं वदन्ति, ये पण्डितास्ते तु न इति वचनव्यक्तिमाहुः; तेषामप्ययमेवार्थः [1]फलतोऽङ्गीकार्यः । उभयोः फलमेकेन कथं लभ्यमित्यत्राह **उभयोरिति** । निर्धारणे षष्ठी; एकशब्दश्चान्यतरपर्यायः; द्वयोरपि तुल्यफलत्वाद-न्यतरास्थानेऽपि तत्फलं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिनां निन्दा कृता; अथैकफलत्वेनैक्याभिधायिनां प्रशंसनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **एतदेव विवृणोतीति** । **सांख्यैरि**त्यत्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठभ्रमव्युदासायाह **ज्ञाननिष्ठै-**रिति । सांख्यमात्मज्ञानशास्त्रं तद्वेदिन इह **सांख्याः**; यद्वा संख्या बुद्धिः, ज्ञानयोगः; तन्निष्ठाः **सांख्याः**; अथवा सांख्य आत्मा, तद्वेदिनोऽपि **साङ्ख्याः । स्थान**शब्दोऽत्र 'विन्दते फलमि'तिवत्

1 **ननु भाष्यकृदभिमतयोजनायां वचनव्यक्त्यध्याहाराद्गौरवमिति चेन्न; कः पचतीति प्रश्ने देवदत्तः पचतीत्युत्तर इव बोधानन्तरम् अर्थेन उद्देश्यविधेयभावकल्पनात् अध्याहाराविवक्षणात् । एवमर्थवचने सत्येव पश्चिमिदं निराकरणम्, उपन्यस्तं तु तदन्यप्रशंसापरमिति अपौनरुक्त्यम् । तदिदम् अत्र उत्तरश्लोकावतारिकायाञ्च व्यक्तम् ।**

निष्ठैरपि प्राप्यते । एवमेकफलत्वेन एकं **वैकल्पिकं सांख्यं योगं च यः पश्यति,** स पश्यति **स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इयान् विशेष इत्याह—**

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६

संन्यासः **ज्ञानयोगस्तु** अयोगतः **कर्मयोगात् ऋते प्राप्तुमशक्यः ;** योगयुक्तः **कर्मयोग युक्तः स्वयमेव** मुनिः **आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा** नचिरेण **अल्पेनैव कालेन** ब्रह्माधिगच्छति **आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति ; दुःखसाध्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥**

फलविषयः ; न तु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदेशविशेषाभावात्[1] । तच्च फलं पूर्वोत्तरानुवृत्तमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेण **यदात्मावलोकनरूपं फल**मित्युक्तम् । अत्र **यदेव साङ्ख्याः पश्यन्तीति यादवप्रकाशोक्तः** पाठोऽप्रसिद्धत्वादनादृतः । **योगैरि**त्येतत् लक्षणया वा [2]प्रत्ययविशेषाद्वा तन्निष्ठविषयमिति व्यञ्जनाय **कर्मयोगनिष्ठैरि**त्युक्तम् । अत्र **सांख्ययोग**शब्दौ नोपायपरौ, बहुवचनानौचित्यादिति भावः । **एक**मित्युक्ते[:] एकशास्त्रार्थत्वादिभ्रमव्युदासायाह **एवमेकफलत्वेने**ति । अङ्गाङ्गिभावेतरेतरयोगरहितयोरुपाययोरेकफलत्वलक्षणं द्वैधमनुष्ठाने विकल्पाय स्यात् । तथा च सूत्रम्— "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" (ब्र. ३. ३. ५७) इति । तदाह **वैकल्पिक**मिति । **स पश्यती**त्येतत् **न पण्डिताः** (४) इत्येतत्प्रतिरूपमिति दर्शयति **स एव पण्डित** इति ॥ ५ ॥

ननु 'कर्मयोगो विशिष्यते' (२) इति वचनम्, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं च कथमुपपद्यते, अत्यन्ततुल्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायाम्, सौकर्यशैघ्र्याभ्यां वैशिष्ट्यम्, फलस्यात्यन्ततुल्यतया च विकल्पः ; अधिकारिभेदप्रतिनियतत्वाच्च न दुष्करविलम्बितोपायनैरर्थक्यमित्यभिप्रायेण वैषम्यमुच्यत इत्याह **इयान् विशेष इत्या**हेति । तुशब्दोऽन्योन्यवैषम्यपरः ; **अयोगतः** इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्वरूपमेव **न** सिध्यतीत्यभिप्रेतम् ; तदाह **कर्मयोगादृत** इति । "शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः" (रा. कि. २८. ८) इत्यादिवद् **दुःख**शब्दस्यात्र नपुंसकत्वम् । **मुनि**शब्दे प्रकृतापेक्षितप्रकृतिप्रत्ययार्थविवरणम् **मननशील** इति । तत्राकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणबलान्मननस्यात्मविषयत्वोक्तिः । **स्वयमेव**— ज्ञानयोगमन्तरेणेत्यर्थः । 'दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्येतद्व्यतिरेकानुसन्धानात् **सुखेन कर्मयोगं साधयित्वे**त्युक्तम् । **न चिरेणे**ति नञः क्रियान्वये चिरेणाप्यधिगमो न स्यादिति भ्रमः स्यात् ; तद्व्युदासाय **नचिरेणे**त्युक्तम् । नैकादिवत् **नचिरेणे**ति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षणकर्मयोगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय **आत्मानं प्राप्नोती**त्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एवमव्यवहितात्मप्राप्तिसाधनत्वं वदता, प्रकृतस्संन्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यते' इति **शङ्करो**क्तं प्रत्युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पूरयति **ज्ञानयोगयुक्त** इति । दुःखसाध्यत्वात् विलम्बितफलो ज्ञानयोगः ; कर्मयोगस्तु सुखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैषम्यमनेन श्लोकेनोक्तं भवति ॥ ६ ॥

---

1 मात्रपदेन आत्मावलोकनांशस्यापि व्यवच्छेदः । 2 अर्श आद्यजन्तत्वादिकमिदम् ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ७

कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्धमनाः विजितात्मा **स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, तत एव जितेन्द्रियः कर्तुरात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया** सर्वभूतात्मभूतात्मा=**सर्वेषां देवादिभूतानाम् आत्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा। आत्मयाथात्म्यमनुसन्दधानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा; देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयाऽऽत्माकारत्वासंभवात्। प्रकृतिवियुक्तः सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (१९) इति अनन्तरमेव वक्ष्यते। स एवंभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न**

कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिगमे च हेतुरुच्यते **योगयुक्तः** इति श्लोकेन। पूर्वौ **आत्म**शब्दौ मनोविषयौ, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात्। **योगयुक्तः** इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे हेतुः **शास्त्रीय** इत्यादिनोच्यते। **विशुद्धिरत्र** रजस्तमोनिवृत्तिस्तन्मूलरागद्वेषादिकषायनिवृत्तिश्च। प्रागसमर्थितं स्मारयति **स्वाभ्यस्ते कर्मणी**ति। प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वक्तुमुचितत्वात्, 'विजितदेहः' इति **पर**व्याख्यानं मन्दमिति भावः। सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण **तत एवे**त्युक्तम्। **सर्वभूते**त्याद्युपपादनाय **कर्तु**रित्युक्तम्। प्रथमस्य **भूत**शब्दस्यात्र देवादिदेहमात्रविषयताम्, द्वितीयस्य [1]क्रियात्म...(?)तां विग्रहं च दर्शयति **सर्वेषा**मिति। भिन्नानामैक्यं हि विरुद्धमित्यत्राह **आत्मयाथात्म्य**मिति। अयमभिप्रायः—सत्यम्, न स्वरूपैक्यं विधीयते, तस्य प्रत्यक्षानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्; किंत्वेकाकारत्वम्; यथा, 'सर्वस्मिन् गृहे वर्तमानो व्रीहिरयमेव' इत्युक्ते तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानोऽयमेवात्मेति प्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्य चाऽऽत्मनः समानत्वमुक्तं भवतीति। ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवतिर्यग्ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थपण्डितापण्डितशक्ताशक्तधनिकदरिद्रस्थविरतरुणादिनिरवधिकवैषम्यनिर्भरत्वादात्मनाम्। अन्यथा 'ब्राह्मणो यजेत' (श. ब्रा. ५. १. ५. २) इत्याद्यात्मपर्यन्तशास्त्रीयप्रयोगोऽपि भज्येतेत्यत्राह **देवादिभेदाना**मिति। अयं भावः—सत्यम्, देवादिवैषम्यं प्रामाणिकमेव। तत्तु न स्वरूपप्रयुक्तम्; तस्य कर्मोपाधिकप्रकृतिपरिणामभेदनिबन्धनत्वात्। शुद्धाकारविवक्षया तु समानत्वमिहोच्यते इति। साम्यस्यात्र विवक्षितत्वे संवादकमनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति **प्रकृतिवियुक्त** इति। **कुर्वन्नपि न लिप्यते** इत्यत्र, न तावत् निषिद्धं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याकोपप्रसङ्गात्; न च, कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति; तथा च सति निष्फलप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात्। अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपि तु कर्मयोगं कुर्वन्नप्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचिन्न लिप्यत इत्येवार्थ इत्यभिप्रायेण **अनात्मन्यात्माभिमानेने**त्यादि उक्तम्। **नैव किंचित्करोमि** (८) इत्यादिकं ह्यनन्तरमुच्यत इति भावः। **न लिप्यते** इत्यत्र सवासनं संबन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह **न**

---

1 **क्रिया—भवनक्रिया; तदाश्रयविषयकतामित्यर्थः।**

लिप्यते—न संबध्यते । अतोऽचिरेणाऽऽत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यतः सौकर्यान्नैघ्रयाच्च कर्मयोग एव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं [1]शृणु—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९

एवमात्मतत्त्ववित् **श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु** वर्तन्त **इति** धारयन् **अनुसन्दधानः** नाहं किंचित्करोमीति मन्येत—**ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसंबन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वम्; न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः** ॥८॥९॥

संबध्यत इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति **अत** इति ॥ ७ ॥

एवमर्जुनस्य परिपृच्छतः साक्षात्प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । अथ तदाशयविदो भगवत आभिप्रायिकं वाक्यमुत्तरसङ्गत्यर्थं दर्शयति **यत** इति । **युक्तो**ऽत्र योगनिष्ठः; **तत्त्ववित्** तदन्तर्गतात्मतत्त्वविज्ञानवान्; तदाह **एवमात्मतत्त्वविदि**ति । **पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्नि**ति चक्षुश्श्रोत्रत्वग्घ्राण-जिह्वाख्यज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । **गच्छन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्नि**ति पादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः । तत्र **विसृजन्नि**ति पायूपस्थव्यापारसंग्रहः । उक्तं च, "पायूपस्थे विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामतः" (भा. मो. २७५. २१) इति । **स्वपन्, श्वसन्, उन्मिषन्, निमिषन्** इति [तु] प्राणव्यापाराः । स्वापस्य तमोवृत्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्वं सिद्धम् । **उन्मिषन्, निमिषन्नि**ति तु व्यानाख्यप्राणव्यापारः । **श्वसन्** इति तु प्राणसंज्ञकप्राणविशेषव्यापारः । **गृह्णन्नि**ति पाणिव्यापार-परोऽपि अपानव्यापारस्यापि तन्त्रेण ग्राहकः; "तदपानेनाजिघृक्षत् । [2]तदावयत् । स य एषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः" (ऐ. १. ३. १०) इति । एवं विभागज्ञापनाय **श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्चे**त्युक्तम् । **इन्द्रिय**शब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसंवादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहल्लक्षणया लक्षयतीति तात्पर्यम् । **इन्द्रियार्थे**ष्वित्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय **स्वविषये**ष्वित्युक्तम् । नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषु कर्तृत्वाध्यासः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात्; आत्मन एव कर्तृत्वस्य "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह **ज्ञानैकस्वभावस्ये**ति । कर्मणां मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्; 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रियादि(देः)व्यवच्छेदाय उपाधीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च **कर्ममूल**शब्दः । **ईदृश**मिति पुण्यपापरूपमित्यर्थः । अत्र **तत्त्वविदि**ति निरुपाधि-स्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण' (गी. १३. २०) इत्यादाविव न चिदचिद्व्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेवं फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे, 'नैव किंचित्करोमि' इति भावनया तत्करणेऽपि न

---

1 संग्रहे "कश्चन तद्विद्या" इति संगृहीतमिदम् । 2 अन्नम् निश्वासवायुना ग्रहीतुमैच्छत् । तत् नाप्नोत्—नाशितवानित्यर्थः । अपाने जुह्वतीत्यत्रेवात्र अपानशब्दार्थो ग्राह्यः ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०

ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । "मम योनिर्महद्ब्रह्म" (१४. ३) इति हि वक्ष्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ 'पश्यञ्छृण्वन्' इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्माण्याधाय, फलसङ्गं त्यक्त्वा, नैव किंचित्करोमीति यः कर्माणि करोति, स प्रकृतिसंसृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पद्मपत्रमिवाम्भसा—यथा पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

दोषः स्यात् । यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वम्, किं तस्यौपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम्; तथाऽनुसन्धानेऽपि प्रकृतिसंसर्गे एवैनं देहात्मभ्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते ब्रह्मणीति श्लोकेन । न तावदत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिरस्कारप्रकरणत्वात् । नापि परं ब्रह्म, औपाधिकत्वप्रतिपादनप्रकरणे तदनपेक्षणात्, अनन्तरं च 'सर्वकर्माणि मनसा' (१३) इति श्लोकेन देहकर्तृत्वाभिसन्धानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः ब्रह्मशब्दोऽत्रेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः । भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः, "तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" (मु. १. १. १०) इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह ब्रह्मशब्देनेति । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति मम योनिरिति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः; प्रस्तुतस्य किमायातमिति शङ्कायां पूर्वश्लोकार्थन्यायाभ्यामुपबृंहितं वाक्यार्थमाह इन्द्रियाणामिति । ननु बृहत्त्वगुणात् प्रयोगबलाच्च मूलप्रकृतिर्ब्रह्मशब्देनोच्यताम्, तत्र दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तद्धेतुत्वाभावादिति शङ्कानिराकरणाय अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम् । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात् कार्यमपि गोचरयेदिति भावः । कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तवैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोक्तम् पश्यञ्छृण्वन्नित्याद्युक्तप्रकारेणेति । यः करोतीत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात् तदौपाधिकत्वस्मारणाय पूर्वोक्तमाकृष्टम् नैव किंचित्करोमीति । पापशब्दोऽत्र देहात्मभ्रमविषयः । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' (भा. उ. ४२. ३५) इत्यादिषु च आत्मान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम् । आत्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणे तन्निवृत्तिरेव वक्तुमुचितेत्यभिप्रायेण प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणेत्युक्तम् । बन्धहेतुनेति तत्र पापलक्षणद्योतनम् । अलौकिकमनिष्टफलासाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्तश्च पापशब्दोऽनेकेष्व[प्य]र्थेषु, यथा "न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" (छा. ८. ४. १) इति । ननु पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टं कथमत्र दृष्टान्त इत्यत्राह यथेति । न संसर्गमात्रनिषेधायात्र दृष्टान्तः; किंतु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थित्यादिकं सर्वमम्भस्येव, तथाऽपि न तत्कार्यक्लेशादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनभोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिर्न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

एवमुक्तार्थदृढीकरणाय शिष्टाचारसिद्धतोच्यते कायेनेति श्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्यवसायः । केवलैरिति कर्तृत्वाभिमानत्यागो विवक्षितः । अथवा ममत्वबुद्धिविषयतारहितैरित्यर्थः । तदा कायेने-

कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं[1] कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति ; आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२

युक्तः—आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आत्मैकप्रवणः, कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति—स्थिरामात्मानुभवरूपां निर्वृतिमाप्नोति । अयुक्तः—आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्बध्यते—नित्यसंसारी भवति । अतः फलसङ्गरहितः इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि संन्यस्य आत्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वीतेत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसंन्यास उच्यते—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न [2]कारयन् ॥ १३

आत्मनः प्राचीनकर्ममूलदेहसंबन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वम् ; न स्वरूपप्रयुक्तमिति

त्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम् । यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया संग्रहणात् केवलैरिन्द्रियैरिति ज्ञानेन्द्रियाण्युच्यन्ते ; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम् । ततश्च "धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा" (भा. आ. ९६. ३१) इत्यादिकमपि सूचितं भवति। आत्मशुद्धेरत्रैव फलतया निर्देशात्, निष्फलप्रवृत्त्ययोगाच्च स्वर्गादिफलसङ्गमित्युक्तम् । शुद्धिर्हि केनचिद्दूषितस्यापेक्षिता ; स च दोषोऽत्र स्वतश्शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्कारविरोधि कर्मेत्यभिप्रायेणाह आत्मगतेति ॥ ११

एकस्यैव कर्मणो बन्धहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलसङ्ग-तदभावादिरूपसहकारिविशेषात् युज्यत इतीममर्थं विशदयति युक्त इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन समाहितचेतस्त्वमुच्यते । तच्चात्र फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्रावण्यमेवेति व्यञ्जनाय आत्मव्यतिरिक्तेत्यादि उक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वेति वचनात् कर्मस्वरूपानुष्ठानं पूर्वोक्तमिहार्थसिद्धं दर्शितम् । नैष्ठिकीं शान्तिमित्यनेन साक्षान्मोक्षप्रतीतिः स्यात्, तद्व्युदासायाह स्थिरामिति । प्रकरणलब्धोऽयं विशेषः । निष्ठायां भवतीति नैष्ठिकी । कामकारेणेति न स्वैरचारो विवक्षितः, तस्य दूरनिरस्तत्वात् । अतः कामकर्तृकं प्रेरणं कामकारः । तेन यथाभिमतफलसङ्गमात्रं विवक्षितमित्याह कामकारेण फले सक्त इति । निबध्यत इत्यत्रोपसर्गेण नितरां बन्धो विवक्षित इति दर्शयति नित्यसंसारी भवतीति। वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा विवक्षा । 'नैव किंचित्करोमि' (८) इत्यादेः, 'फले सक्तो निबध्यते' (१२) इत्यन्तस्य संकलितार्थमुत्तरश्लोकसङ्गत्यर्थमाह अत इति ॥१२॥

अनन्तरश्लोकार्थमाह अथेति । शरीराश्रिते[ष्वि]न्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसंन्यासाभिधानादनन्तरं तदाश्रये शरीर एव कर्तृत्वसंन्यास उच्यत इति सङ्गतिः । शरीरे कर्तृत्वसंन्यासं प्रति करणतयोक्तस्य मनसः करणीभावानुगुणव्यापारं दर्शयितुम् आत्मन इत्याद्युक्तम् । न हि देवादिदेहसंबन्धमात्रकृतं पुण्यपाप-

---

1 नन्वयोगिनोऽपि कायादिभिरेव कुर्वन्ति ; अत्र को विशेष इति शंकायां न सोंशो विधेयांशनिविष्ट इति ज्ञापनाय उद्देश्ये तदन्वयः कृतः । 2 पुरुषान्तरं कारयन्नित्यस्याप्रसक्तत्वात् स्वविषयमेव सर्वम् ।

विवेकविषयेण मनसा **सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे संन्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठान-प्रयत्नमकुर्वन् देहं च नैव कारयन् सुखमास्ते** ॥ १३ ॥

[1]**साक्षादात्मनः स्वाभाविकं रूपमाह—**

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४

अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृतिसंसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य **देवाद्यसाधारणं** कर्तृत्वं **तत्तदसाधारणानि** कर्माणि **तत्तत्कर्मजन्यदेवादि**फलसंयोगं **च, अयं** प्रभुः **अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा** न सृजति **नोत्पादयति । कस्तर्हि? स्वभावस्तु प्रवर्तते ।**

कर्तृत्वं, तत्संबन्धमात्रस्याकर्मवश्येऽपि सद्भावात्, अतः **प्राचीनकर्ममूले**त्युक्तम् । मुख्यैस्सप्तभिः, अर्वाग् द्वाभ्यां चात्र **नवद्वार**ता ; 'पुरमेकादशद्वारम्' (क. २. ५. १) इति श्रुतौ नाभिब्रह्मरन्ध्राभ्यां सहैकादशद्वारतोक्तिः । **पुरे** [2]**संन्यस्ये**ति । पुरस्य संन्यसनक्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुपयुक्त इति भावः। **नवद्वारे पुरे** इति निर्देशः सावयवत्वनिरवयवत्वसच्छिद्रत्वनिश्छिद्रत्वपृथुत्वाणुत्वस्वतन्त्रत्वपरतन्त्रत्व-नियन्तृत्वनियन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनोर्विवेकस्य प्रदर्शनार्थः । **स्वय**मिति । देहादिपारतन्त्र्यरहित इत्यर्थः ; यद्वा परिशुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः । **वशी** अभिमानबलात्काराद्यविषय इत्यर्थः । प्रयत्नाश्रयत्व-शरीरस्पन्दनादिहेतुत्वयोरौपाधिकत्वात् **नैव कुर्व**न्नित्यादि उक्तम् । **सुखमास्ते** । कर्तृत्वाभिमानप्रयुक्तक्लेशादिरहित आस्त इत्यर्थः । पुरमिव शरीरम्, पौरानिवेन्द्रियाणि, सार्वभौममिव परमात्मानम्, भृत्यमिव स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वास्थ्यम् । देहात्मभ्रमे हि पुरादिप्वासीनोऽहमिति मन्यते ; तन्निवृत्तौ च देह एव पुरस्थानीयो भवतीति भावः ॥ १३ ॥

एवमौपाधिकस्य रूपस्योपाधिषु संन्यास उक्तः ; अथ स्वस्मिन्ननुसन्धेयस्वाभाविकरूपमुच्यत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाह **साक्षा**दिति । विविक्तजनविषयेण **लोकस्ये**त्यनेनाभिप्रेतमुपाधिवैचित्र्यादिकं दर्शयितुम् **अस्ये**त्यादि उक्तम् । **कर्तृत्वं** प्रयत्नादिरूपम् । **कर्माणि** शरीरेन्द्रियादिचेष्टाः । यद्यात्मनां स्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकम्, तदा सर्वेषामेकरूपं [3]तत् स्यात् ; न च तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण **देवाद्यसाधारणं कर्तृत्व**मित्यादि उक्तम् । **देवाद्यसाधारणं** देवत्वादिजातिमत्पिण्डपरिग्रहदशाप्रतिनियतमित्यर्थः । **फलसंयोगः** फलस्यानुभवः । प्रकरणवशात् **प्रभु**शब्दोऽत्र जीवविषय इति प्रदर्शनार्थम् **अयं प्रभु**रित्युक्तम् । जीवे प्रभुशब्दाभिप्रेतमाह **अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित** इति । अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वाणि' (३. ३०) इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यध्यस्यते । अतोऽत्राकर्तृविषयः **प्रभु**शब्दः, न परविषय इति भावः । **न सृजती**त्यत्र 'सृज विसर्गे' इति [4]धातोस्त्यागार्थत्वे कर्तृत्वादित्रयं स्वीकरोतीति वाक्यार्थः स्यादिति तद्व्युदासायाह **नोत्पादयती**ति । कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण "चतुर्थपादस्य शङ्कामाह "**कस्तर्ही**ति । सृजतीति शेषः । **स्वभावशब्दं**

---

1 स्थितकर्तृत्वापलापः कथमिति शंकायामिति आदिः ।

2 पुरे आस्ते इति शांकरान्वयनिरासायेदम् । क्रियाधिकरणत्वेन - क्रियाकर्त्रधिकरणत्वेन ।

3 एकरूपम् भगवत्कैंकर्यैकरूपम् । अतो न नित्यमुक्तयोरिव नानारूपता स्यादिति शंक्यम् ।

4 अत्र धातोः सृज विसर्गे इत्युक्तत्यागार्थकत्वे इत्यन्वयः ।

स्वभावः **प्रकृतिवासना**। **अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वम् ; न [1]स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥**

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥१५

कस्यचित् **स्वसंबन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः** पापं दुःखं नादत्ते **नापनुदति**। कस्यचित् **प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य** सुकृतं **सुखं** च नादत्ते **नापनुदति**। **यतोऽयं** विभुः ; **न क्वाचित्कः, न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः, अत एव न कस्यचित्संबन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च**।

प्रकरणोपयुक्तविशेषं स्थापयितुं वाच्यं तावदाह **प्रकृतीति**। ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायाश्चेतनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिकमिति कथमिदं जाघटीति (ज्ञायते) यद्यात्मनः स्वतश्शुद्धस्य न कर्तृत्वम्, तर्हि तस्य वासनाऽपि कुतस्समागता ? यदि न कुतश्चित्, तदा वासनैव स्वाभाविकीति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वाभाविकं स्यात्। यदि कुतश्चिद्धेतोः, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः ; औपाधिकत्वे तु अकर्तुरात्मनस्तदागमोऽपि कुतः ? यदि वासनया, तर्ह्यन्योन्याश्रयणम् ; यद्यन्यस्मात् कुतश्चित्, तत्रापि तथैवेत्यनवस्था इत्यादिचोद्यनिरासाय **तु**शब्दः। तदाह **अनादिकालेति**। बीजाङ्कुरन्यायादन्योन्याश्रयादिपरिहारः। वासनाहेतुवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं **देवाद्याकारे**त्यादि उक्तम्। यथा तप्तायःपिण्डे वह्निसंसर्गात् वह्नित्वबुद्धिः, तथाऽत्रेति दर्शयितुं **संसर्गकृत**शब्दः। **वासनाकृतं** वासनाख्यविशेषहेतूपाधिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिकस्य, वासनायाः कर्तृत्वादिकस्य च विवरणं **नादत्ते** इति श्लोकस्यार्धद्वयम्। परगतपापसुकृतयोरादानप्रसङ्गाभावात् तत्प्रतिषेधोऽनुचितः ; अतस्तत्कार्यं दुःखं सुखं च लक्ष्यते ; तत्रापि परगतसुखदुःखयोः स्वस्मिन्नाकर्षणं न शक्यम् ; अतस्तदपनयनमात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **कस्यचि**दिति। **कस्य**चिदित्यनेन सूचितमपनोदनहेतुविशेषं दर्शयितुं **स्वसंबन्धितयाऽभिमतस्ये**त्यादि उक्तम्। **आदत्ते** इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्यात् [2]अपहरणार्थत्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव तुल्यतया करणनिषेधसिद्धेः **नापनुदती**ति व्याख्यातम्। **विभु**रिति न परिमाणविशेषाद्यभिप्रायम् ; जीवस्याणुतया श्रुत्यादिसिद्धेः। नापि प्रभुत्वपरम्, अत्रानुपयुक्तत्वात्। अतस्तत्तत्कर्मानुकूलसमस्तदेहानुप्रवेशयोग्यतामात्रं प्रतिनियतदेशराहित्यं विवक्षितम्। अत एव आगन्तुकेषु मित्रामित्रादिषु संबन्धित्वं प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकानां तत्तद्देहानामेव, [3]न त्वात्मन इति सिध्यति। तत एव च अनुकूलप्रतिकूलपुरुषविषयदुःखाद्यपनयनमौपाधिकमित्यायातम्। तदेवं कार्याभावौपयिकहेत्वभावप्रतिपादनपरो **विभुशब्द** इत्यभि-

---

1 प्रभुत्वं सत्यसंकल्पादिमत्त्वम्। तदवस्थायामिदं सर्वं न सृजतीति अस्य औपाधिकता।

2 आधत्ते इति प्रयोगे करोतीत्यर्थः स्यात्. न त्वत्र। अतो न पूर्वश्लोकोक्त सृजतितुल्यता। अपहरणरूपार्थे प्रयोगश्च, "यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्ते" इति श्येनपक्षिकृत मत्स्याद्यपहारकथनात्।

3 पुत्रशत्रुप्रभृतौ दुःखसुखहरणं तत्तच्छरीरसत्त्व एव, न तु तत्तज्जीवे सर्वदा। तदपि स्वकीयप्रकृतशरीरे सत्येव। न तु स्वस्यान्यदेहप्राप्तौ इति स्थलान्तरोत्पत्त्यर्हत्वाचिना विभुपदेन ज्ञाप्यते। एवञ्चौपाधिकत्वं स्थापितं भवति। कस्यचिदित्यस्य सर्वदा कस्यापि जीवस्येत्यर्थः।

सर्वमिदं वासनाकृतम् । **एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते ?** अज्ञानेनावृतं ज्ञानम् **ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानम्** आवृतं **संकुचितम्** । तेन **ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तदात्माभिमानरूपमोहश्च जायते** । **ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना**, तदुचितकर्मवासना च; वासनातो विपरीतात्माभिमानः, **कर्मारम्भश्चोपपद्यते** ॥ १५ ॥

'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ।' (४. ३६), **'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा'** (४.३७) **'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्'** (४.३८) इति पूर्वोक्तं **स्वकाले संगमयति**–

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् ॥ १६

एवं वर्तमानेषु सर्वेष्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेन आत्मयाथात्म्योपदेशजनितेन **आत्मविषयेण** अहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तत्—**ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितम्**, तेषां तत् स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकु-

---

प्रायेणाह **यतोऽयमिति** । उत्तरार्धोत्थानाय शङ्कते-**एवंस्वभावस्येति** । **विपरीतवासना**–स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः । अत्रोत्तरम्–**अज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति** । "अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥ संसारतापान् अखिलान् अवाप्नोत्यतिसंततान् । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते(लक्ष्यते)" (वि.६.८.६१-६३) इति भगवत्पराशरवचनमनुसरन् आह–**ज्ञानविरोधिनेति** । अत्र [illegible]नुप्रयुक्तमिति भावः । **स्वफलेत्यादि**–न ह्य[साव]संकुचितज्ञानः संसारतापानुभवयोग्य इति भावः । अत्यन्तविलोपपरिहारायाऽऽवरणशब्दोपचरितमाह–**संकुचितमिति** । "न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" (बृ. ६. ३. ३०) इत्यादिश्रुति[illegible]नेन सारितम् । **देवादिदेहसंयोग** इति **जन्तु**शब्दाभिप्रेतोऽर्थः । स च मोहजनने कर्मणो द्वारम् । शङ्कोत्तरत्वमाह–**ततश्चेति** । आत्मनि प्रतिषिद्धस्येष्टानिष्टाचरणस्यान्यहेतुतामाह **वासनात** इति ॥ १५ ॥

एवं तृतीयाध्यायोक्ताकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशेषस्य विशोधनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **सर्वमिति** । **स्वकाले** । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारकथनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसर इत्यर्थः । यद्वा 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' (४. ३४) इत्यत्र, 'उपदेक्ष्यन्ति' इति स्वेनैव निर्दिष्टे विपाककाल इत्यर्थः । **एवं वर्तमानेषु** । मुह्यत्स्वपीत्यर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेष्वित्यर्थः । अज्ञानेन ज्ञानमावृतं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति शङ्कां व्यवच्छिन्दता **तु**शब्देन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुम् **उक्तलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम्** । **आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः** । **आत्मविषयेणेति** । **आत्मनः** इति षष्ठ्याः संबन्धसामान्यमात्रपरत्वं कर्तृविषयत्वं चात्रानुपयुक्तमिति **भावः** । तच्छब्दपरामृष्टप्रकारमाह **ज्ञानावरणमिति** । अज्ञानस्वरूपस्यातिगहनत्वसूचनार्थम्, **निरतिशयपवित्रस्य** ज्ञानभास्वतो निश्शेषाज्ञानतिमिरकुक्षिंभरित्वप्रदर्शनार्थं च **अनादिकालेत्यादि** उक्तम् । **उत्तरार्धगत**-

चितमादित्यवत् सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति ।

तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्, 'न त्वेवाहं जातु नासम्' (२.१२) इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतम्; विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात् । 'तेषामादित्यवज्ज्ञानम्' इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम् । आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानं च । तत एव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा संकोचो मोक्षदशायां विकासश्चोपपन्नः ॥ १६ ॥

तच्छब्दार्थः **स्वाभाविक**मिति । सामानाधिकरण्यस्वारस्यात् **पर**मिति ज्ञानविशेषणम्; तदर्थमाह—**अपरिमितमसंकुचित**मिति । ज्ञानस्य **पर**त्वं ह्यनवच्छिन्नविषयत्वम्; तत्र च हेतुः संकोचाभाव इत्यभिप्रायः । **सर्व**मिति प्रकाशयतेरर्थसिद्धकर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रौतमिति भावः । **आदित्य**वदिति दृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह **यथावस्थित**मिति । एतेन **पर**मित्यत्र पदमिति विशेष्याध्याहारः,[1] परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा च **परो**क्ता निरस्ता ।

भेदव्यपदेशबलादद्वैतमतस्योपक्रमविरोधः प्रागुक्तः । मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति **तेषा**मिति । **विनष्टाज्ञानाना**मिति । न हीदं बहुत्वं भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमिथ्योपाधिकृतभेदवादिनो**र्भास्करशङ्कर**योर्मतमनूद्य परिहरति **न चेद**मिति । मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणाद्युपाधेरपि निवृत्तेरिति शङ्करं प्रति हेत्वर्थः । इतरं प्रति **अज्ञान**शब्दवाच्यस्य कर्मादेर्विनाशे तन्निमित्तशरीरान्तःकरणाद्युपाधिनिवृत्तेरित्यर्थः । शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मवादं दूषयितुं शुद्धदशायां ज्ञातृत्वम् (अत्र) सिद्धमिति दर्शयति **तेषा**मिति । संबन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकगर्भेति **व्यतिरेकनिर्देशा**दित्युक्तम् ॥ विनष्टोपाधीनामात्मनां धर्मतया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरागन्तुकचैतन्यवादोऽपि निरस्तः । **आदित्य**शब्दोऽत्राऽऽदित्यप्रभापरः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात्; धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा" (वि. ध. १०४.५५) इत्यादिसाम्याच्च; तदेतदभिप्रेत्य तत्फलितमाह [2]**आदित्यदृष्टान्तेने**ति । ततः प्रस्तुतस्य किमित्यत्राह **तत एवे**ति । यथा प्रभाया आवारकसन्निधौ संकोचः, तन्निवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः । यद्वा तेषामादित्यवदवस्थितानां प्रभातुल्यं ज्ञानमित्यर्थः । प्रभायाः प्रदीपादित्याद्यपृथक्सिद्धतेजोद्रव्यविशेषत्वम्, ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेऽपि द्रव्यत्वम्, संकोचविकासयोगि(ग्य)त्वादीनि च **शारीरकभाष्ये** प्रपञ्चितानि । एवं प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपपादनेन प्रकृत**मावृत**त्वादिकं युज्यत इत्याह **तत एवे**ति ॥

---

1 मुद्रितशांकरे अध्याहारो न दृश्यते । 2 ननु तेषां ज्ञानमित्यनन्वयात्, ज्ञानमादित्यवत् तेषां प्रकाशयतीत्येवान्वयात् कथं ज्ञानस्य स्वाभाविकधर्मत्वलाभ इत्यत्राह आदित्येति । प्रभावदित्यनुक्त्वा आदित्यपदेनादित्यप्रभोक्तिः प्रभाप्रभावतोरिव ज्ञानज्ञात्रोरपृथक्सिद्धस्वभावत्वज्ञापनायेति भावः । आदित्यस्येदमादित्यमिति । तेषां ज्ञानमित्येवान्वयः । द्वितीयपक्षे प्रभातुल्यमिति अर्थसिद्धम् ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७

तद्बुद्धयः **तथाविधात्मदर्शनाध्यवसायाः**, तदात्मानः **तद्विषयमनसः**, तन्निष्ठाः **तदभ्यासनिरताः**, तत्परायणाः **तदेव परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमभ्यस्यमानेन ज्ञानेन** निर्धूतप्राचीनकल्मषाः **तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति** । [1]**यदवस्थादात्मनः पुनरावृत्तिर्न विद्यते, स आत्मा** अपुनरावृत्तिः । **स्वेनरूपेणावस्थितमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः** ॥ १७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८

विद्याविनयसंपन्ने, केवलब्राह्मणे, **गोहस्तिश्वश्वपचादिषु अत्यन्तविषमाकारतया प्रतीयमानेषु आत्मसु** पण्डिताः **आत्मयाथात्म्यविदः, ज्ञानैकाकारतया** सर्वत्र समदर्शिनः—**विषमा-**

[illegible] **तद्बुद्धयः** इति श्लोकेन । तच्छब्देनात्र पूर्वप्रस्तुतस्वाभाविकात्मस्वरूपं पूर्वश्लोकोक्ततज्ज्ञानं वा परामृश्यत इत्यभिप्रायेण **तथाविधात्मदर्शनाध्यवसाया** इत्युक्तम् । **तदात्मानः** इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरो दर्शनार्थप्रवृत्तियोग उच्यत इत्यभिप्रायेण **तद्विषयमनस** इत्युक्तम् । **तन्निष्ठत्वं** विषयान्तरवैमुख्यात् तत्परायणत्वे हेतुः । **अयन**शब्दोऽत्र कर्मणि ल्युडन्तः प्राप्यपरः । वाक्यार्थज्ञानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थम् **एवमभ्यस्यमानेने**त्युक्तम् । प्राप्तिप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिर्धूपान्त्यपर्व । अतोऽन्तिमं प्राप्यमत्र **अपुनरावृत्ति**शब्देन विवक्षितम् । स च यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण **तथाविधमात्मान**मिति । **अपुनरावृत्ति**शब्दस्यात्रानुद्दिष्टावस्थान्तरपरामर्शा(र्शसा)पेक्षसमासान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह [1]**यदवस्था**दिति । नन्वात्मन एव 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' (९. २१) इति पुनरावृत्तिरुच्यते ; **यदवस्था**दिति चायुक्तम्, मोक्षस्याप्यवस्थाविशेषत्वे नित्यत्वायोगात् पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह **स्वेन रूपेणे**ति । औपाधिकसमस्ताकारनिवृत्तिरूपावस्थाविनाशकासंभवात् परमतेऽपि प्रध्वंसरूपत्वादनिवर्त्यैति भावः ॥ १७ ॥

कीदृशोऽयमात्मसाक्षात्कार इत्याकाङ्क्षायां 'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' (४. ३५) इति प्रागुक्तं व्यनक्ति **विद्याविनये**ति श्लोकेन । 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे' इति पदद्वयं न समानाधिकरणम्, निर्विशेषणसमुदायसहपठितत्वात्, विद्याविनयसंपन्नविशेषणप्रतिशीर्षानुक्तेश्च । **गवि हस्तिनी**त्याकारवैषम्यं दर्शितम् ; **श्वश्वपच**शब्दाभ्यां वृत्त्या[दि]वैषम्यम् ; तद्वत् पूर्वाभ्यामपि मिथो वैषम्यमेवाभिप्रेतम् । अतो **ब्राह्मणे** इति ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्त[ता]मात्रं विवक्षितमिति दर्शयति **केवलब्राह्मण** इति । सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणाभिप्रेतमाह **अत्यन्तविषमे**ति । **आत्मस्वि**ति । शरीराणामन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमूहापोहक्षमत्वं **पण्डित**त्वमिति दर्शयितुम् **आत्मयाथात्म्यविद** इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते **समदर्शिनः** । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम् ;

---

1 **स्थलविशेषप्राप्तेः प्रागनुक्तत्वात् न ततः पुनरावृत्त्यभावोऽत्रोच्यते । ज्ञानयोगमात्रादात्मस्वरूपाविर्भावोऽपि न भवति, यस्मात्प्रच्युतिर्वक्तव्या । यत् स्वरूपमाविर्भूतं चेत् न तिरोभवेत्, तत्स्वरूपानुभवमात्रं तु भवतीति तात्पर्येणैवमुक्तम् । अनिवर्त्यावस्थस्वरूपमनुभवन्तीति भावः ।**

कारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः ; आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥१८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

इहैव—**साधनानुष्ठानदशायामेव तैः** सर्गो जितः **संसारो जितः ; येषामुक्तरीत्या सर्वेष्वात्मसु साम्ये स्थितं मनः ।** निर्दोषं हि समं ब्रह्म । **प्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्ततया सममात्मवस्तु हि** ब्रह्म । **आत्म[वस्तु]साम्ये स्थिताश्चेत् ब्रह्मणि स्थिता एव ते ; ब्रह्मणि स्थितिरेव हि संसारजयः । आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥**

येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ॥

यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत् प्रियं भवति, यच्चाप्रियम्, तदु-

---

शरीरिणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात् तत्कृतज्ञानादिवैषम्यं च दुरपह्नवम् ; अतोऽत्यन्तविषमेषु पदार्थत्वादिवत् स्थूलं सामान्यमकिञ्चित्करमित्यत्राह **विषमाकारस्त्विति । प्रकृते**रिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन साक्षात्प्रकृतिगतं देवत्वादिकम्, तत्प्रयुक्तं सुखित्वादिकं च कथंचित्संबन्धमात्रात् **प्रकृते**रित्युक्तम् । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिषिध्यते ; किंतु तदेवात्र प्रतिपाद्यते । न च तत्तच्छरीरविशिष्टत्वलक्षणं तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्नूयते ; अपि तु तस्यौपाधिकत्वमुच्यते । न च शरीरादिविशिष्टत्वं विरोधः(धि) ; स्वाभाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वात् । न चैतदत्यन्तस्थूलम्, शुद्धानामात्मनां स्वरूपभेदस्य दुर्विवेचत्वात् स्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः । ननु तथाऽपि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वादिसाम्यबुद्धौ अभोज्यान्नत्वादिदोषः [कथं]स्मृतः ; तत्राह **आत्मा त्विति** ॥ १८ ॥

इदानीम् (इह) समदर्शित्वं न कालान्तरभाविफलसाधनमात्रम्, किन्त्विदानीमेव निश्श्रेयसकल्पां क्लेशनिवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनां प्रशंसा क्रियते **इहैवे**ति श्लोकेन । **साधनानुष्ठानदशायामेवे**ति । **इह**शब्दस्यात्र लोकपरत्वादपि स्वावस्थाविशेषपरत्वमेवोचितमिति भावः । **संसारो जित** इति । मुक्तप्रायास्त इत्यर्थः । सृष्ट्यादेरत्रानन्वयात् **सर्ग**शब्दः सृज्यत इति व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपरः । ब्राह्मणचण्डालादीनां स्पृश्यत्वादिसाम्यप्रसङ्गव्युदासाय **उक्तरीत्ये**त्युक्तम् । 'निरुपाधिकात्मस्वरूपज्ञानैकाकारतया समम्' इति पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वात्मन्येव स्थितिः संसारजयहेतुः, न तु तत्साम्ये ; तत्राह **निर्दोषं हि समं ब्रह्मे**ति । ब्रह्मत्वमेव विधेयम् ; अन्यथा 'तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' इत्यनन्वयात् । समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात् इति ह्यन्वयः स्यात् ; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह **आत्मवस्त्वि**ति । ततः किं प्रकृतस्येत्यत्राह **ब्रह्मणि स्थिति**रिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र शुद्धात्मनि ब्रह्मसाम्यात् । अत्र फलितं पिण्डितार्थमाह **आत्मस्वि**ति ॥ १९ ॥

प्रियाप्रिये, तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थाद्युपाधिभेदनिबन्धनाविति व्यञ्जयितुं **यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्ये**त्याद्युक्तम् । **यदवस्थस्ये**त्येतत् देहादिकृतज्ञानसङ्कोचाद्यवस्थाविषयं वा । प्रियाप्रिय-

भयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । **कथम्?** स्थिरबुद्धिः-**स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः,** असंमूढः **अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः** संमोहः; **तद्रहितः । तच्च कथम्?** ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः । **उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदामुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद् भूत्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे** व्यवस्थि(सि)तः **अस्थिरे प्राकृते प्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् इति ॥ २० ॥**

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यः सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१

एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु **आत्मव्यतिरिक्तविषयानुभवेषु,** असक्तात्मा **असक्तमनाः अन्तरात्मन्येव यः** सुखं विन्दति **लभते, स प्रकृत्यभ्यासं विहाय** ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—**ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥** २१ **॥ प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—**

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२

विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगाः दुःखयोनयस्ते [एव ते] —**दुःखोदर्काः** । आद्यन्तवन्तः

रूपकारणागमे तत्कार्यहर्षोद्वेगनिवृत्तिर्दुश्शकेत्यभिप्रायेणाह **कथमिति** । तत्रोत्तरम् **स्थिरबुद्धिरिति** । समानाधिकरणसमासादप्युपयोगातिशयादत्र व्यधिकरणसमास उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह **स्थिरे आत्मनीति** । **असंमूढः** इत्यत्र **स**मित्युपसर्ग एकीकारपरः; एवंविधस्थिरबुद्धित्वासंमूढत्वयोर्हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति **तच्च कथमिति** । स्थिरबुद्धित्वासंमूढत्वे द्वे अपि सङ्कलय्य **तदि**ति परामृश्यते । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः' इति शब्दाभ्यां सिद्धमवान्तरदशाविशेषं विशदयति **उपदेशेने**त्यादिना । **तस्मि**न्नित्यनेनोपदेशजनितज्ञानमनूद्य विशिष्टं विज्ञानं विधीयत इति सूचितम् । उक्तमेवार्थं समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकाभिलाषिणामव्याकुलानुष्ठानपर्वकमप्रदर्शनार्थं श्लोकस्थपदानां हेतुकार्यभावेन महावाक्यान्वयं[प्रदर्श्य?] दर्शयति **एतदुक्तमिति** । बाह्यकुदृष्ट्युपदेशनिवृत्त्यर्थं **तत्त्वविदा**मित्युक्तम् । **भूत्वे**त्येतदप्यनुवादत्वसूचनार्थम् ॥२०

एवं हर्षोद्वेगावकुर्वतः समदर्शित्वप्रयुक्तं निरतिशयसुखं स्वयमापततीत्युच्यते **बाह्येति** श्लोकेन । **सुखं विन्दति** इत्यस्य **सुखमक्षयमश्नुते** इत्यतो भेदप्रदर्शनाय **लभत** इत्युक्तम् । अक्षयसुखप्रारम्भोऽयमिति भावः । **प्रकृत्यभ्यासं विहाये**त्यर्थलब्धोक्तिः । **प्रकृत्यभ्यासः** पुनः पुनः प्राकृतशब्दादिभोग्यचिन्ता । 'विन्दत्यात्मनि यस्सुखम्' इत्युपदेशादिजन्यज्ञानमूलं सुखमुक्तम् । **सुखमक्षयमश्नुते** इति तु साक्षात्कारानन्तरभावि नित्यं सुखमुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं **ब्रह्मानुभवरूप**मित्युक्तम् ॥२१॥

अनादिकालं बाह्यस्पर्शरसिकस्य तत्परित्यागः कथमित्याकाङ्क्षायाम् आर्जनरक्षणादिदोषदर्शनात् तत्रोपरमः शक्य इति **ये हि** इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **प्राकृतस्येति** । **संस्पर्शजाः** इत्यनेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यञ्जयति **विषयेन्द्रियसंस्पर्शजा** इति । **स्पर्शो**ऽत्र संबन्धमात्रम् । **एतेन** सुखस्वरूपस्य क्षुद्रत्वमुक्तम् । **दुःखयोनय** इत्यत्र तत्पुरुषविवक्षां दर्शयितुं **दुःखोदर्का** इत्युक्तम् । संस्पर्शजत्वात्परलोकेऽपि दुःखयोनित्वं स्वध्यवसानमिति **एव**काराभिप्रायः । न खलु हिरण्यगर्भभोगाद-

अल्पकालवर्तिनो हि उपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यवित् रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

शरीरविमोक्षणात् प्राक् **इहैव** साधनानुष्ठानदशायामेव **आत्मानुभवप्रीत्या कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं निरोद्धुं यः शक्नोति, स युक्तः** आत्मानुभवायार्हः । **स** एव शरीरविमोक्षोत्तरकालम्

भ्यधिकः प्राकृतभोगोऽस्ति ; सोऽपि स्वमानेन शतसंवत्सरपरिमिततया मानुषादिसम इति दर्शयितुम् **अल्पकालवर्तिन** इत्युक्तम् । क्षणरुचिबुद्बुदादिप्रिवावान्तरस्थितिकालवैषम्येऽप्याद्यन्तवत्त्वं त्वविशिष्ट-मिति भावः । एवं **संस्पर्शजा** इत्यादिविशेषणत्रयेणाल्पत्वदुःखमिश्रत्वान्तवत्त्वानि दर्शितानि । प्रत्यक्ष-सिद्धेषु दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशापेक्षयेति दर्शयितुम् [1]**उपलभ्यन्त** इत्युक्तम् । **बुध**शब्देनात्र [2]**पञ्चविधो**परमोपयुक्तविवेकज्ञानवत्त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् **तद्याथात्म्यविदि**त्युक्तम् । न तेषु रमते, किंतु क्रमादुपरमत इति भावः । सागरतरणराजसेवादिषु शरीरविनाशपर्यन्ता **आर्जन**दोषाः । सहस्र-प्राकारपरिवृतगर्भगृहे निवेशितस्यापि रक्ष्यवस्तुनो राज-दहन-चोर-मूषिकादयस्तन्निवारणक्लेशादयश्च **रक्षण**-दोषाः । "स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः" (वि. ६. ५. ५०) इत्यादयः **क्षय**दोषाः । "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥" (वि. ४. १०.२२), "अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता" इत्यादिवदुत्तरोत्तरराग-प्रबला(न्धा)नर्थहेत्वयोग्य-विषयप्रवृत्त्यादयो **भोग**दोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायशः परहिंसागर्भत्वात् तदधीना ऐहिकामुष्मिकदुःखसंत-तयो **हिंसा**दोषाः । **पञ्चविधाश्चैते** दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तद्भावनावतां प्राकृतस्यानादिकाल-शीलितस्यापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति भावः। उक्तं च **तुष्टि**प्रकरणे **साङ्ख्यै**रपि, "बाह्या विषयोपरमात् [3]पञ्च" (सां. का. ५०) इति ॥ २२ ॥

एवं बाह्यस्पर्शेष्वसक्तस्याऽऽत्मनि सुखं विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसवाहिनीं दशामनु-वदन् तथाभूतस्याऽऽत्मसाक्षात्कारे तदधीनसुखे च योग्यतामाह **शक्नोती**ति । आशरीरपातात् कामक्रोधौ दुर्जयावित्यभिप्रायेणाह **शरीरविमोक्षणात्प्रा**गिति । आत्मसाक्षात्कारदशायां कामक्रोधप्रसङ्गो न विद्यत इति तत्प्रसङ्गनिवारणदशाज्ञापनाय **इहैव** इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्' इति पूर्वोक्तहेतुं स्मारयति **आत्मानुभवप्रीत्ये**ति । **वेगो**ऽत्र मनोवाक्कायानामतित्वरिता प्रवृत्तिः । तत्रानु-चितविषयाभिध्यान-नीचचाटु-नरपतिशुद्धान्तप्रवेशादयः कामजा वेगाः । परहिंसाद्युपायचिन्तन-परुष भाषण-प्रहारादयः क्रोधजा वेगाः । **सोढु**मित्यस्य तितिक्षार्थत्वव्युदासायोक्तम् **निरोद्धु**मिति । **शक्नोति** । शक्तस्सन्नुत्सहत इत्यर्थः । **युक्त**शब्दोऽत्र समाधिलाभपर इत्याह **आत्मानुभवायार्ह** इति ।

---

1 श्लोकस्थहिशब्दतात्पर्यमेव उपलभ्यन्त इति दर्शितम् । 2 उपरि उदाहरिष्यमाणसांख्य-कारिकाया व्याख्याने तत्त्वकौमुदी द्रष्टव्या । उपरम्यतेऽनेनेति उपरमो वैराग्यम् । शब्दादिविषयाणां पञ्चत्वात् तदुपरमरूप वैराग्याण्यपि पञ्च । तेषामुत्पत्तिः पञ्चविधदोषाणामेकैकविषयेपि ज्ञानात् । ते च दोषाः आर्जनश्रम-रक्षणश्रम-क्षयिष्णुत्व-भोगकालिकदुःख—परहिंसाकरत्वरूपाः ।

3 उक्तरीत्या विषयोपरमो वैराग्यम् । उपरमादिति पञ्चम्यन्तम् । तस्मात् उक्तपञ्चविधदोषदर्शन-जात् शब्दादिपञ्चकविषये तुष्टिः—अलम्बुद्धिर्भवति । विषयाणां पञ्चत्वात् तुष्टीनामपि पञ्चता ।

आत्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यते ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥

यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः **आत्मानुभवैकसुखः,** अन्तरारामः **आत्मैकोद्यानः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः,** तथाऽन्तर्ज्योतिः **आत्मैकज्ञानो यो वर्तते, स ब्रह्मभूतो योगी** ब्रह्मनिर्वाणम् **आत्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥**

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानस्सर्वभूतहिते रताः ॥ २५

छिन्नद्वैधाः **शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः,** यतात्मानः **आत्मन्येव नियमितमनसः,** सर्वभूतहिते-

---

'प्राक् शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ तात्पर्यम्; अन्यथा तद्वचनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण **स एव शरीरविमोक्षोत्तरकाल**मित्युक्तम् । 'सुखमक्षयमश्नुते' इत्याद्युक्तफलभूतभविष्यत्सुखयोगोऽत्रापि **स सुखी** इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह **आत्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यत** इति ॥

एवं परित्यक्तं प्राकृतभोग्यभोगोपकरणादिकं सर्वमात्मनि तदेकरसिकत्वाय कल्पयन्, 'विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् (२१) इत्युक्तमुपायदशास्थं प्रपञ्चयति **योऽन्तस्सुखः** इति श्लोकेन । **अन्तश्शब्दा**भिप्रायं पूर्वोक्तं चानुसन्धायोक्तम् **यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति** । अन्तश्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकात् आत्मपरः । आत्मैव आत्मन्येव वा सुखं यस्य **सोऽन्तस्सुखः** । तत्र फलितोक्तिः **आत्मानुभवैकसुख** इति । अवधारणस्याविशेषेण सर्वत्रान्वयादे**क**शब्दः । **अन्तरारामः** इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह **आत्मैकोद्यान** इति । आरामो हि भोगस्थानभूतः छायापल्लवपुष्पफलादिभिः स्वगुणैः सुखवर्धकः । तद्वदत्रापि स्वगुणैरपहतपाप्मत्वज्ञानान्दादिभिः स्वविषयवादकरण(संवादकरण)ग्रन्थकरणादिक्रीडोपस्थापकैरात्मैव सुखवर्धक इत्या**राम**शब्देनोपचर्यत इत्याह **स्वगुणै**रिति । एवं भोग्यं भोगस्थानं च आत्मैवेत्युक्तम्; अथ भोगोपकरणादिकमपि स एवेति **अन्तर्ज्योति**श्शब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **आत्मैकज्ञानो यो वर्तत** इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य भिन्नत्वादुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम्; अतस्तेषु तदेकज्ञानत्वं नास्तीति भावः । यद्वा प्रकाश(क)ान्तरनैरपेक्ष्यं बाह्यप्रकाशाभावमात्रं वाऽत्र विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानात् देवमनुष्यादिभूतोऽयम्; इदानीं तु तन्निवृत्त्या यथावस्थितासंकुचितज्ञानादिस्वरूपेणावस्थित इति **ब्रह्मभूत**शब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रयन् अत्र विवक्षितमाह **आत्मानुभवसुख**मिति । अत्र **निर्वाण**शब्दस्य परोक्तशान्त्यर्थत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकसिद्ध्यर्थम् अनुष्ठानप्रकारो हि **न प्रहृष्येत्** (२०) इत्यादिनोच्यते । तत्र हर्षोद्वेगनिवृत्तिः, बाह्यविषयनिस्सङ्गत्वम्, तदर्थदोषदर्शनम्, कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविधभोग्यताकल्पनं च क्रमात् श्लोकपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्रागुक्तद्वन्द्वसहत्वादिसारणपूर्वकं सर्वभूतहिते रतत्वं नाम समदर्शित्वेऽत्यन्तान्तरङ्गं साधनमुपदिश्यते **लभन्ते** इति श्लोकेन । **छिन्नद्वैधाः** इत्यनेन भेदस्वरूपनिषेधभ्रमव्युदासायाह **शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता** इति । **द्वैध**शब्दस्यात्र संशयार्थत्वं चानुचित-

रताः **आत्मवत् सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः,** ऋषयः **द्रष्टारः** आत्मावलोकनपराः, **य एवम्भूतास्ते** क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः **ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥**

उक्तलक्षणानां ब्रह्म अत्यन्तसुलभमित्याह—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते [1]विजितात्मनाम् ॥ २६

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां **यतनशीलानां** यतचेतसां **नियमितमनसां** विजितात्मनां **विजितमनसां, ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते । एवंभूतानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥**

उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८

मिति भावः । नियन्तव्येषु प्रधानं मन इह **आत्म**शब्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचितविषयावस्थापनमित्यभिप्रायेण **आत्मन्येव नियमितमनस** इत्युक्तम् । "श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्" इति **पञ्चमवेदद्रष्ट्रा** परमर्षिणा निर्णीतोऽयमर्थ इति ज्ञापनाय **आत्मवदि**ति दृष्टान्तः, **हितेष्वेवे**त्यवधारणं च । **सर्व**शब्दोऽत्र दृष्टान्तभूतं स्वात्मानम्, आत्मान्तरं च संगृह्णातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्योन्यसदृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारवत्त्व**मृषि**शब्देन विवक्षितमिति ज्ञापनायाह **द्रष्टार** इति । एवंविधसाक्षात्कारसिद्धौ अनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च **क्षीणकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते** इत्युभाभ्यामुच्यत इत्याह **य एवंभूता** इति । 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' (४. ३८) इति ज्ञानस्य कल्मषनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्तमिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

एवं षड्भिः श्लोकैः समदर्शित्वसाधकमनुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्र शीघ्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं फलस्याविलम्बितत्वमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **उक्तलक्षणाना**मिति । **कामक्रोधवियुक्त**तोक्तिः 'शक्नोति' (२३) इति श्लोकार्थानुवादः । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वभूतहितेरतत्वमित्यपि(ति) सूचितम् । **यतीना**मित्यत्र रूढेरयुक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैशद्याय **यतनशीलाना**मित्युक्तम् । तेन 'न प्रहृष्येत्' (२०) इति श्लोकद्वयार्थोऽनूदितः । **यतचेतसा**मित्येतत् आत्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद इति दर्शयितुं **नियमितमनसा**मिति उक्तम् । **विजितात्मना**मित्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणावर्जनपरस्य 'ये हि' (२२) इति श्लोकस्यार्थः सूचित इति प्रदर्शनाय **विजितमनसा**मित्युक्तम् । एवं पुनरुक्तिपरिहाराज्ञानात **विदितात्मना**मिति परैः पठितम् । **अभितो वर्तते** इत्यत्यन्तासन्नकालत्वं विवक्षितमिति दर्शयति **एवंभूताना**मिति । **हस्तस्थम्** । न तु हस्तोद्धृतदण्डादिग्राह्यफलादिवत् व्यवहितलाभमिति भावः ॥ २६ ॥

"ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥" (सं. २) इति **संग्रह**मनुसंदधान उत्तरश्लोकानां सङ्गतिमाह **उक्तं कर्मयोग**मिति । **स्पर्श**शब्दस्यात्रानु-

---

1 विदितेति शांकरपाठो नास्मदिष्टः ।

बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा **बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य, योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य** चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे नासाग्रे **विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ** प्राणापानौ समौ कृत्वा **उच्छ्वासनि[श्]श्वासौ समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः, तत एव विगतेच्छाभयक्रोधः,** मोक्षपरायणः **मोक्षैकप्रयोजनः,** मुनिः **आत्मावलोकनशीलः यः,** सः सदा मुक्त एव **साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एवेत्यर्थः** ॥ २७ ॥ २८ ॥

उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकतामाह—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां [1]ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे [2]कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

भवपरस्यानुभाव्यार्थज्ञापनाय **विषयस्पर्शानि**ति उक्तम् । फलितमाह **बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्ये**ति । 'उपविश्याऽऽसने' (६. १२) इत्यादिवक्ष्यमाणानुसन्धानेन **योगयोग्ये**त्यादि उक्तम् । **चक्षुः** इत्येकवचनं करणाकारैक्यादिति दर्शयितुं **चक्षुषी** इत्युक्तम् । 'संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम्' (६. १३) इति वक्ष्यमाणेन 'नासाग्रन्यस्तलोचनः' इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च **भ्रुवोरन्तरे कृत्वा** इत्यस्यैकार्थ्यमाह **नासाग्र** इति । नासाभ्यन्तरसञ्चारमात्रस्य स्वतःसिद्धस्य विधेयत्वायोगात् **समौ कृत्वा** इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं **नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानावि**त्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसञ्चारव्यञ्जनाय **उच्छ्वासनि[श्]श्वासावि**त्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्क्रामन् प्रविशंश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । वृत्तिस्थानादिसाम्यायोगात् गतिसाम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वसन्, नापि नि[श्]श्वसन्नित्यर्थः । साक्षात्कारात्यन्ताव्यवहितपूर्वावस्थाविषयत्वात् **यत**शब्दस्य **प्रवृत्त्यनर्हे**त्यर्थ उक्तः । 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम्; 'यतेन्द्रियः' इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हतेत्यपुनरुक्तिरिति भावः । ज्ञानार्थधातौ निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योगावस्थायाम् आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह **आत्मावलोकनशील** इति । अत्र वाचंयमत्वादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थ इति भावः । **सदा**शब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति **साध्यदशायामिवे**ति । **मुक्त एव** । मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अध्यायारम्भे, "संन्यासं कर्मणां कृष्ण" (१) इत्यादिना वैषम्ये पृष्टे ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादिकम्, कर्मयोगस्य सौकर्यम् शैघ्र्यं चोक्तम् । ततश्च सेतिकर्तव्यताकसशिरस्ककर्मयोगो विशदीकृतः । अथात्रोपसंहारेऽपि प्राक्प्रश्नोत्तरतया प्रक्रान्तसौकर्यादिकमेव प्रकारान्तरेण स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह **उक्तस्ये**ति । अत्र **कर्मयोग**शब्देन दैवमेव (४. २४) इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानांशो गृहीतः ; **नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्ये**त्यनेन सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगभक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयः

---

1 **ज्ञानयोगस्य शुद्धात्मचिन्तनरूपत्वात् न भगवद्विषयकत्वम् । कर्मयोगस्तु प्रतिकर्म तत्तत्कर्माराध्यतत्तदन्तर्यामित्वभोक्तृत्वफलप्रदत्वादिना तद्विषयकः । अतोऽत्र सौकर्ये शैघ्र्ये चाति विशेषकथनम् अत्राभिमतम् ।**

2 **कर्मसंन्यासयोग इति । अनुष्ठेयकर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसंधानरूप संन्यास योग इत्यर्थः ।**

यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, **कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति।** सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां **लोकेश्वराणामपीश्वरम्; "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" (श्वे. ६.७) इति हि श्रूयते। मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः; सुहृद आराधनाय हि सर्वे प्रयतन्ते ॥२९**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः। स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियः ॥ १

उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं [1]ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगा-

---

साधारणांशः। **सुशकत्वम्** अनिर्वेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम्। **शान्ति**शब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षपरः; जीवोपासनप्रकरणत्वात्। नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः, ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रसिद्धिस्वारस्यानुरोधिनः कर्माङ्गोपक्ष(ज्ञापक)मस्य वक्तुमुचितत्वात्; ज्ञात्वा इत्यत्रानुष्ठायेत्यध्याहारसापेक्षत्वप्रसङ्गात्। अतः 'सुखं बन्धात्प्रमुच्यते' (५. ३) इत्यादिनोक्तं मनःक्लेशशान्त्यादिरूपं सुखमत्र शान्तिशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छती**ति। भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसंबन्धिकतया च महेश्वरशब्दस्यात्र न रूढिविशेषेण प्रवृत्तिरित्याह **सर्वेषां लोकेश्वराणामपी**ति। सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः। तत्र प्रमाणमाह **तमीश्वराणा**मिति। श्रुतावपि महेश्वरशब्दः सप्रतिसंबन्धिकत्वात् परमत्वविशेषणाच्च न रूढः; तद्वदत्रापि। सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुद्रादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः। 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' (वि. ध ७४. ४४) इति हि स्मर्यते। कर्मयोगस्य अनुष्ठानदशायामेव कथं सुखमिति शङ्कां विशेषणत्रयेण व्युदस्यति **मा**मित्यादिना। महोदारसार्वभौमप्रियसखसेवायामिव कर्मयोगे सुखबुद्ध्यैव प्रवर्तत इति भावः। **मदाराधनरूपः कर्मयोग** इत्यनेन **भोक्तारं यज्ञतपसाम्** इत्यस्यार्थो विवृतः। यज्ञास्तपांसि च कर्मयोगवर्गोपलक्षणमिति भावः। सौहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधनहेतुत्वे लोकदृष्टान्तमाह **सुहृद** इति। **सर्वे** इति। न केवलं शास्त्रनिष्ठाः, किं तु पामराः, तिर्यञ्चोऽपि केचित् स्वेषु सौहार्दवन्तं पुरुषं[हि]इङ्गिताकारैरुपलक्ष्य तावन्मात्रेण संप्रीतास्तदनुवर्तनमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः। पुरुषान्तरवत् ऐश्वर्यमदगर्वमूलदौर्मुख्यादिवर्जनं चास्य सुहृत्त्वेन लभ्यते॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठाध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपतां दर्शयितुं पूर्वेणाविच्छिन्नानुसंधानार्थमध्यायसंगतिवच नात्पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम्। वृत्तवर्तिष्यमाणाभिधानमुखेन संगतिं दर्शयति **उक्त** इति। कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षिप्तः समाधिलक्षणो योग एवात्र सानुबन्धः प्रतिपाद्यत इति संगतिः। **योगा-**

---

1 ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्येति पाठः स्थितो युक्तः। चन्द्रिकायां 'तत्साध्यतयोपक्षिप्तः' इति कर्मयोगग्रहणात्। तत्साध्येति भाष्ये पाठाभावात्। तद्वत् द्वितीयाध्यायोक्तज्ञानयोगस्यापि अविशेषेण वक्तव्यत्वाच्च।

न्यासविधिरुच्यते । तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते । कर्मफलं **स्वर्गादिकमनाश्रितः,** [1]कार्यं **कर्मानुष्ठानमेव** कार्यम्, **सर्वात्मनाऽस्मत्सुहृद्भूतपरमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनम्, न तत्साध्यं किंचित् इति यः कर्म करोति; स** संन्यासी **च ज्ञानयोगनिष्ठश्च;** योगी च **कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः ।** न निरग्निर्नचाक्रियः **न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः । तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥**

न्यासविधिरुच्यत इति । "योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते" (सं. १०) इति **संग्रह**श्लोके प्रथमं योगाभ्यासविधेरुपादानादन्येषां च तदर्थत्वात् स एवाध्यायप्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । **अनाश्रितः** इत्यादीनां **समबुद्धिर्विशिष्यते** इत्यन्तानां नवानां श्लोकानां प्रागुक्तानधिकार्थत्वाक्षिप्तप्रयोजनत्वमाशङ्कयाह **तत्रे**ति । अभ्यासो हि तात्पर्यलिङ्गम्, अव्यवहितनिर्देशश्च नैरपेक्ष्यं सूचयेदिति भावः। **ज्ञानाकारो योगशिरस्क** इति पदाभ्यां साधनस्य प्रागुक्तमन्तर्गतात्मज्ञानत्वादिलक्षणं पौष्कल्यं, साध्यस्याऽऽत्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं चाभिप्रेतम् । 'अनाश्रितः' इति श्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादः, उत्तरार्धेन नैरपेक्ष्यदृढीकरणम् । 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' (५. २९) इत्यव्यवहितपूर्वश्लोकालोचनया **सर्वात्मनाऽस्मत्सुहृद्भूते**त्यादिकमुक्तम् । ततश्च कर्मफलमनाश्रित इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिस्स्यादिति शङ्कायां कर्मस्वरूपफलत्वस्य वक्तुमुचितत्वात् **कार्य**शब्दः प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं **कर्मानुष्ठानमेव कार्य**मिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता । **कार्य**शब्दस्य चोदितविषयत्वे मन्दप्रयोजनत्वं स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमनूद्य तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमयुक्तम्; प्रथमे विरोधात्, द्वितीये तूद्देश्योपादेयविभागाभावपौनरुक्त्यनिष्प्रयोजनत्वेभ्य इति शङ्कायामाह **आत्मावलोकने**ति । पृथक्साधनभूतोभयसाध्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचारादुच्यते । ततश्च कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगांशभूतज्ञानक्रियाभेदेन परिहार इति भावः। **अग्नि**शब्दस्यात्राग्निसंबन्धिकर्मलक्षकत्वव्यञ्जनाय **यज्ञादि**शब्दः । लक्ष्यार्थानां संग्राहकं **चोदित**त्वम् । **निरग्निः** इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तेरुक्तत्वादक्रिय**शब्दः** क्रियानिवृत्तिमुखेन क्रियाव्यतिरिक्तनिष्ठत्वलक्षकः; व्यतिरिक्तश्चात्राऽऽत्मा ज्ञानयोग इति दर्शयितुं **केवलज्ञाननिष्ठ** इति उक्तम् । यद्वा, **न निरग्निर्नचाक्रियः** इत्युभाभ्यां [2]श्रौतस्मार्तक्रियाविशेषनिषेधकाभ्यां फलितमाह **नचोदिते**त्यादि । तदभिप्रेतमाह **न केवल(लं)ज्ञाननिष्ठ** इति । 'अनग्निरनिकेतस्स्यात्', 'त्यक्त्वा द्रव्याग्निसाध्यानि कर्माणि' (मनु. ६. २५, ४३) इत्यादिप्रतिपादितसंन्यासाश्रमव्यवच्छेद इहासक्त इति भावः॥ १

संन्यासमनूद्य योगत्वे विधीयमाने ज्ञानयोगे कर्मयोगसद्भावप्रतिपादनभ्रमः स्यात् । तच्च

1 कार्यमित्यस्य कार्यत्वेनेत्यर्थः । तद्विवरणं कर्मेत्यारभ्य किञ्चिदित्यन्तम् ।

2 अनग्निरिति अग्निसाध्यक्रियोक्तिः; अक्रिय इत्यत्र तद्भिन्नतपोदानादेरिति शांकरे ।

उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—

यं संन्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २

यं संन्यास इति **ज्ञानयोग इति, आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुः, तं कर्मयोगमेव विद्धि । तदुपपादयति** न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चनेति । **आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतौ आत्मसङ्कल्पः** संन्यस्तः **परित्यक्तो येन स संन्यस्तसङ्कल्पः ; अनेवंभूतः** असंन्यस्तसङ्कल्पः । **न ह्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवंभूतः कश्चन कर्मयोगी भवति ; "यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः" (४. १९) इति ह्युक्तम् ॥ २ ॥**

कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३

योगम् **आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः** कर्मयोग **एव कारणमुच्यते । तस्यैव** योगा-

---

'नह्यसंन्यस्त' इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रानुपयुक्तं चेत्यभिप्रायेणाह **उक्तलक्षणे**ति । योगोद्देशेन संन्यासत्वविधिपरं [1]वाक्यमित्यर्थः । संन्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरणिकं वाच्यं तावदाह **ज्ञानयोग** इति । अत्र तदभिप्रेतमाह **आत्मयाथात्म्यज्ञान**मिति । समुदायवाचकशब्दस्तदंशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः। **तं कर्मयोगमेव विद्धी**ति कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः। **आत्मयाथात्म्ये**त्यादेरयमभिप्रायः— सङ्कल्पशब्दो न तावदत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अशक्यत्वात् । नापि फलाभिसन्धिविषयः ; तथात्वेऽपि कर्मयोगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिज्ञाया उपपादकत्वासिद्धेः । अत एव "सङ्कल्पमूलः कामो हि (वै) यज्ञाः संकल्पसंभवाः" (मनु. २. ३) इत्यादिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणां च हेतुस्सङ्कल्पोऽत्र न विवक्षितः । तस्मादेकीकृत्य कल्पोऽत्र **सङ्कल्पः** । स चात्र देहात्मगोचरः । तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एवंसत्येव **नही**त्यादेरुक्तोपपादकत्वमुपपद्येत इति । **कश्चने**ति निर्देशः प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यसूचक इत्यभिप्रायेण **उक्तेषु कर्मयोगिष्वि**त्युक्तम् । सिद्धो ह्यत्रोपपादको भवति ; तत्सिद्धिरत्र कुत इत्याकाङ्क्षायां **हि**शब्दाभिप्रेतमाह **यस्ये**ति ॥ २ ॥

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यत्र विशेषविधिः शेषनिषेधपर इत्यभिप्रायेणाह **कर्मयोगएवे**ति । कर्मयोगमात्रसाध्यो हि योगो न परमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेणाह **आत्मावलोकनमि**ति । आमोक्षात् यत्किञ्चित्कर्म [2]कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह **मुमुक्षो**रिति । आत्मावलोकनस्यात्र मोक्ष[त्व ?]कल्पनया मुमुक्षु(मोक्ष)शब्दोपचारः[3] । **योगारूढस्ये**ति युक्तावस्था(स्थ ?) (6. 8)विषयत्व

---

1 **योगं तं विद्धीत्यन्वयः । यमित्यादि तमित्यन्तं विधेयम् । अत एव श्लोके तं योगमित्यप्रयुज्य योगं तमिति प्रयोगः। भाष्ये कर्मयोगमेवेति पश्चात् प्रयोगात् तदनुगुणोऽप्यर्थः कर्मयोगान्तर्गतमेवेत्येवं पश्चादुक्तः।** 2 **यत् किञ्चित् कर्मेति । यः कश्चन कर्मयोग इत्यर्थः ।**

3 **औपचारिकप्रयोगः, 'निष्पाद्य मुक्तिकार्यं हि कृतकृत्यं निवर्तते'** वि. पु. 6, 7, 94 **इति प्रकृत तुल्यस्य मुक्तिवाक्यस्य स्मारणाय ।**

रूढस्य **प्रतिष्ठितयोगस्यैव,** शमः **कर्मनिवृत्तिः कारणमुच्यते। यावदात्मावलोकनरूपमोक्षा-(क्षरूपयोगा?) वाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥**

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह—

यदा हि[1] नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते। सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४

यदाऽयं योगी [2]स्वा(स्वा)त्मैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेषु—**आत्मव्यतिरिक्तप्राकृत-विषयेषु, तत्संबन्धिषु च कर्मसु** नानुषज्जते **न सङ्गमर्हति, तदा हि सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढ**

भ्रमव्युदासाय **प्रतिष्ठितयोगस्येत्युक्तम्।** कर्म कारणमित्युक्तकर्मप्रतियोगिकश्शमः तन्निवृत्तिरेवात्र भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण **शमः कर्मनिवृत्तिरित्युक्तम्।** एतेन "मुनिरत्र परिव्राजकः, शमश्च पारिव्राज्यरूपः" इति परोक्तं निरस्तम्। ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणापेक्षया, न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां **योगारूढस्य** इत्यादिना कर्मनिवृत्तिविधानं [3]ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति **यावदिति** ॥ ३ ॥

संगमयति **कदेति। अयं योगीति।** यावदात्मावलोकनं कर्मयोगे वर्तमान इति भावः। अर्थसिद्धं हेतुमाह **आत्मैकानुभवस्वभावतयेति।** अनित्यत्वहेयत्वादिसूचनाय **प्राकृत**शब्दः। **कर्मस्विति** न चोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वारसिकसङ्गास्पदत्वाभावेन निषेधायोगात्। नापि परोक्त-प्रक्रिययाऽग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविषयम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गत्वायोगात्। अतो यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिंस्तत्साधने वा कार्यताबुद्धिरिति न्यायादिन्द्रियार्थेषु सङ्गिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु, निषिद्धेषु, अनुभयेषु च कर्मसु यथासंभवं सङ्गः स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्यभिप्रायेण **तत्संबन्धिषु च कर्मस्वित्युक्तम्।** सङ्गं त्यजति, निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य बलान्निवर्तनं प्रतीयते; अत्र तु **नानुषज्जत** इत्युक्तम्। सङ्गः स्वयमेव न जायत इत्यर्थः। ततः फलितमाह **न सङ्गमर्हतीति।** हिशब्दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात् **तदा हीत्युक्तम्।** तदा ह्यसौ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढो भवति;

---

1 हिशब्द उत्तरार्धेऽन्वेति। अतः पूर्वश्लोकोक्तोपपादनमत्र क्रियत इति भावः। 2 चन्द्रिकायां आत्मेति प्रतीकधारणात् स्वेतिपदं नास्तीति ज्ञायते। योगी तु—योगी भवन्नित्यर्थः।

3 ननु योगारूढस्यैव कर्मनिवृत्तिरूपशमो भवतीत्येतावन् एवापेक्षितत्वात् उत्तरार्धे कारणपदं व्यर्थम्। शांकरे योगारूढस्य शमो योगारूढत्वसाधनमिति व्याख्या। माध्वे शमः कर्म-निवृत्तिः परमसुखकारणमित्युक्तम्। शोधने सर्वपक्षेऽपि व्यर्थतैव लक्ष्यत इति चेत्—न, योगारूढः आसन उपविश्य योगे कर्तव्ये तत्कालमपि यदि कर्मण्येव विनियोजयेत्, तत् कर्म आत्मावलोकनबाधकं भवेत्—अतस्तन्निवृत्ति बाधकाभावविधया कारणमिति कथने तात्पर्यात्। अस्य श्लोकस्य, आसने उपविश्य योगानुष्ठानासमर्थस्य कर्मयोग एव कारणम्, तत्सामर्थ्ये जात एव अव्यपदिष्टाधिकारिणः शमः—कर्मसंन्यासः ज्ञानयोगः आत्मावलोकनकारणमुच्यत इत्यर्थो वर्णयितुं शक्यते। अथापि योगाव्यापृतत्वदशायां कर्मयोगावश्यकत्वपरतया व्याख्यानमेव पूर्वापर-संगतमिति भावः। एष योगकर्मानुष्ठानयोरेककालिकत्वायोग एवोत्तरश्लोकेनोपपाद्यते।

इत्युच्यते । तस्मादारुरुक्षोर्विषयानुभवार्हतया तदननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवा आरुरुक्षुः कुर्यात् ॥ ४ तदेवाह-

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ ५

आत्मना **मनसा ; विषयाननुषक्तेन [मनसा]** आत्मानमुद्धरेत् **। तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत्** । आत्मैव **मन एव ह्यात्मनो बन्धुः ; तदेवात्मनो रिपुः ॥ ५ ॥**

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥

येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो जितम् , तन्मनस्तस्य बन्धुः। अनात्मनः **अजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य** शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत-**स्वनिश्श्रेयसविपरीते वर्तेतेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः' ॥ (वि. ६. ७. २८) इति ॥ ६ ॥**

न तु सङ्गकाल इति भावः । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यार्थमाह **तस्मा**दिति । इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्येणाह **अत** इति ॥ ४ ॥

श्लोकद्वयाभिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह **तदेवाहे**ति । **आत्मना** इत्यस्य करणार्थत्वौचित्यात् **मनसे**त्युक्तम् । **विषयाननुषक्तेन, तद्विपरीतेने**त्युभयं क्रियाद्वयसामर्थ्यात् पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्चोक्तम् । **उद्धरेत्** योगारूढतापादनेन संसारसमुद्रादुत्तारयेत् ; न पुनरधो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणात्मावसादयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्चयते **आत्मैवे**ति । अन्ये बन्धवोऽपवर्गविरोधित्वादबन्धवः । अन्ये च रिपव[1] आत्मप्रवृत्तिमूलभूता इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

एकस्यैवैकं प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहतमिति शङ्का परिह्रियते **बन्धुरात्मे**ति श्लोकेन । **स्वेनैवे**ति स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विषयेभ्यो व्यावर्तनमित्यभिप्रायेणोक्तम् **विषयेभ्यो जितमि**ति । बन्धुत्वोपपादनं हि मनसो विजयेनोक्तम्, शत्रुत्वोपपादनमपि हि(तर्हि?)तदभावेनेत्यभिप्रायेणोक्तम् **अनात्मनः अजितमनस** इति । **आत्मैव** इत्येवकाराभिप्रेतमाह **स्वकीयमेव मन** इति । स्वशेषभूतमेव हि विरोधि संजातमिति भावः । शत्रुशब्दयोः पुनरुक्तिभ्रमव्युदासायान्वयमाह **शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तेते**ति । संप्रतिपन्नो [2]बाह्यशत्रुरिह दृष्टान्तितः। शत्रुकृत्यमिह **शत्रुत्वं** विवक्षितमित्याह **स्वनिश्श्रेयसविपरीत** इति। नन्वत्र **आत्मने**त्यादीनां मनोविषयत्वं कथम् ? [3]कार्यकरणसङ्घातविषयत्वं हि परैरुक्तम्। ऐकरूप्येण सर्वेषा**मात्म**शब्दानां स्वात्मविषयत्वं किं न स्यात् ? कथं च मनसो जयादिः विषयव्यावर्तनादिरूपः इति शङ्कायां कर्मकर्तृ(र्तृत्वा)दिभेदव्यपदेशौचित्यात् पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्च सिद्धमेवार्थं संवादेन द्रढयति **यथोक्तमि**ति ॥ ६ ॥

---

1 अन्ये रिपवः सांसारिककार्यविरोधित्वेऽपि मोक्षार्थप्रवृत्त्यविरोधित्वात् प्रत्युतानुकूलत्वात् अरिरिव इति । आत्मप्रवृत्तीत्यस्य आत्मविषयकप्रवृत्तीत्यर्थः । 2 इष्टविघातकत्वमुभयसाधारणम् । बाह्यशत्रुः बाह्येष्टविघातकः ; आन्तरस्त्वान्तरेष्टविघातक इति भावः ।

3 कार्यकरणेति । शरीरेन्द्रियेत्यर्थः ।

योगारम्भयोग्या अवस्थोच्यते—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७

शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च जितात्मनः **जितमनसः विकाररहितमनसः प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा** समाहितः **सम्यगाहितः । स्वरूपेणावस्थितः प्रत्यगात्माऽत्र** परमात्मेत्युच्यते ; **तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् ।** आत्मा परं समाहित **इति वाऽन्वयः ॥ ७ ॥**

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा **आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसजातीयाकारविषयेण [वि]ज्ञानेन च तृप्तमनाः** कूटस्थः **देवाद्यवस्थास्वनुवर्तमानसर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितः,**

प्रतिष्ठितयोगत्वावस्था, तदारोहणोपायश्चोक्तौ ; अथ(त्र) योगप्रक्रियां वक्तुं तदारम्भदशा ज्ञाप्यत इत्याह **योगारम्भे**ति । सप्तम्याः **समाहितः** इत्यनेन अन्वयभ्रमव्युदासायान्वयं पदार्थांश्च व्यञ्जयति **शीतोष्णे**ति । एतेन 'मानावमानयोस्समस्य[1]' इति **पदो**क्ताध्याहारोऽनपेक्षित इति दर्शितम् । शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विजय इत्यत्राह—**विकाररहितमनस** इति । विकारश्च हर्षोद्रेकादिरूपः प्रागुक्तः । **प्रशान्तस्य** इत्येतत् बाह्येन्द्रियव्यापारनिवृत्तिपरम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् । असन्निहितफलाभिसन्ध्यादिराहित्यपरं वा । **समाहितः** इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रकृतमुचितं चाधिकरणमाह **मनसी**ति । **सम्यगाहित** इति । विशदानुसन्धानयोग्यो जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा कथमुच्यत इत्यत्राह **स्वरूपेणे**ति । **अत्रे**ति प्रकरणौचित्यसूचनम् । तदेव दर्शयति **तस्यैवे**ति । **एवकारेण** प्रासाङ्गिको हि [2]पूर्वं परमात्मप्रसङ्ग इति ज्ञापितम् । अवरस्य जीवस्य परमात्मशब्दविषयत्वं कथमित्यत्राह **तस्यापी**ति । तथाऽपि परमात्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थः परित्यक्तस्स्यात् ; परत्वं च सङ्कुचितम् ; **परम**शब्दनिर्वचनं च न घटते ; परो मा अस्मादिति हि तत् ; न च पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयः सिध्यतीत्यरुचेरन्वयान्तरमाह **आत्मा पर**मिति । अत्र चाधिकं केवलमिति वा **पर**शब्दार्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियविजयो द्वन्द्वसहत्वं चोक्तम् ; अथ तयोर्हेतुरुच्यते **ज्ञान** इति श्लोकेन । **ज्ञानविज्ञान**शब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासायोपसर्गद्योतितं विषयविशेषं व्यञ्जयति **आत्मस्वरूपे**त्यादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मापेक्षितदेहादिव्यतिरिक्तत्वधीरिह **ज्ञानम्** । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनित्यत्वनिरतिशयानन्दत्वादिधीस्तु **विज्ञानम्** ; न पुनरुपासनरूपज्ञानम् ; तत्सामग्रीपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । कूटे तिष्ठतीति **कूटस्थः** । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्य ह्यागन्तुकविनश्वरायःपिण्डादिसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहे वर्तमानेऽपि स्वस्वरूपे न शैथिल्यादिरूपो विकारः । तद्वदत्रापि देवादिशरीरसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहेऽपि "न जायते म्रियते" (गी. २.२०) इत्यादिनोक्तप्रकारेण निर्विकारत्वं सिद्धमिति कूटशब्देनोपचारो युज्यत इत्यभिप्रायेणाह **देवादी**ति । शिखरपर्यायकूटविवक्षया वोपचारः ।

---

1 **समः इति शांकरे मुद्रितपाठः ।** 2 **पूर्वमिति** 2-61; 3-22; 4-1-9; 5-29.

तत एव विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः **प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठतया प्राकृतवस्तुविशेषेषु भोग्यत्वाभावात् लोष्टाश्मकाञ्चनेषु समप्रयोजनः यः कर्मयोगी, स** युक्त इत्युच्यते **आत्मावलोकनरूपयोगाभ्यासार्ह इत्युच्यते** ॥ ८ ॥

तथा च

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९

वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणः सुहृदः ; **सवयसो हितैषिणो** मित्राणि, अरयो **निमित्ततोऽनर्थेच्छवः ; उभयहेत्वभावात् उभयरहिता** उदासीनाः ; **जन्मत एवोभयरहिता** मध्यस्थाः ; **जन्मत एवानिष्टेच्छवो** द्वेष्याः ; **जन्मत एव हितैषिणो** बन्धवः ; साधवो **धर्मशीलाः** ; पापाः

कूटस्थ [पुरुषः ?] इव वा साधारणतयाऽनुसन्धानादसौ कूटस्थ [1]इत्यभिप्रायेणाह **देवाद्यवस्थास्विति** । देवशब्दोऽत्र भावप्रधानः। अनुवर्तमानत्वात् सर्व**साधारण**त्वमित्यपौनरुक्त्यम्। यद्वा सर्वात्मसाधारणेत्यर्थः। पूर्वश्लोकोक्तजितेन्द्रियत्वादौ हेतुरयमुक्त इत्याह **तत एवेति** । स्वरूपकार्यकारणादिभिरत्यन्तविषमाणां लोष्टादीनां समत्वं कथमिति शङ्कानिराकरणाय **प्रकृती**त्यादि **समप्रयोजन** इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्मभेदवत् अश्मकाञ्चनादिभेदेऽपीत्यनेकदृष्टान्ताभिप्रायः । अत्रोद्देश्योपादेयांशौ विभजते **य** इत्यादिना । **युक्त**शब्द एवात्र योग्यपर्यायः ; प्रकरणवशात्तु योगाभ्यासविषयत्वं सिद्धम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदविवक्षया **योगाभ्यासार्ह** इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

'समलोष्टाश्मकाञ्चनः' इति अचेतनेषूक्त एवार्थश्चेतनविषयतया प्रपञ्च्यत इत्यभिप्रायेणाह **तथाचेति** । यद्वा सुहृदादिषु समबुद्धित्वस्य दुष्करत्वात् अत्र **विशिष्यते** इत्युक्तेश्च समदर्शित्वातिशयोऽत्र विवक्षितः । **तथाच** अपिचेत्यर्थः । (**सुहृन्मित्रबन्धु**शब्दानाम् **अरिद्वेष्य**शब्दयो**रुदासीनमध्यस्थ**शब्दयोश्च पौनरुक्त्यमपाकर्तुं तत्तत्पदव्याख्या । **बन्धु**शब्दस्तावत् पित्रादिषु प्रसिद्धः ; **मित्र**शब्दश्च सवयस्सु। अतः पारिशेष्यात् सुहृच्छब्दस्तदुभयव्यतिरिक्तविषय इत्यभिप्रायेणाह **वयोविशेषानङ्गीकारेणेति** । **सवयस** इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपप्रियैषित्वमप्यस्तीति सूचितम् । **बन्धु**शब्दासत्तेर्**द्वेष्य**शब्दस्तावत् सहजशत्रुविषयः प्राप्तः । ततोऽत्रापि पारिशेष्यात् **अरि**शब्दं कृत्रिमशत्रुविषयमाह **अरयो निमित्ततोऽनर्थेच्छव** इति । **मध्यस्थ**शब्दोऽपि द्वेष्यबन्धुशब्दासत्तेः, हेतुतो हिताहितप्रवृत्तियोग्येषु प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उचितः । अतः परिशेषादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रतिसंबन्धिकत्वेन तत्स्मारकत्वात् कारणागमे हिताहितप्रवृत्तियोग्याः तदभावमात्रेण तद्रहिता **उदासीना** इत्यभिप्रायेणाह **उभयेति** । **उभयं** हितैषित्वमहितैषित्वं च । जन्मतस्संबन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योधनादिष्वतिव्याप्तेः **जन्मत एव हितैषिणो बन्धव** इति उक्तम् । एवं सप्रतिसंबन्धिनः पुरुषा उक्ताः। अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिन्द्यत्वाद्याश्रयाः पुरुषाः साधुपापशब्दाभ्याममभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह **साधव** इति ।

---

1 **"इत्यभिप्रायणाह देवादीति" इति प्रथमं वा द्वितीयं वा न स्यात् ।**

पापशीलाः; आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावात् विरोधाभावाच्च तेषु **समबुद्धिर्योगाभ्यासार्हत्वे विशिष्यते** ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०

योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सततम् **अहरहर्योगकाले** आत्मानं युञ्जीत **आत्मानं युक्तं कुर्वीत । स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतेत्यर्थः**; रहसि **जनवर्जिते निश्शब्दे देशे स्थितः**, एकाकी **तत्रापि न सद्वितीयः**, यतचित्तात्मा **यतचित्तमनस्कः**, निराशीः **आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि**

वाक्यार्थमाह **आत्मैके**ति । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावात् इतरैर्विरोधाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम्; न तु साधुषु पापेषु च योगिनां समं प्रयोजनम्, सत्सङ्गादेरसत्परित्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन तेषामवश्यापेक्षितत्वात् ॥ उच्यते । नेदानीमुपजीवकदशापन्नो योगी निर्दिश्यते; किंतु श्रुतसकलश्रोतव्यः कृतसकलकर्तव्यः साक्षात्कारात्यन्तयोग्यदशापन्नः । तथाविधस्य च तस्य साधुभिः पापैश्च प्रयोजनाभावः समः; केवलं योगोपयुक्तरहस्यस्थानादेरेवोपादेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासार्हदशा हि प्रागप्युक्ता; इयं तु तत्र काष्ठाप्राप्तावस्थेति **विशिष्यते** इत्यस्य भावः । तदाह **योगाभ्यासार्हत्वे विशिष्यते** इति । अत्र **विमुच्यते** इति परैः पठितात् पाठविकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥९॥

अथाध्यायप्रधानार्थभूतयोगाभ्यासविधिरुच्यते **योगी युञ्जीत** इत्यादिना । **युञ्जीते**ति साक्षात्काररूपस्य योगस्य विधीयमानत्वात् **योगी**त्यनेन कर्मयोगनिष्ठत्वानुवादः क्रियते इत्यभिप्रायेणाह **उक्तप्रकारे**ति । **सततम्** इत्येतत्र सर्वकालविषयम्; तथा योगशास्त्रैरनभिहितत्वात्, अशक्यत्वाच्च । अतः प्रतिदिवसं योगयोग्यतया विहितसत्त्वोत्तरकालसामस्त्यपरमित्यभिप्रायेणाह **अहरहर्योगकाल** इति । **युञ्जीत** इत्यत्र विवक्षितमर्थं वक्तुं प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शयति **युक्तं कुर्वीते**ति । तत्र युज [1]समाधौ (युजिर् योगे ?) इति प्रकृत्यंशस्य विवक्षितं व्यनक्ति **स्वदर्शने**ति । **आत्मा**ऽत्र मनः, स्वात्मा वा । जनवर्जितेऽपि देशे बाह्यदेशस्थितानां शब्दस्याऽऽगमे सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं **निश्शब्द** इति । **रहसि** इति विजनदेशाभिधानेऽपि पुनः **एकाकी** इति पदं रहस्याहार्यासन्नशिष्यसब्रह्मचारि सन्निधिपरित्यागार्थमित्यभिप्रायेणाह **तत्रापि न सद्वितीय** इति । यद्वा **रहश्शब्देन** जन निश्शब्दत्वं लक्ष्यते । **एकाकि**शब्देन तु जनवर्जनमेवोच्यत इति भावः । व्युत्थानकालेऽ त्वमनेनोच्यत इत्येके । ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपकारित्वादेवं योजना । एनेन **रहसि** स्थि च इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वेत्यर्थः इति शंकरोक्तं प्रत्युक्तम् । **आत्म**शब्देन म तस्यैव चिन्तारूपवृत्त्यपेक्षया तद्विशिष्टापेक्षया वा **चित्त**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **यतचि**

1 युजसमाधौ परस्मैपदी 12 श्लोके युज्यते । अत्रात्मनेपदात्, भ भावाच्च युजिर योग इति पठनीयम् । यद्वा साक्षात्काररूपसमाधित्वेन रूपेणा इत्यत्र न स्यादिति भावेन तत्यागः । युक्तं कुर्वीत—इतरविषयनि... ...

निरपेक्षः अपरिग्रहः **तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥**

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये ॥ १

शुचौ देशे **अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते च अशुचिभिर्वस्तुभिरस्पृष्टे च पवित्रभूते देशे, दार्वादिनिर्मितं** नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं **(कुशाजिनचेलोत्तरम्)** आसनं **प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् मनःप्रसादकरे सापाश्रये उपविश्य योगैकाग्रं (अन्याकुलमेकाग्रं) मनः कृत्वा** यतचित्तेन्द्रियक्रियः **सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रियः** आत्मविशुद्धये **बन्धनिवृत्तये** योगं युञ्ज्यात् **आत्मावलोकनं कुर्वीत ॥ ११ ॥ १२ ॥**

आशीश्शब्दस्यानेकार्थत्वादिह निषेध्यविशेषव्यक्त्यर्थमुक्तम् **निरपेक्ष** इति । **अपरिग्रहशब्देन** बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः परिग्रहोऽत्र निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह **ममतारहित** इति ॥ १० ॥

बाह्योपकरणनियमनाह **शुचौ देश** इत्यादिना । **शुचिशब्दः** संकोचकाभावात् संसर्गजं स्वाभाविकं चाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह **अशुचिभिरिति । अशुचयः** पुरुषाः पाषण्डिपतितादयः। **अनधिष्ठिते अपरिगृहीते** चेति । **अधिष्ठानम्** परकीयेषु निर्वाहकत्वादिरूपेण संसर्गः ; **परिग्रहः** स्वकीयत्वाभिमानः ; तदुभयवर्जिते । **शुचिशब्दः** शास्त्रान्तरोक्तं शोधकत्वमपि लक्षयतीत्यभिप्रायेणोक्तम् **पवित्रभूत** इति । च्विप्रत्ययरहितप्रयोगात् स्वतश्शुद्धिरुक्ता । **नात्युच्छ्रितं नातिनीच**मित्यादि दृष्टसौकर्यार्थम् । स्थिरत्वे हेतुः **दार्वादिनिर्मित**त्वम् ; तस्य कठिनत्वान्मृदुत्वार्थं **चेलम् ;** तत्रापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्ध्यर्थं **चाजिनम् ;** सर्वस्योपरि शुद्ध्यर्थं सत्त्वोन्मेषार्थं च **कुशाः । कुशाजिनचेलोत्तर**मिति कश्चिद्भाष्यपाठः ; तथा सति उत्तरोत्तरमार्दवसिद्ध्यर्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । "विपरीतोऽत्र क्रमश्चेलादीनाम्" इति च शांकरम् । केचित्तु अव्यवस्थितक्रमत्वमूचुः । **प्रतिष्ठाप्य** दृढं स्थापयित्वा । **तत्रासन उपविश्ये**त्यन्वयव्यक्त्यर्थं **तस्मिन्नि**त्यादिकमुक्तम् । उक्तानां शुचिदेशादीनां दृष्टादृष्टद्वारा योगोपयोगं दर्शयितुं **मनःप्रसादकर**कम् । **सापाश्रय उपविश्ये**ति । अन्यथा पाश्चात्यधारणप्रयत्नः समाधिविरोधी स्यादिति भावः । **-य ;** न तु तिष्ठन् शयानो वा । तथाच **सूत्रितम् ,** "आसीनः संभवात्" (ब्र. ४. ७) इति । -योश्च आयासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न संभवेत् । **तत्रैकाग्रम्** इत्यन्वयभ्रमव्युदासाय **योगैकाग्र-** निरुद्धान्यवृत्तेरेतद्वृत्तिप्रधानत्वमिह **एकाग्रत्वम् । अन्याकुलमेकाग्रमिति** केषुचिद्भाष्यकोशेषु -वलोकनोन्मुखं कृत्वेत्यर्थः । सार्वभौमो हि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशास्त्रेऽभि- **सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रिय** इत्युक्तम् । **चित्त**मिह चिन्तावृत्तिः, **इन्द्रियाणि** च मनः कृत्वा" इति वचनात् । बाह्यविषयेभ्य एवायमुपसंहारः, अन्यथा आत्मावलोकन- न. "मनसो निश्शेषवृत्तिविलयो योगः" इति वदन्तो निरस्ताः । शुद्धान्तःकरणस्य -न्निर्मोक्ष एवेत्यभिप्रायेण **बन्धनिवृत्तय** इत्युक्तम् । "अशुद्धास्ते सम-

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥

कायशिरोग्रीवं समम् अचलं **स्वापाश्रयतया** स्थिरं धारयन्, **दिशश्चानवलोकयन्, स्वनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य,** प्रशान्तात्मा **अत्यन्तनिर्वृतमनाः, विगतभीर्ब्रह्मचर्ययुक्तो मनः संयम्य मच्चित्तो** युक्तः **अवहितो** मत्पर आसीत **मामेव चिन्तयन्** आसीत ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः" (वि. ६.७.७७) इति कर्मयन्थो ह्यात्मनामशुद्धिरुच्यते; **योगं** [1]**युञ्जीत (युञ्ज्यात् ?)** इत्येतत् 'ओदनपाकं पचति' इतिवदित्यभिप्रायेण **आत्मावलोकनं कुर्या**दित्युक्तम् ॥

एवं शुचिदेशासनादिरूपं बाह्यं योगोपकरणं मनसश्चैकाग्र्यमुक्तम्; अथान्तरान्तरतमयोः कायमनसोः क्रमात् कर्तव्यनियमविशेषा उच्यन्ते **समम्** इत्यादिश्लोकद्वयेन । **कायशिरोग्रीवम्** इति द्वन्द्वैकवद्भावः; तत एव नपुंसकता । अत्र **सिद्धा**परनामा शरीरस्य मध्यमप्रदेशः **काय**शब्देन विवक्षितः । **समम्, अचलम्, स्थिरम्** इति धारणक्रियाविशेषणानि । **सम**मित्यत्र आर्जवं विवक्षितम्; **अचल**शब्देन निष्कम्पत्वेऽभिहितेऽपि **स्थिर**मित्येतत् अङ्गकम्पकरश्रमहेतुभूतपश्चाद्धारणप्रयत्ननिवृत्तिहेत्वभिप्रायमिति दर्शयितुं **स्वापाश्रयतया स्थिरमि**त्युक्तम् । अनेनाचलत्वस्य चिरानुवर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति । बाह्येभ्यो व्यावर्तनं नासिकाग्रे स्थापनं चेति क्रमप्रदर्शनाय **दिशश्चानवलोकयन् स्वनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य** इति व्युत्क्रमेणोक्तम् । यद्वा [2]शतुरत्र हेत्वर्थत्वात् दिक्छब्दोपलक्षितबाह्यसकलपदार्थावलोकननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिति भावः । भोग्येतरानुपयुक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रायेण **दिशश्चे**त्युक्तम् । निमीलनेनापि बाह्यानवलोकनसिद्धौ स्वनासिकाग्रावेक्षणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । **संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम्** इत्येतावत्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्क्येतेति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तम् **स्व**मिति । मनस्यन्तर्मुखे नासासंप्रेक्षणस्यासंभवात्, चक्षुषो दृष्टिसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम् । अतः **संप्रेक्ष्ये**त्यत्र इवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्य इति **शाङ्करम्** । नायनस्य तेजसः स्वच्छन्दवृत्त्या नासाग्रसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम् । **मनस्संयम्य** इति संयमस्याभिधानात् **प्रशान्तात्म**शब्दो[ऽयं]योगोपयुक्तमनस्सन्तोषपर इत्यभिप्रायेण **अत्यन्तनिर्वृतमना** इत्युक्तम् । **ब्रह्मचारिव्रते स्थितः** इत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रमप्रतीतिः, शङ्करोक्तप्रक्रियया वा ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभिक्षाचर्यादिधीः स्यादिति तद्व्यवच्छेदायाह **ब्रह्मचर्ययुक्त** इति । ब्रह्मचर्यं च स्तनवति पिशितपिण्डे भोग्यताधीगर्भस्मरणालोकनालापादिरहितत्वमत्र विवक्षितम् । स्मरन्ति च 'ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यताबुद्धिवर्जनम्' इत्यादि । तथा, 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' (अ. पु. ३७२. १०; बा. स्मृ.) इति । **युक्त**शब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपन्नात्मावलोकनाभिधानादपि तदुपयुक्तावधानविषयत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेण **अवहित** इत्युक्तम् । **मच्चित्त**शब्दो भगवति चित्तस्यानु-

---

1 भाष्ये युञ्ज्यादिति प्रतीकधरणात् योगं युञ्जीतेति श्लोकपाठायोगात् समाध्यर्थस्य युञ्ज्यादित्येव टीकायामपि स्यात् । 2 शतृप्रत्ययस्यात्र लक्षणहेत्वोरित्युक्तहेत्वर्थकत्वादित्यर्थः ।

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः। शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५

एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसश्शुभाश्रये सदा आत्मानं **मनः युञ्जन्** नियतमानसः **मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसः, मामेव चिन्तयन्** मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति **निर्वाणकाष्ठारूपां** मत्संस्थां **मयि संस्थितां शान्तिमधिगच्छति** ॥१५॥

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनोनैर्मल्यहेतुभूतां मनसो भगवति शुभाश्रये स्थितिमभिधाय अन्यदपि योगोपकरणमाह—

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः। न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु। युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अत्यशनानशने योगविरोधिनी; अतिविहाराविहारौ च; तथाऽतिमात्रस्वप्नजागर्ये; तथा चात्यायासानायासौ। मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखहा **बन्धनाशनः योगः संपन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥**

प्रवेशपरः। **मत्परशब्दस्तु** तदेकचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपौनरुक्त्यमाह **मामेवेति**। [2]यद्वा स्रगादौ भोग्यचिन्ता, राजादौ च महति परधीर्लोके विभक्ता; मयि तु तदुभयमित्यपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

जीवात्मयोगप्रकरणे [1]**मच्चित्तो...मत्परः** इति परमात्मचिन्तनं किमर्थं विधीयत इत्यत्रोच्यते **युञ्जन्नेवम्** इति। **एवमित्यनुवादे मच्चित्तः मत्परः** इत्युक्तमच्छब्दाभिप्रेतं परत्वादिकं विवृण्वन् आह **मयीति**। **परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन** सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादिकं विवक्षितम्। तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्गतदोषासंस्पर्शो देवताविशेषनिष्कर्षश्च **पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः**। उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च **मनसश्शुभाश्रयत्वम्**। एतेन शुभाश्रयत्वं प्रकरणान्तरोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभिप्रेतम्। **तत्रात्मशब्दः** प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः। **युञ्जन्नित्यस्य** प्रयोजनं **नियतमानसत्वम्**। तच्च निश्चलमानसत्वम्। तदुत्पत्तौ हेतोरवान्तरव्यापारः अयमित्यभिप्रायेणाह **मत्स्पर्शेति**। **मत्संस्थामित्यादि** परमप्रयोजनम्। **निर्वाणपरमामित्यत्र** निर्वाणं परमं यस्या इति समासे विशेषणव्यत्यासास्वारस्यम्, निर्वाणहेतुशान्तेश्च **नियतमानसः** इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात्; **परमशब्दश्चास्वरसः**। अतो **निर्वाणस्य परमामिति** समासः, **परमशब्दश्च** परमावस्थाविषय इत्यभिप्रायेणाह **निर्वाणकाष्ठेति**। परमात्मनि संस्थिता च **शान्तिरशनायादिषडूर्मिराहित्यरूपा**। यद्वा **मयि संस्थितां शान्तिमित्येतदेव शुभाश्रयेस्थिति**मित्यन्तेन(नेन) विवृतम् ॥ १५ ॥

उचितदेशप्रभृति परमात्मचिन्तनपर्यन्तं(न्तमपि) ह्यत्र योगोपकरणमेव। अतः **अन्यदपीत्युक्तम्**। **योगोपकरणं** योगोपकारकम्। अत्यशनादेर्योगविरोधित्वं **नात्यश्नतः** इति श्लोकस्यार्थः। मिताहारादेस्तु योगोपयुक्तत्वं **युक्ताहारेति** श्लोकेनोच्यत इति व्यतिरेकतोऽन्वयतश्च एक एवार्थः स्थिरीक्रियत इति विभागमभिप्रेत्याह **अत्यशनेति**। **युक्ताहारेति** श्लोके विहारायासयोरपि उक्तत्वात् पूर्वत्रापि हि तावभि-

---

1 **पूर्वे श्लोके मनस्संयम्येत्यन्तमात्मयोगशेषभूतम्।** 2 **शांकरोक्तमादरात् गृह्णाति यद्वेति।**

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतम्—**विशेषेण नियतं निरतिशय-प्रयोजनतया तत्रैव** नियतं **निश्चलमवतिष्ठते, तदा सर्वकामेभ्यो निस्स्पृहस्सन्**(सः) युक्त इत्युच्यते—**योगार्ह इत्युच्यते** ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९

निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते **न चलति ; अचलस्सप्रभस्तिष्ठति ;** यतचित्तस्य **निवृत्त-सकलेतरमनोवृत्तेः योगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः** आत्म**स्वरूपस्य सोपमा ; निवातस्थतया**

प्रेताविति दर्शयितुम् **अतिविहाराविहारौ अत्यायासानायासा**वित्युक्तम् । **जाग्रतः** इत्यत्रापि **अतिः** नुषञ्जनीयः । पूर्वश्लोकोक्ता**ति**शब्दप्रतियोगिकत्वात् **युक्त**शब्दो मितपर इत्यभिप्रायेण **मिताहारे**त्यादिक-मुक्तम् । श्रूयते हि 'यद्ध्यात्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, तद्यत्कनीयो न तदवति' इति । स्मरन्ति च, "उदरस्यार्धमन्नस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोस्सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥" इति । अतो न्यूनाधिकादिसमस्तदोषराहित्यं **युक्त**शब्देनाभिप्रेतम् । द्वन्द्वात्पूर्वमपि परमिव प्रत्येकमन्वेतव्यम् । **विहार**शब्दः सञ्चारपरः ; तन्द्रीपरिहारार्थविनोदनपरो वा । पारिशेष्यादौचित्याच्च **चेष्टा**शब्दार्थोऽत्र श्रमहेतुरायासः । दुःखशब्दासङ्कोचात् योगसामर्थ्याच्च **सकले**ति विशेषितम् । तत्फलितमाह **बन्धनाशन** इति । एवंविधस्य **योगो दुःखहा भवती**त्यन्वये योगस्य पूर्वसिद्धताभ्रमः स्यात् ; तद्व्युदासाय **सम्पन्नो भवती**त्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवं परिकरोक्तिसमनन्तरं योगदशां प्रदर्शयितुं ततः पूर्वा प्रागुक्तैव योगयोग्यदशा परामृश्यते **यदा विनियतम्** इति श्लोकेन । **आत्मन्येव** इत्येवकारोऽन्यच्छेद्यक्षुद्रप्रयोजनान्तरज्ञापनाय सामान्यतः **प्रयोजनविषयमि**त्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु क्वचित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुरित्यत्राह **निरति-शये**ति । **युक्तः** इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निःस्पृहः' इत्यस्याप्युद्देश्यकोट्यनुप्रवेशाय **निःस्पृहस्सन्** (स ?) इति उक्तम् । सर्व**कामेभ्यो निर्गता** स्पृहा यस्य स तथोक्तः । सर्वकामेषु निःस्पृह इत्यर्थः ॥

अथ योगदशा लक्ष्यते **यथे**त्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतु**र्निवातस्थ**त्वम् । **इङ्गते**श्चेष्टार्थत्वे[1] विवक्षिते दीपे तदनन्वयात् साधारण्यसिध्यर्थमाह **न चलती**ति । निश्चलत्वे पर्वतादिनिदर्शनसद्भावेऽपि दीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह **अचलस्सप्रभस्तिष्ठती**ति । **यतचित्तस्य** इत्यनेन चिन्तारूपवृत्तिनियमन-वचनमुपलक्षणमित्याह **निवृत्ते**ति । मनोमात्रपर्यायो वाऽत्र **चित्त**शब्दः । **इतर**शब्देन आत्मविषयवृत्तिर-स्तीति सूचितम् । अन्यथा युञ्जतो योगमित्येतत् व्याहन्येतेत्यभिप्रायेणाह **आत्मनि योगं युञ्जत** इति । आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । **नेङ्गते** इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, 'समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम्' (१३) इति तस्योक्तत्वात् । ध्यानदशासाधारणत्वेन समाधिदशा-विशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, **योगिनः सोपमे**त्यन्वयायोगात् । नाप्यात्मस्वरूपस्य

---

1 **चेष्टा नाम प्रयत्नाधीना क्रिया शरीरगता ; सा न दीपे ।**

निश्चलसप्रभदीपवत् निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
सुखमात्यन्तिकं यत्तत् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥
तं विद्यात् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

योगसेवया **हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं** यत्र **योगे** उपरमते **अतिशयितसुखमिदमिति रमते,**

निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धेः । अतः स्वयंप्रकाशज्ञानप्रभानिरस्तसमस्तवृत्त्यन्तरपरिशुद्धात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं **योगिनः** इत्युक्तेऽपि पुनरपि **आत्मनः** इत्युक्तमित्यभिप्रायेण **आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युक्तम्** । **योगिनः आत्मनः** इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । ननु–**सोपमेत्यत्र उपमाशब्द** उपमितिपरो वा, दृष्टान्तपरो वा ? उभयथाऽपि न संभवति, **यथेति** निर्दिष्टप्रकारपरामर्शित्वादत्र **तच्छब्दस्य**, उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरणत्वात् ; 'सप्रभस्तिष्ठती'त्येतच्च कथं दार्ष्टान्तिके निर्वाह्यम् ? अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्वप्रतीत्यभावात् । किमर्थं च निश्चलत्वोपदेश इत्यत्राह **निवातस्थत** इति । अयमभिप्रायः—**उपमेति** दृष्टान्तगतं साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते । तस्मात् **यथेत्यनेन सोपमेत्यस्यान्वय** उपपन्नः । प्रभायाश्च प्रतिधर्नोऽत्र ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं चात्र स्वप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रसरणनिवृत्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव प्रसरणादिति । **स्मृता** । समाधिदशासन्दर्शिभिर्योगिभिरिति शेषः ॥ १९ ॥

पुनरपि योगदर्शन आदरातिरेकाय निरतिशयपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते **यत्रे**त्यादिभिः । **निरुद्ध**मित्यत्र परिगृहीतत्वविनिष्टत्वादिभ्रमव्युदासाय **योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्ध**मित्युक्तम् । सर्वतो निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयेत ; सर्वत्रेत्युक्ते तु उत्तरोत्तरप्रवृत्त्यनुदयोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः । 'योगसेवया निरुद्धं यत्रोपरमते' इत्युक्ते योगस्य पृथगुपादानात् यच्छब्दार्थस्य योगात् व्यतिरेकः प्रतीयेतेति तद्व्युदासाय, **योगसंज्ञित**मिति वक्ष्यमाणान्वयेन **यत्र योग** इत्युक्तम् । **'यत्र** यस्मिन् काले' इति **परोक्त**मयुक्तम्, उपरितनयच्छब्दभिन्नार्थत्वप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्थयोगशब्दानन्वयाच्चेति भावः । **यत्रोपरमते** इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमापाकरणायाह **अतिशयिते**ति । यत्र

20—23 **उपरमते विश्राम्यति; रतेरनुवृत्तिं लभते। अत्र निरुद्धमिति इतरविषयनिरोधः, उत्तरार्धे इतरनैरपेक्ष्यम्, सुखमित्यादिना स्वरूपसुखानुभवः, यत्रेत्यादिना स्वरसवाह्यनुभवाविच्छेदः, यमित्यादिना योगविरतावपि सुखान्तरनैस्स्पृह्यम्, यस्मिन्नित्यादिना विरतावपि दुःखाधीनक्षोभराहित्यञ्चोक्तानि । भाष्ये दत्तदिंयैकीकृतम् । अतिशयसिद्धमिति तदर्थः । अत्र यत्रेति पदं पूर्वोत्तरवाक्यद्वयान्वयि । तत्त्वं—तथास्थितत्वम् । अधिकमिति पदं सुखान्तरानुभवतदल्पत्वधीनिरासि । प्राप्तात् दुःखात् यथा क्षोभो नास्ति, तथा प्राप्ते भोजनादिसुखे सर्वविधे अधिकत्वबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । सर्वं टीकोक्तमेव । वियोगमिति । वियुज्यतेऽनेनेति विग्रह एव भाष्येऽपि । न केवलं स्थितदुःखनाशकत्वम्, दुःखोत्पत्तिवारकत्वमपीति ज्ञापनाय संयोगपदमिति तत्रोक्तम् ।**

यत्र च योगे आत्मना **मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्तदतीन्द्रियमात्मबुद्ध्येकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखं यत्र च योगे** वेत्ति **अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः सुखातिरेकेण** तत्त्वतः **तद्भावात् न चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं ततोऽधिकं मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितो विरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते, तं** दुःखसंयोगवियोगं **दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं विद्यात्।**

सिद्धे अन्यत उपरमत इत्यध्याहारेण योजना न युक्ता; तथा सति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च स्यात्। उपसर्गाणां च नानार्थत्वादयमेवातिशयितार्थ उपपन्नः। आसक्ति(तिः?)प्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वाऽयमर्थस्सिध्यतीति भावः। **यत्र चैवे**त्येव**कार**स्य यथाक्रमान्वये प्रयोजनाभावात्, उचितान्वयप्रदर्शनाय **आत्मन्येव तुष्यती**त्युक्तम्। **अन्यनिरपेक्ष**मिति अवधारणतोषशब्दाभ्याम् अर्थसिद्धोक्तिः। यद्वा **आत्मानं पश्यंस्तुष्यती**त्येतावतैव विवक्षितसिद्धौ पुनः **आत्मनी**ति निर्देशः तदन्यव्युदासार्थ इत्यभिप्रायः। **आत्मनि परमात्मान**मिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहासङ्गता। अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात् परिशेषात्, औचित्याच्च **बुद्धिग्राह्य**मित्यत्र बुद्धिं विशिनष्टि **आत्मबुद्ध्येकग्राह्य**मिति। **आत्यन्तिकं** पुनर्दुःखसंभेदरहितमित्यर्थः। **यदेवंविधं सुखं तत् यत्र वेत्ती**त्यन्वयः। यद्वा **यत्त**दिति पिण्डितं प्रसिद्ध्यतिशयार्थम्। तदित्येवार्थः। केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमजानन्तः **सुखमात्यन्तिकं यत्रे**ति पठन्ति। **वेत्ति यत्रे**ति **यत्र**शब्दः पूर्वोत्तरवाक्यसाधारणतया मध्ये प्रयुक्तः। **वेत्ती**त्यस्यापवर्गदशानुभाव्यसुखप्रतिसन्धानपरत्वव्युदासाय भो(यो)गरूपापरोक्ष्याभिप्रायेण **अनुभवती**त्युक्तम्। **आत्मनि तुष्यती**ति पूर्वम् इतरसुखनिरपेक्षत्वपरम्। **सुखमात्यन्तिक**मित्यादिकं तु स्वरूपसुखानुभवपरमित्यपौनरुक्त्यम्। **सुखातिरेकेणे**ति। उक्त एवाचलत्वहेतुरुचित इति भावः। प्रामाणिकार्थान्न चलतीति वा, सम्यङ्न चलतीति वा निर्वहणं मन्दम्। योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरसतस्तदवस्थतयैव चिरतरावस्थानाभिधानमुचितम् अपेक्षितं चेत्यभिप्रायेण **तत्त्वतः** इत्यस्य **तद्भावा**दिति प्रतिपदमुक्तम्। इतरविषयनिरोधनैरपेक्ष्ये **यत्रे**ति श्लोकेनोक्ते। तत आत्मस्वरूपसुखानुभवः, तस्य स्वरसवाहितया दुर्विच्छेदत्वं च **सुख**मिति श्लोकेनाभिहिते। अथ **यं लब्ध्वे**ति श्लोकेन योगविरतिकालेष्वपि तस्यैवाभिलाषपदत्वात् बाह्यसुखाभिलाषेण दुःखेन चानास्कन्दनमुच्यत इति विभागज्ञापनाभिप्रायेण **योगाद्विरत** इत्यादिकमुक्तम्। योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिसन्धानमेव नास्तीति भावः। **गुरुणाऽपी**त्युक्तगौरवव्यञ्जनाय **गुणवत्पुत्रवियोगादिने**त्युक्तम्। "पुत्रजन्मविपत्तिभ्यां न परं सुखदुःखयोः" इति ह्याहुः। **न विचाल्यते** योगप्रतिकूलमवसादं न गच्छतीत्यर्थः। दुःखसंयोगस्य **वियोगस्त**स्यासंबन्धः; अभाव इत्यर्थः। स च भावान्तरमिति ज्ञापनायाह **दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकार**मिति। दुःखसंयोगस्य वियोगो यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीहौ[वा?]फलितोक्तिरियम्। अथवा **वियोग**शब्दोऽत्र वियुज्यतेऽनेनेति करणार्थघञन्तो वियोगहेतुपर इति भावः। **निर्विण्णचेतसे**ति पदच्छेदे संसारे तापत्रये वेत्यध्याहारः स्यात्; तत्तु सप्रयोजने योजनान्तरे संभवति न युक्तम्; तस्मा**दनिर्विण्णचेतसे**ति पदच्छेदः। **निश्चय**शब्दोऽपि तेनैव हेतुसमर्पणेनान्वितः; **न तु योक्तव्य**

स एवंरूपो योग इति आरम्भदशायां निश्चयेन अनिर्विण्णचेतसा **हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः** ॥

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वान् अशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः॥ २४
शनैश्शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥२५

स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः; सङ्कल्पजाः **पुत्रक्षेत्रादयः । तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः । तान् सर्वान् मनसैव तदनन्वयानुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तन्निमित्तहर्षोद्वेगौ त्यक्त्वा** समन्ततः **सर्वस्माद्विषयात् सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैश्शनैर्धृ**तिगृहीतया **विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि [1]चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥**

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

इत्यनेन, निरर्थकान्वयप्रसङ्गात् । अनिर्विण्णत्वहेतुश्च निश्चयः पूर्वोक्तनिरतिशयपुरुषार्थत्वेनैव स्यात्; तदेतदखिलमभिसन्धायाह **स एव**मिति । **एवंरूपः** निरतिशयपुरुषार्थरूप इत्यर्थः । **योक्तव्य** इत्युक्तत्वात् आरम्भोपकारकत्वद्योतनाय **आरम्भदशाया**मित्युक्तम् । "मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कामयेत् । अनिर्वेदं मुनिर्गच्छन् कुर्यादेवात्मनो हितम्" (मनु. ६) इति ह्युच्यते । अतः विरक्त्युपयुक्तनिर्वेदोऽन्यः; अयं त्वन्यादृश इति **हृष्टचेतसे**त्युक्तम् । **योक्तव्यः** कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २०—२३ ॥

अथ ममकारपरित्यागादिकं प्राक्विप्रकीर्णोक्तमखिलमिदानीं सुखग्रहणायेह सौकर्यप्रदर्शनाय च संकलय्य योगदशापर्यन्ततया स्मार्यते **सङ्कल्पे**त्यादिभिः श्लोकैः । 'सङ्कल्पप्रभवान् सर्वान् कामांस्त्यक्त्वा' इत्येतावतैव सिद्धौ पुनः **अशेषत** इति पदं निश्शेषत्यागानर्हाणां विषयाणां सूचकम् । न चोत्तरवाक्ये तदन्वयः, **ग्रामशब्देन** पर्याप्तत्वात् । अतः प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहाराय **अशेषतश्च कामांस्त्यक्त्वे**ति चकाराभावेऽपि योज्यम्; अपि च [2]सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव असङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण विभजते **स्पर्शजा** इति । **मनसैवे**ति पदं मध्यस्थितत्वादपेक्षितत्वाच्च काकाक्षिन्यायेन पूर्वोत्तरान्वितमिति दर्शयितुं **तान् सर्वान् मनसैवे**त्यादिकमुक्तम् । कामत्यागकरणस्य मनसोऽवान्तरव्यापारः तदनन्वयानुसन्धानम्; कर्मोपाधिकशरीरान्विता हि पुत्रादयः, न त्वात्मस्वरूपान्विता इत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । **न प्रहृष्येदि**त्यादिभिः प्रागेवोक्तं स्मारयति **स्पर्शजेष्वि**त्यादिना । **समन्ततः** इत्यत्र पदच्छेदादिभ्रमव्युदासायाह **सर्वस्माद्विषया**दिति । प्रक्रान्ताया अशिथिलत्वरूपाया धृतेर्हेतुमाह **विवेकविषयये**ति । **उपरम्य** बाह्यलाभार्थं मानसमुद्योगं वारयित्वेत्यर्थः । **उपरम्ये**ति व्याख्यानमङ्गत्वद्योतनाय । **किञ्चिदपी**ति आत्मव्यतिरिक्तमनुकूलप्रतिकूलोदासीनं सर्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तमेव दुर्ग्रहत्वद्योतनायावधानविधानाय च प्रपञ्चयति **यतो यतः** इति । **चञ्चलम्**

---

1 न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । आत्मानुबन्धिचिन्तामात्रराहित्यमिति न, योगकाले इदमिदमस्तु, इदमिदं मास्त्वित्येवं तदुपयोगितया चिन्ताप्यन्यविषयकत्वादयुक्तेत्यर्थः । सर्ववृत्तिनिरोधो हि योगः; तस्मादात्मानमपि न चिन्तयेदिति नार्थः । आत्मसंस्थं मनः कृत्वेत्युक्तिविरोधात् ।

2 अत्राशेषतस्त्यागवचनात् स्पर्शजेषु तथात्यागासंभवसूचनमिति भावः ।

चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरं मनः यतोयतो विषयप्रावण्यहेतोः बहिः निश्चरति, ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्य आत्मन्येव अतिशयितसुखभावनया **वशं नयेत्** ॥ २६ ॥

[1]**प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्** । उपैति शान्तरजसं **ब्रह्मभूतमकल्मषम्** ॥ २७

[1]प्रशान्तमनसम् **आत्मनि निश्चलमनसम्**, आत्मन्यस्तमनसं तत एव **हेतोर्दग्धाशेष**कल्मषम्, **तत एव** शान्तरजसं **विनष्टरजोगुणम्**, **तत एव** ब्रह्मभूतं **स्वस्वरूपेणावस्थितमेनं** योगिनम् (योगिनम् **आत्मन्यस्तमनसं तत एव हेतोर्दग्धाशेषकल्मषं तत एव** शान्तरजसं **विनष्टरजोगुणं तत एव** प्रशान्तमनसम् **आत्मनि निश्चलमनसम्**, तत एव ब्रह्मभूतं **स्वस्वरूपेणावस्थितमेनम्** ?) **आत्मस्वरूपानुभवरूप**मुत्तमं **सुखमुपैति** । हीति हेतौ ; **उत्तमसुखरूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः** ॥

अस्थिरम् इत्यनयोः पौनरुक्त्यनिरासायोक्तं **चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिर**मिति । सामान्यविशेषविषयत्वादपुनरुक्तिः । **चञ्चलम्** इति स्वभावातिरिक्तहेतुनिवृत्तिपरं वा । **यतोयतो निश्चरति** येनयेनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा यंयं विषयमभिमुखीकृत्येत्यर्थः । प्रयोजनतया वा हेतौ पञ्चमी । तद्व्यञ्जनायाह **विषयप्रावण्यहेतो**रिति । विषयसंबन्धार्थमित्यर्थः । विषयप्रावण्यस्य हेतोरिति वा । संभवन्ति ह्यतर्कितोपनताः विषयसन्निधानतत्कीर्तनादयो विषयप्रावण्यहेतवः । सुखभावनया वशीकरणं शक्यमित्युच्यते **अतिशयितसुखभावनये**ति ॥ २६ ॥

आत्मवशीकरणोपायः प्रागुक्तः ; अनन्तरं च तदे[2]वाह **प्रशान्तमनसम्** इति श्लोकेन । तत्र विप्रकीर्णावस्थितानां पदानामन्वयक्रममर्थं च दर्शयति **प्रशान्तमनस**मित्यादिना । **योगिनम्, अकल्मषं, शान्तरजसं, शान्तमनसं, ब्रह्मभूतमेनम्** इति हेतुकार्यभावेनान्वयक्रमः । [3]स्वविषययोगस्य स्वकल्मषनिवर्तकत्वं पञ्चगव्यप्राशनादेरिव परसङ्कल्पायत्तम् । **ब्रह्मभूत**मिति देहात्मभ्रमादिप्रयुक्तक्लेशादिदशारूपाब्रह्मत्वव्यवच्छेदार्थम् ; तदाह **स्वरूपेणावस्थित**मिति । अणोरपि हि जीवस्य, 'स चानन्त्याय कल्पते' (श्वे. ५. ९) इति श्रुतेर्धर्मतो बृहत्त्वमस्त्येव । **उत्तम**शब्देन वैषयिकसुखव्यवच्छेदो विवक्षित इति व्यञ्जनाय **स्वरूपानुभवरूप**मित्युक्तम् । **ब्रह्मसंस्पर्शम्** (२८) इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरतिशयत्वात् दुःखसंभेदविरहाद्वा उत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वा, एतच्छ्लोकोक्तसुखोपागमे वा हेतुपरो **हि**शब्द इत्याह **हीति हेता**विति । हेतुस्वरूपं विशदयति **उत्तमे**ति ॥ २७ ॥

---

1 **प्रशान्तेति श्लोके भाष्याभिमतान्वयक्रमस्य चन्द्रिकायां स्पष्टं दर्शितत्वात्, योग-कल्मषनि रजश्शान्ति-मनोनैश्चल्य - ब्रह्मभावक्रमस्यैवोचितत्वात्, कचिन्मुद्रितकोशे आत्मन्यस्त इति अधिकपाठदर्शनाच्च तस्य योगिशब्दार्थत्वाच्च कुण्डलदर्शितरीत्यैव भाष्यपाठः कि मानसपदस्य द्विः प्रयोगदर्शनात् लेखकप्रमादात् प्रशान्तमनसमिति प्रथमं पठितं**

2 **तदेव** - वशीकरणमेव । 3 **ननु परमात्मविषयको योगः कल्म तु स्वविषयकः; स्वस्य स्वानुग्राहकत्वाद्यभावादित्यत्राह स्वविषयेति । युज्यते । किञ्च शास्त्र**मेवाद्य प्रमाणम् । अनुग्राहक**स्तु शासिता परमात्मेति**

एवं युञ्जन् सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः। सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८

एवम् **उक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतप्राचीनसमस्तकल्मषो** ब्रह्मसंस्पर्शं **ब्रह्मानुभवरूपं सुखम् अत्यन्तम् अपरिमितं** सुखेन **अनायासेन सदाऽश्नुते ॥ २८ ॥**

अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥ २९

स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्त[ात्म]स्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्यात् वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वात् योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते—**सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्म-**

[1]एवं योगप्रभावादाविर्भवतस्सुखस्यात्मानुभवरूपत्वं साक्षात्कारात्पश्चान्निरतिशयत्वमनिवर्तनीयत्वमनायाससाध्यत्वं चोच्यते **एवं युञ्जन्निति**। **एवंशब्देन योगी युञ्जीत** इत्यारभ्योक्तः प्रकारः परामृश्यत इत्यभिप्रायेण **उक्तप्रकारेणे**त्युक्तम्। **संस्पर्श**शब्दोऽनुभवलक्षकः, बुद्ध्या सह संबन्धपरो वेत्यभिप्रायेण **ब्रह्मानुभवरूप**मित्युक्तम्। **एवं युञ्जन्** इत्यनेनैव सर्वस्योक्तत्वात् तत्र च नियतकाले **सदा**शब्दान्वयायोगात् सुखस्य चाविनाशित्ववचनस्यापेक्षितत्वात् **सदाऽश्नुत** इत्यन्वयः। ततश्चा**त्यन्त**शब्दोऽपि सावधिकत्वरूपान्त[2](?)वृत्तिद्वारा निरतिशयत्वपर इत्यभिप्रायेण **अपरिमित**मित्युक्तम्। **सुखेन सुखमश्नुते** इति सुखसाधनसुखान्तराभावात् **सुखेने**त्यनायासत्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चितः। "आत्मलाभसुखं यावत् तावत् ध्यानमुदाहृतम्" इत्याद्युक्तफलपर्यन्तत्वं चोक्तम्। [3]अथ चतुर्धा योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानामर्थमाह **अथे**ति। समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पर्वक्रमेण तारतम्यात् चतुष्प्रकारत्वम्। अत्र प्रथमदशोच्यते **सर्वभूतस्थम्** इति श्लोकेन। समदर्शनत्वोपपत्तये स्वरूपतस्साम्यं प्रकारवैषम्यस्य चौपाधिकत्वं दर्शयति **स्वात्मन** इत्यादिना **गतत्वा**दित्यन्तेन। **भूत**शब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि "सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्" (यो. या; व्या) इत्यादिष्विव चेतनांशपरः। **योगयुक्तात्मा** योगविनियुक्तमनाः; यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरूप इत्यर्थः। योगयुक्तात्मत्वं समदर्शनत्वे हेतुः। समदर्शनस्यैव प्रतियोगिविशेषनिर्देशेन प्रपञ्चनं **सर्वभूतस्थम्** इत्यादि। **आत्म**शब्दस्यात्रात्मसामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यावर्तनेन स्वपर्यायत्वद्योतनाय **स्वात्म**शब्दः। नन्वन्योन्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते? कथं चाणोः स्वात्मनः सर्वभूतस्थत्वम्? ...र्णदेशावस्थितानां च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः? अतोऽय**मात्म**शब्दः ...रविषयस्स्यादिति; तत्राह **सर्वभूतसमानाकार**मिति। नन्वसौ स्वात्ममात्रानुसन्धानरूपे योगे

...त्र पुनरुक्तिः; उत्तरार्धे एकैकांशस्यापि विधेयत्वादित्याशयेनाह एवमिति। सदा- ...य्यः। 2 सावधिकत्वरूपान्निवृत्तिद्वारेति मुद्रितपाठान्तरम्। सावधिकत्व- ...न्ति तालपाठः। अत्र तालग्रन्थलिपिपाठे रनि इत्येतस्स्थाने ाति इति युक्तं ... सावधिकत्वरूपान्तातिवृत्तिद्वारेति पाठो युक्तः। अत्यन्तशब्दार्थो ह्येतानीं

3. "योगी चतुर्धा" इति संग्रहद्वितीयांशो निरूप्यत इति भावः।

समानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः। एकस्मिन् आत्मनि दृष्टे सर्वस्याऽऽत्मवस्तुनस्त-त्साम्यात् सर्वमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः। सर्वत्र समदर्शनः इति **वचनात्। "योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन" (३३) इत्यनुभाषणाच्च। 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (५. १९) इति वचनाच्च॥**

[1]**यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥ ३०**

ततोऽपि विपाकदशापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः, "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु. ३. १. ३) इत्युच्यमानं सर्वस्याऽऽत्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य

प्रवृत्तः कथं स्वगतसाम्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याश्रयतया च स्वव्यतिरिक्तात्मवर्गमीक्षेतेत्यत्राह **एकस्मिन्निति**। एकजातीयेषु पदार्थेष्वेकव्यक्तिदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्यायात् तज्जातीयं सर्वमपि तथा-त्वेनानुसंहितं हि भवतीति भावः। **सर्वभूतस्थ**मित्यादेः साम्यमेव विवक्षितमिति दर्शयितुमेतद्ग्रन्थैकदेशं पूर्वोत्तरप्रकरणग्रन्थं चोदाहरति **सर्वत्रेति**। अयमभिप्रायः—**सर्वत्र समदर्शनः** इति सर्वेषामात्मनां परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते; तदेव **सर्वभूतस्थ**मिति प्रपञ्च्यते। अत एव च बाह्यभूतेष्वात्मतत्त्वस्य, तस्मिंश्च तेषां स्थितिदर्शनमिहासङ्गतम्। न चेदं परमात्मयोगप्रकरणम्; येन तथाविधपरमात्मानुसन्धानमु-पदिश्येत। न च जीवात्मयोगोपयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभेदविषयत्वात्। न च जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तस्यापि **यो मा**मिति विशेषनिर्देशयुक्ते(क्त) (30, 31) श्लोकद्वये प्रतिपादयितुमुचितत्वात्। अस्य परमात्मविषयत्वे **यो माम्** इति श्लोकद्वयेन मात्रया पौनरुक्त्यं च स्यात्। **योऽयं योगः** इत्येतदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते; न तु परस्पराधाराधेयभावः। प्रागपि 'विद्याविनय' (५. १८) इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम्। अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति॥ २९॥

एवं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपभेदनिरसनेन ज्ञानद्रव्यतयैकरूपत्वानुसन्धानमुक्तम्। अथ तस्यैव देवादिभेदहेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविधूननेन परमात्मना परमसाम्यानुसन्धानमुच्यते **यो माम्** इति। अस्यापि श्लोकस्य साम्यविषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः। **ततोऽपि विपाकदशापन्नः** प्रथमदशातोऽधिकां विपाकदशां प्राप्त इत्यर्थः। जीवात्मनां परमात्मनश्च साधर्म्यं वक्ष्यमाणं स्मारयति **मम साधर्म्य**मिति। **उपागतः** बुद्ध्या प्राप्त इत्यर्थः। न ह्यसाविदानीं मुक्तः। पुण्यपापविधूननेन साम्यप्रतिपादनाय[2] 'निरञ्जनः' इति श्रुतिरुपात्ता। 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं

---

1 पूर्वश्लोके यच्छब्दाभावात् उपरि त्रिष्वपि तत्सत्त्वात् उक्तयोगविपाकदशा उपरीति ज्ञायते। अत्र तृतीयपादेन साम्यानुसंधाननिश्चयमुक्तम्। चतुर्थेन तु भगवद्गृहीततया तस्य सत्यत्वं दर्शितम्।

2 साम्यप्रतिपादनायेति। भक्त्यनुष्ठानानन्तरभाविसाम्यप्रतिपादनाय। न तु इदानीं साम्यं प्राप्त इत्याशयेन। भाविसाम्यज्ञानमेवेदानीं स्थितमिति भावः। विधूतपुण्यपापस्येति भाष्यस्मारितांशं दर्शयति तदेति श्रुतिवाक्येन। साम्यञ्चेदं विधूननादिप्रयुक्तं भोगसाम्यमिति व्यक्तं सूत्रे। अथापि अत्र साम्यत्वेनानुसंधानं नास्ति। अपहतपाप्मत्वाद्यनुसंधानमत्र विवक्षितम्। उत्तरश्लोके असंकुचितज्ञानत्वम्। एतद्रूपविशिष्टस्वात्मग्रहणे साम्यात् परमात्मापि गृहीत

क्षा—28

मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि **मां पश्यति,** सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति **अन्योन्य-साम्यादन्यतरदर्शनेन अन्यतरदपीदृशमिति पश्यति, तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यान्न** प्रणश्यामि **नादर्शनमुपयामि ; ममापि मां पश्यतः, मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममवलोकयन् स नादर्शन(स सदा दर्शन)मुपयाति**[1] ॥ ३० ॥

साम्यमुपैति (मु. ३. १. ३) इति हि सा। **यो मां पश्यती**त्यनुवादः तत्सिद्धौ हि भवति ; सा कुत इति शङ्कायाम्, 'साम्यं तावत् उपात्तश्रुत्यादिसिद्धम् ; तदनुसन्धानं च विहितम् ; ततश्च तदनुवादोऽप्युपपन्नः' इति ज्ञापनाय **मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्राऽऽत्मवस्तुनि मां पश्यती**ति अवान्तरवचनव्यक्तिभेदो दर्शितः। परमात्मनः सर्वव्यापितया सर्वेषां परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिरत्र स्वरसतो जायते ; तच्चात्र प्रकरणादिवशादनुचितम्। ततश्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् ; तदप्ययुक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनोऽन्येषां च स्फुरणाभावादिति [2]पूर्ववच्छङ्कायामाह **अन्योन्ये**ति। **अन्यतरदर्शनेनान्यतरदपी**ति। एकव्यक्तिदर्शनेन व्यक्त्यन्तरमपीत्यर्थः। **तस्याह**मित्यादौ न तावत् प्रध्वंसनिषेधः क्रियते, नित्यतया बहुप्रमाणप्रतिपादितयोर्जीवेश्वरयोरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्, **तस्य न प्रणश्यामी**त्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च। न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रति अनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति। अतोऽसौ अदर्शनविषय [3]एवात्र नाशशब्दः। णशधातोश्च अदर्शनार्थत्वं धातुपाठपठितम्। ततश्च न प्रणश्यामीति कोऽर्थः ? नादर्शनमुपयामीति। तदेतत् दर्शयति **तस्ये**त्यादिना। तादृशत्वा(स्वा?)-नुसन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः। **स च मे न प्रणश्यती**त्येतत् दृष्टान्तार्थं, साम्यस्य सर्वज्ञबुद्धिविषयतया प्रामाणिकत्वार्थं, [4]पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थं चेत्यभिप्रायेणाह **ममापी**ति। सर्वसाक्षात्कारिणोऽपि मम स्वरूपानुसन्धानांशेऽपि तत्साम्यात् तत्स्वरूपमप्यनुसंहितं भवति हीत्यर्थः। **स** इत्यनेन तदवस्थस्य मुक्तप्रायत्वं विवक्षितमिति व्यञ्जयितुमाह **मत्साम्यात्स्वात्मानं मत्सममवलोकयन्नि**ति ॥ ३० ॥

इवेति भावः। पूर्वश्लोकोक्तज्ञानाकारत्वेनापि परमात्मसाम्यं भवत्येव। तत्र तदनुक्तिस्तु कर्मवश्यत्वरूपवैषम्ये प्रबले सति तस्यात्रास्य साम्यबुद्ध्यनावहत्वमित्याशयेन। योयमिति (33) श्लोकभाष्यादौ तदाशयापोश्वरसाम्यं वक्ष्यते।

1 अत्र उपयातीत्यत्र उपयामीति पाठोऽशुद्धः। मूले उत्तमपुरुषदर्शनाद्भाष्येऽपि तथा कृतम्। स मे न प्रणश्यतीत्यस्य, मम स सदा दर्शनमुपयातीत्यर्थः। अतो भाष्ये ममापि मां पश्यत इत्यस्य उपयातीत्यत्रान्वयः। मत्साम्यादित्यस्य तस्य जीवात्मनो मत्समत्वादित्यर्थः। तस्य अवलोकयन्नित्यत्रान्वयः। उपयातीत्यत्र च। मां पश्यत इति विशेषणम्, 'भगवतः सर्वदा सर्वद्रष्टृत्वात् तत्प्रयुक्तः अदर्शनाभाव इह नोच्यते ; किं तु समभूतस्वदर्शनप्रयुक्त एव' इति वेदयितुम्।

2 पूर्ववदिति। पूर्वश्लोके एकस्मिन्निति भाष्यावतारिकादर्शिता शंकाऽत्र ग्राह्या।

3 अदर्शनविषय इति। अदृश्यमानत्वार्थक इत्यर्थः।

4 अत्र, प्रामाणिकत्वार्थमित्यभिप्रायेण पूर्ववच्छंकापरिहारार्थं चाहेति वाक्यानुपूर्वी स्यात्।

ततोऽपि विपाकदशामाह—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१

योगदशायां सर्वभूतस्थितं **मामसंकुचितज्ञानैकाकारतया** एकत्वमास्थितः **प्राकृतभेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी व्युत्थानकालेऽपि यथातथा** वर्तमानः **स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन्** मयि वर्तते **मामेव पश्यति । स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥**

ततोऽपि काष्ठामाह—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२

स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसंकुचितज्ञानैकाकारतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र

तृतीयां विपाकदशामाहेत्याह **तत** इति । अकर्मवश्यत्वाकारेणेश्वरसाम्यदर्शनं पूर्वश्लोकोक्तम्, **सर्वभूतस्थितमि**त्यनेन तु [illegible] साम्यानुसन्धानम्, तत्संस्कारप्रभावेन व्युत्थानकालेऽपि स्वरसतस्तथाविधानुसन्धानानुवृत्तिश्चेत्येतदुच्यते । **यो भजति स सर्वथा वर्तमानोऽपी**त्यनेन कालभेदस्सिद्धः । न च समाधिदशायामेव **यथातथा वर्तमान**त्वमुपपद्यते । सर्वभूतस्थितेन परमात्मनैकत्वानुसन्धानं नाम स्वस्यापि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेकप्रकारत्वानुसन्धानम् । तच्चाणोरात्मनः स्वरूपेण न संभवति । धर्मतश्च परिशुद्धात्मनो व्याप्तिः 'बालाग्रे'त्यारभ्य 'स चानन्त्याय कल्पते' (श्वे. ५. ९) इति श्रुतिसिद्धा । **सूत्रं** च, "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" (४. ४. १५) इति । अतोऽत्रापि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुम् **असङ्कुचितज्ञानैकाकारतयैकत्वमास्थित** इत्युक्तम् । **प्राकृतभेदपरित्यागेने**ति ; कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसंसर्गकृतज्ञानतारतम्यरूपभेदपरित्यागेनेत्यर्थः । अनेनैकत्वोक्तेः स्वरूपभेदनिरासार्थत्वं परिहृतम् । सर्वात्मनां ब्रह्मापृथक्सिद्धत्वविवक्षयाऽप्येकत्वोक्तिश्च[1] घटते । **आस्थित**शब्दस्य तात्पर्यार्थः **सुदृढ**मिति । ततश्च व्युत्थानकालेऽपि तथाविधानुसन्धानप्रवाहहेतुभूतसंस्कारप्राबल्यं सूचितम् । **मां भजति** । मत्समात्मावलोकनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्रायः । **सर्वथे**त्यस्य लौकिकक्रियाव्यापृतोऽपीत्यभिप्रायः । **मयि वर्तते** इत्यस्य परमात्मनि स्थितिर्नार्थः, तस्य योग्ययोगिसाधारणत्वात् । अतो वृत्तिरत्र बुद्धिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह **मामेव पश्यती**ति । जीवदर्शनमात्रेण कथं **परमात्मदर्शन**मित्यत्राह **स्वात्मनी**ति । व्युत्थानकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरोक्षानुसन्धाने परेषामपि तथात्वसिद्धेः फलितत्वोक्ति(?)रियम् ॥ ३१ ॥

प्रबलदुःखहेत्वागमेऽपि निर्विकारत्वापादिकां योगविपाककाष्ठाभूतां कर्मज्ञानतारतम्यप्रयुक्तसुखदुःखतारतम्यनिवृत्त्यनुसन्धानरूपां चतुर्थीं दशामाहेत्याह **ततोऽपि काष्ठामाहे**ति । **आत्मौपम्येन** इत्यस्य न **पश्यति**नाऽन्वयः, **सम**मित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतः **सर्वत्रात्मौपम्येने**त्यन्वयः । उपमाशब्दस्तुल्यवचनः । तस्य भाव **औपम्यम्** । सर्वेषामात्मनां पूर्वोक्तेन देहविलक्षणत्वादिसाम्येनेत्यर्थः ।

---

1 अत्र पक्षे अपृथक्सिद्धिरूपैकत्वं वस्तुगत्या प्राप्तः ज्ञानैकाकारत्वरूपसाम्येन भजते इत्यन्वयः । ज्ञानयोगे भगवदपृथक्सिद्ध्यननुसंधानात् ; तस्य भगवत्साम्यरूपत्वाभावाच्च

वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखम् असंबन्धसाम्यात् समं यः पश्यति परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः । स योगी परमो मतः योगकाष्ठां गतो मतः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत् दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु सर्वेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येन[च]सर्वत्र समदर्शन-

---

सर्वत्र इत्येतदेव काकाक्षिन्यायेन **समं पश्यति** इत्यत्राप्यन्वितम् । सर्वेषामत्यन्तविषमतया उपलभ्यमानसुखदुःखान्वयसाम्यभ्रमव्युदासेन व्यतिरेकसाम्यानुसन्धानं दर्शयति **असंबन्धसाम्यादि**ति । परैश्वसंबन्धानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनत्वादिहाभिप्रेतमाह **परे**ति । परपुत्रजन्मादेः स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेश्च परेषु यथा न संबन्धः, तथा [स्वपुत्रजन्मादेरपि ?] स्वात्मन्यपीत्युक्तं भवति । **परम**शब्दाभिप्रेतमाह **योगकाष्ठां गतो मत** इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवं ज्ञानैकाकारतया निर्दोषतया [1]ब्रह्मतद्गुणसंबन्धेनेतरासंबन्धेन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । अत्र श्लोकद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तिः, तृतीयचतुर्थश्लोकाभ्यां तु दृढतरदृढतमसाम्यानुसन्धानफलपर्वद्वयोक्तिरित्येके ॥३२

योगाभ्यासविधिः, चतुर्धा योगी चोक्तः । अथ प्रागुक्तमेव योगसाधनं विशदं ज्ञातुं पुनरर्जुन उवाच **योऽयमि**ति । **दे**वेत्यारभ्य **अनुभूते**ष्वित्यन्तम् अनाद्युपचितसुदृढविपरीतवासनया साम्यानुसन्धानस्याशक्यत्वप्रदर्शनार्थम् । परस्परवैषम्यम् **देवमनुष्यादिभेदेने**ति । **जीवेश्वरभेदेन** कर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वादिभेदेनेत्यर्थः । **अत्यन्तभिन्नतये**ति ; न ह्यत्र खण्डमुण्डादिवत् भेदकधर्ममात्रम्, किंतु विरुद्धस्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । **एतावन्तं काल**मिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया (अष्टा. २. ३. ५) । **अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येने**ति च साम्यद्वयसमुच्चयार्थः । [2]कर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येन चेति कश्चित् पाठः । तदा पूर्वश्चकार ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसंग्रहार्थः । द्वितीयस्तु पूर्ववत् । ज्ञानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् **अकर्मवश्यत**येत्यनेनैव तयोरपि निवृत्तिसंग्रहः फलित इति [2]तयोरनुपादानम् । **त्वया प्रोक्तः** स्वतस्सर्वज्ञेन त्वयैव ह्येतदनुसन्धातुं प्रवक्तुं च शक्यमिति भावः । **अहं न पश्यामि** इति । अनादिभेदानुसन्धानवान् अजितचित्तश्चाहं न पश्यामीति भावः । **स्थिरां स्थितिं** चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । **मधुसूदन** । रजस्तमोमयप्रबलविरोधिनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायमुपदिशेति

---

1 एकत्वमास्थित इत्यस्य ब्रह्मापृथक्सिद्धत्वरूपार्थाभिप्रायेण ब्रह्मसंबन्धोक्तिः । जीवमात्रसाम्यविवक्षया चेदम् । तद्गुणसंबन्धो नाम तत्समानासंकुचितज्ञानकत्वम् ।

2 अत्रानुपादानादेव श्लोकद्वयेनैव साम्यानुसंधानपरम्, उपरि फलद्वयमिति पूर्वे 2 एके उक्तवन्तः । चतुर्धा योगीति संग्रहस्वारस्यं तदा न । अत्र तु भाष्ये चकारः अनुक्तसमुच्चायकतया तदुभयग्राहकोऽपि स्यात् । प्रथमश्लोकेनैव सर्वग्रहणमपि स्यात् । वैशद्यं तु चतुर्भिरपीति न दोषः ।

रूपो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य **योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा अनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं बलात् प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति** ; तस्य **स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्महावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये । मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥**

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः ; तथाऽप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनिताभिमुख्येन आत्मव्यतिरिक्तेषु दोषाकरत्वजनितवैतृष्ण्येन च कथंचिद्गृह्यते; असंयतात्मना **अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव ।** उपायतस्तु वश्यात्मना **पूर्वोक्तेन मदाराधन-**

भावः । 'चञ्चलं हि मनः' इत्युत्तरवाक्यानुसन्धानेन ननाम इत्यध्याहारम् । हीति निपातस्य **यादवप्रकाशोक्तादचिद्विशेषणार्थत्वादपि** स्फुटमुचितं चात्र हेत्वर्थत्वमाह **तथा हीति** । हेतुभूतं चञ्चलत्वं संप्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलस्वभावत्वमत्र **चञ्चल**शब्दार्थ इति दर्शयितुम **अनवरते**त्यादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह **पुरुषेणे**ति । **प्रमाथि** प्रमथनशीलम् । **प्रमथ्य** । व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । **बलव**च्छब्दः प्रमथनक्रियाविशेषणं वा, बलवत्त्वात्प्रमाथीति हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण **बलात्प्रमथ्ये**त्युक्तम् । वैपरीत्ये दार्ढ्यमित्याह **दृढमन्यत्रे**ति । **तस्ये**ति परामर्शाभिप्रेतमाह **स्वाभ्यस्ते**ति । **तद्विपरीताकार** इति । अनभ्यस्तपूर्व इत्यर्थः । **स्थापयितुं** स्थापनार्थम् । दार्ष्टान्तिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय **प्रतिकूले**त्यादिकमुक्तम् । मनोनिग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय वायोर्मन्दैर्निग्रहासंभावनार्थं च **व्यजनादिनेवे**त्युक्तम् । एवं दुष्करत्ववचनं न प्रतिक्षेपार्थम् , किन्तूपायपरिप्रश्नार्थमित्याह **मन** इति ॥

अथार्जुनेन कण्ठोक्तमनुवदन् बुभुत्सितमुपायं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र **दुर्निग्रहं चलम्** इति [illegible] **चलस्वभाव**तयेति । **असंशय**मित्येतत् सत्यमितिवदर्धाङ्गीकारपरम् । **तु**शब्दाभिप्रेतं विशेषं दर्शयति **तथाऽपी**ति । अनुकूलतयाऽभ्यासो हि तत्र प्रावण्यहेतुः स्यादित्यभ्यासविशेषं तत्फलं च व्यनक्ति **आत्मन** इति । नित्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वाकर्मवश्यत्वामलत्वादयोऽत्र **गुणाः । कथञ्चि**दित्यवधानार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः ; तत्श्च 'एतस्याहं न पश्यामि' (३३) इत्युक्तमर्थं विषयविशेषे व्यवस्थापयति **असंयते**ति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् **असंयत**-**वश्य**शब्दसमभिव्याहारसामर्थ्याच्चात्र **आत्म**शब्दो मनोविषयः । **महाबाहु**संबुद्धिसूचितमाह **महताऽपि बलेने**ति । 'उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः'(... ?) इति भावः। **मे मतिः** इत्यनेन निस्सन्देहत्वं विवक्षितमित्याह **दुष्प्राप एवे**ति । **उपायतस्तु वश्यात्मने**ति व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम् । तद्व्याख्यानम् **पूर्वे**त्यादि । उक्तलक्षणं कर्ममात्रं मनोनिग्रहोपायः ; अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाङ्गतयोक्ते इति भावः ।

रूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥

अथ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२.४०) इति आदावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति। अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम् ; तच्च योगमाहात्म्यमेव ।

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः। अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति। अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतं मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः। त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयत्नवैकल्येन योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाच्चलित**मानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविभ्रष्टोऽयं** छिन्नाभ्रमिव कच्चिन्न नश्यति ? **यथा मेघशकलः पूर्वस्माद् बृहतो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति, तथैव कच्चिन्न नश्यति।** कथमुभयविभ्रष्टता ? अप्रतिष्ठः, विमूढो ब्रह्मणः पथीति। **यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठः। प्रक्रान्ते ब्रह्मणः** पथि

यतमानेन योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवं प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम् ; अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपञ्चेन श्रोतुं पृच्छतीत्याह **अथे**ति। **योगमाहात्म्य**शब्देन संग्रहश्लोकस्थ**योगसिद्धि**शब्दो व्याख्यातः। सिद्धिकारणं हि माहत्म्यम् ; **सिद्धि**श्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य--चिरतरमनेकपुण्यलोकावाप्तिः, पुनर्योगयोग्ययोगिकुलसंभवः, तद्द्वारा पुनर्योगपौष्कल्यम्, ततश्चापवर्गः-इत्येवंरूपा। एषा च सिद्धिः अनितरसाधारणेन माहात्म्येन। ननु, 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२.४०) इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम् ; अत्र तु तत्फलभूतस्यात्मावलोकनरूपयोगस्य ; अतः कथं श्रुतमित्युक्तम् ? तत्राह **अन्तर्गते**ति। ततः किमित्यत्राह **तच्चे**ति। योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया पुष्कलयोगस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम्, ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते अङ्गिभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः। **अयति**रित्यादिपदानामर्थौचित्यात् क्रमभेदेनान्वयो दर्शितः। तत्र प्रवृत्तस्य हि ततश्चलितत्वं वाच्यम्, न तु तत्र श्रद्धोपेतमात्रस्येति ; अतः श्रद्धया तत्कार्यलक्षणेत्यभिप्रायेण **योगे प्रवृत्त** इत्युक्तम्। **उपेत**शब्द एव वा अत्र श्रद्धाकृतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः। **योगसंसिद्धिमप्राप्य**-योगसिद्धेः पूर्वमेवेत्यर्थः। **योगाच्चलितमानसः** पुष्कलयोगं कर्तुमननुगुणचित्त इत्यर्थः। **काम्** कामभोगमोक्षनिरयेषु कतमामित्यर्थः। **कां गतिं गच्छती**ति सामान्यनिर्दिष्टमेव **कच्चि**दित्यादिना विवृतम्। दृष्टान्तेऽप्युभयभ्रष्टत्वप्रकारं दर्शयति **यथे**ति। उभयभ्रष्टताविवरणरूपत्वात् **विमूढो ब्रह्मणः पथी**त्येकस्याभिधानाच्च पारिशेष्यात् **अप्रतिष्ठ**पदं सांसारिकफलसाधनकर्मांशाभिप्रायमित्याह **यथावस्थित**मिति। कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादौ न किञ्चिन्न्यूनम् ; अभिसन्धिवैषम्यात्तु निष्फलं संवृत्तमित्यभिप्रायः। **विमूढो**

विमूढः **तस्मात्पथः प्रच्युतः। अतः उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव, उत न नश्यति? तमेनं संशयमशेषतश्छेत्तुमर्हसि।** स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत् सर्वं सदा पश्यतस्त्वत्तोऽन्यः **संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७—३९ ॥**

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते। न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०

श्रद्धया योगे प्रक्रान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशो न विद्यते **प्राकृतस्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवाप्तिरूपः प्रत्यवायाख्यानिष्टावाप्तिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः। न हि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत् कश्चित् कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥ कथमयं भविष्यतीत्यत्राह—**

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः।

ब्रह्मणः पथीति ब्रह्मपथे अज्ञानं न विवक्षितम्; ज्ञात्वोपक्रम्य निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात्। अतो विमोहकार्ययोगनिवृत्तिरत्र **विमूढ**शब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण **प्रक्रान्त** इत्यादि **प्रच्युत** इत्यन्तमुक्तम्। **ब्रह्मणः पथि** ब्रह्मप्राप्त्युपायभूते योग इत्यर्थः। **एतं मे संशय**मिति निर्दिश्यमानस्य संशयस्यार्थसिद्धं शिरोन्तरमाह **किमयं नश्यत्येवे**ति। **अर्हसि** सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वप्रियसखत्वादियुक्तस्त्वं योग्योऽसीत्यर्थः। **कृष्ण**शब्देन **त्व**च्छब्देन चाभिप्रेतमाह **स्वत** इति। करणाधीनम्, अविशदानुमानादिप्रायम्, क्रमभावि, कतिपयविषयम्, कादाचित्कमपि हि त्वदन्येषां ज्ञानमिति भावः। एतेन, "यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः। तं प्रणम्य हरिं शास्त्रं न्यायतत्त्वं प्रचक्ष्महे"॥ इति तु **भगवन्नाथमुनिमिश्राणां** वचनमनुसंहितम्। **न ह्युपपद्यत** इति युक्तिविरोधोऽभिप्रेतः ॥ ३७-३९ ॥

अथोभयपुरुषार्थान्वयमुखेन उभयविभ्रष्टतां परिहरति **पार्थे**ति। **तस्ये**त्यनेन परामृष्टमाकारद्वयमाह **श्रद्धये**ति। **इहामुत्र**शब्दयोर्भूलोकस्वर्गलोकादिपरत्वं परिहृत्यात्र विवक्षितमाह **प्राकृते**ति। यथा मुमुक्षोः पुण्यमपि पापकोटौ निक्षिप्यते, तथा तस्य स्वर्गादिकमपि **इह**शब्दनिर्देशार्हं प्रकरणसङ्गतं चेति भावः। **विनाश**शब्दः 'प्रत्यवायो न विद्यते' (२. ४०) इति प्रागुक्तमप्यत्र सर्वं संगृह्णातीत्याह **प्रत्यवायाख्ये**ति। **कल्याण**शब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानव्यञ्जनायाह **निरतिशये**ति। **गच्छतीति** अनवच्छिन्नवर्तमाननिर्देशात् **कालत्रयेऽपी**त्युक्तम्। अनेककालोपचितानन्तपुण्यसाध्यत्वेन प्रागपि दुष्कृताभावः, इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्तिः, परस्तादपि पुण्यलोकावाप्तियोगसिद्ध्यपवर्गप्रभृतिरिति कालत्रयेऽपि दुर्गत्यभावः(त्यसंभवः)। **दुर्गतिः** निरयः, अनिष्टमात्रं वा। **हि** हेतौ, प्रसिद्धौ वा। न हि योगे प्रक्रान्तस्य कस्यचित् कस्मिंश्चित् काले दुर्गतिप्राप्तिः कुतश्चित् प्रमाणात् सिद्धेति भावः ॥ ४० ॥

उभयभ्रष्टतापरिहारायोक्तमुभयान्वयं प्रपञ्चयति **प्राप्ये**त्यादिना **परां गति**मित्यन्तेन। **योगभ्रंश**हेतुम्, पुण्यकृल्लोकप्राप्तिकृतातिशयितप्राकृतपुरुषार्थयोगे कर्माख्यसाधनरहितत्वेऽपि **योगमाहात्म्यस्यैव** साधनत्वम्, भोगावसानहेतुं वैतृष्ण्यमुत्पाद्य पुनर्योगमाहात्म्यस्यैव **योगारम्भयोग्यकुलोद्भवहेतुत्वं च**

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१

यज्जातीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्युतोऽयम्, अतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयान् अतिकल्याणान् भोगान् योगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं शाश्वतीः समास्तत्रोषित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां श्रीमतां **योगोपक्रमयोग्यानां कुले** योगोपक्रमे भ्रष्टो **योगमाहात्म्याज्जायते** ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति (महति) धीमताम्। एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

परिपक्वयोगश्चलितश्चेत्, योगिनां धीमतां **योगं कुर्वतां स्वयमेव योगोपदेशक्षमाणां महतां कुले भवति ; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम्। एतत्तु योगमाहात्म्यकृतम्** ॥ ४२ ॥

प्रदर्शयति **यज्जातीयेति**। सर्वेषां मात्रया पुण्यकृत्त्वसद्भावेऽपि केषुचित् पुण्यकृच्छब्दप्रयोगः तेषामतिशयितपुण्यकृत्त्वनिबन्धन इत्याह **अतिपुण्यकृतामिति**। तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय **अतिकल्याणानि**त्युक्तम्। दृश्यते ह्येकजातीयेष्वपि रूपरसगन्धादिषु भूलोकेऽपि तारतम्यम्। एवं दिव्यादिव्यभेदः। यदि पुराकृतैः पुण्यैः पुण्यलोकावाप्तिः ; पापैरपि पुराकृतैः पापलोकप्राप्तिस्स्यादित्यत्राह **योगमाहात्म्यादेवेति**। धनार्थिसंपादितद्रव्यस्य भोगार्थविनियोगवदिति भावः। न ह्यसौ पुण्यक्षयादिव योगमाहात्म्यक्षयान्निवर्तते, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं **यावदि**त्यादिकमुक्तम्। [1]विषमविपाकसमयकर्ममूलसत्त्वोन्मेषकृतविवेकोदयवशात् निरन्तरभोगप्रकर्षादिवशाच्च वैतृष्ण्यसंभवः सौभरिप्रभृतिवृत्तान्तेषु भाव्यः। शुचित्वं श्रीमत्त्वं च अदृष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारकमित्याह **योगोपक्रमयोग्यानामिति**। योगभ्रष्टस्य स्वान्वयात् योगोपक्रमानुगुणस्वभावानामित्यर्थः। **अथ वा योगिनामेव कुले** इति इतोऽप्यतिशयितजन्मनो वक्ष्यमाणत्वात् **शुचीनाम्** इत्यादिविशेषणसामर्थ्याच्च **योगोपक्रमे भ्रष्ट** इत्युक्तम् ॥

अथवेति व्यवस्थितविकल्पार्थम् ; अतिशयितजन्मनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाकाङ्क्ष इति दर्शयितुं **परिपक्वयोगश्चलितश्चेदि**त्युक्तम्। **योगिनां कुले** इति कस्यचित् योगिनस्सन्ताने प्रसूतिर्नोच्यते ; तावन्मात्रस्यात्यन्तयोगोपकारकत्वाभावात्, किंतु उपदेशार्हत्वाय योगिनां सतामेव पुत्रादित्वेन जायत इति दर्शयितुं **योगं कुर्वतामिति** वर्तमाननिर्देशः। **शुचीनां श्रीमतामिति** अन्यस्मादुपदेष्टुर्योगाधिगमं प्रति आनुगुण्यमात्रमुक्तम् ; इह तु **धीमतामिति** वचनात् तेषामेवोपदेष्टृत्वयोग्यतोच्यत इत्याह **स्वयमेवेति**। "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः" (शाण्डि. 1-15), 'तव दास्यसुखैकसङ्गिनाम्' (स्तो. ५५) इत्यादिप्रतिपादितवैभवयुक्तेर्महत्त्वम्। पूर्वश्लोकस्थगेहशब्दतुल्यार्थत्वादत्रापि **कुल**शब्दो गृहवाची। **एतदुभयविधमिति**। साधारणस्य **ईदृश**मित्यनुवादस्य उभयान्वयित्वमेव युचितमिति भावः। प्रकृतिमात्रदर्शिजनविषयेण **लोक**शब्देन मुमुक्षुव्यतिरिक्तविवक्षामाह **प्राकृतानामिति**। दुर्लभतरं कथं लभ्यतेत्यत्र **ईदृश**शब्दाभिप्रेतमाह **एतत्त्विति** ॥ ४२ ॥

---

1 विषमेति। आह चोदयनो न्यायकुसुमाञ्जलौ, "कर्मणां विषमविपाकसमयतया" इति।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्। यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः॥

तत्र **जन्मनि पौर्वदेहिकं** तमेव **योग**विषयं **बुद्धिसंयोगं लभते। ततः** सुप्तप्रबुद्धवत् भूयः **संसिद्धौ** यतते—यथा नान्तरायहतो भवति, तथा यतते। **तेन पूर्वाभ्यासेन** पूर्वेण **योगविषयेणाभ्यासेन सः** योगभ्रष्टो **ह्यवशोऽपि** योग एव **ह्रियते। प्रसिद्धं** ह्येतत् योगमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

[1]**जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते॥** ४४

[1]**अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं**

ततः किमायातमपवर्गस्य, पूर्वदेहारब्धस्य योगस्य शिथिलत्वात्; योगिकुलजन्ममात्रस्य च मोक्षहेतुत्वाभावादित्यत्रोत्तरं **तत्र त**मिति। **तत्र**शब्दस्य सप्तमीसाम्यात् गेहविषयत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वोक्तवाक्यार्थेनान्वयमाह **तत्र जन्मनी**ति। तत्पूर्वदेहे संसारहेतुबुद्धेरपि सद्भावात् तद्व्यवच्छेदाय **त**मित्युक्तमित्याह **योगविषय**मिति। **ततः**—बुद्धिसंयोगादित्यर्थः। जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य दृश्यमानत्वात् कथमिदमुपपद्यत इति शङ्कायां पुण्यकृतां तथाविधः संस्कारभ्रंशो नास्तीति प्रदर्शनाय **सुप्तप्रबुद्धवदि**ति दृष्टान्त उक्तः। **संसिद्धौ** इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतमाह **यथे**ति। **तेने**त्यस्यार्थो **योगविषयेणे**ति। **तेनैव** इत्यवधारणफलितमाह **योग** [2]**एव ह्रियत** इति। **हि**शब्दार्थमाह **प्रसिद्ध**मिति। प्रसिद्धिश्च आदिभरतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु द्रष्टव्या। **पार्थकुरुनन्दन**शब्दाभ्यामुभयकुलशुद्ध्यादिसूचकाभ्यामर्जुनस्यापि [3]शुचीनां श्रीमताम् इत्याद्यन्वयः सूचितः ॥ ४३ ॥

जिज्ञासुरित्यादि प्रकरणवशात् वासनाया विच्छिन्नघटकत्वप्रदर्शनार्थमित्याह **अप्रवृत्ते**ति। **जिज्ञासुरपि** इति सन्नन्ता**पि**शब्दयोस्सामर्थ्यात् **अप्रवृत्तयोग** इत्युक्तम्। यद्यपि "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" (अष्टा. २. ३. ६९) इति कर्मणि षष्ठीनिषेधः, तथाऽप्यत्र संबन्धसामान्यविवक्षया **योगस्ये**ति षष्ठी। योगिनश्चलितस्य योगः, प्रक्रान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्रक्रमः, योगमारुरुक्षोश्चलितस्य आरुरुक्षेति तत्तदवस्थानुरूपं प्रतिसमाधानमिति भावः। **कर्मयोगादिकं** कर्मयोगज्ञानयोगावित्यर्थः। यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्याऽऽत्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स तथोक्तः। **ब्रह्म**शब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्तनीयत्वानुपपत्तेः, **शब्दब्रह्म** इति विशेषणायोगाच्च। अत एव न जीवविषयः। नापि वेद-

---

1 ननु जिज्ञासुपदेन, आर्तो जिज्ञासुरित्यत्र आत्मानुभवरूपकैवल्येच्छुर्गृह्यताम्; स शब्दब्रह्म—प्रकृतिपरिणामरूपैश्वर्यानुभवमतिवर्तत इत्यर्थसामञ्जस्यादिति चेन्न; अपिशब्देन निकृष्टाधिकारिपरत्वप्रतीतेः। ज्ञाधातोरनुभवविवक्षया ज्ञानमात्रे स्वारस्याच्च। सप्तमे त्वेतदसंभवादन्यादृशार्थोक्तिः। आत्मानं प्राप्नोतीत्यनेनैव आत्मप्राप्तीच्छायाः लाभात् जिज्ञासुशब्देनापि तत्कथनस्यानावश्यकत्वाच्च। 2 संसिद्धावित्यस्यानुवृत्तिः शांकरेष्टा। सा च योग एव।
3 नात्रार्जुनस्य योगभ्रष्टत्वादिसत्त्वे तात्पर्यम्। संभवदंशमादाय प्रशंसामात्रम्।

योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म **देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलापयोग्यं** ब्रह्म **प्रकृतिः । प्रकृतिबन्धाद्विमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलापानर्हं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥**

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५

यत एवं योगमाहात्म्यम्, ततः **अनेकजन्मार्जितपुण्यसञ्चयैः** संशुद्धकिल्बिषस्संसिद्धः **संजातः प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव ॥ ४५ ॥**

अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥ ४६

विषयः, तस्याप्यतिवर्तनीयत्वानिरूपणात् । [1]नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोगः, तस्य परस्तात्लक्षणा, उपनिषदंशात्संकोच इति बहुदोषप्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्यं ज्ञानमात्रं शब्दब्रह्म, योगं जिज्ञासोस्तदतिवृत्तेर्विरुद्धत्वात् । "स्वाध्यायात् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्" (वि. ६.६.२) इत्यादिप्रकोपप्रसङ्गाच्च ॥ योगमारुरुक्षुस्तु पुरुषः शब्दश्रवण-जनितज्ञानमात्रवतः पुरुषादधिकः, "ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्म-वादिनः" (मनु.१.९७) इतिवदिति चेत्—तदपि न ; अध्याहाराद्यापातात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरवाक्यानन्वयाच्च । अतः प्रकृतावपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यात्रापि प्राचुर्यात् अतिवर्तनीयत्वौचित्याच्च ब्रह्म-शब्दोऽत्र प्रकृतिविषयः। तस्या एव भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानाख्यपरिणामप्रदर्शनाय **शब्दब्रह्मे**ति व्यपदेशः । "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वा" (पु.) इत्यादिश्रुतेः विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादि-शब्दाभिलप्या । तदेतदखिलमभिप्रेत्य **देवमनुष्येत्यादिक**मुक्तम् । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थं फलितं च दर्शयति **प्रकृतिबन्धा**दिति । **देवमनुष्ये**त्यादिना, 'पुमान्न देवो न नरः' (वि. २.१३.९८) इत्यादिकं स्मारितम् ; **ज्ञानानन्दैकता**नमित्यनेन च 'ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' (पञ्च....) इत्यादिकम् ॥४४॥

तदेवं योगभ्रष्टस्य पुनस्संसिद्धौ यत्नपर्यन्तमुक्तम् । अथ तत एव तस्याऽऽत्मप्राप्तिलक्षणपरम-पुरुषार्थयोगोऽभिधीयते **प्रयत्नात्** इति । **ततः** इति पदं यथास्थानान्वये प्रयोजनाभावात् प्रकृतहेतु-परमाह **यत** इति । **अनेकजन्मसंसिद्धः** अनेकैर्जन्मभिस्सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः । तत्र हेतुः **संशुद्धकिल्बिषत्वम्** । **प्रयत्नाद्यतमानस्तु** इन्द्रियनियमनादिप्रयत्नेन योगे यतमानः इत्यपुनरुक्तिः । अथवाऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तुशब्दद्योतितं पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं **चलितो**ऽपीत्युक्तम् । **चलितोऽपि पुन**रिति वा **ततश्श**ब्दव्याख्या । **परां गति**मिति योग एव वा तत्साध्यात्मप्राप्त्यादिर्वोच्यते ॥४५॥

एवंविधं योगस्य माहात्म्यं तपःप्रभृतिषु न कस्यचिदप्यस्ति ; अतस्तपस्विप्रभृतिभ्यो योगी समधिक इति योगं योगिनं च प्रशंसन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसंहरतीत्यभिप्रायेणाह **अतिशयिते**ति । योगिनोऽपि

---

1 माध्वशांकरार्थौ निरस्यति नापीति । शब्दार्थशोधनमात्रे भेदः; पर्यवसितार्थस्तु सर्वमतेऽप्येक एव ।

केवलतपोभि**र्यः पुरुषार्थः साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्त**ज्ञानैश्च **यः, यश्च केवलैरश्व-मेधादिभिः** कर्मभिः, **तेभ्यस्सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वात् योगस्य, तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी। तस्मात् योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥**

तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम्; अथ परविद्यां प्रस्तौति—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥ ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

योगाभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

योगिना**मिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' (२९) इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः। तेष्वनन्तर्गतत्वात् वक्ष्यमाणस्य योगिनः न निर्धारणे षष्ठी संभवति।**

तपोज्ञानकर्मणां सद्भावात् तद्व्यवच्छेदाय **केवलादि**शब्दः। **आत्मज्ञानव्यतिरिक्तज्ञानै**रिति। सन्ति हि तत्तद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदानि च देवतान्तर-चन्द्रसूर्यादिग्रह-प्राणेन्द्रियादिविषयाणि ज्ञानानि। **तपश्**शब्दार्थात् **कर्म**शब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुम् **अश्वमेधा**द्युदाहरणम्। तपःप्रभृतीनां योगस्य च फलद्वारा तारतम्यमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ॥ ४६ ॥

एवं सर्वस्मादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते, ततः परम(परः ?)पुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थ-बुद्धिस्स्यादिति शङ्कमानो भूमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिशयितपुरुषार्थसाधकं तदङ्गिनं स्वविषय-भक्तियोगं मध्यमषट्केन प्रतिपादयितुं स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह **तदेव**मिति। उक्तैः प्रमाणतर्कैः उपपादित-प्रकारेणेत्यर्थः। सङ्गत्यर्थं प्रथमषट्कस्य मध्यमषट्कशेषत्वमाह **परविद्याङ्गभूत**मिति। तत्र प्रमाणद्योतनम् **प्रजापतिवाक्योदित**मिति। प्रागेवेदं प्रपञ्चितम्। एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शनमात्रस्य परमयोगत्वादिकं वदन्तोऽन्तिमयुगवेदान्तिप्रभृतयो निरस्ताः। **परविद्याम्**। परां विद्यामित्यर्थः; 'अथ परा, यया तदक्षरमधि-गम्यते' (मु. १. १. ५) इत्यादिवत्। यद्वा परमात्मनो विद्यामित्यर्थः। **प्रस्तौति** प्रस्तावमात्रमिदम्; प्रपञ्चो ह्यनन्तरं भविष्यतीति भावः। **तपस्विभ्योऽधिकः** इत्यादिप्रकरणादत्रापि योगिभ्यः इत्यर्थोऽ-भिप्रेत इति मन्वान आह **योगिना**मिति। **पञ्चम्यर्थे** षष्ठीति। संबन्धसामान्यषष्ठ्याः संबन्धविशेषे विवक्षावशात् पर्यवसानमिति भावः। नन्वेवं किमर्थं परिक्लिश्यते। निर्धारणे षष्ठ्यत्र संभवति। तथा हि प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगेषु 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः' (३०) इति योगी कश्चिदुक्तः। अत्रापि **श्रद्धावान् भजते यो मा**मिति स एव प्रत्यभिज्ञायते। अतस्तन्निर्धारणे(णेन) **युक्ततमः** इति प्रशंसाऽत्र क्रियते। **युक्ततमः** इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्धारणार्थत्वसूचकः। तस्मान्नासौ पञ्चम्यर्थे षष्ठीति; तत्राह **सर्वभूतस्थ**मिति। एतेन पूर्वश्लोके **योगी**त्येकवचननिर्देशेऽपि अत्र बहुवचनेनानुवादस्य विषयोऽपि दर्शितः। ततः किमित्यत्राह **तेष्वि**ति। अयमभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमषट्केन वक्ष्यते। तस्य च प्रस्तावोऽत्र क्रियते। न चासौ प्रागुक्तः। 'सर्वभूतस्थितं यो माम्' इत्यादेश्च साम्यानुसन्धान-विषयत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्। ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा। किंच 'आत्मौपम्येन' (३२) इति श्लोके

अपि सर्वेषामिति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः। तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः। योगिभ्यः, अपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः। तदपेक्षया अवरत्वे तपस्विप्रभृतीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः; मेर्वपेक्षया सर्षपाणामिव। यद्यपि सर्षपेषु अन्योन्यन्यूनाधिकभावो विद्यते-तथाऽपि मेर्वपेक्षया अवरत्वनिर्देशः समानः। मत्प्रियत्वातिरे-

सर्वभूतस्थितमित्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः। ततश्च सर्वभूतस्थितम् इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्। अतोऽत्र योगिनस्तेष्वन्यतमत्वायोगान्न निर्धारणे षष्ठीयम्। तदिदमुक्तम् **तेष्वनन्तर्गतत्वा**दिति। ननु पूर्वोक्तान् वक्ष्यमाणं च योगिनं सामान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणं किं न स्यात्॥ मैवम्; प्रतिपन्नेषु केषुचित् प्रतिपन्न एव हि कश्चिन्निर्धार्यः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात्; न च वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुरर्जुनस्य इतःपूर्वं प्रतिपन्नः। इदमपि **वक्ष्यमाणस्ये**ति पदेन सूचितम्। अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवायं भवितुमर्हति। ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे षष्ठी संभवतीति। **योगिनामपि सर्वेषा**मिति सामानाधिकरण्येन योजनायाम् **अपि**शब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्। योगिनां हि प्रशंसा तदा सूचिता स्यात्। सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वादत्र न सूचनमपेक्षते। समुद्रादपि विपुलोऽयमि[1]त्यादिव्यवहारेष्विव विपरीतप्रतीतिश्च स्यात्। **अपि**शब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवदत्रापि संभवत् अपरित्याज्यम्। **योगिनामपी**त्यनेनैव गतार्थत्वेन **सर्व**शब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः। यदि च **अपेः** समुच्चयार्थत्वम्, सर्वशब्दस्य च समुच्चेतव्यार्थान्तरपरत्वं संभवति, ततस्तदेवोपादातुमुचितम्। संभवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रभृतयः प्रसक्ताः। ते च न योगिशब्देन संगृहीताः। मुख्ये संभवति च तेन तल्लक्षणा न युक्ता। योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थतयाऽत्यन्तोचितमेव। योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च समुच्चयोऽवरत्वसाम्यप्रतिपादनौपयिकत्वादत्यन्तापेक्षितः। तदेतत् सर्वमभिप्रयन्नाह **अपि सर्वेषा**मिति। **उक्तेन न्यायेने**ति। प्रकरणवशात् तेष्वनन्तर्गतत्वादन्तर्भावयितुमशक्यत्वाच्चेति भावः। तपस्व्यादिसंग्रहाभिप्रायं वक्तुं फलितमन्वयमाह **योगिभ्य** इति। **युक्ततम** इति। अधिक इत्यर्थः। यद्वा योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च यथास्वमुपाययुक्तत्वात् तेभ्यस्सर्वेभ्योऽयमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः। अथवा, योग्यतम इत्यर्थः। एतदखिलमभिप्रेत्य श्रेष्ठतम इति वक्ष्यति। योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र संगृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतां विशदयति **तदपेक्षये**ति। लौकिकोदाहरणेन द्रढयति **मेर्वपेक्षये**ति। नन्ववरत्वे न कश्चिद्विशेष इत्ययुक्तम्; तथा सति तपस्विप्रभृतीनां योगिनां चात्यन्तसमत्वप्रसङ्गात्। अस्ति च विशेषो मेर्वपेक्षयाऽपि सर्षपाणां मात्रया न्यूनाधिकभावेनावरत्वावरतरत्वरूपः। तत्राह **यद्यपी**ति। नेदानीं मिथस्तारतम्यं निषिध्यते; किंतु मिथस्तारतम्यवतामप्यत्यन्तातिशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टम्; तावतैव चावरत्वव्यवहारोऽप्यविशिष्टो जायत इति भावः। [1]**मत्प्रियत्वातिरेकेणे**ति। अहं **प्रियः** प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियः। तस्य भावस्तत्त्वं [2]भवत्य-

1 तटाकादिवर्णने वा, अविपुलत्वविवक्षया वा एवं प्रयोगः। 2 मद्विषयकातिशयितप्रीत्येत्यर्थः।

केण अनन्यधारणस्वभावतया मद्गतेन अन्तरात्मना **मनसा,** श्रद्धावान् **अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रविश्लेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान् यो** मां भजते-मां **विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलम्, अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणनिधिम्, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपम्, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यम्, प्रणतार्तिहरम्, आश्रित-**

रेकेणेत्यर्थः । **अनन्यधारणस्वभावतयेति** । स्वाभिमतभोग्यमेव हि धारकमिति भावः । बाह्येन्द्रियशरीराद्यपेक्षयाऽत्र मनसोऽ**न्तरात्म**शब्दवाच्यत्वम् । भक्तिकाष्ठादशायां **श्रद्धा**शब्दस्येच्छादिमात्रविषयत्वमनुचितम् ; अत इच्छाकार्यत्वराविषयताम्, इच्छायाश्च त्वराहेतुं तीव्रदशापत्तिं दर्शयति **अत्यर्थे**त्यादिना । भजनीयतया निर्दिष्टस्य श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धैः, वक्ष्यमाणषट्कद्वयेन चोक्तान् उपासनोपयुक्ताकारान् **मा**मित्यनेन विवक्षितान् दर्शयति **विचित्रे**त्यादिना **आश्रितवात्सल्यै**कजलधिमित्यन्तेन । तत्रापि **वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव**मित्यन्तानि परत्वौपयिकानि ; ततः पराणि तु सौलभ्यौपयिकानीति विवेकः । तदुभयाभिधानं च अतिसुलभस्य तृणादेः, अतिदुर्लभस्य मेर्वादेश्चान्यतरवैकल्येनानुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानाम् अनन्यथासिद्धविशेषोपस्थापकनारायणपदार्थपर्यवसानमभिप्रयन्, "जन्माद्यस्य यतः" (ब्र. १. १. २) इति सूत्रनिरूपितार्थेन, "यतो वा इमानि" (तै. भृ.) इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयिष्यमाणजगत्कारणत्ववैश्वरूप्यादिवैभवे धनञ्जयसारथौ दर्शयति **विचित्रे**ति । कारणत्वमुखेन लीलाविभूतियोगः प्रतिपादितः ; अथ कारणत्वशङ्कितदोषवत्त्वगुणवैकल्यशङ्कानिवृत्त्यर्थं शोधकवाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गत्वं दर्शयति **अस्पृष्टे**ति । **अस्पृष्टाशेषदोषे**त्यस्य गुणविशेषणत्वे दोषसामानाधिकरण्याभावो विवक्षितः ; गुणिविशेषणत्वे दोषात्यन्ताभावः । अथ शुभाश्रयाप्राकृतविग्रहविशिष्टत्वप्रतिपादनमुखेन दिव्याभरणायुधमहिषीपरिजनस्थानादियोगमुपलक्षयन् नित्यविभूतियोगं सूचयति **स्वाभिमते**ति । एवमुभयविभूतियोगादुभयलिङ्गत्वाच्च फलिते केवलपरत्वे वाङ्मनसापरिच्छेद्यतया उपासनायोग्यत्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह **वाङ्मनसे**ति । स्वरूपमीश्वरत्वादिकम् ; आनन्दत्वादिकं वा । स्वभाव[ा]स्तु निरूपितस्वरूपविशेषकाः धर्माः । उक्तं परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाणं सौलभ्यं तु स्वभाव इत्येके । अवतारसौलभ्यहेतून् आह **अपारे**त्यादिना । प्रत्येकमेषां महोदधिम् । "स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः" (गी. ९. ३२), "अभयं सर्वभूतेभ्यः" (रा. यु. १८. ३५), "सर्वलोकशरण्याय" (१७. २५), "यदि वा रावणः स्वयम्" (१८. ३६) इत्यादिभिस्सिद्धं दर्शयति **अनालोचिते**ति । **विशेषाः** जातिगुणवृत्तविशेषादिरूपाः । उक्ताः कारुण्यादिगुणाः एवंविधशरण्यत्वे हेतवः । **शरण्य**शब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम् ; तत्फलभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह **प्रणतार्तिहर**मिति । सर्वसाधारणतया गुणान्तरैस्सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुणं भूयोऽपि **विशेषसंबन्धानु-**

वात्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावम्, वसुदेवगृहेऽवतीर्णम्, अनवधिकातिशयतेजसा निखिलं जगत् भासयन्तम्, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तम्, भजते **सेवते, उपास्त इत्यर्थः**—स मे युक्ततमो मतः—**स सर्वेभ्यश्श्रेष्ठतमः** [1]**इति**

सन्धानाय, विशेषतोऽवतारेषु कार्यकरत्वज्ञापनाय, सापराधानामभीतये, ज्ञानादिरहितदशायामपि स्वमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिबन्धकभूतपरमात्मवैमुख्यनिवृत्तये च पृथगनुसन्धत्ते **आश्रितवात्सल्यैकजलधि**मिति। उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्तराद्वैलक्षण्यमाह **अखिले**ति। "अजोऽपि सन् अव्ययात्मा" (४. ३) इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति **अजह**दिति। अवतारविशेषमाश्रितो हि **मा**मित्याहेत्यभिप्रायेणाह **वसुदेवे**ति। तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्याम् अवतारदशायामेव परत्वसौलभ्यव्यञ्जकाभ्याम् उपासकचित्ताकर्षणमभिप्रेत्याह **अनवधिके**ति। अत्रापि भास्वरत्वं **तेजः**; तत एवानभिभवनीयत्वमपि सिद्धम्। **कान्तिस्तु** रामणीयकम्, लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकाकल्पा प्रभा वा। अत एव हि **आप्याययन्त**मित्युक्तम्। एतेन "विश्वमाप्याययन् कान्त्या" (सात्व. सं. २. ७०) इत्यादिकं स्मारितम्। **भजते** इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं धातुपाठपठितमर्थं तावत् दर्शयति **सेवत** इति। "सेवा भक्तिरुपास्तिः" इति नैघण्टुकप्रसिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते श्रुतिप्रसिद्धे स्थापयति **उपास्त** इत्यर्थ इति। **योगिनामपि सर्वेषा**मित्युक्तवर्गद्वयं सङ्कलय्य **सर्वेभ्य** इत्युक्तम्। **मे मतः** इत्यत्रास्मच्छब्दा-

---

1 इदमत्र बोध्यम्—यस्य शीतोष्णादितितिक्षा समदुःखसुखता, सोऽमृतत्वाय कल्पते (2-15) इति प्रथममुक्तम्। अतः कर्मबन्धप्रहाणपूर्वकामृतत्वरूपमहाफलोपायोपदेशो गीतया क्रियते। इयमेव समदुःखसमता 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' (2-39) इति सांख्यरूपात्मोपदेशानन्तरं विस्तरेणोपदिष्टा। 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति अस्याः बुद्धेः कर्मसंसारबन्धनिवर्तकत्वमुक्तम्। एवं बुद्ध्या युक्तो युद्धाय युज्यस्वेत्युक्तिसिद्धस्य एतद्बुद्धियुक्तकर्मानुष्ठानस्य स्वल्पस्यापि, 'त्रायते महतो भयात्' इति संसारभयात् त्राणहेतुत्वमुक्तम्। सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः सिद्ध्यसिद्ध्योः समतारूपो योग इति च निरूप्य, 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' इति विवृतम्। 'योगः कर्मसु कौशलम्' इति वचनं च योगस्याप्तिसामर्थ्यसाध्यत्ववत् कर्मणां मोक्षजननसामर्थ्यरूपं यत् कौशलं तत् एतद्योगविशिष्टत्व एवेति योगकौशलयोरैक्यस्यापि स्वीकारेणेति ज्ञायते। इदं सर्वमर्जुनप्रोत्साहनाय अङ्गे अङ्गिफलनिर्देश इति निर्विवादम्।

अथ तदङ्गि किमिति विचारे, कर्म वा, आत्मज्ञानयोगो वा, अधिकारिभेदेनोभयं वा, किं वोभयविलक्षणमन्यदिति विवादस्यावसरो भवति। 'एवं बहुविधा यज्ञा वितताः ब्रह्मणो मुखे; कर्मजान् विद्धि तान्; एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे' इत्युक्त्वा कर्मण्यपि ज्ञानांशं प्रस्तुत्य, 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि' इत्यादि(4)वदन्नपि, (5) 'संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ' इति प्रत्येकं द्वयोरपि निश्श्रेयसकरत्वमुपक्षिपन् कर्म प्रशस्तमित्याह। इदञ्च निश्श्रेयसं साक्षान्मोक्ष एव वा, अन्यद्वा। आद्ये, तद्धेतुत्वं ज्ञानकर्मणोः साक्षाद्वा किं वा पूर्वं समरूप बुद्धिविशेषे अङ्गिफलनिर्देश इवात्रापि अङ्गे अङ्गिफलनिर्देश इत्येवं विचारः प्राप्नोति। तत्रेदं वक्तव्यम्—

सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०—०—

भिप्रेतमाह **सर्वमि**त्यादिना। अत्रापि "यो वेत्ति युगपत्सर्वम्" (न्यायतत्त्व) इत्यादिकमनुसंहितम् ॥४७॥

॥ इति कवितार्किकसिंहस्य ...... वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—०—०—

उपनिषत्सु, 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति ज्ञानातिरिक्तोपायनिषेधात्, 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते', 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति कर्मणः ज्ञानाङ्गत्वस्यैव कथनात् तद्विरोधेन ज्ञानकर्मणोर्द्वयोरपि प्रत्येकं साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञानापेक्षया कर्मणो ज्यायस्त्वञ्च कथ्यमानं कथं घटताम्। अतो नेदं साक्षान्मोक्षविषयमिति अविरोध उपपादनीयो भवति। अविरोधोपपादनञ्चेदम् उपनिषदुक्तोपासनविषयस्य अत्र योगविषयस्य च भिन्नत्व एव घटत इति औपनिषदपुरुषभिन्नविषयकत्वस्यावश्यकत्वे सिद्धे, सिद्ध एव जीवब्रह्मभेदः। इदमेवोपपादनं सम्यगिति एतद्योग्यपेक्षया (6) भगवद्योगिनि, 'श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' (6) इति युक्ततमत्वकथनात्, 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्यादिवचनाच्च गीताकण्ठोक्त्यैव निश्चितम्। एवञ्च ज्ञानकर्मफलतया 'आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय' इत्येवं मोक्षवचनं सर्वम् अङ्गे अङ्गिफलनिर्देश इति सुख एव निर्वाहः। एवमपि भाष्यकारैः यथासंभवमान्तरालिकफलपरतयैवानेकवाक्यनिर्वाहः क्रियते, "गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः", "सुखमक्षयमश्नुते" इत्यादौ। अत्र ज्ञानकर्मसाक्षात्फलं जीवात्मानुभवः। स न केवलमेतच्छरीरस्थितावेव; 'सुखमक्षयमश्नुते' (5.21), 'प्राक् शरीरविमोक्षणात्' (5.23) इत्यत्र शरीरमोक्षानन्तरमात्मानुभवो यतो भाषितः। अष्टमे च पृथक् कैवल्यं फलं स्पष्टमभाषि। एवञ्च ज्ञानेन कर्मणा वा आत्मानमवलोक्य, तदन्तर्वर्तिपरमात्मविषयकभक्तियोगो मोक्षाय साध्य इत्येतदर्थं गीताप्रवृत्तिः। तथाऽपि 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति प्रसंगात् फलान्तरकीर्तनवत् कैवल्यफलमप्यत्र कीर्त्यते।

तत्र कर्मानुतिष्ठतः, 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति स्वगतकर्तृत्वस्यौपाधिकत्वज्ञानं, मयि सर्वाणि कर्माणिसंन्यस्येति भगवदधीनत्वज्ञानञ्चेत्युभयमपेक्षितमित्युक्तमस्ति। तत्रौचित्यात् प्रकृतिगुणाधीनत्वज्ञानमात्रेण जीवविषयकयोगमनुतिष्ठतः कैवल्येऽभिरुचिर्भवति। तदिदं सांख्यप्रस्थानम्। आदावेव भगवति कर्तृत्वाद्यर्पणेन सर्वमनुतिष्ठतः आत्मानुभव इह जायमानोऽपि न कैवल्ये प्रवर्तयति, किंतु भक्त्यनुष्ठानप्रवर्तको भवतीति विवेचनीयम्। इदमेव वैलक्षण्यम्, "*அற்றது பற்றெனில் உற்றது வீடுயிர், செற்றது மன்னுறில் அற்றிறை பற்றே*" (திருவாய் 1. 2. 5) इत्यत्र विवक्षितम्। जीवात्मज्ञानमात्रेण मोक्षालाभं स्वोपासनस्य पश्चादावश्यकत्वञ्चात एव पदेपदे दर्शयत्यत्र भगवानिति सिद्धं प्रथमषट्कं न साक्षान्मोक्षोपायपरमित्यलं बहुना ॥

प्रथमाध्यायश्लोकाः—47. द्वितीय—72. तृतीय—43. चतुर्थ—42. पञ्चम—29. षष्ठ—47.

इति श्रीभगवद्गीताप्रथमषट्कम्. 280 श्लोकाः।

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रथमेनाध्यायषट्केन-परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेक-कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतम्-आत्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्य-दर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्ति-

---

षट्कसङ्गतिमाह **प्रथमेने**ति । **परमे**त्यादिना **वक्तु**मित्यन्तेन द्वितीयषट्कार्थ उक्तः । ततःपरं प्रथमषट्कार्थः । प्रथमेनाध्याय**षट्केनोक्त**मित्यन्वयः । 'मामुपेत्य' (८. १६) इत्यादीनामर्थं दर्शयति **परमप्राप्यभूतस्ये**ति । तेन परिशुद्धजीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतुः परब्रह्मत्वादिकम् । 'परं ब्रह्म परं धाम' (१०. १२) इत्यादिकं वक्ष्यति । पुरुषोत्तमत्वप्रकरणादीनामर्थो निरवद्यत्वम् । एतेन अचिद्गता विकाराः चिद्गताः क्लेशादयश्च परिहृताः । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (१०. ८) इत्यादेरर्थमाह **निखिले**ति । चिदचिदात्मकं सर्वं जगत् प्रति निमित्तोपादानभूतस्येत्यर्थः । एवं परमप्राप्यस्यैव कारण-त्वप्रतिपादनात् व्योमातीतमतं निरस्तम् । निमित्तोपादानत्वोपयुक्तं 'मत्तः परतरम्' (७) इत्याद्यभिप्रेतं सर्वज्ञत्वादिकम् । **सर्वभूतस्य** । सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरकस्येत्यर्थः । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' (११. ४०) इति हि वक्ष्यति । 'भूमिरापः' (४) इत्यादिना विभूत्यध्यायादिना च वक्ष्यमाणं महाविभूतित्वं नारायणशब्दनिर्वचनमपि **परमप्राप्यभूतस्य...महाविभूते**रित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति—

परत्वान्निरवद्यत्वात् पितृत्वात् हितवेदनात् । अन्तरात्मतया दोषप्रतिक्षेपक्षमत्वतः ॥
भोगलीलार्थनिस्सीमविभूतिद्वययोगतः । श्रीमत्त्वादप्युपास्योऽयं प्राप्यो नारायणः परः ॥ इति ।

प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनमिति । परमात्मोपासनमेव तत्क्रतुन्यायात् तत्प्राप्त्युपायः ; जीवज्ञानं कर्मानुष्ठानं च **तन्निर्वर्तकत्वेन** परम्परयोपाय इति भावः । अङ्गप्राप्त्योर्वचनानन्तरम् अङ्गिप्राप्ययोः प्रति-पादनमिति सङ्गत्यभिप्रायेणाह **इदानी**मिति । पूर्वोक्तात्परिशुद्धात्मनो व्यावृत्तिं वक्ष्यमाणवैभवसंग्रहं चाभिप्रे-त्याह **परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूप**मिति । एतेन तत्त्वपरेषु सामान्यब्रह्मशब्दस्य विशेषे स्थितिर्दर्शिता । अथ मोक्षोपायपरेषु वेदान्तवाक्येषु वेदनोपासनादिशब्दानां विशेषपर्यवसानमाह **तदुपासनञ्च भक्तिशब्दवाच्य**मिति । एवं वाक्यद्वयेन षट्कद्वयसंग्रहश्लोकावप्यर्थात् व्याख्यातौ । तथा हि—

"ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते । मध्यमे भग-वत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः" (सं २. ३) इति **आत्म-ज्ञानपूर्वके**त्यनेन **सुसंस्कृत**शब्दो व्याख्यातः । बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वं हि प्रागेवोपपादितम् । **योगलक्ष्ये आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे** इत्यत्र योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः ; तज्जन्यसाक्षात्कारस्त्विहात्मानु-**भूति**शब्देनोच्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेण **याथात्म्यदर्शन**मित्युक्तम् । तत्त्वयाथात्म्यशब्दविवरणं **परब्रह्मभूते**त्यादि । तत्त्वशब्दोऽत्र स्वरूपपरः । **याथात्म्यं** यथावस्थितः प्रकारः । भक्तेः कर्मानुष्ठान-

शब्दवाच्यमुच्यते । [1]तदेतदुत्तरत्र, "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥" (१८. ४६) इत्यारभ्य, "विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥" (५४) इति संक्षिप्य वक्ष्यते ।

उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् । "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति" (श्वे. ३. ८), "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" (पु) इत्यादिना अभिहितं वेदनम्, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः...निदिध्यासितव्यः" (बृ. ६. ५. ६), "आत्मानमेव लोकमुपासीत" (३. ४. १५), "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ; स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा. ७. २६. २), "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मु. २. २. ८) इत्यादिभिरैकार्थ्यात् स्मृतिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते ।

साध्यात्मदर्शनहेतुकत्वम् अष्टादशे वक्ष्यत इत्याह तदेतदिति । ननु 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' (श्वे. ३. ८) इत्यादिबलात् वेदनमात्रेण मोक्षः प्रतीयते ; अस्तु वा 'उपासीत' इति बलादुपासनरूपेण वेदनेन मोक्षः ; तथाऽपि न भक्त्या मोक्ष इति क्वचिदपि श्रुतम् । कर्मसमुच्चयश्च श्रुतिसिद्धो दुस्त्यजः । परमपुरुषविषयस्यैवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्वचम् ; रुद्रेन्द्राद्युपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु श्रुतेरित्यादि आशङ्कयाऽऽह उपासनं त्विति । उपासनमेव, न तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा ; तत्रापि भक्तिरूप[ापन्न]मेव, नोपासनमात्रमिति द्वितीया ; एवंविधमुपासनमेव, न तु कर्मसमुच्चितमिति तृतीया ; तच्च परविषयमेवेति चतुर्थी । एषा तु तत्क्रतुन्यायात् सूचिता परप्राप्त्युपायभूतमिति । वेदान्तवाक्यसिद्धमिति । एतच्चतुष्टयमपि वेदान्तवाक्यैरेव सिद्धम् ; न तु कल्प्यम् ; नाप्युपबृंहणसापेक्षमिति भावः । तत्र प्रथमां प्रतिज्ञां समर्थयते तमेवेत्यादिना अवगम्यत इत्यन्तेन । 'श्रोतव्यः, मन्तव्यः' (बृ. ६. ५. ६) इत्येतयोस्तु रागप्राप्तश्रवणमननानुवादरूपत्वात् तत्परित्यागेन 'द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः' इति विध्यंश उपात्तः । ध्यानोपासनशब्दयोरेकार्थ्यं दर्शयितुमुभयविशिष्टवाक्योपादानम् । 'द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः' इत्यनयोर्भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेः, एकवाक्यस्थयोरेकार्थत्वे पौनरुक्त्यादिदोषाच्च दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विहितमिति शङ्कायां तयोरपि सामान्यविशेषरूपत्वेनैक्यमेवेति दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनमात्रं च पृथक्सर्वग्रन्थिमोक्षहेतुतया वदतोरत एवैकार्थविषययोर्वाक्ययोरुपादानम् ।

एतदुक्तं भवति—समानप्रकरणपठितविशेषे सामान्यशब्दानां पर्यवसानं न्यायसिद्धम् ; अतोऽत्र वेदनादिसामान्यशब्दानां ध्यानोपासनादिशब्दवाच्ये विशेषे पर्यवसानमभ्युपेत्यम् । ध्यानं च तैलधारावद्-

---

1 ननु उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्,' 'सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते,' 'ततो याति परां गतिम्' इति परब्रह्मप्राप्तिरेवोच्यताम् । अतः सप्तमादावपि न तदधिकोक्तिरित्याशंकायाम् अष्टादशाध्यायवाक्यशैलीं प्रदर्श्यापि स्वोक्तार्थैकपरत्वं दर्शयति तदेतदिति ।

पुनश्च, "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" (क. २. २३) इति विशेषणात् परेणाऽऽत्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाण[विषयस्य]ात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं (?) स्मृतिसन्तानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि (?) निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, "स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते" (लै. उ) इत्यादिवचनात् । अतः "तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः

विच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपमिति 'ध्रुवा स्मृतिः' (छा. ७. २६. २) इत्यादिसिद्धम् । सा च ध्रुवा स्मृतिः सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुतया विहिता । दर्शनं च तद्धेतुतया विहितम् । न चेदमुपायद्वयम्; गुरुलघुतारतम्यात् फलस्य चाविशिष्टत्वात् लघौ सति नियमेन गुरोरपरिग्रहेणानुपायत्वप्रसङ्गात् । न च द्वारद्वारिभावः, एकस्मिन् वाक्ये विशिष्टैकविधिसंभवे पृथग्विधेः परिग्रहायोगात् । न च दर्शने स्मृतिशब्देनोपचारे कश्चिद् गुणः । अतो ध्रुवा स्मृतिरेव दर्शनशब्देन विशेषिता । स्मृतेश्च दर्शनरूप(समान)त्वं नाम विशदतमतया दर्शनसमानाकारत्वमेव । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षात् दर्शनसमानाकारता भीरुकामुकादिषु । यथा "वृक्षे-वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम्" (रा. आ. ३९. १४) इत्यादि । तथा "लीनेव प्रतिबिम्बितेव" (मालती मा. ५) इत्यादि । एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरैकार्थ्ये सिद्धे, 'द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः' इत्यनयोरेकवाक्यस्थयोरपि सामान्यविशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति ।

अथ द्वितीयां प्रतिज्ञामुपपादयितुमाह **पुनश्चेति** । एतदुक्तं भवति—'नायमात्मा' इत्यादिना केवलश्रवणमननिदिध्यासननिषेधः; अत्यन्तनिषेधे त्वनेकप्रमाणविरोधात् । 'यमेवैषः' इत्यादिना [वि]वरणीयत्वहेतुभूतस्तत्क्रियासाध्यो गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्वाच्छन्द्यमात्राभिधाने वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गात्; शास्त्रानर्थक्याच्च । तथा सिद्धगुणाभिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विधेयान्तराभावात् । स च वरणीयताहेतुः साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेव परमात्मना वरणीयः, "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" (१७) इति स्ववचनादिभिस्तथाऽवगतेरिति ।

तस्याश्च प्रीतेः स्वयमपि स्वादुतमत्वमुपायान्तरेष्वदृष्टपूर्वं दर्शयति **स्मर्यमाणे**त्यादिना । "या प्रीतिरविवेकानाम्" इत्यारभ्य, "तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि" (वि. पु. १.२०.१८), "क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्" (वि. पु. २.६.३४) इत्यादिभिः भगवद्भक्तेः स्वादुतमत्वं सिद्धम् । स्मृतिः सन्तन्यते यत्रेति वा, स्मृतेः सन्तानो यत्रेति वा **स्मृतिसन्तान**शब्देन प्रकृतं वेदनं विशेष्यते इति नपुंसकत्वोपपत्तिः । पुलिङ्गतया[1] वा पठितव्यम् । अस्त्वेवं, तथाऽपि भक्तेर्मोक्षोपायत्वं कथमित्यत्राह **तदेव हीति** । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणमाह **स्नेहेति** । महनीयविषये [2](?)प्रीतिरेव हि स्नेहपूर्वमनुध्यानमिति भाव्यम्; अन्यथा स्नेहपूर्वस्वप्रियतमानुध्यानस्यापि भक्तित्वप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वानभ्युपगमे श्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधः । अभ्युपगमे तदुपबृंहणीयत्वोपबृंहणत्वाभ्यां परस्परानुकूल्यमित्यभिप्रायेणाह **अत** इति । वेदनशब्द

---

1 अत्यर्थप्रियस्मृतिसंतानरूपमेवेति स्थितं स्यात् ।   2 अत्र, प्रीतिरेव हीति पदं न स्यात् ।

पन्था अयनाय विद्यते" (पु), "नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप", (गी. ११. ५३, ५४) इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति।

तत्र सप्तमे तावत् उपास्यभूतपरमपुरुष[स्वरूप]याथात्म्यं प्रकृत्या तत्तिरोधानं तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनश्श्रैष्ठ्यं चोच्यते॥

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः। असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ १

मय्याभिमुख्येन सक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च[1] चेष्टितेन मद्विभूत्या विश्लेषे सति तत्क्षणादेव विशीर्यमाणस्वरूपतया मयि सुगाढं बद्धमनाः तथा मदाश्रयः स्वयं च मया विना विशीर्यमाण[स्वरूप]तया मदाश्रयः मदेकाधारः, मद्योगं युञ्जन्

निर्दिष्टस्य मुक्त्युपायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः। परमपुरुषव्यतिरिक्तोपायनिषेधमुखेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधः श्रुतौ सिद्धः। तद्भक्तिव्यतिरिक्तोपायनिषेधः स्मृतौ। तदेतत् भक्तिवेदनशब्दयोरैकार्थ्ये हि घटते। अन्यथा तु मिथो व्याघात इति। एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्त्योपपादितम्। अन्यत् प्रतिज्ञाद्वयं त्वर्थतः स्थापितम्। तथा हि वेदनव्यतिरिक्तनिषेधात् समुच्चयपक्षो निरस्तः। कर्मापेक्षणं त्वङ्गतयेति तत्तद्वाक्यार्थनिरूपणेन सिद्धं भवति। श्वेताश्वतरपुरुषसूक्तवाक्ययोरेकविषयतयोपादानात् सर्वशाखागतपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थ्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम्। तत्र च 'महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः' (श्वे.३.१२) इत्यादिबलात् पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम्। शिवादिशब्दास्तु शुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्याः। अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिष्वपि रुद्रेन्द्राद्यन्तर्यामिपरमपुरुषोपासनमेव विधेयमिति स्थापितं **शारीरके**।

तत्रेति। मध्यमषट्क इत्यर्थः। **उपास्यभूते**त्यनेन प्रकृतसङ्गतिः सूचिता। उपास्यभूतः परमपुरुषो हि षष्ठाध्यायान्तिमश्लोके **मा**मिति प्रसक्तः। एतेन, "स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः। भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते" इति **संग्रह**श्लोकोऽपि व्याख्यातः॥

अथ भजनीयतया **माम्** इति प्रस्तुतं स्वात्मानं भजननिर्वृत्तये यथावस्थितमुपदिशामीति भगवानुवाच **मय्यासक्त** इति। **आसक्त** इत्यत्रोपासनार्थमाभिमुख्यमुपसर्गविवक्षितमित्याह **आभिमुख्येने**ति। तदेव सहेतुकं प्रपञ्चयति **मत्प्रियत्वे**त्यादिना। अहं **प्रियः** प्रीतिविषयो यस्य स **मत्प्रियः**; तस्य भावस्तत्त्वम्। यद्वा, मम प्रियत्वातिरेकेण **मत्प्रियत्वातिरेकेणे**त्यर्थः। **मद्विभूति**शब्देनात्र भगवदसाधारणपरिजनपरिबर्हभूषणादीनि गृह्यन्ते; न तु विभूतिमात्रम्, कदाचिदपि तद्विश्लेषायोगात्। यद्वा, विभूतित्वेनाननुभवो **विभूत्या विश्लेषः**। स्वरूपादिभिरपि हि विश्लेषो यथाभिलषितानुभवाभाव एव। **विशीर्यमाणस्वरूपतये**ति। कार्याक्षमत्वलक्षणशैथिल्येनेत्यर्थः। तेन चात्र मनो विशेष्यते। **पौनरुक्त्य**प्रसङ्गं परिहर्तुं **स्वयं चे**त्युक्तम्। **मदाश्रयः** इत्यादावेवावधारणं विवक्षितमिति दर्शयति **मदेकाधार** इति। मदनुभवैकधारक[2] इत्यर्थः। **योग**शब्देन योगोपकारकभजनीयतत्त्वविषयज्ञानमिहोच्यते; न

1 चकारः अत्र न स्यात्। 2 अनुभव एव धारको यस्येति बहुव्रीहिः मदाश्रय इत्यत्रेव।

योक्तुं प्रवृत्तः योगविषयभूतं मामसंशयं निस्संशयम्, समग्रं सकलं यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि, तत् ज्ञानमवहितमनाः त्वं शृणु ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः। यत् ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

अहं ते मद्विषयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि। विज्ञानम् विविक्ताकारविषयं ज्ञानम्। यथाऽहं मद्व्यतिरिक्तात् समस्ताच्चिदचिद्वस्तुजातादखिलहेयप्रत्यनीकतया नानाविधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, [1]तेन विविक्तविषयज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि। किं बहुना; यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ २ ॥ वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह—

तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण युञ्जन् इति शत्रभिप्रेतमाह योक्तुं प्रवृत्त इति। प्रारब्धापरिसमाप्तरूपवर्तमाने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः। योगारम्भात् पूर्वमेव तत्त्वतो ज्ञातव्यत्वार्थम् योगविषयभूतमित्युक्तम्। असंशयं समग्रम् इत्युभयं क्रियाविशेषणम्। समग्रशब्दो निस्संशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टत्वपर इति दर्शयितुम् सकलपदम्। विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः। तच्छृणु इति प्रतिनिर्देशवशादुत्तरश्लोकालोचनया उक्तिश्रवणयोरेकविषयत्वसिद्धेश्चात्र यथेतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसीत्युक्तम्। उक्तेन वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः। श्रूयमाणविषयस्यादृष्टचरत्वाच्छ्रोतुरवधानकरणं प्रथमश्लोकप्रयोजनमिति दर्शयति अवहितमना इति ॥ १ ॥

तच्छृणु (१) इत्युक्तमर्थं पुनस्सावधानत्वातिशयसंपादनाय अहमपि सर्वज्ञस्सर्वशक्तिर्वक्ष्यामीति वदन् असंशयं समग्रम् इत्युक्तमर्थं किञ्चिद्विशदयति ज्ञानं तेऽहम् इति श्लोकेन। ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासाय उपसर्गसिद्धं विशेषं दर्शयति विज्ञानं हि विविक्ताकारविषयं ज्ञानमिति। अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तज्जनकवाक्यलक्षणा। श्रोतव्यत्ववक्तव्यत्वे वा तज्जनकवाक्यद्वारा तत्रोपचरिते। [यद्वा?] ज्ञानं ज्ञात्वेति [2]ओदनपाकं पचतीतिवत्। एतेन विज्ञानशब्दस्यात्र निदिध्यासनविषयत्वं परोक्तं प्रत्युक्तम्। अर्थस्थितिपरिज्ञानं ह्यत्र 'यज्ज्ञात्वा' इत्यादिनाऽपि व्यज्यते। अतः स्वरूपनिरूपक-निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञानशब्दयोरपुनरुक्तिः। उभयलिङ्गत्वोभयविभूतिविशिष्टतया च वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति यथाऽहमिति। नानाविधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्च अनन्तमहाविभूतिश्चेति पृथक्बहुव्रीही। "ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं (गुणानुयुक्तं) कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम्" (भा. मो. १९९. १८) इत्यत्रापि विज्ञानशब्देनैतदेव विवक्षितम्। अतिशयितविषयज्ञानस्यान्यानादरहेतुत्वात्। अशेषतः इत्येतस्यैव विवरणं ज्ञानप्रशंसारूपं चोत्तरार्धं व्याख्याति किं बहुनेति। इह भूयः इत्यस्यार्थो मयि पुनरिति। अवश्यज्ञातव्यसमस्ताकारविशिष्टमिहोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसा क्रियत इत्यभिप्रायेणाह वक्ष्यमाणस्येति। मनुष्यशब्दोऽत्र न

---

1 तेनविविक्तेति; तथा विविक्तेत्ययं। तच्छब्दः प्रकारवाची। 2 इदं शाब्दार्थाभिप्रायेण। न तु ज्ञानपदस्य वाक्ये ज्ञातव्येऽर्थे वा लक्षणापक्षे। अतो यद्वेति स्यात्।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३

मनुष्याः **शास्त्राधिकारयोग्याः । तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते ।** [1]**सिद्धिपर्यन्तं** [1]**यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तस्सिद्धये यतते । मद्विदां सहस्रेषु कश्चिदेव** तत्त्वतः **यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चिदित्यभिप्रायः ; "स महात्मा सुदुर्लभः" (१९), "मां तु वेद न कश्चन" (२६) इति हि वक्ष्यते ॥ ३ ॥**

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४

अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेणावस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं

जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके समर्थितत्वात् । अतः सिद्ध्यर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति दर्शयति **शास्त्राधिकारयोग्या** इति । सिद्ध्यर्थयतनमात्रं प्रायेण सर्वसाधारणम्, अतः **सिद्धये** इत्यस्य **कश्चिदि**त्युक्तविशेषान्वयाय **सिद्धिपर्यन्त**मित्युक्तम् । 'मां वेत्ती'त्युक्तवेदनस्य तदधीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं **यततामपि सिद्धाना**मित्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह **मां विदित्वा मत्तस्सिद्धये यतत** इति । प्राप्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह **तत्त्वम्** ; 'तत्त्वतः' इति विशिष्टं वेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति ; अतो यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति ; मद्विदिषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्तीति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **सिद्धिपर्यन्तं यतमानाना**मित्यादिवाक्यभेदः । 'कश्चिन्मां वेत्ती'त्यत्र कश्चिदेव वेत्ति, न द्वाविति विवक्षा [2]व्यासभीष्माद्यनेकदर्शनादयुक्ता ; कश्चिद्वेत्त्येवेति विवक्षा चात्र निरर्थिका ; दौर्लभ्यवचनविरुद्धा च । अतोऽर्थस्वभावात् वक्ष्यमाणसंवादाच्च फलितं दुर्लभत्वाभिप्रायं दर्शयति **न कश्चिदि**ति ॥ ३ ॥

अथ **भूमिरि**त्यादिना **न त्वहं तेषु ते मयी**त्यन्तेन स्वयाथात्म्यमुपदिश्यते । तत्र प्रथमं कार्यकारणरूपाचिद्विलक्षणत्वं तच्छेषित्वादिमुखेन दर्शयति । भूम्यादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमानत्वात् व्यष्टिसृष्ट्यपेक्षया प्रकृतित्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **अस्ये**ति । [3]**केचिदाहुः** 'अष्टौ प्रकृतयः' (गर्भो.) इति श्रुतेरिह **भूम्यादि**शब्दैस्तन्मात्राणि गृह्यन्ते ; **मन**श्शब्देन मनसः कारणभूतोऽहंकारः ; **अहंकार**शब्देन त्वहंकारवासनास्पदमव्यक्तं मूलकारणमिति । एवं समस्तपदमुख्यार्थभङ्गक्लेशात् व्यष्ट्यपेक्षया

---

1 सिद्धेः पारलौकिकफलरूपत्वे अत्रत्यतादशायां सिद्धत्वायोगात् एवमर्थ उक्तः ।

2 ननु सहस्रेषु कश्चिदित्युक्तौ लक्षेषु बहवो यतमानाः स्युरेव । किञ्च व्यासभीष्माद्यनेकसद्भावे यदि, कश्चिदित्ययुक्तम्, तदा न कश्चिदिति सुतरामयुक्तमिति चेत्, उच्यते । 'न कश्चिदित्यभिप्रायः' इति भाष्यं प्रकृतस्य कश्चिदिति वाक्यस्य, 'वेद न कश्च न' इति वक्ष्यमाणवाक्यस्य च समानार्थकत्वदर्शि । सहस्रेषु इति बहुवचनेन कति सहस्राणि गृह्यन्ते, यदि यावन्ति, संभवन्ति तावन्ति, तदा तत्रैक एवेत्ययुक्तम् । अनेकसद्भावात् । अथ प्रतिसहस्रत्रयमेक इत्यर्थः नैवम् ; तथा नियमे प्रमाणाभावात् । यथा एकत्र सहस्रत्रये एको लभ्यते, तथा अन्यत्र सहस्रत्रये एकोपि न लभ्येतापि । तत् नकश्चनेत्युक्तम् । क्वचित् द्वित्रा अपि लभ्येरन् । अतः कश्चित् नकश्चिदपीति दौर्लभ्ये तात्पर्यमिति । 3 शांकरव्याख्यायामनभिमतिं दर्शयति केचिदिति ।

गन्धादिगुणकपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महदहंकाररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५

इयं **ममापरा प्रकृतिः**; इतस्त्वन्याम् **इतोऽचेतनायाश्चेतनभोग्यभूतायाः प्रकृतेर्विसजातीयाकारां जीवभूतां** परां **तस्याः भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां** मदीयां प्रकृतिं विद्धि; **ययेदम् अचेतनं कृत्स्नं जगत् धार्यते ॥ ५ ॥**

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६

एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि उच्चावच-

---

प्रकृतित्वं वरमिति भावः। यद्वा **प्रकृति**शब्देन मूलप्रकृतिरेवोच्यते। द्रव्यैक्यात् सैवाष्टधाऽवस्थितेत्युच्यते; एषा हि पूर्वमेका पश्चादष्टधा परिणता ॥ अत्र स्वोपदेशप्रवृत्तस्य प्रकृतेरष्टविधत्वाद्युपदेशो न सङ्गतः; न च स्वकीयत्वात् तत्सङ्गतिः, तथात्वेनेतः प्रागनुपदिष्टत्वात्। अतः प्रत्यक्षादिसिद्धपृथिव्याद्याकारपरिणता प्रकृतिरिहानूद्यते; स्वस्य तद्विलक्षणत्वतच्छेषित्वतन्नियामकत्वादिसिद्ध्यर्थं **मे** इति तस्यास्स्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तम् **मदीयेति**। **भिन्नेति** पृथिव्यादीनामितरेतरवैषम्यार्थं भोग्यत्वसिध्यर्थम्, अनुक्तानां तन्मात्राणां कार्यविशेषप्रदर्शनार्थं च **गन्धादिगुणके**त्युक्तम्। एतेन भूतोक्तिस्तन्मात्रोपलक्षणार्थेत्यपि **दर्शितम्**। तदभिप्रायेण **आकाशादीत्यादि**शब्दोऽपि पठ्यते। तन्मात्राणां भूतानामप्यनतिविप्रकर्षात् संख्यानिवेशः। **मनश्**शब्दः करणभूतेन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थं इति दर्शयितुम् **मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेणे**त्युक्तम्। **बुद्ध्यहंकार**शब्दयोरत्र ज्ञान-गर्वाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय तत्त्वविशेषविषयत्वं ज्ञापयति **महदहङ्काररूपेणे**ति। एवं समष्टिव्यष्टितत्त्वमखिलमुक्तम् [भवति]। अत्र संबन्धसामान्यविहिताऽपि **षष्ठी** स्वस्वामिलक्षणसंबन्धविशेषपर्यवसिता ॥ ४ ॥

एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम्; अथ तथाभूताज्जीवादपि विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते, **अपरेय**मिति श्लोकेन। **अपरा** अनुत्कृष्टा अप्रधानभूतेत्यर्थः। **तु**शब्दोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः। **इतः परा**मित्येतावतैव स्वरूपभेदे सुवचेऽप्य**न्य**शब्दो वैजात्यदृढीकरणार्थं इत्यभिप्रायेण **अचेतनाया** इत्यादिकमुक्तम्। 'भोक्ता भोग्यम्' (श्वे. १. १२) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भोक्तृत्वभोग्यत्वाभ्यां परत्वापरत्वे दर्शिते। **इदं जग**दिति प्रमाणसिद्धनिर्देशासङ्कोचात् **कृत्स्न**मित्युक्तम्। तत्र **इद**मिति पराक्त्वनिर्देशेन सूचितमचेतनत्वम्। इदं च धारणं [1]जागरादिषु सङ्कल्पत इति प्रत्यक्षादिसिद्धम्; अन्यदाऽपि स्वरूपतो धारणमिति ॥

एवं समष्टिदशोक्ता; **एतद्योनीनी**त्यर्धेन तु व्यष्टिरुच्यते; **अहं कृत्स्नस्ये**ति तु समष्टिव्यष्ट्योः सङ्कलितयोः कार्यत्वादिकथनम्। **सर्वाणि भूतानी**ति चिदचिन्मयकार्यनिर्देशात् **एत**च्छब्दः प्रस्तुतप्रकारप्रकृतिपुरुषपरामर्शी; न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति **एतच्चेतने**त्यादिना। एतेन स्वरूपतो

---

1 **ययेयं प्रकृतिर्धार्यत इत्यनुक्त्वा इदं जगदित्युक्त्या व्यष्टिदशायामेव धार्यत्वमभिमतम्। तदनुरूप्याह जागरेति।**

भावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय[1] । **मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव** । तथा **प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः, तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदीयत्वेन च, कृत्स्नस्य जगतः अहमेव प्रभवोऽहमेव च प्रलयोऽहमेव च शेषीत्युपधारय** । [2]**तयोः(?) चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम्** । **"महानव्यक्ते लीयते । अव्यक्तमक्षरे लीयते । अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देव एकीभवति"** (सु. २), **"विष्णोस्स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र"** (वि. १. २. २४), **"प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु**

निर्विकारस्यापि चेतनस्य देवादिशरीरेन्द्रियतदधीनज्ञानक्रियाभोगादिविशिष्टवेषा[3]पेक्षया तत्पूर्वाचित्कल्यावस्थस्य प्रकृतित्वमुपपन्नमिति सूचितम् । व्याख्येये मदीयानीत्येतन्न दृश्यते ; तत् कथमत्र निर्दिश्यत इत्यत्राह **मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हीति** । इतिशब्दाप्रयोगेऽपि वाक्यार्थसिद्धौ, इतिशब्दः स्वकीयत्वपरामर्शार्थ इति भावः । भगवदभिप्रायस्थवचनरूपत्वादत्र **मदीयशब्दोक्तिः** । **तथे**त्यस्य तथासतीत्यर्थः । तस्यैव विवरणम् **प्रकृतिद्वये**त्यादि । पूर्वोक्तशेषित्वादिसमुच्चयार्थो वा **तथाशब्दः** । **प्रभवप्रलयशब्दौ** अत्रोत्पत्तिलयस्थानपरौ । ननु 'अजामेकाम्' (श्वे. ४. ५), 'नित्यो नित्यानाम्' (क. ५. १२), 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' (गी १३. १९) इत्यादिषु सत्सु कार्यविषयकृत्स्नशब्देन प्रकृतिद्वयस्यापि संग्रहः कथमवगम्यत इत्यत्राह **चिदचित्समष्टीति** । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयश्रुतिबलात् तयोस्तस्मादुत्पत्तिरपि श्रुतिसिद्धैव स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते **महानिति** । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि लयो नाम क्षीरे नीरस्येव विभागानर्हसंश्लेषविशेषः । तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यत्वात् अजामित्यादेरविरोधः । उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति **विष्णोरिति** । **परतोदिते** । परत उदिते इत्यर्थः । आर्षः सन्धिभेदः । यद्वा, स्मृतिरपीयं प्रलयपरैव, तत्प्रकरणस्थत्वात् । दो अवखण्डने इत्यत्र **दिते** इति [4]निष्ठान्तं पदम् ; पृथग्भूते इत्यर्थः । तेन प्रलयदशायामपि प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथः स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति । **अदिते** इति वा पदच्छेदः । अपृथग्भूते इत्यर्थः ; तेन विभागानर्हः संश्लेषविशेष उक्तो भवति ; प्रलयप्रकरणस्थत्वात् ; अत्रापि पूर्वोत्तरोपादीयमानश्रुतिस्मृतिसमानार्थत्वाभिप्रायाच्च । स्वाभिमतार्थे स्फुटार्थं वचनमुदाहरति **प्रकृतिरिति** ॥ ६ ॥

---

1 उत्तरार्धमप्युक्त्वा पश्चात् सकृदेव इत्युपधारयेति घटनसंभवेऽपि वैशद्यार्थं पृथगुक्तिः । उत्तरार्धे तदुत्तरश्लोक इव उपधारयेत्येतदनन्वयसंभवेऽपि पूर्वोत्तरार्धविषयैक्यात् तदुक्तिः ।

2 तयोरिति पदं न स्यात्, अनपेक्षितत्वात् ; चन्द्रिकायां तद्विहाय प्रतीकधारणाच्च । तदा तयोरितीत्येव हि स्यात् । 3 विशिष्टवेषापेक्षया—विशिष्टस्वरूपं प्रति । 4 क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठेत्युच्येते ।

वेदान्तेषु च गीयते ॥" (वि. ६. ४. ३०, ३१) इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन, सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरः—तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव परतरः । मत्तोऽन्यत् मद्व्यतिरिक्तं ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किंचिदपि परतरं नास्ति ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ (7)

सर्वमिदं **चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणावस्थं च मच्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवत् आत्मतयाऽवस्थिते मयि** प्रोतम् **आश्रितम्** ; **'यस्य पृथिवी शरीरम्' (बृ. ५. ७. ३), 'यस्यात्मा शरीरम्' (बृ. ५. ७. २२), 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' (सु. ७) इति, आत्मशरीरभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥ ७ ॥**

मत्तः परतरमित्यत्र पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमात्रपरत्वे मन्दप्रयोजनत्वम्; अहं परतर इत्येवंरूपेण पूर्वमनुक्तेश्च तद्व्यतिरेकनिषेधोऽपि नातीवोचितः । अतोऽनुपदिष्टापूर्वार्थपरत्वमेव शब्दस्य संभवत् अपरित्याज्यमित्यभिप्रायेणाह **यथे**ति । पूर्वश्लोकस्थ**तथा**शब्दोऽत्रानुषक्तः । ततश्चानन्तमहाविभूतियोगोऽनन्तगुणयोगे दृष्टान्तित इत्यभिप्रायेणाह **तथा ज्ञानशक्ती**ति । **शेषित्वेने**त्यन्तमर्थस्थितिप्रदर्शनम्, **कारणतया शेषितया चे**ति परतरत्वप्रकारकथनमित्यपुनरुक्तिः । नन्वहमेवेत्यवधारणमशक्यम्, स्वसमात्परतरनिषेधेऽपि समनिषेधाप्रतीतेरित्यत्राह **मत्तोऽन्यत् मद्व्यतिरिक्त**मिति । अयमभिप्रायः- **मत्तः** इति पञ्चमी न **परतर**मित्यनेनान्विता । तथा सति **अन्य**शब्दानन्वयप्रसङ्गात् । अतो मत्तोऽन्यत्परतरं नास्तीत्यन्वये अहमेव परतर इति फलितम्; ततश्च समाभ्यधिकदरिद्रत्वमुक्तं भवति इति । **ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किंचिदपी**त्यनेन ब्रह्मेशानादयोऽधिकारिणः परिशुद्धात्मानश्च क्रोडीकृताः । **एवं भूमिरापः** (४) इत्यादिना निरपेक्षप्रकृतिपरिणामवादः, केवलचेतनसन्निधिमात्रपरिणामित्वम्, प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरं प्रति अशेषत्ववादश्च निरस्तः । **मत्तः परतर**मित्यनेन तु त्रिमूर्त्यैक्य-साम्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरप्रवाहेश्वरपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ॥

अथ पूर्वोक्तसर्वोपादानत्वप्रसक्तसविकारत्वपरिहारार्थं पृथक्सिद्धप्रकृतिपुरुषादिवादनिरासार्थं च सर्वाधारत्वमुखेन सर्वशरीरित्वमुच्यते **मयी**त्यर्धेन । **सर्वमिद**मित्यनेन सर्वावस्थसमस्तचिदचिद्वस्तुसंग्रह इत्यभिप्रायेणोक्तं **चिदचिद्वस्तुजात**मित्यादि । सूत्रमणिगणदृष्टान्तसामर्थ्यात्, **प्रोत**मित्यनेन चानुप्रवेशाश्रयाश्रयिभावप्रतीतेः शरीरलक्षणमपि सूचितमित्यभिप्रायेण **मच्छरीरभूत**मित्यादिकमुक्तम् । एकस्यैव सर्वाधारत्वमनुप्रविष्टस्य गूढत्वमाधेयभूतप्रकृत्याद्यधीनस्थितिविरहश्च **सूत्रदृष्टान्त**सिद्धः । **प्रोत**शब्देन सूत्रवत् बहिर्व्याप्त्यभावप्रतीतिव्युदासायाह **आश्रित**मिति । अत्र सुबालोपनिषद्वाक्योपादानमन्तर्यामिणो नारायणत्वव्यक्त्यर्थमन्तर्यामिब्राह्मणानुक्ततत्त्वान्तरसंग्रहार्थं च ॥ ७ ॥

अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्वप्रकारः परमपुरुष एवावस्थित इति सर्वैश्शब्दैस्तस्यैवाभिधानमिति [1]**तत्तत् सामानाधिकरण्येनाह—**

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११

एवं **भूमिरापः** (४) इत्यादिना भेदश्रुत्यर्थः उपबृंहितः । **मयि सर्वम्** (७) इति तु घटकश्रुत्यर्थः । अथ तदुभयनिर्वाहिताभेदश्रुत्यर्थोपबृंहणं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **अत** इति । **केचित्** "मयि सर्वमिदमित्यस्य [2]रसादिधर्मविशिष्टे मयि प्रोतमित्यर्थः, तद्विवरणं रसोऽहमित्यादि" इति व्याचख्युः; तत्परिहारायाह **सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेने**ति । परोक्ते त्वाधाराधेयभाववैपरीत्यादिदोष इति भावः । प्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिणि पर्यवसानस्वाभाव्यं जातिगुणादिशब्देष्वपि सामान्यतः सिद्धमिति दर्शयितुं [3]प्रकारत्वोपादानम् । **अभिधानं** मुख्यवृत्त्या बोधनम् । यद्यपि रसादिशब्दा लोके निष्कर्षकाः प्रयुज्यन्ते ; व्यधिकरणतया चाप्स्वादिद्रव्योपादानम्—तथाऽपि रसादीनां परमात्मशरीरभूतद्रव्यप्रकारत्वेन परमात्मनः प्रकारित्वात् रसादिशब्दानां चात्र तत्सामानाधिकरण्यतया प्रयोगात् तत्र निष्कर्षकत्वं नास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । [अत्र]द्रव्योपादानं[4] तु तत्तत्र द्रव्ये प्रधानभूतरसगन्धादिप्रकारिभूतोऽहमिति ज्ञापनार्थम् । द्रव्यप्रकाराणां च तत्प्रकारत्वं "काठिन्यवान् यो बिभर्ति" (वि. १. १४. २८) इत्यादिषु प्रयुक्तमिति भावः । रसस्य पृथिव्यां वृत्तौ सत्यामपि, अपां रूपादिगुणान्तरसद्भावेऽपि **रसोऽहमप्सु** इति विशिष्योपादानं तेजस्तत्त्वात् अबुत्पत्तिकालस्य पूर्वतत्त्वानुत्पन्नरसप्रधानत्वात् । अन्यत्र च, "आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते" (वि. ६. ४. १४) इत्यादिना च पृथिव्यादीनां गन्धरसाद्यधीनत्वमुक्तम् । एवमुत्तरत्रापि[5] प्राधान्यतो विशेषनिर्देशो यथोचितं भाव्यम् । प्रभा स्वाश्रयातिरिक्तप्रसारितेजोद्रव्यविशेषः । प्रभयैव चन्द्रसूर्यौ जगदुपकारहेतुभूताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषां वेदानां बीजत्वादिना तेषु प्रणवः प्रधानभूतः । **पौरुषं** पुरुषस्य भावः, यतः पुरुषबुद्धिरित्येके । संततिपरम्परा-

---

1 उक्तं धर्मिणां भगवदधीनत्वम् । तद्गतधर्माणामपि तदधीनत्वं च चैवेति द्वादशश्लोके वक्ष्यते । तत्र कांश्चिदुदाहरति रस इत्यादिना । तत्र सामानाधिकरण्यनिर्देशं निर्वहति अत इत्यादिना । इतीति । इति हेतोरित्यर्थः । तत्तदिति पृथक्पदम् आहेत्यस्य कर्म ।

2 रसत्वादिधर्मविशिष्टे—रसादिभूते इत्यर्थः । तथैव शांकरे दर्शनात् । अत्र, रस उह-मित्यादिवाक्यानि विहाय मयि सर्वमित्यस्यैव एवमर्थवर्णनं रसोऽहमित्यादौ प्रतिवाक्यं प्रोतादिपदाध्याहाराय; सर्ववाक्यलाक्षणिकत्वपरिहाराय च ।

3 दर्शयितुमित्युपलक्षणम् । रसादीनां गुणानां शरीरत्वायोगाच्च प्रकारैरिति सामान्योक्तिः ।

4 साक्षात् स्वस्य तत्तदाश्रयत्वव्यावृत्तय इति भावः ।

5 कार्येषु कारणगतविशेषाधिकविशेषः, सजातीयेष्वेकस्यान्यापेक्षया विशेषश्च मदधीन इति भावः । उत्कृष्टमात्रनिर्देशः विवेकिकर्तव्यनिकृष्टधर्मनिवारणसूचनार्थः ।

एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः, मच्छेषभूताः मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः; अतस्तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८, ९, १०, ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥

किं विशिष्याभिधीयते? सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन

हेतुभूतं रेत इत्यपरे । यद्वा पौरुषं सामर्थ्यं कर्तृत्वशक्तिरित्यर्थः । तयैव हि कर्तुरात्मनः कारकान्तरेभ्यः प्राधान्यम् । **नृषु** जीवेष्वित्यर्थः । यद्वा **पौरुषं** पुंस्त्वम्; स्त्रीनपुंसकव्यावृत्तः सत्त्वादिस्वभावविशेषः । नृशब्दश्च पुरुषपर्यायः । **पुण्यो गन्धः** तुलस्यादिगन्धः; सुरभिगन्धमात्रं वा; तद्योगेन हि पृथिवी सत्त्वोन्मेषस्य सुखस्य वा हेतुर्भवति । **विभावसुः**रत्राग्निः । तत्र च **तेजः** दाहकत्वशक्तिः । **भूत**शब्देनात्र शरीरिणो गृह्यन्ते । **सर्व**शब्देनात्र ब्रह्मशर्वादीनामपि संग्रहः । तेषु **जीवनं** प्राणनम्, प्राणस्थितिहेतुर्वा, येन सर्वाणि भूतानि जीवन्ति; भूतेषूपजीवनीयं वा रूपम् । सर्वभूतानां **सनातनं बीजं** प्रकृतितत्त्वम् । अथवा प्रधानधर्मनिर्देशप्रकरणत्वात् बीजशब्दोऽत्रोपादानत्वाख्यस्वभावपरः । सर्वेषां परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमित्यर्थः । अथवा **बीजं** प्ररोहकारणं जङ्गमस्थावरभूतानां तत्तदुपादानद्रव्यम्[2] । **बुद्धिः** अध्यवसायः, ज्ञानमात्रं वा । **तेजस्विनः** प्रतापशीलाः । तेषां **तेजः** अनभिभवनीयत्वम्, पराभिभवसामर्थ्यं वा । **तेजः** अभिमान इति केचित्; प्रागल्भ्यमित्यपरे । **बलं** धारणादिशक्तिः । कामरागवशात् स्वकार्ये प्रवृत्तस्य बलस्य परपीडादिहेतुत्वात् धर्मोपयुक्तशरीरादिधारणमात्रादिविषयत्वाय **कामरागविवर्जितम्** इत्युक्तम् । **कामः** इच्छायाः काष्ठाप्राप्तदशा । **रागः** इच्छा । यद्वा **काम**शब्दः काम्यपरः । तद्विषयो रागः **कामरागः** । **भूतेषु** देवमनुष्यादिरूपेणावस्थितेषु जन्तुषु । **धर्माविरुद्धः कामः** स्वदारप्रीत्यादिः । अथ **रसोऽहम्** इत्यादिसामानाधिकरण्यं सहेतुकमुपपादयति **एत** इति । न चायं तदधीनसामर्थ्यप्रदर्शनार्थः 'राजा राष्ट्रम्' इत्यादिवदारोपः, मुख्यसंभवे वृत्त्यन्तरायोगादिति भावः । **एत** इत्यनेनेश्वरव्यतिरिक्तैरशक्यक्रियत्वमभिप्रेतम् । **सर्व** इत्यनेन ब्रह्मरुद्रादिभिरन्यैश्च क्रियमाणानामपि ब्रह्मादिशरीरपरमात्माधीनसृष्टत्वम् 'अहं कृत्स्नस्य' (६) इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । वक्ष्यमाणराजसतामसेभ्यो वैलक्षण्यार्थमुक्तम् **विलक्षणा** इति । "मत्त एव पृथग्विधाः" (१०. ५) इति च वक्ष्यते । एतेन "न विलक्षणत्वादस्य" (ब्र. २. १. ४) इत्यधिकरणार्थोऽपि स्मारितः । **मत्त एवोत्पन्ना** इत्यादि तत्तद्वस्त्वनुरूपं यथासंभवं सामानाधिकरण्यहेतुः । गुणजातिशरीरेष्वनुगतः सामानाधिकरण्यहेतुरपृथक्सिद्धिरिति [3]प्रदर्शनायोक्तं **मय्येवावस्थिता** इति ॥ ८-९-१० ॥

रसोऽहम् इत्यादेः प्रदर्शनार्थत्वं **ये चे**त्यस्योपसंहारतां च दर्शयति **किं विशिष्ये**ति । **तत्तद्धेतु**-

---

2 **द्रव्यमिति । द्रव्यगतकारणावस्थेत्यर्थः । पूर्वयोजनायां सामान्यमुक्तम् । अत्र विशेष उक्तः ।**

3 **अयमत्र विशेषः-रसादिशब्दानाम् अबादिसमानाधिकरणतया न प्रयोगः । अतो गवादिशब्दो यथा गोत्वविशिष्टपिण्डविशिष्टजीवविशिष्टवाचीति सर्वेषां द्रव्याणामन्तरा प्रकारतया तत्र भानम्, तथा न रसशब्दादौ । किंतु रसशब्दः परम्परासंबन्धेन रसविशिष्टब्रह्मवाचीत्येवम् । एवं शरीरादिशब्देऽपि ।**

भोग्यत्वेन तत्तद्धेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत्त एवोत्पन्नान् विद्धि; ते मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता इति च। न त्वहं तेषु—नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थितिः; अन्यत्रात्मायत्तस्थितित्वेऽपि शरीरस्य, शरीरेणात्मनःस्थितावप्युपकारो विद्यते; मम तु तैर्न कश्चित् तथाविध उपकारः. केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्। मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३

तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत् मदीयं कालेकाले मत्त एवोत्पद्यते, मयि च प्रलीयते, मय्येवावस्थितम्, मच्छरीरभूतम्, मदात्मकं चेत्यहमेव कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः। अतः कारणत्वेन शेषित्वेन च ज्ञानाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरः; मत्तोऽन्यत् केनापि कल्याणगुणगणेन

त्वेनेति समष्टिदशाया अपि संग्रहः। अयं च देहत्वादिविभागोऽनुभूयमानप्रकारानुवादियच्छब्दाभिप्रेतः। सात्त्विकतादिकं देहादिषु प्रत्येकमन्वितम्। अपि च "प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता" (भा. मो. २१९. २७) इत्यादयः सात्त्विका भावाः। "अतुष्टिः परितापश्च क्रोधो लोभः (शोको मोहः) तथाऽक्षमा" (२८) इत्यादयो राजसाः। "अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता" (२९) इत्यादयस्तामसाः। एते चान्यत्र प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः। मत्त एवेत्यवधारणेन निमित्तोपादानैक्यं सात्त्विकत्वादिना वैचित्र्यशक्तितत्तदुचितानेकनिमित्तत्वादिप्रतिक्षेपश्च कृतः। कारणत्वेन सह सामानाधिकरण्यनिबन्धननियमनगर्भे शरीरत्वेन तादधीन्यमपि सप्तम्या विवक्षितमिति दर्शयितुम् मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता [1]इत्युक्तम्। नत्वहं तेष्वित्यत्र व्याप्तिप्रतिक्षेपभ्रमनिरासायाह नाहमिति। किमर्थमिदमप्रसक्तं प्रतिषिध्यत इत्याशङ्क्याह अन्यत्रेति। तुशब्दोऽत्र शङ्कानिवृत्त्यर्थः। सर्वोपकारनिषेधे तदुत्पादनादिवैयर्थ्यपरिहाराय तथाविध इत्युक्तम्। अभिप्रेतमुपकारान्तरमहंशब्दाभिप्रेतपरिपूर्णत्वमुखेन दर्शयति केवलेति ॥ १२ ॥

एवं स्वयाथात्म्यमुपदिष्टम्। अथ त्रिभिरित्यादिना प्रकृत्याऽस्य तिरोधिमुपदिशति। अत्र मामित्यनेन 'भूमिरापोऽनलः' (४) इत्यारभ्योक्तं यथावस्थितस्वरूपं गुणमयभावेभ्यः परत्वप्रदर्शनायानूदितमिति दर्शयितुमाह तदेवमिति। उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु कल्पेषु तस्यैव कारणत्वं चाभिप्रेत्योक्तम् कालेकाल इति। त्रिभिर्गुणमयैरेभिरिति पदत्रयेण दुःखमिश्रत्वनश्वरत्वसातिशयत्वादीनि विवक्षितानि। रजस्तमोमिश्रत्वाद्दुःखमिश्रत्वम्। सुखदुःखमोहात्मका हि त्रयो गुणाः। कार्यत्वादनित्यत्वम् इन्द्रियपरिच्छिन्नत्वात् क्षुद्रत्वमिति भावः। मामेभ्यः परमव्ययमिति तु त्रिभिर्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूप-

---

1 नत्वहं तेष्विति तुशब्दघटितनिषेधवाक्यं तेमयीत्यंशस्य पूर्वसद्भाव एव सत्त्वमिति विमृश्य भाष्ये उत्तरभागव्याख्यानं पूर्वं कृतम्। धर्मरूपभावानां द्रव्यद्वारैव भगवति स्थितिरिव। तथा द्रव्यद्वारैव तेषामाधारत्वं निषिध्यते। साक्षादाधारत्वप्रसक्त्यभावात्।

परतरं न विद्यते । एवंभूतं मां त्रिभ्यः सात्त्विकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं मदसाधारणैः कल्याणगुणगणैस्तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परम् उत्कृष्टतमम्, अव्ययं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिभिर्गुणमयैर्निहीनतरैः क्षणध्वंसिभिः पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थैर्मोहितं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवस्थितं सर्वमिदं जगन्नाभिजानाति ॥ १३ ॥

कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यतत्प्रकारैश्चोत्कृष्टतमे त्वयि [1]स्थितेऽप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेष्वस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृवर्गस्य

त्वनिरतिशयानन्दत्वनित्यत्वानि अभिप्रेतानीति दर्शयति **एवंभूत**मिति । कारणत्वेन पितृत्वाद्धितैषिणम्, शेषित्वेन शेषभूतानामुज्जीवनमप्यात्मलाभं मन्वानम्, सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिभिरनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणयोरन्यनिरपेक्षं चेति **एवंभूत**शब्दाभिप्रायः । दुःखमिश्रत्वादिविशिष्टतया प्रस्तुता एव भावाः **एभ्यः** इत्यवधित्वेन परामृश्यन्त इति प्रदर्शनाय **त्रिभ्य** इत्यादिकमुक्तम् । **एभ्यः पर**मित्यत्र 'तमसः परस्तात्' इत्यादिष्विव देशादिविवक्षाव्युदासायोत्कृष्टत्वोक्तिः । **तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्चे**ति समुद्रे गोष्पदमस्तीतिवत् । श्रूयते हि "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्" (छा. ७. १. ३) इति । शब्दस्पर्शादिरूपेण प्राकृता भावा भोग्याः । परमात्मा तु ज्ञानशक्त्यादिगुणगणैः स्वरूपसमवेतैः शब्दादिविसजातीयानुकूल्यप्रकारैः अप्राकृतैश्च शब्दादिभिः प्राकृतैश्च तैरेव स्वपर्यन्ततानोधादप्राकृतकल्पैः प्रत्येकं भोग्यतायामनवधिकातिशयपरत्वविशिष्ट इति भावः । एवंनिर्दिष्टभोग्यतमस्वरूपस्याविकारित्वेन कालावच्छेदव्युदासपरोऽ**व्यय**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **सदैकरूप**मिति । **तैरेवे**ति । उक्तदोषत्रययुक्तैरेवेत्यर्थः । **त्रिभि**रिति । गुणाः परस्परन्यूनाधिकभावेनावस्थिता अप्यविनाभूताः । ततश्च गुणत्रयमयानां भावानां दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयमिति भावः। **निहीनतरै**रिति । कर्मानुरूपगुणत्रयमयभोगाः तत्तत्कर्मानुरूप्येण क्षुद्रा इति भावः । **क्षणध्वंसिभि**रिति कर्मावसाने क्षणान्तरं स्थातुं न प्रभवन्तीति भावः । ननु सत्त्वेन कथं मोहः ? इत्थम्—यथा विषसंपृक्तेऽप्यन्ने मधुनिषेको मन्दस्य भोजनाभिलाषमुत्पादयति, तथा तत्तत्कर्मानुरूपानर्थपर्यवसितसुखलवहेतुत्वेन युक्तं सत्त्वस्यैव मोहहेतुत्वम् इति । **सर्व**शब्दोऽत्र देवजात्यनुप्रविष्टब्रह्मरुद्रादेस्संग्रहपरः । **इदं**शब्दोऽनुभूयमानभोक्तृवर्गवैचित्र्याभिप्रायः । **जग**च्छब्दश्चाचिद्विशिष्टचेतनवाचीत्यभिप्रायेण **देवेत्यादि**कमुक्तम् । "ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसावृताः ॥" (वि. पु. ५. ३०. १७) इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम् ॥ १३ ॥

उक्तार्थसामर्थ्यस्थितौ मोह एवायं न घटत इति शङ्कायां **दैवी**त्यादिकमवतारयति **कथ**मिति । **सर्वस्येति** । सत्त्वोत्तरतया तत्त्वज्ञानप्रच्युतिरहिताया देवजातेरिति भावः । उत्कृष्टापकृष्टसन्निधावुत्कृष्टग्रहणशीलत्वा **भोक्तृवर्गस्ये**त्यनेन सूचिता । **हि**शब्दोऽत्र दुरतिक्रमत्वहेत्वर्थः । देवेन निर्मिता **दैवी**ति

---

1 **मोहितत्वान्न जानातीति प्रागुक्तम्; मोह एव कथमित्यत्राह दैवीति । यद्वा अज्ञा मुह्यन्तु। स्वज्ञाने जातेऽपि कथं मुह्यन्तीत्यत्राह दैवीति । एवञ्च स्थितेऽपीत्यस्य स्थितत्वेन ज्ञातेऽपीत्यर्थः; परं तु स्थितिमात्रस्यानुपयुक्तत्वात् ॥ मोहस्यातिक्रमः कुतो नेति प्रकृतप्रश्नार्थः ।**

भोग्यत्वबुद्धिरुपजायत इत्यत्राह—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।

ममैषा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया [1]यस्मात् दैवी देवेन क्रीडाप्रवृत्तेन मयैव निर्मिता, तस्मात् सर्वैर्दुरत्यया दुरतिक्रमा।

अस्त्रा। मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रादीनामिव विचित्रकार्यकरत्वेन, यथा च "ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम्। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम्। तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येन सूदितम् (मेकैकंच निषूदितम्)" (वि. पु. १. १९, २९) इत्यादौ। अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची। ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिकया एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति

रुद्धितार्थः। 'दिवु क्रीडा....'त्यादिधातौ देवशब्दनिष्पत्तिः; एतेन 'देवात्मशक्तिम्' (श्वे. १. ३) इति श्रुतिसूचनम्। **दैवी, मम** इति शब्दाभ्यां मायाप्रवर्तकस्य देवस्य मायिनश्च कृष्णस्य भेदभ्रमव्युदासाय **मयैवे**त्युक्तम्। न हि स्वच्छन्देनाघटितघटनासमर्थेनेश्वरेण लीलार्थं प्रवर्तिता माया अनीश्वरैः सर्वभूतैरपि लङ्घितुं शक्यत इति **सर्वै**रित्यस्य भावः। **अत्यय**शब्दस्यात्र नाशार्थत्वव्युदासायाह **दुरतिक्रमे**ति। दुःखेनातिक्रमणीया; भगवत्प्रपत्तिरहितैर्लङ्घयितुमशक्यैव।

मायाशब्दस्य पराभिमतमर्थं दूषयिष्यन् स्वाभिमतमर्थं तावदाह **अस्त्रा** इति। सत्येष्वेवासुरराक्षसास्त्रादिषु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वनिबन्धन इति भावः। **यथाचे**ति। 'तेन मायासहस्रम्' इत्यत्र न मिथ्यार्थविषयत्वमुत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्, मिथ्याभूतस्य शस्त्रस्य निषूदनीयत्वाभावादिति भावः। **आदि**शब्देन "माया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्" (....), "देवमायेव निर्मिता" (रा. बा. १. २६) इत्यादिप्रयोगसंग्रहः। अपिच [2]दण्डनीतौ सामाद्युपायचतुष्टयादन्ये मायोपेक्षेन्द्रजालरूपाः अमुख्याः त्रय उपाया उपदिष्टाः; तत्र **माया** अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथाकरणशक्तिः; **इन्द्रजालं** तु तथाप्रतिभासनशक्तिरिति विभागः। तस्मात् सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह **अत** इति। मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः। ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु तत्संबन्धात् मायाविशब्दः प्रयुज्यते। अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेऽपि प्रयुक्त इत्यत्राह **ऐन्द्रजालिके**ति। असत्यत्ववत् असत्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयितुम् **पारमार्थिकया एवे**त्युक्तम्। भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यम्; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते। तथाऽप्यन्ततो मिथ्यार्थसंबन्धो निमित्तमित्यत्राह **तथे**ति।

---

1 यस्मादित्यस्य तस्मादिति प्रतिसंबन्धि। तत्र यस्मादिति हिशब्दार्थश्चेत् दुरत्ययेति पदमवान्तरपृथग्वाक्यं स्यात्। अतो दैवीतिहेतुगर्भविशेषणसूचितप्रदर्शनं यस्मादिति। हिशब्दार्थभूतं हेतुत्वं तु पूर्वश्लोकान्वयि। तत् अत इत्यादिना अन्ते भाष्यते।

2 दण्डनीताविति। अयमर्थः भाष्ये प्रथमवाक्ये अस्त्रादीनामिवेत्यत्र निगूढः। तत्समुच्चयविवक्षयैव यथाचेति चकारप्रयोगः, अत एवोपरि ऐन्द्रजालिकप्रस्ताव इति भावः।

प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया; सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव, "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वे. ३. ४. १०) इत्यादिभिधीयते ।

अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानम्, स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायया मोहितं सर्वं जगत् भगवन्तमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति ॥

मायाविमोचनोपायमाह—

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४

मन्त्रौषधादेर्मिथ्यार्थस्य च सन्निधाने किं विशेषनियामकमित्यत्राह **सर्वेति** । न ह्येकशक्त्यैव निर्वाहे संभवति अनेकशक्तिकल्पना युक्तेति भावः। मिथ्याभूतेष्वेवार्थेषु मायेयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रकार्यकरत्वाभावान्मिथ्यात्वमेव निमित्तमाश्रयणीयमित्यत्राह **तत्रेति** । अयं भावः—यत्र संबन्धाद्गुणयोगाद्वा प्रयोगो दुर्निर्वहः; तत्र हि शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं सह्यम् । संभवति चात्र परम्परया संबन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वात् । न च मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृते अस्त्रादिषु तत्संबन्धगन्धः । मिथ्यार्थस्य च गुणाभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिरस्तः । अपिच मिथ्याभूतेषु शुक्तिकारजतादिषु तत्प्रयोगाभावात् मिथ्यात्वविशेषे निष्कृष्यमाणे अस्मदुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवतीति । "त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित् प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥" (रा. उ. ११०. १०), "योगनिद्रा महामाया" (वि पु. ५. १. ७१) इत्यादिष्वपि भगवतो विचित्रकार्यविशेषोपयेगितया वा प्रकृतितत्त्वाभिमानिदेवतात्वादिरूपेण वा मायेत्युक्तम् । अतो युक्तं विचित्रकार्यकरत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति ।

श्रुतावपि विचित्रसृष्ट्युपादाने प्रकृतौ सत्यामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह **एषेति** । **महेश्वर**शब्दस्यात्र रुद्रविषयत्वभ्रमव्युदासाय **भगवच्छब्दः** । श्वेताश्वतरोपनिषदपि पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञान-महापुरुषशब्द-सत्त्वप्रवर्तकत्वादिभिर्भगवद्विषयतयैव प्रतीयते । महेश्वरशिवादिशब्दास्तु तस्मिन् अवयवशक्त्या गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, रुद्रस्यान्यत्र कार्यत्वकर्मवश्यत्वसंप्रतिपत्तेरिति भावः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति न तत्र प्रकृत्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किंतु मायाशब्दार्थानुवादेन प्रकृतित्वमिति वाक्यस्वारस्यावगतम्; पूर्वत्र "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" (श्वे. ४. ९) इत्यभिहिते केयं मायेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वादिति भावः ।

अस्मिन् प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति **अस्या** इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्य **भगवद्यामुनमुनिभि**रुक्तम्, "स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः" (गी. सं. ११) इति । चोद्यपरिहारतां दर्शयन् उपसंहरति **अत** इति ॥ १३ ॥

"प्रकृत्याऽस्य तिरोधिश्शरणागतिः" (११) इति **संग्रह**श्लोके तन्निवृत्त्यर्थमित्यध्याहर्तव्यमिति दर्शयन् अनन्तरग्रन्थमवतारयति **मायाविमोचनेति** । यच्छासनादलङ्घनीयं निगलनम्, तन्निवृत्तिरपि

मामेव **सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, ते** एतां **मदीयां गुणमयीं** मायां **तरन्ति मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः** ॥ १४ ॥

किमिति भगव(भव?)दुपासनापादिनीं भगव(भव?)त्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वत इत्यत्राह--

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५

दुष्कृतिनः **पापकर्माणः मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति मूढाः, नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः इति ।** मूढाः **विपरीतज्ञानाः; पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः ।** नराधमाः **सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदौन्मुख्यानर्हाः ।** माययाऽपहृतज्ञानाः **मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं येषां तदसंभावनापादिनीभिः कूटयुक्तिभिरपहृतम्, ते तथोक्ताः ।** आसुरं भावमाश्रिताः **मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति; ते आसुरं**

तेनैव कार्या, न त्वन्येनेति **मामेवे**त्यवधारणाभिप्रायं व्यञ्जयति **सत्यसङ्कल्प**मिति । न हि बन्धविषय एव सङ्कल्पः सत्यः; अपि तु मोक्षविषयोऽपीति स एव प्रपदनीय इति भावः । शक्तस्यापि निर्घृणस्य प्रपत्त्या न किञ्चित् प्रयोजनमित्यत उक्तं **परमकारुणिक**मिति । परमकारुणिकस्यापि लोकवत् परिग्राह्या-परिग्राह्यविभागे किमस्यासह्यापराधशालिनो जनस्य तत्प्रपत्त्येत्यत्रोक्तम् **अनालोचिते**त्यादि । वायस-शाखामृग-विभीषण-द्रौपदीप्रभृतिषु चैतत् स्पष्टम् । "यदि वा रावणः स्वयम्" (रा. यु. १८.३५) इति च तदुक्तिः । **एता**मित्यस्याभिप्रेतमाह **मदीयां गुणमयी**मिति । अपीति शेषः । उपासनप्रकरणत्वात् वक्ष्यमाणार्तादिचतुष्टयसाधारणत्वाच्चोपासनाङ्गभूता प्रपत्तिरत्रोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **मायामुत्सृज्ये**ति ॥

ये प्रपद्यन्ते इति विशेषनिर्देशप्रतिक्षेपाभिप्रायेणाऽऽशङ्कते **किमिती**ति । सुकृतित्वदुष्कृतित्वभेदः सा-क्षाच्छङ्कोत्तरम्; तत्तारतम्यकथनं तु अत्यन्तहेयात्यन्तोपादेयाकारभेदज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेणाह **दुष्कृतिन** इति । उत्तरश्लोकस्थ**चतुर्विध**पदमत्रापि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशादाकृष्य दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणाना-मेकस्मिन्नेव समुच्चयः किं न स्यादिति शङ्काव्युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या । मूढत्वापहृतज्ञानत्वयोर्मध्ये काचिदवस्था **नराधम**शब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह **सामान्येने**ति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धेतिहासपुराणादिभिः सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रभूतिष्विव [1]सुलभत्वापरिज्ञानादौन्मुख्या-नर्हत्वम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहारः; स च विचित्रमोहजनकतया मायाशब्दवाच्याभिः कुदृष्टि-बाह्यप्रसूतकूटयुक्तिभिरेवेत्यभिप्रायेणाह **मद्विषय**मिति । **आसुरं भावमाश्रिताः** इत्येतत् अनपहृतज्ञान-विषयमित्याह **सुदृढमुपपन्न**मिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रक्रियया प्रमाणतर्कैरबाध्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः । असुरसंबन्धी भाव **आसुरो भावः**; असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति । वक्ष्यते च असुरप्रकृतीनां भावः षोडशे । "विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः" (वि. ध. १०९. ७४) इति न्यायाच्चायमासुरो भावो भगवति द्वेष एवेत्यभिप्रायेण **द्वेषायैव भवती**त्युक्तम् ।

---

1 अत्र श्रीमद्रहस्यत्रयसारदर्शितं श्रीपादिहंसाम्बुवाहसुभ्याहृतमनुसंधेयम् ।

मामाश्रिताः । उत्तरोत्तराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी [1]ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६

सुकृतिनः **पुण्यकर्माणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते । ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः, सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तरा अधिकतमा भवन्ति ।** आर्तः **प्रतिष्ठाहीनः भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः ।** अर्थार्थी **अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः । [2]तयोर्मुख-भेदमात्रम् । ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः ।** जिज्ञासुः **प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपा-**

एषामुत्तरेषां ज्ञानांशेनातिशयादुत्कृष्टतमत्वभ्रमस्स्यादिति तन्निरासायाह **उत्तरोत्तरा** इति । "विदुषोऽति-क्रमे दण्डभूयस्त्वम्" (गौ. ध. सू. २. १२. ६) इति न्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवात्र पापिष्ठतमत्वे हेतुः ; ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापातिशयादेवेति भावः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते इत्यत्र भजनपर्यवसिता प्रपत्तिर्विधित्सिता ; पूर्वश्लोके तन्निषेधादत्र तद्विधानस्यैवोचितत्वादित्यभिप्रायेण **शरणमुपगम्ये**त्युक्तम् । सुकृतित्वाविशेषे कथमधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं **सुकृततारतम्येने**ति । तारतम्यं विवृणोति **सुकृतगरीयस्त्वेने**ति । विश्वासादेस्साधारणत्वेऽपि प्रपत्ते(प्रतिपत्ते ?)र्वैशिष्ट्यं फलेच्छाभेदात् । **आर्त**शब्दोऽत्र आर्तिमूलपूर्वस्थितिशैथिल्यपर इत्यभिप्रायेणाह **प्रतिष्ठाहीन**इति । आर्तस्य हि परभजनमार्तिनिवृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह **भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकाम** इति । [1]पाठक्रमादप्यर्थक्रमस्य प्रबलत्वात् जिज्ञासोः प्रागेवार्थार्थिन उपादानम् । आर्तात् तस्य विशेषं दर्शयति **अप्राप्ते**ति । **अर्थ**शब्दोऽत्रार्थनीयभोगविशेषपरः । फलद्वारा ह्यधिकारिभेदोऽभिधीयते ; फलश्च आर्तस्यार्थार्थिनश्चैश्वर्यमेकमेव । यदा पुनस्तदवान्तरभेदेन भेदवक्लृप्तिः ; तदा भेदान्तरमपि वक्तुं शक्य-मित्यत्राह **तयो**रिति । प्रसिद्धेनावान्तरभेदेन विशेषव्यपदेशमात्रमिति भावः । [3]जिज्ञासुशब्देन ज्ञानार्थिमात्रं किं न गृह्यते, भगवन्तमेव वा जिज्ञासुः, भक्तिश्रद्धारहितः कुतूहलमात्रेण भगवन्तं जिज्ञासमानो वा, [4]यथा एकतद्वितादयः, "यूयं जिज्ञासवो भक्ताः" (भा. मो. ३४४.३१) इति । "आरोग्यं भास्करा-दिच्छेत् श्रियमिच्छेद्धुताशनात् । ईश्वरात् ज्ञानमन्विच्छेत् मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ।" (ब्र. पु.) इत्युक्ताधिकारिचतुष्टये चात्र प्रत्यभिज्ञायमाने जिज्ञासुरपि स एव भवितुमर्हति—तत्राह **प्रकृती**ति । भगवन्तं जिज्ञासोरन्ततो भगवानेव प्राप्यतयाऽभिमत इति न पुरुषार्थभेदः ; तद्भेदाच्चात्राधिकारिभेदः प्रतिपाद्यते । आर्तः, अर्थार्थीति बाह्यपुरुषार्थाभिलाषिणो निर्दिष्टाः, भगवदर्थी च ज्ञानीति । जीवात्मस्वरूपं चाधिकानन्दस्वरूपं प्राप्यं चान्यत्र प्रसिद्धम् । अत्रापि परस्तादधिकारिभेदः समर्थयिष्यते । अतः परि-शेषादात्मार्थिविषयोऽयं जिज्ञासुशब्द इति भावः । ज्ञानार्थिवाचके जिज्ञासुशब्दे कथमात्मार्थित्वं व्या-

---

1 गीतायां जिज्ञासोः पश्चात् अर्थार्थिशब्दप्रयोगात् कैवल्यभागपि कश्चित् भक्त्यनुष्ठानौपयिकार्थार्थी भवतीति गम्यते । 2 तयोरिति । एक एवाधिकार इति भाष्यमाप्यायनी-तयाऽपि ज्ञायते । 3 जिज्ञासुपदव्याख्यारूपं भाष्यमवतारयति जिज्ञासुशब्देनेत्यादिना ।
4 भगवज्ज्ञानकामेऽपि जिज्ञासुपदप्रयोगं दर्शयति यथेति ।

वाप्सीच्छुः । ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च, **"इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्"** (५) **इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषत्वैकरसात्मस्वरूपवित्; प्रकृतिवियुक्तकेवलात्मनि अपर्यवस्यन् भगवन्तं [1]प्रेप्सुः भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः ॥ १६ ॥**

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥

तेषां ज्ञानी विशिष्यते। कुतः? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च। ज्ञानिनो हि मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्यः; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः। तथा ज्ञानिनो मय्येकस्मिन्नेव भक्तिः; इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च। अतः

कियत इत्यत्राह **ज्ञानमेवे**ति । ज्ञानमिह शुद्धात्मानुभवरूपं[2] विवक्षितमिति भावः। ज्ञानिनोऽधिक न्तरत्वानुगुणान् वक्ष्यमाणान् विशेषान् अनुसन्धाय विशिष्टज्ञानत्वं दर्शयति **इतस्त्वन्या**मित्यादि **केवलात्मन्यपर्यवस्य**न्निति नगरं प्रविविक्षोरध्वगस्य छायातरुमूलस्थापवत् आत्मानुभवविलम्ब इति भावः अत्र जिज्ञासोर्वक्तव्यं सर्व**मष्टमे** प्रपञ्चयिष्यामः । विशिष्टज्ञानफलभूतं पुरुषार्थान्तरपरिग्रहमाह **भगवन्तं प्रेप्सु**रिति । तत्र हेतुमाह **भगवन्त**मिति । **भगवन्तमेवे**त्यात्मानुभवविलम्बाक्षमत्वमभिप्रेतम् ॥ १६ ॥

एवं भक्तभेद उक्तः; तत्र प्रतिबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति **तेषा**मिति। इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति "चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥" (भा. मो. ३५०. ३३-३५) इति । **तेषा**मिति निर्धारणे षष्ठी । **विशिष्यते** श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसा[मात्रा]र्थमिदमिति शङ्कते **कुत** इति । वैशिष्ट्यहेतुपरं विशेषणद्वयमित्याह **नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति चे**ति । **ज्ञानिनो** हीत्यादि । प्रापकस्य तस्यैव प्राप्यत्वात् फलदशायामपि योगोऽनुवृत्त इत्यर्थः । आर्तस्यार्थार्थिनश्चैकाधिकारित्वनिर्णयादि**तरयो**रिति द्विवचनम् ।

---

1 आत्मन्यपर्यवस्यन् इत्यादिकं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठेऽप्यस्तीति न मन्तव्यम् । आत्ममात्रानुभवरूपफलानपेक्षस्सन् इति तदर्थात् । भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः—परमप्राप्यभगवद्विशेष्यकोपासनत्वात् । एवकारेण तदितरविशेष्यकोपासनव्यवच्छेदात् आत्मानुभवविलम्बाक्षमत्वलाभः । इदञ्च मधुविद्यादिनिष्ठ-क्रममुक्तिपरसाधारणम् । तेषां कैवल्यफलस्वातिमात्रविलम्बाभावात् । तेषां वस्वादिभावकालेऽपि परमात्मज्ञानानुभवविच्छेदाभावात् ज्ञानिपदेनैव तद्ग्रहणम् । ननु चतुर्विधा अपि मुमुक्षव एवेत्यस्तु । आर्तार्थार्थिनौ यथायथं मधुविद्यादिनिष्ठौ । ज्ञानी मोक्षमात्रकामः । अष्टमे सर्वेषां भगवत्प्राप्तिवचनमप्यत एव सुसंगतम् । अर्चिरादिरपि सर्वेषाम् । अतो भाष्ये किमित्यन्यथोक्तिरिति चेत्—न; अमुमुक्षूणामपि भगवान् फलप्रद इत्यस्यावचने न्यूनताप्रसंगात् गीतायास्तथातात्पर्यायोगात् । शिष्टमष्टमे द्रष्टव्यम् ।

2 ननु ज्ञाधातोः सन्प्रकृतेः स्वरूपभूतज्ञानार्थकत्वाभावात् क्रियारूपज्ञानार्थकत्वस्य श्रीभाष्ये प्रपञ्चनात् कथं स्वरूपमिति भाष्यमित्यत्राह अनुभवरूपमिति । अवासीति पदप्रयोगात् ज्ञाधात्वर्थः कैवल्यरूपानुभवः । तदा मोक्षादाविव ज्ञानातिरिक्तक्रियाविरहात् ज्ञानावधारणाय जिज्ञासुरित्युक्तमिति भावः ।

एव विशिष्यते। किञ्च, प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्। अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः; ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः, तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः; प्रियत्वस्येयत्तारहितत्वात्। यथा ज्ञानिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य, "स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः। न विवेदाऽऽत्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः" (वि. १. १७. ३९) इति। तथैव सोऽपि मम प्रियः॥ १७॥

एतेन, आत्मार्थिनः फलदशायां परमात्मभोग्यता[1]नुसन्धानं नास्तीति सिद्धम्। एकस्मिन् भक्तिर्यस्य स एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। एकशब्दाभिप्रेतमुपास्यफलयोरभेदं दर्शयितुम् एकस्मिन्नेवेत्यवधारणम्। प्रियो हि इत्यादिना हेत्वन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह किञ्चेति। अतिशयितकाष्ठां वक्तुमाह अर्थशब्दोऽभिधेयवचन इति। अत्यर्थम्—अत्यभिधेयम्; अभिधेयातिक्रमणं चात्राभिधेयान्तराद्वैलक्षण्यम्। [2]तच्चाभिधातुमशक्यतेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानिनोऽहमिति। अभिधातुमशक्यमित्यस्येश्वरवचनत्वात् तेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तम् मयेत्यादि। [3]ननु सर्वज्ञेन यदज्ञातं तदसदेव स्यात्; यत्र चासावशक्तः, तत्र चास्यानीश्वरत्वं स्यादित्यत्राह प्रियत्वस्येति। गगनकुसुमादिवदसत्त्वनिबन्धनमज्ञानं न दोषाय; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। इयत्ताया अभावादेव तद्वाचकःशब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्तिहेतुरिति भावः। हिशब्दद्योतितां प्रसिद्धिमुदाहरति यथेति। ज्ञानिनामग्रेसरस्येत्यनेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वं बाधकवचनादिभिर्बिभीषिकासहस्रैश्चाकम्पितत्वं विवक्षितम्। "कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः" (भा. उ. ६९. ५) इति कृष्णशब्देनात्र निर्वृतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम्। प्रवाहानादिकृष्णावतारकृतकालियमर्दनसूचनं वा। भक्तदुःखानां कर्षणाद्वा कृष्णः। तीव्रदुःखहेतुसद्भावेऽपि दुःखानुभवाभावो निरतिशयप्रीत्यन्तरमत्ततयेति भावः। आत्मज्ञानमपि तदानीं मग्नम्, किंपुनर्गृहादिकल्पशरीरज्ञानमित्यात्मनो गात्रमित्यस्य भावः। स च मम प्रिय इत्यत्रापि अत्यर्थशब्दः समुच्चयसामर्थ्यादर्थस्वभावाच्चानुषक्त इत्यभिप्रायेणाह तथैवेति। [3]यथाऽहं त्रिविधपरिच्छेदरहितनिरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविभूतिर्ज्ञानिनः प्रियः, तथाऽयमेक एव ज्ञानी मम निरतिशयप्रीतिविषय इत्युक्तं भवति। स च मम प्रिय इत्यत्र निरतिशयप्रीतिं कुर्वतोऽपि महोदारस्येश्वरस्यापि तत्प्रीत्युपाधिकप्रीतिकरणादतृप्तिस्सूचितेति केचि[4]दाचार्याः॥ १७॥

---

1 मधुविद्यादिनिष्ठस्यावान्तरफलानुभवकालेऽपि परमात्मनि भोग्यत्वानुसंधानमस्ति, वैषयिकानुभवस्याविच्छिन्नत्वाभावात्। अतस्तस्यापि न नित्ययुक्तत्वैकभक्तित्वक्षतिः। कैवल्यानुभवदशायां तु न परमात्मभोग्यतानुसंधानमिति भावः। एवमत्र भोग्यतापदप्रयोगात् कैवल्येऽप्यापातपरमात्मज्ञानमस्तीति ज्ञापितम्। पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य तदाऽपि परमात्मविषयकं सामान्यज्ञानमस्तीति। 2 अर्थो वस्तु। हेयविषये ब्रह्मविषयकप्रीतितुल्यप्रीतिसत्त्वे तस्या अत्यर्थत्वं युक्तम्। ब्रह्मणो निरतिशयानन्दत्वात् तत्र प्रीतेरत्यर्थत्वायोगात् अभिधातुमशक्यत्वरूपार्थोक्तिः।

3 तथैवेति एवकारदर्शितं शंकापरिहारोभयमाह यथाहमिति।

4 सहजसौहार्द-जायमानकटाक्षादिसद्भावात् मातीवात्र पक्षे आस्था।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

सर्वे एवैते मामेवोपासत इति उदाराः **वदान्याः । ये मत्तो यत्किंचिदपि गृह्णन्ति, ते हि मम सर्वस्वदायिनः ।** ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्-**तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मादेवम्? यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमाश्रितः, अतस्तेन विना ममाप्यात्मधारणं न संभवति । ततो ममात्मा हि सः ॥ १८ ॥**

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां [1]प्रपद्यते । वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९

तेषामिति श्लोकस्यार्थ एव **उदारा** इत्यनेनापि दृढीक्रियते । ज्ञानिनोऽत्यर्थप्रियत्ववचनादन्येषामपि किंचित्प्रियत्वं फलितम्; तदेव **उदारास्सर्वे** इति पादेन विशदीकृतम् । तदेकोपायत्वस्य साधारण्यं **मामेवोपासत** इत्यनेन दर्शितम् । **उदार**शब्दस्यात्र मन्दप्रयोजनोत्कर्षमात्रपरत्वव्युदासाय प्रसिद्ध्यनुरोधेनाह **वदान्या** इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं वदान्यत्वमित्यत्राह **ये मत्त** इति । सकलफलप्रदत्वलक्षणं परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम्; तच्च प्रतिग्रहीतृसापेक्षं तदभावे कथं स्यादित्युक्तं भवति । **मत**मिति नपुंसकत्वान्न ज्ञानीत्यनेनान्वयः; **मत** इति [2]परोक्तपाठस्त्वप्रसिद्धः; तस्मात् **इति**शब्दोऽध्याहृतः । अयमर्थस्त्वप्यन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति भावः । आत्मशब्दस्यात्र बहुप्रमाणविरुद्धत्वाच्च तादात्म्यादिविषयत्वम्; तथा सति व्यतिरेकनिर्देशबाधश्च । अतस्तदभिप्रेतमाह **तदायत्ते**ति । शरीरं प्रति धारको ह्यात्मा । प्रियत्वातिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन् अभिमानमात्रसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमतमित्याकाङ्क्षायाम् **आस्थित** इत्यादिकमुच्यत इत्याह **कस्मादेव**मिति । **हि**र्हेतौ । **युक्तात्मे**त्याशंसायां क्तः; परमात्मयोगाशंसाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा; तदेतदभिप्रेत्योक्तं **मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनये**ति । मदनुसन्धानाभावे सति अर्थान्तरानुसन्धानप्रवृत्तेरसमर्थस्वभावतयेत्यर्थः । **मामेवे**ति अयुक्तदशायामसत्त्वमेव हि स्यादिति भावः । **मामेव** । उपायभूतमेव, न तु फलान्तररूप(त्व)मित्यर्थः । **प्राप्य**मिति । **गति**शब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । अस्त्वेवं तदायत्तधारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायातं भगवतस्तदायत्तधारणत्वस्येत्यत्राह **अतस्तेन विने**ति । सहृदयानां मदभिप्रायविदां चैतत् व्यक्तमित्यभिप्रायः । तथा हि (भा. मो. ३५३. ६५) "न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्येकान्तितां गतः । नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् । नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ॥" इति । **ततो ममात्मा हि स** इति । आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मलक्षणमिति भावः । ऐश्वर्यादिकामाः सर्वे एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः; ज्ञानी तु मम स्वरूपसत्ताहेतुरिति स्वभक्तस्तुतिपरः श्लोकः ॥ १८ ॥

---

1 **पूर्वं ज्ञानीत्युक्तः अत्र ज्ञानवानित्युक्तश्चैक एव । अतिशायने मतुप् । तत्र भजन्त इत्येवमुक्त्वार्थकमत्र प्रपद्यत इति । तस्यात्र वासुदेवः सर्वमिति विवरणम् । ज्ञानिमात्रानुरोधात् नास्य महाभूतान्यहङ्कार इत्यादि विवक्षितार्थविषयकता । सोंऽशः सर्वभक्तसाधारणः ।**

2 **मत इति न शांकरपाठः । अन्यत्र स्यात् ।**

नाल्पसंख्यासङ्ख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदम्, यत् मच्छेषतैकरसात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम्; अपि तु बहूनां जन्मनां **पुण्यजन्मनाम्** अन्ते **अवसाने, वासुदेवशेषतैकरसोऽहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च; स चासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतरः इति ज्ञानवान्भूत्वा,** वासुदेव एव **मम परमप्राप्यं प्रापकं च, अन्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्** सर्वमिति मां प्रपद्यते **मामुपास्ते; स** महात्मा **महामनाः** सुदुर्लभः **दुर्लभतरो लोके ।**

वासुदेवस्सर्व**मित्यस्यायमेवार्थः, "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्", "आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्" इति प्रक्रमात् । ज्ञानवांश्चायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात्, भूमिरापः' इत्यरभ्य, 'अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्' (५) इति हि चेतनाचेतनप्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता; 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय" (७) इत्यारभ्य, 'ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्**

पुनरप्युक्तज्ञानवत्त्वस्यानेकजन्मसाध्यपुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यं दर्शयति **बहूनामिति** श्लोकेन । "ये जन्मकोटिभिस्सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः" (पौ. सं ३८ ३०५) इति **भगवच्छास्त्रं** 'जन्मान्तरसहस्रेषु' (इ. स. १७) इत्यादिकां स्मृतिं चानुसन्दधान आह **नाल्पेति** । **बहूनां जन्मना**मित्यत्र न तावत् बहुजन्मसद्भावमात्रं विवक्षितम्, तस्यात्रानुपयुक्तत्वात् । न च बहुजन्ममात्रस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते; सर्वेषामयत्नतो ज्ञानित्वप्रसङ्गात् । अतः **पुण्यजन्मनाम्** इति विशेषितम् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवंभूतविशिष्टप्रपत्तौ हेतुरिति दर्शयितुं, ज्ञानवतोऽनेकजन्मभ्रमव्युदासाय च **ज्ञानवान् भूत्वे**त्युक्तम् । **वासुदेवस्सर्व**मिति सामानाधिकरण्यस्य बाधाध्यासतादात्म्यादिविषयत्वायोगाच्छरीरशरीरिभावादिनिर्वाहादपि [1]प्रकरणविशेषसिद्धस्यार्थस्य ग्राह्यतरत्वात् **परमप्राप्य**मित्यादिकमुक्तम् । लौकिकं धारकादिकमभिप्रेत्याह **अन्यदपी**त्यादि । "त्वमेव माता च पिता त्वमेव", "माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः" (सु. ६) इत्यादिकमपीहाभिप्रेतम् । प्रपत्तेरत्रोपासनाङ्गत्वादाह **मामुपास्त** इति । ज्ञानिनोऽपि स्वरूपमहत्त्वं प्रमाणविरुद्धम्; पङ्क्तिपावनत्वादिमाहात्म्यं सदपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्; तस्मात् ज्ञानविशेषाधीनमाहात्म्यमिह विवक्षितमित्याह **महामना** इति । फलान्तरपरस्यापि भगवदुपासकस्य दुर्लभत्वात् तद्व्यवच्छेदाय **सुशब्द** इति दर्शयितुं **दुर्लभतर** इत्युक्तम् । **वासुदेवस्सर्व**मिति सामानाधिकरण्यस्य पराभिमतमर्थं प्रतिक्षिपन् स्वोक्तं द्रढयति **वासुदेव** इति । अत्र ह्युपक्रमः प्राप्यभेदनिबन्धनाधिकारिभेदपरः । प्रकरणविरुद्धः, प्रकरणानुपयुक्तो वाऽर्थः प्रकरणविशेषसिद्धोपयुक्ततमार्थे जागरूके अनादरणीय इति भावः । **ज्ञानवा**नित्यत्रापि निर्विशेषादिज्ञान-जीवमात्रज्ञानादिव्युदासायाह **ज्ञानवांश्चाय**मिति । उक्तलक्षणः वासुदेवशेषतैकरसत्वात्मवेदीत्यर्थः । उक्तलक्षणत्वे हेतुमाह **अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वा**दिति । 'ज्ञानी च भरतर्षभ' (१६) इति पूर्वोक्ते ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणत्वमित्यत्राह **भूमिराप इत्यारभ्ये**ति । यद्वा **पूर्वोक्तज्ञानित्वा**दित्येकभक्तित्वादिकं विवक्षितम्; **भूमिराप** इत्यादिना हेत्व-

---

1 **प्रकरणविशेषेति । ज्ञानिप्रकरणे सर्वभक्तसाधारणाकारस्यावक्तव्यत्वादिति भावः ।**

विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥'(१२) इति प्रकृतिद्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्त-स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम्; अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥ **तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—**

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः। तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया[1] ॥२०

सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या **पापवासनया गुणमयभावविषयया** नियताः **नित्यान्विताः** तैस्तैः **स्ववासनानुरूपैर्गुणमयैरेव** कामैः **इच्छाविषयभूतैः** हृतमत्स्वरूपवि-**षयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमन्यदेवताः मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः** तं तं नियमास्थाय **तत्तद्देवताविशेषमात्रप्रीणनासाधारणं नियममास्थाय** प्रपद्यन्ते **ता एवाश्रित्यार्चयन्ते ॥ २० ॥**

न्तरोक्तिः। **कार्यकारणोभयावस्थस्येति** कार्यत्वकारणत्वरूपोभयावस्थाविशिष्टस्येत्यर्थः। स्वरूपस्थि-त्यादितादधीन्यं **मयि सर्वं** (७), **रसो**ऽहमित्यादिषु व्यक्तम्। उक्तलक्षणत्वं निगमयति **अत** इति। **स एवेति वासुदेवशेषत्वैकरसो**ऽहमित्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः। उक्तलक्षण एव ज्ञानवानित्यभिधीयत इति दर्शयितुं **ज्ञानीत्युच्यत** इत्युपसंहृतम् ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैरित्यादेः **सर्गे यान्ति परन्तपे**त्यन्तस्य प्रकृतसङ्गतिमाह **तस्येति**। देवतान्तर-फलान्तरसङ्गादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः। **हृतज्ञाना** इत्यत्र बहुवचनासङ्कोचं **सर्वभूतानि संमोह**-मिति वक्ष्यमाणं चानुसन्धायोक्तं **सर्व एव हीति**। **स्वयेति**। प्राचीनस्वकीयानुभवजनितया प्रत्यात्म-नियतया तदेकनिष्ठफलप्रसाधिकयेत्यर्थः। वासनाया नियतविषयेच्छाजनकत्वायोक्तं **गुणमयभावविषय-येति**। एतेन स्वभावपर्यायः **प्रकृति**शब्दोऽत्र **कामैस्तैस्तैरि**त्यादिसमभिव्याहारात् तत्तदिच्छाहेतुभूत-सहजवासनाविषय इत्यपि निर्व्यूढम्। **नियतत्वं** नाम अदृष्टाव्यभिचारसंबन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं **नित्या-न्विता** इति। वीप्साभिप्रेतमाह **स्ववासनानुरूपैरि**ति। 'लभते च ततः कामान्' (२२) इत्यनन्त-राभिधीयमानैकार्थ्यात् **काम**शब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्नः। **हृतज्ञाना** इत्यत्र **ज्ञान**शब्देन पूर्वप्रसक्तमेव ज्ञानं विवक्षितमिति प्रदर्शयितुं **हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना** इत्युक्तम्। तदेव चान्यदेवताभजनकारणम्। फल-कारणयोः स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि साध्यसाधनभावोऽर्थसिद्ध इति दर्शयितुं **तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमि**त्युक्तम्। **तैस्तैः**। तत्तद्देवताभिर्दातुं शक्यैरित्यर्थः। इन्द्रादिदेवतानामपि भगवत्पर्यन्तानुसन्धाने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य भगवत एव तत्तद्देवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानराहित्यनिबन्धनमिति ज्ञापनायोक्तं **मद्व्यति-रिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवता** इति। एतेन "कामैस्तैस्तैरित्यादिकमितरभक्तत्रयविषयम्" इति परोक्तं निरस्तम्। तत्तकामार्थमपि निपुणैर्भगवानेव प्रपदनीयः; अत एव हि संगृहीतम्, "ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम्" (गी. सं. २८) इति। अन्यथा 'तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः, इति भावः। **तं तं नियममिति नियमो**ऽत्र सङ्कल्पविशेषादिः। **श्रद्धयार्चितुमिच्छतीति** वक्ष्यमाणवशाद-त्रापि प्रपत्तेरर्चनाङ्गत्वं दर्शयति **ता एवाश्रित्यार्चयन्त** इति। विश्वासगर्भफलप्रदत्ववरणपूर्वकं तत्त-त्कर्मभिः प्रीणन्तीत्यर्थः। प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्यादवधारणसिद्धिः। "तदेकोपायतायाच्ञा" (वि. सं) इति हि तल्लक्षणम् ॥ २० ॥

---

1 **देवतान्तरप्रस्ताव एव 4-12, 9-25. स्थलद्वयेऽपि द्रष्टव्यः।**

योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१

ता अपि देवता मदीयास्तनवः, "य आदित्ये तिष्ठन्...यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्शरीरम्" (बृ.५.९) इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः । मदीयास्तनव इत्यजानन्नपि योयो यांयां मदीयाम् आदित्या(इन्द्रा)दिकां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ; तस्यतस्याजानतोऽपि मत्तनुविषयैषा श्रद्धेत्यनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥

स तया निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते । ततः मत्तनुभूतेन्द्रादि-

---

एवं देवतान्तरफलान्तरसक्ता अपि तत्तदाराधनतत्फलयोः शैथिल्ये सति "अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता" (......) इति न्यायेन अनर्थहेतुषु निषिद्धेषूपायेषु निमज्जेयुरिति भयात् परमकारुणिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुश्रद्धाविघ्नशान्तिं तत्फलं च प्रयच्छामीति श्लोकद्वयेनाह योयः इति । एक एवेश्वरो रामकृष्णाद्यवतारवत् आदित्यादिविग्रहभाक्, न तु चेतनान्तरमस्ती(मि)ति कुदृष्टिमतनिरासायाह ता अपीति । अयमभिप्रायः-पूर्वश्लोके 'प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः' (२०) इति निर्देशः न तावत् ईश्वरासाधारणविग्रहविशेषविषयः, तद्विशिष्टेश्वरविषयो वा भवितुमर्हति, तत्रान्यदेवतात्वव्यपदेशायोगात्, रामकृष्णादिवदेव । ततश्च चेतनान्तरविषयत्वमवश्याभ्युपगमनीयम् । "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" (२३) इति च पृथक् वक्ष्यते । अतोऽत्र तनुशब्दः पूर्वोत्तरपरामर्शवशात् चेतनविशेषविषयः इति । सर्वासां चेतनविशेषरूपदेवतानामीश्वरशरीरत्वप्रदर्शनार्थं श्रुतिमुदाहरति य आदित्य इति । नात्र तनुत्वेन भजनं विवक्षितम्, तथा सति प्रतर्दनविद्यादिष्विव परमात्मोपासनत्वप्रसङ्गात्, "न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन" (९. २४) इति वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यभिप्रायेणाह मदीयास्तनव इत्यजानन्नपीति । तर्हि तनुत्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, यांयां देवतामित्येव हि वक्तव्यमित्यत्राह तस्यतस्येति । 'यथा नरपतेरात्मस्वरूपमजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिकं कुर्वतस्ततो राजात्मनैव फलम्' इति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातायाः श्रद्धाया अचलत्वं प्रतिबन्धकराहित्येन आफललाभं निरन्तरसंतन्यमानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् निर्विघ्नामिति ॥ २१ ॥

स तयेति श्लोकेऽपि पूर्ववत् वीप्सा भाव्या । तयेत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शित्वज्ञापनाय निर्विघ्नयेत्युक्तम्। स्त्रीलिङ्गेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्वनिर्देशेऽपि तस्येति पुंलिङ्गेन प्रतिनिर्देशो बुद्धिस्थतद्देवपरः । देवान् देवयजो यान्तीति ह्यनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि तस्या इति पदच्छेदः शक्यः, तथाऽपि राधनमित्यस्योपसर्गरहितस्य आराधने प्रसिद्ध्यभावात् तदनादरः । [2]यद्वा फलितोक्तिरियम् ; राधनमित्येव पदच्छेदः । तत इति व्याख्येयनिर्देशः । तद्व्याख्यानम् मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधनादिति । अयमभिप्रायः-तत इति पदस्येन्द्रादिपरत्वं मन्दम्, मयैव विहितानिति स्वस्यैव फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवात्रापेक्षितम् । अतः तस्याराधनमीहते

---

2 शांकरमनुसरति यद्वेति ।

देवताराधनात् तानेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितान् लभते । यद्यप्याराधनकाले, 'आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनम्' इति न जानाति—तथाऽपि[1] तस्य वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥२२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥

तेषामल्पमेधसाम् **अल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पम्, अन्तवच्च भवति । कुतः ?** देवान् देवयजो यान्ति—**यत इन्द्रादीन् देवान् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रादयोऽपि हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च । अतस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैस्सह प्रच्यवन्ते ।** मद्भक्ता अपि **तेषामेव कर्मणां मदाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा**

इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्शी एवायमिति । **हि** तानित्यत्र हीत्यव्ययम्[2] । सर्वत्र तच्छब्दनिर्देशात् **कामा**नित्यत्रापि **ता**निति विशेषणमुचितम् ; भगवतस्समस्ताभिलषितदायित्वसूचनादपेक्षितं च । हितत्ववचनं च प्रकरणविरुद्धम् । 'अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसान्' (६. २३) इति तन्निन्दाप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम् **तानेव हि स्वाभिलषिता**निति । त्वद्विषयज्ञानहीनस्य त्वया फलदानं कथमित्यत्र **मयैवे**त्यवधारणाभिप्रेतमाह **यद्यपी**ति ॥ २२ ॥

यदि भवत्प्रसादात् तेषामपि फलसिद्धिः, तर्हि तत्र को विशेषो भवदुपासकेभ्य इत्यत्रोत्तरम् **अन्तवत्तु** इत्यादि । पूर्वार्धे संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदभ्रमनिरासाय **तेषामल्पमेधसा**मिति सामानाधिकरण्यं दर्शितम् । **तेषा**मिति फलाल्पत्वहेतुपरामर्शी इत्याह **इन्द्रादिमात्रयाजिना**मिति । तत्र हेतुरल्पबुद्धित्वम् । **अल्पे**ष्विन्द्रादिषु तदधीनफलेषु च **मेधा** बुद्धिर्येषां ते **अल्पमेधसः ;** [3]अल्पगोचरत्वादल्पा मेधा येषामिति वा । अल्पमेधस्त्वादेव तत्फलस्याप्यल्पत्वं सिद्धमिति कृत्वा **अल्पमन्तवच्च भवती**त्युक्तम् । **देवान् देवयज** इत्यत्र देवशब्दो गोबलीवर्दन्यायात् मच्छब्दोक्तभगवद्व्यतिरिक्तदेवपरः, अथवा मनुष्यादिसहपठितकर्मवश्यदेवजातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण **इन्द्रादीन् देवांस्तद्याजिन** इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्राप्तिः फलस्याल्पास्थिरत्वहेतुरित्यत्राह **इन्द्रादयोऽपि** हीति । अस्तु तेषामल्पभोगत्वमस्थिरत्वं च ; ततः किं तदुपासकस्य भवत्प्रसादाधीनफललाभस्येत्यत्राह **अत** इति । केवलेन्द्रादियाजिनां तत्तदभिलषितं तत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रयच्छति ; सायुज्यं च समानभोगत्वमेव ; तत्र इन्द्रादिभोगस्य परिमितस्वरूपत्वात् परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगोऽपि तथाविध एव भवेदिति

1 तनुशब्देन देवतान्तरशरीरग्रहणं वा तदन्तस्थचेतनग्रहणं वा ; नाद्यः आराधकानां देहात्मवादित्वाभावेन देहमात्रेऽर्च्यत्वायोगात् । अन्त्ये, अन्यदेवता इत्युक्त्या चेतनैक्यं न भवति । प्रत्युत तनुशब्दबलात् शरीरात्मभाव एव । अन्यत्वं तनुत्वञ्च प्रमाणसिद्धम् । एकं ज्ञातम् , अन्यत् अज्ञातमिति विशेषः । यद्यपीति शब्दात् जानतोऽपि समुच्चयसिद्ध्या उभयमपि ज्ञातं भवेत् कैश्चित् ।

2 शांकरेपि हिशब्दः पृथगेव । यो य इत्यादिश्लोकद्वयार्थस्य प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता इत्यत्र हेतुत्वमस्मदिष्टम् । तत्र शांकरं न स्वरसम् ।

3 तदिति पदेन कामैस्तैस्तैरित्युक्तपरामर्शेऽपि तदल्पत्वं सिद्धमित्याशयः ।

मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मां प्राप्नुवन्ति ; न च पुनर्निवर्तन्ते । "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" (८. १६) इति हि वक्ष्यते ॥ २३ ॥

भावः । **मामिति** निर्दिष्टभगवत्स्वरूपस्य निरतिशयानन्दमयत्वात् तत्साधर्म्यमागतस्यापि निरतिशयभोगत्वं सिद्धम् । **सूत्रं** च "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" (४. ४. २९) इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि नित्यत्वं दर्शयति **नच पुनर्निवर्तन्त** इति । अत्राभिप्रेतं वक्ष्यमाणवचनेन विशदयति **मामुपेत्येति** । अत्रापि **सूत्रम्**, "अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्" (४. ४. २२) इति । **मद्भक्ता यान्ति मामपीत्यत्र** भगवति फलान्तरार्थिनामपि मोक्षे विशेषो नारायणार्यैरुक्तः, "तथा देवतान्तरभक्तानामपेक्षितार्थलाभ एव फलम् ; भगवद्भक्तानां तु न तावन्मात्रं फलम् ; किं तु स्वभावप्रासादनभिसंहितादपि पापक्षयात् सत्त्वाधिक्योन्मीलनेन शुद्धेषु धर्मेषु श्रद्धोत्पत्त्या शनैश्शनैर्ज्ञानवैराग्यादिलाभद्वारेण पूर्वोक्तभक्तिविशेषलाभाच्चिरतरेणापि कालेन भगवत्प्राप्तिर्भविष्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः" इति[1] । इदं च **शाण्डिल्यसंहितायामपि** भागवतापचारसंग्रहे प्रोक्तम्, "भगवन्तं समुद्दिश्य तदेकशरणा नराः । कदाचिन्न च हीयन्ते काम्यकर्मरता अपि ॥" इति ॥ २३ ॥

---

1 नन्वस्मिन् पक्षे साध्यांशः क्लिष्टः, किमिति भाष्ये मामपीति स्वरसान्वयत्यागेन मद्भक्ता अपीति योजना क्रियत इति चेत्—उच्यते । मद्भक्ता अपीति भाष्यान्वय एव नारायणार्यैर्श्चोऽपि । तथापि गीतायां मद्भक्ता अपि यान्ति मामिति श्लोकरचना कुतो नाभूदित्यालोच्य प्रकृतपाठस्वरस्यांशः कश्चिदुक्तः । तस्मादेव सोऽर्थश्चन्द्रिकायामपि दर्शितः । भाष्यतात्पर्यं त्वेवम्—यद्यपि चतुर्विधा भजन्ते मामित्युपक्रान्तस्य 'भजन्ते मां दृढव्रताः' इत्युपसंह्रियते उपरि—अथाप्यत्र मद्भक्ता इति पदं 'यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्' इत्येकसुदार्थकत्वाद् ज्ञानिपरम् । देवयज इति पूर्वोक्तेश्च । यागस्यापि भक्तिपूर्वकत्वं योगो यागं राद्धं भक्त इति ज्ञापितमेव । एवञ्च यैर्यागैर्देवान् आराधयन्ति, तैरेवाहमप्याराध्यो भवामि । परंतु तत्र फलस्वारस्यमिति यन्नोच्यते । काम्ययागानां फलोपेक्षिकार्यत्वे तत्तद्देवोद्देशोऽर्जनीयः । फलानपेक्षायामेव तद्द्वारेण भगवत आराध्यत्वम् । तथाराधने भगवतः फलान्तरप्रसक्तिर्नास्तीति मामपीत्यन्वयो वक्तुं न शक्यते । चतुर्विधभक्तलभ्यफलान्तरस्यापि तुर्यपादेऽत्र विवक्षा चेत्, अन्तवत्तु फलं तेषामिति देवतान्तराधीनफलमात्रस्यान्तवत्त्वं दुर्वचम् । अत एकमेव अन्तवत्फलकमनन्तफलकञ्चेति प्रमेयस्यात्र विवक्षितत्वात् न मामपीति योजना । किञ्च तथा योजनायां देवानपि देवयजो यान्तीति तत्राप्यपिशब्दः स्यात्, भगवता स्वसायुज्य-तदर्वाचीनद्विविधफलप्रदानवद् देवैरपि स्वप्राप्तिरूपस्वसायुज्य-तदर्वाचीनैहिकानेकक्षुद्रोभयविधफलप्रदानस्य क्रियमाणत्वात् । अपि च परम्परया मोक्षान्तविश्रमः देवतान्तराराधनेऽप्यस्ति । "सूर्यस्यैव तु यो भक्तः सप्तजन्मान्तरं नरः" इत्यादिवचनात् । अतो देवयजो मामपि यान्तीत्यपि सुवचं स्यात् । तस्मादन्तवत्त्वं पूर्वार्धोक्तमुपपादयितुं प्रवृत्तमुत्तरार्धमेकविधकर्मण्येव देवतान्तरस्य भगवतश्चाराधनरूपत्वं बुभुक्षुमुमुक्षुभेदेन दर्शयतीति नात्र भगवतो लभ्यस्य फलान्तरस्य कथनप्रसक्तिरिति । फलाधिकरण श्रीभाष्य सूक्तिरप्यत्रानुसंधेया । एवञ्च भक्त्याविशेषेऽपि फलान्तरप्राप्त्यभावात् भक्तान्तराणामिव वैदिकैकविधकर्मकर्तृत्वाविशेषेपि फलान्तरप्राचुर्याद्देवान्येभ्यः कर्मिणामनुत्कर्ष इत्युक्तं भवतीह ।

इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्तीत्याह—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४

सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यात् आश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहत्स्वभाव एव वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमव्यय**मनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानम्** इतः पूर्वमनभिव्यक्त**मिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य** व्यक्तिम् आपन्नम् **प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते । अतो मां नाश्रयन्ते ; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥** **कुत एवं न प्रकाशयत[1] इत्यत्राह—**

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५

ननु फलान्तरदेवतान्तरवासनया हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तः ; त्वत्साक्षात्काराभावे हि तदुपपत्तिः ; त्वयि कारुण्यादिगुणप्रेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतारवशादशेषजननयनगोचरे कथं त्वत्परित्याग इत्यत्रोत्तरम् **अव्यक्तं व्यक्तिमापन्न**मित्यादीत्यभिप्रायेणाह **इतरे** त्विति । **इतरे** चतुर्विधसुकृतिभ्योऽन्ये । **परं भाव**मित्यनेनाभिप्रेतं निरतिशयपरत्वसौलभ्यरूपं स्वभावं दर्शयति **सर्वैः कर्मभि**रित्यादिना **अवतीर्ण** इत्यन्तेन । **अजहत्स्वभाव** इति **अव्यय**शब्दाभिप्रेतोक्तिः । अस्मादुत्तमं नास्ती**त्यनुत्तमम्** । अनवधिकातिशयमित्यर्थः । अत्र **अव्यक्तं व्यक्तिमापन्न**मित्येतत्सामर्थ्यादवतारविषयत्वम् तत्रापि **मा**मित्यस्यौचित्यादवतारविशेषविषयत्वं च सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं **वसुदेवसूनुरवतीर्ण** इति, **प्राकृतराजसूनुसमान**मिति च । इदं सर्वावतारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमात्रं वा । **अव्यक्तम्, व्यक्तिमापन्न**मित्यनयोरर्थान्तरभ्रमव्युदासायाह **प्राकृते**त्यादि । मन्दमतिबोध्यतया निन्दमानोऽर्थोऽत्रायमेव भवितुमर्हतीति भावः । इतः पूर्वमनभिव्यक्तत्वमिदानीमवताराद्व्यक्तत्वमपि प्रमाणसिद्धम् ; तत् कथमत्र प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं **कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्ये**ति । उत्सर्गापवादादिनयात् सङ्कोच इति भावः । **अबुद्धय** इत्यनेन परमात्मतदवतारादिविषयश्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापकलिङ्गदर्शनेऽपि तदूहशक्तिवैकल्यं च विवक्षितम् । फलितमाह **अत** इत्यादि । आश्रयणमत्र प्रपत्ति(प्रीति) पूर्वकभजनम् । तदभावाच्च तदङ्गतया वर्णाश्रमादिधर्मान्, स्तुतिनमस्कारादींश्च न कुर्वत इत्याह **न कर्मभि**रिति ॥ २४ ॥

यदि त्वमप्रतिहतसङ्कल्पः साभिसंधिकं सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतीर्णः, तर्हि कथं तत्फलासिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कते **कुत** इति । **माया**शब्दस्तावत् विचित्रसृष्टिकरार्थवाचितया प्रागेव प्रपञ्चितः । त्रिगुणात्मिकया मायया समावृतत्वं तु परावस्थावतारावस्थयोस्साधारणम् । असाधारणाऽऽवरणहेतुरत्र संभवे वक्तुमुचितः । सङ्कल्पादिश्च साधारणः । **योग**शब्दोऽपि संबन्धे प्रचुरप्रयोगत्वात् तदर्थः प्राप्तः ; तत्संबन्धी चार्थसिद्धः ; स चात्रौचित्यात् प्रदेशान्तरेषु प्रसिद्ध(दर्शित)त्वाच्च मनुष्यादिसंस्थानवेष-

---

1 **प्रकाश्यसे इति पाठाभावे परभाव इति कर्तेति ध्येयम् । तत्सत्त्वे एवं—परभावेन त्वं न प्रकाश्यसे कुत इत्यर्थः ।**

क्षेत्रज्ञासाधारणमनुष्यत्वादिसंस्थान[1]योगाख्यमायया **समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः ।** मयि मनुष्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मूढोऽयं लोको माम् [2]**अतिवाय्विन्द्रकर्माणमति-सूर्याग्नितेजसमुपलभ्यमानमपि** अजमव्ययं **निखिलजगदेककारणं सर्वेश्वरं** [3]मां (?) **सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुष्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥**

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि[4] **च भूतानि मां तु वेद न** [5]**कश्चन ॥ २६**

अतीतानि वर्तमानानि अनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेद **जानामि ।** मां तु वेद न कश्चन **मयाऽनुसंधीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीय-**

भाषादिरेव ; तेनैवेन्द्रजालमायाव्यवच्छेदोऽपि सिद्धः इत्यभिप्रायेणाह **मनुष्यत्वादीति । प्रकाशः,** परस्वभावेनेति शेषः । तर्हि तवैवायं दोष इत्यत्रोत्तरं **मूढोऽयमित्यादि ।** अधिगम्यत्वायाऽऽपादितं मनुष्यत्वादिकं दुर्मतीनां परित्यागहेतुरभूत ; न च पारमेश्वरस्वभावो मया सर्वस्तिरोहितः ; लोकोत्तर-कर्मतेजःप्रभृतीनां प्रकाशनात् । किंत्वयं मन्दो लोको यत्किञ्चित्साधर्म्यात् घनावृते मयूखमालिनि खद्योतभावमवगच्छतीत्यभिप्रायेणाह **मयीति । मूढः** मयि मनुष्यत्वादिभ्रमविशिष्टः इत्यर्थः । **मामिति** तदानीन्तनोपलभ्यमानाकारनिर्देशसामर्थ्यात् प्रदेशान्तरोक्तत्वाच्च **अतिवाय्विन्द्रकर्माण**मित्यादि उक्तम् । परावस्थस्याज्ञानं सर्वेषां प्राप्तमेव हि । इह तु 'परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' (२४) इति मनुष्यत्वे परत्वस्याज्ञानमुच्यते । तत्र प्रतिषेध्यस्य ज्ञानस्य प्रसक्त्यर्थं लिङ्गोक्तिरियम् । निरतिशयदीप्ति-युक्तत्वमपि जगत्कारणपरमपुरुषासाधारणधर्मतया वेदान्तेषु निर्णीतम् । **अतिवाय्विन्द्रकर्म**त्वं च सर्व-नियन्तृत्वलिङ्गम् । **मामज**मित्यनेन फलितमाह **निखिलजगदेककारण**मिति । **अव्यय**मित्यनेन लब्धमाह **सर्वेश्वर**मिति । स्वरूपतो धर्मतश्च निर्विकारत्वं हि तस्याव्ययत्वम् । एतेन 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्' (४.६) इति प्रागुक्तसूचनं वा । **अजमव्ययं** नाभिजानाति ; किंतु पुरुषान्तर-वत् कर्माधीनजन्मानं ज्ञानसङ्कोचादिमन्तं जानातीति शेषः ॥ २५ ॥

अयं लोको नाभिजानातीत्येतावता वर्तमानमात्रपरत्वं नाशङ्कनीयम् ; किं तु त्रैकाल्यवर्तीन्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते **वेदाह**मित्यादिना । अत्र **अतीतानीति** पृथङ्निर्दिष्टत्वात् **भूतानि** इत्येतत् क्षेत्रज्ञपरम् । स्वस्य सर्वज्ञत्वमत्र [6]किमर्थमुच्यत इत्यत्राह **मयेति ।** तद्वेदनफलं हि तदेकसमा-

---

1 **गुणयोग एव मायेति शांकरे । योग.—सामर्थ्यमिति माध्वे ।**

2 **अतिवाय्विन्द्रेति श्लोको भारते (शां. 46. 33.) ।**

3 **अध्याख्यानात्र द्विः प्रयोगः इति ज्ञायते ।** 4 **भविष्यच्छन्दवत् भविष्यशब्दोऽपि प्रसिद्धः यथा भविष्यपुराणेति । पूर्वश्लोके सर्वस्येति कालत्रयवर्तिपरमिति भावः ।**

5 **भूतशब्दानुरोधात् किश्चनेति प्रयोक्तव्ये पुंलिङ्गप्रयोगः अतिसमर्थोऽपीति ज्ञापनाय ।**

6 **मदीयमायात्वात् न मे मोहः । न हि माया मायाविनो मोहसाधनमिति ज्ञापनार्थमिति शांकरम् । ईश्वरप्रत्यनीके मोहशंकाया एव नावसरः ।**

त्वायावतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन् न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥ तथा हि—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वाख्येन मोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव संमोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयौ इच्छाद्वेषौ अभ्यस्तौ, तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वाख्यमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुत्थितं भूतानां मोहनं भवति ; तेन मोहेन सर्वभूतानि संमोहं यान्ति ; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति, न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि ; ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावः ; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते इति ॥ २७ ॥

[1]येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८

श्रयणमिति दर्शयितुं **मामेव समाश्रयन्नि**त्युक्तम् । परमप्रकृतेन सङ्गमयति **अत** इति ॥ २६ ॥

एवं ज्ञानिनो दौर्लभ्याय कालत्रयवर्तिसर्वभूतसाधारणं भगवदज्ञानकारणम् **इच्छे**ति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **तथा ही**ति । पदार्थमन्वयार्थं च दर्शयति **इच्छाद्वेषाभ्या**मिति । इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्तिष्ठतीति **इच्छाद्वेषसमुत्थः** । ननु जन्मकाल एवेच्छाद्वेषौ कारणाभावान्न संभवतः ; संभवन्तौ वा [2]भगवद्विषयौ किं न स्याताम् ? न चेच्छाद्वेषमात्रेण शीतोष्णादेरुत्थानम्, तस्य च(?) हेमन्तघर्मादिस्वकारणाधीनत्वात् । द्वन्द्वस्य च कथं मोहशब्दार्थता ? **मोहेन मोहं** यान्तीत्यात्माश्रयादिप्रसङ्गः । 'इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन गृह्येते[3] ; अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहः' इत्यादि परव्याख्यानं च पुनरुक्त्यादिदुस्स्थम् । एतेन 'सुखं मे भूयात्', [4]'दुःखं मा भूत्' इत्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्दमित्यादिकमाशङ्क्याह **एतदुक्तं भवती**ति । जन्मान्तरवासनाख्यं कारणमस्ति ; वासनायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वादिच्छाद्वेषयोर्न भगवत्संश्लेषविश्लेषविषयत्वप्रसङ्गः । **उत्थानं** च इच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव । **मोह**शब्दस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः । मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माश्रयादिरिति भावः । अभोग्ये भोग्यताबुद्धिः अद्वेष्ये च द्वेष्यताबुद्धिरिह संमोह इत्यभिप्रायेणाह **तद्विषये**ति । एवंविधसंमोहवशादिच्छाद्वेषयोः साक्षात्प्राप्तविषयपरित्यागं दर्शयति **न मत्संश्लेषे**ति । उचितविषयेच्छाद्वेषशालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिनं तद्व्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति **ज्ञानी त्वि**ति । "ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः । तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः" (२९) इति **संग्रहः**। तद्व्यतिरेकमेव भूतानां जन्मसिद्धं दर्शयति **न तदि**ति॥

---

1 ननु येषामिति श्लोको ज्ञानिमात्रपरोऽस्तु, उपरि अन्याधिकारिमात्रकथनादिति चेन्न- पूर्वश्लोकस्य भगवदप्रकाशहेतुतया प्रसक्तत्वात् द्वन्द्वमोहनिर्मुक्तपदं भगवत्प्रकाशवत्त्वसर्वपुरुषपरं युक्तम् । भजन्ते मामिति च चतुर्विधा भजन्त इति प्रत्यभिज्ञेति ।

2 भगवद्विषयौ—क्रमात् भगवत्संश्लेषविश्लेषविषयौ ।

3 इदं शांकरम् । 4 इदं माध्वम् । दुःखस्य द्वेष्यत्वे को मोह इति ।

येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसंचयेन गुणमयद्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि च अनादिकालप्रवृत्तं पापम् अन्तगतम् **क्षीणम्; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य गुणमयात्** मोहात् **विनिर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय, महते चैश्वर्याय, मत्प्राप्तये** च दृढव्रताः **दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥**

अत्र [तेषां] त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषान् [1]उपादेयांश्च प्रस्तौति—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये। ते ब्रह्म तत् विदुः [2]कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

जरामरणमोक्षाय **प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते, ते तद्ब्रह्म**

यद्येवं सर्वभूतानि संमोहं यान्ति; भगवदुपासनं कदाचिदपि कस्यचिदपि न स्यात्। अतः 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिनोक्तं चानुपपन्नं स्यादित्यत्रोत्तरं **येषां त्वित्यादि**। **पुण्यकर्मणाम्** इत्येतत् पापनिवृत्तिहेतुपरम्। तथा च श्रुतिः, "धर्मेण पापमपनुदति" (तै. ना. ५०) इति। **जनशब्दश्च** जननवृत्ति वर्तमानत्वात् पुण्यप्रचयहेतुभूतानेकजन्मसूचनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् **अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेनेति**। भगवज्ज्ञानप्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वाच्चोत्कृष्टत्वं फलितम्। **गुणमयशब्देन** सुखदुःखरूपभगवत्संश्लेषविश्लेषाख्यद्वन्द्वव्यवच्छेदः। **द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ताः, मां भजन्ते** इति फलद्वयदर्शनात् तत्प्रतिबन्धकेऽपि पापे द्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः। अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यनाश्यत्वायोक्तम् **अनादिकालप्रवृत्तमिति**। उपासनारम्भे पापस्य द्वन्द्वमोहस्य च निश्शेषविनष्टत्वाभावात् **अन्तगतशब्देनाल्पावशिष्टत्वं** विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं **क्षीणमिति**। 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' (१४), 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' (१६) इत्यादिकं च प्रागुक्तम्, अनन्तराभिधीयमानं च 'जरामरणमोक्षाय' इत्यादिकमनुसन्दधान आह **पूर्वोक्तेनेति**। न चात्र द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्तत्ववचनादैश्वर्यार्थिनां प्रसङ्गानुपपत्तिः, तेषामपि क्षुद्रतरद्वन्द्वनिरोधस्यावश्यापेक्षितत्वात्। **व्रतशब्दः** सङ्कल्पविशेषे[षु] मुख्यः; तत्संबन्धादेव क्रियाविशेषे[षु] तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण **दृढसङ्कल्पा** इत्युक्तम्। **दृढव्रतशब्देन** देवतान्तरपरित्यागादिनियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण **मामेव भजन्त** इत्युक्तम्। **मां भजन्ते** इत्यनेन[एव] भजनाङ्गव्रतादेरपि सिद्धत्वात् **मत्प्राप्तये चेत्यन्तेन** दृढसङ्कल्पत्वं स्वाभिमतफलविषयतया व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चयिष्यमाणस्यार्थस्य प्रस्तावः श्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह अत्रेति। **जरामरणमोक्षायेत्येतावतो** निर्देशात् **प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनायेत्युक्तम्**। **यतन**मत्राऽऽराधनरूपं

---

1 उपादेयशब्दः मीमांसकरीत्या अनुष्ठेये प्रसिद्धः। 2 मामाश्रित्य कैवल्यपराणां कृत्स्नब्रह्मविज्ञानम्। ज्ञानयोगेन कैवल्यपराणां कृत्स्नान्तर्गतं भगवच्छेषत्वं नोपास्यम् ॥

3 जरामरणेति प्रयोगात् अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्याद्युक्तात्मधर्मेषु पाप्ममोक्ष इदानीं नेति ज्ञापितम्। प्रकृतौ लयरूपफलव्यावृत्तये आत्मस्वरूपदर्शनायेति व्याख्यातम्। नात्रात्मस्वरूपाविर्भावः किंतु दर्शनमात्रम्। ऐश्वर्यफलकाले जरादिमोक्षोऽपि न। मुख्यमोक्षे सपाप्मत्वमोक्षोपि।

विदुः, अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु........[1]**विज्ञानयोगो** नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अत्र य इति पुनर्निर्देशात् पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते ; साधिभूतं साधिदैवं मामैश्वर्यार्थिनो ये विदुः **इत्येतत् अनुवादसरूपमप्यप्राप्तार्थत्वात् विधायकमेव ; तथा** साधियज्ञ**मित्यपि त्रयाणामधिकारिणामविशेषेण विधीयते ; अर्थस्वाभाव्यात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् ।** ते च प्रयाणकालेऽपि **स्वप्राप्त्यानुगुणं मां विदुः । ते चेति चकारात् पूर्वे जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकाले विदुरिति समुच्चीयन्ते ; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभाव्यात् साधियज्ञं मां विदुः, प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्त्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विवक्षितम् । एषां ब्रह्माध्यात्मकर्मादीनां सप्तानां प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चो भविष्यति । अत्र **विदुः** इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विध्यर्थः ॥ २९ ॥

साधिभूतेति श्लोकस्यैश्वर्यार्थिविषयत्वं वक्तुमधिकारि[णो]भेदमात्रज्ञापकं तावत् दर्शयति **अत्रे**ति । पूर्वाधिकारिविषयत्वे, साधियज्ञं च ते विदुरिति हि वक्तव्यम् ; न चैवं शिष्टाः पठन्ति ; न चात्र यच्छब्दाऽऽवृत्तेः प्रयोजनमस्तीति भावः । प्रश्नोत्तरवशाच्चाधिकारिभेदः सेत्स्यति । एवं सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेद**मधिभूता**दिज्ञानरूपान् विशिनष्टि **ऐश्वर्यार्थिन** इति । **जरामरणमोक्षाये**त्यादाविव अत्रापि **यच्छब्द**वशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत् प्रतिक्षिपति **इत्येत**दित्यादिना । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालः" (शत. २. ५. १. ११) इत्यादिवदिति भावः । अस्य विधित्वं प्रश्नादिवशाच्च फलिष्यति । न ह्यवगते प्रश्नाद्यवकाशः । **साधियज्ञम्** इत्यस्यैकस्मिन्नधिकारिणि निर्दिष्टस्याप्यर्थस्वाभाव्यात् त्रिष्वप्यन्वयं दर्शयति **तथे**ति । **अर्थस्वाभाव्या**दिति । सर्वाधिकारिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयज्ञाख्यपदार्थस्वाभाव्यादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति **त्रयाणां ही**ति । अन्यथा "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु" (द. स्मृ) इत्यादिक्रमेण अकर्मण्य (कर्मानर्ह)त्वादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह **अवर्जनीय**मिति । **अपिचे**त्येकान्वयार्थत्वे प्रयोजनाभावात् पृथक्त्वे सप्रयोजनतया अन्वयसंभवाच्च विभज्याह **ते चे**ति । अन्तिमप्रत्ययस्यै[कस्यै]व वक्ष्यमाणं विषयविशेषेण प्राप्त्यानुगुणाकारत्वं **युक्तचेतः**शब्देन विवक्षितमित्याह **स्वप्राप्त्यानुगुण**मिति । चकारस्य पृथगन्वयेन लब्धमाह **ते चे**ति । **चकारा**दिति **यद्वृत्त**प्रतियोगिकत्वात् **तद्वृत्त**मैश्वर्यार्थिविषयमेव । चकारात्तु पूर्वश्लोकोक्तानां समुच्चयः । तेषामपि ह्यन्तिमप्रत्यये विशेषो वक्ष्यत इति भावः । **त्रयाणा**मित्यादिकमयुक्तम्, ज्ञानिनामत्र प्रसङ्गाभावादित्यत्राह **अनेने**ति ।

---

1 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमित्युपक्रमात् ज्ञानस्य प्रागेव स्थितत्वात् सप्तमस्य विज्ञानैकपर्यात् विज्ञानयोग इत्युक्तम् ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सप्तमे-परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वम् (स्यस्य[1]) निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वम्, कारणत्वम्, आधारत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वम्, सर्वनियन्तृत्वम्, सर्वैश्च कल्याणगुणगणैस्तस्यैव परतरत्वम्, सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यात् ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदम्,

---

[2]अधियज्ञान्तिमप्रत्ययमात्रयोरधिकारित्रयसाधारण्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सङ्गतिप्रदर्शनायाह **सप्तम** इति । **परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वमि**ति 'मय्यासक्तमनाः' (१) इत्यादेरर्थः । तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम् । तच्छेषतया चान्यत् सर्वमिहोच्यते । तस्यैव प्रपञ्चनम् 'अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य ?) .... प्रभवः' (७. ६), 'वासुदेवस्सर्वं' (१९), 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' (१६) इत्यादिभिः परस्तात् क्रियत इति भावः । परस्येत्यादिभिरुपहितब्रह्म-व्योमातीतादिपक्षप्रतिक्षेपः । ब्रह्मशब्दस्य विशेषशब्दसमभिव्याहारात् देवतान्तरव्यावृत्तिः । वासुदेवशब्देनात्रावतारविशेषो वा विवक्षितः । **निखिले**त्यादिभिरुपास्यत्वपरब्रह्मत्वोपयुक्ताकारकथनम् । **निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमि**ति 'भूमिरापः' (४) इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । **निखिल**शब्देन कार्यकारणादिरूपावस्थासंग्रहात् कार्यभूतब्रह्मरुद्रादेरपि क्रोडीकारः । कारणत्वम् 'एतद्योनीनि' (६) इति श्लोकस्यार्थः । 'मत्तः परतरं नान्यत्' (७) इत्युक्तस्य परत्वस्य 'मामेभ्यः परम्' (१३) इत्यत्रोपयुक्ततया तत्रैवोदाहर्तुमत्र तदतिक्रमेण 'मयि सर्वम्' (७) इत्याद्युक्ताधारत्वोपादानम् । 'रसोऽहम्' (८) इत्यादिसामानाधिकरण्यफलितं सर्वशब्दवाच्यत्वम् । तत्र हेतुराधारत्वादिविशेषसिद्धं सर्वशरीरकत्वम् । एवं शेषित्वाद्यनुवादेन वक्ष्यमाणतत्तदधिकारिप्राप्यवस्तुविशेषसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभावहेतुकत्वं दर्शितम् । 'मत्त एवेति तान् विद्धि' (१२) इत्यादिषु प्रवृत्तितादधीन्यस्यापि विवक्षितत्वात् सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम् । **सर्वैश्चे**त्यनेन अनिर्दिष्टानाम् अन्येषां च आभिप्रायिकाणां संग्रहः । **तस्यैवे**त्यवधारणेन 'नान्यत् किञ्चिदस्ति' (७) इत्यस्यार्थ उक्तः। 'त्रिभिर्गुणमयैः' (१३) इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः **सत्त्वे**त्यादिनोक्तः । 'मामेव' (१४) इत्याद्युक्तप्रपत्तेः सुकृतविशेषहेतुकत्वं 'जनास्सुकृतिनः' (१६) इत्यनेन दर्शितमाह **अत्युत्कृष्टसुकृते**ति । 'न मां दुष्कृतिनः' (१५) इत्यादेः पूर्वोक्ततिरोधानप्रकारविशेषकथनरूपत्वात् सुकृतिप्रशंसाशेषत्वाच्च तदर्थोऽत्र पृथङ्नोपात्तः । 'चतुर्विधाः' (१६) इत्यादिकं **सुकृततारतम्येने**त्यादिनाऽनुसंहितम् । **उपासकभेदं** चेत्यन्वयः । 'तेषां ज्ञानी' (१७) इत्यादेःश्लोक-

---

1 उपास्यत्वमित्यत्र उपास्यस्येति तालपाठः ।

2 तथा चायं श्लोकार्थः—सर्वाधिकारिसाधारणाधियज्ञसाहित्येन स्वप्राप्याधिभूताधिदैवाकारविशिष्टतया ये मां विदुः, ते, तदितरे च प्रयाणकालेऽपि मां विदुरिति ।

भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततयैकभक्तितया चात्यर्थं परमपुरुषप्रियत्वेन च श्रैष्ठ्यम् दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत् । इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविनक्ति ॥

अर्जुन उवाच—

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तम् अधिदैवं किमुच्यते ॥१

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन । प्रयाणकाले च [1]कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥

जरामरणमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तत् ब्रह्म अध्यात्मं च किमिति वक्तव्यम् । ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमधिभूतमधिदैवं च किम् ? त्रयाणां ज्ञातव्योऽधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः ? तस्य चाधियज्ञभावः कथम् ? प्रयाणकाले च एभिस्त्रिभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ? ॥ १, २ ॥

द्वयस्यार्थो **भगवन्त**मित्यादिनोक्तः । 'बहूनां जन्मनाम्' (१९) इत्यादिना 'सर्गे यान्ति परन्तप' (२७) इत्यन्तेन सिद्धमाह **दुर्लभत्व**मिति । 'येषां तु' (२८) इत्यादेरध्यायशेषस्य अर्थमाह **एषां त्रयाणा**मिति । ज्ञातव्यमिह सिद्धरूपं विवक्षितम् । **उपादेयम्** अनुष्ठेयम् । एतेन स्वयाथात्म्यम् (११) इत्यादि**संग्रह**श्लोकस्यार्थोऽपि प्रपञ्चितः । अयं त्वष्टमस्य **संग्रहः**, "ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥" (१२) इति । अत्र भेदोक्तेरध्यायार्थत्वात् स्वरूपप्रस्तावः प्रागेव कृत इति दर्शितम् । प्रस्तुतप्रपञ्चनमिति सङ्गतिमाह **इदानी**मिति ॥

जीवस्वरूपादिज्ञातव्यस्योपासनाद्यनुष्ठेयस्य च भेदजिज्ञासयाऽर्जुन उवाच **किं तदि**ति । 'आर्तो जिज्ञासुः' (७. १६) इत्यादिना प्रागेवाधिकारित्रयस्योक्तत्वात् 'जरामरणमोक्षाय' (२९) इत्यादिषु यच्छब्दावृत्तिसामर्थ्यादर्थस्वभावाच्चाधिकारिभेदस्तेषां ज्ञातव्योपादेयवस्तुप्रतिनियमश्चार्जुनेन ज्ञातः ; तत्रैव विशेषबुभुत्सयाऽयं प्रश्नः । वक्ष्यते च विशेषः । ततश्च **किं तद्ब्रह्मे**त्यर्धमक्षरयाथात्म्यार्थिविषयम्, **अधिभूतं चे**त्यर्धमैश्वर्यार्थिविषयम् ; **अधियज्ञः** इति श्लोकस्तु अर्थस्वभावात् त्रयाणां साधारण इति विविनक्ति **जरामरणे**ति । **कथ**मिति प्रकारप्रश्ने । **अधियज्ञभाव** इत्यर्थलब्धम् । **अत्रे**त्येतच्छब्दः शास्त्रसन्निध्युपाधिकः ; तच्चोत्तरग्रन्थे व्याख्यास्यति, '**अत्र** इन्द्रादौ मम देहभूते' इति । **अस्मि**न्निती-दंशब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिकः ; प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि भ्रष्टुरर्जुनस्य । **एत**च्छब्देदंशब्दयोश्चैकस्मिन् वाक्ये सामानाधिकरण्येन प्रयोगो दृश्यते, "स एष द्वाभ्यां दर्शनीभ्यां विराड्भ्यामनयोर्द्वाविंशयोर्द्विपद(वचन)योरयं पुरुषः प्रतिष्ठितः" इत्यादौ । यद्वा [2]**अत्रे**ति यज्ञस्वरूपपरामर्शः । **नियतात्मत्वं** त्रयाणामपेक्षितम् ; अत्र बहुवचनमधिकारित्रयपरमित्यभिप्रायेणोक्तम् **एभिस्त्रिभि**रिति ॥ १, २ ॥

---

1 **कथमित्यस्य द्वितीयस्य किमर्थमिति केनोपायेनेति चार्थद्वयम् । आद्यस्योत्तरम् अन्तकालेचेति । द्वितीयस्योत्तरं तस्मात् सर्वेष्विति ।**

2 **अत्रेति वक्ष्यमाणपदैकार्थ्यं माभूदिति मत्वाऽर्थान्तरमाह यद्वेति । इदमुपलक्षणम्—किं**

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३

तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम्, क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः, "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते" [सु. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । स्वभावः प्रकृतिः । अनात्मभूतम्, आत्मनि संबध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया

अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह **तद्ब्रह्मेति निर्दिष्ट**मिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र परमात्मसाधर्म्यादुपचारवृत्त्येति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्यं च दर्शयति **न क्षरती**त्यादिना । क्षेत्रज्ञसमष्टौ श्रौतं प्रयोगं दर्शयति **तथा चे**ति । लयोऽत्र[1] संश्लेषविशेषः । अथवा श्रुतावक्षरशब्देन उन्मग्नचेतनांशः प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रलयार्थत्वेऽपि न विरोधः । तथाऽपि शब्दप्रवृत्तिद्वारभूतनिर्देशे तात्पर्यात् तदुदाहरणम् । **परममक्षर**मित्यत्र विशेषणाभिप्रेतमाह **प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूप**मिति । **स्वभावशब्दार्थः प्रकृति**रिति । नियतसंबद्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायाम् अध्यात्मशब्दानुसारेणाह **अनात्मे**ति । आत्मन्यधिवसनात्[2]संबध्यमानमित्यध्यात्मशब्दनिर्वचनम् । तत एव सिद्धमनात्मत्वम् । **तद्वासनादिकं** तत्संसर्गोपधिकाज्ञानकर्मवासनादिकम् । भूतसूक्ष्मादेर्ज्ञातव्यत्वे श्रुतिं दर्शयति **पञ्चाग्निविद्याया**मिति । "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" (छा. ५. ३. ३) इत्युपक्रम्य, "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" (छा. ५. ९. १) इत्युक्त्वा 'तद्य इत्थं विदुः' इत्यप्छब्दोपलक्षितपञ्चभूतसूक्ष्मवेद्यत्वं ह्युक्तमिति भावः । ननूपायकर्तृभूतेदानीन्तनात्मस्वरूपपरित्यागेन परिशुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोः क्वोपयुक्तम् ? भूतसूक्ष्मादिकथनं च किमर्थमित्यत्राह **तदुभय**मिति । यथाक्रममन्वयः । अत्र पञ्चमाहुतेर्विवक्षितत्वात् योनिंजभूत-

---

तद्ब्रह्मेति तच्छब्दः पूर्वं त्वदुक्तिविषय इत्यर्थकः । तस्य सर्वत्रान्वयः । अधियज्ञादस्य पुंलिङ्गत्वात् तदन्वयायोगात् अत्रेति प्रयुक्तम् । त्वदुक्तवाक्ये इति वा तदर्थः । अधियज्ञः कथमिति प्रश्नाशय एवम्—'यो यो यां यां तनुम्' इत्युक्तरीत्याऽन्येन त्वद्भक्तभावदौर्लभ्यस्य प्रागुक्तत्वात् ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणामिति ज्ञायते । अतः अधियज्ञपदेन त्वद्देहभूतदेवतान्तरग्रहणं न भवति । न चाधियज्ञपदं यज्ञसंबन्धीत्यर्थकं सत् यज्ञफलं यष्टारं वा वक्तुमर्हति ; फलाभिसंध्यभावात् ; यष्टुश्च पुरुषशब्दोक्ततया पुनस्तदुक्त्ययोगात् । अत इन्द्रादावस्मिन् प्राकृतेऽस्मत्तुल्ये त्वद्देहे सति त्वमेवाऽऽराध्योऽधियज्ञ इति वक्तव्यम् । एवं तर्हि कथं ते साधियज्ञत्वम् । तस्य स्ववैशिष्ट्यायोगात् । त्वदन्यश्च कः कथमिति । एतदंगीकृत्य समाधास्यति एवकारप्रयोगपूर्वम्, अधियज्ञोऽहमेवात्रेति । अधियज्ञशब्दार्थो यो विशिष्टाकारः, अहमित्यत्र विवक्षितो योऽन्यो विशिष्टाकारः तयोर्भेदकल्पनया औपचारिकं साहित्यमिति समाधातुराशयः ।

1 अक्षरशब्दस्य जीवार्थकत्वे तस्य तमस इव नित्यत्वात् कथं लयः इत्यत्राह संश्लेषेति । पूर्वमुत्तरत्र च लयार्थकत्वात् श्रुतिशैलीभंगायान्यथा व्याचष्टे अथवेति । प्रवृत्तिद्वारेति । तमःकार्यस्य तस्य क्षरत्वात् अक्षरपदं जीवद्वारैव तत्रौपचारिकमिति भावः ।

2 अधिवसनादिति । आत्मनीति अधिकरणविभक्त्यर्थे अनश्चेत्यव्ययीभावसमासे अध्यात्ममिति साधु । लक्षणया तु संबध्यमानपरम् । आत्मसंबन्धि चानात्मेति भावः ।

त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः । भूतभावः मनुष्यादिभावः ; तदुद्भवकरो यो विसर्गः, 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा. ५. ९. १) इति श्रुतिसिद्धो योषित्संबन्धजः, स कर्मसंज्ञितः ; तच्चाखिलं [1]सानुबन्धम् उद्वेजनीयतया, परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते, "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति" (१९) इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४

ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः वियदादिभूतेषु वर्तमानः तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणः शब्दस्पर्शादिस्साश्रयः । विलक्षणाः साश्रयाश्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः । पुरुषश्चाधिदैवतम् अधिदैवतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतम् देवतोपरि वर्तमानः, इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिकृत्स्नदैवतोपरि वर्तमानः,

---

विषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायेणाह भूतभावो मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टशरीरयोग इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वे तस्य मनुष्यादिभावहेतुत्वे च श्रुतिं दर्शयति पञ्चम्यामिति । अत्र मूत्रमरुन्मलादिविसर्गव्यवच्छेदार्थमुक्तं भूतभावोद्भवकर इति । तदेव दर्शयति योषित्संबन्धज इति । विसर्गविशेषणसामर्थ्यादेतत् सिद्धम् । एवं कर्मसंज्ञितरेतोविसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह तच्चाखिलमिति । अत्र कर्माभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । अखिलं मनुष्यत्वमृगत्वादिजातिभेदहेतुतयाऽनेकप्रकारम् । सानुबन्धं हेतुभूतैः कर्मभिः फलभूतैश्च गर्भवासादिभिस्सहितमित्यर्थः । पञ्चाग्निविद्यायामचितस्सर्वावस्थानुयायित्वदुस्त्यजत्वगर्भजन्मादिदुःखकरत्वादेः फलितत्वात् जुगुप्सनीयतारूपा भयावहत्वरूपा चोद्वेजनीयता युक्ता ; परिहरणीयता कुतः सिध्येदित्यत्राह परिहरणीयता चेति ॥ ३ ॥

ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमित्येतत् [2]अधिदैवतेऽप्यनुषञ्जनीयम् । अधिभूतक्षरशब्दनिर्वचनानुरोधेन व्याख्याति वियदादीति । भूतशब्दस्यात्र जन्तुविषयत्वव्यवच्छेदाय वियदादिशब्दः । शब्दाद्यवस्थातद्वतोर्भोग्ययोर्द्वयोरपि क्षरशब्देन संग्रहणाय क्षरणस्वभाव इति निर्वचनम् । नश्वर इत्यर्थः । विलक्षण इति इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजातादिति वक्ष्यमाणमत्रापि द्रष्टव्यम् । एवंविधं च वैलक्षण्यं स्वासाधारणभक्तियोगप्रसन्नपरमात्मसङ्कल्पविशेषप्रसूतभोगरूपत्वात् । अस्य ज्ञातव्यताहेतुं दर्शयति विलक्षणा इति । 'क्षरो भावः' इत्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः । प्राप्याः प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्दे रूढिभ्रमव्युदासायाह अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट इति । तन्निरुक्तिः देवतोपरिवर्तमान इति । देवतोपरीति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । दैवतशब्दस्यात्र सर्वेश्वरात्

---

1 विसर्गशब्दस्वारस्यादेवमर्थवर्णनेऽपि श्रद्धां जुह्वति सोमो राजा भवतीत्युक्तं देवशरीररूपभूतभावोद्भवकरं होमादि सर्वं ग्राह्यमित्याशयेन अखिलं सानुबन्धमित्युक्तम् ।

2 अधियज्ञशब्दवत् अधिभूतादिशब्दोऽपि नाव्ययम् ।

इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजातद्विलक्षणशब्दादेर्भोक्ता पुरुषः । सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयाऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव [अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव] । अधियज्ञः यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः । अत्र इन्द्रादौ मम देहभूते आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः प्रयाति, स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावः तं याति ; तदानीं यथा मामनुसन्धत्ते, तथाविधाकारो

सङ्कोचं देवतान्तरेष्वभिव्याप्तिं चाह इन्द्रेति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षया ; किंतु भोगप्रकर्षादपीत्यभिप्रायेणेत्याह(णाह ?) इन्द्रेत्यादि पुरुष इत्यन्तम् । ननु पुरुषान्तरमिहाविवक्षितम् ; स्वात्मस्वरूपपुरुषानुसन्धानमधिकार्यन्तरस्यापि समानम् ; ततोऽत्र को विशेष इत्यत्राह सा चेति । न परिशुद्धस्वरूपमिहानुसन्धेयम् ; न चाशुद्धेऽपि हेयत्वमिह भाव्यम् ; पुरुषशब्दनिर्देशश्चात्र भावप्रधान इति भावः । अहमेवेति क इति प्रश्नस्योत्तरम् । कथमिति प्रश्नस्योत्तरत्वं तदभिप्रेतं विवृणोति अधियज्ञ इति । यज्ञे संबध्यमानोऽधियज्ञः । तत्र च सर्वेश्वरस्याऽऽराध्यतया संबन्ध इत्याह यज्ञैराराध्यतया वर्तमान इति । इन्द्रादयो हि तत्र आराध्याः श्रुताः ; तत् कथमहमेवेत्युच्यत इत्यत्रोत्तरम् अत्र देहे इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयति अत्रेन्द्रादाविति । 'अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे' इतीश्वरेणाभिधीयमानत्वात् तद्देहविषयत्वं प्रतीतम् ; स चेश्वरदेहः यज देवपूजायामिति याज्यदेवतापेक्षयज्ञप्रसङ्गादिन्द्रादिरेवेत्यभिप्रायेणोक्तम् इन्द्रादाविति । 'यां यां तनुम्' (७. २१) इति प्रागुक्तं स्मारयति मम देहभूत इति । कर्मणा क्वचिद्द्रव्यं कस्यचिद्देहो भवति ; न तथाऽत्र देहत्वं कादाचित्कमिति ज्ञापनाय देहभूत इति प्रयोगः । देहभूतकेवलेन्द्रादिव्यवच्छेदार्थम् अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टब्रह्माध्यात्मकर्माधिभूताधिदैववन्न तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । 'विष्णुस्सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा.) इति च श्रुतिः । एतेन कथमिति प्रश्नस्याप्युत्तरं दत्तम् । तद्विशिष्टस्याराध्यत्वात् । देहभृतां वरेत्यनेनाध्यात्मचिन्तानुगुणसत्त्वोत्तरदेहेन्द्रियादिमत्त्वम्, स्वस्यालौकिकेन्द्रादिदेहवत्त्वे निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवंविधाधियज्ञविज्ञानमनुष्ठानानुप्रविष्टम् ; न तु तदुपकारकमात्रम्, न चैश्वर्यार्थिमात्रविषयमिति दर्शयति इति महायज्ञेति । अकरणनिमित्तानर्हतादिपरिहाराय त्रयाणामवश्यकर्तव्यताद्योतनाय नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥ ४ ॥

प्रयाणकाले इत्यस्य प्रश्नस्य संग्रहेणोत्तरम् अन्तकाले इति श्लोकः । अतो न ज्ञानिमात्रविषय इत्यभिप्रायेणाह इदमपीति । अधियज्ञपदार्थ[वत् अर्थ ?]साधारण्यात् वक्ष्यमाणप्रकाराच्चेति भावः । अन्वयं दर्शयति अन्तकाले चेति । मद्भावं यातीत्यत्र श्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यावाप्तिभ्रमव्युदासायाह मम यो भाव इति । नन्वीश्वरस्वभावप्राप्ताव[प्या]पि कृशोदरीनीडनिहितकीटस्य तज्जातीयत्ववत् ईश्वरान्तरत्वप्रसङ्गः, त्रयाणामधिकारिणां गुणाष्टकरूपेश्वरस्वभावप्राप्त्यविशेषे अधिकारिभेदश्च न स्यादित्यत आह तदानीमिति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विवक्षिता । साम्यं च स्वरूपभेदेऽ(क)वैधर्म्ये

भवतीत्यर्थः ; यथा आदिभरतादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकारास्संभूताः ॥ ५ ॥

स्मर्तुस्स्वविषयसजातीयाकारतापादनमन्त्य[1]प्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह —

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६

अन्ते अन्तकाले यं यं वापि भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति, तं तं भावमेव मरणानन्तरमेति । अन्तिमप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते ॥ ६ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिः मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७

यस्मात् पूर्वकालाभ्यस्तविषय एवान्त्यप्रत्ययो जायते, तस्मात् सर्वेषु कालेष्वाप्रयाणादहरहर्मामनुस्मर । अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धि श्रुतिस्मृतिचोदितं

स्थिते सत्येवेति न कश्चिद्दोष इति भावः । एवं प्रश्नाः प्रत्युक्ताः; **नास्त्यत्र संशयः** इत्यनेन अभिप्रेतां प्रयोजकप्रसिद्धिं दर्शयति **यथाऽऽदिभरतादय** इति । एतेनोदाहरणेनापि तादात्म्यभ्रमो निरस्तः ; न ह्यादिभरतस्य स्मर्यमाणमृगेण तादात्म्यम् ; अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपरिग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । **तदानीं** देहवियोगकाल इत्यर्थः ॥ ५ ॥

न केवलमीश्वरविषयान्तिमप्रत्ययस्वभावोऽयमिति मन्तव्यम्, किंतु सर्वसाधारणमिदमत्राप्युक्तमिति प्रयोजकाकारो **यंयमि**ति श्लोकेनोच्यत इत्याह **स्मर्तुरि**ति । **अन्तशब्दो**ऽत्र पूर्वश्लोकाभिहितान्तकालपरः । तस्य चान्तिमप्रत्ययप्रभावज्ञापनाय **स्मरन्** इत्यनेनान्वय इति दर्शयति **अन्ते अन्तकाले** इति । वीप्सया, **वाऽपी**त्यनेन च स्मर्तव्यविषयनियमो नीचोत्तमविषयवैषम्याभावश्च दर्शितः । **तंत**मिति वीप्सया त्वसङ्कीर्णतत्तत्प्राप्तिः । अवधारणेन प्रबलपुण्यान्तरेणापि तस्या दुर्वारत्वं च विवक्षितम् । **भाव**शब्दोऽत्र स्वभावपरः । धर्मिप्रत्ययस्तु नान्तरीयकः । भावशब्दस्यात्र पदार्थपरत्वे प्रस्तुत**भाव**शब्दवैरूप्यम्, **तंतमेवै**ति साजात्यलक्षणा च । **तंतमेवै**तीत्यत्र यत्र कचन जन्मनि सर्वसाधारणतज्जातियोगमात्रव्युदासायोक्तम् **मरणानन्तर**मिति । न ह्यादिभरतमृगत्वे जन्मान्तरव्यवधानम् । 'सदा तद्भावभावितः' इत्यनेनान्तिमस्मृतिहेतुर्विवक्षित इत्याह **अन्तिमप्रत्ययश्चे**ति । **तद्भावभावितः** तद्भावनावासित इत्यर्थः । तस्मिन् भावो भावितो येनेति वा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

एवमन्तिमप्रत्ययाधीने फले, अन्तिमप्रत्यये चानवरतभावनाधीने, भवताऽपि तथाविधभावना तदनुग्राहकं कर्म च कर्तव्यमित्युच्यते **तस्मा**दिति श्लोकेन । **सर्वेषु काले**ष्वित्यनेन, 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' (छा. ८. १५. १), "प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत" (प्र. ५. १) इत्यादिश्रुतिभिश्चानुस्मृतेरविच्छेदेन **आप्रयाणा**दित्युक्तम् । **सूत्रं** च "आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम्" (४. १. १२) इति । [illegible]तिपक्षमनुसरणेऽपि आप्रयाणादिति वक्तुं शक्यमिति तद्व्युदासाभिप्रायेण बहुवचनमित्याह **अहरहरि**ति । "तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः" ( ) इत्यादिविहितैकाग्रतानुरूपसात्त्विककालेष्वित्युक्तं भवति । तथा च **सूत्रम्**, "यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्" (४. १. ११) इति ।

---

1 अन्त्येत्यत्र सर्वत्र अन्तिमेति पाठान्तरम् ।

नित्यंनैमित्तिकं च कर्म कुरु । एवमुपायेन मय्यर्पितमनोबुद्धिः **अन्तकाले च मामेव स्मरन् यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि ; नात्र संशयः ॥ ७ ॥**

एवं सामान्येन स्वप्राप्त्यावाप्तिरन्त्यप्रत्ययाधीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणामुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते ; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाऽऽह—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसा **अन्तकाले परमं** पुरुषं दिव्यं **मां वक्ष्य-**

युध्य च इति विहितस्य युद्धस्य अत्र 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इत्यादिन्यायादनुस्मृत्यङ्गत्वं सिद्धम् । तच्च युद्धमत्र प्रस्तुतत्वादुपलक्षणतयोक्तम् ; ततश्च प्रमाणसिद्धं यथास्वं(स्व ?)वर्णाश्रम(मं ?) कर्मावश्यं कर्तव्यमित्युक्तं भवतीत्यभिप्रायेणाह **अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिक**मिति । **वर्णाश्रमानुबन्धी**त्युपलक्ष्य-संग्राहकाकारः । **चोदित**मित्यनेन शमादिविधेश्चोदितव्यतिरिक्तविषयत्वं सूचितम् । **नित्यनैमित्तिक-**शब्देन फलाभिसन्धिपूर्वकर्मव्युदासः । **मय्यर्पितमनोबुद्धि**रित्यस्य उक्तार्थानुवादरूपत्वं दर्शयति **एव-**मिति । **उपायेन** । कर्मादिरूपेणेत्यर्थः । अनुस्मरणमेवात्र **मनसोऽर्पणम् ; बुद्धेरर्पणं** तु फलप्रदत्वाध्यव-सायः । प्रकरणसिद्धावान्तरव्यापारकथनम् **अन्तकाले च मामेव स्मरन्न**िति । यद्वा, अत्र **उपायेने**ति कर्मानुगृहीतानुस्मृतिरेवोच्यते । तत्फलं **मय्यर्पितमनोबुद्धि**रिति । तस्यैवार्थः **अन्तकाले च मामेव स्मरन्न**िति । पूर्वोत्तरानुवृत्ताधिकारित्रयसाधारण्यायाह **यथाभिलषितप्रकारं मा**मिति । "निस्संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससंशयान् हेतुबलान् नाध्यावसति माधवः" (भा. मो. ३५९. ७१) इत्यादिवत् **असंशय** इत्यस्यार्जुनविशेषणत्वेऽपि फलितमाह **नात्र संशय** इति । "अ-मानोनाः प्रतिषेधे" (काव्यानु) इति वचनादकारो वाऽत्र पृथगनुसन्धेयः । 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति' (छा ३. १४. ४) इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

अन्तिमप्रत्ययप्रसङ्गात् तद्धेतुतया **अनुस्मरे**त्युपासनं प्रस्तुतम् ; तत्प्रकारभेदोऽनन्तरप्रवक्तकार्थं इत्यभिप्रायेणाह **एव**मिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनोपलक्षणीयः । **अभ्यासे**त्यादिश्लोकत्रयार्थमाह **तत्रे**ति । **योग**शब्दस्य संबन्धमात्रपरत्वे नैरर्थक्यादत्र ध्यानपरत्वं वक्तुं युक्तम्, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्योभय-पदार्थप्रधानत्वात् परिग्राह्यत्वमस्ति इति तदाह **अभ्यासयोगाभ्या**मिति । **नान्यगामिने**त्येतत् नैकादि-शब्दवत् । अनन्यगामिनेत्यर्थः । **अन्यत्र** विषयान्तरे गन्तुं शीलं नास्येति **नान्यगामि** । **अभ्यासयोग-**शब्देन प्राचीनचिन्तनस्योक्तत्वात, **अनुचिन्तयन्न**ित्येतत् अन्तिमस्मृतिपरमिति प्रदर्शनाय **अन्तकाल** इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य च पुरुष एवात्र कर्म ; स च **परम**शब्देन विशेषितत्वादीश्वर एवेत्यभि-प्रायेण **मा**मिति पदद्वयम् । **दिव्य**मित्यस्य सूर्यमण्डले स्थितमिति शङ्करोक्तं निर्मूलम्, **आदित्यवर्णं तमसः परस्ता**दिति [1]वक्ष्यमाणविरुद्धं चेत्यभिप्रायेणाह **वक्ष्यमाणप्रकार**मिति । अनन्तरश्लोकद्वयेनेति शेषः ।

---

1 ननु तत् परमप्राकृतविग्रहपरमेव व्याख्यास्यते ; न तु परमपदस्थपरमिति । ऐश्वर्यार्थिना परमपदरूपस्य ध्येयता च न स्वरसा । अतः सूर्यमण्डलस्थमित्युक्तौ को दोष इति चेत्—न ; विशिष्य सूर्यमण्डलग्रहणे प्रमाणाभावात् । तद्वदेवात्राप्यप्राकृतपरत्वौचित्यात् । तत्रापि दिव्यपदस्वारस्यात्

माणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति—**आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवदैश्वर्यविशिष्टतया मत्समानाकारो भवति** । अभ्यासः **नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम्** । योगस्तु **अहरहर्योगकालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम्** ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुस्मरेत् यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

कविं **सर्वज्ञम्** पुराणम् **पुरातनम्** अनुशासितारम् **विश्वस्य प्रशासितारम्** अणोरणीयांसम् **जीवादपि सूक्ष्मतरम्** , सर्वस्य धातारम् **सर्वस्य स्रष्टारम्** , अचिन्त्यरूपम् **सकलेतरविसजातीयस्व-**

कथमैश्वर्यार्थिनोऽनपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः फलतयोच्यत इत्यत्राह **आदिभरतेति** । अन्तकाले स्मर्यमाणभोगप्रदानोपयुक्ताकारविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुषप्राप्तिः । तत्साम्यापत्तिरेव हि तत्प्राप्तितया **यंयमिति** श्लोकेनोदाहृतेति भावः । "आरम्भ(म्ब)णसंशीलनं पुनःपुनरभ्यासः" इति **वाक्यकार**वचनानुरोधेन**ाभ्यास**शब्दार्थमाह **अभ्यास** इति । **पुनः पुन**रिति वचनान्मध्येऽवश्यम्भाविभिः कैश्चित् व्यवधानं सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे**ष्विति । **सर्वेषु काले**ष्विति । न केवलं योगकाले, तदातनस्य शीलनस्य योगशब्देनोपात्तत्वादिति भावः । **आरम्भ(म्ब)णम्** आलम्बनम्; तच्चात्रो**पास्य**शब्देन व्याख्यातम् । **योग**शब्देनात्राङ्गिस्वरूपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **योगस्त्व**ति । **यथोक्ते**ति । अत्यर्थप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्रान्तदर्शी हि **कवि**रित्युच्यते ; अत्र तु **कवि**शब्दः ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शित्वपर इत्यभिप्रायेणाह **सर्वज्ञ**मिति । **पुराण**शब्देनानादित्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं **पुरातन**मिति । **अनुपूर्वः शासि**र्विविच्य ज्ञापनार्थ इत्येतावन्मात्रपरत्वव्युदासाय **विश्वस्य प्रशासितार**मित्युक्तम् । ईश्वरस्य सतोऽनुशासनमाज्ञापनमेवेति भावः । अनुशासन[स्य]कर्माकाङ्क्षायां(सनं कस्येत्याकाङ्क्षायां) **सर्वस्य धातार**मित्यत्र(तः ?) सर्वस्येति पदमाकर्षणीयम्; विशेषनिर्देशाभावाद्वा सर्वविषयत्वमित्यभिप्रायेण **विश्वस्ये**त्युक्तम् । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः" (बृ. ५. ८. ९) इत्यादिकमत्र भाव्यम् । "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्" (य. आ. ३. ३) इत्यादिषु **प्रशासन**सहपठितान्तःप्रवेशौपयिकसूक्ष्मतरत्वमत्र **अणोरणीयांस**मित्युच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं **सूक्ष्मतर**मिति । 'धाता पुरस्तात् यमुदाजहार' (पु.), 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ना.) इत्यादिषु **धातृ**शब्दस्य स्रष्टरि प्रयोगात् धातूनां चानेकार्थगर्भत्वात् **सर्वस्य स्रष्टार**मित्युक्तम् । 'विष्णुना विधृते भूमी' (यजु. आ. १. २७), 'सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञम्' (मै. उ.) इत्युक्तं सर्वाधारत्वं सर्वस्रष्टुरेवेति फलितोक्तिर्वा ।

तस्य द्योतमानार्थकत्वोक्त्या तथैवात्रापि सुवचत्वाच्च । ऐश्वर्यार्थिनः परमपदस्वरूपप्राप्त्ययोगेऽपि कवित्वादिवत् तस्य ध्येयत्वे दोषाभावाच्च ।

रूपम् , आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपम् , **तमेवंभूतमहरहरभ्यस्यमान-भक्तियुक्तयोगबलेन आरूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रुवोर्मध्ये प्राण**मावेश्य **संस्थाप्य तत्र भ्रूमध्ये दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत् ; स तमेवोपैति-तद्भावं याति, तत्समानैश्वर्यो**

उक्तप्रकारस्येश्वरस्वरूपस्य सामान्यतो दृष्टैस्तर्कैरसंभावनीयतां केचिदभिमन्येरन्निति तन्निरासपरम् **अचिन्त्य-रूप**मिति पदमित्यभिप्रायेणाह **सकलेतरविसजातीयस्वरूपमिति** । **वर्ण**योगस्य स्वरूपेणाघटनात् प्रमाणसिद्धविलक्षणविग्रहद्वारा तद्योगमाह **अप्राकृते**ति । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" (काठके. ३. ९. ७), 'यस्याऽऽदित्यो भामुपयुज्य भाति', (...), 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (मु. २. २. ११) 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' (बृ. ६. ४. १६) इत्यादिषु निरतिशयदीप्तियोगः सिद्धः । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (ना) इति श्रुतिखण्डस्यात्र निबन्धः, 'तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' (ऋ. ७. ७. १०. ११. ७ ; अष्ट. २. ७. ९), 'तमसस्तन्महिनाजायतैकम्' (अष्ट. २. ४. ९), 'यदा तमः' (श्वे. ४. १८) इत्यादिश्रुत्यन्तरोपलक्षणार्थः । तेन तमसः इति सर्वकारणभूततमोद्रव्यविवक्षा । तमसः **परस्ता**दित्यनेन फलितमप्राकृतत्वम् ; तत एव चाकर्माधीनत्वं नित्यत्वं निरवद्यत्वमित्यादि सूचितम् । एतच्छ्लोकच्छायश्च मानवः श्लोकः, "प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्" (मनु. १२. १२२) इति । अनुकूलानां हितरमणीयत्वाद्याकारेण हिरण्यवर्ण-त्वरुक्माभत्वादिव्यपदेशः । प्रतिकूलदुष्प्रेक्षत्वप्रकाशातिरेकादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः । 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' (११. १२) इत्यादि च वक्ष्यति । एतेन आदित्यशब्दस्य नित्यचैतन्यप्रकाशपरत्वं, तम-श्शब्दस्य चाज्ञानविषयत्वं परोक्तं निरस्तम् । श्लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति **तमेवंभूत**मित्यादिना । **भक्त्या युक्तो योगबलेने**ति पृथङ्निर्देशात् परोक्तप्राण[1](?) जयबलादिपृथगर्थताप्रतीतिः स्यादिति तदपाकरणाय विशिष्टैकार्थतां दर्शयितुं **भक्तियुक्तयोगबलेने**त्युक्तम् । मनसोऽचलत्वे हेतुरिदम् ; तस्य चावान्तर-व्यापारः योगपर्याययुक्त**शब्देन** विवक्षित इत्याह **आरूढसंस्कारतये**ति । **आवेश्ये**त्यनेन योगप्रकरणेषूक्तं निश्चलावस्थापनं विवक्षितमित्याह **संस्थाप्ये**ति । अत्र पुरुषध्यानस्यापि भ्रूमध्यमेव देशः, देशान्तरानभि-धानात् योगप्रकरणान्तरेषूपदेशाच्च तत्सिद्धेरिति विभाव्योक्तं **तत्र भ्रूमध्य इ**ति । तमेवंभूतं दिव्यं पुरुषम् इत्यन्वय. । **तं तमेवैति** (६) इत्यवधारणदर्शनात् स तं परं **पुरुष**मित्यत्रापि तमितीतरव्यवच्छेदपर-

---

1 प्राणजयबलेत्यत्र पाठो विमृश्यः । शांकरे भक्त्या योगबलेन च युक्त इति हि व्याख्यानम् । तेन हृदयपुण्डरीके चित्तस्थापने समाधिजसंस्काराधीनं विवक्षितम् । प्राणमावेश्येत्यादिकं पदान्तरत एव सिद्धम् । भ्रुवोर्मध्ये अभ्यस्यमानतिपदस्य योगविशेषणत्वात् भक्तियुक्तेत्यपि तद्विशे-षणमेव वक्तव्यम् । अयं शाब्दार्थवाक्यार्थो न भवति, किं तु तात्पर्यार्थः । योगबल[युक्त]शब्द विवरणमेव आरूढसंस्कारतयेत्युक्तं भवेत् । योगबलशब्दस्वरसेन युक्तशब्दस्य योगीत्यर्थो नेति ज्ञाप-नाय योग्यार्थकथनमिव । अत इह भाष्यचन्द्रिकयोः पाठो विमृश्यः । अत्र एकवृत्तकश्लोकद्वयस्यै-कवाक्यत्वौचित्यात्, स इति पदात् पूर्वभागस्य यच्छब्दघटितवाक्यान्वयौचित्याच्च तथा व्याख्या-नमकृत्वा कविमिति श्लोकं पृथक्कृत्य तत्पूर्वश्लोकेन तदन्वयवर्णनं शांकरमनुपपन्नमिति वक्तव्यम् ।

भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ **अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—**

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद् **यतयो वीतरागाः ।**
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं **संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥** ११

यत् अक्षरम् अस्थूलत्वादिगुणकं वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं **विशन्ति,** यत् **अक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं संग्रहेण ते प्रवक्ष्ये ।** अनेन **गम्यते चेतसेति** पदम् ; **तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं यथा उपास्यम् ,** तथा **संक्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥**

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणम् आस्थितो **योगधारणाम् ॥**
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति **परमां गतिम् ॥**

सर्वाणि **श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि** संयम्य **स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्य, हृदय**

मित्यभिप्रायेणाह **स तमेवोपैतीति** । 'यः प्रयाति स मद्भावं याति' (५) इति प्रक्रान्तप्रकार एवात्र विवक्षित इति दर्शयति **तद्भावं यातीति** । भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति भावः । तत्र तादात्म्यादिभ्रमं व्युदस्यति **तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थ** इति । परमसाम्यापत्तिव्यवच्छेदाय समानैश्वर्य इत्युक्तम् । एतेन **कविमित्यादिभिः** सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ऐश्वर्यप्रदत्वार्थमनुसन्धेयतयोक्ताः, न तु प्राप्यत्वार्थमिति फलितम् । एवमन्तिमकालस्मर्तव्यतया निर्दिष्ट एवाऽऽकारः प्रागपि ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ९॥

—अथ मन्दप्रयोजनोत्तर(क्त)परव्याख्याप्रतिक्षेपाय **यदक्षरमित्यादि**श्लोकत्रयस्यार्थमाह **अथेति** । **स्मरण-**शब्दोऽत्रोपासनस्यान्तिमप्रत्ययस्य च संग्राहकः, उभयोरपि स्मृतिविशेषत्वात् । "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" (काठ. ३. ९. ७.) इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरेण **वेदविदो वदन्ति** इत्यनेन सूचितवेदोक्तप्रकारकथनम् **अस्थूलत्वादिगुणकमिति** । "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" बृ. ५. ८.७) इत्यादिश्रुतिरिह विवक्षिता । **ब्रह्मचर्यम्** ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यद्वा "अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत्....अथ यन्मौनमित्याचक्षते....अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् (छा. ८. ५. १) इति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्त्यर्था या काचिदपि चर्या **ब्रह्मचर्यम्** । वीतरागा यतय एव **यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्तीत्य**त्रापि कर्तारः । एतेन फलोपाययोः प्रदर्शनम् । **पद**शब्दस्यात्र रूढार्थानुपपत्तेरुपपन्नं योगमाह **पद्यत** इति । अत्र **पद**शब्देन ज्ञानविषयत्वमुखेन उपास्यत्वादिकमभिप्रेतमित्याह **गम्यते चेतसेति** । **यत्त**च्छब्दाभिप्रेतां प्रसिद्धिमाह **निखिलेति** । **अक्षर**शब्दस्यात्र विकारादिदोषरहितपरमात्मविषयत्वात् **मत्स्वरूपमि**त्युक्तम् । स्वासाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूपपरमात्मोपासनमत्राक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ॥

सर्वद्वाराणि संयम्येत्यत्र नवद्वारप्रतीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयताद्योतनाय चाऽऽह **सर्वाणि श्रोत्रादीनी**ति । [illegible] कथं द्वारशब्दार्थतेत्यत्रोक्तं **ज्ञानद्वारभूतानी**ति । संयमनमत्र [illegible] **स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्येति** । **मनो हृदि निरुध्य** चेत्यत्र हृन्मात्रस्य ध्येयता अनुपपन्नेत्यत्रोक्तं **हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षर** इति । **हृच्छब्दो**ऽत्र तत्रस्थपुरुषलक्षकः ; अन्यथा 'मामनुस्मरन्' इत्यनन्तरोक्तिर्न घटेतेति भावः ।

कमलनिविष्टे मय्यक्षरे मनो निरुध्य, योगाख्यां धारणामाश्रितः **मय्येव निश्चलां स्थितिमास्थितः, ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन्, वाच्यं मामनुस्मरन्, आत्मनः प्राणं मूर्ध्न्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति—स** याति परमां गतिं **प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' ॥ (२०, २१) इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥**

अर्थक्रमेण बलवता दुर्बलस्य पाठक्रमस्य बाधमभिप्रेत्य **मनो हृदि निरुध्येत्यस्यानन्तरम् आश्रितो योगधारणा**मित्यादिकं व्याख्यातम् । प्रत्याहारानन्तरपठितधारणाव्यवच्छेदायाह **योगाख्यां धारणा**मिति । षष्ठीसमासात् समानाधिकरणसमासस्य ग्राह्यत्वं निषादस्थपतिन्यायसिद्धम् । धारणाशब्दाभिप्रेतमाह **मय्येव निश्चलां स्थिति**मिति । प्रणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् ब्रह्मेति व्यपदेश इत्यभिप्रायेण **मद्वाचक**मित्युक्तम् । मन्त्रस्यार्थविशेषप्रकाशनमुखेनोपकारकत्वमप्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनात् विवक्षितमित्यभिप्रायेण **वाच्यं मामनुस्मर**न्नित्युक्तम् । प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं योगाङ्गत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । यथा **कठवल्ल्याम्,** "सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥" (२. १५.) इति । अत्र नाम्ना नामिनो निर्देशः । तथा, "प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥" (मु. २. ४.) इति । तथा "आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासात् पश्येत् ब्रह्माग्निगूढवत्" (ध्यानो) इति । तथा "ओमित्येवं ध्यायथाऽऽत्मानम्" (मु. २. २. ६) इति । तथा "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये संपन्नः यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुक्त एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्, स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" (प्र. ५. ५) इति । तथा 'वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥', स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासात् देवं पश्येन्निगूढवत्" (श्वे १.१३.१४) इति । अत्रैव श्लोके, "विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम्" इति योगयाज्ञवल्क्यपाठः । तथा, "कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये शान्तिमिच्छता । यस्मिन् स लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते" इति । तथा "ओं खं ब्रह्म ओं खं पुराणम्" (बृ. ७. १. २) इति । "ओमित्येतदक्षरं ब्रह्म । अस्य पादाश्चत्वारो वेदाः । चतुष्पादिदमक्षरं परं ब्रह्म । पूर्वाऽस्य मात्रा पृथिव्यकारः" इत्यारभ्य "प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदेवत्या ; द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदेवत्या ; तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदेवत्या ; याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या" (अथर्व) इति च । अत्र अर्धमात्राधिदैवतभूतः पुरुष एवावतीर्णावस्थो द्वितीयमात्रादैवतत्वेन **विष्णु**रिति

चोक्तः । तथा "ओमिति ब्रह्म; ओमितीदं सर्वम्" (शी. ८. १) इति, "ओङ्कार एवेदं सर्वम्" (छा. २. २३. २) इति । तथा "हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतश्शिरो दक्षिणतः पादो य उत्तरतस्स ओङ्कारो य ओङ्कारस्स प्रणवो यः प्रणवस्स सर्वव्यापी यस्सर्वव्यापी सोऽनन्तो योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म" (अथ. शि. २) इति । अत्र प्रकरणादिवशात् प्रतर्दनविद्यावदन्तरितं[1] शासनमनुसन्धेयम् । मुमुक्षोरुत्क्रमणप्रकरणे च प्रणवः श्रूयते, "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते । स ओमिति वाऽऽ[2]होद्वा मीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् । तदेष श्लोकः—शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" (छा. ८. ६. ६) इति । महाभारते च महेश्वरवचनम्, "ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम्" (ह. वि. १३३. १०) इति । आह च भगवान् **याज्ञवल्क्यः**, "देवतायाः परायाश्च ह्यालम्बः प्रणवस्स्मृतः । कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै । तदाराधनसान्निध्ये प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा । धातुद्रव्यादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् । श्रद्धाभक्त्यादरार्थैश्च तस्य देवः प्रसीदति । ओङ्कारेण तथा चाऽऽत्मा ह्युपास्ते स प्रसीदति । सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् । य एवं प्रणवेनाद्यमक्षरं प्रतिपद्यते । ततोऽक्षरेण वेदेन वेद्यं ब्रह्माधिगच्छति । एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते । अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो निरामयः । तस्योङ्कारः स्मृतं नाम तेनाऽऽहूतः प्रसीदति । तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः । ब्रह्मोङ्कारविधानेन तत्त्वेन प्रतिपद्यते ।" इति ।[3] अत्र **सर्वद्वाराणि** इत्यादिश्लोकयोर्भगवद्वाक्यतया प्रसिद्धयोरुदाहरणात् मामिति निर्देशस्तद्विषयः । पुनश्चात्र हैरण्यगर्भादिसिद्धान्तेषु प्रणवार्थं प्रपञ्चयान्तेऽप्याह, "त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः । बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिरात्मेति च संज्ञितः । ज्ञानैश्वर्ये तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः । सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धस्तथैव च । त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः । भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यक्ताव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति । यच्चात्र हैरण्यगर्भकापिलापान्तरतपस्सनत्कुमारब्रह्मिष्ठपाशुपताख्येषु सिद्धान्तेष्वर्थभेदवर्णनम्, तदपि तत्तदर्थविशेषान्तरितपरमपुरुषपर्यवसानमभिप्रेत्येति मन्तव्यम् । अत एव हि विष्णुप्रतिपादकतयाऽन्तकाले स्मर्तव्यत्वेनोप-

1 अन्तरितं व्यवहितम् । रुद्रशरीरकपरमात्मविषयकमित्यर्थः ।

2 अन्तकाले वागिन्द्रियशक्तिरस्ति चेत् ओमित्याह ; न चेत्, मनसा गृह्णात इत्यर्थः ।

3 ननु गीतायां स्थितं मामित्येतत् याज्ञवल्क्यवचनेऽपि पतितमिव । तदनुसारेणित्येष ह्यादित्यवाह अत्रेति ।

एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यानुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः ;

संह्रियते, "ओङ्कारं विपुलमचिन्त्यमप्रमेयं सूक्ष्माख्यं ध्रुवमचरं च यत् पुराणम् । तद्विष्णोः पदमपि पद्मज-प्रसूतं देहान्ते मम मनसि स्थिरं करोतु" इति । प्रणवेनैवात्र भगवदर्चनमुच्यते, "तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसे(स्येत्?)तु यथाक्रमम् । आवाहनादिकं कर्म यत्र सूक्तं मया त्विह । तत् सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये । दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुरेव दिवाकरः । तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्" (भा. स) इति । तथा परमपुरुषसाक्षात्कारकारणतया चात्र प्रणवोपासन-प्रकार उच्यते, "ओंभूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्यमिति वैदिकम् । एतदुच्चार्य वै ब्रह्म परे व्योम्नि नियोजयेत् । हृदयेऽग्निश्च वायुश्च जीवो यस्समुदाहृतः । ओङ्कारपद्मनाले तु उद्धृत्योपरि योजयेत् । अप्राणाच्छून्य-भूतात्तु चेनोङ्क जीवसंज्ञितम् । जायते तु यतस्तस्मात्पुनस्तत्र निवेशयेत् । घण्टाशब्दवदोङ्कारमुपासीत समाहितः । पुरुषं निर्मलं शुभ्रं पश्येद्वै नात्र संशयः" इति । योगानुशासनसूत्रं च, "क्लेशकर्मविपाका-शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः, तस्य वाचकः प्रणवः" (१. २४, २५) इति । अतः प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं समाध्युत्क्रमणाद्यवस्थासु तेनैव भगवदनुसरणं च सिद्धम् । "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" (छा. ८. ६. ६), "ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्" (या. स्मृ. ३. १६७) इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारान्मुमुक्षोरुत्क्रमणौपयिकमिदं मूर्ध्नि प्राणाधानम् । **त्यजन् यः प्रयाती**ति । त्यक्त्वा यः प्रयातीत्यर्थः । आत्मार्थिनो ह्यात्मा गन्तव्यः ; तत्रापुनरावृत्तित्वमात्रात् परमगतित्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाह **प्रकृत्या**ति । ईदृशस्यात्मनः परमगतिशब्देन व्यपदेशो न केवलं प्रकरणवशात् ; किंत्वस्मिन्नेवाध्याये तद्विषय एवायं प्रयोगोऽप्यस्तीत्याह **यस्य सर्वे**ष्विति ॥१२॥१३॥

सङ्गत्यर्थमनुवदति **एव**मिति । अध्यायारम्भगतप्रश्नोत्तरयोस्तत्प्रसङ्गके पूर्वाध्यायान्ते चायं क्रमो न विवक्षितः, अधियज्ञान्तिमप्रत्यययोस्साधारण्येन प्रतिपादने तात्पर्यात् । इह तु प्रतिनियतार्थोपदेश-रूपत्वादुत्तरोत्तरमुत्कृष्टताप्रदर्शनायैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनः क्रमेणोक्ता इति भावः । अत्र च **एव**मिति निर्देशात् **स्वप्राप्त्यानुगुण**मिति निर्देशाच्च प्रकरणस्याधिकारित्रयविषयत्वव्यवस्थापकहेतवः प्रदर्शिताः । तथाहि—

(प्रकरणस्याधिकारित्रयपरत्वविचारः)

एवमत्र कैश्चिच्छङ्क्येत—नन्वत्र, ते **ब्रह्म तद्विदुः** (७. २९) किं **तद्ब्रह्म** (८. १) अक्षरं **ब्रह्म परमम्** (३) इति ब्रह्मशब्दस्य साक्षाद्ब्रह्मविषयत्वे को बाधः ? तस्यैव च सर्वात्मत्वादध्यात्मशब्देनापि तद्गतं सर्वं ग्रहीतुमुचितम् ; 'भूतभावोद्भवकरो विसर्गः' (८. ३) इत्यपि जगत्सृष्टिग्रहणं युक्तम् ; देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा । स चात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञः । 'अधिभूतं क्षरो भावः' (४) इति च अधि-भवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातम् । पुरुषश्चाधिदैवतमिति परब्रह्मावस्थाविशेषः, समष्टिपुरुषादिर्वा । **अधियज्ञः** सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्ण्वाख्या देवता, 'यज्ञो वै विष्णुः' (यजु. १. ४. ४) इति श्रुतेः । 'अन्तकाले

च' (५) इत्यादिश्लोकत्रयमपि मुमुक्षोरेवान्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम्; प्रश्नप्रतिवचनश्लोकानां पूर्वाध्याये प्रस्तुताधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयपरत्वेऽप्युपरितनाः श्लोकाः प्रधानतया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टज्ञानिपरा युक्ताः; अन्यथा **मामेव स्मरन्** (५) **मामेवैष्यसि** (७) इत्यादेर्बाधात्। अत एव, 'प्रयाणकाले च कथम्' (२), 'अन्तकाले च माम्' (५) इति श्लोकयोरधिकारित्रयपरत्वेऽपि तद्विवरणेऽत्र तदैकार्थ्यं ग्राह्यमित्यपि निरस्तम्। तत्रापि चाधिकारित्रयपरत्वं न प्रतीयते। न चैश्वर्यार्थिनः परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं पश्यामः। एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वेक एवाधिकारी, तद्वेद्यं चैकमेव पुनः-पुनरनूद्य विशेषतो विशदीक्रियते। न च पुनरुक्तिदोषः, अभ्यासस्य ज्ञानिप्राधान्यलिङ्गत्वात्; 'संसिद्धिं परमां गताः' (१५), 'स याति परमां गतिम्' (१३), 'तमाहुः परमां गतिम्' (२१) इत्यमीषामैकार्थ्यं च प्रतीतमपरित्याज्यम्। न च परमगन्तव्यातिरिक्ता परमसंसिद्धिः। 'तमाहुः परमां गतिम्' इति परोक्षनिर्देशश्च, 'पुरुषस्स परः पार्थ' (२२) इतिवन् स्यात्। 'परमं पुरुषं दिव्यम्' (८), 'स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (१०), 'पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' (२२) इत्यमीषां भिन्नार्थत्वकल्पनं चायुक्तम्; परैरपि च सर्वैः प्रायश एवमैककण्ठ्येन व्याख्यातम् इति—

अत्रैवं परिहारक्रमः—**अधियज्ञोऽहमेव** (४) इतिवत् अहमेव ब्रह्मेत्यनुक्तेः अध्यात्मादिवदत्र ब्रह्मशब्दार्थस्याप्यर्थान्तरत्वं तावत् प्रतीतम्। न च ब्रह्मशब्दादक्षरशब्दस्य परमात्मनि रूढ्यतिशयः, येन ततस्तद्व्याख्यानं स्यात्। 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' (१२. १) इत्यादिषु च परमात्मनोऽन्यदेवोपास्यमक्षरशब्देन प्रतीयते। "द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च। क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते। अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत्" (वि. १. २२. ५५, ५६) इत्यादिषु च अक्षरपरब्रह्मशब्दौ परिशुद्धात्मविषयौ **शारीरकभाष्ये** समर्थितौ। अतोऽत्र '**किं तद्ब्रह्म**' इत्युक्ते अहमेव ब्रह्मेत्यव्याख्यानात् स्वेतरविषयब्रह्मशब्दः परमशब्दविशेषिताक्षरशब्दानुगुण्याच्च प्रकृतेरीश्वराच्चान्यस्मिन् परिशुद्धात्मन्युपचाराद्वर्तते। पश्चाच्चायमेव 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' (२१) इति वक्ष्यते। न चासौ श्लोकः परमात्मपर इति शङ्कनीयम्, 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्', 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्' (१२. ३), 'क्षरश्चाक्षर एव च' (१५. १६) इत्यादिष्विवात्रापि **अक्षरशब्दस्य** भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रतीतेः। **संसिद्धि**शब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्यविलक्षणां समीचीनां सिद्धिं स्वरसत उपसर्गशक्त्या व्यनक्ति। अत एव **स्वभावा**दिशब्दा अधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयवस्तुविशेषपरा उक्ताः। एवं स्ववाक्यपर्यालोचनया पूर्वाध्यायप्रकृतपरामर्शेन च प्रश्नप्रतिवचनवाक्यानामधिकारित्रयविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि ग्रन्थानां यथासंभवं सर्वविषयत्वं युक्तम्। प्रक्रान्ते चाधिकारित्रये यद्वृत्तत्रयेणानूद्यमाने कैवल्यभगवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभिधानात् **अभ्यास** (८) इत्यादिकं परिशेषादैश्वर्यार्थिविषयम्। यच्चैश्वर्यार्थिनां परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं नास्तीति—तदपि न, **श्रीमद्भागवते** पुराणे भ्रुवचरिते तद्दृष्टेः, "भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्" (४ ९. ११) इत्यादिना। अतो **यथोक्त एवार्थः**। यद्यपि **ब्रह्म-पुरुष-परगत्यादिशब्दै**रिह सर्वत्र परमात्मभजनतत्प्राप्त्यादिरेव **प्रतीयते**;

अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥१४

नित्यशः माम् (मां नित्यशः?) **उद्योगप्रभृति** सततं **सर्वकालम्** अनन्यचेता यः स्मरति **अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो निरतिशयप्रियां स्मृतिं यः करोति; तस्य** नित्ययुक्तस्य **नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनः** अहं सुलभः **अहमेव प्राप्यः; न मद्भाव ऐश्वर्यादिकः; सुप्रापश्च। तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं वृणे। "[1]यमेवैष वृणुते तेन**

तथाऽपि[तावता] एकाधिकारिविषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भ्रूमध्ये प्राणावेशस्य तत्रैव परमात्मध्यानस्य च विहितत्वात्; अनन्तरं च हृदि ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात्। तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धं किं कालभेदात् व्यवस्थाप्येत, अधिकारिभेदाद्वा? तत्र न तावत् कालभेदः श्रुतः; प्रत्युत कालैक्यमेव श्रूयते। अतः परिशेषात् सिद्धोऽधिकारिभेदः। किंच 'शतं चैका च' (छा ८. ६. ६) इत्यादिभिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणं मोक्षहेतुः, अन्याभिर्निष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते, प्रयाणकाले भ्रूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया तत्तद्देशगतनाड्योत्क्रमणे प्रतीते सिध्येदधिकारिभेदः। पूर्वत्र चाध्याये, 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' (७. १६) इत्यादावयमधिकारिभेदः प्रस्तुतः; तदन्ते च 'जरामरणमोक्षाय' (७. २९), 'साधिभूताधिदैवं माम्' (७. ३०) इति श्लोकयोर्यच्छब्दावृत्त्याऽधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता; सा चात्रापि स्फुटा; 'अणोरणीयांसमनुस्मरेत् यः' (९) 'यः प्रयाति त्यजन् देहं' (१३), 'यो मां स्मरति नित्यशः' (१४) इति। एतदखिलमभिप्रेत्योक्तम् **एवमैश्वर्यार्थिन** इत्यादि।

उक्तश्चाधिकारी **अनन्यचेताः** इत्युच्यत इति परोक्तं निराकुर्वन् **अनन्यचेताः** इति श्लोकस्यार्थमाह **अथे**ति। **नित्यशः** इत्यनेनात्मानुभवादिफलान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं विवक्षितमित्याह **उद्योगप्रभृ**तीति। अन्यथा **सतत**मित्यनेन पुनरुक्तिः संकोचक्लेशो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह **सततं सर्वकाल**मिति। **अनन्यचेतः**शब्देनाभिप्रेतं स्मृतेर्भक्तिरूपापन्नत्वं दर्शयति **अत्यर्थे**ति। अनन्यचेतस्त्वादेव स्मरणस्याच्छिद्रत्वम्। उत्कण्ठनेऽपि च स्मारतिः प्रयुज्यते–"भ्रातरौ स्मरतां वीरौ" (रा. अ. १. ३) इत्यादिषु। **नित्ययुक्तस्य योगिनः** इत्युक्तानुवादः फलस्याव्यवहितत्वद्योतनाय। अत्र अहंशब्देनेश्वरस्य प्रत्यगर्थोऽभिप्रेतः। तेन तद्विशेषणभूताक्षरादिफलप्राप्तिव्यवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **अहमेवे**ति। तदेव विवृणोति **न मद्भाव** इति। भगवत्प्राप्तेः फलान्तरेभ्योऽतिशयितफलत्वात् तत्प्राप्तौ प्रयासातिरेकसंभावनाव्यवच्छेदाय **सुलभ**पदमित्यभिप्रायेणाह **सुप्रापश्चे**ति। अकृच्छ्रेण प्राप्य इत्यर्थः। 'ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' (अष्टा. ३. ३. १२६) इत्यनुशिष्यते। आश्रितवत्सलस्येश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तमित्याह **तद्वियोग**मिति। उक्तस्यातिवादमात्रत्वशङ्काव्युदासाय श्रुतिमूलतामाह **यमेवे**ति। अत्र वरणशब्देन किमुच्यते? न तावत् शेषत्वशरीरत्वाद्याकारेण स्वीकारः; तस्य नित्यसिद्धत्वात्। न च तद्विपरीतः; विरुद्धत्वादेव। न च प्राप्तिप्रदानम्; **तेन लभ्य** इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात्। न

1 **यमेवेति वाक्यानन्तरमेव मत्प्राप्तीति वाक्यं पाठ्यम्। व्याख्यानुरोधात्; औचित्याच्च।**

कम्यः' (क. २, २३; मु. ३. २. ३) इति हि श्रूयते । मत्प्राप्त्यनुगुणोपासनविपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमत्प्रियत्वादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । वक्ष्यते च "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥" (१०. १०, ११) इति ॥

अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिम् ऐश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमशाश्वतम् अस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानः **महामनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलभमाना मय्यासक्तमनसो मदाश्रया मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥**

ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तौ अपुनरावृत्तौ च हेतुमनन्तरमाह—

चान्योऽत्र प्रकारः; असंभवादित्यत्राह **मत्प्राप्त्यनुगुणेति** । [1]**विपाको**ऽत्र ध्रुवानुस्मृतिरूपस्वदर्शनसमानाकारत्वादिरूपः । तद्विरोधिनो दुष्कृतरजस्तमोरागद्वेषमोहादयः । **अत्यर्थमत्प्रियत्वं** निरतिशयभक्तित्वम् । **आदि**शब्देन, परमपदपर्यङ्कासत्तिपर्यन्तं यन्मध्येऽपेक्षितम्, तत् सर्वं विवक्षितम् । **अहमेवेति** । परमकारुणिकस्य ममैवायं भर इत्यभिप्रायः । 'तस्याहं सुलभः' इत्यादेरुक्तार्थपरत्वस्थिरीकरणायास्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतश्रुत्युपबृंहणरूपं दर्शयति **वक्ष्यते चेति** ॥ १४ ॥

इतः पूर्वं त्रयाणामधिकारिणां केचन वेद्योपादेयभेदाः प्रतिपादिताः; अतः परमधिकारौपयिकतयाऽवश्यवेद्यस्य फलस्य स्थिरास्थिरत्वलक्षणविशेषं दर्शयतीत्याह **अतः परमिति** । अत्र ज्ञानिनस्तावत् अपुनरावृत्तिरुच्यते **मामुपेत्येति** श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद्दुःखशब्दस्य निर्विशेषणस्य सङ्कोचायोगात् **निखिलेत्युक्तम्** । जन्मनश्चाशाश्वतशब्दनिर्दिष्टमस्थिरत्वं जन्माविनाभूतदेहभोगाद्यस्थिरत्वरूपमिह विवक्षितम् । **जन्मशब्दो** वाऽत्र जनिमच्छरीरपरः । **महात्मानः** इति स्तुतिमात्रादपि माहात्म्यस्यात्र संसिद्धिहेतुत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह **यत इति** । महामनस्त्वं ज्ञानिनां प्राक्प्रपञ्चितमिहानूदितं दर्शयति **यथावस्थितेत्यादिना** । अभिलषितस्य फलस्य सिद्धिव्यपदेशौचित्यात् परमशब्दस्वारस्याच्च **परमसंसिद्धिरूपं मामित्युक्तम्** । **परमसंसिद्धिरूपं** परमपुरुषार्थरूपमित्यर्थः । समीचीनसिद्धिः **संसिद्धिः** ॥ १५

अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्रतिषेध्यस्य प्रसक्तिनश्च आसन्नवर्तिन उपादातुमुचितत्वात् नश्वरफलभूतैश्वर्यार्थिनां जन्ममात्रं तन्निषेधमुखेन सूचितम्; अतस्तत्रापि हेतुरेव केवलं वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह **ऐश्वर्यगतिमिति** । **मामुपेत्य तु** इति भगवतः प्रतियोगीकरणात् आङोऽत्राभिविधिपरत्वाभि-

---

1 **वरणविवरणमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । श्रीभाष्ये ददामि बुद्धियोगमित्येतन्मात्रनिर्देशः उपलक्षणम् । टीकरतत्त्वटीकयोरत्रैव तात्पर्यम् । नमेधयेति ध्यानस्य जातस्याप्यकार्यकरत्ववचनात् ध्यानविपाकप्रभृति—पर्यङ्कारोहणपर्यन्तान्तरालिकानुग्रहः सर्वोऽपि वरणमेव । "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति" इति वाक्यमेतद्वरणमपि क्रोडीकरोति । अत्र चन्द्रिकायां द्वेषमोहादय इत्युक्तं 10, 11. श्लोके विषयप्रावण्यमिति भाष्यपदेन संगृहीतम् ।**

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः [1]पुनरावर्तिनोऽर्जुन। [2]मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥ १६॥

ब्रह्मलोकपर्यन्ताः ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः सर्वे लोकाः भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः विनाशिनः। अत ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशाद्विनाशित्वमवर्जनीयम्। मां सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात् तेषां पुनर्जन्म न विद्यते॥ १६॥

ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृतामुत्पत्तिविनाशकालव्यवस्थामाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः॥ १७॥
अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे। रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥ १८॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते। रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥ १९॥

प्रायेणाह **ब्रह्मलोके**ति। प्रकृत्याख्यभगवन्मायामहोदधौ ब्रह्माण्डैरपि यदा बुद्बुदायितम्, तदा कैव कथा तदन्तर्वर्तिनां लोकानामित्यभिप्रायेण **ब्रह्माण्डोदरवर्तिन** इत्युक्तम्। तेन परमाकाशव्यवच्छेदसिद्धिश्च। ऐश्वर्यानित्यताप्रतिपादनपरत्वायोक्तम् **भोगैश्वर्यालया** इति। भुवनशब्दसमभिव्याहृतस्य **लोक**शब्दस्य जनविषयत्वायोगात् लोकस्य गमनाभावेन पुनरावृत्तेरप्यभावात् **पुनरावर्ति**(वृत्ति)शब्देन प्रवाहतो विनाशमात्रं लक्ष्यत इत्याह **विनाशिन** इति। पुनरावर्ति(वृत्ति)शब्दस्याजहल्लक्षणावृत्तेस्तल्लोकगतपुरुषपुनरावृत्तिरेव वा द्वारम्। फलितमाह **अत** इति। **मामित्यत्र तु**शब्देन द्योतितान् अपुनरावृत्तिहेतुविशेषान् दर्शयति **मां सर्वज्ञ**मित्यादिना। असर्वज्ञमसत्यसङ्कल्पं कार्यकोटिघटितं निर्घृणं रजस्तमोमूलरागद्वेषादिनानाविकारशालिनं कञ्चन क्षुद्रदैवतं प्राप्तानां हि तदन्येन तेनैव वा पुनरावृत्तिः स्यादिति विशेषणानां तात्पर्यम्॥ १६॥

सहस्रेत्यादिश्लोकत्रयस्य पिण्डितार्थमाह **ब्रह्मलोकपर्यन्ताना**मिति। हिरण्यगर्भादिस्वातन्त्र्यसिद्धसत्यलोकादिस्थैर्यशङ्काव्युदासायाह **परमपुरुषसङ्कल्पकृता**मिति। ईश्वरस्वातन्त्र्यमेव ह्यन्यूनानतिरिक्तदिनरात्र्यादिविचित्रव्यवस्थायां कारणम्। तथा चोच्यते, "कालस्य हि च (च हि) मृत्योश्च" (भा. उ. ६७. १३), "कालचक्रं जगच्चक्रम्" (भा. उ. ६७. १२) इत्यादिभिः। एवमेवोक्तमन्यत्र, "ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत् पुनः। कृत्वा मत्स्थानि भूतानि चराणि स्थावराणि च॥"

---

1 ननु भुवनशब्दसत्त्वेऽपि लोकपदं जनपरमेवास्तु। एवञ्च पुनरावर्तिपदे अर्थक्लेशो नास्ति। पुनरावर्तित्वं पुनर्जन्मवत्त्वमेव, उत्तरार्धानुसारादिति चेत्—अवतारिकायामस्मिन्नर्थेऽपि पुनरावृत्तिशब्दस्य भाष्ये प्रयुक्तत्वात् मध्यमार्गोऽसंभवी। परं तु मधुविद्यादिनिष्ठस्य आन्तरालिकफलावसाने कर्माधीनपुनर्जन्माभावात् सर्वपुरुषपुनरावृत्त्ययोगात् देशविनाशपरतया व्याख्यानम्। नष्टस्यैव देशस्य पुनरुत्पत्त्ययोगात् विनाशमात्रविवक्षा।

2 मामित्युक्तावपि मल्लोकमिति विवक्षितमेव। 'योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम्' इति एतदध्यायान्तिमश्लोकः। गीतान्ते च 'स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्' इति वक्ष्यमाणत्वात्। उत्तरार्धस्य तात्पर्यार्थ एव भाष्ये उक्तः; वाच्यार्थस्तु पुरुषेण मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते—न लभ्यत इति। विदिर्लाभे। अतो ल्यबुक्तसमानकर्तृकत्वोपपत्तिः। अन्यथा उपेत्येतदनन्तरं स्थितस्येति शेषः।

ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः, ते ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य यदहः **तत् चतुर्युग**सहस्रावसानं विदुः ; **रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणो**ऽहरागमसमये **त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा** व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्था[1]दव्यक्तात्

(भा. मो. ३४) इत्यादि । यत्तु **मानवे,** "तद्वै युगसहस्रं तु ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥" (मनु. १. ७२) इति, तत्र य इत्येव पाठात् यथाक्रममन्वयः । [2]इह तु **सहस्रे**ति श्लोके **यत्** इत्यस्याहश्शब्देनैव ह्यन्वयो घटते । ततश्च **ते** इत्यस्य **ये** इति पदमपेक्षितम् ; तत्रापि 'ये विदुस्तेऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यन्वये प्रसङ्गरहिताहोरात्रवेदित्वोत्पादनरूपं स्तुतिपरं वाक्यं प्रस्तुतासङ्गतं स्यात् । ततश्च **येऽहोरात्रविदो जनाः, त एवं विदुरि**त्यन्वयः एवं कालव्यवस्थायां प्रामाणिकत्वप्रतिपादनपरोऽत्र स्वीकार्य इत्यभिप्रायेणाह **ये मनुष्यादी**ति । अनूद्यमानमहोरात्रवेदित्वं यथाप्रसिद्धि सर्वविषयमेव भवितुमर्हति ; तेन चतुर्मुखस्यापि मनुष्यादितुल्यता द्योतिता स्यादित्यभिप्रायेण **मनुष्यादी**त्यादिकमुक्तम् । **ब्रह्म**शब्दस्यात्र परमात्मविषयत्वभ्रमव्युदासाय **चतुर्मुख**शब्दः । तस्यैव हि सहस्रयुगप्रतिनियताहोरजनीविभागः प्रसिद्ध इति भावः । "सविशेषणौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः" इति न्यायात्, 'येऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यहोरात्रवेदितांशस्यानूदितत्वाच्च सहस्रयुगपर्यन्ततावेदनमेवात्र विधेयमित्यभिप्रायेण **तत् चतुर्युगसहस्रावसानं विदुरि**त्युक्तम् । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत् **सहस्रयुगपर्यन्तम्** । **युग**शब्दश्चात्र प्रमाणान्तरानुसाराच्चतुर्युगपरः ॥ अस्त्वेवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्था ; ततः किं प्रस्तुतस्येत्यत्रोत्तरम् **अव्यक्ता**दिति श्लोकः । तस्यार्थमाह **तत्रे**ति ।

---

1 **भाष्ये चतुर्मुखदेहावस्थादव्यक्तादित्यस्य चतुर्मुखनिद्रामयावस्थात् प्राकृतपदार्थादित्यर्थः । 'अव्यक्तादीनि भूतानि' इति श्लोक इव मूलप्रकृत्यविवक्षा । अव्यक्तात्--प्रधानात् व्यक्तयः समष्टिव्यक्तयः प्रभवन्तीति स्वरसार्थोऽत्र वक्तुं न शक्यते । ब्रह्मसृष्ट्यनन्तरमेव अहोरूपकालपरिच्छेदारम्भात् ततः प्राक्तनसृष्टौ तदीयाहरागमकालिकत्वायोगात् । तथा तन्नाशस्यापि रात्रिकालिकत्वं न भवति-महाप्रलये महदादिनाशावसरे रात्रेरेवाभावात् । व्यष्टिब्रह्मनाशानन्तरभाविप्रलये चतुर्मुखीयरात्रिकालिकत्वायोगात् । ततोऽवान्तरसृष्टिप्रलयविषयतयैव तद्योजना । ब्रह्मायुर्मध्ये एवं सर्गप्रलयौ । ब्रह्मायुरवसाने तन्नाशे स्रष्टृभावादेव लोकाभावोऽर्थसिद्ध इति गीतायामिह तदनुक्तिः । लोकविनाशमात्रे वक्तव्ये पुनरुत्पत्तिकथनं कर्मानुभवावर्ज्यत्वज्ञापनाय ।**

2 **ननु मनुस्मृताविवात्र योऽस्तु । तदर्थं यदित्यस्य ये इत्यर्थः परिभाष्यतामिति चेत्— तदाऽपि अहःपरिमाणवेदिनो ये, ते रात्रिपरिमाणवेदिनोऽपीति नार्थः । एकस्योभयज्ञानं कथमित्याशंकाया अप्रसक्तेः । ब्रह्मदिनस्य चतुर्युगसहस्रान्ततायाः अज्ञाततया यच्छब्दघटितवाक्ये तद्योगश्च । अतो मनुस्मृतौ ये अहश्च रात्रिञ्च ब्रह्मणः यथावस्थितपरिमाणं विदुः, त एवाहोरात्रविदः ; न तु मनुष्याहोरात्रमात्रविद इत्यर्थोऽपि, इहैवमुच्यते--केवलमनुष्याहोरात्रवेदनमात्रेण नाहोरात्रवित्त्वम् ; किंतु सर्ववेदन एव । तत्रापि ब्रह्मणोऽहरस्ति रात्रिश्चेति ज्ञानमात्रं नालम् । किंतु ब्रह्मणोऽहः रात्रिश्च युगसहस्रसंख्ययेति ज्ञानमपि तेषामावश्यकमिति । तत्र ये ब्रह्माहोरात्रपरिमाणमिदं विदुः, ते अहोरात्रविद इत्येतदपेक्षया उद्देश्यविधेयपरिवर्तनं प्रकृतसंगतम्, अज्ञातब्रह्मदिनादिपरिमाणज्ञापनैकफललाभादित्याशयः ।**

प्रभवन्ति । तत्रैव अव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मवश्यो भूतग्रामोऽहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनरप्यहरागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्ते ब्रह्मलोकपर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च, "पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्ते" (सु. बा. २) इत्यादिक्रमेण अव्यक्ताक्षरतमःपर्यन्तं मय्येव प्रलीयन्ते । एवं मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेः मयि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवर्जनीयमित्यैश्वर्यगतिं प्राप्तानां पुनरावृत्तिरपरिहार्या । मामुपेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥१९

अयमभिप्रायः—अत्र अव्यक्तशब्दस्तावन्न महदादिविषयः, चतुर्मुखात्प्रागेव तदुत्पत्तेः । अतश्चतुर्मुखसृज्यमात्रविषय एवासौ । प्रभवन्त इति व्यक्तयः । तत्रापि सत्यलोकादेः प्रतिकल्पं प्रलयाभावात् त्रैलोक्यान्तर्वर्तिदेहेन्द्रियादिवस्तुमात्रविषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मशरीरादेव । ततश्चात्र अव्यक्तशब्दोऽपि न मूलप्रकृतिविषयः ; अपि तु तदुपादानकब्रह्मशरीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगः सूत्रेऽप्युपपादितः, "सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्" (ब्र. १. ४. २) इति । एवंविधसृष्टिप्रलयकारणविशेषं तदनुच्छेदाच्च सृष्टिप्रलयसन्तानानुच्छेदम् अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहारम् उक्तस्यार्थस्य सर्वेष्वपि कल्पेषु अभिव्याप्तिं यथापूर्वकल्पनं च **भूतग्रामः** इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणाह **स एवायमिति** । भूतशब्दोऽत्र चिदचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपरः । सृज्यत्वसंहार्यत्वहेतुभूतमवशत्वं कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण **कर्मवश्य** इत्युक्तम् । अहरागमे इति पदं भूत्वेत्यत्राप्यनुवर्तनीयमित्यभिप्रायेण **अहरागमे भूत्वे**त्यन्वय उक्तः। इदं च नैमित्तिकप्रलयप्रतिपादनं श्रुत्यादिसिद्धप्राकृतप्रलयस्याप्युपलक्षणम् ; तेन सत्यलोकविनाशसिद्धिः ; **आब्रह्मभुवनाल्लोकाः** (१६) इति चोपक्रान्तमित्यभिप्रायेणाह **तथेति** । यद्वा [1]**रात्र्यागम**शब्द एव ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममपि शक्त्या संगृह्णातीति भावः । तदेतत् सूचितम् **वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्त** इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते, "निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" (वि. १. ३. ५) इति । **एवमहरागम**शब्दोऽपि प्रथममहः सङ्गृह्णाति । पृथिव्यादि-स्थानामेव विलये तदारब्धानां ब्रह्मलोक-ब्रह्मशरीरब्रह्माण्डादीनां का कथेत्यभिप्रायेण **पृथिवी**त्यादिश्रुतिरुदाहृता । तमोवस्थाचिदचिद्द्वयस्यैकीभावो हि परस्मिन्नेव देवे श्रूयते । अत्रापि 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः' (७. ६) इत्यादिकं ह्युच्यत इत्यभिप्रायेण **मय्येवे**त्युक्तम् । एवं 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' (श्वे. ६. १८) 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' (महो. १. १) इति क्रमेण पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि भाव्यम् । ईदृशसृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति **एवमिति** । सर्वेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् । **मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्ये**त्यनेन 'अहं कृत्स्नस्य' इति प्रागुक्तं स्मारितम् । उक्तं च **मोक्षधर्मे**ऽपि, 'नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्' (३४७. ३२) इति ॥ १७-१९ ॥

---

1 **एवंसति रात्र्यागमे इत्यस्य रात्रिप्राप्तितदवसानोत्तरमित्यर्थः । एवमहरागमइत्यत्रापि भाव्यम् । अत्र न नैर्भर्यम् । ब्रह्मणोऽन्तिमरात्रावपि कतिपयनाश एव । तदवसाने यद्योत्तिष्ठति ब्रह्मा, तदैव तदारम्भपूर्णो नचावसानम्, अथ तल्लोक-शिष्टव्यष्टिसमष्टीनामिति । चतुर्मुखनाश-प्रदर्शनत इदमनुक्तिमिद्धमित्याशयेनैव तथेत्यादिभाष्यारम्भः ।**

अथ कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह—

[1]परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः। यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥ २१॥

तस्मादव्यक्तात् **अचेतनप्रकृतिरूपात् पुरुषार्थतया** परः **उत्कृष्टो** भावोऽन्यः **ज्ञानैकाकार-**

परइत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थमाह **अथे**ति। अयमभिप्रायः—भगवन्तं प्राप्तानाम् अपुनरावृत्तिः प्रागेवोक्ता; अव्यक्तात्परत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव भवितुमर्हति, 'अपरेयमितस्त्वन्याम्' (७. ५) इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात्। वक्तव्या च कैवल्यार्थिनामवरोहाभावादपुनरावृत्तिः। अत एव तत्परमेवेदं श्लोकद्वयम् इति॥ अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृतत्वात्, अत्रापि **अव्यक्ता**दित्येव पदच्छेदः(भेदः)। तस्य चापेक्षया **पर**शब्दा**न्य**शब्दाभ्यामप्यन्वयः। तत्र च पौनरुक्त्यव्युदासायोत्कृष्टत्वाभिधानमुखेन पुरुषार्थरूपत्वपरः **पर**शब्दः। तत एव च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् **अन्य**शब्दः प्रकारान्यत्वपरः। स च प्रकारभेदश्चेतनत्वरूप एव प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह **तस्मा**दिति। **भाव**शब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची। **व्यक्तः** इति पदच्छेदो

---

1 परस्तस्मात्तु इति तुशब्दप्रयोगात् पूर्वोक्तैश्वर्यविलक्षणं फलमत्रोच्यत इति सिद्धम्। 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्तु' इति तुशब्दघटितवाक्येन एतद्विलक्षणत्वं भगवत्प्राप्तिफलस्योच्यते। अतो मध्ये इदं कैवल्यपरमिति सिद्धमेव! अत्र भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीत्येतदपि जीवपरत्व एव स्वरसम्। एवमविनश्वरत्वादेव पूर्वोक्तप्रकृतिरूपाव्यक्तापेक्षया अक्षराव्यक्तस्य वैलक्षण्यमेव अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति दर्शितम्। एवमक्षराव्यक्तव्यवहार एतद्विषय इति द्वादशपञ्चदशाध्यायवाक्यतोऽपि निरूप्यते। भाष्ये इत्यादिषु इत्यस्य येत्वक्षरमित्यादिवक्ष्यमाणवाक्ययोरादिभूतासु-मूलभूतासु श्रुतिष्वित्यर्थः। 'तमाहुः परमां गतिम्' इति तच्छब्दोक्तजीवात्मस्वरूपस्य परमगतात्वुक्त्या गतिशब्दः न मार्गपरः; नापि गन्तव्यदेशपरः, किन्तु आत्मन एव प्राप्यत्वपर इति सिद्धम्। अथ यं प्राप्येति अर्धमेकं कैवल्यानुभवस्थानपरमेव किं न स्यादिति चेत्---यदि स्थानपरता, तर्हि मम धाम-मत्स्थानं श्रीवैकुण्ठ एव तत्स्थानम्, तत् प्राप्य च न निवर्तन्ते इत्यर्थवर्णनं स्यात्। कैवल्यानुभवदशायां तस्य श्रीवैकुण्ठे स्थित्यभावात् अपुनरावृत्तकेवलजीवस्थानं मदीयवैकुण्ठ इत्यर्थो न घटत इत्याशयेन भाष्यकारैः जीवस्यैव धामशब्दवाच्यत्वं कथञ्चिदुपपादितम्। यमिति पुल्लिङ्गनिर्देशादपि पूर्वं तमित्युक्त आत्मैवाऽत्र ग्राह्यः। अथ तस्यैकस्य बहुभिरप्राप्यत्वात् निवर्तन्त इति बहुवचनं कथमिति चेत्---यमिति तत्तदात्मविवक्षया निर्वाह्यम्। परमगति—अक्षराव्यक्त-अपुनरावृत्तिरूपशब्दवाच्यस्वरूपेणावस्थितमात्मस्वरूपं यथावदनुभूयते कैवल्ये। तावता तस्य पुनरावृत्तिर्नेति कथमिति चेत्—एवं कैवल्यं प्राप्तः ततः परं नावर्तेत-पूर्ववदैश्वर्यफलकामनया किमपि न कुर्यात्। कैवल्योपरतौ भगवत्प्राप्तौ त्वरेतेति भावः। न हि तदर्थं कार्यस्य पुनरावृत्तिशब्दव्यवहार्यत्वमुचितम्। मुक्तस्यापि पुनरावृत्तिरस्ति अवतारादिति शंकायां हि पुनर्दुःखानुभवाभावादेवापुनरावृत्तिर्वक्तव्या। तथा कैवल्यं प्राप्तस्यैश्वर्यानुबुभूषाप्रयुक्तजन्माभावात् अपुनरावृत्तिरेव। एवञ्च प्रयत्नाधतमानस्तु—ततो याति परां गतिमिति ज्ञानयोगिन उक्ता परागतिः अत्रोक्ता परमा गतिश्चैकैवास्तु। ऐश्वर्यानुभवरासिक्यहेतुकर्मप्रहाणमपि जीवात्मज्ञानबलादस्ति। ब्रह्मप्राप्तस्यापुनरावृत्तिः कर्मकृतशरीराभावरूपा इतोऽतिशयिता। पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्य तु सापि पुनरुपायानुष्ठानं विनैव भवतीति तत्त्वम्। शिष्टमुपरि।

तया तस्माद्विसजातीयः, अव्यक्तः **केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः, स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः;** सनातनः **उत्पत्तिविनाशानर्हतया नित्यः यः सर्वेषु वियदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यति; सः अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः, "ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते" (१२.३) "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" (१५.१६) इत्यादिषु—तं वेदविदः परमां गतिमाहुः। अयमेव, 'यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्" (८.१३) इत्यत्र** परमगतिशब्द**निर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः। यमेवंभूतं** स्वरूपेणावस्थितं **प्राप्य न निवर्तन्ते; तन्मम** परमं धाम **परं**

न युक्तः; **अव्यक्तोऽक्षरः** इति अत्रैवाभिधानात्; दुर्ग्रहे च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह **केनचि**दिति। ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तम्; प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथासंभवं तद्व्यक्तेः, अन्यथा खपुष्पत्वप्रसङ्गादित्यत्राह **स्वसंवेद्ये**ति। प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादकानीति भावः। नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तहेतुस्मारणम् **उत्पत्तिविनाशानर्हतये**ति। **भूतशब्दो**ऽत्र महाभूतपरः, तद्विनाशेऽप्यात्मस्थितिवचनेन नित्यत्वस्यानायासलाभात्। तत्र सर्वशब्दाभिप्रायवशादेव सकारणत्वं सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह **वियदादी**ति। प्रसक्तो हि नाशो जीवे निषेध्यः; प्रसङ्गश्चात्र नश्यत्पदार्थानुप्रवेशवशात्; यथा तिलेषु दह्यमानेषु तदनुप्रविष्टं तैलमपि दह्यते। ततश्च **सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वित्यस्यैव** सामर्थ्यलब्धमुक्तं **तत्र तत्र स्थितोऽपी**ति। **यस्स सर्वेष्वित्यत्र स** इत्यस्य प्रयोजनमान्द्यादुत्तरत्रापेक्षितत्वाच्च **सोऽव्यक्तोऽक्षर** इत्यन्वय उक्तः; यद्वाऽयमध्याहारः। **उक्त** इत्यस्य कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह **ये त्वि**ति। अनयोः प्रकरणयोरक्षरशब्दस्य जीवविषयत्वं तत्रैव व्यक्तम् 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' (१५. १७) इत्यादिभेदव्यपदेशात्। अतोऽत्राप्यध्याये 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (३) 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यक्षरशब्दाभ्यां परिशुद्धजीव एव व्यपदिश्यते। **ये त्वि**त्यत्राक्षराव्यक्तशब्दयोर्द्वयोरपि 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति तदुभयनिर्देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भावः। ननु कथं वक्ष्यमाणप्रकरणस्थमत्र **उक्तः** इत्यनेनान्विततयोपादीयते? इत्थम्। तत्तत्प्रकरणोपबृंहणीयश्रुत्यभिप्रायेण तदुपादानात् 'निहताः पूर्वमेव' (गी. ११. ३३) इतिवत् स्वसङ्कल्पारोहाद्वेति। **आहुरित्यत्र** कर्त्रपेक्षायां 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' (११) इति प्रसक्तमुचितं च कर्तृविशेषमाकृष्याह **तं वेदविद** इति। 'स याति परमां गतिम्' (१३) इति सामान्यनिर्देश एतेन विशेषित इति दर्शयति **अयमेव यः प्रयाती**त्यादिना। यद्वा अत्र 'तमाहुः परमां गतिम्' इति निर्देशः 'स याति परमां गतिम्' (१३) इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापनार्थ इति भावः। तत्र **आक्षरपरमगति**शब्दयोः प्रयोगयोग्यतां दर्शयति **प्रकृती**ति। अनिवृत्तिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण **एवंभूतं स्वरूपेणावस्थित**मित्युक्तम्। **तद्धाम परमं मम** इति, संबन्धमात्रविधानस्य प्रागेव सिद्धेः स्थानस्य च स्थानिसापेक्षत्वनियमात् 'य आत्मनि तिष्ठन्' (शत. माध्य. १४ ६. ५. ३०) इत्याद्युक्तमधिष्ठेयं[1] स्थानपर्यायं(यै?)**धामशब्देन** विवक्षितमित्याह

---

1 **अधिष्ठेयस्यैव आत्मनीति स्थानतया कथनवदत्रापि नियमनविषयत्वविवक्षया धामशब्दः।**

नियमनस्थानम्। अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्थानम्; तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम्। अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणावस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः। तच्चापुनरावृत्तिरूपम्। [1]अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः; प्रकाशश्चेह ज्ञानमभिप्रेतम्; प्रकृतिसंसृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं परं धाम ॥२०॥२१

ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह—

पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यान्तस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥

'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव॥' (७.७), 'मामेभ्यः परमव्ययम्' (७.१३) इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततम्, स परः पुरुषः 'अनन्यचेतास्सततम्' (८.१४

नियमनस्थानमिति। अत्र किमपरं नियमनस्थानम्, यद्व्यवच्छेदाय **परम**शब्दः इत्यत्राह—**अचेतने**ति। अत्र **परमधाम**त्वव्यपदेशात् परिशुद्धात्मविषयत्वं सिद्धम्। ततश्चाशुद्धो जीवोऽप्यपर एव विवक्षित इत्याह—**तत्संसृष्टे**ति। यदि मुक्तोऽपि परमात्मपरतन्त्रः, तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसारगर्ते प्रक्षिप्येतेत्यत्राह **तच्चे**ति। [3]अयं भावः—अविद्यादिर्हि संसारकारणम्, न तु पारतन्त्र्यम्; अविद्यादेश्च प्रक्षयात् ईश्वरकारुण्यादीनां च स्वाभाविकत्वान्न मुक्तस्य संसारगन्ध इति। यद्वा न केवलं भगवत्प्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिरूपा, किंतु परिशुद्धजीवप्राप्तिरपि अवरोहणाभावात् तथेति भावः। **नियमनस्थान**मित्याश्रित(त्यश्रुत?)विशेषणोपादाना[नुपपत्त्य]रुचेराह **अथवे**ति। अस्तु **धाम**शब्दस्तेजःपर्यायः प्रकाशवाची, तस्य कथमत्रान्वय इत्यत्राह **प्रकाशश्चे**ति। विशेषणफलितं दर्शयति **प्रकृतिसंसृष्टा**दिति। प्रकाशपक्षे तत् परमं धाम **मम** मच्छेषभूतमिति वाक्यार्थः। यद्यपि **अपरेयम्** (७. ५) इत्यादिना प्रागेव स्वशेषत्वमुक्तम्, तथाऽपि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं तत्र प्रतीयते; इह तु मुक्तस्यापि स्वशेषत्वमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम्[4] ॥ २० ॥ २१ ॥

पुरुषस्स इति श्लोके **तु**शब्देनार्थान्तरद्योतनात्, **अनन्यया भक्त्ये**त्यस्य सामर्थ्यात्, पुरुषशब्दस्य परमात्मनि पुरिशयत्व-पूर्णत्व-पूर्वसद्भाव-पुरुदानादिभिर्निमित्तैः, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (पु.) इत्यादिप्रयोगप्राचुर्यात् **पर**शब्देन विशेषणाच्च पूर्वोक्तात्फलादधिकफलोपदेशार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानिन** इति। **विभक्तम्**। विवेचकैरिति शेषः। विलक्षणमिति वाऽर्थः। गगनाद्यन्तस्स्थितावपि गगनादेः परत्वाभावात् तत्सिद्ध्यर्थं **यस्ये**त्यादिप्रसिद्धवन्निर्देशोऽत्र पूर्वोक्तपरत्वपर इति दर्शयति **मत्त** इति। अनुवादपुरोवादयोरैकार्थ्यमिति भावः। 'यस्मात्परं नापरम्' (श्वे. ३. ९) इत्यारभ्य 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति श्रुतिस्मारणाय **येन च परेण पुरुषेणे**त्युक्तम्। भक्तेरनन्यत्वं कीदृशमित्यत्राह **अनन्यचेता** इति ॥ २२ ॥

1 नियमनस्थानपारम्यं नियमनपारम्यात्। नियमनपारम्यञ्चापुनरावृत्तिविषयकत्वात्।

2 शुद्धस्वरूपस्यापि मच्छेषत्वम्—शेषत्वैकरतित्वमिति शेषत्वलाभानन्तरमेवापुनरावृत्तिरिति ज्ञापनार्थमेव तृतीयचतुर्थपादप्रवृत्त्या कैवल्यानित्यत्वमेव स्थापितम्।

इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

अथात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह—द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुतौ श्रुता। सा चापुनरावृत्तिलक्षणा। यथा पञ्चाग्निविद्यायाम्, "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः" (छा.५.१०.१) इत्यादौ। अर्चिरादिकया गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चाम्नाता, 'स एनान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" (छा.४.१५.६) इति। न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयम्, 'तद्य इत्थं विदुः" इति गतिश्रुतिः, 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति परविद्यायाः पृथक्छ्रुतिवैयर्थ्यात्। पञ्चाग्निविद्यायां च, "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" (छा.५.९.१) इति, "रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः" (छा.५.१०.७) इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावोऽपामेव भूतान्तरसंसृष्टानाम्, आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय, "तद्य इत्थं विदुः...तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति...इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं विदुः तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरावर्तन्त इत्युक्तमिति गम्यते। आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च 'स एनान् ब्रह्म गमयती'ति ब्रह्मप्राप्तिवचनात् अचिद्वियुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्म-

---

यत्र काले त्वित्यादेः योगयुक्तो भवार्जुनेत्यन्तस्य तात्पर्यमाह अथेति। अत्र धूमादिमार्गकथनं हेयत्वार्थम्; अर्चिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थ एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः। ननु परमपुरुषार्थनिष्ठस्यैव ह्यर्चिरादिगतिः, तत् कथमत्र साधारण्यमुच्यत इत्यत्राह द्वयोरपीति। आत्मनिष्ठस्याप्यपुनरावृत्तेः(प्यनावृत्तेः) पूर्वोक्तत्वात् तस्याप्यर्चिरादिकैव गतिरिति दर्शयितुमाह सा चेति। साधारण्यापुनरावृत्त्योः श्रुतिमेव दर्शयति यथेति। अङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परिहरति नचेति। हेतुमाह येचेति। यद्यप्यङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि निर्देष्टुं युक्तम्, तथाऽप्यङ्गिना सहाङ्गस्य तुल्यत्वेन (तुल्यवत्) पृथङ्निर्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः। एतेन प्रथमषट्कोदितप्रत्यगात्मवेदनादत्रत्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः। 'तद्य इत्थं विदुः' इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथमित्यत्राह पञ्चाग्निविद्यायां चेति। 'आपः पुरुषवचसो भवन्ति' इति लिङ्गरूपतानामभिधीयमानत्वाद्भूतान्तरसंसर्गसिद्धिः। अपामेवेत्यात्मस्वरूपपरिणामव्युदासायोक्तम्। एवंविधशरीरसंबन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शनायाह पुण्यपापहेतुक इति। 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिं ... . कपूयचरणाः कपूयां योनिम्' इत्यादिवचनात्र केवलाचिद्विषयमिदं प्रकरणम्। 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्युक्तयद्वृत्तद्वयस्य तेऽर्चिषमित्येकेन तद्वृत्तेन प्रतिनिर्देशादुभयोर्गतिरविशिष्टेति ज्ञापनाय, 'तद्य इत्थं विदुः', 'तेऽर्चिषम्' इति व्यवहितमुपात्तम्। इत्थंशब्दानूदितं प्रस्तुताकारविशेषं दर्शयति विविक्ते इति। ननु 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते; तत् कथं केवलात्मोपासकस्य ब्रह्मप्रापकार्चिरादिप्राप्तिरित्यत्राह आत्म

कतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यनुसन्धेयम्; तत्क्रतुन्यायाच्च । परशेषतैकरसत्वं च "य आत्मनि तिष्ठन्....यस्यात्मा शरीरम्" (शत. माध्य. १४. ६. ५. ३०) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

याथात्म्येति । अयं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठो न केवलात्मोपासकः; अपितु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायीति भावः । अन्यथा तत्क्रतुन्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह **तत्क्रतुन्यायाच्चेति** । चकार [1]इतरेतरयोगे । यथावस्थितात्मानुसन्धानस्य परशेषतैकरसत्वानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह **य आत्मनीति** । आदिशब्देन 'पतिं विश्वस्य' (ना. ६. ११. ३), 'करणाधिपाधिपः' (श्वे. ५. ९) इत्यादिवाक्यशतं गृह्यते ।

(पञ्चाग्निविदि कैवल्यमुख्यमोक्षोभयस्थापनम्)

अत्र शारीरकभाष्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः । इह तावत् श्रुतिमूलभाष्यादिष्वन्यत्र च परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृत्वमर्चिरादिगतिश्चाविशेषेणोच्यते । तस्याश्च ब्रह्मगमयितृत्वस्य श्रुत्यादिषु इह च 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इति सिद्धत्वात् पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मप्राप्तिरस्त्येवेति स्वीकर्तव्यम् । तत्र प्राप्तौ ज्ञानिनां परमात्मा स्वविशिष्टो भोग्यः; अक्षरयाथात्म्यनिष्ठानां तु स्वस्वरूपमेव पूर्वं भोग्यम्; वस्वादिपदप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिसाधनमधुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः ईदृशपर्वक्रमप्रतिनियमश्च प्राचीनापेक्षाभेदात्, स च प्राचीनकर्मविशेषादिति 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' (७. १६) इति प्रागेव दर्शितः । न चात्र जिज्ञासोरन्य एवात्मयाथात्म्यविदिति भाष्यते, जिज्ञासुवेद्यतयोक्तस्वभावविसर्गयोः अत्र च पञ्चाग्निविद्योदाहरणात् । मध्ये च कैवल्यार्थिन एव मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणम्; अनावृत्तिश्चोक्ता । आत्मयाथात्म्याक्षरयाथात्म्यशब्दयोश्चात्र न भिन्नार्थत्वम्; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशेषः—(अक्षरयाथात्म्यविदः परमात्मशरीरभूतस्वात्मोपासकाः) ज्ञानिनस्तु स्वात्मशरीरकपरमात्मोपासका इति । अयमेव विशेषः, 'तद् य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये (छा. ५ १०. १) इति विभागनिर्देशाभिप्रेत इति **भाष्यादिषूक्तः । सारे तु,** "उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन; स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे" (४. ३. १४) इति । अत एव, 'सप्तमे प्रक्रान्तो जिज्ञासुः परमात्मप्राप्तिकामज्ञानिव्यतिरिक्तत्वादब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायी' इति न भ्रमितव्यम् । तस्य चोदारकोटिमात्रे निवेशः स्वात्मानुभवविलम्बविमुखज्ञानिव्यतिरेकात् । अर्चिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानरहितस्वात्मोपासनविषयः । इदमपि **भाष्यादिषु** व्यक्तमेवोक्तम्, "तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते, न तान्नयति; अपि तु परं ब्रह्मोपासीनान्, आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान् आतिवाहिको गणो नयति" (ब्र. ४. ३. १५) इत्यादिभिः । यत्पुनरुच्यते, "ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः" (भा. मो. ३५०) इति; तत्रापि आत्ममात्रानुभवसुखस्य अस्थिरत्वादेव च्यवनधर्मत्वमुच्यते । [2]न तावता पुनस्संसारप्रसङ्गः,

---

1 **ब्रह्मप्राप्तिवचनं तत्क्रतुन्यायश्च मिलित्वा हेतुरित्यर्थः ।**

2 **ननु ततश्च्यवनं नाम तत्पदाभावे सति तन्न्यूनभोगवत्त्वम् । अतः कैवल्याभाववत् संसारोऽपि स्यादित्यत्राह नतावतेति । न्यूनभोगाभावेऽपि च्यवनपदप्रयोगोऽस्तीति भावः ।**

'इन्द्रलोकात्परिभ्रष्टो मम गेय (लोक)परायण:। प्रमुक्तस्सर्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति' (व. पु. १३९.९८) 'प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकम्' (यजु. ६. १. १. ५) इत्यादिष्विवोत्तरोत्तरातिशयितपदप्राप्तावपि पूर्वपदभ्रंशमात्रात् च्यवनधर्मत्ववाचोयुक्तेरविरोधात्। [1]परिमितसुखानुभवविलम्बेन तदानीं निरतिशयसुखानुभवाकृष्टत्वेनापि निन्दोपपत्तेश्च। उपासनदशानुभूते परमात्मनि फलदशायां किञ्चित्कालमनुभवविच्छेदाद्वा प्राप्तभ्रंशलक्षणं च्यवनधर्मत्वम्। 'प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' (भा. मो. ३५०) इति चाव्यवहित[2]मोक्षभाक्त्वं प्रतिबुद्धस्योच्यते; न तावताऽन्यस्य मोक्षाभाव:; 'भुक्त्वा च भोगान् विपुलांस्त्वमन्ते मत्प्रसादत:। ममानुसरणं प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि॥' (वि. ५. १९. १६) [3]इतिवत् अविरोधात्। यथा च मुमुक्षोरेव कस्यचिन्मध्ये ब्रह्मकायनिषेवणसुखमुच्यते, तथाऽत्रापि स्थानविशेषे स्वात्मानुभवविलम्ब:। यथा च, "अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम्। उत्क्रामति च मार्गस्थ: शान्ती(श्शीतीभूतो) निरामय: (नैव क्वचन जायते)" इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसङ्गान्मुक्तस्य देवयानेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते—तद्वदिहापि स्वात्मानुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमव्योमाधिरोह: स्यात्। अर्चिरादिगतिश्चास्यावान्तरफलानुभवात् पश्चाद्वा, गतिमध्ये वा, दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रमसस्सायुज्यवत् विश्रममात्ररूपोऽयमवान्तरफलानुभव इत्युभयथाऽपि न विरोध:। एतेन पश्चादेवास्याप्रतीकालम्बनत्वमित्यपि निरस्तम्; मधुविद्यावदेव प्रथममपि [4]तदुपपत्ते:। स्मरन्ति च स्वात्मानुभवस्थानं मुक्तिस्थानादर्वाचीनम् "योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम्[5]। एकान्तिनस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां तत् परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरय:॥" (वि. १. ६. ३८) इति। अमृतस्थानवर्तिनां च मुक्तत्वव्यपदेशो जरामरणादिविरहात् पुनर्जन्महेतुभूतपुण्यपापविगमाच्च।

— अस्ति च परित्यक्तस्थूलदेहानामपि तत्तदुपासनविशेषाधीनमपवर्गादर्वाचीनं फलम्। तच्च **प्रकृतिलयादिशब्देन साङ्ख्या:** पठन्ति, "धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण। ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्ध:॥ वैराग्यात् प्रकृतिलय: संसारो भवति राजसाद्रागात्। ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात् तद्विपर्यास:" (सां. का. ४४, ४५) इति। 'विपर्ययादिष्यते बन्ध:' इत्यत्र च **वाचस्पतिना** व्याख्यातम्, "**विपर्ययात्** अतत्त्वज्ञानात् इष्यते बन्ध:; स च त्रिविध: प्राकृतिको वैकृतिको

1 कैवल्यस्यास्थिरत्वादेव च्यवनधर्मत्वमिति स्वपक्ष उक्त:। ये तु कैवल्यं नित्यमिति कृत्वा च्यवनधर्मत्वम् अभाविभगवदनुभवत्वं भूतभगवदनुभवनित्यविच्छेदो वेति वदन्ति, तान् प्रति तमेवार्थं किञ्चिदन्यथापरिष्कृत्य कैवल्यानित्यत्वपक्षेणाह परिमितेति। तदानीमिति किञ्चित्कालमिति च पदयोर्नैर्भर्यम्। पञ्चाग्निविद्यानिष्ठे कैवल्यावसाने योगिनाममृतं स्थानम् इत्युक्तस्थानभ्रंशोऽस्त्येव। आत्मानुभवभ्रंशे सत्येव च्यवनधर्मत्वं युक्तमिति चेत्—कैवल्यं अवसिते तस्य योगिन: समाधिनिरपेक्ष: स्वरूपदर्शनरूप आत्मानुभवो नास्तीति तद्विच्छेदोऽपि सुवच:।

2 इतराधिकारिवत् दीर्घकालविलम्बं विना। 3 योगभ्रष्टवदिति भाष्यम्।

4 तद्य इत्थं विदुरिति वाक्येन कैवल्यपूर्वभाव्युपासनस्यैव मोक्षहेतुत्वावसायात्। अत एव ब्रह्मविशेषणकजीवविशेष्यकोपासनरूपताया: भाष्यकृदिष्टत्वाच्च प्रथममेवेति भाव:।

5 प्रथमार्धमेव कैवल्यस्थान विषयम्। तस्य वैकुण्ठमित्रत्वज्ञापनायोपरितनवाक्यग्रहणम्।

दाक्षिणिकश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानात् ये प्रकृतिमुपासते ; तेषां प्राकृतिको बन्धः । यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते, "पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" इति । वैकारिको बन्धः तेषाम् ; ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीरुपासते पुरुषबुद्ध्या ; तान् प्रतीदमुच्यते ; यथा "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः । बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः" । ते खल्वमी विदेहा येषां [1]वैकृतिको बन्धः" इति । एवमव्यक्तादितत्त्वचिन्तकानामिव प्रत्यगात्मतत्त्वचिन्तकानामपि तदुचितदेशकालं ततोऽतिशयितं फलमुपपद्यते । [2]अत एव भूमविद्यायां प्रत्यगात्ममात्रोपासकस्याप्यतिवादित्वमुक्तम् । ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विश्रमादपुनरावृत्तिरिति विशेषः । अत एवाक्षरानुभवस्यान्तवत्त्वे तदर्थिनः [3]कथमैश्वर्यार्थिवत् अपवर्गाधिकार्यन्तरत्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यान्तरभोक्तव्यविभागात् आवृत्त्यनावृत्तियोग्य[4]ताभेदाच्च तद्भेदोपपत्तेः । विलम्बाक्षमाणां पुनरियं निष्ठा, 'सर्वधर्मांश्च संत्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान् । लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽव्रजं विभो' (विह. सं) इति । 'कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति' (बृ. हा. ३. ४०) इत्यादिष्वपि कैवल्यशब्देन आत्ममात्रानुभवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्यमुच्यते । एतच्चान्तरायकोटिनिविष्टत्वादादितः सावधाना[5] ज्ञानिनः परिहरन्ति ।

केचित्तु ब्रह्मानुभववैमुख्येन नित्यमात्मानुभवसुखमिच्छन्ति ; न तत्र भाष्यकारादिसंप्रदायं प्रमाणं युक्तिं वा पश्यामः । निश्शेषकर्मक्षये स्वाभाविकरूपाविर्भावेन ब्रह्मानुभवावश्यम्भावात्, कर्मशेषयोगे तु संसारप्रसङ्गाच्च । [6]जरामरणादिहेतुभूतसर्वकर्मविनाशादसंसारः, तावन्मात्रेण च मुक्तत्वव्यपदेशः । ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धककर्मणस्त्वविनाशात् तदनुभवाभाव इति चेत्—अस्त्वेवम्[7] ; एतत्कर्म परस्तादपि न नङ्क्ष्यतीत्यत्र न नियामकमस्ति इत्येषा दिक् ।

---

1 वैकृतिको बन्ध इति । एतदुपरि चोक्तं तत्र, "इष्टापूर्तेन दाक्षिणिकः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यते" इति ।

2 अत एवेति । अतिशयितफलत्वादेवेत्यर्थः । अस्य आत्मरूप प्राणोपासकस्यार्चिरादिगत्यभावः श्रीभाष्ये "विशेषश्च दर्शयति" इति सूत्रे उक्तः ।

3 ऐश्वर्यार्थिवदिति । ऐश्वर्यार्थितुल्यस्येत्यर्थः । कथमित्यत्र नेति वा पाठः । व्यतिरेकदृष्टान्तः । अपवर्गाधिकार्यन्तरत्वम्—ज्ञानिवत् अपवर्गाधिकारित्वमित्यर्थः ।

4 अनावृत्तीति । वस्वादिपदानुभव आन्तरालिकः मोक्षे क्षीयते । कैवल्यदशास्थित आत्मानुभवो मुख्यमोक्षे न क्षीयत इत्यविनाशित्वरूपानावृत्तिः ।

5 भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मयोगाद्यनुष्ठानेन ।

6 'यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः' इतीदृशाधिकारिणः ऐश्वर्यार्थानुष्ठानस्य पश्चादप्रसक्त्या तद्धेतुकर्मबन्धरहित एव कैवलः । मुक्तिसाधक सत्कर्ममात्रावशेषः ।

7 अस्त्वेवमित्यर्धांगीकारे । न हि प्रतिबन्धोद्देशनानेन किञ्चित् कर्म कृतम् । ऐश्वर्यार्थकर्म तु नास्ति । न च क्षिपाम्यजस्रमितिवत् अत्र विपरीतसंकल्पे मानम् । उत्कृष्टे योगभ्रष्टवत् पुनर्मोक्ष एव युक्तः ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

अत्र कालशब्दो मार्गस्याहरादिभूतसंवत्सरान्तकालाभिमानिदेवताभूयस्तया मार्गोपलक्षणार्थः । यस्मिन् मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं पुण्यकर्माणश्चाऽऽवृत्तिं यान्ति तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः । 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्' इति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् ॥

परप्राप्त्यादिरहितनित्यकैवल्यकल्पना । [1]सूत्रभाष्यश्रुतिस्मृत्याद्यबाधेन न सिध्यति ॥

अतोऽधिकारिभेदेन व्यवस्थाभेदमाश्रिताः । अन्यामपि गतिं प्राञ्चः प्रतीचीं प्रत्यपादयन् ।

[2]तत्रावृत्तिपरप्राप्तिवैरूप्यादेरयोगतः । अस्मदुक्तं श्रुतिस्मृत्योरनपायं रसायनम् ॥

अर्चिरादिमार्गप्रस्तावे कथमुच्यते ? **यत्र काले** इति कालविशेषो ह्युपक्रम्यत इत्यत्राह **अत्र कालशब्द** इति । शारीरके दक्षिणायनादिमृतस्यापि मोक्ष उक्तः, "अतश्चायनेऽपि दक्षिणे" (ब्र. ४. २. १९) इति । अत्र च, "शुक्लकृष्णे गती ह्येते" (२६) इति अनन्तरमेवोच्यते ; अन्यथा **अग्निर्ज्योतिरि**त्यादिना च विरुध्येत । 'नैते सृती पार्थ जानन्' (२७) इति च मार्गवाचिना शब्देनोपसंह्रियत इति भावः । **यत्र काले प्रयाता** इति व्यवहितेन संबन्धं दर्शयन्, योगिनामावृत्तिः कथमिति च शङ्कां परिहरन्, **यत्र काले** इति श्लोकस्य वाक्यार्थमाह **यस्मिन्नि**ति । अत्र **योगिनः** ज्ञानिनः, पुण्यकर्मसंबन्धिनश्च । "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" (अष्टा. १. २. ६४) [3]इत्यनुशासनात् । यद्वा **पुण्यकर्माण** इत्यध्याहृतम् । 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यस्संवत्सरम्' (छा. ५. १०. १) इत्यादिश्रुत्यनुसारेणोक्तं **संवत्सरादीनां प्रदर्शनमि**ति । एतद्द्वैशद्यमर्चिरादिपादे । तत्रैव (तदेव ?) संगृहीतं **वरदगुरुभिः**, "अर्चिरहस्सितपक्षान् उदगयनाब्दमरुदर्केन्दून् । अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीन् आतिवाहिकान् आहुः॥" (तत्त्व) इति । **अग्निर्ज्योतिरि**ति । अग्निरूपज्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानप्रथमपर्वस्थार्चिर्विवक्षा ।

1 सूत्रस्य, श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च, विशेषञ्च दर्शयति, संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्, इत्यादेः, भाष्यस्य तत्तद्व्याख्यारूपस्य, श्रुतेः भूमविद्यायां तरति शोकमात्मविदिति परमात्मज्ञानाभावे मुख्यमोक्षाभावनिबन्धन शोकदर्शिन्याः तत्रैव प्राणरूपजीवोपासनस्यापि क्षय्यफलबोधिन्याः, स्मृतेः सर्वैश्वर्यवनधर्माण इत्यादेश्च बाधः स्यात् । आदिना युक्तिपरिग्रहः । कैवल्ये स्वरूपाविर्भावदनुभवो वा, अनाविर्भूतस्य ज्ञानस्याकाल इवानुभवो वा । आद्यं न युक्तम् परंज्योतिरुपसंपत्तिं विना स्वरूपाविर्भावायोगात् निरञ्जनत्वाभावात् । अन्त्ये तस्यास्वाभाविकत्वादनित्यत्वमेवेति । एवमन्यान्यपि सूत्रादीनि ग्राह्याणि ।

2 आवृत्तीति । केवलकैवल्यार्थिनि पुरुषे शाश्वततया आवृत्तिभगवत्प्राप्त्युभयवैलक्षण्यस्य अयोगादित्यर्थः ।

3 पुण्यकर्मण्यपि, योगी प्राप्य निवर्तत इति योगिशब्दप्रयोगादिति भावः । अर्थभेदेपि शब्दसारूप्यादेकशेषः ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥

एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः [1]पुण्यकर्मसंबन्धिविषयः ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्ला गतिः **अर्चिरादिका, कृष्णा च** धूमादिका । **शुक्लयाऽनावृत्तिं याति ; कृष्णया तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते । "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति", "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" (छा. ५.१०. १-३) इति ॥ २६ ॥**

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७

अत एवाग्निज्योतिषोर्भिन्नदेवतात्वं कालाभिमानिविशेषत्वं देवतात्वं च वदन्तः [2]प्रत्युक्ताः ॥ २३-२४ ॥

पितृलोकादेरिति **आदि**शब्देन आकाशचन्द्रग्रहणम् । योगिनो धूमादिमार्गः पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यत इत्यत्राह **अत्र योगशब्द** इति । अत्र योगशब्द उपायमात्रवाची ; यद्वा संबन्धमात्रवाची ; धूमादिसामर्थ्यात्तु पुण्यकर्मस्वरूपसंबन्धिविशेषसिद्धिरिति भावः । "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" (छा. ५. १०. ३) इत्यादिका श्रुतिरत्रोपबृंहिता ॥ २५ ॥

उक्तमार्गद्वये श्रुतिप्रसिद्धिः प्रदर्श्यते **शुक्लकृष्णे** इति श्लोकेन । अत्र शुक्लपक्षकृष्णपक्षान्वयाद्वा, शुद्ध्यशुद्धिविवक्षया वा, अभिगन्तृस्वरूपस्याभिगन्तव्ये आरोपादेर्वा, गत्योः शुक्लकृष्णशब्दोपचारः । अत्राधिकृतवर्गद्वयविषयत्वगच्छन्दाभिप्रेतप्रदर्शनं **ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां** चेति । "इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते" (छा. ५. १०. ३) इत्युक्ततत्तत्कर्मनिष्ठभेदाभिप्रायेण **विविध**शब्दः । **हि**शब्देन [illegible] **श्रुता**[illegible]। **शाश्वतत्वं** प्रवाहरूपेणानाद्यनन्तत्वम् ॥ [3]व्यवस्थितत्वम्...

...(?) **नैते सृती** इति श्लोकेन । यद्यपि मार्गचिन्तनमप्युपासनवत् परमपुरुषप्राप्त्य(प्रीत्य)र्थमेव; तथाऽपि मार्गज्ञानं हि अभिगन्तुरव्याकुलगमनार्थमिति लोके सिद्धम् । अत्रापि तथोपकारः संभवन्न परित्याज्यः ;

---

1 ननु योगिशब्दः आर्तार्थार्थिरूपभक्तविषयोऽस्तु । तत्र योगत्वस्थितेरिति चेन्न—पुरुषश्चाधिदैवतमिति दैवतोपरितनफलहेतुभक्तियोगं प्रति, यथा पशुरयं स देवानामिति देवपशुभावापादकलोकप्रापकधूमादिमार्गोक्तययोगात् । अनयोर्नियत्योः प्रायिकत्वेऽपि अन्यानेकमार्गसद्भावाच्च ॥

2 शांकरे अग्निभिन्नतया ज्योतिर्ग्रहणम्, माध्वे 'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिस्ततश्चाप्यहरादिकम्' इति नारदीयोपन्यसनञ्च श्रुत्यादिविरुद्धम् । सूत्रञ्च अर्चिरादिनेति । तेनाग्न्यर्चिषोरैक्यमवगम्यते । अग्निहोत्रे च अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति विशेष्यविशेषणभावः प्रसिद्धः । उत्तरश्लोके रात्रेर्द्वितीयत्वाच्च अत्राह्नो द्वितीयत्वं युक्तम् ।

3 तत्तदुपायानुष्ठायिनां तत्त एव मार्ग इति व्यवस्था । व्यवस्थितत्वमिति पदम् उपरि श्लोकेनेत्यत्रान्वेति । न तु पूर्वम् । पूर्वश्लोकावतारिकातः प्रदर्श्यत इति पदानुषङ्गः तत्पदभ्रंशो वा । अन्यथा श्लोकेनेति तृतीयान्तमपि नान्वेति ।

एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति ; अपि तु स्वेनैव देवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरर्चिरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानं च यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
[1]अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपवेदाभ्यास-यज्ञ-तपो-दानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत् फलं निर्दिष्टम्, इदम् अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत् सर्वमत्येति एतद्वेदनसुखातिरेकेण तत् सर्वं तृणवन्मन्यते। योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्यं परम् आद्यं स्थानमुपैति ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तत्प्रसादादेव हि तत्सिद्धिरपीत्यभिप्रायेणाह एताविति । कश्चनेति । कश्चिदपीत्यर्थः । न मुह्यति— 'तत्प्रकाशितद्वारः' (ब्र. ४. २. १३) इत्यादिप्रकारेण स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेयमार्गप्रहाणार्थमित्यभिप्रायेणाह अपि त्विति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य तस्मादिति हेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यासङ्गतत्वात् योगशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषयः ; तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तनरूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति ॥ २७ ॥

इदं विदित्वेति सामान्यतो निर्देशादविशेषाच्चैकप्रकरणभूताध्यायद्वयार्थो गृह्यत इत्यभिप्रायेणाह अथेति । वेदेष्वित्यपि यज्ञादिवत् फलकारणतयोपादानम् ; न तु प्रतिपादकतया ; तदा यज्ञादिफलव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वापातात् । वेदाभ्यासस्य च दुरितक्षयादिफलप्रदत्वं श्रुत्यादिसिद्धम् । यज्ञादिफलानां प्रतिपादकतयोपादाने च प्रस्तुताध्यायद्वयार्थस्यापि वेदार्थत्वात् ततोऽपि सङ्कोचः स्यात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य वेदाभ्यासेत्युक्तम् । दाने चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वप्रदर्शनाय प्रभृतिशब्दः । पुण्यफलमित्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यज्ञादीनामेव सामान्यतो निर्देशः फलस्य श्लाघ्यताप्रदर्शनार्थं इत्यभिप्रायेण यज्ञादिविशेष्यतया पुण्येष्वित्युक्तम् । अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यमिति । सप्तमारम्भे हि भगवन्माहात्म्यं प्रक्रान्तम् ; तदनुबन्धादन्यत्सर्वमुक्तमिति भावः । परं स्थानमुपैतीति योगानुष्ठानसाध्यस्य साक्षात्फलस्य पृथगुच्यमानत्वात् तद्विषयत्वे पौनरुक्त्यात्, अधिकपुण्यफलप्राप्तिविवक्षायां लक्षितलक्षणापातात्, संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापि लक्षयितव्यत्वात् तत्सर्वमत्येतीत्येतत् तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम् । अतिशयितफलवेदनं हि "मनःप्रीतिरनायासात्" इत्यादिन्यायेन फलान्तरवैतृष्ण्यहेतुरित्यभिप्रायेणाह एतद्वेदनेति । भगवन्माहात्म्य-

---

1 अक्षरपरब्रह्मेत्यनेन अक्षरं ब्रह्म परमंमित्येतत् प्रत्यभिज्ञाप्यते । कैवल्यैश्वर्ययोर् हेयत्वात् ज्ञान्युपासनस्योपरिविस्तरात् एतदध्यायः परिशेषात् मुक्तिपर्यवसायि-अक्षरध्यानप्रधानो भवतीति भावः ।

अथ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः। इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यम्, ज्ञानिनां विशेषं च विशोध्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १

इदं तु गुह्यतमं भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं विज्ञानसहितम् **उपासनगतविशेषज्ञान-**

ज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे प्रागुक्तज्ञानविशेषरूपद्वारप्रदर्शनं **योगी** इत्यनेन क्रियत इत्यभिप्रायेण **ज्ञानी च भूत्वे**त्युक्तम् । परत्वं देशकालयोगादिभिः, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वे. ३. ८), 'तदक्षरे परमे व्योमन्' (ना.), 'दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्' (भा. मौ. ५. ३२), 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' (भा. मो. १९८. ६) इत्यादेः । **आद्यम्** अनादिमित्यर्थः । "आदौ भवं कारणं ब्रह्म ' इति परोक्तं तु स्थानशब्दवैघट्यादयुक्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ अथ नवमः

"स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥" (१३) इति **संग्रह**श्लोकमपि व्याकुर्वन् तदनुसारेणाष्टमनवमयोस्सङ्गतिं च दर्शयति **उपासके**त्यादिना । **विशेषाः** ज्ञातव्योपादेयभेदाः । परमपुरुषमाहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात् तत्प्रभाव-विशोधनमात्रमत्रोपासनतत्फलानुप्रविष्टतया क्रियते ; अध्यायप्रधानार्थस्तूपासनस्वरूपनिष्कर्ष इत्यभि-प्रायेण **विशोध्ये**ति विच्छिद्य **भक्तिरूपस्ये**त्यादि पृथगुक्तम् । भजनोपासनशब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये प्रकरणान्तरेषु च समानविषयतयैव प्रयोगवशात् श्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृत-मित्यभिप्रायेण **भक्तिरूपस्योपासनस्ये**त्युक्तम् ।

अत्र **इदं तु ते गुह्यतम**मिति ज्ञानस्योपक्रान्तत्वात्, **मन्मना भवे**ति चोपसंह्रियमाणत्वात्, मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाभ्यस्यमानत्वात्, प्रत्यक्षरूपत्वनिरतिशयप्रियत्वकीर्तनयजननमस्काररूपत्वा-दीनां चापूर्वाणां भक्तिस्वरूपानुप्रवेशिनां प्रकाराणां प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वरूपतस्साध्यतया निरतिशय-फलप्रतिपादनात्, **राजविद्ये**त्यादिना प्रशंसारूपार्थवाददर्शनाच्चात्रोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गैः भक्ति-स्वरूपनिष्कर्षोऽध्यायस्य तात्पर्यम् ; तदन्विततयाऽन्यदत्रोच्यत इत्यभिप्रायः। **इदं तु ते** इति। अत्र वक्ष्य-माणमेव बुद्धिस्थतया **इद**मिति निर्दिष्टम् । "एष तु वा अतिवदति" (छा. ८. १६. १) इति प्राण-विदपेक्षया सत्यविदोऽधिकत्ववत्, **तु**शब्देन कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामप्यस्याधिक्यं विवक्षितम् । तयोर्हि गुह्यत्वं गुह्यतरत्वं च ; इदं तु गुह्यतमम्। इदं च शुश्रूषातिशयोत्थापनार्थं गोपनाधिक्यशिक्षणार्थं चोक्तम्। उपबृंहणीयवेदान्तवाक्येष्विवात्रापि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाणविशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय **भक्तिरूपमुपासना-ख्यमि**त्युक्तम् । **उपासनगतविशेषज्ञानसहित**मिति [1]पूर्वोक्तविज्ञानादन्यत्यविज्ञानस्य भेदः ; तद्धि

---

1 **पूर्वेति । सप्तमद्वितीयश्लोकेत्यर्थः ।**

सहितम्, अनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि—**मद्विषयं सकलेतरविसजातीयमपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा, एवमेव संभवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः।** यत् **ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्ष्यसे ॥ १ ॥**

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्। प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २

राजविद्या **विद्यानां राजा,** राजगुह्यं **गुह्यानां राजा।** [1]**राज्ञां विद्येति वा राजविद्या। राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः। महामनसामियं विद्येत्यर्थः। महामनस एव हि गोप-**

उपास्यादिविशेषज्ञानम्। **उपासनगतविशेषः** उपासनप्रकारः। प्रस्तुतौपयिकमनसूयुत्वप्रकारं दर्शयति **मद्विषय**मिति। गुणेषु दोषाविष्करणचित्तवृत्तिविशेषो ह्यसूया; तद्विपर्ययश्च गुणेषु गुणाध्यवसाय एव हीति भावः। एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागेन शिष्यशिक्षणं कृतम्। स्मरन्ति च विद्याया वचनम्, "असूयकाय मां मा दाः" (भा. मो. ३२८. ४९) इत्यादि। वक्ष्यति च 'इदं ते नातपस्काय' इत्यारभ्य, 'न च मां योऽभ्यसूयति' (१८. ६७) इति। **प्रवक्ष्यामि**। कृत्स्नं लघु व्यक्तं च वक्ष्यामीत्यर्थः। **यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वे**ति। न ह्यनुष्ठेयज्ञानमात्रादनुष्ठानफलम्; अत उपासनस्वरूपं ज्ञात्वा तदनुष्ठानद्वारा मोक्ष्यस इत्युच्यत इति भावः। कर्मादिभिर्हि भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपापनिरसनम्; भक्त्या तु भगवत्प्राप्तिविरोधिसमस्तपापनिरसनं हि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण **मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभा**दित्युक्तम्। **अशुभ**शब्दस्यात्र स्वर्गादिपरपर्यायव्यामोहननिरयहेतुभूतपुण्यशब्दाभिलप्यपापविषयत्वमपि **सर्वस्मा**दित्यनेन विवक्षितम् ॥ १ ॥

उपायान्तरेभ्योऽस्योपायस्यातिशयं दर्शयति **राजविद्ये**ति। **राज**शब्दस्यात्र क्षत्रियविषयत्वे 'विशेषविधिः शेषनिषेधं गमयति' इति न्यायात् ब्राह्मणादेरनधिकारप्रसङ्गात् राज्ञां विद्येति विग्रहमनादृत्याह **विद्यानां राजा...गुह्यानां राजे**ति। समानाधिकरणसमासफलमनुरुध्येदमुक्तम्; शब्दार्थस्तु राजभूता विद्येति। राजदन्तादिषु वा पाठो द्रष्टव्यः। **पवित्रमिदमुत्तम**मित्युत्तमशब्दसमानन्यायतया **राज**शब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची। एवमप्रसिद्धार्थक्लेशमसहमान आह **राज्ञां विद्ये**ति। ब्राह्मणादेरधिकारनिषेधपरत्वशङ्कापरिहारायोपचारनिमित्तं गुणं दर्शयति **राजानो हीति**। फलितमाह **महामनसा**मिति। अजहल्लक्षणा वा गौणी वा वृत्तिरिह विवक्षिता। अन्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः। **राजगुह्य**मित्यस्यापि सप्रयोजनस्यायौपचारिकार्थत्वं दर्शयति**महामनस एव ही**ति। उपायविरोधिनिवर्तक[2]कतिपयनिवर्तकव्यवच्छे-

1 क्षितिहेतोर्विष्णोः स्वानुप्रविष्टेषु स्थितिहेतुषु राजस्वादरः। उभयो राजवंश्यत्वात् स्वकुलगौरवादपि। भक्तश्च राजवंश्यस्तथा इति च वक्ष्यति। इमं विवस्वते योगमित्यादि च राजविषयं प्राक्। उपनिषत्सु च राजानो विप्राज्ञातविद्यानिष्ठाः कैकयादयः प्रसिद्धाः। अतो राज्ञां विद्येति असूयां विना सहृदयतया व्याख्यातम्। अन्योपलक्षणत्वं त्विष्टम्।

2 उपायविरोधिनिवर्तकव्यवच्छेदेन प्राप्तिविरोधिनिवर्तकत्वं प्राप्तिविरोधिषु कतिपयानिवर्तकत्वव्यवच्छेदश्चोत्तमपदसहितपवित्रपदविवक्षितम्।

नीयगोपनकुशला इति तेषामेव गुह्यम् । इदमुत्तमं पवित्रं **मत्प्राप्तिविरोध्यशेषकल्मषापहम् ।** प्रत्यक्षावगमम् । **अवगम्यत इत्यवगमः-विषयः ; प्रत्यक्षभूतोऽ**वगमः **विषयो यस्य ज्ञानस्य तत् प्रत्यक्षावगमम् । भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽहं तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः । अथापि** धर्म्यं **धर्मादनपेतम् । धर्मत्वं हि निश्श्रेयससाधनत्वम् । स्वरूपेणैवात्यर्थप्रियत्वेन तदानीमेव मद्दर्शनापादनतया च स्वयं निश्श्रेयसरूपमपि निरतिशयनिश्श्रेयसरूपात्यन्तिकमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः । अत एव** सुसुखं कर्तुं **सुसुखोपादानम् । अत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम् ।** अव्ययम् **अक्षयम् ; मत्प्राप्तिं साधयित्वाऽपि स्वयं न क्षीयते । एवंरूपमुपासनं कुर्वतो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किंचित् कृतं मयाऽस्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥**

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३

अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य

दार्थमुत्तमशब्दविशेषितपवित्रशब्दविवक्षितमाह **मत्प्राप्तीति** । **प्रत्यक्षावगम**मित्यत्र प्रत्यक्षरूपज्ञानपरत्वे नपुंसकत्वायोगात्, ज्ञानस्यैव विशेष्यस्य ज्ञानमेव विशेषणीकृत्य बहुव्रीह्ययोगाच्च कर्मणि व्युत्पत्त्या बहुव्रीहित्वं घटयति **अवगम्यत** इत्यादिना । नन्विदमयुक्तम्, उपासनस्य स्मृतिसन्ततिरूपत्वात्, उपास्यस्य चाप्रत्यक्षत्वश्रुतेः, प्रत्यक्षस्य तु विषयान्तरस्य भक्तावनन्वयादित्यत्राह **भक्तिरूपेणे**ति । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' (गी. ११. ५४) इत्यादिकमिह भाव्यम् । **तदानीमेवे**त्यासत्तिवशादुक्तम् । स्वयं फलभूतानां हि फलान्तरसाधनत्वरूपं धर्मत्वं दुर्लभमित्यभिप्रायेणाह **अथापि धर्म्य**मिति । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" (अष्टा. ४. ४. ९२) इति सूत्रानुसारेण धर्म्यशब्दं निर्वक्ति **धर्मा**दिति । अभिप्रेतं विवृणोति **धर्मत्वं ही**त्यादिना । प्रीतिपर्यायधृतिवाचके धातौ करणविवक्षया व्युत्पन्नो ह्ययं धर्मशब्द इति भावः । उक्तं चाभियुक्तैः, "धर्म इत्युपसंहार्ये यच्छ्रेयस्करभाषणम् । तत् धर्मपदवाच्यार्थनिरूपणविवक्षया" इत्यादि । श्रेयसोऽत्रावच्छेदकाभावात् "मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्श्रेयसामृतम्" (नाम. १. धी. ४६) इति नैघण्टुकपाठाच्च **निरतिशये**त्यादिकमुक्तम् । **अत एवे**ति । स्वरूपतस्साध्यतश्च पुरुषार्थरूपत्वादित्यर्थः । **कर्तुं सुसुखं** करणे सुसुखमित्यर्थः । सुसुखमित्यस्य तुमुनन्तक्रियाकर्मीभावभ्रमव्युदासायाह **सुसुखोपादान**मिति । उपसर्गसुखशब्दयोरत्राभिप्रेतमाह **अत्यर्थे**ति । स्वरूपतो विषयतश्चात्यर्थानुकूलत्वात् सुखेनानुष्ठेयमित्यर्थः । फलविनाश्यं हि सर्वमन्यत्कर्म ; इदं तु सुकरमपि फलेनापि न क्षीयते ; अपवर्गरूपं फलमप्येतस्य नालमित्यतिशयपरो**ऽव्यय**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **अक्षय**मिति । तद् विवृणोति **मत्प्राप्ति**मिति । तर्हि किमन्यदधिकं साध्यमिति शङ्कायामभिप्रेतमाह **एवंरूप**मिति ॥ २ ॥

उक्तप्रकाराश्रद्धेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो न सिध्यतीति दर्शयन्, स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयसुखरूपस्य सर्वैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन्, 'नान्यः पन्था अयनाय' (पु.) इत्यादिकमुपबृंहयति **अश्रद्दधाना** इति श्लोकेन । **अस्येति** पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्श इत्याह **निरतिशये**त्यादिना । **धर्मस्ये**ति

परमनिश्श्रेयसरूपमत्प्राप्तिसाधनस्यान्वयस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्दधानाः विश्वासपूर्वकत्वरारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते । अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शृणु तावत् प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानम्—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५

इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत् अव्यक्तमूर्तिना अप्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्यामिणा, ततम् अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन व्याप्तमित्यर्थः । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्...यं पृथिवी न वेद' (बृ.५.७.३), 'य आत्मनि तिष्ठन्....यमात्मा न वेद (बृ. मा. ५.७.२२) इति चेतनाचेतनवस्तुजातैरदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्तत्र

संबन्धसामान्यविषयायाः षष्ठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह **उपादानयोग्यदशां प्राप्येति** । यद्वा श्रद्धानिषेधस्तत्प्रसङ्गे सति हीत्यभिप्रायः । कारणनिवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तत्वप्रदर्शनायोक्तं **विश्वासपूर्वकत्वरारहिता** इति । **मृत्युरूप** इति बाधकस्वरूप इत्यर्थः । अथवा मरणगर्भत्वादेव **मृत्युरूपता** । **निवर्तन्ते** इत्यत्र प्रतिनिवृत्तिविवक्षायामवधिसाकाङ्क्षत्वात् अत्र च तन्निर्देशाभावात्, **मामप्राप्ये**ति पृथङ्निर्दिष्टत्वेन परमपुरुषस्याप्यवधित्वकल्पनायोगात्, संसारवर्त्मनीति सप्तम्याः स्वरसत आधेयसाकङ्क्षत्वात्, उपसर्गाणां चानेकार्थत्वात् **नितरां वर्तन्त** इत्युक्तम् । स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थं सुकरं चोपासनं ज्ञात्वाऽपि परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थतारतम्यविदोऽपि निरतिशयापुरुषार्थमयं संसारमादरेण सेवन्त इति विस्मयाविद्धस्येश्वरस्य इदं वचनमित्यभिप्रायेणाह **अहो** इति । आश्चर्यतमो दुष्कर्मप्रभाव इत्यभिप्रायेणाह **महदिदमाश्चर्य**मिति । अश्रद्धाहेतव आन्तरशत्रवोऽपि त्वया निराकार्या इति **परन्तपे**ति संबुद्धेर्भावः ॥ ३ ॥

एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकस्य माहात्म्यमुक्तम्; अथ प्राप्यमाहात्म्यद्वाराऽपि तदेव स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह **शृणु तावदि**ति । **इदं सर्व**मिति निर्देशः प्रमाणसिद्धसमस्तवस्तुपर इत्यभिप्रायेण **इदं चेतनाचेतनात्मक**मित्युक्तम् । **अव्यक्तमूर्तिने**त्यस्य विग्रहविषयत्वेऽत्रानुपयोगात् स्वरूपविषयोऽयमौपचारिकः प्रयोग इति दर्शयितुम् **अप्रकाशितस्वरूपेणे**त्युक्तम् । आकाश[ादि]वत् सन्निधिमात्ररूपव्याप्तिव्युदासाय बहुप्रमाणसिद्धो व्याप्तिप्रकारो **मये**त्यनेनाभिप्रेत इत्याह **अन्तर्यामिणे**ति । उक्तप्रकाराया व्याप्तेः प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति **अस्येति** । अत्र धारणमनन्तरग्रन्थसिद्धम् । अत एव नियमनमप्यर्थसिद्धम् । धारणं हि प्रशासनाधीनं श्रूयते । शेषित्वं तु प्रागुक्तम्, शरीरित्वेनार्थसिद्धं च । अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं श्रुतौ दर्शयति **यथे**ति । पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्तसर्वाचेतनोपलक्षणार्थम् । उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् **मत्स्थानी**त्यनेन जगतः पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभि-

व्याप्तिरुक्ता । **ततो** मत्स्थानि सर्वभूतानि **सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि स्थितानि** । **तत्रैव ब्राह्मणे, 'यस्य पृथिवी शरीरं....यः पृथिवीमन्तरो यमयति, यस्यात्मा शरीरं....य आत्मानमन्तरो यमयती'ति शरीरत्वेन नियाम्यत्वप्रतिपादनात् तदायत्ते स्थितिनियमने प्रतिपादिते; शेषित्वं च** । न चाहं तेष्ववस्थितः—**अहं तु न तदायत्तस्थितिः; मत्स्थितौ तैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः** । न च मत्स्थानि भूतानि—**न घटादीनां जलादेरिव मम धारकत्वम्** । **कथम्? मत्सङ्कल्पेन** । पश्य ममैश्वरं योगम् **अन्यत्र कुत्रचिदसंभावनीयं मदसाधारणमाश्चर्यं योगं पश्य** । **कोऽसौ** योगः? भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः । **सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहम्; न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः** । **ममात्मैव भूतभावनः—मम मनोमयस्सङ्कल्प एव भूतानां** भावयिता **धार-**

प्रायेणाह **तत** इति । श्रीविश्वरूपादिषु विग्रहाश्रितत्वमपि सर्वस्योच्यते; अत्र तु स्वरूपनिष्ठतेत्यपौनरुक्त्याय **मय्यन्तर्यामिणी**त्युक्तम् । अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्त्या सहाधीततामाह (ततां दर्शयितुमाह) **तत्रैवे**ति । **स्थितिनियमने** स्थितिप्रवृत्ती इत्यर्थः । शरीरशरीरित्ववचनात् धृतिः शेषित्वं च तत्रार्थसिद्धे इत्यभिप्रायेणाह **शेषित्वं चे**ति । 'मया ततमिदं सर्वम्' इत्यभिधायैव, 'न चाहं तेष्ववस्थितः' इति वचनं व्याहतम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं चेत्यत्राह **अहं त्वि**ति । **मत्स्थानि सर्वभूतानी**ति प्रस्तुतप्रकारा स्थितिरत्र निषिध्यते । 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इत्यत्र, 'स्वे महिम्नि' (छा. ७. २४. १) इति हि श्रूयत इति भावः । उक्तं विवृणोति **मत्स्थता**विति । **न कश्चि**दिति—स्वरूपतः सङ्कल्पादृष्टादिना वेति भावः । **मत्स्थानि, न च मत्स्थानी**त्येतत् व्याहतमित्यत्राह **न घटादीना**मिति । मूर्तं हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिघातिना संयोगेन धारयति; न तथाऽत्रेति भावः । लोकदृष्टविपरीतं न संभवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते **कथ**मिति । शरीरशरीरिणोरिव संभवमभिप्रेत्याह **मत्सङ्कल्पेने**ति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं हि विहितम्; अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध इति भावः । **ऐश्वर**मित्यनेनानन्यसाधारणत्वं फलितम्, **पश्ये**त्यनेन च आश्चर्यता द्योतितेत्यभिप्रायेणाह **अन्यत्रे**ति । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" (नाम. ३. ना. १०९) इति पाठात् सङ्कल्परूपं ध्यानमिह **योगः**, युज्यमानस्वभावादिर्वा । **पश्य मे योग**मित्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति तदाकाङ्क्षां दर्शयति **कोऽसा**विति । **भूतभृन्न च भूतस्थः** इत्यत्रार्थौचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा **भूतभावनः** इतिवत् **ममात्मेति** निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलितकथनं **सर्वेषां भूतानां भर्ताऽह**मित्यादि । आत्मेति विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यानयात् तदतिरिक्तसहकारिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह **ममात्मैवे**ति । **ममात्मे**ति व्यधिकरणनिर्देशस्वारस्यसिद्धमात्मशब्दार्थमाह **मम मनोमयस्सङ्कल्प** इति । एतेन देहादिसङ्घातेऽहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्ध्यनुसारेण ममात्मेति व्यपदेश इति **शङ्करोक्तं** प्रत्युक्तम् । सङ्कल्प एव मनःकार्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो मनःप्रतिपादकेन आत्मशब्देनात्र व्यपदिष्टः । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्परूपमनःपर एव, 'मनसैव जगत्सृष्टिम्' (वि. ५. २२. १५), 'मनोऽकुरुत स्यामिति' (बृ. १. २. १) इत्यादेः । तदर्थ[ता?]ज्ञापनाय तु **मनोमयशब्दः** । धारणनियमनयोरेव

यिता नियन्ता च ॥ ४ ॥ ५ ॥

सर्वस्यास्य स्वसङ्कल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह—

[1]यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्। तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

यथा आकाशे अनालम्बने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति ; स तु वायुर्निरालम्ब नो मदायत्तस्थितिरित्यवश्याभ्युपगमनीयः (मयैव धृत इति विज्ञायते)—एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय । यथाऽऽहुर्वेदविदः, "मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विभङ्गो गतिरुष्णरश्मेर्विष्णोर्विचित्राः

प्रकृतत्वात्, अनन्तरश्लोके च निर्दिश्यमानत्वात्, सृष्टेश्च ततोऽप्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वादत्र **भूतभावनः** इत्येतत् सत्तातादर्थ्यान्यनियमनाद्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह **धारयिता नियन्ता** चेति । अथवा **भूतभृन्न च भूतस्थ** इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यथाऽऽकाशस्थित इति श्लोके स्वस्मिन् सर्वभूतस्थितेः आकाशे वायुस्थितिर्दृष्टान्त इति केचिदाहुः ; तदयुक्तम् ; आकाशस्य वाय्वपेक्षया नियमनधारणयोरभावात् , तथाविधस्थितेरिह प्रकृतत्वेन तन्निदर्शनार्थत्वस्यैवौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह **सर्वस्येति** । **आकाशस्थितः सर्वत्रग** इत्याभ्यामीश्वरैकधार्यत्वं तदेकप्रेर्यत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **यथाऽऽकाशेऽनालम्बन** इति । महत्त्वं चान्याशक्यत्वाद्योक्तम् । अभिप्रेतं निदर्शनप्रकारं विशदयति **स त्विति** । यथा निरालम्बने विहायसि विहङ्गमशरीरादेश्चेतनविशेषाधिष्ठेयत्वम् ; एवमेव वाय्वादेरपीति भावः । **तैरदृष्ट** इत्यनेन अनुपलम्भबाधनिरासाय पूर्वोक्तश्रुत्यादिसिद्धायोग्यत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरानुमानमनभ्युपगच्छतां कथमिदं निदर्शनमित्यत्राह **यथाऽऽहुर्वेदविद** इति । आगममूलसंभावनातर्कपरमिति भावः । **वेदविद्** इत्यनेनाधीयमानवेदोपबृंहणरूपता द्योतिता । असदाद्यगोचरोपादानोपकरणसंप्रदानादिकानां तत्क्षणादेव सकलदिङ्मुखव्यापिनां धाराधराणामुत्पत्तिः, सकलभुवनाप्लावनलम्पटस्यैव जलनिधेरम्बरालम्बिनां तरङ्गाणां वेलातले निवृत्तिः, प्रतिनियतकलावृद्धिक्षयशृङ्गोन्नमनादिरूपश्चन्द्रमसो विभागः, अशङ्कितागमानामनियतदिग्विशेषाणां तृणगिरितरुषण्डलुण्टाकानां चण्डमारुतादीनां विस्फूर्तयः, प्रशान्तदहनमिहिरहिमकरादिमहसि प्रावृषि निशीथेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणानां क्षणरुचीनां विभङ्गः, निरालम्बने विहायसि महीयसो मिहिरमण्डलस्य प्रतिनियतदिनरजनिमासायनसंवत्सरादिदेशिकः संचारः

---

1 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति' इति श्रुत्या वायोर्बहुधारकत्वमुच्यते। तादृशवायुधारकत्वं परमात्मन एव नाकाशस्येति च तत्रैव तस्मिन्निति पदेन मातरिश्वेति पदसहितेन ज्ञाप्यते । अत आकाशस्य धारकत्वमसंभवि । तादृशश्रुतिमादायात्रोपपादने सर्वविषयेऽपि श्रुतेरेव संभवात् यथेतिनिर्देशायोगात् युक्त्यैव वायोरीश्वरधार्यत्वमत्र विवक्षितम् । तत्राकाशस्थित इति पदं भूम्याद्यालम्बनराहित्यज्ञापनाय । अचेतनत्वाच्चास्य न धारकनिरपेक्षत्वमिति युक्तिरियं सर्वाधारपरमात्मश्रुत्यनुग्राहिकेति ।

प्रभवन्ति मायाः" इति विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्चर्याणीत्यर्थः। श्रुतिरपि, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (बृ. ५ ८९) "भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च" (आ. ८) इत्यादिका ॥ ६ ॥

सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतस्सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः [1]प्रवृत्तिश्चोक्ता तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥

स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकाम् **मच्छरीरभूताम्**, प्रकृतिं **तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हाम्**, कल्पक्षये **चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पात् यान्ति ; तान्येव भूतानि** कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहम् ; **यथाऽऽह मनुः "आसीदिदं तमोभूतं....सोऽभिध्याय**

एवंविधानि, अन्ये च [illegible]: सर्वे सर्वव्यापिनः सर्वशक्तेर्विष्णोरेव विचित्र[सृष्टि]शक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति श्लोकार्थः। **मायाशब्दस्य** मिथ्यार्थत्वनिरसनायाह **विष्णोरिति**। संबन्धसामान्यस्य नियाम्यत्वधार्यत्वादिविशेषपर्यवसानाय **यथाऽऽहुर्वेदविदः** इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति **श्रुतिरपीति**। **प्रशासनमत्र** सङ्कल्पविशेषः। **भीषेति** भयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

अप्रस्तुतसृष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्गतिमाह **सकलेति**। **प्रवृत्तिश्चे**त्यर्थसिद्धोक्तिः। **मामिकामि**त्यनेन शेषत्वं सिद्धम् ; तच्च शरीरतयेत्यवगतम्, 'यस्य तमश्शरीरम्' (बृ. ५ ७. १३) इति ; अतो **मच्छरीरभूता**मित्युक्तम्। **सर्वभूत**शब्देन समस्तकार्यावस्थासंग्रहात् **तमश्शब्दवाच्या**मित्युक्तम्। 'तम....एकीभवति' (सुबा २.) इत्युक्तप्रदर्शनं **नामरूपविभागानर्हा**मिति। सर्वभूतशब्दात्, **प्रकृतिं यान्ती**ति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह **चतुर्मुखावसानसमय** इति। **कल्पक्षये** अन्तिमब्रह्मदिवसावसान इत्यर्थः। कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम्। ब्रह्मायुःपरो वाऽत्र **कल्प**शब्दः। 'संहर्ता च स्वयं प्रभुः' (वि. १. २. ६७), 'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' (वि. ५. २२. १५) इत्याद्युक्तेः, अत्रैव **पुनस्तानि विसृजामी**ति वचनाच्च मदीयां प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः। तदाह **मत्सङ्कल्पात् यान्तीति**। **तानि**। तत्सजातीयानीत्यर्थः। तदभिप्रायेण **तान्येवे**त्युक्तम्, "यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि [2]तान्येव" (वि. १. ६. ६५) इतिवत्। यथा कुन्तीशरीरात् तवोत्पत्तिस्त्वयाऽनुपलब्धाऽप्याप्तवाक्यात् दृढप्रतिपन्ना, तथा मच्छरीरात् प्रपञ्चस्योत्पत्तिं ममैव वाक्यादभ्युपगच्छेति **कौन्तेय** इत्यस्य भावः। मच्छरीरभूतां....तमश्शब्दवाच्यामिति स्वोक्तमर्थं मेषजायमानयत्किञ्चनोक्तेर्मनोर्वचनेन संवादयति **यथाऽऽहेति**। **आसीदिदम्** (मनु. १. ८) इत्यादिकायां सप्तश्लोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं ब्रह्मादेरशेषस्य तत्सृष्टत्वं च सुव्यक्तमुक्तमनु-

---

1 स्थितेर्वर्तमानत्वात् विष्णोः स्थितिहेतुत्वस्य प्रसिद्धत्वाच्च सा पूर्वमुक्ता। पश्चादुत्पत्त्यादि।

2 भाष्ये तान्येवेतिपदं तत्पदघटितप्रमाणवाक्यस्मारकमिति भावः।

शरीरत्वात्" (१.५) इति। श्रुतिरपि "यस्याऽव्यक्तं शरीरम्" (सु. ७) "अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते" इत्यादिका, (सु. २) "तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" (अष्ट. २ ८. ९) इति च ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः। भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८

स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्य अष्टधा परिणमय्य इमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वशादवशं पुनःपुनः कालेकाले विसृजामि ॥ ८ ॥

एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भ[ग]वन्तं बध्नन्तीत्यत्राह

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय। उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९

सन्धेयम्। कारणावस्थस्याप्यचिद्वस्तुनः परमात्मशरीरतयाऽत्यन्तभिन्नत्वे तमश्शब्दवाच्यत्वादौ च मनोरुपबृंहणीयां श्रुतिं दर्शयति श्रुतिरपीति ॥ ७ ॥

विसृजामीत्युक्तायाः समष्टिव्यष्टिरूपायाः सृष्टेः प्रकारः प्रदर्श्यते प्रकृतिं स्वामिति श्लोकेन। "विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्[1]। ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः। सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत्। गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी" (मं. उ.) इत्यादिश्रुत्यनुसारेणास्य श्लोकस्यार्थमाह स्वकीयामिति। उपादानद्रव्यस्य कर्त्राऽवष्टम्भो ह्यधिष्ठानम्; तच्चाभिमतकार्यविशेषानुगुणमध्यमावस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणोक्तम् अष्टधा परिणमय्येति। भूमिरापः (७. ४) इत्यादिना प्रागुक्तमष्टविधत्वम्। एवमर्थसिद्धः समष्टिसृष्टिप्रकार उक्तः; भूतग्रामशब्दोऽत्र देवतादिजात्यवच्छिन्नव्यष्टिजीवस्तोमपरः, अचेतनपरत्वे प्रकृतेर्वशादवशमित्यनेनानन्वयात्। तस्य चतुर्विधस्य सावान्तरभेदस्य संग्रहार्थः कृत्स्नशब्दः। एवंविधकार्यत्वे प्रकृतिपरवशत्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम् इममिति निर्देश इत्यभिप्रायेणोक्तम् इमं चतुर्विधमित्यादि। चातुर्विध्यमेव विवृणोति देवेति। प्रकृतेर्वशादित्यनेनाभिप्रेतः 'प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः' (१२) इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वहेतुः मोहिन्या इत्युक्तः। तत्रापि हेतुर्गुणमयत्वं 'त्रिभिर्गुणमयैः' (७. १३) इत्यादिनोक्तम्। पुनःपुनरित्यनेन तदुत्पत्तिप्रलयोचिततद्विपरार्धसहस्रयुगादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रवाहकालावच्छेदविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह कालेकाल इति। विसृजामि विविधं सृजामि, विचित्रनामरूपदेशकालभोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

'न च मां तानि कर्माणि' इत्येतत्र पुण्यपापरूपकर्मविषयम्, तस्याप्रस्तुतत्वेन तानीति परामर्शायोगात्; सृष्टिसंहारादेश्च प्रसक्तत्वात् तत्परामर्श एवोचितः; तस्य दोषरूपत्वमपि सृज्यदेवादिवैषम्यादिना द्योतितमिति तन्निरासार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह एवं तर्हीति। सृष्ट्यादीनीति आदिशब्देन स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहादिसंग्रहः। नैर्घृण्यादीत्यादिशब्देन पक्षपातित्वाव्यवस्थितत्वादि संगृह्यते। निबध्नन्तीति न संसाररूपो बन्ध उच्यते; जगत्सृष्ट्यादेः संसारहेतुत्वाश्रवणात्। परोक्तधर्माधर्म-

---

1 द्वितीयान्तस्य पिबन्त्येनामित्युपरितनवाक्येऽन्वयः। उपरि तेन परमात्मना अध्यासिता आक्रान्ता ध्यायते चिन्त्यते इत्यर्थः।

न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निबध्नन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति, यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः ; अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तः तत्रोदासीनवदासीनः ; यथाऽऽह सूत्रकारः "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्" (२ १. ३४), न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्" ३५) इति ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥ १०

तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः **सत्यसङ्कल्पेन** मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचराचरं **जगत्** सूयते । अनेन **क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमयीक्षणेन** हेतुना **जगत् परिवर्तत इति मत्स्वाम्यं**

संबन्धशङ्काप्रसङ्गाभावात् । दौर्जन्ये सत्यपीश्वरस्य नियामकाभावात् । अतो नैर्घृण्यादिरूपदोषानुबन्ध एवात्र शङ्कितः प्रतिषिध्यत इत्याह **मयी**ति । **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः । सृष्टिवैषम्ये प्रयोजकमभिप्रेतमाह **यत** इति । 'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' (वि. १. ४. ५२) 'कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः' (वि. १. ५. २८) 'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः' (वि. ध. १०४. २३) 'वाचिकैः पक्षिमृगताम्' (मनु. १२. ९), 'अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञ-शक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापान् अखिलान् अवाप्नोत्यतिसन्ततान् । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥' (वि ६. ७. ६१, ६३) इत्यादिभिः सिद्धो-ऽयमर्थः । **तेषु कर्मस्वसक्त**[म्] इत्युक्ते सति अकर्तृत्वादिभ्रमः स्यादिति तन्निरासायोक्तं **तत्र वैषम्य** इति । **असक्तः** प्रयोजकत्वरूपसंबन्धरहितः इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते **उदासीनवदासीन** इति । यथा कस्मिंश्चित्कर्मणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वरूपसंबन्धरहितः, तथा कर्ताऽप्यसौ तस्मिन्नंशे उदासी-नवदासीन इत्यर्थः । तेन कर्मानुष्ठानदशायामीश्वरस्य [1] वैषम्यादुदासीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापे-क्षत्वे, जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सद्भावे सूत्रद्वयं दर्शयति **यथाऽऽहे**ति ॥

यदि कर्मानुगुणा विषमसृष्टिः, तर्हि प्रकृतिरेव परिणामशीला तदनुगुणं परिणमताम्, किं त्वयेत्यत्रोच्यत **मयाऽध्यक्षेणे**ति । **सर्वभूतानी**त्युपक्रान्तस्वसङ्कल्पाधीनसृष्टिप्रलयोपसंहारताद्योतनायाह **तस्मा**दिति । **मयाऽध्यक्षेणे**ति पदद्वयाभिप्रेतं श्रौतमर्थमाह **सत्यसङ्कल्पेन...ईक्षिता** इति । 'कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः' (श्वे. ६. ११), 'यो अस्याध्यक्षः' (ऋ. ७. ७. १०. १. १७), '**ध्यायते**ऽ-ध्यासिता तेन' (मं. उ) इत्यादिकमत्र भाव्यम् । अधिक्रमश्नुत इति **अध्यक्ष** इति केचित् । **जग**च्छब्दस्तत्राप्यन्वेतव्यः, पूर्वार्धगतस**चराचर**शब्द उत्तरत्रापीत्यभिप्रायेण **सचराचरं जग**दित्युक्तम् । **सूयते** इत्यनेन 'सूयते पुरुषार्थं च' (मं. उ.) इत्यादिश्रुतिः स्मारिता । पूर्वार्धे सृष्टि हेतुतयोक्तमेवोत्तर-त्रापि संहारहेतुतया **अनेन हेतुने**ति परामर्शार्हम् ; न पुनः प्रधानतयोपस्थापिताऽपि सृष्टिः, तस्याः प्रलयादिकं प्रति अहेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह **अनेने**ति । तेना**ध्यक्ष**शब्दस्यात्र अविक्रियद्दशिमात्र-परतां वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाज्जीवशेषभूते प्रपञ्चं प्रति कथं तव स्वाम्यम्, कथं च कारुणिकस्यापि कर्मपरतन्त्रतया दुःखमुत्पादयितुस्सत्यसंकल्पतेत्यत्राह **मत्स्वाम्य**मिति । 'पश्य मे योगम्' (५)

---

1 वैषम्यादुदासीनत्वं नाम वैषम्यांशान्निवृत्तत्वम् । वैषम्यांशादुदासीनत्वमिति पाठो वा ।

सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेवसूनोरैश्वरं योगं पश्य। [1]यथाऽऽह श्रुतिः, "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्॥" (श्वे. ४. ९) इति ॥ १० ॥

[2]अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्। परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्॥ ११

एवं मां भूतमहेश्वरं **सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वसमाश्रयणीयत्वाय** मानुषीं तनुमाश्रितं **स्वकृतैः पापकर्मभिर्**मूढा अवजानन्ति **प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते। भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणल[3]क्षणमिमं** परं भाव**मजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥**

मोघाशो मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः। राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ १२

इत्युपक्रान्तनिर्वहणरूपताप्रदर्शनाय **ममे**त्यादिकम्। अवजानन्ति मामित्यनन्तरश्लोकस्थास्मच्छब्दानुसन्धानवशात् **मे** इत्येतन्निरतिशयसौलभ्यसंछादितेश्वरभावमवतारमभिप्रैतीति **वसुदेवसूनोरि**त्युक्तम्। एतेन 'मनुष्यत्वे परत्वं च' (१३) इति **संग्रह**श्लोकांशोऽनुसंहितः। युज्यत इति व्युत्पत्त्या साम्यादेरत्र **योग**शब्दार्थतोक्ता। प्रकृतेरीश्वराधीनपरिणामत्वे जीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशत्वे च श्रुतिमुदाहरति **यथाऽऽहे**ति ॥ १० ॥

महात्मनां विशेषं वक्तुं मूढानां स्वभाव उच्यते **अवजानन्ती**ति श्लोकद्वयेन। प्रकृतसङ्गत्यर्थमेवंशब्दः। **भूतमहेश्वर**मित्यस्य भावविशेषणत्वायोगात् व्यवहितेनापि **माम्** इत्यनेनान्वयः। भूतमहेश्वरादिशब्देनाभिप्रेतप्रदर्शनम् **सर्वज्ञ**मित्यादि। **मानुषीं** मनुष्यसंबन्धिनीम्; मनुष्यजातीयसन्निवेशवतीमित्यर्थः। यथा हिरण्मयमृन्मयघटयोर्द्रव्यवैजात्येऽपि संस्थानसाम्यम्, तद्वदत्रापि। इदं च मत्स्यादितन्वाश्रयणस्याप्युपलक्षणम्। मौढ्यस्यापीश्वराधीनत्वेन तद्दोषव्युदासाय **स्वकृतैः पापकर्मभि**रित्युक्तम्। अवज्ञाकारणं दर्शयति **प्राकृते**ति। **परं भावमजानन्त** इत्यनेन भ्रमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम्; **मानुषीं तनुमाश्रित**मिति तु सादृश्यस्य। ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमः। ततश्च यथाकथञ्चित्प्रतीयमानोत्कर्षापह्नवेन निकर्षापादनरूपावज्ञा। तदेतदखिलं विशदयति **भूतमहेश्वरस्ये**ति। **मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षण**मिति अजहत्स्वभावस्य अनितरसाधारणमेवंविधमनुष्यत्वाश्रयणमपि वस्तुतः परत्वानुप्रविष्टमिति भावः ॥ ११ ॥

---

1 श्लोके हिशब्दद्योतितां प्रसिद्धिं दर्शयितुं श्रुत्युदाहरणम्। सूयते परिवर्तत इत्युभयत्र हीत्यस्यान्वयः। सूयत इति कर्तरि प्रयोगः। उत्पादयतीत्यर्थः।

2 अवजानन्तीत्यादि श्लोकद्वयं मूढस्वभावप्रदर्शनव्याजेन मनुष्यत्वे परत्वप्रतिपादकम्।

3 मनुष्यत्वसमाश्रयणहेतुभूतकारुण्यौदार्यादिकमत्र विवक्षितं स्यात्। उत्तरश्लोकभाष्यारम्भे तथादर्शनात्। यद्वा परं भावम्—श्रेष्ठमाविर्भावमित्यर्थः।

मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकरीं राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृतिमाश्रिताः, मोघाशाः **मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः,** मोघकर्माणः **मोघारम्भाः,** मोघज्ञानाः **सर्वेषु मदीयेषु चराचरेष्वर्थेषु [मयि च] विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः,** विचेतसः **तथा सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञानाः मां सर्वेश्वरमितरसमं मत्वा मयि च यत् कर्तुमि[1]च्छन्ति, यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते, तत् सर्वं मोघं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥**

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३

ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापबन्धा दैवीं प्रकृति-

---

मोघाशा इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य हेतुफले प्रतिपाद्येते । मोहनप्रकृत्याश्रयणं हि **मोघाश**त्वादौ हेतुरिति पूर्वमुत्तरार्धव्याख्या । **राक्षसीं** रक्षस्संबन्धिनीं तामसीम् ; **आसुरीम्** असुरसंबन्धिनीं राजसीम् ; क्रोधलोभादिमयीमित्यर्थः । **प्रकृतिं** स्वभावमित्यर्थः । "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥" (गी. १७. ४), "मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरमथवा तामसात्मकम् । यस्मात् क्षिपसि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम्" (भा. भी. ६६. २१) इत्यादिष्विवेति द्रष्टव्यम् । मोहिनीमित्यनेन भगवत्परत्वतिरोधानादिकमभिप्रेतम् । **मोघाशाः** इति समासांश[2]द्वयार्थकथनम् **मोघवाञ्छिता निष्फलवाञ्छिता** इति । फलपर्यन्तकर्मस्वरूपासिद्ध्यभिप्रायेण **मोघारम्भा** इत्युक्तम् । उपक्रमप्रभृति निष्फलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोघत्वं हि स्वाधीनप्रवृत्त्यभिमतफलराहित्यम् । तच्च अयथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य चात्र विषयविशेषनिर्देशाभावात् यथासंभवं सर्वविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह **सर्वेष्विति** । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वम्, अन्यदीये स्वकीयत्वम्, अजडे नित्ये जडत्वानित्यत्वादिकम्, अस्थिरे स्थिरत्वमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । 'मोघज्ञानाः' इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात् तत एव तत्कारणस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात् 'विचेतसः' इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभिप्रायेणाह **सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञाना** इति । ननु मोघाशत्वादिकमसिद्धम्, स्वर्गपश्वाद्यभिलषितसिद्धेः, तदुपायभूतयागादिषु यथार्थज्ञानाच्चेत्यत्राह **मामिति** । [3]अत्र यथार्थज्ञानाभावात् **मोघज्ञान**त्वम्, तत एव मोघाशत्वमोघारम्भत्वे इति क्रमः ॥ १२ ॥

एवमवज्ञाप्रवृत्तमूढभूयिष्ठे लोके निष्फलस्तवावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महात्मनां वृत्तकथनव्याजेन भक्तिं प्रसञ्जयति **महात्मानस्त्विति** । **महात्मशब्देन, तुशब्देन** च सिद्धं भजनौपयिकमतिशयं दर्शयन् उद्देश्योपादेयांशं च विभजते **ये त्विति** । 'जनास्सुकृतिनः' (७. १६) "मामेव ये प्रपद्यन्ते" इत्यादि प्रागुक्तं प्रतिसंधापयति **स्वकृतैः पुण्यसंचयैर्मां शरणमुपगम्येति** । **दैवीं**

---

1 **यत् कर्तुम्—अवजानन्तीत्युक्तावज्ञापूर्वकं मद्बाधनादिकं यत् कर्तुम् ।**

2 **अंशद्वयेति । व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । आशापदं व्याख्याय मोघपदमपि व्याख्यातीति भावः ।**

3 **मामित्यादि भाष्यं श्लोके पदानामन्वयक्रमदर्शकमिति भावः । श्रिताः विचेतसः मोघज्ञानाः मोघाशाः मोघकर्माण इत्यन्वयः ।**

माश्रिता महात्मानः, ते, भूतादिमव्ययम् वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं **परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो मां भजन्ते**(न्ति ?) ; **मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चाऽऽत्मनश्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते** ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाणुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभमानाः, मद्गुणविशेषवाचीनि मन्नामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गाः, हर्षगद्गदकण्ठाः, नारायणकृष्णवासुदेवेत्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः, तथैव यतन्तः **मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु, तदुपकारकेषु**

सात्त्विकीम् । **भूतादि**मित्यनेनाशक्योपासनं परत्वं विवक्षितमित्याह **वाङ्मनसे**ति । **मा**मित्यनेनावतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुकमाह **परमकारुणिकतये**ति । अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलकत्वाभावात् ज्ञानसङ्कोचाद्यभावोऽव्ययशब्देनोच्यते । अनन्यमनस्त्वं सहेतुकं विवृणोति **मत्प्रियत्वे**ति । आर्ताद्यधिकार्यन्तरव्यवच्छेदार्थत्वादनन्यप्रयोजनत्वविवक्षाऽत्रोचिता । **मत्प्रियत्वे**ति । **पार्थ**शब्देनेन्द्रसूनुत्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम् ; अथ तदेव कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरयन्त्याऽत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया विशेष्यते **सतत**मिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां वाङ्मनःकायकर्मरूपतां तेषामेव प्रकरणान्तरेषु सिद्धं प्रकारम्, **सतत**मित्यस्य च कीर्तन-यतन-नमस्कार-नित्ययुक्तत्वोपासनेष्वविशेषेणान्वयमाह **अत्यर्थे**ति ; अत्यर्थमत्प्रियत्वं **भक्त्ये**त्यस्यार्थः । क्षणे महापृथिव्यादिवत्कल्पिते तस्य चरमावयवतया कल्पितोंऽशः **क्षणाणुमात्रेऽपी**त्युक्तः । नाम्नां स्वादुत्वातिशयसिद्ध्यर्थम् **मद्गुणविशेषवाचीनी**त्युक्तम् । नामकीर्तनं चेष्टितादिकीर्तनस्योपलक्षणम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुनः **मन्नामानी**ति व्यपदेशः । **पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा** इत्यादिकं तत्तत्प्रदेशोक्तशब्दोपादानम् ; यथा "तन्नामस्मरणोद्भूतपुलकश्वेदिपुङ्गवः" (वि. ध. ७४. ४८) इति । **हर्षगद्गदकण्ठा** इत्यनेन 'स्वरनेत्राङ्गविक्रिया' (भा आश्व. ११५) इत्यादिभक्तिलक्षणग्रन्थस्मारणम् । 'कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः' (भा. उ. ६९. ५) इति कृष्णशब्दोऽपि पुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परव्यूहादिसमस्तावस्थासाधारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः । अवतारान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते 'उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' (न') इति । यद्वा **नारायणे**ति परत्वानुसन्धानम्, **कृष्णवासुदेवे**ति तु अवतारविशेषपरतया सौलभ्यानुसन्धानम् ; "यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते । इति राजाऽह भरतो हरेर्नामानि केवलम् ॥" (वि. २. १३. ९), "नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः", "कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे" (वि. ३. ७. ३३) "एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां" (भाग. ६. ३. २४), "सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रम्" इत्यादिषु सर्वत्र सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जनसन्निधौ च

भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्ध्यभिमानपदद्वयकरद्वयशिरोभिरष्टाङ्गैरविगणितपांसुकर्दमशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः **नित्ययोगं काङ्क्षमाणा आत्मानं मद्दास्यव्यवसायिनः उपासते ॥ १४ ॥**

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । [1]एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५

अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते । कथम्? बहुधा पृथक्त्वेन **जगदाकारेण,** विश्वतोमुखम् **विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वे**नोपासते । **एतदुक्तं भवति—भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तु-**

त्रीडादिराहित्यमपि **सतत**शब्देन व्यञ्जितम् । **तथैव** । सततं भवत्येत्यर्थः । **मत्कर्मस्वि**त्यादिकं भक्तियोगासाधारणयतनविषयप्रदर्शनम् । तत्कर्मयतने दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापदि संपदि चान्याश्रयणपरिहारार्थम् । **भक्तिभारे**त्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वकथनम् । "मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥" (सा. सं. ६. १८७) इत्युक्तोऽष्टाङ्गप्रणामः । **नित्ययुक्ताः** इति आशंसायां क्त इत्याह **नित्ययोगमाकाङ्क्षमाणा** इति । काङ्क्षमाणशब्दः चानश्प्रत्ययान्तः, "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्" (अष्टा. ३. २. १२९) इत्यनुशासनात् । "दासभूताः" (पञ्च) इत्याद्युक्तस्वरूपानुरूपेण....(?) नित्ययोगं विशिनष्टि **आत्मानं मद्दास्यव्यवसायिन इति** ॥ १४ ॥

सततमित्यनन्यमनसः इत्यनन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम्; ततश्च कीर्तनादिभिरन्तरङ्गैः। अथ वेद्याकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते **ज्ञानयज्ञेने**त्यादिना **सदसच्चाहमर्जुने**त्यन्तेन । **चकारः** पूर्वोक्तकीर्तनादिसमुच्चयार्थः । **अपिस्तु अन्य** इत्यनेनान्वितः, अन्यथा नैरर्थक्यादित्यभिप्रायेणाह **अन्येऽपी**ति । **अन्यशब्दो**ऽत्र [2]पूर्णोपासकपरः । **यज्ञेन यजन्तः** यज्ञेन प्रीणयन्त इत्यर्थः । **बहुधा पृथक्त्वेन** इत्यनेन समष्टिव्यष्टितदवान्तरजातसमस्तसंग्रह इत्याह **जगदाकारेणे**ति । **विश्वतोमुख**शब्दस्यात्र समभिव्याहारानुगुणं विवक्षितमाह **विश्वप्रकार**मिति । ननु एकत्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्वयः किं नोच्यते ? कथं चैकस्यैव सतो बहुत्वेनावस्थानम् ? तथा च सविकारत्वसंसारित्वादिदोषाश्च स्युः ; बहुधाऽवस्थितस्यैकत्वेनोपासितुर्दृष्टिविधिवत् भ्रान्तिश्च स्यादित्यत्राह **एतदुक्त**मिति । एतेन परोक्तप्रक्रिययोपासन[3]विधात्रयपरत्वं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रत्युक्तम् । **भगवानि**त्यनेन सृष्ट्याद्यौपयिकगुणप्रपञ्चप्रदर्शनम् । **वासुदेवशब्दे** प्रथमांशेन सर्वसामानाधिकरण्यव्यपदेशनिदानसर्वशरीरकत्वपर्यवसितव्याप्तिविशेषः, द्वितीयांशेन सृष्टिप्रयोजनं क्रीडादिरेवेत्युच्यते । द्वाभ्यां च पदाभ्याम् अनन्योपास-

---

1 एकत्वेन--विशिष्टैकत्वेन । न तु अविभक्तनामरूपत्वेनेत्यर्थः। तदिदं 19 श्लोके द्रष्टव्यम् ।

2 पूर्णेति । अत्र तावत्प्राकृतमुमुक्षुपालनं प्रपत्त्यादिभिः क्रियमाणं प्रागुक्तम् । अत्र तु चिदचिदन्तर्यामितया परमात्मस्वरूपस्यापि ग्रहणात् सर्वे पूर्णभक्तियोगाः औपनिषदाः उक्ता इति भावः ।

एकमेव परं ब्रह्मेति केचित् ; केचिच्च आदित्यचन्द्रादिभेदेन भिन्न इति ; केचिच्च बहुधा विश्वरूपेण स्थित इति शांकरे ।

शरीरस्सन् सत्यसङ्कल्पो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरः स्यामिति संकल्प्य स एक एव देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराख्यविचित्रजगच्छरीरोऽवतिष्ठत इत्यनुसंदधानाश्च मामुपासते इति ॥

तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

अहं क्रतुः अहं **ज्योतिष्टोमादिकः क्रतुः ; अहमेव महायज्ञः ; अहमेव पितृगणपुष्टिदा** स्वधा ; औषधं हविश्चाहमेव ; **अहमेव च मन्त्रः ; अहमेव च आज्यम् । प्रदर्शनार्थमिदम्** [3]**सोमादिकंच हविरहमेवेत्यर्थः ; अहमाहवनीयादिकोऽग्निः ; होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥**

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७

अस्य **स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः, तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पिता-**

कैकान्तिजनशीलितमन्त्रविशेषोऽ[1]पि स्मारितः । पृथिव्यादिबहुत्वमात्रस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादेकस्यैव सतो बहुत्वं हि शास्त्रवेद्यम् ; ततश्च तथाभूतैकत्व एवात्र वाक्यतात्पर्यम् ; तच्चैकस्य सर्वशरीरत्वेन निर्व्यूढमिति न कश्चिद्दोषः ॥ १५ ॥

यद्यपि परव्यूहादिरूपेणैकत्वपृथक्त्वे वक्तुं शक्ये, तथाऽपि अनन्तरग्रन्थानुसारादुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण [2]**अहं क्रतु**रित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतसङ्गतिमर्थं चाह **तथाही**ति । **ज्योतिष्टोमादिक** इत्यनेन **महायज्ञ** इत्यनेन च विषयविशेषदर्शनात् **क्रतुयज्ञ**शब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारः । शारीरमानसश्रौतस्मार्तादिविभागस्तु न प्रसिद्ध्यनुसारीति भावः । **महायज्ञः** ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषात् **एव**कारस्सर्वत्रान्वेतव्यः । क्रतुतदवयवादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादाज्यस्य च पृथगुक्तत्वात्ओषधिविकारहविर्विशेषविषयोऽयमौषधशब्द इत्याह **औषधं हविश्चाहमेवे**ति । एतेन **स्वधौषध**शब्दयोरन्नभेषजादिपरत्वव्याख्या प्रत्युक्ता । 'विशेषविधिः शेषनिषेधार्थः' इति शङ्कां परिहरति **प्रदर्शनार्थ**मिति । एवमुत्तरेष्वपि **पितामहा**दिकथनं प्रपितामहादिप्रदर्शनार्थं ग्राह्यम् । **अत्राग्नि**शब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततृतीयादिमात्रविषयत्वं न युज्यत इत्यभिप्रायेणाह **अहमाहवनीयादिकोऽग्नि**रिति । हविषां पृथगुक्तत्वादत्र **हुत**शब्दो भावार्थ इत्याह **होमश्चे**ति ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्येत्यादौ न स्वस्वरूपेण पितृत्वादिकमिहोच्यते ; अपि तु पितृत्वादिरूपेण प्रतिपन्नानां स्वान्तर्यामिकत्वम् ; तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह **अस्ये**ति । स्थावरेष्वपि तानितानि कारणानीश्वरशरीराणीति तत्रापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । एकस्यैव सर्वपितृत्वाद्यभावात् प्रतिनियतप्रदर्शनाय **तत्रतत्रे**त्युक्तम् । धातृशब्दो हि स्रष्टृचेतनविशेषपरतया प्रसिद्धः । [तत्र चतुर्मुखपरश्चेत् पितामहपदमपि तथा स्यादीति पौनरुक्त्यम् ; यदि पितृपरः (?)] ततश्चात्र पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह

---

1 **द्वादशाक्षरी ।** 2 **अहमित्यादिना अर्जुनेत्यन्तेन पतावदाकारानुसंधानरूपो विलक्षणो भक्तियोगोऽपूर्व उच्यते इति न मन्तव्यम् । किन्तु बहुत्वविशदीकरणमात्रम् ।**

3 **ओषध्यः फलपाकान्ताः व्रीह्याद्यः । अतः सोमलतारसस्य नौषधत्वम् ।**

महत्त्वेन च वर्तमानोऽहमेव। अत्र धातृशब्दो मातापितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते। यत्किञ्चित् वेदवेद्यं पवित्रम् **पावनम्, तदहमेव। वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोऽहमेव।** ऋक्साम‍यजुरात्मको **वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥**

[1]**गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासश्शरणं सुहृत्। प्रभवप्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८**

गम्यत इति गतिः; **तत्र तत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः।** भर्ता **धारयिता,** प्रभुः **शासिता,** साक्षी **साक्षाद्द्रष्टा,** निवासः **वासस्थानं वेश्मादि।** शरणम्। **इष्टस्य प्रापकतयाऽनिष्टस्य निवारण-**

अत्रेति। पित्रा समभिव्याहृतत्वादित्यर्थः[2]। रुद्रेन्द्रादिसहपाठे हि चतुर्मुखपरतेति भावः। [**व्यतिरिक्ते** इति ?] गोबलीवर्दन्यायादिति भावः[3]। धात्वर्थभूतधारणादिद्वारो**त्पत्तिप्रयोज**[4]**क**त्वम्। वेद्यत्वमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् **वेद्यपवित्र**शब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः संभवन् प्रतीयमानो बाधकाभावान्न त्याज्य इत्यभिप्रायेणाह **यत्किञ्चि**दिति। वेदनस्यानन्तरमभिधीयमानत्वात् पवित्रत्वसामर्थ्याच्च **वेदवेद्य**मित्युक्तम्। नपुंसकनिर्देशाद्विशेषकाभावाच्च अनुक्तसमस्तवेदवेद्यसंग्रहविषयोऽयमिति ज्ञापनाय **यत्किञ्चि**च्छब्दः। सङ्कोचकसंज्ञापरत्वव्युदासाय [5]**पावन**मित्युक्तम्। सप्रतिसंबन्धिनिर्देशमध्यपातात् वेद्यप्रतिसंबन्धिनिर्देश रूपत्वज्ञापनाय **वेदकश्चे**त्युक्तम्। ऋक्सामयजुषां पृथगभिधानेऽपि तदनुप्रविष्टस्य पृथगुक्तिः किमभि- प्रायेत्यत्राह **वेदबीजभूत** इति ॥ १७ ॥

गतिशब्दस्याग्रयप्रायन्यायेन[6] द्रव्यपरत्वौचित्यात् नात्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्व- माह **गम्यत इती**ति। सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु तन्मध्ये स्त्रीविशेषमात्रप्रतिसंबन्धि- पदार्थो न वक्तुमुचितः; धारणार्थत्वं च बिभर्तिधातोः प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह **भर्ता धारयिते**ति। **प्रभु**शब्दस्यात्र प्रभूततामात्रपरत्वे **जगतः** इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह **शासिते**ति। **साक्षाद्द्रष्टे**ति। 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' (अष्टा. ५. २. ९१) इति हि साक्षिशब्दोऽनुशिष्यते। **वासस्थान**मिति। अत्र भावादिपरत्वानौचित्यादधिकरणार्थोऽयं घञिति भावः। **गति**शब्देन पौनरुक्त्यनिरा- सायोक्तं **वेश्मादी**ति। **गति**शब्दस्तु स्वर्गपृथिव्यादिगन्तव्यदेशपर उक्तः, तत्तद्देशानुभाव्य- भोग्यपरो वा। **शरण**शब्दस्यात्र निवासशब्दनिर्दिष्टगृहाद्यचेतनपरत्वव्युदासायाह **इष्टस्ये**ति। इष्ट- प्राप्त्यनिष्टनिवारणयोर्यथेच्छं प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्वयः। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' (नाम. ६. ना. २०९)

---

1 अत्र सुबालोपनिषदि (6) षष्ठखण्डे मातापितेति वाक्यस्य परिष्कारो द्रष्टव्यः।

2 इत्यर्थ इति। तत्रेतिपदस्य पित्रासमभिव्याहृतत्वादित्यर्थ इति व्याख्या। अत्र षष्ठे तत्र तत्र किञ्चिद्भ्रंशः पदव्यत्यासश्च कोशेषु। 3 एवञ्च पितामहपदमपि तत्तत्प्रतिनियतपि- तामहपरमिति भावः। 4 स च मन्त्रप्रद-चरुप्रद-वैद्य-चिकित्सकादिः।

5 जगत इति पदस्य पवित्रमित्यत्राप्यन्वयः सप्रतिसंबन्धिकथनप्रकरणात्। तत्र जगत्पवित्रं द्विविधं वेद्यं वेदकञ्च। वेद्यमुक्त्वा वेदकमाह ओंकार इत्यादिनेत्यभिमतं स्यात्। अत्र श्लोकेपुरुषस्योत्पादकप्रभृति अपेक्षितं सर्वं क्रमेणोच्यते।

6 साहचर्ये सहपाठ एवाग्रय प्रायन्यायः।

तया च समाश्रयणीयश्चेतनः शरणम् । स चाहमेव ; सुहृत् हितैषी, प्रभवप्रलयस्थानम् यस्य कस्यचित् यत्रकुत्रचिदुत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानम्, तदहमेव । निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपसंहार्यं चाहमेवेत्यर्थः ; अव्ययं बीजम् तत्रतत्र व्ययरहितं यत्कारणम्, तदहमेव ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि ; ग्रीष्मादावहमेव वर्षं निगृह्णामि । तथा वर्षासु चाहमेवोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च । येन जीवति लोको येन च म्रियते, तदुभयमहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ; [1]सदसच्चाहमेव । सत् यद्वर्तते, असत् यत् अतीतमनागतं च सर्वावस्थावस्थित-

इति पाठादत्र [2]रक्षितृपरः शरणशब्दः । हितैषीति शोभनहृदययुक्तो हि सुहृत् ; शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति भावः । यस्यकस्यचिदिति । न केवलं ब्रह्मादेरव्यक्तादेर्वा यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । प्रभवः [प्रलयः ?] इति व्यस्तं परोक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेरनार्जवाच्चानादृतम् । प्रभवप्रलयस्थानमिति प्रसक्तत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यत्र प्रलीयते, तदत्र [3]निधानशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह निधीयते इति निधानमिति । कर्मार्थोऽयं ल्युट्प्रत्ययः। एतेन निधानशब्दस्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अव्याकृतपरत्वयोजना निरस्ता । प्रभवप्रलयस्थानमित्यस्योपादान[परत्व ?]विवक्षायां बीजशब्दः कारणमात्रपरः ; तस्योपादानपरत्वविवक्षायां बीजाधारक्षित्यादिदेशपरः पूर्वं इत्यभिप्रायेणाह तत्रतत्रेति ॥

एवं प्राधान्यतः (१० १९) इति वक्ष्यमाणप्रकारेण लोके तत्तच्छब्दवाच्यतया प्रसिद्धानां प्रकृष्टपदार्थानां सत्तायाः स्वाधीनत्वप्रदर्शनम् ; अथ प्रवृत्तितादधीन्यमनेनोच्यते तपामीति । स्वरूपतस्तापहेतुत्वाभावाद्विशिष्टे तत् दर्शयति अग्न्यादित्यादीति । आदिशब्देन अग्न्यादित्तसद्द्रव्यविवक्षा । एककर्तृकयोर्विरुद्धयोः कालादिभेदेन व्यवस्थेत्यभिप्रायेणाह ग्रीष्मादाविति, वर्षास्विति च । अत्र पर्जन्यादिरूपेणेति भाव्यम् । एवं रश्मिविशेषोऽपि ग्राह्यः ।

अहं क्रतुः (१६) इत्युपक्रम्य एतावताऽधियज्ञाधिप्रजाधिवेदाध्यात्माधिदैवतविवक्षेति केचित् ।

अथ साधकबाधकरूपेण संगृह्योच्यते अमृतं चैव मृत्युश्चेति । मृतिकारणाभिधायिमृत्युशब्दसहप्रयोगात् मृतिप्रतिबन्धकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः । सुधापरत्वे तु विषेण सह पठितव्यम् । अमृतसहपाठाच्च मृत्युशब्दस्य वैवस्वतादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह येनेति । त्रैकाल्यवर्तिसर्वसंग्रहेण उपसंहारपरतां दर्शयति किमत्रेति । अत्र सच्छब्दवत् असच्छब्दोऽपि [4]भावान्तराभाववादात् वस्तुविशेषपरः, अन्यथा अहमिति सामानाधिकरण्यायोगादित्यभिप्रायेणाह यद्वर्तते यदतीतमनागतं

1 सदसद्वितीदं परं जगत इति प्रतिसंबन्धिनिरपेक्षम् । सर्वग्रहणस्य कार्यत्वाच्च ।

2 रक्षितृत्वमुपायान्तरस्थानापत्त्या वाऽन्यथा वेत्यन्यदेतत् ।

3 जगदन्तर्गततत्तद्वस्तुनः प्रभवप्रलयस्थानं प्रथमपदार्थः । तत्तद्वस्तु यस्य प्रभवप्रलयस्थानं तत् निधानपदार्थः । 4 भावान्तराभाववादादिति । शशशृंगरूपतुच्छात्मकाभावानंगीकारादित्यर्थः । अतः अतीतादिवस्तुनः कथमभावत्वशंकेति न मन्तव्यम् ।

चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्तनामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसंदधानाश्च मामुपासते ॥ १९ ॥

एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितुमज्ञानां कामकामानां वृत्तमाह—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २०
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्याः त्रिविद्यम्; केवलं त्रिविद्यनिष्ठास्त्रैविद्याः, न तु त्रय्यन्त-

---

त्वेति । अस्मच्छब्दोऽत्र वर्तमानान्यविषयः । ननु प्रकरणान्तरेष्विव चेतनाचेतनादिविषयत्वमनयोः किं नोच्यत इत्यत्राह सर्वावस्थेति । सर्वस्य भगवदात्मकत्वं हि प्रकृतम्; त्रैकालिकसमस्तसंग्रहौचित्याय वर्तमानत्वादिविवक्षायामपि चिदचितोर्न त्यागः; तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टस्वरूपविषयत्वात् । अथवा सर्वेत्यादिकम्, अहं क्रतुरित्याद्युक्तकृत्स्नवाक्यार्थकथनमनुसंधेयम् । सर्वतादधीन्यवचनं प्रकृतेनोपासनेन संगमयति एवं बहुधेत्यादिना । विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम्; न पुनः प्रलयदशापन्नमविभक्तत्वलक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञत्वस्मारणाय ज्ञानेनानुसन्दधाना इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

सदसच्चाहमर्जुनेत्यस्यानन्तरं त्रैविद्याः इत्यादिकमसङ्गतमिति शङ्कायां पूर्वोत्तरानुवृत्तप्रघट्टकार्थं प्रदर्शयन् संगतिमाह एवं महात्मनामिति । महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानामिति त्रिभिः 'महात्मानस्तु', 'ज्ञात्वा' 'अनन्यमनसः' (१३) इति प्रागुक्तस्मारणम् । 'अवजानन्ति' (११) इत्याद्यपेक्षया 'महात्मानस्तु' इत्यादेः विशेषकथनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तनादेर्भक्तस्वरूपनिरूपकतया वृत्तमुक्त्वेत्युक्तम् । एवं निरूपितस्वरूपाणां तेषां निरतिशयफलसौकर्यादिकमभिधास्यमानं विशेषो भवितुमर्हतीति तेषामेव विशेषं दर्शयितुमित्युक्तम् । अज्ञानामित्यनेन 'परं भावमजानन्तः' (११) इति प्रागुक्ता एवात्र फल्गुफलवादिभिः प्रपञ्चयन्त इति सूचितम् । 'त्रैविद्या' इत्यत्र सङ्ख्याविशेषप्रसिद्ध्या त्रयीधर्ममिति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च विद्यां विशिंषन् समासार्थं चाह ऋग्यजुरिति । तिस्रो विद्यास्समाहृताः इति द्रष्टव्यम् । द्विगुसमासत्वात् त्रिविद्यमित्येकवद्भावनपुंसकत्वे । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' (अष्टा. वा. २. ४. १७) इत्यस्य 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यपवादः । 'तदधीते तद्वेद' (अष्टा. ४. २. ५९) इत्यण्प्रत्ययविवक्षयाऽऽह त्रिविद्यनिष्ठा इति । सर्ववेदविषयत्वे विरोधात् कर्ममात्रविषयत्वज्ञापनाय केवलशब्दः । तदेव विशदयति न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इति । विषयव्यवस्थापनाय पूर्वोक्तानां महात्मनामपि वेदैकदेशभूतोपनिषन्निष्ठत्वं सर्वस्यापि वेदस्य तत्तद्द्वारा भगवत्परत्वस्वीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीनपुरुषार्थविशेषाभिलाषतदुपायनिष्ठतामात्रेण विशेषात्

निष्ठाः । त्र्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदवेद्यं मामेव ज्ञात्वाऽति-मात्रमद्भक्तिकारितकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्त्या मामेवोपासते । त्रैविद्यास्तु वेद-प्रतिपाद्यकेवलेन्द्रादियागशिष्टसोमान् पिबन्तः, पूतपापाः **स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूताः, तैः केवलेन्द्रादिदेवत्यतयाऽनुसंहितैर्यज्ञैर्वस्तुतस्तद्रूपं मामिष्ट्वा, तथावस्थितं मामजानन्तः स्वर्गगतिं प्रार्थयन्ते । ते** पुण्यम् **दुःखासंभिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगान् अश्नन्ति । ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तदनुभवहेतुभूते** पुण्ये **क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति ।**

सिद्धान्तान्तरनिष्ठत्वभ्रमं च व्युदस्यन्, केवलत्रयीनिष्ठवृत्तव्याख्यानावसरे तद्व्यवच्छेद्यमखिलं दर्शयति **त्र्यन्तनिष्ठा** हीति । एतेन प्रकरणान्तरेषु **चतुर्थी विद्या** इति मोक्षसाधनभूता त्र्यन्तविद्यैवोच्यते इति दर्शितम् । यथाऽऽह जनकाय याज्ञवल्क्यः, 'एषा ते न्वी(त्वान्वी ?)क्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी' (भा. मो. ३२३. ४७) इति, 'चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी' (३५) इति च । **वेदप्रतिपाद्ये**ति । कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महात्मनामपि विद्याङ्गकर्मगतसोमपानसद्भावात् तद्व्य-वच्छेदायोक्तं **केवलेन्द्रादियागशिष्टे**ति । अयज्ञशिष्टसोमपानस्याधर्मत्वात् यागशिष्टत्वोक्तिः । स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते इत्यनन्तरमभिधानात् तत्प्रतिबन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवात्र सोमपानस्येत्यभिप्रायेण **स्वर्गादि-प्राप्तिविरोधिपापात् पूता** इत्युक्तम् । स्वर्गशब्दोपलक्षणार्थत्वज्ञापनाय **आदि**शब्दः। पापस्य **पूतत्वं** नाम निरस्तत्वम् ; तदेव हि पुरुषस्य पूतत्वमित्यभिप्रायेण **पापात्पूता** इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः । स्वर्गाद्यर्थिनां तत्त्वतो भगवज्ज्ञानाभावस्य, साक्षाद्भगवद्याजिनां भगवत्प्राप्तेः, केवलेन्द्रादियागानामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य, तज्ज्ञानाभावाच्च तेषां वैकल्यस्य, 'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' (९. २६) इत्यादिश्लोकत्रयेण वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञैर्मामिष्ट्वेत्येतत् परमपुरुषस्य स्वानुसन्धानमात्रमूलं वचः ; न पुनः यजमानानुसन्धानमूलमिति ज्ञापनायोक्तं **तैरि**त्यादि **अजानन्त** इत्यन्तम् । अनुष्ठानस्य फलकामना-पूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि 'फलं देहि' इति देवतां प्रति प्रार्थनम् ; अतः **इष्ट्वा प्रार्थयन्ते** इति क्रमोपपत्तिः। पुण्यक्रियातज्जन्यादृष्टयोर्लोकसामानाधिकरण्यायोगात् सुरेन्द्रलोकस्य फलमात्ररूपस्य पावनत्वेना-श्रुतत्वात् प्रभूतदुःखासंभिन्नत्वस्य च श्रुतत्वात् पुण्यप्रतिक्षेप्यपापकार्यदुःखनिवृत्तिपरोऽयं **पुण्य**शब्द इत्यभि-प्रायेणोक्तं **दुःखासंभिन्न**मिति । पुण्यसाध्यसुखमयत्वलक्षणायां वा दुःखनिवृत्तिरर्थसिद्धा । पुण्यसाध्यत्व-लक्षणायां त्वर्थतः पुनरुक्तिस्स्यात् । सुरेन्द्रलोकं प्राप्येत्युक्तेऽपि पुनः **दिवी**ति निर्देशो विचित्रभोगा-श्रयतत्तदवान्तरप्रदेशविशेषविषयो भवितुमर्हतीति **तत्रतत्रे**त्युक्तम् । **दिव्या**निति मोहनत्वाय भौमभोग-वैलक्षण्यकथनम् । **दिव्यान्** दिवि भवान् ; **देवभोगान्** देवानां भोग्यानित्यर्थः । देवभोग्यपशुपुरोडा-शादिभौमव्यवच्छेदार्थं च **दिव्य**शब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालतश्च परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजि-भ्यस्संविभजन्ते । **अश्नन्ति** भुञ्जते, अनुभवन्तीत्यर्थः । **भुक्त्वे**ति ह्यनूद्यते । **विशाल**मित्यनेन भौमभोगा-पेक्षया पृथुत्वसूचनम् । **स्वर्गलोकं भुक्त्वे**ति स्वर्गलोकसंभवान् भोगान् अनुभूयेत्यर्थः । न हि स्वर्गानुभ-वात् बन्धकपुण्यान्तरक्षयः ; कर्मशेषेण[हि ?] विशिष्टजात्यादिप्राप्तिः श्रूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं **तदनुभवहेतु-भूते**ति । एतेन 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य' (वि. ६. ५०) इत्यादि दर्शितम् । **मर्त्य**शब्देन भूलोकेऽप्यस्थिरत्वं

एवं त्र्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गादिकामाः केवलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते **अल्पास्थिरस्वर्गादीन् अनुभूय पुनःपुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥**

महात्मानस्तु निरतिशयप्रिय(?)रूपमच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनरावर्तन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति—

[1]*अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥* २२

अनन्याः **अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्मधारणालाभात् मच्चिन्तनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः** पर्युपासते **सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्वविभूतियुक्तं मां** परित उपासते, **अन्यूनमुपासते, तेषां** नित्याभियुक्तानाम् **मयि नित्याभियोगं काङ्क्ष-**

द्योतितम् । **एवं**शब्दाभिप्रेतेन प्रकारेण **त्रयी**शब्दस्य तत्र सङ्कोचं, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति **एवं त्र्यन्तसिद्धज्ञानविधुरा** इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षानुगुणस्यापि धर्मस्य प्रकारविशेषात् पुनरावृत्तिहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थः । पूर्वः **काम**शब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह **काम्यस्वर्गादिकामा** इति । मोक्षस्यापि फलतया काम्यमानत्वात् ततोऽत्र सङ्कोचाय **स्वर्गादि**शब्दः । **केवल**शब्देन त्र्यन्तसिद्धस्वाङ्गिभूतपरमधर्मराहित्योक्तिः । गतं च आगतं च **गतागतम्**; तदेव लभन्ते । न हि गमनागमनमात्रं दोष इत्यत्राह **अल्पे**ति । अनुभवदशायामप्यल्पत्वात्, "यथा पशुरेवं स देवानाम्" (बृ. ३. ४. १०) इति प्रक्रिययाऽतिशयितब्रह्मादिसुखानुसन्धानेन दुःखत्वम्; तस्य चास्थिरत्वानुसन्धानात् दुःखतरत्वम्; तत्प्रध्वंसा[व ?]गमे तु दुःखतमत्वम्; घटीयन्त्रन्यायेन पुनरावृत्त्यधीनगर्भवासव्याधिनिरयादिसंभवं तु दुःखं वक्तुमपि दुस्सहम्; तच्चासंख्यातप्रवाहमिति भावः ॥ २० - २१ ॥

उपायस्यापि सुखरूपतया फलस्य च नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दतया महात्मनां विशेषोऽभिधीयत इत्याह **महात्मानस्त्वि**ति । अनन्यत्वविशेषणवशाच्चिन्तनस्य निरतिशयसुख (?) रूपत्वसिद्धिः । **मा**मित्यादिना **योगक्षेम**शब्दविवक्षितमुक्तम् । यद्यपि 'ये त्वन्यदेवता' (२३) इति वक्ष्यमाणावेक्षणे अनन्यदेवताप्रतीतिः, तथाऽपि प्रकृतकाम्यव्यवच्छेदार्थत्वादुपायसहचरं ततोऽन्यत् फलं व्यवच्छेत्तुम् **अनन्य**शब्दः । अत एवैकत्वानुसन्धानपरत्वं चायुक्तमिति दर्शयति **अनन्यप्रयोजना** इति । तत्र हेतुमाह **मच्चिन्तनेन विने**ति । **अनन्याश्चिन्तयन्त** इति समभिव्याहारसामर्थ्याच्चिन्तनादन्यस्य निषेधसिद्धिः । निर्विशेषणस्य **जन**शब्दस्याकृतिगण[3]तुल्ये जने प्रयोगात् तद्व्यवच्छेदाय प्रकरणसिद्धमुक्तं **ये महात्मानो जना** इति । तेषामेव हि जननसाफल्यमिति भावः । **पर्युपासते** इत्यत्र प्रयुक्तस्य **परी**त्यस्योपसर्गस्य नैरर्थक्यायोगात् तदर्थं **परित** इति विवक्षिते तस्यैव प्रमाणान्तरसिद्धविशेषं दर्शयति **सर्वकल्याणे**ति । प्रतीकोपासनव्यवच्छेदार्थमिदमुक्तमित्यभिप्रायेणाह **अन्यून**मिति । अखण्डितगुणविभूति-

1 स्वर्गादिफलकांक्षणायोगेपि देहयात्राद्यैहिकापेक्षात्यागः कथमित्यत्राह अनन्येति ।

2 भाष्ये प्रियेति, टीकायां सुखेति च शब्दभेदः । 3 आकृतिगणतुल्ये इति । अनिर्दिष्टानामपि यत्र ग्रहणमिष्टं स आकृतिगणो व्याकरणशास्त्रे । अव्यपदेश्ये इति यावत् ।

माणानाम्, अहम् मत्प्राप्तिलक्षणं योगम्, **अपुनरावृत्तिरूपं** क्षेमं **च वहामि ॥ २२ ॥**

ये त्वन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः **केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते, तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेन, इन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वात् वस्तुतो मामेव यजन्ते ; अपि**त्वविधिपूर्वकं **यजन्ते । इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्वयं यथा वेदान्तवाक्यानि, "चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः" (य. आ. ३. ११. १२) इत्यादीनि विदधति, न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्तवाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयाऽवस्थितानामिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधत् आत्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति ।** चतुर्होतारः **अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि,** यत्र **परमात्मन्यात्मतयाऽवस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतेन्द्रा(तैरिन्द्रा)दिदेवैः,** संपदं गच्छन्ति **इन्द्रादिदेवा(वता)नामाराधनान्येतानि**

कमित्यर्थः । अत्र **अह**मित्यनेन परमोदारत्वसौशील्यादिगुणविवक्षा । न हि मोक्षकाङ्क्षिणामानुषङ्गिकभोगप्रदानेऽपि [2]मोक्षानुपयुक्तशरीरयात्रादिरूपौ योगक्षेमौ दातव्याविति अभिप्रायेणाह **मत्प्राप्ती**ति । अलब्धलाभो **योगः** ; लब्धरक्षणं **क्षेमः** । समाहारार्थत्वादेकवद्भावः । **वहामि** ददामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वासामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् 'त्रैविद्या माम्' (२०) इत्युक्तप्रकारेण वस्तुतस्तत्समाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्मिणामपि मोक्षरूपयोगक्षेमं प्रयच्छतीत्यत्रोत्तरमुच्यते **ये** त्वित्यादिश्लोक**द्वयेन** । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । 'अन्यदेवताभक्ताः' इत्येतत्समभिव्याहारफलितम् **इन्द्रादी**निति । **पूर्वोक्तेन न्यायेने**ति । 'मयि सर्वम्' (७. ७) इत्यादौ, अस्मिन्नप्यध्याये 'मया ततमिदं सर्वम्' (४) इत्यादौ चेति भावः । मामेव यजन्तीत्यन्तं शङ्कितानुवादरूपम् ; शेषं तु विधेयरूपमित्यभिप्रायेणाह **अपि** त्विति । **विधिः** स्वज्ञानद्वारा यस्य **पूर्वम्**-कारणं, तत् **विधिपूर्वकम्** ; तदन्यत् **अविधिपूर्वकम्** ; कथमविधिपूर्वकत्वं विहितानामित्यत्राह **इन्द्रादीना**मिति । **तत्पूर्वक**मिति तथाविधविध्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । **यथा विदधती**त्युक्तं विवृणोति **वेदान्ते**ति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मभागे प्रतिपादितम् ; तेषामेव यथावस्थितं स्वरूपं वेदान्तेष्विति न विरोधः। **साक्षा**दिति। निरुपाधिकमित्यर्थः, प्रधानतयेति वा । हविरुद्देश्यपरमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः, यथा प्रतर्दनविद्यादिषूपास्यानुप्रवेश इति भावः । **चतुर्होतारः** इत्युपात्तवाक्यस्य कथं प्रस्तुतार्थता ? तत्राह **चतुर्होतार** इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तम् **अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनी**ति । "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा" "(य. आ. ३. १० .२) इत्यादिप्रसिद्धः **यत्र**शब्दार्थ उच्यते **परमात्मनी**त्यादिना । "यस्यादित्यश्शरीरम्" (बृ. ७. ७. ९) इत्यादिवाक्यानुसन्धानेन **तच्छरीरभूते**त्यादिकमुक्तम् । कर्मणां देवैस्साध्या संपत् तदाराधनत्वरूपोऽतिशय एव । स चान्ततः फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह **इन्द्रादिदेवताना**मित्यादि ॥ २३ ॥

2 भाष्योक्तौ योगक्षेमौ प्रति यावदपेक्षितं देहयात्रादि तावदप्यर्थादुक्तमेव भवति। तदनुपयुक्तयोगक्षेमवहनमत्र न ग्राह्यमिति भावः ।

कर्माणीतीमां संपदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति, ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह—

[1]अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४

प्रभुरेव च—तत्र तत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अहो महदिदं वैचित्र्यम्, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्पफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचन अनवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुनरावर्तिनश्च भवन्तीत्याह—

[2]यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि [3]माम् ॥ २५

व्रतशब्दः सङ्कल्पवाची; देवव्रताः दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः इन्द्रादीन् यजामहे इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पा ये, ते इन्द्रादीन् देवान् यान्ति। ये च पितृयज्ञादिभिः पितॄन् यजामहे इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति। ये च 'यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि

अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां तथाविधस्यात्यन्तनैष्फल्यशङ्कापरिहाररूपतां च **अहं** हीति श्लोकस्य दर्शयति **अत** इति। **सर्व**शब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रियमाणानामित्यभिप्रेतम्। **आराध्यश्चे**ति भोक्तृशब्दाभिप्रेतोक्तिः। **च्यवन्ती**त्यनेन कुतश्चिदिति सिद्धम्। तच्च तत्तत्कर्मसाध्यमस्थिरं फलमेवेति **यान्ती**त्यनन्तरश्लोकवशात् वाक्यान्तराच्च लब्धम्; तदाह **परिमिते**त्यादिना। फलस्य परिमितत्वं देशतः कालतः स्वरूपतश्च। अतस्तद्भागिनां च्यवनस्वभावता। **प्रभु**शब्दस्यात्र 'गतिर्भर्ता प्रभुः' (१८) इत्यादिष्विव शास्तृत्वादिविवक्षाव्युदासाय योग्यमर्थमाह **तत्र तत्रे**ति। **सूत्रं** च, "फलमत उपपत्तेः" (३. २. ३७.) इति। यथेन्द्राद्याराधनतया प्रयोगेऽपि तत्र तत्र फलप्रदोऽहम्, न तथा मदाराधनत्वेऽन्यः फलप्रद **इत्येव**कारार्थः ॥ २४ ॥

एकस्यैव कर्मणः कथं भोगमोक्षविरुद्धफलसाधनत्वमित्यत्र सङ्कल्पाख्यसहकारिवैचित्र्यात् तदुपपत्तिरिति प्राप्यवैषम्यं **यान्ती**ति श्लोकेन प्रदर्श्यत इत्यभिप्रायेणाह **अहो महदि**ति। संकल्पभेदात् विचित्रफलसाधनत्वं ज्योतिष्टोमादिष्वपि सिद्धम्। **व्रतशब्दः संकल्पवाची**ति। अत्र संकल्पविशेषाद्धि फलभेद इति भावः। **देवव्रताः** इत्यादौ यजनं **भूतेज्याः** इत्यत्र व्रतं चापेक्षया मेलितम्। **भूत**शब्दस्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वव्युदासेन राजसतामसयाज्यवर्गप्रदर्शनाय **यक्षे**त्यादिकम्। न देवयजन-

---

1 मामेवेत्यस्य विवरणं पूर्वार्धम्। अविधिपूर्वकत्वविवरणं तृतीयपादः। अवतारिकापूर्वस्योत्तरं चतुर्थपादः।

2 अविधिपूर्वकमनुतिष्ठतां च्यवनमुक्तम्। परमात्मशरीरत्वं बुद्ध्वा विधिपूर्वकमिन्द्रादिकमुद्दिश्य पूर्णक्षुद्रफलभाजामपि च्यवनमेव। अच्यवनं त्वनभिसंहितफलानामित्याह यान्तीति।

3 अपिशब्दात् देवव्रतादीनामिवैषामपि स्थलविशेषप्राप्त्याद्यर्थलाभः। तत्र नित्यत्वानित्यत्वादिवैषम्यं मामित्यादिलभ्यम्।

यजामहे' इति भूतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति। ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं वासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति। देवादिव्रताः देवादीन् प्राप्य तैस्सह परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैस्सह विनष्टा भवन्ति। मद्याजिनस्तु माम**नादिनिधनं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिमनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥**

मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह—

[1]पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६

सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति—**अत्यर्थमतिप्रियत्वेन तत्प्रदानेन विनाऽऽत्मधारणमलभमानतया तदेकप्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति;**

पितृयजनादिवत् क्रियास्वरूपभेदोऽत्रेति ज्ञापनाय **तैरेवे**त्युक्तम्। वाक्यान्तरविहितदेवयजनाद्यनुवादेन फलविशेषोऽत्र प्रदर्श्यते, न तु ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्फलार्थोपायविधानं क्रियत इति ज्ञापनाय **यच्च**च्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम्। देवेषु व्रतं येषां ते **देवव्रताः**; भूतान् [2]उद्दिश्य इज्या येषां ते **भूतेज्याः**। तत्तत्प्राप्यभेदवचनं तत्तत्समानदेशकालसमानभोगत्वार्थमिति दर्शयति **देवादिव्रता** इति। **अनादिनिधन**मित्यनेन प्राप्यानित्यत्वनिबन्धनाया पुनरावृत्तेः प्रतिक्षेपः; **सर्वज्ञ**मित्यनेन विरोध्यज्ञाननिमित्तायाः; **सत्यसङ्कल्प**मित्यनेन तु अशक्तिमूलायाः भगवत्स्वातन्त्र्यशङ्किताया‌श्च। भक्तान्नावर्तयेयमित्यपि सङ्कल्पोऽस्य सत्य एवेति भावः। स्वरूपतश्च परिमितत्वप्रयुक्तभोगाल्पत्वव्युदासाय **अनवधिके**त्यादिविशेषणद्वयम्। एतेनान्यवैतृष्ण्यहेतुतया स्वेच्छोपाधिकपुनरावृत्तिव्युदासः ॥ २५ ॥

समानेऽप्यायासे प्राप्यवैषम्यमुक्तम्; अथोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह **मद्याजिना**मिति। मद्यजनशीलानामित्यर्थः। **अयमपी**ति। उपास्यसौलभ्यातिशयप्रयुक्तोपायसौकर्यरूप इत्यर्थः। पत्रपुष्पफलानां प्रायशो हेतुकार्यभावात् क्रमविन्यासः। तस्य(तत्र ?) तत्तत्कालानुरूपं यथासंभवं किमपि लभ्यमिति भावः। पत्रादीनां समासाकरणादसमुच्चयाच्च परस्परनैरपेक्ष्यं सूचितम्; तद्द्योतनाय **पत्रं वे**त्यादिविकल्पकरणम्। एकैकेन तुष्यति भगवानिति ह्युच्यते, "अन्यत् पूर्णादपां कुम्भादन्यत् पादावनेजनात्। अन्यत् कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ॥" (भा. उ. ८७. १३) इति। सर्वाभावेऽपि तोयं लभ्यमित्यभिप्रायेण तस्य पश्चादुक्तिः। न ह्येतत् वित्तव्ययादिसाध्यतया दरिद्रादीनां दुर्लभमित्यभिप्रायेण **सर्वसुलभ**मित्युक्तम्। अन्यत्र चाहुः "पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु। भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥" (गा. पू. २१९. ३४; न. पु) इति। **य** इति सामान्यनिर्देशेन सापराधनिरपराधजडाजडादिविभागमपि न पश्यामीत्यभिप्रेतम्। वक्ष्यति हि, 'येऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्याः' (३२) इत्यादि। **भक्त्येत्यनेन** दृष्टादृष्टप्रत्यवायपरिहारफलान्तर-

---

1 **देवाद्यर्थयागादीनां श्रमसाध्यानामपि भगवदाराधनत्वमुक्तम्, अल्पप्रयासार्चनादेरपि फलाधिक्यमाह।** 2 **भूतानिति। भूतान् प्रेतगणांश्चेति पुंलिङ्गप्रयोगोऽपि।**

तस्य प्रयतात्मनः **तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः**, तत् **तथाविधभक्त्युपहृतम्**, अहम् **सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलाऽवाप्तसमस्तकामः सत्यसङ्कल्पोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपथदूरवर्ति प्रियं प्राप्येवाश्नामि । यथोक्तं मोक्षधर्मे, "याः क्रियाः संप्रयुक्तास्स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्"** (३५३. ६४.) **इति ॥ २६ ॥**

यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां वाङ्मनसागोचरोऽयं विशेषः, तस्मात् त्वं च ज्ञानी भूत्वा उक्तलक्षणभक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्वाणो लौकिकं

हेतुत्वव्यवच्छेदः ; तत् व्यञ्जयति **अश्नामीति** । **प्रयतात्मशब्दं** व्याख्याति **तत्प्रदानेति** । "तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातमृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलङ्कृतौ । प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ॥" (भा. व. १९१. १३३) इत्यादिष्विव प्रयोजनान्तररागरूपाशुद्धिविरहः **प्रयतत्वमित्यर्थः** । पुण्येष्वपि फलाभिसन्धिरेव हि मनसोऽशुद्धिः । तदप्याहुः, "तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः" (भा. आ. १. २०१) इति । **भक्त्युपहृतमिति** पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति ज्ञापनार्थम् । तथा च स्वयमेवाह, "अण्वप्युपहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् (मम भोगाय जायते) । भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय (भोगाय) जायते ॥" (भाग. १०. ८१. २) इति । फलाभिलाषिणामपि काचित् भक्तिरस्तीति तद्व्युदासाय **तच्छब्द** इत्यभिप्रायेण **तथाविधभक्त्युपहृतमित्युक्तम्** । पत्रादिक्षुद्रद्रव्यपरिग्रहपरिपन्थिनः प्रकारा **अहंशब्देन** विवक्षिता इति दर्शयितुं **सर्वेश्वर** इत्यादिकम् । **अपिशब्दः** प्रत्येकमन्वेतव्यः । **सर्वेश्वर** इति । यथेन्द्रादयः स्वशक्तिवृद्धये हविरादिकं गृह्णन्ति, न हि तथाऽहम्, सर्वगोचरसदातननियमनशक्तिशालित्वादिति भावः । **निखिलजगदुदयविभवलयलील** इति । न हि मल्लीलोपकरणात् बहिर्भूतं पत्रादिकं मह्यं दीयत इति भावः । **अवाप्तसमस्तकाम** इति । न हि मे अनवाप्तमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः । **सत्यसङ्कल्प** इति । न हि ममाशक्यं किञ्चिदन्येनोपहृतं स्वीक्रियत इति भावः । **अनवधिकेत्यादि** । गुणतः स्वरूपतश्च निरतिशयानन्दतृप्तस्य मे कियदिदं पत्रादिकमिति तात्पर्यम् । **स्वाभाविकशब्देन** हेतुनैरपेक्ष्यम्, **वर्तमानशब्देन** चानिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । "परिपूर्णोऽपि भगवान् भक्तैर्यत्किञ्चिदीरितम् । सापेक्षवत् तदादत्ते तेन प्रीतो ददात्यलम् ॥" (भा. मो. ३५३. ६४) इत्यस्यार्थमभिप्रयन् आह **मनोरथेति** । **अश्नामीत्युपभोगमात्रलक्षणा** । तेन निवेद्याभावे पत्रादिकमपि निवेद्यं स्यादिति व्यज्यते । फलान्तरार्थिजनसमर्पितानां "तत्सर्वं देव(कृत्स्नं तु तस्य)देवस्य चरणावुपतिष्ठते" (भा. मो. ३५३. ६३) इति भगवत्पादोपसर्पणमुक्त्वा परमैकान्तिजनदत्तानां भगवताऽत्यादरेण शिरसा प्रतिग्रहो मोक्षधर्मेऽभिहित इत्याह **यथोक्तमिति** ॥ २६ ॥

उक्तार्थफलितपरतया उत्तरश्लोकस्य संगतिमाह **यस्मादिति** । महात्मनां विशेष उक्तः ; अथ

वैदिकं च नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह—

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्॥

यत् देहयात्राशेषभूतं लौकिकं **कर्म करोषि,** यच्च **देहधारणायाश्नासि,** यच्च **वैदिकं होमदानतपःप्रभृति** नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत् सर्वं मदर्पणं कुरुष्व। **अर्प्यत** इत्यर्पणम् **सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं भोक्तृत्वम् आराध्यत्वं च यथा मयि समर्पितं भवति तथा कुरु। एतदुक्तं भवति—यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां कर्मकर्तुर्भोक्तुः तव च मदीयतया मत्सङ्कल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तरि त्वां च कर्तारं भोक्तारमाराधकम्, आराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातं सर्वं समर्पय; तव मत्प्रियाम्यतापूर्वकमच्छेपतैकरसताम्** [1]**आराध्यादेश्चैतत्स्व-**

तत्परिगृहीतं भक्तियोगं दातुं तदङ्गभूतं बुद्धिविशेषमनुशास्तीत्यभिप्रायेण इत्थं **कुर्वित्युक्तम्। यत्करोषीति** श्लोकेन [2]स्वभाव-अर्थ-शास्त्रप्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः। इममेव च श्लोकं 'यत्करोमी'त्युपक्रम्य भगवन्निति संबुद्ध्या तदर्पणमित्यन्तं मन्त्रमेव केचिदनुसंदधते। तत्र यत्करोषीत्येतत् गोबलीवर्दन्यायात् सङ्कुचितं स्वभावप्राप्तविषयमित्याह **यत् देहेति। अश्नासीत्येतत्** अर्थप्राप्तवर्गोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह **यच्च देहधारणायाश्नासीति। यज्जुहोषीत्यादेः** शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणत्वमुपलक्षणीयसंग्राहकाकारं च दर्शयति **यच्च वैदिकमिति।** अत्र **यच्छब्दाः** सर्वे करोषीत्यादिक्रियाविशेषानुवादकाः[3] ॥ **अर्पण**शब्दस्य भाववाचित्वे व्यधिकरणबहुव्रीहिक्लेशात् तत्पुरुषत्वौपयिककर्मप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति **अर्प्यत इत्यर्पणमिति।** "कृत्यल्युटो बहुलम्" (अष्टा. ३. ३. ११३) इति कर्मणि ल्युट्। मय्यर्पितं कुरुष्वेति शब्दार्थः। अन्यत्र स्थितस्य स्थायिनः ततोऽन्यस्मिन् निवेशनं हि समर्पणम्; तच्चात्र क्षणिके कर्मणि कथमित्यत्राह **सर्वस्येति।** ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च, "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र. २. ३. ३३) इत्यधिकरणे स्थापितम्; इन्द्रादीनाञ्च आराध्यत्वं श्रुतम्; तथाच देवताभेदो मीमांसितः; अतस्तन्निष्ठस्य तन्निष्ठत्वानुसन्धाने भ्रान्तिरेव स्यात्; तत् कथमीश्वरे तत् समर्पणमित्यत्राह **एतदुक्तमिति। परमकर्तरीति** "परात्तु तच्छ्रुतेः"। (ब्र. २. ३. ४०) इत्यधिकरणार्थः स्मारितः। **कर्तारं भोक्तारमाराधकमिति।** क्रियायाः, तत्फलस्य, तत्प्रदातॄणां चेति शेषः। परमकर्तृत्वात् कर्तृत्वसमर्पणम्; परमशेषित्वादाराध्यत्वादिसमर्पणम्। कर्तृत्वादौ त्वयि समर्पिते साक्षात्कर्तरि, आराध्यविशेषणभूतेन्द्रादौ च किमनुसन्धेयमिति शङ्कायां समर्पणं शिक्षयति **तवेति।** भक्तिप्रकरणात् प्रीतियुक्तत्वोक्तिः ॥ २७ ॥

1 कर्तृत्वं स्वगतं तदधीनमिति मन्तव्यम्। काम्यानुष्ठाने देवेष्वाराध्यत्वं तदधीनमित्यनुसंधानेऽपि, फलाभिसंधिरहितानुष्ठाने देवतान्तराणामनुसंधेयत्वेऽपि परमात्मन्येवाराध्यत्वमनुसंधेयम्। काम्यानुष्ठानमपि कुर्वन्तः नित्यनैमित्तिकेषु तद्विशेषणतया देवतान्तरे ष्वाराध्यत्वं भावयेयुः। महापरमैकान्तिनस्तु नित्यादौ भगवन्मात्रे आराध्यत्वमिति विवेकः।

2 स्व. स्वभावप्राप्तं निमिषितादि; अर्थप्राप्तं भोजनादि; शास्त्रप्राप्तं विहितकर्म।

3 यत् अशनं यच्च होमादीत्येवमर्थः।

भावगर्भतामत्यर्थप्रीतियुक्तोऽनुसंधत्स्व—इति ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८

एवं संन्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेषतामक्रियाम्पतैकरसं कर्म च सर्वं मदाराधनमनुसंदधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरनन्तैः प्राचीनकर्माख्यैर्बन्धनैर्मत्प्राप्तिविरोधिभिस्सर्वैर्मोक्ष्यसे ; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

ममेमं परममतिलोकं स्वभावं शृणु—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवस्थितेषु जातितश्चाऽऽ[1]कारतः स्वभावतो ज्ञानतश्चात्यन्तो-

---

संन्यासयोगयुक्तात्मेत्ययं फलविधानार्थः पूर्वश्लोकार्थानुवादः ; न तु ज्ञानकर्मयोगादिपर इत्यभिप्रायेणान्वयमाह **एवं संन्यासाख्ये**ति । **योग**शब्दोऽत्रानुसंधानपरः । तदेव प्रकृतसमर्पणानुवादिना **संन्यास**शब्देन विशेष्यते । **आत्मान**मित्यादि तद्विवरणम् । **लौकिक**मित्यादि स्वभाव-अर्थप्राप्तयोस्सामान्यरूपम् । **शुभाशुभफलैः** अनुकूलप्रतिकूलफलैरित्यर्थः । **अनन्तै**रिति बहुवचनाभिप्रेतकथनम् । समर्पणबुध्या क्रियमाणस्य बन्धकत्वाभावात् तद्व्यवच्छेदाय **प्राचीन**शब्दः । अभिमतगतिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमित्यभिप्रायेण **मत्प्राप्तिविरोधिभि**रित्युक्तम् । तेनोपायविरोधिव्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलस्यापि कर्मणोऽतिशयितफलप्रतिबन्धकत्वात् हेयत्वं निर्व्यूढम् । **मामुपैष्यसी**त्येतत्सामर्थ्यात् **सर्वै**रित्युक्तम् । **मोक्ष्यसे** इत्युक्त एवार्थः **विमुक्तः** इत्यनूद्यत इत्यपौनरुक्त्याभिप्रायेणाह **तैर्विमुक्त** इति । अत्र विमुक्तशब्दस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं वदन्तस्तदसंभवादेव निरसनीयाः । कर्तृत्वफलप्रदत्वादिवत् फलत्वमपि स्वस्यैवेत्यभिप्रायेण **मामेवोपैष्यसी**त्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्राप्त्या विलम्बव्यवच्छेदार्थ **एवकारः** । **मामेवैष्यसि** (३४) इति च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

दुर्लभसुलभोत्कृष्टापकृष्टादिद्रव्यतारतम्यादर्शनेन स्वीकारः **पत्र**मिति श्लोकेन प्रोक्तः । तेन सौलभ्यमुक्तं भवति । **यत्करोषी**त्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिविशेषमात्रेण तदाराधनत्वसंपत्त्या तदेव दृढीकृतम् । अथ भक्तियोगाधिकारिप्रशंसनपरे **समोऽह**मिति श्लोके तु जात्याकारादितारतम्यानादरेण भक्तैस्स्वस्यैकरस्यमुच्यते । तेन सौशील्यमुक्तं भवति । कंसादिनिग्रहात्, अक्रूराद्यनुग्रहात्, **तत्कुरुष्व मदर्पणम्, मामुपैष्यसी**त्याद्युक्तेश्च जाता रागद्वेषशङ्का प्रतिक्षिप्यत इत्यभिप्रायेणाह **ममे**ति । **अहं**शब्दोऽत्र स्वेतरव्यवच्छेदपर इत्यभिप्रायेण **अतिलोक**मित्युक्तम् । **समोऽह**मित्यस्य प्रतिशिरोभूतं वैषम्यं **सर्व**शब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **देवे**ति । **जातितः** देवत्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादेः ; **आकारतः** अभिरूपस्त्रीत्वपुंस्त्वसमविषमाङ्गत्वादेः । वक्ष्यति हि, 'येऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः' (३२) इति । **स्वभावतः** इत्यनेन सात्त्विकराजसत्वादिकं विवक्षितम् । देवादीनां भगवत्समाश्रयणं 'तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात्' (ब्र. १. ३. २५) इत्यधिकरणे समर्थितम् ; तिरश्चामपि गजेन्द्रवानरे-

---

1 अवस्थितेष्वित्यैकं विशेषणम् । जातित इत्यारभ्य द्वितीयं विशेषणम् । द्वितीयविशेषणोपक्रमे प्रयुक्तोऽयं चकारः वर्तमानेष्विति द्वितीयविशेषणे योज्यः । अवस्थितेषु वर्तमानेषु च सर्वेषु भूतेष्विति । अतो न चकारायोगः ।

त्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु भूतेषु **समाश्रयणीयत्वे** समोऽहम्; **अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे** न मे द्वेष्योऽस्ति–**उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्ति । तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति** तद्युक्ततया **समाश्रयणे** न **कश्चित्** प्रियोऽस्ति **न संग्राह्योऽस्ति । अपि तु अत्यर्थमत्प्रिय**[1]**त्वेन मद्भजनेन विनाऽऽत्मधारणालाभात् मद्भजनैकप्रयोजना ये मां भजन्ते, ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समान**[2]**गुणवत् यथासुखं मय्येव वर्तन्ते । अहमपि तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्ते ॥ २९ ॥**

तत्रापि—

[3]**अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥**

न्द्रादिषु पुण्याधिक्यनिबन्धनज्ञानविशेषवत्सु प्रथितम् । तस्मात्तिर्यगधिकरणाविरोधः । स्थावरेष्वपि शापादिजातेषु क्वचिज्ज्ञानं महर्षयः कथयन्ति । ततश्च मनोवृत्तिरूपं समाश्रयणं तत्रापि संभवेदेव । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इत्यस्य प्रतिषेधस्य प्रसङ्गसाकाङ्क्षत्वात् जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षौ प्रतिषेध्यप्रसञ्जकतयोक्तावित्याह **अयमि**ति । तद्द्वेष्यत्वप्रियत्वे हि त्याज्यत्वसंग्राह्यत्वार्थे इति तन्निषेधात् तन्निषेधः फलित इत्यभिप्रायेणोक्तम् **उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्तीति, न संग्राह्योऽस्तीति** च । समाश्रयणाधीनप्रियत्वप्रतिषेधभयात् **समाश्रितत्वातिरेकेणे**त्युक्तम् । यदि, न प्रियत्वहेतुतया प्रसिद्धाज्जात्यादिभिरुत्कर्षात् प्रियत्वम्, कुतस्तर्हि? यदि न कुतश्चित्, 'स च मम प्रियः' इत्यादिविरोध इति शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द इत्यभिप्रायेणाह **अपि त्वि**ति । **भक्त्या, भजन्ति** इत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहारायान्वयमाह **अत्यर्थे**ति । **ये** इत्येतदुत्कर्षापकर्षानियमाभिप्रायमित्याह **ते जात्यादिभि**रिति । तुल्यानामिवान्योन्यमैकरस्यमिह **मयी**त्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **मत्समानगुणवत् यथासुख**मिति । ननु स्वामित्वेन त्वामनुसंधाय भजतां कथं त्वयि समानगुणवद्वृत्तिरित्यस्योत्तरं **तेषु चाप्यह**मित्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **अहमपी**ति । सौशील्यातिरेकतो मत्तोऽप्युत्कृष्टानिवाहं, 'शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति' (भा. मो ३५३. ६४) इत्युक्तप्रक्रियया संभावयामि; ततश्च ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसंधाननिबन्धनसाध्वसविधुराः सुखं मां सेवन्त इति भावः । अहं च ते चान्योन्यं पित्रादिष्विव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थः । स्वजातिप्रतिनियतधर्मैर्भजनान्नापकृष्टजातिनिर्देशविरोधः ॥ २९ ॥

एवं समाश्रयणस्वीकारे जात्याद्यपकर्षोऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम् । ततश्चोपरि वृत्तापकर्षोऽप्यकिञ्चित्कर इत्युच्यते **अपि चे**दिति श्लोकेनेत्यभिप्रायेणाह **तत्रापी**ति । ब्राह्मणाद्याचारः शूद्रादेरधर्मः; शूद्राद्याचारश्च ब्राह्मणादेः; एवं ब्राह्मणस्य निषिद्धं मधुमांसादिकं शूद्रस्य न निषिध्यते; शूद्रस्य निषिद्धं कपि-

---

1 भक्त्येत्यस्य अत्यर्थमत्प्रियत्वेनेत्यर्थः । 2 मत्समानगुणेति नित्यानां मुक्तानाञ्च ग्रहणम् । कल्पनया वा तथोक्तिः । 3 मामनन्यभाक् भजते चेत्, दुराचारोपि साधुरेव, स मन्तव्य इत्यन्वयो नेष्टः । चेदित्यस्य मध्ये निविष्टत्वात् ।

तत्तत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च, तस्मादतिवृत्तोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत्, साधुरेव सः **वैष्णवाग्रेसर एव सः**। मन्तव्यः **बहुमन्तव्यः पूर्वोक्तैस्सम इत्यर्थः । कुत एतत् ?** सम्यग्व्यवसितो हि सः—**यतोऽस्य व्यवसायः सुसमीचीनः—भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चराचरपतिरस्मत्स्वामी मम गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्रापोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः ;**

त्क्षीरादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम् ; अतः स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारत्वं दोष इत्यभिप्रायेणाह **तत्रतत्रे**ति। विहिताकरणं निषिद्धकरणं चेत्युभयमपि दुराचार इति ज्ञापनाय **उपादेयः परिहरणीयश्चे**त्युक्तम् । अत्र चेदित्यस्य नैरर्थक्यादिपरिहाराय दुराचारोऽपि भजते चेदित्यन्वयः प्रदर्शितः । **उक्तप्रकारेणे**ति । सततकीर्तनादिनेत्यर्थः । प्रकरणविशेषितोऽनन्यभागित्यस्यार्थो **भजनैकप्रयोजन** इति । तेनैव देवतान्तरभजनप्रसङ्गो दूरनिरस्तः । यथोच्यते, "ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं फलम् ।" (भा. मो. ३५०. ३६) इति । ननु "आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः" (वि. स.), "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" (वासिष्ठ. ६. ३), "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु" (दक्ष. २ २२) इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य केनाऽऽकारेण साधुत्वमित्यत्राह **वैष्णवाग्रेसर** इति। अनन्यभजनं वैष्णवाग्रेसरत्वे प्रयोजकम् । ननु "साधवः क्षीणदोषास्तु:" (वि. ३ ११. २) इति भगवत्पराशरवचनात् क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणात् साधुशब्दोऽत्र कथं वैष्णवाग्रेसरपर उक्तः ; आचारशून्यस्य शिष्टापरिग्रहादसाधुत्वमेवेत्यत्रोत्तरं **मन्तव्यः** इत्युच्यत इति दर्शयति **बहुमन्तव्य** इति । अर्थसिद्धबोद्धव्यतामात्रकथनं निरर्थकम् ; संपूर्वस्य मनिधातोश्च बहुमतिरर्थः ; उपसर्गार्थाश्च धातुलीना इति भावः । अपरिग्रहे सति खल्वसाधुत्वाशङ्का ; न तु सोऽस्तीत्याह **पूर्वोक्तैस्सम** इति । "विष्णुरेव भूत्वा" (यजु. २. १. ३. १६) इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वोक्तैर्महात्मभिरित्यर्थः । ननु स्वाचारदुराचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावत् उपायतस्साम्यम् ; तत एव न फलतोऽपीति शङ्कायां **सम्यगि**त्यादिकमवतारयति **कुत एत**दिति । **यत** इति । **हि**र्हेताविति भावः । व्यवसायस्य समीचीनतां प्राधान्यतो व्यवसेयविषयविशेषेण विशदयति **भगवा**निति । **भगवान्** उभयलिङ्गकः । **निखिलजगदेककारणभूत** इत्यनेन ब्रह्मत्वसाधकं श्रौतं लक्षणमुक्तम् । तेन 'ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' (१३) इति पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानं 'नारायण परं ब्रह्म' (ना) इत्यादितत्त्वनिर्णायकवाक्यं चाभिप्रेत्य **परं ब्रह्म नारायण** इत्युक्तम् । **चराचरपतिः ।** 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' (ना), 'पतिं पतीनाम्' (श्वे. ६. ७.) इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परत्वव्यवसायः । अथ सौलभ्याध्यवसायः **अस्मत्स्वामी**ति । न ह्यहं तद्विभूतेर्बहिर्भूतः ; स्वशेषभूतं मामसौ स्वयमेव लब्धुमुपक्रान्त इति भावः । एवं पदद्वयेन सांसिद्धिकः संबन्धो दर्शितः, अत्यन्तमूर्खस्य मम सम्यग्ज्ञानप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण **मम गुरु**रित्युक्तम् । अनन्तमहापराधशालिनि मय्यपि शोभनहृदयोऽयमित्यभिप्रायेण **मम सुहृ**दित्युक्तम् । अतिक्षुद्रदुःखमिश्रनश्वरसुखकणसङ्गिनो मे निरतिशयनिर्दोषनित्यसुखसागरं स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण **मम परं भोग्य**मित्युक्तम् । गुरुत्वसुहृत्त्वे

तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं भजनं यस्यास्ति—अतः साधुरेव ; बहुमन्तव्यश्च । अस्मिन् व्यवसाये, तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने सन्नद्धे सति तस्याऽऽचारव्यतिक्रमः स्वल्पवैकल्यमिति न तावताऽनादरणीयः, अपि तु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥" (क. २. २४) इत्यादिश्रुतेः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीत्यत्राह—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनेन विधूतपापत्वादेव समूलोन्मूलितरजस्तमोगुणः

प्रापकत्वार्थे ; भोग्यत्वं तु प्राप्यत्वार्थम् । सर्वैर्गुणैः इति आचारबहुलेष्वपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते । आकरेऽपि शिलाशकलमनुपादेयम् , अवकरेऽपि रत्नमादरणीयमिति भावः। "बहूनां जन्मनामन्ते" (गी.७ १९) इति ह्येवंविधो व्यवसाय उक्तः । स्मर्यते च (....?) श्रीपौष्करे च [1](३८.३०५) "ये जन्मकोटिभिः सिद्धाः", "अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये । नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी स्थितिः" (....) इति । श्रीशुकं प्रति जनकश्चाह, "ज्ञानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायात् ऋते ब्रह्म [न्] नासादयति तत् परम् ॥" (भा. मो. ३३४. ४७) इति । व्यवसायमात्रेण कथं भजमानैः समानत्वमित्यत्राह **तत्कार्यं चेति** । **भजते** मामित्यत्र व्यवसायोऽन्तर्गतः, **व्यवसित** इत्यत्राप्यर्थात् भजनम् । अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वहेतुतया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः । अविकलानुष्ठायिवत् विकलानुष्ठायी कथं बहुमन्तव्य इत्यत्राह अस्मिन्निति । तादृशे पुरुषे स्वल्पवैकल्यनिमित्तोऽनादर एव महापराधः स्यादिति भावः । "स्मृतः संभाषितो वाऽपि पूजितो वा द्विजोत्तम" (इ. स. ३२), "स च पूज्यो यथा ह्यहम्" (गा. पू. २१९) इत्यादिप्रमाणसूचनाभिप्रायेण निगमयति **अपि तु बहुमन्तव्य एवेति** ॥ ३० ॥

अस्त्वन्येषां बहुमन्तव्यः, स्वस्य तु कार्यसिद्धिरिति शङ्कापूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति **ननु नाविरत** इति । न केवलं प्राप्तिमात्रनिषेधः श्रुतौ, अपि तु प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभिप्रेत इत्यभिप्रायेणोक्तम् **उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीति** । तथा चोच्यते, "पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः । नष्टप्रज्ञः पापमेव पुनरारभते द्विज" (भा. उ. ३५. ७५) इति । प्रतिबन्धकरजस्तमोमूलभूतपापनिरासाय ह्याचारः ; तस्मिंश्च पापे मद्भजनेन निवृत्ते सति नोपासनप्रतिबन्ध इत्यभिप्रायेणाह **मत्प्रियत्वेति** । विकल्पस्य विलम्बशङ्काप्रतिक्षेपार्थः क्षिप्रशब्दः । धर्मशब्दोऽत्र प्रकरणादनन्यभजनपरः । **आत्मशब्दश्च** तत्करणभूतमनोविषयः । 'अनन्यमनसः', 'मन्मना भव' इति हि पूर्वापरम् । भजनमेव

---

1 अयं श्लोकः तन्त्रपरिशुद्धावन्तरार्थदर्शकः । अतः सिद्धानां अन्तः संस्थितिरित्यर्थे तेषामन्तोऽत्र संस्थितिरिति पाठः स्यात् (श्रीपाञ्चरात्ररक्षा १. २८५ पुटे)। सिद्धान्तशब्दे अन्त इत्यस्य संस्थितिरित्यर्थो न्यायदर्शने । श्रीपौष्करपाठस्तु संप्रति, "तेषामन्तोऽत्र जन्मनः" इति ।

क्षिप्रं धर्मात्मा भवति **क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनैकमना भवति । एवंरूपभजनमेव हि 'धर्मस्यास्य परन्तप'** (३) इति उपक्रमे धर्मशब्दोदितम् । शश्वच्छान्तिं निगच्छति **शाश्वतीमपुनरावर्तिनीं मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति ; कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे** [1]**प्रतिज्ञां कुरु-मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारमिश्रोऽपि न नश्यति ; अपि तु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्तिमधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णभक्तिर्भवतीति** ॥ ३१

कथं भजनोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकमिति चेत्, तत्र, परिपूर्तिजननस्य साध्यत्वात्, भक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात् ; तदेतदाह **क्षिप्रमेवे**त्यादिना । नन्वत्र धर्मशब्दो वर्णाश्रमधर्मान्तरपरः किं न स्यादित्यत्राह **एवंरूपेति** । सामान्यशब्दस्य प्राकरणिकविशेषविषयत्वमेव न्याय्यम् ; प्रयुक्तश्चायमेव शब्दः प्रक्रमे भजनरूपविशेषविषयतयेति भावः । अस्तु भजनवत्त्वात् पापनिवृत्तिः ; तथाऽपि परितापरहित-बुद्धिपूर्वानुवृत्त-दुराचारसन्तानः कथं न प्रतिबन्धक इत्यत्रोत्तरं शश्वच्छान्तिं निगच्छतीति । **मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिमिति** प्रकरणविशेषतः शान्तिशब्दार्थः । 'प्रतिजानीहि' इत्यत्र ज्ञानमात्रविधावुपसर्गस्य नैरर्थक्यात्, "वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्" (यजु. ३. ४. १०. ३६) इत्यादिष्वगत्या नैरर्थक्यस्वीकारादत्र च ज्ञानविधेः प्रयोजनाभावात्, प्रतीयमानप्रतिज्ञार्थस्यात्यन्तनिर्णीतत्वस्थापकतयाऽपेक्षितत्वाच्चाह **कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्विति** । प्रतिजानामीति स्वप्रतिज्ञानादपि **प्रतिजानीहीति** श्रोतुरेव प्रतिज्ञाविधानमत्यन्तस्थैर्याभिप्रायमिति, [2]व्यञ्जनायोक्तं **त्वमेवेति । न मे भक्तः प्रणश्यतीत्ययं** प्रतिज्ञाविषय इति ज्ञापनाय **अस्मिन्नर्थे** इत्युक्तम् । परिपूर्णोपासकस्य नाशप्रसङ्गाभावात् 'अपि चेत् सुदुराचारः' इत्युक्तविषयत्वाच्चाह **मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारमिश्रोऽपीति** । उपक्रान्तभक्तिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य नाशनिषेधः अर्थात् स्वानुकूलत्वनिकूलतामुखेन परिपूर्तिपर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह **अपि त्विति** । अत्रोपरिचरादिवृत्तान्तो भाव्यः । यथोपरिचरो भगवद्धर्ममास्थितः कदाचिद्देवानामृषीणां विवादे [3]पिष्टपश्वादि (शुचादि ?) महर्षिविरुद्धमनृतमभिधाय निपतितः क्षिप्रं भगवतोद्धृतः; यथा च 'उपमानमशेषाणां साधूनां यस्सदाऽभवत् ' (वि. १. १५. १५६) इति प्रसिद्धः प्रह्लादः कदाचिद्भगवन्तं प्रतियोद्धुं प्रवृत्तश्शीघ्रं प्रत्यबुध्यत (वाम. पु. ७. ८) ; यथा च पापिष्ठः क्षत्रबन्धुर्भगवन्नामप्रभावादनन्तरजन्मनि जातिं स्मरन् तीव्रनिर्वेदो भगवन्तं शरणमुपगम्य ह्यमु(व्यमु ?)च्यत (वि. ध. ९७) । [4]**इतिशब्दस्य** अस्मिन्नर्थे इत्यनेनान्वयः॥ ३१ ॥

1 परपस्मैपदित्वेऽपि स्मरणार्थत्वाभावः ?. कि. ?. ?. श्लोक इव । अर्थपुष्टिदक्षया च ।

2 **अत्र स्वयमप्रतिज्ञाय भक्तमुखेन प्रतिज्ञायां प्रयत्नः भक्तप्रतिज्ञाया एवाकुण्ठितत्वात्, कृष्णो हि स्वप्रतिज्ञां विहाय भीष्मप्रतिज्ञामपालयत् । तदुक्तं स्वनिगममपहायेत्यादिना श्रीभागवते इति वादः केवलरसोक्तिः । न ह्यत्रार्जुनः प्रतिज्ञां करिष्यति ।** 3 **पिष्टपशुवादो महर्षीणाम्, प्राणिवधवादो देवानाम् । मध्यस्थीकृतोऽपि उपरिचरवसुर्देवान् तत्पक्षं पृष्ट्वा तदनुसारेण शास्त्रविरुद्धमुक्त्वाऽनिम्यादिकथा भारते । अतः पिष्ट(शुच)वादीत्युक्तम् । 4 ननु मद्भक्तावित्यादिकं अर्जुनकर्तव्यप्रतिज्ञाकारो न भवति मच्छब्दघटनादित्याशंक्य इतीत्यस्यान्यत्रान्वयमाह इतिशब्दस्येति ।**

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३

स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति ; किं पुनः पुण्ययोनयो **ब्राह्मणा राजर्षयश्च मद्भक्तिमास्थिताः । अतस्त्वं राजर्षिरस्थिरं तापत्रयाभिहततया असुखं चेमं** लोकं प्राप्य वर्तमानो **मां भजस्व** ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ **भक्तिस्वरूपमाह—**

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु........राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मन्मना भव **मयि सर्वेश्वरेश्वरे, निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकताने, सर्वज्ञे, सत्यसङ्कल्पे**

अपिचेत्सुदुराचारः इत्यागन्तुकपापोक्तिः; अथ जन्मत एव पापिष्ठानां जात्याद्यपकर्षेऽपि स्वसमाश्रयणमात्रेण फलसिद्धिं प्रावप्रस्तुतां प्रपञ्च्य तत एव जात्याद्युत्कर्षे भक्तिपौष्कल्ये च कैमुतिकन्यायमुक्त्वा जात्यादिभिरुत्कृष्टस्त्वं फले निस्सन्देह उपायमातिष्ठेत्युच्यते **मां हीत्या**दिश्लोकद्वयेन । स्त्रीवैश्यशूद्राणां परगतिविरोधितया शङ्किताकारानुवादार्थः **पापयोनि**शब्दः । तत्र ये **पापयोनयोऽपि** स्युरित्यन्वयः । त्रैवर्णिकस्य विद्यादिमतोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभिस्सह पापयोनित्वेन परिगणनं सत्रानधिकारित्वात् । ऋत्विज एव हि सर्वे सत्रेषु यजमानाः । आर्त्विज्यं च ब्राह्मणस्य । स च सत्राधिकाररूपः उत्कर्षः, "तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजीनः" (यजु १. ३. २. १४) इति क्षत्रियस्यापि श्रुतः । **पापयोनि**शब्दप्रतिशिरस्त्वात् **पुण्यशब्दो**ऽत्र पुण्ययोनिपरः प्रदर्शितः । **किंपुनरि**त्यादि कैमुतिकन्यायादनायासत्ववचनम् । राजर्षिप्रदर्शनमर्जुनस्य फलसिद्धिप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेणाह **अतस्त्व**मिति । **राजर्षि**शब्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम् ; **अस्थिर**मित्यादिना त्वर्थित्वम् । **अनित्य**शब्दस्य "सततविक्रिया" (परमसंहिता २. १८) इत्युक्तप्रकारेण क्षरणस्वभावविषयत्वज्ञापनायास्थिरशब्दः । **असुख**शब्दस्यात्र पर्युदासवृत्त्या दुःखपरतां सांसारिक**सुखस्या**पि दुःखकोटिनिवेशात् सुखराहित्यपरत्वं चाभिप्रेत्याह **तापत्रये**ति । **इम**मित्यनेन अतिक्षुद्रत्वं निर्दिष्टम् । **प्राप्ये**त्यस्यानुवादरूपताज्ञापनाय **प्राप्य वर्तमान** इत्युक्तम् । एवमनित्यत्वासुखत्वक्षुद्रत्वानुदर्शनात् भजनवैमुख्यनिवृत्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भजस्वेत्युक्तभक्तिस्वरूपनिष्कर्षोऽनन्तरं क्रियत इति संगतिं दर्शयति **भक्तिस्वरूपमा**हेति । सामान्येन सर्वासु परविद्यासूपास्यतया तदुपयुक्ततया च प्रमाणशतैः प्रतिपादिताः स्वरूपरूपगुणादयोऽत्र **अस्म**च्छब्देन विवक्षिता इत्यभिप्रायेणाह **मयी**ति । 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' (श्वे. ६. ७), 'न तस्येशे कश्चन' (ना) इत्यादेरर्थमाह **सर्वेश्वरेश्वर** इति । न ह्यसमर्थसेवया किंचिल्लभ्यते ; न च ब्रह्माण्डान्तरादेरनीश्वरा ब्रह्मेशानादयोऽपि मोक्षदानशक्ता इति भावः । "क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता" (या. स्मृ. ३. ३४) इति ह्युच्यते । हेयास्पदस्य गुणरहितस्य च भजनीयत्वाभावादितरव्यावृत्त्यर्थं तत्गुणनिर्गुणश्रुतीनां विषयव्यवस्थयोभयलिङ्गत्वमाह **निखिले**ति । समस्तानिष्टनिवर्तकत्वादनन्तभोग्य-

निखिलजगदेककारणे, परस्मिन् ब्रह्मणि, पुरुषोत्तमे, पुण्डरीकदलामलायताक्षे, स्वच्छनील-जीमूतसङ्काशे, युगपदुदितदिनकरसहस्रसदृशतेजसि, लावण्यामृतमहोदधौ, उदारपीवरचतुर्बाहौ, अत्युज्ज्वलपीताम्बरे, अमलकिरीटमकरकुण्डलहारकेयूरकटकभूषिते, अपार-

मयत्वाच्चायमेवोपास्य इति भावः। अनन्तमङ्गलगुणोपलक्षकतया ध्येयलक्षणजगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वौपयिकं गुणद्वयं **सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्प** इत्युक्तम्। "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मात् एतत् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" (मु. १. १. ९) इति, 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' (छा. ८. ७. १) इति च। अनिष्टनिवृत्त्यादौ चास्याज्ञातं सहकारिसापेक्षत्वं च नास्तीति भावः। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्युपक्रम्य, 'तद्विजिज्ञासस्व' (भृ), 'कारणं तु ध्येयः' (अथर्व) इत्याद्यभिप्रायेण **निखिलजगदेककारण** [1]इत्युक्तम्। **निखिल**शब्देनाव्यक्तादेर्ब्रह्मरुद्रादेश्च संग्रहः। व्योमातीत-निर्गुणवादादिनिराकरणं सामान्यविशेषशब्दयोरैकार्थ्यं चाभिप्रेत्य **परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तम** इत्युक्तम्। अनेन सर्वात्मकत्वं सर्वविलक्षणत्वं चाविरुद्धमुपदर्शितं भवति। नारायणानुवाकपुरुषसूक्तादिकं च स्मारितम्। एतावता विशिष्टं स्वरूपमुक्तम्; अथ सर्वशाखाविपठितपुरुषसूक्तादिसिद्धं शुभाश्रयप्रकरणप्रपञ्चितं च विग्रह-तद्गुणादिकमुच्यते। "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" छा. १. ६. ७) इत्याद्युक्तपरत्व-चिह्नमाह **पुण्डरीकदलामलायताक्ष** इति। **स्वच्छे**त्यादिना, 'नीलतोयदमध्यस्था' (ना) इत्यादिकमनु-संहितम्। स्वच्छत्वं मणिमुकुरसलिलकाचादिवत् व्यवहितप्रकाशप्रतिबिम्बादियोग्यः प्रसादविशेषः। 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' (गी. ११. १२) इत्यादि वक्ष्यमाणम्, 'तमेव भान्तम्' (मु. २. २. १०) इत्यादिश्रुतिं चाभिप्रेत्योक्तं **युगपदि**त्यादि। यद्वा, तेजःप्राचुर्यं प्रतिकूलैर्दुष्प्रेक्षत्वं चाभिप्रेत्य **युगपदि**त्यादिकमुक्तम्। **लावण्ये**त्यादिना तु तस्यैवानुकूलभोग्यत्वाकर्षकत्वादिकमभिप्रेतम्। चक्षुरानन्दजन-कस्तेजोविशेषो हि लावण्यम्; तत इदमुच्यते, "लोचनैरनुजग्मुस्ते तमादृष्टिपथात् पुनः (तदा)। मनोभिरनु-जग्मुश्च कृष्णं प्रीतिसमन्विताः॥ अतृप्तमनसामेवं तेषां केशवदर्शने। क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः" (भा. स. २. २९-३०), "अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्" (...) "न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात्। नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे॥" (रा. अ. १७ १५) इति। श्रुत्यादिप्रसिद्धं बाह्वामुदारत्वम् और्जित्यमभिमतफलप्रदत्वं च। यत्र रूपान्तरं न विशिष्टम्, तत्र वक्तुर्वसुदेवनन्दनस्य रूपं विवक्षितम्; तच्च सर्वावतारोपलक्षणम्। चतुर्भुजत्वं भगवतः कृष्णस्य पररूपस्य सांसिद्धिकम्; द्विभुजत्वं सहस्रभुजत्वादिकं चाऽऽहार्यमित्याशयेनोक्तं **चतुर्बाहा**विति। "अथवाऽपि चतुर्भुजम्"(....)"भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतमेतद्रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च। भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं सदा हि तस्मिन्निवसामि देवाः॥" (भा. मौ. ५. ३४) इत्यादिकमिह भाव्यम्। श्रुत्यादिप्रसिद्धं दिव्याम्बर-योगमाह **अत्युज्ज्वले**ति। मूर्धादिपादान्तदिव्यावयवगतसमस्ताभरणवर्गोपलक्षणतया **किरीटाद्युक्तिः**।

1 **सर्वेश्वरेश्वरे** इत्यारभ्य पञ्च विशेषणानि, पश्य मे योगमैश्वरम्, न च मां तानि कर्माणि मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः, 'मोघाशा मोघकर्माणः', 'ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' इत्युक्तवाक्यस्मारकाणि।

कारुण्यसौशील्यसौन्दर्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यजलधौ, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्ये सर्वस्वामिनि तैलधारावदविच्छेदेन निविष्टमना भव। तदेव विशिनष्टि—मद्भक्तः अत्यर्थमत्प्रियत्वेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः। पुनरपि विशिनष्टि—मद्याजी अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितमद्यजनपरो भव। यजनं नाम परिपूर्णशेषवृत्तिः। औपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः। यथा मदनुभवजनितनिरवधिकातिशयप्रीतिकारितमद्यजनपरो भवसि, तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति। पुनरपि तदेव विशिनष्टि—मां नमस्कुरु। अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितात्यर्थप्रियाशेषशेषवृत्तौ अपर्यवस्यन्

"ध्येयस्सदा" इत्युपक्रम्य "केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी" (नार.६२.१७. शंखस्मृ) इत्यादिकमिह द्रष्टव्यम्। मकरशब्दो मकराकारकुण्डलपरः। अपारेत्यादिना सौलभ्योपयोगिनोऽमिताः सुन्दरत्वादिमिश्राः समाश्रयणीयत्वेऽत्यन्तापेक्षिताः स्वरूपरूपयोर्गुणा उक्ताः। 'सर्वलोकशरण्याय' (रा. यु. १७), 'सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा' (रा. यु. १८), 'विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्' (रा. यु. १८ ३७) इत्यादिकमनुसन्धाय कारुण्यादिफलितमाह अनालोचितेति। आश्रितसंरक्षणं स्वलाभं मत्वा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वस्वामिनीति। "कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्" (भा. सभा ४२. २३) इत्युक्तम्। 'निदिध्यासितव्यः' (बृ. ६. ५. ६), 'ध्यायीत' (मु. २. २. ६) 'ध्रुवा स्मृतिः' (छा. ७. २६. २), 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात् (ब्र. ४. १. १) इत्याद्यनुसन्धानेन मनश्शब्दस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह तैलधारेति। 'मय्येव मन आधत्स्व' (१२. ८) इति वक्ष्यते। अत्र मामेवैष्यसीति साध्यगतावधारणात् साधनेऽप्यवधारणं विवक्षितमिति गम्यते। तेन चानन्यमनस्त्वादिकं सिद्धम्। ततश्च तैलधारादिवदविच्छेदोऽपि फलित इति भावः।

'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" (क. २. २३) इति श्रुत्युपबृंहणतामभिप्रेत्याह तदेवेति। भक्तेरपि ज्ञानविशेषरूपत्वात् विशेषकत्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अत्यर्थेति। स्वतन्त्रार्थान्तरविधानशङ्कानिरासायाह पुनरपीति। भक्तिस्वरूपविशेषनिष्कर्षपरत्वात् तदसाधारणशास्त्रविशेषप्रतिपादितपूजाविशेषपरोऽयं यजनशब्द इत्यभिप्रायेणाह यजनं नामेति। शेषवृत्तिः कैङ्कर्यम्। इदं च 'पत्रं पुष्पम्' (२६) इत्यादिना प्रदर्शितस्य भगवच्छास्त्रप्रपञ्चितस्य संग्रहशासनम्। अतोऽत्र यजिर्दर्शपूर्णमासादिविषय इति [2]न भ्रमितव्यम्। 'यज देवपूजायाम्' इत्येव च पठ्यते। 'देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः' इति चाहुः। अग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तेष्वपि पञ्चमहायज्ञादिषु यजिर्निरूढः। अन्यत्रापि, "कृष्णो वाक्यैरिज्यते संमृशानैः" (भा. आनु. १८. ६) इत्यादयः प्रयोगाः। अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रपञ्चितविषयोऽयं यजिरित्यभिप्रायेणाह औपचारिकेति। औपचारिकाः नीराजनादयः; सांस्पर्शिकाः स्रक्चन्दनादयः; आदिशब्देन सांदृष्टिकदीपादिग्रहणम्। मद्याजीत्यनेन बाह्यक्रियापरेण मन्मनस्त्वं कथं विशेष्यत इत्यत्राह यथेति। पुनरपीत्याद्यपि पूर्ववत्। पूर्वोक्तादधिकरूपत्वं दर्शयितुम्

---

2 दर्शपूर्णमासादयः, विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना भजनाङ्गतया विनियुक्ताः। अर्चनादिकं तु भक्तिपरीवाहत्वाद् भजनान्तर्गतम् अङ्गिकोटिप्रविष्टमिति भावः। वेदा. सं. ता. दीपिका द्रष्टव्या।

मय्यन्तरात्मनि अतिमात्रप्रह्वीभावव्यवसायं कुरु। मत्परायणः—अहमेव परमयनं यस्यासौ **मत्परायणः; मया विनाऽऽत्मधारणासंभावनया मदाश्रय इत्यर्थः।** एवमात्मानं युक्त्वा **मत्परायणस्त्वमेवम् अनवधिकातिशयप्रीत्या मदनुभवसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैष्यसि** आत्मशब्दो ह्यत्र **मनोविषयः। एवंरूपेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मां नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः। तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि, वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि मत्प्रीतये मच्छेषतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयतननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो मन्नियाम्यं निखिलजगत् मच्छेषतैकरसमिति चानुसन्दधानः अत्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसन्धायाहरहरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपाददानो मामेव प्राप्स्यसि ॥**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अपर्यवस्यन्नित्यन्तमुक्तम्। **अत्यर्थ**शब्देन दास्यस्य स्वरूपप्राप्तता विवक्षिता। **अतिमात्र**शब्देन तस्य निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम्। त्रिविधप्रणतिसंग्रहाय णमुधातुस्वरूपनिरूपणेन **प्रह्वीभाव**शब्दः। "प्रेक्षावतः प्रवृत्तिर्या प्रह्वीभावात्मिका स्वतः। उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्नमः परिगीयते ॥" (अहि. ५२. १०) इति हि **नमः**शब्दो विवृतः। ज्ञानविशेषकरत्वव्यक्त्यर्थं **व्यवसाय**शब्दः। **परायणः** इत्यत्र **पर**शब्दविशेषणसामर्थ्यादवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **अहमेवे**त्युक्तम्। फलितमाह **मया विनेति**। एषैव भक्तेः परमा काष्ठा प्राप्तेरव्यवहितपूर्वभाविनीति फलाभिलाषज्ञापनार्थो **मत्परायण**शब्द इत्यभिप्रायः। **एवं**शब्दानूदितमाकारमाह **अनवधिके**त्यादिना। **आत्मानं युक्त्वा** इति पदयोरत्रोचितार्थप्रदर्शनं **मनः प्राप्येति**। युजिरत्र योगार्थः, समाध्यर्थो वा। **मन्मना भव** इत्युक्तार्थपरत्वम् **एवमात्मान**मित्यनुवादेन प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह **आत्मशब्दो** हीति। मनसोऽत्र निर्देशो ध्यानादिकरणत्वेनेति प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह **एवंरूपेणे**ति। निरतिशयप्रीतिमतेत्यर्थः। ध्यानादिकं **मद्भक्त** इति विशेषणात् भोगरूपमित्यभिप्रायेण **मामनुभूये**त्युक्तम्। अथ सुखग्रहणायाध्यायप्रधानार्थभूतसाङ्गोपाङ्गफलशिरस्कभक्तिस्वरूपं संक्षेपेण निष्कृष्य वदन् उपसंहरति **तदेव**मिति। **तत्** तस्मादित्यर्थः; तव दुःखबहुलसंसारसागरपतितत्वात्, मम च परत्वसौलभ्यादियुक्तस्य समस्तदुःखसागरोत्तरणसांयात्रिकत्वात्, उपायस्य चात्यन्तसुकरत्वादिगुणयुक्तत्वादित्यर्थः। **एव**मिति पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **लौकिकानी**त्यादि **कुर्वन्नि**त्यन्तं **यत्करोषि** इत्यादेरर्थः; **मन्नियाम्य**मित्यादिकं **मया तत**मित्यादेरभिप्रेतकथनम्; **अत्यर्थप्रियमद्गुणगण**मिति **समोऽहम्, पत्रं पुष्पम्** इत्यादेरर्थः। गुणानुसन्धानाद्भक्तेः पुरुषसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह **मद्गुणगणं चानुसन्धायाहरहरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपाददान** इति। **इति मत्वा भजन्ते मा**मित्यादिकमत्रानुसंहितम्। **अहरह**रित्यादिकं **मन्मनाः** इत्यादेर्विवक्षितम्। आप्रयाणत्वसिद्ध्यर्थम् **अहरह**रित्यादि उक्तम्। **उक्तलक्षण**मिति। अनन्यप्रयोजननमस्कारादिप्रेरकमदेकधारकत्वदशापर्यन्तनिरतिशयप्रीतिरूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः। इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याणगुणगणानन्त्यम्, कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्च्यते—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया॥ १

मम माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव परमं वचो यत् वक्ष्यामि; तत् अवहितमनाश्शृणु ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥ २

सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं **प्रभावं** न विदुः

दशमसङ्गतिं वक्तुं नवमार्थं सप्तमप्रभृत्यध्यायत्रयार्थं वा संगृह्णाह **भक्तियोग** इति। "स्वकल्याणगुणानन्त्य-कृत्स्नस्वाधीनतामतिः। भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था विस्तीर्णा दशमोदिता" (१४) इति **संग्रह**श्लोकं व्याकुर्वन् सङ्गतिमाह **इदानी**मिति। पूर्वत्र सपरिकरभक्तियोगस्वरूपप्रपञ्चनपरतया स्वकल्याणगुणादेः संग्रहेण कथनम्, इह तु तत्प्रपञ्चनमित्यवसरप्राप्तिरपौनरुक्त्यं च **विस्तीर्णे**त्यनेन विवक्षितमिति दर्शयितुम् **इदानीं प्रपञ्च्यत** इति पदद्वयम्। अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थश्रवणयोग्यत्वं तस्यार्थस्य च (?) परमहितसाधनत्वादिकं च वदन् सोपच्छन्दनं सावधानयति **भूय एवे**ति श्लोकेन। प्रश्नमन्तरेणापि स्वयमेव प्रतिपादने हेतुः **प्रीयमाणाये**त्यनेनोच्यत इत्यभिप्रयन् तादृशप्रीतेर्विषयं दर्शयति **मम माहात्म्यं श्रुत्वे**ति। बाहुशालिनां हि परोत्कर्षकथनमसूयावहम्; भवतस्तु शिशुपालादिव्याकुले जगति भाग्यवशादीदृशी प्रीतिः सञ्जातेति **महाबाहो, प्रीयमाणाय** इत्यनयोर्भावः। यद्वा बाहुबलात् यथा ते बाह्यशत्रुविजयः, तथा मद्विषयप्रीतिबलादान्तरशत्रवोऽपि त्वया जिता इति भावः। प्रकरणादर्थस्वभावाच्च हितं विशिनष्टि **मद्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपे**ति। "सर्वपापैः प्रमुच्यते" (३) "सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते" (७) इति हि वक्ष्यत इति भावः। उक्तमात्रस्य पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् **भूय एवे**त्यनेन प्रक्रान्तगुह्यतमानुबन्ध्यर्थप्रपञ्चनरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेवे**त्युक्तम्। एतेनैव वचसः **परम**त्वे हेतुरपि दर्शितः। शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः **शृण्वि**ति विधानं विशिष्टश्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह **तदवहितमना** इति। पूर्वमनसूयवे दोषनिवृत्त्या गहनमात्रमुक्तम्; इदानीमुच्यमाने **प्रीयमाणाय** गुणसंपत्त्याऽतिगहनमुच्यते; अतस्त्वयाऽत्यन्तावहितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमादरणीयतरत्वायोच्यते **न मे विदुरि**ति श्लोकेन। **सुरगणाः महर्षयः** इत्याभ्यां प्रतिषेधौपयिकप्रतिषेध्यसंभावनास्थलप्रदर्शनमित्यभिप्रायेणोक्तम् **अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपी**ति। प्रभवगोचरवेदनमत्र निषिध्यते; न तु प्रभवः, विशिष्टनिषेधे गौरवात्, कर्माधीनोत्पत्तेरभावादेव तद्वेदनस्य निषेद्धुमयुक्तत्वात्। अनन्तरं च **यो माम्** (३) इति प्रभावज्ञा-

मम नामकर्मस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशोऽहमादिः तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेश्चाहमादिः; तेषां देवत्वमहर्षित्वादिहेतुभूतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं परिमितम्; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानन्ति ॥ २ ॥

तदेतत् देवाद्यचिन्त्यस्वयाथात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापविमोचनोपायमाह—

नमेवोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, **अज**मित्येव वचनात्। अत एवावताररहस्यविषयत्वमपि नात्रान्वितम्। प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव; इह त्वन्यत् प्रपञ्च्यते; ततश्चात्र देवर्षिभिरप्यवेद्यः ईश्वरे विद्यमानश्च **प्रभवः** प्रकर्षेण सत्ता—प्रभाव एव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण **प्रभाव**मित्युक्तम्। प्रभावं विविच्याह **मम नामे**ति। जन्मविषयत्वे हेतुरनन्वित इत्यभिप्रायेण (?) [1]**यत** इत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरता दर्शिता। **सर्वशः** इति न देवादीनां कार्त्स्न्यमात्रं विवक्षितम्, तस्य बहुवचनासङ्कोचादपि सिद्धेः; अतस्तदभिप्रेतं व्यञ्जयति **तेषां स्वरूपस्ये**त्यादिना। कथमसौ प्रभावापरिज्ञानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेतं हेतुत्वप्रकारं विशदयति **तेषां देवत्वे**ति। वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय परिमितत्वसिद्धये च पुण्यानुगुणत्वकथनम्। "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्। कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः। अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनाय। अथा को वेद यत आबभूव। इयं विसृष्टिर्यत आबभूव। यदि वा दधे यदि वा न। यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्। सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद" (अष्ट २. ८. ९. ७६) इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेणाह **अत** इति। 'यत्र देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः। जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम्" (वि. १. ९. ५५) इत्यादिस्मृतिश्च द्रष्टव्या ॥ २ ॥

देवादिभिरप्यवेदनीयत्वकथनस्य वक्ष्यमाणोपयोगं व्यञ्जयन् **यो मा**मिति श्लोकाभिप्रेतमाह **तदेतदि**ति। **यो** वेत्तीत्यनुवादरूपत्वप्रतीतावप्यर्थतः फलानुवादेनोपायविधाने तात्पर्यमित्यभिप्रायेण **उपाय-**

---

1 "यत इति। अनेन" इत्यविलिख्य तथा असंमुद्रय यत इत्यनेनेति संश्लिष्टमुद्रणादिकमप्युपपन्नम्। अयमर्थः—यत इत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरत्वं दर्शितम्। तत्प्रदर्शनञ्च उत्पत्तिपरत्वे हेतुरनन्वित इत्यभिप्रायेणेति। यद्वा अभिप्रायेणेत्यत्र वाक्यसमाप्तिः। पूर्वमन्वयसंभवात्। ममनामेत्यादिना प्रभावस्य विविच्य कथनं प्रभावपरत्वे हेतुरन्वितः, उत्पत्तिपरत्वे त्वनन्वित इत्यभिप्रायेणेत्युक्तं भवति। ननु भगवतो देवादिकं प्रति कारणत्वात् ते यतदीयं न जानन्ति इत्युत्पत्तिं प्रभावं च न जानन्तीति सर्वविषयकाज्ञानमेवास्त्विति चेत्—तर्हि प्रभाव इवोत्पत्तिरपि भगवतोऽस्तीति स्यात्। न ह्यस्ति तस्योत्पत्तिः। अथोत्पत्तिरवतारः, सोऽस्त्येवेति चेत्—तर्हि स प्रभावेऽन्तर्भूत एव। प्रभवशब्दस्य प्रभावार्थकत्वं सर्वमतेष्टम्। अलं तत्। किञ्च अस्य श्लोकस्यैवं प्रवृत्तिः—अहं वक्ष्यामीति किमर्थम्, अन्यस्मादप्यहं ज्ञास्यामीति न मन्तव्यम्, अन्ये हि मयोत्पादिता इति। तत्र यद् वक्ष्यते दशमे तदज्ञानमेव तेषां वक्तव्यम्। वक्ष्यमाणञ्चाजत्वमहेश्वरत्वादिकमिति प्रभावविषयकत्वमवर्जनीयमिति। तथाच यतस्ते न विदुः अतोऽहं वक्ष्यामि मत्प्रभवमित्युक्तौ प्रभवोऽस्तीत्येव ज्ञायते। उत्पत्त्यर्थकत्वे च कथमजे सा स्यात्। अतो ममनामकर्मेति भाष्यवाक्ये जन्मनः अघटनं हिशब्दार्थानन्वयाभिप्रायेण। उत्पत्तेरभावादेव ते न विदुरित्युक्तौ पूर्वेणोत्तरेण चास्य न संगतिरिति।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असंमूढस्स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ३

न जायत इत्यजः; **अनेन विकारिद्रव्यादचेतनात् तत्संसृष्टात् संसारिचेतनाच्च विसजातीयत्वमुक्तम्। संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्संसर्गो** जन्म। अनादि**मित्यनेन पदेन आदिमतोऽज्ञान्मुक्तात्मनो विसजातीयत्वमुक्तम्। मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमत्; तस्य हेयसंबन्धस्य पूर्ववृत्तत्वात् तदर्हताऽस्ति। अतोऽनादिमित्यनेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते; 'निरवद्यम्' (श्वे. ६. १९) इत्यादिश्रुत्या च। एवं हेयसंबन्धप्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां** लोकमहेश्वरम् **लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसंमूढो** यो वेत्ति; **इतरसजातीयतयैकीकृत्य मोहः** संमोहः, **तद्रहितोऽसंमूढः स मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिस्सर्वैः** पापैः **प्रमुच्यते। एतदुक्तं भवति—लोके**

माहेत्युक्तम्। अजशब्दस्य व्यवच्छेद्यप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह **न जायत इत्यज** इति। विशेषणसामर्थ्यफलितात् तदुचितात् व्यवच्छेद्यात् व्यावृत्तिमाह **अनेने**ति। **विकारिद्रव्यात् तत्संसृष्टा**दित्युभाभ्यां व्यवच्छेदयोग्यत्वं दर्शितम्। 'अजो नित्यश्शाश्वतः' (श्वे. ६. १९) इत्यादिभिर्नित्यस्य जीवस्य कथमचित्संसर्गमात्रेणाजशब्दव्यवच्छेद्यत्वमित्यत्राह **संसारिचेतनस्ये**ति। ईश्वरस्यापि सर्वशरीरतया तत्तदचित्संसर्गस्य विद्यमानत्वात् तद्व्युदासाय **कर्मकृते**त्युक्तम्। मुक्तस्यापि स्वरूपानादित्वमस्ति; ततः कथं व्यवच्छेद्यत्वमित्यत्राह **मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिम**दिति। अजत्वविशेषणानादित्वमिह विवक्षितम्। स्वरूपानादित्वविवक्षायां तु पौनरुक्त्यमिति भावः। मुक्तदशायामचित्संसर्गो नास्ति, प्राचीनसंसर्गविवक्षायां बद्धादेर्व्यवच्छेदः स्यात्; अतस्तदानींतनस्वरूपात् व्यावृत्तिः कथमुक्ता स्यादित्यत्राह **तस्ये**ति। [1]सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वं, सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमपि हि **योग्यते**त्यभिप्रायः। कालविशेषावच्छेदरहितनिरवद्यत्वविधायकश्रुत्या च अयमर्थस्सिद्ध इत्याह **निरवद्यमि**ति। अन्वयार्थमाह **एवमि**ति। देवैर्महर्षिभिश्च दुर्लभं ज्ञानं मन्दप्रज्ञेषु मर्त्येषु भाग्यवशात् कस्यचिज्जायत इति निर्धारणार्थत्वमुचितम्। उत्तरार्धे च फलनिर्देशेनासंमूढमर्त्यशब्दयोः समुचितान्वयो नास्ति; "यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्" (१५. १९) इति च वक्ष्यमाणच्छायाऽत्र युक्तेत्यभिप्रायेण **मर्त्येष्वसंमूढो यो वेत्ती**त्युक्तम्। **असंमूढशब्दार्थं** वक्तुमुपसर्गाभिप्रेतमर्थं व्यञ्जयति **इतरे**ति। "एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः। सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः" (७) इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् अत्रापि तदुपयुक्तपापविमोक्ष एवाभिप्रेत इत्यभिप्रायेण **मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिरि**त्युक्तम्। लोकमहेश्वरे परस्मिन् प्रतिपन्ने च अप्रतिपन्ने च न संमोहप्रसङ्गः; येन तन्निषेधस्स्यात्। कथं च ब्रह्मरुद्रसनकादिषु जीवत्सु परमपुरुषस्यैव लोकमहेश्वरत्वम्; कथं वा बद्धमुक्तविलक्षणत्वेऽपि नित्यसूरिवर्गात् व्यवच्छेद इत्यादिशङ्कायां संमोहोदयतदभावप्रकारौ विवृणोति **एतदुक्तमि**ति। तत्तदधिपतीनामपि लोके तत्तत्सजातिदर्शनादत्रापि सामान्यतोऽवगते शङ्कावकाशः। मनुष्यदेवाधिपतिप्रभृतिवत् अण्डाधिपतिप्रभृतेरपि कर्मविशेषमूलपरिमितदेशकालविषयभगवत्संकल्पाधीनैश्वर्ययोगितया भगवत एव

1 **एवमेव न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यः।**

मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः केनचित् कर्मणा तदाधिपत्यं प्राप्तः ; तथा देवाना-मधिपतिरपि ; तथाऽण्डाधिपतिरपीतरसंसारिसजातीयः ; तस्यापि भावनात्रयान्तर्गतत्वात् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति' (श्वे. ६. ८) इति श्रुतेश्च । तथाऽन्येऽपि ये केचनाणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः कार्यकारणावस्थादचेतनाद्बद्धान्मुक्ताच्च चेतनात् ईशितव्यात् सर्वस्मादखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैकतानतया नियमनैकस्वभावतया च विसजातीय इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति, स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते इति ॥ ३

एवं स्वस्वभावानुसन्धानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापनिरसनम्, विरोधिनिरसनादेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिं च प्रतिपाद्य स्वैश्वर्यस्वकल्याणगुणगणप्रपञ्चानुसन्धानेन भक्तिविवृद्धिप्रकारमाह—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५

उत्तरावधिरहितमैश्वर्यम् । लोकमहेश्वरशब्देन सर्वगोचरैश्वर्यस्य विवक्षितत्वादेव नित्यानामपि व्यवच्छेद-सिद्धिरिति भावः । सजातीयस्य कथमधिकत्वसिद्धिरित्यत्रोक्तं केनचित्कर्मणेति । कथमण्डाधिपतेः तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभिरितरसंसारिभिस्साजात्यमित्यत्राह तस्यापीति । कर्मभावना, ब्रह्मभावना, उभय-भावनेति भावनात्रयम् । तेषामपि भावनात्रययोगादिकं भगवत्पराशरशौनकादिभिः प्रपञ्चितम् । यथा हिरण्यगर्भादीनुपक्रम्य, "अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः" (वि. ६. ७. ७७) इति, "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः" (वि. ध. १०४. २२) इति । प्रतिबुद्धैरनुपास्यत्वं भगवदधीनत्वं च पञ्चम एव वेदे सुव्यक्तम्, "ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्", "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥" (भा. मो ३५० १९) इत्यादिभिः । भावनात्रयान्वयेन सह हिरण्यगर्भस्य कार्यत्वादिसमुच्चयार्थः चशब्दः । सनकसनत्कुमाररुद्रादिब्रह्मकुमारवर्गमभिप्रेत्याह तथाऽन्येऽपीति । अणिमादीति । "अणिमा महिमा च तथा लघिमा गरिमा वशित्वमैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकाम्यं चेत्यष्टैश्वर्याणि[योग]युक्तस्य ॥ तानि च कर्माधीनभगवत्सङ्कल्पाधीनान्येव । रौद्रस्याणिमाद्यैश्वर्यस्य क्वचिदकृत्रिमत्वोक्तिरपि जन्मप्रभृति-सिद्धतामाह । अन्यथा, "महादेवः सर्वमेधे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव" (भा रा. २० १२) इत्यादिभिर्विरोधात् । लोकशब्दो लोक्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वसंग्राहक इत्यभिप्रायेणाह कार्येति । निखिलेत्यादिकं महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम् ; नियमनैकस्वभावतयेति ईश्वरशब्दस्य ॥ ३ ॥

भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था इत्यत्र विवक्षितं विवृण्वन्नुक्तेन तत्फलितेन च वक्ष्यमाणप्रकरणस्य च सङ्गतिमाह एवमिति । बुद्धिज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहाराय बुद्धिमत्त्वाज्जानातीति प्रयोगानुसारेण

बुद्धिः **मनसो निरूपणसामर्थ्यम्**, ज्ञानम् **चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चयः**, असंमोहः **पूर्वगृहीतात् रजतादेर्विसजातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः**; क्षमा **मनोविकारहेतौ सत्यस्य विकृतमनस्त्वम्**; सत्यम् **यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनम्**। **तदनुगुणा मनोवृत्तिरिहाभिप्रेता, मनोवृत्तिप्रकरणात्**। दमः **बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम्**; शमः **अन्तःकरणस्य तथा नियमनम्**; सुखम् **आत्मानुकूलानुभवः**; दुःखम् **प्रतिकूलानुभवः**; भवः **भवनम्**; **अनुकूलानुभवहेतुकं मनसो भवनम्**; अभावः **प्रतिकूलानुभवहेतुको मनसो-**

शक्तिलक्षणया, बुध्यतेऽनयेति व्युत्पत्या वा हेतुकार्यपरतया व्याख्याति **बुद्धिर्मनसो निरूपणसामर्थ्यमिति**। असंमोहासत्त्या तद्धेतुभूतं ज्ञानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **ज्ञानं चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चय** इति। **बुद्धिज्ञान**शब्दयोरध्यवसायमोक्षधीविषयत्वेन व्याख्यानं शब्दद्वयसङ्कोचादिप्रसङ्गादनादृतम्। विजातीये सजातीयताबुद्धिः **संमोहः**; तदुदाहरति पूर्वेति। **पूर्वगृहीतात्**-आपणादिनिष्ठतयाऽनुभूतादित्यर्थः। इदं च स्मर्यमाणाध्यासोदाहरणम्। न कोपाख्यविकाराभावमात्रेण सुषुप्त्यादिषु **क्षमा**शब्दः, अपितु कोपहेतुषु सत्सु तदभावे तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेणाह **मनोविकारे**ति। क्रोधहेतावाक्रोशताडनादौ सत्यपीत्यर्थः। ननु कथं हेतौ सति तत्कार्यनिवृत्तिः; तथात्वे तस्य हेतुत्वमेव हीयेत॥ उच्यते। न ह्यवश्यं हेतौ सति कार्येण भवितव्यमिति नियमः; अपितु प्रतिबन्धकरहितायां सामग्र्यां सत्याम्; अन्यथा प्रत्येकं हेतूनां, प्रतिबद्धानां च तत्तत्कार्यजनकत्वे कार्यस्य सदातनत्वसार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्; नित्यविभोश्च कारणस्य सद्भावात्; तर्हि कः क्षमाया विषय(?) इति चेत्, यथा मणिमन्त्रादिभिः स्फोटसामग्री स्तभ्यते, तथा प्रबलविवेकाख्यप्रतिबन्धकेन कोपसामग्र्या दुर्निवारायाः स्तम्भनादिति भावः। वस्तुसत्यत्वस्य यथार्थ (सत्यत्वस्य वस्तुयथार्थ ?) दर्शनमप्यपेक्षितम्, तथाऽपि यथादृष्टवचनमात्रे वक्तुर्नापराधः, भ्रमस्य दैवागतत्वादित्यभिप्रायेण **यथादृष्टविषय**मित्येतावदुक्तम्। परानर्थहेतोः "सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्" (व्या. स्मृ) इत्यादिभिः सत्यत्वप्रतिक्षेपात् **भूतहितरूप**मिति विशेषितम्। **भाव**शब्दस्य मनोवृत्तौ प्रसिद्धिप्रकर्षबलम् अप्रद्यपायनयं चाभिप्रेत्य सत्यशब्दस्यात्र लाक्षणिकत्वमाह **तदनुगुणे**ति। **शमदम**शब्दयोरेकैकस्योभयनियमनाभिधान[1]सामर्थ्येऽपि पौनरुक्त्यपरिहाराय विषयभेदे वक्तव्ये नियमनक्रमेण दमशमयोर्बाह्यान्तरकरणविषयत्वोक्तिः। शास्त्रीयेभ्यो नियमनस्य निषिद्धत्वात् **अनर्थविषयेभ्य** इत्युक्तम्। **तथे**ति। अनर्थविषयेभ्य एव। अनुकूलत्वमात्रं प्रतिकूलत्वमात्रमेव च सुखदुःखयोर्लक्षणम्; तथाऽपि मनोवृत्तिरूपत्वसिद्ध्यर्थम**नुभव**शब्दः। सुखदुःखभयाभयमध्यपठितत्वात् **भवोऽभावः** इत्यत्रापि परस्परविरुद्धार्थविषयत्वं संभवत् अपरित्याज्यम्; ततश्च **भवभाव**शब्दयोः प्रत्ययभेदमात्रमेव, न त्वर्थभेदः। तत्र चाभाव इत्येव पदच्छेदः। तयोरपि मनोवृत्तिरूपत्वं वक्तव्यम्। प्रस्तुतयोरेव च सुखदुःखयोस्तद्धेतुत्वमुचितम्; अत एव **भवो**ऽभिप्रायः इत्यादि परव्याख्यानं मन्दम्। तदेतदखिलमभिप्रेत्याह **अनुकूले**ति। **भवनमिति** उद्भवोऽत्र विवक्षितः,

---

1 उभयसामर्थ्यऽसद्भावः भाष्य (16. 2, 18. 42) एव ज्ञायते। तत्ते विशेषं द्रष्टव्यम्।

वसादः ; भयम् **आगामिनो दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखम् ; तन्निवृत्तिः** अभयम् ; अहिंसा **परदुःखाहेतुत्वम् ;** समता आत्मनि **सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोस्सममतित्वम् ;** तुष्टिः **सर्वेष्वात्मसु दृष्टेषु तोषस्वभावत्वम् ;** तपः **शास्त्रीयो भोगसङ्कोचरूपः कायक्लेशः ;** दानम् **स्वकीयभोग्यानां परस्मै प्रतिपादनम् ;** यशः **गुणवत्ताप्रथा ;** अयशः **नैर्गुण्यप्रथा । एतच्चोभयं तदनुगुणमनोवृत्तिद्वयं मन्तव्यम्, तत्प्रकरणात् ।** तपोदाने च **तथा । एवमाद्याः सर्वेषां भूतानां** भावाः **प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतवो मनोवृत्तयो** मत्त **एव मत्सङ्कल्पायत्ता भवन्ति** ।४-५॥

अवसादप्रतियोगित्वात् । अनवसादानुद्धर्षौ हि सहोक्तौ [1]**वाक्यकारेण,** "तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः" (छा व्या.) इति । सुखदुःखशब्दाभ्यां पौनरुक्त्यव्युदासाय **भयाभय**शब्दयोस्तद्विशेषविषयतां दर्शयति **आगामिन** इति । आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षा ... लक्षणेऽपि तस्यैव ज्ञानविशेषस्य प्रतिकूलरूपत्वाद्दुःखत्वम् । न ह्यन्यो ... गुणोऽसद्दर्शने । **परदुःखाहेतुत्व**मित्यत्र दुःखशब्देनाहितं विवक्षितम्, चिकित्सादौ हितरूपदुःखकरणस्य हिंसात्वाभावात् । प्रपञ्चितं चैतत् प्रागेव (९. ३१.) । अभयाहिंसयोरभावरूपयोरपि भावान्तरत्ववेषेण मनोवृत्तिरूपत्वं भाव्यम् । समत्वप्रकारेषु बहुषु सत्स्वपि, हिंसानिषेधप्रसङ्गात् हिंसाविषयभूतशत्रुस्मृतिजाता ; ततश्च द्वेषाद्यभावेन शत्रुमित्रादिसाम्यं प्रदेशान्तरप्रपञ्चितमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **आत्मनी**ति । 'सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे' (वि ३. ७. २०) इति भगवत्पराशरवचनमिह तत्तत्पदैः सारितम् । **अर्थानर्थयो**रिति । आत्मार्थपरार्थयोरात्मानर्थपरानर्थयोश्चेत्यादि भाव्यम् । तुष्टेस्समतासहपाठात् शत्रूणां समृद्धिमतामपि संग्रहाय **सर्व**शब्दः । सर्वत्र सन्तोष एव ह्यात्मनः स्वाभाविकः प्राप्तः, प्रातिकूल्यभावनाद्युपाध्यधीनं हि वैरादिकमित्यभिप्रायेण **तोषस्वभा**वत्वमित्युक्तम् । इदं च मैत्र्यादिषु [2]चतुर्षु मुदिताख्यचित्तपरिकर्म । बाह्यागमादिमूलक्लेशस्य तपस्त्वव्यवच्छेदायोक्तं **शास्त्रीय** इति । शास्त्रीयस्यैव भोगसङ्कोचस्य व्याध्यादिवशात् अक्लेशात्मकत्वे तपस्त्वं नास्तीति व्यञ्जनाय **कायक्लेश** इत्युक्तम् । दाने परकीयानाम्, स्वकीयानामपि हेयभूतानां व्यवच्छेदाय **स्वकीयभोग्याना**मित्युक्तम् । **परस्मै प्रतिपादनं परस्व**त्वापादनमित्यर्थः । **अयश**शब्दे नञो विरोधिपरत्वं प्रयोगप्रकर्षसिद्धमाह **नैर्गुण्यप्रथे**ति । सदोषत्वप्रथेत्यर्थः । प्रथात्वमात्रमुभयसाधारणम् ; अतो गुणवत्त्वनैर्गुण्याभ्यां विशेषणम् । **एतच्चे**त्यादिकं पूर्ववत् । सिंहावलोकितकेनाह **तपोदाने च तथे**ति । मनोवृत्तिविशेषावित्यर्थः । उक्तमात्रव्युदासायोपलक्षणतामभिप्रेत्याह **एवमाद्या** इति । अभिप्रायेऽपि भावशब्दप्रयोगादत्र **भाव**शब्दस्य मनोवृत्तिविषयता । सर्वेषां कर्तृकरणादीनां प्रवृत्तेः स्वाधीनत्वेऽपि मनोवृत्त्युदाहरणं प्राकरणिकभक्तिरूपमनोवृत्तेरपि स्वसङ्कल्पमूलत्वज्ञापनार्थम् । प्रवृत्तिनिवृत्त्योरस्वाधीनत्वे कैमुत्यार्थमाह **प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतव** इति । **मत्त एवे**त्यत्र परोक्तसन्निधिमात्रादिव्युदासाय पञ्चम्यवगतं हेतुत्वं व्यापारमुखेनेत्याह **मत्सङ्कल्पे**ति । पृथग्विधानां परस्परविरुद्धानामप्यहमेको हेतुरिति **एव**काराभिप्रायः ॥

---

1 ब्रह्मनन्दिकृतस्य छान्दोग्यव्याख्यानस्य वाक्यमिति नाम । बोधायनस्तु सूत्रव्याख्यारूपवृत्तिकारः ।

2 मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षा इति चत्वारि चित्तपरिकर्माणि यो... ।

सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारश्च मत्संकल्पायत्तप्रवृत्तय इत्याह—

[1]महर्षयस्सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा। मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६

पूर्वे सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयस्सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनस्संभवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिका [2]नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयात् अपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च (उत्पादिकाः पालिकाश्च) भवन्ति[3] ते भृग्वादयो मनवश्च मद्भावाः मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भावाः, मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सृष्टिस्थितिहेतुतया प्रसिद्धेषु महत्स्वपि हेतुभूतेषु स्वतन्त्रत्वशङ्का न कार्या, अन्यसङ्कल्पप्रसूत[illegible]सङ्कल्पमूलत्वमनुसन्धेयमित्यस्योदाहरणतया महर्षयः इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति। येषां लोक इमाः प्रजाः इत्ये[illegible]पेतकथनं सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि। सृष्टिस्थित्योरिति महर्षिषु मनुषु च क्रमादन्वेतव्यम्। सप्तर्षीणां पूर्वत्वावशे[illegible]विवक्षितमाह अतीतमन्वन्तर इति। भृग्वादय इति 'महर्षीणां भृगुरहम्' (२५) इति तत्प्रधानत्वं हि वक्ष्यते। 'सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' (वि. १. ७. ६) इत्यादिसारणाय सप्तशब्दः। आर्षेयवरणे वरणीयानां गोत्राणां प्रवर्तयितार इत्यभिप्रायेणाह नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति। नैमित्तिकसृष्ट्यादिव्यवच्छेदाय नित्यशब्दः। ब्रह्मणो मनस्संभवा इति। सौशाले(1.) 'स मानसान् सप्त पुत्रानसृजत्' इत्यादि। ननु ब्रह्मदिवसे चतुर्दश मनवः क्रमादधिकुर्वन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव; तत् कथं चत्वार इति। अत्राह ये च सावर्णिका नामेति। ब्रह्मसावर्णो रुद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दक्षसावर्णः इति दक्षस्य दुहितरि तैश्चतुर्भिर्मानसा जनिताः। मद्भावाः इत्येतावदत्र विधेयम्; अन्यत् सर्वं पुराणादि[प्र]सिद्धमनूद्यते इति ज्ञापनाय यच्छब्दः। सन्तानमय इति। 'जनो लोकः प्रोक्तः' इति पाठाल्लोकोऽत्र सन्तानः। येषां लोके जाताः यत्पुत्रपौत्रादिभ्यो जाता इत्यर्थः। इमाः इति निर्देशः कालान्तरवर्तिनित्यसृष्टेरपि संग्राहकः; न तु व्युदासकः, ईश्वरस्य तत्राप्यापरोक्ष्यादित्यभिप्रायेणाह प्रतिक्षणमाप्रलयादिति। उत्पादकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनूनां च यथाक्रमं निर्देशः। उत्पादिकाः इत्यादिस्त्रीलिङ्गपाठे तु तत्तत्प्रजाभिर्यथासंभवमन्वयः। मम यो भावस्स एव येषां भाव इति। भावसामानाधिकरण्यफलितोक्तिरियम्, मध्यमपदलोपी वा समासः। राज्ञो भाव एव किङ्करस्य भाव इतिवत् अभिप्रायसाम्यापेक्षोऽयं व्यपदेश

1 ननु सप्त ऋषीन् कथम्, अन्येषामु[illegible]स्यादिप्रयोज[illegible]। [illegible]आह महर्षय इति।
2 सावर्णिका इति। 'स मनूनां समाहारो ब्रह्मक्षत्रादिधर्मेदिनाद्' (अ. बु सं 6. 9) इति पाञ्चरात्रादौ वि[illegible]त्रिवर्णचतुष्टयदेवत्वचत्वारो मनव[illegible] प्रसिद्धा इति तेषां ब्रह्मणे एषामपि दक्षदुहितृ[illegible]रूपविशेषवत् सावर्णिकत्वं तथोपपद्यत वेति विमृश्यम्। एवं[illegible]मनुष्वपि पूर्वत्वान्वयेऽपि न क्षतिः। पूर्वे भगवद्ध्यानाद्येव, उत्तरे किमुत। 3 स्त्रीलिङ्गपाठे येषामिति यच्छब्दघटितवाक्यं भ[illegible]न्तमिति स्फुटम्। पुंलिङ्गपाठे तु [illegible]मित्यादि प्रजा[illegible] यच्छब्दघटितवाक्य[illegible]मित्यारभ्य मनवश्चेत्यन्तं आन्तं वा तच्छब्दघटितवाक्यम्।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्पे[म्प्ये]न योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥

विभूतिः **ऐश्वर्यम्** । एतां **सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तितारूपां विभूतिम्, मम** हेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणरूपं **योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्पे(म्प्ये)न अप्रकम्प्येन भक्तियोगेन युज्यते** । नात्र संशयः । **मद्विभूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगवर्धनमिति स्वयमेव द्रक्ष्यसीत्यभिप्रायः** ॥ ७ ॥

विभूतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८

अहं, सर्वस्य **विचित्रचिदचित्प्रपञ्चस्य** प्रभवः **उत्पत्तिकारणम्, सर्वं मत्त एव प्रवर्तते** इतीदं **मम स्वाभाविकं निरंकुशैश्वर्यं, सौशील्यसौन्दर्यवात्सल्यादिकल्याणगुणगण**योगं च

इति दर्शयति **मन्मते स्थिता** इति । स्वाच्छन्द्यादभिप्रायसाम्यं भृत्यादिवद्बुद्धिपूर्वानुवर्तनमात्रं च व्युदस्यति **मत्सङ्कल्पानुवर्तिन** इति ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं चेति पूर्वोक्तार्थस्य[1] बुद्धिस्थक्रमेणानुवादः । स्वकल्याणेत्यादिसंग्रहश्लोके (१४) स्वयमेवार्थो यथाक्रममुक्तः ; तदनुसारेण पदार्थवाक्यार्थावाह **विभूतिरैश्वर्यमित्यादिना** । **सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तितारूपां विभूतिमिति** । तन्निरूप्यत्वात् तत्तत्सामानाधिकरण्यम् । उत्पत्तिस्थित्योरपि सङ्कल्पाधीनत्वान्नियमनविषयत्वम् । **प्रवृत्तिरिह** स्वकार्यार्थव्यापारः, स्पन्दादेरसार्वत्रिकत्वात् । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' (नाम. १. स्व) इति नैघण्टुकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरि प्रयुक्तचरः । अतो **विभवन**मिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थतास्वारस्यात्, अनपवादाच्च । वस्त्वन्तरसामानाधिकरण्यवद्विभूतिशब्देषु तु नियन्तव्यविषयता वक्ष्यते । युज्यत इति व्युत्पत्त्या उभयलिङ्गत्वमिह **योग** उक्तः । ईश्वरेऽनीश्वरस्वभावभूतपारतन्त्र्यदुःखाज्ञानाद्यारोपम्, अनीश्वरे चेश्वराधीनस्वातन्त्र्यादेस्स्वतस्सिद्धत्वाद्यारोपं च परित्यज्येति **तत्त्वतः** इत्यस्य भावः । **अविकम्पेने**त्यत्र स्वतःकम्पराहित्यमात्रव्युदासेन बाधकशतैरप्यविचाल्यत्वं दर्शयितुम् **अप्रकम्प्येने**त्युक्तम् । पूर्वापरपरामर्शादुपासकान्वित**योग**शब्दस्य योगविशेषनिष्ठतामाह **भक्तियोगेने**ति । शास्त्रसिद्धस्याप्यर्थस्य साक्षात्कारे सत्येव ह्यत्यन्तवैशद्यमित्यभिप्रायेण **नात्र संशयः** इत्यस्याशयं विशदयति **मद्विभूतीति** ॥ ७ ॥

उक्तार्थस्यानन्तरमुदाहरणप्रदर्शनमुखेन प्रपञ्चनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **विभूतिज्ञानेति** । तदेव हि ज्ञानं भक्तिरूपेण परिणमेत इत्यभिप्रायेण **विभूतिज्ञानविपाकरूप**त्वोक्तिः । असङ्कोचात् कार्यभूतब्रह्मादिसमस्तगोचरः सर्वशब्द इत्यभिप्रायेण **विचित्रे**त्यादिकमुक्तम् । **प्रभव**शब्दस्यात्रोत्पत्तिक्रियादिमात्रपरत्वव्युदासायाह **उत्पत्तिकारणमिति** । अत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण सृष्ट्युपयुक्तकल्याणगुणयोगोऽपि गर्भितः । ब्रह्मादेरपि स्वप्रवृत्तिसामर्थ्यं मदधीनमिति **मत्तस्सर्वमि**त्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **सर्वं मत्त एवेति** । पूर्वोक्तविभूत्याद्यनुवादरूपतां दर्शयति **इतीदमित्यादिना** । **स्वाभाविकनिरङ्कुश**शब्दा-

---

1 **महर्षय इति विभूतिनिरूपणम् ; ततः प्राक् कल्याणगुणानामिति भावः ।**

मत्वा बुधाः **ज्ञानिनः भावसमन्विताः** मां **सर्वकल्याणगुणान्वितं भजन्ते** । भावः **मनोवृत्तिविशेषः । मयि स्पृहयालवो मां भजन्त इत्यर्थः** ॥ ८ ॥ **कथम्?**

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९

मच्चित्ताः **मयि निविष्टमनसः**, मद्गतप्राणाः **मद्गतजीविताः, मया विनाऽऽत्मधारणमलभमाना इत्यर्थः ; स्वैः स्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तः, मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः** तुष्यन्ति च रमन्ति च-**वक्तारस्तद्वचनेनानन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति ; श्रोतारश्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते** ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०

भ्याम् अर्वाचीनेश्वरव्यवच्छेदाय श्रुतिसिद्धाहेतुसाध्यत्वानवधिकत्वोक्तिः । वक्तृरूपावतारसौलभ्यपरास्मच्छब्दाभिप्रेतं **मां भजन्ते** इत्युच्यमानभजनस्यात्यन्तोपयुक्तं **योग**शब्दार्थमाह **सौशील्ये**त्यादिना । **सौशील्यवात्सल्ये**ति दिव्यात्मगुणवर्गस्य प्रदर्शनार्थम् ; **सौन्दर्ये**त्याकर्षकतमदिव्यमङ्गलविग्रहगुणवर्गस्य । **बुध**शब्देनात्र प्रकृतज्ञानविशेषवन्तः प्रागुक्ता महात्मानो विवक्षिता इत्यभिप्रायेण **ज्ञानिन** इत्युक्तम् । **मत्वा भावसमन्विता** इत्यन्वयः ; एवंविधज्ञानस्य भक्तिसाधनत्वे तात्पर्यात् **मा**मित्यनेनात्र भजनदशानुसन्धेयगुणगणविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं **सर्वकल्याणगुणान्वित**मिति । अनेकार्थस्य **भाव**शब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थमाह **भावो मनोवृत्तिविशेष** इति । तमेव विशेषं विशदयति **मयि स्पृहयालव** इति ॥ ८ ॥

भावसमन्वितत्वप्रपञ्चनमेवानन्तरं क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकाङ्क्षां दर्शयति **कथ**मिति । भक्तिपरिपाकक्रमविशेषसिद्धाकारप्रदर्शने **मच्चित्ताः** इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः क्रियत इत्यभिप्रायेण **मयि निविष्टमनस** इत्यादिकमुक्तम् । **मद्गतप्राणाः** इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय पर्यायं तावदाह **मद्गतजीविता** इति । भक्तगतस्य जीवितस्य कथं तद्गतत्वमित्यत्राह **मया विने**ति । बोधनकथनशब्दयोरेकविषयत्वे पौनरुक्त्यात् विषयभेदो वाच्यः ; तत्र च **बोधयन्तः** इत्यनेन अज्ञातार्थज्ञापनं **कथयन्तः** इत्यनेन च इतिवृत्तवर्णनं च(?) स्वरसतः प्रतीयत इत्यभिप्रायेण **स्वैः स्वै**रित्यादिकमुक्तम् । **दिव्यानी**ति अतिमानुषत्वप्रयुक्ताद्भुतत्वं विवक्षितम् । तस्यैव भोग्यत्वं **रमणीयानी**त्यनेनोक्तम् । **तुष्यन्ति च रमन्ति चे**त्यनयोर्द्वयोरपि कथकविषयत्वेऽनतिभिन्नार्थतया मन्दप्रयोजनत्वात् कस्यचित् कथकविषयत्वमन्यस्य कथनाक्षिप्तश्रोतृविषयत्वं च युक्तम् ; तत्र च-स्वप्रयोजनान्तरसाधकपरप्रीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो दृष्टः, तोषशब्दश्चाधिकस्पृहानिवृत्त्यर्थः, ततोऽत्र **तुष्यन्ती**त्यनन्यप्रयोजनकथकविषयम् ; पारिशेष्यात् **रमन्ती**त्यस्य श्रवणमूलत्वं लब्धम् । **तुष्यन्ति च रमन्ति चे**त्यनयोः **मच्चित्ताः** इत्याद्युक्तैककर्तृकत्वं कथनश्रवणयोरेकस्मिन्नेव कालभेदेन [1] संभवान्न परित्याज्यम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह **वक्तार** इत्यादि **रमन्त** इत्यन्तम् ॥

भगवद्गुणविभूतिज्ञानस्य भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिहेतुत्वमुक्तम् ; तथाविधविवृद्धभक्तेर्भगवत्प्राप्तिपूर्व

---

1 कालभेदेनेत । वक्तार एव श्रोतारश्च भूत्वा रमन्त इत्यर्थः ।

तेषां सततयुक्तानाम् **मयि सततयोगमाशंसमानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धियोगं विपाकदशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि ; येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥** **किञ्च,**

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११

तेषामेवानुग्रहार्थमहम् , आत्मभावस्थः **तेषां मनोवृत्तौ विषयतयाऽवस्थितः मदीयान् कल्याणगुणगणांश्चाऽविष्कुर्वन् मद्विषयज्ञानाख्येन** भास्वता **दीपेन ज्ञानविरोधिप्राचीन-**

भाविविशदतम[1] साक्षात्काररूपावस्थाविशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादावान्तरव्यापारकमुच्यते तेषामिति । **मयि सततयोगमाशंसमानानाम**िति । न हि सततं समाधानरूपो योगः शक्यः ; **सतत**शब्देन प्रतिदिवसविवक्षा च न स्वारसिकी ; न च प्राप्तिरूपसततयोग इदानीं वृत्तः ; अत आशंसार्थत्वमेव युक्तमिति भावः । **तमेवे**ति । आशंसाविषयान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सततयोगाशंसयैव भजने प्रीतिरूपत्वस्य फलितत्वात् **प्रीतिपूर्वक**मित्यस्य भजनान्वये प्रयोजनं मन्दम् ; **ददामी**त्यनेनान्वये तु भजनावान्तरव्यापारकथनेन [2]परमोदारत्वादिभगवद्गुणगणप्रकाशनेन च महत् प्रयोजनमित्यभिप्रायेण **प्रीतिपूर्वकं ददामी**त्यन्वय उक्तः । **मामुपयान्ती**त्यत्रापरामृष्टपदपदार्थैर्मूढै रेवयापत्तिर्व्याख्याता ॥ १० ॥

उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनं **तेषामेवे**ति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **किञ्चे**ति । **अनुकम्पा**शब्देनात्र अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिहेतुः 'मदनुग्रहाय' (११ १) इति वक्ष्यमाणप्रसादविशेषो विवक्षितः, सहजकारुण्यमात्रपरत्वे **अर्थ**शब्दस्य व्यर्थत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम् [3]**अनुग्रहार्थ**मिति । अत्र च **अहं**शब्देनानुग्रहौपयिकज्ञानशक्तिकरुणादिव्यमङ्गलविग्रहादिविशिष्टस्वरूपं विवक्षितम् । **मनोवृत्ताविति** । **आत्मभाव**शब्दस्यात्र आत्मत्व-स्वभावादिपरत्वेऽधिकप्रयोजनं नास्ति ; मनोवृत्तिविषयत्वं तु बुद्धियोगस्यात्यन्तोपयुक्तमिति भावः । व्याप्तस्येश्वरस्य कीदृशी अपूर्वा स्थितिरित्यत्रोक्तं **विषयतये**ति । दीपतया रूपितस्य ज्ञानस्य **भास्वत्त्वं** परितः प्रकाशनम् ; तच्च प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितुमर्हति । तथाविधविशदानुभवप्रदज्ञाननिवृत्तिः, शब्दादिप्राकृतगुणप्रावण्यनिवृत्तिश्चेत्यभिप्रायेणाह **मदीयान् कल्याणगुणगणांश्चाऽऽविष्कुर्वन्न**िति । हेतुकार्यभावेन व्यपदेशादज्ञानतमश्शब्दयोरत्रार्थान्तरं वाच्यम् ; कर्मणि च ज्ञानविरोधित्वेन अज्ञानशब्दः ; यथोक्तम् 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या' (वि. ३. ७. ६१) इति । कर्मजन्यं भगवत्साक्षात्काररूपप्रकाशप्रतिबन्धकं च **तमः** अर्थस्वभावात् विषयान्तरप्रावण्यमेव । निरतिशयभोग्यभगवज्ज्ञानस्य भोग्यान्तरप्रावण्यनिवर्तकत्वं युक्तम् ; 'स्थितेऽरविन्दे' (स्तो २७) इत्यादिन्यायात् ; तदेतदभिप्रेत्योक्तं **ज्ञानविरोधी**त्यादि । **तमश्**शब्देन तमोवृत्तिलक्षणादिपक्षोऽप्यनेन निरस्तः । यद्यपि

---

1 बुद्धियोगशब्दो दर्शनसमानाकारध्यानपरः । न तु परज्ञानपरः । तस्य ध्यानीयावस्थाविशेषरूपत्वाभावात् । येन मामुपयान्तीति बुद्धियोगस्योपायत्वोक्तेश्च । अनन्तरश्लोकोक्तविषयप्रावण्यनिवारकत्वमतत्पूर्वस्थित विशदतमभजनस्यापि । 2 ननु कामिनास्मृतिसंततेरिव स्वतएव साक्षात्कारावस्थासंभवात् किं विशिष्यात्र भगवत्प्रसादापेक्षयेत्याशंकायामन्यदाह परमेति । वस्तुः प्रसादोऽपि दृष्टवशात् स्वतस्संभवन् न हेतुत्वं जहाति ।

3 अनुग्रहार्थं—तदधिगमाधिकरणोक्तानिष्टनिवृत्तिसमर्थबुद्धियोगोत्पादनार्थम् ।

कर्मरूपाज्ञानजं मद्व्यतिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच—

एवं सकलेतरविसजातीयं भगवदसाधारणं शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याणगुणगणयोगं तदैश्वर्यविततिं च श्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

परं ब्रह्म परं धाम परमं पवित्रमिति यं श्रुतयो वदन्ति, स हि भवान् । [परं ब्रह्म ?] "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" (भृ), "ब्रह्म वेदाप्नोति परम्" (आ), "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"

विषयप्रावण्यनिवृत्तिपूर्वकं भजनम्, तथाऽपि संस्कारशेषादनुवृत्तं सूक्ष्मं प्रावण्यमिह भजनविनाश्यतयोक्तमिति नान्योन्याश्रयः ॥ ११ ॥

परं ब्रह्मेत्यादेः अमृतमित्यन्तस्यार्जुनवाक्यस्य पूर्वोत्तरसंगतिं दर्शयति **एवमिति । यो मामजम्** (३) इत्याद्यनुसन्धानेनोक्तं **सकलेतरेत्यादि ।** 'तुष्यन्ति च रमन्ति च' (९) इत्यनेनोक्तमाह **शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकमिति ।** 'विस्तरेणात्मनो योगं' (१८) 'विस्तरस्य मे' (१९), इति प्रष्टृप्रतिवक्तृभ्यां विस्तरशब्दप्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणस्यार्थप्रपञ्चरूपत्वात् शब्दप्रपञ्चोपलक्षितार्थप्रपञ्चे अत्रत्यविस्तरशब्दस्य तात्पर्यमिति दर्शयितुं **तद्विस्तारं श्रोतुकाम** इत्युक्तम् । विस्तरं श्रोतुकामश्चार्जुन. संग्रहोक्तस्यार्थस्य प्रतिपन्नतां तस्य सत्यत्वाध्यवसायेनानसूयुतां च दर्शयति **परं ब्रह्मेत्यादिभिः ।** अत्र तावत् **भवानिति** प्रथमान्तत्वात् **आहुरित्युत्तरेण** न संबन्धः, **परं ब्रह्मेत्यादीनां** प्राथम्यादिनोद्देश्यत्वं **भवानित्यस्य** च विधेयत्वं प्रतीतम् ; उद्देश्यस्य च पूर्वमेव सिद्धिरपेक्षिता ; तदाह **यं श्रुतयो वदन्ति, स हि भवानिति ।** त्रिष्वपि क्रमाच्छ्रुतीरुदाहरति । तत्र 'यतो वा' इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम् ; तत्पुरोवादेनोपास्यं ब्रह्मैव प्राप्यमिति प्रदर्शनाय परशब्दविशेषणसिद्धये च ब्रह्मविदिति वाक्यमुपात्तम् । उभयत्रातिस्फुटं वाक्यं **स यो हेति । ब्रह्मैव भवतीत्येतत् शारीरकभाष्ये** (१. १. ४) व्याख्यातम्, "प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौः" इति । ब्रह्मात्यन्तसाम्यात् ब्रह्मव्यपदेशो मुख्यप्राय इत्यर्थः । सेयं गौरिति दृष्टान्तोऽपि, साधर्म्यमूलव्यपदेशविषयः । यद्वा ब्रह्मैव भवतीत्यत्राप्येवकार इवशब्दार्थोऽपि स्यादिति केचित् ; 'इववद्वैवमेव' इति निघण्टुसद्भावात् ; "वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति" (यजु. २. ३ १६) इत्यादिप्रयोगसद्भावाच्च । न खलु पशुयागमात्रेण विष्णुरेवासौ जातः ; नापि स्पर्धमानस्य मोक्षाधिकारः ; न च विष्णुरेव भवतीति तावदेव फलं निर्दिष्टम् ; किंतु "इमान् लोकानभिजयति" इति सांसारिकफलमुक्तम् । अतः पराक्रमादिगुणयोगेन विष्णुरिव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीति वाक्यार्थ इति । अतः, 'ब्रह्मैव भवति' इति साधर्म्यहेतुकं सामानाधिकरण्यम् । "परमं साम्यमुपैति" (मु. ३. १. ३) इति हि श्रुतिः । वक्ष्यति च, "मम

(मु. ३. २. ९) इति । तथा परं धाम ; धामशब्दो ज्योतिर्वचन ; परं ज्योतिः "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" (छा. ३. १३ ७), परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" (छा. ८. १२. २), 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' (बृ. ४. ४. १६) इति ; तथा च परमं पवित्रम् परमं पावनम् ; सर्वाशेषकल्मषाश्लेषकरम्, विनाशकरं च । 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा. ४. १४. ३), 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा. ५. २४. ३) "नारायण पर ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः" (ना) इति हि श्रुतयो वदन्ति ॥

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३

ऋषयश्च सर्वे परावरतत्त्वयाथात्म्यविदस्त्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुरुषमादिदेवमजं विभुं-

---

साधर्म्यमागताः" (१४. २) इति । श्रुतिप्रदर्शनार्थं विषयमुपादाय शोधयति तथेत्यादिना । सामानाधिकरण्यप्रयोगात् वस्त्वन्तरसामानाधिकरण्यसहपाठाभावात् भगवतस्तत्तच्छ्रुतिप्रतिपादितपरत्वप्रकार-व्यञ्जने तात्पर्याच्च अत्र धामशब्दस्य स्थानादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह धामशब्दो ज्योतिर्वचन इति । "विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम" (मन्त्राय) इत्यादि[षु?] धामशब्दप्रयोगेऽपि परं धामेति विशेषणा-दर्शनात् पर्यायान्वयमुखेन तत् प्रदर्शयति परंज्योतिरिति । "अथ यदतः" इत्यादिवाक्येनाप्राकृत-लोकादिविशिष्टत्वम्, "पादोऽस्य सर्वा भूतानि" (छा. ३. १२. ६) इत्यादिव्यपदेशसिद्धपुरुषसूक्त-प्रकरणैकार्थ्याच्च समीहितमखिलं सिद्धम् ; 'परंज्योतिरुपसंपद्य' इति वाक्येन मुक्तप्राप्यत्वादिकम्, परंज्योरिति विशिष्टप्रयोगश्च सिद्धः । 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादिना देवोपास्यत्वमुखेन ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन च परत्वमर्थलब्धम् । भगवदसाधारणं परमशब्दविशेषितं पावनत्वं दर्शयितुं पवित्र-शब्दस्यात्र संज्ञात्वव्युदासायाह परमं पावनमिति । विनाशकरमित्यत्र कल्मषशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यानुसन्धेयः । प्रदूयन्ते नश्यन्तीत्यर्थः । सूत्रं च, "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्य-पदेशात्" (ब्र. ४. १. १३) इति । तत्त्वनिर्णयैकतत्परनारायणानुवाकवाक्येनापि परब्रह्मत्वादिकं भवानिति निर्दिष्टदेवताविशेषस्यैव संवादयति नारायणेति । अनयोर्वाक्ययोः प्रथमौ नारायणशब्दौ लुप्तविभक्तिकौ ; 'तत्त्वं नारायणः परः' इत्यादिसहपाठवशात् व्यस्तत्वं प्रथमान्तत्वं च प्राप्तम् । तथैव सविभक्तितया श्रुत्यन्तरेऽधीयते, "नारायणः परं ब्रह्म" (महो) इत्यादि । एतेन पञ्चमीसमासतां वदन् भगवद्द्वेषी प्रत्युक्तः, सर्वश्रुतिस्मृतिसूत्रन्यायविरोधाच्च । इति हि श्रुतयो वदन्तीत्यत्र, "यतो वा इमानि" (भृ. १) इत्यादिकमखिलमन्वेतव्यम् ; मध्ये तत्तदर्थविशदायावान्तरवाक्यम् ।

एवं श्रुतिसिद्धोऽर्थः स्मृतीतिहासपुराणाधमानमहर्षिवचनात् श्रुतिवदन्यानपेक्षसर्वज्ञवचनाच्च सिद्ध इत्याह पुरुषमिति सार्धेन । सर्वशब्देनाविगीतत्वं विवक्षितम् । परावरतत्त्वयाथात्म्यविद इति ऋषि-शब्दाभिप्रेतोक्तिः । तेन आप्ततमत्वमुक्तं भवति । त्वामित्येतत् ब्रह्मरुद्रादिविशेषान्तरव्युदासार्थमित्यभिप्रायेण

माहुः ; तथैव देवर्षिर्नारदः असितः देवलः व्यासश्च । "ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् । त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः

त्वामेवेत्युक्तम् ; यद्वा अवतीर्णं त्वामेवेत्यर्थः । **शाश्वतं** नित्यम्, **दिव्यं** परमव्योमनिलयम्, **पुरुषं** 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र. ५. ५) इत्यादिप्रतिपादितम् । **शाश्वतं दिव्यं पुरुषमिति** व्युत्क्रमोपादानं दिवि वर्तमानस्य पुरुषस्य पुरुषसूक्तोदितामृतत्रिपाद्विभूतिविशिष्टवेषेण शाश्वतत्वमिह विवक्षितमिति व्यञ्जनार्थम् । आदिश्चासौ देवश्चेति **आदिदेवः**-जगत्कारणभूतः क्रीडारूपजगद्व्यापारश्चेत्यर्थः । स्मरन्ति च, 'क्रीडतो बालकस्येव' (वि. १. २. १८), 'क्रीडा हरेरिदं सर्वम्' (भा. मो. २०६-५८), 'बालः क्रीडनकैरिव' (भा. स. ६१. ३१) इति । सूत्रितं च, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (ब्र. २. १. ३३) इति । एतेन ब्रह्मादीनामपि देवजात्यनुप्रविष्टानां परमपुरुषलीलोपकरणत्वं कार्यत्वं चोक्तं भवति । 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणात् रुद्रो जायते' (ना. उ.), 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' (महो. १. १), 'तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि' (मु. २. १. ७), "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ" (भा. शा. मो. ३५०-१९), 'आवां तवाङ्गे संभूतौ' (भा. मो. ३५०. १९. १३१-४८) इत्यादेः कारणवाक्यस्यार्थ उक्तः ; शोधकवाक्यार्थमुपलक्षयति **अजमिति** । कर्मकृतजन्मादिरहितमित्यर्थः । स्वरूपापेक्षया वा निर्विकारत्वमुच्यते । **विभुम्** "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" (ह. वि. १३२. ४८) इति प्रक्रियया व्याप्तम् ; नियन्तारमिति वा ; एतेन कारणत्वाद्यनुगुणव्याप्तिनियमनादिकमन्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धं स्मारितम् । एतैः पदैः, "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" (सु. ७) इति श्रुतिः सूचिता । **सर्वे इति** सामान्यतस्संग्रहेऽप्याप्ततमत्वविवक्षया नारदादेः पृथगभिधानम् । **देवर्षि**शब्देन जात्याऽपि परत्वोत्तरत्वं प्रकाश्यते । तत्राप्यसौ, "देवर्षीणां च नारदः" (गी. १०. २३) इति प्रकृष्टः । असितः । देवलश्च तस्य पिता । **व्यासश्चात्र** भगवान् पाराशर्यः । "आहुस्त्वामृषयस्सर्वे" इत्यादिकं संवादयति **ये चेति** । **वेदविदः** कर्मभागवेदिनः, **अध्यात्मविदः** वेदान्तार्थवेदिनः कृष्णं महात्मानं सनातनं धर्मं वदन्तीत्यन्वयः । **महात्म**शब्देन सर्वातिशायिपरमैश्वर्यादिकं विवक्षितम् ; महान् आत्मेति परमात्मत्वं वा । 'स वा एष महानज आत्मा' (बृ. ६. ४. २२) इत्यादेः ; यागदानादयो हि देशकालादिपरिमितफलदायिनः, स्वयं चानित्याः ; अयं तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यश्चेति **सनातन**शब्देन धर्मस्य विशेषणम् । **पवित्र**शब्दोऽत्र पापनिबर्हणपरः । **पुण्य**शब्दोऽभिमतफलविशेषसाधनपरः । **मङ्गल**शब्दश्च स्वसन्निधिमात्रेणातिसमृद्धिहेतुभूतकल्याणवस्तुपरः । **त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्ष** (भा.व. ८६. २८) इति कार्यकारणभावेन शरीरात्मभावेन वा सामानाधिकरण्यम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ; बद्धमुक्तनित्या इत्यर्थः । यद्वा उपलक्षणतया भूम्यन्तरिक्षादिकमुच्यते । **पुण्डरीकाक्ष**शब्देन अन्तरादित्यविद्याप्रतिपादितविलक्षणविग्रहत्वं दर्शितम् । "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" (छा. १.

सनातनः। आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः॥'' (भा. व. ८६), ''एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः। नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम्॥'' ([1]भा. व. ८६. २४) ''पुण्या द्वारवती तत्र यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः। साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः।'' २८)। तथा, ''[2]यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः। तत्र कृत्स्नं जगत् पार्थ(सर्वं)तीर्थान्यायतनानि च॥ तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत् तीर्थं तत् तपोवनम्। तत्र देवर्षयस्सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः॥ आदिदेवो महायोगी यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः। पुण्यानामपि तत् पुण्यं मा भूत् ते संशयोऽत्र वै॥'' (भा. व. ८८), ''कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः। कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्॥'' (भा. स. ४. २३) इति। तथा स्वयमेव ब्रवीषि च, ''भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥'' (७. ४) इत्यादिना, ''अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते'' (१०. ८) इत्यन्तेन॥ १२॥ १३॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव। [4]न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥ १४

---

६. ७) इत्यस्य च वाक्यस्य द्रमिडभाष्योदितेषु षट्स्वर्थेषु सिद्धान्तत्वेन भाष्यकारपरिगृहीतास्त्रयोऽर्थाः। [5]तथा हि वेदार्थसंग्रहे दर्शितम्, ''गम्भीराम्भस्समुद्भूत-सुमृष्टनाल-रविकरविकसितपुण्डरीकदलामलायतेक्षणः'' इति। इदं च वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे (श्लो. १९-२६) प्रपञ्चितम्। नारायणशब्देन परतत्त्वनिर्णयैकपरनारायणानुवाकसूचनम्। श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः इत्याभ्याम्, ''ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ'' (ना), ''अम्भस्यपारे'' (ना), ''यमन्तस्समुद्रे'' (ना) इत्यादिकं स्मारितम्। उत्सृज्यागतः इत्यवतारमात्रत्वं विवक्षितम्; कृष्णावतारदशायामपि क्षीरार्णवगतनागपर्यङ्कशायिविग्रहस्य तत्रैव स्थितत्वात्। साक्षादिति। न त्वौपचारिकः, आत्मान्तरव्यवहितो वेत्यर्थः। तथेति [6]प्रकरणान्तरस्वव्यवच्छेदार्थम्। 'देवर्षिर्नारदस्तथा' इति व्याख्येयविभागावगमात् उक्तवाक्योपादानमपि तथाविभागेन कुर्महे इति च दर्शितम्। तत्र कृत्स्नमित्यादि नारायणस्यैव सर्वाश्रयत्वात्, सर्वप्रकारातिशययोगित्वाद्वा। तत्पुण्यमित्यादिकं ब्रह्मशब्दानुरोधेन नारायणविषयं वा, प्रकरणविशेषेण तदाश्रितस्थानप्रशंसनं वा। स्वयमेवेति। स्वतस्सर्वज्ञो ब्रह्मादीनामपि गुरुस्त्वमेवेत्यर्थः। भूमिरापः (छ. ४) इत्यादिषु सर्वशेषित्वं सर्वकारणत्वं सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुक्तम्॥ १२॥ १३॥

---

1 भारते एष नारायणः, पुण्या द्वारवती, यत्र च वदविदः इतिक्रमः। तेनैव क्रमेण क्वचिदिहापि मुद्रणम्। परन्तु चन्द्रिकानुसारिकोशानुसारेणात्र मुद्रणं कृतम्। श्लोकोक्तार्थक्रमेण विवरणमिह। तत्र प्रथमोक्तपवित्रत्वादिदर्शकं प्रथममुदाहृतम्, पश्चादुक्तादिदेवत्वादिज्ञापकं पश्चादुदाहृतमिति ज्ञातुम्। 2 तत्र उज्ज्वयन्ते शिखरिणि। 3 यत्र--बदरिकाश्रमे। 4 न मे विदुःसुरगणा इति भवदुक्तमपि तथ्यमिति भावः। दानवग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। 5 असंभततया द्रमिडाचार्यदर्शितमर्थत्रयम्, भानुबिम्बं ध्यानस्थानम्, कपिजघनसदृशं भगवदक्षि, दलविकसितमिति च श्रुतप्र- (1-1-7) अन्तरधिकरणे। 6 पूर्वं 86 अध्याये, इदं 88 अध्याये।

अतः सर्वमेतत् यथावस्थितवस्तुकथनं मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम्; यन्मां प्रति अनन्यसाधारणमनवधिकातिशयं स्वाभाविकं तवैश्वर्यं कल्याणगुणानन्त्यं च वदसि। अतो भगवन् **निरतिशयज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे, ते** व्यक्तिं **व्यञ्जनप्रकारं न हि परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः ॥ १४ ॥**

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम। भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५

हे **पुरुषोत्तम,** आत्मना, आत्मानम् त्वां स्वयमेव **स्वेन ज्ञानेनैव वेत्थ।** भूतभावन; **सर्वेषां भूतानामुत्पादयितः,** भूतेश **सर्वेषां नियन्तः,** देवदेव **दैवतानामपि परमदैवत,**

सङ्गत्यर्थमाह **अत** इति। आप्ततमैराम्नायैर्महर्षिभिः भवताऽपि चोक्तत्वादिति भावः। **ऋतं मन्ये** इत्यस्याभिप्रेतमाह **न प्रशंसाद्यभिप्राय**मिति। अन्येषु हि तद्गुणारोपणेन प्रशंसेत्यभिप्रायः। **मा**मित्यनेन 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' (गी २ ७) इत्यादिकमभिप्रेतम्। **वदि**रिह शिष्टमनुवदन् शास्त्यर्थे वर्तमानो द्विकर्मकः। एवं शिष्टस्यानुभाषणं शासनविशेषप्रार्थनार्थम्। **अनन्यसाधारणमनवधिकातिशय**मिति विशेषणाभ्यां समाधिकराहित्यम्, **स्वाभाविक**मिति अनन्याधीनत्वं विवक्षितम्। **अतो न विदु**रित्यन्वयः। 'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥'' (वि. ६. ५ ७९) इति भगवत्**पराशर**वचनानुसारेण देवादिभिरवेद्यत्वाय भगवच्छब्दार्थं दर्शयति **निरतिशयज्ञाने**त्यादिना। **व्यक्ति**शब्दोऽत्र "किमात्मिकैवैषा भगवतो व्यक्तिः" (र.ब्रा.) इत्यादिष्विव न विग्रहादिपरः, अप्रसक्तत्वात्, अनन्तरं च अपृच्छ्यमानत्वात्; अतः, 'वक्तुमर्हस्यशेषेण' इत्यनन्तरं विवक्षोः, 'अन्ये त्वत्प्रतिपादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुनः प्रत्यक्षादिवत् प्रकाशनमित्ययमर्थोऽपेक्षितत्वात् स्वीकार्यः' इत्यभिप्रायेणाह **व्यञ्जनप्रकार**मिति। 'अक्षराक्षरयोर्व्यक्तिम् इ(पृ)च्छाम्यरिनिषूदन। उपलब्धुम्' (मो. ध. ३०८.२) इतिवत्। **परिमितज्ञाना** इति **हि**शब्दतात्पर्योक्तिः ॥१४

देवादीनां भगवद्वैभवे वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिप्ता; अथ भगवत एव स्ववैभववचनयोग्यतामाह **स्वयमेवे**ति श्लोकेन। अत्र **पुरुषोत्तमे**ति संज्ञा; शेषं तु तत्संज्ञान्वयौपयिकगुणपरमिति विभजनाय पूर्वमेव **हे पुरुषोत्तमे**त्युक्तम्। अत्र 'त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि 'सोऽसि' (काठ. १. ३. १) इति श्रुतिस्मरणाद्यभिप्रायेण **आत्मानमि**त्यस्य **त्वा**मिति प्रतिपदम्। [1]**स्वयमेवे**त्यनेन फलितोक्तिः **स्वेनैव ज्ञानेने**ति। **आत्मना** अन्यैरननुगृहीत इत्यर्थः। यथाऽन्येषां, 'मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानम्' (गी. १५. १५) इति, न तथाऽस्येति भावः। यद्वा **आत्मने**त्यस्य व्याख्या **ज्ञानेने**ति; "आत्मा जीवे" इत्यारभ्य 'यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वायौ' इति पाठात्। **भावन**शब्दस्य चिन्तार्थपरत्वव्युदासायाह **उत्पादयित**रिति। **भूतेश**-**जगत्पति**शब्दयोः पौनरुक्त्यशङ्काव्युदासाय नियन्तृत्वस्वामित्वकथनम्। रक्षणे व्युत्पन्नस्यापि **पति**शब्दस्य शेषित्वे रूढिः। "स कारणं करणाधिपाधिपः" (श्वे, ६, ८), "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

---

1 आत्मना स्वयमित्युभयं कुत इति विमृश्य, स्वयं, स्वेन—स्वकार्येनेत्यर्थो भाषितः। स्वस्वप्रकाशात्मधर्मातिरिक्तधर्मवत्तया स्वग्रहणं धर्मभूतज्ञानेनैव।

यथा मनुष्यमृगपक्षिसरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्देवतानि अतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि देवतान्यपि तैस्तैर्गुणैरतीत्य वर्तमान, जगत्पते **जगत्स्वामिन्** ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकान् इमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

दिव्याः **त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः, तास्त्वमेवाशेषेण** वक्तुमर्हसि । **त्वमेव व्यञ्जये-त्यर्थः** । याभिरनन्ताभिर्विभूतिभिः—**यैर्नियमनविशेषैर्युक्तः इमान् लोकान् त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि** ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगी त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषुकेषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥

तं दैवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥" (श्वे. ६. ७) इति श्रुतिसिद्धाश्चत्वारोऽर्थाः **भूतभावने**त्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपाद्यन्त इति ज्ञापनाय **देवतानामपि परमदैवते**ति श्रुतिगतैः पदैर्व्याख्यातम् । **देव**शब्दस्य जातिविशेषवाचकत्वेन प्रतिसंबन्धिशब्दत्वाभावात् द्वितीयो **देव**शब्द उत्कर्षविशेषविषयतया औपचारिक इति मुख्यगौणानुगतमुपचारनिमित्तं दर्शयति **यथे**ति । अन्योन्यवैलक्षण्यस्याकिंचित्करत्वाय, अत्यन्तवैलक्षण्यज्ञापनाय च **मृगपक्षिसरीसृप**ग्रहणम् । यथा देवादीनां कीटः, तथा परमात्मनो देवा अपि । "कीटाः समस्ताः सुरा दृष्टे यत्र..." (मुकुन्दमाला) इति ह्याहुः । **सौन्दर्यसौशील्ये**ति विग्रहगुणानामात्मगुणानां चोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

आत्मशब्दोऽन्यविभूतित्वव्युदासार्थ इत्याह **त्वदसाधारण्य** इति । **विभूतयः** इति प्रथमान्तत्वेन **वक्तुमर्हसी**त्यनेन अन्वयायोगात् **विभूतयो या** इति यच्छब्दाध्याहारः । यद्वा दिव्या हि, अतोऽवश्यवक्तव्याः; अतः ताः(त्वं) वक्तुमर्हसीति वाक्याघृतिज्ञापनार्थः। **अर्हसी**ति योग्यत्वनिर्देशेन तत्प्रार्थनं विवक्षितम् । ईश्वरेणाप्यशेषेण वक्तुम्, अर्जुनेन च श्रोतुम् अशक्यत्वात् वचनतः प्रसादतश्च प्रकाशनमात्रमिह प्रार्थ्यते ; 'न हि ते भगवन् व्यक्तिम्' (१४) इति हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायेणाह **त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थ** इति । बहुवचनासङ्कोचात् **अशेषेणे**ति निर्देशाच्च आनन्त्यमिह विवक्षितम्, 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य' (१९) इत्याद्युत्तरत्र श्लोकेत्यभिप्रायेण **अनन्ताभि**रित्युक्तम् । **विपूर्वो भवतिः** भावप्रत्ययान्तो नियमनवाचीत्युक्तम् । न चात्रार्थान्तरं घटते, नियन्तव्यसामानाधिकरण्याद्यभावादित्यभिप्रायेण **यैर्नियमनविशेषै**रित्युक्तम् । प्रभूतनियमनविषये कौतुकातिरेकद्योतनाय **विशेष**शब्दः । तृतीयाया इह करणाद्यर्थत्वायोगात् इत्थम्भूतलक्षणार्थत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **युक्त** इत्युक्तम् । अत्र **विभूति**शब्दस्य नियन्तव्यपरत्वे अश्वत्थादीनां न लोकव्याप्तिकारणत्वम् ; न च तद्विशिष्टस्य, तैस्सह वा तदितरव्याप्तिः ; न च व्याप्तौ नियन्तव्यानामित्थंभूतलक्षणत्वम्, नैरर्थक्यात् ; नियमनविशेषाणां तु श्रुत्यनुसारात् आकाशादिव्याप्तिव्यवच्छेदार्थत्वाच्च तदुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह **नियन्तृत्वेन व्याप्ये**ति । 'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानाम्' (य. आ. ३. १०), 'अन्तरो यमयति....अन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५. ७) इत्यादि हि श्रूयते । **व्याप्य तिष्ठसी**त्यनेन, 'व्याप्य नारायणः स्थितः' (ना) इति श्रुतिः स्मारिता ॥ १६ ॥

अहं योगी—भक्तियोगनिष्ठस्सन् **भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन्** चिन्तयितुं प्रवृत्तः चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगणं **कथं विद्याम्**? पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेषु **केषुकेषु च भावेषु मया** नियन्तृत्वेन **चिन्त्योऽसि**? ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन। भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्॥

'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' (१२. ८) इति संक्षेपेणोक्तं तव स्रष्टृत्वादियोगं विभूतिं नियमनं च भूयो विस्तरेण कथय। त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति; हि-ममातृप्तिस्त्वयैव विदितेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनश्शुभाः। प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे॥

हे कुरुश्रेष्ठ! मदीयाः कल्याणीर्विभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि। प्राधान्यशब्देन-उत्कर्षो विवक्षितः; 'पुरोधसां च मुख्यं माम्' (२४) इति हि वक्ष्यते। जगत्युत्कृष्टाः

योगिशब्दः प्रकरणविशेषात् **त्वां सदा परिचिन्तयन्**नित्यादेस्सामर्थ्याच्च योगिविशेषविषय इत्याह **भक्तियोगनिष्ठस्सन्**निति। सन्नित्यनेन निष्पन्नयोगिपरत्वमपि व्यावर्तितम्। अत्र **योगिन्**निति परेषां पाठोऽनार्षः। **सदे**ति विशेषणसामर्थ्यात् **भक्त्ये**ति सिद्धम्। वेदनात्पूर्वं चिन्तनाशक्तेः, **कथं विद्या**मित्यस्य चिन्तनहेतुत्वात्, "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (अष्टा. ३. २. १२६) इति शतुरनुशासनाच्च **चिन्तयितुं** प्रवृत्त इत्युक्तम्। **त्वा**मिति धर्मिविशेषस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रकारविशेषेषु बुभुत्सेति ज्ञापनायोक्तम् **परिपूर्णे**त्यादि। प्रश्नो ह्यज्ञातविशेषज्ञापनार्थ इत्यभिसन्धायोक्तं **पूर्वोक्ते**त्यादि। **भावे**ष्विति सप्तम्यभिप्रेतोक्तिः प्रकृतानुकर्षणं वा **नियन्तृत्वेने**ति ॥ १७ ॥

प्रतिकूलजनानां नरकादिगमयितृत्वात् अनुकूलजनैः स्वाभिलषितं याच्यमानत्वाद्वा **जनार्दनः**। विस्तरबुभुत्साहेतुज्ञापनार्थं **योग**शब्दविवक्षितव्यक्त्यर्थं च **भूय**श्शब्दफलितमाह **अहं सर्वस्ये**ति। **अमृत**शब्दोऽत्रातृप्तिसमभिव्याहारात् माहात्म्ये भोग्यत्वपरः। भोग्यतमत्वायोक्तं **त्वयोच्यमान**मिति। त्वन्मुखचन्द्रनिस्सृतमिति भावः। हिशब्दाभिप्रेतं विवृणोति **ममे**ति ॥ १८ ॥

एवमतृप्त्या पृच्छन्तमर्जुनं प्रति अतिप्रसन्नो भगवांस्तस्याभिजनादिवर्णनमुखेन योग्यतां दर्शयन् विभूतेर्विस्तरेण प्रत्येकं वक्तुं श्रोतुं च अशक्यत्वात् केनचिदुपाधिविशेषेण संगृहीता विभूतीर्वक्ष्यामीत्याह **हन्ते**ति। **ते** अनसूयुत्वप्रीयमाणत्वातृप्तत्वादिगुणपूर्णायेति भावः। गुणत्वादिप्रतियोगिकशेषित्वादिप्राधान्यविवक्षायां वक्ष्यमाणसमस्तोदाहरणव्याप्त्यभावात् गुणानां च प्राधान्येन व्यपदेक्ष्यमाणत्वात् संग्राहकमर्थविशेषमाह **प्राधान्यशब्देने**ति। तस्यैव विवक्षितत्वं वक्ष्यमाणेन संवादयति **पुरोधसा**मिति। पिण्डितार्थमाह **जगती**ति। **विस्तरेण कथये**ति पृच्छन्तं प्रति प्राधान्यतः कथयिष्यामीति कथमुच्यत इति शङ्कायां **नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे** इत्युच्यते। विभूतीनामिति शेषः। 'विभूतेर्विस्तरो मया' (४०) इति हि वक्ष्यते। **नास्ति**शब्दाभिप्रेतमशक्यत्वं दर्शयति

काश्चन विभूतीर्वक्ष्यामि, विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते, तासामानन्त्यात् । विभूतित्वं नाम नियाम्यत्वम्; सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्तीत्युक्त्वा, 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः' (७) इति प्रतिपादनात् । तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं तत्प्रवर्त्यत्वमिति ह्युक्तं पुनश्च, "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः" (८) इति ॥ १९ ॥

तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थम्, योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं संहर्तृत्वं चेति[च ?] सुस्पष्टमाह—

अहमात्मा [1]गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०

विस्तरेण वक्तुम्िति । नेदं वक्तृश्रोत्रोरसामर्थ्यनिबन्धनमित्याह **तासामानन्त्या**दिति । तदेतदुक्तं **नास्त्यन्त** इति । वक्ष्यमाणेषु पदार्थेषु विभूतिशब्दप्रयोगनिमित्तमाह **विभूतित्वं नामे**ति । नियन्तव्यवस्त्वन्तरविषयो विभूतिशब्दो विभवनकर्मपरः । अन्यत्र च 'ब्रह्मा दक्षादयः कालः' (वि. १. २२. ३१), 'विष्णु[2]र्मन्वादयः कालः' (३२), 'रुद्रः कालान्तकाद्याश्च' (३३) इत्यादिषु 'जनार्दनविभूतयः' इति नियन्तव्येषु विभूतिशब्दो दृष्ट इति भावः । कुत इत्यत्राह **सर्वेषा**मिति । प्रस्तुतं तादधीन्यं ह्येतच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । समनन्तरश्लोकेनापि तस्य श्लोकस्य तदर्थपरत्वं दर्शयति **तथे**ति । नन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्वं, (४) 'सौशील्यवात्सल्यसौन्दर्यादिकल्याणगुणगणयोगम्' इत्युक्तम्[3]; इह तु योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकमुच्यते; तत् कथं घटते ॥ इत्थम् । उभयत्रोभयमपि **आदि**शब्देन संगृहीतमित्येकार्थत्वात् । अत एव हि 'एतां विभूतिं योगं च' (७) इत्यत्र 'हेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणरूपं योगं चेति' प्रयोजकेन संगृहीतम् । **एतां विभूति**मित्यादेः पूर्वं नियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं समृद्ध्याद्यर्थान्तरव्युदासेन सोपसर्गधात्वर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च' इत्यत्र तु 'याभिर्विभूतिभिः' इति तत्पूर्वप्रश्नवाक्यस्थविभूतिशब्दैकार्थ्यस्वारस्यान्नियमनार्थतोक्ता । अतः प्रश्नोत्तरपरयोरीषद्वैरूप्यं सह्यम् ॥ १९ ॥

'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च' इति पृष्टमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् **अहमात्मे**ति श्लोकेन संगृह्योच्यत इत्यभिप्रायेणाह **तत्रे**ति । एतेन प्रागुक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च सामानाधिकरण्यनिर्देशेषु यथासंभवं निमित्तद्वयमुक्तं भवति । **आत्मतयाऽवस्थित** इति फलितान्वयप्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽप्यात्मशब्दः शरीरप्रतिसंबन्धिनि प्रसिद्धिप्राचुर्यात् प्रतिसंबन्धिरूपं शरीरमपेक्षते ; ततश्च

---

1 अत्र शांकरे, "गुडाका-निद्रा तस्या ईशः जितनिद्रः; इत्यर्थः । घनकेश इति वा" इति व्याख्यातम् । 2 अत्र दिव्यमंगलविग्रहविशेषरूपविष्णुमूर्तिमात्रे विभूतित्वम् । तदात्मनः परमात्मैक्यात् तदनियन्तव्यत्वात् ।

3 पूर्वमष्टमश्लोके भाष्ये सौशील्यवात्सल्यसौन्दर्येति पाठो ग्राह्यः, तत्रत्यव्याख्यापङ्क्त्यनुसारात् एतदनुसाराच्च । आत्मगुणद्वयमध्ये विग्रहगुणनिवेशनस्यानुचितत्वाच्च ।

सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानाम् आशये हृदये **अहमात्मतयाऽवस्थितः ।** आत्मा **हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारः, नियन्ता, शेषी च । तथा वक्ष्यते, 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च'** (१५. १५), **'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥'** (१८. ६१) **इति । श्रूयते च, "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः, यस्य सर्वाणि**

वृत्त्यन्तर्गतोऽपि **भूत**शब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इत्यभिप्रायेण **सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूताना**मित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवांश्च प्रति कथमात्मत्वमित्यत्रात्मलक्षणं दर्शयति **आत्मा ही**ति । त्रयमप्येकं लक्षणमित्येके । तत्र श्रुत्याद्यनुसारेण जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इव शङ्कितमात्रव्यवच्छेदार्थतया त्रयाणां साफल्यं भाव्यम् । लक्षणत्रयमिति चान्ये । तत्र त्वेवं विवेकः[1] (१)...."यस्य चेतनस्य यत् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्" (श्रीभाष्ये. २. १. ९) इत्यादि शरीरलक्षणवाक्यमपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च तत्रतत्र विस्तरेण प्रतिक्षिप्तानि । चैतन्यविशिष्टं प्रति अपृथक्सिद्धविशेषणभूतद्रव्यं शरीरमिति **भाष्या**भिप्रेतोऽस्माकं [2]**निष्कर्षः** । अत्र **सर्वभूत**शब्देन[3] शरीरमात्रनिर्देशशङ्काव्युदासाय **आशय**शब्दस्य च हृदयविषयत्वव्यञ्जनाय आधारत्वनियन्तृत्वादेरात्मलक्षणत्वसिद्ध्यर्थं च आह **तथे**ति । 'सर्वस्य चाहम्' (गी. १५. १५) इत्यस्यानन्तरं 'द्वाविमौ पुरुषौ' (१६) इत्युपक्रम्य, 'क्षरस्सर्वाणि भूतानि' इति वचनात् **सर्वभूत**शब्दोऽचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपर इति निश्चीयते ; तद्वदत्रापि । तथाऽस्मिन्नेव प्रकरणे, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इत्युक्त्वा 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥" (१७) इत्युक्तम् । अत्र **बिभर्तीश्वर** इत्याभ्याम् आधारत्वनियन्तृत्वे स्पष्टे ; **ईश्वर**शब्दरूढ्या च स्वामित्वसिद्धिः ; न खलु गरुडादिषु भुजङ्गादीन्नियच्छत्सु तदीश्वरशब्दः । **ईश्वर**शब्दस्याहंशब्दस्य चात्रैकविषयत्वं श्लोकद्वयोपादानेन दर्शितम् । अत्र हि **सर्वभूत**शब्दो जीवपर एव ; 'यन्त्रारूढानि मायया' (गी. १८. ६१) इत्यभिधानात् । **भ्रामय**न्नित्यनेन नियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' (७. ७) इत्याद्युक्तधारकत्वादि सूचितम् । एवं चिदचिदात्मकसमस्तवस्तुशरीरत्वं सर्वभूतशब्दान्वयेनैव वदन्तीं श्रुतिं दर्शयति **यस्सर्वेषु भूते**ष्विति । चिदंशं प्रति शरी-

1 विवेक इत्येतदनन्तरं विवेकप्रकारनिरूपकवाक्यजातं भ्रष्टमिति चिन्त्यते ; अन्यथाऽनन्वयात् । तच्च वाक्यजातं श्रीमद्रहस्यत्रयसारे प्रधानप्रतितन्त्राधिकारे धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वोपपादकवाक्यजाततुल्यं भवितुमर्हति । 2 न्यायसिद्धाञ्जनेऽपीदमुक्तम् ।

3 वेदानां सामवेदः, इन्द्रियाणां मनः इत्याद्यनुसारेण सर्वाचेतननियमनस्यापि वक्तव्यत्वेऽपि अत्र भूतेति प्राणिमात्रकथनं जीवरहितेष्वचेतनेषु परमात्मसद्भावेऽपि जीवशरीरेषु जीवान्तरात्मसद्भावो न वक्तव्य इति मतिनिरासाय । न हि भूतानां प्राणिनां तत्तच्छरीरभेदेन भिन्नानां सर्वाशयस्थितस्य परमात्मनश्चैक्यं घटत इति बोधयितुं भूतानामिति बहुत्वम्, आशयस्थितः इत्येकत्वञ्च । तथाचाचेतनान्तस्स्थितेरुपलक्षणमिदम् । एतत्पूर्वोत्तरार्धाभ्यां क्वचिन्निर्धारणषष्ठी क्वचिदन्यथाऽपीति विधाभेदो ज्ञाप्यते ।

भूतानि शरीरं यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" (बृ.५.७.१५) इति, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" (शत. १४. ५. ३०) इति च। एवं सर्वभूतानामात्मतयाऽवस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च – तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

एवं भगवतः स्वविभूतिभूतेषु सर्वेष्वात्मतयाऽवस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुं प्रतिपाद्य विभूतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति। भगवत्यात्मतयाऽवस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति; यथा देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति। भगवतस्तत्तदात्मतयाऽवस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति विभूत्युपसंहारे वक्ष्यति; "न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्" (३९) इति सर्वेषां स्वेनाविनाभाववचनात्। अविनाभावश्च

रित्थं प्रपञ्चयत् वाक्यमुपादत्ते **य आत्मनीति**। आत्मत्वेनावस्थानस्योपादानत्वनिमित्तत्वोपयोगात् पूर्वार्धेन संगमयन् उत्तरार्धं व्याख्याति **एवमिति**। **एवमात्मतयाऽवस्थितो**ऽहमित्यनेन निर्विकारस्य स्वस्यैवोपादानत्वस्थापनम्। देशतः कालतो वा आदिमध्यान्तत्वमात्मनुचितमिति तदुपचरितमाह **तेषामुत्पत्तीति** ॥

आदित्यानामहं विष्णुरित्युपक्रम्य 'यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन' (३९) इत्यन्तं सामानाधिकरण्यप्रघट्टकम् **अहमात्मा** (२०) इति श्लोकेन सङ्गमयन्नवतारयति **एवं भगवत** इति। एतेन **अहमात्मे**त्यादिकाः समस्ताश्चतस्रो विभूतयः इति मतान्तरं निरस्तम्। **विभूतिविशेषानि**ति। प्राधान्यत इति ह्युपक्रान्तम्। ननु शरीरवाचिनः शरीरादिशब्दा नात्मनि पर्यवस्यन्ति; तद्वदत्रापि इति लक्षणास्वीकार एव न्याय्यः, न शक्तिकल्पना, लाघवाच्चेत्यत्राह **भगवतीति**। **हिशब्दो** हेत्वर्थः। अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनः शब्दास्तत्तद्द्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकरूपेण गुणादिष्वपि सिद्धत्वान्न शक्तिकल्पनागौरवमिति भावः। तदेतदुक्तं **पर्यवस्यन्तीति**। शरीरवाचिशब्दानां स्वरसतस्तत्तदात्मनि पर्यवसानमपृथक्सिद्धगुणादिकं दर्शयति **यथेति**। शरीरादिशब्दास्तु गुण इत्यादिशब्दवत् निष्कर्षकशब्दत्वान्न धर्मिणि पर्यवस्यन्ति। एतदभिप्रायेणोक्तं **देवो मनुष्यः पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दा** इति। अध्यासादिहेतुकसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति **भगवतस्तत्तदात्मतयेति**। न ह्युपक्रमोपसंहारविरुद्धोऽर्थो मध्ये स्वीकार्यः; न च ब्रह्मणः सर्वहेयमयत्वं भ्रमाद्वा तत्त्वतो वाऽङ्गीकर्तुं युक्तमिति भावः। **अविनाभाववचनादिति**। आत्मना विना हि शरीरभूतं न भवतीति भावः। अग्निना विना धूमो नास्ति, गुणिना विना गुणो नास्ति इत्युक्ते अग्न्यादिरेव परमार्थः, धूमादिस्तु मिथ्याभूत इति वा, अग्न्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति; तद्वदत्रापीति। ननु 'यज्ञदत्तं विनाऽन्ये गृहे न सन्ति', 'रज्जुं विना सर्पादिकं नास्ति' इत्युक्ते यथैकस्यैव सत्त्वं तदतिरिक्तानां चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि किं न स्यादित्यत्राह **अविनाभावश्चेति**। असंजातविरोधि काल समुदितोपक्रमविरुद्धतया उपसंहारस्य

नियाम्यतयेति, 'मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' (८) इत्युपक्रमोदितम् ।

[1]आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २०

द्वादशसंख्यासंख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम् । ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां यः अंशुमान् रविः आदित्यगणः, सोऽहम् । मरुतामुत्कृष्टो

नोदय इत्युपक्रमाधिकरण (पू. मी.3.3.1.) सिद्धमिति भावः। **नियाम्यतयेत्यनेन** धूमाग्निव्याप्तिवैषम्यमपि दर्शितम् । एवमेतावता ग्रन्थेन, 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' (२०) इति सर्वशरीरवर्तिनां जीवानां ब्रह्मस्वरूपैक्यमुच्यत इति कुदृष्टिमतमुन्मूलितम् ।

आदित्यानाम् अदित्यपत्यानाम् । "अजघन्यो जघन्यजः" (....) इत्यादिवचनानुसारेण **द्वादशो य उत्कृष्ट** इत्युक्तम् । अत्र च उत्तरेषु च निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं **उत्कृष्टशब्दः** । स च 'पुरोधसां च मुख्यम्' (२४) इति वक्ष्यमाणमुख्यपर्यायतया अपेक्षितप्रदेशे सर्वत्र निहितः । अत्र चोद्वियमाणानां पदार्थानां केषांचित्प्राधान्यं प्रत्यक्षम्; केषांचिदागमिकम् । क्वचिदव्यवहितं क्वचिज्जीवव्यवहितं च सामानाधिकरण्यम् । ज्योतिश्शब्देन तारकामात्रग्रहणे ततो बहिर्भूतस्य तत्संबन्धरहितस्य च रवेर्निर्धारणाद्ययोगात् **प्रकाशकाना**मिति सामान्येनोक्तम् । जगत्कारणभूतपरज्योतिरपेक्षया रवेः खद्योतकल्पत्वात् तद्व्यवच्छेदाय **जगतीति** विशेषितम् । **अंशुमानिति** निर्धारणौपयिकातिशयि-

1 कश्यपात् अदित्यां जाताः अर्यमाद्यो द्वादश (वि. पु. 1. 15. 132) तेषु इन्द्रो विष्णुश्चान्तर्गतौ। भगवदंशत्वात् विष्णुः पूर्वमुक्तः। अदितिपुत्रानन्तरं दितिपुत्राः, ज्योतिष्षु रवेरनन्तरत्वात् चन्द्र उक्तः। ननु विभूतित्वं नाम तत्कार्यत्वे सति तदभिन्नत्वम् न तु नियाम्यत्वम् । विशेषेण कार्यरूपेण भवनं विभवनमिति शब्दार्थश्च घटते । एवञ्च विष्णुरित्यत्र, रामः शस्त्रभृतां वृष्णीनां वासुदेव इत्यादौ च नार्थक्लेशः । रामादेः कार्यत्वस्याभेदस्य चाक्षतत्वात् । अन्यत्र प्रकर्षवद्धर्मिनिर्देशे वा प्रकर्षप्रयोजकधर्मनिर्देशे वा तत्र सर्वत्रान्तर्यामिपर्यन्तविवक्षया स्थितमेव विशेषणे विभूतित्वमिति चेत्—एवमपि विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमिति कोशानुसारेण ऐश्वर्यरूपार्थलाभाय नियाम्यत्वमपि विवक्ष्यते । तच्च नियाम्यत्वं धर्मिणि धर्मिमात्रे वा यथायथमिति । न कुत्रापि शब्दार्थान्यथाकरणमिति रामस्थले वक्ष्यते ।

अत्र निर्दिष्टानां विभूतीनामेवंनिर्देशक्रमनियामकं तदा तदा बुद्धिस्थत्वमेव। पूर्वस्य समनन्तरार्थोपस्थापकत्वं यत्किञ्चित्संबन्धवशादेव। स च संबन्धः विमर्शकबुद्धिभेदेन भिद्येत। अतः स क्वचित् प्रदर्श्यते, क्वचिदुपेक्ष्यते । यथायथं स्वयं विमृश्यः । रविशब्दस्य मण्डलमात्रपरत्वे अंशुमत्त्वं साक्षात् । मण्डलपुरुषपरत्वे तत् मण्डलद्वारा । पुरुषाणामपि विभूतित्वज्ञापनाय आदित्यगण इत्युक्तम् । ननु गणशब्दस्य गणमात्रपरत्वे तदभेदः अहमर्थे दुर्वचः । गणान्तर्यामीत्यर्थो न भवति; तदन्तर्गतस्य विष्णोरन्तर्याम्यभावादिति चेत्—पूर्वमेव विष्णुना सहाभेदस्योक्तत्वात् अत्र तदतिरिक्तादित्यगण एवाज्ञातविभूतित्वज्ञापनाय विवक्षित इति न संकटं किञ्चित् । अदितिपुत्राः पूर्वार्धोक्ताः; अथ दितिपुत्राः मरुतः । अंशुशब्दवत् मरीचिशब्दस्यापि किरणरूपार्थसद्भावात् तद्द्वारा तत्पदोपस्थितौ तद्द्वारा मरीचिपुरुषोपस्थितिः । पुनर्ज्योतिर्ग्रहणं नक्षत्राणामिति । नक्षत्राणामिति रात्रिप्रकाशमानभमज्ज्योतिःपरत्वे निर्धारणषष्ठी स्यात् । परंतु लक्षणा ।

मरीचिर्यः, सोऽहमस्मि। नक्षत्राणामहं शशी। **नेयं निर्धारणे षष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना'** (२२) **इतिवत्। नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि** ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः। इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२

वेदानाम् ऋग्यजुस्सामाथर्वणां य उत्कृष्टः सामवेदः, सोऽहम्। देवानामिन्द्रोऽहमस्मि।

तत्प्रकाशयोगो मतुपा विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात्। **रवि**शब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायाभिप्रायमिति प्रदर्शनायोक्तम् [1]**आदित्यगण** इति। **मरुतो** वायवः एकोनपञ्चाशत् दितिपुत्राः, येषां सप्तकाः सप्त गणा भवन्ति। शशिनोऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदा हि तस्मात् वर्गात् तस्य निर्धारणमित्यभिप्रायेणाह **नेयमि**ति। कस्तर्ह्यत्रार्थ इत्यत्राह **नक्षत्राणां** [2]**पति**रिति। 'प्राधान्यतः' इति ह्युपक्रान्तमिति भावः। ननु पूर्वापरेषु सर्वेषु निर्धारणार्थेषु मध्ये कस्यचित् संबन्धमात्रपरत्वमयुक्तम्; नक्षत्रशब्देन निशि प्रकाशमात्रं [3]छत्रिन्यायाद्ग्राह्यम्; 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि' (यजु.५. ४.१.३) इति श्रुतेः। चन्द्रमण्डलस्यापि वा स्वर्गिणां भोगस्थानत्वान्नक्षत्रत्वम्, 'यो वा इह यजते अमुं स लोकं न क्षते। तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्। देवगृहा वै नक्षत्राणि' (अष्ट. १.५.२.१०) इति—तत्राह **भूतानामस्मि चेतनेतिवदि**ति। मुख्ये संभवति लक्षणा न न्याय्या। न चात्र सर्वत्र निर्धारणार्थता; 'भूतानामस्मि चेतना' (२२), 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन' (३२), 'वादः प्रवदतामहम्' (३३), 'अहमेवाक्षयः कालः' (३३), 'उद्भवश्च भविष्यताम्' (३४), 'द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्। जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि' (३६) इत्यादिषु निर्धारणाभावात्। अतोऽत्र चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात् षष्ठ्यभिहितस्य संबन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धविशेषे पर्यवसानमिति भावः ॥ २१ ॥

गीतिर्हि **साम**शब्दार्थः; तस्य वेदेषु निर्धारणं कथमिति शङ्काव्युदासाय **सामवेदोऽस्मी**ति निर्देश इति प्रदर्शयति **ऋग्यजुरि**ति। सामवेदस्योत्कर्षो गीतिप्रधानत्वसहस्रशाखत्वादिभिः; अन्येषां तु तदभावात् तावन्मात्रेणापकर्षः; न तु प्रामाण्यतारतम्यात्। "ऋक् वा इदमग्रे साम चास्ताम्। सैव नाम ऋगासीत् अमो नाम साम। सा वा ऋक्सामोपावदन्मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति। नेत्यब्रवीत् साम ज्यायान्वा अतो मम महिमा" (ऐ-ब्रा) इति गीतिरूपस्य साम्नः प्राधान्यात् गीत्यात्मकस्य सामवेदस्य प्राधान्यम्; "ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः यजुर्वेदं क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिम्। सामवेदो

---

1 निर्धार्यस्यान्यापेक्षयोत्कर्षः दिव्यविभूतित्वप्रयोजकः। विष्णुश्च तदितरेषामादित्यानां तदपेक्षया निकर्षेऽपि ज्योतिरन्तरापेक्षयोत्कर्षात् दिव्यविभूतित्वमिति अत्र ब्रुवनात् सर्वत्रैव स्वनिकृष्टापेक्षया स्वस्मिन् तद्भवतीति सिद्धम् 2 तावन्निरूपितपतित्वमुत्कर्षः। सर्वत्र ह्युत्कर्षस्य भगवदधीनत्वं विवक्षितम्। 3 छत्रिणो यान्तीत्यत्र एकसार्थवाहित्वरूपेण छत्रयच्छत्र्युभयग्रहणवत् नक्षत्रानक्षत्रोभयग्रहणं निशिप्रकाशरूपेणेत्यर्थः।

22 ज्योतिषामिव वेदानामप्यर्थप्रकाशकत्वात् तदुपस्थितिः। वेदशब्दविपर्यासाद् देवानाम्। देवशब्द उपनिषदि सर्वेन्द्रियपरोऽपि प्रसिद्ध इति इन्द्रियाणाम्। अथ तत्कार्यत्वात् ज्ञानस्य।

एकादशानामिन्द्रियाणां यत् उत्कृष्टं मनइन्द्रियम्, तदहमस्मि। [भूतानामस्मि चेतना ?] **इयमपि न निर्धारणे। भूतानां चेतनावतां या चेतना, सोऽहमस्मि ॥ २२ ॥**

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्। वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३

रुद्राणामेकादशानां शङ्करोऽहमस्मि। यक्षरक्षसां वैश्रवणोऽहम्। वसूनामष्टानां

ब्राह्मणानां प्रसूतिः" (काठ. ३. ९. ५९) इति च। **देवा** इति स्वर्गवासिनो विवक्षिताः; ब्रह्मादिसंग्रहायोगात्। **वासव**शब्दस्येन्द्रशब्देन व्याख्यानमतिशयद्योतनार्थम्; "इदि परमैश्वर्ये" इति। "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" (क. ३. १०), "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च" (मु. २. १. ३) इत्यादिषु मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगभिधानात् कथम् '**इन्द्रियाणां मनश्चास्मि**' इति निर्धारणमित्यत्राह **एकादशानामिन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मनइन्द्रिय**मिति। अयमभिप्रायः—"इन्द्रियाणि दशैकं च" (गी १३. ५), "एकादशं मनश्चात्र" (वि. १. २. ४७) इत्यादिषु मनसोऽपीन्द्रियत्वेन व्यपदेशात् क्वाचित्कः पृथग्व्यपदेशो गोबलीवर्दन्यायादिति निर्धारणोपपत्तिरिति। न हि भूतेषु चेतनासंज्ञकं किञ्चिद्भूतमस्तीत्यभिप्रायेणाह **इयमपी**ति। षष्ठीति शेषः। 'तेजस्तेजस्विनाम्....सत्त्वं सत्त्ववताम्' (३६) इत्यादिवत् निशिष्टे सारभूतविशेषणांशो विवक्षित इत्यभिप्रायेण **चेतनावता**मित्युक्तम्। ननु भूतानां षष्ठत्वेन चेतनासंज्ञं किमप्यन्यत्रोच्यते; यथा 'महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही। षष्ठस्तु चेतनाधातुरात्मा सप्तम उच्यते। अष्टमं तु मनो ज्ञेयम्' (मो ध. ३३७-४६) इति; तथा 'षष्ठस्तु चेतनाधातुर्मन इत्युपदिश्यते' (भा आ. २१४. १९) इति च। [1]अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनायास्तदपृथग्वचनमित्यविरोधः। अतो 'भूतानामस्मि चेतना' इति निर्धारणार्थत्वं युज्यत इति॥ मैवम्। न हि भूतषष्ठनिर्देशमात्रान्महाभूतत्वम्; अन्यथाऽपि संख्यानिवेशसंभवात्। अत्र च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टयोर्महाभूतत्वानभ्युपगमात्, **चेतना**शब्दस्य च अप्रसिद्धार्थत्वात् प्रसिद्धार्थस्वीकारस्योचितत्वात्। अत संबन्धमात्रविवक्षयैव अत्र षष्ठी युक्तेति॥ २२ ॥

रुद्राणामिति रुद्रेष्वेकस्य **शङ्कर**संज्ञयैवोत्कर्षद्योतनम्। यक्षराक्षसजात्योरावदूर[2]विप्रकर्षात् **यक्षरक्षसा**मित्युक्तम्; न तु वित्तेशस्य राक्षसत्वगन्धः। यद्वा 'नक्षत्राणामहं शशी' इतिवत् जातिद्वयपतित्वमात्रमिह विवक्षितम्। **वित्तेश**संज्ञया च धनदस्यासाधारणैश्वर्योत्कर्षद्योतनम्। "स्थावराणां हिमालयः" इति पर्वतमात्राणां परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् **मेरुः शिखरिणा**मित्यत्र शिखरिशब्देन पर्वतविशेषो विव

---

1 ननु म इत्येन योरत्र श्लोके पृथक्कथनं सम्यक्; उदाहृतश्लोके चेतनाधातुर्मन इति कथमपृथग्वचनमित्यत्राह अत्रेति। 2 अदूरेति। तथा च यक्षरक्षःपदमुभयसाधारणधर्मावच्छिन्नपरम्। तस्य धर्मस्य विशेषेऽपि सत्त्वान्निर्धारणोपपत्तिरिति भावः।

23 ज्ञानप्रदत्वात् रुद्रग्रहणम्। कुबेरस्त्र्यम्बकसख इति तस्य। तद्वत् तत्सखस्य क्रोधरूपेण तद्वनस्य तन्निटिलनेत्रनिवासिनश्च पावकस्य; तस्य हिरण्यरेतस्त्वात् हिरण्यरूपस्य मेरोः। भोगिनामुक्तौ भोगस्थानोपस्थितया च मेरूक्तिः।

पावकोऽहम् । शिखरिणां **शिखरशोभिनां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम्** ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥

पुरोधसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्यः, सोऽहमस्मि । सेनानीनां **सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि** । **सरसां सागरोऽहमस्मि** ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५

महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् । **अर्थाभिधायिनः** शब्दा गिरः ; तासामेकमक्षरं

क्षितः ; शक्तश्चायं शब्दो विशेषं दर्शयितुमित्यभिप्रायेणोक्तं **शिखरशोभिनां पर्वताना**मिति । प्रशंसा-परः प्रत्यय इति भावः । प्रशस्तरत्नकाञ्चनादिमयशिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशयः ॥ २३ ॥

बृहस्पतिसंज्ञया बृहतां पतिरित्यतिशयसिद्धिः ; गिरां पतिर्ह्यसौ । **सेनानी**शब्देनात्र कर्मवश्य-सेनापतिसंग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । **सरश्**शब्देन प्रवाहव्यतिरिक्तस्थास्नुसलिला-शयमात्रस्य विवक्षितत्वात् सागरसंग्रहः ; स्रोतसां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥

देवर्षीणां (२६), **मुनीनाम्** (३७) इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत्र **मह**च्छब्देन विशेषणाच्च **महर्षीणा**मिति ऋषिगणविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण **मरीच्यादीना**मित्युक्तम् । **गिरा**मिति न शब्दमात्रं विवक्षितम्; समुद्रघोषादिषु तत्प्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम्, 'अक्षराणामकारोऽस्मि' इति पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत एव **एकमक्षर**मित्यप्यकारव्यतिरिक्तविषयम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' (गी. ८. १३) इत्यादिषु प्रणवेऽप्येकशब्दविशेषितोऽक्षरशब्दः प्रयुक्तः-इत्यभिप्रायेणाह **अर्थाभिधायिन** इति । अर्थाभिधायिषु प्रणवस्योत्कर्षः सर्वोत्कृष्टार्थाभिधायित्वादिना । शङ्कुना पर्णानामिव सर्वासां वाचां प्रणवेन संतृण्णत्वश्रुतेश्च । यज्ञेषु जपयज्ञस्य प्राशस्त्यमन्यत्र सिद्धम् 'विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः'' (मनु. २. ८५) इति । किंच "कुर्यात् घृतपशुं संरुये[सङ्गे] (?) कुर्यात्पिष्टपशुं तथा । न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कथंचन ॥" (मनु. ५. ३७) इति, "पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैः मादृशो यष्टुमर्हति" (भा. मो. १७५. ३४), "हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः । प्रस्तापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः[2] ॥" इत्यादिवचनबलादहिंसात्मकयज्ञानर्हाणां हिंसात्मकयज्ञानुज्ञानम् । तत्रापि विधितः प्रवृत्तेः अपकारानभिसन्धानात् उपकारश्रुतेर्देवताप्रीणनत्वाच्च न प्रत्यवायः । फलार्थिनां तु तत्फल-

---

2 अनेन एकान्तिनः अहिंसात्मकयज्ञाधिकारिणः, देवतान्तराराधकास्तु उपरिचरवसू-पाख्यानरीत्या तद्देवताभिलाषपूरणाय हिंसात्मकमाचरन्तीति ज्ञायते । सर्वेषामपि मैत्रमहाजनाना-महिंसात्मक एव यागः ।

24 तत्र देवहितोपदेष्टृतया बृहस्पतेः; तद्वत् तद्धितकर्तृतया सेनापतेश्चोपस्थितिः । सङ्ग्रामि-सैन्यसागरमूला स्थास्नुजलमुख्यसागरोपस्थितिः । 25 सागरवत् लक्ष्मीजनकत्वाद् भृगोः । तस्य प्रणवार्थविष्णुप्रवणत्वातिशयात् एकमक्षरं स्मृतम् । तद्वत् जप्यत्वान्मन्त्राणां सर्वमन्त्रजपस्य । जपतप-स्स्थानत्वात् हिमवतः (रामा. 4. 11. 12. "शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम्" इति ।

प्रणवोऽहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । पर्वतमात्राणां हिमवान् अहम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः। गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६

उच्चैश्श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९

वृक्षाणां पूज्योऽश्वत्थोऽहम् । देवर्षीणां नारदोऽहम् । कामधुक् दिव्या सुरभिः ।

मल्पमस्थिरम् , दुःखमिश्रं च । अहिंसात्मकास्तु यज्ञाः विशिष्टाधिकारिसापेक्षा भगवतोऽतिप्रीणनत्वाद-पवर्गप्रत्यासन्नाः । अत एव धुपरिचरादयः पिष्टपशुभिरिष्टवन्तः । एवमितरेषु यज्ञेषु हिंसादिप्रसङ्गोऽधि-कारिविशेषादिना विषयव्यवस्थापनमित्यादिर्महान् क्लेशः ; जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गाभावात् अव्याक्षेपेणार्थ-प्रतीत्या सबीजयोगद्वारा सहसा समाधौ निवेशनाच्च यज्ञान्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः सर्वाश्रमसाधारण्यात्, "जप्येनापि तु संसिध्येत् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" (मनु. २. ८७) इति । विधुरादेरपि सिद्धिहेतुत्वाच्च । पर्वतविशेषाणां पूर्वमुक्तत्वात् वृक्षाणां वक्ष्यमाणत्वाच्च तदुभयव्यवच्छेदार्थम् , हिमवतश्शैलराजत्वप्रसिद्ध्यनुरोधार्थं चोक्तं **पर्वतमात्राणा**मिति ॥ २५ ॥

ननु **सर्ववृक्षाणा**मित्येतदनुपपन्नम् , पारिजाताद्यपेक्षया अश्वत्थस्य निकृष्टत्वादित्यत्रोक्तं **पूज्य** इति । पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत् पूज्यत्वं नास्तीति भावः[1] । देवा मन्त्रदर्शिनो **देवर्षयः**, देवर्षिषु नारदस्य बहुप्रकारोऽतिशयो बहुषु प्रदेशेषु महाभारत एव प्रपञ्चितः । **चित्ररथः** गन्धर्वराजः । **सिद्धाना**मित्यादि । पूर्वसंचितसुकृतविशेषवशात् जन्मप्रभृतिसिद्धाणिमाद्यैश्वर्याः सिद्धाः । 'आदि-विद्वान् सिद्धः' इति कपिलमाहुः । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं" (श्वे. ५. २) इति च श्रुतिः । "ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्" (रा. बा. ४०. २४) इति चाहुः । अयमपि परशुरामादिवत् ॥ **अमृतोद्भव**मिति जन्मतः प्रकर्षसूचनम् । **अमृत**मत्र जलम् , मथ्यमानावस्था सुधैव वा । **गजेन्द्र**शब्देन दिग्गजा विवक्षिताः । तेषु प्रधानतया दिक्पालेश्वरस्य शचीपतेरौपवाह्यः **ऐरावत** । अमृतोद्भवत्वं च काकाक्षिन्यायादैरावतेऽप्यन्वेतव्यम् । रथन्तरसामोद्भवत्वं वा द्रष्टव्यम् । **नराधिप**-शब्देनैव निर्वाहकत्वलक्षणोऽतिशय सिद्धः । **आयुधाना**मित्यर्वाचीनायुधपरम् । सुदर्शनाद्यपेक्षया दधीचेरस्थिसंभवस्य वज्रस्यापि निकृष्टत्वात् । **धेनूनां** दोग्ध्रीणाम् । **दिव्या सुरभि**रिति । यौगिकः

---

26 हिमाचलवत् स्थावरत्वात् अश्वत्थस्य । स्थावरत्वप्रत्यनीकतया सदा त्रैलोक्यसञ्चारिणो नारदस्य । तद्वत् गानप्रावीण्यात् गन्धर्वाणाम् । सिद्धगन्धर्वेति उपस्थित्यतिशयात् सिद्धानाम् । सिद्धत्व-मणिमाद्यैश्वर्यम् । तदतिशयः कपिले । मननात्—अनुमानत एव सर्वतत्त्वसाधनात् तस्य मुनित्वम् ॥

27 कपिले अश्वग्राहित्वारोपेण सगरपुत्रभस्मीभावात् अश्वोपस्थितौ उच्चैश्श्रवसः । अमृतोद्भवत्वप्राणित्वादिसाम्यात् ऐरावतस्य । गजानां रक्षणातिशयात् नराधिपस्य ।

जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि । सर्पाः एकशिरसः ; नागाः बहुशिरसः । यादांसि जलवासिनः, तेषां वरुणोऽहम् । दण्डयतां वैवस्वतोऽहम् ॥ २६—२९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०

अनर्थ[कालावच्छेद ?] प्रेप्सुतया[1] गणयतां मध्ये कालः मृत्युरहम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१

कामधुक्शब्दोऽत्र व्यक्तिविशेषनिष्ठ इति भावः । प्रजनशब्देन जननहेतुत्वं कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय उक्तः । स मदायत्त इत्यर्थः । अप्रजार्थकन्दर्पव्यवच्छेदार्थो वा प्रजनशब्दः । पर्याययोस्सर्पनागशब्दयोः कथं पृथग्व्यपदेश इत्यत्राह सर्पा एकशिरसः नागा बहुशिरस इति । यादश्शब्देन वरुणस्यापि संग्रहार्थमाह यादांसि जलवासिन इति । यद्वा जलजन्तुमात्रं विवक्षितम् ; तेषां पतित्वेन संबन्धो वरुणस्य तत्सजात्याभावाद्ग्राह्यः । अर्यमा पितृराजः । संयमतां [2]संयच्छतामित्यर्थः ; तदाह दण्डयतामिति ॥ २६ ॥ २९ ॥

"उपमानमशेषाणां साधूनां यःसदाऽभवत्" (वि. १. १५. १५६) इत्यादिना प्रह्लादोत्कर्षः । 'अहमेवाक्षयः कालः' (३३) इति नित्यस्य कालतत्त्वस्य परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्, यमस्य च पूर्वमुक्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तः पुरुषविशेष इह कालशब्देन विवक्षितः ; अचेतनस्य च कालस्य गणयितृत्वं न युज्यते ; कलयतामित्यस्य विज्ञातृमात्रपरत्वे तेषु कालस्य निर्धारणमयुक्तम् ; अतस्तदुचितमर्थविशेषं दर्शयति अनर्थेति । न हि मरणातिरिक्तोऽनर्थ इति भावः । मृगेन्द्रशब्देनैव सिंहस्यातिशयस्सिद्धः । पक्षिषु वैनतेयस्य वेगातिशयात् वेदमयत्वादिना चोत्कर्षः ॥ ॥ ३० ॥

पवतामित्यनेन पवनासाधारणक्रिया विवक्षिता चेत्, निर्धारणं नोपपद्येतेति तदुपपत्तये

1 प्रेप्सुपदं न स्वरसम् । गणयन्तो नानर्थं स्वयं प्राप्तुमिच्छन्ति । गण्यमानानामपि तत्रेच्छा न भवति । मुमूर्षुशब्द इव सन्प्रत्ययस्येच्छार्थकत्वत्यागेऽपि अन्वयो दुर्घट एव । णिजर्थमादाय अनर्थप्रापणेच्छुतेति स्यात् । यद्वा 34 श्लोकचन्द्रिकायामिव कालावच्छेदपदं मध्ये स्यात् ।

2 संयमतीति धातुरूपाभावादक्लेशायाह संयच्छतामिति ।

28 राज्ञामायुधमेवालंकार इति आयुधोपस्थितिः । विश्वामित्रायुधैरजय्याऽऽसीदिति कामधेनुः वसिष्ठस्योपस्थिता । वज्रवत् इन्द्रस्वत्वाद्वा दिव्यसुरभेः । तद्द्वारा दिलीपादेः संतानलाभात् धेनूनां सवत्सत्वाच्च प्रजनोपस्थितिः । कामात्क्रोध इति क्रोधोपस्थितौ तद्भूयिष्ठसर्पश्रेष्ठस्य कामधेन्वाविर्भावाय सागरमन्थभूतस्य च वासुकेः ।

29 जात्यैक्यात् नागानाम्, तद्वत् जलवासित्वात् जलेजन्तूनाम । वरुणलोकसंनिकर्षात् पितृलोकस्थानानाम् । तत्र प्रधानस्य यमस्य ।

30 यमपरिहरणीयतया 'परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्' इति तदुक्तेषु मुख्यस्य प्रह्लादस्य, यमनियाम्यस्य कालस्य, तद्वत् मरणहेतोर्मृगेन्द्रस्य, मृगवत् पक्षिणां निर्यक्त्वात् तद्राजस्य ।

31 वैनतेयवत् वेगसंपन्नस्य वायोः । अतिवेगेन शरग्रहणसंधानमोचनादिमहितस्य श्रीरामस्य । रामस्य शत्रुसैन्य इव नवस्रोतोभिमुखो वृत्तिमेकरस्यैति तदुक्तिः । मकरस्य चारस्थानं स्रोत इति तस्य ।

पवताम् **गमनस्वभावानां पवनोऽहम्** । **शस्त्रभृतां रामोऽहम्** । **शस्त्रभृत्त्वमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावात्** । **आदित्यादयश्च** क्षेत्रज्ञा आत्मत्वेनावस्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मभूता इति शस्त्रभृत्त्वस्थानीयाः ॥ ३१ ॥

[2]सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

गमनस्वभावानामित्युक्तम् । अजस्रगमनशीलानामित्यर्थः । पवनप्रेरिता एव हि तारकादयोऽप्यजस्रं परिभ्रमन्ति । सोमपवनादिष्ववाल (?) [3]शोधनान्वयिगमनमिहाविवक्षितम् । **रामश्शस्त्रभृतामह**मिति [1]परशुरामस्यापि जेता रावणहन्ता रामो विवक्षित इति तदुचितम् अमोघशस्त्रत्वलक्षणमतिशयमाह **शस्त्रभृत्त्वमत्र विभूति**रिति । पूर्वोत्तरेष्विव राम एव विभूतिः किं न स्यादित्यत्राह **अर्थान्तराभावा**दिति । अचिद्विशेषस्य चेतनान्तरस्य वा शस्त्रभृच्छब्द (भृद्रामशब्द ?) वाच्यस्यात्रासंभवादित्यर्थः । अर्थान्तराणां मध्ये स्वासाधारणधर्मविशेषनिर्देशे रीतिभङ्गः स्यादित्यत्राह **आदित्यादयश्चे**ति । शस्त्रभृत्त्वस्यान्येषां च भगवन्तं धर्मिणं प्रति धर्मत्वमविशिष्टमित्येकैव रीतिः ; निर्धारणानिर्धारणभेदवत् मुखभेदमात्रं न दोष इति भावः । तत्र '**आदित्यशब्देन**' ज्योतिषां रविरंशुमान् (२१) इत्युक्तो रविर्विवक्षितः । 'आदित्यानामहं विष्णुः इत्युक्तस्त्वादित्यो रामतुल्यः । **मकरो** मत्स्यराजः । स्रोतस्सु जाह्नव्याः विष्णुपदोद्भवत्वसर्वज्ञशिरोधृतत्वत्रैलोक्यप्रवृत्तत्वादिभिरतिशयः ॥ ३१ ॥

---

1 परशुरामो जीव एव । आवेशावतारत्वादवतारेषु गणना । रामपदेन तद्ग्रहणे धर्म्येव गृह्येत—परंतु अर्जुनस्य मानभंगः स्यात् । प्रकृष्टरामग्रहणञ्च संभवत् नोपेक्ष्यम् । तत्र स्वस्य स्वविभूतित्वायोगात् धर्मपरत्वम् । सर्वगतशस्त्रभृत्त्वानां मध्ये रामगतशस्त्रभृत्त्वं मद्विभूतिरिति भावः। आदित्यानामहं विष्णुरित्यत्रापि अदितिपुत्रत्वधर्माणां मध्ये विष्णुगततद्धर्मे तथात्वम् । अदितिपुत्रशरीराणां मध्ये विष्णुरूपदिव्यविग्रहो मद्विभूतिरिति वा । तर्ह्यत्रापि शस्त्रभृत्त्वविशिष्टविग्रहग्रहणम् । एवमुपरि वासुदेव इत्यत्रापि । वाच्यार्थस्तु विष्णुः रामः वासुदेव इति पदानां यः प्रसिद्धः स एव, न धर्मादिकम् । अत एव अहमित्यनेन सामानाधिकरण्यम् । न हि विभूतिशब्दसामानाधिकरण्यमत्र दृश्यते । शंकरादिपदानामहंशब्दसामानाधिकरण्याय अपर्यवसानवृत्त्या तद्विशिष्टरूपार्थविवक्षा । अत्र विष्ण्वादिपदे प्रतीतार्थमात्रम् ; अधिकस्य दुर्वचत्वात् अनपेक्ष्यत्वाच्च । तत्र शंकरादिरूपप्रसिद्धार्थेषु नियाम्यतया विभूतित्ववत् अत्र विष्ण्वादौ तदयोगात् तद्विशेषणे धर्मे विग्रहे वा विभूतित्वविवक्षा ग्राह्येत्येतावदेवात्रोच्यते । न तु शब्दार्थान्यथाकरणं किञ्चिदपि । शस्त्रभृतामिति प्रयोगात् वृष्णीनामितिवत् वंशपुरुषानिर्देशात् राम इत्यत्र, "अथ रामस्य रामत्वम्" इति प्रसिद्धमतिशयितशस्त्रभृत्त्वमेव विभूतिः । 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इत्यत्र वसुदेवादुत्पत्तिर्विभूतिः । वसुदेवोऽस्मीति सत्त्वे वसुदेवस्य विभूतित्वं स्यात् । वृष्णीनां कृष्ण एवोऽहमिति सत्त्वे कृष्णदिव्यविग्रहस्तथा स्यात् । आदित्यानामहं विष्णुरित्यत्र विष्णुत्वं विग्रह एव । "विष्णुत्वमुपजग्मिवान्" इति यथा । देवत्वमनुष्यत्वादयो हि शब्दाः तत्तद्विग्रहधरत्वपराः ।

2 तत्तत्सृष्टिस्थितिसंहृत्यसमर्थापेक्षया समर्थेषु विभूतित्वातिशयः । 3 पवतां पावयितॄणामिति शांकरार्थं निषेधति पवनेति । अत्र पाठो द्रष्टव्यः । अत्र इहेति पदद्वये एकं न स्यात् ।

32 लोकत्रयध्वादिभ्या गङ्गया कालत्रयेऽपि लोकपावनहेतुना उत्पत्त्यादिदशात्रयवत्सर्गोपस्थितिः । सर्गफलं सर्गान्तहेतुश्च वेदान्तविद्यालाभः, सा च वादलभ्येति तत्तदुपस्थितिः ।

सृज्यन्त इति सर्गाः, तेषाम् आदिः कारणम् ; सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तत्तत्र स्रष्टाऽहमेवेत्यर्थः । तथा अन्तः सर्वदा संह्रियमाणानां तत्रतत्र संहर्ताऽप्यहमेव । तथा च मध्यं पालनम् ; सर्वदा पाल्यमानानां पालयिताऽप्यहमेवेत्यर्थः । जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥

अक्षराणां मध्ये 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतिसिद्धं सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहम् सामासिकः समाससमूहः ; तस्य मध्ये द्वन्द्वसमासोऽहम् । स ह्युभयपदार्थप्रधान-

---

सर्गशब्देन सृष्टिमात्रविवक्षायाम् आदिरन्तश्चेत्यादिनाऽन्वयायोगात् कर्मार्थोऽत्र सर्गशब्द इत्याह सृज्यन्त इति सर्गा इति । आदिमध्यान्तशब्दानामत्रावयवविशेषाद्यर्थता न युक्ता, अनतिशयितार्थत्वात् । नापि कालविशेषार्थता, कालस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्र पृथग्व्यपदेशप्रयोजनाभावात् । न चोत्पत्त्यादिक्रियामात्रार्थता, 'उद्भवश्च भविष्यताम्' (३५) इति वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्यैव कारणत्वादिकमिहोच्यते, 'अहमादिश्च मध्यं च' (२०) इत्युपक्रमेण कृतकरत्वात् । न चेदं सामान्यतस्तन्निगमनम्, उपर्युपरि वचनात् । तस्मात् लोकसिद्धोत्पत्त्यादिहेतुपरत्वमेवोचितं लक्षणया । तत्राप्युपादानकारणस्य 'बीजं मां सर्वभूतानाम्' (७-१०) इत्युक्तत्वाच्च निमित्तकारणमात्रमिह विवक्षितम् । सर्गाणामित्यविशेषवचनेन सर्वदेशकालवर्तिसृज्यप्रतियोगिकसर्वनिमित्तकारणवर्गस्य स्वाधीनत्वमभिप्रेतम् । तदेतदखिलमभिसंहितं सर्वदेत्यादिवाक्यत्रयेण । अध्यात्मविद्या जीवपरमात्मयाथात्म्यविद्या । सा विषयतः फलतश्च विद्यान्तरेभ्य उत्कृष्टा । प्रवदतामिति नान्योन्यविवादमात्रं विवक्षितम् ; तत्र वादाख्यविशेषस्यास्मरणात् । अध्यात्मविद्या विद्यानामिति विद्याप्रसङ्गात् तदर्थकथाविषयत्वोपपत्तेः । न च 'सत्त्वं सत्त्ववताम्' इतिवत् वादाख्यकथाविशेषवत्त्वमभिप्रेतम् ; अन्यापेक्षयाऽतिशयसूचनसंभवे तत्परित्यागायोगात् । अतः प्रवदतामिति कथात्रयसाधारणरूपमिह विवक्षितम् ; तदाह जल्पवितण्डादि कुर्वतामिति । तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्त इत्यनेन स्वल्पफलविजिगीषुकथातोऽतिशयितापवर्गपर्यवसितफलत्वेन वादस्योत्कर्षप्रदर्शनम् ॥ ३२ ॥

बह्वृचोपनिषदि (ऐतरे. २.३.४) श्रूयते, अ इति ब्रह्मेति । तथा 'अकारो वै सर्वा वाक् ; सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति श्रुत्यैव प्रपञ्चितं प्रकृतित्वमाह सर्ववर्णानां प्रकृतिरिति । निर्धारणौचित्यकबहुत्वसिद्ध्यर्थं प्रत्ययार्थं दर्शयति सामासिकस्समाससमूह इति । [1]पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधानेभ्योऽव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यो द्वन्द्वस्योत्कर्षमाह स ह्युभयेति । अक्षयशब्देन 'कला

---

1 पूर्वपदार्थप्रधानः निर्मक्षिकमित्यादिरव्ययीभावः ; उत्तरपदार्थप्रधानो राजपुरुष इत्यादिः तत्पुरुषः ; अन्यपदार्थप्रधानः पीताम्बर इत्यादिर्बहुव्रीहिः ।

33 वादे उपयोगात् अक्षराणाम्, अनेकपदघटितत्वात् समासस्य, समासस्यानित्यस्योक्तौ नित्यस्य कालस्योपस्थितिः । ततो नित्यतुल्यस्य सुदीर्घस्थितेः धातुः ।

त्वेनोत्कृष्टः । कलामुहूर्तादि[1]मयोऽक्षयः कालोऽहमेव । सर्वस्य स्रष्टा हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोऽहम् ॥

मृत्युस्सर्वहरश्चाहम् उद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्तिश्श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥

सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् । उत्पत्स्यमानानामुद्भवाख्यं कर्म चाहम् । [नारीणां] श्रीरहम्; कीर्तिश्चाहम् ; वाक्चाहम् ; स्मृतिश्चाहम् ; मेधा चाहम् ; धृतिश्चाहम् ; क्षमा चाहम् ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥

मुहूर्ताः काष्ठाश्च' (ना), 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालः' (वि. ४. १. ८४) इति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धबहुविधविकाररूपलोकक्षयहेतुभूतानन्तावच्छेदे सत्यपि स्वरूपतोऽनाद्यन्तत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **कलेति**। 'अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते' (वि. १. २. २६), 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो नान्तो न चादिर्न च मेऽस्ति मध्यम्'....इत्यादिभिरिदं कालाधिष्ठातृत्वं व्यक्तम् । **धातृ**शब्दरूढ्या **विश्वतोमुख**त्वविशेषणेन च हिरण्यगर्भ एवात्रोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **सर्वस्येति** । धातृशब्देनैवाण्डान्तर्वर्तिसमस्तविधातृत्वलक्षण उत्कर्षः सिद्ध इति प्रदर्शनाय **सर्वस्य स्रष्टे**त्युक्तम् । एतेन कर्मफलविधातृत्वेन व्याख्यान्तरं निरस्तम् । **विश्वतः** इति दिक्चतुष्टयमात्रमिह विवक्षितमिति ज्ञापनायोक्तं **चतुर्मुख** इति । वेदचतुष्टयप्रवर्तनादिकं चानेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

कर्मानुरूपदण्डन—कालावच्छेदाधिकृतयोर्यमकालाख्यपुरुषयोरुक्तत्वात् यमादेशकारिप्राणाधिकृतपुरुषविशेष इह **मृत्युस्सर्वहर** इत्युच्यत इति ज्ञापनाय **सर्वप्राणहर** इत्युक्तम् । प्रलये सर्वसंहर्तेश्वर इह मृत्युरिति कैश्चिदुक्तं मन्दम्, 'भूतानामन्त एव च' इत्युक्तत्वात् । उद्भवसहपाठादत्र मृत्युशब्दो मरणपर इति केचित् । उद्भवशब्दः स्वरसत उत्पत्तिक्रियापरः ; उद्भवस्थानादिकं चात्र पृथगेव निर्दिष्टमिति क्रियापरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण **उद्भवाख्यं कर्मे**त्युक्तम् । कीर्त्यादयो नेह गुणविशेषा विवक्षिताः ; तेषां पुरुषेष्वपि च उद्भूतत्वेन **नारीणा**मिति विशेष[ण]ायोगात् । न च नारीशब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गपदार्थमात्रपरः, मुख्यबाधाभावात् । अतो नारीविशेषनिर्धारणमेव क्रियते । तत्र च श्रिय एव सर्वनारीभ्योऽतिशयितत्वात् सैव प्रथमं वक्तव्या ; कीर्तिश्श्रीरिति [तु] पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यत इत्यभिप्रायेण **श्रीरहं कीर्तिश्चाह**मित्युक्तम् । **एताश्च भगवदसाधारणशक्तयः** । अन्यत्र तु तत्तदभिमानविशेषात् तत्तच्छब्दः ॥ ३४ ॥

सामसु बृहत्साम्न उत्कृष्टत्वं श्रुत्यैव सिद्धम्, 'बृहच्च वा इदमग्रे रथन्तरं च आस्तां वाक्च वै तन्मनश्चास्तां वाग्वै रथन्तरं मनो बृहत् । तद्बृहत्पूर्वं ससृजानं रथन्तरमत्यमन्यत तद्रथन्तरं गर्भमधत्त' (ऐ. ब्रा. ४. १९. ६) इति । गायत्र्याश्छन्दसां मातृत्वेनोत्कर्षः श्रुतिषु छन्दोविचित्यां च प्रपञ्चितः ।

---

1 मयडत्र स्वरूपे, न तु विकारे, इति नयद्युमणिः (पृ. 178)।

34 ततो नाशस्य, तत उत्पत्तेः, स्थितिकालसंपाद्यकीर्त्यादेश्चोपस्थितिः ।

35 कीर्त्यादिहेतोः साम्न, तदाधारसंबन्धिनश्छन्दसः, छन्दोध्ययनार्थदक्षिणायनान्त्यस्य मार्गशीर्षस्य, प्रकारान्तरेण मान्यस्य वसन्तमासस्य ।

साम्नां बृहत् साम अहम् । छन्दसां गायत्र्यहम् । कुसुमाकरः **वसन्तः ॥ ३५ ॥**

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥

छलं कुर्वतां छलास्पदेष्वक्षादिलक्षणं द्यूतमहम् । जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्वमहम् । सत्त्वम् **महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥**

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥

वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावादेव । पाण्डवानां धनंजयोऽर्जुनोऽहम् ।

यथा **बह्वृचोपनिषदि,** "अग्रं वै छन्दसां गायत्री" इति । मासेषु मार्गशीर्षस्यातिशयः वर्षगर्भाधान-कालत्वात् मासाधिदेवेषु केशवादिषु प्रथमस्य केशवस्य मासत्वात् व्रत(ऋतु)वर्गारम्भकालत्वाच्च । **कुसुमाकर**शब्देनैव वसन्तस्य प्रत्यक्षसिद्धः सर्वप्राणिसुखहेतुरतिशयो द्योतितः । "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" (आ. श्रौ.), "वसन्ते दीक्षयेत् विप्रं ग्रीष्मे राजन्यमेव च" (....) इत्यादिभिश्च ॥ ३५ ॥

छलयतामित्यत्र 'तत् करोति' (अष्टा. वा. ३. १. २५) इति णिजित्यभिप्रायेण **छलं कुर्वता**मित्युक्तम् । अक्षसंचारादिमात्रेण जयपराजयारोपादिह च्छलत्ववाचोयुक्तिरित्यभिप्रायेण **अक्षादिलक्षण**मित्युक्तम्। 'तेजस्तेजस्विनाम्' इत्यादिवत् 'दीव्यतां द्यूतमहम्' इत्यनभिधानात **छलयता**मिति छलकरणमात्र-वचनाच्च छलस्थानान्तरेभ्यः क्रयविक्रयऋणदायसंवित्संगरादिभ्यो द्यूतस्यातिशयितत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **छलास्पदेष्वि**त्युक्तम् । वञ्चनास्पदेष्वित्यर्थः । **अक्षादि** इत्यादिशब्देन सजीवनिर्जीवसमस्तद्यूतवर्गसंग्रहः । यद्वा निर्जीवमात्रग्रहणाय **अक्षादिलक्षण**मित्युक्तम् । तस्य चातिशयितत्वमनायासेन धर्माविरोधेन, अभ्युप-गमादेव समस्तधनहरणादेश्शक्यत्वात् । **तेजस्विसत्त्ववच्छ**ब्दयोः पूर्वोत्तरयोस्तेजस्सत्त्वाभ्यामवरुद्धत्वात् तत्र **जयव्यवसाय**[शब्द]योरन्वयानौचित्यात् तदुचितौ जेतृव्यवसायिशब्दौ पूर्वापरच्छाययाऽर्थाक्षिप्ता-वित्यभिप्रायेण **जेतॄणां व्यवसायिना**मिति चोक्तम् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' (नाम. ३. ना) इत्यादिभिः सत्त्वशब्दस्यानेकार्थसिद्धेः व्यवसायस्य चोक्तत्वात् सत्त्ववच्छब्दप्रसिद्ध्यनुरोधेनार्थविशेषं दर्शयति **सत्त्वं महामनस्त्व**मिति । एतेन पराभिभवसामर्थ्यलक्षणात् तेजसोऽपि सत्त्वस्यात्र भेद उक्तः ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीत्यत्रापि रामवत् साक्षात्स्वावतारत्वादाह **वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूति**रिति । **अर्थान्तराभावादेवे**त्येवकारेण रामप्रसङ्गे हेतोः प्रागेवोक्तत्वं सूचितम् । ननु वसुदेवसूनुत्व-मिति कथं विभूतिः । न हि सूनुत्वमात्रेणातिशयः, अतिप्रसङ्गात् । न च वसुदेवाख्यपितृविशेषसूनु-त्वेन; तस्याप्यनेकसाधारणत्वेन निर्धारणायोगात् । न च वासुदेवशब्दप्रसिद्धिमात्रेण, तावन्मात्रस्य अतिशयं प्रत्यप्रयोजकत्वात् ; न चेह वसुदेवसूनुत्वमुपदेश्यम् , अर्जुनस्य संप्रतिपन्नत्वादेव । अतस्सा-क्षादवतारत्वं नोचितम् । अत एव वृष्णीनामहमस्मीति नोक्तमिति ॥ अत्रोच्यते । **वासुदेवशब्दो**ऽत्र

---

36 **धनार्जनकालत्वात् वसन्तस्य तदार्जनोपायस्य छलस्य, तद्वत् तदुपायस्य तन्मूलकतया अर्जुनादौ प्रसक्तस्य च युद्धस्योपयोगिनस्तेजसः, तत्फलस्य च जयप्रभृतेरुपस्थितिः ।**

37 **संप्रति व्यवसाय हेतुककर्मयोगसाध्यसत्त्वहेतोः स्वस्य वासुदेवस्य, तादृश जयाद्या-**

मुनयः **मननेनाऽऽत्म(नार्थ)याथात्म्यदर्शिनः ; तेषां व्यासोऽहम्** । कवयः **विपश्चितः** ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥

नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोऽहम् । विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरस्मि ।

लक्षणया वसुदेवगृहे चतुर्भुजतयाऽवतारप्रभृति अतिमानुषगुणविग्रहपराक्रमादिरूप[1]मागोपालं प्रसिद्धमतिशयं लक्षयति । तस्य चार्जुनं प्रत्यभिधानं दृष्टान्तार्थम् । सर्वनाम्नः असमच्छब्दादपि साक्षान्नाम्नोऽत्यन्तासन्नत्वादिभिरतिशयोऽत्र विवक्षितः ॥ धर्मे युधिष्ठिरस्य सर्वातिशायित्वात्, बले च भीमसेनस्य, आभिरूप्यादिषु च माद्रीसुतयोः (?) [2]**अर्जुन** इति प्रसिद्धनामधेयेन विशदीकरणम् । तेन स्वाभिमुखमर्जुनं प्रति त्वमिति निर्देशाभावात् किं धनंजयाख्योऽन्य इति शङ्कान्युदासः । न ह्यत्र पारोक्ष्यप्रसङ्गः, अपरोक्षस्यैव सर्वस्यात्र सर्वदर्शिना वचनादिति । ऋषित्वं ह्यदृष्टविशेषादतीन्द्रियार्थदर्शित्वम्; तच्च प्रायशः प्रागेवोक्तम् । अतो **मुनीना**मित्यनेन तदतिरिक्तः [अर्थः ?] निर्वचनबलात् 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' (बृ. ६. ४. २२) इति श्रुत्यनुसाराच्च विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **मुनयो मननेनात्मयाथात्म्यदर्शिन** इति । तथाविधश्च भगवतो व्यासस्यातिशयः तद्वाक्यैरेव सिद्धः, "आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥" (गा. पू. २२२. १; भा. अनु. १०६) इत्यादिभिः; "तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् । मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाऽद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ॥" (भा. आ. १. ९६) इति च । अयमपि कश्चित् विभवावतारो गण्यते, "वेदविद्भगवान् कल्की पातालशयनः प्रभुः" (अहि. ५, ५६) इति । **कवीना**मिति न निबन्धृत्वं विवक्षितम्; तथा सति वाल्मीकिप्रभृतेस्सर्वातिशायित्वात् । अतः क्रान्तदर्शी कविरिति विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **कवयो विपश्चित** इति । उशनसो विपश्चित्सु वैलक्षण्यं नीतिनिपुणत्वादिभिः । प्रसिद्धं ह्येतत्, "न कश्चिन्नीवनयने [3]पुमान् अन्यत्र भार्गवात् । शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठते ॥" (भा. आ.) इत्यादिषु ॥ ३७ ॥

नियमातिक्रमण इति दण्डयोग्यत्वकथनम्; अदण्ड्यविषयदण्डस्यातिशयेन नरकहेतुत्वात् । नीतिरस्मि नीतिमतामिति वक्तव्यम्, जिगीषतामित्यनेन तु कीदृशोऽन्वय इत्यत्राह **विजिगीषूणां जयोपायभूता नी**तिरिति । बुद्धिव्यापारविशेषो विवक्षितः । लोकविदितस्य वाङ्नियमनरूपस्य मौनस्य [4]गुह्यत्वाभावान्न निर्धारणमुचितम्; मौनशब्दस्यात्मक्रियादिविषयत्वे तु प्रसिद्धित्यागः स्यात्;

धयस्य धनञ्जयस्य, धनञ्जयार्थोपादाने स्यात् ... उच्चारणकालेऽनोऽस्य, ... नसमर्थोक्तौ, स्वनाबुद्धयां कान्त ग्रहणमसमर्थस्य भार्गवस्योपस्थितिः ।

1 सूनुत्वं पुत्रत्वं तपःफलभूतविग्रहत्वं विग्रह एवेति विलक्षणविग्रहनम्कृतकार्यातिशयग्रहः । 2 अत्र 'युधिष्ठिरादिष्वेव' इत्यर्जुनगतविशेषदर्शिकापदपाठः भ्रंश इव । 3 इतरागृहीतापूर्वार्थग्रहणप्रतिपादकमत्र भार्गवे । 4 गोप्यं हि गुह्यम् । न हि मौने गोप्यत्वमस्तीति ।

38 मार्गोपदिष्टशास्त्रमगम्यार्थौ दण्डनं जयोपायश्च । गोप्यार्थगोपनश्चैषम्; सर्वमिदमैहिकश्रेयसे । एतत् सर्वं वस्तुतो यदर्थम्, तत् परमफलार्थसंपाद्यं ज्ञानमन्ते विशिष्योच्यते ॥

गुह्यानां संबन्धिषु मौनमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां तत्तदवस्थाबीजभूतं प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्, तत् अहमेव । भूतजातं मया आत्मतयाऽवस्थितेन विना यत् स्यात्, न तदस्ति । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' (२) इति प्रक्रमात्, 'न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यत्रा(पि म)यात्मतयाऽवस्थानमेव विवक्षितम् । सर्वं वस्तुजातं सर्वावस्थं मया आत्मभूतेन युक्तं [1]स्यादि(युक्त'म ?)त्यर्थः । अनेन सर्वस्यास्य सामानाधिकरण्यनिर्देशस्याऽऽत्मतयाऽवस्थितिरेव हेतुरिति प्रकटितम् (प्रकटयति) ।। ३९ ।।

न च गुह्यधर्मत्वं मौनस्य, येन 'सत्त्वं सत्त्ववताम्' इतिवत् स्यादित्यत्राह गुह्यानां संबन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मीति । गुह्यानां गोपनीयत्वं मौनस्य चाषट्कर्णमन्त्रणादपि गोपनोपायत्वं संप्रतिपन्नम् । ततश्चात्र संबन्धमात्रे षष्ठी गोप्यगोपकभावरूपविशेषे विश्रान्ता । 'भूतानामस्मि चेतना' इति (२२) चैतन्यमात्रस्य पूर्वमुक्तत्वात्, अत्र ज्ञानं ज्ञानवतामिति पुरुषार्थौपयिकातिशयितज्ञानविशेषोऽभिमतः, "तत् ज्ञानम्, अज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्" (वि. ६. ५. ८७) इतिवत् ॥ ३८ ॥

सर्वभूतानां बीजमिति न प्रधानमात्रमुच्यते ; तस्य साक्षात्सर्वभूतबीजत्वाभावात् । नापि व्रीह्यादिलक्षणं बीजम् ; तस्य सर्वभूतशब्दसंगृहीतेषु जङ्गमेष्वनन्वयात् । ततश्चाविशेषेण तत्तत्कार्यावस्थद्रव्यापेक्षया तत्तत्कारणावस्थोपादानद्रव्यमात्रमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह सर्वावस्थेति । एतेन प्राकृतनैमित्तिकसृष्ट्यादेः 'अहमादिश्च' (२०) इत्यादिनोक्तत्वात् इह नित्यसृष्टिहेतुभूततत्तद्द्रव्यशरीरकत्वेन तद्धेतुत्वमपि प्रदर्शितम् । यच्चापीत्यनेनाभिप्रेतमाह प्रतीयमानमप्रतीयमानं चेति । अप्रतीयमानम् अनुमानादिवेद्यमित्यर्थः । न तदस्तीत्यादौ [2]स्वव्यतिरिक्तासत्त्वादिविधिपरत्वभ्रमव्युदासायाविनाभावार्थतोक्तिः । उपक्रमविरोध्युपसंहारो नोदेतुमलमित्यभिप्रायेणाह भूतजातमिति । आत्मतयाऽवस्थितेन अविनाभावमुपपादयति अहमात्मेति । व्यतिरेकोक्तिफलितमन्वयविशेषं दर्शयति सर्वमिति । उपक्रमोपसंहारयोरविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह अनेनेति । क्वचित्क्वचिद् द्रव्यव्यतिरिक्तैस्सामानाधिकरण्यमपि तदाश्रयद्रव्यस्य भगवच्छरीरत्वादिति प्रागेव (७. ८.) प्रदर्शितमस्माभिः ॥ ३९ ॥

---

1 युक्तं स्यादित्यत्र स्यादिति न स्यात् । 2 स्वव्यतिरिक्ते च आदित्यानामहं विष्णुः इत्यादिविभूतिप्रकरणघट्ट, टीकागतमत्रानुसन्धेयम् । प्रकरणस्य व्यतिरिक्तासत्त्वपरत्वे निर्धारणे कालपर्येषु निर्धारणेन किमिदं दिव्यविभूतित्वमुच्यते ?

3 भूतसाधनीयस्य लोकव्यवहारयथार्थज्ञानादेः साक्षात्तमर्जुनापेक्षितस्योक्त्यनन्तरं भूतानि प्रति बीजभूतस्याप्युक्तिरिति । आदित्यानामित्याद्युक्तेषु उत्तरोत्तरोपस्थितिरीतिरेवं दिङ्मात्रेण दर्शिता । अधिकाधिकाशे इत्थंपरतया विमृशतां पुनः बहुविधः संबन्धो बुद्धिगोचरो भवेत् ।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप। एष तूद्देशतः[1] प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०

मम दिव्यानां **कल्याणीनां** विभूतीनामन्तो नास्ति; एष तु विभूतेर्विस्तरो मया **कैश्चिदुपाधिभिः संक्षेपतः प्रोक्तः** ॥ ४० ॥

यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद् ऊर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१

यद्यत् विभूतिमत् **ईशितव्यसंपन्नं** [सत्त्वं ?] **भूतजातं** श्रीमत् **कान्तिमत्, धनधान्यसमृद्धं** वा, ऊर्जितं **कल्याणारम्भेषूद्युक्तम्; तत् मम तेजोंशसंभवमित्यवगच्छ** । तेजः **पराभिभवन-सामर्थ्यम्, ममाचिन्त्यशक्तेर्नियमनशक्त्येकदेशसंभवमित्यर्थः** ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु........**विभूतिविस्तरयोगो** नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

बहुना एतेन **उच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम्। इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत् कार्यावस्थं**

निश्शेषवचनाशक्यतां प्रागुक्तामेव स्मारयति **नान्तोऽस्तीति**। **दिव्यशब्देन** देशविशेषवर्तित्वादिविवक्षायां पूर्वमनियतदेशवर्तिनाम् अदिव्यानां प्रपञ्चनं विरुध्येतेत्यत उक्तं **कल्याणीनामिति**। 'विभूतीरात्मनश्शुभाः' (१९) इति ह्युपक्रान्तम्। [2]**उद्देशतः** एकदेशतः; प्रयोजकाकारैः विभूत्युद्धारेणेत्यर्थः। तदभिप्रायेणाह **कैश्चिदुपाधिभिस्संक्षेपत** इति ॥ ४० ॥

प्राधान्यतः (१९) इत्युपक्रम्य प्रपञ्चितमर्थमनुक्तानामवश्यवक्तव्यप्रधानविभूतीनां संग्रहाभिप्रायेणोपसंहरति **यद्यदिति** श्लोकेन। **विभूति**शब्दस्य प्राकरणिकमर्थमनुसंधायोक्तम् **ईशितव्यसंपन्नमिति**। **सत्त्व**शब्दोऽत्र जन्तुपरः। वीप्साभिप्रायव्यञ्जनाय **जात**शब्दः। विभूतिमच्छ्रीमच्छब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति **कान्तिमदिति**। नियन्तव्यविशेषविवक्षया वा गोबलीवर्दन्यायात् पुनरुक्तिपरिहार इत्यभिप्रायेणाह **धनधान्यसमृद्धं वेति**। **ऊर्जित**मित्युत्कृष्टत्वादिसामान्यविवक्षायामितरपाठवैयर्थ्यात् विशिष्टमर्थमाह **कल्याणेति**। **ऊर्जा**शब्दो ह्यदीनत्वेन सन्नाहशीलत्वपरः। **विभूतिम**दित्यादि बलादिमतां प्रदर्शनम्। **मम तेजोंशसंभव**मित्युक्ते विग्रहगततेजोद्रव्यैकदेशोपादानत्वं प्रतीयेतेति तन्निरासाय प्रकृतोपयिकं तेजश्शब्दार्थमाह **तेजः पराभिभवनसामर्थ्य**मिति। कोऽयमत्राभिभवो नाम? तत्र च कथमंशसद्भावः इत्यत्राह **ममेति**। **अचिन्त्यशक्ते**रित्यनेन चिन्तायोग्यांशनिष्कर्षाय **ममे**त्यस्याभिप्रायो विवृतः। तेन सर्वागोचरत्वाभङ्गुरत्वाघटितघटनत्वादिसिद्धिः। यथा शैलान्दोळनदोहलिनश्चण्डमारुतस्य तृणप्रेरणादिकं वेगलेशमात्रभवम्, तद्वदिहेति भावः। तेजसोंऽशः संभवो यस्य, तत् **तेजोंशसंभवम्** ॥

एवं 'प्राधान्यतः' (१९) इत्युपक्रान्तमुपसंहृतम्; अथ संक्षेपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविभूतिसंग्रहमाह **अथवेति** श्लोकेन। **उच्यमानेनेति**। **एतच्छब्द** उक्त्यवसानराहित्यपर इति भावः। विभूतिपर्यवसानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह **किं प्रयोजन**मिति। इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपन्नवैचित्र्यं सूचितमित्यभिप्रायेण **चिदचिदात्मक**मित्युक्तम्। **कार्ये**त्यादिना कृत्स्न-

---

1 कस्यचिदंशस्य उद्धृत्योपदेशो निर्देशो वा उद्देशः।

कारणावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे, स्थितौ, प्रवृत्तिभेदे च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तेत, तथा मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थितः। यथोक्तं भगवता पराशरेण, "यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता" (वि. १. ९. ५३) इति ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः (विभूत्यध्यायः) ॥ १० ॥

श्रीः

अथ एकादशोऽध्यायः (विश्वरूपाध्यायः) ॥ ११ ॥

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विवृद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य

शब्दाभिप्रेतविवरणम् । **स्थूलं सूक्ष्मं चे**ति कार्यकारणावस्थयोर्यथाक्रममन्वयः । **स्वरूपे**त्यादिना विष्टम्भनप्रयोजनकथनम् । अनित्येषु **स्वरूपसद्भावः** उत्पत्तिः ; नित्येषु स्वसद्व्यतिरेकः । नित्यानां स्वरूपमपि हि भगवतो नित्येच्छासिद्धम् । इदं च प्रागेव प्रपञ्चितम् । अत्र स्वरूपैकदेशावतरादिरूपांशव्युदासाय, नियमनप्रकरणबलाच्च **मम महिम्न** इत्युक्तम् । अत्र **महिम**शब्देन प्रकृतं नियमनसामर्थ्यमेव विवक्षितम् । अत एव **तेजोंशसंभव**मित्यनेनैकार्थ्यम् । **एक**शब्दोऽत्रातिक्षुद्रत्वपर इत्यभिप्रायेणोक्तम् **अयुतायुतांशेने**ति । **स्तम्भन**मत्र स्वैरान्निवारणम् ; स्ववशीकरणरूपमधिष्ठानं वा । **एकांशेने**त्यत्र स्वोक्तमर्थं संवादयति **यथोक्त**मिति । **विश्वशक्तिः** विश्वमेव **शक्तिः** तत्तत्कार्योपयुक्तविशेषणभूतं विश्वमित्यर्थः । **तेजोंशसंभव**मित्यनन्तरमभिधानात् **एकांशेने**त्यस्यांऽशशब्दस्य तद्विषयत्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति...श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥

विश्वरूपाध्यायमवतारयितुं विभूत्यध्यायार्थं संगृह्णाह **एवमि**ति । **भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विवृद्धये चे**ति प्रयोजनकथनेन अनन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविवृद्ध्यधीनेति सूचितम् । **सकलेतरविलक्षणेने**ति । सकलेतरवैलक्षण्यरूपेणेत्यर्थः । यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणेनेत्यर्थः । एतेनानवधिकातिशयत्वमुक्तं भवति ; "अनन्यसाधारणं स्वाभाविकमनवधिकातिशयम्" (१०. १४. भा) इति पूर्वोक्तस्यात्र प्रातिलोम्येन प्रत्यभिज्ञानात् । **सकलेतरविलक्षणेन भगवदसाधारणेने**त्यनयोर्यथेष्टं हेतुसाध्यभावेन अन्वयात् समाधिकराहित्यतात्पर्याच्च नानर्थक्यम् । श्रुतार्थनिश्चयाधीनभक्तिविवृद्धिफलभूतदिदृक्षामूलमुत्तराध्यायोपोद्घातरूपमर्जुनवाक्यमवतारयति **तमेत**मिति । **तं** सर्वातिशायिनम् , **एतम्** उक्तप्रकारम् । **भगवत्सकाशा**दित्यनेन निश्चयहेतुभूतमाप्तत्वं सूचितम् । न ह्याचार्यान्तरसकाशादुपश्रवणे दिदृक्षायां सत्यामपि दर्शनप्रार्थनं घटत इति च भावः । **एवमेतत्** (३) इत्यादिश्लोकार्थाभिप्रायेणाह **एवमेवे**ति

एवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच। तथैव भगवत्प्रसादा-दनन्तरं द्रक्ष्यति। 'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्...तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्त-मनेकधा' (११. १३) इति हि वक्ष्यते।

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम्। यत् त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १

देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं गुह्यम् **परमं रहस्यम्** अध्यात्मसंज्ञितम् **आत्मनि वक्तव्यं वचः, 'न त्वेवाहं जातु नासम्' (२. १२) इत्यादि, 'तस्माद्योगी भवार्जुन' (६. ४६) इत्येतदन्तं यत् त्वयोक्तम्,** तेनायं **ममात्मविषयो मोहः सर्वो** विगतः **दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥** **तथा च—**

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया। त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २

निश्चित्येति। ननु, 'एवमेतत् यथात्थ' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरम्'[1] इत्यर्थान्तरस्य रूपविशेषस्य दिदृक्षावचनमिव भाति; ततश्च कथं 'तथाभूतं **भगवन्तं** साक्षात्कर्तुकामः' इत्युच्यते; तत्राह **तथैवेति**। श्रुतप्रकारेणेत्यर्थः। तद्विवृणोति **सर्वाश्चर्येति**। 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (१०. ८) इत्यादिना 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (४२) इत्यन्तेन प्रतिपादितो **ह्यर्थोऽत्र** विग्रहविशेषानुबन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इति भावः।

अत्र साक्षात्कारं प्रार्थयितुं **मदनुग्रहायेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः** कृतज्ञतामास्तिक्यं भक्तिमत्त्वं च दर्शयति। तत्र प्रथमेन **अध्यात्मशब्दादिस्वारस्यात्, भवाप्ययौ** इत्यादेः सप्तमाद्यर्थस्य पृथग्वचनाच्चात्म-तत्त्वतदवलोकनोपायश्रवणतत्फलानुवादः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **देहात्मेति**। **मोहो विगत** इत्यनन्तर-मभिधानात् **मच्छब्देन** मोहविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **मोहितस्येत्यन्तमुक्तम्**। मदनुग्रहाये-त्यनेन, **न ह्यन्यत्** तेनानवाप्तमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रेतमित्याह **ममानुग्रहैकप्रयोजनायेति**। युद्धप्रोत्साहनमात्र-शङ्काऽप्यनेन निरस्ता। **परमशब्दविशेषितगुह्यशब्देन**, 'मौनं चैवास्मि गुह्यानाम्' (१०. ३८) इत्युक्त-गुह्यत्वप्रतीतिव्युदासाय **रहस्यशब्देन** व्याख्या। गुह्यतमभक्तियोगशेषत्वात् परमत्वविशेषणमिति आवृत्त्या (आहृत्य) **परमशब्दपाठेन** सूचितम्। आत्मनि प्रतिपादकत्वेनाधिवसनात् वचसोऽध्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य **आत्मनि वक्तव्यमित्युक्तम्**। उपोद्घातात् मध्यमषट्कप्रस्तावश्लोकार्थाच्चावच्छिद्य जीवात्मप्रधानमंश-मध्यात्मशब्दानूदितमाह **न त्वेवाहमिति**। **अध्यात्मसंज्ञित**मित्येतदनुसारात् **अय**मित्यपरोक्षनिर्देशा-भिप्रेतमुक्तं **ममात्मविषय** इति। **विगत** इत्यनेन सोपसर्गेण सवासनं निश्शेषविनाशो विवक्षित इति प्रदर्शनाय **सर्वशब्दः**। **दूरतो निरस्त** इति। संस्कारस्यापि तिरस्कारादपुनरङ्कुर विनष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हीत्यादेः [2]प्रकृतहेत्वर्थत्वव्युदासेन पृथगर्थत्वव्यञ्जनायाह **तथा चेति**। **सप्तम-**

---

1 ऐश्वरपदम् ईश्वरपदस्य रूढ्या रुद्रार्थकत्वात् तत्संबन्धिरूपपरं स्यादिति प्रष्टुराशयः।

2 आदिपदेन एतदुत्तरश्लोकादिरूपस्याप्यर्जुनवाक्यस्य ग्रहणम्। प्रकृतहेत्विति—पूर्व-श्लोकार्थं प्रति हेत्वित्यर्थः।

सप्तमप्रभृति दशमपर्यन्ते त्वद्व्यतिरिक्तानां **सर्वेषां भूतानां** त्वत्तः **परमात्मनो** भवाप्ययौ **उत्पत्तिप्रलयौ विस्तरशो मया श्रुतौ हि । कमलपत्राक्ष, तव** अव्ययं **नित्यं सर्वचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं ज्ञानबलादिकल्याणगुणगणैस्तवैव परतरत्वं सर्वाधारत्वं चिन्तितनिमिषितादिसर्वप्रवृत्तिषु तवैव प्रवर्तयितृत्वमित्यादि अपरिमितं माहात्म्यं च श्रुतम् ।** हिशब्दो **वक्ष्यमाणदिदृक्षाद्योतनार्थः ॥ २ ॥**

एवमेतद् यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३

हे परमेश्वर, एवमेतदित्यवधृतम्, यथाऽऽत्थ त्वम् आत्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम **आश्रितवात्सल्यजलधे तवैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशासितृत्वे, पालयितृत्वे, स्रष्टृत्वे,**

प्रभृति दशमपर्यन्त इति । भाष्यकारः स्वानुसंहिताध्यायोक्त्या तत्रत्यवचनमुपलक्षयति । बहुवचनासङ्कोचसूचितम् **अहं कृत्स्नस्य** (७. ६) इत्यादिनोक्तमाह **त्वद्व्यतिरिक्तानामिति** । निवृत्तमानुषत्वभ्रमस्यार्जुनस्य वचनत्वात् **त्वत्त** इत्यनेन भवाप्ययौपयिकरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण **परमात्मन** इत्युक्तम् । **अप्यय**शब्दस्य पञ्चम्यनन्वयात् भवाप्ययशब्देन संसारमोक्षादिप्रतीतिः स्यादिति तद्व्युदासायोक्तम् **उत्पत्तिप्रलयाविति** । निमित्तोपादानसाधारणहेतुमात्रे पञ्चमीति अप्ययान्वयः । **त्वत्तः श्रुतौ** इत्यन्वयस्तु मन्दप्रयोजन इति भावः। **विस्तरशः** विस्तरेणेत्यर्थः। **कमलपत्राक्षे**त्यनेन अन्तरादित्यविद्यादिप्रतिपादितपुण्डरीकाक्षत्वविशिष्टाप्राकृतविग्रहवत्त्वमस्मिन् अवतारेऽपि स्पष्टमुपलभ्यत इति सूचितम् । पुण्डरीकाक्षस्यैव हि सर्वलोककामेशत्वादिकमव्ययं माहात्म्यं तत्र श्रूयते । **माहात्म्यमित्यत्र** तवेति विपरिणतानुषङ्गः । **अव्यय**शब्देन कालतो विषयतः सङ्ख्यातः प्रकर्षतश्चानवधिकत्वं प्राक्सिद्धमिहाभिप्रेतमित्यभिप्रायेणोक्तं **नित्यमित्यादि अपरिमितमित्यन्तम्** । 'भूमिरापः' (७.४), 'मत्तः परतरं नान्यत्' (७), 'मयि सर्वं', 'बुद्धिर्ज्ञानम्' (१०. ४) इत्यादिभिरिदं शेषित्वादिकं प्राक्प्रपञ्चितम् । **हिशब्दो वक्ष्यमाणदिदृक्षाद्योतनार्थ** इति । हेतुत्वप्रसिद्ध्याद्यानुगुण्याभावात् प्रकृतानुगुणोऽयमर्थ इति भावः॥२

परमेश्वरेत्यनेन वाक्यार्थविश्वासहेतुभूतं परमाप्तत्वादिकं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **हे परमेश्वरे**ति । तद्व्यञ्जनाय स्वसंवादमात्रार्थत्वव्युदासेन श्रुतप्रतिष्ठाज्ञापनाय च आह **एवमेतदित्यवधृत**मिति । आश्रितजने दोषदर्शिनः कापुरुषा इति ह्याहुः । अतोऽत्र दिदृक्षमाणे स्वस्मिन् दोषानादररूपनिरतिशयपौरुष **पुरुषोत्तम**शब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेण **आश्रितवात्सल्यजलध** इत्युक्तम् । पुरु सनोतीति वा व्युत्पत्तिरिहाभिप्रेता । 'आविश्य बिभर्ति' (१५. १७) इति वक्ष्यमाणं वा ज्ञापितम् । एवं परत्वसौलभ्ये समाख्याभ्यामुक्ते । **ते** इति निर्देशे सत्यपि, **ऐश्वर**मिति वचनमीश्वरत्वस्वभावाभिव्यञ्जकत्वपरमित्यभिप्रायेण **त्वदसाधारण**मित्युक्तम् । तस्यैव प्राक्प्रपञ्चितप्रक्रियया विवरणं **सर्वस्ये**त्यादि । एवंस्वभावविशिष्टो हीश्वरशब्दार्थ इति भावः । प्रशासितृत्वाद्यौ रूपस्यावस्थानं नाम तत्तदनुरूपैर्गुणसन्नहनचेष्टितैस्तत्तदभिव्यञ्जकत्वम् । यद्वा प्रशासितृत्वेऽवस्थानं "यथाहं केशवे वृत्तिमवशाः प्रतिपेदिरे" (भा. स. ३९. ३८) इति न्यायेन स्वदर्शनमात्रेण विपरीताध्यवसायं विनिवर्त्य सम्यक्प्रवृत्तिहेतु-

संहर्तृत्वे भर्तृत्वे, कल्याणगुणाकरत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसजातीयत्वेऽवस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो। [1]योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

तत् **सर्वस्य स्रष्टृ, सर्वस्य प्रशासितृ, सर्वस्याधारभूतं त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततो** योगेश्वर—योगो **ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः ; 'पश्य मे योगमैश्वरम्' (८) इति हि वक्ष्यते-त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसंभावितानां ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधे! आत्मानं त्वामव्ययं मे दर्शय।** अव्ययमिति **क्रियाविशेषणम्। त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः॥४**

त्वात्। पालयितृत्वेऽवस्थानं तु सत्त्वप्रवर्तनादिमुखेन। स्रष्टृत्वेऽवस्थानं स्वावयवेभ्यो ब्रह्मरुद्रादीनां चातुर्वर्ण्यादीनां च प्रसूतेः। संहर्तृत्वेऽवस्थानं तु वक्ष्यमाणग्रसनादिना। भर्तृत्वेऽवस्थितिस्तु, 'तत्रैकस्थम्' (१३) इत्यादिभिः स्फुटीभविष्यति। कल्याणगुणाकरत्वेऽवस्थानं नाम अवतारविग्रहवत् अज्ञत्वाद्यभिनयानर्हत्वम्। परत्वेन शङ्कितानां ब्रह्मरुद्रादीनां स्वैकदेशेऽवस्थानस्य 'ब्रह्माणमीशम्' (१५) इत्यादिना वक्ष्यमाणतया **परतरत्वे**ऽवस्थानं युक्तम्। **सकलेतरविसजातीयत्व** इति तु उक्तसमस्तनिगमनम् ; तत्फलितं वा ; **परमेश्वरपुरुषोत्तम**संबुद्ध्यभिप्रेतकथनं वा। 'पश्य मे योगमैश्वरम्' (९. ५) इति गुह्यतमारम्भे **स्वयमुक्तस्य**[2] आपातप्रतीतार्थस्य दर्शनप्रार्थनानुसारेण रूपमैश्वरमिति स्वरूपपरतया योजनायाम् ऐश्वरमित्येकमौपचारिकम् ; इतरत् सर्वं मुख्यम्। स्वरूपानुबन्धेन तु विग्रहदिदृक्षा गर्भिता। **रूपशब्दः** स्वरूपरूपादिसमस्तासाधारणाकारपरो वा। **रूपं** प्रकारमित्यर्थः। द्रष्टुमित्युक्ते दर्शनसमानाकारेऽपि ज्ञाने दर्शनशब्दप्रयोगात् तद्व्यवच्छेदार्थं चाक्षुषज्ञानमात्रपरत्वं च व्यवच्छेत्तु **साक्षात्कर्तुमि**त्युक्तम् ॥

सर्वस्य स्रष्टृत्यादिना तच्छब्दपरामृष्टश्रुताकारोक्तिः। अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता ; रूपपरत्वे, प्रकारमात्रपरत्वे च प्राग्वदनुसन्धेयम्। **योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोग** इति। अत्र अणिमाद्यैश्वर्यशक्तिरपि गुणानुप्रविष्टा ; योगनिर्वाहकत्वादिमात्रं तु दिदृक्षिताकारान्तरङ्गत्वाभावादत्र न विवक्षितमिति भावः। दर्शयिष्यमाणो ह्याकारोऽत्र दिदृक्षितः। न चार्जुनायाष्टाङ्गयोगादि अर्थान्तरं प्रदर्श्यते। **योग**शब्दश्च प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह **पश्ये**ति। **प्रभु**शब्देन, 'यदि त्वं मन्यसे, तदा न किञ्चित् ते दुष्करम् इति अभिप्रेतं (तदभिप्रेत) गुणविशेषवत्त्वं दर्शयति **त्वद्व्यतिरिक्तस्ये**त्यादिना। अथवा योगेश्वरशब्दाभिप्रेतोक्तिरियम्। अश्वपतिः धनपतिरित्यादिवत् गुणभूयस्त्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा **योगेश्वरशब्द** इति भावः। **त्वामिति**। **आत्मशब्दस्यार्थान्तरं** त्वयुक्तम् ; **माम्** (८) इति च वक्ष्यत इति भावः। **अव्ययशब्दस्यात्र** निष्प्रयोजनत्वशङ्कान्युदासाय, क्षरमपश्चारुयतद्रूपप्रदर्शनविरोधपरिहाराय, विशेषतो दिदृक्षोरपेक्षितार्थपरत्वं दर्शयति **अव्ययमिति क्रियाविशेषण**मिति। ततः किमित्यत्राह **त्वां सकल**मिति। समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

1 रूपं परं दर्शितमात्मयोगादिति योगशब्दः प्रयोक्ष्यते। 2 उक्तस्येति पदप्रयोगात् 'पश्य मे' इति नवमाध्यायवाक्यं ग्राह्यम्।

श्रीभगवानुवाच—

एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि [1]शतशोऽथ सहस्रशः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५

पश्य मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि; अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि **नानाप्रकाराणि, दिव्यानि अप्राकृतानि,** नानावर्णाकृतीनि **शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि, नानाकाराणि च पश्य ॥**

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रान् अश्विनौ मरुतस्तथा। बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्चर्याणि भारत ॥६

ममैकस्मिन् रूपे पश्य आदित्यान् द्वादश, वसून् अष्टौ, रुद्रान् एकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चैकोनपञ्चाशतम् । प्रदर्शनार्थमिदम्, इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च

अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुं प्रश्नादिप्रकारफलितमवस्थाविशेषं दर्शयन् **पश्येत्यादि**भगवद्वाक्यस्य संगतिमाह **एवमिति**। वक्ष्यमाणप्रकारमनुसन्धायाह **सर्वाश्रयाणीति**। बहुव्रीहित्वान्नपुंसकत्वम्। आदित्यमण्डलादीनि अनन्तानि अधिकरणानि। यद्वा, **आश्रयशब्द** उपचारात् विवक्षाभेदेन वा आश्रितपरः। **शतशस्सहस्रशश्चेत्यनेन** परव्यूहविभवाद्यवच्छेदकोडीकृतानन्ताप्राकृतविग्रहवत्त्वं दर्शितम्। यदेकादित्यमण्डलवर्ति रूपम्, तत्समानमनन्तब्रह्माण्डेष्वादित्यमण्डलवर्त्यसंख्यातं रूपम्। एवं श्रीविश्वरूपादिरूपान्तरेष्वपि। "रूपंरूपं प्रतिरूपः" (क. ५. ९) इत्यादिश्रुत्याऽयमप्यर्थो विवक्षित इति केचित्। यथा द्रक्ष्यसि, तथा करिष्यामीत्यभिप्रायेण **पश्ये**त्युक्तिः। **नानाविधानी**त्यनेन प्रत्येकं भूषणायुधलाञ्छनभुजसंख्यादिप्रकारविशेषानन्त्यमत्र विवक्षितमित्याह **नानाप्रकाराणी**ति। **अप्राकृतानी**ति। अत्र **दिव्य**शब्देन दिवि वर्तमानत्वादिकं न विवक्षितम्; पृथिव्यादिव्याप्तेरपि वक्ष्यमाणत्वात्; द्रव्यवैलक्षण्यं चावश्यवक्तव्यमित्यभिप्रायः। वासुदेवादिषु चतुर्षु युगभेदेन सितरक्तपीतकृष्णरूपपरिवृत्तेः, अवतारान्तरेषु च तत्तत्फलार्थिध्यानानुगुण्याच्च नानावर्णत्वम्। **आकृति**शब्देन सुरनरतिर्यगादि[2]समानसंस्थानविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **नानाकाराणी**ति ॥ ५ ॥

'शतशोऽथ सहस्रशः' इति स्वासाधारणानन्तरूपप्रसङ्गेऽपि प्रकृतोपयोगाय **इहैकस्थ**मित्येकस्यैव रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वमनुसन्धायाह **ममैकस्मिन्नि**ति। **पश्यादित्या**नित्यादिना प्रधानदेवाः त्रयस्त्रिंशत् प्रथमं निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेण **द्वादशे**त्यादिसङ्ख्याविशेषप्रदर्शनम्। वक्ष्यमाणानुसारेण दृष्टमात्राश्रयत्वव्युदासायाह [3]**प्रदर्शनार्थमि**ति। अर्जुनेन अन्यैश्चाप्रति(श्च प्रति?)पन्नाना[4]मिति शेषः। **अदृष्टपूर्वाणी**त्येतदश्रुतपूर्वाणामप्युपलक्षणम्, अनवगतत्वमात्रेण वा सामान्यतस्संग्रह इत्यभि-

---

1 ऐश्वरं रूपमेकं त्वया पृष्टम्। तस्यानन्तरूपघटितत्वात् तान्यपि पश्येत्यर्थः। अथशब्दस्सत्त्वात् वाक्यद्वयं कृतम्। तत्र शतश इत्यस्य पृथक्कृत्य पूर्वान्वये विशेषाभावात् सहस्रश इत्यनेन तत्समुच्चयः कृतः। 2 भगवद्रूपे सुरत्वाद्यभावात् तत्समानत्वोक्तिः।

3 श्लोके तथाशब्दः अदृष्टपूर्वैः सर्वदृष्टपूर्वपदार्थसमुच्चायक इति भावः।

4 प्रतिपन्नानामिति। अदृष्टपूर्वपदेन अप्रतिपन्नानां कण्ठोक्तत्वादिति भावः।

यानि वस्तूनि, तानि सर्वाणि, अन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्याश्चर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७

इह ममैकस्मिन् देहे, तत्रापि एकस्थम् एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् पश्य; यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेहैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगत् दर्शयिष्यामि; त्वं त्वनेन नियतपरिमितवस्तुग्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा, मां तथाभूतं सकलेतरविसजातीयमपरिमेयं द्रष्टुं न शक्यसे (सि?) । तव दिव्यम् अप्राकृतं मद्दर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि । पश्य मे योगमैश्वरम्— मदसाधारणं योगं पश्य; ममानन्तज्ञानादियोगमनन्तविभूतियोगं च पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास [1]पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९

एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्चर्ययोगानामीश्वरः पर-

---

प्रायेणाह सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति । एतेन अतीन्द्रिये वस्तुनि सामान्यतः शास्त्रावगतेऽपि साक्षात्कारैकसमधिगम्या बहवो विशेषाः सन्तीति सूचितम् ॥ ६ ॥

इह देहे इत्येकवचनान्तनिर्देशेनैव प्रदर्शयिष्यमाणः एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह इह ममैकस्मिन् देह इति । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणविशेषनिर्देशेन च देहैकत्वस्याभिहितत्वात् एकस्थपदेन तदेकदेशे स्थितिर्विवक्षिता । एकस्यावयविनोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु [जगतः प्राकृतत्वात् ?] भगवद्विग्रहस्य अप्राकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थमिति । यद्वा कृत्स्नस्य एकस्थत्ववचनात् तदेकदेशस्थितिः फलिता । यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसीत्यनेन पाण्डवधार्तराष्ट्रजयादिकमपि गर्भितम्[2]। तत्रापि समुच्चयसामर्थ्यात् देहैकदेशाश्रितत्वमाह तदपीति ॥ ७ ॥

'न तु मां शक्यसे' इत्यत्र तुशब्दद्योतितमशक्तिहेतुं पूर्वश्लोकोक्तमाकृष्य दर्शयति अहमिति । अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह नियतेति । दिव्यप्रतिपक्षत्वात् प्राकृतेनेत्युक्तम् । तथाभूतमित्यादि । मामित्यनेनात्र विग्रहादिविशिष्टत्वं विवक्षितमिति भावः । अत्र दिव्यशब्दविवक्षितमाह अप्राकृतमिति । मद्दर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलितोक्तिः । ऐश्वरपदाभिप्रेतमाह मदसाधारणमिति । प्रकरणादिफलितमैश्वरपदानुगृहीतं च योगशब्दार्थमाह अनन्तेति । नियमनशक्तिरीश्वरत्वम्; तदनुबन्धी च योगस्तु द्विविधः गुणविभूतियोग एव । चक्षुषो दिव्यत्वात् ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्तवीर्यत्वादिविशिष्टविशेषेण पश्यामीति वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

महायोगेश्वरो हरिरित्यनयोस्तिरस्कारकं पूर्वप्रतिपन्नं रूपमाह सारथ्येऽवस्थितः

---

1 दर्शयामासेत्यत्र । पार्थदर्शनोपायकं दिव्यं चक्षुर्दत्वादित्यर्थः । 2 गर्भितमिति । न तदर्थमेव यच्चान्यदित्युक्तम्; द्रष्टुमिच्छसीति प्रयोगात् । तदपि द्रष्टव्यमिति अर्जुनेनानुक्तत्वात्; उपरि अपूर्वतयैव तदुल्लेखात् । अन्यदिति सृष्टृत्व संहर्तृत्वरूप दिव्याकृत्यादि सामान्य विवक्षणात्तु तदप्यत्र गर्भितमिति ।

ब्रह्मभूतो नारायणः परममैश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास। तत् विविधविचित्रनिखिलजगदाश्रयं विश्वस्य प्रशासितृ च रूपम्; तच्चेदृशम्—

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्॥ १०॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्। सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्॥ ११॥

देवं द्योतमानम्, अनन्तम् कालत्रयवर्ति; निखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानर्हम्,

---

पार्थमातुलज इति। एतेन दिव्यरूपप्रकाशनहेतुभूतवात्सल्यादिसूचनं च। महत्त्वेन विशेषणादाश्चर्यत्वम्। महच्छब्दस्य च योगेश्वरविशेषणत्वादपि योगविशेषणत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेणाह **महाश्चर्ययोगाना-मिति**। अन्येष्वप्याश्चर्ययोगस्य तदधीनत्वमीश्वरशब्देन विवक्षितम्। 'महायोगेश्वरो हरिः' इति पदद्वयाभिप्रेतं सामान्यविशेषवाक्यार्थं दर्शयति **परब्रह्मभूतो नारायण** इति। 'पश्य मे योगमैश्वरम्,' 'परमं रूपमैश्वरम्' इत्यनयोरदूरविप्रकर्षेण घटनादैकार्थ्यम्। 'ऐश्वरं रूपं दर्शयामास' इत्युक्ते स्वेतरस्य कस्यचिद्रूपमिति धीः स्यादिति तद्व्युदासायोक्तं **स्वासाधारण**मिति। रूपशब्दस्यात्रापि सानुबन्ध-स्वरूपपरतया तदभिव्यञ्जकविग्रहपरतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणाकारमात्रपरतया वा निर्वाहो ग्राह्यः। अत्र **पार्थ**शब्देन स्वस्वरूपप्रदर्शनार्थः प्रीतिहेतुस्संबन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह **पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राये**ति। **परममैश्वरं रूप**मित्युक्तं विवृणोति **तत् विविधे**ति। निखिलजगदाश्रयत्वं स्वरूपतो विग्रहद्वारा च। [1]यद्वा **अनेके**त्यादेरुत्थानप्रदर्शनमिदम्; तत एव हि **तच्चेदृश**मिति संहितम्। **इहैकस्थ**-मित्यादिभिस्सिद्धोऽयमर्थः। **प्रशासितृ**शब्देनाधिष्ठातृत्वं विवक्षितम्॥ ९॥

[2]वक्त्राभरणायुधेष्वनेकत्वं जातिवैचित्र्यादपि द्रष्टव्यम्। नानाजातीयबहुवक्त्रयोगो हि श्रीविश्वरूपध्याने भगवच्छास्त्रेषु पठ्यते। अन्यथाऽनेकनयनत्वनिर्देशो निरर्थकस्स्यात्; वक्त्रानेकत्वेनैव तत्सिद्धेः। अनेकमद्भुतं दर्शनं यस्य तद**नेकाद्भुतदर्शनम्** अनवधिकातिशयाश्चर्यतया दृश्यमानमित्यर्थः। **दिव्य**त्वमप्राकृतत्वम्। सर्वाश्चर्यमयम्-आश्चर्यभूतसर्वतत्त्वाश्रयभूतमित्यर्थः। अत एव अनेकाद्भुतदर्शनमित्यनेनापुनरुक्तिः। "जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः" (वि. ५. १९. ७) इत्यादि भाव्यम्। **देव**शब्दस्यात्रानुपयुक्तजातिविशेषादिमात्रनिष्ठताव्युदासार्थं विग्रहविशिष्टस्वप्रत्वप्रदर्शनार्थं च **द्योतमान**मित्युक्तम्। आनन्त्यप्रकारं तद्धेतुं चाह **निखिले**त्यादिना। कृत्स्नजगदाश्रयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् फलितं कालत्रयवर्त्याश्रयत्वमपि। तदुभयफलितं देशकालपरिच्छेदानर्हत्वमत्र [3]यथासंभवं विग्रहद्वारमद्वारकं च। [वस्तुपरिच्छेदराहित्यरूपम् ?] आनन्त्यं तु स्वरूपगतम्। विग्रहविशेषणवर्गमध्यवर्तित्वादनन्तशब्दोऽपि

---

1 परममैश्वरमित्यनेन लब्धांशं दर्शयति अलब्धांशकथनार्थमुत्तरश्लोके इति ज्ञापयितुमिति भावः। 2 श्लोकोक्तक्रमात् वक्त्राभरणेति पाठ एव युक्तः। न तु वस्त्राभरणेति। नानाजातीयेति अनेकवक्त्रत्वक बहुनेत्रवक्त्रादिजातीत्यर्थः। 3 विग्रहे शिरःकण्ठमध्यकायपाणिपादादिविभागार्थं मध्येमध्ये विग्रहासंबन्धस्यावश्यकत्वात् विग्रहे देशपरिच्छेदोऽप्यस्तीति भावः।

विश्वतोमुखम् विश्वदिग्वर्तिमुखम्, स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥ १० ११

तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेत् युगपदुत्थिता । यदि भाः, सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य महात्मनः॥

तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ; अक्षयतेजस्स्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यत् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र अनन्तायामविस्तारे, अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे, अपरिमिततेजस्के, अपरिमितदिव्यायुधोपेते, स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणे, दिव्यमाल्याम्बरधरे, दिव्यगन्धानुलेपने, अनन्ताश्चर्यमये, देवदेवस्य दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोप -

---

विग्रहविषयः । दृष्ट्वाऽद्भुतमित्यत्र "अनन्तायामविस्तारमत्यद्भूतमत्युग्रम्" इति रूपविषयमेव वक्ष्यति । ततश्चात्यन्तपृथुत्वादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्ये । एवम् 'अनन्तायामविस्तारे' इति वक्ष्यमाण एतदनुवादोऽपि निर्वाह्यः । [1]विश्वव्यापिनोऽप्यस्य विग्रहस्य शक्तिविशेषात् सर्वत्राप्रतिघातो युक्तः । अष्टैश्वर्यशालिनां योगिनामपि भूमावुन्मज्जति निमज्जतीति सिद्धिविशेषोऽभिधीयते । अतोऽस्य प्रकृत्यादिकृत्स्नजगदाश्रयत्वं वक्ष्यमाणं नानुपपन्नम् । अत एवास्त्रभूषणरूपेण सर्वाश्रयत्वमिहोच्यत इत्येतदपि नाशङ्कनीयम, तत्र देवदेवस्य शरीरे इत्यत्र शरीरविशेषणतयाऽनन्तायामविस्तारत्वाद्युक्तेः । न च वटपत्रशायिविग्रहवत् अघटितघटनाशक्त्या[2] सूक्ष्मरूपेण वाऽल्पीयस्यपि सर्वान्तर्भावप्रकाशनमित्यपि वाच्यम्, तथाऽनुक्तेस्तद्विपरीतोक्तेश्च । अतो यथाश्रुत एवार्थः । एतच्चारम्भभाष्य एव अचिन्त्यशब्देन स्थापितमिति । अनेकवक्त्रेत्युक्तमेवात्र विश्वतोमुखशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेणाह विश्वदिग्वर्तिमुखमिति । साक्षाद्विग्रहविषयत्वात् "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः" (ना.) इत्यादिष्विव नात्र सर्वत्र मुखशक्तियोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्तमयुक्तम्, पाणिपादादिषु मुखाभावादिति भावः । अविशदविशदोपलम्भक्रमेण पाठक्रममनादृत्य देवमित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । स्वगताकारप्रतीतेः परस्ताद्धि पृथक्सिद्धद्रव्यविशिष्टताप्रतीतिः ; तथैव च प्रदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाम्बरादिकं पूर्वमुक्तमपि परस्ताद्दर्शितं स्वोचितेत्यादिना । अत्रापि पाठक्रमोल्लङ्घनेनाम्बरादिक्रमेण निर्देशोऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वतारतम्यप्रदर्शनाय । अत्र दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

दिवीत्यादिश्लोकस्य सङ्गतिमाह तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वरत्वस्य निरतिशयत्वलक्षणो विशेष उच्यत इत्यर्थः । सङ्ख्याविशेषेण परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासायाह तेजस इति ॥ १२ ॥

---

1 मूर्तानां समानदेशताविरोधात् कथं जगत्स्थले विग्रह इत्यत्राह विश्वेति ।

2 अघटितघटनाशक्तिः न मिथोविरुद्धभावाभावघटनशक्तिः किंतु अल्पत्वानेकाधारत्वयोर्लोकदृष्ट्याप्तिभञ्जनम् । सूक्ष्मरूपं सर्वस्य, वृक्षस्य बीजवत् ।

करणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत्, 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' (१०.८), "हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनश्शुभाः" (१९), "अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः" (२०), आदित्यानामहं विष्णुः" (२१) इत्यादिना, "न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्" (३९), "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" (४२) इत्यन्तेनोदितम्, एकस्थम् एकदेशस्थम् ; पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्शनानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततो धनञ्जयो महाश्चर्यस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्तयितारं च आश्चर्यतमानन्तज्ञानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वान् उरगांश्च दीप्तान् ॥ १५ ॥

देव ; तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां संघान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिम्, तथेशं कमलासनस्थं–कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मतेऽवस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखान् सर्वान् ऋषीन्, उरगांश्च वासुकितक्षकादीन् दीप्तान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनन्तरूपं [1]त्वां सर्वतः पश्यामि ; विश्वेश्वर-विश्वस्य नियन्तः, विश्वरूप-विश्वशरीर ! यतस्त्वमनन्तः (न्तरूपः ?), अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं च पश्यामि ॥ १६ ॥

[2]

....

सर्वतोऽनन्तरूपमित्यन्वये सर्वतः इति शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् ; सर्वतः पश्यामीत्यन्वयस्तु दिव्यचक्षुर्लाभानुगुणत्वात् युक्तः । विश्वरूपत्वे हेतुपरो विश्वेश्वरशब्द इत्यभिप्रायेणाह विश्वस्य नियन्तरिति । व्याप्य नियन्ता हि शरीरी । नान्तं न मध्यमित्यादौ विद्यमानस्यादर्शनं न विवक्षितम् ; अर्जुनस्य दिव्यचक्षुर्लाभेन तदयोगात् । अतोऽत्र अनन्तरूपमिति हेतुगर्भविशेषणात् विषयाभावादेव शशशृङ्गादेरिवादर्शनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह यत इति । इदं च विश्वरूपेत्यनेनापि विवक्षितम् । अत्र देशतः कालतश्चादिमध्यान्तनिषेधो भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदाभावात् तदुभयनिरूपणीयमध्याभावोऽपि सिद्धः ॥ १६ ॥

1 अनन्तरूपत्वमसंख्यशरीरत्वं विश्वरूपत्वादिति शांकरम् । 2 द्वादशश्लोकप्रभृति षोडशश्लोकभागपर्यन्तः तात्पर्यचन्द्रिकाभागो नष्ट इति भाव्यम् ; तावद्व्याख्यानासंभवात् ।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां (त्वां) दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्ताद्दुर्निरीक्ष्यं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

उपनिषत्सु, "द्वे विद्ये वेदितव्ये" (मु. १. १. ४) **इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव ;** अस्य विश्वस्य परं निधानम् **विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव ;** त्वमव्ययः **व्ययरहितः ; यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्च त्वम् , तेनैव रूपेण सर्वदाऽवतिष्ठसे ।** शाश्वतधर्मगोप्ता

किरिटिनमित्यादेः पाठक्रममनादृत्य उपलम्भार्थक्रमानुरोधेनान्वयमाह **तेजोराशि**मित्यादिना । **तेजोराशिम्** इति धर्मिस्वरूपनिर्देशः । **सर्वतो दीप्तिमन्तं**—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (क.५.१५) इत्यादिवत् सर्वव्यापिप्रभायोगिनम् । **समन्ता**दिति कृत्स्नविग्रहप्रदेशविवक्षयाऽभिहितम् । **दीप्तानलार्कद्युति**मिति दुर्निरीक्षत्वे हेतुः । अत्र **द्युति**शब्देन किरणरूपं तेजो विवक्षितम् । अतः **दीप्तिमन्त**मित्यनेनापौनरुक्त्यम् । यद्वा पूर्वत्र सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम् ; इह तु दुष्प्रेक्षत्वहेतुभूतितीव्रत्वे । **अप्रमेयम्** ईदृक्त्वे यत्ताभ्यां परिच्छेत्तुमशक्यम् । एतावता सामान्योपलम्भकथनमित्यभिप्रायेण **अप्रमेयं त्वामि**त्यवच्छिद्योक्तम् । अदृष्टपूर्वरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणचिह्नैः त्वां प्रत्यभिजानामीत्यभिप्रायेणाह **किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामी**ति । **किरीटिन**मिति भूषणवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वेश्वरत्वव्यञ्जकत्वात् । किरीटकरण्डिकाभेदेन द्विधा हि मकुटजातिः ; तत्र किरीट उत्कृष्टधार्यः । **गदिनं चक्रिण**मिति आयुधवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि चक्रादेर्व्यपदेशो भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥

त्वमक्षरमित्यादिना भगवत्प्रभावदर्शनात् **एवमक्षरवेदितव्याव्ययसनातनपुरुषादिशब्दैर्मुण्ड**कोपनिषदादिस्मारणमित्यभिप्रायेणाह **उपनिषत्स्व**ति । **निर्दिष्ट**मिति "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु. १. १. ५) इत्यादिनेति शेषः । "विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम" (मै. उ) इत्याद्यनुसन्धानेनाह **विश्वस्यास्य परमाधारभूत** इति । निधीयन्तेऽस्मिन्निति **निधानम् ;** निधानानामपि निधानत्वात् परं निधानम् । 'आधारभूतं विश्वस्य' इत्याद्युक्तजीवव्यवच्छेदार्थः **परशब्दः** । "भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" (कौ. ३. ९) इति हि श्रूयते । अनन्याधारत्वाय **परम**शब्देन व्याक्रिया । **अव्यय**शब्देन 'तदव्ययम्' (मु. १. १. ६), 'अनन्तमव्ययं कविम्' (ना) इत्यादिकं स्मारितम् । स्वरूपस्य गुणस्य विभवस्य वा यदाकदाचित्प्रच्युतिर्हि व्ययः ; स सर्वोऽप्यस्य नास्तीत्यविशेषिताव्ययशब्देनोच्यते ; दृश्यमानाकारानुवादित्वंशब्दनिर्दिष्टविशेषकत्वादव्ययशब्दस्य जीवादिसाधारणस्वरूपमात्रनित्यतोक्तावतिशयाभावात् इत्यभिप्रायेणाह **यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्चे**ति । अत्र

शाश्वतस्य नित्यस्य वैदिकस्य धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता । सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे- **'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं'** (पु), **'परात्परं पुरुषम्'** (मु. ३. २. ८) इत्यादिषूदितः **सनातनपुरुषस्त्वमेवेति मे** मतः **ज्ञातः । यदुकुलतिलकस्त्वमेवंभूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः** ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तम् **आदिमध्यान्तरहितम्** । अनन्तवीर्यम् **अनवधिकातिशयवीर्यम् ;** वीर्य- **शब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः** । अनन्त- बाहुम् **असंख्येयबाहुम् । सोऽपि प्रदर्शनार्थः ;** अनन्तबाहूदरपादवक्त्रादिकम् । शशिसूर्यनेत्रम्

विभवशब्देन नित्यविभूतिर्विवक्षिता ; विभूतियुगलविवक्षायां तु द्रव्यस्वरूपस्यान्यूनातिरिक्तत्वमात्रमिह विवक्षितमिति भाव्यम् । शश्वद्भवः **शाश्वतः ;** शाश्वतत्वे हेतुः नित्यागममूलत्वमित्यभिप्रायेण **वैदिकस्ये**त्युक्तम् । "नारायणश्शाश्व(स्सात्त्व)तधर्मगोप्ता" (भा मो. ३३६ ५) इत्यादिष्वपि वैदिक एव विशेषधर्म उच्यत इत्यभिप्रायः । प्रत्यक्षशास्त्राभ्यामवगतोऽयमर्थ उच्यत इत्यभिप्रायेण **एवमादिभिरवतारै**रित्युक्तम् । पुरुषविषयेण श्रुतिद्वयेनोपास्यत्वप्राप्यत्वप्रदर्शनम् । **आदि**शब्देन 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' (मु. १. २. १३) इत्यादिकं क्रोडीकृतम् । **सनातन**शब्देन **सत्य**शब्दोपबृंहणम् । **मतः** इति स्वाभिमानमात्रप्रतीतिव्युदासायाह **ज्ञात** इति । अत्र श्लोके त्वमिति प्राचीनमांसचक्षुःप्रतिपन्नाकारानुवादः ; शेषेण तु दिव्यचक्षुर्लभसाक्षात्कृताकारकथनम् ; प्रभावमात्रज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाह **यदुकुले**ति । **मत**शब्दोऽत्र सामान्यरूपः(परः) **पश्यामी**त्युक्तसाक्षात्काराख्यविशेषपर्यवसित इत्यभिप्रायेण **इदानीं साक्षात्कृत** इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमिति नञस्तदन्यपरत्वे, "सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन" (१०.३२), "अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च" (१०. २०) इत्यादिभिर्विरुध्येत ; अतो निषेधपरतामाह **आदिमध्यान्तरहित**मिति । **नान्तं न मध्य**मित्यादिकं स्वरूपविषयम्, इदं तु विग्रहविषयमित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा उत्पत्तिस्थितिनाशरूपविकारनिषेधः क्वचित्, अन्यत्र तत्तद्धेतुनिषेध इत्यादिरूपेण विभजनीयम् । अथवाऽत्र कालाभिमानिरूपदर्शनात् "अनादिर्भगवान् कालः" (वि. १ २. २६) इत्यादिवत् कालाख्यविभूतिनित्यत्वविवक्षा । वीर्यस्यानन्त्यं नाम तारतम्यप्रयुक्तावच्छेदनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह **अनवधिकातिशयवीर्य**मिति । निर्दिष्टमात्रपरत्वव्युदासाय सन्नियोगशिष्टानामन्यतरोक्तावितरदपि सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह **वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थ** इति । **अनेकबाहुं** (१५) इति बाहुनानात्वमात्रं पूर्वमुक्तम् ; **अनन्तबाहु**मिति तु संख्यानिवृत्तिरुच्यत इत्यपौनरुक्त्यभिप्रायेणाह **असंख्येयबाहु**मिति । **अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र**मिति पूर्वनिर्दिष्टसमुदाये कस्यचिदसंख्येयत्वविधानमितरेषां सर्वेषामपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह **सोऽपी**ति । **शशिसूर्यनेत्र**मित्यत्र चन्द्रसूर्ययोरेव न नेत्रत्वरूपणम्,

शशिवत् सूर्यवच्च प्रसादप्रतापयुक्तसर्वनेत्रम्। देवादीन् अनुकूलान् नमस्कारादि कुर्वाणान् प्रति प्रसादः, तद्विपरीतान् असुरराक्षसादीन् प्रति प्रतापः; "रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः" (३६) इति हि वक्ष्यते। दीप्तहुताशवक्त्रम् **प्रदीप्तकालानलवत् संहारानुगुणवक्त्रम्।** स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्। तेजः **पराभिभवनसामर्थ्यम्; स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं** त्वां पश्यामि—**एवम्भूतं सर्वस्य स्रष्टारं सर्वस्याधारभूतं सर्वस्य प्रशासितारं सर्वस्य संहर्तारं ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्यान्तरहितमेवंभूतदिव्यदेहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः।**

एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम्?। इत्थमुपपद्यते। एकस्मात् कटिप्रदेशात्

रूपणप्रकरणाद्यभावात्; अस्य च [1]रूपस्यानन्तनयनविशिष्टत्वात्। अतः साधर्म्यमेव विवक्षितम्। तत्रापि केषांचिच्छशितुल्यत्वं केषांचित्सूर्यतुल्यत्वमिति विभाजकाभावात् सर्वेषामुभयतुल्यत्वं विवक्षितमित्याह **शशिवदिति**। युगपत्प्रसादप्रतापयोर्विरुद्धयोर्विषयं व्यवस्थापयति **देवादीनिति**। तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति **रक्षांसीति**। **दीप्तानलार्कद्युतिम्** (१७) इति प्रागभिधानेऽपि पुनः **दीप्तहुताशवक्त्रमिति** विशेषतोऽभिधानं वक्त्रसाध्यजगद्ग्रसनाख्यविशेषतात्पर्येणेत्यभिप्रायेणाह **प्रदीप्तकालानलवदिति**। **संहारानुगुणेति** साधर्म्यकथनम्। अत्र हुताश एव वक्त्रमिति परोक्तनिरसनाय **कालानलसन्निभानीति** वक्ष्यमाणानुसन्धानेन **कालानलवदित्युक्तम्**। पावकश्च वसुगणेऽन्तर्भूतः [2]पृथगुक्तः। **विश्वमिदं तपन्तमिति** वचनादत्र **तेजश्शब्देन** अन्यानपेक्षत्वं न विवक्षितम्, प्रकृतानुपयोगात्; अतस्तदुचितमर्थमाह **तेज इति**। 'कालः पचति भूतानि' (भा. मो. २३९. २५) इत्यादेः इदं निदानसूचनमित्यभिप्रायेणाह **स्वकीयेनेति**। पूर्वं श्रुतमनन्तरं दिव्यचक्षुषा साक्षात्कृतं सर्वमाकारं संकलय्याह **एवमिति**।

एकस्य देहस्य अनेकबाहुमुखादियोगः श्रुतपूर्वो दृष्टपूर्वश्च; उदरादेरनेकत्वं तु कथमिति चोदयति **एकस्मिन्निति**। परिहरति **इत्थमिति**। श्रुतानुरूपं सर्वमुपपादनीयमिति भावः। **एकस्मादित्यादि**। अयमभिप्रायः-'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' (१६) इत्यवयवानेकत्वमात्रवचनात् रूपमेकमिति गम्यते; एकविग्रहविषयपूर्वापरपरामर्शाच्च। न च 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' (५) इत्युपक्रमादिहाप्यनेकविषयमनेकोदरत्वादिकमिति वाच्यम्; तथा सति अनेकविग्रहमित्येतावतो वक्तव्यत्वात्। न ह्यनेकेषु शरीरेष्वनेकबाहूदरत्वादिकं विशेषतो वक्तव्यम्। न च भगवच्छास्त्रे अनेकोदरादिमद्रूपं न दृष्टमिति वाच्यम्; तस्य शास्त्रस्येदानीं निश्शेषप्रवृत्त्यभावात्। नारदादिदृष्टरूपाण्यपि [3]तत्रेदानीं न पश्यामः। [4]इतोऽन्यथाऽपि (हि) श्रीविश्वरूपं नारदेन दृष्टम्; ततोऽन्यदेव धृतराष्ट्रेण दृष्टम्। अतो यथा संहिताभेदेन वाराहनारसिंहादेरन्यथाऽन्यथा सन्निवेशवर्णभुजादिवैचित्र्यम्, तद्वत् श्रीविश्वरूपविग्रहेऽपि वचनबलादेव तथातथा

1 अत्रानेकशशिसूर्याभावादित्यर्थः। 2 पृथगिति। अतोऽत्रानलसादृश्यमत्राभिमतमिति। 3 भगवच्छास्त्रे उपलभ्यमाने। 4 इतः—अत्र गीतायामुक्तात्।

अनन्तपरिमाणादूर्ध्वमुद्गता यथोदितोदगदयः, अधश्च यथोदितदिव्यपादाः ; तत्रैकस्मिन्[1] मुखे नेत्रद्वयमिति च न विरोधः ॥ १९ ॥

एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह—

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

द्युशब्दः पृथिवीशब्दश्चोभौ उपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थौ । द्यावापृथिव्योः अन्तरम् अवकाशः । यस्मिन्नवकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति, सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः । दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम् अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितम् युद्धदिदृक्षया आगतेषु ब्रह्मादिदेवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितम् अत्यन्तभीतम् ।

वैचित्र्यमङ्गीकुर्मः । अतः शाखामूलनानात्वेऽपि काण्डैक्यात् वृक्षैक्यवत् बाहूदरादिभेदेऽपि भेदोक्तिरहितकटिप्रदेशैक्यादिह रूपैक्यम् इति । एतच्च सर्वं यथोदितशब्देन सूचितम् । एकस्मिन् मुखे नेत्रद्वयमिति । [1]एकैकस्मिन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवंभूतमिति अत्युग्ररूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकशब्दोऽत्र जनविषय इत्याह देवादय इति । "दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्" (२३) इति वक्ष्यमाणावेक्षणेन अहं चेत्युक्तम् । अनन्तत्वस्य बहुशोऽभिहितत्वादवच्छिन्नलोकद्वयव्याप्तिवचनं तदुपलक्षितलोकवर्गद्वयप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह द्युशब्द इति । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये" (नाम. ३. ना. ३४७) इत्यनेकार्थ-अन्तरशब्दस्य प्रस्तुतानुगुणमर्थमाह अवकाश इति । शक्तिविशेषादिवशात् सप्रतिघत्वविरोधाद्यभावाभिप्रायेणावकाशं विवृण्वन् पिण्डितार्थमाह यस्मिन्निति । अनन्तायामविस्तारमिति पूर्वोक्तस्यानुकर्षणम् । अयमभिप्रायः—पूर्वापरवाक्ययोर्विग्रहैकविषयतया, मध्ये स्वरूपव्याप्तिकथनप्रयोजनाभावात् विग्रहस्य चातिमहत्त्वेन कण्ठोक्तत्वात् तद्विषयोऽयं व्याप्तिव्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देन पृथिव्यादिकं विवक्षितम्, तत्र प्रव्यथितत्ववचनायोगात् । अतः 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् तद्वर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । ततश्च लक्षणा । अतोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वरम् । जनस्य त्रित्वं च शत्रुमित्रोदासीनरूपेण सुप्रसिद्धम् । तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवायो युद्धदिदृक्षया सिद्धः । अत एव लोकत्रयवर्तिकतिपयपुरुषव्यथादर्शनेन लोकत्रयनिर्देश इति न भ्रमितव्यम् । नापीदमर्जुनस्योत्प्रेक्षणम्, द्रष्टस्यैव सर्वस्य वचनात् । तदेतदाह युद्धेति । अत्र देवासुरादिग्रहणं मानुषव्यवच्छेदार्थम् ; युद्धायाऽऽगतानां सर्वेषां भगवद्विग्रहादर्शनात् । सोपसर्गस्य धातोर्विवक्षितमाह अत्यन्तभीतमिति । महात्मशब्दस्य गम्भीरबुद्धिविशेषवत्सु प्रसिद्धत्वात्, विग्रहस्योग्रत्ववत् आशयापरि-

---

1 एकस्मिन्नेव मुखे नेत्रद्वयम्, अन्येषु मुखेषु नेत्रमेव न, इत्येवंविधा प्रतीतिर्व्युदासायाह एकैकस्मिन्निति ।

महात्मन् **अपरिच्छेद्यमनोभूते** । **एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रय[1]रूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् । किमर्थमिति चेत्, अर्जुनाय स्वैश्वर्यं सर्वं प्रदर्शयितुम् । अत इदमुच्यते, 'दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्' इति** ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी सुरसंघाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसः त्वत्समीपं विशन्ति । तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाऽऽकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति **उच्चारयन्ति । अपरे महर्षिसंघाः सिद्धसंघाश्च परावरतत्त्व-**

च्छेदस्यापि भयहेतुत्वात् अत्रायमेवार्थ उचित इत्यभिप्रायेणाह **अपरिच्छेद्येति** । ननु "दर्शयामास **पार्थाय**" (९) इति ह्युपक्रान्तम्; तत् कथं देवासुरादीनामपि मानुषवत् मांसचक्षुषां भगवद्विग्रहसाक्षात्कार उच्यत इत्यत्राह **एतेषामपीति** । अर्जुनस्य शिष्यभूतस्यात्यन्तोपसन्नस्य निरतिशयभक्तेः स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम्; तदर्थं च तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम्; वक्ष्यति च, "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः" (५२) इति; अतः सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणं न पश्याम इत्यभिप्रायेण शङ्कते **किमर्थमिति** । परिहरति **अर्जुनायेति** । देवादीनामपि दिदृक्षासंभवात् सर्वेषामवतारसाक्षात्कारवत् सुकृतविपाकसन्निपातात् क्षुद्राणामिव महतामपि भयावहत्वादिना निरङ्कुशैश्वर्यप्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवार्जुनवाक्येन संवादयति **अत इदमिति** ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्तीत्यत्र न संहारादिकं विवक्षितम्; स्तुत्यादिभिः सहपाठात् धार्तराष्ट्रादिवत् आसन्नोपसंहाराभावात्; परोक्तस्यावतीर्णसुरसङ्घविषयत्वस्य **वीक्षन्ते** इत्यादिभिर्विरोधाच्च; अतोऽत्र समीपगमनरूपसेवाप्रकारोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह **अमी सुरसङ्घा** इत्यादिना । **केचिद्भीता** इत्यनेन धाष्ट्र्यरहितानां पृथगभिधानात् अनेन वाक्येन अक्षोभ्याशया हर्षवन्तो विवक्षिता इति व्यञ्जनाय ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानां सेवार्थागमनं प्रथममुच्यते । **उत्कृष्टा** इति तु सुरशब्दव्यञ्जितोक्तिः । विनाशार्थप्रवेशव्यवच्छेदाय **हृष्टमनस** इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्त्रप्रवेशव्यवच्छेदायाऽऽह **त्वत्समीपमिति** । **केचिदिति** पृथक्करणस्य समुदायविशेषसाकाङ्क्षत्वात्, **सुरसङ्घा** इति च प्रसक्तत्वात्, जात्यन्तरा[1]ननुवादाच्च **तेष्वेवेत्युक्तम्** । **अत्युग्रमत्यद्भुतं चेति** भीत्यादिहेतुभूतप्रकृताकारकथनम् । **पुष्कलाभिरिति** वक्ष्यमाणत्वादिह तदभावो विवक्षित इत्यभिप्रायेण **स्वज्ञानानुगुणमित्युक्तम्** । **स्तुतिरूपाणीत्यादिना गृणन्ति** इत्यस्यापेक्षितकर्माध्याहारः । श्रुत्यादिसिद्धस्तुतिपाठमात्रपरत्वायाऽऽह **उच्चारयन्तीति** । एतेनापि **केचिदित्यस्य** देवविशेषविषयत्वं सिद्धम्; अन्येषां तु भूतानां पलायनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **महर्षीत्यादिना** पृथग्व्यपदेशविशेषणादिफलितम् **अपरशब्देन** व्यञ्जितम् । **महर्षिसङ्घाः**

1 अनेन विश्वरूपेत्यस्य विश्वाश्रयरूपेत्यर्थ उक्तो भवति ।

याथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिर्भ[ग]वदनुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

ऊष्मपाः पितरः, "ऊष्मभागा हि पितरः" (अष्ट. १. ३. १०. ६१) इति श्रुतेः । एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

रूपं महत् ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

बह्वीभिर्दंष्ट्राभिरतिभीषणाकारं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थास्त्रिविधाः सर्वे एव अहं च तवेदमीदृशं रूपं दृष्ट्वा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभश्शब्दः 'तदक्षरे परमे व्योमन्' (ना), 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (ना),

---

भृग्वादिगणाः; सिद्धसंघाः सनकमुख्याः; महर्षित्वादिसूचितं पुष्कलस्तुतिहेतुमाह परावरतत्त्वयाथात्म्यविद इति।........(?[1]) "जितं ते" इत्यादिवत् भक्तिपरवशानां मङ्गलाशासनं वा । सेव्यसंदर्शनमात्रे सेवकस्य वक्तव्यः स्वस्तिशब्दः; स्तुतिस्तु तदनन्तरं गुणप्रकर्षोक्तिः । अत एव, "गोब्राह्मणेभ्यो जगतो वा स्वस्ति" इति परोक्तं प्रकृतासङ्गतम् । अत्र स्तुतेः पौष्कल्यं प्रामाणिकसर्वेश्वरत्वादिकथनमित्यभिप्रायेणाह भ[ग]वदनुरूपाभिरिति ॥ २१ ॥

देवजातिभेदसमभिव्याहारानुगुणमूष्मपशब्दार्थमाह पितर इति ॥ २२ ॥

रुद्रादित्या इत्यादिना विस्मय उक्तः; रूपं महत्ते इति भीतिरुच्यते । पूर्वोक्तलोकत्रयशब्दस्यात्रत्यलोकशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञयैकविषयत्वं दर्शयति लोकाः पूर्वोक्ता इति । इदमीदृशमिति प्रकारिणः प्रकाराणां च निर्देशः । प्रस्थानप्रसरणादिषु प्रशब्दस्य निषेधपरत्वदर्शनात् प्रव्यथिताः इत्यत्र तद्व्युदासायाह अतीवेति । व्यथिताः चलिताः; भीता वा ॥ २३ ॥

आकाशपर्यायाणामनेकेषां परस्मिन् पदे प्रयोगमभिप्रेत्याह नभश्शब्द इति । त्रिगुणेति विशे-

---

(?1) उपरि वाकारसत्त्वात् अत्र, "स्वस्तीत्युक्त्वेति स्वस्य शुभप्रार्थना" इत्येवंरूपं वाक्यं स्थितभ्रष्टमिति चिन्त्यते । प्रतीकधारणञ्चाऽऽवश्यकम् । परमैकान्तिनां स्वार्थप्रार्थनायाः प्रसक्त्यभावात् पक्षान्तरमाह जितं ते इति । भक्तिपरवशानामिति । दिव्यप्रबन्धेऽपि श्रीभट्टनाथसूरिसूक्तिः 'पल्लाण्डु पल्लाण्डु' इत्यादिरेवंरूपैव हि । कथं निकृष्टेन जीवेनोत्कृष्टं भगवन्तं प्रति आशासनं क्रियते इत्याशंकाशमनाय भक्तिपारवश्योक्तिः । विभवादिविलक्षणे विश्वरूपेऽतिपरत्वदर्शनेऽपि इदं संभाव्यते, प्रीत्यतिशयादिति भावः । वस्तुतो विवेके सत्येव स्वस्त्युक्तिर्घटते सेवकवदिति चाह सेव्येति । तदपि प्रीतिरूपभक्तिपारवश्यादेव ।

'क्षयन्तमस्य रजसः पराके' (यजु. २. २. १२. ६८), 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' (अष्ट. २. ८. ९. ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्रिगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाची; सविकारस्य प्रकृतितत्त्वस्य, पुरुषस्य च सर्वात्मस्य, कृत्स्नस्याश्रयतया नभस्स्पृशमिति वचनात्; 'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्' इति पूर्वोक्तत्वाच्च। दीप्तम् अनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा अत्यन्तभीतमनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे; मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे। विष्णो व्यापिन्! । सर्वव्यापिनमतिमात्रमत्यद्भुतमतिघोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलपर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

युगान्तकालानलवत् सर्वसंहारे प्रवृत्तानि अतिघोराणि तव मुखानि दृष्ट्वा दिशो न

षणात् परमव्योम्नः शुद्धसत्त्वमयत्वसूचनम्। अत्र प्रसिद्धप्राकृताकाशपरत्वे, गार्गिविद्योक्ताकाशशब्दवत् मूलप्रकृतिविषयत्वे वा को दोष इत्यत्राह **सविकारस्येति**। "इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं.. यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि" (७) "बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्य" (६) इत्यादिकं ह्युक्तमिति भावः। हेत्वन्तरमाह **द्यावापृथिव्योरिति**। प्रसिद्धद्युपृथिव्यादिसर्वलोकव्यापकत्वं हि तत्रोक्तम्; अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात्। अतः प्रकृतिपुरुषादि सर्वाश्रयत्वेषेण नभस्स्पृक्त्वोक्तिः [1]अप्राकृतव्योमस्पर्शित्वविषयेति भावः। **अनेकवर्णत्वमिह** प्रतिनियतानन्तावयवविशेषवर्तिभिः सितरक्तादिभिर्वर्णैः किम्मीरत्वम्। तथैव ह्यन्यत्र श्रीविश्वरूपविग्रहस्यानेकवर्णत्वमुक्तम्। अन्नमयाद्यपेक्षया मनोमयस्यान्तरत्वात्, चेतनस्वरूपविषयत्वे **प्रव्यथित**शब्दादनतिरिक्तप्रयोजनत्वात् अत्र **अन्तरात्म**शब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **अत्यन्तभीतमना** इति। अचेतनेऽप्यन्तःकरणे भीतिव्यपदेशश्चेतनत्वारोपेण भीत्यतिशयद्योतनार्थः। "न लभे च शर्म" (२५) इति सुखस्य वक्ष्यमाणत्वात् **धृति**शब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायसुखविशेषविषयः। धारणे च प्रसिद्धोऽयम्। अतो धार्यानिर्देशेऽपि प्रकरणादर्थस्वभावाच्च देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण **देहस्य धारण**मित्युक्तम्। **मनसश्चेन्द्रियाणां** चेत्यपि, सामर्थ्यात् **शम**शब्दप्रसिद्ध्या च लब्धम्। अन्यथा तत्रापि पुनरुक्तिः स्यादिति भावः। विष्णुशब्दस्यात्र संज्ञामात्रपरत्वादप्युपयुक्तनिर्वचनसिद्धार्थपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह **व्यापिन्निति**। पिण्डितार्थमाह **सर्वव्यापिन**मिति। **अतिमात्रम्**—महापरिमाणमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अवयवान्तरेभ्यो मुखानामतिभीषणत्वव्यञ्जनाय **दंष्ट्रेति** श्लोकः; स्वस्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन प्रसादनार्थं च। **सर्वसंहारे प्रवृत्तानीति** कालानलसाधर्म्योक्तिः; कालाभिमानिरूपतया तद्व्यापारानुबन्धसूचनं च। **अतिघोराणीति दंष्ट्राकरालानी**त्यस्यार्थः। **कराल**शब्दो दन्तुरत्वं विकृतत्वं भीषणत्वं वाऽऽह। **जगन्निवास**शब्दे बहुव्रीहिविवक्षायाम् **इहैकस्थ**मित्यादिप्रकृतसर्वाधारत्वानुवादो न स्यात्;

1 स्पर्शीति। तत्रैकस्थं जगदिति श्लोके ब्रह्मादीत्यारभ्य प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगदित्येव भाषणात्, ब्रह्माणमीशमित्यारभ्य गीतायां भाष्यादौ च प्राकृतमात्रप्रदर्शनाच्च न नित्यविभूतिरर्जुनाय प्रदर्शिता। अतः स्पृशमित्येवोक्तम्; न तु न भोव्यापिनमिति।

जाने ; सुखं च न लभे । जगतां निवास देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर ! मां प्रति प्रसन्नो भव । यथाऽहं प्रकृतिं गतो भवामि, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थसारथी राजवेषच्छद्मनाऽवस्थितानां धार्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरेष्वनुप्रविष्टानां च असुरांशानां संहारेण भूभारावतरणं स्वमनीषितं स्वेनैव करिष्यमाणं पार्थाय दर्शयामास । स च पार्थो भगवतः स्रष्टृत्वादिकं सर्वैश्वर्यं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भगवति सर्वात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलब्धेन दिव्येन चक्षुषा पश्यन्निदं चोवाच—

अमी च त्वां (सर्वे) धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वैः सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचित् विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयस्सर्वे भीष्मो द्रोण सूतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैरवनि-

---

तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थ्यमित्यभिप्रायेणाह **जगतां निवासे**ति । **देवेश**शब्देन, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' (श्वे. ६. ७) इति श्रुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरेश्वरत्वं यथोपदेशं साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यभिप्रायेणाह **ब्रह्मादीना**मित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि त्वां वीक्षितुं न शक्नुवन्ति, किमुताहं क्षुद्रजन्तुरित्यभिप्रेतमिति व्यञ्जयति **मां प्रती**ति । किमर्जुने भगवतः क्रोधः, येन प्रसादः प्रार्थ्यत इत्यत्र प्रसादफलमाह **यथाऽह**मिति ॥ २५ ॥

अमी इत्यादिश्लोकपञ्चकार्थोत्थानहेतुं तस्य पूर्वेण संगतिं चाह **एव**मिति । अवश्यम्भावितया **स्वमनीषित**मित्युक्तम् । स्वमनीषितभारावतरणज्ञापनाय भीषणरूपाविष्कारः ; तेन च युद्धप्रोत्साहनं सिध्येदिति भावः । वक्ष्यमाणमर्जुनादेरुपकरणमात्रत्वं तद्व्यापाराभावेऽपि शक्यत्वं चाभिप्रेत्य **स्वेनैव करिष्यमाण**मित्युक्तम् । तदानीं युद्धभूमौ स्थितानां वक्ष्यमाणभगवद्वक्त्रप्रवेशस्याघटिततया इन्द्रजालादि-शङ्कां परिहरति **स च पार्थ** इति । भगवतः सर्वगोचरस्रष्टृत्वादिसाक्षात्कारे धार्तराष्ट्रादिकतिपयजन्तु-संहारो नात्यद्भुत इत्यभिप्रायेणाह **तस्मिन्नेवे**ति । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" (४०) इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वशरीरतया **सर्वभूत**स्सत्यसङ्कल्पो भगवानेव धार्तराष्ट्रादिविलयेऽपि सर्वविधं कारणम् ; लौकिका[नाम]तीन्द्रियेण रूपेण प्रसन् भगवानेव प्रधानतमो हेतुः, दृष्टास्त्वर्जुनशरादयः काकतालीय-वन्निमित्तमात्रमिति भावः । **अनागतमपी**त्यादि । लौकिकं हि प्रत्यक्षं वर्तमाननियतमिति भावः । **इद**मिति । धार्तराष्ट्रादिविशेषविषयमित्यर्थः। यद्वा वर्तिष्यमाणमपि साक्षात्कारात् वर्तमानवत् व्यपदिशतीति भावः । **अस्मदीयै**रिति पृथगभिधानादव**निपालसङ्घै**रित्येतत् परपक्षविषयमिति व्यञ्जनाय **तत्पक्षीयै**-रित्युक्तम् । दुर्योधनादीनां सर्वेषामिव तत्पक्षीयाणामपि सर्वेषां वधस्य युद्धे करिष्यमाणत्वात् **सर्वै**-रित्युक्तम् । **अस्मदीयै**रिति वचनात् स्वपक्षस्थानामपि वधः स्वेषां चावस्थानं विवक्षितम् । परेषु

पालसमूहैः सर्वैः, अस्मदीयैरपि कैश्चित् योधमुख्यैस्सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तव वक्त्राणि विनाशाय विशन्ति; तत्र केचित् चूर्णितैरुत्तमाङ्गैर्दशनान्तरेषु विलग्नास्संदृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

सर्वैरिति विशेषणात् स्वकीयेषु **योधमुख्यैरि**त्युपादानाच्च पाण्डवपक्षीयाणां युद्धे निश्शेषवधाभावः **कैश्चिदि**त्युक्तः । शीघ्रं संहरणस्य तत्तदपराधत्वरामूलत्वं **त्वरमाण**पदेन विवक्षितम् । यद्वा समरसंरम्भादिः सर्वोऽपि व्यापारस्तेषां स्ववधार्थ इति भावः । **भयानकानी**ति पृथगुक्तत्वात् **कराल**शब्दोऽत्र सान्तरालत्वविकृतत्वपरः, दन्तुरत्वपरो वा ; 'करालं दन्तुरे वक्रे' इत्यादि । **अमी च त्वे**त्यत्र क्रियानिर्देशाभावेऽपि "मा [1]भवन्तमनलः पवनो वा" (...)इत्यादिष्विवाध्याहारेणैव क्रियान्वयो गुण एव । यद्वा **विशन्ती**ति वक्ष्यमाणपदमत्रापि पठितव्यम् । अथवा, 'दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मानो धृतिं न विन्दन्ति' इति विपरिणतानुषङ्गेण वाक्यसमाप्तिः ; न पुनः श्लोकद्वयमप्येकवाक्यतया विवक्षितम् ; पूर्वश्लोके **त्वे**ति कर्मतया निर्देशात् परत्र **वक्त्राणि त** इत्युक्तेः । **अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः** इति वा भाष्याभिप्रेतः पाठः, '**दुर्योधनादयस्सर्वे**' इत्युक्तेः । अत एव हि **विशन्ती**त्यनेनैकवाक्यतया व्याख्यातम् । रक्षणार्थं भगवति प्रवेशव्युदासाय वक्ष्यमाणपरामर्शात् **विनाशाये**त्युक्तम् । **तत्र** धार्तराष्ट्रादिष्वित्यर्थः । यद्वा तेषु वक्त्रेष्वित्यर्थः । केचित् विनाशाय विशन्ति ; केचित्तु विनष्टास्संदृश्यन्ते इत्युक्तं भवति ॥

"विद्ध्येनमिह वैरिणम्" (३. ३७) इत्यस्यानन्तरं **यादवप्रकाशीयैः**, "इह केचित् पञ्च श्लोकान् पठन्ति' इति विलिख्य व्याख्यातम्—

"अर्जुन उवाच—भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैष विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच—एष सूक्ष्मः परश्शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैस्सह ।
सुखं तत्र इवासीनो मोहयन् पार्थ तिष्ठति ॥ २ ॥
कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ३ ॥
हर्षमस्य निवर्त्यैव शोकमस्य ददाति च । भयं चास्य करोत्येष मोहयंश्च मुहुर्मुहुः ॥ ४ ॥
स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्राप्रेक्षी(छिद्रप्रेक्षी) धनञ्जय ।
रजःप्रवर्तितो मोहात् (प्रवृत्तो मोहात्मा)मानुषाणामुपद्रवः ॥ ॥"

इति । अत्र च—

"नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥ ६ ॥
दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्तुवन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥ ७ ॥
तवाद्भुतं किंनु भवेदसह्यं किंवा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्ताऽसि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ॥ ॥
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न च विद्यते ते ।

---

1 मेति । दहतु पातयतु इति यथार्हं पृथग्वा, बाधतामिति सामान्यतो वा क्रियाध्याहारः ।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥
यथा प्रदीप्तज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ॥ २ ॥"

इति । अत्र दिव्यानीत्यादयः श्लोका नारायणार्यैरपि लिखिताः । 'प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च' (३९) इत्यस्यानन्तरमन्यश्च श्लोकः—

"अनादिमान् अप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।
न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥ १० ॥"

इति । एते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वात् अध्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृताः । न [1]च गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्वरमाणाः इत्युक्तस्वव्यापारमूलविनाशत्वे, सर्वेषां चैकस्मिन्नेवोपसंहारे तस्य चैकस्य सर्वसंहारानुगुणसामान्याकारेणावस्थानमात्रे च दृष्टान्तद्वयं श्लोकद्वयेनोच्यते यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि

---

1 नचेति । एवं मुक्तकण्ठमाचार्यैरुक्तत्वात् संख्याकथनमर्वाचीनम् । यत्तु भीष्मपर्वणि गीतापर्वसमाप्त्यनन्तरं भीष्मवधपर्वारम्भे गीताश्लोकसंख्यानिर्देशोऽस्ति, यथा—"गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद् विनिस्सृता ॥ सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः । सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः[1] । गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥ षट्शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः । अर्जुनः सप्तपञ्चाशत् सप्तषष्टिं तु सञ्जयः । धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।" इति । अत्र हि 620. 57, 67. 1. इति संख्यासमुच्चये 745 पञ्चचत्वारिंशदुत्तरसप्तशतीति संख्या लभ्यते इति—सोऽयं पश्चात्तनः प्रक्षेप एवेति ध्येयम् । प्राचीननानालिपिमुद्रितकोशेषु, तालकोशेषु चैतदनुपलम्भादपि प्रक्षेप इति सिद्धम । अत्र कृष्णार्जुनसञ्जयधृतराष्ट्राणामेव श्लोककर्तृत्वोक्तिरपि न घटते । एवं हि महाभारते सर्वे वक्तार एव श्लोकव्याहारिण इति व्यासस्य महिमा साधु संपादितः स्यात् । शांकरेऽपि, "भगवता तथोपदिष्टं भगवान् वेदव्यासः सर्वज्ञो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध" इति व्यासस्यैव श्लोककर्तृत्वं स्पष्टमुष्टम् । ननु श्लोकैयत्ताऽपि अत्र ज्ञायत इति चेत्—तद्व्याख्यातरीत्याऽपि श्लोकानां सप्तशत्यधिकत्वात् अष्टमशतकाभावमात्रे सप्तशत्यन्यूनत्वे च तात्पर्यम् । न तु सर्वगीताश्लोकैयत्तावधारणे । कृष्णोपदिष्टमात्रविषये श्लोकाश्च न तावत्संख्याका लक्ष्यन्ते । अतः पद्यात्मकवाक्यैः तत्तदुक्तार्थविषये श्लोका व्यासकृता इत्येव वर्णनीयम् । कथञ्च गीतापर्वातिरिक्तपर्वविषये एवं गणना न व्यासविहिता । देशभेदेन गीतापाठभेदात् श्लोकाधिक्यञ्च भूमिकायां द्रष्टव्यम् । अपि चैतेषां गीतान्तिमाध्याय एव स्थितिर्युक्ता ; न भीष्मवधाख्यपर्वारम्भे । नूनं कैरपि प्राच्यैरव्याख्यातत्वात् गीतापर्वणि प्रक्षेपे प्रक्षिप्तता सुलभमवगम्येतेति भिया उत्तरपर्वारम्भे प्रक्षेपको योजयामासेति च ध्येयम् ।   1 मनुः—गायत्रीमन्त्रः ।

एते राजलोकाः, **बहवो** नदीनामम्बुप्रवाहाः **समुद्रमिव, प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभाः, तव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय** विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्रुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं **लेलिह्यसे पुनःपुनर्लेहनं करोषि** । तवातिघोरा भासः **रश्मयः** तेजोभि **स्वकीयैः प्रकाशैः जगत् समग्रमापूर्य प्रतपन्ति ॥ ३० ॥**

विनाशानभिधानात् **जगत् प्रतपन्तीत्ये**तावन्मात्रस्य चानन्तरमुक्तेः **नरलोकवीरा** इत्युक्त एवार्थो **लोका** इत्युक्त इत्यभिप्रायेण **एते राजलोका** इति सङ्कल्प्य कथितम् । **अम्बुवेगा** इत्यत्र वेगशब्दस्यात्र वेगवद्विषयत्वव्यञ्जनाय **प्रवाह**शब्दः । **पतङ्ग**शब्दस्यानेकार्थत्वात्र शकुन्तादिविषयत्वव्यावर्तनाय **शलभा** इत्युक्तम् । **अभिविज्वलन्ती**ति पदं पूर्वश्लोकस्थमपि समनन्तरश्लोकगतज्वलनदृष्टान्तौपयिकमिति व्यञ्जनाय ज्वलनदृष्टान्तादनन्तरं पठितम् । **समृद्धवेगा** इत्येतत् प्रागुक्तत्वरमाणपदसमानार्थमित्यभिप्रेत्य **स्वयमेव त्वरमाणा** इत्युक्तम् । पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्षवेगादिभिर्नाशकत्वस्यापि संभवात् तद्व्यवच्छेदः **प्रदीप्त-ज्वलन**मिति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्जनाय **आत्मनाशाये**त्युक्तम् । नदीप्रवाहस्य नाशो नाम पृथग्भूतप्रवाहाकारत्यागः, येन नदीप्रवाहव्यपदेशस्तस्मिन्नेव द्रव्ये निवर्तते ; पतङ्गानां तु द्रव्यान्तरव्य-पदेशयोग्यभस्मताद्यापत्तिरिति प्रकारभेदप्रदर्शनाय दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । (2) यद्वा स्वेच्छया निवर्तितुमश-क्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथाविधस्य विनाशस्य स्वेच्छामूलव्यापारहेतुकत्वव्यञ्जनाय पतङ्ग-दृष्टान्तः । (3) ईश्वरस्यापि च सर्वप्रवेशेऽप्यपरिपूर्णत्वविवक्षया समुद्रनिदर्शनम् , सहसा विध्वंसनाय तु ज्वलनोदाहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

ईश्वरः किं संहरणेऽत्यन्तनिर्व्यापारः, येन **स्वयमेव त्वरमाणाः** इत्युच्यत इत्यस्योत्तरं **लेलिह्यसे** इति श्लोकेनोच्यते । संहरणादेर्निदानं तत्तच्चेतनानां व्यापारविशेषः ; तत्तदुपाधिककोपादिविशिष्टस्तु भगवान् संहृत्यादिकं करोतीति भावः । **राजलोका**निति पूर्ववत् भाव्यम् । [1]**समग्रान्** । युद्धाय समवेता-नित्यर्थः । **लेलिह्यसे** इत्यस्य सञ्जिहीर्षानुभावत्वव्यञ्जनाय **कोपवेगेने**त्युक्तम् । **तद्रुधिरे**त्यादिना ग्रसनलेहनाभ्याम् अर्थसिद्धमुच्यते । क्रियासमभिहारे हि यङो विधानम् ; "पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः" इत्यभिप्रायेणाह **पुनःपुनर्लेहन**मिति । **भास्तेजश्**शब्दयोः पौनरुक्त्यशङ्काव्युदासाय **रश्मय** इति, **स्वकीयैः प्रकाशै**रिति चोक्तम् । **समग्रं**-सर्वमित्यर्थः । **प्रतपन्ति** संतापयन्ति । ग्रसनार्थं पचन्तीति भावः । यद्वा ब्रह्मादीनामपि पश्यतां दुस्सहत्वमात्रे तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

एवमत्यन्तघोराकारदर्शनं सोढुमशक्तो धनञ्जयः स्वसर्वैश्वर्यप्रकाशनप्रवृत्तस्य तादृशघोररूपाविष्कारे

---

1 **समग्रान्—संगतं सेनामुखं** यैस्तान् । न हि **सर्वग्रसन**मिह ।

आख्याहि मे को भवान् उग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्॥ ३१॥

"दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम्" (४) इति त्वैश्वर्यं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयता अतिघोररूपमिदमाविष्कृतम्। अतिघोररूपः को भवान्, किं कर्तुं प्रवृत्त इति भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि। तवाभिप्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि। एतदाख्याहि मे। नमोऽस्तु ते देववर! प्रसीद—नमस्तेऽस्तु सर्वेश्वर; एवं कर्तुम्, अनेनाभिप्रायेणेदं संहर्तृरूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरूपश्च भव॥ ३१॥

आश्रितवात्सल्यातिरेकेण विश्वैश्वर्यं दर्शयतो भवतो घोररूपाविष्कारे कोऽभिप्राय इति पृष्टो भगवान् पार्थसारथिः स्वाभिप्रायमाह, [1]पार्थोद्योगेन विनाऽपि धार्तराष्ट्रप्रमुखमशेषं राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति ज्ञापनाय मम घोररूपाविष्कारः, तज्ज्ञापनं च पार्थमुद्योजयितुमिति।

श्रीभगवानुवाच—
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥ ३२

तात्पर्यकथनं पुनः प्रसन्नरूपपरिग्रहार्थं प्रसादं चापेक्षते **आख्याही**ति श्लोकेन। भक्तस्य मे भयानकरूपप्रदर्शने कोऽभिप्राय इत्यज्ञानात् प्रश्न इत्याह **दर्शये**त्यादिना। उपदेशसाक्षात्काराभ्यां भगवतः प्रतिपन्नत्वात् **को भवा**निति प्रश्नो न स्वरूपसंज्ञादिविषयः, **'न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्'** इति प्रवृत्तिप्रश्नाभिप्रायेणाज्ञातांशश्चात्रैव निर्दिश्यत इति तद्विषयजिज्ञासयैवायं प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण **किं कर्तुं प्रवृत्त** इत्युक्तम्। "कृष्णरूपप्रच्छन्नागतदैत्याभिव्यक्त[तदात्वाभिवृद्ध] स्वरूपान्तरादिशङ्कयाऽयं प्रश्नः" इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम्। तदानीं परिदृश्यमानविग्रहादिप्रवृत्तिमात्रव्युदासाय **अभिप्रेता**मित्युक्तम्। **देववर**शब्देन ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षयाऽपि समुत्कृष्टत्वं वदताऽत्यन्तोत्कृष्टविषये स्वरसभावित्वं नमस्कारस्य द्योत्यत इत्यभिप्रायेण **सर्वेश्वर**शब्दः। यथोक्तमहिर्बुध्न्येन, "नन्तव्यः परमश्शेषी शेषा नन्तार ईरिताः। नन्तृनन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः॥" (५२. ७) इति। श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह **एवं कर्तु**मिति। **प्रसीदे**त्यनेन फलितमुच्यते **प्रसन्नरूपश्चे**ति। एतदेव हि पश्चात्, "तदेव मे दर्शय रूपम्" (४५) इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते॥ ३१॥

कालोऽसीत्यादिश्लोकत्रयस्यार्थं संकलय्याऽऽदौ संगमयति **आश्रिते**त्यादिना। **आश्रितवात्सल्यातिरेकेणे**त्यनेन घोररूपाविष्कारानौचित्यं द्योत्यते। **एवं कर्तुम्, अनेनाभिप्रायेण**(३९) [2]इति निर्दिष्टयोर्निश्श्रेणिकाक्रमेणोत्तरं ददाति **पार्थोद्योगेने**त्यादिना। **काल**शब्दस्यात्र कलामुहूर्तादिमयकाल-

---

1 पार्थेति। नेदं साक्षादर्जुनं प्रति वाक्यम् त्वदुद्योगेनेत्यप्रयोगात्; नापि भाष्यकृत्स्ववाक्यम् अहमितिनिर्देशायोगात्। किंतु कृष्णेन स्वमनसि भावनम्। 2 अत्र पार्थेत्यादि एवं कर्तुमित्येतद्विवरणम्; तज्ज्ञापनञ्चेति अनेनाभिप्रायेणेत्यस्य।

कलयति गणयतीति कालः ; सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुखानां राजलोकानामायुरवसानं गणयन्नहं तत्क्षयकृत् घोररूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुम् आभिमुख्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि । अतो मत्संकल्पादेव त्वामृतेऽपि—त्वदुद्योगात् ऋतेऽपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुखास्तव प्रत्यनीकेषु येऽवस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति—विनङ्क्ष्यन्ति ॥ ३२ ॥

तस्मात् त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३

तस्मात् त्वं तान् प्रति युद्धायोत्तिष्ठ । तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व ; धर्म्यं राज्यं च समृद्धं भुङ्क्ष्व । मयैवैते कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः हनने विनियुक्ताः । त्वं तु तेषां

द्रव्यमात्रपरत्वे भगवता सामानाधिकरण्यायोगादिन्द्रप्राणाधिकरणन्यायेन तदन्तर्यामिविषयत्वं वा, आकाशप्राणाधिकरणन्यायेन यौगिकार्थत्वं वा, सृष्टिस्थितिकालव्यावृत्त[सर्व]संहर्तृकालाभिमानित्वविशिष्टभगवत्स्वरूपानुसंधानासाधारणं (?) ध्येयविग्रहविशेषविशिष्ट(निष्ठ)तापरत्वं वा स्वीकार्यम् । तत्र त्रिष्वपि कालशब्दस्य यौगिकोऽर्थः प्रतीयमानः प्रकृतापेक्षितत्वादपरित्याज्य इत्यभिप्रायेणाह कलयतीति । संबन्धाद्यर्थादपि गणनस्यात्र संहरणानुगुणत्वात् गणयतीत्युक्तम् । प्रकृतविशेषपरतया योजयति सर्वेषामिति । लोकशब्दस्य राजलोकशब्देन व्याख्यानं पूर्ववत् । प्रवृद्ध इति रूपमहत्त्वं विवक्षितमित्याह घोररूपेण प्रवृद्ध इति । यद्वा ग्रसनोन्मुखावस्थ इति भावः । समाहर्तुमिति पदेन समुदायकरणादिकं न विवक्षितम् ; प्रस्तुतासंगतत्वात् । नापि संहरणमात्रम् ; लोकक्षयकृदित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतः संहरणमेव मध्यनिविष्टेनाप्युपसर्गान्तरेण विशेष्यत इत्याह आभिमुख्येनेति । अपरोक्षत इत्यर्थः । भृत्यैश्शत्रुनिरसनवन्न परोक्षः संहारोऽयमिति भावः । आभिमुख्यमात्रमेव वा संहारहेतुरिति भावः । "मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षपणे कियान् उद्यमविस्तरः" (वि. ५. २२. १५) इत्याद्यनुसारेणाह अतो मत्संकल्पादेवेति । निमित्तभूतव्याप्रियमाणाकारः त्वामिति विवक्षित इत्यभिप्रायेण त्वदुद्योगमृतेऽपीत्युक्तम् । न भविष्यन्तीत्युक्ते नोत्पत्स्यन्त इति प्रतीतिः स्यादिति तद्व्यवच्छेदायोत्तरकालसत्तानिषेधपरतामाह विनङ्क्ष्यन्तीति ॥ ३२ ॥

यदि मदुद्योगम् ऋतेऽपि धार्तराष्ट्रादयो न भविष्यन्ति ; तर्हि किमर्थं मामुद्योजयसीत्यत्रोत्तरं तस्मात्त्वमिति श्लोकः । मद्भक्तस्य ते जययशोराज्यादिलाभार्थं त्वदुद्योजनमिति परिहाराशयः । जित्वा शत्रूनिति यशोराज्ययोस्साधारणहेतुः । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारेण जिघांसाहेतुप्रदर्शनार्थं कृतापराधा इत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव निहता इति प्रत्यक्षविरुद्धम् ; तथा सति तद्धननार्थं निमित्तमात्रं भवेत्युद्योजनं च व्यर्थमित्यत्राह हनने विनियुक्ता इति । हनने विनियोगस्तदर्थसंकल्पः ; हन्तव्यत्वेन संकल्पिता इत्यर्थः । सङ्कल्पस्यामोघत्वात् फलसिद्ध्यविनाभावेन निहतत्वोक्तिः । एवमपि निष्ठार्थो घटते ; ईश्वरसंकल्पप्रभृति फलपर्यन्ते क्रियासमुदाये संकल्पांशस्य निष्पन्नत्वात् । एकदेशे च समुदायशब्दप्रयोगोपपत्तेः ; स्थाली-

हनने निमित्तमात्रं भव । **मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव** । सव्यसाचिन् । षच समवाये ; **सव्येन शरसचनशीलः** सव्यसाची ; **सव्येनापि करेण शरसमवायकरः ; करद्वयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥**

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधमुख्यान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४

द्रोणभीष्मकर्णादीन् कृतापराधतया मयैव हनने विनियुक्तान् त्वं जहि त्वं **हन्याः । एतान् गुरून् बन्धूंश्च अन्यानपि भोगसक्तान् कथं हनिष्यामीति** मा व्यथिष्ठाः—**तानुद्दिश्य धर्माधर्मभयेन बन्धुस्नेहेन कारुण्येन च मा व्यथां कृथाः । यतस्ते कृतापराधा मयैव हनने विनियुक्ताः, अतो निर्विशङ्को युध्यस्व । रणे सपत्नान्** [1]जेतासि **जेष्यसि । नैतेषां वधे नृशंसतागन्धः ; अपितु जय एव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥**

काष्ठादिव्यापारेषु प्रत्येकं पचतिप्रयोगवत्। अत्राऽऽशंसायामादिकर्मणि[वा?]क्त इत्येके। **निमित्तमात्र**मित्युपादानत्वनिषेधः प्रतीयते; तत्र च प्रसङ्गाभावात् प्रतिषेधोऽपि नोपपद्यत इत्यत्राह **मया हन्यमानाना**मिति । मयैवोपकरणीकृतेन तत्प्रतिपत्तिमता भवता पापनैर्घृण्यपराजयादिशङ्का न कार्येति भावः । **मात्र**शब्दः प्राधान्यव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह **शस्त्रादिस्थानीय** इति । **सव्यसाचि**पदेन संबोधनं युद्धौपयिकासाधारणातिशयद्योतनार्थमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति **षच समवाये** इत्यादिना । **सव्य**शब्दस्य करणार्थतां धातोः प्रकृतोचितं कर्मविशेषम् , ताच्छील्यार्थतां च प्रत्ययस्य दर्शयति **सव्येने**ति। समवायोऽत्र शरसंधानम्। परिसंख्यान्यायात् दक्षिणेन शरसमवायं कर्तुमशक्त इति शङ्कामपनयन् , **सव्य**शब्दस्य पादादिसाधारणस्य प्रस्तुतौपयिकं विशेष्यमप्याह **सव्येनापि करेणे**ति । अयोगव्यवच्छेदार्थं सव्योपादानम् , न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः । फलितमाह **करद्वयेने**ति । भूभारनिर्हरणार्थं तवेदृशं सामर्थ्यं मया संकल्पितमिति **समर्थ**शब्दाभिप्रायः ॥ ३३ ॥

अर्जुनस्यास्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयमूलं 'कथं भीष्मम्' (२. ४) इत्यादिकं साक्षात्प्रतिवक्ति **द्रोणं चे**ति । **मा व्यथिष्ठाः** इत्यत्र पूजाद्यर्हान् मन्वान इति वाक्यशेषाभिप्रायेणाह **गुरू**निति । **गुरून् बन्धून् भोगसक्ता**निति पदैर्धर्माधर्मभयबन्धुस्नेहकारुण्यानां हेतुप्रदर्शनम् । अत्र च धर्माधर्मभयादिर्व्यथाहेतुरित्याह **तानुद्दिश्ये**ति । 'धर्माधर्मभयादिकं तु पृष्ठतः करोमि ; द्रोणादयो हि तैस्तैर्हेतुभिर्दुर्जयाः शत्रवः ; युद्धसिद्धिश्च चञ्चलेति [भयाभावेऽपि गुरुबन्धु-भोगसक्तहननात् नरकादि स्यादिति ?] भीरुरसि' इति यदि ब्रवीषि, तर्हि मा भैषीरित्यभिप्रायेण **मा व्यथिष्ठाः युध्यस्वे**त्यादिकमुच्यत इत्याह **यतस्त** इति । **जेतासी**त्यत्र द्वितीयया तृज[न्ता]योगात् तृनश्च भविष्यदर्थत्वासिद्धेर्लुडन्ततयैकपद्यम् ; तत्रानद्यतनविवक्षाऽपि नास्तीत्यभिप्रायेणाह **जेष्य**सीति । शङ्कितानिष्टनिवृत्तौ इष्टप्राप्तौ च श्लोकतात्पर्यमित्याह **नैतेषा**मिति। अर्जुनस्यापजयशङ्काभावात् 'मा व्यथिष्ठाः' इत्यादिकमारम्भोक्तनृशंसत्वशङ्कापरिहा-

---

1 **सपत्नानेव जेष्यसि ; न तु स्नेहकारुण्यपात्रीकर्तव्यान् । अतो न नृशंसता ।**

सञ्जय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५

एतत् आश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वा अर्जुनस्तस्मै नमस्कृत्य भीतभीतो भूयस्तं प्रणम्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी सगद्गदमाह ॥ ३५ ॥

स्थाने हृषीकेश तव [1]प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६

स्थाने युक्तम् । यदेतत् युद्धदिदृक्षयाऽऽगतमशेषदेवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याधरकिन्नरकिंपुरुषादिकं जगत्, त्वत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमवलोक्य तव प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति, अनुरज्यते च, यच्च त्वामवलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति, सर्वे सिद्धसंघाः सिद्धाद्यनुकूलसंघाः नमस्यन्ति च — तदेतत् सर्वं युक्तमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३६ ॥

युक्ततामेवोपपादयति —

कस्माच्च [2]ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

रार्थमिति भावः । अनुकूलेषु ह्यानृशंस्यं शस्यत इत्यभिप्रायेण सपत्नशब्द इति चाभिप्रेतम् ॥ ३४ ॥

एतच्छ्रुत्वेति श्लोके नमस्कारद्वयहेतुं पदानामुचितान्वयप्रकारं च दर्शयति एतदाश्रितेति । वचनश्रवणमात्रादवशस्य प्रथमो नमस्कारः ; भीतभीतस्य वक्ष्यमाणवाक्यप्रारम्भार्थौ पुनःप्रणामाञ्जली । अपेक्षामात्रेण स्वविग्रहादिप्रकाशनवत् स्वाभिप्रायस्याऽऽविष्कारमपि वात्सल्येनैव कृतवानित्यभिप्रायेणाह आश्रितवात्सल्यजलधेरिति । ब्रह्मेशरक्षकत्वादिभिः केशवः ; आश्रितसंसारकर्षणादिभिः कृष्णः । भगवच्चरणारविन्दवन्दनेन किरीटजुष्टं शिरः कृतार्थतां गतमित्यभिप्रायेणात्र किरीटिपदप्रयोगः । "भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम्" (भाग. २. ३. २१) इति हि महर्षिणोक्तम् ॥ ३५ ॥

स्थाने हृषीकेशेति श्लोकः श्रीविष्णुपञ्जरादिषु विनियुक्तो मन्त्रः प्रसिद्धः । स्थाने इत्यस्य अधिकरणार्थताप्रतीतिव्युदासायाह युक्तमिति । अत्र जगच्छब्दविवक्षितार्थं तस्य प्रकीर्तिमूलप्रहर्षनिदानं च व्यनक्ति यदेतदिति । प्रहृष्यतीत्यनेन प्रियातिथिलाभादाविव अक्षिमनःप्रीतिर्विवक्षिता ; अनुरज्यते इति तु पित्रादिषु पुत्रादेरिव स्नेहः इत्यपुनरुक्तिः । त्वामवलोक्येत्यनेन रक्षसां भीतिहेतुप्रदर्शनम् । प्रकीर्त्येत्यस्यानुषङ्गस्तु विरुद्धत्वादयुक्तः । अन्यकर्तृकप्रकीर्त्येति तु कल्पनागौरवम् । अवलोकनं तु, 'वीक्षन्ते त्वाम्' (२२) इति देवासुरादीनां सर्वेषामुक्तमिति भावः । सिद्धशब्दोऽत्रानुकूलवर्गप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रायेण सिद्धाद्यनुकूलसंघा इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

कस्मादित्यादिकं पूर्वेण संगमयति युक्ततामिति । ते इत्यस्य प्रथमाबहुवचनत्वभ्रमव्युदासाय तुभ्यमित्युक्तिः । प्रणतिकर्तारस्तु अर्थसिद्धा अनुषक्ता एवेति भावः । ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थेषु प्रयोगात् इह

---

1 प्रकीर्त्या—प्रकर्षेण कीर्तनेन । 2 अन्येषामनमनेऽयमे हेतुरस्तीति भावः ।

महात्मन्, ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्रे हिरण्यगर्भादयः कस्माद्धेतोर्न नमस्कुर्युः ॥ ३६ ॥

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत् ॥ ३७

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमेवाक्षरम्¹। न क्षरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वम्। "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (क. २. १८) इत्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति। सदसच्च त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृतितत्त्वम्, नामरूपविभागवत्तया कार्यावस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च त्वमेव। तत्परं यत् तस्मात् प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिनश्च जीवात्मनः परम् अन्यत् मुक्तात्मतत्त्वं यत्, तदपि त्वमेव ॥ ३७.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।

अतस्त्वमादिदेवः, पुरुषः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः ॥

सर्वप्रणन्तव्यत्वोपयोगाय हिरण्यगर्भपदेन व्याख्या। आदिकर्त्रे इति सविशेषणनिर्देशेन व्यवच्छेद्यभूतनूतनहिरण्यगर्भकर्तृसंभावनाभ्रमव्युदासाय आदिभूतायेति व्यस्योक्तम्। कर्तृशब्देन निमित्तत्वस्योक्तत्वात् आदिशब्द उपादानत्वपरः; स्वस्य कारणान्तरनिषेधार्थो वा। नमःशब्दयोगवत् नमनमात्रयोगेऽपि चतुर्थी विद्यत इति ज्ञापनाय नमस्कुर्युरित्युक्तम्। "पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते[2]नमस्यामः" (सां. कौ) इत्यादिवत् ॥ ३६ ॥

त्वमक्षरमिति (१८) प्रागप्युक्तत्वादत्र त्वमक्षरमिति तदतिरिक्तार्थपरत्वमुचितम्; तत्परमित्यस्य सामर्थ्याच्चात्र अक्षरसदसच्छब्दानामवरतत्त्वविषयत्वं न्याय्यम्; तत्र च भावाभावशब्दाभिलप्यविकारयोगितया सदसच्छब्दयोरचित्परत्वं निर्विकारतया अक्षरशब्दस्य जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्यभिप्रायेणाह न क्षरतीति। जीवस्वरूपस्य निर्विकारत्वे श्रुतिं दर्शयति न जायत इति। कार्यकारणयोस्सदसच्छब्देन व्यपदेशः, "असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत" (आ. ७) इत्यादिश्रुतिसिद्ध इत्यभिप्रायेण कार्यकारणभावकथनम्। एकस्मिन्नेव द्रव्ये सदसच्छब्दप्रयोगनिदानमाह नामरूपेति। अक्षरं सदसदिति निर्दिष्टोभयपरामर्शी तच्छब्दः। विशेषकाभावात् तिलतैलदारुवह्न्यादिवत् परस्परमिलिततदुभयापेक्षया परत्वं च मुक्तात्मनः प्रसिद्धमिति सदसत्तत्परं यदित्यनूद्यत इत्यभिप्रायेण मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम्। (३७) प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वम्, मुक्तात्मनस्तादधीन्यं च कारणत्वसाधकमित्याह अत इति। सर्वतत्त्वात्मकत्वादित्यर्थः। जगन्निवासशब्देन (शब्दे?) जगत् निवासो यस्येति विग्रहः। अतो निधानशब्देनात्र आधारत्वमेवानुक्तं विवक्षितमिति प्रदर्शनायाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति निधीयते त्वयीति। तेन त्वमक्षरमित्यादिसामानाधिकरण्यकारणं विश्वशरीरित्वं विवक्षितमित्याह विश्वस्य शरीर-

---

2 अत्र पतानत्यशुद्धः पाठः। "कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चाऽऽसुरये पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः" इति श्लोकः।

[1]वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८

जगति सर्वो वेदिता[1] वेद्यं च सर्वं त्वमेव । एवं सर्वात्मतयाऽवस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानम् ; प्राप्यस्थानमित्यर्थः । त्वया ततं विश्वमनन्तरूप । त्वयाऽऽत्मत्वेन विश्वं चिदचिन्मिश्रं जगत् ततं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

अतस्त्वमेव वाय्वादिशब्दवाच्य इत्याह—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणश्शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं (पितामहस्त्वं) [2]प्रपितामहश्च ।

सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव; पितामहादयश्च । सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्यगर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपिता

भूतस्येति । एतेन निधानशब्दस्यात्राव्यक्तपरत्वं कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ॥

वेत्तासीत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमात्रविधानेऽतिशयाभावात् कारणावस्थद्रव्यान्तर्यामित्वस्य चोक्तत्वात्, कार्यावस्थज्ञातृज्ञेयान्तर्यामित्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह जगति सर्वो वेदिता वेद्यं चेति । धामशब्दस्यानेकार्थस्यापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकर्षात् स एवार्थ उचितः । स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम् । अतः परत्वेन विशेषितप्राप्यत्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह प्राप्यस्थानमिति । यद्वा परमप्राप्यं भगवदसाधारणं स्थानं विवक्षितं स्यात् ; तेनापि पूर्ववत् सामानाधिकरण्यव्यपदेशः । आमनन्ति च तदप्राकृतं स्थानम्, "अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरंमदीयं सरः तदश्वत्थस्सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितम्" (छा. ८.५. ३) इति, तथा, "सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते" (तलव) (जैमि ब्रा 4. 344) इति । सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरसामानाधिकरण्ययोर्मध्यस्थेन त्वया ततमित्यादिना शरीरात्मभावं एव निबन्धनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह त्वयाऽऽत्मत्वेनेति ॥ ३८ ॥

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यस्सुपर्णो गरुत्मान्, एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" (ऋ. २. ३. २२. ४६), "तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः, तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः" (ना) इत्यादिश्रुत्युपबृंहणाभिप्रायेण 'त्वया ततं विश्वम्' इति निर्दिष्टं शरीरात्मभावं वायुर्यमोऽग्निः इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतुत्वेनाह अतस्त्वमेवेति । संबन्धिविशेषानुपादानात् प्रपितामहत्वं सर्वप्रतिसंबन्धिकमित्यभिप्रायेणाह सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेवेति । चशब्दः पितामहादिसमुच्चयार्थक इत्यभिप्रयन् आह पितामहादयश्चेति । सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिदभावेन तच्छरीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगात् अन्यथा तदाह सर्वासां प्रजानां पितर इत्यादिना । प्रजापतयः

---

1 लब्धा इत्यर्थ एव वेत्तेति प्रयोगौचित्यात् अत्र ज्ञातेत्यर्थलाभाय वेदितेति भाष्ये प्रयोगः ।

2 अत्र मध्ये त्वमिति निर्देशात् वाय्वादिसामानाधिकरण्यं व्यवधानेन, प्रपितामहसामानाधिकरण्यं साक्षादिति विभज्यते । भाष्ये पितामहादीति शब्दप्रयोगात् टीकातश्च प्रजापतिशब्दस्थाने पितामह इति मान्यूलिपिपाठः भाष्यादिसंमत इव । अन्यथा अर्थकथनमिति ध्येयम् ।

महः । पितामहादीनामात्मतया तत्तच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्यद्भुताकारं भगवन्तं दृष्ट्वा हर्षोत्फुल्लनयनोऽत्यन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति ॥

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
[1]अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

[अनन्तवीर्य] अ[परि]मितवीर्य, अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समाप्नोषि ; ततः सर्वोऽसि । यतस्त्वं सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमात्मतया समाप्नोषि, अतः सर्वस्य चिदचिद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात् सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः । 'त्वमक्षरं सदसत्' (३७), 'वायुर्यमोऽग्निः' (३९) इत्यादिसर्वसामानाधिकरण्यनिर्देशस्याऽऽत्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तम्, "त्वया ततं विश्वमनन्तरूप" (३८), "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति च ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे [2]सखेति ।
अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

तवानन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वस्रष्टृत्वादिको यो महिमा, तमिममजा-

---

दक्षादयः । चशब्दसमुचितपितामहत्वं तु तच्छरीरकतयेत्याह पितामहादीनामात्मतयेति ॥ ३८ ॥

नमो नमस्तेऽस्तु इत्यादिनोक्तनमने विश्वरूपप्रदर्शनप्रकटितपरत्वसौलभ्यानुभवजनितभयहर्षावेव हेतुरित्यभिप्रायेणाह अत्यद्भुताकारमिति ॥ ३९ ॥

अनन्तस्य वीर्यमिव वीर्यं यस्येत्यन्यथाप्रतिपत्तिवारणायाह अ[परि]मितवीर्येति ; अमितशब्दस्याप्रमितपरत्वे शास्त्रादिसिद्धिविरोधात् अपरिमितपराक्रमेत्युक्तम् । सर्वं समाप्नोषीत्यत्र आकाशादिवत् व्याप्तिव्युदासाय, 'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा' (य. आ. ३. ११. २१) इत्यादिश्रुत्युक्तात्मत्वपर्यवसितनियमनार्थव्याप्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रयन् आह सर्वमात्मतयेति । 'पुरुष एवेदं सर्वम्' (पु), 'आत्मैवेदं सर्वं' (छा. ७. २५. २), 'नारायण एवेदं सर्वम्' (ना. उ.) इत्यादिश्रुतिस्थसर्वशब्दसामानाधिकरण्योपबृंहणाय, 'सर्वत एव सर्व' इति पूर्वोक्तसर्वशब्दसामानाधिकरण्यं न बाधार्थम्, अपितु शरीरात्मभावनिबन्धनविशिष्टैक्यपरमित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह यतस्त्वमित्यादि । सकलवेदवेदान्ततदुपबृंहणेषु भगवद्वाचिशब्दानां सर्वचिदचिद्वस्तुवाचिसामान्यविशेषसकलशब्दसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभाव एव निबन्धनमिति एतत्प्रघट्टफलितमित्यभिप्रायेणाह त्वमक्षरं सदसदित्यादि ॥

इदंशब्दविशेषितमहिमशब्दः प्रकृतमहिमानुवादीत्यभिप्रयन् आह अनन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वे-

---

1 अनन्तवीर्यामितविक्रम इत्येकं पदं शांकरे । 2 हे सखे इति संबुद्धित्वाशर्षः श्लोके संधिः ।

ततः मया प्रमादात् मोहात्, प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्यः इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति त्वयि प्रसभं विनयापेतं यदुक्तम्, यच्च परिहासार्थं सर्वदैव सत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि, विहारशय्यासनभोजनेषु च सहकृतेषु एकान्ते वा समक्षं वा यत्[1] असत्कृतोऽसि ; तत् सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२

पिताऽसि [2]लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३

अप्रतिमप्रभाव ! त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि । अस्य लोकस्य गुरुश्चासि ; अतस्त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य गरीयान् [पूज्यः ?] पूज्यतमः । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः

त्यादि । प्रमादशब्दस्याज्ञानपरत्वे अजानतेत्यनेन पौनरुक्त्यात् सजातीयत्वभ्रमपरत्वमभिप्रेत्य प्रमादान्मोहादित्युक्तम् । सखेति बुद्धिहेतुत्वस्वारस्यात् प्रीतिवाचिनाऽपि प्रणयशब्देन तदौपयिकचिरपरिचयोपचारो युक्त इत्याशयेनाह प्रणयेन चिरपरिचयेनेति । 'सयुजा सखाया' (मु. ३. २. १) इति श्रुतिप्रतिपन्नसखित्वबुद्धेर्मोहादिजन्यत्वासंभवेन सखेति मत्वेत्येतत् लौकिकवयस्यत्वबुद्धिपरमित्याशयेनाह मम वयस्य इति मत्वेति । हे कृष्णेत्यादिकं प्रसभोक्त्याकारसमर्पकमित्याशयेनान्वयं दर्शयन् प्रकृतोचितविनयाभावपरत्वमाह हे कृष्णेत्यादि(दिना?)। यच्चेत्यत्र चशब्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्ध्यर्थं यदसत्कृतोऽसीत्यस्याऽऽवृत्त्या वाक्यभेदमङ्गीकृत्य अर्थमाह यच्च परिहासार्थमित्यादिना । तत एव तत्सर्वम् इति तस्य बहुत्वमुच्यते । परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्विषयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मध्यमपुरुषाक्षिप्तार्थमाह सर्वदैव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकशब्दफलितोक्तिः एकान्त इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

त्वया क्षामणे कृतेऽपि, क्षमेऽहमिति केन निश्चितम्, मदन्यः कश्चिदाश्रीयतामिति भगवदभिप्रायमुन्नीय तदुत्तरत्वेन हेतुफलभावेन प्रवृत्ते श्लोकद्वये प्रथमश्लोकस्थविशेषणानि अप्रतिमप्रभावत्वोपपादकानीत्यभिप्रायेण अप्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां संबन्धिसापेक्षत्वेन लोकशब्दस्य सर्वत्रान्वयमाह अस्य लोकस्य पिताऽसीत्यादिना । निरुपाधिकपितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वहेतुरित्यभिप्रायेणाह अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमनवच्छिन्न[त्व ?]मिति

---

1 भाष्ये यच्छब्दद्वयसद्भावेऽपि यत्समक्षमिति न पाठसंप्रदायः । अत एव चन्द्रिकायां यच्छब्दस्याप्यावृत्तिरेवोक्ता । शांकरे तत्समक्षमित्येव पठित्वा तदिदं क्रियाविशेषणमित्युक्तम् । असत्क्रियाविशेषणतया तदसत्कारविषयीकृतोऽसीत्येवमर्थाभिप्रायेणैव उत्तरार्धे भाष्ये वाक्यभेदाश्रयणमिव । असत्कारस्य पुनः कथन एव तच्छब्दस्वारस्यात् । यच्छब्दद्वयसत्त्वेऽपि तच्छब्दद्वयं नावश्यकम् । तदिदं यच्छब्दद्वयघटनेन भाष्ये ज्ञापितमेव । भाष्ये टीकायां वा तच्छब्दद्वयस्याध्याहारो न कृतः । तत्—समक्षादिन्यर्थोऽपि नापेक्षितः ; यच्चावहासार्थमिति वाक्यं विहारादिकालान्यकालविषयम् । तदनुक्तौ न्यूनता च स्यादिति पृथग्वाक्यकरणम् । 2 अप्रमेयेति शुकः । तादृशोऽहं कथं क्षमीकार्यः ; कथमहं क्षमे इत्यत्र पित्रादिसंबन्धं स्मारयति पितेति ।

कुतोऽन्यः—**लोकत्रयेऽपि त्वदन्यः** कारुण्यादिना **केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति। कुतोऽभ्यधिक?** ॥ ४३ ॥

तस्मात् प्रणम्य [1]प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्॥ ४४

यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता पूज्यतमो गुरुश्च कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकोऽसि, तस्मात् त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कायं, प्रसादये; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य, यथा च सख्युः, प्रणामपूर्वं प्रार्थितः पिता वा सखा वा प्रसीदति; तथा त्वं परमकारुणिकः

ज्ञापनाय प्रवृत्तं **न त्वत्समोऽस्तीति** वाक्यं व्याख्यास्यन् प्रयोजनातिशयसत्त्वात् **लोकत्रय**शब्दस्यात्रान्वयमाह **लोकत्रयेऽपि त्वदन्य** इति। अत्र **लोकत्रय**शब्देन कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तलोकत्रयं वा, लोक्यतेऽनेन प्रमाणान्तराप्राप्तार्थ इति व्युत्पत्त्या वेदत्रयं वा विवक्षितम्। साम्यस्य भेदघटितत्वात् **न त्वत्समोऽस्ती**त्यनेनैव अन्यस्मिन् भगवत्साम्यनिषेधलाभात् **अन्य**पदानर्थक्यमित्याशङ्कापरिहाराय, 'अन्यस्त्वत्समो नास्ति, त्वमेव तव समः' इत्यर्थलाभार्थं **त्वदन्यः** इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्वय उक्तः। तेन कार्यत्वकर्मवश्यत्वादिना भगवदन्यत्वेन प्रसिद्धानां विधिशिवादीनाम्, "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे" (यजु. ४. १. ८. ३१), "अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्" (यजु. ४. ६. २. ८), "यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासत् शिव एव केवलः" (श्वे. ४. १८) इत्यादिषु तत्तद्वाचिशब्दश्रवणेन कारणत्वादिना भगवत्साम्यापातप्रतीतावपि, "आकाशस्तल्लिङ्गात्" (ब्र. १. १. २३), "प्राणस्तथाऽनुगमात्" (२९), "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" (३१), "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" (१. २. २९) इत्यादिन्यायानुरोधेन, "एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" (सु. ७), "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" (महो. १. १) इत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वान्तरात्मत्वापहतपाप्मत्वादिविशिष्टभगवदसाधारणधर्मप्रतिपादकवाक्यस्थहिरण्यगर्भाजशिवादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवत्साम्यगन्धोऽपीति लभ्यते। **केनापि गुणेने**ति। किमुत सकलकल्याणगुणैः, जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भावः। अनेन साम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वपक्षा निरस्ता वेदितव्याः ॥ ४३ ॥

तस्मादिति। पूर्वश्लोकोक्तनिरुपाधिकपितृत्वपूज्यतमत्वगुरुत्वादिकं हेतुत्वेन परामृशतीत्यभिप्रायेणाह **यस्मात्त्वं सर्वस्य पिते**त्यादिना। **प्रणम्ये**ति प्रपदनमुच्यते। पूर्वोक्तपितृत्वादिपरामर्शिना **तस्मा**दित्यनेन अहमित्यनेन च आनुकूल्यसंकल्पाद्यङ्गानि सूचितानि। **प्रणिधाय काय**मित्यनेन 'यद्धि मनसा ध्यायति' (यजु. ६. १. ७. ३८.) इत्युक्तरीत्या करणत्रयानुवृत्तिः सूचिता। **प्रणम्य प्रसादये**। प्रसादार्थं प्रणमामीत्यर्थः। **प्रसादये, सोढु**मित्याभ्यामर्थसिद्धं वदन् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साधर्म्यमुपपादयति **यथा कृतापराधस्यापी**त्यादिना ॥ ४४ ॥

1 प्रणिधाय—प्रकर्षेण भूमौ निधाय।

[1]प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५

अदृष्टपूर्वम्-अत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि प्रीतोऽस्मि । **भयेन प्रव्यथितं च मे मनः । अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय ।** प्रसीद देवेश जगन्निवास— **मयि प्रसादं कुरु, देवानां ब्रह्मादीनामपीश, निखिलजगदाश्रयभूत ॥ ४५ ॥**

किरीटिनं [2]गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

तथैव=पूर्ववत् , किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि । **अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो** भव । सहस्रबाहो विश्वमूर्ते **इदानीं सहस्रबाहुत्वेन विश्वशरीरत्वेन दृश्य-**

विचित्रस्यापि [3][अ]दृष्टपूर्वस्यैवाश्चर्यविषयत्वदर्शनात् **अदृष्टपूर्व**मित्यनेन फलितमाह **अत्यद्भुत**मिति । 'भयेन च प्रव्यथितं मनो मे' इत्यनेनाक्षिप्तम् 'आख्याहि मे को भवानुग्ररूपः' इत्यत्रोक्तं विशेषणमाह **अत्युग्रं चे**ति । **भयेन चे**त्यत्र **च**शब्दस्य निष्प्रयोजनत्वादुक्तव्यथाहेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वमयुक्तमिति उक्तप्रीतिसमुच्चयार्थत्वमभिप्रेत्य व्यवहितान्वयमाह **प्रव्यथितं च मे मन** इति । पूर्वार्धोक्तस्य व्यथासहित-प्रीतिजनकत्वस्योत्तरार्धार्थहेतुत्वमभिप्रेत्याह **अत** इति । **त**च्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपरामर्शित्वेन तदभि-प्रेतमाकारमाह **सुप्रसन्न**मिति । अनेन केवलप्रीतिहेतुत्वं सूचितम् । प्रपन्नस्य रक्षणमवश्यं कार्यमित्यभि-प्रायेण **मे दर्शये**त्युक्तम् । **देव देवेशे**ति संबोधनद्वयेन 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्' (श्वे. ६. ७) इति श्रुत्यर्थोऽभिप्रेत इत्याशयेन **देवानां ब्रह्मादीनामपीशे**त्युक्तम् । दृश्यमान-रूपस्य 'तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' (१३) इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात् **जगन्निवासे**-त्यनेन तदुच्यत इत्यभिप्रयन् आह **जगदाश्रयभूते**ति ॥ ४५ ॥

तथैवेत्यस्य, पूर्वं जगदाश्रयमत्यद्भुतं रूपं द्रष्टुमैच्छम् , तथैव पूर्वरूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थभ्रमं व्युदस्यन् अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनमिति शङ्कां च अर्थात् परिहरन् अन्वयभेदेन तत् व्याचष्टे **तथैव पूर्ववत्किरीटिन**मिति। पूर्वदृष्टसजातीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः। **रूपेणे**त्यत्र तृतीयायाः करणार्थत्वासंभवात् **रूपेण युक्तो भवे**त्युक्तम् । सहस्रबाहूदरविश्वमूर्तिविशिष्टस्य चतुर्भुजरूपयुक्तत्वासंभवं कालभेदेन परिहरति **इदानी**मिति ॥ ४६ ॥

---

1 यथा वा प्रियः प्रियायाः अपराधं क्षमते, तथा सोढुमिति शांकरम् इवशब्दान्तराध्याहार-दोषात् प्रियाया इति पदच्छेदे प्रियायार्हसीति संध्ययोगाच्च क्लिष्टम् । प्रियाय मे इति । प्रियभूताय मह्यमिति था. मनीष्टसिद्धये इति वाऽर्थः । 2 अनेन सारथ्यदशायामपि शंखवत् गदाचक्रादेरपि धारणं ज्ञायते । 3 अदृष्टपूर्वस्यैवेति पाठान्तरम् । दृष्टेतिपाठे दृष्टपूर्वं यत् विचित्रम् तत्राप्याश्चर्य-त्वमस्तीति अदृष्टपूर्वत्वमद्भुतत्वे अतिशयापादकम् । अतः अत्यद्भुतमित्युक्तमित्यर्थः । अत्र विचित्रस्य दृष्टपूर्वस्यापीति पाठो युक्तः । दृष्टपूर्वस्य विचित्रस्याप्यदृष्टपूर्वस्यैवेति पाठः स्थितः स्यात् । अदृष्टपूर्वपदादेव हर्षहेतुभूतमद्भुतत्वमिव व्यथाहेतुरुग्रत्वमपि लभ्यमेव ।

मानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच—
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७

यन्मे तेजोमयं **तेजसां राशिः**, विश्वं **विश्वात्मभूतम्**, अनन्तम् **अन्तरहितम्; प्रदर्शनार्थमिदम्; आदिमध्यान्तरहितम्;** आद्यम् **मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यादिभूतम्, त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं [परं?] रूपम्—तदिदं प्रसन्नेन मया मद्भक्ताय ते दर्शितम्;** आत्मयोगात् **आत्मनस्सत्यसंकल्पत्वयोगात् ॥ ४७ ॥**

अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैः सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह—

तेजोमयमित्यत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वमभिप्रेत्याह **तेजसां राशि**रिति । **विश्वात्मभूत**मिति । विश्वव्यापकमित्यर्थः ; अचेतनस्य हि नाऽऽत्मत्वं संभवति । 'अनादिमध्यान्तम्' (१९) इति पूर्वमुक्तत्वात् **अनन्त**मित्येतदितरोपलक्षणमित्याह **प्रदर्शनार्थमिद**मिति । **आद्य**मित्यत्र प्रतिसंबन्धिविशेषानिर्देशात् **कृत्स्नस्याऽऽदिभूत**मित्युक्तम् । **त्वदन्येने**त्यनेनार्थसिद्धमाह **केनापी**ति । प्रसादस्य निर्हेतुकत्वे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् **तव(ते)** इत्यनेनाभिप्रेतं प्रसादहेतुमाह **मद्भक्ताय त** इति । **योग**शब्दस्य ध्यानपरत्वव्युदासाय व्याचष्टे **आत्मनस्सत्यसङ्कल्पत्वयोगा**दिति ॥ ४७ ॥

कथमेतद्रूपस्य मदन्येन केनाप्यदृष्टपूर्वत्वम्? येनकेनचिदुपायेनान्यैरपि दर्शनसंभवादित्यत्र एतदुपपादकत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति **अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तै**रित्यादिना । **एवंरूपः** इत्यस्याप्राकृतरूपविशिष्टपरत्वे [1]कृष्णावताररूपस्य सर्वैर्दृश्यमानत्वानुपपत्त्या मनुष्यादिविसजातीयत्वाप्राकृतत्वादिरूपपरत्वमभिप्रेत्याह **यथावदवस्थितोऽह**मिति । एकान्तभक्तिरहितानामवताररूपदर्शनं तु मनुष्यादिसजातीयत्वप्राकृतत्वादिरूपेणायथावस्थितदर्शनमेवेति भावः । **त्व**दित्येतत् पृथक्पदं भक्तिमत्परं चेत्यभिप्रयन् आह **मयि भक्तिमतस्त्वत्तोऽन्येने**ति । **अत्रान्य**पदेन अर्जुनान्यत्वविवक्षायां 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन' (५४) इत्युत्तरग्रन्थविरोधापत्त्या भक्तिमदन्यत्वमात्रं विवक्षितमित्याह **एकान्तभक्तिरहितेन केनापी**ति । **वेद**शब्दोऽर्थवत्तया श्रुतवेदपरः । तेन 'श्रोतव्यः' (बृ. ४. ४. ५) इत्युक्तश्रवणं लभ्यत इत्यध्ययनस्य पृथगुक्तत्वात् क्रियाशब्देन गोबलीवर्दनयात् यज्ञदानाध्ययनादिव्यतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्त इत्यभिप्रेत्य **वेदयज्ञादिभि**रित्युक्तम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ. ६. ४. २२) इति श्रुत्या वेदयज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वप्रतीतेः कथमयं निषेध इति शङ्कावारणाय **केवलै**रित्युक्तम् ॥ ४८

---

1 अप्राकृतरूपमिदं द्रष्टुमशक्यमित्युक्तौ कृष्णरूपस्यापि दृश्यमानत्वमनुपपन्नं स्यादिति भावः ।

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपश्शक्य[3] अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८

एवंरूपो यथावदवस्थितोऽहं मयि भक्तिमतस्त्वत्तोऽन्येन एकान्त [ऐकान्तिकात्यन्तिक]भक्तिरहितेन केनापि पुरुषेण वेदयज्ञादिभिः केवलैर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

ईदृशघोररूपदर्शनेन ते या व्यथा, यश्च विमूढभावो वर्तते, तदुभयं मा भूत्; त्वया अभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यं रूपं दर्शयामि, तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच—
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथो[1]क्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनस्सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

एवं पाण्डुतनयं भगवान् वसुदेवसूनुरुक्त्वा भूयः स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपं दर्शयामास; अपरिचित[स्व]रूपदर्शनेन भीतमेनं पुनरपि परिचितसौम्यवपुर्भूत्वा आश्वासयामास च, महात्मा सत्यसंकल्पः। अस्य सर्वेश्वरस्य परमपुरुषस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपकृतिमर्त्यस्य वसुदेवसूनोश्चतुर्भुजमेव स्वकीयं रूपम्; कंसात् भीतवसुदेवप्रार्थनेन आकंसवधात् भुजद्वयमुपसंहृतं पश्चादाविष्कृतं च। 'जातोऽसि देव देवेश शङ्खचक्रगदाधर। दिव्यं रूपमिदं देव

'दृष्ट्वा रूपं, 'मा ते व्यथा मा च विमूढभावः' इत्यत्र क्रियापदविशेषाश्रवणादेतद्रूपदर्शनेन[2] व्यथा ते न, न च विमूढभाव इति प्रतीतिस्स्यात्; भूदित्यध्याहारेऽपि एतद्रूपदर्शनस्य व्यथाद्यभावहेतुत्वप्रतीतिस्स्यात्; तद्वारणाय व्याचष्टे ईदृशघोररूपदर्शनेनेत्यादिना। तदेवेदं मे रूप पुनः पश्येत्युक्त्या भीत्यादिहेतुभूतमेवेदं पुनः पश्येत्यर्थभ्रमस्स्यात्। अतस्तच्छब्दमन्यथा व्याचष्टे अभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यं रूपमिति। वर्तमानार्थकेदंशब्देन रूपद्वयस्यैककालीनत्वभ्रमव्युदासाय वर्तमानसामीप्यपरं तदित्यभिप्रायेण दर्शयामीत्यध्याहृतम्। तथा च इदंशब्दः प्रदर्शयिष्यमाण(प्रदर्श्यमान)पर इति भावः ॥ ४९ ॥

सहजप्रीतिद्योतनायाह एवं पाण्डुतनयं वसुदेवसूनुरिति। स्वकमित्यत्र स्वपदं कृष्णावतारपरमित्यभिप्रेत्य स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपमित्युक्तम्। भीतमेनमित्यत्र इदानीं प्रदर्शितचतुर्भुजरूपदर्शनेन भीतत्वभ्रमव्युदासायाह अपरिचित[स्व]रूपदर्शनेनेति। कथमस्य इच्छामात्रेण नानारूपपरिग्रहादिकमित्यतस्तदुपपादकत्वेनोक्तं महात्मेत्येतत् प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे सत्यसंकल्प इति। अप्रतिहतसंकल्पत्वात् सर्वमुपपन्नमिति भावः। कृष्णस्य द्विभुजतया नन्दव्रजे अवस्थानाच्चतुर्भुजं रूपं कथमेतस्य

1 इतिशब्दसद्भावात् तथेतिपदं चार्थे। श्रीभगवानुवाचेति वचनक्रियारूपवाक्यार्थेन दर्शयामासेत्येतद्वाक्यार्थसमुच्चय इत्युक्तं भवति। 2 भूदिति क्रियापदस्याध्याहाराभावात् मा इत्यस्य नेत्यर्थस्वीकारे, न ते व्यथा नापि विमूढभाव इत्यर्थः स्यादिति भावः। 3 अयथासंधिरार्षः।

प्रसादेनोपसंहर ।...उपसंहर विश्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम्' (वि. ५. ३. १३) इति हि प्रार्थितम् । शिशुपालस्यापि द्विषतोऽनवरतभावनाविषयश्चतुर्भुजमेव वसुदेवसूनो रूपम्, "उदारपीवरचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्" (वि. ४. १५. १३) इति । अतः पार्थेनात्र तेनैव रूपेण चतुर्भुजेनेत्युच्यते ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानसंस्थितमतिसौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेतास्संवृत्तोऽस्मि; प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

मम इदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यत् दृष्टवानसि,[1] तत् सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम् । अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु दृष्टवन्तः ॥ कुत इत्यत्राह—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥

वेदैरध्यापनप्रवचनाध्ययनश्रवणजपविषयैः, यागदानहोमतपोभिश्च मद्भक्तिविरहितैः केवलैः यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुमशक्यः । अनन्यया तु भक्त्या तत्त्वतश्शास्त्रैर्ज्ञातुं तत्त्वत-

स्वकीयमित्यतः सप्रमाणं तदुपपादयति **अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादिना** । समाश्रयणीयत्वौपयिकपरत्वसौलभ्यव्यञ्जनाय **अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादि**विशेषणानि । **स्वकीयं रूपमिति** कृष्णावतारस्य सहजं रूपमित्यर्थः॥५०॥

मानुषं रूपमित्यस्य कर्मजन्यप्राकृतरूपपरत्वभ्रमव्युदासायेदंशब्दाभिप्रेतं वदन् तत् व्याचष्टे **अनवधिकातिशयसौन्दर्येत्यादिना** ॥ ५१ ॥

यच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन प्रसिद्धाकारान् आह **सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थित**मित्यादिना । **नित्य**मित्यस्य पदार्थैकदेशदर्शनान्वयस्यागतिकस्य आश्रयणमनुचितमिति [**कांक्षिण** इत्यत्रान्वयम् ?]अभिप्रेत्य आकाङ्क्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याशयेनाह **न तु दृष्टवन्त** इति ॥ ५२ ॥

उत्तरश्लोकस्यैतदुपपादकतया न पौनरुक्त्यमित्याशयेन तमवतारयति **कुत इत्यत्रा**हेति । वेदानां स्वरूपेण साधनत्वाप्रसक्त्या तन्निषेधोऽनुपपन्न इत्यतस्तदभिप्रेतमाह **वेदैरध्यापनप्रवचने**ति । दानेज्याकथनं होमस्याप्युपलक्षणमित्यभिप्रयन् आह **यागदानहोमतपोभिश्चे**ति । भक्तिद्वारा साधनत्वस्य, 'तमेतं वेदानुवचनेन' (बृ. ६. ४ २२) इत्यादिश्रुत्यवगतत्वात् **मद्भक्तिविरहितैरि**त्युक्तम् । **एवंविधशब्दो** मानुषत्वादिभ्रमानर्हत्वाप्राकृतत्वादिपर इत्याह **यथावदवस्थितोऽह**मिति । न केवलं

1 भाष्ये तच्छब्दप्रयोगः स्पष्टतायै । मूले अन्वयस्तु यत् मम रूपं दृष्टवानसि, इदं सुदुर्दर्शमिति ।

स्साक्षात्कर्तुं,[1] तत्त्वतः प्रवेष्टुं च शक्यः। तथा च श्रुतिः, "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" (क. २.२३) इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

साक्षात्कारमात्रे साधनत्वेन भक्तिरपेक्षिता; किंतु, 'शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम्' (भा. उ. ६८ ५) इत्यादिवत् शास्त्रतोऽर्थनिर्णये, साक्षात्कारानन्तरभाविन्यां प्राप्तावपीत्यभिप्रायेण **ज्ञातुं प्रवेष्टुम्** इत्युभयं पूर्वश्लोकाप्रसक्तमिह प्रसञ्जितम्। **तत्त्वत** इत्येतत् त्रिष्वप्यविशेषादपेक्षितत्वात्सर्वान्वितम्। **तत्त्वतः प्रवेशः** परिपूर्णप्राप्तिः, यथावस्थितसर्वाकारेणानुभव इत्यर्थः। तेन व्यूहविभवादिमात्र[2]प्राप्तिव्यवच्छेदः। स्मर्यन्ते च साक्षान्मुक्तेरर्वाञ्चः प्राप्तिपर्वभेदाः, "लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित् समीमपृच्छन्ति च केचिदन्ये। अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः" इति। "एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्" (गी. ६.४२) इत्यस्य व्याख्याने **यादवप्रकाशै**श्चोक्तम्, "इदमल्पीयसीं योगसिद्धिं गतस्य मृतस्य फलम्। यदि प्रथमां योगसिद्धिं गतो म्रियते, त्यजति वा योगम्, श्वेतद्वीपे

---

1 पूर्वश्लोके वेदादिभिर्द्रष्टुं न शक्य इत्युक्त्वा भक्त्येति श्लोकारम्भात् भक्त्या द्रष्टुं शक्य इत्यत्रैव नैर्भर्यात् भक्तेर्दर्शनसाधनत्वमेव, दर्शनमेव तु प्रवेशोपायः इति न मन्तव्यम्; अविधेयज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेऽपसिद्धान्तात्। तस्य दर्शनस्य विधेयत्वस्वीकारे 'द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्युभयोरेकीकरणेन दर्शनसमानाकारध्यानेत्यर्थवर्णनस्यानुचितत्वापत्तेः। उपासीत, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे इति सर्ववाक्यसामरस्येन दर्शनसमानाकारध्यानं विधेयमेव मोक्षोपायः। अस्य ज्ञातुमित्युक्तशास्त्रजन्यज्ञानात् पूर्वभागोगात् भक्त्येति पदं ज्ञात्वेत्यत्रान्वये प्रीतिविशेषमात्रपरम्। द्रष्टुमित्यत्रान्वयं परभक्तिपरम्, प्रवेष्टुमित्यत्रान्वये परमभक्तिपरम्। भक्तिशब्दः 'स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते' इति परिभाषणात् परभक्तिवाचक एव; अन्यत्र गौणः प्रयोगः प्रीतिविशेषत्वाभिनिवेशहेतुत्वरूपसामान्यधर्ममादाय, ब्रह्मशब्दवदिति कश्चित् पक्षः। महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिरित्यनुगतार्थसंभवे संकोचायोगात् सर्वापि मुख्या भक्तिः। भक्तियोगस्तु परभक्तिः, ततोऽप्युत्कर्षात् परमभक्तिरिति पक्षान्तरम्। द्वितीयपक्षानुकूलम् अत्र भक्त्येति पदम्, त्रितयान्वयात्। तत्र केवलप्रीत्याऽर्थग्रहणाभिनिवेशे शास्त्राद्वेदनम्। ततः कर्मयोगादि परम्परया भक्तियोगो विहितो निष्पाद्यते। ततस्तीव्रदिदृक्षा। ततः प्रसन्नभगवत्कारितः परिपूर्णस्य परिपूर्णकल्पस्य वा तस्य साक्षात्कारः। तत् परज्ञानम्। तज्जः प्रीत्यतिशयः परमभक्तिः। ततः शपथपूर्वकनिर्बन्धनपर्यन्तः प्राप्त्यभिनिवेशः। ततो भगवत्प्रसादः। ततो मोक्षः। अत्रैतदनुष्ठेया तु परभक्तिरेवेति सैवोपायतया विहिता; अन्यानि सर्वाणि फलपर्वाणि। तत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपायत्वमस्त्येव। यदि परमो धर्मः परमभक्तिः, अतिशयितैव परभक्तिः अन्तिमप्रत्ययरूपा 'यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति' इति विहितैवेत्युच्यते, तदाऽपि अविहिता प्रीतिः फलमेव। प्रीत्यतिशयाभिनिवेशातिशयगर्भा सैव परमभक्तिः। क्वचित्तु विशेषणमात्रे प्रयोगः। परभक्तेर्दर्शनसाधनत्वमपि न साक्षात्, किंतु दिदृक्षाद्वारैव। एकैक साध्यत्वात् दर्शनप्रवेशयोरुभयत्र चकारः। ज्ञातुमित्यत्र चकाराभावः तद्धेतुभक्तेर्विलक्षणत्वादिति। शिष्टमष्टादशे, 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्यत्र द्रष्टव्यम्। 2 श्रीपाञ्चरात्रे उपासनविशेषात् विभवमात्रस्य पश्चाद् व्यूहस्य च प्राप्तिरप्युक्ताऽस्ति।

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः। निर्वैरस्सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु.... **विश्वरूपसंदर्शनयोगो** नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदाराधनरूपाणीति यः करोति, स मत्कर्मकृत्। मत्परमः-**सर्वेषामारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य, स मत्परमः**। मद्भक्तः-**अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनस्तुतिध्यानार्चनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलभमानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति, स मद्भक्तः**। सङ्गवर्जितः **मदेकप्रियत्वेनेतरसङ्गमसहमानः**। निर्वैरस्सर्वभूतेषु-

---

जायते ; भगवत्सालोक्यं वा याति ; यदि ततोऽप्यधिकां योगसिद्धिं गतो म्रियते, विष्णुपार्षदो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकाम्, पार्षदेश्वरो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकाम्, द्वारपालो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकाम्, भगवतोऽङ्गसंवाहको भवति ; यदि ततोऽप्यधिकाम्, मन्त्रिस्थानीयः पृथगैश्वर्ययुक्तो भवति ; यदि पूर्णां योगसिद्धिं गतो म्रियते, भगवत्सायुज्यं गतो मुक्तः परमैश्वर्ययुक्तो भवति इति वैष्णवेषु योगशास्त्रेषु मर्यादा। तदेतत् सर्वमिह सूचितं भगवता, 'अथवा योगिनाम्' (गी. ६. ४२) इत्यादिना" इति। ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुत्वे भक्तेः पर्वभेदान्नान्योन्याश्रयणादिदोषः। पूर्वजन्मसुकृतमूलसात्त्विकजनसंवादादिजनितं यथावच्छ्रवणानुगुणं किञ्चिदानुकूल्यरूपं भक्तिमात्रं शास्त्रजन्यज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति। उत्कटदिदृक्षागर्भा तु परभक्तिः साक्षात्कारहेतुः ; साक्षात्कृते तु परिपूर्णानुभवाभिनिवेशलक्षणा परमभक्तिः प्रवेशहेतुरिति। **अत्र अनन्यये**ति पदं प्रागुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति भाव्यम्। अनन्यदेवताकयेत्येके। ऐक्यानुसन्धानविवक्षा तु प्रागेव दूषिता ; प्रत्यक्षादिविरुद्धा च। तदेतदखिलमभिप्रेत्य **संगृहीतम्**, "एकादशे स्वयाथात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम्। दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥" (गी. सं १५) इति। भक्तिप्रशंसापरत्वशङ्कामपाकरोति **तथा चे**ति। **नायमात्मा** इत्यादौ, "न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः" (यजु. ५. २. ७. ३५) इत्यादाविव केवलानां निषेधः। **यच्छब्दानूदितो** वरणीयताहेतुगुणविशेषो भक्तिरेवेति **अर्थस्वभावादुपबृंहण**बलाच्च सिद्धम्। अत्र **तनुशब्दस्य** विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च विग्रहादिकमर्थलब्धम् ॥५३॥५४

नाहं वेदैरित्यादेः, **वेदानुवचनेन** (बृ. ६. ४. २२) इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय भक्त्यङ्गभावेन वेदानुवचनादीनामुपयोगं वदन् **प्रवेष्टु**मित्युक्तं प्राप्तिहेतुं भक्त्यवस्थाविशेषं विविनक्ति **मत्कर्मकृ**दिति। **नाहं वेदै**रित्यादिनोक्तान्येव कर्माणि भगवति समर्पणात् **मत्कर्म**शब्देनोच्यन्ते, कीर्तनादीनि तु प्रागुक्तानि भक्त्यन्तर्गतत्वात् **मद्भक्त**शब्देऽनुप्रवेशमर्हन्तीत्यभिप्रायेणाह **वेदाध्ययने**ति। कर्मप्रसङ्गात् तत्साध्यतया बुद्धिस्थं फलमिह **मत्परम**शब्देनोच्यत इत्याह **सर्वेषा**मिति। लौकिकानामन्नपानादिस्थानेऽस्य कीर्तनादिकमित्यभिप्रायेणाह **आत्मधारणमलभमान** इति। भक्तेः काष्ठाप्राप्ति(स,दशायां यादृशी निस्सङ्गता, तां सहेतुकां दर्शयति **मदेकप्रियत्वेने**ति। तृषितस्यामृतधारायां तृणादिनिरोधवन्मन्यमानं सङ्गमेवैनं यथा स्वयं विरक्तो वर्जयति ; तथा स्वयं सङ्गे जातोद्वेग इत्यभिप्रायेण **इतरसङ्गम**-

मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावत्वात् स्वदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषपारतन्त्र्यत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात् तेषु निर्वैरः । **य एवंभूतः,** स मामेति **मां यथावदवस्थितं प्राप्नोति; निरस्ताविद्याद्यशेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः॥**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीः ।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामायार्जुनाय अनवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसंकल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम्; उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् । अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतात् आत्मो

सहमान इत्युक्तम् । तादृश्यां भक्तिकाष्ठायां न केवलं शास्त्रवश्यत्वेन निर्वैरता; अपितु कारणाभावात् कार्याभाव इत्याह **मत्संश्लेषे**ति । परमात्मनि रक्ततया तदितरविरक्तस्य सांसारिकक्षुद्रसुखदुःखयोरुपेक्षकत्वात् तन्निवर्तकेषु तत्प्रवर्तकेषु च नास्य वैरसंभवः । न च स्वापराधं जानतः परो द्वेषविषयः । न च कशादिवत्परतन्त्रतयाऽवगताय कश्चिदनुन्मत्तः कुप्येत् । आत्मन इव परेषामपि विश्वरूपभगवद्रूपत्वानुसन्धाने कथं वैरावकाश इति भावः । **एवंभूतः** एवंविधः । प्रवेष्टुमिति प्रागुक्तानुसन्धानेनाह **मां यथावदवस्थित**मिति । प्रवेशप्राप्त्यादिशब्दानामन्यार्थतां कुदृष्ट्यभिमतां निराकर्तुं परमनिःश्रेयसरूपायाः प्राप्तेस्स्वरूपं शोधयति **निरस्ते**ति । **निरस्त**त्वमपुनरङ्कुरविनष्टत्वम् । **अविद्या** अज्ञानान्यथाज्ञानतत्कारणकर्मादिरूपा । पूर्वावस्थायामपि कतिपयाविद्यादिनिवृत्तिरस्तीति तद्व्यवच्छेदायाशेषपदम् । सवासननिरासद्योतनाय **गन्ध**शब्दः । **मदेकानुभव** इति । "सर्वं ह पश्यः पश्यति" (छा. ७ २६. २) इत्युक्तं सर्वमपि सर्वशरीरोऽहमेव; तथा च श्रुत्यन्तरम्, "ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति" (मु. ३. २. ५) इति—इति भावः ॥ ५५ ॥

इति...श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

प्रसक्ताया भक्तेः श्रैष्ठ्यादिकमुच्यत इति द्वादशाध्यायार्थसङ्गतिं वक्तुं **पूर्वोक्त**मनुवदन् भक्तियोगप्रकरणे वैश्वरूप्यप्रदर्शनसङ्गतिमप्यर्थात् विविनक्ति **भक्तियोगनिष्ठाना**मिति । साक्षात्कृते हि पूर्णोपासने शक्यम्, उपास्यत्वफलत्वोपयुक्ताकारेण तत्प्रकाशनं च युक्तमिति भावः । प्रस्तुतसाक्षात्कारादिकारणप्रधानसङ्गतिस्थलमाह **उक्तं चे**ति । स्वप्रकाशनहेतुः कारुण्यादिकम् । तदैव कार्यसिद्ध्यर्थं सत्यसङ्कल्पत्वोक्तिः । उपायफलनिर्देशानन्तरं फलाविलम्बाद्युक्तिरिति सङ्गतिमाह **अनन्तर**मिति । एतेन, "भक्तेः श्रैष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश

पासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात् सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यम्, भगवदुपासनोपायश्च, तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता, तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते। भगवदुपासनस्य प्राप्यभूतोपास्यश्रैष्ठ्यात् श्रैष्ठ्यं तु, "योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥" (६. ४७) इत्यत्रोक्तम्।

[1]एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥ १॥

एवम्-"मत्कर्मकृत्" (११. ५५) इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण, सततयुक्ताः भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वानाः ये भक्ताः, त्वाम् सकलविभूतियुक्तमनवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते, ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपम् तदेव च अव्यक्तं चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तस्वरूपमुपासते; तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः—के

उच्यते" (१६) इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः। अतिप्रीतिरित्यादिना संगृहीतस्य द्वादशाध्यायान्तिमश्लोकार्थस्य भाष्ये चकारेण संग्रहः। उपक्रान्तोपसंहारमात्ररूपत्वात् तस्य पृथगनुक्तिः। अस्मिन्नध्याये योगवित्तमयुक्ततमादिशब्दैः प्रश्नोत्तरगतैस्तारतम्यमात्रमुच्यते; तच्चोपास्यप्रकर्षहेतुकफलतारतम्यनिबन्धनं किं न स्यादित्यत्राह भगवदुपासनस्येति। संप्रतिपन्नांशे पुनः प्रश्नो न युक्त इति भावः।

अव्यवहितवाक्यसङ्गतिव्यञ्जनार्थम् आसत्तिवशादौचित्याच्च एवंशब्दानूदितमाह मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तेन प्रकारेणेति। सततयुक्तशब्दोऽत्र सततयोगाशंसापर इत्यभिप्रायेणाह भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वाना इति। मत्परम इति हि पूर्वश्लोकोक्तम्। सुग्रहत्वानुगुणाकारसूचनार्थं सकलेत्यादिना त्वामिति निर्देशस्य प्राक् उपदेशदिव्यचक्षुर्भ्यां प्रतिपन्नविभूत्यादिवैशिष्ट्यपरत्वं दर्शितम्। यद्वा पर्युपासते इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतोक्तिरियम्। तदाह परिपूर्णमिति। अक्षरशब्दस्य प्रकृतावीश्वरे च प्रयोगादिह तद्व्यावृत्त्यर्थमाह प्रत्यगात्मस्वरूपमिति। अव्यक्तशब्दस्याक्षरशब्दसमभिव्याहृत[स्य?]ाचिद्विशेषपरत्वव्युदासायाह तदेव चाव्यक्तमिति। यच्छब्दत्रयाभावादुत्तरे च विशेषणविशेष्यव्यक्तेः अत्रोपास्यत्रयपरत्वमनुचितमिति भावः। "पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः। एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः" इति यमस्मृतिवचनेऽपि पुरुषोत्तमादर्वाचीन एवाव्यक्तशब्दः। अत्र योगवित्तम-

1 पूर्वषट्के जीवात्मसाक्षात्कारप्राप्त्यर्थो ज्ञानयोग उपदिष्टः। मध्यमषट्के एतावत् स्वविषयो भक्तियोगः स्वप्राप्त्यर्थः प्रपञ्चितः। अस्मदभिप्रेतमुभयोरङ्गाङ्गिभावं यथावज्ज्ञातवान् किमर्जुन इति विचार्य श्रीकृष्णः उपायपर्वक्रममनुक्तांशेन सह यथावदत्रोपदेक्ष्यति। एवं तदुपदेशप्रवर्तकस्तत्प्रश्नः प्रथममुपक्षिप्यते एवमिति। मुमुक्षुणा कर्मयोगो भक्तियोगश्चानुष्ठेयौ। तत्र तस्य पृथक्फलमिति च सिद्धम। तत्र प्रथमोपायसाध्यं प्रथमं फलं प्राप्तुं यथा विलम्बः तथा द्वितीयेऽपीति भयमपोहितुमेवं प्रश्नोत्तरे ऐश्वर्यं फलं कर्मसाध्यमसति प्रतिबन्धे शीघ्रमेव इष्टम्, उपायस्य सौकर्यात्। भक्तिनिष्पत्तिस्तु बहूनां जन्मनामन्ते। मध्यस्थं तु आत्मदर्शनं तावद्विलम्बं विना स्यादिति चार्जुनाभिसंधिः। अचित्तः सूक्ष्मं चित्स्वरूपम। सुसूक्ष्मं तु परमात्मस्वरूपम्। अतः शैघ्र्यमात्मदर्शने स्यादिति च। योगवित्तमा इति। शीघ्रनिष्पन्नयोगो विलम्बसंपन्नयोगात् पुरुषात् वरीयान्।

स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामिन इत्यर्थः ।, "भवामि नचिरात् पार्थ" (७) इति उत्तरत्र योगवित्तमत्वं शैघ्र्यविषयमिति हि व्यञ्जयिष्यते ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः **नित्ययोगं काङ्क्षमाणाः** ये मामुपासते-**प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः**—**ते** युक्ततमाः—**मां सुखेनाचिरात्** [1]**प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥**

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र [2]समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । [3]अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

ये तु अक्षरम् **प्रत्यगात्मस्वरूपम्,** अनिर्देश्यम् **देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यम्** [अव्यक्तम् ?] **त(अ)त एव चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तम्,** सर्वत्रगमचिन्त्यं च-सर्वत्र **देवादिदेहेषु वर्तमानमपि तद्विसजातीयतया तेनतेन रूपेण चिन्तयितुमनर्हम्, तत एव** कूटस्थम् **सर्व-**

शब्दाभिप्रेतमाधिक्यं दर्शयति **के स्वसाध्यमिति** । प्रश्नस्योपास्याधिक्यादिपरत्वं मा भूत् ; उक्तार्थपरत्वे किं प्रमाणमित्यत्राह **भवामीति** । प्रश्नान्यथानुपपत्त्यैव पारिशेष्यादयमर्थः सिद्धः, उत्तरवाक्ये तु स्पष्टः । 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्' (५) इति च अक्षरनिष्ठात् प्रकर्ष उच्यत इति भावः ॥ १ ॥

मय्यावेश्येत्यत्रोपासनान्यथानुपपत्तिलभ्यविषयीकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वात् अक्षरनिष्ठस्याप्युपायतया भगवति चित्तावेशसाम्यात् तद्व्यवच्छेदार्थमाह **प्राप्यविषय**मिति ॥ २ ॥

अक्षरनिष्ठस्यापकर्षमाह **ये त्वक्षर**मित्यादिश्लोकत्रयेण । सर्वप्रकारनिर्देशनिषेधस्य स्ववचनविरोधादिदुष्टत्वात् यथावस्थितस्वरूपे निषेध्यतया विवक्षिते निर्देशविशेषं सहेतुकमाह **देहादन्यतये**ति । यद्यपि देहादन्यस्मिन्नपि देहिनि देहद्वारा देवादिशब्दाः प्रवर्तन्ते, तथाऽपि विविच्य निर्देष्टव्ये प्रकृतिसंबन्धरहिते च अपवृक्तात्मस्वरूपे तावत् तादृशवृत्तिरपि न संभवतीत्यभिप्रायः । **तत (अत) एव**-देहादन्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्यन्तानभिव्यक्तत्वविवक्षायाम् **उपासत** इति स्ववाक्येनापि विरोध इत्यभिप्रायेणाह **चक्षुरादिकरणानभिव्यक्त**मिति । **सर्वत्रग**मित्यत्राणुत्वश्रुतिविरोधपरिहारायाह **देवादिदेहेष्वि**ति । यद्वा निषेध्यस्य चिन्त्यत्वस्य प्रसञ्जनार्थं **सर्वत्रग**मित्युक्तमित्याह **देवादिदेहेषु वर्तमानमपी**ति । **तेनतेन रूपेणे**ति आत्मचिन्ताविधिविरोधात् चिन्त्यत्वमात्रनिषेधो न शक्यत इति भावः । **तत एव कूटस्थ**मिति । तत्तद्विलक्षणत्वादित्यर्थः । अनेकेषां संतन्यमानानां पुरुषाणां साधारणो हि पूर्वः पुरुषः कूटस्थः ;

---

1 प्रारब्धावसाने हि फलम् । कथमचिरादित्युच्यत इति चेन्न, उपायनिष्पत्तिविलम्बे तात्पर्यात् ।
2 षष्ठाध्यायोक्तः सर्वात्मसाम्यपर्वक्रमः सर्व इहाभिसंहितः । 3 फलविलम्बः उपायनिष्पत्तिविलम्बप्रयुक्त इति स्पष्टमाह अव्यक्ता हीति । अनेन जीवात्मदर्शनापेक्षया परमात्मभजनसुखं शीघ्रलभ्यमिति ज्ञापितम् ।

साधारणम्— तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारासंबद्धमित्यर्थः—**अपरिणामित्वेन स्वासाधारणाकाराच्च चलति न च्यवत** इत्यचलम्, **तत एव ध्रुवम्**, **नित्यम्**। सन्नियम्येन्द्रियग्रामम् **चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारेभ्यस्सम्यङ्नियम्य,** सर्वत्र समबुद्धयः सर्वत्र **देवादिविषमाकारेषु देहेष्ववस्थितेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धयः, तत एव** सर्वभूतहिते रताः **सर्वभूताहितरतित्वान्निवृत्ताः। सर्वभूताहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तम्। य एवमक्षरमुपासते,** तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव-**मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः।**

अत्र तु साधारण्यमात्रं लक्ष्यत इत्याह-**सर्वसाधारण**मिति। एतेन कूटशब्दनिर्दिष्टमायाध्यक्षत्वं वा राशिवस्थितत्वं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरित्यागादिभिर्निरस्ताः। अतः कूट इव निश्चलं-वृद्धिक्षयादिरहितमित्यप्यत्र मन्दम्।—नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमसिद्धम्; कालभेदेन सर्वजातीयशरीरपरिग्रहेऽपि सर्वव्यक्तिपरिग्रहो नास्ति; अतः कथं सर्वसाधारणत्वमित्यत आह **देवादी**ति। न ह्यसाधारणाः देवत्वादय आत्मनि अव्यधानेन संबध्यन्त इति भावः। उत्क्रान्त्यादिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपन्नत्वादत्राचलशब्दविवक्षितमाह **अपरिणामित्वेने**ति। अनित्यत्वं हि परिणामेन व्याप्तम्; ततश्च व्यापकाभावात् व्याप्याभावो विवक्षित इत्यपुनरुक्तिरित्याह **तत एव ध्रुव**मिति। **उपासत** इत्यनेनैव मनोनियमनस्य सिद्धत्वात् तदुपयुक्तबाह्येन्द्रियव्यापारनियमनपरतया व्याचष्टे **चक्षुरादिक**मिति। **सम्यङ्नियम्ये**ति, "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहः" (वि. ध. १०४. ३) इत्यादिकमभिप्रेत्योक्तम्। "शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः" (गी. ५. १८) इत्यादिकमभिप्रेत्य **आत्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धय** इत्युक्तम्। **तत एव** समबुद्धित्वादेव। **य एवमक्षरमुपासते**-अक्षरशब्दवाच्यं प्रत्यगात्मानं प्राप्यतया निश्चित्य [1]परमात्मानं तत्प्रापकतयोपासने। **तेऽपी**ति। मद्व्यतिरिक्तप्राप्यान्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः। **मां प्राप्नुवन्त्येव....वेत्यर्थ** इति। "विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता" (वि. ६. ७. ६१)

---

1 परमात्मानं तत्प्रापकतयेति। ननु किमर्थमेवमुदक्षरं व्याख्यानम्, अक्षरं प्रत्यगात्मानमुपासत इत्येव मूलस्वरसार्थत्वादिति चेत्—द्वितीयश्लोकचन्द्रिकायाम्, "अक्षरनिष्ठस्याप्युपायतया भगवति चित्तनिवेशसाम्यात्" इत्युक्तमेवात्रानुसंधाप्यते। अयं भावः—यो ह्यक्षरोपासने प्रवृत्तो निरीश्वरवादिवत् भगवन्तं प्रस्मरति, तस्य, "कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थान्" इत्युक्तं मिथ्याचारत्वमिति युक्तम्, यस्तु तत्र प्रवृत्तोऽपि, "मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः" इति रीत्या आत्मयोगशेषतया भगवद्ध्याननिरतः, तस्य भक्तियोगनिष्ठस्येव फलशैघ्र्यमेव युक्तमिति अर्जुनाशयः। भगवदाशयस्तु—प्रत्यगात्मानं प्राप्तुं यद्यपि मामप्युपासते तदुपायतया, अथापि देहात्मभ्रमवासनानैरन्तर्यात् अनादिकालप्रवृत्तात् देहाद्विवेकलाभे विलम्बः। न ह्येवं जीवेश्वरैक्यवासना वरीवर्ति। अतस्तत्र शैघ्र्यमिति। सर्वमिदं येचापीति मूले चापिशब्द ज्ञापितमिति व्यंक्तुमेवमुक्तिः। अव्यक्तमक्षरमपीति अपिशब्दः निकृष्टोपासनप्रयुक्तविरोधदर्शकः। येचेति चकारः परमात्मोपासनसमुच्चायकः। अक्षरमपि चोपासत इत्येवान्वयः। अक्षरं जीवं परमात्मानञ्च प्राप्यतया प्रापकतया चोपासत इति विवक्षितोऽर्थः। नात्र पञ्चाग्निविद्याविवक्षा। पूर्वषट्कोक्तज्ञानयोगविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। वक्ष्यते चैकादशेऽपि श्लोके॥

"मम साधर्म्यमागताः" (१४. २) इति हि वक्ष्यते । श्रूयते च, "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु. ३. १. ३) इति । तथा अक्षरशब्दनिर्दिष्टात् कूटस्थादन्यत्वं परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते, "कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" (१५. १६) इति । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु. १. १. ५) इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, भूतयोनित्वादेः । **तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः** । अव्यक्ता हि गतिः अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः देहवद्भिः देहात्माभिमानयुक्तैः दुःखेनावाप्यते । देहवन्तो हि देहमेव आत्मानं मन्यन्ते (मन्वते) ॥ ३–५ ॥

भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि नचिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७

ये तु लौकिकानि देहयात्राशेषभूतानि, देहधारणार्थानि च अशनादीनि कर्माणि, वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि **सर्वाणि** सकारणानि सोद्देश्यानि अध्यात्मचेतसा **मयि संन्यस्य, मत्पराः** मदेकप्राप्याः, **अनन्येनैव योगेन** अनन्यप्रयोजनेन योगेन **मां ध्यायन्त उपासते**

इत्युक्तप्रकारेण, "अविभागेन दृष्टत्वात्" (ब्रां ४. ४. ४) इत्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतं मुक्तस्वरूपं मत्समानाकारं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इत्यर्थः । [1]प्रमेयशरीरं साधीयः, यदि प्रमाणमुपलभामहे इत्याशङ्क्य सोपबृंहणश्रुतिमुदाहरति **परमं साम्यमुपैतीति** । ननु "अथ परा, यया, तदक्षरमधिगम्यते" (मु. १. १. ५), "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" (ब्र. १. ३. ९) इत्यादिषु परब्रह्मासाधारणतया प्रयुज्यमानमक्षरपदं कथं जीवात्मवाचकम् ? उच्यते ; "अमृताक्षरं हरः" (श्वे १. ९), "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" (गी. १५. १६) इत्यादिषूक्तत्वादित्याह **तथाऽक्षरशब्दनिर्दिष्टादित्यादिना** । [**अव्यक्तासक्त चेतसाम् ?-**] "पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयश्शान्तबुद्धयः॥" (य. स्मृ) इत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तजीवात्मासक्तचेतसां **क्लेशस्त्वधिकतरः** ; मय्यावेशितचेतस्त्वाभावात् । **अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः** सर्वेन्द्रियोपरतिरूपा । ननु **देहवत्त्वं** सनकादीनामपि संभवतीत्याशङ्क्य **देहात्माभिमानयुक्तै**रित्युक्तम् ॥ ३–५ ॥

ये तु सर्वाणीति । **देहयात्राशेषभूतानि** कृष्यादीनि । **सकारणानि** संध्यावन्दनसहितानि । **सोद्देश्यानि** स्वर्गाद्युद्देशेन चोदितानि । **अध्यात्मचेतसा**–**आत्मनि** परमात्मनि यच्चेतः, तत् **अध्यात्मचेतः**; तेन चेतसा । **मत्पराः**:–अहं **परः** परमप्राप्यं येषां ते मत्परा इति हृदि निधाय **मदेकप्राप्या** इत्युक्तम् । **अनन्यप्रयोजनेने**ति उपलक्षणं भगवद्ध्यानं 'सततं कीर्तयन्तः' (९. १४) इत्याद्युक्ता-

---

1 जीवस्य तत्समानाकारत्वे प्रामाणिके सति हि मामित्यस्य तथाऽर्थवर्णनं स्यादिति अवतारिकार्थः । मां प्राप्नुवन्त्येवेति ; मत्प्राप्तमुक्तसदृशाकारभाज इत्यर्थः ; परवरत्वदर्शितं सादृश्यं जीवात्मानुभववरत्मा ग्येत्यर्थवर्णने मामित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः ।

ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्यसमानि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः । तेषां मत्प्राप्तिविरोधितया मृत्युभूतात् संसाराख्यात् सागरादहमचिरेणैव कालेन समुद्धर्ता भवामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

मय्येव[1] मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८

अतोऽतिशयितपुरुषार्थत्वात् सुलभत्वादचिरलभ्यत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व **मयि मनस्समाधानं कुरु** । मयि बुद्धिं निवेशय- **अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु** । अत ऊर्ध्वं **मय्येव** निवसिष्यसि । **अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ।**

अथ[2] चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ॥ ९

नाम् । भगवत्प्राप्त्युपाये प्रयोजनत्वधीर्भगवति तद्बुद्धेर्वृद्धि(विधि)रिति भावः । **स्वयमेवेति** । न तु फलापेक्षयेत्यर्थः । **मृत्युभूतात् संसाराख्या**दिति निषादस्थपतिन्यायात् समानाधिकरणसमास उचितः ; हेयत्वार्थं च विशेषणमत्रोपयुक्तमिति भावः । **मत्प्राप्तिविरोधितयेति** मृत्युत्वोपचारनिमित्तम् । सत्यां हि भगवत्प्राप्तौ अमृतत्वम् ॥ **नेत्यस्य** व्यस्ततया क्रियान्वयभ्रमव्युदासाय **अचिरेणैव कालेन समुद्धर्ते**त्यन्वय उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थं **मय्येवे**त्यादिना श्रोतर्यर्जुने निवेशयतीति सङ्गतिप्रदर्शनायाह **अत** इति । प्रागुक्तमत्रयं च समुच्चित्य हेतुत्रयमुक्तम् **अतिशयितपुरुषार्थत्वा**दित्यादिना । समाध्युपक्रमपरत्वव्यक्त्यर्थं **मयि मनस्समाधानं कुर्वि**त्युक्तम् । उपायभूतमनस्समाधानेन पुनरुक्तिपरिहाराय बुद्धिशब्दार्थम् , प्राप्यभूतं तद्विषयविशेषं चाह **अहमेवेति** । **अत ऊर्ध्व**मित्युपदेशकालानन्तर्यपरत्वव्युदासायाह **अध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तर**मिति । अव्यवधानविषयेण **अत ऊर्ध्व**मित्यनेन अवधारणं फलितमिति वा, तत्र **एव**कारस्यान्वयमभिप्रेत्य वा **अनन्तरमेवे**त्युक्तम् । **मयि निवसिष्यसि** । [3]निवत्स्यसीति यावत् । अत्राधारत्वमात्रं सर्वदाऽस्ति, तद्बुद्धिश्च श्रवणत एव जातेति न तत्परत्वमत्रोचितम् ; अतो मनोनिवेशनानन्तरमेव मुक्तवद्वर्तिष्यसीत्यर्थः । यद्वा दृष्टादृष्टसर्वप्रकाररक्षके मयि, आचार्ये शिष्यवत् , पितरि पुत्रवत् अवस्थित इति निर्भयो भवेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात् सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यमुक्तम् । तस्मिन् मय्यध्यवसायं कुरुष्वेति चार्जुनं प्रत्यनुशिष्टम् । अथ शब्दादिविषयवासनाकृष्टचेतसोऽत्यन्तादृष्टपूर्वे त्वयि कथं स्थिरं चित्तसमाधानं शक्यमित्यर्जुनाशयमुन्नीय तदुपायमुपदिशति **अथ चित्त**मिति । कदाचिदप्यशक्यत्वे अनुपदे-

---

1 भक्त्यङ्गभूतेऽप्यक्षरयोगे फलविलम्बात् कैवल्यार्थाक्षरोपासने विलम्बस्य कैमुतिकत्वात् तत्फलं मोद्दिश, मत्प्राप्त्यर्थमक्षरोपासनपूर्वकमदुपासनमेव कुर्वित्यर्थः । अर्थात् पञ्चाग्निविद्यानुष्ठानमपि मा कुर्वित्यप्युक्तं भवति । 2 मय्येव मन आधत्स्वेति श्रुत्वा सहसैव भक्तियोगे अकृतकर्मयोगादिरेवायं मा प्रवर्तिष्ट, मा वा शंकिष्टेति अधस्तनपर्वाणि वक्तुमारभते अथेत्यादिना ।

3 शब्दसाधुत्वाय निवत्स्यसीत्युक्तम् । एवकारेण, अक्षरोपासकः तत्फले कैवल्य एव न निवत्स्यति, तस्यानित्यत्वात् । मदुपासकस्तु मय्येव निवत्स्यति नित्यमित्यपि ज्ञाप्यते ।

अथ सहसैव मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन मामाप्तुमिच्छ **स्वाभाविकानवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दवात्सल्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यशौर्य-वीर्यपराक्रमसार्वज्ञ्यसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वेश्वरत्वसकलकारणत्वाद्यसंख्येयगुणसागरे निखिलहेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ ॥ ९ ॥**

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि [1]मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०

अथैवंविधस्मृत्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव । **मदीयानि कर्माण्यालय-**

श्यत्वमेव, तदुपायोपदेशश्च व्यर्थस्यादित्यत्राह **सहसैवेति** । **स्थिरमिति** क्रियाविशेषणम् । मनसश्चलस्वभावत्वान्न तद्विशेषणत्वमुचितम् । **अथेति** प्रश्नार्थः ; यद्यर्थविश्रान्तो वा । **तत इति** । साक्षाच्चित्तसमाधानाशक्तत्वादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि **अथततश्शब्दयोरर्थो** ग्राह्यः । किंविषयोऽभ्यासः, कथं च तस्यापि शक्यत्वम्, कथं वा तेन त्वत्प्राप्तिरित्यत्राह **स्वाभाविकेति** । इतरपरिहारहेतुभूतगुणवति तु विशेषेण सज्जन्त इत्यभिप्रायेण [2]गुणगणग्रहणम् । अयमेवाभिप्रायः **मद्गुणानुसन्धानकृतेत्यत्र** (१२.भा) व्यक्तो भविष्यति । तत्तद्गुणानां प्रत्येकं चित्ताकर्षकत्वप्रकारो यथासंभवमनुसन्धेयः । सकलकारणत्ववचनं पितृत्वेन प्रीत्यर्थमाश्चर्यत्वार्थं च । गुणवत्यपि यत्किंचिद्दोषदर्शनेऽपि मात्रया विरज्येरन्निति तत्परिहाराय **निखिलहेयप्रत्यनीकत्वोक्तिः** । हिरण्यादिवत् विपरीताभ्यासपरिहाराय **निरतिशयप्रेमगर्भेत्युक्तम्** । आलम्बने पुनःपुनस्स्थापनम**भ्यासः** ; स एव **योगः** । अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तनिरोधश्च **योगानुशासने,** अस्मिन्नपि शास्त्रे पूर्वमेवोक्तः । अभ्यासमात्रस्याव्यवधानेन प्राप्तिहेतुत्वव्युदासाय **स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वेत्युक्तम्**[3] ॥ ९ ॥

चिराभ्यस्तेषु प्रत्यक्षेषु शीघ्रलभ्येषु भोग्येषु प्रसक्तस्य मनसो दुर्निग्रहत्वात् गुणवति विशुद्धेऽपि त्वय्यभ्यासो न शक्यः ; कर्मस्वेव हि तेषुतेषु वासना ; ततः कर्मस्वेव मनः प्रवर्ततेत्यर्जुनाभिप्रायमुन्नीय शीलितसजातीयमभ्यासोपायमुपदिशति **अभ्यासेऽपीति** । **अथशब्दः** (९) अत्रानुषक्तः । **एवंविधत्वं** निरतिशयप्रेमगर्भत्वम् । **सर्वकर्म**(११)ति परस्तात् यज्ञादिकर्मणां पर्वान्तरत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्, अत्र च **मत्कर्मेति** विशेषतो निर्देशाच्च भगवदसाधारणं भक्त्यन्तरङ्गं **सततं कीर्तयन्तो मामित्यादिभिः** (९. १४) प्राक्प्रपञ्चितमितिहास[4]पुराणभगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धं कर्मात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेण **आलयनिर्माणे**त्यादिक-

---

1 **मद्याजी मां नमस्कुरु इत्यत्र प्रधानभूतभक्त्यन्तर्गतं भगवत्पूजनादिरूपभजनं कथितम् । अत्र तदुपायकोटिगतं कर्म कथ्यते ।**

2 **चलस्वभावत्वान्मन एकत्र न तिष्ठेदिति चेत्, मा भूत् । अनन्तेषु गुणेषु परिभ्रमतु । न तत्स्वभावभंगः; नापि नः कापि हानिरिति नानागुणनिर्देशः ।**

3 **उपरि मद्योगमाश्रित इति प्रयोगः तावत्पर्यन्तोक्तस्य भक्तियोगं प्रति द्वारत्वं दर्शयति ।**

4 **श्रीभागवते श्रीकृष्णेन उद्धवं प्रति (11.27) प्रतिमाद्याराधनं प्रपञ्चितम् ।**

निर्माणोद्यानकरण-प्रदीपारोपण-मार्जनाभ्युक्षणोपलेपन-पुष्पाहरण-पूजाप्रवर्तन-नामसंकीर्तन-प्रदक्षिण-स्तुति-नमस्कारादीनि; तानि अत्यर्थप्रियत्वेनाऽऽचर। अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि अचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः। [1]सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११

अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि—मद्गुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्ति(मद्)योगाङ्कुररूपमेतत् मत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु। मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यताबुद्धिर्हि प्रक्षीणाशेषपापस्यैव जायते। यतात्मवान् यतमनस्कः। ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा

मुक्तम्। **परम**शब्दाभिप्रेतमाह **तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचरे**ति। **मामिच्छाप्तु**मिति पूर्वश्लोकोक्ता प्राप्तिरेवात्रापि **सिद्धिशब्देन** विवक्षितेति तत्स्थानप्राप्त्या प्रतीयते। तत्र पूर्वप्रक्रियया परम्परयैवास्यापि कर्मणः साधकत्वमिति **अपिशब्देन** द्योत्यत इति ज्ञापनायाह **अभ्यासयोगपूर्विका**मिति। तत्तत्कर्मणामतिपवित्रत्वात् प्रतिकर्म तच्चिन्तनाच्च तत्स्मृत्यभ्यासोऽचिरात् सिध्यतीत्यर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण **अचिरादि**त्युक्तम् ॥

स्वार्थेष्वेव कर्मसु निबद्धचित्तस्य कथं त्वदर्थेषु कर्मस्वत्यर्थप्रियत्वेन प्रवृत्तिः संभवेदित्यत्र तदुपायपरम्पराकाष्ठाभूतं कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति **अथैतदि**ति। **मद्योगमाश्रितः** इत्यस्याक्षरयोगविषयेणोत्तरार्धेन अन्वयव्युदासाय पूर्वार्धान्वयमाह **अथ मद्योग**मिति। तस्याशक्यत्वज्ञापनायाह **मद्गुणे**ति। भक्तियोगावस्थाविशेषेषु अतःपूर्वा अवस्था नास्तीति व्यञ्जनाय **भक्तियोगाङ्कुररूप**मित्युक्तम्। **मद्योग**मित्यनेन जीवात्मयोगव्यवच्छेदः। ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्मण्यसमर्थश्चेत्, जीवात्मयोगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्मयोगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः। तदेतदभिप्रेत्याह **ततोऽक्षरे**ति। अक्षरयोगस्याप्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदासाय **परभक्तिजनन**मित्युक्तम्। सप्रकाराक्षरयोगप्रत्यभिज्ञापनार्थं, मध्यमषट्कोदिताक्षरयोगव्यवच्छेदार्थं च **पूर्वषट्कोदित**मित्युक्तम्। सर्वकर्मफलत्यागस्य अव्यवधानेन भक्तियोगजनकत्वव्युदासाय **तदुपायतये**त्युक्तम्। कर्मयोगपूर्वकात्मसाक्षात्कारस्य भक्त्युत्पत्त्युपयोगित्वप्रकारं प्रकरणान्तरोक्तं दर्शयति **मत्प्रियत्वेने**ति। **मय्येव मन आधत्स्वे**ति पूर्वं परमात्मनि मनस्समाधानं विहितम्; तदशक्तं प्रत्युपदिश्यमानाक्षरयोगाङ्कुररूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वषट्कप्रपञ्चितैर्हेतुभिः मनोनियमनशक्यत्वं **यतात्मवा**नित्युक्तमित्यभिप्रायेण [2]**यतमनस्क** इत्युक्तम्। कर्मयोगस्यानन्तरश्लोकेऽभिधास्यमानक्रमेण परम्परया

---

1 एतदप्यशक्तोऽसीति वदता तदव्यवहितमेवाधस्तनं पर्व वक्तव्यम्। एवमप्यनेकपर्वसद्भावादविस्तरायान्तिमं पर्वैव निर्दिशति सर्वेति। आन्तरालिकानि पर्वाण्यन्यानि भंग्यन्तरेणानन्तरश्लोकेनापि ज्ञाप्यन्त इति ततोऽप्यस्यान्तिमत्वं सुग्रहम्। 2 यतात्मवान्-आत्मनि निबद्धमनस्कः। मद्योगमिति प्रागुक्तप्रत्यनीकतया। अनेन आत्मयोगरूपज्ञानयोगमाश्रित्येत्यर्थलाभ इत्यप्यभिमतम्।

सिद्धेनाऽऽत्मध्यानेन निवृत्ताविद्यादिसर्वतिरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते। तथा च वक्ष्यते, "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" (१८. ४६) इत्यारभ्य, "विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते। ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" (५४) इति ॥

भक्तियोगजनकत्वप्रकारमाह **ततोऽनभिसंहितेति**। **फलत्यागं कुर्विति** साध्यांशत्यागवचनेन तत्पूर्वक-साधनानुष्ठानं विवक्षितमिति ज्ञापनाय **अनभिसंहितफलेने**त्यादिकमुक्तम्। अनन्तराभिधास्यमानमन श्शान्तिद्वारा आत्मध्यानसिद्धिः। **अविद्या** संसारकारणं कर्म; 'अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्युपक्रम्य, 'यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता' (वि. ६. ७. ६१) इति वचनात्। **आदिशब्देन** 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या' (वि. ६. ७. ११) इत्याद्युक्तसंग्रहः। यद्वाऽत्र **अविद्या** देहात्मभ्रमादिः; **आदिशब्देन** कर्मवास-नादिसंग्रहः। परभक्तिजनकत्वसिद्ध्यर्थमुक्तं **मच्छेषतैकस्वरूप** इति। यथा बाल्ये बालक्रीडाप्रसङ्गेन नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्तस्य मार्गाद्भ्रष्टस्य व्याधगृहीतस्य पक्कणे वर्तमानस्य राजकुमारस्य, आप्तोपदेशात् स्वात्मन स्तथात्वं मत्वा विमृशतः, स्वात्मनि राजसाम्यमङ्गभत्यङ्गादिषु पश्यतः तस्मिन् पितृत्वप्रीतिर्निरतिशया जायते; एवमस्यापि यथोपदेशं भगवच्छेषभूते स्वात्मनि तत्साम्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्ध्यर्थं न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायेण **मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यत** इत्युक्तम्। एतेनाध्यायारम्भे, 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' (१) इत्युक्ताक्षरयोगोऽप्यक्षरसाक्षात्कारद्वारा परभक्तिमुत्पाद्य परमात्मप्राप्तौ विश्राम्य तीति सिद्धम्। स एव ह्यत्रापि प्रथमषट्कोक्तोऽक्षरयोगः प्रस्पष्टमुच्यते। [1]ननु यदशक्तं प्रति यदुप पदिश्यते, तत् तत्तुल्यफलमशक्ताधिकारं दृष्टम्; यथा अवगाहनाशक्तस्य स्नानान्तराणि। उच्यते चान्यत्र क्रियायोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वम्, "मोक्षकारणमव्यक्तमचिन्त्यमपरिग्रहम्। तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते" (वि. ध. . ५४) इति। तथाऽत्रापि किं न स्यादिति शङ्कायां कर्मयोगस्य भक्तियोगसाधनत्वम् अष्टादशाध्याये वक्ष्यमाणं दर्शयति **तथा चेति**। [2]अन्यत्र चाप्ययं क्रमः स्फुटः, "तत्र चित्तं समावेष्टुं न शक्नोति भवान् यदि। तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम्। तत्राप्य-सामर्थ्यवतः क्रियायोगो महात्मनः। ब्रह्मणा यः समाख्यातः तत्परस्सततं भव। करोषि यानि कर्माणि देवदेवे जगत्पतौ। समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि। प्रधानं कारणं योगो विमुक्तेर्दितिजेश्वर। क्रियायोगश्च योगस्य परमं तस्य साधनम् ॥" (वि. ध. ८१ २९) इति। "मद्भक्तिं लभते पराम्" (१८. ५४) इति वक्ष्यमाणफलस्य कर्मयोगहेतुकत्वं प्रकरणसिद्धमिति ज्ञापनाय **स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः इत्यारभ्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥**

---

1 मद्योगमाश्रित्य मत्कर्म कुर्वित्युक्त्वा तदशक्तं प्रति तत्परित्यागवचनात् भक्तियोगानपेक्षं मोक्षसाधनत्वमेवाभिमतमस्तीति शंकते नन्विति।

2 अन्यत्र—तत्रैव विष्णुधर्मे प्रदेशान्तरे। प्रपन्नकर्तृकः क्रियायोगः फलभूतः। अप्रपन्नकर्तृकक्रियायोगस्तु यावज्जीवं कृतो जन्मान्तरे भक्तियोगं साधयिष्यतीति भावः।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२

अत्यर्थप्रीतिविरहितात् कर्कशरूपात् स्मृत्यभ्यासात् अक्षरयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्यज्ञानमेव आत्महितत्वे विशिष्यते । आत्मापरोक्ष्यज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात् तदुपायभूतात्मध्यानमेवाऽऽत्महितत्वे विशिष्यते । तद्ध्यानादप्यनिष्पन्नरूपात् तदुपायभूतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते । अनभिसंहितफलादनुष्ठितात् कर्मणोऽनन्तरमेव निरस्तपापतया मनसश्शान्तिर्भविष्यति ; शान्ते मनसि आत्मध्यानं संपत्स्यते; [आत्म] ध्यानाच्च तदापरोक्ष्यम् ; तदापरोक्ष्यात् परा भक्तिः-इति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्याऽऽत्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्यापि अशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तये अन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथाव्यवहितोपायानधिकारनिमित्तखेदनिवृत्त्यर्थं रजनीकरबिम्बलिप्सोद्यतहस्त-स्तनन्धयवत् अशक्ये प्रवृत्तिपरिहारार्थं च व्यवहितानेवोपायान् यथाधिकारं सौकर्यातिशयेन प्रशंसन् उक्तमुपपादयति **श्रेयो हीति** । यथावस्थितवेषेणाभ्यासात् तदुपायस्य श्रेयस्त्वं वक्तुमयुक्तम्, वैपरीत्यात् । अतोऽनधिकारिणा क्रियमाणो भगवदभ्यासः परिपक्वफलरसलोलुपवटुकरमृदितशलाटुवत् विरस एव स्यादिति तदपेक्षया यथावस्थितसरसाभ्यासहेतोः श्रेयस्त्वमुचितमेव भवेदित्यभिप्रायेण **अत्यर्थप्रीतिविरहितादि**त्युक्तम् । तत एव च पित्तोपहतपयःपानवत् अक्षीणपापस्य दुष्करतामाह **कर्कशरूपादि**ति । अत्र परमात्माभ्यासोपायत्वेन विहितं ज्ञानं जीवात्मविषयमेव युक्तम् ; तच्च ध्यानसाध्यत्वेन विवक्षितत्वादपरोक्षाकारमित्यभिप्रायेण **अक्षरयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्यज्ञान**मित्युक्तम् । **श्रेयः** इत्यस्य **विशिष्यत** इत्यस्य च समानार्थत्वज्ञापनाय **हितत्वे विशिष्यत** इत्युक्तम् । व्यवहितोपायस्यापि सौकर्यातिशयलक्षणमत्र हितत्वम् ; न तु मुख्यत्वादिरूपम् । **अनिष्पन्नरूपा**दित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः । कर्मणो रजस्तमोमूलरागद्वेषादिनिवृत्तिरूपशान्तिजनकत्वेऽवान्तरव्यापारमाह **निरस्तपापतये**ति । ननु **त्यागाच्छान्ति**रित्यत्रापि पूर्ववत् श्रेयस्त्वविधानमेवोचितम्, अन्यथा रीतिभङ्गप्रसङ्गात् । ध्यानस्य कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य कर्मसाध्यत्वनिर्देशायोगात् । शान्तिव्यवहितस्य च कथं वैशिष्ट्यम् ? इत्यत्राह **शान्ते मनसी**ति । अयमभिप्रायः-**अनन्तर**मिति निर्देशेनैव रीतिस्त्यक्तेति प्रतीयते ; ततश्च यदनन्तरं यद् दृश्यते, तस्य तत्कार्यत्वमेव व्यक्तम् । ध्यानं प्रति शान्तेर्हेतुतया ध्यानस्य कर्मसाध्यत्वात् तद्वैशिष्ट्याभिप्रायानुरूपमेव चेदम् इति । अत्र 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इति हेतुकार्यभावनिर्देशः उपलक्षणतया ध्यानादिष्वप्यभिमत इति ज्ञापनाय **ध्यानाच्चे**त्यादिकमुक्तम् । ननु 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्यत्र स्वारस्येन अभ्यासप्रभृत्युत्तरोत्तरमन्तरङ्गत्वाकारेण प्रकृष्टं ज्ञानादिकमिति किं नाङ्गीक्रियत इत्यत्र पिण्डितार्थं वदन् व्यवहितनिष्ठाश्रैष्ठ्यं निगमयति **इति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्ये**ति । अयमभिप्रायः—'अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि' (९) इति ह्युपक्रान्तम् ; 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' (११) इत्यनेन च भक्तियोगाङ्कुरेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागो विहितः ; स चात्र **ध्यानात्कर्मफलत्यागः**

अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणान् आह—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
सन्तुष्टस्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्--**विद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा--मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितान्येतानि भूतानि द्विषन्त्यपकुर्वन्ति चेत्यनुसन्दधानः, तेषु द्विषत्सु अपकुर्वत्सु च सर्वभूतेषु मैत्रीं मतिं कुर्वन्** मैत्रः, **तेष्वेव दुःखितेषु करुणां कुर्वन्** करुणः, निर्ममः **देहेन्द्रियेषु**

इति प्रत्यभिज्ञायते ; ततश्चाभ्यासापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमध्यगतयोरपि ज्ञानध्यानयोरभ्यासात्पूर्वभावित्वेन कर्मणः परत्वेन च प्रतीयमानयोस्तत्तदशक्ताधिकारिविशेषविषयत्वं सिद्धम् इति ॥ १२ ॥

एवं "भक्तेश्श्रैष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता" (गी. सं. १६) इत्येतावदुक्तम् ; "तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते" इत्युक्तमुभयमवशिष्टम् ; तत्रापि 'ये तु धर्म्यामृतम्' इत्यध्यायान्तिमश्लोकेनातिप्रीतिरुच्यते; ततः पूर्वैः **अद्वेष्टे**त्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैरात्मनिष्ठाप्रकारा उच्यन्त इत्याह **अनभिसंहिते**ति । **तत्प्रकाराः** इत्यनेन इतिकर्तव्यताविशेषरूपाः प्रकारा विवक्षिता इति ज्ञापनायोक्तम् **उपादेयान् गुणाना**हेति । ननु कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाहेति कथं संगच्छते ? एषु हि श्लोकेषु 'मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तस्स मे प्रियः' (१४), 'सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः' (१६), 'शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः' (१७), 'अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः' (१९) इति भक्तिनिष्ठ एव प्रियत्वेन पुनःपुनरुच्यते । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' (७. १७) इति सप्तमोक्त एव ज्ञानी प्रियशब्देन प्रत्यभिज्ञायते ; तत्समानाधिकरणानां च अद्वेष्टेत्यादीनां तदुपायभक्त्यङ्गपरत्वं युक्तमिति ॥ अत्रोच्यते। 'ध्यानात् कर्मफलत्यागः' (१२) इति कर्मप्रसङ्गानन्तरमेव पठितानां तदङ्गत्वं प्रतीयते । अङ्गभूतानां चैषामुपकारः **त्यागाच्छान्तिरनन्तर**मित्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगाङ्गतया चैते प्रतिपादिताः । या तु स्ववाक्ये **मद्भक्त** इत्यादिभिः प्रतीता भक्तिः, सा कर्मयोगान्तर्भूतभक्तिरेवेति तत्रतत्र श्लोके व्याख्यास्यति । न हि भक्तिगन्धरहितौ कर्मज्ञानयोगौ ; यथोक्तम्, "त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसंगमः" (गी. सं. २४) इति । साक्षाद्भक्तिनिष्ठास्तु, **येतु** (२०) इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्र हि **तु**शब्देन, '**मत्परमा** भक्ताः' इति **मत्परम**शब्दविशेषणेन, '**अतीव** मे प्रियाः' इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च भक्तान्तरप्रतिपत्तिर्दृढतरा जायते । ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण निर्दिष्टास्त्ववर्चीना एव भक्ता इति संग्रहविस्तरकृतोराशयः ॥ प्रसक्तप्रतिषेधाय **सर्वभूताना**मिति सविशेषणनिर्देशाभिप्रेतमाह **विद्विषतामपकुर्वतामपी**ति । विशेषणे तात्पर्यमिति ज्ञापनाय **सर्वेषा**मिति व्यासः । **विद्विषता**मिति मानसः, **अपकुर्वता**मिति वाचिकः कायिकश्च व्यापारः। न केवलं तेष्वद्वेषमात्रम्, अपितु मैत्री चेत्याह **मैत्र** इति । मैत्रीहेतुं दर्शयति **मदपराधे**ति। अयमेवाद्वेषस्यापि हेतुः। **मैत्रीं मतिं कुर्व**न्निति सामान्यविषये तद्धिताभिप्रेतविशेषोक्तिः। **मैत्री** हितैषिणीमित्यर्थः। करुणाया निरुपाधिकत्वायाह **तेष्वेव दुःखितेष्वि**ति। **करुणां कुर्व**न्निति **करुण**शब्दनिर्व-

तत्संबन्धिषु च निर्ममः, निरहङ्कारः **देहात्माभिमानरहितः, तत एव** समदुःखसुखः **सुखदुः-खागमयोः साङ्कल्पिकयोः हर्षोद्वेगरहितः,** क्षमी **स्पर्शप्रभवयोरवर्जनीययोरपि तयोर्विकार-रहितः,** संतुष्टः **यदृच्छोपनतेन येनकेनापि देहधारणद्रव्येण संतुष्टः,** सततं योगी **सततं प्रकृतिवियुक्तात्मानुसन्धानपरः,** यतात्मा **नियमितमनोवृत्तिः,** दृढनिश्चयः **अध्यात्मशास्त्रोदि-तेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः,** मय्यर्पितमनोबुद्धिः **भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते, आराधितश्च मम आत्मापरोक्ष्यं साधयिष्यतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः,** य **एवंभूतो**

चनम् । नामधातोः क्विबन्तात् (णिजन्तात्) पचादित्वादच्प्रत्ययः, अर्शआदित्वाद्वा मत्वर्थीयः । एवं मैत्रशब्दे । द्विषत्स्वपकुर्वत्स्वेवेति च **एवकाराभिप्रायः । निरहङ्कारत्वं निर्ममत्वे** हेतुः । ममकारप्रसङ्ग-स्थले हि निर्ममत्वं विधेयमित्यभिप्रायेणाह **देहेन्द्रियेषु तत्संबन्धिषु चे**ति । अनात्मनि आत्मबुद्धिरत्र निषेध्योऽहंकार इत्यभिप्रायेणाह **देहात्माभिमानरहित** इति । एतेन "निर्गताहंप्रत्ययः" इति पर-व्याख्या दूषिता, अहमर्थस्यैवात्मत्वसमर्थनात् । **तत एवे**ति । निर्ममत्वनिरहंकारत्वाभ्यामित्यर्थः । **क्षमी**ति नापकर्तृषु क्षमा विवक्षिता, अद्वेष्टेत्यादिना गतार्थत्वात् । ततश्च 'तांस्तितिक्षस्व' (२. १४) इति प्रागु-क्तावर्जनीयसांस्पर्शिकद्वन्द्वतितिक्षा स्मार्यते । तत्पौनरुक्त्यपरिहाराय **समदुःखसुखः** इत्येतत् आभिमानिक-विषयम् । तथा सति निर्ममत्वनिरहंकारत्वानन्तरोक्तिश्च संगच्छत इत्यभिप्रायेण **सांकल्पिकयो**रित्युक्तम् । अहङ्कारममकारप्रयुक्तयोरित्यर्थः । 'संतुष्टो येनकेनचित्' (१९) इति वक्ष्यमाणत्वात्, 'यदृच्छालाभ-संतुष्टः' (४. १२) इति प्रागुक्तत्वाच्च स एव संतोषोऽत्राप्यादरार्थं संग्रहेणोक्त इत्यभिप्रायेणाह **यदृच्छोपनतेन येनकेनापी**ति । अन्यत्रापि ह्युच्यते, "येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदा-शितः । यत्रक्वचनशायी स्यात् (च) तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥" (भा. मो. २५१. १२) इति । शास्त्रीयेष्वयत्नोपनतेषु प्रभूताल्प–सरसविरसादिवैषम्यं नानुसन्धेयमिति भावः । यथोक्तमजगरेण, "न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ॥" (भा मो १७९. २४) इति । **सतत**मिति योगकालोपकारकवासनास्थैर्यार्थम् । **योग**शब्दश्चात्र योगदर्शनानुग्राहक-प्राचीनानुसन्धानपरः, साक्षाद्योगस्य सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह **सततं प्रकृतिवियुक्ते**ति । सततमात्मचिन्तनवत् अनात्मचिन्तननिवृत्तिरपि योगान्तरङ्गमिति **यतात्म**शब्देनोच्यत इत्याह **निय-मितमनोवृत्ति**रिति । अन्येषां यत्र संदेहप्रसङ्गः, तत्र ह्यस्य निश्चयो वाच्यः; स चात्रानुष्ठानोप-कारक एव ग्राह्यः; तदाह **अध्यात्मशास्त्रे**ति । **मयी**त्यनेन, "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" (९. २४) इत्युक्तमाराध्यत्वं फलप्रदत्वं चात्र कर्मयोगनिष्ठस्य मनोबुद्ध्यर्पणेऽपेक्षितमित्यभि-प्रायेणाह **भगवानि**ति । भगवच्छब्देन सकलफलप्रदत्वौपयिकोभयलिङ्गत्वोक्तिः । **वासुदेव**शब्देन सर्वकर्माराध्यत्वौपयिकसर्वदेवतान्तर्यामित्वोक्तिः । वक्तृरूपविवक्षा वा । आराध्यत्वेन चिन्तनमत्र **मन-सोऽर्पणम्** । फलप्रदत्वाध्यवसायो **बुद्ध्यर्पणम्** । यद्वा द्वयोरपि चिन्ताध्यवसायौ भाव्यौ । मनसाऽ-ध्यवसायो वा **मनोबुद्धिः** । उद्देश्यांशं निष्कर्षयति **य एवंभूतो मद्भक्त** इति । अशक्तस्य शक्य-

मद्भक्तः-एवं [1]**कर्मयोगेन मां भजमानो यः, स मे प्रियः** ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ५

यस्मात् **कर्मनिष्ठात् पुरुषान्निमित्तभूतात् लोको** नोद्विजते-**यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चिदपि न करोतीत्यर्थः** । लोकाच्च **निमित्तभूतात् यो** नोद्विजते-**यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति ; सर्वाविरोधित्वनिश्चयात । अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रति अमर्षेण, कञ्चन प्रति भयेन, कञ्चन प्रति उद्वेगेन मुक्तः ; एवंभूतो यः, सोऽपि मम प्रियः** ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ६

अनपेक्षः **आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः**, शुचिः **शास्त्रविहितद्रव्यवर्धितकायः**,

---

निष्ठाप्रतिपादनप्रकरणत्वात् साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठात व्यवच्छिन्दन् श्लोकद्वयस्य पिण्डितार्थमाह **एवं कर्मयोगेने**ति । उद्देश्यविशेषणेष्वपि तात्पर्यं मीमांसकैरेवाङ्गीकृतम्, [1]यत्र धर्मिविशेषणप्रयोगस्य गत्यन्तरं नोपलब्धमि[ती ?]ति भावः । **प्रियः** प्रीतिविषयः, प्रीतोऽहं तदभिलषितं ददामीति भावः ॥१३॥१४॥

अथ निर्ममत्वादिफलभूतं लोकोद्वेगकरकर्मत्यागरूपं गुणं विदधत् तत्फलयोगं च दर्शयति **यस्मा**दिति श्लोकेन । **य**च्छब्दावृत्तिमात्रेणाधिकार्यन्तरत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् **यस्मात्कर्मनिष्ठा**दित्युक्तम् । लोकगताया उद्वेगनिवृत्तेः कर्मनिष्ठं प्रति विधातुमशक्यत्वादुद्वेगकारणभूतकर्मनिवृत्तिर्विधेयत्वेन विवक्षितेति दर्शयति **यो लोकोद्वेगकर**मिति । अपकाररूपत्वाभावेऽप्यश्लीलभाषणादिमात्रेणापि हि लोकोद्वेगो जायत इत्यभिप्रायेण **किञ्चिदपी**त्युक्तम् । एतेन **अद्वेष्टे**त्यादिना पूर्वोक्तात्, **समश्शत्रौ** च (१८) इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च वैषम्यं सिद्धम् । **लोकान्नोद्विजते च यः** इत्यत्रापि हेत्वभावे तात्पर्यम् ; अन्यथा पूर्वोत्तरपौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ; अस्मिन्नपि श्लोके, 'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः' इत्युद्वेगाभावस्य विहितत्वात्, 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यनेन भिन्नरीतित्वप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रायेणाह **यमुद्दिश्ये**ति । लोकगतोद्वेगकरकर्मनिवृत्तिरपि नास्य विधेयेति विधेयं दर्शयितुं लोकस्य तथाविधकर्माकरणे हेतुमाह **सर्वे**ति । यथा सर्वाविरोधित्वेन कर्मनिष्ठं लोको निश्चिनुयात्, तथाऽसौ कर्मनिष्ठो वर्ततेत्युक्तं भवति । 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' (१७) इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षादेर्विषयभेदेन निवर्तकभेदेन च वैषम्यज्ञापनायाह **अत एव कंचन प्रती**ति । **अत एवे**ति उपकारापकारादिहेतुभेदाभावादित्यर्थः । **कंचन प्रत्युद्वेगेने**ति भयादेः पृथगुक्तत्वात् भयकार्यभूतं कर्म वा जुगुप्सा वाऽत्रोद्वेगः । **यस्मान्नोद्विजते** इत्यादिवाक्यत्रयार्थसङ्कलनेनाह **य एवंभूत** इति । पूर्वश्लोकोक्तमैत्रत्वकरुणत्वादिगुणगणाभावेऽपि लोकोद्वेगकरकर्मनिवृत्तिमात्रेणापि प्रीतो भवामीति **स**र्वेत्यादिनोच्यत इत्याह **सोऽपी**ति ॥ १५ ॥

आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्रजागरूकत्वं तद्व्यतिरिक्तेष्वत्यन्तनिरीहत्वं चाह **अनपेक्ष** इति

---

1 "यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्यत्रोभयत्वं विवक्षितम । (पू. मी.) अद्वेष्ट्रादिरूपस्सन् यो मद्भक्तः इति अद्वेषादिविशिष्टभक्तत्वं प्रियत्वप्रयोजकम् । एवमुत्तरत्रापि ।

दक्षः-**शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः**, **अन्यत्रो**दासीनः, गतव्यथः **शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्तौ अवर्जनीय-शीतोष्णपरुषस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः**, सर्वारम्भपरित्यागी **शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भ-परित्यागी, य एवंभूतो मद्भक्तः, स मे प्रियः** ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥

यो न हृष्यति-**यत् मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातम्, तत् प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति; यच्चाप्रियम्, तत् प्राप्य न द्वेष्टि; यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्त-क्षयादिकम्, तत् प्राप्य न शोचति; तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति;** शुभाशुभपरित्यागी **पापवत् पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादुभयपरित्यागी । य एवंभूतो भक्तिमान्**, स **मे प्रियः** ॥

श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्यं विशेषे नियमयति **आत्मव्यतिरिक्त** इति । अन्येषु संकोचकाभावात् **कृत्स्न** इत्युक्तम् । फलभूतस्य शुचित्वस्य स्वरूपेण विधातुमशक्यत्वात् तद्धेतौ तात्पर्यमित्याह **शास्त्रविहिते**ति । अन्यविषयसामर्थ्यस्यानुपयुक्तत्वात् तदुपयुक्तानुष्ठानसामर्थ्यं दक्षशब्देनाभिधीयत इत्याह **शास्त्रीये**ति । विरोधपरिहाराय औदासीन्यं विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह **अन्यत्रोदासीन** इति । अविहिताप्रतिषिद्धेष्वित्यर्थः । अपक्षपातित्वमिहौदासीन्यं वदन्तः **समश्शत्रौ** चेत्यादिवक्ष्यमाणपौनरुक्त्यान्निरस्ताः । निषिध्यमानव्यथाप्रसङ्गं दर्शयति **शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ता**विति । विहितयोगारम्भादिव्यवच्छेदायाह **शास्त्रीयव्यतिरिक्ते**ति । साभिसंधिकपरित्यागस्यात्र विवक्षितत्वात् माध्यस्थ्यरूपौदासीन्याद्भेदः । यद्वा निष्प्रयत्नतारूपोदासीनत्वफलं सर्वकर्मारम्भपरित्यागः । **कर्मात्र** वाक्कायव्यापारः । स एवारभ्यमाणत्वा**दारम्भः** । तस्योपादानं वा । एतदखिलमपि मद्भक्तिविशिष्ट-तयैव प्रियत्वकारणमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षितमित्याह **य एवंभूतो मद्भक्त** इति ॥ १६ ॥

अथ दैवादागतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकहर्षाद्यभावः अनागतेषु निषिद्धव्यतिरिक्तेष्वपि वाञ्छा-रहितत्वं तत्कारणत्यागश्चोच्यते **यो न हृष्यती**ति श्लोकेन । **हर्षामर्षे**ति पूर्वं पुरुषविशेषनिमित्तं हर्षादिकं निषिद्धम्; इह त्वर्थलाभादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेण **यन्मनुष्याणा**मिति । **य**च्छब्दव्याख्यान-रूपेण **कर्मयोगी**त्यनेन हर्षाभावहेतुः सूचितः । आत्मव्यतिरिक्तनिस्स्पृहो ह्ययमिति भावः । अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्युक्ताद्विशेषज्ञापनायाह **यच्चाप्रियं तत्प्राप्ये**ति । हेत्वनागमने हर्षद्वेषशोकादेरभावस्य सर्वजनसाधारणत्वात् विकारहेतौ सति निर्विकारत्वं ह्यस्य विधेयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्तन्निमित्तकथनम् । "मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते" (भा. शा. १७. १९) इतिवत् । प्राप्ते काङ्क्षणीयत्वा-भावात् **अप्राप्त**मित्युक्तम् । **तथाविधम्**-यद्विनाशे शोकः स्यात्, तथाभूतमित्यर्थः । एतेन शोकादिनिवृत्तौ हेतुः सूचितः । यथोक्तं भगवता **पराशरेण**, "यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः" (वि. १. १७. ६६) इति । **शुभाशुभ**शब्दयोर्मङ्गलतदितरमात्र-विषयतया प्रयोगेऽपि मङ्गलत्वाद्याकारताऽपि पुण्याद्याकाररूपत्वेनैवेति तन्निषेधे तात्पर्यम् । तत्र पापस्य दूरनिरस्तत्वात् दृष्टान्तार्थं तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह **पापवत्पुण्यस्यापी**ति । स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्य

समश्शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९

'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' (१३) इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम्; अत्र तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते। आत्मनि स्थिरमतित्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः; तत एव मानावमानादिष्वपि समः; य एवंभूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

विधिविषयस्यापि तत्साधनत्ववेषेण त्याज्यत्वे हेतुमाह **बन्धहेतुत्वाविशेषादि**ति । एतेन स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्यापि मुमुक्ष्वपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रवेद्यमनिष्टसाधनं हि पापम् । श्रुतिश्च 'न सुकृतं न दुष्कृतम्' इत्युक्त्वा, 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' (छा. ८.१) इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्मतामाह ॥

समश्शत्रौ चेत्यादिना श्लोकद्वयेन बहुविधं सहेतुकं साम्यमुच्यते; तत्र पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरति **अद्वेष्टे**ति । सन्निहितस्वरूपमानावमानादिद्वन्द्वान्तरसहपाठवशादत्र शत्रुमित्रयोरपि सन्निहितयोर्विवक्षा। सन्निधिर्हि विकारमतिशयेन जनयति । **ततोऽप्यतिरिक्त** इति । दूरस्थासन्नसाधारणात् अद्वेषमात्रादतिरिक्त इत्यर्थः । क्वचिदपि सङ्गवर्जितत्वात् शीतोष्णादिषु समत्वम् । निन्दास्तुत्योः फलभूतामर्षानुरागादिरहितत्वान्निष्फलत्ववेषेण तुल्यत्वम् । **मौनी**ति नात्र मननं विवक्षितम्, **स्थिरमति**रित्यनेनैव सिद्धत्वात् । मुनिर्मननशीलः, तस्य भावो मौनमित्यप्रसिद्धार्थता च स्यात् । नापि समस्तशब्दानुच्चारणम्; तस्यात्यन्तापेक्षाऽभावात्; सङ्कीर्तनादिविधेश्च । न च कालविशेषादिनियतमौनव्रतम्; तस्योपयुक्तत्वेऽपि पूर्वोत्तरसंगत्यभावात् । निन्दन्तं हि निन्दन्ति लौकिकाः, स्तुवन्तं च स्तुवन्ति; ततः प्रसक्तनिन्दास्तोत्रप्रतिक्षेपपरत्वमेवोचितम्। **संतुष्टो येनकेनचि**दिति मौनित्वे हेत्वन्तरपरम्; अन्यथा, 'संतुष्टस्सततं योगी' इति पूर्वोक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। यदृच्छयाऽऽगतैर्यत्किञ्चिद्द्रव्यैरसंतुष्टो हि सापेक्षतया स्तुतिपूर्वं कञ्चन याचते, अदातारं च द्विष्यात् यद्वा (द्वेषाद्वा ?) अन्यस्तुतितात्पर्येण वा निन्दन्ति (ति ?) ॥ स्थिरमतित्वस्य प्रकरणविशेषितं विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य तस्य साक्षात्परंपरया वा पूर्वोक्तसमस्तहेतुत्वं च दर्शयति **आत्मनी**ति । निकेतननिषेधस्य क्षेत्रादिनिषेधोपलक्षणतया **आदि**शब्दः। अत्र **सम** [1]इति द्वौ परिव्राड्विषयाविति **यादवप्रकाशोक्त**स्य न लिङ्गं पश्यामः । शत्रुमित्रसाम्यादिगुणानां मुमुक्षौ गृहस्थेऽप्यवश्यम्भावात् । अनिकेतत्वस्य च, "नचापि रम्यावसथप्रियस्य" (आप. स्मृ. १०. ६. भा.) इत्यादिन्यायेन निस्सङ्गतयाऽपि निर्वाहात्, गृहस्थादिषु निकेतसद्भावनिषेधस्यानुपकारकत्वात्, तत्सद्भावस्य क्वचित् योगाद्युपकारकत्वसंभावनया च तत्सङ्गमात्रमेव निषेध्यतया विवक्षितमिति दर्शयितुम् **असक्त** इत्युक्तम् । अत एव **अद्वेष्टे**त्यादीनां सर्वेषामप्यक्षरोपासकसंन्यासिविषयत्वं **शंकरोक्तं** निरस्तम् । क्वचित्सक्तस्य हि स्वरूपतस्सुखत्वरहितैर्मानादिभिः प्रीत्यादिकम्; अतः क्वचिदपि सङ्गाभावान्मानादिषु समत्वमित्याह **तत एवे**ति । पूर्वश्लोकेष्विवात्रापि यत्तच्छब्दाध्याहारेणोद्देश्यविधेयांशविभागं दर्शयति **य एवंभूतो भक्तिमान् स मे प्रिय** इति ॥

---

1 द्वौ—सम इति पूर्वार्धे उत्तरार्धे चोक्तौ ।

अस्मादात्मनिष्ठात् भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....[1]**भक्ति[पर्व?]योगो** नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतम् , **ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगम्** , यथोक्तम्-'**मय्यावेश्य मनो ये माम्**' (२) **इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण उपासते ; ते भक्ताः** अतितरां **मम प्रियाः ॥**

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अध्यायोपक्रमे प्रश्नपूर्वकं भक्तियोगनिष्ठस्य अक्षरनिष्ठाच्छ्रैष्ठ्यं ह्युक्तम् ; भक्तियोगाशक्तिप्रसङ्गेन अक्षरयोगस्य परम्परया भक्तियोगसाधनत्वं तदपेक्षितगुणाश्चोक्ताः ; अथाध्यायारम्भगतप्रश्नस्योत्तरं प्रपञ्चितं निगमयतीत्याह **अस्मादि**ति । 'मय्यावेश्य मनो ये माम्' इति श्लोकः अयं चैकार्थ एव ह्युपलभ्यत इत्यभिप्रायेण **यथोपक्रम**मित्युक्तम् । तत्र **नित्ययुक्ताः** इत्युक्त एवार्थोऽत्र **मत्परमाः** इत्युच्यते । तत्र **श्रद्धया परयोपेताः** इत्युक्तम् ; अत्र तु **श्रद्दधानाः** इति । तत्र **ते मे युक्ततमा मताः** इत्युक्तम् ; अत्र तु तत्फलित्वेन **भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः** इत्युच्यते । अतः स एवार्थोऽत्रोपसंह्रियते । अस्य चाधिकार्यन्तरपरत्वे **तुशब्दविशेषणादयो हेतवः पूर्वमेवोक्ताः** । अनेनैव च श्लोकेन मध्यमषट्कप्रधानार्थभक्तियोगोपसंहारश्च कृतो भवति । **धर्म्यामृत**मित्यनेन विवक्षितमाकारद्वयं वक्तुं तदुपयुक्तं कर्मधारयत्वं दर्शयति **धर्म्यं चामृतं चे**ति । धर्मादनपेतं **धर्म्यम्** । अतोऽत्र धर्म्यशब्देन साधनत्ववचनादमृतशब्देनामृतसाधनत्वस्याविवक्षितत्वात् फलवदेव भोग्यत्वं विवक्षितमित्याह **ये तु प्राप्यसम**मिति । **यथोक्त**मिति व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसङ्गागतकर्मयोगोक्तेर्व्युदासाय **मय्यावेश्ये**त्यादिकमुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदाय **ते भक्ता** इति विशेष्यते । पूर्वेषु प्रियत्वमुदारत्वप्रयुक्तम् ; अस्मिंस्तु स्वाभिमतान्तरात्मत्वप्रयुक्तम् । अतो **ह्यतीव प्रीय**त्वमिहोक्तम् । उक्तं च प्रागेव, 'उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' (७. १८) इत्याद्युपक्रम्य, 'स महात्मा सुदुर्लभः' (७. १९) इति । एतेन **अद्वेष्टे**त्यादिना प्रक्रान्तं धर्मजातं **ये तु धर्म्यामृत**मिति श्लोकेनोपसंह्रियत इति परोक्तं निरस्तम् , भिन्नाधिकारविषयत्वस्य व्यञ्जितत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

1 नवमाध्यायस्य राजविद्याराजगुह्ययोग इति नाम, भक्तियोगपरत्वात् । अत्र तु भक्तेः शैघ्र्यं भक्तेः पूर्वभावी पर्वक्रमश्च कथ्यते । तत्रान्यन्ताज्ञातपर्वक्रमज्ञापनतात्पर्यात् भक्तिपर्वयोग इति नाम स्यात् । भक्त्युपसंहारत्वाद्वा भक्तियोग इति नाम ।

श्रीः ।

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्य[1]मात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरितने षट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वर तद्याथात्म्य-कर्मज्ञानभक्तिस्वरूप-तदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्ते ।

अथ तृतीयषट्कसंगतिं वक्तुं प्रथमद्वितीयषट्कार्थं संग्रहेणाह **पूर्वस्मिन्निति** । अत्र पदानां भावः प्राक्प्रपञ्चितः । "ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥" (गी सं. २) इति प्रथमषट्कार्थसंग्रहः । सिषाधयिषितपर्यन्ताविच्छिन्नसाधनानुष्ठानमिह **निष्ठा** । "मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥" (६) इति **संग्रहानुसारेण** मध्यमषट्कप्रधानार्थमुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह **अतिशयितेति** । इत्र **चेति** चकारोऽन्वाचयार्थः । इदं चान्ते संगृहीतं "भक्तियोगस्तदर्थी [2]चेत् समग्रैश्वर्यसाधनम् । आत्मार्थी चेत् त्रयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥" (२७) इति । "प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः [3]पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥" (४) इति **संग्रह**श्लोकव्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयषट्कं पूर्वोक्तषट्कद्वयेन संगमयति **इदानीमिति** । **इदानीं** सामान्यतः प्रतिपत्त्या बुभुत्सोदयेन विशोधनावसरे प्राप्त इत्यर्थः । **तत्संसर्गरूपप्रपञ्चेति** व्यक्तशब्दार्थविवरणम् । **संसर्गो**ऽत्र समुदायः ; यद्वा, 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति' (गी. १४. ३) इति संसर्गविशेषमूलत्वात् संसर्गरूपतोक्तिः । **याथात्म्य**शब्देन **विवेचन**शब्दाभिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽनेनेति व्यावर्तकधर्मोऽत्र **विवेचनम्** । **तदुपादानप्रकारा** इति **आदि**शब्दसंगृहीतोक्तिः । **षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्त**' इत्यनेन 'पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' (गी. सं. ४) इत्येतदभिप्रेतसंगतिविशेषविवरणम् । **विशोध्यन्त** इति वचनं वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य सामान्यतः पुनरुक्तिपरिहारार्थम् । आभिप्रायिकानुक्तापेक्षितांशप्रतिपादनेन प्रागुक्तानां सर्वप्रकारेण निस्संशयीकरणं **विशोधनम्** ॥

अथ "देहस्वरूपमात्माप्तिहेतुरात्मविशोधनम् । बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥" (१७)

---

1 मात्रपदेन ऐश्वर्य–भगवदनुभवव्यवच्छेदः । पञ्चाग्निविदः संसृतौ आत्मानुभवः तदुभयसहितः, मुक्तौ च भगवदनुभवसहितः। तद्रहित केवलात्मानुभवं कञ्चित्कालमपेक्षमाणानामित्यर्थः।

2 भक्तियोगः पुष्कलैश्वर्यसाधनमपि भवति, तदर्थी भवति चेदित्यन्वयार्थः ।

3 पूर्वशेषः षट्कद्वयरूप द्वादशाध्यायोक्तार्थानुबन्धी अन्तिमषट्केनोक्त इत्यर्थः ।

तत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपम्, देहयाथात्म्यशोधनम्, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनम्, तथाविधस्याऽऽत्मनश्चाचित्संबन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धान-प्रकारश्चोच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १

इति संग्रहश्लोकमपि व्याकुर्वन् त्रयोदशमवतारयति **तत्र तावदि**ति । तत्र तृतीयषट्के; वक्तव्ये [वा ?]। **तावत्** प्रथममित्यर्थः। तेनाध्यायान्तरेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः पञ्चभ्योऽस्य पूर्वत्वं संगतिविशेषसिद्धमित्यभिप्रेतम् ।

तथाहि—प्रथमषट्कं हि शास्त्रोपोद्घातशास्त्रावतरणहेतुभूतशोकनिवर्तकात्मदर्शनपरद्विकेन आत्म-दर्शनस्यैव साधनप्रपञ्चनपरचतुष्केण च भिन्नम् । द्वितीयं च षट्कं साधनाधिकारिफलादिभेदपरिकलितभक्ति-योगस्वरूपपरेण तदुत्पत्तिविवृद्ध्यर्थ[र्थं]परेण च त्रिकभेदेन भिन्नम् । तथा तृतीयं च षट्कं त्रिकद्वयात्मकम्; तत्र प्रथमत्रिकं प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वररूपतत्त्वविवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मालया कर्तव्यानुप्रवेशः। षोड-शादित्रिकं कर्तव्यादिविवेचनपरम् । तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्मालया तत्त्वानुप्रवेशः। शास्त्रवश्यत्वादिविवेकोऽपि हि कर्तव्यसिद्ध्यर्थमेव । एवं त्रिकभेदो विवक्षित इति षोडशारम्भे दर्शयिष्यति **अतीतेनाध्याय-त्रयेणे**त्यादिना । अत्र 'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्' (गी. सं. ४) इति समासपदेन प्रथमत्रि-कार्थः संगृहीतः । 'कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः' इति तु कर्तव्यरूपद्वितीयत्रिकार्थः संगृहीत इति भाष्यकाराभि-प्रायः । एतेन "समाप्तं च पञ्चदशेऽध्याये शास्त्रम्; उत्तरैस्त्रिभिः खिलाध्यायैः परिशिष्टा नानाधर्मा निरूपिताः" इति **यादवप्रकाश**कल्पनाऽपि निरस्ता । अत्र च त्रिके त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां 'गतासून् अगतासूंश्च' (२. ११) इत्यादिना क्रमेण देहात्मविवेकादिमुखेन प्रवृत्तप्रथमषट्कार्थशेषभूतदेहात्म-याथात्म्यसंसारतन्निवृत्तितन्निवर्तकादि परिशोध्यते; पञ्चदशेन तु मध्यमषट्कप्रतिपादितद्विविधप्रकृति शेषिभूतचतुर्विधाधिकारिभजनीयपरमपुरुषपरिशोधनं क्रियते । इमं च भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति **क्षेत्राध्याय** इत्यादिना । क्षेत्राध्यायप्रसक्तबन्धहेतुगुणसङ्गस्य बन्धहेतुताप्रकारतन्निवृत्त्यादिपरतया "परं भूयः" इत्यादेः (१४) अध्यायस्य पश्चाद्भावित्वं सिद्धम् । ततः क्षेत्राध्यायस्य तृतीयषट्कादित्वं युक्तमिति । तदेतदखिलमभिप्रेत्य **तत्र तावत् त्रयोदश** इत्युक्तम् ।

देहात्मनोस्स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनमिति अध्यायशरीरपर्यालोचनेन, **संग्रह**श्लोकेऽनुक्तस्यापि चकारसमुच्चितस्योक्तिः । **देहस्वरूप**मिति तत्प्रतिसंबन्ध्यात्मस्वरूपस्याप्युपलक्षण[र्थ]म् । **आत्मविशो-धन**मिति संग्रहश्च देहयाथात्म्यशोधनस्याप्युपलक्षणम् । **देहात्मनोस्स्वरूप**मिति धर्मनिर्देशो विवक्षितः । **विवेक**शब्देन च न विविच्य प्रतिपादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, **आत्मविशोधन**मित्यनेनैव गतार्थ-त्वात् । ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' (२४) इत्यादिना द्रष्टव्यत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः 'समं सर्वेषु' (२७) इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसंधानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह **ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चे**ति ।

इदं शरीरम् **देवोऽहम्, मनुष्योऽहम्, स्थूलोऽहम्, कृशोऽहमिति आत्मना भोक्त्रा सह सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभू[तं] तस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्भिरभिधीयते। एतत् अवयवशः संघातरूपेण च, इदमहं वेद्मीति यो वेत्ति, तं वेद्यभूतादस्माद्वेदितृत्वेनार्थान्तरभूतम्, क्षेत्रज्ञ इति** तद्विदः **आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः। यद्यपि देहव्यति-**

अथ 'गतासूनगतासूंश्च' (२. ११) इति प्राक् स्वेनैवोपक्षिप्तक्रमेण सप्तमारम्भप्रकृतिद्वयनिर्देशक्रमेण च अपृष्टोऽप्यवसरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच **इदं शरीर**मिति। भ्रान्तिरूपलोकोपलम्भप्रकारनिर्देशपर **इदं**शब्द इत्यभिप्रायेण **देवोऽहमि**त्याद्युक्तिः। **देवोऽहम्, मनुष्योऽह**मित्यनन्तजातिभेदोपलक्षणम्; **स्थूलोऽहम्, कृशो**ऽहमित्यनन्तगुणभेदोपलक्षणम्। एवं जातिगुणोदाहरणं गच्छामीत्यादिक्रियाविशेषोपलक्षणार्थम्। संसारिणां भोक्तृत्वं हि प्रायशो देहात्मभ्रममूलमित्यभिप्रायेण **आत्मना भोक्त्रे**त्युक्तम्। **क्षेत्रमित्यभिधीयते** इत्यनेनैव भोग्यत्वं प्रतीतम्। ततश्च केदारात् देवदत्त इव प्रतिसंबन्धित्वेनार्थाक्षिप्तो भोक्ता भोक्तृत्वाकारेणार्थान्तरभूतस्सिद्ध इत्याह **भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्ये**ति। भोगस्योत्पत्तिस्थानतया क्षेत्रत्ववाचोयुक्तिरित्याह **भोगक्षेत्र**मिति। क्षतत्राण-क्षय-क्षरणाद्यप्रसिद्धक्लिष्टार्थग्रहणात् क्षेत्रवत् कर्मबीजफलोत्पत्तिस्थानत्वग्रहणमेवोचितमिति भावः। **अभिधीयत** इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकर्त्रध्याहारः **शरीरयाथात्म्यविद्भि**रिति। यद्वा **तद्विदः** इति पदमत्रापि विपरिणामेन प्रकृतविषयतया तद्विद्भिरिति भाव्यम्। विपरिणते च तस्मिन् **तच्छब्दः** प्रकृतक्षेत्रपर इत्यभिप्रायः। **एतद्यो वेत्ती**त्यनेनैव देहाद्व्यतिरेकः स्फुटीक्रियत इत्याह **एतदवयवशस्सङ्घातरूपेण चेदमहं वेद्मी**ति। अयमभिप्रायः—इदमहमिति प्रत्यक्त्वपराक्त्वाभ्यामेव तावत् भेदः प्रतीयते, गृहादिवदेव। न च—देवोऽहम्, मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशहेतुभूतदेहात्मबुद्ध्या सा प्रतीतिः भ्रान्तिरिति युक्तम्, तयैव देहात्मबुद्धेर्बाधात्। बलवता हि दुर्बलं बाध्येत। उपपत्तिशास्त्रे च प्राक्प्रपञ्चिते बलं व्यतिरेकबुद्धेः; देहात्मबुद्धेस्तूभयमपि प्रतिकूलमिति। प्रागुक्तां प्रत्येकसमुदायादिविकल्पानुपपत्तिमभिप्रेत्य **अवयवशः सङ्घातरूपेण चे**त्युक्तम्। **अवयवश** इति। 'मम मूर्धा, मम हस्तः' इत्यादिरूपेणावयवेभ्योऽहमर्थः स्फुटं भिन्नतया प्रतीयते; न तु अहं मूर्धेत्यादिरूपेणेति भावः। **सङ्घातरूपेण चे**ति। मम शरीरमित्येव हि सङ्घातेऽपि भेदधीरिति भावः। **एतद्यो वेत्ती**त्यनेनाभिप्रेतमुपलम्भसिद्धं भेदं दर्शयति **वेद्यभूता**दिति। **तद्विदः** इत्यत्र सामान्यज्ञानमात्रस्य निर्णयानुपयुक्तत्वात् **आत्मयाथात्म्यविद** इत्युक्तम्। ननु ज्ञाता तावत् आत्मेति सिद्धम्; स च जानामीति प्रतीतिसिद्धः; सैव प्रतीतिर्ज्ञातृत्वमिव देहात्मकत्वमपि देवोऽहमित्यादिरूपेण युगपद्गृह्णाति; प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्य युक्त्या शास्त्रेण वा देहातिरिक्तत्वसाधने धर्मिग्राहकप्रमाणविरोध इति शङ्काभिप्रायेणाह **यद्यपी**ति। यदि ज्ञातुर्देहसमानाधिकरणतयैव प्रतीतिः स्यात्, तदैवं शक्येतापि; न च तदस्ति; देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्वदशायां व्यधिकरणतयैव प्रतीतिसिद्धेः; न च धर्मिग्राहकसिद्धस्सर्वोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः। बुद्बुद-मुक्ताफल-चषक-मुकुरादि-

रिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां 'देवोऽहम्, मनुष्योऽहं घटादिकं जानामि' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसन्धत्ते, तथाऽपि देहानुभववेलायां देहमपि घटादिकमिव 'इदमहं वेद्मि' इति वेद्यतया वेदिताऽनुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटादिवदर्थान्तरभूतम्। तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः। सामानाधिकरण्येन प्रतीतिस्तु वस्तुतश्शरीरस्य गोत्वादिवत् आत्मविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेरुपपन्ना। तत्र वेदितुरसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वात् योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृति-

---

समानपरिमाणान्येव ग्रह-नक्षत्र-हिमकर-मार्तण्डमण्डलानि सर्वैरुपलभ्यन्ते ; युक्त्या शास्त्रेण च अतिपृथुपरिमाणतया स्थाप्यन्ते ; तद्वदत्रापीत्यभिप्रायेणाह **तथाऽपी**ति । अतो धर्मिग्राहकविरोधरहितश्रुत्युपपत्तिसमानार्थव्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं सनिदर्शनमाह **इति वेदितु**रित्यादिना । इतिर्हेतौ । ननु यत् यतो भिद्यते, न तत् तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते ; यथा घटेन पटः ; समानाधिकरणश्च(णतया च) मृद्घटादिवत् देहो ज्ञाता प्रतीयत इति विपरीतयुक्तिमाशङ्क्याह **सामानाधिकरण्येने**ति । अयमभिप्रायः—न तावत् सामानधिकरण्यमात्रेणाभेदः, जातिगुणादिष्वभावात् । न च तानि न सन्तीति सौगती गतिः, अबाधितप्रत्ययबलेन, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिभिश्च धर्मधर्मिभेदसमर्थनात् । न चात्र भेदाभेदः, व्याघातादिप्रसङ्गात् । अतो यथा जातिगुणक्रियादिष्वपृथक्सिद्धेरेव संबन्धविशेषात् सामानाधिकरण्यम्, तद्वदत्रापीति सर्वानुवृत्तं वक्तव्यमिति अन्यथैव, [1]अन्यथाऽपि वोपपन्नं भेदसाधने सामानाधिकरण्यमिति। **विशेषणतैकस्वभावतये**ति अपृथक्सिद्धिविवरणम् (विशदीकरणम्) । ननु जातिगुणादिवदिह धर्मधर्मिभावः सामानाधिकरण्यदशायां न प्रतीयते ; यथा 'गौश्शुक्लो गच्छति' इत्यादिषु गोत्वशुक्लत्वादिविशिष्ट इति बुद्धिः, न तथाऽत्र धीः ; 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र हि देवत्वविशिष्टोऽहं, मनुष्यत्वविशिष्टोऽहमिति प्रतीतिः ; न तु देवशरीरविशिष्टोऽहम्, मनुष्यशरीरविशिष्टोऽहमिति । अतो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिवत् देवोऽहं, मनुष्योऽहमित्यत्र [illegible]र्देहस्य किंचित्प्रति विशेषणत्वादर्शनात् नापृथक्सिद्धिनिबन्धनं देहात्मसामानाधिकरण्यमित्यत्राह **तत्र वेदितु**रिति । ज्ञानत्वनित्यत्वसूक्ष्मत्वादिरत्रासाधारणाकारः । अयमभिप्रायः—किं बाह्यकरणैर्देहमात्रप्रतीतिरिह विवक्षिता, उत मनोमात्रेण, अथवा परिशुद्धेन मनसा ? नाद्यः, चक्षु[illegible]वेन योग्यानुपलम्भाभावात् । न द्वितीयः, मनस आत्मग्रहणशक्तत्वेऽपि तस्याशुद्धस्य देहव्यावर्तकपरिमाणादिविशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तेः । न तृतीयः, असिद्धेः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योगोपदेशः । यथा च योगिनामुपलम्भः । अतो यथा गृह्यमाणयोरेव क्षीरनीरद्रव्ययोर्न्यूनाधिकसमभावेन संसर्ग-

---

1 देवोऽहमिति सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्धिमूलकं सामानाधिकरण्यत्वात् जात्यादिसामानाधिकरण्यवत् इत्यनुमानसंभवात् अन्यथैवेत्युक्तम् । जीवोऽहं प्राणोऽहमित्यादौ अपृथक्सिद्ध्ययोगात् अनुमानस्य दुष्टत्वेऽप्याह अन्यथाऽपीति । जात्याद्युदाहरणासंभवपरिहारार्थमपि भवतीति भावः ।

सन्निधानादेव मूढाः प्रकृत्याकारमेव वेदितारं पश्यन्ति ; तथा च वक्ष्यति, "उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः" (१५.१०) इति ॥ १ ॥

[1]क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २

देवमनुष्यादिसर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि— मदात्मकं विद्धि ; क्षेत्रज्ञं चापीति अपिशब्दात् **क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यम्, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च मद्विशेषणतै-**

विशेषेषु क्षीरत्वेन नीरत्वेन चोपलम्भः ; तद्वदत्रापि गृह्यमाणयोरेव देहात्मनोः सन्निधिविशेषवशेन रजस्तमोवृद्धिहेतुकर्मवशेन च भेदाग्रहादैक्याध्यास इति निर्णीतदोषतादृशोपलम्भवशेन विरोधो न शङ्कानीयः इति । मोहहेतुभूतगुणमयप्रकृतिसन्निधानेन मूढतया यथावस्थितात्मादर्शने, तस्य योगसंस्कृतमनोवेद्यत्वे च वक्ष्यमाणमुदाहरति **वक्ष्यतीति** ॥ १ ॥

अथैवमन्योन्यव्यावर्तकाकारवत्तया निर्दिष्टयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरपि परमात्मव्याप्तिसिद्ध्यर्थमुभयानुवृत्तं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथावस्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमेव मोहनिवृत्तिनिमित्तमित्यभिप्रायेण (मे मतमित्यभिप्रायेण) प्रशंसति **क्षेत्रज्ञं चापीति** श्लोकेन। शरीरातिरिक्तस्य बद्धावस्थस्यात्र क्षेत्रज्ञशब्देनोपादानम्। स च स्वक्षेत्रापेक्षया शरीरी मदपेक्षया शरीरमिति समानाधिकरणनिर्देशतात्पर्यमित्याह **देवमनुष्यादीति** । क्षेत्रज्ञमित्येकवचनेन जात्यैक्यमभिप्रेतमिति दर्शयितुं **सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम्** । [2]फलितमाह **मदात्मकं विद्धीति** । अनुक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः, अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह **क्षेत्रज्ञं [3]चापीत्यपिशब्दादिति** । कण्ठोक्तं समुच्चयागतमाभिप्रायिकं च संकलय्याह **यथा क्षेत्रमिति** । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः, स एवात्रापि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति ज्ञापनायापृथक्सिद्धिकथनम् । ननु [क्षेत्रस्य?] क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स्वीक्रियते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न प्रतीयते । प्रत्युत स्वतन्त्रतयैव क्षेत्रज्ञो घटपटादयश्च प्रतीयन्ते । अतो न सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति शङ्कायां विशेष्यस्याप्रत्यक्षत्वादश्रुतवेदान्तानां विशेषणत्वाग्रहणमित्यभिप्रायेणाह

1 ननु भारते (शां-361-6) 'क्षेत्राणि च शरीराणि बीजञ्चापि शुभाशुभम् । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥' इति भगवान् क्षेत्रज्ञशब्दयोगार्थ उक्तः । 'योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते' इति च मनुः । द्युभ्वाद्यधिकरणे श्रुतप्रकाशिकायां बहु उदाहृतमत्रानुसंधेयम् । एवञ्च एकैकक्षेत्रे क्षेत्रज्ञो जीवः प्रागुक्तः, अहमपि सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञ इति अर्थवर्णने सुकरे किमिति जीववाचित्वस्वीकारेणायं प्रयास इति चेत्—क्लिष्टार्थवर्णने हि प्रयास इति वक्तव्यम् । क्षेत्रज्ञं मां विद्धि इत्यत्र विवक्षणीयरीत्यैव निर्वाहश्च युक्त इति ।

2 क्षेत्रज्ञं मां विद्धीत्यस्य मां क्षेत्रज्ञान्तर्यामिणं विद्धीति मुख्योऽर्थः शरीरवाचकशब्दानामेव शरीरिपर्यन्तत्वस्य स्थापितत्वात् । मामित्यस्य मच्छरीरभूतमित्यर्थस्तु इह तात्पर्यंक्यादुक्त इत्याशयेन फलितमित्युक्तम् । 3 चकारस्तु पूर्ववाक्यार्थस्यैतद्वाक्यार्थेन सह समुच्चये ।

कस्वभावतया मदपृथक्सिद्धेः मत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यौ [1]विद्धि । पृथिव्यादिसंघातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतैकस्वरूपतया भगवदात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथीवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५. ७. ३) इत्यारभ्य, 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५. ७. २२) इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवत तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशहेतुः । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' (१०. २०), 'न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्' (१०. ३९), 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (१०. ४२) इति पुरस्तादुपरिष्टाच्चाभिधाय, मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति, 'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०.२१) इत्यादिना । यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः विवेकविषयं तयोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तम्, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् ।

पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति शरीरत्ववचनादेव तत्संघातरूपस्य देवमनुष्यादिपिण्डस्यापि शरीरत्वमुक्तमेव ; शरीरधातूनां च पृथक्परमात्मशरीरत्वं व्यपदिश्यत इति, ततोऽपि तत्समुदायस्य शरीरत्वमुक्तं भवतीत्यभिप्रायेण **पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्ये**त्युक्तम् । जीवं प्रति क्षेत्रस्येव नावस्थाभेदनिबन्धनमनयोर्द्वयोः परमात्मशरीरत्वमिति ज्ञापनाय **भगवच्छरीरतैकस्वरूपतये**त्युक्तम् । यथा पृथिव्यादेः लोके शरीरत्वेनाप्रसिद्धस्यापि परमात्मशरीरत्वं श्रुतिवशात् स्वीकार्यम्, तथा स्वक्षेत्रं प्रति शरीरिणोऽपि जीवस्येति भावः । एवं स्वरूपभेदेऽन्तर्यामित्वे च सिद्धे श्रुतिषु सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तन्निबन्धनः ; तदुपबृंहणे [चास्यां स्मृतौ स्मृत्यन्तरे च । अस्मिंश्च विभूत्यध्याये] चास्मिन् अन्तर्यामित्वं पुरस्तादुपरिष्टाच्चाभिधाय मध्ये सामानाधिकरण्यनिर्देशात् आत्मत्वेनावस्थानमेव सामानाधिकरण्ये हेतुरिति श्रुत्युपबृंहणं कृतं भवति । तत्समानतयाऽस्मिन्नपि सामानाधिकरण्ये स एवार्थ इत्यभिप्रायेणाह—**इदमेवे**ति । उत्तरार्धं व्याख्याति **यदिद**मिति । प्रस्तुतविविक्ताकारविशिष्टयोरेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिह परामर्शः, तप्तायःपिण्डादिवत् अलीकाकारज्ञानस्य पश्वादिसाधारणत्वात् तस्य चात्र प्रशंसानुपपत्तेरित्यभिप्रायेण **विवेकविषय**मित्युपादानम् । न हि ज्ञानस्य ज्ञानत्वमात्रं विधेयम्, पुनरुक्त्यादिप्रसङ्गात् ; न चान्येषां ज्ञानानां ज्ञानत्वनिषेधे तात्पर्यं, व्याघातात् ; न च **ज्ञान**मित्यनूद्य मतत्वमात्रमत्र विधीयते, ज्ञानशब्दावृत्तिनैरर्थक्यात् ; अतोऽत्र ज्ञानस्यैव, **ज्ञान**मिति विधानं परिग्राह्यत्वार्थप्रशंसापरमित्यभिप्रायेणाह—**तदेवोपादेयं ज्ञान**मिति । **मम मत**मिति । सर्वभूतसुहृदो मम सर्वशास्त्रार्थोपयोगितया सर्वहितत्वेनेदमेवोपादेयतयाऽभिमतमिति भावः ।

---

1 **क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्चेत्येतत्स्थाने समस्तपदप्रयोगे यथा निर्देश्याविति पुंल्लिङ्गं साधु, तथा व्यस्तप्रयोगेऽपि । एवं प्रायाःप्रयोगाः 1-1-4 (196 पु) भाष्यार्थदर्पणे उदाहृता द्रष्टव्याः ।**

केचिदाहुः—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते। ततश्चेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम्। तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वोपदेशः। अनेन च आप्ततमभगवदुपदेशेन, 'रज्जुरेषा न सर्पः' इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तते—इति।

ते प्रष्टव्याः—अयमुपदेष्टा भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण

एवमस्य श्लोकस्य श्रुति-स्मृत्यन्तर-पूर्वापरसंगतमर्थमभिधाय कुदृष्टिदृष्टिं दूषयितुमनुभाषते **केचिदि**त्यादिना। **केचिदि**ति निरूपकाभासत्वमभिप्रेतम्। बहुवचनेन जगद्व्यामोहनतद्ग्रन्थकारकुमतिपरम्पराद्योतनम्। **सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यत** इति। "भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्" इति हि तल्लक्षणमिति भावः। सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिविरुद्धधर्मवतोरेकत्वं कथमवगन्तुं शक्यमित्यत्राह **ततश्चे**ति। श्रुतस्य हानायोगात् तदर्थापत्त्येत्यर्थः। **एव**कारेण विरोधशङ्काद्योतनम्। संसारस्यौपाधिकत्वेन सर्वाभ्युपगतत्वात् स्वतः क्षेत्रज्ञत्वाभावेऽपि दोषवशात् तत्संभव इत्यभिप्रायेण **अज्ञानादि**त्युक्तम्। ननु दोषवशादपि विरुद्धं न संभवति; न हि दोषेण तेजसस्तिमिरत्वापादनं संभवति; न च क्षितिजलादिसमवधाने शिलाशकलस्याङ्कुरारम्भकत्वमित्यत्राह **क्षेत्रज्ञत्वमिवे**ति। विरुद्धाकारसद्भावो ह्यसंभावितः; तदारोपस्तु रज्जुसर्पादिवदुपपन्न इति भावः। **अभ्युपगन्त-(पेत)व्यमि**ति। गत्यन्तरादर्शनादिति भावः। यदि परमार्थतस्संसारित्वं नास्ति; कथं संसारनिराकरणायोपदेशादि क्रियते? न हि परमार्थतो व्याध्यभावे तन्निरासाय चिकित्सोपपद्येतेत्यत्राह **तन्निवृत्त्यर्थ** इति। क्षेत्रज्ञत्वभ्रमनिवृत्त्यर्थ इति यावत्। न ह्ययमैक्योपदेशो दृष्टिविध्यादिष्विवान्यशेषतया भाति; अपितु आत्मयाथात्म्यज्ञानार्थ इति भवद्भिरप्यभ्युपेतमित्यभिप्रायेण **अयमि**त्युक्तम्। चन्द्रभेदभ्रमनिवर्तकतदैक्योपदेशवदिति भावः। अबाधितात् प्रत्यक्षतो भेदे दृढं प्रतीयमाने कथं तदुपजीवकेन संभवदभिप्रायान्तरेण परोक्षेणोपदेशेन बाध इत्यत्राह **अनेन चे**ति। सामान्यवेषेणोपजीवकत्वं न बाधकत्वविरोधि; अन्यथा भेदानुमानेन ज्वालैक्यबाधायोगात्। अत एव परोक्षत्वमपि न दौर्बल्यप्रयोजकम्। निर्दोषत्वमेव हि प्राबल्यनिदानम्। वाक्यस्य च दोषा वक्तुर्भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तयः। अत्र च वक्तुर्वासुदेवस्याप्ततमत्वेन विप्रलम्भगन्धाभावः; भगवत्त्वेन भ्रमप्रमादाशक्तीनामसंभवः। अतस्तदुपदेशेन क्षेत्रज्ञत्वभ्रमस्य प्रत्यक्षस्यापि बाध उपपद्यत इति भावः।

एवमनुभाषितं दूषयितुमुपक्रमते **ते प्रष्टव्या** इति। सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव सतः अज्ञानात् क्षेत्रत्वभ्रमो भवति; स एव चेश्वरः क्षेत्रज्ञायोपदिशतीति व्याकुलभाषिणः किमभिप्रेतमित्याशयपरिशोधनेन दूषणं वक्तव्यमिति भावः। **अय**मिति। "न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः" (२-१२) इत्युपक्रमे भेदेनैव स्वात्मानमुपदिशन्, परस्ताच्च क्षराक्षरपुरुषवैलक्षण्यमेव स्वात्मनोऽभिधास्यन्, निष्कृष्टव्यवहारेषु जीवानां परागर्थभूत इति भावः। **उपदेष्टे**ति। यद्यसावप्यज्ञः, तदाऽर्जुनवदस्यापि शिष्यत्वमेवोचितम्, न तूपदेष्टृत्वमिति भावः। **भगवानि**ति। पराज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव ह्ययमुपदिशति, स्वस्य तत्त्वज्ञत्वादित्यभिप्रायः।

निवृत्ताज्ञानः उत नेति । निवृत्ताज्ञानश्चेत्, निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मनि अन्यतद्रूपाध्यासासंभावनया कौन्तेयादिभेददर्शनं, तान् प्रत्युपदेशादिव्यापाराश्च न संभवन्ति । अथात्मसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशसंभवः ; 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' (४. ३४) इति ह्युक्तम् । अत एवमादिवादा अनाकलित-

वासुदेव इत्यत्रान्तर्यामित्वादिविवक्षायां "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्र" (वि १. २-१२) इति भेद एव व्यक्त इति भावः । वसुदेवतनयत्वविवक्षायां तु स एव ह्यवतीर्णः, 'सर्वलोकमहेश्वरम्' (५ २९) 'बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' (१५. १७), 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहम्' (१५. १८) इत्यादिषु स्वात्मानमीश्वरत्वेनैव मन्यमानो जीवेभ्यस्सर्वप्रकार[रं] वैलक्षण्यमुपदिशतीत्यभिप्रायेण **परमेश्वर**शब्दः । ईश्वरस्य भ्रमहेतुभूतमज्ञानं न कदाचिदप्यस्तीति तैर्वक्तुं न शक्यम्, तथासतीशितव्यप्रतिभासाभावादीश्वरत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । अज्ञानमन्तरेण च मिथ्याभूतभेदप्रतिभासायोगात् । परबुद्धिविषयत्वोल्लेखरूपस्य तु मिथ्यार्थप्रतिभासस्य परसद्भावसापेक्षत्वात् । तस्य च तैरनभ्युपगमात् । अत ईश्वरस्यापि पूर्वमज्ञानमस्ति ; तच्च पश्चाज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चोपदेशदशायां भवदभिमतहेतुविशेषेण निवृत्तं न वेत्यभिप्रायेण विकल्पयति **किमित्या**दिना । प्रथमं शिरो दूषयितुमनुवदति **निवृत्ताज्ञानश्चे**दिति । **निर्विशेषे**त्यादि । कारणाभावात् कार्याभाव इति भावः । अभ्युपगताधिष्ठानविशेषस्वभावादेवाध्यासो न संभवति, किं पुनर्दोषस्यापि निवृत्तावित्यभिप्रायेण **निर्विशेषचिन्मात्र**त्वोपादानम् । तथा हि सविशेषे वस्तुनि कस्मिंश्चिदसाधारणाकारे तिरोहिते तद्विरुद्धाकारान्तराध्यासः । ज्ञाता च कंचिदर्थमन्यथा मन्येत ; न तु ज्ञप्तिमात्रम् । **कौन्तेयादी**त्यादिशब्देन जिघांसितधार्तराष्ट्रादिग्रहणम् । **उपदेशादीत्यादि**शब्देन सारथ्यादेरपि संग्रहः । द्वितीयं शिरोऽनुभाषते **अथे**ति । निवर्तकसाक्षात्काररहितत्वादिति भावः । **न तर्ही**ति । न हीन्द्रियलिङ्गशब्दादिवत् अज्ञत्वेऽपि परज्ञानजनकत्वं संभवति, उपदेशवाक्यप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावश्यंभावात् अप्रमितोपदेशेऽनाप्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । तत्त्वसाक्षात्कारवत एवाध्यात्मोपदेष्टृत्वे तस्यैवोक्तिं दर्शयति **उपदेक्ष्यन्ती**ति । एवं शङ्करपक्षोक्तं दोषं भास्करादिपक्षेऽप्यतिदिशति **अत** इति । शंकरमते भेदश्रुतयः सगुणश्रुतयोऽन्तर्यामिश्रुतयः प्रकृतिपुरुषनित्यत्वश्रुतयस्तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव ; अभेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः । विषयव्यवस्थादिभिर्विरोधपरिहारे संभवति बाध्यबाधकभावा[द]भ्युपगमात् न्यायविरोधः । स्ववचनविरोधस्तु, ब्रह्म निर्विशेषम्, एवंत्वादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मान्वयावश्यंभावात् । 'अनुभूतिरवेद्या' इत्यत्रानुभूतिशब्दबोध्यत्वादेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं 'ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यम्' इत्यादिष्वपि भाव्यम् । भास्करपक्षे तु भेदगोचरश्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदसहमानैर्विरोधो वक्तव्यः । अचितोऽपि ब्रह्मस्वरूपैक्याभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकैर्विरोधः । ब्रह्मण एवोपहितस्य जीवत्वान्निर्दोषश्रुतिविरोधः । अभेदश्रुतयोऽपि प्रायशो न

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायस्ववाग्विरोधैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यनादरणीया।।
[1]**अत्रेदं तत्त्वम्—**

मुख्या: । जीवेश्वरसामानाधिकरण्ये[2] 'घटाकाशो महाकाश:' इतिवन्निर्दिश्यमानवेषेणैक्यासिद्धे: । एवमेवाचिदीश्वरयोरपि न सामानाधिकरण्यस्वारस्यम् । सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टस्य ब्रह्मणस्सर्वतादात्म्ये सर्वदु:खप्रतिसन्धानप्रसङ्गान्निरवद्यश्रुत्यादिविरोधप्रशमनाभावेन न्यायविरोध: । **यादवप्रकाशपक्षे** तु स्वत एव भिन्नाभिन्नसर्वजीवत्वाभ्युपगमोऽतिशयित: । सर्वानुवृत्तसन्मात्रस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् (गमे) अदृश्यत्वादिश्रुतिविरोधश्च । सत्ताया घटादिधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मणो जातिरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा द्रष्टव्या: । अनयो: स्ववचनविरोधस्तु सप्तभङ्गीवादिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात् तन्मूलनिर्दोषत्वसदोषत्वसामानाधिकरण्याच्च व्यक्त: । **जगन्मोहनाय प्रवर्तिता** इति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, **अज्ञानिभिरि**त्युक्तत्वात् ; अपितु तेषामज्ञानां वादो दैवाज्जगन्मोहनाय जात इत्युच्यते ।

ननु युष्मत्पक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदूषणं समानम् ; तथा हि — यदि जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेद एवाभ्युपगत:, तदा 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' (श्वे. ४ ९) इति कारणस्यैव ब्रह्मण: कार्यनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोध: । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोध: ; न हि घटज्ञानेन ततोऽत्यन्तभिन्नस्य पटस्य ज्ञातत्वं संभवति । अत्यन्तभिन्नयोर्जगद्ब्रह्मणो: सामानाधिकरण्यं च न संभवति । घटपटवदेव लक्षणया निर्वाहश्चेत्, परपक्षे क: प्रद्वेष: ? ब्रह्मोपादानत्वं च जगतो न सिध्यति, मृद्घटादिवत् जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वानभ्युपगमात् ; अन्यथा सत्कार्यवादविरोधात् । यदि भिन्नैरेव प्रकृतिपुरुषेश्वरैर्जगदारम्भ:, ते किमेकीभूता: कार्यमारभन्ते, उत पृथगवस्थिता एव ? पूर्वत्र परस्परस्वभावसंकर: परपक्षवत् प्रसक्त: । उत्तरत्रापि किं पृथक्कार्यकराणि, उत न ? पृथक्कार्यकरत्वे सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वमभ्युपगतं पलायते ; एककार्यकरत्वे कार्यावस्थायां स्वभावसंकरस्तदवस्थ: । यदि च ब्रह्म स्वरूपतो निर्विकारम्, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीभि: श्रुतिभिर्विरोध: । अथ सविकारत्वाभ्युपगम:, तदा परपक्षप्रसक्तनिर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवस्थ: । यदि च सर्वदा सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निर्गुणश्रुतिभि: ज्ञानमात्रश्रुतिभिश्च व्याघात: । सर्वदा भेदश्च यद्यभ्युपगत:, तदा भेदनिषेधकश्रुतिविरोध: । न्यायविरोध:, विधिनिषेधयोरर्थस्वभावलब्धेन पौर्वापर्येणापच्छेदवत् बाध्यबाधकभावस्यानभ्युपगमात् । स्ववचनविरोधश्च, सर्वात्मकं ब्रह्म सर्वविलक्षणं चेत्यभ्युपगमात् । अतो दोषसाम्ये कस्य मतं तत्त्वम्— इति चोद्यमभिप्रायानभिज्ञै: परै: श्ववराहकलहन्यायेन प्रवर्तितं परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायानुगृहीतसर्ववेदान्तसारार्थप्रतिपादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयितुमाह **अत्रेदं तत्त्व**मिति । **अत्र** — श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यविरुद्धार्थगवेषणायामित्यर्थ:; श्रुत्यादिष्विति वा । **इदं** यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम् ; न तु शङ्कराद्युक्तमित्यर्थ: । **तत्त्वं**

---

1 अत्रेदं तत्त्वमित्यादि सर्वं श्रीभाष्यस्थमेव । तत्र तत्रैपच्छेदमौचित्यात् कृत्वाऽत्र तस्य निवेश: ।

2 तत्त्वोपदेशावसरे 'रज्जु:सर्प इतिवत्' 'शुद्धब्रह्म क्षेत्रज्ञ' इति वक्तव्यम् । अत्र मामिति ईश्वरस्यैव कथनात् ईश्वरे सगुणे क्षेत्रज्ञैक्यकल्पनाया अनिष्टत्वात् ।

अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः, "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" (श्वे. ४. ९), "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वे. ४. १०), "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" (श्वे. १. १०)---अमृताक्षरं हरः इति भोक्ता निर्दिश्यते; प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः-"स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य

प्रामाणिकमित्यर्थः। शङ्कितान् दोषान् परिहरिष्यन् स्वपक्षं तावत् प्रमाणतः स्थापयति **अचिद्वस्तुन** इत्यादिना (420 पु) **सत्यमभवदि**त्यन्तेन। भोग्यत्वादिकं यथाक्रमम्। **भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन**[1] **चेशितृत्वेन चे**ति भेदकधर्मान्तराणामुपादास्यमानश्रुतिसिद्धानामुपलक्षणम्। अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण वा तत्संग्रहः। **स्वरूपविवेकं** स्वरूपाणां भिन्नत्वमित्यर्थः। **विवेक**शब्दो भ्रमनिराकरणद्योतनार्थः। न हि भेदवादिनीनां श्रुतीनां श्रुतित्वे सर्पमृतिरित्यभिप्रायेण **काश्चन श्रुतय** इत्युक्तम्। बहुवचनेन भूयसांन्यायोऽप्यविरुद्ध इति ज्ञापितम्। भेदश्रुत्यविरोधेन सामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थं स्थापयितुं प्रथमं भेदश्रुत्युपादानम्। **अस्मादि**त्यनेन साक्षाद्विकाराश्रयत्वमचिद्द्रव्यस्येति सिद्धम्। **अन्यो मायया सन्निरुद्धः** इत्यनेन उपहितस्य ब्रह्मण एव जीवत्वमित्यादिप्रलापा निर्मूलिताः। न ह्यत्र मायया सन्निरोधादन्यत्वमुच्यते; अपि तु अन्यस्यैव सतो मायया सन्निरोधः। **सन्निरुद्धः** स्वाभाविकसर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दाद्याविर्भावरहित इत्यर्थः। पराभिमतो **माया**शब्दार्थः श्रुत्यैव प्रतिक्षिप्त इति दर्शयितुमाह **मायां त्विति**। **क्षर**मित्यादौ **हर**शब्दस्योत्तरपदान्वयेन कुदृष्टयुन्नीतयोजनान्तरप्रतिक्षेपार्थमाह **अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यत** इति। रुद्रे रूढस्य कथं भोक्तृमात्रसाधारण्यमित्यत्राह **प्रधानमि**ति। **हरतीति हरः** इत्येतावन्निर्वचनम्; शेषमर्थसिद्धकथनम्। अयमभिप्रायः-यदि **हर**शब्दः 'देव एक' इत्यनेनान्वीयते, तदा अमृताक्षरमित्यस्य विधेयत्वं न स्यात्। अथ अमृताक्षरमित्यसमस्तं लुप्तविभक्तिकमुद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपक्लेशः, व्युत्क्रमेणोद्देश्योपादेयनिर्देशश्च स्यात्। न चात्र 'क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या' (श्वे. ५. १) इतिवत् **अमृत**शब्द एवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरशब्दयोरेव मिथःप्रतिरूपत्वात्। ऋक्षु च पादभेदेनार्थव्यवस्था[2] संभवन्ती न परित्याज्या। एवं 'क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' (श्वे. ५. १) इति वाक्यान्तरशैली चानुसृता स्यात्। अन्यथा व्यवहितान्वयश्च। न च 'देव एकः' इत्यत्र विशेषाकाङ्क्षाऽस्ति। तावता च माहात्म्यमतिशयेन व्यज्यते। 'क्षरात्मानौ' (श्वे. १. १०) इति पुल्लिङ्गान्तानुवादश्च तल्लिङ्गनिर्दिष्टविषयतायां स्वरसः। शब्दान्तरेणानुवादस्तु पक्षद्वयेऽपि समः। अस्मत्पक्षे तु **हर**शब्दस्यात्मजातिविषयत्वज्ञापनार्थतया सप्रयोजनश्च[3]। अमृताक्षरमिति सविशेषणनिर्देशोऽपि तत्स्वभावविशेषज्ञापनेन सार्थः। एवं **हर**शब्दस्यात्र

1 अचेतने भोग्यत्वमात्रम्, जीवेषु भोक्तृत्वभोग्यत्वोभयमिति ज्ञापनार्थमपि चकारः। एवमुपर्यपि। 2 "तेषामृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" इति हि मीमांसासूत्रमिति भावः। 3 शब्दान्तरेणानुवाद इति विशेष्यपदमनुकृष्यते।

कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे. ६. ९), "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे. ६. १३), "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्" (ना), "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ" (श्वे. १. ९), "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" (श्वे. १. ३), "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" (श्वे. १. ५), "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" (श्वे. १. ६), "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" (मु ३. १. १), "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" (श्वे. ४. ५. तै. ना. २२. ५), [1]["गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी" (मं. उ.), "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" (श्वे.४.७)] इत्याद्याः। [2]अत्रापि, "अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा। अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां" (गी. ७. ४), "सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः।

प्रधानसहपठितपुरुषतत्त्वविषयत्वे अवश्यम्भाविनि लक्षणादेश्चासंभवे श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणादिविरुद्धरूढिपरित्यागेन यौगिकार्थपरत्वमैन्द्र्यादिन्यायेनाङ्गीकार्यमिति॥ क्षेत्रज्ञेश्वरयोस्सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वरूपं भेदं द्वयोरप्यजत्वं च द्विशब्देनैव संख्यया वदन्तीं श्रुतिं दर्शयति **ज्ञाज्ञाविति**। सुषुप्तिमरणमूर्च्छाप्रलयेषु क्षेत्रज्ञस्यात्यन्ताज्ञत्वम्। जागरस्वप्नयोरपि ज्ञानं कतिपयविषयम्; अज्ञानं त्वनन्तगोचरम्। ईश्वरात्पृथग्भूतानामेव जीवानां नित्यत्वं बहुत्वं जीवेश्वरयोश्चैतन्याश्रयत्वमीश्वरस्य चाद्वितीयत्वं सकलफलप्रदत्वं च **नित्यो नित्यानामिति** श्रुत्या सिद्धम्। स्वशब्दादेव भेदस्य वेद्यत्ववादिनीं भेदज्ञानपूर्वकपरमात्मप्रीतिविषयत्वेन मोक्षं च प्रतिपादयन्तीं श्रुतिमाह **पृथगिति**। जीवेश्वरयोरेकशरीरानुप्रविष्टयोरेव कर्मफलभोक्तृत्वाभोक्तृत्वरूपवैधर्म्यपरं वाक्यमाह **तयोरन्य** इति। **तयोरन्यः** तयोरेक इत्यर्थः। **स्वाद्वत्ती**ति पुण्यफलोदाहरणमुपलक्षणार्थम्। **अभिचाकशीति** अभितोऽधिकं प्रकाशते। तादृशजीवनियन्तृत्वलक्षणोऽतिशय एव तदानीमपि सिध्यति; न तु ज्ञानसङ्कोचादीत्युक्तं भवति। सत्त्वरजस्तमोमय्याः प्रकृतेः पुरुषस्य च अजत्वम्, प्रकृतेः पुरुषकर्मानुरूपपरिणामविशेषभाक्त्वेन अध्यासप्रसङ्गराहित्यम्, बद्धमुक्तव्यवस्थाम्, मुक्तदशायामपि प्रकृतेर्विश्लेषमात्रं च ज्ञापयति **अजामिति**। उक्तश्रुत्युपबृंहणायास्मिन्नेव[3] प्रतिपादितं नित्यं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदं दर्शयति **अत्राप्यहङ्कार इतीति**। **मे प्रकृतिरिति** व्यधिकरणनिर्देशात् ईश्वरात् प्रकृतिपुरुषयोर्भेदः सिद्धः। **इतस्त्वन्यामि**त्यनेन प्रधानात् पुरुषस्य भेदः। सृष्टिप्रलययोरध्यासतन्निवृत्तिरूपत्वव्युदासाय परमात्मशरीरभूतप्रकृत्यविभागविभागरूपत्वमाह **सर्वभूतानीति**। अत्रापि **मामिका**मित्यादिभिर्भेदः स्फुटः। प्रधानपुरुषयोः चराचराद्य-

---

1 गौरित्यादि कुण्डलितं न श्रीभाष्ये, नाप्यत्र व्याख्याने। 2 स्मृतावपीति श्रीभाष्यपाठः; अत्र तदयोगात् अत्रापीत्युक्तम्। 3 गीताशास्त्र एवेत्यर्थः।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥....मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥" (गी. ९. ७. ८ १०), "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" (गी. १३. १४), "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत" (गी. १४. ३) इति । जगद्योनिभूतं महत् ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत्, तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि ; ततो मत्सङ्कल्पकृतात् चिदचित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां संभवो भवतीत्यर्थः । [श्रुतावपि भूतसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टम्, "तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इति] ।

एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चाऽऽत्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति" (बृ. ५. ७. ३) इत्यारभ्य, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" (बृ. ५.७. २२. मा.) इति ; तथा, "यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद" इत्यारभ्य, योऽ-

वस्थापत्तेः परमात्मभ्रममूलत्वव्युदासाय तदधिष्ठानमूलतामाह **मयेति** । जीवानामध्यासाधीनसिद्धित्वव्युदासाय प्रकृतिपुरुषयोरविशेषेणानादित्वं दर्शयति **प्रकृतिं पुरुषं चेति** । प्रकृतेरेव साक्षात्परिणामाश्रयत्वम्, सृष्ट्यौपयिकप्रकृतिपुरुषसंसर्गविशेषस्य परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वम्, तत एव जगत्सृष्टिम्, एवंप्रकारेण त्रयाणामन्योन्यभेदं चोदाहरति **मम योनिरिति** । जगदपेक्षया योनित्वम्, जगत्स्रष्टुरधिष्ठातृतया संबन्धः ; तदाह **जगद्योनीति** । मुख्यब्रह्मणो ममेति व्यधिकरणनिर्देशात् योनित्वसामर्थ्याच्च ब्रह्मशब्दोपचरितमाह **प्रकृत्याख्यमिति** । चिन्मिश्रभूतोत्पत्तिहेतुतया प्रकृत्याधेयतया च सिद्धं **गर्भ**शब्दार्थमाह **चेतनाख्यमिति** । **दधामी**त्याधानं विवक्षितमित्याह **संयोजयामीति** । विस्तरोऽस्य स्थाने भविष्यति । एवं बहुषु प्रदेशेषु प्रकृतिपुरुषजगत्सृष्ट्यादिप्रतिपादनदशायां जीवाध्यासजगन्मिथ्यात्वादिसूचकं न किंचित् दृश्यत इत्यभिप्रायः ।

एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदः काणादप्रभृतिभिरभ्युपगत इति ततो विशेषं घटकश्रुतिसिद्धं शरीरात्मभावं सामानाधिकरण्यमुख्यत्वसिद्धयर्थमाह **एवमिति** । **भोक्त्रिति** । एकीभावावस्थायामपि शरीरत्वं 'यस्य तमश्शरीरम्' (बृ. ५. ७. १३), 'यस्य मृत्युश्शरीरम्' इत्यादिभिः सिद्धमिति ज्ञापनाय **सर्वावस्थावस्थितयोरि**त्युक्तम् । प्रत्यक्षाद्यप्राप्तस्य जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावस्य तत्त्वोपदेशतत्परानेकश्रुतिसिद्धत्वान्न तत्परित्यागः श[ङ्]क्यः ; तदनुगुणतया च शरीरलक्षणमनुसन्धेयमिति भावः । अन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वावस्थप्रकृतिपुरुषयोरविशेषेण परमात्मशरीरत्वं दर्शयति **यः पृथिव्यामिति** । इममेवार्थमीषदावापोद्वापभेदेन प्रतिपादयन्त्या सुबालोपनिषदा अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तमपहतपाप्मत्वादिगुणयोगमद्वितीयत्वं नारायणत्वं च विशदयति **यः पृथिवीमिति** । अत्र **मृत्यु**शब्दस्य स्थानप्रमाणेन

क्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद", "यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युश्शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण." (सु. ७),-अत्र मृत्युशब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि, "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते" (सु.२) इति वचनात् -- "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा" (य. आ. ३. ११. २) इति च ।

एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा. ६.२.१), "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत" (छा.६.२.३) इत्यारभ्य, "सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा." (छा. ६. ८. ६), "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छा. ६.८.७) इति । तथा, "सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा, इदं सर्वमसृजत" इत्यारभ्य, "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" (आ. ६) इति । अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धश्चिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः, "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" (छा. ६. ३. २), "तत् सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत् , तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्....विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं

अतिसूक्ष्मदशापन्नमूलप्रकृतिविषयत्वमाह **अत्रेति** । **अत्र** अक्षरपर्यायादनन्तरे पर्याये इत्यर्थः । तेजःप्रतिद्वन्द्वितमोव्युदासाय **सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वि**त्युक्तम् । **अस्यामेवे**त्यनेन शीघ्रप्रत्यभिज्ञानं सूचितम् । आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयत् तैत्तिरीयकवाक्यमाह **अन्तःप्रविष्ट** इति । नृपनभोव्यावर्तकाभ्यामन्तःप्रवेशनियमनाभ्यां शरीरित्वसिद्धिः । उक्तभेदश्रुतिघटकश्रुत्यनुसारेण सामानाधिकरण्यश्रुतीनामर्थं मुख्यमेवाह **एवं सर्वावस्थे**ति । अत्रोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारद्रव्यैक्यं सामानाधिकरण्यश्रुतीनां विवक्षितमित्यर्थः । **इममर्थं ज्ञापयितु**मिति । न पुनः श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणस्ववचनप्रत्यक्षादिविरुद्धं ज्ञापयितुमित्यर्थः । छान्दोग्यवदेव सामानाधिकरण्यं तस्य च चेतनांशेऽप्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयके दर्शयति **तथे**ति । स **तपोऽतप्यत**— आलोचनमकरोदित्यर्थः ; 'तपसा चीयते ब्रह्म' (मु. १. ९) इति प्रकरणे 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति व्याख्यानात् । न केवलं प्रकरणान्तरगतैर्घटकवाक्यैर्भेदाभेदश्रुत्यविरोधः, अपि तु स्वप्रकरणस्थैरपीत्याह **अत्रापी**ति । समानाधिकरणनिर्देशवतोः छान्दोग्यतैत्तिरीयकप्रकरणयोरित्यर्थः । **जीवेनात्मना** जीवेन मयेत्यर्थः । सिंहेन[1] भूत्वा बहवो मयाऽऽत्ताः (वि. ध ९८. १७) इतिवत् । 'तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इत्यचिदनुप्रवेशो व्यक्तः ; जीवे तु सामानाधिकरण्यमात्रम् । तत् अनुप्रवेशकृतमिति तैत्तिरीयके व्यक्तमित्यभिप्रायेणाह **तत्सृष्टे**ति । एवं जीवशरीरकपरमात्मानु-

1 सिंहेनेत्यस्य सिंहशरीरकेणेत्यर्थवत् इह जीवशरीरकेणेत्यर्थ इति भावः। तृतीयाविभक्तिनिर्वाहस्तु एकत्र कर्तरिप्रयोगात् अन्यत्र कर्मणिप्रयोगाच्च भिन्नरूपोऽपि स्यात् । श्रुतप्रकाशिकायामप्येवम् ।

चानृतं च सत्यमभवत्" (आ. ६) इति च। एवंभूतमेव नामरूपव्याकरणम्, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्, तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" (बृ. ३. ४. ७) इत्यत्राप्युक्तम्।

अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति, कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम्। "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" (छा. ६. ३. २) इति, 'तिस्रो देवताः' इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दाः अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्। अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति

प्रवेशात् नामरूपव्याकरणं नाम्नां च परमपुरुषपर्यन्तत्वं तत एव सामानाधिकरण्यमुख्यत्वं च सिद्धम्। एतदैकरस्यात् सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन चिदचिदनुप्रवेशोक्तिरहितप्रकरणान्तरेष्वपि नामरूपव्याकरणवचनमेवंप्रकारप्रवेशाभिप्रायपूर्वकमेवेत्याह **एवंभूतमेवे**ति।

इत आरभ्य प्रागुक्तचोद्यानां क्रमेण परिहारः। [1]तथा हि—कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातत्वं नाम कार्यशब्दनिर्दिष्टस्य द्रव्यस्य कारणविज्ञानेन [2]विषयीकृतत्वम्। पूर्वमासीनं देवदत्तं दृष्ट्वा तमेव गच्छन्तमप्यवलोक्य 'असौ पूर्वमेव दृष्टः' इति हि वदति। अतः कार्यावस्थायाः पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नास्य व्यवहारस्यामुख्यत्वमित्यभिप्रायेणाह **अतः कार्यावस्थ** इति। परपक्षे त्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभिप्रेतम्। तथा हि—एकनिर्विशेषविज्ञानेन सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र ज्ञातव्यसर्वशब्दार्थाभावात्, सत्यमिथ्यार्थैक्यप्रसङ्गादिभिश्च सर्वस्य ज्ञातत्वमित्येतन्न घटते। सर्वस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातत्वमिति योजनायामध्याहारादिदोषः। अविद्याविशिष्टैकब्रह्मविज्ञानेन तत्कार्यप्रपञ्चविज्ञानमिति विवक्षायामदूरविप्रकर्षेणास्मत्पक्ष एवानुप्रवेशः। सर्वप्रमाणसंक्षोभस्त्वधिकः। एवमेव पक्षान्तरयोरपि सूक्ष्माचिच्छक्तिवैशिष्ट्यस्य दुष्परिहरत्वात् विशिष्टैक्यविज्ञाने तत्कार्यविज्ञानमित्येव निर्वाह्यम्; तथा च निर्विकारनिर्दोषश्रुत्यविरुद्धोऽस्मत्पक्ष एवोपपन्नतर इति॥ परपक्षे सामानाधिकरण्यस्य लाक्षणिकत्वं तैरेवाभ्युपगतमिति न किंचित् तत्र वक्तव्यमिति कृत्वा स्वपक्षे तन्मुख्यत्वमुपपादयति **अहमिमा** इति। प्रकरणान्तराधीतानामपि तत्त्वानां संकुचिताभिधानप्रकरणेऽपि शाखान्तरनयेन समाहारमभिप्रेत्याह **तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्ये**ति। जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतोऽत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टवेषेण कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वसिद्धेर्जगतो ब्रह्मोपादानत्वं युज्यत इत्याह **अतः स्थूले**ति। सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य मुख्यत्वादित्यर्थः।

---

1 तथाहीति। तत्तद्भाष्यवाक्यावतारणव्याख्यानाभ्यां चोद्यपरिहारपरत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः।

2 अनेन कारणविज्ञानजन्यं कार्यविज्ञानम्, तद्विषयत्वमिति अर्थव्युदासः। ज्ञाततेति भूतकालनिर्देशोऽवधेयः। कार्यनिष्ठं ज्ञातत्वं कारणज्ञानाधीनम्। कारणज्ञानस्यैव कार्यविषयकत्वात्।

ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो ब्रह्मोपादानत्वेऽपि संघातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्यादिसंबन्ध इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णसङ्करः—तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित् संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च; इह तु चिदचितोस्सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च; स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः । स्वभावभेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः । एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुनः आत्मतयाऽवस्थानात् कार्यत्वमप्युपपन्नम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता ।

सत्कार्यवादाविरोधश्च सिद्ध इत्यभिप्रायः । उपादानावस्थायामैक्यापत्त्या प्रसक्तं स्वभावसंकरं परिहरति **सूक्ष्मेति** । बालस्य युवत्वापत्तौ बालशरीरस्य तदभिमानिचेतनस्य च यथा स्वभावसंकरो नास्ति, तद्वदत्रापीत्यभिप्रायेण **संघातस्योपादानत्वेने**त्युक्तम् । एककारणारम्भात् कार्यदशायां प्रसक्तसंकरं निरस्यति **यथा शुक्ले**ति । ननु शुक्लकृष्णरक्ततन्तूपात्तस्य पटस्य न केनचिच्छुक्लेन कृष्णेन रक्तेन वा तन्तुविशेषेण विशेषतस्सामानाधिकरण्यं दृश्यते; 'तन्तवः पट' इति तु कथंचिदुच्येत; अतोऽत्रापि प्रकृतिपुरुषेश्वररूपसङ्घातोपात्तस्य जगत ईश्वरेण विशेषतस्सामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत्राह **तन्तूना**मिति । अयमभिप्रायः—न सर्वप्रकारसाधर्म्यमभिप्रेत्य तन्तुपटदृष्टान्तः; अपि तु स्वरूपतोऽत्यन्तभिन्नानां संभूय कार्यदशायामपि स्वभावासंकरमात्रमभिप्रेत्य । सामानाधिकरण्यं तु यत्र शब्दानामेकविशेष्यपर्यवसानहेतुभूतप्रकारप्रकारिभावोऽस्ति, तत्र स्यात्; नान्यत्रेति विशेषः॥ कस्तर्हि अविशेष इत्यत्रोपजीव्यांशमाह **स्वभावे**ति । उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकारश्रुत्यविरोधमाह **एवंच सती**ति । एवं विशिष्टस्योपादानत्वात् सर्वदैवासंकीर्णस्वभावत्वाच्चेत्यर्थः । निर्विकारश्रुतिस्तु स्वरूपविषया, उपादानत्वकार्यत्वश्रुतिर्विशिष्टविषयेति नानयोः परस्परविरोधः । स्वरूपपरिणामपक्षे तु निर्विकारश्रुतेर्न कश्चिद्विषय इति भावः । न हि वयं स्वरूपैकदेशेऽपि विकारं ब्रूम इत्यभिप्रायेण **उपपन्नतर**मित्युक्तम् । अविकृतस्य कार्यत्वप्रकारमाह **स्थूलावस्थस्ये**ति । **आत्मतयाऽवस्थाना**दिति । तदानीन्तनतत्तन्नियमनधारणावस्थाविशेष एव हि कार्यत्वम्; कार्यशब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्यामिपर्यन्तत्वश्रुतेस्तत्पर्यन्त इति तस्य मुख्यत्वमिति भावः । तथाऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव कार्यत्वमिति चोद्यं परिहरति **अवस्थे**ति । विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थतत्तन्नियमन[1]विशिष्टत्वलक्षणावस्थान्तरापत्तिर्विशेष्येऽप्यस्तीति भावः ।

---

1 **नियमनेति । तत्तत्स्थूलवस्तुनि कार्त्स्न्येन संबन्धी नियमनार्हः ईश्वरधर्मज्ञानपरिणामविशेषः । स एव अनुप्रविश्येत्युक्तः । तदवस्थज्ञानविशिष्टत्वमवस्थेत्यप्यभिमतम् ।**

निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसंबन्धाभावादुपपद्यन्ते । "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास." (छा. ८. १. ५) इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य, "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" इति कल्याणगुणगणान् विदधतीयं श्रुतिरेव अन्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति । "ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म" इति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः । "यस्सर्वज्ञः सर्ववित्" (मु. १. १. १०), "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे. ६. ८), "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (बृ. ४. ४. १४) इत्यादिकाः ज्ञातृत्वमावेदयन्ति । "सत्यं ज्ञानम्" (आ. १) इत्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् ।

"सोऽकामयत बहु स्याम्" (आ), "तदैक्षत बहु स्याम्" (छा. ६. २. ३), "तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत" (बृ. ३. ४. ७) इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पात् विचित्र स्थिरत्रसरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्त्वमिति प्रतिषिध्यते, "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति...नेह नानास्ति किञ्चन" (क. ४. १०), "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" (बृ. ४. ४. १४) इत्यादिना । न पुनः, "बहु स्यां प्रजायेय" (आ. ६ ; छा. २. ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्" (बृ. ६. ५. १५) इति निषेधवाक्यारम्भे च तत् स्थापितम् ; 'सर्वं तं परादात् योऽन्यत्राऽऽत्मनस्सर्वं वेद" (बृ. ४.

उत्सर्गापवादन्यायेन सगुणश्रुत्यविरोधाय निर्गुणवादानां विषयं व्यवस्थापयति **निर्गुणवादाश्चेति** । एवं व्यवस्थापितं विषयभेदमेकस्मिन्नेव वाक्ये श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह **अपहतेति** । अवधारणेन न्यायनैरपेक्ष्यं सूचितम् । आर्थगुणनिषेधं परिहरति **ज्ञानस्वरूपमिति** । **सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरि**त्यादिकं श्रुत्यन्तरसिद्धाविरोधार्थम् । **ज्ञानैकनिरूपणीयमिति** । स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मिणमपि प्रतिपादयन्तीति भावः। सूत्रितं च, "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्", "यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्" (ब्र. २. ३. २९, ३०) इति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन सौत्रचकारेण द्योतितं वृत्त्यन्तरमभिप्रेत्याह **स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेति** । धर्मभूतज्ञानवत् ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगोऽप्यस्तीति भावः । निर्विशेषवादिनो ज्ञातृत्वं परित्यजन्ति ; वैशेषिकादयस्तु ज्ञानत्वम् ; उभयेषामपि श्रुतिविरोधमभिप्रेत्य स्वपक्षे तदानुगुण्यमाह **यस्सर्वज्ञ** इति ।

भेदनिषेधकवाक्यानां भेदविधायकवाक्याविरुद्धं विषयमाह **सोऽकामयतेति** । ब्रह्मगुणविभूतिरूपभेदस्य विहितत्वात् तन्निषेधो न शक्य इति भावः । पराभिमतं श्रुतिविरोधेन प्रतिक्षिपति **न पुनरिति** । 'यत्र त्वस्य' इत्यादेरब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधे तात्पर्यं श्रुत्यैव ह्युक्तमित्याह **निषेधवाक्यारम्भ** इति । अन्यथोपक्रमविरोध इति भावः । **तत् स्थापितमिति** । बहु स्यामित्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धं वक्ष्यमाणति-

४.६), "तस्य [ह वा] एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् यदृग्वेदः" (सुबा. २) इत्यादिना।

एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः, चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्यदशायां च तदर्हस्थूलदशापत्तिं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्य औपाधिकब्रह्मभेदवादस्य अन्यस्यापि अपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथंचिदप्यवकाशो दृश्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ २ ॥

तत् क्षेत्रं यच्च[1] यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ३

तत् क्षेत्रं यच्च—यत् द्रव्यम्, यादृक् च येषामाश्रयभूतम्, यद्विकारि ये चास्य विकाराः, यतश्च—यतो हेतोरिदमुत्पन्नम्; यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः, यत्—यत्स्वरूपं चेदम्, स च यः—स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः, तत् सर्वम्, समासेन संक्षेपेण मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

षेधानास्कन्दितत्वेनासंजातविरोधदशायां स्थापितमित्यर्थः।

अथ स्वपक्षे सर्वप्रकाराविरोधं परपक्षेषु च सर्वप्रकारविरोधं श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिरूपं संग्रहेण वदन् उपसंहरति **एवमिति**। **श्रुतिभिरेवेति**। न्यायेऽपि नात्यन्तापेक्षा, स्फुटतरत्वादस्यार्थस्येति भावः। **अन्यस्यापीति** यादवप्रकाशनैयायिकाद्यभिमतयोजनासंग्रहः। **अपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्येत्युभयं** ब्रह्माज्ञानवादादिषु सर्वेषु नेतव्यम् ॥ २ ॥

शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः **शृण्विति** अवधानार्थमुच्यते **तत्क्षेत्रमिति**। **महाभूतानि** (५) इत्युपक्रम्य **संघातः** (६) इत्यन्तवक्ष्यमाणपरामर्शात् आद्यन्तौ **यच्छब्दौ** जडद्रव्यतत्संघातविषयावित्यपुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह **यत् द्रव्यमिति**। वक्ष्यमाणेन्द्रियाद्याश्रयत्वानुसारेण **यादृक्छब्दार्थमाह येषामाश्रयभूतमिति**। ये विकारा अस्य कार्यतया सन्ति, तत् **यद्विकारि**; तत्र यच्छब्दनिर्दिष्टे तात्पर्यमिति प्रकाशनाय **ये चास्य विकारा** इत्युक्तम्। **यतः** इति नोपादानादिपरम्, प्रथमं तदुक्तेरित्यभिप्रायेणाह **यतो हेतोरिति**। **चेतनाधृतिः** (६) इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेषमाह **यस्मै प्रयोजनायेति**। क्षेत्रकर्तुरीश्वरस्य धीस्थतया प्रयोजनमपि हेतुः; प्रयुज्यते च, अध्ययनेन वसतीति। **यत्स्वरूपमिति** संघातपरम्। सन्निवेशविशेषो हि शरीरत्वादि; अतः प्रथमयच्छब्दो जडाजडद्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः; द्वितीयस्तु जडत्वनिश्चये जडद्रव्येष्वनेकेष्वन्यतमात्मकत्वसंघातात्मकत्वनिश्चयार्थ इति भावः। **मामिति** (२) परमात्मनोऽपि प्रसङ्गात् तत्परामर्शभ्रमव्युदासायाह **स च क्षेत्रज्ञ** इति। **यः यत्प्रभावः** इत्युभाभ्यां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः। **प्रभावाः**—आश्चर्यभूताः प्रकृष्टाः स्वभावविशेषाः ॥ ३ ॥

---

1 यच्चेत्याद्युक्तसर्वयच्छब्दार्थविवरणं क्रमेण 'महाभूतानी'ति श्लोके द्रष्टव्यम्। तत्र संघातश्चेतनाधृतिरित्यत्र चेतनाधृतिरूपस्य विशेषणस्य विशेष्यात् पूर्वं योजना। अतः यत इत्येतद्विवरणं विशेषणपदेन; यदित्यस्य च संघातपदेन।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् ऋषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्,— **"अहं त्वं च तथाऽन्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव । गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते । अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षरश्शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥"** (वि. २. १३. ७१); तथा, **"पिण्डः पृथक् यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः । ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन् करोम्यहम्"** (वि. २. १३. ८९); तथा च, **"किं त्वमेतच्छिरः किं नु उरस्तव तथोदरम् । किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत् किं महीपते ॥ समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथक् भूप व्यवस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥"** (वि. २. १३. १०३) इति । **एवं विविक्तयोर्द्वयोः**

स्वेनोपदिश्यमानस्यार्थस्येतिहासपुराणमीमांसानुगृहीतानेकश्रुतिसिद्धत्वमाह **ऋषिभिरिति** श्लोकेन । विशदोपबृंहणवाक्यानुसारेण अविशदवेदवाक्यार्थनिश्चयाय प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः । राजसतामसोपबृंहणव्यवच्छेदाय ऋषिशब्दोक्तान् विशिनष्टि **पराशरादिभिरिति** । **बहुप्रकारमिति** । अर्थै(र्थस्यै)कत्वेऽपि वचनव्यक्तौ रथचक्रनाभ्या(नद्या)दिकल्पनाप्रकारभेदः । यद्वा संक्षेपविस्तरादिरूपेणेत्यर्थः । अविविक्तदेहात्मस्वरूपस्य राज्ञो वाह्यवाहकत्वोक्तिप्रतिक्षेपार्थं वाक्यम् **अहं त्वं चेति** । अध्यात्मगन्धिवाक्यश्रवणमूलस्य कस्त्वमिति प्रश्नस्योत्तरं **पिण्ड** इति । **शिरःपाण्यादिलक्षणः** इत्यनेन कृत्स्नैकदेशचेतनत्वविकल्पो द्योतितः । प्रतिपादितार्थस्य श्रोतर्यपि स्वप्रत्ययेन दृढीकरणार्थं वाक्यं **किं त्वमिति** । एवम् **इदं शरीरमिति** श्लोकेनोक्तस्य संवादकमुपात्तम् । ननु 'द्वा सुपर्णा' (मु. ३. १. १) इति मन्त्रे, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलभोक्ता जीव उच्यते, 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति परमात्मेति **शारीरके,** "गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्" (१. २ ११), "स्थित्यदनाभ्यां च" (१. ३. ६) इत्यादिषु प्रपञ्चितम् । [1]**पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे** तु, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्' इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय, "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति अनश्नन्न्यो अभिपश्यतीति क्षेत्रज्ञः, द्वा(ता)वेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ । तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः" इति [2]क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवाभिधत्ते । तावेवात्र क्षेत्रज्ञोपद्रष्टृशब्दौ प्रत्यभिज्ञायेते, 'तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः' (१३. १) इति, 'उपद्रष्टाऽनुमन्ता' (२२) इति च । **मनुश्च** 'योऽस्याऽऽत्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥' (१२ १२) इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह । अतः कथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यत इति शङ्कामर्थात् परिहरन्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यस्य संवादकं तस्य स्वोक्तार्थानुगुण्यं सूचयन् अवतारयति **एवं विविक्तयो-**

1. पैङ्गीति । उक्तशारीरकार्थानुरोधेनेति पदमादौ पूरणीयम् । तुशब्दः, सत्त्वशब्दो बुद्धिपरः, क्षेत्रज्ञशब्दो जीवपर एवेति शांकररीतिशंकाव्यावृत्त्यर्थः । 2. इति क्षेत्रज्ञशब्देनेत्यत्र इतीतिपदस्य इति वाक्यमित्यर्थः । तदेव अभिधत्त इत्यस्य कर्तृ ।

वासुदेवात्मकत्वं चाहुः, "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्सत्त्वं तेजो बलं धृतिः। वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥" (त्रि. स) इति । छन्दोभिर्विविधैः पृथक्-पृथग्विधैश्छन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतम्—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (आ. १) इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्माच्चान्तरं मनोमयमभिधाय, "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः" इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय, "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माऽभिहितः । एवमृक्सामाथर्वसु च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव—ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैः शारीरकसूत्रैः, हेतुमद्भिः हेतुयुक्तैः, विनिश्चितैः निर्णयान्तैः ; "न वियदश्रुतेः" (२. ३. १) इत्यारभ्य क्षेत्रप्रकारनिर्णय उक्तः । "नात्मा

रिति । तथा च क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोगदर्शनात् क्षेत्रज्ञो जीव इत्युपपद्यते । प्रत्येकं समुदायेन वा ममेदं शिरः, ममेमौ पाणी, ममेदं शरीरमिति क्षेत्रवेदितृत्वाज्जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वम् ; परमात्मनस्तु, इदं शरीरमेतत्कर्मारम्भायैतत्कर्मफलभोगायेत्यादिक्षेत्रयाथात्म्यवेदितृत्वेन । एतच्च **एतदवयवशस्संघातरूपेण च, इदमहं वेद्मीति यो वेत्तीति** भाष्येण, 'योऽस्यात्मनः कारयिता' इति मनुवचनेन च ज्ञापितम् । एवमुपद्रष्टृत्वमपि जीवस्य स्वशरीरमात्रं प्रति, परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनान् प्रतीति उभयोरप्युपद्रष्टृत्वमविरुद्धम् । अतो न कस्यापि प्रमाणस्य विरोध इति भावः । स्वरूपवैविध्यस्य **छन्दोभिरिति** बहुवचनेनैव लाभात् **विविधशब्दः** प्रकृतप्रतिपाद्यप्रकारवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह **पृथग्विधैरिति** । पृथग्भूताः **विधाः** प्रतिपाद्यप्रकारा येषामिति विग्रहः । (?) "आम्नायश्छन्दसां दण्डः" (....) इत्यादिप्रयोगानुसारेण **छन्दश्शब्दो** वेदपरः, न तु गायत्र्यादिपर इत्यभिप्रयन् आह **ऋग्यजुरिति** । पृथक्छब्दस्य ऋषिभिरुक्तात्पृथक्त्वपरत्वभ्रमव्युदासायाध्याहारानुषङ्गाभ्यां योजयति **देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतमिति** । परस्परविलक्षणं गीतमित्यर्थः । "तत् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" (कौ. ३. ९), "एष म आत्माऽन्तर्हृदये.... एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" (छा. ३. १४. ४), "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" (मु. २. १. २), "स कारणं करणाधिपाधिपः" (श्वे. ६. ९), "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" (श्वे. १. ९) इत्यादिकमभिप्रेत्याह **एवमृक्सामाथर्वस्विति** । ब्रह्मसूत्रेत्यत्र लुप्तषष्ठ्यर्थः संबन्धः प्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्य **सूत्रपदैरित्यत्र** षष्ठीसमासभ्रमं वारयति **ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैरिति** । फलितमाह **शारीरकसूत्रैरिति** । **हेतुयुक्तैरिति** हेतुप्रतिपादकैरित्यर्थः । कर्मणि क्ताश्रयणे प्रयोजनाभावात् विशेषो निश्चितं येषामिति भावे क्तं बहुव्रीहिं चाभिप्रेत्याह **निर्णयान्तैरिति** । निर्णयफलकैरित्यर्थः । **न वियदश्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन**

नुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" (२. ३. १८) **इत्यारभ्य ["ज्ञोऽत एव"** (२. ३. १९) **इत्यादिभिः] क्षेत्रज्ञयाथात्म्यनिर्णय उक्तः । "परात्तु तच्छ्रुतेः"** (२. ३. ४०) **इति भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् । एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया संक्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥**

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव **चेति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि ; पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः महाभूतानि,** अहंकारो **भूतादिः,** बुद्धिः **महान्,** अव्यक्तं **प्रकृतिः ;** इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रिय-

---

"अस्ति तु" (शा. २. ३. २) इत्यादिकं सूत्रषट्कम्, "एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः" (शा. २. ३. ८), "तेजोऽतस्तथा ह्याह" (१०), "आपः" (११), "पृथिवी" (१२) इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् । **उक्त** इति । अनेनाकाशादीनामुत्पत्तिकथनेन तत्संघातात्मकक्षेत्रयाथात्म्यमुक्तप्रायमिति भावः । **नात्मा श्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन,** "ज्ञोऽत एव" (२. ३. १९), "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्, स्वात्मना चोत्तरयोः, नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्, स्वशब्दोन्मानाभ्यां च, अविरोधश्चन्दनवत्, अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि, गुणाद्वाऽऽलोकवत्, व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति, पृथगुपदेशात्, तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्, यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्, पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्, नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, उपादानाद्विहारोपदेशाच्च, व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः, उपलब्धिवदनियमः, शक्तिविपर्ययात्, समाध्यभावाच्च, यथा च तक्षोभयथा, परात्तु तच्छ्रुतेः" (४०) इत्यन्तं सूत्रजातमभिप्रेतम् । **इत्यारभ्य ज्ञोऽत एवेत्यादिभिरिति** पाठे तु आदिशब्दे नैतत् विवक्षितम् । **भगवत्प्रवर्त्यत्वेनेति ।** चेतनं प्रति नियमेन नियाम्यद्रव्यत्वस्य शरीरलक्षणत्वादिति भावः । श्रुत्यादिभिः प्रतिपादितस्यैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्य ज्ञातुं शक्यत्वात् स्वतः किमर्थं श्रोतव्यमित्याशङ्कापरिहाराय पूर्वोक्तं **तत्समासेन मे शृणु** (३) इत्येतदत्र संगमय्य तत्तात्पर्यमाह **एवं बहुधा गीतमित्यादि ।** क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्य श्रुत्यादिभिरतिविस्तरेण बहुधा गीतत्वात् किंचिज्ज्ञेन स्पष्टमवगन्तुमशक्यत्वात् सर्वज्ञेन मया संक्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं तत् श्रोतव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्यादौ यच्चेति प्रतिज्ञातस्य **महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेत्येतत्** प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह **महाभूतानीत्यारभ्य इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीति । भूतशब्दस्य** सशरीरचेतनादावपि प्रयोगात् तद्भ्रमव्युदासाय प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह **पृथिव्यप्तेज** इति । अहंकारशब्दस्य त्रिविधाहंकारवाचित्वेऽपि सात्त्विकाहंकारस्येन्द्रियारम्भकत्वात् राजसस्योभयानुग्राहकत्वात् तामसपरत्वमाह **अहंकार** इति । **बुद्धिशब्दस्याध्यवसायपरत्वभ्रमव्युदासायाह बुद्धिर्महानिति । अव्यक्तशब्दस्य** 'अव्यक्तमक्षरे लीयते' (सु. २) इत्युक्ताव्यक्तपरत्वे तत्कारणमपि वक्तव्यं स्यादित्यभिप्रायेस्तद्व्याचष्टे **अव्यक्तं**

गोचरा इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि; श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति तानि दश, एकमिति मनः; इन्द्रियगोचराश्च पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः; इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा[1] उच्यन्ते; यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाऽप्यात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्य-

---

प्रकृतिरिति । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्यादिकं याद्दक्चेति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह **इन्द्रियाणि दशेत्यारभ्य इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति** । इन्द्रियाणामेकादशत्वव्यक्तीकरणाय, **तद्गोचरा** इत्युक्तपञ्चसंख्यास्पष्टीकरणाय च "त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् । शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै (च) द्विज । पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी । विसर्गशिल्पगत्युक्ति[2] कर्म तेषां च कथ्यते । एकादशं मनश्चात्र" (वि. १. २. ४८, ४९) इति पराशरोक्त्यनुसारेण तानि इन्द्रियार्थांश्च विशेषतः कथयति **श्रोत्रत्वगित्यादिना** । **इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखमित्येतत् यद्विकारीत्युक्तस्य** प्रतिपादकमित्याशयेनाह **इच्छा द्वेष इति** । इच्छादीनां भूतसङ्घातरूपक्षेत्रपरिणामत्वाभावेन कथं क्षेत्रविकारत्वम्, प्रत्युत आत्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते **यद्यपीति** । तेषां क्षेत्रविकारत्वव्यपदेश औपचारिक इत्याशयेन परिहरति **तथापीति** । क्षेत्रासाधारणकार्यत्वमुपचारनिमित्तमिति भावः ।

(मनोवृत्तिषु कामादिशब्दानामौपचारिकत्वस्थापनम्)

ननु कथमिच्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम्, 'कामस्सङ्कल्पः' (बृ. ३. ५. ३) इत्यादिना तेषां मनोविकारत्वश्रवणात् । 'पञ्चवृत्तिर्मनोवत् व्यपदिश्यते' (२. ४. ११) इति **सूत्रभाष्ये**, "न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम्" इति भाषितत्वाच्चेत्यत आह **तेषामिति** । न चाश्रयत्वमन्तरेण हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम्, "कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते" (गी १३. २०) इति पूर्ववाक्ये क्रियाश्रयत्वरूपकर्तृत्वं प्रति प्रकृतेराश्रयत्वेन हेतुत्वोक्त्या तद्वैरूप्यापत्तेः । न च अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपजीवस्य पुरुषशब्देन विवक्षितत्वात्, 'कामस्संकल्पः' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण योग्यतयाऽन्तःकरणस्य तदाश्रयत्वपरमेव 'पुरुषस्सुखदुःखानाम्' (१३. २०) इति वाक्यमिति वाच्यम्; देहादिवत् अन्तःकरणस्यापि प्रकृतिपरिणामत्वेन कार्यकरणकर्तृत्वे, सुखदुःखानां भोक्तृत्वे च हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्येवोक्त्यापत्तेः ॥ चैतन्यसंबन्धप्रयुक्तं भोक्तृत्वाश्रयत्वमिति 'पुरुषस्सुखदुःखानाम्' इत्युक्तिरिति चेत्, कर्तृत्वाश्रयत्वमपि तत्संबन्धायत्तमिति तत्रापि तथोक्तिः स्यात् । न चैवं 'कामस्संकल्पः' इति श्रुतेः 'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' (२. ४. ११) इति **सूत्रभाष्यस्य** च कथमुपपत्तिरिति वाच्यम्, कामसंकल्पादिशब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामहेतुभूतमनोवृत्तीनां तत्कार्यवाचिशब्देनाभिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वान्तरत्वाभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तेः । ननूभयसंप्रतिपन्नमनोवृत्तिभिरेव तत-

---

1 विकारपदप्रयोगः यद्विकारीत्येतद्व्याख्यानमिदमिति ज्ञापनाय । 2 उक्तीति समाहारैकवद्भावः । विसर्गः पायूपस्थयोः कार्यम्, शिल्पं करयोः, गतिः पादयोः, उक्तिर्वाचः ।

तया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते । तेषां पुरुषधर्मत्वम्, 'पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' (२०) इति वक्ष्यते; संघातश्चेतना[1]धृतिः । आधृतिः **आधारः (सुखदुःखे भुञ्जानस्य भोगा-**

न्नानीभिः[2] सर्वकार्योपपत्तौ कामादिशब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामकल्पने प्रमाणाभावात् कामादि शब्दानां मनोवृत्तिषु लाक्षणिकत्वमनुपपन्नमिति चेन्न; 'सोऽकामयत' (आ. ६.) 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत' (ना. उ.) इति स्थाने 'तदैक्षत' (छा. ६. २. ३) 'स ईक्षांचक्रे (प्र. ६. ३) इत्यन्तःकरणरहितजगत्कारणाश्रितज्ञानविशेषवाचीक्षतिशब्दपाठात्, 'स तपोऽतप्यत' (आ. ६) इति तत्स्थानपठिततपश्शब्दस्य 'यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु १. १. ९) इति ज्ञानशब्देन व्याख्यानात्, 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' (छा. ८. २. १) इति मुक्ताश्रितत्वेन कामसंकल्पयोः श्रवणात्, सुखत्वापरपर्यायानन्दत्वस्य 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (आ. ७), 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' (आ. ८) इत्यादिषु, 'अनुकूलज्ञानमेव ह्यानन्दः' इति **भाष्यकृदुक्तरीत्या** मुक्तब्रह्मसंबन्धिज्ञानवृत्तित्वश्रवणात, "निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता" (वि. ५. ६. ५९) इति भगवदनुभवरूपभगवत्प्राप्तेस्सुखरूपत्वस्मृतेश्च कामसंकल्पसुखादीनां ज्ञानावस्थाविशेषत्वस्य अवश्याभ्युपगमनीयत्वात् । मनोवृत्तीनाम[3]ज्ञानत्वेनान्याधीनप्रकाशतया अनन्याधीनप्रकाशत्वादिरूपव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यभूतार्थान्तरप्रकाशादिहेतुत्वासंभवेन ज्ञानावस्थाविशेषानङ्गीकारे विषयप्रकाशव्यवहारादेरनुपपत्तेः स्वप्रकाशज्ञानावस्थाविशेषाणामावश्यकत्वात् । अनेकशक्तिकल्पने गौरवेण कामसंकल्पादिशब्दानां वृत्तिषु लाक्षणिकत्वस्य [4]न्याय्यत्वाच्च । न च वृत्तीनां चैतन्यसंबन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति वाच्यम्; निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशाद्ययोग्यत्वेन तत्सहायस्य 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायेन विषयप्रकाशादिसामर्थ्यानापादकत्वात् । निर्विशेषचैतन्यस्य तद्योग्यत्वे तेनैव प्रकाशाद्युपपत्तौ वृत्त्यवच्छेदकल्पना निष्फला स्यात् । न च संसारदशायां संकुचितस्य तस्य विषयव्यवस्थौ(स्थित्यौ)पयिकतया साफल्यमिति वाच्यम्; तस्य संकोचाङ्गीकारे निर्विकारत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधात् । चक्षुरादिवृत्तिभिरेव विषयव्यवस्थोपपत्तेश्च । धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गीकृत एवेति न किंचिदनुपपन्नमस्माकमिति । एतत्

---

1 चेतनाधृतिरिति पदद्वयं कृतं शाङ्करे । तदा इच्छादिवत् वृत्तिरूपत्वात् मध्ये संघातपदप्रयोग इति संघातविशेषणतया योजितमात्मसिद्धौ । परंतु तत्र चेतनया ध्रियत इति चेतनाधृतिरित्युक्तम्; अत्र चेतनस्याऽऽधृतिरित्युक्तमिति ईषद्भेदः । सर्वथा यत इत्येतद्व्याख्यारूपं सत् प्रयोजनप्रदर्शीत्युभयेष्टं भाव्यम् । समस्तपदत्वदार्ढ्याय भाष्ये एवमुक्तिः । आधृतिरित्यत्र आङुपश्लेषप्रसिद्धिमप्याधारपदेन दर्शयति । 2 संप्रतिपन्नेति । कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुत्या, मनोवद्व्यपदिश्यत इति सूत्रबलाच्चैवम् । 3 अज्ञानत्वेन—ज्ञानभिन्नत्वेन ।

4 अप्रत्यक्षाणां मनोव्यापाराणां वैलक्षण्यस्य कामादिकार्यमुखेनैव निरूप्यतया कामादिरूपप्रत्यक्षज्ञानावस्थामुखेन तदुक्तिरिति लक्षणैवेति भावः ।

पवर्गौ साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसंघातः । प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्ध-मिन्द्रियाश्रयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारि भूतसंघातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगाधारत्व-प्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति) एतत् क्षेत्रं समासेन संक्षेपेण सविकारं सकार्यमुदाहृतम् ॥५-६

अथ क्षेत्रकार्येष्वात्मज्ञानसाधनतयोपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते —

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।

अमानित्वम् उत्कृष्टजनेष्ववधीरणारहितत्वम् ; अदम्भित्वम्-धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मानुष्ठानं दम्भः, तद्रहितत्वम् ; अहिंसा वाङ्मनःकायैः परपीडारहितत्वम् ; क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्यापि तान् प्रति अविकृतचित्तत्वम् । आर्जवम् परान् प्रति वाङ्मनःकाय-

---

सर्वमभिप्रेत्य भाषितम् तेषां पुरुषधर्मत्वं पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इति वक्ष्यत इति।

(चेतनाधृतिरित्यत्र न तावत् पदद्वयम्, चैतन्यस्य क्षेत्रानन्तर्भावात् । एकपदत्वेऽपि चेतनायाः धृतिरिति न विग्रहः ; धृतिशब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वासंभवात् । भोगस्थानपरत्वे निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वानभ्युपगमात् । "एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" (प्र. ४. ९) इति ज्ञातृत्वकर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव भोक्तृत्वश्रवणाच्च । चेतनस्याऽऽधृतिरिति विग्रहः । चेतनशब्देनात्मा निर्दिश्यते । "भूतैरुग्राम" (वि. २. ३. ६९) इतिवत् आधृतिशब्दोऽपि "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (अष्टा. ३. ३. ९) इत्याधारपर इत्याह आधृतिराधार इति ।) अत्रोद्दिष्टार्थक्रमवशात् व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । आधारत्वस्यात्र भोगायतनत्वरूपत्वात् नाधेयत्व रूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह सुखेति । महाभूतानीत्यादेः सुग्रहत्वाय, (?) महाभूतानीत्यादेः 'तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च' इत्यादियद्वृत्तपञ्चकार्थविषयतां दर्शयन् पिण्डितार्थमाह प्रकृत्यादीति । सविकारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्काव्युदासायाह सकार्यमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्वं क्षेत्रज्ञादपि पश्चात् [1]ज्ञानोद्देशेऽपि तत्साधनानामनुष्ठेयानामिच्छादिवत् क्षेत्रकार्यत्वात् तदनन्तरमिह तदुक्तिरित्यभिप्रायेणाह अथ क्षेत्रकार्येष्विति । विद्याभिजनधनादिसंपत्तिमूलः उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वोऽत्र मानः ; तद्वान् मानी ; तदन्योऽमानी ; तस्य भावस्तत्त्वम् ; मानित्वस्याभावो वाऽमानित्वम् । एवमदम्भित्वमपि ; तदाह-तद्रहितत्वमिति । 'धर्मध्वजः' (त्रि. ध. ८१ ३५) इति स्मृत्यनुसारेणाह धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतयेति । न पुनर्श्चोदितकर्तव्यताबुद्ध्येति भावः । अनर्थैकफलपीडारूपो व्यापारो हिंसा ; स च वाङ्मनःकायैस्त्रिभिरपि [2]शापादिद्वारा संभवतीति संभावितसमस्तप्रकारनिषेधस्य वचनात्सिद्धस्य असंकोचेन विवक्षितत्वात् वाङ्मनःकायैरित्युक्तम् । परपीडेति प्रायिकत्वाभिप्रायम्, अशास्त्रीयस्वपीडाया अपि हिंसात्वात् । "मनस्यन्यत् वचस्यन्यत्" इत्येवंरूपं

---

1 क्षेत्रज्ञोद्देशः प्रथमश्लोके ; यत्तज्ज्ञानमिति ज्ञानोद्देशो द्वितीयश्लोके । क्षेत्रज्ञनिरूपणं हि तज्ज्ञानजननमेव । तच्च साधनाज्ञाने असाध्यमप्रतिष्ठितञ्च स्यादिति साधनानां प्रथममुक्तिरिति भावः ।

2 शापादीति । शापद्रोहयोर्वाचिकमानसिकहिंसात्वम् ।

प्रवृत्तीनामेकरूपता ; आचार्योपासनम् **आत्मज्ञानप्रदायिनि आचार्ये प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिनिरतत्वम्** ; शौचम् **आत्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाक्कायगता शास्त्रसिद्धा** ; स्थैर्यम् **अध्यात्मशास्त्रोदितेऽर्थे निश्चलत्वम्** ; आत्मविनिग्रहः **आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निवर्तनम्** ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् **आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु सदोषतानुसंधानेनोद्वेजनम्** ; अनहंकारः **अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम् ; प्रदर्शनार्थमिदम् ; अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं च विवक्षितम्** । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् **सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरूपस्य दोषस्यावर्जनीयत्वानुसंधानम्** ॥ ८ ॥

हि कौटिल्यम् ; तन्निवृत्तिरार्जवमित्यभिप्रायेणाह **परान् प्रति वाङ्मनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपते**ति । उपकारबुद्ध्या आचार्योपासनस्य स्वरसवाहित्वज्ञापनायाह **आत्मज्ञानप्रदायिनी**ति । यद्वा आत्मज्ञानापेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । 'तत् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' (४. ३४) इति प्रावप्रपञ्चितमिहो**पासन**शब्देन संगृहीतमिति ज्ञापनाय **प्रणिपाताद्यु**पादानम् । **अशुचित्वं** उत्तरकर्मायोग्यत्वरूपम् ; **शुचित्वं** च तद्योग्यत्वम् ; तच्चात्र प्रकरणविशेषितविषयमित्याह **आत्मज्ञाने**ति । रागादय अनृतादयो निषिद्धभक्षणादयश्च मनोवाक्कायाना**मशुद्धयः** । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वप्रामाणिकत्वप्रतिपादनाय तत्तद्विशेषावगमाय च **शास्त्रसिद्धे**त्युक्तम् । **स्थैर्यं** निश्चलत्वम् ; तच्च प्रकृते नियच्छति **अध्यात्मे**ति । **निश्चलत्वं** बाह्यकुदृष्टिभिरक्षोभणीयत्वम् ; निस्संदेहत्वमित्यर्थः । निग्राह्यत्वसामर्थ्यादत्र **आत्मशब्दो** मनोविषयः । अत एव **परोक्तं** [1]सङ्घातपरत्वमयुक्तम् । स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य निग्रहश्चानर्थान्निवर्तनम् ; तदाह **आत्मस्वरूपे**ति ॥ ७ ॥

बाह्यविषयवैराग्यं हि आत्म[नि]रागनिबन्धनमित्यभिप्रायेणाह **आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्वि**ति । विरागस्य भावो **वैराग्यम्** ; तत्प्रकारमाह **सदोषतानुसंधानेनोद्वेजन**मिति । दुःखसाध्यत्वदुःखमिश्रत्वनश्वरत्वादिभिस्तेषां दोषमयत्वम् । गर्वरूपस्याहंकारस्य पूर्वं निषेधादत्राहंकारशब्देन देहात्मभ्रमो निवार्यत इत्याह **अनात्मनी**ति । अहंकारस्य निषेधस्तन्मूलस्य सर्वत्र तत्सहपठितस्य ममकारस्यापि निषेधं प्रदर्शयितुमित्याह **प्रदर्शनार्थ**मिति । शरीरप्रयुक्तजन्मादिदोषदर्शनम्, "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोः" (छा. ८ १२. १) इत्यादिप्रकारेण शरीरस्य हेयताप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्रायेणाह **सशरीरत्व** इति । जन्ममृत्युजराव्याधिभिर्जन्यं दुःखं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखम्, स एव दोष इति समासार्थः । जन्मादय एव वा दुःखान्तास्सर्वे दुःखसाधनत्वात् दुःखत्वाच्च[2] दोषाः । न हि तुषतण्डुलवत्

---

1 आत्मशब्दो देहादिसंघातपरः तस्य विनिग्रहः सन्मार्ग एव निरोध इति शांकरे । अस्मत्पक्षे आत्मशब्दो मनःपरः । विनिग्रहपदार्थस्त्वविशिष्टः ।

2 अत्र द्वितीयपक्षे भाष्ये व्याधिदुःखरूपस्येत्यत्र दुःखपर्यन्तानां द्वन्द्वः ।

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः **आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्गरहितत्वम्**; अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु **तेषु शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण श्लेषरहितत्वम्; संकल्पप्रभवेष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षोद्वेग रहितत्वम्** ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि **सर्वेश्वरे च ऐकान्त्ययोगेन स्थिरा भक्तिः, जनवर्जितदेशवासित्वम्, जनसंसदि चाप्रीतिः** ॥ १० ॥

शरीरमवस्थाप्य दोषाः परिहर्तुं शक्या इति दर्शयितु**मवर्जनीयत्वोक्तिः**। **अनुदर्शनं** भूयोभूयोदर्शनमित्याह **अनुसंधान**मिति ॥ ८ ॥

पूर्वम् 'इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्' इति सांस्पर्शिक(के)शब्दादिविषये विरक्तिरुक्ता ; इदानीम् **असक्ति**रिति आभिमानिकेषु सङ्गरहितत्वमुच्यत' इति पुनरुक्तिं परिहर्तुम् आत्मव्यतिरिक्त**परिग्रहे**ष्वित्युक्तम् । तर्हि गृहस्थस्य मुमुक्षोराभिमानिकसर्वधर्म(धर्मोपकरण ?)परित्यागेन कथमाश्रमधर्मो निर्वर्त्येतेत्यत्रोच्यते **अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादि**ष्विति । नात्र तेषूपयुक्तानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः ; प्रव्रजितस्याप्यवर्जनीयेषु सङ्गमात्रनिषेधात्, "न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न चेले न च विष्टरे । नागारे नाऽऽसने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः" इति । अतो धर्मोपयुक्तत्वमात्रेण [तु] परिग्रह एवेत्यभिप्रायेणाह **शास्त्रीये**ति । [1]सङ्गोऽभिष्वङ्गहेतुः, 'सङ्गात् संजायते कामः' (२. ६२) इत्युक्तत्वात् । अतः कारणाभावात् कार्याभाव इति भावः । अभिष्वङ्गोऽतिसक्तिः । सांस्पर्शिकेष्टानिष्टयोस्समचित्तत्वस्याशक्यत्वादाह **संकल्पप्रभवे**ष्विति । पुत्रदारादिप्रसङ्गात् तद्विषयत्वं युक्तमेवेति [च] भावः ॥ ९ ॥

मयीत्यनेन अन्यभक्त्युन्मूलनेनाव्यभिचारित्वोपयुक्ताकारविवक्षामाह **मयि सर्वेश्वर** इति । **अनन्ययोगे**नेति देवतान्तरादिपरित्यागः संगृहीतः । [2]तत एव चाव्यभिचारित्वं तन्मूलं स्थैर्यम्, अन्यथा पुनरुक्तेरित्यभिप्रायेणाह **ऐकान्त्ययोगेन स्थिरे**ति । 'अनन्ययोगेनापृथक्समाधिना' इति शंकरोक्तमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिचरितुं शीलमस्या इत्य**व्यभिचारिणी**ति । समाधिविरोधपरिहाराद्यर्थं **विविक्ते**त्यादि । 'अहेरिव गणात्[3] भीतः' (भा. मो. २५१. ३) इत्यादिवत् । उक्तं च **मोक्षधर्मे**, 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । सत्यं धृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥' (२८३. ३८) इति । **जनो**ऽत्र सत्त्वोत्तरेतरः ॥ १० ॥

---

1 एवं तर्हि पुत्रदारगृहादिषु इत्यस्यैव असक्तिरित्यत्राप्यन्वयस्योक्तप्रायत्वात् असक्तिरितीदमेव व्यर्थमित्यत्राह संग इति । यद्वा असक्तिरित्यत्र न पुत्राद्यन्वयः । पूर्वपरिगृहीतानत्यावश्यकविषये ईषत्संगस्याप्यभावः असक्तिः। पुत्रादिष्वावश्यकेषु अधिकसंगाभावः अनभिष्वङ्गः ; तदधीनासु इष्टाद्युपपत्तिषु च समचित्तता इत्यर्थ इत्याशयः । 2 अव्यभिचारोऽप्यनन्ययोग एवेति शंकायामन्नार्थान्तरमाह तत इति । विसृज्यान्यत्र चारो व्यभिचारः । तत्र प्रकृतत्यागाभावः अव्यभिचारः स्थैर्यम् । 3 गणादिति । अत एव 'सभा भुजङ्गी' इत्युच्यते ।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् । एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११

आत्मनि ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानम् **तन्निष्ठत्वम्**, तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् **तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चिन्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनात्मेति** ज्ञानम्, **आत्मज्ञानसाधनमित्यर्थः ; क्षेत्रसंबन्धिनः पुरुषस्यामानित्वादिकमुक्तं गुणबृन्दमेवाऽऽत्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीति** अज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ एतद्यो वेत्तीति **वेदितृत्वलक्षणेनोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विशोध्यते**—

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादि मत्परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ॥ १२

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमित्यत्र **नित्य**शब्देनाविच्छिन्नानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह **तन्निष्ठत्व**मिति । **तत्त्वज्ञानार्थचिन्तन**मिति, उक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमित्यनुचितम् ; न हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः, अपितु तत्त्वं किमिति । ततस्तत्त्वचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्तनमिति वा वक्तव्यम् ; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति । एवं [1]'तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं तत्त्वज्ञानपुरुषार्थदर्शनम्' इत्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम् । दर्शनशब्दश्चात्राध्येतृभिर्न पठ्यते । ततोऽस्यार्थान्तरमुचितमाह **तत्त्वज्ञानप्रयोजन**मिति । फलितम् अन्यत्र चिन्ताराहित्यमभिप्रेत्याह **तन्निरतत्वमित्यर्थ** इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविशेषेण **ज्ञान**शब्दनिर्देशोचितं निर्वचनमाह **ज्ञायतेऽनेने**ति । आत्मेत्यर्थप्रकरण[ादि]लब्धविषयविशेषाभिधानम् । करणव्युत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह **आत्मज्ञाने**ति । आपातप्रतीत्यादेः पूर्वसिद्धत्वादपरोक्षादिज्ञानमिह विवक्षितम् । **एतज्ज्ञान**मिति निर्दिश्य **यदतोऽन्यथे**ति सामान्येन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतोक्तिस्तस्य सर्वस्य परिहरणीयत्वपरेत्यभिप्रायेणाह **क्षेत्रसंबन्धिन** इति । क्षेत्रसंबन्धोक्तिस्तदत्यन्तनिवृत्तेः ज्ञानसापेक्षत्वसूचनार्था । **एतदि**त्यवच्छिद्य निर्देशेनाभिप्रेतं **गुणबृन्दमेवे**त्यवधारणेन विवृतम् । न केवलं प्रकृतगुणप्रतिपक्षभूतमानित्वादिमात्रमित्यभिप्रायेणाह **एतद्व्यतिरिक्तं सर्व**मिति । **अज्ञान**मित्यत्र करणव्युत्पत्तिनैरपेक्ष्यात् प्रसिद्धभावव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इत्याह **क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञान**मिति । ऐकरूप्याय करणार्थत्वेऽप्यसौ फलितोक्तिर्वा ॥ ११ ॥

ज्ञाता हि पूर्वमुद्दिष्टः । 'स च यो यत्प्रभावश्च' (३) इति स एव पुनः परामृष्टः । तत् कथं **ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामी**त्युच्यत इत्यत्राह **अथे**ति । वेद्यविशेषस्याऽऽत्मनो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव **ज्ञेयं यदि**त्यादेः परब्रह्मविषयत्वभ्रमो निरस्तः, **क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञान**मिति प्रक्रमात्, 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा' (३४) इति उपसंहरिष्यमाणत्वात् ; मध्ये च 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' इति तयोरेव निरूपणात्, इन्द्रियाधीनभोगत्वोत्क्रमणगुणवश्यत्वादिवचनाच्च । **स्वरूप**शब्देन नपुंसकनिर्देशविवक्षाद्योतनम् । वक्ष्यमाणब्रह्मशब्दापेक्षया वा नपुंसकत्वम् । स्वेतरसमस्तव्यावर्तकं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य किमन्यत् स्वरूपशोधनमिति चेत्—

---

1 अयं शांकरार्थानुवादः । शांकरे मूले दर्शनपदस्यत्वभभिमतमिवेति तन्निरस्यति, 'न पठ्यते' इति ।

अमानित्वादिभिः साधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपं तत् प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितम् अमृतम् आत्मानं प्राप्नोति ; [अनादि] आदिर्यस्य न विद्यते, तत् अनादि ; अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते ; तत एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (क. २. १८) इति, मत्परम् अहं परो यस्य तत् मत्परम् । 'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्, जीवभूताम्' (७. ५) इति ह्युक्तम् । भगवच्छरीरतया भगवच्छेषतैकरसं ह्यात्मस्वरूपम् ; तथा च श्रुतिः, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृ. ५. ७. २२. मा.) इति, तथा, "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे. ६. ९), "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे. ६. १६) इत्यादिका । ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि, शरीरादेरर्थान्तरभूतम्, स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः ; "स चानन्त्याय कल्पते" (श्वे. ५. ९) इति हि श्रूयते ; शरीरपरिच्छिन्नत्वम् अणुत्वं चास्य कर्मकृतम् । कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम् । आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते, "स

तत्र । लक्षणेनान्यत्वमात्रं हि प्रतीयते ; न पुनर्भावाभावरूपाः सर्वे प्रकाराः । यथा गन्धवती पृथिवीत्यत्र तेनाऽऽकारेण जलादिव्यावृत्तिमात्रं सिध्यति ; न पुनः पाकजरूपादिमत्त्वादिकम्, तद्वदिहापि ज्ञातृत्वलक्षणाभिधानेऽपि तस्य ज्ञातुः कार्यत्वाकार्यत्वादिविवेको न सिध्येत् ; अतः स वक्तव्यः । इत्यभिप्रायेण **ज्ञेय**मित्यनेन सूचितां संगतिमाह **अमानित्वादिभि**रिति । **प्रवक्ष्यामि ।** प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामीत्यर्थः । **अनादिमत्**दिति पदच्छेदो न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुव्रीहिवशात् तदर्थसिद्धेरित्यभिप्रायेणाह **आदिर्यस्ये**ति । **अनादि** कारणरहितमित्यर्थः । अयमर्थः 'नात्मा श्रुतेः' (ब्र. २. ३. १८) इत्यधिकरणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह **अस्य ही**ति । पूर्वोक्तामृतत्वेऽपि हेतुरयमित्य[भिप्रायेण]ाह **तत एवे**ति । उभयत्र प्रमाणमाह **श्रुतिश्चे**ति । **अनादिम**दिति पदच्छेदेऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म परशब्देन विशेषणीयम् ; तच्चाप्रकरणत्वादस्वरसम् ; अतः प्रकरणोचितपदच्छेदार्थमाह **अहं परो यस्ये**ति । प्रागुक्तसंग्रहो ह्ययमित्यभिप्रायेणाह **इतस्त्वन्या**मिति । परशब्दोऽत्र शेषिपरः । शरीरत्वे शेषत्वे च क्रमाच्छ्रुतिमाह **तथा चे**ति । एतेन **मत्पर**मिति पदच्छेदे अर्थासंभवान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थं इति शंकरोक्तं प्रत्युक्तम् । ननु **परशब्देना**विशेषितोऽपि ब्रह्मशब्दः परमात्मन्येव मुख्यः ; तत् कथमस्य जीवविषयत्वमित्यत्राह **बृहत्त्वगुणयोगी**ति । अणुत्वेन श्रुतिसिद्धस्य संकुचितज्ञानस्य कथं बृहत्त्वमित्यत्राह **शरीरादिभि**रिति **परिच्छेदरहितम्** स्वतस्सर्वविषयत्वार्हस्य ज्ञानस्य संकोचरहितमित्यर्थः । स्वरूपाविर्भावदशायां बृहत्त्वं श्रुतिसिद्धमित्याह **स चे**ति । अनन्तस्वभावस्य परिच्छिन्नत्वासंभवादानन्त्यमौपचारिकमित्यत्राह **शरीरपरिच्छिन्नत्वं चे**ति । औपाधिकमवस्थाभेदेनाविरुद्धं चेत्यभिप्रायः । औपचारिकस्यापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिमाह **आत्मन्यपी**ति । अत एव हि परं ब्रह्मेति विशेषणस्य सार्थतेत्यभिप्रायः । अत्रैव शास्त्रे बहुषु

गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च" (गी. १४. २६-२७), "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥" (गी. १८. ५४) इति । न सत् तन्नासदुच्यते कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । कार्यावस्थायां हि देवादिनामरूपभाक्त्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणावस्थायामसदित्युच्यते । तथा च श्रुतिः, "असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत" (आ. ७), "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" (बृ. ३. ४. ७) इत्यादिका । कार्यकारणावस्थाद्वयान्वयस्त्वात्मनः कर्मरूपाविद्यावेष्टनकृतः, न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । यद्यपि 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति कारणावस्थं परं ब्रह्मोच्यते, तथाऽपि नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमपि

प्रदेशेषु प्रत्यगात्मन्येव ब्रह्मशब्दप्रयोगं[1] दर्शयति **स गुणा**निति । **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मत्वाय । न हि जीवस्य मुक्तस्यापि साक्षाद्ब्रह्मत्वम्, 'मम साधर्म्यमागताः' (गी. १४. २) इत्यादिविरोधादिति भावः । **'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्'** इति । अत्र अहमिति परं ब्रह्म निर्दिश्यते ; तत्प्रतिष्ठं च ब्रह्म ततोऽन्यदेवेति भावः । **'ब्रह्मभूतः'** इति । अत्र श्लोके परब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव ब्रह्मभूतत्वं च न हि परब्रह्मस्वरूपत्वमिति भावः । **न सत्तन्नासदुच्यते** इत्यत्र न सर्वप्रकारोक्तिगोचरत्वप्रतिक्षेपः, स्ववचनविरोधात् । न च सत्त्वासत्त्वनिषेधः; "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः" (न्या. कु.) इति न्यायात् । नापि सदसत्संज्ञकाभ्यां वस्तुभ्यां व्यावृत्तिः ; तयोरसिद्धत्वात् । न च शुभाशुभादिव्यवच्छेदः ; शुभत्वनिषेधायोगात् । अतोऽत्र किमुच्यत इत्यत्राह **कार्यकारणे**ति । परिशुद्धाकारविषयमिदमिति ज्ञापनाय **आत्मस्वरूप**मित्युक्तम् । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयोः प्रयोगनिमित्तमाह **कार्यावस्थाया**मिति । तन्निबन्धनं श्रुतौ परमात्मादिविषयप्रयोगं दर्शयति **तथाचे**ति । **असद्वा इद**मित्यत्रासच्छब्दनिर्दिष्टं हि **तत** इति कारणतयोच्यते ; **सदजायते**ति कार्यं सच्छब्देन । **तद्धेद**मिति समानार्थश्रुत्यन्तरेणासदादिशब्दौ क्रमान्नामरूपप्रहाणतद्योगनिमित्तौ व्याख्यातौ । ननु 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्याद्युक्तमवस्थाद्वयं जीवस्याप्यस्त्येव, अन्यथा प्रागुक्तप्रकृतित्वानुपपत्तेः, "तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम" (ना) इति श्रुत्या च तत्सिद्धेरित्यत्राह **कार्यकारणे**ति । कर्मोपाधिकमेव ह्यवस्थाद्वयम्, न पुनः स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविकरूपमुच्यत इत्यर्थः । ननु, "कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः" (ब्र. १. ४. १४) इत्यस्मिन्नधिकरणे सदसदव्याकृतादयस्सर्वे कारणवाक्यगताः शब्दाः परमात्मपरा इति निर्णीतम्, तत् कथमत्रासच्छब्देन जीवप्रसङ्ग इत्यत्राह **यद्यपी**ति । सदसच्छब्दौ ह्यत्र परमात्मनि सद्वारकौ ; अतो द्वारभूते जीवेऽपि तद्वाच्यत्वं सिद्धमिति भावः । तर्हि परिशुद्धावस्थायामपि कार्यनामरूपविभागाभावादसच्छब्दः प्राप्त इत्यत्राह

---

1 जीवे ब्रह्मशब्दप्रयोगः षष्ठान्तेष्वध्यायेष्वपि बहुलं द्रष्टव्यः ।

अस्मच्छब्दव्याच्यम्, क्षेत्रज्ञस्य मा ऽन्यथा कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न मदस्मच्छब्दनिर्देश्यम् ॥ १२

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३

सर्वतः पाणिपादं तत् परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतश्श्रुतिमत् सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृत्, "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" (श्वे. ३. १९) इति परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रूयते। प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव। "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु. ३. १. ३) इति हि श्रूयते। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" (१४.२) इति च वक्ष्यते। लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति लोके यत् वस्तुजातं तत् सर्वं व्याप्य तिष्ठति, परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

क्षेत्रज्ञस्येति। कर्मकृतावस्थाद्वयनिषेधेऽत्र तात्पर्यमिति भावः ॥ १२ ॥

आत्मस्वरूपस्याशरीरत्वान्निरवयवत्वान्निरिन्द्रियत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति। न चेदमनेकबाहुत्वादिप्रागुक्तपरम्, जीवप्रकरणत्वस्थापनात्। अत एव जीवकर्मगृहीतैः स्वेच्छागृहीतैश्च पाण्यादिभिर्विश्वात्मकस्य ब्रह्मणो योग उच्यत इत्यादिकल्पनाऽपि निरस्ता। पादादिषु पाण्याद्यभावाच्च **सर्वत** इत्यपि न घटते। तत् कथं सर्वतःपाणिपादत्वादिकमित्यत्राह **परिशुद्धे**ति। पाण्यादिरहितस्यापि परिशुद्धात्मनः पाण्यादिशब्दलक्षिते शक्तियोगे श्रुतिं दर्शयितुं परमात्मनस्तद्रहितस्यापि तच्छक्तियोगं [1]तावत् दर्शयति **अपाणी**ति। 'अपाणिपादः' (श्वे. ३. १९) इति निषेध्यस्य कर्मेन्द्रियवर्गस्योपलक्षणम्; 'अचक्षुरकर्णः' इति ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य [उपलक्षणम्]। तर्हि परमात्मासाधारणस्वभावस्यात्र अल्पशक्तौ जीवे कथं व्यपदेश इत्यत्राह **प्रत्यगात्मनोऽपी**ति। मुक्तदशायां ब्रह्मगुणाष्टकयोगादसंकुचितज्ञानशक्तेस्तदुपपत्तिरिति भावः। साम्यश्रुतिसंकोचाभावात् विशेषकण्ठोक्त्यभावेऽपि सर्वतःपाणिपादत्वादिकं सिद्धमेवेत्यभिप्रायेण **एव**कारः। साम्यापत्तिमात्रे सर्वथा साम्यं कथं श्रुतिसिद्धमित्यत्राह **तदे**ति। इदं हि परमसाम्यं जगद्व्यापारव्यतिरिक्तसर्वविषयमिति फलपादे मीमांसितमिति भावः। स च श्रुत्यर्थोऽत्राप्युपदेक्ष्यते, तद्विवक्षाऽत्र युक्तेत्याह **इदं ज्ञान**मिति। तिष्ठतीत्यत्र व्याप्तेरप्रच्युतिर्विवक्षिता। कर्मवेष्टितज्ञानस्याणोः कथं सर्वव्यापित्वावस्थितिरित्यत्राह [2]**परिशुद्धे**ति। इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानद्वारेति निरूपितं **शारीरके**, "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" (४. ४. १५) इत्यादिना जीवस्वरूपस्याणुत्वेनैव लक्षणात्। निर्विकारश्रुत्या च स्वरूपविकारायोगात् ॥ १३ ॥

---

1 तावदिति। प्रथममित्यर्थः। परमात्मगतं शक्तियोगमेवेत्यवधारणं वा।

2 ननु सर्वमावृत्येतीदं प्रागेव ब्रह्मशब्दोक्तमिति पुनरुक्तता ॥ नैवम्। ब्रह्मशब्दस्य संभावितसर्वविधोत्कर्षे तात्पर्यम्। धर्मभूतज्ञानद्वारा व्याप्तिरत्रोक्तम्। गुणाष्टकत्वोत्कर्षस्तत्र। प्रागेवोक्तस्याऽऽनन्त्यस्य तिष्ठतीति स्थैर्यं वाऽत्र विवक्षितम्।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४

सर्वेन्द्रियगुणाभासम् **सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्य तत् सर्वेन्द्रियगुणाभासम्** । इन्द्रियगुणा **इन्द्रियवृत्तयः । इन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः । स्वभावतस्सर्वेन्द्रियविवर्जितम् विनैवेन्द्रियवृत्तिभिः स्वत एव सर्वं जानातीत्यर्थः** । असक्तम् **स्वभावतो देवादिदेहसङ्गरहितम्**, सर्वभृच्चैव **देवादिसर्वदेहभरणसमर्थं च; "स एकधा भवति त्रिधा भवति" (छा. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः** । निर्गुणम् **तथा स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितम्** । गुणभोक्तृ च **सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च ॥ १४ ॥**

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते ; **तेषामन्तश्च वर्तते, 'जक्षत्**

[1]स्वरूपमिन्द्रियगुणैराभासत इत्यादिपरोक्तव्युदासायाह **सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्येति ।** योग्यत्वं शुद्धावस्थायामप्यस्तीति भावः । ननु इन्द्रियाण्येव करणभूतानि, न पुनरिन्द्रियगुणा इत्यत्राह **इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय** इति । स्वयंप्रकाशस्यात्मस्वरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिराभासः ? विषयाभासविवक्षायामपि परिशुद्धस्वरूपप्रसङ्गे कथमैन्द्रियिकज्ञानोक्तिरित्यत्राह **इन्द्रियवृत्तिभिरपीति** । एतेन "सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव ज्ञेयम्" इति शंकरस्योद्ग्रन्थकल्पना निरस्ता । कदाचिदिन्द्रियवतः कथं सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वमित्यत्राह **स्वभावत** इति । सर्वेन्द्रियनिषेधे तदधीनज्ञानाभावात् परोक्तं पाषाणकल्पत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तेन परिहरति **विनैवेति** । मुक्तस्यापि जगदाधारत्वाभावात् पर्यायेण सर्वजातीयदेहभृत्त्वाभावाच्च तच्छक्तिरत्रापि विवक्षिता(?[2]) स्वतस्तत्सङ्गराहित्यं च **असक्त**मित्युच्यत इत्याह **स्वभावतो देवादीति** । सामर्थ्यं परिशुद्धावस्थाभाविना कार्येण दर्शयति **स एकधेति** । आत्मस्वरूपस्य भिदुरत्वाभावात् जक्षणादिश्रुतिवशाच्च विग्रहद्वारैव हि त्रिधाभवनादिक[थन]मिति भावः । एतेन 'सर्वभृत्त्वं सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वम्' इति वदन् प्रत्युक्तः । **निर्गुण**मित्यत्र न सत्त्वादिगुणसमवायित्वं प्रतिषिध्यते, तस्या अशुद्धावस्थायामपि प्रसङ्गाभावात् ; [गुणसमवायित्वस्य] **गुणभोक्तृ च** इत्येतत्प्रतिपक्षरूपत्वाभावाच्च ; अतोऽत्र कर्मोपाधिकस्य प्राकृतगुणभोगस्य प्रतिक्षेपः क्रियत इति न निर्विशेषवादावकाश इत्यभिप्रायेणाह **स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहित**मिति । **स्वभावत** इत्यनेन गुणभोक्तृत्वविरोधपरिहारः । **भोगसमर्थ**मित्यत्रापि पूर्ववदभिप्रायः । औपाधिकं गुणभोक्तृत्वम् ; स्वभावतस्तदभावः ; तत्सामर्थ्यमात्रं तु नित्यमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

सशरीरत्वावस्थायां हि भूतान्तर्वृत्तिरिति मुक्तस्याशरीरत्वात् तद्बहिर्वृत्तिर्युक्ता ; तदन्तर्वृत्तिस्तु कथमित्यत्राह **जक्षदिति** । स्वच्छन्दवृत्तिषु तेषामन्तश्च वर्तत इत्यन्वयः । न चैतत् कर्मकृतं सशरीरत्वम्,

1 घटोऽस्ति, रूपमस्ति, रसोऽस्तीत्येवं सर्वत्र प्रत्यक्षे सदिति भासत इत्यर्थः ।

2 स्वभावतो देवादीति इति प्रतीकधरणानन्तरं देवादीति इति प्रतीकं धृत्वा मुक्तस्यापीत्यादि विवक्षितेत्यन्तं वाक्यं पठितुं युक्तम् ।

क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' (छा. ८. १२. ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वच्छन्दवृत्तिषु। अचरं चरमेव च-स्वभावतोऽचरम्; चरं च देहित्वे। सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयम् एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तत् आत्मतत्त्वमस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिसूक्ष्मत्वात् देहात् पृथक्त्वेन संसारिभिरविज्ञेयम्, दूरस्थं चान्तिके च तत् अमानित्वाद्युक्तगुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिदूरस्थम्, तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां तदेवान्तिके वर्तते ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्। भूतभर्तृ च तत् ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६

"स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" (छा. ८. १२. २) इत्याविर्भूतस्वरूपस्य तदुक्तेः। तस्य च विधूतपुण्यपापत्वात्। "स्वराड्भवति" (छा. ७. २५. २) इति वचनाच्च। तदेतदभिप्रेत्य **स्वच्छन्दवृत्तिष्वि**त्युक्तम्। "स यदि पितृलोककामो भवति" (छा. ८ २. १), "इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्" (तै. भृ) इत्यादिक**मादि**शब्देन गृह्यते। स्वरूपतो निर्विकारस्यात्मनस्त्रिधाभावादिकं पितृलोककामादिकं च शरीरपरिग्रहमन्तरेण नोपपद्यते; [1]शरीरं चास्य प्राकृतानामप्राकृतानां वा भूतानां संघात एवेति भूतान्तर्वर्तित्वं सिध्यतीत्यभिप्रायः। अचरत्वचरत्वयोर्न [2]चराचरान्तरत्वे शुद्धावस्थायामन्वयः; अतः **बहिरन्तः** इत्युक्तसशरीरत्वाशरीरत्वे तत्र हेतू इति दर्शयति **स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्व** इति। [3]पादाद्यधीनसंचारतदभावाविह विवक्षितौ। योग्यानुपलम्भबाध[क]परिहारायोच्यते **सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेय**मिति। अहमिति नित्यमुपलभ्यमानस्य अविज्ञेयत्वं केनाकारेणेत्यत्राह **एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञ**मिति। **त**च्छब्दपरामृष्टोऽयमर्थः। योग्यत्वशङ्कासूचनाय दूरत्वाद्यनुपलम्भकारणान्तराभावोपलक्षणतया **अस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमपी**त्युक्तम्। पृथिव्याद्यपेक्षया सूक्ष्माणामपि वाय्वादीनां पृथगुपलम्भोऽस्तीति तद्व्युदासायोक्तम् **अतिसूक्ष्मत्वा**दिति। अहं जानामीत्यात्मन उपलम्भे सत्यपि विविच्य ज्ञातुमशक्य[त्व]मविज्ञेय[त्व]मिति सोपसर्गनिषेधेन विवक्षितमिति दर्शयितुं **देहात्पृथक्त्वेने**त्युक्तम्। पृथक्त्वस्य सर्वदा सर्वैरनुपलम्भे शशशृङ्गादिवदप्रामाणिकत्वमेव स्यात्, योगाभ्यासविधानस्य च निरर्थकत्वं स्यादित्यत्रोक्तं **संसारिभि**रिति। योगिनामपि मुक्तवदविच्छिन्नविशदतमप्रत्ययाभावात् **संसारिभि**रिति सामान्येनोक्तम्। यद्वा योगविरहिता इह **संसारि**शब्देन विवक्षिताः, योगिनामासन्नमोक्षत्वेन मुक्तप्रायत्वात्। **दूरस्थं चान्तिके च त**दित्यनेन न व्याप्तिर्विवक्षिता, तस्याः **सर्वमावृत्य तिष्ठती**ति प्रागेवोक्तत्वात्। अतोऽत्र सूक्ष्मत्वात् संसारिभिरविज्ञेयस्य कथं तैरेव विज्ञातव्यत्वविधिरिति शङ्काव्युदासायाधिकारिभेदेन दुर्ग्रहत्वसुग्रहत्वपरत्वमाह **अमानित्वादी**ति ॥ १५ ॥

---

1 ननु मुक्तस्य हि जक्षणादिकमुक्तम्। तत् अप्राकृतरूपसाध्यमिति कथं भूतसंघातसंस्थानमित्यत्राह शरीरञ्चेति। मुक्तस्य आवेशावतारे प्राकृतं शरीरम्, साक्षादवतारे चाप्राकृतम् अप्राकृतपृथिव्यादिभूतमयमिति भावः। 2 चराचरान्तरत्वे--जङ्गमस्थावररूपजीवावान्तरभेदरूपत्वे।

3 ननु जीवस्य सुषुप्तौ सत्संगत्यागतिश्रवणादस्त्येव क्रिया, विरजां मनसाऽस्त्येतीत्यत्र च स्वरूपमात्रगत्येत्यत्राह पादेति।

देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितृत्वैकाकारतया अविभक्तम् । **अविदुषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः'** इति **विभक्तमिव च स्थितम् । देवोऽहम्, मनुष्योऽहमिति देहसामानाधिकरण्येनानुसन्धीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमिति आदावुक्तमेव, 'एतद् यो वेत्ति' (१) इति ; इदानीं प्रकारान्तरैश्च ज्ञातुं शक्यमित्याह** भूतभर्तृ चेति । **भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यत् भर्तृ, तत् भर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् ; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा** ग्रसिष्णु **अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्णु, ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम् ।** प्रभविष्णु च **प्रभवहेतुश्च, ग्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रभवहेतुः, तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ; मृतशरीरे ग्रसनप्रभवादीनामदर्शनान्न भूतसंघातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रभवभरणहेतुरिति निश्चीयते ॥ १६ ॥**

---

[1]स्वरूपभेदवत्स्वविग्रहक्षेत्रादिष्वविभक्तशब्दप्रयोगात्, 'पण्डिताः समदर्शिनः' (५ १८) इति प्रागुक्तं साम्यमिहापि विवक्षितमित्याह **देवमनुष्यादी**ति । **अविभक्तं** स्वरूपेण देव[त्व]ादिविभाग-रहितमित्यर्थः । **विभक्तमिवे**ति **इव**शब्देन भ्रान्तोपलम्भविषयीकारसूचनमाह **अविदुषा**मिति । एवं शुद्धयवस्थोक्ता । तत्र **भूतभर्त्रि**त्यादिना जगद्व्यापार[2]भ्रमव्युदासाय प्रकरणस्य भोक्तृव्यतिरेकपरतामेव वदन् पूर्वोक्तपुनरुक्तिं च परिहरति **देवोऽहमि**त्यादिना ग्रन्थद्वयेन(त्रयेण[3] ?) । अहंत्वानहंत्वज्ञातृत्वाज्ञा-तृत्वादिरूपो भेदः प्रागुक्तः ; अत्र तु आधाराधेयभावभोक्तृत्वभोग्यत्वविकार्यत्वविकारहेतुत्वैर्विवेकः क्रियत इत्यर्थः । अत्र जीवभर्तव्यविषयो **भूत**शब्दोऽचिन्मात्रपरः ; तत्रापि प्रसिद्ध्यनुरोधेन महाभूत-विषयत्वेऽपि क्षेत्रप्रकरणात् तादृशपरिणामवद्भूतविषय इत्याह **भूताना**मिति । **ज्ञेय**शब्दश्च **ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामी**त्युपक्रान्तत्वेऽपि पुनरिहोच्यमानत्वात् तदतिरिक्तार्थतया व्याख्यातः । भर्तृत्वभर्तव्यत्व-फलितमाह **अर्थान्तर**मिति । **प्रभवहेतु**रिति । देहव्यतिरिक्तत्वोपपादने तात्पर्यादयमेवार्थ उचित इति भावः । प्रभवोऽत्र रेतोगर्भादिरूपेण परिणामः । **आकारान्तरेण** रसमलधात्वादिरूपेणेत्यर्थः । ननु शरीरेणैव ग्रासादिकं क्रियमाणं दृश्यते ; न कार्यकरणसंघातमन्तरेण निरवयवस्य ग्रसनादिसंभवः ; तत् कथमात्मधर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति शङ्कायामुक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति **मृतशरीर** इति । क्षेत्रं

---

1 स्वरूपभेदवत्सु अविग्रहक्षेत्रादिष्विति पदच्छेदः । विग्रहभूतं क्षेत्रं प्रागुक्तम् । अविग्रह-क्षेत्रं केदारादिकम् । विग्रहभूतक्षेत्रभेदेनात्मस्वरूपभेदात् अविभक्तत्वाभावेऽपि विग्रहान्यक्षेत्रवत्सु स्वरूपभेदेपि अविभक्तशब्दप्रयोगः दायविभागात् प्रागस्ति । तद्व्यावृत्तोऽर्थ उच्यत इति स्यात् । पाठो वा द्रष्टव्यः । अर्थोऽन्यो वा चिन्त्यः । 2 शुद्धजीवे सामर्थ्यस्यैवात्र विवक्षितत्वात् जगत्सृष्टिस्थितिसंहृतिसामर्थ्यमुत्तरार्धस्यार्थोऽस्तु, पदानां तत्रैव स्वरसत्वादिति न भ्रमितव्यम् । जगद्व्यापारवर्जमेवेष्टेः सामर्थ्यस्याप्यप्रमाणिकत्वादिति भाष्यकृतां भावः । अन्यथा हि तत्परतयैव तैर्व्याख्यातं स्यादिति भावः । 3 उत्तरार्धगतविशेषणत्रयस्य विवक्षितत्वात् त्रयेणेति पाठ्यम् ।

ज्योतिषामपि तत् ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७

ज्योतिषाम् **दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव** ज्योतिः **प्रकाशकम्, दीपादित्यादीनामध्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम् । दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनिरसनमात्रं कुर्वते । तावन्मात्रेण तेषां प्रकाशकत्वम् ।** तमसः परमुच्यते । तमश्शब्दः **सूक्ष्मावस्थप्रकृतिवचनः । प्रकृतेः परमुच्यत इत्यर्थः ।** अतो ज्ञानं ज्ञेयम् **ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयम् ।**

शरीरत्वविशेषेण प्रसनादिकारणम्, उत भूतसंघातमात्रेण ? आद्ये शरीरत्वस्यात्मप्रतियोगिकत्वादात्मसापेक्षत्वं प्रसनादेः सिद्धम्; द्वितीये मृतशरीरादिष्वदर्शनादयुक्तिः । यद्यपि मृतशरीरेऽपि केचित् विशेषाः दृश्यन्ते, तथाऽपि जीवज्ञानपूर्वकप्रसनभरणाद्यभावान्न ते जीवापेक्षाः; ईश्वरापेक्षा तु सार्वत्रिकीति न तत्र विशेष इति भावः । अत्र भरणप्रसनादिकं रज्ज्वादिषु सर्पादेरिवेति वदन्तः श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिभिर्निरस्ताः ॥ १६ ॥

ननु स्वरूपमात्रप्रकाशरूपस्य आत्मस्वरूपस्य कथं मण्यादिप्रकाशकत्वमित्यत्राह **दीपादित्यादीनामपी**ति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसंबन्धिप्रभाद्वारा प्रकाशकत्वम्, न स्वरूपतः, तद्वदत्रापि प्रभास्थानीयेन ज्ञानाख्यधर्मेण प्रकाशकत्वमिति भावः । अन्यप्रकाशकानामपीति **अपि**शब्दार्थः । प्रकाश्यभूतघटादिवत् तत्प्रकाशक[प्रकाशकता?]ज्ञानाश्रयभूते प्रत्यगात्मनीति भावः। **विषयेन्द्रियसन्निकर्ष**शब्देनात्र सामग्रीमध्यपाति[1]सन्निकर्षोऽभिप्रेतः; तन्मूलप्रकाशो वा लक्षितः; संतमसस्य कुड्यादिवत् विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधित्वाभावात् । अन्यथा संतमसवर्तिनः पुरुषस्य संतमसान्तरित[2]प्रकाशमध्यवर्तिनां पदार्थानां कुड्यान्तरितपदार्थवत् अप्रकाशप्रसङ्गात् । एतेन दीपादेश्चाक्षुषपदार्थमात्रप्रतिनियततया ज्ञानवन्न सर्वव्यापकं प्रकाशकत्वमिति [च ?] सूचितम् । **तावन्मात्रेण** । न तु साक्षात्प्रकाशजनकत्वेनापीत्यर्थः । ज्योतिस्सन्निकर्षात् प्रसिद्धिप्राचुर्याच्चात्र तमश्शब्दस्य तिमिरविषयत्वधीव्युदासायाह **तमश्शब्द** इति । ज्योतिषामपि प्रकाशकतया कैमुत्यसिद्धस्य तिमिरात्परत्वस्याभिधाने प्रयोजनाभावात्; प्रकृतेः परत्वस्य चावश्यवक्तव्यत्वात्; तमश्शब्दस्य च, 'यस्य तमश्शरीरम्' (बृ. ५. ७. १३), 'तम आसीत् । तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' (अष्ट २. ८ ९. ४), 'यदा तमस्तत्' (श्वे. ४. १८), 'तमः....एकीभवति' (सु. २), 'आसीदिदं तमोभूतम्' (मनु. १ ६) इत्यादिषु मूलप्रकृतिविषयतया श्रौतस्मार्तप्रयोगप्राचुर्याच्चेति भावः । **परम्** अन्यदित्यर्थः; भोक्तृतया प्रधानभूतमिति वा । [3]प्रागपि हि ते [प्रकृती] परावरतया विभक्ते । **उच्यत** इति । 'निर्गुणः प्रकृतेः परः' (वि. २. १४. २९) इत्यादिष्विति शेषः । एतेन जडवैलक्षण्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **अत** इति । पूर्ववद्वैधर्म्यानुसंधानशक्यतायां **ज्ञेय**शब्दस्य तात्पर्यम्; अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह **ज्ञानैकाकारमिति** ज्ञेयमिति । **ज्ञानगम्य**मित्यत्र सर्वसाधारणज्ञानविषयत्वमात्राभिधाने प्रयोजनाभावात् ज्ञेयमित्यनेन पौनरुक्त्यात् **गम्य**शब्दस्य

---

1 फलोपधायकसंनिकर्षेत्यर्थः । 2 अन्तरितेति । व्यवहितेत्यर्थः ।
3 प्राक्-सप्तमाध्याये, 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इति ।

तच्च ज्ञानगम्यम् **अमानित्वादिभिर्ज्ञानसाधनैरुक्तैः प्राप्यमित्यर्थः** । हृदि सर्वस्य विष्ठितम् [1]**सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि** विशेषेणावस्थितम्-**सन्निहितम्** ॥ १७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतत् विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८

एवं महाभूतान्यहङ्कारः (५) **इत्यादिना** संघातश्चेतनाधृति**रित्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम्** । अमानित्वम् (७) **इत्यादिना** तत्त्वज्ञानार्थचिन्तन**मित्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम्** । अनादि मत्परम् (१२) **इत्यादिना** हृदि सर्वस्य विष्ठित**मित्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च संक्षेपेणोक्तम्** । **मद्भक्तः** एतत् **क्षेत्रयाथात्म्यं**, **क्षेत्राद्विविक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय**, मद्भावायोपपद्यते । **मम यो** भावः **स्वभावः, असंसारित्वम् [तस्मै?] असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः** ॥ १८ ॥

अथात्यन्तविविक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्यानादित्वं संसृष्टयोर्द्वयोः कार्यभेदः संसर्गहेतुश्चोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९

प्रकृतिपुरुषौ उभौ अन्योन्यसंसृष्टौ अनादी इति विद्धि ; बन्धहेतुभूतान् विकारान्

प्राप्यपर्यायत्वप्रसिद्धेश्च प्रकृतसंगतं विवक्षितमाह **अमानित्वादिभि**रिति । (११) **एतज्ज्ञान**मितिवत् अत्रापि करणव्युत्पत्तिं व्यनक्ति **ज्ञानसाधनैरुक्तै**रिति । **मनुष्यादे**रिति । पिण्डस्येति शेषः । भोक्तृत्वादिरूपेणावस्थानं **विशेषेणावस्थान**म् । यद्वा हृदि स्वरूपेणावस्थानम्; अवयवान्तरेषु तु स्वधर्मभूतज्ञानेनेति विशेषः । **स्थिति(त ?)**शब्दस्यात्र मुख्यार्थायोगात् सन्निधिमात्रपरत्वमुक्तम्; 'सर्वस्य गृहेऽप्ययमेव व्रीहिः' इतिवत् जात्यैक्यविवक्षया सर्वस्य हृदि स्थितिनिर्देशः ॥ १७ ॥

उपसंहरन् उक्तयाथात्म्यज्ञानस्य फलं चाह **इती**तिश्लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन **एत**च्छब्दस्य विशेषकाभावात् प्रकृतार्थत्रयविषयत्वमाह **क्षेत्रयाथात्म्य**मित्यादिना । **मद्भावाये**त्यत्र साम्यश्रुत्यादि-विरुद्धतादात्म्यभ्रमव्युदासायाह **मम यो भावः स्वभाव** इति । नित्यसिद्धज्ञानत्वादिस्वभावव्यवच्छेदायाह **असंसारित्व**मिति । **उपपद्यते** इत्यस्य ज्ञानजन्ययोग्यतायां तात्पर्य**मुपपन्न**शब्देन दर्शितम् ॥ १८ ॥

अथ **बन्धहेतु**रित्यनेन (गी. से. १७) **संगृहीतं प्रकृतिं पुरुष**मित्यारभ्य [2]विवेकानुसंधानात्पूर्वस्यार्थं विविनक्ति **अथे**ति । **संसर्गहेतुश्चे**ति । प्रवाहानादेस्संसर्गस्य निमित्तमित्यर्थः । **उभावनादी** इत्यत्र **प्रकृतिं पुरुषं चे**ति इतरेतरयोगपरचकारेण लब्धं विशेषं [3]दर्शयति **प्रकृतिपुरुषावुभावन्योन्यसंसृष्टा**विति । [4]तदपेक्षया द्विवचनान्तप्रयोग उपपन्नः । **प्रकृतिपुरुषा**वित्यत्र, "परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-

---

1 सर्वत्रेत्यनुक्त्वा सर्वस्येति वचनात् जीवनानात्वं ज्ञापितम् । 2 य एवं वेत्तीति (23) श्लोकपर्यन्तस्य । 3 तेनान्योन्यसंसर्गस्याप्यनादित्वसिद्धिरिति भावः ।

4 विशेष्यस्य मूले द्विवचनेनानिर्देशेऽपि तद्द्वित्वापेक्षया विशेषणे द्विवचनप्रयोग उपपन्न इत्यर्थः । तर्हि प्रथमप्रयुक्तप्रकृतिपदानुसारेण उभे इति स्त्रीलिंगनिर्देशः कुतो नेत्यत्राह परवल्लिंगमिति । प्रकृतिं पुरुषञ्चेति प्रयोगक्रमेणैव समासस्य पुरःस्फूर्तेरिति भावः ।

इच्छाद्वेषादीन्, अमानित्वादींश्च गुणान् मोक्षहेतुभूतान् प्रकृतिसंभवान् विद्धि । पुरुषेण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुर्भवति ; सैवामानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०

कार्यं शरीरम् ; कारणानि ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि ।

तत्पुरुषयोः" (अष्टा. २.४.२६) इति पुल्लिङ्गत्वम् ; तद्विशेषणत्वात् उभावनादी इत्यनयोरपि तल्लिङ्गतैव । इच्छा द्वेष इत्यादिना (६), अमानित्वमित्यादिना ७) च निर्दिष्टाः यथाक्रमं विकारगुणशब्दाभ्यामनूद्यन्त इति दर्शयति बन्धहेतुभूतानिति । [1]तत्र क्षेत्रं....यद्विकारि (३) इति प्रकरणोपक्रमे विकारिशब्दः क्षेत्रकार्यमात्रपरः ; तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चात्रापि विकारशब्दस्तद्विषयः । अतः प्रकरणबलान्न महदादिविकारपरत्वम् ; तत्साहचर्याच्च गुणशब्दस्यापि प्राकरणिकार्थविषयत्वौचित्यात् सत्त्वादिगुणविषयत्वमयुक्तमिति भावः । विकारांश्च गुणांश्चेति भेदोक्तिनिदानज्ञापनाय बन्धमोक्षहेतुत्वेन वचनम् । हेयोपादेयगुणवर्गद्वयोपदेशो हानोपादानार्थतया सप्रयोजनः ; तस्य प्रकृतिसंभवत्वोपदेशस्तु किमर्थः इति शङ्कायाम्, उच्यमानतया ज्ञातव्यार्थे विद्धि इत्यभिकोक्त्यभिप्रेतमाह पुरुषेणेति । प्रकृतेरेव आकारभेदेन हेयत्वोपादेयत्वज्ञापनार्थस्तत्संभवत्वोपदेश इति भावः । स्वविकारैरित्यमानित्वादीनां विकारत्व[1][2]भाषणं प्रकृतिसंभवानित्युक्तप्रकृतिकारणत्वाविशेषात् गोबलीवर्दनयसूचनार्थम् ॥ १९ ॥

अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोस्संसर्गविशेषनिबन्धनो व्यापारभेद उच्यते [3]कार्यकारणेति श्लोकेन । कार्यं शरीरमिति । प्रकरणात्, कारणशब्दस्य समभिव्याहाराच्च अत्र कार्यशब्दो भोगायतनाख्यकार्यविशेषपर इति भावः । 'इन्द्रियाणि दशैकं च' (५) इति इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द इत्याह ज्ञानकर्मात्मकानीति । एतेन "कार्यं भूततन्मात्ररूपेण दशविधम् ; करणं बुद्ध्यहंकाररूपेण त्रयोदशविधम् ; तेषां स्वरूपोत्पत्तौ प्रतिक्षणपरिणामे च हेतुर्मूलप्रकृतिः" इत्यादि-

---

1 ननु प्रकृतेः स्वरूपान्यथाभावः ; पुरुषस्य स्वभावान्यथाभावः; उभयमिह प्रकृत्यधीनमिति विकारांश्च गुणांश्चेति सामान्येन सुवचे किमित्येवं भाषणम् । गुणशब्दो हि आत्मगुणेषु धर्मभूतज्ञानपरिणामेषु सर्वत्र प्रसिद्ध (13-20) इत्यत्राह तत् क्षेत्रमिति ।

2 विकारत्वाभाषणमिति पाठे आभाषणमिति उत्तरपदम् ।

3 कार्यकारणकर्तृत्व इति । पुरुषः शरीरं हस्तादिना घटादिकं कारयतीति प्रयोगे णिजन्तधात्वर्थं प्रति कर्मत्वात् शरीरं कार्यम् । णिजन्तार्थश्च उत्पादनानुकूलव्यापारः । एवं णिजन्तात् करणे ल्युटि कारणपदस्यात्र निष्पत्तिः । तेन तादृशेन्द्रियादिलाभः । कर्तृत्व इत्यनेन तन्निष्ठं णिच्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वमुच्यते ; कारकसामान्यस्य स्वव्यापारं प्रति कर्तृत्वात् । तदाश्रयत्वमेव तद्धेतुत्वम् उत्तरार्ध इव । इन्द्रियाणामपि तत् उपपन्नम् । शरीरेन्द्रियकर्तृत्वे इत्यनुक्त्वा कार्यकारणेति निर्देशः अधिष्ठातुरन्यस्य प्रयोजककर्तृसद्भावसूचनाय । तदभिप्रायेणोक्तं भाष्ये पुरुषाधिष्ठितेत्यादि ।

तेषां क्रियाकारित्वे **पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव** हेतुः ; पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणत प्रकृत्याश्रयाः भोगसाधनभूताः क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव ; तदपेक्षया, 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिकमुक्तम् ; शरीराधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः ॥२०

व्याख्यानान्तराणि निरस्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति परोक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेरनादृतम्[1] । कर्तृ-शब्दोऽत्र न प्रयत्नाद्याश्रयत्वपरः, अचेतने तदसंभवात् ; अतो यथास्वं व्यापाराश्रयत्वं विवक्षित-मित्याह **तेषां क्रियाकारित्व** इति । यद्यप्यबुद्धिपूर्वेषु केषुचिन्मनश्श्रोत्रादिव्यापारेषु पुरुषेच्छाधीनत्वं नास्ति ; तथाऽपि तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् [illegible] ; बाहुल्येन च प्रयत्नाधीनत्वमस्तीत्यभिप्रायेणाह **पुरुषाधिष्ठिते**ति । विभज्य व्यापारनिर्देशात् **प्रकृतिरेवे**-त्यवधारणलाभः । ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्ययुक्तम्, प्रलयदशायां करणकलेवरविधुरस्य संसारिणः स्वेच्छया प्रकृत्यधिष्ठानासंभवादित्यत्राह **पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणते**ति । भोगतत्साधनयोराश्रय-त्वलक्षणं हेतुत्वमिह विविच्यत इत्यभिप्रायेण प्रकृत्याश्रयत्वादिकथनम् । प्रकृतेः कर्तृत्वे, 'कर्ता शास्त्रार्थ-वत्त्वात्' (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिभिः सूत्रैर्विरोधः स्यादित्यत्राह **पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेवे**ति । यदि पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमात्रम्, तदा साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य कर्तृत्वमौपचारिकं स्यादित्यत्राह— **शरीराधिष्ठाने**ति । अयमभिप्रायः—न हि प्रयत्नाधीनपरिस्पन्दाश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं पुरुषस्य सूच्यते ; तत्र शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामन्यथासिद्धेः । न च शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाश्रयत्वे कर्तृशब्दस्यौपचारिकता ; कृतिप्रयत्नयोः पर्यायत्वात्, कृत्याश्रयत्वरूपत्वाच्च कर्तृत्वस्य । ततश्चान्यत्रैव कर्तृत्वमौपचारिकमिति फलितम् । [2]यदि पुनर्यथास्वं व्यापाराश्रयत्वमेव सर्वेषां कर्तृत्वमित्युच्यते, तथा(दा ?)ऽपि पुरुषस्य कर्तृत्वं मुख्यमेवेति । ननु 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्ता' इत्ययुक्तम्, शुद्धस्य पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुरत्वश्रुतेः ; यद्यपि मोक्षे विलक्षणं सुखमनुभूयते, तथाऽपि दुःखप्रसङ्गस्तु नास्त्येवेत्यत्राह **प्रकृतिसंसृष्ट** इति । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" (छा. ८. १२. १) इत्यपि श्रूयत इति भावः । विषयेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्वमस्ति ; तत् कथं पुरुषो विशिष्य निर्दिश्यते इत्यत्राह **सुखदुःखानुभवाश्रय** इति । [3]तत्कालस्वसमवेतसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति भोगलक्षण-मप्यनेन सूचितम् । एतेन निर्विकारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः । तदा, "पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्", "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य" (सां. का. १७. २१)

1 पाठद्वयमपि शांकरेष्टम् । कार्यं शरीरमित्यर्थ एव प्रथमं तत्राप्युक्तः। तत्र पश्चात् बहुविधार्थ-वर्णनेपि अत्र भाष्ये देहेन्द्रियपरतया व्याख्यानं कर्तृत्वपदस्य प्रयत्नाधीनव्यापारवत्त्वरूपार्थ एव स्वारस्यात् । तस्य देहेन्द्रिययोरेव सत्त्वात् । इदं पुरुषाधिष्ठितेत्यादिभाष्येण ज्ञाप्यते ।

2 व्यापारसामान्यं कृतिरिति प्राचां पक्षे आह यदीति ।

3 योगिप्रभृतिगतस्यातीतादिरूपसुखादिसाक्षात्कारस्य भोगत्वाभावात् तत्कालस्वसमवेतेति ।

एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः ; पुरुषस्य स्वतस्स्वानुभवैकसुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोगहेतु[त्व]माह—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

गुणशब्दः स्वकार्येष्वौपचारिकः । स्वतस्स्वानुभवैकसुखः पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृति

इत्यादिस्वग्रन्थविरोधश्च । अयं हि पक्षः **शारीरके,** "रचनानुपपत्तेश्च" (२. २. १) इत्यारभ्य, "विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्" (९) इत्यन्तैस्सूत्रैर्विस्तरेण प्रतिक्षिप्तः । अत्र च श्लोके यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमपि विवक्षितं स्यात्, तदा कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतिरेव हेतुरिति वक्तव्यम् ; न तु विवेक्तव्यम् ; भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात् ; 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' (पू. मी. ३. ७. १८) इति न्यायाच्च । न च वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृतेः स्वतस्सिद्धम्, भोक्तृत्वे तु तस्याः पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति ; पुरुषनिरपेक्षायाः केवलायाः प्रकृतेः कर्तृत्वस्याप्ययोगात् ; अनभ्युपगमाच्च । अन्यथा विशुद्धकेवलज्ञानोदयेऽपि, "तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम्" (सां. का. ६५) इत्युक्तसप्तरूपविनिवृत्तिभङ्गप्रसङ्गात् । तथाच मुक्तावपि यथापूर्वमेव प्रकृतिप्रवृत्तिः स्यात् । "संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥ जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" (सां. का. १७. १८) इत्यधिष्ठानायुगपत्प्रवृत्तिभ्यां पुरुषतद्बहुत्वकल्पनं च भज्येत । अत्र, "पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्" इत्यनन्तरोक्तिश्च व्याहन्येतेति भावः ॥ २० ॥

उक्तैकदेशे शङ्कोदयार्थम् [उक्त]वक्ष्यमाणपुनरुक्तिपरिहारार्थं चोक्तं विविच्यानुभाषते **एव**मिति । परिशुद्धस्य स्वानुभवसुखैकतानस्य प्रत्यगात्मनो वैषयिकबाह्यसुखदुःखोपभोगो न तात्त्विकः स्यात् ; अपि तु स्फटिकमणौ जपाकुसुमपाटलिमवत् आसत्तिविशेषादारोपित एव स्यादिति शङ्का **पुरुष** इत्यर्धेन परिह्रियत इत्याह **पुरुषस्ये**ति । सत्त्वादिगुणा न साक्षाद्भोक्तव्याः, सुखदुःखमोहकार्योन्नेयतयाऽतीन्द्रियत्वात् ; तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपपादनीयम् ; तच्च **हि**शब्देन द्योतितम् । अत्र तु **प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्त** इति गुणभोक्तृत्वं कथमुच्यत इत्यत्राह **गुणशब्द** इति । **स्वकार्येष्व**ति लक्षणानिमित्तकथनम् । **स्व**शब्देन गुणस्वरूपग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्दः सुखदुःखेष्वपि मुख्यः, [1]तथाऽपि प्रकृतिगुणत्वस्य विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युक्तम् । उत्तरत्रापि हि बहुशो गुणशब्दः सत्त्वादिविषय एव । यथावस्थिताकारोऽत्र **पुरुष**शब्देनानूदित इत्याह **स्वतस्स्वानुभवैकसुख** इति । **प्रकृतिस्थ**शब्दः स्वाम्यादिपरोऽपि प्रयुज्यत इति तद्व्युदासाय **प्रकृतिसंसृष्ट** इत्युक्तम् । **प्रकृतिजा**नित्यनेन प्रकृत्याश्रयत्वं न विवक्षितम्, 'सुख्यहं', 'दुःख्यहम्' इति स्वाश्रिततयैव

---

1 तथापीति । गुणशब्देन आत्मगुणव्यतिरिक्तसुखदुःखमोहात्मकभोग्यविषयाणामपि ग्रहणं सत्त्वादिगुणपरत्वे स्वरसमिति भावः ।

संसृष्टः, प्रकृतिजान् गुणान् **प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादिगुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन्**, भुङ्क्ते **अनुभवति ॥ प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह**—

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१

पूर्वपूर्वप्रकृतिपरिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तत्तद्योनिप्रयुक्तसत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिषु सक्तः तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते ; ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु **साध्वसाधुषु योनिषु जायते ; ततश्च कर्मारभते ; ततो (ततश्च)**

तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां स्वात्मन्यारोप इति पक्षस्य निर्दिष्टप्रमाणविरुद्धत्वात् । अतस्तदुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय **प्रकृतिसंसर्गोपाधिक**त्वोक्तिः । **आदिशब्देन** पूर्वसमभिव्याहृतेच्छाद्वेषादिसंग्रहः । तेऽपि हि कर्मफलभूता भोक्तव्याः । आत्मनेपदान्तत्वादर्थानन्वयाच्चात्र पालनार्थत्वमयुक्तम् । अभ्यवहारार्थोऽप्यत्रानौचित्यादेव त्यक्तः । अतोऽत्र भुङ्क्त इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षितम् । स्वसमवेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि लक्षयन्तीत्यभिप्रायेणाह **अनुभवती**ति ॥

स्वानुभवैकतानस्य वैषयिकसुखदुःखोपभोगे प्रकृतिसंसर्गो हेतुरुक्तः, परिशुद्धस्यात्मनः सोऽपि प्रकृतिसंसर्गः कथमिति शङ्कामनन्तरं परिहरतीत्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिसंसर्गहेतुमाहे**ति । बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादित्वादन्योन्याश्रयणचक्रकादिपरिहारसिद्धौ नानवस्थादोषः ; प्रवाहेषु च पूर्व[हेतु] वैचित्र्यसिद्धिः । गुणसङ्गस्य विहितनिषिद्धकर्मद्वारा तत्फलानुभवार्थविचित्रजन्महेतुत्वात् शास्त्रसाफल्यम्, "कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन्....रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्" (छा. ५. १०. ७) इति सदसद्योनिप्राप्तेः कर्ममूलत्वश्रुत्यविरोधं चाह **पूर्वपूर्वे**ति । सत्त्वादीनां साक्षात्सङ्गास्पदत्वायोगादत्रापि गुणशब्दस्य पूर्ववदौपचारिकत्वाभिप्रायेण **सत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादि**ष्वित्युक्तम् । दुःखसङ्गो नाम दुःखे सुखभ्रान्त्या सङ्गः ; दुःखहेतुषु हि सागरतरणादिषु सुखलवसङ्गात् सज्जते । "भ्रान्तिज्ञानवतां पुंसां प्रहारोऽपि सुखायते" (वि. १. १७. ६१) इति चाहुः । यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा कार्यताबोध इति स्थिते सुखस्य स्वरूपेण कर्तुमशक्यत्वात् तत्साधनेष्वेव पुरुषप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण **तत्साधनभूते**ष्वित्युक्तम् । श्रूयते च, "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति," (बृ. ६. ४ ५) इति । **सदसच्छब्दयो**रस्तिनास्तीत्याद्यर्थतायामनन्वयात्, "तत् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा....अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" इत्यादिश्रुत्यनुसाराच्च **साध्वसाधु**शब्दः । **साध्वसाधुषु योनि**ष्विति वदता "सदसतोर्योनिषु जन्मसु" इति परव्याख्या[1] निरस्ता ।

---

1 जन्मसु विषये सुखदुःखमोहरूपगुणसंगः कारणम् । अथवा संसारपदाध्याहारेण जन्मसु संसारस्य गुणसंगः कारणमित्यर्थद्वयं शांकरोक्तं न दूषितम् ।

जायते; यावत् अमानित्वादिकान् आत्मप्राप्तिसाधनभूतान् गुणान् [न]सेवते, तावदेव संसरति। [1]तदिदमुक्तं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु इति ॥ २१ ॥

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२

अस्मिन् देहेऽवस्थितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टा अनुमन्ता च भवति । तथा देहस्य भर्ता च भवति ; तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति । एवं देहनियमनेन, देहभरणेन, देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति । तथा च वक्ष्यते, "शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥" (१५.८) इति । अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति

बहुवचनेनैकस्यैव पुरुषस्य प्रवाहरूपेण विचित्रानन्तसदसद्योनिसंबन्धो विवक्षित इत्यभिप्रायेण **ततश्च कर्मारभते, ततो जायत** इत्यादिकमुक्तम् । एवं प्रवाहतोऽनादित्ववत् अविच्छेदात् प्रवाहानन्त्यमपि किं स्यादिति शङ्कां परिहरति **यावदिति** । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्गः कारणमित्युक्ते सति, अर्थात् 'कारणाभावे कार्याभावः' इति न्यायादमानित्वादिभिर्गुणसङ्गनिवृत्त्या सदसद्योनिजन्मप्रवाहोऽप्युच्छिद्येतेत्युक्तं भवतीत्याह **तदिदमुक्त**मिति । अत्र कण्ठोक्त्यभावेऽपि गुणसङ्गस्य पूर्वपूर्वदेहसंबन्धप्रयुक्तत्वं कर्मद्वारा योनिप्राप्तिहेतुत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यन्तरानुसारादभिप्रायत उक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

सदसद्योनिजन्मसमनन्तरभाविनः पुरुषस्वभावान् आह **उपद्रष्टे**ति श्लोकेन । **द्रष्टा** प्रमाणादिवशेन दृश्यानां प्रदर्शकः ; **उपद्रष्टा** यथाप्रियं प्रवृत्तः ; **अनुमन्ता** प्रवर्तमानस्यानुसंधाता ; तत्तत्साधर्म्यात् इहोपद्रष्टृनुमन्तृशब्दावित्याह **देहप्रवृत्त्यनुगुणसंकल्पादिरूपेणे**ति । **आदि**शब्देन प्रेरणं संगृहीतम्। यद्वा प्रवृत्तस्य प्रवर्तकोऽनुमन्तेति भेदमभिप्रेत्य **आदि**शब्दः । उपद्रष्टृत्वानुमन्तृत्वादेः प्रतिसंबन्धिसापेक्षत्वादधिकरणतया सन्निहितोऽपि देहः प्रतिसंबन्धितयाऽप्यर्थादन्वयमर्हतीत्यभिप्रायेण **देहस्ये**त्युक्तम् । नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वानां शरीरप्रतिसंबन्ध्यात्मलक्षणानां विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोपद्रष्टृत्वानुमन्तृत्वयोरेकवाक्यकरणं **तथे**त्यादिवाक्यभेदश्च[2] । **भर्ता** धारकः । उक्तहेतुकं सन्निहितदेहादिविषयमेवास्य महेश्वरत्वमित्याह **एव**मिति । देहजन्यफलभोक्तृत्वकथनेन देहस्य तदर्थतया देहिनश्शेषित्वं फलितमित्यभिप्रायेणाह **देहशेषित्वेन चे**ति । कर्माधीनजननमरणभागिनि जीव **एवेश्वरशब्दस्य** परिच्छिन्नविषयतया प्रयोगं दर्शयति **तथा चे**ति । जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्त्या परमात्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसंकोचकान्वयमाह **अस्मिन् देह** इति । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति **अस्मिन् देह** इत्यसङ्गतमिति भावः । अत्र **देहेन्द्रियमनां**सीति मनसः पृथगुपादानं

---

1 तदिदमुक्तमिति । हेतुत्वकथनमुखेन गुणसंगापाये जन्मापाय इत्यप्यभिप्रेतमित्यर्थः ।

2 उपद्रष्टाऽनुमन्ता चेति चकारेण उभयं मिलितं नियन्तृत्वमिति ज्ञापितम् । वाक्यभेदो व्युत्पादनार्थः । वस्तुत एषां हेतुगर्भविशेषणतया महेश्वर इत्यादिनैकवाक्यतैवेति एवं देहेत्यादिभाष्येण ज्ञाप्यते । उपद्रष्टृत्वादिमान् महेश्वर इति परमात्मेति चोक्त इत्येक एवान्वयः ।

चाप्युक्तः । देहे मनसि च आत्मशब्दोऽनन्तरमेव प्रयुज्यते, "ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना" (२४) इति ; अपिशब्दात् महेश्वर इत्यप्युक्त इति गम्यते ; पुरुषः परः 'अनादि मत्परम्' (१२) इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसंबन्धकृतगुणसङ्गात् एतद्देहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३

एवम् उक्तस्वभावं पुरुषम्, उक्तस्वभावां च प्रकृतिं वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैः सत्त्वादिभिर्गुणैः सह, यो वेत्ति यथावत् विवेकेन जानाति, स सर्वथा देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रक्लिष्ट-

---

तस्याप्यात्मशब्दप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परमशब्दव्यवच्छेद्याभावाज्जीवविषयत्वानुपपत्तिरित्यत्राह **देहे मनसि** चेति । अयं प्रयोगः प्रबन्धान्तरे प्रदेशान्तरे वा न मृग्यः ; अपित्वेतत्प्रकरणे श्लोकमात्रव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेद्यसन्निधानमपि तद्व्यवच्छेदमात्रार्थत्वस्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण **अनन्तरमेवे**त्युक्तम् । **परमात्मशब्दवत् महेश्वर**शब्दस्यापि सन्निहितसंकोचकावच्छिन्नविषयत्वं [1]चकारातिरिक्तविषयेण **अपिशब्दे**नापि प्रतीतमित्याह **अपिशब्दा**दिति । **उक्तः** इत्यनेनापरमात्मनि अयमापेक्षिकः परमात्मादिशब्द इति सूचितम् । **पुरुषः परः** इत्यत्र परशब्दस्यापि पूर्ववदवच्छिन्नविषयत्वानुग्राहकं देहव्यपदेशस्यापेक्षिकमहेश्वरत्वादिव्यपदेशस्य च तात्पर्यं, श्लोके चोद्देश्योपादेयविभागं, पिण्डितार्थं च दर्शयति **अनादी**ति । **अनादिमत्परमित्यादिनोक्त** इति [अनेन] परमत्वाभावोक्तिः(व उक्तः) ; **अपरिच्छिन्नज्ञानशक्ति**रिति तु परत्वमात्रप्रदर्शनम् । **अय**मित्यनेन तन्मध्यपतितः **उपद्रष्टे**ति श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम् । **देहेऽस्मि**न्नित्यनेन प्रागुक्तो हेतुर्विवक्षित इत्यभिप्रायेण **अनादिप्रकृतिसंबन्धकृतगुणसङ्गा**दित्युक्तम् ॥ २२ ॥

अथ विवेकानुसंधानप्रकारं वक्तुं तत्रात्यादराय तत्फलं प्रथमं प्रदर्श्यते **य एव**मिति श्लोकेन । अन्वादेशः प्रागुक्तविविक्ताकारपरामर्शीत्याह **उक्तस्वभाव**मिति । प्रकृतेरपि प्रागेवोक्तत्वात् **एना**मिति विपरिणामः (णम्य) [2]**उक्तस्वभावा**मित्युक्तः (क्तम्) । गुणानां तु प्राक्प्रदर्शनमात्रम् ; प्रपञ्चनं तु चतुर्दशाध्याये इत्यभिप्रायेणाह **वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तै**रिति । प्रकृतिपुरुषयोरेव प्रधानत्वात् गुणानां चाप्रधानत्वात् **गुणैस्सहे**त्युक्तम् । पुरुषस्य प्रकृत्या समुचित्य सहनिर्देशेऽपि गुणशब्दोऽत्र पूर्वोत्तरप्रपञ्चितप्रकृतिगुणमात्रविषय इति ज्ञापनाय **सत्त्वादिभि**रित्युक्तम् । प्रकृतितद्गुणसहितवेदनमशुद्धवेदनं स्यादिति शङ्कायाम् **एवं वेत्ती**त्यनेनाभिप्रेतमाह **यथावद्विवेकेन जाना**तीति । उच्छास्त्रप्रवृत्तित्वशङ्काव्युदासाय **सर्वथे**त्यनेन नानाविधदेहसंसर्गप्रयुक्तो योगविरोधिविचित्रक्लेशान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **देवमनुष्यादी**ति । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदः प्रारब्धकर्मवशात् तदानीन्तनक्लेशानुभवेऽपि नेतरपुरुष-

---

1 चकारः महेश्वरपरमात्मसमुच्चायकः । अपिशब्दः अतथाभूतस्यापि तथाव्यपदेश इति महेश्वरशब्देऽपि विरोधदर्शकः । तुल्यत्वात् । उक्तः—आपेक्षिकतयोक्तः । 2 उक्तस्वभावामित्यनेन एनामिति विपरिणामो दर्शित इत्यर्थः । विपरिणम्येत्यादि पाठे विपरिणामं मनसि कृत्वेत्यर्थः ।

प्रकारेण वर्तमानोऽपि, न भूयोऽभिजायते **न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मानमात्मानं तद्देहावसानसमये प्राप्नोती**त्यर्थः ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४

केचित् **निष्पन्नयोगाः**[1] आत्मनि **शरीरेऽवस्थितमात्मानम्** आत्मना **मनसा ध्यानेन योगेन पश्यन्ति** । अन्ये **च अनिष्पन्नयोगाः**, सांख्येन योगेन **ज्ञानयोगेन योगयोग्यं मनः कृत्वा आत्मानं पश्यन्ति** ; अपरे **ज्ञानयोगानधिकारिणः, तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः**, व्यपदेश्याश्च **कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसो योगयोग्यतामापाद्य आत्मानं पश्यन्ति** ॥ २४॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः॥ २५

अन्ये **तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृताः** अन्येभ्यः **तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते ; तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतितरन्ति । ये**

साधर्म्येण जन्मान्तरमनुमातुं शक्यमिति । **अपि**शब्दादक्लिष्टवृत्तिषु कैमुत्यं सूचितम् । 'न जायते म्रियते' (२.२०) इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभाव उक्तः; अतोऽत्र तत्प्रसङ्गाभावात् तत्र **भूय**शब्दानन्वयाच्च **सदसद्योनिजन्मसु** (२१) इति प्रसक्तदेहसंसर्गलक्षणजनिरेव निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह **न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हती**ति । प्रलयाद्यवस्थासु विनष्टदेहस्य देहा(तद ?)नन्तरमेव देहसंबन्धलक्षणजन्यभावेऽपि पुनर्देहसंबन्धयोग्यताऽस्ति, अस्य तु ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् साऽपि नास्तीत्यभिप्रायेण **अर्हति**शब्दः । अनर्हतामेव व्यञ्जयन् पुनर्भवादिरूपानिष्टनिवृत्तेरर्थादिष्टप्राप्तिपर्यन्ततामाह **अपरिच्छिन्ने**ति । अज्ञानस्य कर्मणश्च निश्शेषविनाशात् न हि देहसंबन्धयोग्यतेत्यभिप्रायेण **अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मान**मिति विशेषणद्वयम् । **भूय**शब्दाभिप्रेतमाह **तद्देहावसानसमय** इति ॥ २३ ॥

उक्तमेवार्थं श्लोकद्वयेन विवृण्वन् आत्मज्ञानस्य पर्वभेदान् आह **ध्यानेने**ति । अधिकरणतया कर्मतया करणतया च निर्देशात् **आत्म**शब्दत्रयमिह भिन्नविषयमिति तत्तदुचित[मर्थं ?]माह **आत्मनि शरीर** इत्यादिना । उत्तरोत्तरापकृष्टपर्वनिर्देशक्रमात् **ध्यान**शब्दोऽत्र सांख्यादप्युत्कृष्टं साक्षाद्योगाख्यं पर्वाभिधत्ते । **अनिष्पन्नयोगा** इत्यादिपर्वक्रमप्रदर्शनमात्मदर्शने स्वतन्त्रोपायत्वशङ्काव्युदासार्थम् । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' (३. ३) इति पूर्वोक्तानुसारेण **सांख्येन योगेने**त्यस्यार्थमाह **ज्ञानयोगेने**ति । **अपरे** इत्यनेन प्रागुक्तकर्मयोगाधिकारिवर्गविवक्षेत्यभिप्रायेणाह **ज्ञानयोगानधिकारिण** इत्यादिना ॥

अनिष्पन्नकर्मयोगानां मुमुक्षूणां कर्मयोगोपक्रमदशोच्यते **अन्येत्वि**ति । तुशब्देन, **एवमजानन्तः** इत्यनेन च स्वविवेचनशक्त्याद्यभावात् कर्मयोगादिष्वनधिकृतत्वं द्योतितम् । **अन्येभ्यः** इत्यनेन उपदेष्टृ[त्व]विषयेण 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' (४. ३४) इति प्रागुक्ता विवक्षिता इत्यभिप्रायेणोक्तं **तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्य** इति । **त**ऽपीत्यादिना कर्मयोगोपक्रमेऽप्यसमर्था निर्दि-

---

1 योगः आत्मावलोकनयोगः शिरोभूतः ।

श्रुतिपरायणाः **श्रवणमात्रनिष्ठाः ; एते च श्रवणनिष्ठाः पूतपापाः क्रमेण कर्मयोगादिकमारभ्याऽतितरन्त्येव मृत्युम् । अपिशब्दाच्च पर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २५ ॥**

अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह—

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६

यावत् स्थावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरसंयोगादेव जायते

श्यन्त इत्यभिप्रायेणाह **तेऽप्यात्मेति** । यद्वा अस्य वाक्यस्य पूर्वेणान्वयः ; **श्रुतिपरायणाश्चे**त्यन्वयेन [चकारमारभ्य?] वाक्यान्तरम् ; तद्दर्शयति **ये** [1]**श्रुतिपरायणा** इति । श्रुतिः परमयनं निष्ठा येषां ते **श्रुतिपरायणाः** । श्रुतिपरायणशब्दः श्रुत्वोपासीनेभ्यो व्यवच्छेदकः ; अन्यथा श्रुत्वेत्युक्तेऽपि श्रुतिपरायणशब्दस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह **श्रवणमात्रनिष्ठाः** इति । अत्र श्रवणनिष्ठायाः पावनत्वरूपं प्राशस्त्यं विवक्षितमित्याह—**श्रवणनिष्ठाः पूतपापा** इति । **क्रमेणे**त्यादिना कर्मयोगादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गपरिहारः । अत्र पृथगुपायान्तरपरत्वं किं न स्यादित्यत्राह **अपिशब्दादिति** । **अपि**शब्देनान्येषां कैमुत्यमेषामपकृष्टपर्वनिष्ठत्वं च सूचितमिति भावः ॥ २५ ॥

एवमात्मदर्शनमुक्तम्, तदर्थं 'समं सर्वेषु' (२७) इत्यादिभिःश्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसंधानप्रकारो वक्ष्यते । स चाविविक्तप्रतीतौ सत्यामेवोपदेष्टव्यः ; अन्यथा निष्प्रयोजनत्वात् । सा च न दोषमन्तरेण घटते । स च दोषोऽत्र भोक्तृत्वभोगायतनत्वनिर्वाहकः संसर्गविशेषः ; तदिदं **यावत् संजायते** इति श्लोकेनोच्यत इति संगतिमाह **अथेति** । **सर्व**शब्देन **याव**च्छब्दस्यात्र साकल्यपरत्वमुक्तम् । **याव**च्छब्दस्य यच्छब्दार्थत्वेन [2]व्याख्यानमवाचकत्वान्मन्दप्रयोजनत्वाच्चायुक्तमिति भावः । **सत्त्व**शब्दोऽत्र जन्तुपरः ; 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' (नाम. ३. ना.) इति पाठात् । वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणादिषु चैतन्यविकासाभावमात्रेण जैनप्रक्रियया केवलाचेतनत्वशङ्कानिरासायात्र **स्थावर**शब्दः । स्थावरजङ्गमत्वयोर्बाल्ययौवनवार्धकादिवत् अयावच्छरीरभावित्वाभावज्ञापनाय **स्थावरजङ्गमात्मने**त्युक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां सह अन्यस्य संयोगशङ्काव्युदासायोक्तम् **इतरेतरसंयोगादि**ति ।

---

1 विवरणार्थं यच्छब्दप्रयोगः । अन्वयस्तु तेऽपि पूर्वार्धोक्ताः, श्रुतिपरायणाश्च मृत्युमतितरन्त्येवेति वा ते श्रुतिपरायणा अपि च मृत्युमतितरन्त्येवेति वा । ते इति ध्यानेनेत्याद्युक्तसर्वाधिकारिग्राहकं वा । वाक्यान्तरपदं खण्डवाक्यपरम् ।

2 ननु उत्तरार्धे तच्छब्दश्रवणात् यदित्येवार्थो युक्तः । न च—यत् यत् इति वीप्सार्थं यावत्पदप्रयोगः ; तदाऽपि तदित्येकप्रयोगसंभवादिति वाच्यम्—तदा किञ्चित्पदानन्वयादिति चेन्न–श्रुतौ यत्किञ्चेति पदं सर्वार्थपरं प्रसिद्धम् ; न तु यत्किञ्चित्पदम् । अत्र किञ्चित्पदस्यैव सत्त्वात् यावत्पदं यच्छब्दार्थमात्रेऽनुपरम्य सर्वत्वद्योतकमपीत्येव विवक्षितमिति ।

संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरवियुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७

एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकारात् वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थित**मात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु**

विधेयांशं दर्शयितुं **संयोगादे**वेत्युक्तम् । मातापितृसंसर्गात् पुत्रोत्पत्तिवत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् ततोऽन्यत् सत्त्वं जायेतेत्यत्राह **संयुक्तमेवे**ति । पृथक्सिद्धप्रसिद्धक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धव्यवच्छेदायाह **नत्वि**ति । **तद्विद्धी**ति तच्छब्देन जन्मनः[1] परामर्शः ॥ २६ ॥

अथ समत्वविषमत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वनित्यत्वानित्यत्वैर्द्वयोर्विवेकानुसंधानमभिधाय तदेव तत्त्वाध्यवसायरूपत्वेन परमपुरुषार्थहेतुतया प्रशंसति **सम**मिति श्लोकेन । **क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा**दित्यत्र शंकरेणोक्तम्, 'आकाशवन्निरवयव(त्वं श)तया अवयवसंश्लेषलक्षणसंयोगासंभवात्, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमेन समवायासंभवाच्च विषयविषयिणोस्तयोरितरेतरधर्माध्यासलक्षणस्संयोगः ; तन्निवर्तनं च सम्यग्दर्शनं **समं** सर्वेष्वित्यादिनोच्यते' इति ; तदेतत् बालिशभाषितम्, निरवयवस्यापि संयोगसंभवात् । "युतसिद्धयोस्संबन्धः संयोगः" इति हि तं लक्षयन्ति । स च निरवयवयोस्सावयवयोः निरवयवसावयवयोश्च संभवति । तन्मते च अध्यासानुपपत्त्यादयः प्रपञ्चिताः । **सर्वेषु भूते**ष्विति देवमनुष्यादिरूपवैषम्यं विवक्षितम् । यथा मृन्मयहिरण्मयादिघटोपात्तस्यापि गङ्गोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमात्रमेव, न पुनर्मृन्मयत्वादिसिद्धिः ; तथाऽऽत्मनोऽपि देवमनुष्यादिदेहेषु स्थितिमात्रमेव ; न तु रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठादिलवणत्वन्यायेन स्वरूपेण देवमनुष्यत्वादिवैषम्याश्रयत्वमिति **तिष्ठन्त**मित्यस्याभिप्रायमाह **देवादिविषमाकाराद्वि(यु)क्त**मिति । यद्वा **सम**मिति वचनादर्थाक्षिप्तवैषम्यनिवृत्तिकथनमिदम् ; **तिष्ठन्त**मिति तु परत्रान्वेतव्यम् । अतो हि भाष्यते **परमेश्वरत्वेन स्थित**मिति । अनीश्वरस्याल्पशक्तेः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वमित्यत्र पूर्ववत्संकोचमाह **तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रती**ति । देहात्माभिमानिनो हि देहनाशादात्मनाशं मन्यन्ते ; न त्वप्रतीतस्य परमात्मनो नाशम् ; तस्मात् **अविनश्यन्त**मिति प्रसक्तविनाशप्रतिषेधार्थपदसमानाधिकरणः **परमेश्वर**शब्दः प्रक्रान्तविषय इति भावः । **सम**शब्देन न बाह्यदेवत्वादिवैषम्यनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम् ; अपितु "[2]गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वे(स्याप्ये)कवर्णता । क्षीरवत् पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥" (ब्र. बि. उ) इति श्रुत्यनुसारेणात्मनां स्वरूपेषु मिथो वैषम्यनिवृत्तिरपि । तच्च साम्यं कथम्भूतमिति शङ्कायाम् 'एतद्यो वेत्ति' (१) इति प्रक्रमानुसारेणाह **ज्ञातृत्वेन समानाकार**मिति । ज्ञानत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । 'येन सर्वमिदं ततम्' (१८. ४६)

1 **जन्मन इति । संजायत इत्युक्तजन्मविशिष्टस्येत्यर्थः । मूलानुरोधात् । यद्वा तच्छब्दस्य जायमानगतजन्मेत्यर्थः । इदानीं जायत इति नाध्याहारः ।**

2 **गवामनेकवर्णत्वेऽपि क्षीरमेकवर्णं यथा, तथाऽऽत्मानं ज्ञानं पश्यते । लिंगिनः—देहविशिष्टस्य तु गवामिवानेकरूपतैवेत्यर्थः ।**

विनाशानर्हस्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति, स-पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति। यस्तु देवादिविषमाकारेणात्मानमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति, स नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८

सर्वत्र देवादिशरीरेषु तत्तच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीश्वरम् आत्मानं देवादिविषमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्मना मनसा, स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति, संसारान्मोचयति । ततः तस्मात् ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात् परां गतिं याति; गम्यत इति गतिः; परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति; देवाद्याकारयुक्ततया

इत्यादिना प्रपञ्चितान् अविनाशित्वहेतून् स्मारयति **विनाशानर्हस्वभावेने**ति । **यः पश्यति, स पश्यती**त्यनयोरनतिशयितार्थतया नैरर्थक्यम्, उद्देश्योपादेयभङ्गश्चेत्यत्राह **स आत्मानं यथावदवस्थित**मिति । इतरे तु पीतशङ्खादिदर्शिवत् विपरीतदर्शितया पश्यन्तोऽपि न पश्यन्तीति भावः । स पश्यतीति प्रशंसाऽत्र परमपुरुषार्थलाभादिनिबन्धना । व्यतिरेकनिन्दा च फलितेत्यभिप्रायेणाह **यस्त्वि**ति ॥

उक्तमुपपादयति **समं पश्य**न्निति श्लोकेन । **ही**ति हेतौ । प्रस्तुतं समदर्शनं ह्यत्र फलद्वारा स्तूयते । 'सर्वत्रावस्थितो देहे' (३२) इति वक्ष्यमाणावेक्षणेन **सर्वत्रे**ति शब्दस्य विवक्षितमाह **देवादिशरीरेष्वि**ति । 'भर्ता भोक्ता महेश्वरः' (२२) इति पूर्वोक्तानुरोधेन **समवस्थित**मित्यत्रोपसर्गसामर्थ्यलब्धस्थितिवैशेष्यं व्यनक्ति **तत्तच्छेषित्वेने**त्यादिना । [1]अत एव हि **स्थित**मित्येतावत् विभज्य निर्दिष्टम् । **ईश्वर**शब्देनापि शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अत्रापीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायात्परि(येनाव)च्छिन्नविषयोऽनुसंधेयः । देहात्माभिमानप्रसक्तदेवादिवैषम्यप्रतिषेधार्थोऽत्र **सम**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **देवादिविषमाकारवियुक्त**मिति । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' (२६) 'यदा भूतपृथग्भावम्' (३०) इति पूर्वापरपरामर्शात् देहसंबन्धसिद्धवैषम्यनिवृत्तिर्विवक्षितेति भावः । तृतीयान्त **आत्म**शब्दोऽत्र करणविभक्त्यन्तत्वादौचित्याच्च मनोविषयः; द्वितीयान्तस्तु हिंसाकर्मत्वसामर्थ्यात् संसार्यात्मविषय इति ज्ञापयति **मनसा स्वमात्मान**मिति । समदर्शिनो(त्वात्) हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अविहिताप्रतिषिद्ध[वर्ग]कर्तृवत् समदर्शक(न)स्याबाधकत्वमात्रमुक्तं स्यात्; तच्चानर्थकम् । अपि च विषमदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वान्न हिंसार्हः । अतोऽत्र **न हिनस्ती**त्यनेन किमपि समदर्शनसाध्यं पुरुषेष्टमभिप्रेतमित्याह **रक्षती**ति । प्रकरणतो वाक्यशेषाच्च रक्षां विशिनष्टि **संसारादि**ति । **ततः**शब्दोऽत्र न वाक्यार्थादिपरामर्शी, अनिष्टनिवृत्तेरपि स्वयंफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानौचित्यात् । अत उभयकारणं समदर्शनमेव परामृश्यत इत्याह **तस्मा**दित्यादिना । **परां गति**मिति प्राप्यविशेषस्य विवक्षितत्वात् भावार्थमात्रपरत्वे तदसिद्धेस्तदुचितां व्युत्पत्तिमाह **गम्यत इ**तीति । तदेव विशिनष्टि **यथावदि**ति । प्रकरणं हीदं जीवविषयं समर्थितम्; **परगति**शब्दश्च 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' (गी. ८. २१) इत्यादिषु जीवेऽपि प्रयुक्तचर इति

---

1 अत एव—उपसर्गयोरर्थस्य पृथगुक्तत्वादेव ।

सर्वत्र विषम(ाकार)मात्मानं पश्यन् आत्मानं हिनस्ति-भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९

सर्वाणि कर्माणि, 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' (२०) इति पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं ज्ञानाकारं (ज्ञात्राकारम्) अकर्तारं च यः पश्यति, तस्य प्रकृतिसंयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च यः पश्यति, स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति ॥ २९ ॥

यदा [1]भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । [2]तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०

प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमेकस्थम् एकतत्त्वस्थम्—प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम्, तत एव

भावः । आत्मनि वैषम्यदर्शी [3]तु स्वात्मानं हिनस्तीति, 'विशेषनिषेधश्शेषाभ्यनुज्ञानार्थः' इति न्यायेन सिद्धमित्याह **देवाद्याकारे**ति । नित्यस्यात्मस्वरूपस्याच्छेद्यत्वादिस्वभावतया 'कं घातयति हन्ति कम्' (२. २१) इति प्रागुक्तस्य काऽसौ(सा) हिंसेत्यत्राह **भवजलधी**ति । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरुषयोः स्वाकारानुदर्शनद्वारा संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वाभ्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अथ साक्षात्क्रियाश्रयत्वतदभावादिवैधर्म्यमुच्यते **प्रकृत्यैवे**ति श्लोकद्वयेन। अत्र **कर्माणि** आकुञ्चनप्रसारणादीनि । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणां स्वरूपदर्शनमात्रं विद्वदविद्वत्साधारणम् ; विदुषस्तु प्रकृत्या क्रियमाणत्वदर्शनं विशेषः इत्युपादेयांशविशदीकरणाय **क्रियमाणानीती**ति **इतिकरणम्** । अकर्तृत्वमात्मशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकारेण स्थापयति **ज्ञानाकार**मिति । **ज्ञात्राकार**मिति वा पाठः । कथं तर्हि शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादिकमित्यत्राह **तस्ये**ति । सर्वस्यास्य चक्रवत्परिवर्तमानोपाधिप्रवाहनिबन्धनत्वान्न कश्चिद्दोष इति भावः ॥ २९ ॥

अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैषम्यमुच्यते **यदे**ति श्लोकेन । [**एक**शब्देनान्यतरस्य निर्धारणार्थं] **भूत**शब्दोऽत्र तिलतैलवन्मिथश्श्लिष्टचिदचित्समुदायपर इत्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिपुरुषे**ति । **पृथग्भाव**शब्दोऽत्र जातिरूपं गुणादिरूपं च भेदमविशेषात् संगृह्णाति ; स च सर्वोऽप्यवस्थान्तरापत्तिरूपतया निर्विकारात्पुरुषा(त्स्वरूपा)द्भेदः ; तदाह **देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिपृथग्भाव**मिति । **एक**शब्दोऽत्र प्रकृतयोरन्यतरनिर्धारणार्थं इत्याह **एकतत्त्वस्थ**मिति । किं तदेकमित्यत्राह **प्रकृतिस्थ**मिति । यद्यात्मा अत्रैकशब्देन विवक्षितः, तदा तस्यैव देवादिवैषम्यदर्शनमुक्तं स्यात् ; तच्च **समं पश्यन्** (२८) इत्याद्युपक्रमेण 'पण्डिताः समदर्शिनः' इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्त्या च विरुध्येतेत्यभिप्रायेणाह **नात्मस्थ**-

---

1 **भूतपृथग्भावं—देहगतत्वेनाऽऽत्मगतत्वेन च देहात्मभ्रमात्प्रतीयमानं देवत्वादिभेदम् ।**

2 **तत एव—तस्मादेकस्मादेव ।** 3 **समं पश्यन् हि न हिनस्तीति हिशब्दः विषमं पश्यन् हिनस्तीत्यर्थं स्पष्टं बोधयति । अतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादिति श्लोकस्यैवोत्तरश्लोकयोरपि विवेकपरत्ववत् बन्धहेतुपरत्वमपि युक्तमित्याशयेन भाष्येऽत्रोभयत्र व्यतिरेकांशेन निगमनमित्याशयः।**

प्रकृतित एवोत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म संपद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१

अयं परमात्मा **देहान्निष्कृष्य स्वस्वभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि** अनादित्वात् **अनारभ्यत्वात्** अव्ययः **व्ययरहितः**, निर्गुणत्वात् **सत्त्वादिगुणरहितत्वात्** न करोति, न लिप्यते **देहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३१ ॥**

यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावैः कथं न लिप्यत इत्यत्राह—

मिति। तन्मात्रस्यैकस्यैव ब्रह्मणः सकलविकल्पसकलपरिणामास्पदत्वमिहोच्यत इति परेषां जल्पाः प्रागेव निरस्ता इति चाभिप्रायः। "आत्मा वै पुत्रनामाऽसि" (मं. प्र. २. १२) इत्यादिषु योऽयमात्मनः पुत्रादिरूपः परिणामः प्रतीयते, सोऽपि, "अङ्गादङ्गात्संभवसि' इत्यादिकमनुसंदधानस्य प्रकृत्यंशगत एव प्रकाशेतेत्युच्यते 'तत एव च विस्तारम्' इति। तद्विवृणोति **प्रकृतित एवे**ति। प्रकृतितत्त्वस्य प्रथमं देवादिरूपविचित्रपरिणामे, तन्मूले च सन्तानव्यपदेशभाजि परिणामे भोक्तुः पुरुषस्य भोगार्थसन्निधिमात्रमपेक्षितम्, न पुनर्भोगायतनादिगतविकारास्पदत्वमपीति **एव**काराभिप्रायः। 'ब्रह्म संपद्यते' इत्यत्र परमात्मभावस्य विरुद्धत्वात् जीवात्मभावस्य नित्यसिद्धत्वात्, 'परमं साम्यमुपैति' (मु. ३. १. ३), 'मम साधर्म्यमागताः' (गी. १४. २) इत्यादिभिरैकार्थ्यात् परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह **अनवच्छिन्न**मिति। यद्वा देहात्मविवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्यादित्यभिप्रायः **ब्रह्म संपद्यते** ब्रह्म भवतीत्यर्थः। तत्र फलितार्थकथनम् **आत्मानं प्राप्नोती**ति। यद्वा **ब्रह्मे**ति द्वितीयान्तम्; **संपद्यत** इति संप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मनो नित्यत्वाकर्तृत्वापरिणामित्वादिभिरुक्तं वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिरीकरोति **अनादित्वा**दिति श्लोकेन। आपेक्षिकपरमात्मत्वविषयेण **अयं परमात्मे**त्यनेनाभिप्रेतमाह **देहान्निष्कृष्ये**त्यादिना। ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य देहादिप्रेरणरूपकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् कथमव्ययत्वादिरित्यत्राह **स्वस्वभावेन निरूपित** इति। **अनादित्वा**दिति अव्यय[त्व?] हेतुः(तोः) उत्पत्तिराहित्यं विवक्षितमित्याह **अनारभ्यत्वा**दिति। आरभ्यमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति भावः। **निर्गुणत्वा**दिति सामान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरिहारायाह **सत्त्वादिगुणरहितत्वा**दिति। एवं हेतुद्वयशक्त्यनुसारेण यथायोग्यं साध्यद्वयान्वयो दर्शितः। [1]लेपशङ्काप्रतिषेधयोस्संभावितविषययोरेव युक्तत्वात्, "तत् सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरम्" इत्याम्नातस्य शरीरस्य पटादिषु पङ्कादेरिव संसर्गेण लेपकत्वस्वभावात् **शरीरस्थो**ऽपीत्यनेन सूचितमाह— **देहस्वभावै**रिति ॥ ३१ ॥

न करोतीत्युक्तमकर्तृत्वं तु पूर्वत्रोत्तरत्र च विशोधितस्वरूपम्; **शरीरस्थोऽपि न लिप्यते** इत्यस्मिन् साध्यांशे क्रमागतकाष्ठादिन्यायशङ्का अनन्तरश्लोकेन परिह्रियत इत्याह **यद्यपी**ति। 'संसर्गजा

---

1 देहस्वभावैरित्यंशः कथं लब्ध इत्यत्र सूचित इत्युपपादयति लेपेति।

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२

यथा आकाशं सर्वगतमपि **सर्वैर्वस्तुभिस्संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात् सर्ववस्तुस्वभावैर्न लिप्यते, तथा आत्मा अतिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ देहेऽवस्थितोऽपि तत्तद्देहस्वभावैर्न लिप्यते ॥**

[1]यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३

यथैक आदित्यः स्वया प्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री, 'ममेदं क्षेत्रमीदृशम्' इति कृत्स्नम् **बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति ।**

दोषगुणा भवन्ति' "शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्र(त्र) भावात्" (भा. रा. ७३. २३) इति हि प्रसिद्धमिति भावः । "यं प्राप्यातिपवित्राणि वस्त्राण्याभरणानि च । अशुचित्वं क्षणात् यान्ति किमन्यदशुचिस्ततः" इति न्यायात् देहेन क्षणमात्रयोगेऽपि वस्त्रादय उपहन्यन्ते ; किंपुनरनादिसंयुक्त इत्यभिप्रायेणाह **नित्यसंयुक्त** इति । संसर्गस्य संसर्गिणि संसर्ग्यन्तरस्वभावापादकत्वमनियतमिति व्यभिचारोपपादनार्थो **यथा सर्वगत**मित्यनुवाद इति ज्ञापनायोभयत्र अपिशब्दोपादानम् । सर्वगतत्वानुवादः **शरीरस्थोऽ**पीति शङ्कोत्थापक इति च भावः । **सर्वैर्वस्तुभिस्संयुक्तमपी**ति । **सर्वगत**शब्देन परस्परविरुद्धानन्तस्वभावलेपप्रसङ्गोऽपिप्रेत इति भावः । यथा आकाशो भूतान्तरेभ्यस्सूक्ष्मः, तथा आकाशादपि सूक्ष्मतरोऽयमिति ज्ञापनार्थमुक्तम् **अतिसौक्ष्म्या**दिति । **तथे**त्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यत इति भावः । केचित् पदार्थाः कैश्चित्संसर्गे तत्स्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संसर्गे तत्स्वभाव लेपवन्तो दृश्यन्ते ; यथा [2]कार्पासादावञ्जनादिवासनयाऽपि न श्यामतादियोगः, लाक्षारसवासनया त्वरुणता दृष्टा ; तथेहापि संभवतीति शङ्काव्युदासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः **सर्व**शब्दः ॥ ३२ ॥

अथाध्यायारम्भे, "एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः" इति वेद्यत्ववेदितृत्वाभ्यां प्रतिपादितं संघातात्मकत्वासंघातात्मकत्वप्रयुक्तनानात्वैकत्वाभ्यां सिद्धं च भेदं दृष्टान्तपूर्वं स्थिरीकरोति, **यथा प्रकाशयती**ति श्लोकेन । स्वरूपधर्मभूतयोर्ज्ञानयोरेकजातीययोरपि वैधर्म्यप्रदर्शनार्थं प्रभोदाहरणम् । **कृत्स्नं क्षेत्र**मित्यनेन **कृत्स्न**शब्देन सर्वेषां शरीराणां संग्रहः प्रतीयते । व्याचख्युश्च परे, "रविदृष्टान्तः अत्र रविवत् सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्मा अलेपकश्चेति ज्ञापनार्थं" इति । तच्चायुक्तं प्रतिक्षेत्रमात्मनां भिन्नत्वादेकैकस्य सर्वक्षेत्रप्रकाशनाभावात् । जातिपरत्वे तु आदित्यदृष्टान्तासङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह **बहिरन्तश्चापादतलमस्तक**मिति । **बहिः** त्वगादिः, **अन्तः** मांसादिः । एकैकस्य शरीरस्य अवयवभेदप्रयुक्तनानात्वेन आत्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थमवयवेषु कस्यचिद्वेदितृत्वशङ्काव्युदासार्थं च **कृत्स्न**शब्द इति

---

1 पूर्वश्लोकोक्तं सौक्ष्म्यं न लेपवारकाकारमात्रं गगन इव, किं तु अणुपरिमाणत्वमपि । अथापि पूर्णदेहव्यापित्वं गुणद्वारेत्याह यथेति इत्यप्यवतार्यम् । प्रकाशयति–प्रकाशयुक्तं करोति । प्रकाशश्च प्रभा धर्मभूतज्ञानञ्च । अतः देहान्तर्गतसर्ववस्तुदर्शनरूपप्रकाशाभावेपि न क्षतिः । धारणार्थज्ञानप्रसरस्तु वर्तते । 2 "एतेन लाक्षारसावसेको व्याख्यात" इतिन्यायकुसुमाञ्जल्युक्तरीत्या लाक्षारसावसिक्ते कार्पासबीजे तदुत्पन्नवृक्षपुष्पे आरुण्यं दृष्टम् ; नैवमञ्जनरसावसिक्ततद्बीजोत्पादित कार्पासपुष्पे श्यामिकेत्यर्थः ।

अतः प्रकाश्यालोकात् प्रकाशकादित्यवत् वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽयमुक्तलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....**क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो** नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एवम् **उक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानाख्येन** चक्षुषा **ये विदुः**, भूतप्रकृतिमोक्षं च, **ते परं यान्ति निर्मुक्तबन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति । मोक्ष्यतेऽनेनेति** मोक्षः, **अमानित्वादिकं [उक्तं] मोक्षसाधनमित्यर्थः ; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेणोक्तेन ज्ञानेन**

भावः । अनेकावयवसमुदायात्मकात् शरीरात् तदखिलमपि ज्ञातृत्वेन प्रतिसंधीयमान एक आत्मा भिन्न इत्युपलम्भबलसिद्धमित्युक्तं भवति । न प्रकाशकत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽत्र दृष्टान्तः ; अपितु तदधीनवैलक्षण्यपर इत्याह **प्रकाश्यादि**ति । कर्मकर्तृभावादिना भेदोऽत्र स्फुट इति भावः ॥ ३३ ॥

अथैतदध्यायप्रधानार्थभूतहेयोपादेयतदुपायविज्ञानस्य फलमुच्यते **क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो**रिति । **एवंशब्दा**नूदितमाह **उक्तेन प्रकारेणे**ति । अज्ञत्ववेदितृत्व-धार्यत्वधारकत्व-शेषत्वशेषित्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये" (नाम ३. ना. १८७) इत्यनेकार्थस्य अन्तरशब्दस्यात्र विवक्षितमाह **विशेष**मिति । **ज्ञानचक्षुषे**त्यत्र दिव्यज्ञानादिप्रसङ्गव्युदासार्थं विवेकविषयत्वोक्तिः । प्रकान्तोपदेशलब्धज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः । ज्ञानस्य चक्षुष्ट्वरूपणमपरोक्षज्ञानान्तरहेतुत्वात् । विविच्यतेऽनेनेति **विवेको**ऽत्र व्यावर्तकाकारः । भूतमय्याः प्रकृतेर्मोक्षः **भूतप्रकृतिमोक्षः** ; भूतानां जीवानां प्रकृतेर्मोक्ष इति वा । यत्तु, "भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः प्रकृते**र्मोक्षण**मभावगमनम्" इति शंकरेणोक्तम्, तत् "गौरनाद्यन्तवती" (मं. उ) [illegible]णीयम् । जीवात्मज्ञानफलविषयत्वात् **पर**शब्दोऽत्र परिशुद्धजीवविषयः । तस्य च परत्वं संसारित्वलक्षणस्वकीयपूर्वावस्थापेक्षयेत्यभिप्रायेणाह **निर्मुक्तबन्ध**मिति । अध्यायारम्भे क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ पूर्वमुपपादितौ ; परम्परया परिशुद्धात्मप्राप्त्युपायतया अमानित्वादिगुणवर्गश्च । अतोऽत्र निगमनेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां सह समुच्चीयमानो भूतप्रकृतिमोक्षः स एव गुणवर्गो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह **मोक्ष्यतेऽनेने**ति । लुप्ताभ्यासे सन्नन्ते [णिजन्ते ?] वा, मोक्षशब्दप्रकृतिके मोक्षयतीति णिजन्ते वा, मोक्ष मोक्षणे इति धात्वन्तरे वा **मोक्ष्यत** इति यक्प्रयोगः । तत्र चायं **मोक्ष**शब्दः, "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (अष्टा. ३. ३ १९) इति करणार्थघञन्तः । उक्तेषु ज्ञातव्येषु सिद्धं ज्ञातव्यांशं विवृण्वन्, वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावादनुष्ठानशेषतां च ज्ञापयन्, **भूतप्रकृतिमोक्ष**शब्देनानिष्टनिवृत्तिं सूचयन्, **परं यान्ती**त्यनेन च इष्टप्राप्तेर्विवक्षितत्वं दर्शयन्, पिण्डितं महावाक्यार्थमाह—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो**रिति ॥ ३४ ॥

॥ इति...श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तयोर्विवेकं विदित्वा भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चावगम्य य आचरन्ति, ते निर्मुक्तबन्धाः स्वेन रूपेणावस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं [1]प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिः भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्बन्धान्मुच्यत इत्युक्तम् । तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितम्, "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" (२१) इति । अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारः, गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते ।

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यत् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १

परम् पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि । तच्च ज्ञानं सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमम् । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयस्तन्मननशीलाः

पूर्वाध्यायप्रकृतविशोधनरूपतयाऽस्य तत्संगतिं प्रदर्शयन्, "गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् । गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते" इति संग्रहश्लोकं (१८) व्याचष्टे त्रयोदश इति । "इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते" इत्यारभ्य, "इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते" (१८) इत्यन्तार्थमभिप्रेत्य प्रकृतिपुरुषयोरित्यादि बन्धान्मुच्यत इत्युक्तमित्यन्तमभिहितम् । गुणानां बन्धहेतुताप्रकार इत्यनेन गुणबन्धविधेत्येतत् व्याख्यातम् । गुणनिवर्तनप्रकारश्चेत्यनेन तन्निवर्तनमित्येतत् व्याख्यातम् । संग्रहोक्तगुणकर्तृत्वगतित्रयस्वमूलत्वयोर्भाष्येऽनुक्तिः अन्यार्थानुवादत्वप्रासङ्गिकत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम् ।

परशब्दस्योत्कृष्टपरत्वे उत्तमशब्देन पौनरुक्त्यं स्यादिति अन्यथा व्याचष्टे पूर्वोक्तादन्यदिति । एवं सति उक्तस्यैव पुनर्वचनपरं भूयः प्रवक्ष्यामीत्येतत् विरुध्येतेत्याशङ्कावारणाय तदभिप्रेतमाह प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेवेति । संग्रहेण पूर्वाध्यायोक्तं गुणानां बन्धहेतुत्वमेव विस्तरेणात्र भूयः प्रवक्ष्यामीत्यर्थ इति न विरोध इति भावः । ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामीत्यन्वयसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्यावश्यज्ञातव्यत्वसिद्धये ज्ञानानामुत्तममित्यस्य वाक्यभेदेन विधेयतयाऽन्वयमाह तच्च ज्ञानमिति । ज्ञानानामिति सामान्यनिर्देशेन सर्वज्ञानापेक्षयोत्तमत्वलाभेऽपि भगवद्विषयज्ञानापेक्षयोत्तमत्वासंभवात् तद्व्यवच्छेदाय सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामित्युक्तम् । एतज्ज्ञानविषयज्ञान-

---

1 एवं त्रयोदशे ज्ञानयोगलभ्यं कैवल्यमुक्तम् । तदा अनवच्छिन्नज्ञानप्रसराभावेऽपि ज्ञानस्य तथा प्रसरयोग्यताऽस्तीति साक्षात्क्रियते, अपहतपाप्मत्वादिवत् ; न तु कस्याप्याविर्भावः । परमात्मप्राप्तावेव तद्भावात् । अतः प्राप्नुवन्तीत्यस्य अनुभवन्तीत्यर्थः ।

इतः **संसारबन्धात् (मण्डलात्)** परां सिद्धिं गताः परां **परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्ताः** ॥

पुनरपि[1] तज्ज्ञानं फलेन विशिनष्टि—

इदं ज्ञानमु(म)पाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २

इदम् **वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम** साधर्म्यमागताः **मत्साम्यं प्राप्ताः**, सर्गेऽपि नोप जायन्ते-**न सृजिकर्मतां भजन्ते ;** प्रलये न व्यथन्ति च-**न च संहृतिकर्मताम् [भजन्ते]** ॥ २ ॥

मात्रस्य **परसिद्धि**हेतुत्वासंभवात् तदभ्यासरूपानुष्ठानालाभाच्च **सर्वे मुनयस्तन्मननशीला** इत्युक्तम्। **इतः** इत्यस्य प्रकृतज्ञानहेतुतापरत्वे, तदभावेऽपि [2]भूतभव्यसमुच्चार(रि)न्यायेन तद्धेतुतालाभात् भगवद्भ-क्त्येकलभ्यभगवत्प्राप्तिरूपसिद्धेरेतत्साध्यत्वासंभवेन परत्वप्रतिसंबन्धिविशेषस्य अपेक्षितत्वाच्च तत्परत्व-माह **इतस्संसारबन्धात् (मण्डलात्) परा**मिति। इयं परा सिद्धिः कीदृशीत्यतः तत्स्वरूपमाह **परां परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपा**मिति ॥ १ ॥

अपौनरुक्त्यं सूचयन् उत्तरश्लोकमवतारयति **पुनरपि तज्ज्ञान**मिति। इष्टप्राप्तिः पूर्वत्रोक्ता, अनिष्टनिवृत्तिरत्रोच्यत इति न पौनरुक्त्यमिति भावः। इदंशब्दस्योक्तपरत्वे प्रकृतासंगत्या अन्यथा व्याचष्टे [3]**वक्ष्यमाण**मिति। **आगता** इत्यस्यागमनकर्तृपरत्वे प्रकृतानन्वयात् प्राप्त्यर्थत्वमाह **प्राप्ता** इति।

---

1 पूर्वमिष्टप्राप्तिरूपेण फलेन विशेषितं पुनः फलविशेषेण विशेष्यत इत्यर्थः।

2 भूतेति। हेतुत्वेन निर्देशाभावेपि द्वयोः कथने भूतं भव्यायोपदिश्यते इति न्यायात् योग्यतया हेतुत्वलाभः। तत्परत्वम्—परत्वप्रतिसंबन्धिबोधकत्वम्। संसारमण्डलादिति पाठे ऐश्वर्यानुभवादित्यर्थः। संसारबन्धादिति पाठ एव स्थितः प्रगुणः।

3 वक्ष्यमाणमिति। वक्ष्यामीत्युक्तं वक्ष्यमाणमिति भावः। आगता इति आङ्प्रयोगः भगवत-स्तत्प्रतीक्षां व्यनक्ति ; 'आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः' इतिवत्। नैसर्गिकं साधर्म्यम् इति च ततो लभ्यते। सत्त्वादिविषयस्यास्य ज्ञानस्य परम्परयैव मोक्षहेतुत्वम् उपेत्युपसर्गद्योत्यम्।

13–2 'मम साधर्म्यमागताः' इतीदं मुख्यमोक्षपरं चेत्—पूर्वं परां सिद्धिमित्येतदपि तथैव सुवचम्। (२०) 'विमुक्तोऽमृतमश्नुते' इत्येतदपि तथा। तत्र सर्वत्रात्मानुभवपरतया व्याख्यानात् अत्र साधर्म्यप्राप्तिरपि तत्समानधर्मानुभवमात्रम्, न तु साधर्म्याविर्भाव इति वक्तव्यम्। कैवल्य एव पूर्णसाधर्म्याविर्भावो हि नैवेष्टः। अथवा आत्मानुभवः पूर्वश्लोकोक्तः ; अत्र तदनन्तरभगवदनुभवरूप-मुख्यमोक्ष एवोच्यत इति वक्तव्यम्। यदा आत्मानुभवपरतयैव योजना, तदा सृष्टिप्रलयाभाव-कथनात् तस्य नित्यत्वमुक्तं स्यादिति चेत्—चतुर्मुखदैनन्दिनसृष्टिप्रलयेष्वपि कैवल्यानुभवपर एवा-यमस्तीत्यर्थो ग्राह्यः। गर्भजन्म–मरणव्यथयोरभावकथनात् स्थूलशरीरसंयोगवियोगाभावसिद्ध्या सूक्ष्मशरीरस्थितिरेवोन्नीयत इति महाप्रलयपर्यन्तमेव कैवल्यानुभवानुवृत्तिः सिध्यति। "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इतिवत् जन्माभावमात्रवचने पर्याप्ते, प्रलये न व्यथन्ति च इति प्रलयव्यथाविरहवर्णनात् व्यथाकरसृष्टिप्रलयाभावलाभात् मोक्षार्थभव्यशरीरग्रहणपूर्वकभजन-परममोक्षादिसिद्धिरपि। श्लोकस्य परममोक्षपरत्वपक्षे तु अवताररूपदेहसंयोगवियोगसंभवेऽपि दुःखहेतुजनिलयाभावो ह्येतदर्थः, तथैतत्पक्षेऽपि। श्रीभाष्ये बहुलं मुख्यमोक्षपरतयैवैतद्वाक्यग्रहणम्।

अथ प्राकृतानां गुणानां बन्धहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं 'यावत्संजायते किञ्चित्' (१३. २६) इत्यनेनोक्तं भगवता स्वेनैव कृतमित्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३

कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं मम महद्ब्रह्म **यत्, तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्; "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयम्" (७. ४) इति निर्दिष्टा अचेतनप्रकृतिः महदहङ्कारादिविकाराणां कारणतया [1]महद्ब्रह्मेत्युच्यते । श्रुतावपि क्वचित् प्रकृतिरपि ब्रह्मेति निर्दिश्यते, "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मात् एतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" (मु. १. १. १०) इति; "इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्" (७. ५.) इति चेतनपुञ्जरूपा या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा, सेह**

व्यथन्तीत्यस्य दुःखार्थकत्वेऽपि जनिसमभिव्याहारात् संहारलक्षकत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह **न च संहृतिकर्मतां भजन्त** इति ॥ २ ॥

गुणसंबन्धहेतुताप्रकारतन्निवर्तनप्रकारप्रतिपादकत्वाभावात् **मम योनिर्महद्ब्रह्मेति** श्लोकः प्रकृतासंगत इति शङ्कापरिहाराय तच्छ्लोकमवतारयति **अथ प्राकृताना**मिति । वक्ष्यमाणगुणबन्धहेतुत्वमपि स्वकृतमिति द्योतनाय सर्वभूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं स्वकृतमिति अनेनोच्यत इति भावः । **कृत्स्नस्य जगतो योनिभूत**मिति । मम योनिभूतमित्यन्वये, "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय" (७. ६) इत्यादिभिर्विरोधः; स्वयोनिभूते गर्भाधानाभिधानं चानुपपन्नम्; "तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता" इत्युत्तरश्लोकवैरस्यञ्च । अतः, **तस्मिन् [2]गर्भं दधाम्यहमित्यस्या**ऽऽञ्जस्याच्च जगत्पितृत्वेनावस्थितस्य स्वस्य जगद्गर्भाधानक्षमसाक्षाद्विकारिद्रव्यमिह **योनि**शब्देन विवक्षितमिति भावः । **मम योनि**रित्येतत् 'भूमिरापः' इत्यादिप्रतिपादितार्थविषयत्वादनुवादरूपमिति ज्ञापनार्थं तच्छब्दप्रतिसंबन्धितया **य**च्छब्दनिर्देशः । ननु जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म परमात्मैव, 'वासुदेवः परा प्रकृतिः', 'यद्भूतयोनिं' (मु १. १. ६), 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (मु. ३. १. ३) इत्यादिषु श्रूयते; स कथं **मम**ेति व्यतिरेकेण निर्दिश्यते? ब्रह्मशब्दस्य च न प्रकृतिवाचकत्वम् । महद्ब्रह्मेति विशेषणं च तत्प्रतिकूलमेव । अतः परमात्मस्वरूपमेव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' (आ. ५) इत्यादिष्विवात्रापि भेदेनोपचर्यत इति योज्यम् –तत्राह **भूमिराप** इति । अयमभिप्रायः-षट्कद्वयोक्तवैशद्याय हि तृतीयषट्कप्रवृत्तिः; ततश्च 'भूमिरापः' इत्यादौ स्वशेषतया निर्दिष्टा

1 महदपेक्षया यत् ब्रह्म, तत् महद्ब्रह्मेत्यर्थस्फूर्तिरपि । वस्तुनः तासां ब्रह्म महद्योनिरित्यत्रेव महदिति पृथक्पदमेव ।

2 ननु कार्यावस्थब्रह्म तासां मूर्तीनां योनिः मूलप्रकृतिभूतं तु स्वयोनिरिति शंकायां पूर्वोक्तमेव मुखान्तरेण पुनर्ज्ञापयति तस्मिन्निति । अत्र " वैरस्यम् । तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमित्यसामञ्जस्यञ्च" इति पाठे अनुपपन्नमित्यन्तपूर्ववाक्येन पुनरुक्तिः स्यात् । अत्र पाठे मुखान्तरेण पञ्चम्यन्तत्वान्न दोषः।

सकलप्राणिबीजतया गर्भशब्देनोच्यते। तस्मिन् **अचेतने** योनिभूते **महति ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि ; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः** । ततः **तस्मात् प्रकृतिद्वयसंयोगात् मत्संकल्पकृतात्** सर्वभूतानां **ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां संभवो भवति** ॥ ३ ॥

प्रकृतिरेवात्रापि, संबन्धिविभक्तिवशात् प्रकृतिशब्दपर्याययोनिशब्दादिभिश्च तद्गर्भशब्दाभिहितचेतनप्रकृत्याधानक्षेत्रत्वेन भोगायतनत्वप्रतीतेश्च प्रत्यभिज्ञायते। **एतद्योनीनि** (७. ६) इति योनिशब्दोऽपि पूर्वं तत्र प्रयुक्तः। तस्याश्च महतां भूतानां तत्कारणस्याहंकारस्य तत्कारणस्य महत्तत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्यापेक्षया महत्त्वविशेषितब्रह्मत्वमप्युपपन्नम् । ब्रह्मशब्दश्च कारणत्वबृहत्त्वादिसादृश्याद्ब्रह्मण्यपि प्रयोक्तुं युज्यते। तथा च श्रौतप्रयोगोऽप्यस्ति। प्रकृतेर्जगद्योनित्ववचनं तु न परमात्मनो जगदुपादानत्वविरुद्धम् ; अपि त्वनुगुणमेव, प्रकृतिविशिष्टवेषेणैव निर्विकारस्य तस्य जगद्योनित्वात् । अतो हि पूर्वम् "एतद्योनीति भूतानि सर्वाणीत्युपधारय" इत्युक्त्वा तदनन्तरम्, "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" (७. ६) इत्युक्तमिति। प्रसिद्धगर्भासंभवात् **गर्भ**शब्दाभिलप्यत्वमत्र जीवस्य कथमित्यत्राह **इतस्त्वन्या**मिति। **मम योनि**रित्यनेन प्रत्यभिज्ञापितस्वकीयप्रकृतिद्वयविषयप्राचीनवचनपरामर्शात् अनन्तरग्रन्थसामञ्जस्याच्च **गर्भ**शब्दोऽत्र **परप्रकृति**शब्दनिर्दिष्टचित्समष्टिपर इति भावः। **गर्भ**मित्येकवचनं समुदायैक्यपरमिति ख्यापनाय **पुञ्ज**शब्दः। अन्विताार्थमाह **तस्मिन्नि**ति। ननु पूर्वं, 'ययेदं धार्यते जगत्' (७. ५) इति चेतनप्रकृतेराधारत्वमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम्। इह तु **तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमि**ति तद्विपरीतमुच्यत इत्यत्राह **अचेतने**ति। नात्र तादधीन्यपर्यन्ताधाराधेयभावोऽभिमतः ; अपि तु तदेवेदमित्यभेदनिर्देशमात्रयोग्यस्संयोगः ; तथाविधसंयोगकरणस्य कर्मवश्यानां पुंसां कर्मानुरूपभोगः प्रधानं (भोगप्रदानं) प्रयोजनमित्युक्तं भवति। अत्र **तत** इति नानन्तर्यपरः ; मन्दप्रयोजनत्वात् ; आनन्तर्येण हेतुभावस्य फलितत्वादपि तत्कण्ठोक्तेर्युक्तत्वात्। अतः **क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्** (२६) इति पूर्वाध्यायोक्त एव हेतुरिह सांख्यमतशङ्कानिरासाय स्वाधीनत्वेन विशेष्यत इत्यभिप्रायेणाह **प्रकृतिद्वयसंयोगात् मत्संकल्पकृतादि**ति। अत एव तस्य कार्यकरत्वं चोपपन्नमिति भावः। अत्र **सर्वभूताना**मिति न महदादितत्त्वपरम्, भूतशब्दस्य महदादिष्वरूढत्वात्। नापि महाभूतादिविवक्षा, क्षेत्रज्ञानां बन्धहेतुप्रकारपरत्वात्। तच्च क्षेत्रज्ञत्वं भूतशब्दविवक्षितसृज्यत्वाविशेषात्, "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः। प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः" (वि. ध. १०४. २३), "ब्रह्माद्यास्सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा। विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसावृताः" (वि. ५ २९. १७), "हिरण्यगर्भो भगवान्" (वि. ६. ७. ५६) इत्यादिभिश्च ब्रह्मेशानादेरपि समानमित्यभिप्रायेण **सर्व**शब्द इति दर्शयितुं **ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताना**मित्युक्तम्। "अबुद्धिपूर्वकस्सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः" (वि. १. ५. ३) इत्यादिषु चतुर्मुखसंकल्पमन्तरेणैव स्थावरादिसृष्टिवचनात् हिरण्यगर्भवत् तत्सृष्टानामपि स्तम्बपर्यन्तानां परमात्मसृज्यत्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह—

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महत् योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४

सर्वासु देवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः संभवन्ति **जायन्ते, तासां ब्रह्म महत्** योनिः **कारणम् ; मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः** । अहं बीजप्रदः पिता—**तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुण्येन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः** ॥ ४ ॥

एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनःपुनर्देवादिभावेन जन्महेतुमाह—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः **प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः** [प्रकृति-

---

एवमनेन श्लोकेन प्राकृतनैमित्तिकसृष्ट्योः स्वाधीनत्वमुक्तम् ; अथ नित्यसृष्टिरपि स्वेनैव कृतेत्युच्यते **सर्वयोनिष्विति** श्लोकेन। श्लोकयोः पुनरुक्तिपरिहारमभिप्रेत्याह **कार्यावस्थोऽपीति** । नित्यसर्गावच्छिन्नोऽपीत्यर्थः । हिरण्यगर्भमूलचतुर्विधसृष्टेरसमनन्तरमपि आप्रलयात् क्षुद्रेष्वपि जन्तुषु या संततिः, तत्रापि नेश्वरः स्वयमुदासीनस्सन् अन्यैः कारयतीत्यभिप्रायेण **सर्वयोनि**शब्द इत्याह **देवगन्धर्वे**त्यादिना। प्रमाणसिद्धं प्रतिनियतकारणवस्तुवैजात्यलक्षणं वैचित्र्यं स्रष्टुः स्वस्य विचित्रशक्तियोगज्ञप्तये 'याः' इति प्रसिद्धवन्निर्देशेनानूद्यत इत्यभिप्रायेणाह **तत्तन्मूर्तय** इति । **संभवन्ती**त्यस्य संभावनार्थेनाव्युदासार्थमुपादानोपादेयभावज्ञापनार्थं चाह **जायन्त** इति । अव्यवहितोपादानत्वाद्यभावात् **कारण**मित्युक्तम् । चित्संपर्कविरहे सर्वेश्वराधिष्ठानविरहे च केवलस्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वायोगमभिप्रेत्याह **मया संयोजितचेतनवर्गे**ति । **सर्वयोनि**ष्वित्यादिना निर्दिश्यमानचरमव्यष्टिसृष्टौ बहुयोनिकतया प्रतीयमानायां च कथमेकस्या मूलप्रकृतेर्योनित्वमित्यत्राह **महदादिविशेषान्तावस्थे**ति । **विशेषाः** पञ्च भूतानि ॥ अत्र को बीजशब्दार्थः ? किं च पितृत्वव्यपदेशहेतुभूतं तत्प्रदानम् ? 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इत्यनेन च सेश्वरसांख्यवत् प्रकृतेरेवोपादानत्वम्, ईश्वरस्य च केवलनिमित्तत्वं प्रतीयते । तच्च श्रुतिविरुद्धम्, एकस्यामेव च योनावेकस्मिन्नेवाविषमे पितरि जायमानानां वैचित्र्यं किंनिबन्धनमित्यत्राह **तत्रतत्रे**ति । **महद्ब्रह्म योनि**रिति पूर्वश्लोकोक्ता प्रकृतिरत्रापि स्वशब्देनोपात्ता । तत्र **गर्भ**शब्दस्थानीयो **बीज**शब्दः तत्तत्सृष्ट्यनुगुणचेतनवाचीति भावः ॥ ४ ॥

ननु नैमित्तिकसर्गादौ प्राचीनकर्मानुरूपपरमपुरुषसंकल्पकृतचित्संसर्गाज्जन्मोपपद्यते ; प्राचीनं च कर्म तेनैव दत्तफलम् ; तदारम्भककर्मावसाने च तच्छरीरं विनश्येत् ; स्वतश्चात्मा विशुद्धः ; कुतः पुनरस्य नित्यसृष्टिविषयतेत्यत्र गुणबन्धप्रकरणमवतारयति **एवमिति** । एवं समष्टिव्यष्टिविषयश्लोकद्वयोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वरूपनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्ति । अतः **प्रकृतिसंभव**त्वमिह कार्यदशायां विषमतयोद्भवमात्रमित्यभिप्रायेणाह **प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिन**[1] इति । निरुपाधिका

संभवाः ?] **प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीया, प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूताः** [1]**तद्विकारेषु महदादिषु-उद्भूताः महदादिविशेषान्तैरारब्धदेवमनुष्यादिदेहसंबन्धिनमेनं** देहिनम्, अव्ययम् **स्वतो गुणसंबन्धानर्हं** देहे **वर्तमानं निबध्नन्ति, देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीत्यर्थः** ॥ ५ ॥

सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६

इत्यर्थः। कार्यावस्थप्रकृतिगतेभ्यः शब्दादिगुणेभ्यः स्वरूपनिरूपकत्वनित्यानुबन्धित्वलक्षणवैषम्यप्रकाशनाय **इति**शब्दः। सत्त्वादीनामेव प्रकृतिद्रव्यतां वदतः सांख्यान् प्रतिक्षिपति **स्वभावविशेषा** इति। असाधारणधर्मविशेषा इति यावत्। चेतनासाधारणत्वेऽप्यौपाधिकाः सुखदुःखादयः; स्वाभाविका अपि साधारणा द्रव्यत्वादयः; तदुभयव्यवच्छेदाय **स्वरूपानुबन्धिनस्स्वभावविशेषा** इति पदद्वयम्। एतेन, "गुणा इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणाः" इत्यादि शंकरोक्तं निरस्तम्। **गुण**शब्दप्रसिद्धिस्तन्मते विरुद्धेति भावः। ननु शब्दादिवन्न सत्त्वादिसंज्ञा गुणाः प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते; न च नित्यातीन्द्रियेऽनुमानं क्रमत इति शारीरके स्थापितम्; न चानुपलब्धेषु प्रकृतिगुणेषु वायसरदनवत् उपदेशस्य प्रयोजनं पश्यामः; अतो वैशेषिकादिवत् अन्यपरत्वमिह वक्तुं युक्तमित्यत्राह **प्रकाशादी**ति। अयमभिप्रायः—प्रकाशप्रवृत्तिमोहरूपाणि कार्याणि तावत् प्रत्यक्षाणि। तत्कारणविशेषाश्च कार्यभूतैस्तैरेव सामान्यतोऽनुमीयन्ते, कारणविशेषमन्तरेण कस्यापि कार्यस्यानुत्पत्तेः। स च विशेषः सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम्। न चात्र निष्प्रयोजनता, अतीन्द्रियविषभेषजशक्तिविशेषोपदेशवत् हानोपादानपर्यवसानादिति। कार्यैकनिरूपणीयाश्चेत् प्रतिसर्गदशायां सुखदुःखादिकार्याभावात् सत्त्वादिगुणानामभावः प्राप्नोति; अतः कथं स्वरूपानुबन्धित्वमित्यत्राह **प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता** इति। कार्यहेतुरुद्भवस्तदानीं नास्तीति भावः। **तद्विकारेष्वित्यादि**। परिणामवशात् पुष्पफलादिषु गन्धाद्युद्भववदिति भावः। प्रकृतितद्विकारस्था गुणाः स्वतोऽव्ययत्वात् गुणसंबन्धानर्हं कथं बध्नन्तीत्यस्योत्तरं देहिशब्द इत्याह **महदादी**ति। **अव्यय**शब्दोऽत्र गुणसंबन्धकृतज्ञानसंकोचरूपव्ययनिषेधपर इत्यभिप्रायेणाह **अव्ययं स्वतो गुणसंबन्धानर्ह**मिति। तथाऽपि "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते" (१३. ३१) इत्युक्तस्य कथं बन्धाख्यो लेप इत्यत्र आमोक्षादविच्छिन्नदेहसंबन्धोपाधिकत्वं **देहे** इत्यनेनाभिप्रेतमित्याह **देहे वर्तमानत्वोपाधिने**ति। एतेन, "क्षेत्रज्ञं बध्नन्तीव; तमास्पदीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते" इति शंकरदुरुक्तिर्निरस्ता। न ह्येष गुणबन्धः प्रकोष्ठबलेन हन्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण **महाबाहु**शब्दः। "दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः" इति भावः। यथा त्वद्भुजबलेन परेषां बन्ध इति वा ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रकृतसंगतिमाह **सत्त्वे**ति। **आकारम्**। निरूपकस्वभावमित्यर्थः। **तत्रे**ति

1 गुणशब्दव्याख्यानं स्वभावविशेषा इत्यन्तम्। तद्विकारेषु महदादिषूद्भूता इति प्रकृतिसंभवा इत्यस्य व्याख्यानम्। निबध्नन्ति नितरां बध्नन्ति। देहसंबन्धदशायां सुखदुःखाद्युत्पादात् नितराम्। बन्धमात्रं प्रलये।

तत्र **सत्त्वरजस्तमस्सु सत्त्वस्य स्वरूपमीदृशम्** निर्मलत्वात् प्रकाशकम् ; [1]**प्रकाश-सुखाऽऽवरणस्वभावरहितता निर्मलत्वम् ; प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतया प्रकाशसुख-हेतुभूतमित्यर्थः** । प्रकाशः **वस्तुयाथात्म्यावबोधः** । अनामयम् **आमयाख्यं कार्यं न विद्यत इत्यनामयम् ; अरोगताहेतुरित्यर्थः । एष सत्त्वाख्यो गुणो देहिनमेनं** सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति **पुरुषस्य सुखसङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः । ज्ञानसुखयोस्सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते ; ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञान-सङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति । ज्ञानसुखजननं पुनरपि तयोस्सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति** ॥६

निर्धारणार्थः समुदायनिर्देश इत्याह **सत्त्वरजस्तमस्स्विति** । ननु निर्मलानां स्फटिकमण्यादीनां न प्रकाशकत्वं दृश्यत इत्यत्राह **प्रकाशेति** । **मल**शब्दोऽत्र तमस्स्वभावभूतप्रकाशविरोध्याकारपर इत्यर्थः । वक्ष्यमाणपरामर्शादिह **सुखो**पादानम् । आवरणस्वभावरहितानामप्याकाशवाय्वादीनां न प्रकाशकत्व-मित्यत्राह **प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतयेति** । सत्त्वमिश्ररजस्तमसोरपि भ्रान्तिबुद्धिविशेषहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह सत्त्वस्यैव प्रकाशजनकत्वमित्यत्राह **प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोध** इति । राजसतामसधियोरप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्यांश इति भावः । सत्त्वस्याऽऽमयप्रसङ्गाभावात् तन्निषेधो न युक्त इत्यत्राह **आमयाख्यं कार्यं न विद्यत** इति । अत्र सहपठिते गुणान्तरे कार्य-त्वेनाऽऽमयस्य संबन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः। आमयाख्यकार्यनिषेधोऽत्र फलतस्त-द्विपरीतकार्यान्तरविध्यभिप्रायेणेत्याह **अरोगताहेतुरिति । तन्निबध्नातीत्**युत्तरश्लोकयोरिवात्रापि स्वरूप निर्देशेन बन्धहेतुत्वनिर्देशेन च वाक्यभेदमाह **एष** इति। अन्यतस्सिद्धस्य सुखादिसङ्गस्य [बन्ध ?] करण-तामात्रं तृतीयया प्रतिपादितम् ; न च तत् युक्तम्, [2]हेत्वन्तरानुक्तेः ; तत्राह **पुरुषस्येति** । बन्धावा-न्तरव्यापारत्वमिह विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि कर्मफलानुभवार्थदेहसंबन्धः ; स च कर्ममूलः, स कथं सुखादिसङ्गादित्यत्राह **ज्ञानसुखयोरिति**। [2]ननु वैदिकसाधनानुष्ठानं योनिप्राप्त्यैव भवतीति युक्तम् ; लौकिकं तु साधनं दृष्टफलमात्राय स्याद्वा, न वा ? न तु जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्तिदृष्टान्ततया-ऽपि लौकिकग्रहणं मन्दप्रयोजनम् ॥ अत्र ब्रूमः । अत्र **लौकिक**शब्देन सार्वग्रहणम् ; अथवा निषिद्ध-ग्रहणम् । हिंसादेस्सुखसाधनत्वं हि लौकिकम् ; अलौकिक्या तु शक्त्या पापिष्ठजन्मादिप्रसाधकत्व-मिति । रजसि च वक्ष्यति, "ताश्च [क्रियाः] पुण्यपापरूपाः" (७) इति । यदि सत्त्वमेव प्रकाशं सुखं च स्वयं जनयति, ततस्सिद्धयोस्तयोः प्रवृत्तिहेतुस्सङ्गो न जायेतेत्यत्राह **ज्ञानसुखेति** । बीजाङ्कुर-न्यायेनोत्तरसङ्गतद्विषययोः सत्त्वं साधकमित्यर्थः । "न काङ्क्षे विजयम्" (गी. १. ३२) इत्यादि वदतस्तव न सङ्ग इत्यभिप्रायेण **अनघ**शब्दः ॥ ६ ॥

---

1 प्रकाशसुखयोरावरणेति तत्पुरुषः। लोके धूल्यन्धकारयोगे मालिन्यं भवति। तत्सादृश्यात गुणयोः रजस्तमोव्यवहारः।

2 हेत्वन्तरेति। संगहेतोरन्यस्येत्यर्थः। भाष्ये लौकिकपदस्यायोगं शंकते नन्विति।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७

रजो रागात्मकम् **रागहेतुभूतम्** । रागः **योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहा** । तृष्णासङ्गसमुद्भवम् **तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानम्-तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः** । तृष्णा **शब्दादिसर्वविषयस्पृहा** ; सङ्गः **पुत्रमित्रादिषु संबन्धिषु संश्लेषस्पृहा** । तत् **रजः देहिनं** कर्मसु **क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण** निबध्नाति[1] ; **क्रियासु हि स्पृहया याः क्रिया आरभते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभव साधनभूतासु योनिषु जन्महेतवो भवन्ति । अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निबध्नाति । तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्गहेतुश्चेत्युक्तं भवति** ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८

ज्ञानादन्यदिह अज्ञानम**भिप्रेतम्** । **ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः ; तस्मादन्यत् तद्वि-**

"रजसो लोभ एव च" (१७) इति वक्ष्यते ; अतः **प्रकाशकम्** , **मोहन**मिति पूर्वोत्तरवत् **रागात्मक**मित्यत्रापि रागहेतुत्वं विवक्षितमित्याह **रागहेतुभूत**मिति । कारणे कार्योपचारः । रज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या वा रागहेतुत्वं **राग**शब्देन विवक्षितमिति भावः । सहप्रयुक्ततृष्णादिशब्दपुनरुक्ति-परिहाराय **राग**शब्दं प्रयोगप्राचुर्यानुसारेण विषयविशेषे नियच्छति **योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहे**ति । तृष्णासङ्गाभ्यां रजस उत्पत्तिकथनं मन्दम् ; रजोगुणात् तयोरुत्पत्त्यभिधानं तु बन्धावान्तरव्यापार-ज्ञापनेन सार्थकमित्यभिप्रायेणाह **तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थान**मिति । आत्मधर्मभूतयोस्तयोरात्मैव ह्युद्भव-स्थानमित्यत्राह **तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थ** इति । "क्षुत्तृष्णोपशमम्" (वि. १. १७. ६०) इत्यादि-प्रयोगात् पिपासामात्रशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह **तृष्णा शब्दादिसर्वविषयेति** । सांस्पर्शिकगुणपञ्चकग्रहण-मिदम् । **पुत्रमित्रादिष्वि**त्याभिमानिकपरम् । विषयतृष्णा विषयवैतृष्ण्यमित्यादिप्रयोगात् तृष्णा सांस्पर्शिकसमस्तविषया ; सङ्गस्तु परिशेषात् प्रयोगानुसाराच्च आभिमानिकविषय इति भावः । रागादि-हेतुकस्तद्विषयोपायसङ्गोऽत्र कर्मसङ्ग इत्याह **तदि**ति । ननु रागतृष्णासङ्गा अप्यन्यत्र सुखविशेषसङ्गा एव व्याख्याताः । ज्ञानसुखयोस्सङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रवृत्तिवचनात् सत्त्वेनापि क्रियासङ्गो जन्यते ; तत् कथं विवेकः ? इत्थम् । सत्त्वगुणः सुखं प्रधानीकृत्य तदर्थतयाऽन्यत्र सञ्जयति ; "प्रयोजनेषु सज्जन्ते न विशेषेषु पण्डिताः" इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तूनि क्रियास्वरूपं च प्रधानीकृत्य सुख मल्पं प्रभूतं वेत्यत्रोदासीनो भवति । राजदाराभिलाष-दुष्पुत्रादिसंरक्षण-वृथाचेष्टादिष्वेतत् व्यक्तमिति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्वारत्वमित्यत्राह **क्रियासु ही**ति । कर्मसङ्गवत् रागादेरपि बन्धद्वारत्वज्ञापनाय पिण्डितमाह **तदेव**मिति । **तत्** रागादीनां बन्धे पर्यवसानेन साफल्यादित्यर्थः । **एवम्**—सत्त्व-तमोव्यावृत्तस्वभावेनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्यन्तपरिहरणीयत्वलक्षणवैषम्यद्योतनाय **तमस्त्वि**ति **तु**शब्दः । **अज्ञान**शब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादिषु च प्रयोगात् इह तद्व्यावृत्तं मोहजनकत्वानुरूपं कारणविशेषमाह **ज्ञानादन्यदि**ति ।

---

1 जाया मे स्यात् । प्रजायेय । 'वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीये'त्युपनिषत् ।

पर्ययज्ञानम् । **तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजम्** । मोहनं सर्वदेहिनाम् । मोहो **विपर्ययज्ञानम् ; विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थः** । तत् **तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण देहिनं निबध्नाति** । प्रमादः **कर्तव्यात् कर्मणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानम्** । आलस्यम् **कर्मस्वनारम्भस्वभावः ; स्तब्धतेति यावत्** । **पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिर्निद्रा ; तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः** स्वप्नः ; **मनसोऽप्युपरतिः** सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

सत्त्वादीनां बन्धद्वारभूतेषु प्रधानान्याह—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९

सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् ; रजः कर्मसङ्गप्रधानम् ; तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्तिसङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः ; ते च स्वरूपानुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्त इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्तीत्यत्राह—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०

यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिसंसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथाऽपि प्राचीनकर्मवशात्

सर्वज्ञानव्यतिरेकव्युदासायाह **ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध** इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकत्वं पापानुष्ठानादिद्वारा । तमःकार्यतया वक्ष्यमाणं धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह **मोहो विपर्ययज्ञान**मिति । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रपरतामाह **विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थ** इति । **अनवधान**मित्येतावत् **प्रमादशब्दार्थः ; कर्तव्यादित्या**दिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्वहणम् । अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः पापिष्ठजन्मादिहेतुर्भवति । एवं कर्तव्यकर्मस्वनारम्भोऽपि । स्मरन्ति हि, "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः" (मनु. ११. ४४) इति । **आलस्य**शब्दस्यात्र सप्रयोजनेऽपि विषये प्रवृत्तिविरोधिस्वभावपरतामाह **स्तब्धते**ति । सर्वदा तमसि वर्तमानेऽपि कदाचिन्निद्रा कुत इत्यत्राह **इन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्ये**ति । स्वप्नस्यानुक्तिशङ्कापरिहाराय स्वप्नसुषुप्त्योर्निद्राभेदत्वं दर्शयति **तत्रे**ति । निद्राया बन्धकत्वं चोदितानुष्ठानविरुद्धात् अकालकरणात् काले चाकरणात् पापिष्ठस्वप्नद्वारा च द्रष्टव्यम् । उक्तं च 'युक्तस्वप्नावबोधस्य' (६. १७) इति ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे इति श्लोकस्य अर्थविभागेन पुनरुक्ततां परिहरति **सत्त्वादीना**मिति । **सत्त्वं सुखसङ्गप्रधान**मिति । ज्ञानसङ्गोऽपि सुखार्थ इति भावः । **रजः कर्मसङ्गप्रधान**मिति । रागतृष्णादयोऽपि हि कर्मणि विश्राम्यन्तीति भावः । निश्शेषज्ञानावरणे सुषुप्त्यादिरूपत्वात् प्रमादाख्यदशाऽपि न स्यादित्यत्राह **वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्ये**ति ॥ ९ ॥

अनन्तरग्रन्थस्यासंगतिशङ्कां परिहरति **देहाकारे**ति । **परस्परविरुद्धं** यथार्थायथार्थज्ञानसुखदुःखसङ्गादिरूपमित्यर्थः । उद्भवाभिभवानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदनुग्रहनिग्रहहेतूनां कर्मणां विषमविपाकसमयत्वात् तदनुरूपोद्भवाभिनवप्रवाह उपपद्यत इत्याह **प्राचीनकर्मवशादि**ति । यथा वातपित्तकफानां

देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसी कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिक्तं वर्तते ; तथा तमस्सत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित् ; कदाचिच्च रजस्सत्त्वे अभिभूय तमः ॥ १० ॥ तच्च कार्योपलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह —

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११

सर्वेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेषु यदा वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमुपजायते, तदा [1]तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२

लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता ; प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता ; आरम्भः कर्मणाम् -फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भः ; अशमः इन्द्रियानुपरतिः ; स्पृहा—

ततत्प्रचुरैर्द्रव्यैरुपचयं "वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः" इत्यायुर्वेदविदो वदन्ति, तथाऽत्रापि वक्ष्यमाणसात्त्विकाद्याहारभेदादित्याह देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति । "ततो देवा अभवन् ; पराऽसुराः" (यजु. ५. ३. ११) इत्यादिष्विव भवतिरत्रोद्भवविषय इत्याह उद्रिक्तं वर्तत इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारार्थमयमुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

ते च कुतो ज्ञाते चिकित्सितव्ये इत्यत्र सर्वद्वारेष्वित्यादिश्लोकत्रयमवतारयति तच्चेति । नात्र द्वारशब्दो नवद्वारविषयः, नाप्येकादशेन्द्रियविषयः, तेषां सर्वेषां ज्ञानेनानन्वयात् । अतश्चैतन्यप्रसरद्वारभूतमनष्षष्ठज्ञानेन्द्रियवर्गपर इत्याह चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेष्विति । प्रकाशशब्दोऽत्र न प्रथमान्तः, ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । "प्रकाश इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानमिति" इति कैश्चिदुक्तस्य क्लिष्टत्वात् । सप्तम्यन्तत्वे तु ज्ञानफलभूतव्यवहारानुगुण्यविषयतया वा, प्रकाश्यस्वरूपादिपरतया वा, ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा अन्वय उपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमिति । एतेन 'प्रकाशः आलोकस्थानीयः ; ज्ञानं चक्षुस्स्थानीयम्' इति वदन्तो निरस्ताः । एकस्यैव योगिनः सौभर्यादेर्युगपत्परिगृहीतानेकदेहस्य देहभेदेन गुणभेदवृद्धिसंभवज्ञापनार्थं युगपन्महाप्रलयादिवत् सर्वसाधारण्यपरिहारार्थं च अस्मिन् देहे इति विशेषितमित्याह तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति ॥ ११

लोभः प्रवृत्तिरित्यादौ स्पृहाशब्दपौनरुक्त्यपरिहाराय रूढिप्रकर्षसिद्धं लोभशब्दार्थमाह स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति । आरम्भशब्दः साभिसन्धिकप्रवृत्तौ समग्रप्रयोगः । अत्र कर्मणामिति समभिव्याहारस्वारस्याच्च तत् सिद्धम् । अतोऽत्र आरम्भशब्दो दृष्टादृष्टफलसाधनभूतकृषियज्ञादिविषयः । अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो व्यावृत्ततृणच्छेदाङ्गकम्पादिवृथाचेष्टाविषय इत्याह प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावतेति । द्वाभ्यामपौनरुक्त्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियोद्रिक्ततेत्याह इन्द्रियानुपरतिरिति ।

---

1 देहेऽस्मिन् इत्यस्य यदाशब्दघटितवाक्येऽन्वये सौष्ठवाभावात् ज्ञानावच्छेदके देहे सत्त्वमनुमेयमित्यस्यैव वाच्यतया तदाशब्दघटितवाक्ये तदन्वयः कृतः । उतेत्यनेनास्य पाक्षिकत्वमुक्तम् । पक्षान्तरे रजःप्रभृतिवृद्धिः ।

विषयेच्छा । एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते । यदा लोभादयो वर्तन्ते, तदा रजः प्रवृद्धमिति विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३

अप्रकाशः ज्ञानानुदयः ; अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता ; प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम् ; मोहः विपरीतज्ञानम् । एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते । एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ १३ ॥

[1]यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकान् अमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४

यदा सत्त्वं प्रवृद्धं तदा, सत्त्वे प्रवृद्धे (सत्त्वे प्रवृद्धे-यदा सत्त्वं प्रवृद्धं तदा ?) देहभृत् प्रलयं मरणं याति चेत्, उत्तमविदाम् उत्तमतत्त्वविदाम् आत्मयाथात्म्यविदां लोकान् समूहान् अमलान् मलरहितान्-अज्ञानरहितान्, प्रतिपद्यते प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनित्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरोतीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलार्थं कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते ; तत्र जनित्वा स्वर्गादिफलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः ॥

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५

तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मूढयोनिषु श्वसूकरादियोनिषु जायते । सकलपुरुषार्थारम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वश्लोकवदत्रापि गुणविवृद्धिलिङ्गोपदेशपरतामाह यदेति ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चेति श्लोके प्रमादो हि समीक्षावसरे सत्यप्यसमीक्षा । अतोऽप्रकाशप्रमादयोस्सामान्यविशेषरूपत्वात् गोबलीवर्दनयेनापुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह अप्रकाशो ज्ञानानुदय इति । प्रागुक्तनिद्रादिरूप इहायमभिप्रेतः । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यमित्याह स्तब्धतेति । मोहप्रमादावपि हि [2]तावेवेत्याह प्रमाद इत्यादिना ॥ १३ ॥

अन्त्यकाले रजस्तमस्समुद्भवहेतूनामादावेव परिहरणार्थमन्त्यकालप्रवृद्धानां गुणानां पृथक्फलमुच्यते यदा सत्त्वे इत्यादिना श्लोकद्वयेन । देहप्रलयविवक्षया देहभृदिति विशेषणमित्यभिप्रायेणाह मरणं यातीति । उत्तम................................ ॥ १४ ॥

.... ॥ १५ ॥

---

1 श्लोके यदाशब्दः प्रलयप्राप्तिकालपरः ; भाष्ये यदाशब्दः सत्त्ववृद्धिकालपरः । अतः सत्त्वे-प्रवृद्धे इत्यस्य, यदेत्यादि तदेत्यन्तं विवरणम् । अतो व्याख्येयस्य पूर्वनिर्देशेन पाठो युक्तः । श्लोकस्थयदाशब्दस्य भाष्ये चेदित्यनेन व्याख्यानम् । तेन मरणदशागतसत्त्ववृद्धेः उत्तमवित्कुलजन्मादिहेतुत्वस्य स्पष्टं लाभः ।

2 तावेव-तमस्त्वज्ञानजमिति श्लोकोक्तावेव ।

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६

एवं सत्त्वप्रवृद्धौ मरणमुपगम्याऽऽत्मविदां कुले जा[यते ।] तेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलाभिसन्धिरहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मण फलं पुनरपि ततोऽधिकसत्त्वजनितं निर्मलं दुःखगन्धरहितं भवतीत्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्त्यकालप्रवृद्धस्य रजसस्तु फलं फलसाधनकर्मसङ्गिकुलजन्म-फलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भ-तत्फलानुभव-पुनर्जन्मरजोवृद्धि-फलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपं सांसारिकदुःखप्रायमेवेत्याहुः तद्गुणयाथात्म्यविदः । अज्ञानं तमसः फलम् -एवमन्त्यकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञानपरम्परारूपम् ॥ १६ ॥

तत् अधिकसत्त्वादिजनितं निर्मलादिफलं किमित्यत्राह—

सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७

एवं परम्परया जातादधिकसत्त्वादात्मयाथात्म्यापरोक्ष्यरूपं ज्ञानं जायते । [1]तथा प्रवृद्धात् रजसः स्वर्गादिफललोभो जायते । तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः अनवधाननिमित्ता असत्कर्मणि प्रवृत्तिः ; ततश्च मोहः विपरीतज्ञानम् ; ततश्चाधिकतरं तमः ; ततश्चाज्ञानम्-ज्ञानाभावः ॥ १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८

एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति-क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । रजसः स्वर्गादिफललोभकरत्वात् राजसाः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा

.... ॥ १६ ॥

.... ॥ १७ ॥

.........[1]नोच्यन्ते । देवलोकशब्दो वा परब्रह्मलोकमपि संगृह्णातीति........ ॥ १८ ॥

---

17. 1. प्रमादादौ उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वजन्यत्वमाह तथेत्यादिना । ननु पूर्वम् अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चेति अप्रवृत्तेरेव तमःकार्यत्वमुक्तम् ; कथमिदानीं प्रवृत्तेः कार्यत्वमुच्यत इति चेत्-साक्षात् अप्रवृत्तिहेतुत्वम् मोहानवधानादिद्वारा च प्रवृत्तिहेतुत्वमिति न दोषः । अत्रेदं बोध्यम्— सत्त्वं सुखे सञ्जयतीत्यादिप्रयोगस्वारस्यात् रजोवत् सत्त्वस्यापि सक्तिरूपरागहेतुत्वावगमात् अत्र तमसः प्रवृत्तिहेतुत्वोक्तेश्च गुणान्तरानिरपेक्षं सत्वमेव संगसत्प्रवृत्त्यादिहेतुरपि । रजस्तु काम्यप्रवृत्त्यादिहेतुरन्यथाज्ञानद्वारा ; तमश्चाज्ञानद्वारा विपरीतसंगदुष्प्रवृत्त्यादिहेतुरिति । शिष्टमष्टादशे ॥

18. 1. नोच्यन्त इत्यादि । चतुर्दशश्लोकचन्द्रिकायाम् उत्तमेति पदानन्तरस्य अष्टादशश्लोकचन्द्रिकापर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तालपत्रेष्वपि 'अत्र ग्रन्थपातः' इत्येव निर्देशादनुपलम्भ एव । तत्र 'नोच्यन्ते । देवलोकशब्दोवा' इत्यादिकस्य अष्टादशश्लोकव्याख्यावसानगततया मुद्रणमेव साधु । देवलोकशब्दस्यात्र षष्ठे असद्भाष्येऽनुपलम्भात् । शांकरे चाष्टादशश्लोक एव तत्पदसत्त्वात् ।

अत्र कश्चित् विचारश्चन्द्रिकायां कृतः स्यादिति भाति । स तावदेवम्—ननु सत्त्वादिगुणानां बन्धनप्रकारस्यैवात्राध्याये उपपादनमिति, "निबध्नन्ति महाबाहो", सुखसंगेन बध्नाति" इत्यादौ अवगमात्, उपरि, "गुणानेतानतीत्य" इति सत्त्वगुणातिक्रमस्यापि कथनाच्च मध्ये "यदा सत्त्वे" इति श्लोकेऽपि बन्धकसत्त्ववृत्तमेव वक्तव्यम्, न तु मोक्षहेतुसत्त्वकार्यादिकम् । अतः अष्टादशे, "ऊर्ध्वं

तदेव कर्मानुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति । पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्थाः उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोगुणवृत्तिषु स्थिताः अधो गच्छन्ति-अन्त्यत्वम्, ततस्तिर्यक्त्वम्, ततः क्रिमिकीटादिजन्म, [ततः] स्थावरत्वम्, ततोऽपि गुल्मलतात्वम्, ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टतृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९

ननु "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः" इति यदि सत्त्वस्थस्यापवर्गोऽभिधीयते, तर्ह्यनन्तरं गुणत्रयातीतस्यापवर्गवचनं व्याहन्येतेति शङ्कायामनन्तरग्रन्थमवतारयति आहारविशेषैरिति । आहारविशेषादेः

गच्छन्ति" इति श्लोकेऽपि, "देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः" इति शांकरव्याख्यानमेव सम्यक् इत्याक्षेपः । परिहारश्च—"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः", 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः" इत्यादितः सत्त्वस्य मोक्षहेतुत्वं निर्विवादम् । अष्टादशाध्याये च आहारादीनां सात्त्विकत्वं प्रपञ्चयिष्यते । अत्राप्यध्यायेऽन्तिमश्लोके स्वस्य ऐश्वर्यकैवल्यमोक्षप्रदत्वं वक्ष्यति । तदुपयोगिज्ञानादिहेतुत्वमपि सत्त्वे वर्तमानम् असंकोचेन, "सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्" इत्यत्र विवक्षितुं युक्तम् । यद्यपि सांख्यकारिकासु "धर्मेण गमनमूर्ध्वम्" (44), "ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः" (54) इत्यादौ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिमध्ये सत्त्वादिगुणकार्यसंचारस्थानभेदभाजो देवमनुष्यपश्वादिरूपा एव दर्श्यन्ते, तथापि जातिविभागात् गुणकार्यविभागः श्रेयान् । 'उत्तमविदां लोकान्' इत्यत्र च उत्तमशब्देन उत्कृष्टचेतनग्रहणे संभवति महदहंकाराद्यचेतनग्रहणेन तदुपासका इत्यर्थवर्णनं न युक्तम् । अतः आत्मविदामित्यर्थे तस्य सिद्धेः तदुचितफलादिकमेवात्र संदर्भे वक्तव्यं भवति । लोकानित्यस्य सत्याद्युत्कृष्टलोकपरत्वे, ऊर्ध्वं गच्छन्तीत्यस्यापि तदर्थपरत्वे पुनरुक्तिश्च भवेत् । अतः अनन्तरमेव, 'कर्मसंगिषु जायते', 'मूढयोनिषु जायते' इति कथनात् तदैकरूप्याय आत्मविज्ञमध्ये जायत इत्येव चतुर्दशश्लोकार्थः । तत्र तत्र जनित्वा लब्धव्यफलनिर्देशः षोडशसप्तदशश्लोकयोः । तत्फलभूतमोक्षादिकञ्चाष्टादशे । स्वर्गादिफलस्याष्टादशाध्यायोक्तरीत्या काम्यराजसकर्मसाध्यत्वात् तस्य रजःफलत्वं मोक्षस्य सत्त्वफलत्वञ्चात्र संभवदुक्तिकं नोपेक्ष्यम् । एवञ्च शांकरेऽपि देवलोकशब्देन ब्रह्मलोकस्यापि संग्रहस्तदिष्ट इति युक्तम् । तदीयसगुणब्रह्मलोकस्यासन्मुख्यमोक्षलोकत्वात् तदधिकमोक्षे प्रमाणाभावात्, उभयपक्षेपि वैकुण्ठलोकस्यात्यागात् । स्वर्गादिलोकः सत्त्वफलं रजःफलं वेति चिन्तनमेवावशिष्यते । "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति विहितकर्मवैविध्येनापि सात्त्विकादिभेदः क्वचिदुच्यत इति न सर्वत्रैकरूप्यता । अतोऽत्रासंकोचेन सर्वग्रहणं युक्तम् ।

सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्, तेन ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इत्युक्तम् । तत् ज्ञानं तत् ऊर्ध्वगमनञ्च विशदयतीति, नान्यमिति श्लोकावतरणं ग्राह्यम् । न तु 'गुणानां बन्धकत्वमेतावदुपपादितम् ; अथ तन्निवर्तनप्रकारकथनारम्भः' इति ; 'यदा सत्त्व' इति श्लोकप्रभृत्येव निवर्तनप्रकारकथनस्यारब्धत्वात् । यथा अन्त्यकाले सत्त्ववृद्धिः स्यात्, तत्र पूर्वमेवावधानं कार्यम्, तथाकरणे उत्तरोत्तरसज्जन्मप्राप्त्या उत्कृष्टफलप्राप्तिः । तत्र सत्त्वाधीने अकर्तात्मस्वरूपविवेकात्मके ज्ञाने इदं महाफलमिति अत्र प्रघट्टे उक्तं भवति ।

एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति — **गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति ;** गुणेभ्यश्च परं वेत्ति **कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च** परम् **अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति**–स मद्भावमधिगच्छति **मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति– 'आत्मनः स्वतःपरिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम् ; आत्मा स्वतस्त्वकर्ता अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकारः' इत्येवम् आत्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥**

सत्त्वविवृद्धिहेतुत्वं पूर्वापरसिद्धम् । सांसारिकत्रिगुणातिक्रमः, प्रवृद्धेन सत्त्वेनोर्ध्वगमनं च सुसंगतमिति भावः । "यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तः" (३. १३), "भोक्तारं यज्ञतपसाम्" (५. २९), "रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत" (१४. १०) इति पूर्वोक्तानुसारेण प्रकृतसंगतमर्थमाह **एवं सात्त्विकाहारेति । सर्वात्मनेति** । अपुनरुद्भवमित्यर्थः । **नान्यं गुणेभ्यः कर्तारमिति** गुणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । तत्र कर्तुरात्मनो गुणेभ्योऽन्यत्वनिषेधधीर्मा भूदित्याह **गुणा एवेति** । पुरुषधर्मभूतप्रयत्नाश्रयत्वलक्षणकर्तृत्वव्युदासायाह **स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार** इति । क्वचित् कर्तृत्वानुदर्शनस्यानात्मविदामपि संभवात् ततो विशेष उच्यते **गुणेभ्यश्चेति** । परत्वं प्रकृताकारापेक्षया नियन्तुमाह **कर्तृभ्य** इति । **कर्तृभ्यः परमि**त्युक्त्या कर्तृत्वातिशयधीव्युदासः । **अन्यमिति** । गुणानां परस्परमिवान्यत्वेऽपि कर्तृत्वमविरुद्धमित्यत्र प्रस्तुताकारविरहोऽन्यशब्दाभिप्रेत इत्याह **अकर्तारमिति** । गुणाश्रयप्रवृत्तीनामनाश्रयभूतं स्वतश्च तन्मूलप्रवृत्त्यनर्हमित्यर्थः । स्वरूपैक्यभ्रमव्युदासायानन्तरग्रन्थ [1]इत्यभिप्रायेण **मद्भाव**शब्दार्थमाह **मम यो भाव** इति । गुणानां कर्तृत्वज्ञानमनुपयुक्तम्, आत्मनोऽकर्तृत्वं तु, "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र. २. ३. ३३) इत्यादिविरुद्धम् ; तत्राह **एतदुक्त**मिति । पुण्यपापरूपेषु लौकिकेषु च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविकम् ; न पुनः प्रयत्नाश्रयत्वमित्यभिप्रायेणाह **आत्मनस्स्वत** इति । एतेन **पर**शब्दस्यात्र परमात्मपरत्वं न विवक्षितमित्यपि दर्शितम् । **विविधकर्मस्विति** सांसारिकसात्त्विकराजसतामसकर्मस्वित्यर्थः । **स्वतस्त्वकर्तेति** । गुणकृतेषु तेष्वेव ; [2]अन्यथा "जक्षत् क्रीडन्" (छा. ८. १२. ३) इत्यादिविरोधात् ॥ १९ ॥

अत्र [3]**मद्भावमिति** तादात्म्यं प्रतीतं स्यात्, तच्च, "मम साधर्म्यमागताः" (२) इति प्रागुक्त-

---

1 स्वरूपैक्ये विवक्षिते, अकर्तृत्वज्ञानवान् अहं भवतीत्येव ब्रूयात् न तु मद्भावमधिगच्छतीति अधिकशब्दमिति भावः ।

2 गुणकृतेष्वेव स्वतोऽकर्तृत्वम्, न तु सामान्यतः सर्वत्रेत्यनंगीकारे इति अन्यथाशब्दार्थः । स्वाभाविकं कर्तृत्वमप्यस्तीति ज्ञापनार्थमेव गीतायां कर्तारमिति शब्दप्रयोगः ।

3 विंशश्लोकावतरणभाष्यगतं स भगवद्भावः कीदृशः इत्यंशं विवृण्वन् अवतरणभाष्यं प्रवर्तयति अत्रेत्यादिना । अत्रेत्यारभ्य आप्नुयादितीत्येतदन्तस्य पूर्वश्लोकस्थतया मुद्रणं सर्वत्र दृश्यते ।

कर्तृभ्यो गुणेभ्योऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम्; **स** भगवद्भावः **कीदृश इत्यत आह**—

गुणान् एतान् अतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्। जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०

अयं देही देहसमुद्भवान् **देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवान्** एतान् **सत्त्वादीन् त्रीन्** गुणान् अतीत्य **तेभ्योऽन्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः** अमृत**मात्मानमनुभवति। एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥**

अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणान् एतान् अतीतो भवति प्रभो। किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणान् अतिवर्तते ॥२१

सत्त्वादीन् त्रीन् गुणान् एतान् अतीतः कैर्लिङ्गैः **कैर्लक्षणैः उपलक्षितो भवति?** किमाचारः **केनाचारेण युक्तोऽसौ? अस्य स्वरूपावगतिलिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः।** कथं चैतान्

विरुद्धम्। श्रुतिश्च, "परमं साम्यमुपैति" (मु. ३. १. ३) इति। श्रुत्यन्तरं च, "यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥" (क. ४. १५) इति। अत्रोदकद्वयस्य संसर्गेऽपि स्वरूपैक्यासंभवात् तादृक्छब्दस्वारस्याच्च साम्यपरत्वं व्यक्तम्। आह च जनकाय वसिष्ठः, "परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै। विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान्। विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य हि तदा भवेत्। वियोगधर्मिणा चैव वियोगात्मा भवत्यपि। विमोक्षिणा विमोक्षी च समेत्येह तदा भवेत्। शुचिना च शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान्। विमलात्मा भवत्येष समेत्य विमलात्मना। केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै। स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुयात्" (भा. मो. ३१३. २६-३०) इति। तदेवमनेकश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धं मुक्तस्य भगवत्त्वं कथमुच्यत इति शङ्कायाम्, उक्तमर्थं **कर्तृभ्य** इत्यादिनाऽनूद्य, अनन्तरश्लोकमवतारयति **स भगवद्भावः कीदृश** इति। **देहसमुद्भवा**नित्यत्र देहोत्पत्तिबीजभूतानिति परव्याख्यानमयुक्तम्, "गुणाः प्रकृतिसंभवाः" इतिवत् अत्रापि प्रकृतिपरिणतिरूपदेहाश्रयत्ववचनस्य युक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह **देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवा**निति। वक्ष्यमाणप्रकारेण गुणात्ययो बद्धदशायामेवेत्याह **गुणानतीत्य तेभ्योऽन्यमि**त्यादिना। **जन्ममृत्युजरादुःखैः**—जन्मादिकृतैर्दुःखैरित्यर्थः; जन्मादिभिस्तत्साध्यैश्च दुःखैरिति वा। **मद्भावं सोऽधिगच्छति** (१९) इत्युक्तमेव **विमुक्तोऽमृतमश्नुते** इत्यनेन विवृतमित्याह **आत्मानमनुभवतीति। एष मद्भाव इत्यर्थ** इति। **एष** इति; न पुनश्श्रुत्यादिविरुद्ध इत्यर्थः ॥ २० ॥

अत्र स्वावस्थानिरूपणाद्यर्थमर्जुनप्रश्नमवतारयति **अथे**ति। **कैर्लिङ्गैः, किमाचारः** इत्यनयोरान्तरबाह्य[रूपोप]लक्षणपरत्वादेकराशित्वम्, **कथं चे**त्युपायस्य पृथक्प्रश्नश्चेत्यभिप्रेत्याह **स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं चे**ति। **लिङ्ग**शब्दस्य वेषादावपि प्रयोगात् तस्य च, 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' (मनु. ६. ६६) इति गुणातीत(तोप)लक्षणत्वायोगादान्तरशमाद्यसाधारणधर्मविवक्षामभिप्रेत्याह **कैर्लक्षणै**-

केनोपायेन सत्त्वादींस्त्रीन् गुणान् अतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२

आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुष्वनिष्टेषु संप्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाशप्रवृत्तिमोहाख्यानि यो[1] न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

उदासीनवदासीनः **गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्या अन्यत्रोदासीनवदासीनः, गुणैर्द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो** न विचाल्यते-**गुणाः स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्त** इत्यनुसन्धाय **यस्तूष्णीम**-

---

रिति । **किमाचारः** इत्यस्य कोऽ[2]स्याचार इति बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह **केनाचारेण युक्तोऽसाविति** । अत्राऽऽचारशब्दस्याव्यभिचारिबाह्यलिङ्गपरतामाह **अस्य स्वरूपावगतिलिङ्गभूते**ति । यद्यपि स्वसंवेद्यैरान्तरैः स्वस्मिन् गुणात्ययः प्रतीयेत, तथाऽपि परेषु बाह्यैराचारैस्तदनुमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भावः। **कथं**शब्दस्यात्रोपायभूतप्रकारपरतायाः प्रतिवचनप्रकारेणावगतत्वात् प्रतिक्षेपप्रकारपरतामनुष्ठानबाह्यफलदशाप्रकारपरतां च व्युदस्यति **केनोपायेने**ति ॥ २१ ॥

आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि । अयमभिप्रायः-आत्मव्यतिरिक्तानि वस्तूनि द्विविधानि इष्टानि अनिष्टानि च ; तत्रानिष्टतत्साधनेषु संप्रयुक्तेषु द्वेषः ; इष्टतत्साधनेषु च निवृत्तेषु काङ्क्षेति लोकसिद्धम्। तत्रानिष्टेषु साध्येषु साधनतया संप्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि ; इष्टेषु च साध्येषु साधनतया स्थित्वा विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशस्यानिष्टसाधनत्वं भयादिहेतुषु व्यक्तम् ; इष्टसाधनत्वमनुकूलविषयेषु ; प्रवृत्तेरपथ्यभेषजादिषु ; मोहस्यानुकूलेषु प्रतिकूलबुद्धौ, प्रतिकूलेषु वाऽनुकूलबुद्धौ इति । [3]द्वेषकाङ्क्षयोः प्रतिषेधार्थप्रसङ्गसिद्ध्यर्थ**मिष्टानिष्टो**क्तिः ॥ २२ ॥

कथं तर्ह्येते ; [4]कथं च सशरीर इष्टानिष्टसाधनसंपत्तौ न विक्रियेतेत्यत्रोत्तरम् **उदासीनवदि**ति । आत्मव्यतिरिक्तौदासीन्यं तद्गुणकार्यद्वेषकाङ्क्षानिवृत्तिहेतुः । **न विचाल्यते** बाह्यविषयेषु कार्यद्वारा न प्रवर्तत इत्यर्थः । अविचाल्यत्वविवरणाय **द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणे**ति विचलनप्रकारोक्तिः । 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' (३. २८) इत्युक्तस्य **गुणा वर्तन्ते** इत्यस्य चैकार्थ्यं दर्शयन् अविचाल्यताहेतुमाह **गुणाः स्वेषु कार्येष्वि**ति । इतिकरणमनुसंधानप्रकारपरमित्याह **अनुसंधाये**ति । एवकाराभिप्रेतमाह **तूष्णीमि**ति ।

---

1 उपरिश्लोके यच्छब्दसत्वात् अत्रापि यच्छब्दपूरणम्। प्रतिसंबन्धी तच्छब्दस्तु 25 श्लोके ।

2 बहुव्रीहिविग्रहे यच्छब्दप्रयोगप्राचुर्येऽपि किंशब्देन सह यच्छब्दप्रयोगे सौष्ठवाभावात् कोऽस्याचार इति इदंशब्दप्रयोगः ।

3 द्वेषादेर्निषेधः प्रसक्तावेव कार्यः द्वेषप्रसक्तावनिष्टत्वं प्रयोजकम्, कांक्षाप्रसक्तिश्चेष्टे ।

4 एते इति । द्वेषकांक्षे कथं निवर्तेते इत्यर्थः ।

वतिष्ठते । नेङ्गते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५

समदुःखसुखः सुखदुःखयोस्समचित्तः, स्वस्थः स्वस्मिन् स्थितः ; स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्ममरणादिसुखदुःखयोस्समचित्त इत्यर्थः । तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तत एव तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः[1] । धीरः प्रकृत्यात्मविवेककुशलः । तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः आत्मनि मनुष्याद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वासंबन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः ; तत्प्रयुक्तमानावमानयोः तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वसंबन्धाभावादेव तुल्यचित्तः । तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी । य एवंभूतः, स गुणा-

---

छन्दोभङ्गभयादार्षं परस्मैपदमिति, आह तूष्णीमवतिष्ठन इति । स्वकार्यप्रवृत्तैः किमेभिर्ममेति भावः । तदेतदौदासीन्यविवरणम् । न विचाल्यत इत्येतत्तु नेङ्गत इति विवृतम् । तदाह न गुणकार्यानुगुणं चेष्टत इति । न द्वेषकाङ्क्षानुगुणं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

समदुःखसुखत्वादिकं प्रागेव सुशिक्षितम् , स्वस्थशब्देन विकाररहित्य-गुणाननुविधानादिमात्रप्रतिपादनं पुनरुक्तम ; आत्मनिष्ठताविधानं तु बहुविधसमचित्तताप्रतिपादने हेतुतयोपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह स्वस्मिन् स्थित इति । तदभिप्रेतमाह स्वात्मैकप्रियत्वेनेति । सुखदुःखप्रियाप्रियादिशब्दानामनतिभिन्नार्थानामपि लोकव्यवहारच्छायया पुनरुक्तिः परिहृता । तत एव । स्वस्थत्वादेवेत्यर्थः । प्रियाप्रियोपनतौ अक्षोभ्यत्वादेः तुल्यप्रियाप्रियादिशब्दैः सिद्धत्वादत्र विवक्षितं धीविशेषवत्त्वलक्षणं धीरत्वं निन्दास्तुतिसाम्यादौ यथा हेतुर्भवति, तथा विशिनष्टि प्रकृत्यात्मविवेककुशल इति । धीर इत्यन्तैरान्तरलक्षणान्युक्तानि ; अथ बाह्याचारलिङ्गप्रश्नोत्तरमित्यभिप्रायेणाह तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिरिति । समदुःख इत्यादिकं बाह्यलिङ्गपरमिति केचित् । स्तुतिनिन्दे हि गुणदोषकथनरूपे । तत्र विविक्तात्मदर्शिनो देहगतैः सौन्दर्यवैरूप्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुतिनिन्दयोरिव न प्रीत्यादिसंभव इत्याह आत्मनीति । 'मूर्खाः पूजितपूजकाः' (भा उ. ३३. ६२) इति न्यायेन लौकिकाः स्तुतं मानयन्ति, निन्दितमवमन्यन्ते । मानावमानप्रकाराश्च लोकव्यवहारतः शास्त्रतश्च सिद्धाः । तत्र मानयितारो मित्राणि भवन्ति । अवमन्तारस्त्वरयः इति लोकदृष्टक्रमविवक्षामाह तत्प्रयुक्तेति । वाचिकस्तुतिनिन्दयोः पृथगुपादानादत्र मानावमानशब्दौ मानसकायिकविषयौ । समबुद्धेरपि गुणातीतस्य परबुद्धिकल्पितौ मित्रारिपक्षौ विद्येते । आरभ्यन्त इत्यारम्भाः, कर्माणि, कृतप्रतिक्रियादिरूपाः । आत्मार्थारम्भव्यवच्छेदायाह देहित्वप्रयुक्तेति । सांसारिकसर्वारम्भपरित्यागी यर्थः ॥

एतदेव बाह्याचारलिङ्गम् ; आन्तरद्वेषादिभिर्बाह्यैरारम्भपरित्यागादिभिश्च गुणातीतो लक्ष्यते ; त एव च गुणात्ययोपायाः इति प्रश्नत्रयं प्रत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

1 सुखदुःखयोः पृथगुक्तत्वात् प्रियाप्रियशब्दौ तद्धेतुविषयपराविति भावः ।

तीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथैवंरूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६

'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' (१९) इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण न गुणात्ययः संपत्स्यते ; तस्यानादिकालप्रवृत्तविपरीतवासनाबाध्यत्वसंभवात् । माम् **सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधिम्,** अव्यभिचारेण **ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यः सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य** ब्रह्मभूयाय **ब्रह्मत्वाय कल्पते ; ब्रह्मभावयोग्यो भवति । यथावस्थितमात्मानममृतमव्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥**

तत्र **मां चे**ति श्लोकेन पृथगुपायविधिशङ्काव्युदासायाह **अथे**ति । गुणात्ययहेतुष्वप्रधानकथनानन्तरमित्यर्थः । अत एव हि **प्रधानहे**तुमाहेत्युक्तम् । **नान्यमि**त्यादि । दृष्टद्वारोपकारकाणां प्रतिबन्धकभूयस्तया केवलानां न कार्यकरत्वमिति भावः । **मा**मित्यनेन वासनापर्यन्तानादिप्रतिबन्धकप्रशमनौपयिकगुणयोगविवक्षामाह **सत्यसंकल्प**मित्यादिना । "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" (ब्र ३. २ ४) इति सूत्रोक्तप्रकारेण बन्धसंकल्पवत् तन्निवर्तनसंकल्पोऽपि परमात्मनो न प्रतिहन्येतेति भावः । सत्यसंकल्पस्यापि समत्वादौदासीन्यपरिहाराय परमकारुणिकत्वोक्तिः । सदोषेषु संसारिषु करुणायाः कोऽवकाश इत्यत्राह **आश्रितवात्सल्यजलधि**मिति । एवं निग्रहानुग्रहसाधारणस्य सत्यसंकल्पत्वस्य अनुग्रहप्रावण्यप्रदर्शनार्थं कारुण्यवात्सल्यरूपगुणद्वयमुक्तम् । **अव्यभिचारो** देवतान्तरादिपरित्यागरूप इत्यभिप्रायेणाह **ऐकान्त्यविशिष्टेने**ति । भक्तियोगेन सह तदङ्गानां पूर्वोक्तानां समुच्चयार्थः **चशब्दः**[1] । तैरपि परमात्मैव हि सेव्यते । **एतानि**त्यनेन गुणानां बन्धकत्वं पूर्वोक्तं परामृश्यत इत्यभिप्रायेणाह **दुरत्ययानि**ति । एतेन "दैवी ह्येषा गुणमयी" (७. १४) इत्यादिश्लोकोक्तमपि स्मारितम् । **कल्पत** इत्यनेनाभिप्रेतमाह **ब्रह्मभावयोग्यो भवती**ति । कोऽसौ जीवस्य ब्रह्मभावः, का च [2]तद्योग्यतेत्यत्राह **यथावस्थित**मिति । "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा" (१८. ५४) इत्यादिष्विव अमृतत्वाव्ययत्वादिभिर्ब्रह्मसाम्यमेव श्रुत्यादिसिद्धमिह **ब्रह्मभावः** । तच्च ब्रह्मसमं रूपं "जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते" (१४. २०), "देहे देहिनमव्ययम्" (१४. ५) इत्यादिभिरिहैवोक्तम् । अनन्तरश्लोके च 'अमृतस्याव्ययस्य च' इति विशेष्यत इति भावः । साङ्गैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगेन सेवितोऽहमेव मुमुक्षोर्मोक्षप्रद इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

एवमपवर्गप्रदानप्रसङ्गे, **शारीरके** यथा "फलमत उपपत्तेः" (३. २. ३७) इति सामान्यतः सकलफलप्रदत्वं फलस्यानन्याधीनत्वख्यापनायोपपादितम्, तथात्रापि मध्यमषट्कप्रपञ्चितफलत्रयप्रदातृत्वं

---

1 माञ्चेति चकारः सेव्यसमुच्चायक इव प्रतीयते । तस्योपायसमुच्चायकत्वानुगुणतया योजना कृता । 2 ब्रह्मभावः—ब्रह्मैव भवतीत्युक्तं परमसाम्यम् । तद्योग्यता जीवात्मानुभवः । ब्रह्मभूत इति श्लोकः एतद्योग्यताविषयकः । पाद्मसंहितायां ज्ञानपादे (४) मुक्तेरर्वाचीना संसारिगता दशा ब्रह्मभूयम् । इयं मात्रा न मुक्ते इत्युक्तम् ।

ब्रह्मणो हि [1]प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च[2] ॥ २७

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....**गुणत्रयविभागयोगो** नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

हिशब्दो हेतौ; **यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा, तथा** शाश्वतस्य च धर्मस्य **अतिशयितनित्यैश्वर्यस्य**; ऐकान्तिकस्य च सुखस्य **'वासुदेवः सर्वम्'** (७. १९) **इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येत्यर्थः।**

प्रकृतहेतुत्वस्थापनार्थतयाऽनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **हिशब्दो** हेताविति। नात्र **ब्रह्म**शब्दः साक्षात्परब्रह्मविषयः, 'अहं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा'' इति वैयधिकरण्यादिविरोधात्। न च भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण त्र्यंशस्य ब्रह्मण ईश्वरांशः पृथुत्वात् प्रतिष्ठेति वाच्यम्, ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वस्थापनात्; न च निर्विकल्पकं रूपं विकल्पितस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मनः प्रतिष्ठेति वा वाच्यम्; श्रुत्यादिवैपरीत्यात्, तन्मतनिर्मूलनाच्च। नापि मूलप्रकृत्यादिविषयः, प्रस्तुतहेतुत्वायोगात्; अतः 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति जीवस्य फलदशाभावित्वेन निर्दिष्टं रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यते; तादृशस्य रूपस्याहं प्रतिष्ठा। किमुक्तं भवति? मुमुक्षोः परब्रह्मसमानपरिशुद्धस्वरूपप्राप्तौ शास्त्रोदितेषु सिद्धेषु साध्येषु च पदार्थेषु कः प्रधानहेतुरिति विमर्शे अहमेव विश्रान्तिभूमिरिति। यद्वा प्रतिष्ठाशब्द आधारवाची; तच्चाधारत्वम्, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (बृ. ५ ८. २) इति श्रुत्यनुसारेण नियमनगर्भमिति, "सा च प्रशासनात्" (ब्र. १. ३. १०) इति **सूत्रेणोक्तम्**। अतः शुद्धात्मस्वरूपस्यापि मदेकनिर्वाह्यत्वात् प्रस्तुतं ब्रह्मभूयं मद्भजनैकलभ्यमित्यर्थः। **शाश्वतधर्म**शब्देन तत्फललक्षणामाह **अतिशयितनित्यैश्वर्यस्ये**ति। इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिभोगापेक्षया अतिशयितत्वम्। नित्यत्वं ह्यतिचिरकालवर्तित्वमात्रमापेक्षिकमिह मन्तव्यम्। **वासुदेव** इत्यादि। अयमभिप्रायः–[3]एकान्तिलभ्यं सुखमिहैकान्तिसंबन्धादैकान्तिकमुच्यते इति। **निर्दिष्टस्ये**ति ज्ञानिविशेषणम्। एवमपवर्गेऽप्यैकान्तिकसुखवचनात् पाषाणकल्पादिपक्षाः परिक्षीणाः। न च 'इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखम्' (गी. १३. ६) इति गणनात् सुखं सर्वं क्षेत्रकार्यमिति भ्रमितव्यम्, 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (आ. ७.) इत्यन्यादृशसुखाभिधानात्। अत एव, "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" (छा. ८. १२. १) इति श्रुतिरपि दुःखसहचारिसुखनिषेधपरेति मन्तव्यम्। ननु **शाश्वतधर्म**शब्देनातिशयितैश्वर्यलक्षणा न युक्ता, मुख्यार्थबाधाद्यभावात्; "नारायणः शाश्वत(सात्वत)धर्मगोप्ता" (भा मो. ३४३-५) इत्यादिषु च प्रसिद्धः कार्तयुगधर्मोऽत्र शाश्वतविशेषणेन प्रतीयते; तस्य प्रलयादिषु पाषण्डाद्युपप्लवेषु 'यदायदा' (गी. ४. ७) इति क्रमेण

---

1 यतोऽहं त्रयस्य प्रतिष्ठा, अतो मद्भक्तौ गुणात्ययादिकं भवतीति पूर्वश्लोकेनान्वयः।

2 श्लोके चकारत्रयसत्त्वात् फलत्रयमुक्तमिति ज्ञायते। प्रथमचकारपर्यन्तं पूर्वप्रकरणप्रसक्तं कैवल्यमुक्तम्। अथैश्वर्यम्। मुख्यमन्ते।

3 एकान्तिशब्दः, प्राप्यं प्रापकञ्चैकं योऽध्यवस्यति तत्परः। तथा प्रपन्नपारिजाते। देवतान्तरत्यागेन भगवन्मात्रोपायकत्वरूपमैकान्त्यं तु चतुर्विधभक्तसाधारणम्।

यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकवचनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्यरूपत्वेन तत्साहचर्यादयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति-पूर्वत्र 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते' (७. १४) इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्त्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वात् एकान्तभगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययः तत्पूर्वकब्रह्मभावश्चेति ॥२७॥

॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसंबन्धोऽनादिरित्युक्तम् । अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसंबन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् । इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तविभूतिमत्ताम्, विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयात् निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया अत्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते ।

परिपालनात् तदेकप्रतिष्ठत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम् ; तत्राह **यद्यपीति** । **ब्रह्मणो हीत्यस्य** प्राप्यरूपत्वमुपपादितम् । **सुखस्यैकान्तिकस्येत्यस्य** तु साक्षाद्भगवदनुभवसुखपरत्वं स्पष्टम् । अल्पत्वादिदूषितात्मानुभवैश्वर्यसुखव्यवच्छेदाय **ह्यैकान्तिकशब्दः** । तदुभयमध्यपाठादग्रचप्रायन्यायेन प्रागुक्तमैश्वर्यमिह विवक्षितमिति तत्साधनवाचिना तल्लक्षणा युक्ता । अत एवानेन कार्तयुगधर्मोऽपि न विवक्षितः । ऐकान्तिकसुखसाधनत्वेन तु पृथक् सोऽनुसन्धातव्यः इति । नन्विहाप्रस्तुतैश्वर्यादिप्रसङ्गः किमर्थः ? न चान्यदुपक्रम्यान्यन्निगमयितुं युक्तम् । कथं च तत्प्रतिष्ठारूपत्वस्य प्रकृतहेतुत्वम् ? सिद्धस्य च हेतुभावः ; क्व तत्सिद्धिः ? कथं च गुणात्ययमन्तरेणाव्यभिचरितभगवद्भक्तियोगः ? तेनैव तदत्ययेऽन्योन्याश्रयणम्-इत्यादिशङ्कायामाह **एतदुक्तं भवतीति** । प्रागुक्तसर्वपुरुषार्थस्वाधीनताप्रत्यभिज्ञापनस्य प्रस्तुत[स्य]गुणात्ययपूर्वकब्रह्मभूयस्वाधीनतास्थापनं प्रयोजनम् । अव्यभिचरितभक्तियोगशब्दोऽत्र भक्त्यङ्गभूतं प्रपदनं क्रोडीकरोतीति पूर्वोत्तरैकार्थ्यमिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

एवमध्यायद्वयेन प्रथमषट्कोदितप्रकृतिपुरुषतत्प्रकारविशेषविशोधनं कृतम् । तत्रेयं प्रकृतिः स्वगुणैर्यदधीनसत्तादिः, पुरुषश्च यदपराधात् बद्धः, यत्प्रसादाच्च मोक्ष्यत इत्युक्तम्, स इदानीं मध्यमषट्कोदितः परमात्मा विशोध्यत इति सङ्गतिमाह **क्षेत्राध्याय** इत्यादिना **आरभत** इत्यन्तेन । एतेन, "अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च चेतनात् पुरुषोत्तमः । व्यापनात् भरणात् स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः'' (१९) इति **संग्रह**श्लोकोऽप्यनुसंहितः । त्रयोदशशेषतया चतुर्दशे वृत्ते तदन्ते **मां चे**त्यादिश्लोकद्वयेन अव्यभिचारि-

तत्र तावत् असङ्गरूपशस्त्रच्छिन्नबन्धानाम् अक्षराख्यविभूतिं वक्तुं छेद्यरूपबन्धाकारेण विततम् अचित्परिणामविशेषम् अश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन् [श्रीभगवानुवाच]—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १

यं संसाराख्यमश्वत्थम् ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमव्ययं **प्राहुः श्रुतयः, "ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख**

भक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुरुषः प्रसक्तः; पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोधनपरतया चतुर्दशेन संगतिः **भजनीयस्ये**त्यनेन दर्शिता । त्रिभूतिमत्त्वप्रतिपादनमिह वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेण **आरभत** इत्युक्तम् । प्रकृताभ्यां बद्धमुक्ताभ्यां विभूतिमत्त्वमिह वर्ण्यत इत्यपि प्रकृताध्यायद्वयसंगतिरभिप्रेता । तत्र (अत्र) **ऊर्ध्वमूल**मित्यादेरध्यायारम्भग्रन्थस्य जरद्गवादिवाक्यवदनन्वितत्वम्, अन्वितत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतप्रकरिष्यमाणासंगतिं च परिहर्तुमाह **तत्र तावदि**ति । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं श्रुत्यनुसारेणेदमश्वत्थवृक्षाकारकल्पनम् । परतत्त्वबुभुत्साहेतुभूतवैराग्यार्थमित्येके; [1]विभूतित्रयः अवसितया च विभूतिमत्परतत्त्वप्रतिपादनार्थत्वात् तस्येति (....?) । अनन्तरम् असङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वोक्तेः सङ्गविषयः संसार एवात्राश्वत्थरूपेण कल्पित इति गम्यते । तत्र लौकिकाश्वत्थाद्वैलक्षण्यज्ञापनायोर्ध्वमूलत्वाद्याश्चर्यप्रदर्शनमिति भावः । ननु [2]मूलप्रकृतिरेवात्राश्वत्थतया कल्प्यत इति किं न गृह्यते? **गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः** इत्यादीनि च तत्र सुसंगतानि ॥ मैवम्; साक्षात्सङ्गविषयत्वाभावात्; असङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वस्य च [3]मुख्यस्याविनाशित्वेनानन्वयात् । तदिदमभिप्रेत्योक्तम् **अचित्परिणामविशेष**मिति, **यं संसाराख्य**मिति च । अयमेवार्थः पुराणेऽपि पठ्यते, "अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानु[4]ग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः । महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रशाखवान् । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः । आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षस्सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् । एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य यस्मान्नावर्तते पुनः ॥" (भा. आश्व. ३५. २०; नार. पु. १६. ५) इत्यादि ।

(केचित् पुरुषाणामेकैकस्मिञ्छरीरे शिरस ऊर्ध्वत्वात् पाण्यादीनां चाधोमुखत्वादूर्ध्वमूलत्वादिकल्पनामाहुः । पुनश्चान्यथाऽऽहुः, "तदिदं व्यष्टिक्षेत्रम् । अथ समष्टिक्षेत्रमुच्यते; कृत्स्नमिदं ब्रह्माण्डं हिरण्यगर्भशरीरं विराडित्युच्यते; तस्य द्यौश्शिरः चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्श्रोत्रे मध्यमाकाशं शरीरं पृथिवी पादौ । तस्मिन्नपि **ऊर्ध्वमूलमधश्शाखम्** इति योजयितव्यम् । प्राणिवंशो वा अश्वत्थो वृक्षः; तस्य मूलं ब्रह्मा उपरिष्टात्स्थितः" इत्यादि । "**अधश्चोर्ध्वं चे**ति श्लोके तु प्रकृत्यादिविशेषान्तं कृत्स्नं वृक्षत्वेन कल्प्यते" इति ।

---

1 एक इति शांकरपक्षः । अस्य स्वपक्षेऽप्युपपत्तिमाह विभूतीति ।

2 मूलप्रकृतिवत् परब्रह्मणोऽपि ग्रहणमयुक्तम्; मूलस्यापि विनाश्यवृक्षान्तर्भावात् । अधश्च मूलान्यनुसंततानीति वक्ष्यमाणमूलतुल्यत्वस्यात्रापि मूले उचितत्वाच्च ।

3 प्रकृतेरविनाशित्वेन छेद्यत्वस्य यथावत् तत्रानन्वयादित्यर्थः ।

4 अनुग्रहः—सत्त्वादिगुणवैषम्येण तत्तत्फलानुकूल्यम् ।

एषोऽश्वत्थस्सनातनः" (क. ६. १) "ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखं वृक्षं यो वेद [1]संप्रति" (यजु. आ १.११.५) इत्याद्याः। सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन[2] तस्योर्ध्वमूलत्वम्। पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगक्रिमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततया अधश्शाखत्वम्। असङ्गहेतुभूतात् आ सम्यग्ज्ञानोदयात्[3] प्रवाहरूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम्। यस्य चाश्वत्थस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः। छन्दांसि-श्रुतयः, **"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" (यजु. २. १. १), "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः" (यजु. २. २. १) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्मभिर्वर्धतेऽयं संसारवृक्ष इति छन्दांस्येवास्य पर्णानि। पर्णैर्हि वृक्षो वर्धते। यस्तमेवंभूतमश्वत्थं वेद, स**

एवं सर्वास्वपि योजनासु संसारहेयताप्रतिपादने तात्पर्यं वक्तव्यम्। ततो वरं संसारस्यैव साक्षात् वृक्षत्वेन कल्पनम्। **'अधश्चोर्ध्वं च'** इति श्लोके तु **तस्येति** परामर्शात् पूर्वकल्पितस्यैव वृक्षस्य प्रतीतेर्न वृक्षान्तरकल्पना युक्ता। **'न रूपमस्य'** इत्यादौ स एवैको वृक्षः परामृश्यते। तस्मादेकस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाष्यकारैर्व्याख्याता। अत्रानिर्दिष्टकर्तृकस्य **आहुरि**त्यस्य वाद्यन्तरकर्तृकत्वशङ्काव्युदासायाह **श्रुतय** इति। **ननु** "ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः" (क. ६. १) इति श्रुतिरिह कथं संसारविषयतयोदाह्रियते? **एष** इति हि [4]प्रकृतस्य वक्ष्यमाणस्य च पुरुषस्य परामर्श उचितः॥ मैवम्; पुरुषस्य स्वरूपेणोर्ध्वमूलत्वाद्यसंभवात्। मुमुक्षूणां तस्मिन्नेव सङ्गात् असङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वोक्तेश्च अघटितत्वात्। उपहितवेषेण तु तथोक्तौ प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोपाधावेव [5]विश्रमादिति। श्वो न स्थास्यतीत्य**श्वत्थः**; छेद्यत्वाच्च [6]वृक्षः। तदेतदुपात्तश्रुतिद्वये विशेषतस्सामान्यतश्च कल्पनालम्बनम्। **ऊर्ध्वमूलत्वमधश्शाखत्वं** च व्यष्टिसृष्टिप्रक्रियया घटयति **सप्तलोके**त्यादिना। **पृथिवी**त्यधस्तनलोकानामुपलक्षणम्। अव्ययत्वच्छेद्यत्ववचनं व्याहतमित्यत्राह **असङ्गहेतुभूतादासम्यग्ज्ञानोदया**दिति। तत्त्वज्ञानात्प्रागपि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय **प्रवाह**रूपत्वोक्तिः। अक्षरसंख्यारूपच्छन्दोव्यवच्छेदायाह **छन्दांसि श्रुतय** इति। पर्णवत् संसारवृक्षस्य यथावस्थिताकारं संछाद्य रक्षन्तीति ज्ञापनायात्र **छन्दश्शब्दः**। संसारवृक्षपर्णत्वेन रूपणात् **छन्दश्शब्दो**ऽत्र 'वेदवादरताः' (गी. २. ४२) इत्यादिष्विव त्रिवर्गपरांशविषय इत्यभिप्रायेणाह **वायव्य**मिति। असंबन्धिनां छन्दसां कथं पर्णत्वमित्यत्राह **श्रुतिप्रतिपादितै**रिति। तथाऽपि वृक्षावयवेषु बहुषु, [7]पर्णत्वेन रूपणे को विशेष इत्यत्रोक्तम् **वर्धत** इति। तत् विवृणोति **पर्णैर्ही**ति। **तमि**ति सप्रकारपरामर्शविवक्षया आह **एवंभूत**मिति। ननु यः संसाराश्वत्थं

---

1 **संप्रति—आर्जवेन; सम्यगित्यर्थः।** 2 **अत एव परमसंहितायां (२६. २) "संसारस्य परं मूलं त्वमेव कमलोद्भव" इत्यारभ्य ऊर्ध्वमूलमिमं वृक्षमित्यादि।**

3 **आ इति पृथक्पदं मर्यादार्थकम्; असंगहेतुभूतात् सम्यग्ज्ञानोदयात् प्रागिति यावत्।**

4 **तमेव भान्तमिति प्रकृतस्य, तदेव शुक्रं तद् ब्रह्मेति वक्ष्यमाणस्य चेत्यर्थः** 5 **अत उपाधिमात्रमेवैतदर्थ इति भावः। कथमुपर्यन्वय इति चेत्-एष संसार एवम्भूतः एतद्विलक्षणं तदेव निर्दोषत्वाद्विप्रदिति वैलक्षण्यं बोध्यत इति।** 6 **व्रश्चू छेदने इति धातुपाठः।** 7 **अवयवान्तरत्वारूपणेनेति शेषः।**

वेदवित् । **वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति; छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनोपायज्ञानोपयोगीति** वेदविदि**त्युच्यते** ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

तस्य **मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराश्च** अधः शाखाः **पुनरपि मनुष्यपश्वादिरूपेण प्रसृता भवन्ति;** ऊर्ध्वं **च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । ताश्च** गुणप्रवृद्धाः **गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः**, विषयप्रवालाः **शब्दादिविषयपल्लवाः ।**

वेद, स वेदविदित्यसंगतम्; न हि संसारोऽश्वत्थो वा वेदाः, येन तद्वेदिनो वेदवित्त्वमुच्यते। अतोऽत्र "आद्यं तु त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥" (मनु. ११. २६५) इत्यादिष्विव [1]प्रणवविषयत्वं कार्तयुगैकवेदपरत्वं वा युक्तम् । प्रणवस्यार्धमात्रायाः कारणपरमपुरुषदेवताकत्वश्रुतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुसंगतम् । कार्तयुगवेदस्यापि वेदान्तरूपत्वात् सर्वमूलत्वाच्च तथा निर्देशो घटते । एवं छन्दःपर्णत्वादिकं चोभयोस्सुगमम् । शङ्कुना पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां वाचां संतृण्णत्वश्रुतेः। "महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् । स्कन्धभूता ऋगाद्यास्ते शाखाभूतास्तथा परे" (ई. सं १. २४) इति धर्मविशेषप्रतिपादकभागस्य मूलत्वोक्तेश्च । अतस्तथाभूतवेदविशेषवेदिन इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः; न त्ववेदभूतयत्किंचिद्वेदिन इति; तत्राह **वेदो हीति** । वेदशब्दोऽपवर्गार्थिवेदभागपरः । ततः किमित्यत्राह **छेद्यवृक्षेति** । अयमभिप्रायः—असङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वानुपपत्तेरेव प्रणवादिपरत्वमप्ययुक्तमेव। "ततः पदं तत् परिमार्गितव्यम्" इत्येतदपि तत्रासंगतम् ॥ "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" (वि. ६. ५. ६४) इतिवत् स्यादिति चेन्न; विरुद्धत्वात्; तत्र हि तन्निष्णातस्य परब्रह्माधिगम उच्यते; अत्र तु तच्छित्त्वा ततः परं परिमार्गितव्यमिति; अतोऽस्यान्यार्थासंभवात् संसारविषयत्वे सिद्धे तद्विदो वेदवित्त्वेन स्तुतिः, [2]तज्ज्ञानस्य वेदान्तप्रतिपाद्यार्थज्ञानोपयोगितयैवेति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूलमित्यादिकं नैमित्तिकसृष्टिप्रक्रिययोक्तम्; अथ नित्यसृष्टिप्रक्रिययाऽप्युच्यते **अधश्चे**ति । **अपराश्चे**ति पूर्वोक्तपुनरुक्तिपरिहारार्थम् । **पुनरपी**ति नित्यसृष्टिद्योतनम्; कर्मलोकमधिकृत्य ऊर्ध्वं प्रवृत्तेर्विवक्षितत्वात् गन्धर्वादिपरत्वम् । अत एव पूर्वोक्तेन चतुर्मुखलोकावधिकाधरशाखत्वेनाविरोध इत्यभिप्रायेणाह **गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेणे**ति । प्रागुक्तप्रक्रियया गुणानामुत्तरोत्तरजन्महेतुत्वेन देवमनुष्यादिशाखानां **गुणप्रवृद्ध**त्वम् । गुणा इह साधारणाः सलिलस्थानीयाः; प्रकाण्डस्थानीया वा । अत्र **विषय**शब्दस्य सर्वसाधारणज्ञानादिविषयपरत्वव्युदासायाह **शब्दादी**ति । **प्रवाल**शब्दस्यात्र विद्रुमार्थत्वासंभवज्ञापनाय **पल्लव**शब्दः । शाखासु हि भोग्यत्वेन पल्लवाः समुद्भवन्ति । तद्वदेव देवादिषु शाखास्थानीयेषु भोग्यतया शब्दादेरुद्भवात् पल्लवस्थानीयत्वम् ॥

---

1 प्रणवविषयत्वमिति । ऊर्ध्वमूलमिति प्रकृतश्लोकस्येति शेषः । 2 कर्ममूलत्वेन अत एव भगवदधीनत्वेन वृक्षवत् छेद्यत्वेन च यो वेद, स वेदवित् । तथा तस्य वेदैकगम्यत्वादिति भावः ।

कथमित्यत्राह—

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २

ब्रह्मलोकमूलस्यास्य वृक्षस्य मनुष्याग्रस्य, अधो मनुष्यलोके मूलान्यनुसन्ततानि ; **तानि च** कर्मानुबन्धीनि **कर्माण्येवानुबन्धीनि**[1] **मूलानि अधो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः। मनुष्यत्वावस्थायां कृतैर्हि कर्मभिः अधो मनुष्यपश्वादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥ २ ॥**

[2]न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अस्य **वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वम्, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाधश्शाखत्वम्, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टम्, न तथा संसारिभिरुपलभ्यते। मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुरूपपरिग्रहश्चेत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते।** तथा **अस्य वृक्षस्य** अन्तः **विनाशोऽपि गुणमय-**

ननु ऊर्ध्वमूलस्याधश्शाखत्वं मूलानुगुण्येनोपपद्यतां नाम ; पुनरधश्चोर्ध्वं च प्रसृतेः किं मूलमिति शङ्काभिप्रायेणाह **कथमित्यत्रा**हेति। **अधश्च मूलानी**त्यवान्तरमूलोक्तिः ; प्रासादशिखरप्ररूढप्रलम्बितायाः लतायाः क्षितिसंसर्गजमूलप्रान्तरप्रसूतोर्ध्वशाखान्तरवदित्यभिप्रायेणाह **ब्रह्मलोकमूलस्ये**ति। मनुष्यलोकग्रहणं तत्र कर्माधिकारभूयस्त्वज्ञापनार्थम्। समानाधिकरणसमासौचित्यात् कर्मणामेव च सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेस्तदनु**बन्धिनां** गुणानामन्येषां वा मूलत्वनिर्देशायोगमभिप्रेत्याह **कर्माण्येवानुबन्धीनी**ति। पुरुषमनुबध्नन्तीत्यनु**बन्धीनि ;** यद्वा सुदृढाविच्छिन्नानीत्यर्थः। आत्मानुबन्धिनां कर्मणां मनुष्यलोकस्थमूलत्वोक्तेः किं नियामकमित्यत्र मूलत्वप्रकारमुपपादयति **मनुष्यत्वावस्थायां कृतै**रिति। यथा न्यग्रोधादेरूर्ध्वशाखस्य शाखाग्रे बीजरूपं जटारूपं वा मूलं जायते, तथा अधश्शाखस्यापि स्यादिति भावः ॥ २ ॥

ननु सर्वप्रत्यक्षसंमतेऽस्मिन् संसारे **यस्तं वेदे**ति कस्यचित् तद्वेदनेन प्रशंसनमयुक्तमित्यत्रोच्यते **न रूपमस्ये**ति। नात्र रूपानुपलम्भवचनस्य रूपाभावे तात्पर्यम्, निर्दिष्टरूपविरोधादित्यभिप्रायेणाह **अस्य वृक्षस्ये**ति। सर्वेषां संसारोपलम्भे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलम्भ इति **तथा**शब्दाभिप्रेतं विवृणोति **चतुर्मुखादित्वेने**त्यादिना। **संसारिभि**रिति। अपवर्गोपयुक्तज्ञानरहितैरिति भावः। संसारिष्वेव यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा। कूटस्थपितृपुत्रादिरूपेण लोकेऽपि मूलशाखापल्लवादिकं दृश्यत इत्यत्राह **मनुष्योऽह**मिति। तेषां हेयस्यापि संसारस्योपादानोपयुक्तं ज्ञानमस्ति ; न तु हानार्थमिति भावः। **नान्तः** इत्यादावपि **तथा**शब्दस्यानुषङ्गमाह **तथाऽस्ये**ति। समभिव्याहृतासङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वानुगुण**मन्त**शब्दार्थमाह **विनाश** इति। आत्यन्तिकप्रलय इहासङ्गनिष्पादितोऽन्तशब्देन

---

1 कर्मानुबन्धीनीति विशेषणोभयपदकर्मधारयः; न तु तत्पुरुषः। मूलविशेषणम्। कर्माणि विहितनिषिद्धादिरूपाणि। कर्मफलस्योर्ध्वमपि जायमानत्वेऽपि कर्माणि तदर्थानि अध एव मनुष्यलोके। तानि शाखाग्रजातबीजशिफावत् वृक्षसमृद्धिहेतवो भवन्तीत्यनन्तरभाष्यादौ स्पष्टम्।

2 यस्तं वेद स वेदविदिति वेदैकगम्यान् आकारान् दर्शयति न रूपमिति।

भोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते । तथा **अस्य गुणसङ्ग एवाऽऽदिरिति नोपलभ्यते । तस्य** प्रतिष्ठा **च अनात्मनि आत्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते ; प्रतितिष्ठत्यस्मिन्नेनेति ह्यज्ञानमेवास्य** प्रतिष्ठा ॥ २ ॥

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३
ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।

एनम् **उक्तप्रकारं** सुविरूढमूलम् **सुष्ठु विविधं रूढमूलमश्वत्थं सम्यग्ज्ञानमूलेन दृढेन गुणमयभोगासंगाख्येन शस्त्रेण छित्वा,** ततः **विषयासंगाद्धेतोः तत् पदं**[1] परिमार्गितव्यम् **अन्वेषणीयम् , यस्मिन् गता भूयो न निवर्तन्ते** ॥ ३ ॥

विवक्षितः ; तस्य च स्वरूपतः कारणतश्चानुपलम्भः ; नित्यप्रलयमात्रं हि संसारिभिर्दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह **गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत** इति । **भोग**शब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्य आदेः प्रतिष्ठायाश्च स्वरूपनिषेधभ्रमव्युदासाय **उपलभ्यते** इति पदमनुषञ्जितम् । गर्भादिरूपस्यावान्तरादेरुपलम्भात् प्रधानभूत आदिरिह विवक्षित इत्याह **गुणसङ्ग एवे**ति । अत्र **प्रतिष्ठा**शब्देन परोक्तं परमात्माभिधानमयुक्तम् , निस्सङ्गानां सङ्गविषयस्य तस्यासङ्गशस्त्रच्छेद्यवृक्षप्रतिष्ठात्वनिर्देशानौचित्यात् ; अत आदिभूतस्य सङ्गस्यापि निदानं क्षेत्रादिस्थानीयमज्ञानमिह अर्थौचित्यात् प्रतिष्ठोच्यत इत्याह **अनात्मन्यात्माभिमानरूप**मिति । एतेन 'संप्रतिष्ठा मध्यम्' इति व्याख्याऽपि निरस्ता । अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दवृत्तिरित्यत्राह **प्रतितिष्ठती**ति । अयं भावः—मूलस्थितिभूमिः वृक्षस्य **प्रतिष्ठा ;** कर्म च संसारवृक्षस्य मूलत्वेनोक्तम् ; तच्च "अविद्यासञ्चितं कर्म" (वि. २. १३. ७०) इति वचनादज्ञाने स्थितम् , तदधीनत्वात् तदनुष्ठानस्य । ममकारस्यापि कर्महेतोरहङ्कार एव कन्द इति स इह संसारवृक्षप्रतिष्ठेति ॥ २ ॥

एनमिति सङ्गास्पदप्रकृतिवैचित्र्यपरामर्श इत्याह **उक्तप्रकार**मिति । सुष्ठुत्वं दृढनिरूढवासनत्वेन अन्यैश्छेत्तुमशक्यत्वम् । **विविधत्व** प्रायश्चित्तादिभिरेकैकस्य कर्माख्यमूलस्य च्छेदेऽप्यनादिकालं मनोवाक्कायैर्बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं च विधिनिषेधविषयविचित्रकर्मणामनन्तप्रकारसंभृतत्वम्[2] । असङ्गोऽपि कदाचित् तादात्विकव्याध्यादिक्लेशादपि भवति ; स तु न दृढः ; अतः **सम्यग्ज्ञानमूलेने**त्युक्तम् । विषयत्यागदशायामिव आत्मान्वेषणदशायामप्यसङ्गोऽनुवर्तनीय इति ज्ञापनाय **ततः**शब्दः । अत एव **ततःपर**मिति परशब्दाध्याहारेण व्याख्यान्तरमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह **ततो विषयासङ्गाद्धेतो**रिति । "आत्मानमन्विच्छेत्" (भा. उ. ३३. ६४) इत्यादिसूचनायाह **अन्वेषणीय**मिति । छन्दोनुरोधाय छान्दसं **निवर्तन्ती**ति परस्मैपदमित्यभिप्रायेण स्वयमात्मनेपदं प्रायुङ्क्त ॥ ३ ॥

---

1 पदशब्दोऽत्र उत्तरश्लोकभाष्यानुसारात् जीवात्मविषयकः । पुरुषोत्तमनिरूपणात् प्रागत्र स्थितं सर्वं शुद्धजीवविषयकं हि युक्तम् । पष्ठादिश्लोकानुसाराच्चेति ।

2 संभृतत्वपदेन सुष्ठुत्वविविधत्वयोः रूढपदार्थगतरोहणक्रियाविशेषणत्वं ज्ञाप्यते ।

कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयभोगसङ्गः तन्मूलं च विपरीतज्ञानं निवर्तेत इत्यत आह--

तमेव चाऽऽद्यं पुरुषं प्रपद्येयतः (प्रपद्येयतः) प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४

अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव च आद्यम् **कृत्स्नस्याऽऽदिभूतम्, "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्"** (गी. ९. १०), **"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते"** (१०. ८), **"मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय"** (७. ८) **इत्यादिषूक्तम्** आद्यं (?) **पुरुषमेव शरणं** (?) प्रपद्येत् **तमेव शरणं प्रपद्येत** । यतः **यस्मात् कृत्स्नस्य स्रष्टुरियं गुणमयभोगसङ्ग**प्रवृत्तिः, पुराणी **पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैतत्पूर्वमेव, "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते"** (७. १४) **इति ।** प्रपद्येयतः प्रवृत्तिरिति **वा पाठः ; तमेव चाद्यं पुरुषं** प्रपद्य **शरणमुपगम्य,** इयतः **अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभूता प्रवृत्तिः** पुराणी **पुरातनी प्रसृता । पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः** पुराणी । **पुरातना हि मुमुक्षवो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धास्संजाता** इत्यर्थः ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५

ननु दृढस्यासङ्गशस्त्रस्य लाभे हि तेन च्छिद्येत ; तदेव तु संसारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्कयोत्तर-ग्रन्थं संगमयति **कथ**मिति । **निर्मानमोहाः** इत्यादिसमनन्तरग्रन्थानुसन्धानेनाह **अज्ञानादिनिवृत्तय** इति । **आद्यत्वं** पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थाप्यत इत्याह **मये**ति । यदाज्ञातिलङ्घनात् बन्धः, स एव हि प्रसादितो मोचक इत्यभिप्रायेणैवकारः । तत्प्रपञ्चनरूपस्य **यतः प्रवृत्तिः** इत्यादेर्महदादिसृष्टिमात्र परत्वव्युदासाय इममेवार्थं प्रपत्तिवाक्ये प्रागुक्तं स्मारयति **उक्तं** हीति । [1]'तेषामेवानुकम्पार्थम्' (१०. ११), 'मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि' (१८. ५८), 'मामेकं शरणं व्रज' (१८. ६६) इत्यादिकमपि भाव्यम् । अत्र **प्रसृता**दिशब्दैः सत्यत्वस्यैव प्रतीतेः, परेषामिन्द्रजालदृष्टान्तः शब्दस्वारस्येन प्रत्यक्षादिभिश्च बाधितः । छन्दोवत् ऋषीणां प्रयोगानुमतेः [2]प्रपद्येदिति परस्मैपदम् । तत्र स्वाभिमतं पाठान्तरमर्थान्तरं चाह **प्रपद्ये**त्यादिना । उत्तमपुरुषत्वे वाक्यानन्वयात् **इयत** इति पदच्छेदः । एवञ्च शङ्कायाः साक्षादिदमुत्तरं स्यादिति भावः । इयच्छब्दस्यात्र प्रकृतसाकल्यपरत्वमाह **अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्ये**ति । पुरुषव्यापारविषयत्वाय **साधनभूते**त्युक्तम् । षष्ठ्यभिहितं संबन्धसामान्यमिह साध्य-साधनभावरूपविशेषे विश्रान्तमिति भावः । **प्रसृता पुराणी**त्यनेन शिष्टाचारप्रदर्शनमभिमतमित्याह **पुरातनाना**मिति । तदेव विवृणोति **पुरातना** हीति ॥ ४ ॥

अस्मिन्नर्थे **निर्मानमोहाः** इत्याद्यनन्तरवाक्यमपि **इयतः** इत्युक्तस्य विवरणतया सुसङ्गतमित्यभि-

---

1 भाष्ये मायातरणमुक्तम् । असंगहेतुत्वपराण्येव वाक्यानि स्वयं दर्शयति तेषामिति । तत्रापि संग एव प्रकृतः, मोहितं नाभिजानातीति । 2 पूर्वश्लोके निवर्तन्तीतिवत् ।

एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहाः **निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः,** जितसङ्गदोषाः **जितगुणमयभोगसङ्गाख्यदोषाः।** अध्यात्मनित्याः **आत्मनि यत् ज्ञानं तत्** अध्यात्मम्; **आत्मज्ञाननिरताः।** विनिवृत्तकामाः **विनिवृत्ततदितरकामाः सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैश्च** विमुक्ताः, अमूढाः **आत्मानात्मस्वभावज्ञाः,** तदव्ययं पदं गच्छन्ति **अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति; मां शरणमुपगतानां मत्प्रसादादेवैताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुशकाः सिद्धिपर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५**

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥ ६

तत् [1]**आत्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च । ज्ञानमेव हि सर्वस्य**

प्रायेणाह **एव**मिति । अत्र सामर्थ्यात् सङ्गनिवृत्तेः कारणं निर्मानमोहत्वमिति तदनुरूपं व्याख्याति **निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा** इति । **अमूढाः** इति पृथगुक्तेरत्र मानमोहमेलनव्याख्यानमयुक्तमिति भावः । आत्मसङ्गव्यवच्छेदाय **गुणमये**ति विशेषणम् । **जितसङ्ग**त्वफलमध्यात्म**नित्य**त्वम्; तच्च 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' (१३. ११) इति प्रागुक्तम्; तदाह **आत्मनि यज्ज्ञान**मिति । योगकाले नैरन्तर्येण, उत्थानकालेऽपि प्राचुर्येणाध्यात्मज्ञाननिरतत्वम् । स्वादुतमे स्वात्मज्ञाने निरतत्वात् तदितरकामनिवृत्तिः । **विनिवृत्तकाम**त्वमिह विशेषतो निवृत्तकामत्वम्; तच्च विषयसन्निधावप्युपेक्षकत्वम् । सङ्गकामयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य पूर्वोक्तत्वाच्चापुनरुक्तिः । **सुखदुःखसंज्ञैः** अनुकूलप्रतिकूलस्वभावैरित्यर्थः । इदं चोपायदशाविवक्षायां द्वन्द्वतितिक्षापरम्; फलदशापरत्वे दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरम् । 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितम्' (७. १३) इत्युक्तमायातरणादिहामूढत्वम् । तच्च देहात्मभ्रमनिवृत्तेः **निर्मानमोहाः** इत्यनेनोक्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तात्मानात्मविषयसमस्तभ्रमनिषेधरूपमित्यभिप्रायेणाह **आत्मानात्मस्वभावज्ञा** इति । यद्वा मोहहेतुनिवृत्तिलक्षकोऽत्रा**मूढ**शब्दः अन्योन्यव्यावर्तकासाधारणधर्मप्रतीत्या ह्यात्मानात्मैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः । स्वरूपतो निर्विकारत्वादात्मनां **व्ययो** ज्ञानसङ्कोचविकासरूपः; तन्निषेधफलितमाह **अनवच्छिन्नज्ञानाकार**मिति । पद्यत इति **पदं** 'प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः' (वि. ६. ७. ९३) इति परिशुद्धात्मनोऽपि परमात्मवत् प्राप्यत्वात् पदत्वम् । न चात्र परमात्मा **पद**शब्दाभिप्रेतः; अनन्तरश्लोके तस्यैव तच्छब्दपरामृष्टस्य **मम धामे**ति व्यधिकरणनिर्देशात् । न च पदशब्दधामशब्दयोरिह दिव्यस्थानविषयत्वम्; **परिमार्गित**व्यमिति तस्यान्वेषणीयत्वविध्ययोगात् । तस्य हि फलतया, अस्तीति ज्ञातव्यत्वमात्रम्; न त्वात्मवत् समाधिपर्यन्त**गवेषणा**स्पदत्वम् । **मम धामे**ति निर्दिष्टस्यैव हि संसारावस्था 'ममैवांशः' (७) इत्यादिनोच्यते । अन्यथा परस्थानप्रतिपादनानन्तरं 'ममैवांशः' इति बद्धावस्थजीवनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः । उक्तशङ्कापरिहारतया **तमेवे**त्यादेः पिण्डितं तात्पर्यार्थ(तात्पर्य)माह **मां शरण**मिति ॥ ५ ॥

प्रकाशकान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनाय **तच्छब्दा**भिप्रेतमाह **आत्मज्योति**रिति । अयं भावः-तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वस्वारस्यात् **पदमव्ययं तदि**ति परिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रकृतत्वात्, उत्तरश्लोकेऽपि

---

1 अत्र आत्मज्योतिरिति पदेन श्लोकोऽयं जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपबृहदारण्यक(६-३)प्रत्यभि-

प्रकाशकम्; बाह्यानि तु ज्योतींषि विषयेन्द्रियसंबन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकाणि। अस्य च प्रकाशको योगः। तद्विरोधि चानादिकर्म। तन्निवर्तनं चोक्तं भगवत्प्रपत्तिमूलममङ्गादि। यद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते, तत् परमं धाम **परं ज्योतिः** मम **मदीयम्; मद्विभूतिभूतः ममांश इत्यर्थः।**

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः' इति तस्यैवोक्तेः, अत्रापि श्रुतिसिद्धस्वयंज्योतिष्ट्वव्यञ्जक**धाम**शब्दप्रयोगात् जीवविषयोऽयं श्लोक इति। सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं स्वभाववैपरीत्येन स्थापयति **ज्ञानमेव हीति। सर्वस्येति।** प्रकाश्यवर्गस्य, तत्प्रकाशकतयाऽभिमतसूर्यादिज्योतिषोऽपीति भावः। ज्ञानं चेत् सर्वस्य प्रकाशकम्, तर्हि बाह्येष्वपि किं सूर्याद्यपेक्षया? कथं च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहार इत्यत्राह **बाह्यानि त्विति।** **संबन्धविरोधीति** सामग्रीमध्यपातिविशिष्टसंबन्धाकारविवक्षयोक्तम्। न हि कुड्यादिवत् तमो व्यवधायकम्, तमोव्यवहितालोकस्थग्रहणात्[1] ॥ एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिः स्वयमेव किं न प्रकाशते, केन वाऽन्येन तत् प्रकाश्यमित्यत्राह **अस्य चेति। चस्त्वर्थः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः। स्वयंप्रकाशस्यापि यथावस्थितसमस्ताकारग्रहणे संसारिणां योग एवोपाय इति भावः। प्रकाशकान्तरप्रतिक्षेपे वेद्यत्वनिषेधशङ्काऽप्यनेन परिहृता। विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञानपर इति भावः। योगोऽपि सर्वेषां किं न सिध्येत्? तत्राह **तद्विरोधीति।** सांसारिकं कर्म योगोत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः। तर्हि सर्वेषां न सिध्येदिति शङ्कायां प्रकृतेन परिहरति **तन्निवर्तनं चेति। गत्वा** प्राप्येत्यर्थः। **धाम**शब्दोऽत्र प्राग्वन्न नियमनस्थानपरः; अपि तु सूर्याद्यपेक्षत्वप्रतिक्षेपात् स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेर्ज्योतिर्वाची। तत एव मम परं ज्योतिरित्यन्वयो मन्दः। ममेति स्वसंबन्धविधिस्तु मुक्तदशाभाविपरमसाम्यशङ्कितस्वातन्त्र्यपरिहारेण सार्थ इत्यभिप्रायेणाह **परं ज्योतिर्मम मदीयमिति। ममैवांशः** इति वक्ष्यमाणस्यापि निदानमिहाभिप्रेतमिति व्यञ्जयन् षष्ठ्युक्तं संबन्धसामान्यं विशेषे नियच्छति **मद्विभूतिभूत** इति। विभूतित्वं च न गृहिणो गृहादिवत्, अपि तु अपृथक्सिद्धविशेषणांशत्वेनेत्याह **ममांश** इति। अयमभिप्रायः–न तावन्निरवयव एकस्मिन् स्वरूपे अंशव्यपदेशः, अंशस्यैकवस्त्वेकदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वादंशांशिभावस्य। अन्यथा, एकस्मिन् कोंऽशः, कश्चांशी? न हि स एव तस्यांश इति भ्रान्तोऽपि ब्रूयात्। न च भेदाभेदसंभवः, व्याघातसर्वश्रुतिकोपादिप्रसङ्गात्। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" (पु), "तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्" (श्वे ४. १०), "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ति" (बृ. ४. १. २०) इत्यादिश्रुतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे विशेषणांशतयेति "अंशो नानाव्यपदेशात्" (ब्र. २ ३. ४२) इत्यधिकरणे, "प्रकाशादिवत्तु नैवं परः" इति सूत्रे स्थापितम्। अतोऽनेकेष्वेव

ज्ञापक इति सूचितम्। तत्र हि किंज्योतिरयं पुरुष इति जनकप्रश्ने आदित्यज्योतिः, चन्द्रज्योतिः, अग्निज्योतिरित्यादि वदन् याज्ञवल्क्यः आत्मज्योतिरित्यन्ते आह।

1 तमस इन्द्रियसंबन्धप्रतिघातकत्वे तमोव्यवहितवस्तुसंबन्धो न स्यात्। अतस्तमसो न घटाद्यावारकत्वम्। अनुभवानुरोधात् तमोरहितवस्तुसंबन्धरूपो विशिष्टेन्द्रियसंबन्धः प्रत्यक्षहेतुरिति।

आदित्यादीनामपि प्रकाशकत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतींषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि ; ज्ञानमेव सर्वस्य प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

[1]ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७

इत्थमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीवभूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्यायाः मुक्तः स्वेन रूपेणावतिष्ठते । जीवभूतस्त्वतिसंकुचितज्ञानैश्वर्यः कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनःषष्ठानामीश्वरः तानि कर्मानुगुणमितस्ततः कर्षति ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८

यत् शरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानि इन्द्रियाणि भूतसूक्ष्मैस्सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् । यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकाद्याशयात् तत्स्थानात् सूक्ष्मावयवैस्सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८

कानि पुनस्तानीन्द्रियाणीत्यत्राह—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयान् उपसेवते ॥ ९

केनचिदुपाधिना एकतयाऽभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणः अंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिराश्यादिष्वपि । तच्च विशेषणविशेष्यभावेनावस्थितेष्वपि विशिष्टैक्ये 'विशेषणांश' इत्यादिव्यपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादत्रात्यन्तभिन्नयोर्जीवपरयोर्विभूतितद्वद्भावेन विशिष्टैक्यात् विशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमानः प्रधानापेक्षया अंश इति व्यपदिश्यत इति । अत्र निरङ्कुशपारम्यवत्परमात्मव्यतिरिक्तविषय-धामशब्द-निर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूतं परमत्वं सन्निहितज्योतिरपेक्षयेति तत्फलितमाह **आदित्यादीनामपीति** ॥ ६ ॥

यद्येवं त्वद्विभूतितया त्वदंश एव, तर्हि नित्यसूरिवर्गवदविशेषेण सर्वेषां परिशुद्धाकारयोगः किं न स्यादित्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनूद्य बद्धमुक्तादिव्यवस्थापनं **ममैवांशः** इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **इत्थमुक्तस्वरूप** इति..[2] ॥ ७ ॥

.... ॥ ८ ॥

.... ॥ ९ ॥

---

1 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्यनेन यथावदात्मज्ञाने जाते तदनुच्छेद उक्तः, इदानीं तदभावहेतुं पश्चात् तदुद्भवहेतुञ्च चतुर्भिः श्लोकैराह ममैवेति ।

2 अत्र ७.८.९. श्लोकानां तात्पर्यचन्द्रिका न लभ्यते । मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति सर्वेन्द्रियाणामप्युपलक्षणम् । वाङ्मनसि संपद्यते, सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादिसूत्रतद्भाष्याद्यनुरोधात् । "हस्तादयस्तु स्थिते अतो नैवम्" इति सूत्रवेदान्तदीपवाक्यविचारो न्यायसिद्धाञ्जनादौ । उत्क्रमणस्याप्यादाना-पेक्षत्वात् कर्मनिरपेक्षत्वात् 8. श्लोके यदिति यस्मादित्यर्थे । उक्तत्रिविधक्रियाश्रयत्वं जीवस्यैवेति ईश्वरपदं जीवपरम् । कस्तूरिकाद्याशयात्–कस्तूरिकादिरूपादाशयात् । गन्धदृष्टान्तेन यथा गन्धः आश्रयांशसहित एव गृह्यते, तथा इन्द्रियाणि तदाधारभूतसूक्ष्मसहितान्येव गृह्यन्त इति सूच्यते ।

एतानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि अधिष्ठाय **स्वस्वविषय[1]वृत्त्यनुगुणानि कृत्वा, तान् शब्दादीन् विषयान्** उपसेवते [2]**उपभुङ्क्ते** ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

एवं गुणान्वितं **सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टम्, पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा, गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानैकाकारं विमूढा नानुपश्यन्ति ।** विमूढाः **मनुष्यत्वादिपिण्डा[कारा]त्माभिमानिनः । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव पश्यन्ति ॥ १० ॥**

[3]यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११

मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणा योगिनो योगाख्येन चक्षुषा आत्मनि **शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना** अप्यकृतात्मानः **मत्प्रपत्तिविरहिणः तत एवासंस्कृतमनसः, तत एव अचेतसः आत्माव-**

कर्मकलापनिगलितस्य कलेबरकारागृहेऽवस्थानम्, ततोत्क्रमणप्रवेशादिक्लेशः, तत्रस्थस्य च विषमधुकल्पक्षुद्रतरविषयोपसेवा चोक्तानि । अथ तदुपरि तन्निदानभूतमात्मापहरणचौर्यमुपक्षिप्य योग्यानुपलम्भं च परिहरति **उत्क्रामन्त**मिति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषां हेतुरित्यभिप्रायेण पूर्वं तद्व्याख्या । उत्क्रमणादिकथनं सर्वावस्थोपलक्षणमित्यभिप्रायेण **कदाचिदपी**त्युक्तम् । अहमिति नित्यमुपलभ्यमाने सर्वेषां स्वात्मनि, भुञ्जानतादौ च स्वात्मसाक्षिके कथं केचिन्नानुपश्यन्तीत्युच्यत इत्यत्राह **मनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षण**मिति । [4]प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डादित्यर्थः । **ज्ञानैकाकार**त्वोक्तिर्वैलक्षण्यप्रकाराणामुपलक्षणार्था । **विमूढा नानुपश्यन्ती**ति भगवतस्सानुक्रोशोक्तिः । यथावस्थितात्मदर्शनमूलं विमूढत्वं तद्विषयमेवेत्याह **मनुष्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन** इति । नित्यस्वप्रकाशत्वाद्यतिरेकाय विविक्ताकारत्वोक्तिः ॥ १० ॥

उक्त एवार्थः सहेतुकमुपपाद्यते **यतन्त** इति श्लोकेन । **यतन्तो योगिन** इति पूर्वप्रपञ्चितमिह स्मारितमित्याह **मत्प्रपत्तिपूर्वक**मिति । **आत्म**शब्दोऽत्रार्थान्तरानन्वयात् प्रस्तुतशरीरविषयः । तथा सति अदर्शनशङ्काहेतुश्चानूदितो भवतीत्यभिप्रायेणाह **शरीरेऽवस्थितमपी**ति । यतमानानां कथमकृतात्मत्वमित्यत्राह **मत्प्रपत्तिविरहिण** इति । अत्र**असंस्कृतमनस्त्वम्**[5] (?) शरणवरणाभावः । विद्यमानस्यापि

---

1 वृत्तिः ज्ञानम् । 2 उपभोगः सुखदुःखानुभवो ज्ञानरूपः । तद्धेतुत्वं ज्ञानेन्द्रियाणामेव । कर्मेन्द्रियैः कर्मोत्पादने तदधीनानुभवः ज्ञानेन्द्रियायत्त इत्येतावता प्राधान्यादेतन्मात्रोक्तिः । गमनं तु सर्वेषामेव । 3 ज्ञानचक्षुष इत्युक्तम् तद् ज्ञानं किंरूपमिति विशदयति यतन्त इति ।

4 प्रकृतिपरिणामस्य विशेषभूतो मनुष्यत्वादिर्यस्य पिण्डस्येति भाष्ये बहुव्रीहिरिति भावः ।

5 प्रार्थनाभिमतमर्थमवश्यप्राप्तिविरहस्योक्तत्वात् अत एवेति तत्साध्यत्वोक्तः कथं शरण-

लोकनसमर्थचेतोरहिताः नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनिरसनमुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तावस्थो जीवावस्थश्च भगवद्विभूतिरित्युक्तम्, 'तद्धाम परमं मम', 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' इति। इदानीमचित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्विभूतिरित्याह—

[1]यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२

अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत् तेजः, तत् मदीयं तेजः तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि ॥ १२ ॥

पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह—

[2]गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीःसर्वास्सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

चेतसः प्रकृतोपयोगाभावादसत्कल्पत्वमचेतश्शब्देन विवक्षितमित्याह **आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिता** इति ॥ ११ ॥

'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादेः पूर्वोत्तरासङ्गतिपरिहाराय सुखग्रहणाय चोक्तमर्थं निष्कृष्याह **एवं रविचन्द्राग्नीना**मिति। आत्मज्योतिषो विभूतित्वोक्त्यनन्तरं तत्प्रकाशनासमर्थतया व्यवच्छेद्यत्वेन प्रसक्तानां प्राकृतज्योतिषामपि विभूतित्वोक्तिर्युक्तेत्युक्तं भवति। अन्येषां तेजः कथमन्यस्य स्यात्; अतोऽत्रादित्यादितादात्म्यं प्रतीयत इत्यत्राह **तैस्तैराराधितेने**ति। श्रूयते हि, "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" (काठ. ३. ९), "यस्यादित्यो मामुपयुज्य भाति", "न तत्र सूर्यो भाति" इत्युपक्रम्य, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" (मु. २. २. ११) इति। अतः सर्वं खलु ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कर्मानुरूपात् तत्सङ्कल्पात् कियन्तं कालमन्येषामपि शेषत्वं भजत इति भावः। अत्र **तेजश्श**ब्देन चैतन्यज्योतिर्विवक्षा **जगद्भासयतेऽखिल**मित्यादिना न सङ्गच्छते। न ह्यादित्यादिगतत्वेन चैतन्यमस्माकं घटादीन् प्रकाशयति। 'सर्वत्र चैतन्याविशेषेऽप्यादित्यादिषु सत्त्वाधिक्यात् दर्पणादिवत्' इत्यप्यसारम्, तन्मते चैतन्यस्य व्यङ्ग्यत्वाद्यसंभवादिति ॥ १२ ॥

ज्योतिषां प्रकाशकत्वशक्तिः स्वकीयेत्युक्तम्; एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्यजननशक्तिः स्वकीयेति पृथिवीसोमवैश्वानराणां धारणाप्यायनपचनशक्तिभिरुपलक्ष्यते; अन्यथा स्वशक्तिमात्रकथने प्रकृतवैरूप्यादित्यभिप्रायेणाह **पृथिव्याश्च भूतधारिण्याः धारकत्वशक्तिर्मदीयेति**।

वरणाभावः। अतः शरणेति न स्यात्। वरणाभावः भगवद्वृतत्वम्। भगवत्कर्तृकवरणासंस्कृतत्वम्। शरणवरणाभावप्रयुक्तो वरणाभाव इति वा पाठः? ।

1 इन्द्रियैर्विषयोपसेवनपरस्य जीवस्योपकारका आदित्यादय इत्युक्तम्। तत् उपकारकत्वमपि भगवदधीनमित्युच्यते।

2 प्रकाशरूपोपकारहेतुतया प्रसक्तयोश्चन्द्रस्याग्नेश्चान्यविधोपकारहेतुत्वं वक्ष्यन्, तयोः जलतेजस्त्वानुसंधानात् पृथिव्युपस्थितौ तद्वत् पृथिव्या अप्युपकारकत्वमाह गामिति।

अहं पृथिवीमाविश्य सर्वाणि भूतानि ओजसा **ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि । तथाऽहम् अमृतरसमयस्सोमो भूत्वा सर्वौषधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥**

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४

अहं वैश्वानरः **जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्भुक्तं खाद्यचू(चो)ष्यलेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥**

अत्र **परमपुरुषविभूतिभूतौ सोमवैश्वानरौ** अहं सोमो भूत्वा, वैश्वानरो भूत्वा **इति तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ । तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य च परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुमाह—**

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ॥ १५

तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य च भूतजातस्य सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयदेशे

सर्वाणीति । चराणि स्थावराणि चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिघातिना संयोगेन धारयन्ति ; अतस्तद्व्यवच्छेदार्थम् **ओजसा** इति स्वासाधारणशक्तिनिर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहन्येतेत्यभिप्रायेणाह **ममाप्रतिहतसामर्थ्येने**ति । श्रूयते च, 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे' (यजु. ४ २. ८ २) 'येनेमे विधृते उभे, विष्णुना विधृते भूमी' (य. आ. १. ८. २), 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' (बृ. ५ ८. ९) इति । सोमत्वाकारोऽत्र रसात्मक इति विशेष्यते । तेन पोषणद्वारविवक्षामाह **अमृतरसमयस्सोमो भूत्वे**ति । अत्र विशेषणशक्त्या रसैः पुष्णातीति गम्यते ॥ १३

जाठरानलो भूत्वेति । "कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमृ(र्भोक्तुमि)च्छति" (मो. ध. २४५. ८) इति तेन भुक्तमिति भावः । ननु, " त्रेधा विहितं-वा इदमन्नमशनं पानं खादः" इति वचनात् कथं चातुर्विध्यम् ? तत्राह **खाद्यचूष्यलेह्यपेयात्मक**मिति । आकारान्तरेण संग्रहादन्यत्र त्रेधोपदेश इति भावः । "अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः । समन्वितस्समानेन सम्यक्पचति पावकः" (भा. आनु. २४६. २३) इत्यादिष्वान्तरपवनवृत्तिसन्धुक्षितो ह्यग्निः पचनाय प्रभवतीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह **प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्त** इति । एक एव हि वायुः शारीरोऽनेकवृत्तिरिति, "पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते" (ब्र २. ४. ११) इति सूत्रभाष्येण, 'प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव' (बृ. १. ५. ३) इति श्रुत्योपपादितम् ॥ १४ ॥

'सर्वस्य चाहम्' इति श्लोकस्यासाङ्गत्यशङ्कापरिहारायोक्तसामानाधिकरण्यहेतुपरत्वेन सङ्गतिमाह **अत्र परमपुरुषविभूतिभूता**वित्यादिना । चशब्द उक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रेत्य उक्तार्थमाह **तयोस्सोमवैश्वानरयो**रिति । सर्वस्येत्यस्य हृदीत्येतत्समभिव्याहारसामर्थ्यलब्धार्थमाह **सर्वस्य च भूतजातस्ये**ति । **हृ**दीति निर्देशस्य प्रयोजनं सूचयितुं तत्स्वभावमाह **सकलप्रवृत्ती**ति । आकाशवन्निविष्टत्वव्यवच्छेदायाह

हृदि सर्वं मत्संकल्पेन नियच्छन् अहमात्मतया संनिविष्टः। तथाहुः श्रुतयः, "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा" (य. आ. ३. ११. २), "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" (बृ. ५. ७. ३), "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो....यमयति", (बृ. ५. ७. २२. मा), "पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्" (ना), "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म" (छा. ८. १. १) इत्याद्याः। स्मृतयश्च, "शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो जगत्स्थः" (वि. १. १७. २०), "प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्" (मनु. १२. १२२), "यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः" (मनु. ८.९२) इत्याद्याः। अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते। स्मृतिः पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम्। ज्ञानम् इन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः; सोऽपि मत्तः। अपोहनं च। अपोहनम्-ज्ञाननिवृत्तिः। अपोहनम् ऊहनं वा; ऊहनमूहः; [2]ऊहो नाम इदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम्; सोऽपोहो मत्त एव। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः। अतोऽग्निसूर्यवायुसोमेन्द्रादीनां अन्तर्यामितया तच्छब्देन मदात्मकत्वात् तत्प्रतिपादनपरैः सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यः, देवमनुष्यादिशब्दैर्जीवात्मेव। वेदान्तकृत् वेदानाम्-

आत्मतया संनिविष्ट इति। आत्मत्वोपपादनायोक्तम् सर्वं मत्संकल्पेन नियच्छन्निति। तथाऽऽहुरिति। नियमनार्थमन्तःप्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चेममाहुरित्यर्थः। प्रथमपादोक्तार्थो द्वितीयपादेनोच्यमानार्थे हेतुरित्याह अत इति। सर्वेषां...जायत इति च अर्थसिद्धकथनम्। श्रुत्युपबृंहणस्मृतिभ्रमव्युदासायाह स्मृतिरिति। [1]बाह्यविषयानन्वितत्वभ्रमव्युदासायोक्तम् पूर्वानुभूतविषयमिति। प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं मात्रपदम्। गोबलीवर्दन्यायमभिप्रेत्य ज्ञानपदं व्याचष्टे इन्द्रियलिङ्गेति। 'अपोढदोष' इत्यादिप्रयोगानुसारेणापोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्तेः प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वेन प्रकृतज्ञानप्रतियोगिकत्वं चाभिप्रेत्याह (अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिरिति। पूर्वम्, "अप परी वर्जने" (अष्टा. १ ४ ८८) इति अपेत्यस्य वर्जनद्योतकत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम्; इदानीं तदविवक्षया, 'अध्याहारस्तर्क ऊहः' (नाम. १. धी) इति कोशानुसारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाणज्ञानानुग्राहकतर्कपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे अपोहनमूहनं वेति। ऊहनशब्दश्च भावे ल्युडन्त इत्याशयेनाह ऊहनमूह[2] इति। इत्थं प्रवर्तितुमर्हतीति। चाक्षुषप्रमा रूपिरूपतदेकाश्रययोग्यचक्षुस्संबन्धविषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमादिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयमित्यर्थः।) 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इत्युक्तसर्वान्तरात्मत्वस्य, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यत्रापि हेतुत्वमाह अत इति। सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्य इति। 'नारायणं महाज्ञेयम्' (ना) 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' (....) इत्युक्तप्रधानवेद्योऽहमेवेत्यर्थः। शरीरवाचिशब्दैरात्मन एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह देवमनुष्या

1 'स्मृतिर्न बाह्यविषया, नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनात्' (जिज्ञा.) इति भाष्यादिकमनुसंधेयम्।

2 (ऊह इति। स्मृतिमुक्त्वा तद्धेतुमनुभवं ज्ञानपदेनोक्त्वा तद्धेतुं तर्कम् अपोहनपदेनाहेति भावः। अतो न ज्ञानातिरिक्तमीमांसकप्रसिद्धोहप्रसक्तिरत्र।)

'इन्द्रं यजेत', 'वरुणं यजेत' इत्येवमादीनाम् अन्तः **फलम् ; फले हि ते सर्वे वेदाः पर्यवस्यन्ति ;** अन्तकृत् **फलकृत् ; वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वमेव, 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति'** (७. २१) **इत्यारभ्य 'लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्'** इति, **'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च'** (९. २४) इति च । वेदविदेव चाहम्-**वेदविच्चाहमेव । एवं मदभिधायिनं वेदमहमेव वेद ;** इतोऽन्यथा **यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं शृणु—**

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६

क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः **जीव-**

दीति । "चत्वारः पञ्चदशरात्राः[1] ....देवत्वं गच्छन्ति" (सा.म.ब्रा. २६ ३), "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" (मनु १२. ९) इत्याद्यनन्यथासिद्धवैदिक-लौकिकप्रयोगात् मनुष्यादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वं मुख्यमेवेति भावः । **वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे** च प्रकृतासङ्गत्या अनुपपत्त्या च **अन्तशब्दस्य** चरमवाचित्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे **वेदानामिति । इन्द्रं यजेतेति** । इन्द्रं यजेत, वरुणं यजेतेत्येवमर्थवाक्यानामित्यर्थः । "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्" (यजु. २. ५. ४. ५) "ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्", "तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्" (यजु. २. ३. १२. १) इत्यादीनामिति यावत् । **अन्तशब्दस्य** कथं फलपरत्वमित्यतस्तदुपपादयति **फले हीति** । "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" (गी. ९. २४) इतिवत् **वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः** इत्यनेन फलितसर्वकर्मसमाराध्यत्वानन्तरं तत्फलप्रदत्वोक्तिस्तैरेव (त्वोक्तिरेव ?) सङ्गतेति सूचयन् फलित-मर्थं ससंवादमाह **वेदोदितफलस्येत्यादिना । एवकारस्य** यथाश्रुतान्वये अयोगव्यवच्छेदार्थत्वं स्यात् ; तच्चायुक्तम्, भगवति वेदवित्त्वायोगस्याप्रसक्तेः(युक्तेः) ; अतो विशेष्यान्वयमाह **वेदविच्चाहमेवेति** । 'ये च वेदविदो विप्राः' (भा. व. ८६. २६) इति भगवदतिरिक्तानामपि वेदवित्त्वप्रतीतेः **अहमेवेति** कथमितरयोगव्यवच्छेद इत्यतस्तदभिप्रायमाह [2]**एवं मदभिधायिनमिति** ॥ १५ ॥

सर्ववेदसाररूपपुरुषोत्तमयाथात्म्यप्रतिपादनम् उक्तेन सङ्गमयन् अवतारयति **अतो मत्त एवेति** । लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य **प्रथितः** इत्येतदनुषज्य वचनविपरिणामेन योजयति **लोके प्रथिताविति** । प्रमाणं च, "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" (ना) इत्यादिकमभिप्रेतम् । पुरुषशब्दनिर्दिष्टात्मनः स्वरूपेण क्षरत्वायोगात् शरीरद्वारा तदित्यभिप्रेत्य तृतीयपादं व्याचष्टे **तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट** इत्यादिना । **क्षरः** इत्येकत्वनिर्देशेन **भूतानीति** बहुत्व-

---

1 चत्वारः पञ्चदशरात्राः इति पृथग्वाक्यम् । पञ्चदशरात्राख्याः सत्रयागाश्चत्वारो भवन्तीत्यर्थः । उपरि तद्विवरणवाक्यानि बहूनि । तत्र प्रथमसत्रनिरूपणावसाने तदनुष्ठायिनां फलमाह देवत्वं गच्छन्तीति । तदनुष्ठायिनां मनुष्याणां देवत्वप्राप्तिः फलमिति ।

2 अहमेव वेदविदित्यस्य, अहं यथा जानामि, तथा ज्ञानवानेव वेदविदित्यर्थपर्यवसानम् ।

शब्दाभिलपनीयब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षरणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि । अत्राचित्संसर्गरूपैकोपाधिना पुरुष (क्षर?) इत्येकत्वनिर्देशः । अक्षरशब्दनिर्दिष्टः कूटस्थः अचित्संसर्गवियुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावाद् चित्परिणामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्देशोऽचिद्वियोगरूपैकोपाधिनाऽभिहितः । न हि इतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तम्, 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' (४. १०), 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' (१४. २) इति ॥ १६ ॥

[1]उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७

उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्याम् अन्यः **अर्थान्तरभूतः परमात्मेत्युदाहृतः सर्वासु श्रुतिषु** । परमात्मेति **निर्देशादेव ह्युत्तमः पुरुषो बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामर्थान्तरभूत इत्यवगम्यते । कथम्?** यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति । **लोक्यत इति**

निर्देशस्तूपाधिकृत इति शङ्काव्युदासायाह **अत्राचित्संसर्गेति** । बद्धात्मनां स्वरूपतो भेदाभावे सर्वदुःखसुखप्रतिसन्धानं सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकसन्ततिमूलपुरुषे प्रसिद्धः । स चात्र न परमपुरुषः ; 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति तस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । नापि हिरण्यगर्भादिः, तस्य देहसंबन्धित्वेन **क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात्** ; नापि मुक्तात्मा, रूढ्याद्यविषयत्वादित्यतस्तत्र योगवृत्तिमभिप्रेत्य मुक्तात्मपर इत्याह **अचित्संसर्गवियुक्त** इति । योगवृत्तिमुपपादयति **स त्विति** । **ब्रह्मादिदेहेति** । ब्रह्मादिदेहसंबन्धायत्तविचित्रसुखदुःखाद्यसाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः । एतेन, 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा. ८. १२. २) इति श्रुत्युक्तासङ्कुचितज्ञानैकाकारत्वलक्षणसाधारणाकारो भवतीत्युक्तं भवति । तथाच कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थ इति व्युत्पत्तिरपि सूचिता । साधारणाकारत्वमेवात्र कूटसादृश्यमिति भावः । अत्राप्येकत्वनिर्देश एकोपाधिकोडीकारनिबन्धन एवेत्याह **अत्रापीति** । **निर्देशः.... अभिहित** इत्येतत्, पाकं पचतीतिवत् द्रष्टव्यम् । उक्तार्थे हेत्वभिप्रायेण मुक्तात्मबहुत्वं सप्रमाणमाह **पूर्वमनादौ काल** इति ॥ १६

अप्राप्तत्वादन्यत्वस्य विधेयत्वं वदन् तस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् प्रकृतक्षराक्षरपुरुषयोरेव प्रतियोगित्वमाह **उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्या**मिति । **'परमात्मेत्युदाहृत'** इत्यस्य विधेयपरत्वासंभवेन अन्यत्वहेतुपरत्वमाह **सर्वासु श्रुतिष्विति** । "तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः" (ना), "आत्मा नारायणः परः" (ना) इत्यादिष्वित्यर्थः । परमात्मेति निर्देशहेतुत्वोपपादकत्वेनोत्तरार्धमवतारयति **कथ**मिति । **लोक**शब्दस्य भुवनपरत्वे लोकत्रयं भूरादिलोकत्रयं स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणलोकत्रयं वा स्यात् । तथा च तद्व्यापनभरणयोः सर्वात्मत्वपर्यवसितपरमात्मत्वोपपादकत्वेन [2]क्षराक्षरात्मकसर्वान्यत्वसाधकत्वं न स्यात् । कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमिति लोकत्रयपरत्वेऽपि तत्रत्यपुरुषेषु लक्षणा स्वीकार्या ; ततो वरं योगवृत्त्याश्रयणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **लोक्यत इति लोक** इत्यादिना । कथमचा

1 अत्रेदं श्लोकद्वयं स्तोत्रभाष्ये (श्लो.12) व्याख्यातम् । 2 उपपादकत्वेनेत्यस्य साधकत्वेऽन्वयः ।

लोकः ; तत्त्रयं लोकत्रयम् । अचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणावगम्यमेतत्त्रयं य आत्मतया आविश्य बिभर्ति, स तस्मात् व्याप्याद्भर्तव्याच्चार्थान्तरभूतः ; इतश्चोक्ताल्लोकत्रयादर्थान्तरभूतः ; यतः सोऽव्ययः, ईश्वरश्च ; अव्ययस्वभावो हि व्ययस्वभावादचेतनात् तत्संबन्धेन तदनुसारिणश्च चेतनादचित्संबन्धयोग्यतया [1]पूर्वसंबन्धिनो मुक्ताच्चार्थान्तरभूत एव । तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वरः, ईशितव्यात् तस्मादर्थान्तरभूतः ॥ १७ ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८

क्षुषयोर्बद्धमुक्तयोर्लोकनकर्मत्वमित्यत आह प्रमाणावगम्यमेतत्त्रयमिति । य इति । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' (य. आ. ३. ११), 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति' (य. आ. ३. १४) इत्यादिकमत्राभिप्रेतम् । स इति । परमात्मेति निर्दिष्ट इत्यर्थः, य इत्यस्य तत्परत्वात् प्रत्येकं विशेषणानामन्यत्वसाधनसामर्थ्यात् तदर्थस्थितिमात्रविवक्षायामत्रानपेक्षितोक्त्या पदान्तरवैयर्थ्यादित्यभिप्रायेणाह इतश्चेति । अत्र आवेशभरणेश्वरत्वानां कर्मकर्तृभावेन अन्यत्वोपस्थापकत्वम्, अव्ययत्वस्य तु साक्षात्स्वाभावविरोधादित्यभिप्रायेणाह अव्ययस्वभावो हीति । एवमवान्तरवैषम्यं दर्शयिष्यति(19) अव्ययस्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन चेति । तत्संबन्धेन तदनुसारिण इति । तदधीनजन्मविनाशादिक्लेशभाज इत्यर्थः ; तद्वत् ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणविकारयोगिन इति वा । योग्यता नाम सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वं सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभावकत्वं वा । सा च मुक्तस्याप्यस्तीति स्वभावविरोधस्तत्राप्यविशिष्ट इत्याह अचित्संबन्धयोग्यतया पूर्वसंबन्धिन इति । [2]अनवच्छिन्नाव्ययत्वं मुक्तस्यापि नास्तीति भावः । ईश्वरशब्दोऽत्र नानुपयुक्तसंज्ञामात्ररूप इत्यभिप्रायेणाह तथैतस्येति । अत्र आत्मलक्षणान्तर्गतानुप्रवेशधारणनियमनानां कण्ठोक्तौ स्वार्थधारणादिवशादेव शेषित्वमपि सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेण संग्रहश्लोके स्वाम्योक्तिः । तथाच तत्र नियन्तृत्वमुपलक्षणीयम् । एवम् 'अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैः' इत्यनन्तराध्यायारम्भभाष्येऽपि द्रष्टव्यम् । यद्वा केवलनियन्तृत्वादिविशिष्टेष्वपीश्वरशब्दस्य प्रयुक्तचरत्वाभावात् स्वाम्योपश्लिष्टनियमनविषे च निरूढप्रयोगत्वादीश्वरशब्देनैव शेषित्वमप्युपस्थापितम् । अपिचात्र यः इति व्याप्त्याद्यनुवादे, 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' (७. ७) इत्यादिपुरोवादपरामर्शात् तत्प्रकरणे 'भूमिरापः' (७. ४) इत्यादिनोक्तं शेषित्वमप्याकृष्यत [3]इति 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' (ना) इति पतिशब्दस्थाने चेश्वरशब्दः प्रयुक्त इति भावः ॥ १७ ॥

एवं प्रतिज्ञातमन्यत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध[4]धात्वर्थया समाख्यया स्थापितम् । तदेव पुनस्तथाभूतसमाख्यान्तरेण उत्तमः पुरुष इत्यनुवादसारितेन स्थिरीक्रियते यस्मादिति श्लोकेन । एतेन पूर्वश्लोके पराक्त्वनिर्देशोऽपि स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र यतोऽसावग्निमान्, अत एव धूमवानित्यादिवत् साध्यमेव

---

1 पूर्वसंबन्धिनः पूर्वोक्तव्ययसंबन्धिनः । 2 अनवच्छिन्नात्मव्ययत्वमिति पाठे आत्मपदमनन्वितम् । 3 आकृष्यत इत्येतदनन्तरम् इतिशब्दोऽधिकः । अन्यथा उपरि इतिचेति प्रयोक्तव्यम् । 4 धात्वर्थेत्येव पाठे आत्मशब्दघटकस्य आप्लृधातोरर्थो व्याप्तिर्या सा श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेति वक्तव्यम् ।

यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैः क्षरं पुरुषमतीतोऽहम्, अक्षरात् **मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः, अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाल्लोक इति स्मृतिरि**होच्यते । **श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः । श्रुतौ तावत्, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः'** (छा. ८. १२. २) **इत्यादौ । स्मृतावपि, 'अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य** विष्णोः' (वि. ५. १७. ३३) **इत्यादौ** ॥ १८ ॥

साधकं प्रति नियामकतया हेतुर्व्यपदिश्यते । तच्च साध्यं सहेतुकमिह समाख्यानिदानमित्यभिप्रायेणाह **यस्मादेवमुक्तैस्स्वभावैरि**ति । **क्षरमतीत** इति तत्स्वभावगन्धानाघ्रातत्वमुच्यते । अत्रापि **क्षरशब्दः** प्रस्तुतैकार्थ्यान्न प्रधानविषय इत्याह **क्षरं पुरुषमि**ति । **अक्षर**शब्दस्य प्रधानेश्वरादिष्वपि प्रयोगात् तद्व्यवच्छेदाय कूटस्थोऽक्षरः इत्युक्तैकार्थ्यमाह **अक्षरान्मुक्ता**दिति । एतेन पुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिरप्यत्र दर्शिता । **उक्तैर्हेतुभि**रिति । "षष्ठी हेतुप्रयोगे" (अष्टा. २. ३. २६) इति नियमस्य [1]प्रयोजनरूपहेतुविषयतयैव प्रयोगप्राचुर्यान्न तृतीयानुपपत्तिः । **उत्तमशब्दे** प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह **उत्कृष्टतम** इति । मुक्तो हि बद्धादुत्कृष्टः ; [2]ततोऽप्यसौ सर्वान्तरात्मत्वादिभिरुक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः । **प्रथित**शब्देन केवलप्रथनविधेः प्रकृतानन्वयात्[3] सविशेषणोऽसौ विशेषणोपसंक्रामीत्यभिप्रायेण **पुरुषोत्तम इतीति इति**करणम् । नात्र **लोक**शब्दो भुवनविषयो जनविषयो वा ; तत्र प्रकृतनिरुक्तिविवक्षाप्रमाणत्वासंभवात् । न च काव्यादिप्रयोगपरता ; तत्राप्यतितरां स्वारस्याभावात् । अतो वेदसहपाठात् तदनुवर्तिस्मृतिपरोऽयम् । तत्र च लोक्यतेऽनेन वेदार्थ इति व्युत्पत्त्या वृत्तिरित्यभिप्रायेणाह **वेदार्थावलोकना**दिति । **श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थ** इति । अयमभिप्रायः—श्रुतं नित्यमिति हि श्रुतिः । अतो वक्तृदोषप्रसङ्गाभावादशिथिलसंप्रदायत्वाच्च तदुक्तं तावत् प्रामाणिकमेव । स्मृतिरप्यल्पश्रुतैर्दुरवबोधसकलशाखानुगतमर्थं सङ्कलय्योपबृंहयन्ती परमाप्तमन्वादिप्रणीता प्रमाणमेवेति तया वेदार्थावलोकनं युक्तमिति ॥ "परं ज्योतिरुपसंपद्य" इति मुक्तोपसंपत्तव्यतया निर्दिष्टो निरतिशयदीप्तियुक्तः पुरुष [4]एवात्र 'स उत्तमः पुरुषः' इति परामृश्य विशेष्यते ; तदुपबृंहणाय हि, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति तत्तुल्यन्यस्तप्रयोगोऽयं प्रदर्शित इत्यभिप्रायेण **परं ज्योतिरि**त्यादिवाक्योदाहरणम् । अत्र **प्रथितः पुरुषोत्तमः** इत्यस्योक्तसमस्तप्रयोगप्रदर्शनार्थतया **अंशावतारं पुरुषोत्तमस्येति** स्मृत्युदाहृतिः । अत्र विष्णोरिति संज्ञानिर्देशोऽपि पुरुषोत्तमस्येति विशेषणैकार्थ्यस्य विवक्षितत्वात् योगरूढोऽयं शब्द इति सिद्धम् । एतेन "रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु" इति प्रलपन् **वेदबाह्यः** [5]प्रत्युक्तः ।

---

1 प्रयोजनेति । यथा अन्नस्य हेतोर्वसतीति । 2 उत्कृष्टतरो नित्य इति मध्ये भाव्यम् । 3 क्षराक्षरातीतत्वस्य केवलप्रथासाधकत्वाभावात् अत इत्युक्तस्य साध्यत्वस्य पुरुषोत्तमत्वविशिष्टप्रथाविशेषणे पुरुषोत्तमत्वेऽन्वय इति भावः । 4 स उत्तमः पुरुष इत्यस्य अभिनिष्पत्तिकर्तृतया पूर्ववाक्योक्तजीवपरत्वं न युक्तमिति भावः । 5 वेदबाह्यः शैवः हरदत्तः ।

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९

य एवम् **उक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं माम**संमूढो जानाति **क्षराक्षरपुरुषाभ्याम्, अव्यय-**

ननु कथं यौगिकार्थविवक्षायामस्य साधुता, न तावदसौ समानाधिकरणसमासः, "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" (अष्टा. २. १ ६१) इति प्रथमानिर्दिष्टस्योत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्वनिपातापातात्। नापि व्यधिकरणसमासः, उत्तमः पुरुष इवेत्युपमितविवक्षानुपपत्तेः ; तदर्थतयोदाहृतायां श्रुतावपि वैयधिकरण्यादर्शनात् । न चासौ षष्ठीसमासः, निर्धारणे तन्निषेधात् । न चान्यस्या[1]पीह संभव इति— मैवम् ; षष्ठीसमासस्यैवात्र युक्तत्वात् । न हि वयमत्र निर्धारणार्थतां ब्रूमः। पुत्रादिवत् संबन्धिशब्दो ह्यसौ। अधमादिसापेक्षं ह्युत्तमत्वम् । इदं च सूचितम् **उक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम** इति । जातिगुणादिसंबन्धिशब्देषु हि निर्धारणे षष्ठी । संबन्धसामान्यविहिता च षष्ठी तत्तत्संबन्धिशब्दसमभिव्याहारानुरोधेन तत्संबन्धविशेषं प्रतिपादयति। एवमेव हि नरोत्तमादिशब्दानां साधुत्वं वैयाकरणैर्व्याख्यातम् । अत्र च 'उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः', 'क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' इति च अर्थकथनमात्रम् ; न तु तत्समासांशद्वयविवक्षा। एवमेव 'स उत्तमः पुरुषः' इति श्रुत्युदाहरणमपि । केचित्तु पञ्चमीसमासं व्याकुर्वते । न चोत्तमशब्दयोगे पञ्चमी न शिष्टेति वाच्यम् ; यथा 'यस्मादधिकम्' (अष्टा. २. ३ ९) इत्यादिसौत्रप्रयोगादशिष्टस्यापि परिग्रहः ; एवम् **अक्षरादपि चोत्तमः** इत्यादिप्रयोगबलादेव तत्परिग्रहोपपत्तेः । [2]इदमपि सूचितम् **मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम** इति । योगविभागाच्च पञ्चम्या उत्तमादिशब्दैस्समासोऽप्यनुशिष्ट एव । एवं सप्तमीसमासत्वेऽपि न दोषः, शौण्डादिष्वपठितत्वेऽपि तत्रापि योगविभागाभ्यनुज्ञानादेव तदुपपत्तेः । एतत् सर्वं विजानद्भिर्महाकविभिरपि विवक्षितयोग एवायं प्रयुज्यते [3]प्रतिपाद्यते च । तथाऽऽदिकाव्ये, "न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः" (रा. बा. १८. २९) इति । तदेतत् सर्वमभिसन्धाय **भगवद्यामुनमुनिभिरुक्तं स्तोत्रे,** (12) "कः पुण्डरीकनयनः पुरुषोत्तमः कः" इति ॥ १८ ॥

एवं पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनं तथाऽनुचिन्तनार्थमिति व्यञ्जयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तौति **यो मामेव**मिति श्लोकेन। पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षाया**मसंमूढ**पदनैरर्थक्यम्। अत एव **पुरुषोत्तमं**.... **मा**मित्यर्थस्थितिं[4] निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानम् **असंमूढो जानाती**त्यनेनोच्यते । तदाह **य एवमुक्तेने**ति । एकीकृत्य मोहरहितत्वमसंमूढत्वम् ; तच्च पूर्वोक्तस्वप्रकारान्यत्वानुसन्धानादित्याह **क्षराक्षरे**ति । **एवमसंमूढ**शब्देन पराभिमतजीवेश्वरैक्यवेदनस्य भ्रान्तिरूपत्वं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य पारमार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । **स सर्वविदि**त्यत्र पुरुषोत्तमशब्दार्थवेदनेनाष्टादशविद्यास्थानादिवेदनासिद्धेः, अत्र चानपेक्षितकेशकीटादिसङ्ख्यावेदनेन स्तुत्यसंभवात्, तस्य **भजति मां सर्वभावेने**त्यत्र

---

1 अन्यस्यापीति । हेतुपञ्चम्यादेरित्यर्थः । 2 पुरुषशब्दः क्षराक्षरपुरुषमात्रपर इति भावः ।

3 "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात् ततः" इति नैषधीये अर्थद्वयविवक्षणात् ।

4 अर्थस्थितिमिति । सिद्धतया उद्देश्यविशेषणीकरणात् पुरुषोत्तमत्वज्ञानमिदं न अप्रकृतम्, नाप्याहार्यरूपमिति दृढीभवति ।

स्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन च विसजातीयं जानाति, स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपाय-तया यत् वेदितव्यं तत् सर्वं वेद ; भजति मां सर्वभावेन–**ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टाः तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मां भजते । सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिः, या च मम सर्वैर्मद्विषयैर्भजनैः, उभयविधा सा प्रीतिरनेन वेदनेन मम जायते ॥ इत्येतत्पुरुषोत्तमत्ववेदनं पूजयति–**

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

ओंतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....**पुराणपुरुषोत्तमयोगो** नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इत्थं मम पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनं सर्वेषां गुह्यानां गुह्यतममिदं शास्त्रम्, 'त्वमनघतया योग्यतमः' इति कृत्वा मया तवोक्तम् ।

मन्दप्रयोजनत्वाच्च भजनानुष्ठानोपयोगिविषयतया नियच्छति **मत्प्राप्त्युपायतये**ति । भजनक्रियावशीकृतः **सर्वभाव**शब्दो भजनावान्तरभेदतया प्राक्प्रपञ्चितकीर्तनयतनादिप्रकारपरः । 'वासुदेवस्सर्वम्' (गी. ७. १९) इत्याद्यर्थविवक्षातोऽप्ययमेवार्थः स्तुत्युपयोगातिशयात् इहोपादेय इत्यभिप्रायेणाह **ये चे**ति । **भाव**शब्दोऽत्र क्रियावाची पदार्थमात्रवाची वा सन् प्रकाराख्यविशेषे विश्रान्तः । नन्वत्र तत्त्वहितवेदनं हितानुष्ठानं च शास्त्रफलं विवक्षितम् । तत्र न तावत् पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परव्यूहविभवगुणचेष्टितादिसर्ववेदनं सर्वविधभजनकरणं च, स्वरूपान्यथात्वात् । न चारोप्य स्तुतिः, अनूर्जितत्वात् ; निष्फलत्वाच्च । न चात्र हेतुफलभावविवक्षा, 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्' इत्यनन्तरेण पौनरुक्त्यात् । अतो निरर्थकमिदमित्यत्राह **सर्वैर्मद्विषयै**रिति ॥ यदि पुरुषोत्तमत्ववेदनमात्रेण भगवतस्सर्वविधा प्रीतिर्जायते, तर्हि भजनाद्यनुष्ठानविधिवैयर्थ्यम् ; तत्राह **इत्येत**दिति । सर्वासां प्रतीतीनामेतदेव हि मूलकारणम् । फलसाम्याद्वा सर्वस्य विदितत्वकृतकृत्यत्ववचनमिति भावः । **इत्ये-तदि**त्यादिकमुत्तरश्लोकावतारिका वा ।

रहस्यतया गोपनीयतमत्वं पारमार्थिकत्वं फलप्रकर्षं च व्यञ्जयन् निगमयति **इति गुह्ये**ति श्लोकेन । एतदेव गीताशास्त्रनिगमनमिति वदतां प्रतिक्षेपायाह **पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादन**मिति । पञ्चदशोऽध्याय इत्यर्थः । **अनघे**ति संबुद्धिरधिकारिसूचनार्थेत्याह **अनघतया योग्यतम इति कृत्वे**ति । एवं **भारत**संबुद्धिरपि जन्मतोऽधिकारित्वसूचनार्था । **इद**मिति । अस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः इत्यभिप्रायः । **इदं** शास्त्रान्तरेभ्य उत्कृष्टतममिति वा । उक्तं **चाभियुक्तैः**[1], "यस्मिन् प्रसादसुमुखे कवयोऽपि ते ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिहास्ति शास्त्रम् ॥" इति । **मया** वक्तव्यतत्त्ववेदिना, त्वदधिकारवेदिना, तव सख्या चेत्यर्थः । प्रागुक्तशास्त्रानुवादताभ्रमव्युदासायाह **तवोक्त**मिति । "सा विद्या या विमुक्तये.... विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम्" (वि. १. १९-४१) "तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्" (वि. ६. ५. ८७)

---

1 गीतार्थसंग्रहरक्षायामेतदनुवादोऽस्ति(1)तत्र 'ये ते' इति, 'किमिवास्ति' इति च पाठः ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमांस्स्यात् कृतकृत्यश्च-**मां प्रेप्सुना उपादेया या बुद्धिः सा सर्वा उपात्ता स्यात्; यच्च तेन कर्तव्यम्, तत् सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः। अनेन श्लोकेन, अनन्तरोक्तं पुरुषोत्तमविषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यमेवैतत् सर्वं करोति, न तत्साक्षात्काररूपमित्युच्यते ॥ २० ॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतु[क]त्वम्, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वम्, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपात् अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्यञ्च वर्णितम्। अनन्तरम्,

---

"एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" (गी १३.१२) इत्यादिभिरन्यासां बुद्धीनाम् अबुद्धिप्रायतोक्तेरिह बुद्धिशब्दविवक्षितमाह **मां प्रेप्सुनोपादेये**ति। **कृत्य**शब्दोऽप्यत्र मुमुक्षवपेक्षितविषयः। तस्यैव, "तत्कर्म यन्न बन्धाय" (वि १.१९.४१) इत्यादिषु ग्रहणात्, अन्येषां च, 'आयासायापरं कर्म' इति निन्दनादित्यभिप्रायेणाह **यच्च तेन कर्तव्य**मिति। प्रस्तुतोऽर्थस्तज्ज्ञानं वाऽत्र प्रशंसनीयम्, किमत्र शास्त्रग्रहणेन? तथाचात्र पूर्वश्लोकपौनरुक्त्यमित्यत्राह **अनेन श्लोकेने**ति। अयमभिप्रायः— सार्थकशास्त्रज्ञानं शक्त्या **एतद्बुद्ध्वे**त्यनूद्यते। अतोऽर्थज्ञान एव तात्पर्यम्। तत्र शास्त्रशब्दग्रहणं शास्त्रमात्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य फलाविनाभावापेक्षयेति। स **सर्वविदि**त्यादेः (१९) **बुद्धिमान् स्या**दित्यादेश्च अर्थैक्यमभिसन्धाय[ापि] पुनरुक्तिपरिहारश्चात्र कृतः। **भारत** एतद्बुद्ध्वा त्वमपि कृतकृत्य इति च भावः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

तृतीयषट्कस्य त्रिकभेदादिप्रकारः प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितः। तत्र त्रिकभेदं प्रदर्श्य त्रिभिस्सङ्गततया षोडशमवतारयितुं तत्त्वत्रयविशोधनपरस्य त्रयोदशादित्रिकस्यार्थं क्रमादनुवदति **अतीतेनाध्यायत्रयेणे**ति। **गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्व**मिति पाठः। कप्रत्ययप्रयोगाभावेऽप्यत्र बहुव्रीहित्वमेवेति। इति गुह्यतमं शास्त्रमिति पूर्वाध्यायान्ते शास्त्रमुपक्षिप्तम्। **अनघभारत**शब्दाभ्यां च तदधिकारी सूचितः। स एव हि 'मा शुचस्संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव' (५) इति वक्ष्यते। तत्रोक्तार्थव्यवसायस्य शास्त्राधीनत्वात् पुरुषस्य शास्त्रवश्यत्वं तावत् वक्तव्यम्। तच्च "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि" इत्यध्यायान्ते वक्ष्यते। तदर्थमेव च पूर्वाध्यायान्तसूचिताधिकारिविशेषविवेचनाय अत्रादौ दैवासुरविभागोक्तिः। तदभिप्रायेण

उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्दैवासुरसर्गयोर्विभागं [श्रीभगवानुवाच]

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागःशान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं (लुप्त्वं) मार्दवं ह्रीरचापलम्॥
तेजः क्षमा धृतिःशौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३

इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखं भयम्, **तन्निवृत्तिरभयम्** । सत्त्वसंशुद्धिः **सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वम्** । ज्ञानयोगव्यवस्थितिः **प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपविवेकनिष्ठा** । दानम् **न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम्** । दमः **मनसो विषयो-**

संगृहीतम्, "दैवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोडश उच्यते" (सं. २०) इति । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह **अनन्तर**मिति । **उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्ये**ति वक्ष्यमाणस्यानुष्ठानविवेकस्याप्युपलक्षणम् । उक्तैकदेशविशोधनरूपत्वाद्वा तदविवक्षा । **संग्रह**श्लोकोक्तानुष्ठानमपि **कृत्स्नस्ये**ति विशेषणेन अन्तर्भावितम् । हेयोपादेयस्वभावकथनस्य हानोपादानार्थतया फलितमाह **शास्त्रवश्यतां वक्तु**मिति । शास्त्रवश्यत्वकथने देवासुरविभागोक्तिः कुत्रोपकुरुते ; तत्राह **शास्त्रवश्यतद्विपरीतयो**रिति । भगवदाज्ञा हि शास्त्रम् ; तदनुवर्तिनो देवास्तेनानुगृह्यन्ते ; अतस्तथा वर्तितव्यम् । तदाज्ञातिक्रामिणोऽसुरास्तेन निगृह्यन्ते ; अतस्तथा न वर्तितव्यमिति भावः । नैसर्गिकविरोधद्योतनायात्र वक्ष्यमाण**सर्ग**शब्दोपादानम् ।

विभागोऽत्र गुणक्रियादिभिर्वक्ष्यमाणैः[1] । "यया स्वप्नं भयं शोकम्" (गी. १८. ३५) इत्यादिभिस्तमश्शीलं हि भयम् ; तत् सात्त्विकस्य दैवसर्गस्य न भवतीत्यभिप्रायेण भयनिरूपणार्थं तत्प्रतियोगिस्वरूपं शिक्षयति **इष्टानिष्टे**ति । **वियोगसंयोग**शब्दौ इष्टानिष्टाभ्यां यथाक्रममन्वेतव्यौ । इदं च स्वरूपकथनम् ; न तु भयलक्षणानुप्रविष्टम् ; आगामिदुःखहेतुदर्शनजं दुःखमित्येव हि तत् । **सत्त्वसंशुद्धिः** सत्त्वाधिष्ठानमन्तःकरणमिह सत्त्वम् ; तस्य समीची[न]शुद्धिः **संशुद्धिः**, सर्वदोषनिवृत्तिः । तत्र कन्दभूतरजस्तमोनिवृत्त्या कामरागासूयावञ्चनादिसर्वदोषनिवृत्तिमभिप्रेत्याह **रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्व**मिति । **ज्ञानयोग**शब्दोऽत्र न कर्मयोगादीनां व्यवच्छेदार्थः, तेषामपि सात्त्विकोपादेयत्वात् । अतः कर्मज्ञानभक्तीनां साधारणं शास्त्रीयं शुद्धात्मस्वरूपविवेचनमिह विवक्षितमित्याह **प्रकृतिवियुक्ते**ति । ज्ञानमेवात्रोपायत्वात् योगः । यद्वा शास्त्रजन्यज्ञाननिष्पाद्यं चिन्तनं ज्ञानयोगः । **न्यायार्जिते**त्यादिकं दानस्य शास्त्रीयाकारप्रदर्शनम्, अनेवंकरणस्य राजसतामसत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । [2]एतच्च यथाविभवमनुसन्धेयम् । दमनं **दमः**, तच्चान्तःकरणकर्मकम् अमार्गान्निवर्तनं प्रकरण[न्तरा]दिसिद्धमाह **मनस** इति ।

---

1 **वक्ष्यमाणैरिति । अष्टमश्लोकप्रारभ्येति आदिः । तमश्शीलम्, तामसीनि तत्रोक्त्या तमसः स्वभाव इत्यर्थः । 2 एतच्च दानश्च ।**

न्मुख्यनिवृत्तिसंशीलनम् । यज्ञः **फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानम्** । स्वाध्यायः **सविभूतेर्भगवतस्तदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसन्धाय वेदा-**

बाह्येन्द्रियनियमनं हि **शान्तिशब्देन** वक्ष्यति । एतेन [1]केषां चित् अनयोश्शब्दयोर्व्युत्क्रमेणार्थ(त्व?) व्याख्यानं निरस्तम् । 'यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्' (१७) इत्यासुरयज्ञानां वक्ष्यमाण त्वादत्र मोक्षप्रकरणेऽभिमतं सात्त्विकं यज्ञविशेषमाह **फलाभिसन्धिरहितेति** । समस्तनित्यनैमित्ति कोपलक्षणतयाऽत्र यज्ञोपादानमिति **आदिशब्दः** । अपकृष्टदेवताविषयस्य अल्पफलकाम्यकर्म-विधायकस्य च वेदभागस्य **यावानर्थउदपानन्यायात्** मुमुक्षुणाऽनभ्यसनीयत्वमाशङ्क्य तत्रापि त्रैवर्णिकवेदाभ्यासात् व्यावृत्तिं प्रकरणलब्धामाह **सविभूतेरिति** । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" (क. २. १५.), "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति" (य. आ. ११. १) इत्यादिक्रमेणानुसन्धाय पठतः उपनिषदभ्यासविधिप्रयुक्तस्य सर्वं प्रणवाष्टाक्षरषडक्षरद्विषट्कनिष[2]दुपनिषदभ्यासकल्पमित्यभिप्रायः । एतेन "अन्या वाचो विमुञ्चथ" (मु. २. २. ५) इत्यादिकमप्यन्यपरं [3]निवृत्तम्, "ओमित्येवात्मानं ध्यायथ" इति ध्यानदशायां प्रणवस्यैवोपादेयत्वे तात्पर्याच्च । यद्यपि [4]स्वेनाधीयत इति स्वाध्यायः—स्वशाखा ; तथापि "न चैकं प्रति शिष्यते" इति न्यायात् सर्वशाखानुगतस्यार्थस्यानुसन्धेयत्वात्,

---

1 ननु 10. 4. श्लोके दमो बाह्यकरणनियमनं, शमः अन्तःकरणनियमनमिति व्याख्यातम् । 18. 42. श्लोके, अत्र चान्यथा । कथमेवमिति चेत्—तत्रत्यतात्पर्यचन्द्रिकावधाने इयं शङ्कैव नोत्तिष्ठति । तत्र ह्युक्तम्, शमदमशब्दयोरेकैकस्योभयनियमनाभिधानसामर्थ्यसद्भावात् पौनरुक्त्यपरिहाराय विषयभेदो वक्तव्यः । अतो बाह्यान्तरभेदेन नियमनविवक्षा । तत्र बाह्य-नियमनस्य प्राथम्यात् स प्रथमदमशब्दार्थस्तत्र ; द्वितीयं द्वितीयशमशब्दार्थः । एवञ्च यत्र शमो दम इति व्यत्यस्य प्रयोगः, तत्र शमशब्दो बाह्यनियमनपरः, दमशब्दो द्वितीयपर इत्यर्थसिद्धम् । अत एव (18. 42) श्लोके शमो बाह्येन्द्रियनियमनं दमोऽन्तःकरणनियमनम्" इति भाषिष्यते । एवं तर्ह्यत्र षोडशे तत्क्रमोल्लंघनं कथमिति प्रश्नस्तदवस्थ इति चेत्—तदत्र समाहितम्, "प्रकरणा[न्तरा]दिसिद्धम्" इति, बाह्येन्द्रियेत्यादिना च । शमदमशब्दयोरर्थविशेषव्यवस्थितत्वाभावे सिद्धे प्रथमस्य प्रथमं ग्रहणमित्युत्सर्गः, यथा शान्तोदान्त इत्यत्र । प्रकरणादिरूपे अपवादे अन्यथाऽपि ; उभयस्योभयार्थत्वसंभवादिति भावः । अहिंसेतिपदस्य बाह्यक्रियाघटितार्थपरतायाः दर्शनात्, तादृशार्थपरत्यागशब्दापैशुनशब्दमध्यनिविष्टत्वाच्च शान्तिशब्दो बाह्यनियमनस्वरसः । अतो दमस्त-दन्यः । दानमिच्छाविशेष इति व्युत्पत्तिवादे ; यज्ञो यागो मानसाशयविशेष इति भाट्टरहस्ये । तन्मध्ये निविष्टो दमोऽपि मानसपरो भवितुमर्हति । कश्चित् पृच्छति दशमोक्तरीत्याऽत्राप्यर्थवर्णने शांकरैकरस्यमपि स्यादिति तत्राह एतेनेति । शमदमशब्दयोर्मनस्तदितरेन्द्रियसंयन्त्र्यर्थकत्वव्यवस्थायां प्रमाणे सति हि असङ्गाष्यकृताभत्रत्यव्याख्यानव्युत्क्रमेण तदर्थवर्णनं संमन्तव्यं स्यात् ; तदेव नेति । एवमन्यदपि भाव्यम् । अत्र स्थलत्रयगतचन्द्रिकाग्रन्थाक्षरावधानप्रतिबन्धकाभिनिवेशक्षुभितमनसो दूषणारोपणेन धन्यम्मन्यस्यौद्धत्यमकिञ्चित्करम् । व्युत्क्रमेणेत्यस्य असङ्गाष्यदृष्टात्रत्यव्याख्यान-व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । 2 निषत्—एकायनैकदेशः । 3 निवृत्तमिति । वेदविषयकत्वादिति आदिः । अन्यो वा पाठः । 4 स्वेनेति । पूर्वपुरुषरूपस्वकवंशेनेत्यर्थः ।

भ्यासनिष्ठा । तपः **कृच्छ्रचान्द्रायणद्वादश्युपवासादेर्भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्य** करणम् । आर्जवम् **मनोवाक्कायवृत्तीनामेकनिष्ठता परेषु** । अहिंसा **परपीडावर्जनम्** । सत्यम् **यथादृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यम्** । अक्रोधः **परपीडाफलचित्तविकाररहितत्वम्** । त्यागः **आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोचनम्** । शान्तिः **इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंशीलनम्** । अपैशुनम् **परानर्थकरवाक्यानिवेदनाकरणम्** । दया भूतेषु— **सर्वभूतेषु दुःखासहिष्णुत्वम्** । अलोलुप्त्वम् **अलोलुपत्वम्** । अलोलुत्वमिति **वा पाठः ; विषयेषु निस्स्पृहत्वमित्यर्थः** । मार्दवम्

जपविधेश्च सर्वत्राविशेषात् **वेदाभ्यासनिष्ठेति** सामान्येनोक्तम् । शास्त्रीयो भोगसङ्कोचस्तप इति लक्षिते तद्विशेषान् उदाहरति कृच्छ्रेति । "एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्" (? अ. स्मृ. ?. १२४) इत्यादिविहितद्वादशीसमाराधनार्थैकादश्युपवासोऽत्र **द्वादश्युपवास** इत्युक्तः । यद्वा तिथिव्रतेषु तिथिद्वयव्रते च **द्वादश्युपवासो**ऽप्यस्त्येव । **आदिशब्देन** करणत्रयनिष्पाद्यानां वक्ष्यमाणानां तपसां ग्रहणम् । राजसतामसग्राह्यफलार्थितपोव्यवच्छेदार्थमाह **भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्येति** । तपसा शुद्धस्य ह्यर्चनादिष्वधिकारः । अत्रान्येषामपि[1] करणत्रयस्य स्वस्मिन् ऐकरूप्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **परेष्विति** । कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तन्निवृत्तिर्वक्तव्येत्यभिप्रायः । **परपीडावर्जनमिति** स्वपीडोपलक्षणम् । स्वपीडाऽपि मूर्खाणां परपीडाभिप्रायेति वा भावः । यथादृष्टार्थवचनेनैव सत्यवादी भवति ; तथाऽपि "सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्" (व्या. स्मृ) इति नियमात् **भूतहितोक्तिः** । **परपीडाफलेति** प्राग्वत् भाव्यम् । स्वभाव-अर्थ-शास्त्रप्राप्तानां निद्रा-अशन-महायज्ञ-दण्ड-कुण्डिकादीनां त्यागायोगात् विशेषे नियच्छति **आत्महितप्रत्यनीकेति** । **दमशब्देन** मनोनियमनस्योक्तत्वात्, "शान्तो दान्तः" (बृ. ६. ४.२२) इत्यादिष्विव शान्तिरिह बाह्येन्द्रियगते त्यभिप्रायेणाह **इन्द्रियाणामिति** । **अक्रोधाहिंसादिष्विव** प्रनियोगिलक्षणद्वारेण **अपैशुनं** लक्षयति **परानर्थेति** । **दयेत्येतावता** भूतविषयत्वे सिद्धेऽपि पुनरुपादानं बहुवचनं च शत्रुमित्रादिसर्वविषयाभिप्रायेण । यथोक्तं **गौतमेन**, "....दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति" (गौ. ध ७. १०) इति । अन्यत्र च, "सर्वभूतदया पुष्पम्" (पाद्मपु. ७३. ५७) इत्यादि । तदाह **सर्वभूतेष्विति** । "तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् । तदा शोच्येषु भूतेषु करुणां न (द्वेषं प्राज्ञः) करोति कः ॥" (वि. १. १७. ७०) इति हि करुणारूपचित्तपरिकर्म प्रह्लादः प्राह । **दुःखासहिष्णुत्वं** — तन्निराकरणेच्छेत्यर्थः । लुपिधातौ यङ्लुगन्ते क्विपि कृते लोलुबिति पकारान्तं पदम् ; अचि कृते तु लोलुप इति ; तत् व्यञ्जयति **अलोलुप्त्वम् अलोलुपत्वमिति** । 'लूञ् छेदने' इति धातौ लोलू इति यङ्लुगन्तम् । तत्र "त्वे च" (अष्टा. ३. ३. ६४) इति च्छान्दसं ह्रस्वमभिप्रेत्याह[2] **अलोलुत्व-**

---

1 अन्येषामपि—दैवसम्पद्रहितानामपि ।

2 अलोलुत्वमिति पाठः न शब्दसाधुत्वाय स्वयमुल्लिखितः । किंतु क्वचित् दृष्ट इति ध्येयम् । अन्यथा अलोलत्वमित्यप्युल्लिख्येतेति भावः । एतदाशयेन उपरि लौल्यपदम् ।

अकाठिन्यम्, साधुजनसंश्लेषार्हतेत्यर्थः । ह्रीः **अकार्यकरणे व्रीडा** । [1]अचापलम् **स्पृहणीयविषयसन्निधौ अचञ्चलत्वम्** । तेजः **दुर्जनैरनभिभवनीयत्वम्** । क्षमा **परनिमित्तपीडानुभवेऽपि परेषु तं प्रति चित्तविकाररहितता** । धृतिः **महत्यामप्यापदि कृत्यकर्तव्यतावधारणम्** । शौचम् **बाह्यान्तरकरणानां कृत्ययोग्यता शास्त्रीया** । अद्रोहः **परेष्वनुपरोधः ; परेषु स्वच्छन्दवृत्ति-**

र्मिति वा पाठ इति । अयोग्यस्पृहारूपं लौल्यमिह निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह **विषयेष्विति** । मुख्यस्य मार्दवस्यात्रानन्वयात् पूर्व(स्मितपूर्वक)भाषित्व-मुखसौम्यत्वादिव्यङ्ग्यमौपचारिकं दर्शयितुमाह **अकाठिन्य**मिति । कठिनं हि द्रव्यमन्येषामनुप्रवेशानर्हम् ; तद्वदिह स्तब्धप्रकृतिरिति तद्व्यतिरेकविवक्षया फलतो मार्दवं व्यनक्ति **साधुजने**ति । अवमतत्वादीनां योगोपकारकत्वात् तन्मूला व्रीडा सत्त्वनिष्ठानामयुक्ता ; अत उपयुक्तं ह्रीविशेषमाह **अकार्यकरणे व्रीडे**ति । प्रख्यातामिजनविद्यावृत्ता हि महान्तः परेष्वप्यकार्यकारिष्वपत्रपन्ते ; स्वयं तु किमुतेति भावः । [1]अलोलुपत्वाचापलत्वयोरपौनरुक्त्यायाह **स्पृहणीयविषयसन्निधा**विति । एतेन क्रीडापरिहासमृगयाक्षादिष्वप्रसङ्गोऽपि दर्शितः । भूतेतरविषयस्तेजश्शब्दः पराभिभवनसामर्थ्ये अन्यानपेक्षतायां वा प्रयुज्यते । अतोऽत्राभिभावकत्वाविनाभूतमनभिभवनीयत्वं विवक्षितम् । तच्च दुर्जनावकाशप्रदायिकार्पण्याभावद्वारेत्यभिप्रायेणाह **दुर्जनै**रिति । अक्रोधात् क्षमायाः विशेषं दर्शयति **परनिमित्तपीडानुभवेऽपी**ति । निरपराधेषु निर्विकारता ह्यौदासीन्यमात्रम् ; न तु क्षमा ; पठ्यते च निरपराधेष्वपि क्रोधः, "ब्राह्मणा गणिका वैद्याः सारमेयाश्च कुक्कुटाः । दृष्टमात्रेण कुप्यन्ति न जाने तत्र कारणम्" इतीत्यभिप्रायः । **परेषु तं प्रती**ति । परेषां पीडानुभवं प्रतीत्यर्थः । भयचापलनिवृत्तेः पृथगुक्तत्वादुपस्थितायामपि महत्यामापदि शास्त्रीयानुष्ठानसंकल्पस्य अप्रच्युतावलम्बनमिह सात्त्विकी धृतिरित्यभिप्रायेणाह **महत्या**मिति । [2]"महत्यापदि संप्राप्ते स्मर्तव्यो भगवान् हरिः" (भा. स ९०. ४२) इति सुकरमुख्यकर्तव्यापरित्यागादितरदपि कर्तव्यं कृतमेव हि स्यादिति भावः । वक्ष्यति च सात्त्विकीं धृतिम्, "धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी" (१८.३३) इति । **योगेनाव्यभिचारिण्या** [illegible] [नित्यानुगतया ?] प्रयोजनान्तरनिरपेक्षयेत्यर्थः । शरीरवाङ्मनांसि [illegible] तेषुतेषु कर्मस्वयोग्यानि शास्त्रैः शिष्यन्ते ; तदभावोऽत्र शौचमित्याह **बाह्ये**ति । प्रत्यक्षसिद्धकरणपाटवादिरूपकृत्ययोग्यताव्यवच्छेदायाह **शास्त्रीये**ति । अहिंसाया उक्तत्वादद्रोहस्य ततो विशेषप्रदर्शनायाह **परेष्वनुपरोध** इति । प्रबलेन हि दुर्बलाः स्ववशे स्थापिताः स्वाच्छन्द्यान्निवार्यन्ते, सोऽयमुपरोधः ; तदकरणमत्रानुपरोध इत्याह **स्वच्छन्दे**ति । स्वस्य तु योगोपकारी स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधस्तप एव ; अतः **परेष्विति**

---

1 दमः **मनःप्रवृत्तिनिरोधः** । अलोलुपत्वं **प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छाराहित्यम्** । अचापलम् **इच्छोत्तम्भकविषयसन्निध्यासामर्थ्यापादनम्** ।

2 महत्या आपदः प्राप्ताविति शुद्धपाठः स्यात् । महतीमापदं प्राप्येति पाठः स्तोत्ररत्नभाष्ये ।

निरोधरहितत्वमित्यर्थः । नातिमानिता—**अस्थाने गर्वोऽतिमानित्वम् ; तद्रहितता । एते गुणाः** दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति । **देवसंबन्धिनी संपत्** दैवी ; **देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः ; तेषां** संपत् । **सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव** । तामभिजातस्य **तामभिमुखीकृत्य जातस्य, तां निर्वर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः** ॥ १-३ ॥

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४

दम्भः **धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानम्** । दर्पः **कृत्याकृत्याविवेककरो विषयानुभवनिमित्तो हर्षः** । अतिमानश्च [1]**स्वविद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः** । क्रोधः **परपीडाफलचित्तविकारः** ।

विशेषितम् । मानो गर्व इति पर्यायः ; स तु सामान्यत इह निषेद्धुमिष्टः ; तथाऽपि वंशवीर्यश्रुताद्यनुगुणं मात्रया भवन्नसौ सह्योऽपि ; अन्यथाभवन् असुराणां धर्मतया वक्ष्यमाणोऽत्र न प्रसङ्गमर्हतीत्यभिप्रायेण सोपसर्गमाननिषेध इत्याह **अस्थाने गर्व** इति । **दैवीं संपद**मित्युक्ते देवानां विभूतिः प्रतीयेत ; सा चात्र नान्वेति । अतोऽभिप्रेतमवतारयितुं व्युत्पत्तिं तावदाह **देवसंबन्धिनी**ति । "सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ" (भा. मो. २१८ २२) इति विभागात्, 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्' (गी. १४. १७) इति सत्त्वस्यानुष्ठानपर्यन्तज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाज्ञां नातिवर्तन्ते ; तदादावेवाह **भगवदाज्ञानुवृत्तिशीला** इति । सैव च तेषां संपदभिमता ; अविवेकिनां भोग्यतत्साधनसमृद्धिवत् तेषां भगवदाज्ञानुवृत्तेः प्रीतिविषयत्वात्, परमपुरुषार्थहेतुत्वाच्चेत्याह **सा चे**ति । उक्तं च, "महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्" (९. १३) इति । अन्यत्र च, "विष्णुभक्तिपरो दैवः" (वि. ध. १०९. ७४) इति । **जातस्ये**त्यकर्मकस्य जायतेः पतत्यादिष्विवोपसर्गवशात्सकर्मकत्वात् कर्मणि द्वितीयान्वयमाह **तामभिमुखीकृत्ये**ति । "अभिरभागे" (अष्टा. १ ४. ९१) इति कर्मप्रवचनीययोगाद्वा द्वितीया । **अभिमुखीकृत्य** अभिलक्ष्य ; यथा दैवी संपद्भवति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईदृशगुणयुक्तानामेवंविधायाः संपदोऽवश्यम्भावित्वमत्र अभिमुखीकरणं विवक्षितम् । तथाच स्मर्यते, "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः" (भा. ३४९. ७३) इति । तदिदमाह **तां निर्वर्तयितुं जातस्ये**ति ॥ १-३ ॥

दम्भो दर्पः इत्यादौ **भवन्ती**त्यनुषज्यते । **धार्मिकत्वख्यापनाये**ति । न तु भगवदाज्ञानुवृत्तिबुद्ध्येत्यर्थः । **कृत्याकृत्याविवेककर** इति । शास्त्रातिलङ्घनहेतुरिति भावः । **अतिमान**शब्दोक्तगर्वापरपर्यायात् तत्कारणाभिमानात् तत्कारणस्य दर्पस्य विशेषमाह **विषयानुभवनिमित्त** इति । एतेन आचार्यभगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तहर्षव्यवच्छेदः । **अस्थान** इति पूर्वोक्तमत्र **स्वविद्याभिजनाननुगुण** इत्यनेन विवृतम् । **विद्याभिजन**ग्रहणं वीर्यादेरप्युपलक्षणम् । "वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

---

1 स्वशब्दोऽयं धनवाचीति युक्तम् ।

पारुष्यम् **साधूनामुद्वेगकरः स्वभावः** । अज्ञानम् **परावरतत्त्व-कृत्याकृत्याविवेकः** । **एते स्वभावाः आसुरीं संपदमभिजातस्य भवन्ति** । असुराः **भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः** ॥ ४ ॥

दैवी संपत् विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

दैवी **मदाज्ञानुवृत्तिरूपा संपत्** विमोक्षाय **बन्धान्मुक्तये भवति** । **क्रमेण** [1]**मत्प्राप्तये भवतीत्यर्थः** । आसुरी **मदाज्ञातिवृत्तिरूपा संपत्** निबन्धाय भवति **अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः** ॥

एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायार्जुनायैवमाह—

वेषवाग्वृत्तिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह" (मनु ४.१७) इत्यस्योल्लङ्घनमिहाभिप्रेतम् । बाह्यकुदृष्टिषु च वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च नातीव दोष इत्यभिप्रायेणाह **साधूनामुद्वेगकरस्स्वभाव** इति । अत एव साधुबहिष्कारात् शास्त्रबहिष्कारोऽपि स्यादेवेत्यर्थः । प्राप्तकालनिद्रादिरूपमनुपयुक्तविषयं चाज्ञानमासुराणामन्येषामपि तुल्यम् ; अदोषश्च । तद्व्यवच्छिनत्ति **परावरे**ति । ईदृशाज्ञानमूलमागमान्तरेषु परावरतत्त्वव्यत्ययकल्पनं वेदविरुद्धाचारपरिग्रहश्च । पूर्वोक्तकतिपयगुणव्यतिरेकप्रदर्शनमिहोपलक्षणार्थम् । चकारेण वाऽनुक्तसमस्तसमुच्चयः । आसुरीं संपदमभिव्यङ्क्तुमाह **भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला** इति । यान् प्रति उच्यते च, "पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चैव(चास्य) मानसं समभिप्लुतम्" (भा. मो. ३५७. ७७) इति, 'विपरीतस्तथासुरः' (वि. ध. १०९. ७४) इति च । प्रजापतिवाक्ये च देहात्माभिमानादिमूलत्रिवर्गमात्रनिष्ठामधिकृत्योच्यते, "असुराणां ह्येषोपनिषत्" (छा. ८. ८. ५) इति । अत्र **संपच्छब्दो** भगवदाज्ञातिलङ्घनरुचीनामभिप्रायेण, उपालम्भाभिप्रायेण, संपद्यत इत्येतावन्मात्रविवक्षया वा नेतव्यः ॥ ४ ॥

दैवासुरस्वभावयोः श्रद्धोद्वेगजननाय, "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः" (१४. १८) इत्यादिना उक्तमिह संक्षिप्य स्मार्यते **दैवी संपदि**त्यर्धेन । विमोक्षस्येष्टप्राप्तिपर्यन्ततां वक्तुमात्यन्तिकानिष्टनिवृत्तिरूपं शब्दस्य मुख्यार्थमाह **बन्धान्मुक्तय** इति । अव्यवहितहेतुत्वविवक्षायां समाधिपर्यन्तशास्त्रार्थवैयर्थ्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह **क्रमेणे**ति । [1]आत्मसाक्षात्कारादिद्वारेति वा । **निबन्धः** नियतो बन्धः । तत्र **अधोगच्छन्ती**त्येतत् स्मारयति **अधोगती**ति ॥ ४= ॥

अत्र **मा शुचः** इति वचनं न शास्त्रोपक्रमप्रक्रान्ताशोच्यविषयशोकप्रतिषेधार्थम्, तस्य बहुधा परिहृतत्वात् । **संपदं दैवीमभिजातोऽसी**त्यनेन तत्परिहारासंभवाच्च । अतो **निबन्धायासुरी मते**त्युक्ते शास्त्रीयमर्यादानतिलङ्घिन्यपि स्वात्मनि, "स्थिरो निगूढाहङ्कारः" (दश. २. ४) इति प्रक्रियया धीरोदात्तनायकगुणभूतस्य निगूढस्वाहङ्कारत्वस्य स्वात्मसाक्षिकत्वात् तावन्मात्रेणापि स्वस्मिन् आसुरत्वमतिशङ्कमानस्य श्रुतद्विविधसंपत्कस्य बीभत्सोः स्वप्रकृत्यनिर्धारणात् पुनरपारसंसारसागरनिमज्जनभीत्या शोचतो दैवप्रकृतित्वज्ञापनेन शोकमपनयतीत्याह **एतच्छ्रुत्वे**ति । अत्राप्यस्थाने शोकं त्वमेवाहारय-

---

1 **क्रमेणेति । इदं बन्धान्मुक्तये इत्यत्रापि विवक्षितम् । क्रमेणेत्यनेन न भक्त्याद्याचारविवक्षा ; तदाज्ञानुवृत्तिरूपत्वात् संपदः, तस्य संपत्पदोक्तत्वादित्याशयेन व्याख्याति आत्मेति ।**

मा शुचस्संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५

शोकं मा कृथाः; त्वं तु दैवीं संपदमभिजातोऽसि। पाण्डव। **धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥**

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६

अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गो द्विविधो दैवश्चासुरश्चेति। सर्गः **उत्पत्तिः, प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशात् भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणायोत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः। तत्र दैवःसर्गो** विस्तरशः प्रोक्तः—**देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदाचारकरणार्था, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः। असुराणां सर्गश्च यदाचारार्थः, तमाचारं** मे शृणु—**मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥**

सीत्यभिप्रायेणाह **शोकं मा कृथा** इति। न हि देवप्रकृतीनां धर्मोत्तराणामासुराः पुत्राः संभवन्तीत्यभिप्रायेण **पाण्डव**शब्दसंबुद्धिरित्याह **धार्मिकाग्रेसरस्ये**ति ॥ ५ ॥

स्वरूपादिभिः समेषु सर्वेष्वात्मसु दैवासुरविभागस्य किं निदानमिति शङ्कां सविशेषानुवादेन परिहरन् अत्यन्तपरिहर्तव्यत्वज्ञापनाय प्रसक्तस्यासुरवृत्तान्तस्य **विवक्षितमुपक्षिपति** (विस्तरमुपलक्षयति) **द्वौ भूतसर्गा**विति श्लोकेन। **अस्मिन् लोके** इति न लोकान्तरव्यवच्छेदार्थम्, सर्वत्र देवसुरविभागसिद्धेः। न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः। अतो लोकोपलम्भसिद्धाकारेण विहितनिषिद्धकरणसूचनमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **कर्मकराणा**मिति। कर्मलोकविवक्षया वा **अस्मिन्नि**ति विशेषणम्। "सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु" इति बह्वर्थस्याभिप्रेतं वक्तुमिहार्थवशात् धातोः प्रयोज्यव्यापारपरत्वं तावदाह **सर्ग उत्पत्ति**रिति। उत्पत्तिस्वरूपे कथं देवत्वासुरत्वविभाग इति शङ्कायां **लोकेऽस्मि**न्नित्यनेन दैवासुरविभागे सर्गशब्देन चाभिप्रेतं संकलय्याह **प्राचीने**ति। दैवासुरसंपदर्थत्वादुत्पत्तौ दैवासुरत्वोक्तिरित्यर्थः। **सर्ग**शब्दस्य स्वभावपरत्वं सृज्यमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वादनादृत्य प्रसिद्धसृष्टिपरत्वेन व्याख्यानम् (तम्)। **दैवस्सर्गो विस्तरशः प्रोक्त** इत्युक्ते देवानां सर्गादिकं वंशानुचरितकीर्तनवत् प्रतीयते; न च तथा कृतम्। यद्यपि, "प्रजहाति यदा कामान्" (२. ५५), 'दैवमेवापरे यज्ञम्' (गी. ४-२५) "चतुर्विधा भजन्ते माम्" (७. १६), "महात्मानस्तु मां पार्थ" (९. १३) इत्यादिभिर्ज्ञानयोगकर्मयोगभक्तियोगनिष्ठाः पुरुषा निर्दिष्टाः-तथाऽपि तत्कर्तव्यप्रपञ्चन एव तत्रापि तात्पर्यम्। अतोऽत्र दैवसर्गस्य विस्तरेणोक्तिस्तत्कार्यद्वारेत्यभिप्रायेण **यदाचारकरणार्थे**त्यादिकमुक्तम्। 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिकं प्राक् विस्तरेणोक्तस्य संग्रहणमित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिग्रहणम्। **आसुरं सर्ग**मित्यत्रापि वक्ष्यमाणानुसारादेवमेव विवक्षेत्याह **असुराणा**मिति। आसुरं सर्गं मे शृण्वित्युक्ते सर्गान्वयेन कर्तरि षष्ठीप्रतीतिः स्यात्; ततोऽपि शृण्वित्यस्यापेक्षितमाप्ततमत्वसूचनमेवोचितमित्यभिप्रायेणाह **मम सकाशा**दिति। अविदितमुपादेयं यथा नोपादातुं शक्यम्, तथा हेयमप्यविदितं न हातुं शक्यम्; अतोऽत्र सावधानो भवेत्यभिप्रायेण **शृण्वि**त्युक्तम् ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि [1]चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च **अभ्युदयसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्मम् आसुरा न विदुः न जानन्ति** । शौचम् **वैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धम्; तत् बाह्यमान्तरं चासुरेषु न विद्यते ।** नापि चाचारः **तत् बाह्यान्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽप्याचारस्तेषु न विद्यते । यथोक्तम्, "संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु"** (द. स्मृ. २. २२) **इति ।** **तथा** सत्यं [1]च तेषु न विद्यते **यथाज्ञात-भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते** ॥ ७ ॥ **किञ्च—**

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥ ८

असत्यम् **जगदेतत्** सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया **ब्रह्मात्मकमिति** [2]**नाहुः** । अप्रतिष्ठम् **तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति । ब्रह्मणाऽनन्तेन धृता हि पृथिवी सर्वान् लोकान्**

अत्र **प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दौ** न लौकिकविषयौ; आसुराणामेव लौकिकेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमपथप्रवृत्तेस्सत्पथनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात् । न च विहितनिषिद्धमात्रविषयौ, रागप्राप्तशास्त्रप्राप्तविषयौ वा, **न शौचं नापि चाचारः** इत्यादेः पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतोऽत्र मुमुक्षवपेक्षितप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविवेकाभावे तात्पर्यमित्याह **अभ्युदयसाधनमित्यादिना** । तावेतौ धर्मौ स्मर्येते, "प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत्" (भा. मो. २१९. २) इति । **न विदुरित्यत्र** 'न सत्यं तेषु विद्यते' इतिवदसद्भावमात्रं न विवक्षितम्, अपितु शतकृत्वः प्रतिपादितेऽपि तमःप्राचुर्यात् अपरिज्ञानमित्यभिप्रायेणाह **न जानन्तीति । कृत्ययोग्यतेति** प्रागुक्तमत्र **वैदिककर्मयोग्यत्वमित्यनेन** विवृतम् । बाह्यशौचमशुचिसंशीलनादिभिरवश्यकर्तव्याकरणाच्च न विद्यते; आन्तरं त्वात्मगुणाभावात् । **न शौचं नापि चाचारः** इति क्रमात् कार्यकारणयोर्निषेध इत्यभिप्रायेणाह **तदिति** । ननु संध्यावन्दनादेर्वर्णाश्रमधर्मस्य "प्राजापत्यं गृहस्थानाम्" (वि १. ६. ३७) इत्यादिभिः फलान्तरं श्रूयते; तत् कथं तस्य शौचहेतुत्वोक्तिरित्यत्राह **यथोक्तमिति** । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भावोऽत्र दृढीकृतः । इदं नित्यकर्मान्तरहानादावपि ग्राह्यम् । **यथाज्ञानमित्यादि** । विप्रलम्भरसिकत्वात् यथाज्ञाने भाषणाभावः, हिंसास्वभावत्वात् हितरूपभाषणाभावः ॥ ७ ॥

एवं न सत्यस्याभाषणमात्रम्, अपितु तद्विपरीतभाषणमस्तीत्यनन्तरमुच्यत इत्याह **किञ्चेति** । असत्यशब्दोऽत्र न मिथ्यात्वपरः; तस्य लोकोपलब्धिस्ववचनविरोधादिभिरेव प्रतिक्षिप्तत्वेन अतिस्थूलत्वात्, परमार्थं स्थिरं चैश्वर्यमभिमत्य निरूढाभिनिवेशानामासुराणां प्रपञ्चमिथ्यात्वकूटयुक्तिभिः प्रतार्यत्वासंभवाच्च । "यथा वयमनृतप्रायाः, तथा सर्वं जगदिति प्राहुः" इति व्याख्याऽपि मन्दा; जगच्छब्दस्य चेतनमात्रविषयत्वाभावात्, निषेधानां चात्र पूर्वोक्ताकारव्यतिरेकपरत्वात्, **अप्रतिष्ठ-**

---

1 **नापि चेतिमूलस्थश्चकारः न सत्यमिति वाक्यान्वयी ।**

2 **मूलानुरोधे ब्रह्मात्मकं न भवतीत्याहुरित्येवंरीत्या वक्तव्यम् । नाहुरिति भाषणं हेतुभिरब्रह्मात्मकत्वस्थापनाभावेपि ब्रह्मात्मकत्वानिष्टिरपि असुरस्वभाव इति ज्ञापनाय ।**

बिभर्ति । यथोक्तम्, "तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही । बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम्" (वि. २.५.२७) **इति ।** अनीश्वरम् । **सत्यसंकल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वेश्वरेण मयैतन्नियमितमिति च न वदन्ति । "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते"** (१०.८) **इति ह्युक्तम् । वदन्ति चैवम्** अपरस्परसंभूतम्; किमन्यत् । **योषित्पुरुषयोः परस्परसंबन्धेन जातमिदं**

मनीश्वरम् इतिवत् शास्त्रसिद्धप्रतिषेधपरत्वात्, असुराणां च शास्त्रप्रद्वेषशीलत्वात् । अतोऽत्र शास्त्रसिद्धस्य प्रतिषेधपरोऽयं शब्दः । तच्च सत्यं ब्रह्मैवेति, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (आ) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । **छान्दोग्ये** च चेतनाचेतननियन्तृत्वेन ब्रह्मनामतयाऽसौ निरुक्तः, "तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति । तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत्, ति, यमिति । तद्यत् सत् तदमृतम् । अथ यत् ति, तन्मर्त्यम् । अथ यत् यं तेनोभे यच्छति । यदनेनोभे यच्छति तस्मात् यम् । अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति" (छा. ८.३.४,५) इति । अतोऽत्र **कपिलगुरुकुमारिलजिनसुगतचार्वाकादि**मतानुवर्तिन इव अब्रह्मात्मकं जगदाहुरिति विवक्षामाह **सत्यशब्दे**ति । **अप्रतिष्ठशब्दे**नापि सर्वलोकविरोधादिभिः प्रत्यक्षसिद्धप्रतिष्ठानिषेधासंभवात् शास्त्रेषु प्रतिष्ठात्वेन उपदिष्टसर्वप्रतिषेधविवक्षामाह **तथे**ति । तदेवोदाहरणविशेषेण विवृणोति **ब्रह्मणाऽनन्तेने**ति । एतेन प्रतिष्ठाशब्दस्य धर्माधर्ममात्रपरत्वेन व्याख्या निरस्ता । **सर्वाँल्लोकान् बिभर्ती**ति । स्वरूपतः कार्यतश्चेति भावः । आदिकूर्म-शेष-दिङ्नागप्रभृतिभिर्मही विधृतेति शास्त्रेणोक्ते हि **हैतुकै**रेवं जल्प्यते, "धर्ता धरित्र्या यदि कश्चिदन्यस्तस्यापरस्तस्य परस्ततोऽन्यः । एवं हि तेषामनवस्थितिः स्यात् ततो हि भवर्धा भुव एव शक्तिः" इति । वायुवेगवशाच्च भूभ्रमणवादं केचिदिच्छन्ति । गुरुत्वान्नित्यपतनं च **जैनाः** । **अनीश्वर**शब्दोऽप्यत्र न प्रतिमाराजादिलौकिकेश्वरप्रतिषेधार्थः, तैस्तत्प्रतिषेधाभावात् । यथाऽनुवदन्ति, "लोकव्यवहारसिद्ध इति **चार्वाकाः**" (न्या. कु.) इति । न च ब्रह्मनिषेधमात्रार्थः; **असत्य**मित्यादिना पुनरुक्तेः । अतोऽत्र व्युत्पत्त्यनुसारेणालौकिकनियन्तृनिषेधे तात्पर्यमित्याह **सत्यसंकल्पे**नेत्यादिना । अयस्कान्तादिवत् अन्वितस्वभावात्, "जीवाजीवात्मकं सर्वं जगदेतन्निरीश्वरम्" इति जैनादिदृष्ट्या धर्मादिमात्रवशाद्वा, "परमेश्वरसंज्ञोऽज्ञ किमन्यो मय्यवस्थिते" (वि. १. १७. २३) इतिवत् आभिमानिकेश्वरशासनाद्वा, देशकालावच्छिन्नेश्वरसमुदायप्रवाहवशाद्वा जगत्प्रवृत्तिरिति हि तत्तन्मतमिति भावः । **नियमित**मिति । ये तु मद्व्यतिरिक्तान् प्रजापतिपशुपतिप्रभृतीनपि परमेश्वरत्वेन कल्पयन्ति, ते आसुरा एवेति भावः । अन्येऽपि केचिदीश्वराः प्रवर्तका दृश्यन्ते; श्रूयन्ते च; तत् कथं भगवतस्सर्वनियमनमित्यत्राह **अहं सर्वस्ये**ति । अन्येषामपि नियन्तॄणां नियमनरूपप्रवृत्तिर्भगवदधीनैव । तथा च सूत्रितम्, "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र. २. ३. ३३) इत्युपक्रम्य, "परात्तु तच्छ्रुतेः" (४०) इति । एवं **त्रिभिः जगत उत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तीनां परब्रह्माधीनत्वं नेच्छन्ती**त्युक्तं भवति । तत्र जगदुत्पत्तेः प्रतिज्ञातं ब्रह्मनैरपेक्ष्यमन्यतस्सिद्धतयैवमुपपादयन्तीत्याह **वदन्ति चैव**मिति । **अपरस्परे**त्यादिकं न पूर्वेणैकवाक्यम्, **किमन्य**दित्यादेर-

मनुष्यपश्वादिकमुपलभ्यते ; अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यते ? किंचिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । अतः सर्वमिदं जगत् कामहेतुकमिति ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽशुभाः ॥ ९

एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः **अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः,** अल्पबुद्धयः **घटादिवत् ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः,** उग्रकर्माणः **सर्वेषां हिंसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥**

नन्वयात् । क्लिष्टकल्पनादनुपपत्तेश्च[1] । "एतदेवैषामासुरत्वे पर्याप्तम् ; किमन्यदुच्यत" इति कल्पना अध्याहारादिग्रस्ता । **वदन्ति चैव**मिति तु नाध्याहारादिविवक्षयोक्तम् , **एतां दृष्टि**मित्यनेनैव तत्सिद्धेः । अतः **कामहेतुक**मित्यस्यैवोपपादनाय **अपरस्परसंभूत**[illegible] **योषि**दिति । "क्रियासान्तत्येन [2]हेतुफलभावरहितम्" इति व्याख्यान्तरमतिमन्दम् ; प्रसिद्धतमार्थत्यागात् , **कामहेतुक**मित्यनन्वयाच्चेत्यभिप्रायेणाह **अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यत** इति । यद्यपि योषित्पुरुषसंसर्गमन्तरेणैव स्वेदजानां स्थावराणां चोत्पत्तिर्दृश्यते; तथाऽपीश्वरमात्रहेतुका देवादिसृष्टिर्नोपलभ्यते । दृश्यमानं तु अयोनिजं योनिजवदेव दर्शनबलादङ्गीकुर्मः ; तत्राप्यन्वयव्यतिरेकावस्थिततत्तत्सामग्रीमात्रात् कार्यसिद्धिसंभवे किमीश्वरेण कर्त्रा कल्पितेन, आगमिकतया स्वीकृतेन वेति भावः । **अकिञ्चित्कामहेतुकम्** इति **परोक्त**पाठान्तरस्य अप्रसिद्धत्वादिभिरनादरव्यक्त्यर्थं **किमन्य**दिति पाठस्य प्रतिनिषेधपरतां व्यनक्ति **किंचिदपि नोपलभ्यत** इति । **अत** इति । अन्वयव्यतिरेकबलादित्यर्थः । **कामहेतुक**मिति दृष्टकारणोपलक्षणम् । कामप्रावण्यवशात् तदुक्तिः । यथा पाषण्डागमा अपि तत्तत्पुरुषप्रवर्तिता इति तत्तदागमैस्तदातनप्रत्यक्षमूलतयोपदेशपरंपरया च व्यवस्थाप्यन्ते, यथा वा चिरन्तननगरवृत्तान्तादयः ; एवं कल्पेकल्पे प्रवृत्तमीश्वरशिल्पिनो जगन्नगरवृत्तान्तं संभावितमपि तीव्रौषधकल्पशास्त्रप्रद्वेषादपलपन्तीत्युक्तं भवति ॥

एतां दृष्टिमिति । विपरीतां दृष्टिमित्यर्थः । **अवष्टभ्ये**त्याक्रमणादिप्रतीतिव्युदासायाह **अवलम्ब्ये**ति । नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात् 'णश अदर्शने' इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह **अदृष्टे**ति । स्वयंज्योतिषः प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहाध्यासाधिष्ठानतया नित्यमुपलम्भात् देहातिरिक्तत्वेन विशेषितम् । नष्टात्मत्वहेतुरिहाल्पबुद्धित्वमुच्यत इति पुनरुक्तिपरिहाराभिप्रायेणाह **घटादिव**दिति । यद्वा पशुमृगादिवत् कर्मवशात् स्वारसिको विविक्तात्मानुपलम्भः । **अल्पबुद्धयः** इति तु तत्परिहाराशक्तिरुच्यत इति भावः । एवं परावरात्मविषयविपरीतदृष्टिरुक्ता ; अथ **प्रभवन्त्युग्रकर्माणः** इत्यादिना तत्फलमुच्यते । **उग्रकर्माणः** इत्यत्रोग्रव्रतादिप्रतीतिव्युदासायाह **सर्वेषां हिंसका** इति । **अशुभाः** स्वसंसर्गिणामपि दोषावहा इत्यर्थः । **जगतः क्षयाय प्रभवन्ती**ति, "अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्ट-

---

1 **अपरस्परसंभूतम् अन्यान्यहेतुकत्वरहितं स्वत एवोत्पन्नमाहुः ; किमन्यदाहुः ? कामहेतुकमितीत्याद्यर्थवर्णने आह क्लिष्टेति ।** 2 "अपरस्पराः क्रियासातत्ये" इत्यनुशासनं यादवाभ्युदयव्याख्यायाम् 9. 105 श्लोके । न ह्यनुशासनगौरवात् प्रसिद्धत्यागोऽनन्वितस्वीकारो वेति भावः ।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहात् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०

दुष्पूरम् **दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्सिसाधयिषया** मोहात् **अज्ञानात्**, असद्ग्राहान् **अन्यायगृहीतपरिग्रहान् गृहीत्वा,** अशुचिव्रताः **अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥**

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११

अद्य श्वो वा मुमूर्षवः चिन्तामपरिमेयाम्—अपरिच्छेद्यां प्रलयान्तां **प्राकृतप्रलयावधि-**

कामधुक्", "परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ" (३. १०; ११) इत्यादिप्रतिपादितां भगवन्मूलां लोकभावनधर्ममर्यादामतिलङ्घयन्ति ; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्दाः तदाचारोपदेशादिविस्रम्भादिक्रमेण सर्वस्य जगतस्त्रिवर्गापवर्गरूपवृद्धिविरहिणः त्रिविधतापाभिहतिरूपाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कामो हि जगद्धेतुरुक्तः ; अतः स एव हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः ; तदाश्रयणेतिकर्तव्यतारूपास्तु दम्भमानादयोऽशुचिव्रतपर्यन्ता इत्युच्यते **काम**मिति श्लोकेन । दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः ; यद्वा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य पूरणम् ; अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव **दुष्पूरत्वम्** । **आश्रित्य** प्रयोजनतयाऽभिसंधायेत्यर्थः । तदभिप्रायेणाह **तत्सिसाधयिषये**ति । विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतं कृत्याकृत्यविवेकान्ध्यत्वमिह **मोह**शब्देन विवक्षितमित्याह **अज्ञानादि**ति । असत् ग्रहणम् आर्जनं येषां तेऽत्र **असद्ग्राहाः** । धर्माभिसंधिमन्तो हि न्यायेनार्जयन्ति ; कामप्रवणास्तु चौर्यादिभिस्तदुपकरणानीत्याह **अन्यायगृहीतपरिग्रहा**निति । **परिग्रह**शब्दोऽत्र परिग्राह्यपरः । "ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्" (९२) इति ह्येतस्यैव विवरणम् । अत एव अशुभाभिनिवेशानिति व्याख्याऽप्यत्र मन्दा । **गृहीत्वे**ति तादात्विकविनियोगपरत्वात् आत्मीयत्वाभिमानपरत्वाद्वा पुनरुक्तिपरिहारः। पाषण्डागमादिनिर्दिष्टानि हि व्रतानि पुरुषस्य दर्शनस्पर्शनाद्ययोग्यताहेतुत्वात् स्वयमशुचीन्येवेत्यभिप्रायेणाह **अशास्त्रविहितव्रतयुक्ता** इति । धर्माभिसंधिरहितानामपि तामसानां विषहरणपाषाणस्फोट[न]ादित्यस्तम्भनप्रतिमाजल्पादिवञ्चनोपायैर्वशीकृतानां वेदबाह्येषु व्रतेषु मात्रया संयोगो भवति । यद्वा शौर्याहंकारादिमूलः शास्त्रविरुद्धः सङ्कल्पोऽत्र **व्रत**शब्दाभिप्रेतः । शास्त्रीयेष्वपि व्रतेषु भगवत्समाराधनविवक्षामजानताम् अयथाशास्त्रकरणादशास्त्रविहितप्रयुक्तत्वम् । **दम्भमानौ** प्रागेव व्याख्यातौ । **मदो**ऽत्र धनाभिजनविद्यादिमूलमयथायथचेष्टितारम्भकमौद्धत्यम् ॥ १० ॥

एवं प्रवर्तकानामुपर्युपरि मनोविकारादय उच्यन्ते **चिन्तामपरिमेया**मित्यादिभिः । अशक्यविषयवृथाप्रयासव्यञ्जनायाह **अद्य श्वो वे**ति । **अपरिमेया**मिति असंख्येयविषयत्वेनानन्तशाखत्वं विवक्षितमित्याह **अपरिच्छेद्या**मिति । [1]**प्रलयान्ता**मित्यत्र शरीरपातावधिकत्वोक्तिर्मन्दा । अनन्तकालसाध्यमल्पकालेन सिसाधयिषन्तीति[तु] व्यामोहातिशयख्यापनेन सप्रयोजनमिदम् ; **प्रलय**शब्दश्च प्रसिद्धतमविषय उचितः । चिन्तयितॄणां पुरुषाणामाप्रलयस्थायित्वाभावात् चिन्तायाः स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चा-

---

1 प्रलयान्तामित्यारभ्यावतारिका । मरणान्तामिति शांकरव्याख्यायां पदस्य मन्दफलत्वात् यथावस्थितप्रलयग्रहणे चिन्तायास्तावद्व्यापित्वं दुर्घचं भवतीति कथमर्थो वक्तव्य इत्यवतारिकावाक्यार्थः।

कालसाध्यविषयाम् उपाश्रिताः, **तथा** कामोपभोगपरमाः **कामोपभोग एव परमपुरुषार्थ इति मन्वानाः,** एतावदितिनिश्चिताः **इतोऽधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति संजातनिश्चयाः ॥ ११ ॥**

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२

आशापाशशतैः **आशाख्यपाशशतैर्बद्धाः,** कामक्रोधपरायणाः **कामक्रोधैकनिष्ठाः, कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् प्रति ईहन्ते ॥ १२ ॥**

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३

इदम् [1]क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया **मत्सामर्थ्येनैव लब्धम्, नादृष्टादिना; इमं च मनोरथमहमेव प्राप्स्ये (प्राप्स्यामि?), नादृष्टादिसहितः। इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं मे अस्ति, इदमपि पुनर्मे मत्सामर्थ्येनैव भविष्यति ॥ १३ ॥**

युक्तमित्यभिप्रायेणाह **प्राकृतप्रलयावधिकालसाध्यविषया**मिति। असंख्येयेषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्साध इति भावः। प्रयोजनतयाऽभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽत्र **कामोपभोगपरमाः;** तदाह **कामोपभोग एवे**ति। स्वर्गापवर्गप्रतिषेधार्थं **एतावच्छब्द** इत्याह **इतोऽधिक** इति। **संजातनिश्चया** इति अत्र **निश्चित**शब्दे 'भुक्ता ब्राह्मणाः' [2]इतिवत् कर्तरि क्त इति भावः ॥ ११ ॥

चिन्ता कर्तव्यविषया; **आशा** तु फलविषया; आशाविषयाणामसंख्याततत्वात् तदाशानामपि शतशाखत्वेन तथात्वम्। **कामक्रोधपरायणाः** इत्यत्र क्रोधस्य परमप्राप्यतया तदभिमानविषयत्वाभावात् कामक्रोधयोरैकाग्र्यमात्रं विवक्षितमित्याह **कामक्रोधैकनिष्ठा** इति। **अयन**शब्दोऽत्र आश्रयपरः कामो हि विहन्यमानः क्रोधात्मना परिणमतीति प्राक्प्रपञ्चितस्मारणे तात्पर्यात् न पुनरुक्तिः। **कामभोगार्थ**मिति। विषयानुभवार्थम्। परमनिश्श्रेयससाधनभूतपरमपुरुषसमाराधनार्थं **यत्कर्तव्यं,** हन्त तत् अनर्थावहातिक्षुद्रक्षणिकसुखाभासार्थमासीदिति भावः। **अन्यायेने**ति। न हि यज्ञादिवत् न्यायार्जितैः कामोपभोगो निष्पाद्यत इति भावः। द्वितीयान्वयज्ञापनायाह **प्रती**ति। **प्रवर्तन्ते ईहन्त** इत्युभयमत्र समानविषयम् तत्र ईहया निष्पादयन्तीति विवक्षितत्वात् अर्थसञ्चयानिति द्वितीयान्वयः ॥

एवं "सहस्रभगसंदर्शनात्मकश्च महानन्दलक्षणो मोक्षः" इत्यादिभिः कामोपभोगः परमपुरुषार्थ इति कृत्वा तदर्थमर्थपुरुषार्थस्वीकार इत्युक्तम्; अथ तत्र प्रवृत्तस्य, व्यतिरेकसंज्ञासंस्थावस्थितयोगिवत् लब्धालब्धकृताकृतप्रत्यवेक्षणमुच्यते **इदमद्ये**त्यादिना। एतेन पूर्वोक्तचिन्ताविषयानन्त्यमप्युदाहृतं भवति। वक्ष्यमाणधनव्यतिरिक्तविषयत्वद्योतनाय **पुत्रक्षेत्रादिशब्दः।** सात्त्विकानामीश्वराद्यधीनकृताकृतप्रत्यवेक्षणाव्यवच्छेदाय अहङ्कारगर्भतयाऽपि तथाविधानुसन्धानस्य भ्रान्तिरूपत्वं **मये**त्यनेन सूच्यत इत्याह **मत्सामर्थ्येनैवे**ति। एवकाराभिप्रेतं विवृणोति **नादृष्टादिने**ति। एवमेवोत्तमपुरुषाकृष्टाहंशब्दव्याख्यानरूपे **अहमेवे**त्यादावप्यभिप्रायः। **इदमस्तीदमपी**ति, चिन्तायां विषयभूयस्त्वज्ञापनम् ॥ १३ ॥

---

1 भाष्ये क्षेत्रपुत्रेति पाठो दृश्यते; टीकायां तु पुत्रक्षेत्रेति।

2 अन्यथा, इत्याद्य इतिवत् इतिनिश्चिता इति बहुव्रीहिवृत्तं नेयम्। तदा निश्चितं निश्चयः।

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

असौ मया बलवता हतः शत्रुः । अपरानपि शत्रून् अहं शूरो धीरश्च **हनिष्ये । किमत्र मन्दधीभिर्दुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टपरिकरेण ॥** **तथा च—**

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४

ईश्वरोऽहम् स्वाधीनोऽहम्; अन्येषां चाहमेव नियन्ता । अहं भोगी **स्वत एवाहं भोगी; नादृष्टादिभिः ।** सिद्धोऽहम् **स्वतस्सिद्धोऽहम्; न कस्माच्चिददृष्टादेः । तथा स्वत एव बलवान्; स्वत एव सुखी ॥ १४ ॥**

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अहं स्वतश्चाढ्योऽस्मि; अभिजनवानस्मि **स्वत एवोत्तमकुले प्रसूतोऽस्मि; अस्मिन् लोके मया**

एवमिष्टप्राप्तौ अभिप्राय उक्तः; अथानिष्टनिवृत्तावुच्यते **असौ मयेति** । अत्र **मयेत्यादेः** शत्रुहननोपयुक्तगुणवत्ताभिमानगर्भतामाह **बलवतेति** । **शूरः** व्याघ्रादिवत् परबलं तृणीकृत्य निर्भयप्रवेशशीलः, "शूरं भीरुं कविं जडम्" (भा. मो १७८. ३२) इति **शूरस्य** भीरुप्रतियोगिकत्वेन पाठात् । **वीरोऽत्र** पराक्रमे ग्लान्यादिविकाररहितः । प्रेक्षावदनन्तपुरुषप्रवृत्तिविषयादृष्टानादरेण स्वसामर्थ्यमात्रावलम्बने को हेतुरित्यत्राह **किमत्रेति** । **मन्दधीभिरिति** । अयमभिप्रायः— अर्थादिग्रहणलुब्धैः निगूढाभिप्रायैर्ग्रन्थैः प्रतारिता दानयज्ञादिषु प्रवृत्तास्सिद्धमप्यर्थं परित्यज्य कृपणा भवन्ति इति । **दुर्बलैरिति** । प्रबलो हि न प्रतारयितुं शक्यते, 'न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः' (रा. सु. ४१. ३) इति न्यायादिति भावः। **परिकल्पितेनेति**। न तु **लोकायतशास्त्र**विवक्षितप्रत्यक्षान्वयव्यतिरेकरूपप्रमाणसिद्धेनेत्यर्थः॥ १३ =

एवमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोस्स्वसामर्थ्यमात्राधीनत्वभ्रम उक्तः; अतः (अथ ?) स्वसामर्थ्यादावपि कारणभूतादृष्टादिनैरपेक्ष्यभ्रम उच्यते **ईश्वरोऽहमित्यादिनेत्याह तथा चेति** । सर्वेश्वरवत् ईशितव्यत्वाभावोऽप्यत्र **ईश्वरशब्देन** विवक्षित इत्याह **स्वाधीनोऽहमिति** । स्वव्यतिरिक्तसमस्तनियन्तृत्वाभिमानोऽप्यत्राभिप्रेत इत्याह **अन्येषां चेति** । "तवांसकूटे भूमण्डलम्, त्वं हि सर्वेषां नियन्ता" इत्युक्ते तथाविधत्वाभिधा(मा?)नादेव हि तथाविधानां प्रीत्यादिसंभव इति भावः । पूर्वापरानुगुण्यात् **भोगीति** भोगसामर्थ्यपरम्; [1]तत्राहं चेत न(चेतन?) धर्मस्वभावादेवंभूत इत्यहंशब्दाभिप्रायमाह **स्वत एवेति** । **सिद्धः** ज्ञानाद्यतिशयसंपन्न इत्यर्थः । सिद्धसमीहित इति वा । **सुखीति** । पुत्रजन्मादिसुखयोगीत्यर्थः । **भोगीसुखिशब्दयो**र्हेतुफलविवक्षया वा पौनरुक्त्यपरिहारः । एषामीश्वरत्वादीनामभिजनान्तानां भुक्तशिष्टकर्ममूलत्वं प्रागेव श्रुतिस्मृतिभिरुपपादितम् ॥ १४ ॥

अस्मिँल्लोके इति । लोकान्तरं तु नास्तीति हि तदभिप्रायः; यद्वा **अस्ति**शब्दाभिप्रेतसार्वकालिकसमनिषेधविवक्षया **अस्मिँल्लोके** इति निर्देशः । यावल्लोकमन्वेषणेऽपीति भावः । प्रकृतैरेवाकारैरे

---

1 सुखीत्यनेनापुनरुक्तये एवं व्याख्यानम् 'चेत्, न' इति अनन्वितम् । चेतनेति स्यात् । अन्यथा वा । अहमिति हि चेतनविशेषवाची । स्वात्मकचेतनगतस्वभावातिरिक्तमदृष्टादिकं नेति भावः । चेत्पदेऽप्ययमर्थ आनेयश्चेत्—अस्तु ।

सदृशः कोऽन्यः स्वसामर्थ्यलब्धसर्वविभवो विद्यते? अहं स्वयमेव यक्ष्ये दास्यामि, मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः **ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेण स्वेनैव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमोहिता मन्यन्ते ॥ १५ ॥**

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६

अदृष्टेश्वरादिसहकारम् ऋते स्वेनैव सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा, एवं कुर्याम्, तच्च कुर्याम्, अन्यच्च कुर्यामित्यनेकचित्तविभ्रान्ताः, एवंरूपेण मोहजालेन समावृताः, कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः, मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धाः धनमानमदान्विताः । [1]यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७

आत्मनैव संभाविताः। आत्मनैवात्मानं संभावयन्तीत्यर्थः । स्तब्धाः **परिपूर्णं मन्यमाना न**

कैकशोऽपि सदृशः प्रतिषिध्यत इत्याह **स्वसामर्थ्ये**ति । मया सदृशः क इत्येतावति वक्तव्ये, **अन्य-**शब्दः अन्यत्वमेवासामर्थ्ये हेतुरिति द्योतनार्थः । यद्वा, मत्तोऽन्यो मया सदृशो नास्ति; अहमेव मया सदृश इति, "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" (रा. यु. ११०. २४) इतिवत् भाव्यम् । **यक्ष्ये दास्यामी**त्येतत् सात्त्विकविडम्बनमात्रविश्रान्तेन दम्भेनैव । **दम्भेनाविधिपूर्वक**मिति ह्यनन्तरं विशेष्यते । **मोदिष्य** इति न स्वर्गादिविवक्षया; अपितु यजमानत्वादिनिमित्तमहच्छब्दादिलाभेन । **यक्ष्ये** इत्यादिप्रतिपत्तावपि प्राकरणिकीमहङ्कारोपहतिं दर्शयति **ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेणे**ति । **इत्यज्ञानविमोहिता** इत्येव पर्याप्तम्; **मन्यन्त** इति तु वैशद्यार्थमुक्तम्[2] ॥ १५ ॥

ईश्वरे न्यस्तभरा हि प्रायशो निश्चिताः, तद्व्यतिरेकमाह **स्वेनैव सर्व**मिति । **इति कृत्वा**-इति मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपवृत्तियुक्तं मन एव चित्तम्; त[त्र]त्प्रवृत्तिभेदादनेकत्वोक्तिः; तत् दर्शयति **एवं कुर्या**मित्यादिना । **विभ्रान्ताः** विक्षिप्ता इत्यर्थः । यद्वा **विभ्रान्ति**र्विपरीतज्ञानम्; **मोह**स्त्वज्ञानम् । अथवा "अन्यथा चिन्तितं कार्यं देवेन कृतमन्यथा" इति न्यायात् चिन्तानामेव भ्रान्तिरूपत्वमाह **एवंरूपेणे**ति । "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते" (मनु. २. ९४; वि. ४. १०. २३) इत्ययमर्थं उपसर्गेण द्योत्यत इत्याह **प्रकर्षेण सक्ता** इति । "इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत् कृताकृतम् । एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे" (भा. मो. १७५. २१) इत्युक्तमाह **मध्ये मृता** इति । अशुचौ कामभोगे प्रसक्तानां तथाविधमेव फलमित्यभिप्रायेण नरकस्याशुचित्वविशेषणम् । पूयरुधिरवसादिमयत्वं **चाशुचित्वम्** ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः इत्यत्र परसंभावनाप्रसङ्गरहिततया **अब्भक्षः** इतिवत् अवधारणगर्भतामाह **आत्मनैव संभाविता** इति । आत्मप्रशंसादिरूपदोषव्यवत्यर्थमाह **आत्मनैवात्मान**मिति । परैस्संभाविता अपि हि सन्तो लज्जन्ते । स्तब्धताहेतुः **परिपूर्णमन्यमाना इति । न किंचित्कुर्वाणा** इति तु

---

1 ननु अदृष्टस्य तदनिष्टत्वे यक्ष्ये दास्यामीति यागदानादिकं कुतः कुर्वन्तीत्यत्राह यजन्त इति । ख्यात्याद्यर्थमेव यागादि कल्पितमिति तदाशयः । 2 वैशद्येति । अतो मूलेऽध्याहारो नेष्ट इति भावः ।

किंचित्कुर्वाणाः । **कथम्?** धनमानमदान्विताः **धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदान्विताः,** नामयज्ञैः **नामप्रयोजनैः यष्टेतिनाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते । तदपि दम्भेन हेतुना यष्टृत्वख्यापनाय,** अविधिपूर्वकम् **अयथाचोदनं यजन्ते ॥ १७ ॥**

ते चेदृग्भूता यजन्त इत्याह—

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८

अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमीत्येवंरूपमहंकारमाश्रिताः, तथा सर्वस्य करणे मद्बलमेव पर्याप्तमिति च बलम्, अतो मत्सदृशो न कश्चिदस्तीति च दर्पम्, एवंभूतस्य मम काममात्रेण सर्वं संपत्स्यत इति कामम्, मम ये अनिष्टकारिणस्तान् सर्वान् हनिष्यामीति च क्रोधम्, एवमेतान् संश्रिताः, स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं सर्वस्य कारयितारं पुरुषोत्तमं मामभ्यसूयकाः

शब्दार्थः । **किंचित्** गुरुवन्दनादिकमपीत्यर्थः । धनादिदृष्टसंपत्तिमदेन अदृष्टवैकल्यतिरस्कार इति वक्तुं पारलौकिकाप्रवृत्तिहेतुं शङ्कते **कथ**मिति । 'विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः' (भा. ३. ३४. ४६) इति सन्नियोगशिष्टत्वात् धनस्यात्रोक्तेश्च तत्समभिव्याहृतो मदहेतुर्मानो विद्याभिजननिबन्धन इत्याह **विद्याभिजनाभिमानेन चे**ति । नामसंबन्धिनो यज्ञा **नामयज्ञाः**; संबन्धश्चात्र धर्मादिप्रयोजनाभिसन्धिव्युदासाय फलफलिभावेनेत्यभिप्रायेणाह **नामप्रयोजनै**रिति । कीर्त्यादिष्वपि नामशब्दप्रयोगात् तदभिसंधेश्च **दम्भेने**त्यादिना सिद्धेः संज्ञायां प्रसिद्धिप्रकर्षात् अपहासार्थत्वौचित्याच्च **यष्टेतिनाममात्रप्रयोजनै**रित्युक्तम् । अत एव 'यज्ञसमाख्यामात्रम्; न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः' इति व्याख्याऽपि मन्दा प्रदर्शिता (?); अविधिपूर्वकत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेश्च । **दम्भेन हेतुने**त्यभिसंधिविशेषस्य हेतुत्वोक्तिः । **यष्टृत्वख्यापनाये**ति तु विषयतः प्रयोजनतश्च तद्विवरणम् । **विधिरत्र** विधायकं वाक्यम् । तदुक्तप्रकारपरित्यागोऽत्राविधिपूर्वकत्वमित्याह **अयथाचोदन**मिति ॥ १७ ॥

पुनरुक्त्यादिपरिहारायानन्तरश्लोकस्य सात्त्विकयजनेतिकर्तव्यतारूपगुणवैपरीत्यपरत्वमाह **ते चेदृग्भूता यजन्त** इति । क्रमेण दाम्भिकयज्ञेतिकर्तव्यताक्रमं विवृणोति **अनन्यापेक्ष** इत्यादिभिः । भगवानेव सर्वं कारयतीत्यस्य प्रतिक्षेपोऽहंकारः, यत्परिहाराय स्मर्यते, "यद्यहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः । कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत् ॥" (भा. मो. २१०. ७३) इति । बलवत्त्वमात्रस्यादोषत्वेऽपि [1]**भगवतो बलेने**त्यस्य विपरीतं स्वबलपर्याप्त्यनुसंधानम् । तदुभयमूलो दर्पः सर्वाविज्ञानहेतुः पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धी भगवत्प्रसादादेवेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारावित्यस्य विपरीतौ कामक्रोधाविति । **संश्रिताः** सम्यगाश्रिताः, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमन्यमाना इत्यर्थः । अत्र **परदेहे**ष्विति यज्ञानुकूलप्रतिकूलऋत्विक्तस्करादिविवक्षया । [2]सप्तम्या स्थितिस्सिद्धा । सा च प्रवर्तनाद्यर्थमिति श्रुत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चितम्; तत्प्रतिपत्तिविरुद्धं स्मारयति **सर्वस्य कारयिता**रमिति । हितप्रवर्तनमेवासूयाहेतुरिति भावः । **पुरुषोत्तम**मिति । यद्वैलक्षण्यविज्ञानमात्रात् कृतकृत्यो भवतीत्युक्तम्, स हि महोपकारी द्वेषासूयास्पदमेषामिति भावः ।

---

1 भगवतो बलेनेति बलमत्रोक्तस्य । 2 देहेषु स्थितमित्यर्थ इति भावः ।

प्रद्विषन्तः, **कुयुक्तिभिर्मत्स्थितौ दोषमाविष्कुर्वन्तो मामसहमानाः** । [1]अहंकारादिकान् संश्रिता **यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वत इत्यर्थः** ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु ॥ १९

य एवं मां द्विषन्ति, तान् क्रूरान् नराधमान् अशुभान् अहमजस्रं संसारेषु **जन्मजरा-मरणादिरूपेण परिवर्तमानेषु संतानेषु, तत्राप्या**सुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि **मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु क्षिपामि । तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु क्रूरास्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः** ॥

सर्वप्रवर्तनादिगुणकथनं गुणेषु दोषाविष्करणरूपासूयालक्षणव्यक्त्यर्थम् । पुरुषोत्तमप्रकरणे हि स्मृत्यादि-प्रवर्तनाय, "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः" (गी. १५.१५) इत्युक्तम् ; तदेवात्र **मामात्मपरदेहे**ष्वित्यनेन स्मार्यत इति च भावः । '**प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः**' इत्यनयोः प्रातिलोम्येन हेतुकार्यतयाऽन्वयक्रमं यजन्त इत्यनुकर्षणेन वाक्यसमाप्तिं चाह **कुयुक्तिभि**रिति । ईश्वरपरतन्त्रत्वे कथं कर्मवश्यता ; फलानां कर्म-मूलत्वे च किमीश्वरेणेत्यादयः कुयुक्तयः । अनसूयालक्षणव्याजेनासूयामपि **बृहस्पति**रलक्षयत्-'न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥' (अ. स्मृ. १. ३४) इति । असहिष्णुत्वरूपेण लक्षणेन द्वेषं विवृणोति **मामसहमाना** इति । असहमानत्वं च तदाज्ञाति-लङ्घनपर्यन्तमनुसंधेयम् । एतच्च स्ववंश्यानामप्यशुचिनरकपतने निदानम् ; यथोच्यते, "मज्जन्ति पितर-स्तस्य नरके शाश्वतीस्समाः । द्विष्यात् यो विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम्" (भा. मो. ३५६. ६) इति । एवं "ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम् (जनार्दनम्) । न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिः संसर्गिणामपि ॥" (भा. शां. मो ३३६. ३६) इत्यादि चात्रानुसंधेयम् । **नामयज्ञै**रित्यस्योपलक्षणतामाह **यागादिकं सर्व**मिति ॥ १८ ॥

एवंविधप्रद्वेषादिपूर्वकयागादेरपि यथोचितप्रतिकूलफलप्रदोऽहमेवेत्युच्यते **तानह**मित्यादिश्लोक-द्वयेन । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थः **तानि**त्यनुवाद इत्यभिप्रायेणाह **य एवं मां द्विषन्ती**ति । अत्र चतु-र्भिर्विशेषणैः 'न मां दुष्कृतिनः' (७. १५) इत्यादिनोक्ताश्चतुर्विधा दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति तद्व्याख्यानमिदम् । तथा हि नराधमशब्दस्तावत् स एव । 'आसुरं भावमाश्रिताः' इत्येतत्तु द्विषन्त इत्येतत्समानार्थतया प्रागेव व्याख्यातम् । एवं **क्रूराशुभ**शब्दावपि यथायोगं मूढादिशब्दसमानार्थौ नेतव्यौ इति । अत्रात्यन्ताविभागेन योजनं चासुरराश्यैक्यात् । जन्मादिचक्रपरिवृत्तिष्वविच्छिन्नतयैका-कारेण सरणात् **संसारः** संतानः । संसरति पुरुषोऽस्मिन्निति अधिकरणार्थघञन्तोऽत्र संसारशब्दः । तद्बहुत्वोक्तिश्चक्रपरिवृत्त्यानन्त्यादित्याह **जन्मजरे**त्यादिना । **संसार**शब्दस्य सदसज्जन्मसाधारण-त्वाद्विशेष्यत इत्याह **तत्रापी**ति । "एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्" (६. ४२) इत्याद्युक्त-सात्त्विकजन्मविशेषव्यवच्छेदाय तामसत्वम् **आसुरीष्वे**वेत्युच्यत इत्याह **मदानुकूल्यप्रत्यनीके**ष्विति ।

---

1 असहमाना इत्यन्तेन श्लोकस्य पदानि व्याख्यातानि । अथ वाक्यार्थमाह अहमिति ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०

मदानुकूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनिजन्मनि मूढाः **मद्विपरीतज्ञाना** मामप्राप्यैव **'अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः' इति ज्ञानमप्राप्य** ततः **ततो जन्मनोऽधमामेव गतिं यान्ति ॥ २० ॥**

अस्यासुरस्वभावस्याऽऽत्मनाशस्य मूलहेतुमाह—

त्रिविधं नरकस्यैतद् द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१

अस्यासुरस्वभावरूपस्य नरकस्यैतत् त्रिविधं द्वारम्, [1]तच्चात्मनो नाशनम् ; कामः क्रोधो लोभ **इति त्रयाणां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातम्** । द्वारम् **मार्गः ; हेतुरित्यर्थः** । तस्मादेतत्त्रयं

ईदृशं प्रतिकूलजन्म देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि द्रष्टव्यम् इति । "एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति" (कौषी. ३. ९) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण क्षिपामीत्युक्तस्य द्वारमाह **तत्तदि**ति । पापप्रवृत्ति हेतुभूतक्रूरबुद्ध्यादिप्रदानमपि प्राचीनप्रद्वेषादिफलभूतत्वात् नेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापादकम् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्तरमपकर्षपरम्परोच्यते **आसुरी**मिति श्लोकेन । **मूढ**शब्दतः फलितमाह **मद्विपरीतज्ञाना** इति । यद्वा विपरीतज्ञानमेवात्र मोहः ; स च वाक्यार्थानुगुण्यात् स्वविषयो विशेषितः । सत्त्वोत्तराणामपि परब्रह्मप्राप्तेरनेकजन्मसंसिद्धिसाध्यतया तामसेषु तत्प्रसङ्गप्रतिषेधयोरनौचित्यात् प्राप्तेः प्रथमपर्वभूतशास्त्रजन्यज्ञानप्राप्तिरिहाशास्त्रवश्येष्वासुरेषु प्रतिक्षिप्यते । तत्र शास्त्रजन्यज्ञानत्वव्यवत्यर्थमाह **अस्ति भगवा**निति । अधमत्वस्योत्तमावधिसापेक्षत्वादवधिसमर्पणसमर्थतया सन्निहितः **ततश्शब्दो** न हेतुपर उचित इत्यभिप्रायेणाह **ततः ततो जन्मन** इति ॥ २० ॥

अवश्यपरिहरणीयं संक्षिप्योच्यत इत्यभिप्रायेणानन्तरग्रन्थं संगमयति **अस्ये**ति । यथावस्थितस्यात्मनोऽप्राप्तिरेव ह्यात्मनाशः ; स चासुरस्वभाव एवेत्यभिप्रायेणाह **आसुरस्वभावस्यात्मनाशस्ये**ति । मूलच्छेदात् सर्वोऽप्यासुरस्वभावश्छिन्न एवेत्यभिप्रायेणाह **मूलहेतु**मिति । **आसुरस्वभावरूपस्य नरकस्ये**ति । एतस्मादधिकं किमन्यन्नरकमिति भावः । आसुरस्वभावपरिहारार्थं हि तन्मूलोऽयमुपदेश इति वा, **तमोद्वारै**रित्यनन्तरैकार्थ्यं वा विवक्षितम् । **आत्मनो नाशन**मिति । "असन्नेव स भवति" (आ) इत्यादिक्रमेणेति भावः । प्रवेशहेतुर्हि द्वारम् ; तेनापि प्राप्तिमात्रहेतुत्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणोपचारावलम्बनक्रममाह **मार्गो हेतुरित्यर्थ** इति । **द्वारं नाशनम्** । प्रविशन्नेव[2] नश्यतीति भावः । त्याज्यस्य दोषोक्तिस्त्यागविध्युपकारिकेत्यभिप्रायेणाह **तस्मा**दिति । रौरवादिर्नरकः पापक्षयहेतुः ;

---

1 नरकशब्देनात्र न लोकान्तरविवक्षा ; किं तु आत्मनाशस्यैवेति ज्ञापनार्थमेव नाशनमात्मन इत्युक्तमिति ज्ञापनाय भाष्ये तच्चेति प्रयोगः । तच्च नाशनमिति । द्वारत्वं नाशनत्वमेवेत्यर्थः । नन्वस्य त्रयस्यात्मनाशद्वारत्वे द्वारिभूतं किमन्यदित्याशंकायाम्, द्वारपदस्य हेतुरित्यर्थमाह । तथा च न द्वार्यपेक्षा ; अवान्तरव्यापाररूपद्वारत्वस्यानुक्तेरिति भावः ।

2 द्वारशब्दप्रयोगस्वारस्यं शांकरोक्तं दर्शयति प्रविशन्नेवेति ।

त्यजेत् ; तस्मात् **अतिघोरनरकहेतुत्वात् कामक्रोधलोभानाम्, एतत्त्रितयं दूरतः परित्यजेत्** ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२

एतैः **कामक्रोधलोभैः** तमोद्वारैः **मद्विपरीतज्ञानहेतुभिः विमुक्तो नरः आत्मनः** श्रेय आचरति **लब्धमद्विषयज्ञानो मदानुकूल्ये प्रयतते । ततो मामेव** परां गतिं **याति** ॥ २२ ॥

शास्त्रानादरोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३

शास्त्रं **वेदाः;** विधिः **अनुशासनम् । वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः** कामकारतो वर्तते **स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स** सिद्धिमवाप्नोति **न कामप्यामुष्मिकीं सिद्धिमवाप्नोति ; न**

आसुरस्वभावस्त्वसौ पापार्जनहेतुत्वादतिघोर इत्यभिप्रायेणाह **अतिघोरनरकहेतुत्वा**दिति । सर्वस्यासुरस्वभावस्य परित्याज्यत्वेऽपि विशेषनिषेधोऽत्यन्तपरिहरणीयत्वज्ञापनायेत्याह **दूरतः परित्यजे**दिति ॥२१॥

त्याज्यस्य दोषोक्त्या त्यागो विहितः; त्यागस्यैवेदानीं फलप्रवाह उच्यते **एतै**रिति श्लोकेन । **मद्विपरीतज्ञानहेतु**भिरिति तमःफलोक्तिः; **तमश्**शब्दो वाऽत्र तत्पर्यन्तलक्षकः; तमोद्वारैर्विमुक्तत्वात् तमसाऽपि विमुच्यते; श्रेयश्चरणं च तत्त्वज्ञानपूर्वकमित्यभिप्रायेणाह **लब्धमद्विषयज्ञान** इति । **श्रेय आचरती**त्यनेन प्रागुक्तभगवत्प्रद्वेषादिनिवृत्तिर्विवक्षिता । **श्रेयः** प्रशस्तम् ; तच्च संग्रहात् भगवदानुकूल्यम् ; तदनुप्रवेशात् सर्वस्य शास्त्रीयस्येत्यभिप्रायेणाह **मदानुकूल्य** इति । **ततः** श्रेयश्चरणादेव हेतोरित्यर्थः । मामप्राप्यैवेत्यादिपरामर्शादिह **परगति**शब्दनिर्दिष्टः प्राप्यपर्यवसानभूमिः परमपुरुष इत्याह **मामेव परां गति**मिति ॥

आसुरस्वभावेषु मूलतया प्रधानभूतास्त्रय उक्ताः ; तेभ्योऽपि प्रधानतमः परिहार्यो हेतुरनन्तरमुच्यत इत्याह **शास्त्रानादर** इति । सर्वविश्वसमस्तपुरुषहितानुशासनात् शास्त्रशब्दो वेदेष्वेव प्रथमं प्राप्तः ; तदनुबन्धादन्येष्वित्यभिप्रायेणाह **शास्त्रं वेदा** इति । विधायकवाक्यस्य शास्त्रशब्देनोपात्तत्वात् तद्व्यापारोऽत्र विधिशब्दविवक्षित इत्याह **विधिरनुशासन**मिति । फलितमाह **वेदाख्यं मदनुशासन**मिति । शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यं वा विवक्षितम् । **मदनुशासन**मित्यनेन 'श्रुतिःस्मृतिर्ममैवाज्ञा' (वि. ध. ७६. ३१) इत्यादिस्मारणम् । एतेनान्यथा लिङाद्यर्थं वर्णयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः । लिङादयो हि प्रशासितुरभिप्रायमाक्षेपादभिधानतो वा व्यञ्जयन्ति । शास्त्रप्रतिपक्षभूतः कामकारोऽत्र न शास्त्रीयवैकल्पिकादिविषय इत्यभिप्रायेणाह **स्वच्छन्दानुगुणमार्गे**णेति । "अथ केन प्रयुक्तोऽयं" (३.३६), "काम एषःक्रोध एषः" (३.३७) इत्याद्युक्तकामप्रयुक्ते(क्त इ?)त्युक्तं भवति । "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥" (मनु. १२ ९५) इत्याद्यनुसन्धानेनाह **न कामप्यामुष्मिकीं सिद्धि**मिति । आमुष्मिकसुखहेतुभूतामुपायसिद्धिमित्यर्थः । **न सुखं**-न स्वर्गादिसुखमित्यर्थः । यद्वा **आमुष्मिकीं सिद्धि**मिति स्वर्गादिफलविषयम् ; **सुख**मिति त्वैहिकपरम् । अत एव हि **किञ्चि**च्छब्दः । इहापि हि सुखं शास्त्रीयानुष्ठानजनितपरमपुरुषानुग्रहादेव । अत एव ह्युच्यते "अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः" (वि. ध. १९.

सुखं किंचिदवाप्नोति । न परां गतिम् । **कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः** ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥

ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु....**दैवासुरसंपद्विभागयोगो** नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मात् कार्याकार्यव्यवस्थितौ **उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणम् । धर्मशास्त्रेतिहासपुराणाद्युपबृंहिता वेदाः यदेव पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च कर्मावबोधयन्ति, तत्** शास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं **कर्म च** ज्ञात्वा **यथावदन्यूनातिरिक्तं विज्ञाय,** कर्तुं **त्वमर्हसि-तदेवोपादातुमर्हसि** ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

१३) इति । कैमुत्यप्रदर्शनायात्रान्यसुखसमभिव्याहार इत्याह **कुतः परां गति**मिति ॥ २३ ॥

अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमित्यभिप्रायेणानुशिष्यते **तस्माच्छास्त्र**मिति । अत्र **कार्याकार्य**शब्दयोरुत्पाद्यानुत्पाद्यादिविषयत्वस्यासङ्गतिमभिप्रेत्याह **उपादेयानुपादेयव्यवस्थाया**मिति । अनुष्ठानविपर्ययस्य तत्त्वविपर्ययस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वात् अत्र च तद्विपर्ययस्य विवक्षितत्वात् **कार्याकार्य**शब्दौ [1]तत्त्वातत्त्वयोः प्रदर्शनार्थावित्यभिप्रायेणो**पादेया**दिसाधारणशब्दः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं मनसा स्वीकरणम् । शास्त्रमेवेत्ययुक्तम्, "श्रुतिः स्मृतिस्सदाचारः" (याज्ञ १.१.७) इत्यादिविरोधादित्यत्राह **धर्मशास्त्रे**ति । आदिशब्देनाचारग्रहणम् । "यजन्त्यविधिपूर्वकम्" (९. २३), "न तु मामभिजानन्ति" (२४) इत्यादिव्यवच्छेदाय ज्ञात्वेत्यादिकमुच्यत इत्याह **यदेवे**ति । सर्वाणि हि शास्त्राणि साक्षाद्वा परम्परया वा परमपुरुषसमाराधनतयैव सर्वाणि कर्माणि विदधति ; तत्र तत्त्वहितयोः, "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" (१५. १५) इत्युक्तं परतत्त्वं प्रागुक्तसमाख्यया स्मारयति **पुरुषोत्तमाख्य**मिति । **तत्प्राप्त्युपायभूतं चे**ति । सर्वेषां हि फलसङ्गादित्यागेनानुष्ठितानां परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वमेव स्वभाव इति भावः । अत्र **अवबोधयन्ती**त्यनेनाज्ञातज्ञापनरूप**विधान**शब्दार्थो विवृतः । अयथाशास्त्रं कर्मणां करणं च न कर्तव्यमित्यभिप्रायेण कर्तुमर्हसीत्युक्तम् । तस्मादप्यनुष्ठानतत्त्वाध्यवसायसाधारण्यमाह **उपादातु**मिति । अर्हसीत्येतदनुसारी मध्ये **त्व**मिति निर्देशः तस्य दैवीं संपदमभिजातस्य योग्यत्वातिशयद्योतनाय । एतदुक्तं भवति-सत्त्वोत्तरेण भवता कुहकपुरुषकौशलातिशयपरिग्राहितमोहनशास्त्राभासप्रक्रियानुधावनेन नित्यभगवदाज्ञारूपवेदाख्यशास्त्रसारभूतात् यथाधिकारं कर्मयोगभक्तियोगरूपभगवदनन्यभजनपरमधर्मात् न प्रच्युतेन भवितव्यम् ; अपितु स एव नित्यमुपादेयः इति । **इहे**ति निर्देशः कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थः ; कर्मवश्यावस्थत्वज्ञापको वा ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

1 मीमांसकैः कृतिविषय एवोपादेयशब्दप्रयोगेऽपि कार्यशब्दस्य स्पष्टस्यास्पष्टोपादेयशब्देन व्याख्याने आशयान्तरस्य वर्णनीयत्वात्, समन्वयाधिकरणोक्तरीत्या शास्त्रस्य कार्यप्राधान्यं परित्यज्य सिद्धप्राधान्यस्यास्माभिः स्वीकाराच्च तत्त्वमपि संग्रहीतुमाह तत्त्वेति । कर्मानुष्ठानं तत्त्वज्ञानानुगुणमेव कार्यमिति तत्र तस्याप्युपयोगः । अनन्तरवाक्ये च भाष्ये तत्त्वमिति पदम् ।

श्रीः ।

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् । इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वम्, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यम्, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते । तत्राशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफलभेदबुभुत्सया अर्जुनः पृच्छति—

उक्तशेषतया सप्तदशमवतारयितुमुक्तमुद्गृह्णाति **देवासुरे**ति । प्रकृतस्य मुखभेदेन प्रपञ्चनपरतया सङ्गतिमाह **इदानी**मिति । हेयोपादेयव्यवस्थायाः शास्त्रैकमूलत्वोक्तिसमनन्तरमित्यर्थः । "अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् । लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥" (२१) इति संग्रह श्लोकं विवृणोति **अशास्त्रविहितस्ये**त्यादिना । अत्र सामान्यतो विशेषतश्च शास्त्रीयार्थविभजनमध्याययानुवृत्तार्थः । **सप्तदशोदित**मित्येतत् संग्रहश्लोकवाक्यत्रयेऽपि प्रत्येकमन्वेतव्यम् । एतत् सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोपसंहारेण वाऽन्वयः । **ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तम्** (१६. २४) इत्यस्यानन्तरं **ये शास्त्रविधिमुत्सृज्ये**ति प्रश्नः कथं संगच्छत इत्यत्राह **तत्रे**ति । **अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन्नि**ति । अयमभिप्रायः-प्रेक्षावतां स्वतः प्रयोजने तदुपाये वा बुभुत्सा । अतः सत्त्वादिनिष्ठाभेदबुभुत्सा तन्मूलफलविशेषपर्यन्ता । न च निष्फलत्वज्ञाने फलविशेषजिज्ञासा । ततश्च लोकसिद्धाः कृषिचिकित्सादयोऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयाः सफला एव दृश्यन्ते । अन्यथा शास्त्रस्यापि निर्मूलत्वप्रसङ्गात् । अलौकिकेष्वप्याचारसिद्धाः कतिकति धर्माः । न च ते यत्किञ्चित्फलमन्तरेण स्युः ; प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेऽङ्गवैकल्यात् फलाभावः संभवति ; न च प्रेक्षावद्भिरनन्तैर्जनैर्बहुवित्तव्ययायासादिनाऽनुष्ठीयमानेषु दृष्टप्रयोजनरहितेषु कर्मसु अदृष्टपर्यवसानमन्तरेण गतिः । अतः शास्त्रविहितादस्य यदि किञ्चिद्वैषम्यमुच्यते, तदा सत्त्वादिगुणभेदप्रयुक्तफलतारतम्यमात्रमेव स्यात् । अतः, 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्' (१६. २३) इति पूर्वोक्तमपि प्रायशः प्रकृष्टसुखाभावविवक्षया ; [1]**कामकारतः** इति विशेषणं वाऽश्र(चाश्र ?)द्धायुक्तव्यवच्छेदार्थमिति [2]दुरुपदेश-बाह्यागम-स्वोत्प्रेक्षा-वृद्धव्यवहारमात्रकल्पिते ह्यत्र धर्माभिसन्धिश्रद्धादियोगान्नैष्फल्यनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्जुनस्याशयः इति । विशिष्टस्याफलत्वशङ्कास्पदत्वाय कर्तृविशेषणं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे **श्रद्धासंयुक्ते यागादा**विति । यागोऽत्र दानाद्युपलक्षणार्थः । देवपूजात्वाविशेषात् तत्संग्रहो वा ।

1 दुरुपदेशादेरपि संग्रहद्योतकं कामकारत इति पदम् । अन्यथा तत्प्रयोगवैयर्थ्यादिति भावः ।

2 यो दुष्टमुपदेष्टव्यमिति बुद्ध्या कृत उपदेशः आधुनिकः, यश्च पूर्वो बुद्धाद्यागमः, या च स्वकृता समक्त्वोत्प्रेक्षा, यश्च सश्रद्धवृद्धव्यवहारः, तन्मूलकं सर्वं सफलम् । शास्त्रानुक्तविषयत्वेऽपि कृष्यादिवत् आसुरराक्षसधीमूलकत्वाभावादित्यर्जुनाशयः ।

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते [1]श्रद्धयाऽन्विताः। तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥

शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयाऽन्विता ये यजन्ते, तेषां निष्ठा का? किं सत्त्वम्? आहोस्वित् रजः? अथ तमः? निष्ठा[2] स्थितिः; स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थितिः सत्त्वादिरेव निष्ठेत्युच्यते। तेषां किं सत्त्वे स्थितिः? किं वा रजसि? किं वा तमसीत्यर्थः॥ १॥

एवं पृष्टो भगवान् अशास्त्रविहितश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयश्रद्धायाः त्रैविध्यं तावदाह—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥

सर्वेषां देहिनां श्रद्धा त्रिविधा भवति। सा च स्वभावजा **स्वभावः स्वासाधारणो**

अत्र **कृष्ण**शब्देन "कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः" (भा. उ. ६९. ५) इति सर्वापेक्षितसिद्ध्यौपयिकीं निरुक्तिमभिप्रैति। **तु**शब्देन शास्त्रीयनिष्ठातः कामकारतश्च व्यावृत्तिर्विवक्षिता। विपरिणतस्य किंशब्दस्य आहो इति पदस्य वा अत्राऽऽवृत्तिमभिप्रेत्याह **किं सत्त्वम**िति। विनाशाद्यर्थव्यवच्छेदार्थं सत्त्वादिसामानाधिकरण्याय चाधिकरणव्युत्पत्तिमवतारयितुं पर्यायेण स्वरूपं व्यनक्ति **निष्ठा स्थिति**रिति। **तेषां निष्ठा तु के**ति पृष्ट एवार्थः **सत्त्व**मित्यादिना विशेष्यत इत्यभिप्रायेण फलितमाह **तेषा**मिति॥ १॥

श्रद्धा कतिविधेति प्रश्नाभावेऽपि तदुक्तिवैयर्थ्य(यर्थ्य)शङ्कां परिहरन् श्रद्धात्रैविध्यकथनस्य प्रयोजनं चाह **एवं पृष्ट** इत्यादिना। पूर्वोपदिष्टविरुद्धं पृष्ट इत्यर्थः। **हृदि निधाये**ति। क्रमेण साक्षादुत्तरमवतारयितुमित्यर्थः। प्रश्नस्यात्यन्तानादरपरत्वज्ञापनाय वा सहसा साक्षादुत्तरानुक्तिरिति भावः। **गुणतस्त्रैविध्य**मिति। गुणभेदनिमित्तफलभेदयोगित्वमिति भावः। अत्र हि श्रद्धायोगात् सात्त्विकत्वं शास्त्रोलङ्घनात् तामसत्वं तदुभयसमुच्चयात् राजसत्वमाशङ्कितम्। तत्र तावत् श्रद्धापूर्वकत्वं फलसाधनत्वायोपयुक्तम्। तत् शास्त्रीयेष्वेव। तत्रापि श्रद्धाया नत्यै(न स त्वै?)कान्तिकत्वमित्यभिप्रायेण शास्त्रीय श्रद्धायास्त्रैविध्यग्रहणम्। एतेन [3]परिसंख्यान्यायेनाशास्त्रीयेषु फलभेदनिमित्तं त्रैविध्यं प्रत्युक्तम्। अत्र श्रद्धाभेदात् सत्त्वादिनिष्ठाभेदनिर्णय इत्युक्तं भवति। **देहिना**मित्यनेन तत्तद्देहानुरूपमधिकारिवैचित्र्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **सर्वेषा**मिति। ब्रह्मादीनामपीत्यर्थः। **देहिना**मिति। सत्त्वादिगुणप्रचुरदेहविशेषानु-

---

1 श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति, यो यच्छ्रद्धः स एव स इति श्रद्धाया एव फलहेतुत्वात् शास्त्राविहितेऽपि विशेषादरप्रदर्शने कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति भावः।

2 निष्ठेत्यत्र स्थाधातुस्थितिं दर्शयन् स्थित्याधारे गृहक्षेत्रादावपि स्थितिशब्दो लोकप्रसिद्ध इति स्थितिशब्देन व्याख्याति।

3 परिसंख्येति। शास्त्रीयश्रद्धायां फलत्रैविध्योक्तौ अशास्त्रीयायां तदभावोऽर्थसिद्ध इति भावः।

भावा, प्राचीनवासनानिमित्तः तत्तद्रुचिविशेषः । यत्र रुचिः तत्र श्रद्धा जायते । श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा । वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्माः गुणसंसर्गजाः ; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनकाः देहेन्द्रियान्तःकरणविषय(विशेष)-गता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः । ततश्चेयं श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा । तामिमां श्रद्धां शृणु ; सा श्रद्धा यत्स्वभावा, तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३

रूपमिति भावः । साधारणेषु शास्त्रेषु तत्प्ररोचकेष्वर्थवादादिषु च, कथं पुरुषभेदनियतश्रद्धाभेद इति शङ्कायां **सा स्वभावजे**ति वाक्यान्तरमित्यभिप्रायेणाह **सा चे**ति । कार्यासाधारणत्वाय कारणासाधारणत्वविवक्षामाह **स्वभावः स्वासाधारणो भाव** इति । कोऽसौ भावः, कश्च तस्याप्यसाधारण्यहेतुरित्यत्राह **प्राचीने**ति । भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः । नानार्थे स्वभावशब्दे कथमत्र रुचिविवक्षेत्यत्राह **यत्र रुचिरि**ति । रुचिश्रद्धयोः कार्यकारणभावोऽन्वयव्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः । रुचिव्यतिरिक्ता तत्कार्यभूता का श्रद्धेत्यत्राह **श्रद्धा ही**ति । 'श्रद्धा विश्वासकाङ्क्षयोः' इति त्वरापर्यन्तविश्वासेऽपि हि श्रद्धाशब्दं **नैघण्टुकाः** पठन्ति । ननु "कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" (बृ. ३. ५. ३) इति श्रवणात् अन्तःकरणधर्मेष्वात्मानमलिम्पत्सु श्रद्धादिषु, [1]गुणकृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसंभवेऽपि, कथमत्र **स्व**शब्देन **दे**हिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि तदन्वयोक्तिः, तत्राह **वासने**ति । शुद्धस्वभावस्यैवात्मनः कर्ममूलगुणमयप्रकृतिसंसर्गोपाधिकधर्मभूतज्ञानपरिणतिविशेषा इत्यर्थः । श्रद्धाभेदेषु सात्त्विकादिसंज्ञानिवेशाय, निर्गुणस्यात्मनः कथं सत्त्वादिमूलवासनादियोग इति शङ्काव्युदासाय च देहिशब्दसूचितप्रक्रियया गुणसंसर्गजत्वं विवृणोति **तेषा**मिति । यथौषधादिविशिष्टदह**ना**दिसंबन्धात् पार्थिवादिषु पाकजगुणारम्भः, तथाऽत्रेति भावः । तत्तत्कार्यहेतुतया शास्त्रसिद्धानामनुपलब्ध्या निराकरणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह **कार्यैकनिरूपणीया** इति । अतीन्द्रियाणामननुभूतानां कथं वासनाहेतुत्वमित्यत्राह **सत्त्वादिगुणयुक्ते**ति । मूलकारणापेक्षया श्रद्धायास्सात्त्विकत्वादिसंज्ञाभेद इत्याह **ततश्चे**ति । सात्त्विकत्वादित्रैविध्येन आविलायां पुनः **शृण्वि**ति किमुच्यत इत्यत्राह **सा श्रद्धा यत्स्वभावे**ति । स्वरूपस्य सामान्यतस्त्रैविध्यस्य च विदितत्वात् अविदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण **शृण्वि**त्युक्तम् ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपेत्यत्र न सत्त्वगुण उच्यते ; सर्वस्य पुरुषस्य श्रद्धायास्तदधीनत्वे राजसतामसश्रद्धाविभागायोगात् । सहकारित्वेन सत्त्वं सर्वत्रापेक्षितमिति चेत्-न ; रजस्तमसोरपि तथात्वात् । त्रैगुण्यं

---

1 श्रद्धानां मनोधर्मत्वमेव युक्तम् । कथञ्चित् गुणधर्मत्वविवक्षया सात्त्विकीत्यादिप्रयोगः स्यान्नाम । तथापि देहिनिष्ठत्वोक्तिः कथमित्यर्थः । अतः अपिशब्दो युज्यते ।

सत्त्वम् अन्तःकरणम् । सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति । अन्तःकरणं **यादृशगुणयुक्तम्, तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः । श्रद्धामयोऽयं पुरुषः ।** श्रद्धामयः **श्रद्धापरिणामः**[1] । यो यच्छ्रद्धः **यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः,** स एव सः **स तादृशश्रद्धापरिणामः । पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत्, पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धाप्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥**

तदेव विवृणोति—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

हि परस्पराङ्गभावेन स्थित्वैव हि(?) [2]वातपित्तकफादिवत् सर्वं कार्यमारभते । अतोऽत्र सर्वश्रद्धासाधारणकारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपष्टब्धमन्तःकरणमेवेत्याह **सत्त्वमन्तःकरण**मिति । आनुरूप्यं विवृणोति **अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्त**मिति । यद्विषयरुचिजनकवासनोत्तम्भकसत्त्वादियुक्तमित्यर्थः । पूर्वं **देहिनां सा स्वभावजे**त्युक्तम्; इह त्वन्तःकरणहेतुकत्वमुच्यते; तदेतन्न वैकल्पिकम्; सिद्धे तदयोगात् । नापि पुरुषभेदेन विकल्पः; सर्वस्येत्युक्तेः । नापि समुच्चयः; नैरपेक्ष्यप्रतीतेरित्यत्राह **सत्त्वशब्द** इति । सामग्रीमध्यपातिषु तत्तत्तदन्यतमनिर्देशो नानुपपन्न इति भावः । **श्रद्धामय** इत्यत्र मयटः स्वार्थिकत्वे निष्प्रयोजनत्वात् प्राचुर्याद्यर्थत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगात् श्रद्धाफलान्वयविवक्षया विकारार्थत्वमाह **श्रद्धापरिणाम** इति । एवं सामान्येन श्रद्धाजन्यफलसंबन्धित्वमुक्तम्; तत्र **यो यच्छ्रद्ध** इत्यादिना श्रद्धाविशेषवतः फलविशेष उच्यत इत्याह **यः पुरुष** इति । श्रद्धान्तरवैधर्म्यद्योतनाय **यत्त**च्छब्दयोः यादृश्येत्यादिना प्रकारपरामर्शित्वोक्तिः । 'आयुर्घृतम्' (यजु. २. ३. २. २) इत्यादिवत् कार्यकारणभावातिशयविवक्षया **स एव सः** इति निरूढोऽयमारोप इत्याह **स तादृशश्रद्धापरिणाम** इति । एतेन 'स एव सः' इत्यत्र विधेयभेदाभावात्पुनरुक्तिशङ्काऽपि परिहृता । पुरुषस्य नित्यत्वात् धर्मभूतज्ञानविकासादेश्चेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितत्वात् देहादेश्चाचित्परिणामविशेषत्वात् किमपेक्ष्य श्रद्धापरिणामत्वोक्तिरित्यत्राह **पुण्यकर्मे**ति । फलभेदबुभुत्सया ह्यत्र प्रश्नोदय इति च भावः ॥ ३ ॥

प्रक्रान्तश्रद्धायाः सात्त्विकत्वादिविभागोऽनन्तरं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धेयैः[3] प्रदर्श्यत इत्यभिप्रायेणाह **तदेव विवृणोती**ति । **तत्** फलविशेषाणां श्रद्धाविशेषनिबन्धनत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य सत्त्वादयो

---

1 अयं पुरुष इति भोग्यविशिष्टभोक्तृग्रहणम् । तत्र भोग्यांशे श्रद्धापरिणामत्वम् । देवाः श्रद्धां जुह्वतीति पुरुषः श्रद्धापरिणाम उच्यते । तत्रापां श्रद्धात्वमपि एतच्छ्रद्धासंबन्धादेव । स एवेत्यत्र स इति फलग्रहणात् तद्वदत्रापि औपचारिको वा पुरुषे फलाभेदः ।

2 विरुद्धानामपि मिलित्वा कार्यकरत्वे दृष्टान्तमाह वातेति । तदिदमुक्तं सांख्यतत्वकौमुद्याम्, (13) प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिरित्यत्र । (12) अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः इत्यत्र अन्योन्यमभिभावकत्वसापेक्षत्वजनकत्वाविनाभूतत्वानि एषामुक्तानि ।

3 श्रद्धेयाः देवयक्षप्रेतादयः । तत्पुरस्कारेणेत्यर्थः ।

सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विकया श्रद्धया युक्ताः देवान् यजन्ते। दुःखासंभिन्नोत्कृष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति। राजसा यक्षरक्षांसि यजन्ते। अन्ये तु तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते। दुःखसंभिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा; दुःखप्रायात्यल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपि त्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन् आह—

अशास्त्रविहितं घोरं [1]तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः॥ ५

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥ ६

अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते। प्रदर्शनार्थमिदम्। अशास्त्रविहितं बह्वायासं यागादिकं ये कुर्वते, दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः शरीरस्थं पृथि-

---

ह्युपचीयमानाः स्वानुरूपे विषये श्रद्धां जनयन्तीत्यभिप्रायेणाह **सत्त्वगुणप्रचुरा** इति। सर्वेषु त्रैगुण्यसंश्रितेषु केनचिद्विशेषेण निर्देशस्तत्प्राचुर्यात्। तत्र **सात्त्विकया श्रद्धये**ति पुरुषस्य सात्त्विकत्वकथनेन अर्थसिद्धहेतुकथनम्। श्रद्धाया एव स्वरूपेण निर्दिष्टत्वात्। **तां शृण्वि**ति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितुं विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **दुःखासंभिन्ने**ति। आराध्यसायुज्यादिर्हि आराधनानां फलमित्यभिप्रायेण दुःखासंभिन्नत्वादिकथनम्। एवमुत्तरयोरपि भाव्यम्। तामसानामितरेभ्योऽत्यन्तवैधर्म्यज्ञापनाय **अन्य**शब्दः। **भूतगणाः** रुद्रपार्षदादयः॥ ४॥

एवमर्थात् प्रश्नस्य [2]निषेधः कृतः; अथ कण्ठोक्त्येत्यभिप्रायेणाह **एव**मिति। "न स सिद्धिम्" (१६. २३) इत्यादिप्रागुक्तस्मारणाय **न कश्चिदपि सुखलव** इत्युक्तम्। **अपि त्वनर्थ एवे**त्यनेन पूर्वोक्तनरकपतनस्मारणम्। प्रश्नवाक्यगतश्रद्धान्वितत्वानुभाषणविवक्षया तत्कार्यातिप्रयासज्ञापनपरो **घोर**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **अतिघोरमपी**ति। ननु 'यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः' इति यागविषये प्रश्ने **तप्यन्त** इति तपसोत्तरं कथं संगच्छत इत्यत्राह **प्रदर्शनार्थमिद**मिति। संग्राहकाकारं दर्शयन् फलितमाह **अशास्त्रविहित**मिति। वेदबाह्यागमोक्तं, वैदिकमप्यनधिकारिभिर्देशकालद्रव्यक्रियादिनियमानादरेण अयथानुष्ठितं **चाशास्त्रविहितम्**। दारुणपर्याय**घोर**शब्दाभिप्रेतमाह **बह्वायास**मिति। **यागादिक**मित्यनेन प्रश्नेऽपि यागग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति ज्ञापितम्। अत एव हि प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वम्। शास्त्रैरचोदितानां चोदकान्तरमुच्यते **दम्भाहङ्कारसंयुक्ता** इत्यादिना। बलमत्र कामरागयुक्तत्वादसात्त्विकम्। "बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्" (७. ११) इति हि प्रागुक्तम्। न केवलं परत्र नरकम्;

---

1 कर्शनाधिक्यज्ञापनाय यागं विहाय तपउक्तिः। ननु पूर्वपूर्वानुष्ठानमूलश्रद्धाधीनप्रवृत्तिषु कथं दम्भाहंकारकामरागा इति चेत्—यथावत्प्रतिबोधनेऽपि अत्यागात् ते संस्त्येत्र। अत एव आसुरनिश्चयानिति पदप्रयोगः। 2 तन्निष्ठायां फलप्रयोजकसात्त्विकादिविभागो नेत्युक्तमित्यर्थः।

भ्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तः, मदंशभूतं जीवं चान्तश्शरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते, यागादिकं च कुर्वते ; तान् आसुरनिश्चयान् विद्धि । असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः ; **असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः ; मदाज्ञाविपरीतकारित्वात् तेषां सुखलवसंबन्धो न विद्यते ; अपि त्वनर्थव्राते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तम्, "पतन्ति नरकेऽशुचौ"** (१६. १६) **इति ॥ ५ ॥ ६ ॥**

अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यज्ञादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति । तत्राहारमूलत्वात्

अपित्विहापि कायकर्शनमित्यभिप्रायेण **शरीरस्थभूतसमूहकर्शनो**क्तिः । 'अन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५. ७. १४), 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' (मु. ३. १. १) 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' (ब्र. ३. २. ११) इत्यादिभिः परमात्मनः स्वरूपतो धर्मतो वा कर्शनासंभवात्, संभवे च शास्त्रविहितोपवासादिभिरपि प्रसङ्गात्, शरीरिणां क्षेत्रज्ञानां ज्ञानसुखादिसङ्कोचरूपस्य कर्शनस्य श्रुतिस्मृतिलोकसिद्धत्वात्, [1]**'अन्तश्शरीरस्थ**मित्यनेन शरीरावच्छिन्नक्षेत्रज्ञत्वसूचनात्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (१३. २), 'ममैवांशः' (१५. ७) इति प्रागुक्तप्रक्रियया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषणांशभूतजीवविवक्षयाऽत्र **मा**मिति निर्देश इत्याह **मदंशभूतं जीव**मिति । मच्छरीरभूतजीवपीडनं मत्पीडनतुल्यमिति दोषातिशयसूचनार्थोऽयमुपचारः । शास्त्रोल्लङ्घनेनात्मपीडनरूपमपि पापमेषामायातमित्यभिप्रायः । 'यज्ञस्य स्वतो याज्यभावनत्वाच्छास्त्रीयप्रकारविरहेऽपि नात्यन्तविकलता ; तपसस्तु स्वतस्सर्वकर्शनतया शास्त्रीयप्रकाराभावे भावनत्वं न स्यात्' इति हैतुकप्रायाणां विभागं प्रतिक्षेप्तुमाह **यागादिकं चे**ति । आसुरो निश्चयो येषां ते **आसुरनिश्चयाः** ; तत्र तद्धितस्येह संबन्धमात्रपरतामाह **आसुराणा**मिति । तदभिप्रेतनिश्चयस्य विशेषं व्यञ्जयितुमाह [2] **असुरा ही**ति । आसुरनिश्चयत्वख्यापनं प्रागुक्तानर्थपर्यवसानप्रकाशनायेत्याह **मदाज्ञाविपरीतकारित्वा**दिति । आसुरनिश्चयान्' इत्येतावता कथमयमर्थः सिध्येदित्यत्राह **पूर्वमेवे**ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमुत्तरे प्रतिषेधरूपेऽर्थेन: कण्ठोक्त्या च दत्ते पुनराहारादित्रैविध्यवर्णनमबुभुत्सितोपन्यासस्स्यादित्यत्राह **अथ प्रकृतमेवे**ति । अयमभिप्रायः—अशास्त्रीयेषु सत्त्वादिनिष्ठामूलफलभेदे बुभुत्सिते शास्त्रीयेष्वेवायमिति प्रत्युक्तम् । तत्र श्रद्धातद्वतां श्रद्धेयानां च गुणतो विभाग उपन्यस्तः । तच्छ्रवणादेव तत्तुल्ययोगक्षेमेषु सर्वेषु बुभुत्सा वीभत्सोर्जायेतेत्यत एव तद्भेदोपन्यासः इति । **प्रपञ्चयती**त्यनेन पौनरुक्त्यशङ्कापि परिहृता । यज्ञतपःप्रभृतिषु शास्त्रीयेषु तिष्ठत्सु रागप्राप्तस्याऽऽहारस्य प्रथमोपदेशः केनाभिप्रायेणेत्यत्राह **तत्रे**ति । "वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः" (अष्टाङ्ग) इत्यायुर्वेदोक्तन्याय

---

1 ननु मां कर्शयन्त इत्यस्य स्वविषये मामप्रीतिमन्तं कुर्वन्त इत्यर्थोऽस्तु । मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनमिति च शांकरम्-इत्यत्र तदा अन्तश्शरीरस्थपदवैयर्थ्यमित्याशयेन अन्तरिति । असुरेष्वपि मम न सहजसौहार्दहानिरिति मामिति प्रयोगेण सूच्यते । ख्यातिलाभादिफलदर्शनात्र संतोष्टव्यम्, कर्शनमेवेदं जीवस्येत्येतदर्थमपि जीवपरत्वमावश्यकम् ।

2 असुरा इति । बौद्धादिभिर्बुद्धादेर्वेदोपदेष्टुर्भगवतश्चैक्याभिमतौ न वेदद्वेषो युक्तः । भेदाभिमतौ भगवति द्वेष एव सिद्ध्यतीति भावः ।

सत्त्वादिवृद्धेराहारत्रैविध्यं प्रथममुच्यते । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" (छा. ६.५.४) "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः" (छा. ७.२६.२) इति हि श्रूयते—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७

आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति । तथैव यज्ञोऽपि त्रिविधः, तथा तपः दानं च । तेषां भेदमिमं शृणु-**तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सत्त्वादि[गुण]भेदेनेममुच्यमानं भेदं शृणु ॥ ७ ॥**

आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥

[1]**सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्विवर्धनाः ; पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः ।** सत्त्वम**न्तःकरणम् ; अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते । 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्' (गी. १४. १७) इति सत्त्वस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वात्, आहारोऽपि**

सञ्चारात् आप्यायकद्रव्यगुणानुसारेणान्तःकरणादेः सत्त्वादिवृद्धिः श्रौतीत्यभिप्रायेण **अन्नमय**मिति । आहारस्य सत्त्वस्य चात्र रजस्तमोराहित्यं शुद्धिः । **अपि**शब्दः प्रागुक्तश्रद्धेयदेवतादिभेदवत् [1]सात्त्विकादिविभागानुकर्षणार्थः । "पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" (१५ १४) इति प्रागुक्तचातुर्विध्याविरोधाय चतुर्विधेऽप्येतद्गुणकृतत्रैविध्यमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेने**ति । **त्रिविध** इति सामान्यतो विभागेऽपि विशेषतो वक्ष्यमाणाकारापेक्षयेहेदमुच्यत इत्याह **सत्त्वादिभेदेनेम**मिति । वक्ष्यमाणस्यात्राऽऽसत्त्या वर्तमानव्यपदेश इत्याह **उच्यमान**मिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभवजनितवासनाद्वारा स्वानुरूपविषयरुचिजननात् तत्तदाहाराणां तत्तद्गुणविशिष्टप्रियत्वम् ॥ ७ ॥

[2]आयुर्विवर्धनत्वादय आहारगुणाः केचिदायुर्वेदादवगन्तव्याः ; केचित् शास्त्रनिरपेक्षाः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः । पूर्वमेव सत्त्वविवृद्ध्या हि सात्त्विकाहाररुचिरित्यभिप्रायेणाह **पुनरपी**ति । आयुषः सर्वपुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन प्रथमग्रहणम् । सत्त्वस्य तु विशेषतो मुमुक्षोरपेक्षितत्वात् तदनन्तरोक्तिः । 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' (छा. ७. २६. २) इति श्रुतेरुपबृंहणार्थत्वात् आहारसाध्यसत्त्वविवृद्धिर्ज्ञानपर्यन्तेत्यभिप्रायेण [3]ज्ञाने सत्त्वशब्दमुपचारयितुं तत्कारणे तावदवतारयति **सत्त्वमन्तःकरण**मिति । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' (नाम. ३. ना) इति ज्ञानविशेषे च सत्त्वशब्दः प्रयुक्तचर इत्यभिप्रायेणाह **अन्तःकरणकार्यं ज्ञान**मिति । **इह**-आहारशुद्धिश्रुत्युपबृंहणदशायामित्यर्थः । यथा तत्तद्द्रव्यगतानां रसादीनां शरीरधारत्वादिपोषकत्वेन शास्त्राभिहिततद्द्रव्याणामपि तथा व्यपदेशः ; तथेहापि सत्त्वगुणस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वे तदाश्रयस्याहारद्रव्यस्यापीत्यभिप्रायेणाह

---

1 देवतादिभेदवदिति । श्रद्धेयेषु देवत्वयक्षत्वादिभेदः प्रागुक्तः । तेषु सात्त्विकादिप्रियत्ववत् आहारेऽपीति । 2 गीतायां यज्ञादौ सात्त्विकत्वादिविभागेऽपि आहारे सात्त्विकप्रियत्वादिनैव विभागः कृतः ; अथापि अत्रापि सात्त्विकादिविभाग इष्ट इत्याह सत्त्वमया इति । 3 अभिप्रायेणेति । न तु सत्त्ववर्धकत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । उत्तरश्लोके पृथक्रजोवर्धकत्वोक्त्या इहाप्येतत्संभवात् ।

सत्त्वमयो ज्ञानविशुद्धिहेतुः । तथा बलारोग्ययोरपि विवर्धनाः । सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः-**परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य विवर्धनाः ; तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेण प्रीतिवर्धनाः ।** रस्याः **मधुररसोपेताः ।** स्निग्धाः **स्नेहयुक्ताः ।** स्थिराः **स्थिरपरिणामाः ।** हृद्याः **रमणीयवे(वि(शे)षाः । एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥**

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९

कटुरसाः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहिनश्चेति

सत्त्वात् संजायते ज्ञानमिति । बलारोग्ययोस्सुखप्रीत्योश्च निरन्तरपाठः समुच्चित्य प्रवृत्त्या परस्पराविनाभावविवक्षयेत्यभिप्रायेण **बलारोग्ययोः सुखप्रीत्यो**रिति द्वन्द्वविभजनम् । **बल**मिह प्राणाद्ग्योरुपचयः ; **आरोग्यं** धातुसाम्यादि । कर्म-दोषाग्नि-धातुवैषम्येण हि रोगाः प्रादुर्भवन्ति । तस्य रस्यत्वहृद्यत्वाभ्यां तादात्विकसुखजनकत्वसिद्धेस्तत्पौनरुक्त्यपरिहाराय सुखवर्धकत्वं **परिणामकाल** इति विशेषितम् । प्रीतिवर्धकत्वाद्भेदप्रदर्शनाय **स्वयमेवे**त्यद्वारकत्वोक्तिः । यथोन्मादादिहेतुभूतानि द्रव्याणि भक्षितानि लोकोद्वेगादिजनककर्मद्वारा पुरुषस्याप्रीतिं वर्धयन्ति ; तथा सत्त्वहेतुभूतान्यपि मङ्गलेषु लोकोपकारकेषु परलोकादिहितेषु च कर्मसु प्रचोद्य तद्द्वारेण प्रीतिं जनयन्तीत्यभिप्रायेणाह **प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेणे**ति । कट्वम्लेत्यादिना रसान्तराणामसात्त्विकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्प्रयोगप्राचुर्यानुसाराच्च अत्र **रस**शब्दो रसविशेषविषय इत्याह **मधुररसोपेता** इति । अनेन प्रत्ययस्यात्र संबन्धमात्रोपलक्षकताऽपि दर्शिता । रस्यन्त इति वा **रस्याः ; तत्र मधुररसोपेता** इति कारणोक्तिः । माधुर्यं हि रसान्तरेभ्यः शरीरस्थितौ विशेषेण हेतुर्भवति । यथोक्तं **वाग्भ(वाह)टेन** "रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्ततीक्ष्ण(क्तोषण)कषायकाः । षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥" (अष्टाङ्गहृदय) इति । भोजनं च स्वस्थस्य मधुररसप्रायतया नियम्यते, "षड्रसान् मधुरप्रायान् नातिद्रुतविलम्बितम्" इति । रसायनाधिकारेषु च मधुर एवैको विधीयते । एवं स्नेहयुक्त आहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रूक्षेण वायुना शरीरस्यापि विशरारुतां वारयतीत्यप्यायुर्वेदावसितम् । अद्यमाने आहारे स्वरूपस्थैर्यस्यासंभवात् गुणत्वाच्च शरीराख्यसंघातस्थैर्यहेतुभूतरसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्यधातुसप्तकरूपपरिणामस्य बलादेश्च स्वसाध्यस्य चिरकालस्थायित्वलक्षणं स्थैर्यं विवक्षितमित्याह **स्थिरपरिणामा** इति । उपयोगात्पूर्वमेव जुगुप्सनीयसन्निवेशरूपविशेषादिविरहात् संदर्शनमात्रेणापि प्रीतिजनकत्वमिह हृद्यत्वमित्याह **रमणीयवेषा** इति । येषु धर्मशास्त्रायुर्वेदयोरुभयोरपि सांगत्यम्, तेषां सर्वेषामिदमुपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह **एवंविधा** इति । एतेन प्रागुक्त (४. १७) युक्ताहारत्वं च विवृतम् ॥ ८ ॥

कट्वम्लशब्दयोः त्रिकटुकतिन्त्रिण्यादिषु विशेषतः प्रयोगादिह तावन्मात्रविवक्षाव्युदासायाह **कटुरसा अम्लरसा** इति । सात्त्विकस्यापि व्रतादिव्यतिरिक्तकालेषु रुचिमात्रार्थलवणयोगानुमतेः, स्वरूपतो लवणस्याहारत्वासंभवात्, प्रत्यक्षलवणस्य गोमांसतुल्यतया स्फुटनिषेधाच्चात्र तद्व्यतिरिक्तापेक्षया

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । **अतिशैत्यातितैक्ष्ण्या**[1]**दिना दुरुपयोगा**स्तीक्ष्णाः ; **शोषकरा** रूक्षाः ; **तापकरा** विदाहिनः । **एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः । ते च रजोमयत्वात् दुःखशोकामयवर्धनाः रजोवर्धनाश्च ॥ ९ ॥**

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०

यातयामम् **चिरकालावस्थितम्** ; गतरसम् **त्यक्तस्वाभाविकरसम्** ; पूति **दुर्गन्धोपेतम्** ,

लवणशब्द इत्यभिप्रायेणाह **लवणोत्कटा** इति । "स्निग्धमुष्णं च भोजनम्" (अष्टाङ्ग) इति कोष्णस्य भोजनस्य विहितत्वात् **अत्युष्णे**ति विशेषितम् । 'कट्वादीनां विदाहिनः' इति भ्रमव्युदासायात्र समासोक्तिः । तीक्ष्णस्यापि मरीच्यादेस्तत्तद्द्रव्यरोचनार्थं मात्रयाऽनुमतेस्तत्राप्युपसर्गस्यान्वयो दर्शितः । उष्णस्य पृथगुपात्तत्वादत्र **तीक्ष्ण**शब्दो न तत्पर्यायः ; आशुकारिषु मरीच्यादिष्वायुर्वेदे तीक्ष्णत्वमुच्यते । अतोऽत्र प्रयोगक्षणप्रभृति प्रतिकूलतमानि द्रव्याणि तीक्ष्णानीत्यभिप्रायेणोदाहरति **अतिशैत्ये**ति । स्नेहप्रतिपक्षभूतो गुणो रौक्ष्यमनुशिष्यत इत्यभिप्रायेणाह **शोषकरा रूक्षा** इति । वातकोपनत्वमनेन सिद्धम् । अत्र विदाहिशब्दे प्रकृतिप्रत्यययोर्विवक्षितं व्यनक्ति **तापकरा** इति । पित्तकोपना इत्यर्थः । **एवंविधा** इति पूर्ववत् । 'तृष्णासङ्गसमुद्भवम्' (१४. ७) इत्यादि प्रागुक्तं स्मारयति **रजोमयत्वा**दिति । कटुप्रभृतीनां दुःखादिहेतुत्वं च प्रायशोऽन्वयव्यतिरेकयोग्यमायुर्वेदविशोधितं च । दुःखप्रदत्वं धातुवैषम्यादिद्वारा ; शोकप्रदत्वं तत्परामर्शज पश्चात्तापादिना ; आमयः कालक्रमेण । न केवलमत्रैव तमोवद्दुःखादिहेतुत्वम् ; अपितु परंपरया परलोके देहान्तरेऽपीत्यभिप्रायेण सत्त्ववर्धकसात्त्विकाहारसमानन्यायसिद्धमर्थमाह **रजोवर्धनाश्चे**ति ॥ ९ ॥

सात्त्विकराजसाहारयोर्गुणकार्यकथनेऽपि तामसे गुणमात्रकथनमदूरविप्रकर्षेण राजससमानकार्यत्वात् । सर्वेष्वाहारेषु यामातिक्रमणमात्रेण दोषाभावात् तेषुतेषु द्रव्येषु यावता कालेन दुष्टता, तावद्विवक्षामाह **यातयामं चिरकालावस्थित**मिति । **यामः** श्रेष्ठोंऽशः ; यथा [2]'घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मम्' (श्वे. ४. १६) इति **केचित्** । तेन निर्वीर्यत्वमुक्तं भवति । तदपि **चिरकालावस्थित**मित्यनेन अर्थसिद्धम् । अम्मयेषु पृथिवीमयेषु च आहारेषु तत्तत्पाकभेदेनापि कदाचिदपि सर्वरसत्यागाभावात् तत्तद्द्रव्यस्वभावतयाऽनुशिष्टरसत्यागेन रसान्तरापत्तिरिह **गतरस**शब्देन विवक्षितेत्याह **त्यक्तस्वाभाविकरस**मिति । एतेन **गतरस**शब्देन निर्वीर्यस्योक्ततया, "यातयामं मन्दपक्वम्" इति **व्याख्या** निरस्ता । यद्यपि **पूति**शब्दः असात्त्विकतया भगवच्छास्त्रादिसिद्धे करञ्जादिद्रव्येऽपि

1 अतितैक्ष्ण्येत्येव सर्वत्र पाठः, न तु अत्यौष्ण्येति । अत्युष्णेति पृथगुक्तत्वाच्च न तत् अपेक्षितम् । मात्रया तीक्ष्णताया इष्टत्वात् तद्वारणाय अतितैक्ष्ण्येत्युक्तम् ।

2 नात्र श्वेताश्वतरस्य यामशब्दव्याख्याने उपयोगः । अतिसूक्ष्मकिञ्चित्संभवोदाहरणमात्राय तत् । एवं तर्हि गतरसशब्दपुनरुक्तिः स्यादिति यातयामशब्दोऽर्धपक्वपर इति शांकरम् । यामः यमनं—व्यवस्था ; तद्रहितम् अतिदग्धाद्यपि स्यात् ।

पर्युषितम् **कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नम्** ; उच्छिष्टम् **गुर्वादिभ्योऽन्येषां भुक्तशिष्टम्** ; अमेध्यम्

प्रयुज्यते, तथाऽपि अत्र द्रव्यविशेषोपादानप्रकरणाभावात् गुणादिमुखेन सर्वाहारोपलक्षण प्रकरणाच्चात्र **पूति**शब्देन हेयतया लोकशास्त्रप्रसिद्धगुणविवक्षामाह **दुर्गन्धोपेत**मिति । कालातिपतिमात्रस्य **यातयाम**शब्देन ग्रहणात्, रसत्यागस्य **गतरस**मित्युक्तत्वात्, येषु कालातिपत्तौ दोषः, क्षीरादिष्विव[1] आतञ्चनादिभिश्च रसान्तरापत्तिः, तत्र कालातिक्रमणमात्रेण रसान्तरापन्नत्वमिह विवक्षितमित्याह **कालातिपत्त्या रसान्तरापन्न**मिति । हेयविकृत्यन्तरादीनामुपलक्षणमिदम् । अत एव पक्वानामविकलानामपि जलादीनां रागन्तरितत्वादिना त्यागः । एतेन **यातयाम**शब्दोऽत्र रसान्तरापत्तिरहितकालातिक्रममात्रदुष्टविषय इति दर्शितम् । उच्छिष्टविशेषस्य शास्त्रानुमतेराचार्योच्छिष्टस्य च पापविशेषप्रायश्चित्ततया पवित्रत्वेनापि ग्रहणात् तद्व्यतिरिक्तविषयोऽत्र **उच्छिष्ट**शब्द इत्याह **गुर्वादिभ्योऽन्येषा**मिति । **गुर्वादी**ति **आदि**शब्देन पितुः, ज्येष्ठस्य भ्रातुः, भार्याविषये भर्तुश्च ग्रहणम् ।

यत्तु, "अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत् प्राश्नात् । 'सा रेतोऽधत्त' (यजु. ६. ५. ६. १) इत्यादौ उच्छेषणप्राशनमाम्नायते ; तत् ब्रह्मौदनादिविधिपरत्वादन्यपरम्, भुक्तावशिष्टपाकपात्रस्थौदनविषयत्वेऽप्यविरुद्धम् । अप्राप्तत्वात् विधिपरत्वस्वीकारेऽपि [2]अदितिसाध्यदेवसंव्यवहारमात्रविषयम् । न तावता अद्यतनानामनुष्ठानप्राप्तिः । प्राप्तावपि तथाविधकर्मनियतम् । न चात्र विधिस्तत्कल्पनावकाशश्चेत्यप्राप्तिरेव ।

यत्तु भगवता नारदेन जातिस्मरेण प्राचीनशूद्रजन्मानुष्ठानमनुस्मृत्योक्तम्, "उच्छिष्टलेपान् अनुमोदितो द्विजैः सकृत् स्म भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः" (भाग. १. ५. २५) इत्यादि—तदपि तस्मिन् जन्मनि नारदस्तेषां शिष्यः शूद्रश्चेति तादृशेष्वेव तत् प्राप्नोति ; नान्यादृशेषु । तथा सति हि वाक्यान्तरमपि न विरुध्येत । न च वचनविरोधे लिङ्गदर्शनमात्रेणानुष्ठानक्लृप्तिः । प्रतिषेधति ह्याचार्यपुत्रादेरप्युच्छिष्टम्, 'उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः' (आप १.२ ७.३०) इत्यादिना । किमुतान्येषाम् ? भागवतस्य तु आचार्यव्यतिरिक्तसमस्तोच्छिष्टभक्षणेऽपि तीव्राणि प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते । यथा **सनत्कुमारीयसंहिता**यामुदाहृतमिति **आगमप्रामाण्ये** भगवद्यामुनाचार्यैरुपात्तम्, "निर्माल्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि । मासं पयोव्रतो भूत्वा जपन् अष्टाक्षरं सदा । ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा" इत्यादि ।

भाष्ये चात्र **गुरु**शब्द आचार्यविषयः पितृविषयो वेत्ययुक्तम् ? (पितृविषयो वा । 'सर्वगुरुविषयक एवेत्ययुक्तम् ?) गुरुशब्दार्थोपाध्यायाद्युच्छिष्टग्रहणशास्त्राभावात् । न च यत्किंचिदुपदेशमात्रेऽप्याचार्यत्वम्, 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" (मनु. २. १४९) इत्यादिभिस्तल्लक्षणात् । अन्यत्र प्रयोगस्त्वौपचारादपि संभवात् । यश्चोपनेता प्रण-

1 क्षीरादौ आतञ्चनादिनैवरसान्तरापत्तिः । तत्र तत्स्वीकारेण कालातिक्रमणमात्रेण रसान्तरापत्तावेव हेयत्वमित्यर्थः । 2 नित्यवेदस्थत्वाददितिशब्दस्याऽऽकृतिविशेषवाचित्वात् एकादित्यनुष्ठितमन्याऽदितिरेव कुर्यादित्यर्थः ।

त्रादिमात्रमुपदिश्य विरतः, यश्च केवलं रहस्यशब्दनिर्दिष्टा मोक्षसाधनभूता विद्यास्तत्तच्छ्रुतिमुखेन शिक्षयति, तयोरप्याचार्यत्वादिकं वचनबलादङ्गीक्रियते । उक्तं च गुर्वादिलक्षणं भगवता **याज्ञवल्क्येन,** "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय तु तद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः । एकदेशमुपाध्यायः" इति । यत्तु, "एकाक्षरप्रदातारमाचार्यं योऽवमन्यते" (अत्रि. १ १०) इत्यादि, तदवमतिनिवारणाद्यर्थमाचार्यदृष्टिमात्रेणोच्यते ; न तावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिपातः । यद्यप्याचार्यशब्दो निरुक्त्याद्यनुसारादस्त्रशस्त्रादिशिक्षकेषु द्रोणकृपादिषु प्रयोगप्रौढ्या च यथाप्रयोगं सर्वत्र मुख्य इति **कैश्चिदङ्गीक्रियेत ;** तथाऽप्युच्छिष्टभक्षणानुमतिनिदानमाचार्यत्वं प्रणवादित्रि[1]कपूर्वकपरविद्योपदेष्टर्येव ; तथैव शास्त्रैर्नियमात् ; शिष्टाचाराच्च । प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरुद्धस्तु भ्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शास्त्रोल्लङ्घिनामप्याचारो न शिष्टाचारः ।

यदपि **कैश्चित्** 'पठ्यते', "नारायणैकनिष्ठस्य याया [चेष्टा] वृत्तिस्तदर्चनम् । योयो जल्पः सस जपस्तद्ध्यानं यन्निरीक्षणम् । तत्पादाम्ब्वतुलं तीर्थं तदुच्छिष्टं सुपावनम् । तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यं तत्स्पृष्टमखिलं शुचि ॥" (विह. सं.) इति, इदमपि नारायणैकनिष्ठप्रशंसापरम् ; न तु स्वयं विधायकम् । अन्यतः प्राप्तेरेव ह्यत्र प्रशंसा । तत्र [2]प्रथमश्लोकः स्वभावप्राप्तमर्थप्राप्तं चानुवदति....(?) यच्च शास्त्रप्राप्तम् ; न तु पुनः शास्त्रान्तरनिषिद्धपरामर्शि । प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि **अतुलं सुपावनमग्र्यमखिलम्** इति विशेषणेषु संरम्भः । "ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः" इत्यादिभिर्विप्रपादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवतत्वावस्थायाम्, **अतुलं** तीर्थमिति विशेष्यते । एवमनेकान्तिनोऽप्युपनेतृप्रभृतेरुच्छिष्टे पावनत्वेन प्राप्ते तस्य नारायणैकनिष्ठत्वदशायां सुपावनत्वं विधीयते । तथा महापुरुषकृतस्तुत्यादेर्मङ्गलतमत्वे सिद्धे 'तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यम्' इति भगवदनन्यप्रणीतस्य गाथागीतादेरपि मन्त्राग्र्यवत् फलादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते । एवम्, शुद्धानां शोधकापेक्षायां निर्णेजनादिवत् महात्मनां स्पर्शोऽपि माहात्म्यविशेषवशाच्छोधकतया प्राप्तः । 'तत्स्पृष्टमखिलं शुचि' इत्यनेन सर्वस्यापि द्रव्यस्य पृथक्चोदितशोधकभेदस्य भागवतस्पर्शी एकः शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते । अन्यथा भागवतेन यदृच्छादिस्पृष्टचण्डाललशुनगृञ्जनाद्यशुद्धग्रहणेन, अलेपकत्वादवत्, स्पृश्यास्पृश्यभक्ष्याभक्ष्याद्यद्वैतप्रसङ्गः[3] ।

एतेन परमाप्तस्य **भक्ताङ्घ्रिरेणो**र्भाषागाथाऽपि[4] निर्व्यूढा । एवं हि सा संस्कृतेन विपरिणंस्यते-

---

1 त्रिकं गायत्रीवेदकल्पत्रयम् । 2 अत्र प्रथमश्लोक इत्यारम्भात् अतुलमित्यादेः द्वितीयश्लोकविषयत्वात् मध्ये कचित्किञ्चिद्ग्रन्थभ्रंश आलोच्यते ।

3 अद्वैतप्रसंग इति । भक्ष्याभक्ष्याद्यद्वैतरागिणां बाह्यमतप्रवेश इति न्यायकुसुमाञ्जलिः ।

4 भक्तांघ्रिरेणुः—तोण्डरडिप्पोडियाल्वार् । तदीयगाथा च (திருமாலை 41)—வாளுளார் அறியலாகாவானவா என்பராகில், தேனுலாந்துளப மாலைச் சென்னியா என்பராகில், ஊனமாயினகள் செய்யும் ஊனகாரகர்களேலும், போனகம் செய்த சேடம் தருவரேல் புனிதமன்றே इति । परिवर्तनश्लोके विभवशब्दः गाथास्थवानशब्दपर्यवसितार्थपरः । तुलसीकेत्यत्र कशब्दः शिरःपरोऽपि स्यात् । ननु इत्यत्र ननेति पाठोऽपि स्थितो नोपेक्ष्यः ; उपरि अपवित्रं न भवतीति नञ्द्वयनिवेशनात् । अन्रु इत्यस्य तदेत्यर्थे श्लोके तदर्थं तदित्यव्ययं तदेत्यर्थकम् ।

अयज्ञार्हम् ; अयज्ञशिष्टमित्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसप्रियं भवति । भुज्यत इति आहार एव भोजनम् । **पुनश्च तमसो वर्धनम् ।**

अतो हितैषिभिः सत्त्वविवृद्धये सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥ १० ॥

दिव्यैरवेद्यविभवेति यदि ब्रुवन्ति माध्वीमनोज्ञतुलसीक यदीति चाहुः । ऊनक्रिया अपि परानपि कारयन्तो भुक्ताधिकं ददति चेन्ननु(नन) तत् पवित्रम् ॥-इति । इदमपि संकीर्तनप्रशंसापरमिति प्रकरणात् स्ववाक्यस्वारस्याच्च सुव्यक्तम् । भुक्तशेषशब्दश्च पाकपात्रस्थविषयत्वेऽपि न विरुद्धः ; यथा "अन्नशेषः किं क्रियताम्" इत्यादौ । अवशिष्टं(ष्ट ?)भुक्तशिष्टं तु पाकपात्रस्थमपि त्याज्यमेव । तत्परिहारार्थोऽयं प्रतिप्रसवः । अन्यथाऽपि प्रमाणान्तराविरोधाय आचार्याद्युच्छिष्टविषयमेव स्यात् । तथा हि '[1]ऊनो हीनः परिस्रस्तो नष्टः" इति विकलभागवतान् दुष्कर्मतारतम्याच्चतुर्धा **रहस्याम्नायविदः** समामनन्ति । तत्र ऊनत्वाद्यवस्थायाम[2]नाचार्योच्छिष्टस्यापवित्रत्वं प्रसक्तम् ; तत्र यद्यनन्यत्वस्थैर्यव्यञ्जनं संकीर्तनं स्यात्, तदा तदुच्छिष्टमपवित्रं न भवतीति । अनन्यत्वभङ्गे ह्याचार्यस्यापि सर्वथा वर्जनं तत्रैवाम्नातमित्यल[3]मतिप्रसङ्गेन ॥ /

मेधाविरोधिन्यप्य**मेध्य**शब्दप्रयोगात् तस्य च दृष्टप्रत्यवायमात्रपर्यवसानात् ततोऽपि दोषातिशयसूचनाय **मेधो**ऽत्र यज्ञः, तदर्हं मेध्यम्, तद्विपरीतममेध्यमित्याह **अयज्ञा**र्हमिति । ननु यज्ञार्हस्यापि द्रव्यस्याभक्षणीयत्वं **मन्वादिभि**रुच्यते, यथा, "वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" (मनु. ५. ७) इति ; तत्राह **अयज्ञशिष्टमित्यर्थ** इति । एतेन **सात्वतादिशास्त्रेषु,** "नानिवेद्य हरेः किंचित् समश्नीयात्तु पावनम्" (शा. स्मृ. भार. सं. ८) इत्यादिकमप्यत्रानुसंहितम् । आह्रियन्त इत्याहारास्तत्तद्द्रव्याणि प्रतीयन्ते । न च भोजनक्रियामात्रे यातयामत्वाद्युक्तिरन्वेति । नापि मुख्ये संभवति लक्षणा न्याय्या । अतः "कृत्यल्युटो बहुलम्" (अष्टा. ३. ११३) इति कर्मणि ल्युडन्ततामाह **भुज्यत** इति । **पुनश्च तमसो वर्धन**मिति पूर्ववत् ।

आहारत्रैविध्योक्तेरभिप्रेतमाह **अत** इति । पथ्यापथ्यविभागोक्तौ पथ्यग्रहणवदिति भावः । एवमेव यज्ञादित्रैविध्योक्तावप्यन्ततोऽभिप्रायो ग्राह्यः ॥ १० ॥

---

1 ऊनो हीन इति । 'तापः पुण्ड्रस्तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः' इति प्रसिद्धानां पञ्चानां क्रमेणान्यतमहीनाः ऊन हीन परिस्रस्त-नष्ट दग्धशब्दव्यपदेश्या भवन्ति ; यद्वा स्वकर्मणा शास्त्रसंगेन ईशसंगेन गुरुसंगेन सत्संगेन वा वर्जिताः क्रमेण ऊनादिपदव्यपदेश्या इति द्वेधा व्याकुर्वन्ति श्रीमद्रहस्यत्रयसारे । अत्र चत्वार एवोक्ताः ; तथा तत्रापि मूले । श्रीमालागाथायामिवात्रापि ऊनशब्दस्य अमुख्यवृत्तिपरतया व्याख्यानमिष्टं स्यादपि । 2 अनाचार्योच्छिष्टस्येति पाकपात्रस्थ विवक्षया । 3 अलमिति । गाथायां तृतीयपादार्थः क इति शोधनमप्रकृतत्वादुपेक्ष्यत इति भावः । एतावतेदमुक्तं भवति-उच्छिष्टपदस्य भुक्तोच्छिष्टपरत्वे आचार्यपित्रादिकतिपयव्यतिरिक्तभुक्तशिष्टं तामसम् । पाकपात्रस्थग्रहणे गुर्वादीनामिवानन्यत्वशालिनामन्येषामुच्छिष्टस्याप्यनुमतत्वात् अनुमतव्यतिरिक्तस्यैव तामसत्वमिति । अस्यैव हेयत्वे भुक्तोच्छिष्टस्य हेयत्वं कैमुत्यसिद्धम् ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनस्समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११

फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः **शास्त्रदृष्टः मन्त्रद्रव्यक्रियादिभिर्युक्तः,** यष्टव्यमेवेति **भगवदाराधनत्वेन स्वयंप्रयोजनतया यष्टव्यमिति मनस्समाधाय यो यज्ञ इज्यते, स सात्त्विकः ॥ ११ ॥**

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२

फलाभिसन्धियुक्तैर्दम्भगर्भो यशःफलश्च यो यज्ञ इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३

अफलस्य कस्यचिदाकाङ्क्षाप्रतीतिव्युदासायाह **फलाकाङ्क्षारहितै**रिति । परमात्मप्रीत्यतिरिक्तनिरपेक्षैरित्यर्थः । **विधिदृष्ट** इत्युक्ते प्रजापतिना दृष्टत्वं प्रतीयेत ; स हि सर्वेषां यज्ञानां द्रष्टेत्यामनन्ति । न चात्र प्रजापतिदृष्टत्वोक्त्याऽनुष्ठाने कश्चिदुपकारः । अतो विधायकशास्त्रमेवात्र विधिशब्देन विवक्षितमित्याह **शास्त्रदृष्ट** इति । शास्त्रैकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टत्वोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र [1]यथाशास्त्रकरणादवैकल्यं तद्विवक्षितमाह **मन्त्रे**ति । 'यज देवपूजायम्' इति धात्वर्थानुसारेणाह **भगवदाराधनत्वेने**ति । अवधारणाभिप्रेतमाह **स्वयंप्रयोजनतये**ति । अयमभिप्रायः—यद्यपि प्रयोजनमनुद्दिश्य न प्रवृत्तिः, तथाऽपि प्रागुक्तसुहृत्समाराधनन्यायेन यज्ञादिप्रवृत्तेरेव प्रयोजनत्वाभिसन्धिः संभवतीति । **मनस्समाधाये**ति। प्रकारान्तराद्विनिवार्य प्रस्तुतप्रक्रियायामेकाग्रं कृत्वेत्यर्थः। **यज्ञ इज्यते** । यज्ञः क्रियत इत्यर्थः ॥

दम्भहेतुकत्वमिह **दम्भार्थ**शब्देन विवक्षितमित्याह **दम्भगर्भ** इति । दाम्भिकत्वख्यापनाभिसन्धिसहित[2] इत्यर्थः । केवलं दम्भगर्भस्तु तामसः । अत ऐहिकामुष्मिकफलसंभेदमात्रमिह राजसत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **यशःफलश्चे**ति । दम्भानुसाराद्वा दृष्टैक[3]फलत्वोक्तिः । **भरतश्रेष्ठे**ति। त्वं तु सात्त्विकज्ञाना[द्य]धिकारीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

असृष्टान्नत्वमन्त्रहीनत्वाद्युक्त्यैव चोदितप्रकारविहीनत्वसिद्धेरत्र **विधिहीन**मिति अयथाशास्त्रत्वं न विवक्षितम् ; अन्यस्य चावश्यापेक्षितस्य हानिरिह सूचयितुमुचितेत्यभिप्रायेणाह **ब्राह्मणोक्तिहीन**मिति ।

---

1 पिण्डप्रदानकाले पितृभिः करे प्रसारितेऽपि भूमौ दत्तेन पिण्डेनेति वचनविरोधात् भूमावेव पिण्डं भीष्मो निचिक्षेपेति वदन्ति ।

12–2 सहित इति पाठ्यम्, न तु रहित इति । मूले डम्भार्थमित्यस्य धार्मिकत्वख्यात्युद्देश्यकमित्यर्थः । तथा च शास्त्रचोदितफलं ख्यातिञ्चोद्दिश्य कृतं राजसम् । ख्यातिमात्रोद्देश्यकत्वे 'यजन्ते नामयज्ञैस्ते डम्भेनाविधिपूर्वकम्' इत्युक्तरीत्या तामसत्वमेव । तेषां शास्त्रप्रामाण्यबुद्ध्या कर्तृत्वमपि नास्ति । एतत् डम्भार्थमित्युक्तमिति यशःफलश्चेति भाष्यत एव स्पष्टम् । एवं सति डम्भगर्भ इति पदं तदेकार्थकत्वे पुनरुक्तं स्यादिति कृत्वा धार्मिकत्वख्यापनाभिसंधिसहित इति व्याख्यातम् । यद्वा गर्भशब्दस्वारस्यादेवं व्याख्या । एतत्पर्यवसितार्थ एव यशःफल इति पदेनोच्यते । तदुपरि चकारेण तु चोदितस्वर्गादिफलकत्वसमुच्चयः ; न तु डम्भगर्भत्वसमुच्चयः ।

3 ननु ख्यातिलाभपूजारूपैहिकफलत्रये सति एकमात्रोक्तिः कुत इति चेत् आह दम्भेति ।

विधिहीनम् **ब्राह्मणोक्तिहीनम्** ; सदाचारयुक्तैर्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैर्यजस्वेत्युक्तिहीनमित्यर्थः ; असृष्टान्नम् **अचोदितद्रव्यम्** , मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३

अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोनिष्पाद्यतया स्वरूपभेदं [1]तावदाह—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४

देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनम्, शौचम् **तीर्थस्नानादिकम्** , आर्जवम् **यथामनः शारीरवृत्तम्** , ब्रह्मचर्यम् **योषित्सु भोग्यताबुद्धियुक्तेक्षणादिरहितत्वम्** , अहिंसा **अप्राणिपीडा; एतच्छारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥**

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५

परेषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यत् वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्येतत् वाङ्मयं तप उच्यते ॥

शास्त्रोदित एवार्थः सद्भिरनुशिष्टोऽनुष्ठेय इतीममर्थं विवृणोति **सदाचारे**ति । लोभातिशयात् दक्षिणाया अप्यभावे अन्नदानाभावस्य कैमुत्यसिद्धत्वात् **अदक्षिण**मित्यनेनैवान्नादानादेरुपलक्षणात् **असृष्ट**शब्द-स्वारस्यात् दोषातिशयख्यापनोपयोगाच्चा**सृष्टान्न**शब्देन शूद्रप्रतिग्रहादिविवक्षामाह **अचोदितद्रव्य**मिति । यज्ञार्थं सृष्टमिह **सृष्ट**शब्देन विवक्षितम् । न्यायागतमित्यर्थः । तदन्य**दसृष्टम्,** यथा "न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् । यजमानो हि भिक्षित्वा प्रेत्य चाण्डालतां व्रजेत्" (मनु. ११. २४) इति ॥१३॥

आहारादीनां सात्त्विकत्वादित्रैविध्ये प्रक्रान्ते तपसः करणभेदेन त्रैविध्योक्तिः किमर्थेत्यत्राह **अथे**ति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां सन्निधौ तत्तदुचितः शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा "प्रशस्तमङ्गल्यदेवायतनचतुष्पथादि प्रदक्षिणमावर्तेत मनसा वा तत् समग्रम्" (गौ. ९. ६७) इत्यादि । तथा, "प्रदक्षिणं व्रजेत् विप्रान् गामश्वत्थं हुताशनम्" (भा आश्व) इति, "आसनेभ्यस्समुत्तस्थुर्मानयन्तः पुरोहितम्" (रा. अ ५. २४), "ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते(यति) । अभ्युत्था-नाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" (मनु. २. १२०) इत्यादि । तथा, "न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः, स नो महान्" (मनु. २. १५४) इति । शुद्धिरूपस्य फलभूतस्य शौचस्य तपस्त्वेन विभजनायोगात् तद्धेतुमाह **तीर्थस्नानादिक**मिति । आर्जवस्य शारीर-तपस्त्वेन व्यपदेशार्थं वाङ्मनःकायानामैकरूप्यं शरीरप्रधानतया व्यपदिशति **यथामनः शारीरवृत्त**मिति । "ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यताबुद्धिवर्जनम्" इत्याद्यनुसारेणाह **योषित्स्वि**ति । तादृशप्रेक्षणादिकमपि [हि], "स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्" (वा. स्मृ) इत्यादिना मैथुनत्वेन विभज्य स्मरन्तीति प्रागेव दर्शितम् । अत्रापीक्षणादिरहितत्वग्रहणं ब्रह्मचर्यस्य शारीरतपस्त्वज्ञापनाय ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरमित्यादि । पुरुषमर्मोद्घाटना-परिवादादिराहित्यादनुद्वेगकरत्वम् । भयादेरहेतुभूत-मित्यर्थः । **सत्यं** यथादृष्टार्थविषयभूतहितवाक्यमिति प्रागेव दर्शितम् । प्रियत्वमत्र स्वागत-धर्मानुमोदनादि-रूपेण । अप्राप्तविषयस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य निषिद्धत्वात् तत्परिहाराय हितत्ववचनम् । [सत्यपदेनैव परेषां हितमिति ?] पुरुषार्थपर्यवसायीत्यभिहितम् । **स्वाध्यायाभ्यसन**मिति जपयज्ञोक्तिः ॥ १५ ॥

---

1 तावदिति-आदावित्यर्थः। 2 एवं पूरणाभावे पुरुषार्थेत्यादिकमनन्वितम्। मूले हितपदं स्वहितपरम्।

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६

मनःप्रसादः **मनसः क्रोधादिरहितत्वम्**, सौम्यत्वम् **मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यम्**, मौनं-**मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्**, आत्मविनिग्रहः **मनोवृत्तेर्ध्येयविषयेऽवस्थापनम्**, भावसंशुद्धिः **आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्; एतत् मानसं तपः ॥ १६ ॥**

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७

अफलाकाङ्क्षिभिः **फलाकाङ्क्षारहितैः**, युक्तैः **परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्तायुक्तैः नरैः परया श्रद्धया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तम्, तत् सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७**

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८

मनसा आदरः सत्कारः, **वाचा प्रशंसा** मानः, **शारीरो नमस्कारादिः** पूजा । [1]**फलाभिसन्धिपूर्वकं सत्काराद्यर्थं च दम्भेन हेतुना यत् तपः क्रियते, तदिह राजसं प्रोक्तम्; स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वात्** चलमध्रुवम् । चलत्वम् **पातभयेन चलनहेतुत्वम्**, अध्रुवत्वम् **क्षयिष्णुत्वम्** ॥

मनःप्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्वहिताभिप्रायरूपकालुष्यनिवृत्तिः हिताभिप्राययोगश्च विवक्षित इत्याह **मनसः क्रोधादिरहितत्व**मित्यादिना । "वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः" (वि. ३. ७. २४) इत्यादिनोक्तमाकारसौम्यत्वमपि मनस्सौम्यत्वफलमेव । अत एव हि तेन मनसस्सौम्यत्वमुन्नीयते । इह च मानसतपोविभजनान्मनस इति बुद्ध्या निष्कृष्यानुषञ्जितम् । मौनस्यापि मानसतपस्त्वाय मनोव्यापारप्राधान्यमाह **मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमन**मिति । **आत्मविनिग्रहः** इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयैकाग्र्यार्थमित्यभिप्रायेणाह **ध्येयविषयेऽवस्थापन**मिति । **भावसंशुद्धि**रित्यस्य मनःप्रसादादिभिः पुनरुक्तिपरिहारायाह **आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्व**मिति । **भाव**शब्दोऽत्राभिप्रायार्थः । तस्य **संशुद्धिः** समस्तेतरवर्जनम् । एतेन परदारादिषु मनसो रहस्यपि प्रवृत्तिर्दूरतो निरस्ता । अत्र तपसश्शारीरत्वादिविभागः तत्र शरीरादिप्राधान्यात्; अन्यथा "पञ्चैते तस्य हेतवः" (गी. १८. १५) इत्यनेन विरोधात् ॥ १६ ॥

एवं शारीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविधस्यापि तपसः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते **श्रद्धये**त्यादिना । फलाकाङ्क्षानिषेधेन सह पठितो **युक्त**शब्दस्तदुपयुक्तभगवत्प्रीतिलक्षणफलान्तरध्यानपर इत्यभिप्रायेणाह **परमपुरुषाराधने**ति ॥ १७ ॥

पुनरुक्तिशङ्कापरिहाराय **सत्कारमानपूजा**शब्दानां क्रमात् मनोवाक्कायनिष्पाद्यसंभावनापरत्वोक्तिः । अफलाकाङ्क्षिभिरिति सात्त्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थसिद्धेत्यभिप्रायेणाह **फलाभिसंधिपूर्वक**मिति । **स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वा**दिति । अस्थिरस्वर्गादिफलसाधनत्वादित्यर्थः ।

---

1 सत्कारमानपूजार्थम्—स्वविषये परैः क्रियमाणं सत्कारादिकमपेक्ष्य । दम्भेन—स्वयमेव-सात्मप्रशंसया । चकारो मूले लाभसमुच्चायक इव चोदितफलसमुच्चायकोऽपि । अन्यथा ख्यातिलाभपूजामात्रार्थत्वे तामसत्वापत्तेरित्याशयेन फलाभिसंधिपूर्वकमित्युक्तम् ।

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९

मूढाः अविवेकिनः, मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्य [2]आत्मपीडया यत् तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च यत् क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९

दातव्यमिति यत् दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यत् दानं दीयते, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तत् राजसमुदाहृतम् ॥ २१

स्वरूपतः कादाचित्कत्वोक्तेरनुपयोगात् फलद्वाराऽत्र चलत्वमध्रुवत्वं च । तत्राध्रुवशब्देन फलानित्यत्वोक्तेः चलशब्दः फलस्य विद्यमानदशाभाविदोषपरः । दियते च तत्र, [1]चलयतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दस्य शक्तिरित्यभिप्रायेणाह **पातभयेन चलनहेतुत्वमिति** । अत्र चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अध्रुवशब्देन प्रतिबन्धसंभवादनैकान्तिकफलत्वं चोच्यत इत्युक्तम्; अन्यत्रापि प्रतिबन्धसंभवस्याविशेषादिति भावः ॥

अहितप्रवृत्तिहेतुभूतमूढत्वमहितेष्वेव हितत्वभ्रम इत्यभिप्रायेणाह **अविवेकिन** इति । मूढानामभिनिवेशेनेति समासार्थः; तत्र कर्तरि षष्ठीति सुव्यक्तत्यर्थमाह **मूढैः कृतेनाभिनिवेशेनेति** । सामान्येनोक्तमनुष्ठातरि विशिष्याह **आत्मनश्शक्त्यादिकमपरीक्ष्येति** । आदिशब्देन शास्त्रपर्युदस्तत्वम्, "अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । असाध्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः" (........) इत्याद्युक्तविषयदोषाश्च संगृहीताः । अयथाबलारम्भादिरिह आत्मपीडा, [2]तेनाल्पपीडाकरयथाबलव्रतादिव्यवच्छेदः । यथोक्तं "सन्निरीक्ष्य बलाबलम्" (........) इति । स्मरन्ति च, "देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥" (........) इत्यादि ॥ १९ ॥

राजसे दाने फलमुद्दिश्येति विशेषणादत्र स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तिर्विवक्षिता । **अनुपकारिणे** इत्येतत् दृष्टफलाभिसंधिरहिताभिप्रायम् । दातव्यमित्येतत् सात्त्विकतपःप्रभृतिष्विवाभिसंध्यन्तरव्युदासार्थमित्याह **फलाभिसन्धिरहितमिति** । यद्यप्यत्र[3] पात्रमेवार्थिनोऽनुपकारित्वेन विशेष्यते, तथाऽपि संप्रदानत्वद्रव्यप्रतिष्ठाधिकरणत्वयोर्विवक्षया चतुर्थीसप्तम्योः सह प्रयोगः । पात्रे सिद्धे, अनुपकारिणे तस्मा इति वाऽन्वयः । पात्रे दीयते, तच्चानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदो ग्राह्यः । **देशकालशब्दावत्र** दानार्हतया चोदितपुण्यदेशकालविषयौ । पात्रं तु "न विद्यया केवलया जन्मना वाऽपि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥" (या. स्मृ. आ. २००) इत्यादिभिर्विवक्षितम् ॥ २० ॥

---

1 चलमित्यस्य पातभीतिनिबन्धनशरीरकम्पहेतुरित्यर्थः । 2 आत्मपीडा चेयं व्याख्यायथार्था चेत्, तामसत्वं स्पष्टम् । चोदितफलोद्देश्यकत्वेऽपि शक्तिलोपादपूर्त्या फलाजननात् तामसत्वमेव । 3 पात्रानुपकारिणोरभेदे एकत्र चतुर्थी अन्यत्र सप्तमी च कथमित्यत्राह यद्यपीति । सह प्रयोग इति । एकस्मिन्नेव वाक्ये उभयं पृथक्पृथगन्वेतीति भावः ।

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्य च, [1]परिक्लिष्टम् **अकल्याणद्रव्यकं यत् दानं दीयते, तत् राजसमुदाहृतम् ॥ २१**

अदेशकाले यत् दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२

अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यत् दानं दीयते, असत्कृतम् **पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्,** अवज्ञातं **सावज्ञम् अनुपचारयुक्तं यत् दीयते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥**

एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः; इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञादेः प्रणवसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते—

ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३

ओं तत् सत् इति त्रिविधोऽयं निर्देशः **शब्दः** ब्रह्मणः स्मृतः **ब्रह्मणोऽन्वयी भवति ।**

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भमिति प्रत्युपकाराभिप्रायपूर्वकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकाररूपता, भाविप्रत्युपकारप्रयोजकता च संगृहीता । द्रव्यरागात्परिक्लेशेन त्यजन् हि पुरुषः कल्याणमंशं स्वस्मै स्थापयित्वा अन्यत् परस्मै समर्पयतीत्यभिप्रायेणाह **अकल्याणद्रव्यक**मिति । अश्रद्धाहतत्वाद्वा द्रव्यस्याकल्याणत्वमिह **परिक्लिष्ट**शब्दार्थ इति भावः ॥ २१ ॥

अदेशः कलिङ्गकीकटादिः । **अकालः** राज्यादिः । **अपात्राणि** पङ्क्तिदूषकमूर्खतस्करकितववन्दिवैतालिकादयः । [2]**सत्कृतं** सत्करणं, तद्रहितमसत्कृतम्; तदाह **पादप्रक्षालने**ति । [3]प्रतिग्रहीतृपुरुषावज्ञैव क्रियापर्यन्तप्रसारात् तद्विशेषणतया व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह **सावज्ञ**मिति । अवज्ञाया वाचिकादिविषयत्वमाह **अनुपचारयुक्त**मिति । शास्त्रप्रामाण्यानिश्चयेन संदिग्धपरलोकत्वात् पात्रेभ्यः स्वस्योत्कर्षाभिमानाच्चासत्कारावज्ञे । देशादिसंपत्तावप्यसत्कृतत्वादि परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥

उक्तत्रैविध्यवत् उपर्यपि त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति शङ्काव्युदासाय उक्तसमस्तलक्षणपरतयोत्तरमवतारयति **एव**मित्यादिना । ब्रह्मणः त्रैविध्यविधिरनपेक्षितः, लक्ष्येषु उद्दिष्टेषु लक्षणविधिस्त्वपेक्षित इत्यभिप्रायेण **ब्रह्मणः स्मृतः** इत्यन्वयो दर्शितः । वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिष्वपि निर्देशेषु [4]कर्मत्वेनान्वयायोगात् **ब्रह्मणोऽन्वयी भवती**ति संबन्धसामान्यार्थतोक्तिः । ननु **ओं तत्स**दिति वैदिकस्य यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमयुक्तम्, ब्रह्मशब्दस्य तद्वाचकत्वाभावात्, मुख्यार्थबाधाभावाच्च । त्रयाणां च साक्षात्परब्रह्मनामत्वं श्रुतिसिद्धम्, "तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" (क. २. त्य५), "इति वा (तदिति वा?) एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति । योऽस्यैतदेव नाम वेद ब्रह्म भवति" (....) इति, "सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः" (छा. ६. ८. ६) इत्यादिषु । अतः

---

1 राजसे त्रैविध्यमविवक्षितम्, एकैकमपि राजसम्; मेलनेऽपि ।

2 दानरूपस्य कर्मणः सत्कृतत्वाभावः सर्वत्र तुल्यः; अतोऽर्थान्तरमाह ।

3 तर्हि अवज्ञातमिति कथम्, कर्मण्यनन्वयादित्यत्राह प्रतीति ।

4 निर्देशस्य त्रिविधस्य वेदकर्मकत्वाभावादित्यर्थः ।

ब्रह्म च वेदः। वेद(ब्रह्म)शब्देन वैदिकं **कर्मोच्यते**। वैदिकम् **यज्ञादिकम्**। यज्ञादिकं कर्म ओं तत्सदिति शब्दान्वितं भवति। ओमिति शब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया; तत्सदिति शब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया। **तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता** ब्राह्मणाः **वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च** पुरा विहिताः **पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः**॥

त्रयाणाम् ओं तत् **सदिति शब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते; प्रथमम् ओमिति शब्दस्यान्वयप्रकारमाह —**

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥ २४

तस्मात् ब्रह्मवादिनाम् **वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः** विधानोक्ताः **वेद-**

शास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यपरब्रह्मनिर्देशप्रकारोऽयमुपासकसंव्यवहारार्थमुपदिश्यत इति युक्तम्। विगुणमपि हि कर्म ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं संपादितं भवति। कर्मणि कर्मान्तरेण, लौकिकवाचा, निद्राप्रमादादिभिश्च व्यवाये सन्तस्सर्वत्र ओं तत् सदित्युदाहरेयुः; अत एव च [1]अध्यायाद्यन्तेषु सर्वेष्वयमेव त्रिविधो निर्देशः पठ्यते इति शङ्कायां, कर्मणि ब्रह्मशब्दमवतारयितुं तत्प्रतिपादके प्रयोगस्तावत् सिद्ध इत्यभिप्रायेणाऽऽह **ब्रह्म च वेद** इति। वेदाभिधानस्य पूर्वापरवशात् तदर्थपरतामभिप्रेत्याह **वेदशब्देने**ति। वेदनिरूढप्रयोगेण शब्देनेत्यर्थः। **ब्रह्मशब्देने**ति केषांचित् पाठः। अयमभिप्रायः- यद्यपि ओं तत्सदिति शब्दानां साक्षात्परब्रह्मनामत्वं प्रसिद्धम्, तथाऽप्यत्र तद्विवक्षा न युक्ता; अध्याये तत्प्रश्नाद्यभावात्, अनन्तरं च **ब्राह्मणास्तेने**त्यादिनाऽनन्वयप्रसङ्गाच्च। अतो वेदेनोपलक्षणेन वैदिकस्यैवायं त्रिधा निर्देशः इति। एतदेव विवृणोति **वैदिक**मिति। त्रयाणामन्वयप्रकारेऽवान्तरभेदं वक्ष्यमाणमुपक्षिपति **ओ**मिति। करणाद्यर्थासंभवादुपलक्षणतृतीयार्थमाह **तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता** इति। ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मशब्दविवक्षितवेदान्वयात् त्रैवर्णिकविषयः। **ब्रह्मवादिना**मिति ह्यनन्तरमुच्यते। तेनैव प्रणवान्वयप्रकारोऽपि सूचित इत्यभिप्रायेणाह **वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिका** इति। **विहिताः** इत्यस्य कर्त्रपेक्षायाम्, 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' (गी. ४. १३) इत्यादिपरामर्शेनाह **पुरा मयैव निर्मिता** इति। वेदानां विहितत्वं यथापूर्वं प्रवर्तितत्वम्, "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" (श्वे ६ १७), "अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा" (भा. मो. २३४. ९३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तन्नित्यत्वसिद्धेः॥२३॥

तस्मादित्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चनरूपतामाह **त्रयाणा**मिति। ब्राह्मणवेदयज्ञानामित्यर्थः। यज्ञशब्दोऽत्र तपोदानादीनामुपलक्षकः, **यज्ञदानतपःक्रिया** इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते। अनुष्ठानस्वरूपानुप्रवेशात् तत्रापि प्राथम्याच्चात्रापि प्रथममोङ्कारस्योक्तिरित्यभिप्रायेणाह **प्रथम**मिति। **तस्मा**दिति सर्वस्रष्ट्रा मया तदैव तदन्वितत्वेन विहितत्वादित्यर्थः। करणल्युट्प्रत्यया **विधान**मिह वैदिकं विधायकवाक्यमित्याह **वेदविधानोक्ता** इति। यज्ञदानादीनामोङ्कारपूर्वकत्वं तत्तद्विधायकैः सिद्धमित्यभि-

---

1 ओंतत्सदिति श्रीमगवद्गीतासूपनिषत्सु इत्येवान्ते पाठः प्राचीन इति इतो ज्ञायते।

विधानोक्ताः आदौ ओमित्युदाहृत्य सततं **सर्वदा प्रवर्तन्ते । वेदाश्च** [2]**ओमित्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणाम् ओमिति शब्दान्वयो वर्णितः। ओमितिशब्दान्वितवेदधारणात् तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामपि ओमिति शब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥**

अथैतेषां तदिति शब्दान्वयप्रकारमाह—

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययनयज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकाङ्क्षिभिस्त्रैवर्णिकैर्याः क्रियन्ते, ताः ब्रह्मप्राप्तिसाधन(प्युपाय)तया ब्रह्मवाचिना तदिति **शब्देन निर्देश्याः; "स वा का**

प्रायेणाह **आदा**विति । ओमित्युदाहरणं चात्र श्रुतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्मानुसंधानेन तत्समाराधनबुद्ध्याऽनुसंधाय[1] । स्मरति च भगवान् **शौनकः,** "हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च" इति । (वि. ध) अश्रुतवेदान्तानामपि तद्वाचकशब्दाभिधानात् मङ्गलादिलाभोऽर्थसिद्धः । एवं च प्रणवस्य वैदिकसमस्तान्वयसिद्धिः । यद्यपि "वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत" (आ श्रौ), "शरदि वाजपेयेन यजेत" (,,) इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते—तथाऽपि सर्वासां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न कालविशेषनियम इति **सतत**शब्दतात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह **सर्वदे**ति । स्वर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने अपवर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने च प्रणवान्वयः साधारण इति भावः । अत्र श्लोके वेदानामनुपादानेऽपि पूर्वश्लोके **ब्राह्मणास्तेन** वेदाश्चेत्युक्तत्वात्, "यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तः" (ना), "ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोंकृतं पूर्वम्" (मनु. २. ७४) इत्याद्यनुसारेणाह **वेदाश्चे**ति । **विधानोक्ता** इत्यनेन **ब्रह्मवाचि(दि ?)**शब्देन[2] च वेदानामप्यत्र श्लोके प्रणवान्वयः सूचित इत्यभिप्रायेणाह **एव**मिति । ओमित्युदाहरणकर्तृत्व[3]व्यपदेशेन तदन्वितब्रह्मवादित्वव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामपि ओमितिशब्देनान्वयः प्रदर्शित एवेत्याह **ओमितिशब्दान्वितवेदधारणा**दिति ॥ २४ ॥

एवं स्वर्गापवर्गसाधनसमस्तवैदिकसाधारणं प्रणवान्वयरूपं लक्षणमुक्तम्; अथ तत्सच्छब्दौ मोक्षसाधनानां त्रिवर्गसाधनानां च विशेषलक्षणतयोच्येते । वक्ष्यति चैतत् अष्टादशारम्भे, "वैदिकस्य च कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन" इति । **एतेषा**मिति त्रयाणां परामर्शः । उक्तानां यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वपि तच्छब्दप्रवृत्तिज्ञापनाय वेदाध्ययनोपादानम् । **मोक्षकाङ्क्षिभि**रित्यनेन सूचितमाह **ब्रह्मप्राप्तिसाधनतये**ति । [4]तदिति

1 अनुसंधायेति । क्रिया इति शेषः । 2 मूले क्रियोक्तिः वेदस्याप्युपलक्षणार्था, 'उदाहृत्य प्रवर्तन्ते' इति शब्दयोरन्वयौचित्यादिति भाष्य एव ज्ञापितम् । अधिकमपि दर्शयति अत्रेति । 3 तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणादित्यस्य यज्ञादिकरणात् प्राक् ओंकारोदाहरणादित्यर्थ इति भावः । ओंकारसंबन्धो वेदादावुत्तरत्वेन, पुरुषे चाश्रयत्वेन । 4 अनभिसंधायेत्यस्य न तदिति कर्म; किंतु फलं कर्म । तदिति क्रियन्ते इत्युपरि अन्वय इति भावः ।

किं यत् तत् पदमनुत्तमम्'' (वि. स.) इति तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः । एवं वेदाध्ययन-यज्ञादीनां मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदिति शब्दान्वय उक्तः । त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥ २५ ॥

अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६

सद्भावे **विद्यमानतायाम्**, साधुभावे **कल्याणभावे** च **सर्ववस्तुषु** सदित्येतत् **पदं प्रयुज्यते लोकवेदयोः । तथा केनचित् पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके** प्रशस्ते **कल्याणे** कर्मणि **सत्कर्मेदमिति सच्छब्दो** युज्यते **प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥**

फलमनभिसन्धायेत्यन्वयः । तच्छब्दाभिधेयब्रह्मप्राप्तिसाधनतया तच्छब्दोपचार्यमिति (चार्यतया) बुद्ध्वा फलान्तरमनभिसन्धायेत्यर्थः [इति] । [1]इतिकरणसामर्थ्यात् **उदाहृत्ये**ति पदं वा पूर्वश्लोकादनुषञ्जनीय-मित्यभिप्रायेणाह **तदिति शब्देन निर्देश्या** इति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वे सिद्धे हि तेन तत्प्राप्ति-साधयतयेति लक्षणा, तदेव कुत इत्यत्र [2]तदिति श्रुतेरुपबृंहणेन विशदीकृतत्वमभिप्रेत्याह **स च** इति । **भगवन्नामसहस्रे,** "यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः" इति प्रक्रमात्, "नाम्नां सहस्रम्" इति निगमनाच्च यत्तदादिशब्दानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतः साक्षात्परब्रह्मनामत्वं सिद्धमिति भावः । श्लोकेऽनुक्तस्यापि वेदाध्ययनस्य प्रयोजकेन संगृहीतत्वमाह **एव**मिति । तथाऽपि त्रयाणामन्वयो न सिध्यति, ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनत्वनिबन्धनतच्छब्दनिर्देश्य-त्वाभावादित्यत्राह **त्रैवर्णिकानामपी**ति । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते' इत्यनेन परम्परया तदन्वयः सूचित इति भावः ॥ २५ ॥

त्रयाणां त्रिभिरन्वये प्रतिपिपादयिषिते, 'सद्भावे साधुभावे च' इत्यप्रस्तुतोपन्यासः किमर्थ इत्यत्राह **अथैषा**मिति । यथा प्रयोगबलात् विद्यमानत्वादिषु सच्छब्दप्रवृत्तिरङ्गीक्रियते, एवं प्रस्तुतेऽपीत्यभि-प्रायेणानेकार्थोदाहरणम् । **विद्यमानताया**मिति । असद्विलक्षणस्वरूपसत्त्वविषयो वा, वर्तमानत्वविषयो वा **सद्भाव**शब्द इति भावः । 'साधुकारी साधुर्भवति' (बृ. ६. ४. ५) इत्यादिष्विवात्रापि साधु-[भाव]शब्दः [3]पुण्यादिरूपत्वपर इत्याह **कल्याणभाव** इति । तच्छब्दान्वये मोक्षकाङ्क्षिभिरिति विशेषणात्, इह तु **प्रशस्ते कर्मणी**ति प्रशस्ततामात्रनिमित्तवचनात् मोक्षेतरपुरुषार्थसाधनलक्षणतया सच्छब्दोऽत्र व्युत्पाद्यत इति भावः । अत्यन्तविजातीयेष्वप्युक्तोपाधिद्वययोगे सच्छब्दोऽनुवृत्त इत्यभि-प्रायेणाह **सर्ववस्तुष्वि**ति । 'प्रयुज्यते' इत्यविशेषनिर्देशात् प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वेन दार्ढ्यं सूच्यत इत्याह **लोकवेदयो**रिति । तथेति प्रस्तुतासन्ने लौकिकोदाहरणार्थम्, अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह **लौकिक** इति । **साधुभावे** इति निर्दिष्टमेव निमित्तं प्रकृतासन्नोदाहरणान्तरे **प्रशस्त**शब्देनावतार्यत

---

1 स्वरसं पक्षमाह इतिकरणेति । 2 तदिति श्रुतेरिति । तदिति वा एतस्य महतो भूतस्येति पूर्वोदाहृतश्रुतेरित्यर्थः । 3 सद्भावात् साधुभावोऽपि पूर्वार्धे कर्माकर्मसाधारण्येनोक्तः ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७

अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः [1]कल्याणतया सदित्युच्यते । कर्म च तदर्थीयम् **[2]त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं सदित्येवाभिधीयते । तस्मात् वेदाः वैदिकानि कर्माणि** ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टा**स्त्रैवर्णिकाश्च ओं तत्सदिति शब्दान्वयरूपलक्षणेन अवेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः ॥ २७ ॥**

इत्यभिप्रायेणाह **कल्याण** इति । धातुलीनार्थव्यञ्जनमात्रमुपसर्गेण क्रियते । अतोऽत्र श्लोके 'युज्यते' प्रयुज्यते इतिपदद्वयमेकार्थमित्याह **प्रयुज्यत इत्यर्थ** इति ॥ २६ ॥

एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं चोदाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं त्रिलक्षयिषिते ब्राह्मणादित्रिके तत्प्रयोगोपपत्तिरुपसंह्रियत इत्यभिप्रायेणाह **अत** इति । स्थितिमुखेन स्थातॄणां स्थापकानां च वेदानां सच्छब्दार्थान्वयोऽर्थादुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **वैदिकाना**मिति । 'अध्यायान्तेषु ओं तत्सदिति पाठात् **स्थिति**शब्दोऽत्र अन्तपरः' इति व्याख्यान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतदर्थे संभवति अयुक्तमिति भावः। स्थितिशब्देन बुद्धावुपस्थापिताः स्थातारस्तच्छब्देन परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह **त्रैवर्णिकार्थीय**मिति । त्रिविधनिर्देशविषयतया प्रकृतेश्वरार्थीयमिति व्याख्यान्तरम् अतिव्यवहितपरामर्शात् सर्वेषां यज्ञादीनामतदर्थीयत्वाच्च अयुक्तमिति भावः । यज्ञाद्यर्थीयसाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्दनिर्देशवचनादपि [3]प्रक्रान्ते यज्ञादावेव तदुक्तिरिहोपपन्नेत्यभिप्रायेणाह **यज्ञदानादिक**मिति । **तदर्थीय**मिति सामान्यसंग्रहावलम्बिना आदिशब्देनाध्ययनादिग्रहणात् वेदानामपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव ।

भवत्वेवं त्रयाणां त्रिभिरन्वयः, तदुक्तिरिह किमर्थेत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनभूतविविक्तानुसन्धानप्रतिपादनमुखेन **ओं तत्सदि**त्यादिश्लोकैः फलितं वदन्नुपसंहरति **तस्मादि**ति । यत्तु **कैश्चित्** ओं तत्सदित्यमीषां वाक्यत्वकल्पनेन वाक्यार्थवर्णनं, यत् फलाभिसन्धिरहितं कर्म, त(स)च्छोभनमिति यत् तदों तच्छोभनमिति युक्तम् ; तदों तदेवेत्यर्थः (यत् ओं-फलाभिसंधिरहितं कर्म तत् सत् शोभनमित्यर्थः?) इति-एतदेव विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्धेतुः; न चोपयोगः; लक्षणत्वाभिधानं त्वनुष्ठानोपयुक्तमिति भावः ॥

---

1 आस्तिकप्रीतिहेतुः कर्म प्रशस्तं कल्याणम् । अविहितं लौकिकमपि प्रशस्तं प्रागुक्तम् । 2 तदर्थीयम्–तेषां त्रैवर्णिकानां योऽर्थः प्रयोजनं तत्साधनमित्यर्थः । अतः सच्छब्दस्य फलसाधनपरत्वम् ।

3 वचनादपीति–श्रवणापेक्षयेत्यर्थः । न च पूर्वार्धोक्तस्य पुनः कथनं किमर्थमिति शंक्यम्–न केवलमध्यायप्रकृतं यज्ञादिकम्, अन्यदपि सदेवेति सामान्यकथनार्थत्वात् । तत्र तदर्थीयमित्यत्र तत्पदं प्रकृतकर्म-तत्प्रतिपादकवेद-तत्प्रयोक्तृपुरुषत्रये कर्मपरं न भवति; कर्मणः तदर्थीयपदविशेष्यत्वात् । वेदपरं न भवति, कर्मणो वेदार्थत्वेपि वेदार्थीयत्वाभावात् । तत्पदेन ततः पुरुषग्रहणम् । तदर्थीयं यज्ञादिस्थित्यर्थीयमित्युक्तौ च यज्ञादिग्रहणं कर्मपदात् न स्वरसम् ।

[1]अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्। असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८

ओंतत्सदिति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु **श्रद्धात्रयविभागयोगो** नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकम् असदित्युच्यते। कुतः? न च तत् प्रेत्य, नो इह **न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तरमुखेन श्रद्धायुक्तस्याप्यशास्त्रीयस्याऽऽसुरत्वेनासत्त्वं प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्दर्शिता; इदानीं व्यतिरेकेण, प्रकृतानां सदिति निर्देशार्हत्व दृढीकरणाय शास्त्रीयस्यापि श्रद्धारहितस्यासत्त्वमुच्यते, [2]विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणाभावे विशेष्याभावे च समानत्वादित्यभिप्रायेणाह **अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपी**ति। **कृत**शब्दस्य **हुतदत्त**योरन्वयः, **तप्त**मित्यनेन तपसः कृतत्वसिद्धेः। [3]**हुतदत्त**शब्दावत्र भावार्थौ। एवं **कृत**शब्दस्य विशेषणतयाऽन्वयेऽपेक्षिते सामान्यविषयपरोपकारादिविषयत्वक्लृप्तिरयुक्तेति च भावः। यद्यप्यशास्त्रीयवत् निरयपतनैकहेतुत्वं नास्ति, तथाऽपि तत्तद्वाक्योदितफलाभावादसत्त्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति **कुत** इति। "येयं प्रेते" (क. १. २०) इति श्रुत्यनुरोधेन **प्रेत्य**शब्दस्य मुक्तदशाविषयत्वोपपत्तौ **मोक्षकाङ्क्षिभि**रित्याद्युक्तफलव्यतिरेकस्य **न च तत्प्रेत्य** इत्यादिना विवक्षितत्वमाह **न मोक्षाये**ति। परिशेषसिद्धमिह-शब्दस्यार्थमाह **न सांसारिकाय च फलाये**ति। श्रद्धायुक्तमप्यवैदिकम्, वैदिकमपि श्रद्धाहीनं दृष्टादृष्टप्रयोजनविरहादननुष्ठेयम्; उभयविधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव [4]श्रद्धापूतमेवानुष्ठेयमित्यध्यायसार इति भावः॥

॥ इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

1 तामसे सदिति प्रयोगायोगं दर्शयति अश्रद्धयेति।

2 श्रद्धापूर्वकशास्त्रप्रयोज्यानुष्ठानविषयत्वं सत्त्वम्। तत्र श्रद्धाविरहे शास्त्रप्रयोज्यानुष्ठानविरहे चासत्त्वमेव। श्रद्धाकृतं प्रशस्तं सदिति वा।

3 तर्हि 'अश्रद्धया तपस्तप्तं हुतं दत्तं कृतश्च (कृतं दत्तं हुतञ्च)यत्' इति रीत्या मूलपाठः स्यात्। स्थितपाठे कृतमिति पदम् इष्टमित्यर्थं स्यात्: इष्टं यागः—इति चेत्—तर्हि भाष्ये कृतमिति पदं एतदर्थपरं नेति वक्तव्यं भवेत्।

4 ननु परस्योत्सादनार्थं श्रद्धाकृतं वैदिकं सद्वा असद्वेति चेत्—लौकिकवधापेक्षया पापन्यूनतया सद्वा; कल्याणत्वाभावादसद्वा। प्रशस्तत्वविशेषणादसत्वमेव युक्तम्।

श्रीः ।

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अतीतेनाध्यायद्वयेन—अभ्युदयनिश्श्रेयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदिकस्य च कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन; मोक्षसाधनं च कर्म फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्; तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति; सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवया इत्युक्तम्। अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यम्, त्यागस्य च स्वरूपम्, भगवति सर्वेश्वरे च सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानम्, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्यावश्योपादेयत्वम्, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते [1][अर्थाः] प्रतिपाद्यन्ते। तत्र तावत् त्यागसंन्यासयोः पृथक्त्वैकत्वनिर्णयाय स्वरूपनिर्णयाय चार्जुनः पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १

कर्तव्यविशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायत्रिकेऽस्याध्यायस्य पश्चाद्भावित्वज्ञापनाय षोडशसप्तदशयोर्दैवासुरविभागोक्त्यादिमुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रघट्टकैक्यमभिप्रेत्याह **अतीतेनेति**। **वैदिकस्य कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेनेति** विभजमानस्यायमभिप्रायः—विशेषणादिसामर्थ्यलब्धोऽयं विभागः। 'ब्रह्मणः पारोक्ष्यात् तदिति निर्देशः। तज्ज्ञाने तु सन्मार्गत्व(सन्मात्र)विवक्षया सच्छब्दः[2]। क्रमादेते सात्त्विकराजसतामसाः' इति विभागस्तु कस्यचिदुत्प्रेक्षाकल्पितः इति॥ एवमुक्तेष्वप्यर्थेषु मोक्षसाधनभूतांशस्वरूपशोधनमुत्तराध्यायेन क्रियत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाह **अनन्तरमिति**। "ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे। स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते" (२२) इति **संग्रह**श्लोके त्यागसंन्यासैक्यतत्स्वरूपानुक्तिरीश्वरे कर्तृताबुद्धेश्शेषतया तदुपन्यासादिति मन्तव्यम्। सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यवृत्त्याऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह **सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति**। 'स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः' इति **संग्रहा**रम्भोक्तप्रधानकर्तव्यपरोऽत्र **शास्त्रसारार्थ**शब्द इत्यभिप्रायेणाह **सारार्थो भक्तियोग** इति। स्वर्गादिसाधनानां यज्ञदानादीनां स्वरूपाविशेषेऽपि यद्योगान्मोक्षसाधनत्वं, तद्विशेषमिदानीं शोधयितुमर्जुनः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रकृते प्रश्नं सङ्गमयति **तत्र तावदिति**। सत्त्वविवृद्धितदुपायादिकथनं त्यागादिविशिष्टमोक्षसाधनकर्मार्थितया। संन्यासशब्दस्याश्रमविशेषादिरूढेः त्यागमात्रेऽपि शक्तेश्च पृथक्त्वैकत्वशङ्का। वादिविप्रतिपत्त्यादिभिस्स्वरूपविशेषानिश्चयः।

---

1 सच्चरित्ररक्षायाम् अर्थाः इति पदमधिकं पठ्यते। 2 सद्वृत्तत्वं साधुभाव इति शांकरम्।

त्यागसंन्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ[1], "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः........[2]वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगात् यतयश्शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ।।" (ना) इत्यादिषु । अस्य संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वम् **याथात्म्यं पृथक्वेदितुमिच्छामि । अयमभिप्रायः–किमेतौ संन्यासत्यागशब्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थावेव यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि ; एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥**

त्यागसंन्यासयोर्विशेषतस्तत्त्वबुभुत्साहेतुमाह **त्यागसंन्यासौ हीति** । कर्मस्वरूपे स्वर्गापवर्गादिसाधारणे त्यागादिसंज्ञकविशेषणयोगादेव ह्यपवर्गसाधनत्वम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणे तत्साधनत्वव्यपदेशः । संशयविपर्ययोपमर्दी विशेष इह **तत्त्व**शब्देन विवक्षित इत्याह **याथात्म्य**मिति । पृथक्त्वं वेदितुमिच्छामीत्युक्ते निश्चितपृथक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते ; न च तत् युक्तम् ; पूर्वत्र पृथक्त्वनिश्चयहेत्वभावात् ; उत्तरत्र चैकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्नः ; प्रतिवचनासङ्गतिश्चेत्यत्राह **अयमभिप्राय** इति । 'तत्त्वं वेदितुमिच्छामी'त्येतदेव विवक्षितम् ; पृथक्त्वनिर्देशस्तु संशयकोट्यन्यतरोपक्षेपमात्रपरः । [3]पृथक्त्वमस्ति चेत् तद्वेदितुमिच्छामीति वा वाक्यावृत्तिरित्यभिप्रायेणाह **किमि**ति ॥ १ ॥

---

1 अत्र न कर्मणेत्यादिश्रुतिग्रहणपूर्वकशंकावचनं, 'सत्यागीत्यभिधीयते' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् ।

2 अत्रोपनिषदि त्यागसंन्यासशब्दौ न संन्यासाश्रमविषयकौ किंतु सात्त्विकत्याग विषयकाविति भाष्यकृदाशयः । एतदर्थवैशद्यमुपनिषद्भाष्यपरिष्कारादौ ।

3 पृथक्त्वमित्यादिवाक्ये त्यागान्तर्गतत्रैविध्यरूपपृथक्त्वमपि निविष्टम् ; अतो वाक्यावृत्त्यादरणम् । अयमभिप्राय इति भाष्यादेरयं भावः– (२) 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा', (४) 'त्यक्त्वा कर्मफलासंगम्', इति त्यागशब्दः. (३) 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीः' इति संन्यासशब्दश्च प्राक् भवत्प्रयुक्तः । तत्र नातीव तयोर्भेदो भवदिष्ट इति मया संप्रत्यालोच्यते । परंतु मया ज्ञानयोगविवक्षया संन्यासशब्दः प्रयुक्तः (५). 'संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि' इति । भवता च तदभ्युपगम्यैव (५) संन्यासः कर्मयोगश्च', । (६) 'अनाश्रितः कर्मफलं...स संन्यासी च योगी च' इत्युत्तरितम् । (५) 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी' इति. (१२) 'सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु'. 'ध्यानात् कर्मफलत्यागः' इति च भवता त्यागसंन्यासौ अविशेषेण व्यवहृतौ । तत् किं तत्तत्पदार्थयोर्भेद इष्टः, उताभेदः? तथैकार्थकत्वेऽपि त्यागविषये सर्ववादिनामेककण्ठता, उताभिप्रायभेदः तथा स्वाभिमते त्यागे किमवान्तरभेदोऽपि उतैकप्रकारतैवेति अर्जुनस्य जिज्ञासेति । कृष्णाशयस्तु–षष्ठे भवत्संमतार्थेऽपि संन्यासशब्दप्रयोगेऽपि त्यागसंन्यासयोरैक्यमेवास्मदिष्टम् ; त्यागेनैके', 'संन्यासयोगात्' इति श्रुत्यनुसारात् । फलत्याग–स्वरूपत्यागरूपमतभेदस्तु वर्तते । अस्मदभिमते त्यागे च ('त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः' इति) त्रैविध्यमप्यस्ति । तदवान्तरभेदविवक्षया क्वचित् तत्तत्प्रयोगोऽपीति ॥ तथाच श्लोके, तयोस्तत्त्वमिच्छामि, पृथक्–मतभेदेन अवान्तरभेदेन सहेत्यप्यर्थः । संन्यासपदस्य ज्ञानयोगरूपार्थं तदिष्टमधिकृत्य वक्तव्यमपि उपरि तृतीयाध्यायोक्तानु-

अथानयोरेकमेव स्वरूपम्, तच्चेदृशमिति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

[1]काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥२

केचन विद्वांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं संन्यासं विदुः । केचिच्च विचवादेन संग्रहीष्यति, 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्' इति । पूर्वाध्याये शास्त्रीयस्य कर्मण एव कर्तव्यत्वस्य, सात्त्विकत्यागपुरस्सरमेव कर्तव्यत्वस्य च साधितत्वात्, सात्त्विकत्यागविषये च, 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य' इति संन्यासशब्दप्रयोगात्, तस्य च ईश्वरे कर्तृताबुद्धिरिति संग्रहकारिकोक्तार्थकत्वात् तद्विवेकसंपादनाय तमेव संन्यासशब्दं पुरस्कृत्य पृच्छत्यर्जुनः । अत एव ईश्वरे कर्तृताबुद्धिरेतत्प्रघट्टार्थ इत्युक्तं संग्रहे ॥

पृथक्त्वैकत्वतत्स्वरूपजिज्ञासया प्रश्नश्चेत्, तत्र कस्मिन्नंशे **काम्याना**मित्यादिमतभेदोपन्यासस्य सङ्गतिरित्यत्राह **अथे**ति । अयमभिप्रायः—न्यायतो ह्यत्र निर्णयः प्रतिपाद्यते; संदिग्धे च न्यायावतारः; सन्देहश्चात्र वादिविप्रतिपत्तिनिबन्धन इति न्यायविषयविशोधनाय विप्रतिपत्त्युपन्यासः इति । एतेन कथितार्थयोरपि संन्यासत्यागशब्दयोर्विप्रतिपत्तिप्रशमनाय अस्मिन्नध्याये पुनः प्रश्न इत्यपि सूचितम् । एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात् पृथक्त्वप्रतिक्षेपोऽर्थसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह **एकमेव स्वरूप**मिति । स्वमतस्य 'निश्चयं शृणु' इति (४) वक्ष्यमाणत्वात् **कवयः, विचक्षणाः** इति पदद्वयं नार्थप्राशस्त्यार्थ(र्थं) वक्तृगौरवपरम्; अपि तु विप्रतिपत्त्युपयुक्तवेदनमात्रपरमित्यभिप्रायेणाह **केचन विद्वांस** इति । अनन्तरश्लोकेन भेदस्य **एके, अपरे** इति व्यक्तत्वादिहापि तद्विवक्षेत्यभिप्रायेण **केचने**त्युक्तम् । **काम्यानां कर्मणां न्यास**मिति विशेषणादितरेषामपरित्यागः प्रतीयते; उत्तरत्र च **सर्वकर्मफलत्याग**मिति विशेषणादत्र काम्यस्वरूपत्यागश्चेत्यभिप्रायेणाह **स्वरूपत्याग**मिति । काम्यस्वरूपत्यागं वदतामयमभिप्रायः—न तावत् नित्यनैमित्तिकवत् अकरणे प्रत्यवायात् कर्मान्तरानर्हतापत्तिभयाद्वा काम्यमनुष्ठीयते । न च त्रिवर्गसाधनाय; तस्यापवर्गप्रत्यनीकत्वात् । न च तदेव कर्म अपवर्गस्यापि स्वयं साधनम्; उपासनादिनैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च विनियोगपृथक्त्वेन विद्याङ्गतया तत्परिग्रहः; यज्ञादिश्रुतेर्नित्यनैमित्तिकमात्रविषयत्वेऽपि विरोधाभावात् । अत एव हि, "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" (ब्र. ३.४.२६) इत्यधिकरणमाश्रमधर्मसापेक्षतापरं भाष्यते । तस्मात् स्वर्गादिसंज्ञनरकहेतवः काम्याः क्रिया मुमुक्षुभिर्नानुष्ठेयाः इति ।

1 ननु त्यागसंन्यासशब्दयोर्भिन्नार्थकत्ववर्णनमेव श्लोकस्वरसावगम्यमिति चेन्न; तथासति कवय इति वा विचक्षणा इति वा एकस्यैव कर्तुः पर्याप्तत्वात् । अत एकस्यैव पदस्यार्थद्वयं विभिन्नपुरुषाभिमतमत्रोच्यते । संन्यासशब्दः सम्यङ्न्यास इत्यर्थकः कर्मस्वरूपत्यागपरः; अतः काम्यकर्मन्याससत्तदर्थ इति केचित् । सम्यङ्न्यास इत्यस्य समस्तकर्मसंबन्धिन्यास इत्यर्थः; अतः सर्वकर्मफलत्याग एवार्थ इति परे । उभयैरपि नित्यकर्मानुष्ठानं स्वीकृतम् । अत्र पूर्वार्धे त्यागमित्यस्य उत्तरार्धे संन्यासमित्यस्य चान्वयात् काम्यकर्मन्यासरूपं त्यागं संन्यासमाहुः कवयः । सर्वकर्मफलत्यागरूपं त्यागं संन्यासं प्राहुर्विचक्षणा इति वाक्यार्थः । अत्रोपपत्तिर्भाष्येऽपि दर्शिता ।

क्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां च काम्यानां सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशास्त्रेषु त्यागशब्दार्थं इति प्राहुः । तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विवादं प्रदर्शयन् एकत्र संन्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् । अतस्त्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्थत्वमङ्गीकृतमिति ज्ञायते । तथा 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम' (४) इति त्यागशब्देनैव निर्णयवचनात्, 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ॥' (७), 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥' (१२) इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वमङ्गीकृतमिति निश्चीयते ॥ २ ॥

सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां त्वयमाशयः—फलविरोधाद्धि काम्यानां त्यागः शङ्क्यते । अतः फलमेव त्यज्यताम् । न च निष्फलानुष्ठानप्रसङ्गः ; नित्यनैमित्तिकवदेव भगवत्प्रीतिमात्रार्थतया तदनुष्ठानोपपत्तेः । न चैवं न विधिः; "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति" (बृ. ५ ८. ९) इत्यादिनाऽक्षरशब्दनिर्दिष्टपरमपुरुषवेदनावेदनाभ्यामेव तस्यैव कर्मणो नित्यानित्यफलसाधनत्वश्रुतेः । अतो नित्यनैमित्तिकानामिव काम्यानामपि न स्वरूपत्यागः इति । विवादस्य भिन्नविषयत्वायोगादत्र त्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्थत्वावश्यम्भावात् पृथगर्थत्वशङ्कापरिहारोऽर्थलब्ध इत्याह **तत्रे**ति । एतेन, **संन्यासत्याग**शब्दयोः पृथगर्थत्वमङ्गीकृत्य कस्यचित् काम्यस्वरूपप्रहाणविषयतया(तां?) कस्यचित्तु नित्यनैमित्तिकफलोपेक्षार्थतां च वदन्तः प्रत्युक्ताः । न ह्यत्र काम्येतरकर्मफलत्यागमित्युच्यते । ततश्च संकोचकाभावात् त्रिविधमपि कर्म संगृह्णाति **सर्वकर्मे**ति । तदिदमुक्तम् **नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणा**मिति । नित्यानामपि, 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' (वि. १. ६. ३७) इत्यादिना फलसंयोगोऽवगतः ॥ अत्र श्लोके त्यागसंन्यासशब्दयोरर्थभेदव्युत्पादनपरतां निरसितुमैकार्थ्ये प्रस्पष्टं हेतुद्वयमाह **तथे**ति । न ह्यर्थद्वयविषयेऽत्र विमर्शे अन्यतरस्यैव निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तम् **त्यागशब्देनै**वेति । **परस्परपर्यायतादर्शनाच्चे**ति । अयमभिप्रायः— 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' इति निषिद्ध एव हि संन्यासः, 'मोहात् तस्य परित्यागः' इति त्यागशब्देनानूद्य तामसत्वेन निन्द्यते ; अन्यथा जरद्गवादिवाक्यवत् परस्परानन्वयप्रसङ्गात् । एवं 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य इत्युक्त' एवार्थः 'न तु संन्यासिनां क्वचित्' इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते । न च तदन्यविधिरन्याभावस्य व्यतिरेकः । अत इमौ शब्दावत्राप्येकार्थाविति । **अङ्गीकृत**मिति । प्रतिवक्त्रा भगवतेति शेषः ॥ २ ॥

काम्यानामिति श्लोकेन फलविरोधतदभावद्वारा विरोधो दर्शितः । अथ, 'त्याज्यं दोषवत्' इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगतदभावाभ्यां प्रत्यवाय[कर ?]त्वादिमुखेन विवादः प्रदर्श्यते । वैधहिंसाऽपि कापिलैर्निषिद्धत्वेन दोषतयाऽङ्गीक्रियते । यथोक्तमीश्वरकृष्णेन, "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" (सा. का. २) इति । उक्तं च **पञ्चशिखाचार्यैः**, "स्यात् स्वल्पस्संकर

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३

एके मनीषिणः **कापिलाः वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणः रागादिदोषवत् बन्धकत्वात् सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः ; अपरे पण्डिताः यज्ञादिकं कर्म न त्याज्य- मिति प्राहुः ॥ ३ ॥**

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्संप्रकीर्तितः ॥ ४

तत्र **एवं वादिविप्रतिपन्ने** त्यागे **त्यागविषयं निश्चयं मत्तश्शृणु ; त्यागः क्रियमाणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु फलविषयतया, कर्मविषयतया, कर्तृत्वविषयतया च पूर्वमेव हि मया** त्रिविध- स्संप्रकीर्तितः, **"मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व**

स्वुपरिहरस्सप्रत्यवमर्षः(र्शः)" [1]इति । अतः 'वैधहिंसा पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यति' इति तन्मतम् । अतः **एके** इति शब्देन सामान्यतो निर्दिष्टा वादिनः **दोषवदिति** हेत्वन्वयादिसामर्थ्यात् दोषाख्यदृष्टान्तोक्तिबलाद्वा विशेषतो व्यज्यन्त इत्याह **कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिण** इति । एतेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासवादिनां मतमपि वेदबाह्यत्वेन दर्शितम् । **रागादिदोषव**दिति । रागादयो दोषा बन्धका इति सर्वसैद्धान्तिकसंमतत्वात् तदुदाहरणम् ; [2]यद्वा कर्मैव रागादिदोषवत् ; अत एव बन्धकमित्यभिप्रायः । अस्यां योजनायामादिशब्दो हिंसादिकमपि संगृह्णाति । **सर्वं यज्ञादिकं कर्मे**ति कर्मशब्दोऽत्र सामान्यविषयोऽपि यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति पक्षान्तरे विशेषणात् शास्त्रचोदित- विषयः ; तत्र च विशेषकाभावात् काम्यविषयत्वे पौनरुक्त्याच्च[3] सर्वविषय इति भावः । सर्वैस्त्याज्यत्वे तद्विधायकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् **मुमुक्षुणे**ति विशेषितम् । **अपर**शब्दोऽत्र स्वमतानुसारिविषयः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तदिति हि स्वमतं वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह **पण्डिता** इति । त्याज्योपादेयविभागतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रेतिशब्दः प्रकृते विप्रतिपत्तिविषयतानुवादमुखेन न्यायप्रवृत्तिविषयसंदिग्धताद्योतक इत्यभि- प्रायेणाह **एवं वादिविप्रतिपन्न** इति । **मे** [4]**निश्चय**मित्यनेन मतान्तरोत्थानशङ्काव्युदासायाह **त्याग- विषयं निश्चयं मत्तश्शृण्वि**ति । **मत्तः** भ्रमादिदोषरहितादित्यर्थः । **त्यागो** हीत्यादिकं न वक्ष्यमाण- सात्त्विकादित्यागत्रैविध्यविषयम् ; किं तु सात्त्विकत्यागावान्तरभेदविषयम्, **संप्रकीर्तितः** इत्यस्य प्रागुक्ततत्परत्वस्वारस्यात् . **हि**शब्देन श्रोतृसंप्रतिपत्त्यादिप्रतीतेश्चेत्यभिप्रायेणाह **त्यागः क्रियमाणे- ष्वेवे**त्यादि । **मयि सर्वाणी**त्येक एव श्लोकस्त्रिविधत्यागपर [5]इति अत्र निष्फलानुष्ठानस्वरूपत्यागं,

---

1 प्रत्यवमर्ष इति षकारान्तं तत्त्वकौमुद्यामुदाहृतम्, मृष्यते सुखहृदाद्यगाहिना स्वल्पं दुःखमिति तत्र । सेश्वरमीमांसायां (पुट 61) अस्मट्टिप्पणे शिष्टं द्रष्टव्यम् । 2 रागादिदोषवदित्यस्य मतुवन्तत्वे कर्मेत्यत्रान्वयः । वतिप्रत्ययान्तत्वे बन्धकत्वादित्यत्रान्वयः । 3 पूर्वश्लोकार्धद्वयोप- पादकमेतच्छ्लोकार्धद्वयमिति स्वीकारो व्यर्थः अधिकार्थसंभवादिति भावः । तथा च काम्यतदि- तरसर्वत्यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इत्येतन्मतम् ।

4 षष्ठश्लोकोक्तरीत्या सोऽर्थोऽपि नायुक्तः । तेन पौनरुक्त्यं मा भूदिति एवं योजना ।

5 इतीति । इति हेतोरित्यर्थः । विधनक्तीत्यत्रान्वयः ।

विगतज्वरः" (३. ३०) इति । कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति [1]फलत्यागः ; मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः ; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानेनात्मनः कर्तृतात्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम्, अपि तु आप्रयाणादहरहः कार्यमेव ॥ ४= ॥ कुतः ?

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि [2]मनीषिणाम् ॥ ५

यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसंबन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मननशीलानां पावनानि । मननमुपासनम् ; मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीन-

---

साङ्ख्यमतशङ्कां च प्रतिक्षेप्तुम्, त्रयाणां स्वरूपं विविनक्ति कर्मजन्यमित्यादिना । मदीयफलसाधनतयेत्यादि । [1]स्वकीयप्रीतिसाधनतया स्वार्थमेव भगवान् प्रवर्तयतीति हि मुमुक्षोरनुसंधानमिति भावः । स्वकर्तृत्वस्य तादधीन्यतदनुमतिसापेक्षत्वादिभिस्सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानम् । कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके परप्रयुक्तस्वात्मकर्तृकत्वानुसन्धानमित्युत्तरत्र विशोधयिष्यते ॥ ४ ॥

एवं त्रिविधत्यागानुवादस्य स्वरूपत्यागव्यवच्छेदार्थतोच्यते यज्ञदानेत्यादिना । विविदिषाद्युत्पत्तेः प्राक् यज्ञादिकमनुष्ठेयम्, पश्चात्तु परित्याज्यमित्याख्यातीति केचित् ; तन्मतव्युदासायाह न कदाचिदपीति । 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' (छा. ८. १५. १०) इति श्रुत्यभिप्रायेणाह अपि त्वाप्रयाणादिति । तथाच सूत्रम् 'आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम्' (ब्र. ४. १. १२) इति । अहरहरिति चोदितकालोपलक्षणम् । ननु विद्यानिष्ठस्य किमर्थं कर्म ? न तावदारादुपकारित्वेन ; समुच्चयादिपक्षानभ्युपगमात् । नापि तत्त्वज्ञानार्थम् ; सपरिकरात् प्रमाणादेव तत्सिद्धेः । न च तदनुस्मरणरूपोपासनार्थम् ; तस्यापि संस्कारपाटवादिसाध्यत्वात् ; न चान्यत्र किञ्चित् कर्मसाध्यं मुमुक्ष्वपेक्षितं प्रयोजनं पश्यामः ; न च प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दस्यापि प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण कुत इत्याकाङ्क्षाप्रदर्शनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रायेण प्रभृतिशब्दः । वर्णाश्रमसंबन्धीनीति । नित्यनैमित्तिकानामपि स्वरूपत्याग इति यः पक्षः, स इह प्रतिक्षिप्यत इति भावः । यज्ञादीनां सन्निपत्योपकारद्योतनायोपकर्तव्यज्ञानस्वरूपपरोऽत्र मनीषिशब्द इत्यभिप्रायेणाह मननशीलानामिति । मनस ईषिणो मनीषिण इति व्युत्पत्तौ फलितोक्तिरियम् । श्रवणानन्तरभाविययौक्तिकमननव्यवच्छेदायाह मननमुपासनमिति । पावनानि मनीषिणामिति समभिव्याहारसिद्धमुपकारप्रकारं व्यनक्ति मुमुक्षूणामित्यादिना । 'प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत' इति प्रक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं

---

1 स्वर्गादिफलस्य सर्वात्मना त्यागात् फलत्यागः। संभवतः प्रीत्यादेः भगवदीयत्वानुसंधानात् ममतात्यागः। एवं त्रैविध्यस्य कथितत्वात् स्वरूपत्यागपक्षः दोषवत्त्वपक्षश्च नेष्ट इति निश्चितं हीति भावः।

2 पावनेषु दोषवत्त्वबुद्धिः सर्वथा न युज्यते । रागादिवत् बन्धकमित्यप्ययुक्तम् । अनुकूलविषयरागस्याबन्धकत्वात् ।

कर्मविनाशनानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥ ६

यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि, तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञादि-कर्माणि मदाराधनरूपाणि, सङ्गम्—**कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रयाणा-दुपासननिर्वृत्तये मुमुक्षुणा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुत्तमं मतम्** ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७

नियतस्य **नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणः** संन्यासः **त्यागो नोपपद्यते, 'शरीरयात्रा-ऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' (३. ८) इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः, शरीरयात्रा हि यज्ञ शिष्टाशनेन निर्वर्त्यमाना सम्यग्ज्ञानाय प्रभवति ; अन्यथा, 'ते त्वघं भुञ्जते पापाः' (३. १३) इत्ययज्ञशिष्टाघरूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" (छा. ६. ५. ४) इत्यन्नेन हि मन आप्यायते । "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥" (छा. ७. २६. २) इति ब्रह्म-**

पुरुषमभिध्यायीत' (प्र ५. ५) इत्युपासनं यावज्जीवमनुष्ठेयमिति निगम्यते । अतस्तदङ्गमपि यावज्जीवमनुष्ठेयम् । तच्च, 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' (छा. ८. १५. १०) इत्यादिभिर्वर्ण्यत इति भावः । उपासनवदुत्तराघनिवर्तकत्वाभावात् **प्राचीन**शब्दः ॥ ५ ॥

एवं पावनत्वोक्त्या त्याज्यं दोषवदिति पक्षः प्रतिक्षिप्तः । निश्चयं शृण्वित्यादिनोक्त एवार्थः **एतान्यपी**ति श्लोकेन निर्दोषत्वाध्यवसायार्थं निगमनात्मना दृढीक्रियत इत्यपुनरुक्तिः । हेतुसाध्यभावेन पूर्वोत्तरग्रन्थौ संगमयति **यस्मा**दिति । **मनीषि**शब्दसूचितोपासनसमानयोगक्षेमताद्योतनाय **अपि**शब्द इत्याह **उपासनवदेतान्यपी**ति । परमात्मप्रीतिद्वारा कर्मणां पावनत्वादिसिद्ध्यर्थमाह **मदाराधन-रूपाणी**ति । सङ्गशब्दस्य फलत्यागोक्त्या पुनरुक्तिं परिहरति **कर्मणि ममता**मिति । **निश्चित**मिति । नात्र पुनस्त्वया संशयितव्यमिति भावः । **उत्तम**मिति असर्वज्ञानामप्येषामेतद्विरुद्धं स्वरूपत्यागादिमतं सर्वमधमत्वादनादरणीयमिति भावः ॥ ६ ॥

अथ **नियतस्ये**त्यादिना मतान्तराणामधमत्वं स्वमतस्योत्तमत्वं च प्रपञ्च्यते । वर्णाश्रमप्रयुक्ततया दुस्त्यजत्वं **नियत**शब्देनाभिप्रेतमित्याह **नित्यनैमित्तिकस्ये**ति । तुशब्दसहितः **संन्यास**शब्दोऽत्र त्याज्यं दोषवदित्यत्र(त्युक्तः?) स्वरूपत्यागानुवादी ; स एव हि **मोहात्तस्य परित्यागः** इत्युत्तरार्धेन निन्द्यत इत्यभिप्रायेण **संन्यासस्त्याग** इत्युक्तः । पावनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वे शिष्टे, पुनः त्यागो नोपपद्यत इति शासनं प्राक्प्रपञ्चितदृष्टादृष्टानुपपत्तिस्मारणपरमित्यभिप्रायेणानुपपत्तिं विवृणोति **शरीरया-त्राऽपी**ति । केवलाशनादिनाऽपि लौकिकदेहयात्रा सिध्येदित्यत्राह **शरीरयात्रा ही**ति । "पञ्च-भूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः । आप्यायते" (वि. ६. ७. १८) इति स्मरणात् कथमाहारेण मनस आप्यायनमित्यत्राह **अन्नमयं ही**ति । सात्त्विकाहंकारकार्यस्यान्नविकारत्वासंभवादाप्यायनोक्तिः ।

साक्षात्काररूपं ज्ञानमाहारशुद्ध्यायत्तं श्रूयते । तस्मात् महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रयाणात् ब्रह्मज्ञानायैवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते । एवं ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो [1]बन्धकत्वमोहात् परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । तमोमूलस्त्यागस्तामसः । तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वम् । तमो ह्यज्ञानस्य मूलं, 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च' (१४. १७) इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानम्; तथा च वक्ष्यते, 'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृत्ता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी'' (३२) इति । अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो विपरीतज्ञानमूल एवेत्यर्थः॥७

दुःखमित्येव यः कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥ ८

यद्यपि परंपरया मोक्षसाधनभूतं कर्म, तथाऽपि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात्

"स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इत्येतत्, "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" (मु. २. २. ८) इत्यादिकया समानार्थया श्रुत्या दर्शनशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेण **ब्रह्मसाक्षात्काररूप**मित्युक्तम् । विशदतमत्वात् साक्षात्कारोक्तिरिह भाव्या । सकृदनुष्ठितस्य विद्योपकारित्वशङ्कां परिहरन् निगमयति **तस्मा**दिति । **नोपपद्यते** इत्यस्य कारणाभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । उक्तप्रकारेणापरित्याज्यत्वनियमवत्त्वं **तस्ये**त्यनूद्यत इत्यभिप्रायेणाह **एवं ज्ञानोत्पादिन** इति । 'त्याज्यं दोषवदि'त्यनूदितस्य मतस्यैतद्दूषणमित्यभिप्रायेणाह **बन्धकत्वमोहा**दिति । "तत्र भवः" (अष्टा. ४. ३. ५३) इत्यण्प्रत्ययेन **तामस**शब्दं निर्वक्ति **तमोमूल** इति । संबन्धमात्रेऽपि तद्धितार्थे फलितविशेषोऽयम् । तामसबुद्धिमूलत्वेन सद्वारकं तमोमूलत्वं विवृणोति **तमःकार्ये**ति । नन्वत्र समभिव्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोमूलत्वे दर्शयितव्ये तमःकार्याज्ञानमूलत्वोक्तिः किमर्था ? तदर्थैव; न ह्युक्तस्यैव पुनश्शब्दान्तरव्यञ्जने प्रयोजनम्; अधिकबोधनं तु युक्तमविरुद्धं चेति ॥ ननु "प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च" (१४. १७) इति श्लोके मोहशब्देन विपरीतज्ञानस्य पृथगुक्तत्वादज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव उच्यत इति व्याख्यातम्; इह पुनः, 'अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानम्' इति कथमुच्यते ? इत्थम् । ज्ञानाभावस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनार्थं, श्लोकस्थमोहशब्दस्य प्रयोजनान्तरविवक्षया वा, श्लोकस्थस्याज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्वज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वक्ष्यमाणेन व्यनक्ति **तथाचे**ति । तत्त्वविदो न परित्यजन्तीत्यभिप्रायेण तामसनिर्देशफलितं निगमयति **अत** इति । **नित्यनैमित्तिकादे**रिति **आदि**शब्देन फलाभिसंधिरहितकाम्यानामपि वक्ष्यमाणानां ग्रहणम् । **विपरीतज्ञाने**त्यनेनायथाज्ञानमूलात् राजसत्यागात् विशेषप्रदर्शनम् । **अयथाव**दिति(२९) हि राजसबुद्धिर्वक्ष्यते ॥

तदेवमन्तरङ्गतया स्वरूपशब्दव्यपदेश्यस्वरूपनिरूपकधर्मप्राणप्रदधर्मवैपरीत्याभावेऽपि निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणामनुसरन् राजसत्यागं विवृणोति—**यद्यपी**त्यादिना । **दुःखमित्येवे**त्यवधारणात **कायक्लेशभया**दिति चोक्तेरधर्मत्वमोहोऽत्र नास्तीति फलितम् । 'अर्थना-

1 आवश्यकत्वे सत्येव कर्मणस्त्यागो मोहादेव । अतस्तामस इत्युक्तं भवति ।

बह्वायासरूपतया कायक्लेशकरत्वाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्भीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति (यतनीयमिति ?)। यो महायज्ञाद्याश्रमकर्म परित्यजेत्, स राजसं रजोमूलं त्यागं कृत्वा तत् अयथावस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत; "अयथावत् प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी" (३१) इति हि वक्ष्यते। न हि कर्म दृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव[1] यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन। सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव, स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९

नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदाराधनरूपतया [2]कार्यं स्वयंप्रयोजनमिति मत्वा सङ्गम् कर्मणि ममतां फलं च त्यक्त्वा यत् क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः, स सत्त्वमूलः; यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः। सत्त्वं हि यथावस्थितवस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तम्, "सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्" (१४. १७) इति। वक्ष्यते च, "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये। बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी" ॥ (३०) इति ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते(ज्यते)। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥ १०

मार्जने दुःखम्' (भा, व. २. ४४) इत्याद्यनुसारेणाह-दुःखात्मकेति। मनसोऽवसादकरमिति। अनवसादो हि विवेकादिसाधनसप्तके गणित इति भावः। अन्तरङ्गबहिरङ्गविरोधे बहिरङ्गत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाह ज्ञानाभ्यास एवेति। "यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः। आत्मज्ञाने शमे च स्यात् वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥" (मनु. १२ ९२) इत्यनुवादवाक्यानि अस्य मूलम्। स कृत्वा राजसं त्यागमित्यनुवादविवक्षितमाह अयथावस्थितेति। वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिह त्यागफलशब्देन विवक्षितम्, मुमुक्षुप्रकरणत्वात् कर्मत्यागे तत्साध्यस्वर्गादिफलस्य प्रसङ्गाभावाच्चेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानोत्पत्तिरूपमिति। दुःखात्मकत्वादिप्रयुक्तमनोवसादशङ्कां परिहरति नहीति। "फलसंविभक्तया हि" (द्र. भा.) इत्याद्युक्तक्रमेण कर्मभिः प्रसादितो भगवान् मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ त्यागो हीत्यादिना सारितमेवोद्धृत्य सत्त्वकार्ययथावस्थितज्ञानमूलतया तस्यैव शास्त्रीयत्वं द्रढयति कार्यमित्येवेति श्लोकेन। 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' (८) इति प्रक्रमादिहापि नियतशब्दः कर्मविशेषणमिति तदर्थमाह नित्येति। आहत्य कार्यत्वं हि प्रयोजनस्यैव; तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता; तस्मादफलस्य कथं कर्तव्यत्वमित्यत्राह मदाराधनरूपतया कार्यमिति। तदभिप्रेतमाह स्वयंप्रयोजनमिति। कर्तृत्वत्यागोऽप्यत्रानुसंधेयः। अत एव ह्यनन्तरश्लोके त्यागीति शब्दः सङ्गफलकर्तृत्वत्यागीति व्याख्यायते ॥ ९ ॥

---

1 ननु यदिति कर्मविशेषणम्, एवं सति स इति कथं त्यागविशेषणमिति चेत्—स इत्यस्य तत्कर्मसंबन्धीत्यर्थः। यदित्यस्य त्यक्त्वेति त्यागक्रियाविशेषणत्वे तु न स क्लेशः; दूरान्वयः स्यात्।
2 फलसंगकर्तृत्वत्यागो हि सात्त्विकः, अकरणे प्रत्यवायभिया नित्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पादरूपफलोद्देशात् कथं फलत्याग इत्यत्राह मदिति। आराधनधियैवानुष्ठानम्; प्रत्यवायानुत्पाद आनुषङ्गिकः।

एवं सत्त्वसमाविष्टो मेधावी यथावस्थिततत्त्वज्ञानः, तत एव च्छिन्नसंशयः, कर्मणि सङ्गफलकर्तृत्वत्यागी, न द्वेष्ट्यकुशलं[1] कर्म ; कुशले च कर्मणि नानुषज्जते । अकुशलं कर्म अनिष्टफलम्, कुशलं च कर्म इष्टरूपस्वर्गपुत्रपश्वन्नाद्यादिफलम् । सर्वस्मिन् कर्मणि ममता-रहितत्वात्, त्यक्तब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वफलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वाच्च तयोः क्रियमाणयोः प्रीतिद्वेषौ न करोति । अनिष्टफलं पापं कर्मात्र प्रामादिकमभिप्रेतम् ; 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो

सत्त्वादिमूलशास्त्रीयत्यागयुक्तस्य, 'वर्तते सात्त्विको भावः' (मो. ध. २९१. २१), ''इत्युपेक्षेत तत् तदा' (मो. ध. २९२. २९), 'उदासीनवदासीनः' (गी. १४. २३) इत्यादिप्रसिद्धं विकारा-भावरूपं लक्षणमुच्यते **न द्वेष्टी**ति श्लोकेन । तेनोक्तलक्षणत्यागस्य सत्त्वमूलत्वमप्युपपादितं भवति । तत्र हेतुकार्यक्रमौचित्येन भिन्नक्रमतया व्याख्याति **सत्त्वसमाविष्ट** इत्यादिना । 'धीर्धारणावती मेधा' (नाम. १. धी.) इति नैघण्टुकाः । श्रुतिश्च, 'मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुध्यै' (य आ. ५. ५२) इति । अत्र आचार्योपदिष्टेष्वर्थेषु अप्रच्युतेरन्यासङ्कराच्च फलितमाह **यथावस्थिततत्त्वज्ञान** इति । अत्र [illegible] **अकुशलाकुशल**शब्दाभ्यां प्रतिषिध्यमानद्वेषसङ्गहेत्वनुवाद इत्यभिप्रायेणानिष्टफलत्वाद्युक्तिः । **त्यागी**त्युक्तस्य त्यागस्य हेतुतां विवृणोति **सर्वस्मिन्नि**त्यादिना । यथाऽन्यदीयेऽन्यकर्तृके कर्मणि स्वसंबन्धविरहात् बाधकाद्यभाव-निश्चयेन द्वेषाद्यभावः, तथाऽत्रापीत्यभिप्रायः । अननुष्ठानदशायां [हि] हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात् **क्रियमाणयो**रित्युक्तम् । ननु **कुशले नानुषज्जते** इत्येतत् युक्तम् ; स्वर्गादिषु निस्सङ्गतामात्रेण काम्यानुष्ठानेऽपि तत्फलानन्वयशास्त्रात् ; न द्वेष्ट्यकुशलं कर्मेति तु विरुद्धम् ; फलसङ्गाभावे सत्येव निषिद्धानां फलान्वयात् । अन्यथा क्वचिदपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । न हि नरकादिकं कस्यचिदिष्टं स्यात् । एवं दृष्टप्रत्यवायहेतुष्वप्यद्वेषो न युक्त इत्यत्र प्रामादिकविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधि-कारिविशेषे बुद्धिपूर्वैरपि पापकर्मभिरलेपः किं न स्यादित्यत्राह **नाविरत** इति । एतच्छ्लोकार्थं

1 ननु अकुशलमित्यस्य निषिद्धमित्यर्थे तत्र द्वेष आवश्यकः, उत्तरार्धस्य लेपकत्वसिद्धान्तात् । तद्विषये त्यागी इत्युक्तः सात्त्विकत्यागोऽपि न संभवति; क्षुद्रतात्कालिकफलरागेणैव निषिद्धानुष्ठानात् तत्र फलत्यागादेरयोगात् । फलानुद्देशेऽपि भगवत्प्रीत्यर्थतया तत्करणविधायकवाक्याभावात् । एवं प्रामादिकपापस्यापि अकुशलपदेन ग्रहणं न भवति ; अबुद्धिपूर्वकस्य सात्त्विकत्यागपूर्वकानु-ष्ठानाप्रसक्तेः । अतः अकुशलं काम्यं कुशलं नित्यमिति शांकरयोजनैव युक्ता । काम्यस्यापि फल-त्यागेन कर्तुमर्हतायाः प्रागुक्ततया तत्र फललेपभीतिप्रयुक्तो द्वेषो न भवतीति समन्वय इति चेन्न—

कुशलपदस्यैव काम्यार्थकत्वस्वारस्यात् अकुशलं निषिद्धमित्येव स्वरसम् । पूर्वोक्तानुपपत्तिपरि-हारस्त्वेवम्—यो बुद्धिपूर्वकाणि सर्वाणि कर्माणि सात्त्विकत्यागपुरस्सरमनुतिष्ठति, स त्यागी । अबुद्धिपूर्वकमकुशलं निषिद्धं कर्माऽऽपतति चेत्, किं कुर्यामिति न बिभेति, न द्वेष्टि प्रामादिकानां तद्विषये लेपकत्वाभावात् । तथा, यत्करोषीत्युक्तरीत्या लौकिककर्मविषयेऽपि सात्त्विकत्यागात् तथा त्यागसंस्कृतेन गमनेन कारिते प्रामादिके पिपीलिकावधादावपि न क्लेशमनुभवतीति वाक्यार्थः।

नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥' (क. २. २४) इति दुश्चरिताविरतेर्ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वश्रवणात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां त्यागः शास्त्रीयत्यागः, न कर्मस्वरूपत्यागः ॥ १० ॥ तदाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११

न हि देहभृता ध्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यम्; देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुबन्धिनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात् । तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी स एव, "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" (ना) इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते । फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां त्यागीति; 'त्रिविधः संप्रकीर्तितः' (४) इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

ननु कर्माण्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि, महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफलसंबन्धितया शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' (वि. १. ६. ३८) इत्यादिफलसंबन्धितयैव हि चोदना । अतः तत्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने, बीजावापादीनामिव, अनभिसंहितफलस्यापि इष्टानिष्टरूपफलसंबन्धः अवर्जनीयः ।

प्रकृतहेतुतया घटयन् परमप्रकृतं निगमयति अत इति ॥ १० ॥

नियतस्येत्यादिप्रतिपादितयुक्तिविवरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रागुक्तस्त्रिविधोऽपि सात्त्विकत्यागः नहीति श्लोकेन निगम्यत इत्याह तदाहेति । अत्र देहभृतेति न प्राणिमात्रनिर्देशः, अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपत्यागाशक्यताहेतुरवयवार्थो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह ध्रियमाणशरीरेणेति । शक्यमिति त्यजनपरत्वा[1]न्नपुंसकत्वैकत्वे, सामान्यरूपविवक्षणाद्वा । देहभृत्त्वहेतुकमशक्यत्वं विवृणोति देहधारणार्थानामिति । तदनुबन्धिनः अर्थार्जनादयः भवन्तु लौकिकानि ; किं शास्त्रीयैरित्यत्राह तदर्थं चेति । श्रुतिस्वारस्यहेतुकां स्वरूपत्यागशङ्कां परिहर्तुं यस्त्वित्यादिकमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह यस्त्विति । 'अभिधीयते' इत्यस्य कैरित्याकाङ्क्षाशमनाय 'त्यागेनैके' इत्यादिश्रुत्युपादानम् । प्रक्रान्तनिगमनपरत्वेन प्रदर्शनार्थतां द्रढयति त्रिविध इति ॥ ११ ॥

लौकिकफलसाधनकर्मप्रक्रिययैव हि वैदिकानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम् । लौकिकानि च कर्माणि फलेच्छाभावेऽपि स्वशक्त्यनुरूपं फलन्ति । एवं वैदिकेष्वपीत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति । नन्वग्निहोत्रादीनां महायज्ञादीनां च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थत्वाविरोधात् स्वर्गाद्यर्थतयाऽनुष्ठानं मा भूत्, आश्रमार्थतयाऽनुष्ठाने तु को विरोध इत्यत्राह नित्यनैमित्तिकानामपीति । बीजावापादिदृष्टान्तेन अकुशलमित्युक्तस्य प्रामादिकस्यापि बन्धकत्वं सूचितम् । न हि भूमौ प्रमादनिपतितं बीजं न फलति । तस्मात् आम्र (अमृत)रसार्थिनो विषतरुबीजावापतुल्योऽयं कर्मकलाप

---

1 कर्माणीति द्वितीयान्तं त्यक्तुमित्यत्रान्वेति । त्यक्तुं शक्यमित्यस्य त्यजनं शक्यमित्यर्थः । भावमात्रे तुमुन् । कर्माणीत्यस्य प्रथमान्तत्वे त्वाह सामान्येति । शक्यमरविन्दसुरभिरितिवत् ।

अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन मुमुक्षुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२

अनिष्टम् **नरकादिफलम्**, इष्टम् **स्वर्गादि**, मिश्रम् अनिष्टसंमिश्रं **पुत्रपश्वन्नादि; एतत् त्रिविधं कर्मणः फलम्**, अत्यागिनाम् **कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति।** प्रेत्य **कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः।** न तु संन्यासिनां क्वचित्–**न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति। एतदुक्तं भवति–यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि तान्येव (नित्यान्येव), तथाऽपि जीवनाधिकार-कामाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च विनियोगपृथक्त्वेन परिह्रियते। मोक्षविनियोगश्च, "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृ. ६. ४. २२) इत्यादिभिरिति। तदेवं क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धः संन्यासः; स एव च त्याग इत्युक्तः ॥ १२ ॥**

इत्यभिप्रायेण फलितं स्वरूपत्यागमाह **अत** इति। अमुमुक्षूणामिदमनिष्टत्वादित्रैविध्यम्, मुमुक्ष्वपेक्षया स्वर्गादेरप्यनिष्टत्वात्—इत्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादिकथनम्। कारीर्यादिसाध्यवृष्ट्यादिफलानां जीवद्दशाभावित्वस्थितेः **प्रेत्येति** प्रदर्शनार्थम्; अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आरम्भानुमतिप्रसङ्गात्; **न तु संन्यासिनां क्वचि**दिति व्यतिरेकोक्त्या तस्यापि बाधाच्चेत्यभिप्रायेणाह **कर्मानुष्ठानोत्तरकाल**मिति। [1]अत्राप्यनिष्टफलानन्वयः पूर्वोक्तरीत्या प्रामादिककर्मविषयो मन्तव्यः। उक्तस्य चोद्यस्य प्रतिज्ञामात्रेणोत्तरमिदमुच्यते; न तु कयाचित् युक्त्येत्यत्र आह **एतदुक्त**मिति। विनियोगपृथक्त्वं विनियोजकवाक्यपृथक्त्वेन ग्राह्यम्। विनियोगपृथक्त्वेन ज्योतिष्टोमादिषु पापक्षयादिनानाफलत्वं सिद्धम्। **परिह्रियते**। विरुद्धफलत्वचोद्यमिति शेषः। ननु 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्थाः' (पु) इति नियमनाद्वेदनमेव मोक्षसाधनतया विधीयते। कर्म तु व्यवच्छिद्यते। अतः कथं मोक्षाधिकारे विनियोगोक्तिः? तत्राह **मोक्षविनियोगश्चे**ति। असिना जिघांसति, अश्वेन जिगमिषतीत्यादिष्विवार्थस्वभावादिहापीष्यमाणधात्वर्थकरणतयाऽन्वयः। अतो वेदनोत्पत्तिद्वारेण परम्परया साधनत्वान्मोक्षविनियोगः। अव्यवहितसाधनविवक्षया तु "नान्यः पन्थाः" इत्यादिभिर्निषेध इति भावः।

एवं परिप्रश्नाभिप्रेतमन्यथाऽपि प्रतिवक्तुमुपक्रमत [2]इत्यभिप्रायेण संगत्यर्थमुक्तमंशं निगमनच्छाययाऽनुवदति **तदेव**मिति। **तत्** स्वरूपत्यागादेस्तामसत्वादित्यर्थः। **एवं** वर्णाश्रमादिनियतस्य दुस्त्यजत्वप्रकारेणेत्यर्थः। अस्मिन्नेव श्लोके, 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्' इति त्यागाभावविपर्ययस्य संन्यासशब्देनानुकथनात् त्यागसंन्यासपृथक्त्वशङ्का च परिहृतेत्याह **स एव च त्याग** इति ॥१२

---

1 अनिष्टं नरकादीति, कादाचित्कघोरप्रामादिकजन्यफलमेवोच्यते। संन्यासिनां—बुद्धिपूर्वकसत्कर्माणि सत्यागमनुतिष्ठतां प्रामादिकजन्यं नरकाद्यपि न भवति: सञ्चारकाले यदृच्छया पादघातेन भवन् प्रामादिकवधादिर्नानिष्टायेति। 2 उपक्रमते, निगमनच्छाययेति पदद्वयेन तदेवमिति वाक्यस्य उत्तरभाष्यारम्भरूपत्वं पूर्वभाष्यनिगमनत्वञ्च युक्तमिति ज्ञाप्यते।

इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसंधानेन आत्मनि अकर्तृत्वानुसंधानप्रकारमाह, तत एव फलकर्मणोरपि ममतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैः स्वलीलाप्रयोजनाय कर्माण्यारभते । अतो जीवात्मगतं क्षुन्निवृत्त्यादिकमपि फलम्, तत्साधनभूतं च कर्म परमपुरुषस्यैव ।

[1]पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । [2]सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥

अनिष्टमिष्टमित्यादेरनन्तरं कारणपञ्चकोक्तेः का संगतिरित्यत्राह **इदानी**मिति । साक्षात्प्रश्नविषये प्रत्युक्ते सतीत्यर्थः । **भगवति, पुरुषोत्तमे** इत्युभाभ्यां प्रागुक्तप्रकारेण सर्वान्तर्यामिणः तद्गतत्वतत्प्रयुक्तदोषाभावख्यापनम् । **प्रकारमाहे**त्यनेन आतृतीयाध्यायादनुक्रान्तस्याकर्तृत्वानुसंधानस्यात्रैव सहेतुकयथावस्थितस्वरूपशोधनमिति दर्शितम् । त्रिषु त्यागेषु प्रक्रान्तेषु अन्यतमस्य प्रकारशोधनमिति संगतिः। त्रिविधेऽपि त्यागे सात्त्विकतया प्रक्रान्ते किमिति कर्तृत्वत्यागप्रकारमात्रोपपादनमित्यत्राह **तत एवे**ति । **इति**शब्दोऽत्र हेत्वर्थः। ऋत्विगादिषु कर्तृत्वेऽपि यजमानादेः कर्मणि फले च ममता दृश्यते; तद्वदस्यापि किं न स्यात्; अतः कर्तृत्वत्यागमात्रात् कथं कर्मणि फले च ममताबुद्धिनिवृत्तिरित्यत्राह **परमपुरुषो हीति** । **ही**ति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनम् । "त्वं न्यञ्चद्भिरुदञ्चद्भिः कर्मसूत्रोपपादितैः । हरे विहरसि क्रीडाकन्तुकैरिव जन्तुभिः" ॥ (शेषधर्मे), "बालः क्रीडनकैरिव" (भा. स. ६१. ३१), "कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्" (भा. स. ४१. २३) इत्यादिप्रसिद्धमाह **स्वकीयेने**त्यादिना । करणाधिपाधिपो हि परमपुरुषः श्रूयते । अतः करणानां जीवशेषत्वदशायामपि गजतुरगाद्यलङ्कारेषु राज्ञ इव परमपुरुषस्य शेषित्वं न निवर्तेत इत्यभिप्रायेणाह **स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणै**रिति । सङ्कोचकाभावाद्दृष्टादृष्टफलप्रदानादिकमपि तस्य लीलेत्याह **स्वलीलाप्रयोजनाये**ति । "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" (ब्र. २. १. ३३) इत्यादिभिरिदं मीमांसितमिति भावः । **लीलादिप्रयोजनाये**ति पाठे तु **आदि**शब्देन कारुण्यादिमूलभक्तरक्षणादिग्रहणम् । ननु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषसमाराधनतयैव विधानात् फलपर्यन्तस्य तस्य तदीयता युक्ता; लौकिकं तु कर्म न तथा शिष्टम्; नापि तथाऽध्यक्षम्; क्षुन्निवृत्त्यादेः फलस्य जीवगामित्वेनैवोपलम्भात् । अतो लौकिकानां फलानां जीवशेषत्वे तत्साधनस्यापि कर्मणस्तदर्थता युक्ता; तस्मात् **सिद्धये सर्वकर्मणा**मित्यादिभिः [illegible] तत्राह **अत** इति । **परमपुरुषस्यैवे**ति षष्ठी स्वस्वामिभावाख्यसंबन्धविशेषविश्रान्ता । यथा [3]पञ्जरशकुन्तपोषणादिकं तत्सुखादिकं च सार्वभौमस्य शेषभूतम्, तथाऽत्रापीति भावः ॥ (१२)

सांख्ये कृतान्ते इति न सांख्यसिद्धान्तो विवक्षितः, तत्रेश्वरानभ्युपगमात्, करणातिरिक्तस्य

---

1 ननु फलत्यागो युज्यते, न कर्तृत्वत्यागः; क्रियमाणे तद्विरोधादित्यत्र तद्विशदीकारमारभते पञ्चेति ।
2 सांख्य इति पदप्रयोगः निरीश्वरसांख्यमसांख्यमिति ज्ञापनाय । न हि तत् पदं केवलरूढम् । योगार्थमुखेन परिभाषणीयम् । अतो यथावदनवधारणात् न तस्य वास्तवसांख्यत्वम् । 3 भाष्ये जीवात्मगतमितिपदेन शकुन्तसुखादिवत् फलस्य जीवाश्रितत्वमिष्टवा भगवच्छेषत्वोपपादनम् ।

संख्या बुद्धिः, सांख्ये कृतान्ते **यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां** सिद्धये उत्पत्तये, **प्रोक्तानि पञ्चैतानि कारणानि** निबोध मे-**मम सकाशादनुसंधत्स्व । वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमवधारयति, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" (बृ. ५. ७. २२), "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" (य. आ. ३. ११. २) इत्यादिषु ॥ १३ ॥ तदिदमाह—**

कर्तृत्वानभ्युपगमेन, 'कर्ता करणं च पृथग्विधम्' (१४) इति कर्तृकरणविभागोक्त्यसंभवात् । तस्य वेदविरुद्धत्वे तत्त्वोपदेशाय तदुपन्यासायोगात् । अविरुद्धत्वेऽपि वेदमूलत्वस्यैवाङ्गीकर्तव्यत्वे वेद एव विश्रमात् । अर्थौचित्याय च रूढिपरित्यागेन यौगिकार्थावलम्बनस्य सर्वसंमतेः । अतो वेदेष्वेव यथावस्थिततत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो भागः सांख्यकृतान्तशब्देन विवक्षित इत्यभिप्रायेण निर्वक्ति **संख्या बुद्धि**रिति । प्रकरणानुरोधेन बुद्धिं विशिनष्टि **यथावस्थिते**ति । यदिह शङ्करेणोक्तम्, "पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः; स एव कृतान्तः; **कृतस्य**-कर्मणोऽस्मिन्नन्तः इति; [1]तदसत्, वेदान्तेष्वपि कर्मान्वयस्य स्थापितत्वात् । रूढिपरित्यागे चावश्यंभाविन्युचिततमयोगस्यैव ग्रहीतुं युक्तत्वात् । **अन्त**शब्दो निश्चयपरतया नैघण्टुकैः पठितः स एव बुद्धिपूर्वसंपादिततया **कृत**शब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेण **अनुसंहिते निर्णय** इत्युक्तम् । यद्वा निर्णयशब्दोऽत्र निर्णीतवस्तुपरः; कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्तपर्यायस्य तत्तदभ्युपगतार्थरूढत्वात् । अत एव हि **अनुसंहित** इति विशेषितम् । न हि निर्णय एवानुसन्धातव्यः । अथवा प्राचां निर्णयः परैरनुसंहित इति भावः । निर्णायकशब्दपरो वाऽत्र निर्णयशब्दः । तदानीं **प्रोक्तानी**त्यनेन समन्वयः । **सिद्धि**शब्देन फलपर्यन्तत्वादिकमिहाविवक्षितम्; 'यत्कर्म प्रारभते, पञ्चैते तस्य हेतवः' इति कर्मस्वरूपोपसंपत्तेरेवानन्तरोक्तेरित्यभिप्रायेणाह **उत्पत्तय** इति । **मम कारणानी**त्यसंभवात् मदीयानि कारणानीत्युक्तेरिह **दैव**शब्दनिर्दिष्टस्य स्वस्य स्वकीयत्वाभावेनानन्वयादुचितमन्वयमाह **मम सकाशादनुसन्धत्स्वे**ति । वक्ष्यमाणानां पञ्चानां यथादर्शनं विविक्ते हेतुभावे मनस्समाधानविधानार्थमिदमिति भावः । षड्विंशकमनभ्युपगच्छतां पञ्चविंशकं च कर्तृत्वारोपमात्राधिकरणं प्रतिपादयतां प्रकरणमिदं विरुद्धमित्यभिप्रायेण यौगिकार्थपरत्वमुपपादयति **वैदिकी ही**ति । **शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरण**मिति बहुव्रीहिः । उपकरणं विवक्षितकार्यार्थितयोपात्तः परिकरः ॥ १३ ॥

उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनरुक्तिं परमते विरोधं चाभिप्रेत्याह **तदिदमाहे**ति । तत्

---

1 कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्तपर्यायितायाः प्रसिद्धत्वात् अनुसंहितो निर्णय इत्यर्थ एव युक्तः; न तु कृतं—कर्म, तस्यान्तः अवसानमिति । एवञ्च सांख्यपदमपि स्वरसयोगार्थं विहाय न वेदान्तार्थकं कल्पयितुं युक्तमिति भावः । यथावत् तत्त्वज्ञानमूलके प्राक्तनानुसंहिते सिद्धान्ते इति विशिष्टार्थः । वेदान्ते कर्मानन्वयश्च बाधितः ।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५

न्याय्ये **शास्त्रसिद्धे**, विपरीते **प्रतिषिद्धे वा सर्वस्मिन् कर्मणि शारीरे, वाचिके, मानसे च पञ्चैते हेतवः** । अधिष्ठानम् **शरीरम्; अधिष्ठीयते जीवात्मनेति महाभूतसंघातरूपं शरीरमधिष्ठानम् । तथा** कर्ता जीवात्मा; **अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च, 'ज्ञोऽत एव' (ब्र. २. ३. १९) [इति १], 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (३३) इति च सूत्रोपपादितम् ।** करणं च पृथग्विधम्—**वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं** पृथग्विधम् **कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्या-**

श्रुतिसिद्धम्, **इदं** विवक्षितमित्यर्थः । **न्याय्यं** न्यायादनपेतम्; "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" (अष्टा. ४. ४. ९२) इत्यनुशासनात् । **न्याय**शब्दश्चात्र अर्थान्तरानौचित्यात् व्युत्पत्त्यनुरोधाच्च शास्त्रमेवानुसन्धत्त इत्यभिप्रायेणाह **शास्त्रसिद्ध** इति । शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षायां तदन्यद्धेति वक्तव्यम्; विहिते निर्दिष्टे **विपरीत**शब्दश्च निषिद्धे स्वरसः; कैमुत्येन च लौकिकं लभ्यमित्यभिप्रायेणाह **प्रतिषिद्धे वे**ति । **सर्वस्मिन् कर्मणी**ति फलितोक्तिः । यथा शारीरमानसवाचिकेषु कर्मसु शरीरादीनां प्राधान्येन प्रतिनियतता; न तथाऽमी पञ्च हेतवः; अपितु प्रतिकर्म पञ्चाप्यपेक्षिता इत्यभिप्रायेण शारीरत्वाद्युक्तिः । पञ्चहेतुकेषु सर्वेषु कर्मसु [2]प्राधान्यादेव हि शारीरत्वादिविभागः । यद्यपि जगत्सृष्ट्यादिषु परमात्मैव कारणम्, तथापि क्षेत्रज्ञकर्तृकेषु परमात्मना स्वेच्छयैवमुपकरणीकृतान्येतानीत्यभिप्रायेण हेत्वन्तरोक्तिः ।

"अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुः" (भा. मो. ३१९. १४) इति करालयाह वसिष्ठः; तदनुसारेणाह **अधिष्ठानं शरीर**मिति । श्रुतिश्च, "मघवन्; मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्" (छा. ८. १२. १) इति शरीरेऽ**धिष्ठान**शब्दं प्रयुङ्क्ते । "कृत्यल्युटो बहुलम्" (अष्टा. ३. ३. ११३) इति कर्मार्थतया शरीरे **अधिष्ठान**शब्दं व्युत्पादयति **अधिष्ठीयत** इति । अधिष्ठातुर्जीवस्यापि परमात्माधिष्ठेयत्वात् तद्व्यवच्छेदाय **जीवात्मने**ति विशेषितम् । जीवाधिष्ठेयस्यापि[3] करणादेः पृथङ्निर्देशात् तत्संकोचायाह **महाभूतसंघातरूप**मिति । विश्वकर्तुरिह **दैव**शब्देन पृथग्ग्रहणात्, **कर्तृ**शब्दस्य चात्र "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" (पू. मा. ३. ७. १७) इति न्यायसूचनार्थत्वाच्च **कर्ता जीवात्मे**त्युक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञानचिकीर्षापूर्वककर्मार्थप्रयत्नयोगित्वम्; ज्ञानमात्रस्यात्मनो ज्ञातृत्वासंभवात् तन्मूलं कर्तृत्वमपि न स्यादेवेत्यत्र आह **अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चे**ति । 'ज्ञोऽत एव' इत्यादिसूत्रग्रहणं श्रुत्यादेरपि तत एवाऽऽकर्षणात् । कर्मोत्पत्तिहेतूपन्यासात् करणशब्दोऽत्र कर्मेन्द्रियमात्रपर इत्यभिप्रायेणाह **वागि**ति । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणां

1 अनेकावान्तरभेदवान् प्राणापानादिर्वायुरिति वा प्राणापानादेर्व्यापार इति वाऽर्थः ।
2 प्राधान्यादेव—तत्तत्कर्माश्रयत्वरूपात् प्राधान्यादेव ।
3 अधिष्ठेयस्यापीति । अधिष्ठानपदेनैव ग्राह्यत्वे सत्यपीति यावत् ।

पारम् । विविधा च पृथक्चेष्टा । **चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्वृत्तिवाचिना; शरीरेन्द्रियधारणस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्य वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा वृत्तिः** । दैवं चैवात्र पञ्चमम्—अत्र **कर्महेतुकलापे** दैवं पञ्चमम्-**परमात्मा अन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ**

तत्तद्विषयज्ञानोत्पादनद्वारा परम्परया कर्मणि हेतुत्वमस्ति, तथाऽपि वस्तुमात्रेऽप्यालोचितेषु मनसा संकल्प्यैव कर्मकरणात् मनसश्चान्यव्यापारव्यवधानाभावात् **समनस्क**मित्युक्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यापि मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिष्वपि साधारण्यात् कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । **शरीरवाङ्मनोभि**रिति अत्रैवोक्तेः मनसः संकल्पादिकर्मापेक्षया वा कर्मेन्द्रियत्ववादः । **सांख्यै**रप्येवमेवोक्तम्, "बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुश्श्रोत्रघ्राण-रसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्" (सां. का. २६. २७) इति । कर्महेतुषूपादीयमानेषु **पृथग्विध**मिति विशेषणं तदुपयुक्तव्यापाराख्यविधापरमित्याह **कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापार**मिति । वागादिष्वेकैकस्य वचनादान-विहरणोत्सर्गानन्दसंकल्पादिक्रियाव्यापारो हि मिथो विलक्षणः ।

प्रयत्नमूला शरीरादिक्रियैव हि **चेष्टे**त्युच्यते । अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारणमिति आत्मा-श्रयस्स्यात्; तत्राह **चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायु**रिति । **अभिधीयत** इति शब्देन प्रतिपादनमात्रं विवक्षितम् । अत्र [1]तद्धैतावन्यस्मिन् लक्षयितव्ये वागादीनां करणादिशब्दैरुपात्तत्वात् प्राणसंवादादिषु करणानां शरीरस्य च स्थितिप्रवृत्तेः (त्योः ?) प्राणायत्तत्वश्रुतेः, [2]प्राणप्रवृत्तिनिमित्तचेष्टावाचिना शब्देन प्राणलक्षणाऽत्र युक्तेत्यभिप्रायेणाह **तद्वृत्तिवाचिने**ति । **चेष्टाशब्देने**ति पूर्वेणान्वयः । प्राणसंवादादि-स्मारणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं वृत्तेर्वैविध्यं च विवृणोति **शरीरेन्द्रिये**ति । **पृथक्छब्दविविध**-शब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायाह **शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्ये**ति । अधिष्ठान-कर्तृकरणव्यापारापेक्षया शरीरेन्द्रियवर्गरूपविषयभेदेन च पृथक्त्वं प्राणादिवृत्तिभेदप्रतिनियतोच्छ्वास-निमेषोन्मेषादिव्यापारैर्वैविध्यं चेति भावः । **पञ्चात्म**शब्दोऽत्र [3]पञ्चवृत्तित्वपरः; तथा च सूत्रम्, "पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते" (ब्र. २. ४. ११) इति । पञ्चवृत्तित्वोक्तिश्च नागकूर्मकृकरदेवदत्त-धनंजयरूपवृत्त्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रदर्शिका । **दैवं चैवात्र पञ्च**ममित्यत्र दैवाख्यप्रधाननिर्धारणार्थ-**मत्रे**त्यनुवाद इत्याह **अत्र कर्महेतुकलाप** इति । परमात्मनः पञ्चमतया परिगणने [4]श्रुत्यर्थपाठादिक्रमा-संभवात् वाचः क्रमवर्तित्वेन यथासंभवं परिगणनेऽपि पञ्चममिति [5]पूरणनिर्देशे प्रयोजनाभावात्, यथा **कठवल्ल्याम्**, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्युपक्रम्य, 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

---

1 तद्धैतौ अन्यस्मिन्—चेष्टाव्यतिरिक्ते । 2 तद्वृत्तिवाचिनेति भाष्यस्थपदस्य तदधीन-वृत्तिवाचिना, तद्वृत्तिनिमित्तकशरीरव्यापाररूप चेष्टावाचिनेत्यर्थ इति भावेनैनदुक्तिः ।

3 एकस्यैव वायोः स्थलभेदेन प्राणादिशब्दमात्रभेदात् व्यक्तिपञ्चकासंभवादाह पञ्चवृत्तित्वेति ।

4 क्रमनियामकप्रमाणानि षट् श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि मीमांसोक्तानि; तत्र कस्याप्यभावादित्यर्थः । 5 पञ्चस्वेकमिति युक्तम्; न तु पञ्चममितीति भावः ।

प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि, "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"

पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' (३. ११) इतीन्द्रियादिसमस्तप्रवृत्तौ प्रधानहेतुः परमपुरुषो वशीकरणीयकाष्ठात्वेन निर्दिष्टः, [1]तद्वदिहापीत्यभिप्रायेणाह **परमात्मा अन्तर्या**मीति ।

ननु, 'दैवं पुराकृतं कर्म', 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' (नाम. १. का) इत्यादिषु प्राचीनकर्मरूपभाग्यपर्यायतया दैवशब्दं पठन्ति । तस्य च हेतुत्वमुपपन्नम् । अतः कथमत्र परमात्मेत्युच्यते ? इत्थम् । न हि प्रागेव विनष्टानां कर्मणां स्वरूपेण हेतुत्वं संभवति । अतः कर्मजन्यादृष्टरूपपरमपुरुषसंकल्पस्यैव हेतुत्वं वक्तव्यम् । ततो वरं तस्यैव दैवशब्देन प्रतिपादनम् । अस्ति च दैवशब्दस्य दैवतपर्यायतयाऽपि लोकवेदयोः प्रसिद्धिः ; यथा, "सत्यं सत्यं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात् परं नास्ति न दैवं केशवात् परम् ॥" (ना पु १८. ३३) इति । न ह्यत्रार्थान्तरं संभवति । एवं **श्रीमद्रामायणे**ऽपि, "स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् । अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ॥" (अ. ३०. ३३) इति । तथा **सभापर्वणि,** "श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयाऽपि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः ॥" (४६. ४०) इति । तथा याज्ञवल्क्यप्रणीते **योगशास्त्रे,** "आर्षं छन्दश्च मन्त्राणां दैवतं ब्राह्मणं तथा" इत्युक्त एवार्थः पुनः, "आर्षं छन्दश्च दैवं च" इत्यादिनाऽपि निर्दिश्यते । तत्रैव दैत्यमोहनार्थे प्रजापत्युपदेशानुवादे, "आत्मानं पूजयेन्नित्यं भूषणाच्छादनादिभिः । स्वदेह एव दैवं स्यादन्यत् दैवं न विद्यते ॥" इति । तथा, "दैवाधीनं जगत् सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् । तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं तस्मात् विप्रा हि दैवतम् ॥" (विह. स. २२. १५) इति । अस्मिन्नपि शास्त्रे, 'साधिभूताधिदैवं माम्' (७. ३०) इति प्रस्ताव्य, 'अधिदैवं किमुच्यते' (८. १) इति पृष्टमर्थं 'पुरुषश्चाधिदैवतम्' (८.४) इति प्रतिवक्ति । (?) छान्दोग्ये [2]च आदित्याख्यदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवतमिति [निदेशेन अहरिति(?)] नामोच्यते, तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति ।(?) एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अन्यैरपि चात्र दैवशब्दश्चक्षुराद्यनुग्राहकादित्यादिविषयतया व्याख्यातः । वयं तु आदित्यादीनामप्यनुग्राहकं परमात्मानमिह दैवं ब्रूम इति विशेषः । प्रयुक्तं च **स्तोत्रे,** "प्रख्यातदैवपरमार्थविदां मतैश्च" (१५) इति । **लक्ष्मीकल्याणे**ऽपि च, "धर्मे प्रमाणं समयस्तदीयो वेदाश्च तत्त्वं च तदिष्टदैवम्" इति । तस्माद्दैवशब्दोऽत्र देवतापर्यायः । स चात्र सर्वप्रवर्तकहेतुपरत्वात् विशेषकाभावाच्च

---

1 तद्वदिति । अत्र हेतुकाष्ठोक्तिरिति भावः । 2 छान्दोग्ये चेति वाक्यम् अध्यात्ममितीत्यन्तमपपाठः । अस्य छान्दोग्ये अभावात् । बृहदारण्यके अंशतः एतद्वाक्यमस्ति । मीमांसितञ्च ३. ३. २० श्रीभाष्ये । तत्रापि अधिदैवतम् अध्यात्ममिति पदे न स्तः । मुद्रणीयरीतिः एतदशुद्धिश्च भाष्यार्थदर्पणेऽस्माभिरदर्श्यत । अस्य वाक्यस्यात्र प्रकृतोपयोगोऽपि नास्ति । दैवशब्दस्य, तस्य दैवतार्थकत्वसाधकांशस्य च्यात्राभावात् । तस्मात् अन्यत्रापीति चन्द्रिकाशब्दविवरणधिया केनचिदविमृश्य ताले प्रक्षिप्तमेतदित्यवधेयम् । अत्र मध्ये 'पुरुषस्य नामोच्यते' इति लेखनीये, 'पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते' इति लेखनमप्यशुद्धम् ; अधिदैवतपदस्य नामत्वाभावात् ।

(१५. १५) इति । वक्ष्यति च, "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥" (६१) इति । परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वम्, "परात्तु तच्छ्रुतेः" (ब्र. २. ३. ४०) इत्युपपादितम् ।

नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः ॥ इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतम्, "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु

परदेवताविषय उचित इति **परमात्माऽन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतु**रित्युक्तम् ।

यथाऽसौ सर्वेषामात्मा, न तथाऽस्य कश्चिदित्यतः **परमात्मा** । यथा शरीरादेः प्रवृत्तौ जीवः प्रधानहेतुः, तथा तस्याप्ययमित्यभिप्रायेणान्तर्यामित्वोक्तिः । तद्विवक्षामत्र पूर्वापराभ्यां स्थापयति **उक्तं** हीत्यादिना । ननु "स्वतन्त्रः कर्ता" (अष्टा. १. ४. ५४) इति कर्तृलक्षणमनुशिष्टम्; इह च कर्तेति क्षेत्रज्ञ एव निर्दिष्टः। अतः कारकान्तरप्रयोक्तृत्वं कारकान्तराप्रयोज्यत्वं च तस्याङ्गीकर्तव्यम् । तस्मात् दैवमप्यत्राधिष्ठानादिवत् तदपेक्षया गुणीभूतं वक्तव्यमित्यत्राह **परमात्मायत्तं** **चे**ति । उत्पन्नज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नस्य हि पुरुषस्य कारकान्तरप्रयोक्तृत्वादिकम्; ज्ञानाद्युत्पत्तिरेव तु परमात्मायत्तेति श्रुतिसिद्धत्वात् जीवस्य परायत्तकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं चाविरुद्धमिति शारीरके स्थापितमिति भावः ।

इममभिप्रायमजानन् वायूदकादिवत् परमात्मनः प्रेरकत्वमिति [मत्वा?] चोदयति **नन्वेव**मिति । ज्योतिष्टोमादिषु यदि परमात्मा प्रेरयति, तदा न जीवस्य किंचिद्विधेयम्; न हि प्रबलेन ह्रियमाणस्य गमनविधिः । अथ निरुन्धे, तथापि न विधेयम्; न हि दुर्बलस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधिः । एवं यत्र परमात्मा प्रवर्तयति, तत्र निवृत्तेरशक्यत्वान्निषेधो निष्फलः । यत्र तु न प्रवर्तयेत्, तत्र तु प्रवृत्तेरेवाशक्यत्वान्न निषेधापेक्षेति भावः । इयमत्र चार्वाकेतरसमस्तसिद्धान्तावलम्बिनी चोद्यकाष्ठा—**निग्रहानुग्रहाम्नातपूर्वादृष्टप्रचोदितः।निग्रहानुग्रहार्यर्ह इतीदं घटते कथम्** इति ।

जीवस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वपारतन्त्र्याभावचोद्यवत् पारतन्त्र्येऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गचोद्यमपि पञ्चमवेदतदुपनिषदोर्द्रष्टा भगवान् बादरायणः स्वयमेव परिजहारेत्याह **इदमपी**ति । विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिहेतुभ्य एव चेतनेन कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति सूत्रार्थः । तत्र [1]सर्वप्रवृत्तिषु परमात्माधीनासु कथं कृतप्रयत्नापेक्षत्वमुच्यते ? वैयर्थ्यचोद्यस्य चावैयर्थ्यसिद्ध्यर्थतया

---

1 परायत्तत्वविषये तात्पर्यचन्द्रिकायाः श्रुतप्रकाशिकायाश्चैकाभिप्रायकत्वं स्पष्टं स्थितमवधेयम् । सर्वप्रवृत्तिष्विति । कृतप्रयत्नशब्दविवक्षिता या प्रवृत्तिः, तस्या अपि परायत्तत्वात् जीवकृतत्वेन तन्निर्देशो न युज्यत इति शंका । साध्याविशेष इति । वैयर्थ्ये आपादिते तत्परिहारार्थं प्रतितर्कः प्रयोक्तव्यः—यदि शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्, यदि शास्त्रं न स्यात्, तर्हि न किञ्चिदयं कृतवान् स्यादिति । एतन्न युक्तम्; शास्त्राभावेपि परमात्मप्रेरणादेव सालभञ्जिकादिक्रियावत् सर्वजीवकर्मोपपत्तेरिति शंकार्थः ।

विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः" (२. ३. ४१) इति। एतदुक्तं भवति—परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेबरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहित-

---

परिहारे साध्याविशेषश्च स्यादिति शङ्कायां सूत्रस्याभिप्रायिकमर्थमाह **एतदुक्त**मिति। अयमभिप्रायः–यत् तावत् ईश्वरस्य यन्त्रादिवत् स्वसंकल्पकल्पितप्रवृत्तिशक्तीनां करणकलेबराणां समर्पणम्, यच्च भूतलादिवत् सर्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुण्येन स्वरूपतस्संकल्पतश्च सर्वाधारतयाऽवस्थानम्, यदपि करणकलेबराद्यधिष्ठानशक्तिप्रदानम्, यच्च प्रवृत्त्यालम्बनबाह्यविषयपुरस्करणम्, तत् सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुगुणं सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणं चेति न तत्र चोद्यावकाशः। [1]एतावतैव सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणमुदासीनत्वं भगवत उच्यते। एवं लब्धशक्तेः पुरुषस्य प्रवृत्तिकाले यत् कार्यनिष्पत्त्यर्थमीश्वरस्यानुमन्तृत्वम्, तदपि

---

1 एतावतैवेति। विहितं निषिद्धमित्यादिविशेषं विना सामान्यतः जीवकर्तृकक्रियासामान्ये यावत्कारणापेक्षा, तावत्कारणसंघटनस्य भगवदधीनत्वात् सामान्यतः परायत्तत्वमक्षतम्। एतदंगीकारे उदासीनत्वं कथमिति चेत्—उदासीनत्वं नाम न कारणसंमेलनाद्यहेतुत्वमपि; किंतु कार्यविशेषे विशेषरूपेण कारणत्वाभाव इति भावः। परात्तु इति सूत्रं तु विशेषरूपेण कारणत्वमपि यथार्हं स्थापयितुमित्याशयेनाह एवमिति। प्रवृत्तिकाल इत्यनेन न प्रथमप्रवृत्तिविषयेऽनुमन्तृत्वमिष्यते। अनुमन्तृत्वविरोधात्। जीवनिष्ठां चिकीर्षामनुरुध्य ह्यनुमननम्। तत्र चिकीर्षानन्तरप्रथमप्रवृत्तिरनुमननञ्चेत्येकः कालः–द्वितीयप्रवृत्तिरेवातोऽनुमतिजन्या। तं प्रवर्तयतीति मूलस्य च कृतप्रयत्नं प्रवर्तयतीत्यर्थं वक्ष्यति। तदेव च कृतप्रयत्नप्रवर्तकत्वमनुमन्तृत्वम्। न च प्रथमप्रवृत्तिवदेव स्वकारणकलापवशात् द्वितीयाद्युत्पत्तिसंभवे किमित्यनुमन्तृत्वस्वीकार इति वाच्यम्—श्रुतिबलात् तदंगीकार इति तच्छ्रुतेरिति सूत्रखण्डेनोक्तत्वात्। न च श्रुतेः एषएवसाधुकर्मेत्यादिविवक्षितव्यक्तिविशेषविषयकत्वं युक्तम्; अन्तर्यामिश्रुत्या शरीरात्मभावेन सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वावगमात् तद्विरोधात्। शांकरे कृतप्रयत्नापेक्ष इति सूत्रे कृतप्रयत्नपदं पूर्वकृतधर्माधर्मपरं व्याख्यातम्। एवञ्च पूर्वकर्मानुगुणमिदानीं कर्म कारयतीति प्रथमप्रवृत्तिरपि विशिष्यतत्प्रेरणाधीनेत्युक्तं भवति।

ननु तत्रापि पक्षे ईश्वरानपेक्षाया वा तस्मिन् वैषम्यादिदोषस्य वा दुर्वचत्वात् तथैवाधिकरणसारावलिप्रवृत्तेश्च तथैव स्वीकरणं युक्तम्; प्रथमप्रवृत्तेरपि तदधीनतायामेवान्तर्यामित्वपौष्कल्यात्। अत एव स पक्षः श्रुतप्रकाशिकायां न दूषित इति चेत्–तथा सति प्रथममुपेक्षकत्वं पश्चादनुमन्तृत्वञ्च प्रायः, क्वचिदेव तु प्रथममपि प्रवर्तकत्वमित्यवस्थात्रयोपपादकभाष्य—श्रुतप्रकाशिकाविरोधात्। अत्र चन्द्रिकायामप्युदासीनत्वानुमन्तृत्वरूपदशाभेद–तदनुरूपसूत्रार्थकथनाच्च। पूर्वकृतधर्माधर्मपरत्वे सौत्रं प्रयत्नपदञ्च न स्वरसम्। कर्मानादित्वादिति प्रागेवोक्ततया तद्वत् कर्मापेक्ष इत्येवोक्तिसंभवात्। न च सालभञ्जिकादाविव न देहव्यापारहेतुत्वमात्रमीश्वरगतंप्रेरकत्वम्। जैवज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नापेक्षाऽप्यस्तीति स्वातन्त्र्यप्रदर्शनेन शास्त्रसार्थक्योपपादकं प्रयत्नपदमिति वाच्यम्—तदा ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नापेक्षः ज्ञानाद्यपेक्षः इत्येवोक्तिसंभवात् कृतेति निर्देशस्वारस्याभावात्। अतः एककार्यसाधकप्रवृत्तिकूटान्तर्गता प्रवृत्तिरेव प्रयत्नपदार्थः। तत्र प्रथमातिक्रमे मानाभावात् प्रथम-

न जीवस्य कर्तृतां वारयति; अपितु तन्नातीति न ततोऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यम्। न चैकस्मिन्नेव

प्रयत्नग्रहणम्। न चास्यापि प्रयत्नस्य पूर्वकर्माधीनत्वात् प्राथम्यं दुर्वचमिति वाच्यम्, पूर्वकृतकार्यव्यक्त्यपेक्षया प्रकृतकार्यव्यक्तेरन्यतया एतद्विषयकप्रयत्नकूटे आद्यस्य प्रथमत्वाक्षतेः। तस्य प्रथमस्यापि प्रयत्नस्य परमात्मप्रेरणाधीनत्वांगीकारे उदासीनत्वभंगः। न च—यद्यनेनैवं पूर्वं कर्म न कृतं स्यात्, नाहमत्र नियोजयिष्यामि; कृतत्वात्तु एवं नियोजयामि इति नियोजने निर्बन्धं श्रद्धां विना तत्करणादेवोदासीनत्वमिति वाच्यम्, तादृशोदासीनत्वस्य पश्चादपि तुल्यत्वात्, प्रथममपि प्रयोजयितृत्वस्य तुल्यत्वात् कालभेदेन व्यक्तिभेदेन तत्तन्निरूपकभाष्यस्वारस्य भंगात्। न च प्रथमप्रवृत्तेरप्यदृष्टाधीनत्वस्यावश्यकत्वात् अदृष्टस्य च भगवत्संकल्परूपत्वात् कथं संकल्पानधीनत्वमिति वाच्यम्—अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीसंघटनद्वारा कार्यकरस्य तदधीनप्रयत्नविषयकत्वेऽपि सामान्येन तद्विषयकत्वं प्रथमम्, विशेषेण तद्विषयकत्वं पश्चादिति वैषम्यस्वीकारात्। उक्तञ्च व्यासार्यैः, "साधारणोपकारविशेषोपकारवैषम्येण सर्वासामनुपपत्तीनां परिहृतत्वात्" इति। चामरवीजनाद्यर्थं चेटीं संनिधापयति परमात्मनि तस्यां प्रसक्तं नयनप्रसरणं भोगप्रवणस्य राजकुमारस्य भोगहेतुरपि भवति, योग्यतावलात्; न तु प्रथमं तद्विषयकपरमात्मप्रेरणया। जीवेन व्याघ्रवधोद्देशेन कृतः प्रहारो यदृच्छया तत्समय समापतित प्राण्यन्तरे पतति यथा। एवं दशात्रयवैषम्यदर्शिवचनजातसामरस्यायैव सूत्रे कृतप्रयत्नेति पदविशेषप्रयोग इति भाष्याशयः। प्रथमप्रवृत्तिसमये तदनिवारणाच्चोपेक्षकत्वम्।

एवमुपेक्षकत्वानुमन्तृत्वाद्युपपादनस्य श्रुतप्रकाशिकायामत्र तात्पर्यचन्द्रिकायाञ्चैकरूपतायाः प्रत्यक्षरमुपलम्भात् उभयोरेकाभिप्रायकत्वे स्थिते एतद्विरोधेन प्रथमप्रवृत्तिद्वितीयप्रवृत्तिरूपभेदं विना सर्वत्रैकरूपप्रवर्तकत्वमेवाधिकरणसारावल्यर्थमिति वर्णनं न युक्तम्। तथा तदर्थवर्णनसंभवेऽपि, शांकराद्दते तत्पक्षे अधिकरणपूर्वपक्षपरिहारस्य यथावज्जातत्वेऽपि, इह संभवत्सामरस्यत्यागस्यैवायुक्तत्वात्। सामान्याकारेणापि प्रथमप्रवृत्तिविषयकत्वं परमात्मसंकल्पस्य न युक्तमित्याशंकायां किञ्चिद्रूपप्रवर्तकत्वं प्रथममप्यस्तीत्युपपादनमेवाधिकरणसारावलिचिकीर्षितम्। "वैयर्थ्यं यावता न स्यात् विधानप्रतिषेधयोः। नियन्तृत्वश्रुतेस्तावान् संकोचो न ततः परः" इति टीकयाऽप्ययमेवार्थ उच्यते। अस्यास्य कर्मण इदमिदं फलमिति व्यवस्था तावत् ईश्वरेण कृताऽस्ति। तच्च फलं विषयानुभवः शास्त्रानुमतानुमतसाधारणः सहकारिसमवधानदशानुसारेण तत्र तत्र भिद्यते। अयमस्य फलमनुभवितुं प्रवर्ततामिति साधारण्येनैव प्रथमं संकल्पयति। देशकालादिवशाज्जीवप्रवृत्तेर्विशेषविषयकत्वे स्थिते अथ तदेवानुमन्यते विशेषेणेश्वरः—इत्येतद्विषये नानोदाहरणसंभवात् तत्र जीवस्य संभवत् स्वातन्त्र्यं सौत्र-कृतप्रयत्नशब्दस्वारस्यञ्च नोपेक्ष्यम्। ईदृशस्थले उदासीनत्वाविरोधि सामान्यरूपं प्रवर्तकत्वम्। कस्यचित् कर्मणः पापचर्यैव फलं भवति, तत्र प्रथमप्रवृत्तावपि विशेषत एव संकल्पः। एष एवेति वाक्यं तु न सर्वविषयकम्, एभ्यो लोकेभ्य इति निर्देशेन व्यक्तिविशेषपरत्वप्रतीतेः। एवं सर्वविषयकत्वायोगेन शांकरवैलक्षण्यमेव श्रीभाष्ये साध्वसाधुकर्मप्रेरणविषयकवाक्यव्याख्यानेन दर्शितम्। तथा च विशेषप्रवर्तकत्वे गमकं यत्र, तत्र सर्वत्र प्रथमप्रवृत्तावपि विशेषतः परायत्तत्वम्; तदभावे उत्सर्गतः सामान्यतः प्रवर्तकत्वमिति अन्तर्यामिश्रुतेरुभयविषयकत्वान्नातीव संकोच इति। नन्वेवमधिकरणसारावलिश्रुतप्रकाशिकयोरेकार्थत्वे, "भाष्यावित्रन्थलेशोऽप्यवहितमनसा सेव्यश्चेद्भजेत" इति सूक्तेः कथं प्रवृत्तिरिति चेत्—न हीदमुपेक्षकत्वानुमन्तृत्वादितिरस्कारेण प्रवृत्तम्; किंतु, "सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृतं प्रयत्नमुद्योगमपेक्ष्य अन्तर्यामी

कर्मणि परमात्मास्यकर्तृत्वान्तरसाहचर्यं जीवस्यानियोज्यताकारणम्; प्रत्येकमशक्येषु संभूय बहुभिरनुष्ठीयमानेष्वपि लोके विधिनिषेधतत्फलादिदर्शनात् प्रवृत्तिशक्तस्येच्छायामन्यैरनिवार्यत्वेन स्वातन्त्र्यादिसिद्धेः । एवम्, "कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः" (गी. ३. ५) इत्यादिष्वपि ज्ञानेच्छापुरस्कारेण प्रवर्तनात् इच्छाविशेषादेश्च स्ववासनादिविशेषमूलत्वात् जीवस्य कर्तृत्वं सुस्थितम् । अत एव ह्यत्र हेतुपञ्चके कर्तेति समाख्यासमाधिना कर्तृत्वेनैव जीवो निरूप्यते ।

यत्तु करणकलेबरशक्तिज्ञानवाञ्छादिषु विषमप्रदानम् अहितप्रवृत्तौ अनिवारणम् अनुमननं प्रत्यवायजननं च, तदप्यनादिपूर्वकर्मवैषम्योपाधिकतया नेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापादकम् । प्रवृत्तिवैषम्यस्यादृष्टवैषम्यमूलत्वेऽपि तदेवादृष्टं शास्त्रपुरस्कारेणास्य दृष्टादिकमारभते, तदप्येवमिति विधिनिषेधावकाशलाभः । न हि पूर्वं यज्ञादिकारणमदृष्टं कृतमिति तेनैवेदानीं यज्ञादिकं निष्पद्यते, शास्त्रजन्मबुद्ध्यादिसापेक्षत्वात् तस्य । एवं पापहेतुभूतमप्यदृष्टं स्वबुद्ध्यैव निवृत्तियोग्यतया शासनानर्हदशामापाद्य पापे प्रवर्तयति ; तदपि तथेति । अन्यथा, अदृष्टमूलत्वात् हिताहितप्रवृत्त्योर्न शास्त्रापेक्षेति वादिनः [1]पूर्वादृष्टेऽपि तथा प्रसङ्गात् स्ववचनविरोधः । अथ अदृष्टमूलत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः ; सार्थकं च शास्त्रं परैरभ्युपगम्यत इत्यदृष्टमूलत्वमेव नोपपद्येतेति मन्यसे—तदपि न ; लौकिकविधिनिषेधयोरपि तथा प्रसङ्गात् । तत्रापि हि सामग्रीवैचित्र्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैचित्र्यस्य, किं गामानयेत्यादिनियोगेन ? अथ सोऽपि नियोगः स्वसामग्र्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीमध्यमध्यास्त इति पश्यसि, एवं वैदिकनियोगोऽपीति संपश्येथाः । तर्हि लौकिकमपि नियोगं परित्यजाम इति चेत् ; हन्त परस्परसंव्यवहारव्युत्पत्त्याद्यसंभवात् विलीनं लोकायतेनापीति मूकीभव । एवं सामान्यतः सर्वेषु अदृष्टवैषम्यमूलेष्वपि कर्मसु शास्त्रे सावकाशे तदेव [2]शास्त्रमीश्वरबुद्धिविशेषं चेत् अदृष्टमुपदिशति, तथाविधोऽयमीश्वरः प्रमाणबलादवगत इति न तत्र परिचोदनाकाशः । न चैष दोषः । यथोक्तमाचार्यैर्वादिहंसाम्बुवाहैः,

"वैषम्ये सति कर्मणामविषमः किं नाम कुर्यात् कृती
किं वोदारतया ददीत वरदो वाञ्छन्ति चेत् दुर्गतिम्" इति ।

परमात्मा स्वानुमतिदानेन प्रवर्तयति" इति भाष्यात् उद्योगमनपेक्ष्य न प्रवर्तयतीति सिद्ध्या न प्रथमप्रवृत्तौ ईश्वरो हेतुरिति न मन्तव्यम् ; विशिष्यानुमतिदान एव प्रथमोद्योगापेक्षा, प्रथमोद्योगस्तु सामान्यप्रवर्तनसाध्य एवेति व्युत्पादनार्थं प्रवृत्तमिति । शेषं सारावलिव्याख्यानावसर एव सुविशदं कार्यम् ।

1 पूर्वादृष्टेऽपीति । अदृष्टमूलकत्वात् न शास्त्रापेक्षेति न ; शास्त्राभावे पूर्वादृष्टस्याप्यभावात् अदृष्टफलकत्वायोगात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षसिद्धकारणभावस्य शास्त्रज्ञानादेर्न त्यागसंभवः ।

2 ननु अदृष्टस्य जीवगतत्वे स्वगतेन ज्ञानादितुल्येन गुणेन पुण्यं पापं वा कुर्वन्तं फलमनुभावयतीति युज्यते ; अदृष्टस्य भगवत्प्रीत्यादिरूपत्वे स्वयं कारयित्वाऽनुभावयतीति दोषः स्यादिति चेन्न—तत्प्रीत्यादिरूपत्वेऽपि तस्य जैवपूर्वक्रियाजनितत्वात् तज्जीवविषयकत्वाच्च स्वकार्ये स्वयमेव कारणं भवतीति युक्तः फलानुभव इति ।

शक्तिस्सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते; तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाक्त्वं चेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६

एवं वस्तुतः **परमात्मानुमतिपूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे** सति, तत्र **कर्मणि केवलमात्मान-**

तदयं **चार्वाके**तरसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहारसारः—

तत्तदिष्टादृष्टमूलश्चास्त्ववश्यदशान्वयात् । पुनस्तथानथाऽदृष्टाद्युत्प(हसंव)त्तिरुपपद्यते ॥
पुमर्थसाधनत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया पुमान् । प्रवर्तेतेति तादर्थ्यात् सावकाशाऽत्र चोदना ॥

इति ॥ अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृत्वस्य परापेक्षत्वं **मक्षित्यन्ते**नोक्तम् । **कर्मनिष्पत्तये** इत्यादिना तु प्रवृत्तिविशेषे[1] जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शितम् । तत्रापि परस्य किंचित्कारः **तदन्तरवस्थित** इत्यादिनोक्तः । तं कृतप्रयत्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

यद्येवं पञ्चानां हेतुत्वेऽप्यात्मैव कर्ता, तर्ह्यकर्तृत्वानुसंधानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात् । विधिनिषेधादिसंरक्षणाय कर्तृत्वं तावत् दुस्त्यजम् । न च सहकारिनिरपेक्षकर्तृत्वं प्रतिषिध्यत इति वाच्यम्; तस्य प्रसङ्गाभावेन प्रतिषेधायोगात् । न हि कश्चित् देहेन्द्रियदण्डचक्रादिनिरपेक्षः करोमीति मन्यते-इति शङ्कायां नियन्त्रन्तरनिरपेक्षस्वाभाविककर्तृत्वभ्रमस्य, देहाद्यात्मभ्रमवतां चानेकाधीने कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारणमकर्तृत्वानुसंधानमित्युच्यते **तत्रैवमिति** श्लोकेन । **परमात्मानुमतिपूर्वके** इति सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुग्रहः । **आत्मानमिति** । स्वात्मानमित्यर्थः । अत एव च **कर्तृ**शब्दोऽत्र न पूर्ववत् धर्मिसमर्पकः; इतरथा कर्मप्रारम्भहेतुमित्यध्याहारप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रायेणाह **केवलमात्मानमेव कर्तार**मिति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थो व्याख्यातः । शङ्कानिवर्तकत्वेऽपि वा केवलशब्दोक्तव्यक्त्यर्थं **एव**कारः । नन्वत्र **केवलशब्देन** स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति चेन्न; **चतुर्भिस्संभूयकरणे** प्रस्तुते तदनभिज्ञनिन्दायां तद्व्यवच्छेदार्थत्वस्वारस्यात्; तस्यापेक्षितत्वाच्च । तत्र यत् परैरुक्तम्, "आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेनाधिष्ठानादिभिस्संहतत्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैस्संहननं, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्; न तु अविक्रियस्यात्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूयकारित्वमुपपद्यते" इति—तदसत्, स्वरूपोत्पत्त्यादिविकाररहितस्यात्मनः, "दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत् पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्माऽऽत्मवेदनः ॥" (वि. २ ७. २८) इत्यादिभिः शास्त्रैर्द्रव्यान्तरेण संहननस्य ज्ञानचिकीर्षाद्याधार-

---

1 **प्रवृत्तिविशेषे इति । प्रथमप्रवृत्तिरपि यत्र विशिष्येश्वरसंकल्पाधीना, तत्रापि जीवस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यं न हन्यते । निवृत्तिक्षमस्यानिवृत्त्या तद्वत्त्वं हि स्वातन्त्र्यमेव । यत्र तु सामान्यरूपः संकल्पः, तत्र प्रवृत्तिविशेषे विशेषरूपपरप्रेरणानधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं स्वातन्त्र्यमप्यस्ति । इदमेव हि कृतप्रयत्नपदस्वारस्यदर्शिभाष्यकृद्भिरभिसंहितमिति भावः ।**

मेव कर्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिः **विपरीतमतिः** अकृतबुद्धित्वात् **अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तुबुद्धित्वात्** न पश्यति **न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति** ॥ १६ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७

परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेन यस्य भावः **कर्तृत्वविषयो मनोवृत्तिविशेषः** नाहंकृतः **नाहमभिमानकृतः ।** [1] **अहं करोमीति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः** [2] । बुद्धिर्यस्य न लिप्यते **अस्मिन्**

तया सहकारिभिस्संभूयकर्तृत्वस्य च स्थापनात्; अन्यथाऽत्रापि **पञ्चैव तस्य हेतवः** इति कर्तुरपि हेतुत्वेन परिगणनस्य भङ्गप्रसङ्गादिति । **स दुर्मतिरिति** एतदुक्तस्यैवानुवादः; अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह **विपरीतमतिरिति । अकृतबुद्धिरि**हाध्यात्मशास्त्रैरनिष्पादितबुद्धिः; तदाह **अनिष्पन्नेति ।** 'यः पश्यति, न स पश्यती'ति व्याघातात्, सदपि दर्शनमयथाभावेनासत्कल्पतया निषिद्धमित्यभिप्रायेणाह **न यथावस्थित**मिति । बाह्येषु यथावस्थितदर्शनसंभवात् प्रकृतविषये नियच्छति **कर्तार**मिति । स्वभाव-अर्थ-शास्त्रप्राप्तव्यतिरिक्तेषु न प्रवर्तेत; अवश्यकर्तव्येषु स्वभावादिप्राप्तेष्वपि स्वस्मिन्नधिष्ठानादिषु च यथांशं कर्मबन्धं न्यस्य प्रवर्तेतेति हृदयम् ॥ १६ ॥

दुर्मतिप्रसङ्गे कस्तर्हि सुमतिरिति [illegible] प्रयोजनमुच्यते **यस्येति** श्लोकेन । **भावो**ऽत्राभिप्रायः, अर्थान्तरानन्वयात् । स च प्रकरणात् समभिव्याहाराच्च विशेष्यते **कर्तृत्वविषयो मनोवृत्तिविशेष** इति । **अहंकृतः** इत्यत्र कर्त्रर्थत्वेऽपि मनोवृत्तिविशेषस्याहमभिमानविषयत्वायोगात् तन्मूलत्वमात्रमिह विवक्षितमित्याह **अहमभिमानकृत** इति । अत्राहंशब्देनाहमभिमानलक्षणा वा । यद्वा 'अहंकृतः' इति 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत् कर्तरि क्तः । अहमभिमानकृत इति फलितोक्तिः । ननु आत्मनोऽहमर्थत्वात् कथमहमभिमानवर्जनम्? तत्राह **अहं करोमी**ति । सावधारणमिदं योज्यम्, अन्यथा साक्षात्कर्तृत्वविरोधात् । एवं कर्तृत्वत्यागे कण्ठोक्ते परिशेषात् तेनार्थसिद्धः फलसङ्गत्यागः **बुद्धिर्यस्य न लिप्यते** इत्यनूद्यत इत्याह **अस्मिन्नि**ति । "नाविरतो दुश्चरितात्" (क.

---

1 अहमिति । नाहंकृत इत्यस्य, यस्य भावः नाहं करोमि किं तु परमात्मेत्याकारक इत्यत्र पर्यवसानम् । द्वितीयपादे तथा निष्कर्षात् ।

2 प्रथमपादे सर्वत्र कार्ये कर्तृत्वाभिमानराहित्यमुक्तम् । अत एव हननरूपकार्यविशेषकर्त्रभिमानिविलक्षण इति तद्धेतूकरणेन तृतीयपादार्थः। अवैधफलरागप्राप्तहननविषये सात्त्विकत्यागायोगात् न हन्तीति दुर्वचम् । अतो युद्धे हत्वेत्युक्तम् । युद्धे हन्तारः सर्वेऽप्यहन्तार एव; धार्मिकत्वात्; अतः को मुमुक्षौ विशेष इति चेत्—न हन्तीत्यस्य काम्ययुद्धकर्तृपुरुषविलक्षण इत्यर्थः । (न हन्तीत्यस्य हननकर्तृत्वत्यागी भवतीत्यर्थः) हत्वापीत्यस्य भगवदधीनहननकर्तृत्वाश्रयोपीत्यर्थः । युद्धे हन्यमानानां केषाञ्चित् प्रतिबन्धकवशात् कल्याणतमविग्रहाभावे योद्धुर्हननकर्तृत्वसंभावनायामपि सात्त्विकत्यागिनो न हन्तृत्वमित्यप्यर्थः। रिपूणां नारकित्वेऽपि न ते हानिरिति । हननं मारणं वा सुखानुदर्कवेदनाहेतु व्यापारो वा । यथार्हमत्रार्थो भाव्यः ।

कर्मणि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया संबध्यते, न च मदीयं कर्मेति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः । स इमान् लोकान् युद्धे हत्वापि तान् निहन्ति ; न केवलं भीष्मादी-नित्यर्थः । ततस्तेन युद्धाख्येन कर्मणा न निबध्यते । तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सत्त्वगुणवृद्धयैव भवतीति सत्त्वस्योपादेयताज्ञापनाय कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह—

[1]ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

ज्ञानम् कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानम्, ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्मचोदना । बोधबोद्धव्य(बोध्य)बोद्धृयुक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्य-

---

२. २४) इत्यादिप्रतिषिद्धवैधेतरहननव्युदासाय शास्त्रोपक्रमादिसिद्धमनुकृष्याह युद्धे हत्वाऽपीति । न हन्ति हननाभिमानजन्यादृष्टवत्तया तत्फलसंबन्धयोग्यहन्त्रन्तरविलक्षण इत्यर्थः ; अन्यथा 'हत्वापि न हन्तीति व्याघातात् । यत्तु परैरत्रोक्तम् 'आत्मनो हननकर्तृत्वाभावात् तत्कार्येणाधर्मफलेन न संबध्यत इत्युच्यते' इति ; तदसत्, 'यस्य नाहंकृतो भावः' इति विशेषणवैयर्थ्यात् । अविदुषोऽन्यस्यापि तन्मते कर्तृत्वाभावात् । तस्मिन्नपि च कर्मफललेपस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । 'कथं भीष्मम्' (२. ४) इत्यादेः प्रश्नस्य कैमुत्येन प्रतिक्षेपार्थम् इमाल्लोकानिति सामान्येनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह न केवल-मिति । अत्र न हन्तीत्यस्य न निबध्यते इति व्याख्यानमिति योजना समीचीने गत्यन्तरे संभवति न युक्ता । अतो 'यस्य नाहंकृतो भावः', 'बुद्धिः यस्य न लिप्यते' इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावेनावस्थितयोः फलमपि हेतुसाध्यभावेन न हन्ति न निबध्यते इत्यनूद्यत इत्याह तत इति न निबध्यते इत्यनेन कर्मसाध्यमोक्षविरोधिफलानन्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह तत्फलं नानुभवतीति । एतेन, 'क्रियाकाले नाहंकारः, क्रियोत्तरकाले मया कृतमिति प्रतिसंधानालेपः, न हन्ति, न निबध्यते इत्युभाभ्यामैहिका-मुष्मिकप्रत्यवायप्रतिषेधः' इति योजनान्तरं निरस्तम् ॥ १७ ॥

एवं सात्त्विकत्यागो विशोधितः । अथ तदर्थं 'नित्यसत्त्वस्थः' (२. ४५) इत्यादिभिर्बहुधा प्रागर्वाक् च प्रसक्ता सत्त्वोपादेयता निरवशेषं विशोध्या ; तत्र मध्ये कर्मचोदनाप्रकारादिकथनं कथं संगच्छत इत्यत्राह सर्वमिति । कर्मचोदनाप्रकारोक्तिस्तदनुबन्धिषु ज्ञानादिषु गुणतस्त्रैविध्यं प्रपञ्चयितुमित्यर्थः । कर्तव्यकर्मविषयमित्यादि । (ज्ञानज्ञेयज्ञातृशब्दाः सामान्यविषया अपि कर्मचोदनात्रैविध्यार्थत्वात् विशेषपरा इति भावः । एतेन ज्ञानशब्दस्यात्र शास्त्रपरत्वव्याख्या निरस्ता । प्रवर्तकवचनरूपचोदनास्व-रूपविलक्षणानां ज्ञानादीनां कथं चोदनाभेदत्वोक्तिरित्यत्राह बोधबोध्यबोद्धृयुक्त इति । ज्ञानादीनां

---

1 ज्ञायते अनेनेति ज्ञानम् इति शांकरम् यद् ज्ञानं वेत्तीति 21 श्लोकोक्तिविरुद्धम् । तथा करणं श्रोत्रादि, कर्म कर्तुरीप्सिततमं कर्मकारकमित्यर्थवर्णनमपि न श्लिष्टम् ; उपरिसा-त्विकादिभेदेन निरूपयिष्यमाणायाः क्रियायाः कर्मपदेन, तदन्तरङ्गस्योपकरणस्य च करणपदेन ग्रहणस्यैव युक्तत्वात् इति भाष्यटीकयोराशयः ।

रूपं कर्म त्रिविधं संगृह्यते करणं कर्म कर्तेति । करणम् **साधनभूतं द्रव्यादिकम्** ; कर्म **यागादिकम्** ; कर्ता **अनुष्ठातेति** ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९

कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानम्, अनुष्ठीयमानं च कर्म, तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदतस्त्रिधैव प्रोच्यते गुणसंख्याने **गुणकार्यगणने** । यथावच्छृणु तान्यपि **तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञानादीनि यथावच्छृणु ॥ १९ ॥**

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०

ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु **कर्माधिकारिषु** येन **ज्ञानेन**

चोदनानुबन्धित्वमात्रेण **त्रिधा**शब्दोक्तं प्रकारत्वमित्यर्थः । एवं **त्रिविधः कर्मसंग्रहः** इत्यत्र हेतुद्वयसहितस्वरूपेण त्रैविध्यम् । अनुक्तविषयत्रैविध्यान्तरोक्तिशङ्काव्युदासाय त्रिष्वन्यतमं विविच्यत इत्याह **तत्रे**ति । **संग्रह**शब्दस्य कर्मणि व्युत्पत्तिमाह **संगृह्यत** इति । कर्मैव संग्रह इति कर्मधारयः । [1]कर्मणो वा संग्रहः । 'व्रीहिभिर्यजेत' (आप श्रौ ६. ३१. २५) 'दध्ना जुहोति' (,, ६. २५. १०) इत्यादिप्रतिपादितं क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलापेक्षया तु कर्मण एव करणत्वादित्यभिप्रायेणाह **साधनभूतं द्रव्यादिक**मिति । आदिशब्देन जात्यादिग्रहणम् । नन्वत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, तदेव करणमित्युच्यते ; ज्ञानादित्रयमेव हि करणकर्मकर्तृशब्दैर्विवृतमिति युक्तम् ; अत एव हि ज्ञानं कर्म च कर्ता चेत्यनन्तरानुवादसंगतिरिति चेत्— मैवम् ; शब्दस्वारस्याभावात्, उक्तमात्रस्य च शब्दान्तरेण पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् ; उक्तावान्तरविभजनस्य तु विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः। कर्तृकरणसमभिव्याहारात् कर्मशब्दोऽपि कारकविशेषविषय इति शङ्कामपाकरोति **कर्म यागादिक**मिति । क्रियास्वरूपं हि गुणतस्त्रिविधं विभक्ष्यते (विभजिष्यते) इति भावः । नियोज्यावस्थतया **परिज्ञाते**ति निर्दिष्ट एव अनुष्ठात्रवस्थतया पुनः कर्मशेषतया तत्प्रकारत्वेन **कर्ते**ति व्यपदिश्यत इत्याह **कर्ता अनुष्ठाते**ति ॥१८॥

'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता' इत्युक्ता एव पदार्थाः **ज्ञानं कर्म च कर्ता** चेत्यनूद्यन्ते । ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोरवस्थाभेदमात्रत्वात् ज्ञानोक्त्यैव (कर्तुरुक्त्यैव ?) ज्ञातुरपि सिद्धेरिहानुक्तिः ; ज्ञेयशब्दस्य च कर्मविषयत्वात् । करणं तु कर्मानुप्रविष्टत्वान्न पृथग्विभक्ष्य(जिष्य)ते । **गुणसंख्यान**शब्देन सांख्यराद्धान्तविवक्षायां प्रमाणाभावात् प्रकृते **चानुपयोगात्** गुणस्वरूपगणने च ज्ञानादेरनुप्रवेशाभावात् **गुणकार्यगणन** इत्युक्तम् । **यथावच्छृणु**— यथावच्छ्रवणयोग्यमवधानं कुर्वित्यर्थः । यथावदिति विवक्षितं प्रकारमाह **गुणतो भिन्नानी**ति ॥ १९ ॥

सात्त्विकज्ञानादिकथनं कर्तृत्वे गुणपारतन्त्र्यज्ञापनार्थम् । **सर्वभूत**शब्दाभिप्रेतमनात्मविद्भिरनुसंहितं बाह्यवैचित्र्यमाह **ब्राह्मणे**त्यादिना । ज्ञानशब्दस्यात्र प्रकृतकर्मचोदनानुबन्धिकर्मानुष्ठानदशाभावि-

---

[1] संगृह्यत इति धात्वर्थरूपभावमात्रे व्युत्पादनमित्याशयेन पक्षान्तरमाह कर्मणो वा संग्रह इति । अनुष्ठापकप्रमाणस्य चोदनापदेन गृहीतत्वात् संग्रहपदेनानुष्ठानग्रहणं युक्तमित्याशयः ।

एकम् **आत्माख्यं** भावं, **तत्राप्यविभक्तम् ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभाग-वत्सु ज्ञानाकारे** [1]**आत्मनि विभागरहितम्,** अव्ययं **व्ययस्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेषु अव्ययम् अविकृतं फलादिसङ्गानर्हं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते, तत् ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि** ॥२०

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना [4]**भावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥**

ज्ञापन(ज्ञान ?)परत्वात् **कर्माधिकारिष्विति** भूतानि विशेषितानि। **भाव**शब्दोऽत्र पदार्थपर्यायः। **एक**मिति जात्यैक्यविवक्षयोच्यते; आत्मबहुत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्, अद्वैतदर्शनं सात्त्विकज्ञान-मिति परोक्तस्य निर्मूलत्वात्; **नानाभावा**निति चानन्तरं बहुत्वोक्तेः, साम्यानुसन्धानप्रपञ्चनस्यात्र प्रत्यभि-ज्ञानात्, कर्तेति [2]प्रकृतप्रत्यगात्मविषयत्वौचित्येन [3]परमात्मपरत्वायोगाच्चेत्यभिप्रायेणाह **आत्माख्य**-मिति। **सितदीर्घे**त्यादिना, "गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेकवर्णता" (अ. त्रि. उ) इत्यादिश्रुति-सूचनम्। अत्र **सर्वभूत**शब्देन ब्राह्मणत्वादिजातिग्रहणात् गुणाद्यवान्तरविभागपरो **विभक्त**शब्द इति च भावः। केनाकारेणैकत्वमित्यत्राह **ज्ञानाकार** इति। प्रतिषिध्यमानस्य व्ययस्य प्रसञ्जकमाह **व्यय-स्वभावेष्वपी**ति। प्रागुक्तं फलादिसङ्गरूपविकृतिराहित्यमप्यविकृतत्वपरेणा**व्यय**शब्देन संगृहीतमित्याह **फलादिसङ्गानर्हं चे**ति। **सङ्गो**ऽत्र संबन्धः; अनुभव इत्यर्थः। इच्छापरत्वेऽपि भोगोऽर्थसिद्धः। कर्मचोदनानुबन्धिज्ञानफलत्वात् **कर्माधिकारवेलाया**मित्युक्तम्। मयेदं कर्तव्यमित्यनुसंधानदशाया-मित्यर्थः। **येन** ज्ञानेन **ईक्षते** विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

---

1 आत्मनीत्यस्य स्वस्मिन्नित्यर्थः। आत्मस्वरूप इति यावत्।

2 कर्तेति प्रकृतेति। अधिष्ठानं तथा कर्ता इति कर्तृशब्दोक्तेत्यर्थः।

3 परमात्मपरत्वायोगाच्चेति। यद्यपि सर्वभूतेषु विभक्तेषु–नानाजीवेषु व्यापिनमविभक्तं भावं–परमात्मानं येन गृह्णाति तत् ज्ञानं सात्त्विकमित्यर्थः स्वरसो मुख्यश्च। एकपदस्य साम्यपरत्वक्लेशोऽपि नास्ति–अथाप्यत्र सात्त्विकत्यागविशिष्टकर्मानुष्ठानसंदर्भे कर्मयोगापेक्षित–तदन्तर्गतजीवात्मज्ञानं विहाय अप्रधानभूतस्य भक्तियोगे मुख्योपयोगिनः परमात्मज्ञानस्य ग्रहणं न स्वरसम्। कर्तृत्वं गुणेष्वारोप्यापि कर्मयोगादिकरणसंभवात् तदाऽप्यवश्यापेक्षितं जीवात्मज्ञानमेव। वक्ष्यमाण ना-नाभाव प्रतिकोटिभूत एव चैको भावोऽत्र वक्तुमुचितः इति तत्परतयैव भाष्ये व्याख्यानमिति भावः। कर्मज्ञानं सात्त्विकराजसादिसर्वाधिकार्यपेक्षितम्। सात्त्विकापेक्षितं तु आत्मज्ञानमेव।

4 ननु नानाभावज्ञानस्य तामसाधिकारिसाधारण्यात् को राजसे विशेष इति चेत्–उच्यते–सत्यम्; भाष्येप्युत्तरश्लोके पूर्ववदेवेति पदेनाविशेषो ज्ञाप्यते। एवं तु भेदः—अनेककर्मव्यासक्तत्वं सात्त्विकेऽप्यस्ति। परं तु व्यवसायात्मकबुद्धिमत्त्वादुत्कृष्टमेकमेव लक्ष्यं तत्र; तदुचितमात्मैक-रूपत्वज्ञानञ्च। राजसे आत्मवैविध्यज्ञानं नानाफलार्थनानाप्रवृत्तिश्च। तामसे एकक्षुद्र-फलमात्रोद्देशेन एकत्रैव कर्मणि सर्वकर्मविषयव्यासङ्गतुल्यः संगः, इतरतोनिवृत्तिश्चेति। एवञ्च "सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च फलादिसंयोगयोग्यान्" इति अनेकफलसंगकथनात् तामस व्यावृत्तिः। राजसानां क्षुद्राक्षुद्रसर्वफलदृष्टिः। तामसानां क्षुद्रमात्रे। एकस्मिन्नित्यस्य क्षुद्रत्वेनैकरूपे इत्यर्थः॥

सर्वेषु भूतेषु **ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यानपि** भावान् नाना**भूतान्** **सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् कर्माधिकारवेलायां यत् ज्ञानं वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥**

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहे(है) तुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२

यत्तु ज्ञानम्, एकस्मिन् कार्ये **एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपे अत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तम्**, अहेतुकम् **वस्तुतस्त्वकृत्स्नफलवत्तया तथाविधसङ्गहेतुरहितम्** अतत्त्वार्थवत् **पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताद्याराधनविषयत्वादल्पं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥**

पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्तिपरिहारायाह **ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेने**ति । **सर्वेषु भूते**ष्विति विशिष्टानुवादः ; तत्र **भावा**निति विशेष्यनिष्कर्ष इत्यभिप्रायेणाह **आत्माख्यानपि भावा**निति । **पृथक्त्वेन च पृथग्विधान्** पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । जातिभेदविशेष्यभेदगुणादिभेदपरतया **पृथक्त्वनानापृथग्विध**शब्दानामपुनरुक्तिः । [1]उक्तव्यतिरेकपरतया **फलादिसंयोगयोग्य**त्वोक्तिः । **ज्ञानं वेत्ती**ति कर्तृत्वोपचारः ॥ २१ ॥

कार्यशब्दोऽत्र नोत्पत्तिपात्रपरः (नोत्पत्तिमत्परः ?) ; स्वकर्तव्यविषयत्वात् । **एक**शब्दश्च सङ्गानर्हत्वाय फलद्वारा परिमितपरः ; तस्यापि हेतुः प्रागुक्तपरिमितशक्तीनामाराधनत्वमित्यभिप्रायेणाह **एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपेऽत्यल्पफल** इति । [2]कर्मस्वरूपकार्यमात्रस्यापि सङ्गयोग्यत्वाभावः (वाय ?) तत्रापि फलविवक्षायामाह (वक्षामाह ?) (वक्षया आह ?) **कृत्स्नफलव**दिति । कृत्स्नफलहेतुभूतकर्मणीवेत्यर्थः। कार्यभूतस्य ज्ञानस्य सङ्गस्य वा कारणमात्रनिषेधायोगात् प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिह प्रतिषिध्यत इत्याह **वस्तुत** इति । **अहैतुक**मिति पाठेऽपि हैतुकादन्यत्वविवक्षयाऽयमेवार्थो ग्राह्यः । **पूर्ववदेवे**ति । राजसवदित्यर्थः । एकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकमित्यनेनैवाल्पफलत्वसिद्धेः खद्योतप्रकाशवत् स्वरूपत एवाल्पत्वं स्वारसिकमल्पशब्देन विवक्षितमित्यपुनरुक्तिरित्यभिप्रायेण **अत्यल्पफलं च प्रेतभूताद्याराधन**[3]**विषयत्वादल्पं चे**त्युक्तम् । "सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्" (१४. १७) इति पूर्वोक्तं तु राजसतामसज्ञानयोरज्ञानत्वविवक्षया । उक्तं हि "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" (१३. ११) इति ॥

---

1 उक्तव्यतिरेकेति । पूर्वश्लोके अव्ययपदविवक्षिताविकृतरूपार्थव्यतिरेकप्रदर्शनायेत्यर्थः । पृथग्विधानित्यस्य विकृतानित्येवमर्थान्तरं वा भाव्यम् । 2 कर्मस्वरूप कार्यमात्रस्य–कर्मरूपस्य कार्यपदार्थस्य कृत्स्नस्य । 3 शांकरे निर्विशेषाद्वैतज्ञानं सात्त्विकम्, वेदोत्थमेव अनेकात्मादिरूपद्वैतज्ञानं राजसम्, देहपरिमाणो जीवात्मा, दारुपाषाणादिरीश्वर इत्येवं नानाक्षपणकज्ञानं तामसमिति विभागः कृतः । स न युक्तः । कर्मोपयोगिज्ञानस्यैव वाच्यत्वात् अद्वैतज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । सप्तदशाध्याये वैदिक एव श्रद्धात्रयविभागवत् वैदिकज्ञान एव त्रैविध्यवचनस्य युक्ततया जैनादिग्रहणायोगाच्च । अत्र तु भाष्ये सात्त्विकत्यागयुक्तकर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानं सात्त्विकम्, अधिकसुखाद्यर्थानेकदेवादिशरीरपरिग्रहार्थ कर्मज्ञानं राजसम्, अतिक्षुद्रफलमात्रव्यासक्तपुरुषगतं तदर्थज्ञानं तामसमिति विभाग इष्टः।

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यंशेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा अनुष्ठेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३

नियतम् **स्ववर्णाश्रमोचितम्**, सङ्गरहितम् **कर्तृत्वादिसङ्गरहितम्**, अरागद्वेषतः कृतम् **कीर्तिरागात् अकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम्; अदम्भेन कृतमित्यर्थः;** अफलप्रेप्सुना **अफलाभिसन्धिना कार्यमित्येव कृतं यत् कर्म, तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥**

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तत् राजसमुदाहृतम् ॥ २४

यत्तु पुनः कामेप्सुना **फलप्रेप्सुना** साहंकारेण वा-**वाशब्दश्चार्थे-कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन च,** बहुलायासं यत् कर्म क्रियते, तत् राजसम् **बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियत इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन यत् कर्म क्रियते, तत् राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥**

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत् तत् तामसमुच्यते ॥

कृते कर्मण्यनुबध्यमानं दुःखमनुबन्धः; **क्षयः कर्मणि क्रियमाणे अर्थविनाशः;** हिंसा **तत्र प्राणिपीडा;** पौरुषम् **आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यम्; एतानि** अनवेक्ष्य

अधिकार्यंशेनेति । अविभक्तत्वविभक्तत्वादिविशेषितकर्माधिकारिस्वरूपानुसंधानेनेत्यर्थः । विशिष्टे कर्मणि विशेषणतयाऽधिकारिणः अंशत्वोक्तिः । यद्यपि **सङ्ग**शब्दो विभज्य फलसङ्गकर्तृत्वत्यागप्रतिपादने विशेषविषयः, तथाऽपि सङ्गरहितमित्यत्र संकोचकाभावादपेक्षितत्वाच्च कण्ठोक्तफलप्रेप्सातिरिक्तसामान्यविषय इत्याह **कर्तृत्वादिसङ्गरहित**मिति । **आदि**शब्देन ममता गृह्यते । 'मुक्तसङ्गोऽनहंवादी' (२३) इत्यादिकथितः कर्तृधर्म इह तद्द्वारा कर्मविशेषणत्वेन योजितः । कर्माणि रागात् संसारद्वेषाच्च क्रियमाणस्य कर्मणः कथमरागद्वेषतः कृतत्वमित्यत्राह **कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्चे**ति । **सङ्ग**शब्दपुनरुक्तिश्चानेन परिहृता । अकारस्यासमस्तत्वविवक्षया वा फलितोक्तिविवक्षया वा **न कृत**मित्युक्तम् । 'तथो दम्भेन चैव यत्' (१७. १८) इत्याद्युक्तप्रतिषेधार्थमिदमित्यभिप्रायेणाह **अदम्भेने**ति । **कार्यमित्येवे**ति सात्त्विकत्यागस्मारणम् ॥ २३ ॥

कामेप्सुनेत्यनेन अफलप्रेप्सुनेत्युक्तविपरीतोक्तिं व्यनक्ति **फलप्रेप्सुने**ति । संबन्धसामान्यषष्ठ्याऽत्र समासः । अत्र विकल्पाद्यसंभवात् **वाशब्दश्चार्थ** इत्युक्तम् । प्रवृत्तिप्रधानरजोमूलतया अनुपयुक्तप्रयासमिश्रणात् **बहुलायास**त्वम् । तत्र च सर्वत्र स्वयमेव हेतुरित्यभिमानः **साहंकार**शब्देन विवक्षितः । तत एव **बहुलायास**पदं च सप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाह **बहुलायासमिदं कर्म मयैवे**ति ॥ २४

क्षयशब्देन तादात्विकार्थव्ययदोषविवक्षणादुपसर्गशक्त्या च **अनुबन्ध**शब्द उत्तरसंबन्धितया पश्चाद्भाविदुःखपर इत्याह **कृते कर्मणी**ति । हिंसा स्वविषया परविषया चेत्यभिप्रायेण **तत्र प्राणिपीडे**ति सामान्योक्तिः । दैवपरिशेषान्वितः पौरुषस्य पुरुषसंबन्धिसहकारिसामग्रीसमवधानरूपतामाह **आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्य**मिति । भविष्यतोऽनुबन्धादेः साक्षात्कारासंभवात् युक्तिभिरागमैश्च

अविमृश्य, मोहात् **परमपुरुषकर्तृत्वाज्ञानात् यत् कर्मारभ्यते, तत् तामसमुच्यते ॥ २५ ॥**

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

मुक्तसङ्गः **फलसङ्गरहितः** अनहंवादी **कर्तृत्वाभिमानरहितः,** धृत्युत्साहसमन्वितः **आरब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्ति-अवर्जनीयदुःखधारणं** धृतिः ; उत्साहः **उद्युक्तचेतस्त्वम् ; ताभ्यां समन्वितः,** सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः **युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्ध्यसिद्ध्योरविकृतचित्तः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥**

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

रागी **यशोर्थी,** कर्मफलप्रेप्सुः **कर्मफलार्थी ;** लुब्धः **कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभावरहितः,** हिंसात्मकः **परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्वाणः,** अशुचिः **कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः,** हर्षशोकान्वितः **युद्धादौ कर्मणि जयादिसिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७**

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८

अयुक्तः **शास्त्रीयकर्मायोग्यः, विकर्मस्थः,** प्राकृतः **अनधिगतविद्यः,** स्तब्धः **अनारम्भ-**

अपरामर्शोऽत्रानवेक्षणमित्याह **अविमृश्येति** । अनुबन्धाद्यज्ञानस्य पृथ(प्रा)गुक्तत्वात् प्रक्रान्ताकर्तृत्वज्ञानप्रत्यनीकोऽत्र **मोह**शब्दार्थ इत्याह **परमपुरुषेति** ॥ २५ ॥

अनहंवादीत्यनेन कर्तृत्वाभिमानरूपसंगस्य पृथङ्निषेधात् **मुक्तसङ्ग** इत्यत्र सङ्गशब्दः संकुचितविषय इत्याह **फलसङ्गरहित** इति । तत एव कर्मणि स्वकीयतानुसन्धानरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । अहंवदनशीलः **अहंवादी ;** तदन्योऽनहंवादी ; तत्र मनःपूर्वा हि वागित्यभिप्रायेणाह **कर्तृत्वाभिमानरहित** इति । कर्तृत्वस्य विविच्यमानत्वात् तदुपयुक्ता धृतिरिह विवक्षितेत्याह **आरब्ध** इति । प्रयत्नरूपस्योत्साहस्य कर्तृशब्देनैव सिद्धत्वात् राजसादिकर्तृसाधारण्याच्च विशेषविवक्षामाह **उद्युक्तचेतस्त्व**मिति । **मुक्तसङ्ग** इत्यनेन स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तेरुक्तत्वात् **सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकार** इत्यस्य दृष्टफलविषयतामाह **युद्धादा**विति । मुक्तसङ्गत्वफलं वा निर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

कर्मफलप्रेप्सुरित्यनेनानुश्रविकस्वर्गादिफलार्थित्वस्याभिधानात् **रागी**ति आनुषङ्गिकदृष्टफलसङ्गविवक्षामाह **यशोर्थी**ति । अपात्रव्ययादिराहित्यस्य गुणत्वात् **कर्मापेक्षिते**ति विशेषितम् । "काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यात् ; न त्वेव दासकर्मकरम्" (आप. २.४.९.११) इत्याद्युक्तविपरीतस्वभावताऽत्र **हिंसात्मक**शब्देन विवक्षितेत्याह **परान्पीडयित्वे**ति । कर्तृत्वोपयोगाय **तैः कर्म कुर्वाण** इति फलितोक्तिः। एवं **कर्मापेक्षितशुद्धिरहित** इत्यपि । न हि दर्शनस्पर्शनादियोग्यशुचित्वमात्रेण कर्मण्यतानिष्पत्तिरिति भावः ॥

अवधानाभावादेः **प्राकृत** इत्यादिना सिद्धेः **अयुक्त**शब्देन अनर्हत्वं विवक्षितमित्याह **शास्त्रीये**ति । **अशुचि**शब्दनिर्दिष्टात् राजसस्यायोग्यत्वादधिकमयोग्यत्वमिह विवक्षितमित्याह **विकर्मस्थ** इति । एवं हि तस्यायोग्यतातिशयः ; यथा "शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥" (....) इति । शास्त्राध्ययनतदर्थोपदेशादि-

शील:, शठः **अभिचारादिकर्मरुचि:**, नैकृतिकः **वञ्चनपर:**, अलसः **आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्ति:**, विषादी **अतिमात्रावसादशील:** दीर्घसूत्री **अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील:, एवंभूतो यः कर्ता, स तामसः ॥ २८ ॥**

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठातरि च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम्; इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यमाह—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु। प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

बुद्धिः **विवेकपूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानम्**; धृतिः **आरब्धायाः क्रियाया विघ्नोपनिपातेऽपि**

जनितसात्त्विककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषराहित्यं **प्राकृत**शब्देन विवक्षितमित्याह **अनधिगतविद्य** इति। पूज्येष्वपि [1]त्वरितावश्यकर्तव्ययथोचितप्रणामाद्यारम्भविपरीतं स्तिमितस्वभावत्वमिह स्तब्धशब्दार्थ इत्याह **अनारम्भशील** इति। गूढविप्रियकृत्त्वं **शठ**त्वम्। तच्च प्रकरणात् शास्त्रोदिततामसकर्मद्वारेत्याह **अभिचारादिकर्मरुचि**रिति। पुनरुक्तिपरिहाराय मायाप्रतारणादिलौकिककर्मद्वारा नैकृतिकत्वमाह **वञ्चनपर** इति। 'श्वःकार्यमद्य कुर्वीत' इति न्यायात् शास्त्रीयेषु त्वरितेन भवितव्यम्। तद्विपरीत्यमिहाऽऽलस्यम्। तत्रानारम्भस्य **स्तब्ध**शब्देनोक्तत्वात् **आरब्धे**ष्विति विशेषितम्। **विषादी**त्यत्र धातोरेवावसादार्थत्वात् उपसर्गेण तत्प्रकर्षः, प्रत्ययेन ताच्छील्यं च विवक्षितमित्याह **अतिमात्रावसादशील** इति। अवसादश्च लक्षितो **वाक्यकारेण**, "[2]देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः" इति। प्रारब्धकर्मणां शीघ्रमसमापनरूपमन्दप्रवृत्तित्वा**दे**रल**सा**दिशब्देन निर्दिष्टत्वात् अवयवशक्तेः **शठा**(शाठ्या)दिसमभिव्याहारस्य चानुगुण(णं?)(णतया ?)दीर्घसूत्रत्वं विशिनष्टि **अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील** इति। 'सूत्र सूत्रणे' इति धातुः। **सूत्रणं** चिन्तनम्; ताच्छील्यार्थप्रत्ययः; दीर्घसूत्रणात् दीर्घसूत्री। निरपराधशकुन्तादिग्रहणार्थदीर्घसूत्रकर्तृसमानतया दीर्घसूत्रीत्यौपचारिकग्रहणं तु मन्दमिति भावः ॥ २८ ॥

ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम्; पुनर्बुद्धित्रैविध्यं वक्ष्यते; तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमुक्तस्य विशेषविषयतामनुवदति[3] **एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञान** इति। प्रकृतोपयुक्तमनन्तरं प्रस्तूयत इति संगत्यभिप्रायेणाह **इदानी**मिति। ज्ञानत्रैविध्यं पूर्वोक्तम्, पुनरिह त्रैविध्यकथनं किमर्थमिति शङ्कायामनुष्ठानदशाभाव्यनुसंधानाद्विलक्षणस्तद्धेतुतया ततः पूर्वभाविशास्त्रादिजन्योऽध्यवसाय इह बुद्धिशब्दार्थ इत्याह **सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया** इति। एतेन 'ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती' इति परोक्तं निरस्तम्। तदेव व्यनक्ति **बुद्धिर्विवेकपूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानमिति**। **विवेकपूर्वं**–पक्षान्तरप्रतिक्षेपपर्यन्तविचारपूर्वमित्यर्थः। प्रस्तुतत्रिविधानुष्ठानोपयुक्तप्रकारेण त्रिविधाया धृतेस्साधारणं रूपमाह **आर-**

---

1 त्वरितेति। त्वरितेन–त्वरया त्वरितं वा कर्तव्येत्यर्थः। 2 वाक्यकारग्रन्थस्यार्थः श्रीभाष्य (जि. ल. सि.) व्याख्यानेषु द्रष्टव्यः। अनुवदतीति। पूर्वोक्तज्ञानस्य कर्मचोदनान्तर्गतत्वात् कर्तव्यविषयकज्ञानरूपत्वं ज्ञातमेव; बुद्धेरस्यास्तु बन्धमोक्षाद्यनेकविषयकत्वात् सर्वार्थानित्युक्त्या च ततो भिन्नता।

धारणम्, तयोस्सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं [1]यथावच्छृणु ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये। बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०

प्रवृत्तिः **अभ्युदयसाधनभूतो धर्मः**, निवृत्तिः **मोक्षसाधनभूतः**[2], **तावुभौ यथावस्थितौ या बुद्धिर्वेत्ति ; कार्याकार्ये सर्ववर्णानां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरन्यतरनिष्ठानां देशकालावस्थाविशेषेषु 'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति या वेत्ति ; भयाभये-शास्त्रातिवृत्तिर्भयस्थानं तदनुवृत्तिरभय-स्थानम्, [3][इति(ते उभे)या वेत्ति ?] बन्धं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विगमयाथात्म्यं च या वेत्ति; सा सात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥**

ध्**धाया** इति। अयमपि संकल्पदार्ढ्यादिरूपो बुद्धिस्वभावविशेष एव। गुणतो विभक्ते वाच्ये वचने चासंकीर्णस्वरूपेऽन्वयात् **त्रिविधपृथक्त्व**शब्दयोरपुनरुक्तिमाह **त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमान**-मिति। एवं बुद्ध्यादिकार्यकार्त्स्न्यपरस्य **अशेषेणे**त्यस्य श्रवणेऽन्वयादपुनरुक्तिः **यथावच्छृण्वि**ति दर्शिता। सावधानं संशयविपर्ययरहितं शृण्वित्यर्थः। दिग्विजये मानुषदैवधनवत् शमादिधनं च जेतव्य-मिति संबुद्धेर्भावः ॥ २९ ॥

कार्याकार्यशब्दाभ्यां पुनरुक्तिशङ्कापरिहाराय "प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत्। निवृत्ति-लक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥" (भा. मो. २१९. ४. २) इत्याद्यनुसारेण **प्रवृत्तिनिवृत्ति**-शब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह **अभ्युदयसाधनभूत** इत्यादिना। राजसतामसबुद्ध्योः **अयथाव**दि-त्यादिविशेषणात् इहार्थतस्तन्निवृत्तेर्विवक्षितत्वज्ञापनाय **यथावस्थित**त्वोक्तिः। **कार्याकार्य**शब्दयोरिह प्रकृतप्रधानकर्मेतिकर्तव्यताभूतदृष्टादृष्टव्यापारपरत्वमाह **सर्ववर्णाना**मित्यादिना। तत्र सूक्ष्मधीवेद्यत्वाय **देशकालावस्थाविशेषेष्वि**ति विशेषितम्। स्मर्यते हि, "शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च। समीक्ष्य धर्मवित् बुद्ध्या प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥" (बो सू. १. १. १६) इति ; "देशं कालं तथाऽऽत्मानम्" (....) इत्यादि च। अत्र शक्याशक्ययोरपि कार्याकार्यशब्दाभ्यामेव ग्रहणम्। भयाभययोस्स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वादिह तन्निमित्तज्ञानं विवक्षितम् ; तच्च प्राकरणिकविशेष-विषयमाह **शास्त्रातिवृत्तिर्भयस्थान**मिति। बिभेत्यस्मादिति **भयम्** ; सर्वप्रशासितुरीश्वरादेव हि तत्त्वविदां भयमभयं च। न हि तत्प्रेरणमन्तरेण केनचिद्बाधितुमबाधितुं वा शक्यम्। ततस्तदा-ज्ञानुवृत्त्यतिवृत्ती एव भयाभयनिमित्तमिति भावः। बन्धमोक्षसद्भावज्ञानस्यापि साधारण्यात् **याथात्म्य**-मिति विशेषितम्। बन्धस्य मिथ्यात्वादिवादः मोक्षस्य पाषाणवद्भावादिमतं च **याथात्म्य**शब्देन व्युदस्तम्। **वेत्ती**ति कर्तृत्वोपचारः ; स्वाच्छन्द्येन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

1 कर्मचोदनेति शास्त्रीयांश एव सात्त्विकादिविधोक्त्या अन्यत्रायं विभागो नास्ति किमिति शंकायां बुद्धेरित्याद्यारम्भः। तत्र अशेषेणेति प्रयोगात् बुद्धिपदेन तत्त्वादिसर्वबुद्धिः धृतिपदेन सर्व-कार्यधृतिश्च ग्राह्या। 2 धर्माभिप्रायेण पुल्लिंगनिर्देशः। 3 शास्त्रातिवृत्तिरित्यादिप्रथमान्तनिर्देशात् उत्तरत्रान्वयार्हम्, पूर्ववत्, इति या वेत्तीति स्थितं गलितमिति भाव्यते। ते उभे इति वाऽध्याहार्यम्।

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१

यया पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्यं चाकार्यं च यथावन्[1] जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

तामसी तु बुद्धिः तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते । अधर्मं धर्मं, धर्मं चाधर्मं, सन्तं चार्थमसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरं च तत्त्वं

धृतिसाधनं धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मसाधारण्यादुभयपरमज्ञाच्च **पूर्वोक्तं द्विविध**मित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तामसीत्यनेनैव तमोमूलत्वसिद्धेः **तमसाऽऽवृते**त्यनेन तादात्विकतमोनिरुद्धप्रसरत्वं विवक्षितमित्याह **तमसाऽऽवृता सती**ति । **सर्वार्था**नित्यनेन सिद्धसाध्यरूपसमस्तानुक्तसंग्रहमाह **सन्तं चार्थमसन्त**मित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुदृष्टीनां च मतं तामसमिति दर्शितम् । उक्तं च **मनुना**, "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः" (१२. ९५) इति । अत्र राजसतामसबुद्ध्योरियान् विशेषः–असमग्रवेदनमन्यथावेदनं च राजस्याम्; **यथावन्न जानाति** इति व्याख्यानात्; तामस्यां तु सर्वं विपरीतं मन्यते, **सर्वार्थान्** इत्युक्तेरित्येके । अन्ये त्वाहुः प्रकारान्यथात्वं प्रकार्यन्यथात्वं च विशेषः । [2]यद्यपि उभयत्राधिष्ठानभूते धर्मिण्यतद्धर्म एवाध्यस्यते; तथाऽपि

---

1 मूले अन्यथाख्यातिः प्रतीयते; अख्यातिपक्षादरेणेन भेदाग्रहपरतया व्याख्यानं कृतम् । उत्तरश्लोकेऽपीदमनुक्तिसिद्धम् । आवृतेति पदाच्च ।

2 धर्मिणः भ्रमाधिष्ठानपदेन व्यवहारात् सर्वत्र प्रकाराध्यास एवेति चेत् आह यद्यपीति ।

ननु सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणामपि ज्ञानहेतुत्वे, 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्' इति सत्त्वमात्रस्य ज्ञानहेतुत्वं प्रागुक्तं कथं घटत इति चेत्—तत्र व्याख्यायां तत् समाहितमेव—यथार्थज्ञानं प्रति सत्त्वमेव कारणम्, अन्ये तु भ्रमं प्रतीति । भ्रमेऽपि धर्म्यंशे याथार्थ्यस्येष्टत्वात् सत्त्वमेव तत्र कारणमिति सर्वत्र ज्ञाने सत्त्वसंबन्धः । भ्रमश्च द्विविधः तद्धर्मरहिते तद्धर्मज्ञानं तद्भिन्ने वस्तुनि तद्भेदज्ञानश्चेति । प्रथमोऽन्यथाख्यातिः, द्वितीयो विपरीतख्यातिः । अत्रेदमवधेयम्—भ्रमः प्रमेति-द्विविधज्ञानस्वीकारिणामन्यथाख्यातिवादिनां पक्षे एवं विभागो युज्यते । सर्वं ज्ञानं भ्रम एवेति पक्षे सत्त्वं कुत्र कारणमिति विचार्यम् । स च ह्यपक्षः सत्त्वादिसंमन्तास्तिकहृदयं नारोहतीति चेत्—सत्यम् । यथार्थं सर्वविज्ञानमिति परमास्तिकपक्षे कथं रजस्तमसोर्ज्ञानहेतुता । शोधने तत्र पीतशंख-शुक्तिरजतादिज्ञाने पीतज्ञानशंखज्ञानयोः शुक्तिज्ञानरजतज्ञानयोश्च प्रायो भिन्नत्वात् तेषां सत्त्वैककार्यतया रजःकार्यः शंखे पीतरूपासंसर्गाग्रहः; तमःकार्यः शुक्तौ रजतभेदाग्रहः इति अग्रहकारणत्वमेव तयोः, न तु ज्ञानकारणत्वम् । एवञ्च सत्त्वात् संजायते ज्ञानमित्युक्तमुपपन्नम् । अत्राष्टादशे रजस्तमसोर्ज्ञानकारणत्वोक्तिः ज्ञानस्य भ्रमत्वापादके अग्रहविशेषे तयोः कारणत्वादेव ।

न च रजस्तमसोर्वैयर्थ्यम्, सत्त्वकार्यग्रहवारकतयैवोपयोगात् ।

किञ्च तेषां क्रमेण प्रकाशप्रवृत्तिनियमहेतुतया सुखदुःखमोहहेतुतया च सिद्धत्वाच्च वैयर्थ्यम् । सत्त्वात् प्रकाशो ज्ञानरूपः, रजसः प्रवृत्तिः—कर्म; तमसस्तु नियमः—प्रवृत्तिनिरोधः, । एवञ्च

पश्यम् । एवं सर्वं विपरीतं मन्यत इत्यर्थः । ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

यया धृत्या **योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते ; योगः मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनम् ; योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या** [1]**योगोद्देशेन प्रवृत्तास्तत्साधनभूता मनःप्रभृतीनां क्रियाः यया धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३**

स्वरूपनिरूपकधर्मवैपरीत्ये तामसता ; यथा शुक्तिरजतभ्रमे ; निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्ये तु राजसता ; यथा पीतशंखभ्रम इति ॥ ३२ ॥

राजसधृतौ त्रिवर्गोक्तेरपवर्गसाधनभूतो योग इह विवक्षितः ; स चानन्योपासनमेव प्रागनुशिष्टमित्याह **योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासन**मिति । फलान्तरसङ्गोऽत्र व्यभिचारः ; योगस्य तन्निरोधकरणं स्वरूपतः फलतश्च महानन्दरूपत्वेनेत्याह **योगेन प्रयोजनभूतेने**ति । योगाव्यभिचारोक्तिसामर्थ्यात् यथासंभवमुपकारविवक्षया **योगोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूता** इत्युक्तम् । मानसी क्रिया तावत् साक्षात् करणम् । प्राणक्रियाऽपि ; "यत्र मनस्तत्र वायुर्यत्र वायुस्तत्र मनः" इत्यन्योन्यपरिष्वङ्गात् । यथोच्यते, "पुनर्वायुपथं प्राप्य मनो भ्रमति वायुवत्" (....) इति । तथा प्राणायामप्रक्रियया च योगविरोधिक्लेशपापादिजयहेतुत्वात् । बाह्येन्द्रियक्रिया तु "स्वाध्यायात् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥" (वि. ६ ६. २) इत्यादिभिरुत्थानकालभावियोगाङ्गनिषेवणरूपेण, प्रत्याहारे निरुध्यमानरूपेण वा ॥ ३३ ॥

सात्त्विकप्रवृत्तावपि रज एव कारणम्, तत्कर्तृकनिवृत्तावपि तमः। सांसारिकप्रवृत्तावपि ज्ञानद्वारा सत्त्वमेव कारणम् । गुणत्रयस्यापि मिलितत्वात् यथायथं बलाबलानुरोधेन सर्वसंभवः ।

ननु सर्वदर्शनसंमतरीत्या जानाति इच्छति यतत इति क्रमात् ज्ञानादेवेच्छायाः ततः प्रयत्नस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरात्मनः संभवे, किमिति रजस्तमसोरंगीकारः । मोक्षस्थाने रजस्तमसोरभावेऽपि सद्विषयकरागासद्विषयकनिवृत्त्यादिदर्शनाच्च । तत्र ज्ञानविकासस्य स्थिरत्वात् सत्त्वगुणस्य स्थितस्याप्यकारणत्वेऽपि अत्र ज्ञानोत्पत्तेस्तदा तदाऽपेक्षितत्वात् स्यान्नाम सत्त्वमात्रमपेक्षितमिति चेत् — न हि तर्केण वयं सत्त्वादि स्थापयामः ; तथा सति तदभावेऽपि तार्किकरीत्या सर्वोपपादनसंभवात् । श्रुत्यादिप्रामाण्यात्तु तत्त्रयस्वीकारः ।

अथ 'सत्त्वं सुखे सञ्जयति' इत्यादिना चतुर्दशे उक्तरीत्या ज्ञानसुखसंगतदधीनप्रवृत्त्यादिकं सर्वं सत्त्वाधीनम्, भ्रममूलवैषयिकसुखरागतत्सुखहेतुबह्वायासक्रियाप्रवृत्त्यादिकं रजोधीनम्, विपरीतमतिमूलदुःखप्रायात्यल्पसुखरागतदर्थप्रवृत्त्यादिकं तमोधीनमिति विभाग एवास्तु ; किं सर्वप्रवृत्तौ रजसः, सर्वत्र निवृत्तौ तमसश्च कारणत्वस्वीकारेण । एवमपि, 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम्, तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्य निद्राभिस्तन्निबध्नाति' इत्येतत् उपपन्नमिति चेत्—एवमपि ज्ञान–असंसर्गाग्रह–भेदाग्रहकारणतया सुखदुःखमोहकारणतया च गुणत्रयसिद्धिरनिवार्या । त्रयाणां सर्वत्र मिलितत्वात्तु ज्ञानक्रियानिरोधरूपेषु त्रिषु त्रयाणामेव कारणत्वोपपादनमित्यलम् । अन्यत् चतुर्दशे उक्तम् ।

1 योगेनाव्यभिचारिण्या–योगरूपप्रयोजनव्याप्ययेत्यर्थः । यया धृत्येत्यनेनान्वयः ।

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४

फलाकाङ्क्षी पुरुषः प्रकृष्टसङ्गेन धर्मकामार्थान् यया धृत्या धारयते, सा राजसी । धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते । फलाकाङ्क्षीत्यत्रापि फलशब्देन राजसत्वात् धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रिया यया धृत्या धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५

यया धृत्या । स्वप्नं निद्राम् ; मदं विषयानुभवजनितं मदम् । स्वप्नमदावुद्दिश्य प्रवृत्ता मनःप्राणादीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति । भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिदायिविषयपराः ; तत्साधनभूताश्च मनःप्राणादिक्रिया यया धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्त्रादयो यच्छेषभूताः, तच्च सुखं गुणतस्त्रिविधमिदानीं शृणु ॥

प्रसङ्गशब्दोऽत्र न प्रासङ्गिकत्वार्थः, तदनुपयोगात् । धृतेः स्वव्यापारविषयत्वाय प्रकृतप्रक्रियानुसाराय च धर्मादिशब्दैस्तत्साधनलक्षणोक्ता । सामान्यस्यापि **फल**शब्दस्यात्र सात्त्विकत्यागफलादपवर्गात् सङ्कोचायाह **फलाकाङ्क्षीत्यत्रा**पीति । लाक्षणिकप्रयोगाभिप्रेतं विवृण्वन् शब्दतोऽर्थतश्च फलितमाह **अत** इति ॥ ३४ ॥

स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेरप्युपलक्षक इत्यभिप्रायेणाह **निद्रा**मिति । दैवागतोन्मादादिव्यवच्छेदाय दुर्नीतिमूलत्वं मदस्यात्र दर्शयति **विषयानुभवजनित**मिति । अस्वाधीनानां स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण धारणमिति शङ्कायामत्रापि हेतुलक्षणा पूर्ववदित्याह **स्वप्नमदावुद्दिश्ये**ति स्वप्नमदयोस्सुखाभिमानास्पदतया भयादेः पृथक्कृत्य व्याख्यानम् । **दुर्मेधाः** । दुर्मेधस्त्वादित्यर्थः । धारणमेवात्र मोक्तव्यत्व (दुर्मेधस्त्वादित्यर्थः । दुर्मेधस्त्वं मेधातो मोक्तव्यत्वहेतुरिति) (दुर्मेधस्त्वादित्यर्थः ; दुर्मेधस्त्वं हेतुरिति । धारणमेव मेधातो मोक्तव्यत्व?) सूचनाय न विमुञ्चतीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह **न विमुञ्चति धारयती**ति । न चात्र धीरोर्धृतिर्विरुद्धेति वाच्यम्, आगाम्यनवेक्षणेन दुर्मतेस्तद्धेत्वनुवर्तनपरत्वात् । भयदायी विषयो दुर्मानमूलप्रबलविरोधादिः ; शोकदायी तु क्रोधादिमूलबन्धुवधादिः ; विषाददायी तु वृथावित्तव्ययादिः ॥ ३५ ॥

अनन्तरग्रन्थसंगत्यर्थं तुशब्दद्योतितं व्यनक्ति **पूर्वोक्ता** इति । **भरतर्षभ**शब्दोऽत्र प्रकृष्टसात्त्विक-

---

35 दुर्मेधस्त्वादित्यर्थः इत्येतदनन्तरम् धारणमेवात्र मोक्तव्यत्वत्वसूचनाय 'न विमुञ्चती' त्युच्यत इत्येतावनेव पाठः क्वचित् । अत्र न क्लेशः। धृत्या यया धारयते इत्यत्रेव धारयतीति वक्तव्ये प्रतियोगिपुरस्कारेणोक्तिः कुत इति चेत्, स्वप्नादयो मोक्तव्याः, हन्त तान् न मुञ्चतीत्याशयवैशद्यायेति तदर्थः । अन्यस्तु पाठ इह, "दुर्मेधस्त्वादित्यर्थः । दुर्मेधस्त्वं मेधातो मोक्तव्यत्वहेतुरिति सूचनाय न विमुञ्चतीत्युच्यत" इति । अयमनन्वितः । 'हेतुरिति' इतीदं दुर्मेधस्त्वमित्येतदनन्तरं स्यात् । अथ प्रथमपाठ इव धारणमेवेति पूरणीयम् । मेधाबलात् स्वप्नादेर्मोक्तव्यत्वम् ।

अभ्यासात् रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत् तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७

यस्मिन् सुखे चिरकालाभ्यासात् **क्रमेण निरतिशयां रतिं प्राप्नोति,** दुःखान्तं च निगच्छति **निखिलस्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥ तदेव विशिनष्टि—**

यत् तत् सुखम्, अग्रे **योगोपक्रमवेलायां बह्वायाससाध्यत्वात् विविक्तस्वरूपस्याननुभूत-**

सुखसङ्गयोग्यताज्ञापनार्थः । **इदानीमिति** । साधनभेदस्योक्तस्य साध्यभेदाकाङ्क्षावसर इत्यर्थः ॥

आपातमधुरत्वाभावात् सात्त्विकसुखस्याभ्यासलापेक्षत्वम् । लोकेऽप्याभ्यासिकी क्षुद्रा प्रीतिरस्ति ; तद्व्युदासाय **क्रमेण निरतिशयामित्युक्तम्** । **रतिम्** अत्यन्तादरमित्यर्थः । **दुःखशब्दस्यात्र** संकोचकाभावात् कृत्स्नविषयत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥

अभ्याससापेक्षत्वदुःखान्तहेतुत्वयोः प्रयोजकरूपमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह **तदेव विशिनष्टीति** । **यत्तदिति** तच्छब्दशिरस्केण यच्छब्देनानुवादः श्रुत्यादिप्रसिद्धतरत्वद्योतनाय । **तत्सुखमिति** प्रीत्यतिदेशः । **विषमिवेत्यनेन** आपातप्रातिकूल्यमात्रं विवक्षितमित्याह **दुःखमिवेति** । अनेन मन्दमतीनां जिहासास्पदत्वं दर्शितम् । न हि सुखं नाम किंचिद्वस्तु विषवत् अमृतवच्च परिणमते ; अतस्तदुपचरितमाह **अभ्यासबलेन विविक्तात्मस्वरूपाविर्भाव** इति । बुद्धेरात्मीयत्वादिमात्रोक्तेः

---

37 तत् सुखमिति । सात्त्विकं सुखमिति न मोक्षसुखमुच्यते । तस्य स्वाभाविकतया आविर्भवतः सत्त्वजन्यत्वाभावात् । अतः प्रकृतिमण्डले सत्त्वगुणसाध्यजीवात्मपरमात्मानुभवरूपं योगसाध्यं सुखमेवेदम् । अस्य क्रमेण मोक्षे पर्यवसानात् 'दुःखान्तश्च निगच्छति पुरुषः' इत्युक्तम् । इदमनन्तरश्लोकभाष्ये व्यक्तमेव । ननु सुखसामान्यस्य सत्त्वैकजन्यतया कथं राजसादिविभाग इति चेन्न— सुखं सर्वं सत्त्वगुणजन्यमपि सात्त्विकोपायायत्तत्वात् राजसोपायायत्तत्वात् तामसोपायायत्तत्वाच्च तथा तथा व्यपदिश्यते इति पूर्वोक्तोपायसाध्येषु सुखेषु स्थितं वैषम्यमेवात्रोच्यते । नन्वसम्मते सुखदुःखे ज्ञानरूपे । ज्ञानञ्च सत्त्वजन्यम् । तत् कथं रजोगुणस्य दुःखहेतुत्वमिति चेत्–प्रतिकूलत्वेन ज्ञानं हि दुःखम् । तत्र लोके सर्वस्याप्यनुकूलत्वमेव स्वभाव इति तत्र कचित् प्रतिकूलत्वाभावाग्रहे सति दुःखमित्युच्यते । अत एव सर्वज्ञानामीदृशभेदाग्रहस्य दुर्वचत्वात् ईश्वरनित्यमुक्तानां न कदापि दुःखमिति भ्रमः । तत्र धर्मिधर्मज्ञानयोः सत्त्वाधीनत्वेऽपि भेदाग्रहांशस्य रजःकार्यत्वात् दुःखं रजोजन्यमित्युच्यते । तर्हि तमसोपि धर्मिभेदाग्रहहेतुत्वात् दुःखहेतुत्वं स्यात् । तथा च मोहहेतुस्तम इति पृथक्कारो न युज्यत इति चेत्—न ; न हि भेदाग्रहः सर्वो दुःखमित्युच्यते ; किं तु प्रतिकूलभेदाग्रहः ; प्रतिकूलत्वरूपधर्माभावाग्रह इति यावत् । धर्मो द्विविधः स्वरूपनिरूपकः, निरूपितस्वरूपविशेषणभूतश्चेति । आद्यस्याग्रहस्तमःकार्यः, द्वितीयस्याग्रहो रजःकार्यः । अनुकूलत्वादेश्च निरूपितस्वरूपविशेषणत्वात् तदग्रहो रजःकार्य एवेति दुःखं रजोजन्यमेव । तदत्र सत्त्वजन्य एव सुखे उपायभेदप्रयुक्तं वैषम्यं प्रतिपाद्यत इति सुस्थम् ।

त्वाच्च विषमिव **दुःखमिव भवति**, परिणामेऽमृतोपमम् । परिणामे **विपाके अभ्यासबलेन विविक्तात्मस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं भवति**, तच्च आत्मबुद्धिप्रसादजम् **आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः**, **तस्याः निवृत्तसकलेतरविषयत्वं** प्रसादः, **निवृत्तसकलेतरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितं सुखममृतोपमं भवति; तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम्** ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८

अग्रे **अनुभववेलायां विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति**, परिणामे **विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वात् विषमिव पीतं भवति, तत् सुखं राजसं स्मृतम्** ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

यत् सुखमग्रे चानुबन्धे च **अनुभववेलायां विपाके च आत्मनो** मोहनं **मोहहेतुर्भवति; मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः**; निद्रालस्यप्रमादोत्थम् **निद्रालस्यप्रमादजनितम्, निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतवः । निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टम् ।** आलस्यम् **इन्द्रियव्यापारमान्द्यम् । इन्द्रियव्यापारमान्द्ये च ज्ञानमान्द्यं भवत्येव ।** प्रमादः **कृत्यानवधानरूप**

अफलत्वात् **आत्मविषये**त्युक्तम् । बुद्धेरभोग्यविषयसंसर्गरूपकालुष्यनिवृत्तिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाह **निवृत्तसकलेतरविषयत्व**मिति । जरामरणादिनिवर्तकत्वात् भोग्यतमत्वेन हातुमशक्यत्वाच्चा**मृतोपमत्वम्** । परशेषतैकरसस्य स्वरूपस्य यथावदाविर्भावे परमात्मानुभवसुखस्यान्तर्नीतत्वादिह पृथगनुक्तिः ॥ ३७

विषयाणां तत्तदिन्द्रियार्थानामन्नपानादीनामित्यर्थः । **सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते** इति राजससुखस्य दृष्टप्रातिकूल्यनिदानोक्तिः । यदुक्तं भगवता **पराशरेण**, "अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा । क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरैः ॥" (वि. १. १७. ६४) इति । "क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् । मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत् पुनः ॥" (,, ६०) इति च । दृष्टसुखतानिमित्तनिवृत्तावुपेक्षणीयतामात्रव्यावृत्त्यर्थं दुःखोदर्कत्वं **परिणामे विषमिवे**त्यनेन व्यज्यते । पारदारिकरसादीनि हि भयादिभूयिष्ठक्षणिकक्षुद्रतरसुखानि अनन्तरकालभाव्यतिघोरनिरतिशयदुःखाय भवन्तीत्यागामिकं विषत्वमाह **निरयादिनिमित्तत्वा**दिति ॥ ३८ ॥

अनुबध्यत इत्य**नुबन्धो** विपाकः । **मोहन**शब्दस्यात्र भावार्थानन्वयात् करणार्थत्वमाह **मोहहेतु**रिति । निद्रादिजन्यसुखस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात् **मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश** इत्युक्तम् । राजससुखस्य विपाके मोहहेतुत्वम्, तामससुखस्य तु तदानीमपीति लोकप्रसिद्धमित्यभिप्रायेणोक्तं विवृणोति **निद्रादयो ही**ति । **स्पष्ट**मिति न युक्त्यागमसापेक्षमित्यर्थः । अलसस्य प्रवृत्त्यभावमात्रं दृश्यते, न ज्ञानाभाव इत्यत्राह **आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्य**मिति । ततः किमित्यत्राह **इन्द्रिये**ति । करणव्यापारतारतम्यानुगुणं हि कार्यतारतम्यम् । ज्ञानस्य **मान्द्यं** चाल्पविषयत्वम् । तच्च विषयान्तरप्रकाशाभावगर्भमिति भावः । प्रमादस्य स्वरूपेणैवापेक्षिताज्ञानरूपतामाह **कृत्यानवधानरूप** इति । एवमालस्य-

इति तत्रापि ज्ञानमान्द्यं भवति । ततश्च तयोरपि मोहहेतुत्वम् । तत् सुखं तामसमुदाहृतम् । अतो मुमुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत् सत्त्वं प्राणिजातम्, न तदस्ति ॥ ४० ॥

"त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" (ना) इत्यादिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्त्यागः संन्यासशब्दार्थादनन्यः ; स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः फलकर्मणोस्त्यागः ; कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसंधानेनेत्युक्तम् । एतत् सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः । इदानीमेवंभूतस्य मोक्षसाधनतया क्रियमाणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनवेषतां तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नं वृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह—

प्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्वं दर्शितम् ; तद्धेतुत्वं तु कथमित्यत्राह ततश्चेति । ज्ञानस्यापटुत्वं हि क्रमादत्यन्ताज्ञाने विश्राम्यतीति भावः । निद्रायाः सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाच्च लोकसिद्धम् ; इन्द्रियव्यापारमान्द्यस्याप्यङ्गसंक्षोभादिनिवृत्तिद्वारा ; अनवधानस्य तु बुद्धेरेकाग्रताकल्पनरूपप्रयासनिवृत्त्येति । सुखाभासप्रसङ्गेनाकालनिद्रादिकं नोपादेयमित्युक्तं भवति । स्मरन्ति च, "यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते" (द. स्मृ) इत्यादि । आहुश्चायुर्वेदविदः, "अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता । सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा"(....) इति । गुणकृतविभागप्रकरणतात्पर्यमनुष्ठानपर्यवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहरति अत इति ॥ ३९ ॥

[illegible] प्राक् नियतदेशकालफलभोगैरुच्चावचैस्सर्वैरपि क्षेत्रज्ञैः उक्तस्य त्रिगुणस्य निश्शेषदुस्त्यजत्वमुखेन गुणकार्यप्रकरणं निगम्यते न तदस्तीति श्लोकेन । गुणत्रयप्रकरणं तु नात्रोपसंहृतम्, अनन्तरमपि 'स्वभावप्रभवैर्गुणैः' इत्युक्तेः । दिवि देवेष्विति सत्त्वोत्तरदेशाधिकारिणामुपलक्षणम् । तत्तुल्यतया पृथिव्यामित्यत्रापि मनुष्यादिष्विति राजसतामसाधिकारिविवक्षाख्यापनम् । "हिरण्यगर्भो भगवान्" (वि. ६. ७. ५६) "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः" (वि. ध. १०४. २२) इत्याद्यनुसारेण बहुवचनाभिप्रेतमाह ब्रह्मादिष्विति । गुणप्रकरणात् सत्त्वशब्दस्य गुणविशेषार्थताभ्रमव्युदासाय प्राणिशब्दः । समुदायरूपेणापि निर्धार्यमाणेषु तत्रापि गुणनिर्मुक्तं न किंचित् सत्त्वमस्त्यभिप्रायेण जातशब्दः । जातमिति वा व्यस्तम् आसंसारं जन्मप्रभृति गुणबद्धताद्योतनार्थम् ॥

एवं सर्वेषां संसारिणां गुणत्रयवश्यत्वमुक्तम् अथ [illegible] यथाधिकारं शास्त्रैर्विभक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते । तस्य परमप्रस्तुतेन संगत्यर्थमध्यायारम्भप्रक्रान्तं प्रदर्शयति त्यागेनेत्यादिना । संन्यासशब्दार्थादनन्य इति । श्रुतावपि हि, 'त्यागेनैके' (ना) 'संन्यासयोगात्' (ना) इत्युभावेकविषयाविति भावः । एवंभूतस्येति । त्रिविधत्यागयुक्तस्येत्यर्थः । वृत्त्या सहेति ।

[1]ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१

ब्राह्मणक्षत्रियविशां **स्वकीयो भावः** स्वभावः ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनकर्मेत्यर्थः ; **तत्प्रभवाः सत्त्वादयो गुणाः । ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुणः; क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवः तमस्सत्त्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः; वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वरजोभिभवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणः ; शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्सत्त्वाभिभवेनात्युद्रिक्तस्तमोगुण. । एभिः** स्वभावप्रभवैर्गुणैः **सह** प्रविभक्तानि कर्माणि **शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादय एवंगुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि, वृत्तयश्चैता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥**

[2]शमो दमस्तपश्शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥ ४२

शमः **बाह्येन्द्रियनियमनम् ;** दमः **अन्तःकरणनियमनम् ;** तपः **भोगनियमनरूपः**

कृषिगोरक्ष्यादीनि[1] हि वक्ष्यमाणानि जीविकाविशेषा इति भावः । अत्र **ब्राह्मणक्षत्रियविशा**मिति समासो द्विजत्वे सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्मानुरूपं सत्त्वादिगुणवृद्धिः प्रागेव प्रपञ्चिता । अतः तद्धेतुकं कर्मात्र तत्तद्गुणप्रचुरपुरुषासाधारणधर्मतया **स्वभाव** इति दर्शितम् । एतेन, "कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते" (वि. २. १३. ७०) इति वचनादौपाधिकानां गुणानां चात्र स्वाभाविकत्वो· [क्त्ययुः]क्तिशङ्काऽपि निरस्ता । गुणविभागप्रकारो **ब्राह्मपुराणादिषु** प्रपञ्चितः। तस्यायं संक्षेपः, "तमश्शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्" (भा. आश्व. ३९. ११) इति । अस्यार्थं वदन् प्रकृतं विवृणोति **रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुण** इति । **उत्तमशब्दस्य**, रजः क्षत्रे इत्यादिष्वप्यन्वयमाह **क्षत्रियस्ये**त्यादिना । **अल्पोद्रिक्त** इति शूद्रात् व्यवच्छेदाय । अतीन्द्रियाणां गुणानामपि शास्त्राधीनविभागत्वात् कर्मप्रविभागे गुणानां कर्तृत्वाद्यसंभवाच्च **गुणैस्सहे**त्युक्तम् । गुणापेक्षया शास्त्रेण विभक्ततया गुणप्रविभक्तत्वोपचारादयमेवार्थ उचित इति भावः । कैर्विभक्तानीति शङ्कायां **शास्त्रै**रिति शेषपूरणम् । स्वरूपविभागस्य शास्त्राधीनत्वाभावादसंकीर्णबोधनं विवक्षितमित्याह **प्रतिपादितानी**ति । विभज्य प्रतिपादनं विवृणोति **ब्राह्मणादय** इति । कर्मशब्द एव सामान्यतो वृत्तिमपि संगृह्णाति ; तादर्थ्याद्वा तदाक्षेप इत्यभिप्रायेणाह **वृत्तयश्चे**ति । जीवनोपाया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

'शमो [2]दमः' इत्यादौ पूर्वं व्याख्यातानामपि गुणानां पुनर्व्याख्यानं [3]वर्णानुबन्धेन विधाने अवान्तरविशेषशङ्कापाकरणार्थम्, **ब्राह्मं कर्मे**त्युक्तकर्मत्वसिद्धये नियमनादिरूपेण पुरुषव्यापारसाध्यत्व

---

1 ननु कर्तव्यं कर्मैवात्रोक्तम् ; न तु ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमर्जयेदित्यादिविहिता वृत्तिरित्यत्राह । कृष्यादेः कर्तव्यकर्मत्वेऽपि वृत्तित्वमप्यस्ति । तत एवात्रान्यतमग्रहणम् ।

2 शमदमशब्दयोरेकार्थत्वमविशेषात्, 'अदान्तगोभिः', 'शमान्वितात्' इत्यादिप्रयोगाच्च सिद्धम् । अपौनरुक्त्यायार्थभेदाश्रयणम् । तत्रासति बाधे बाह्येन्द्रियनियमनं प्रथमशब्दार्थः । षोडशे तु पूर्वापरसंदर्भानुसारादन्यथेति । 3 वर्णेति । शमदमादेः सर्ववर्णसाधारण्यात् अत्र ब्राह्मणमात्रे एतदुक्त्या एतदर्थोऽन्य इति अर्थविशेषशंकापरिहाराय पुनर्व्याख्यानम् ।

शास्त्रसिद्धः कायक्लेशः ; शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता ; क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता ; आर्जवं परेषु मनोनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनम् ; ज्ञानं परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानम् ; विज्ञानं परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयं ज्ञानम् ; आस्तिक्यं वैदिक[ार्थ]स्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकृष्टः ; [1]केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः । भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेवः परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्याद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः ; स एव निखिलजगदेककारणं निखिलजगदाधारभूतः ; निखिलस्य स एव प्रवर्तयिता ; तदाराधनभूतं च वैदिकं कृत्स्नं कर्म ; तैस्तैराराधितो धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्यम् ; 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (१५. १५), 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' (१०. ८), 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' (७. ७), 'भोक्तारं यज्ञतपसां....ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' (५. २९), 'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय' (७. ७), 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥' (१८. ४६), 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' (१०. ३) इति ह्युच्यते । तदेतद् ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४२ ॥

ज्ञापनार्थं च । अतश्शौचादावपि तदापादनं [2]ग्राह्यम् । अस्ति मतिरस्येत्यास्तिकः ; तद्भाव आस्तिक्यम् । तच्चाप्रामाणिकेषु भवत् दोषाय । प्रत्यक्षादिसिद्धे तु नासावतिशयः । शास्त्रीयेष्वपि काचित्कसंशयादौ कुदृष्टित्वप्रसङ्गः। अतो **वैदिक[ार्थ]स्य कृत्स्नस्ये**त्युक्तम् । सहपठितविज्ञानादेर्भेदज्ञापनाय सत्यतानिश्चयस्य प्रकृष्टत्वोक्तिः। तत् विवृणोति **केनापी**ति । **वैदिकस्य कृत्स्नस्ये**त्युक्तं कुदृष्ट्याद्यभिमतवैदिकार्थसंग्रहव्युदासाय प्राधान्येन संकलय्य व्यनक्ति **भगवानि**त्यादिना । अत्र विशेषणानां प्रागेव व्याख्यातत्वादिह....[न तत्र व्याप्रियते(?)....] । सर्ववेदसारतयोद्धृतस्यार्थस्य तदुपबृंहणेऽस्मिञ्छास्त्रे तथात्वेनैव प्रस्पष्टतामाह **वेदैश्चे**ति । निखिलवेदवेदान्तवेद्य इत्युक्तार्थक्रमानुसारेण विप्रकीर्णवाक्योद्धारक्रमः । श्लोकार्थं निगमयति **तदेत**दिति । ब्रह्मणः [3]कर्म **ब्राह्मम्** ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाह **ब्राह्मणस्ये**ति ॥४२॥

1 प्रकृष्ट इत्यस्यार्थमाह केनापीति ।

2 तदापादनमिति । शौचक्षान्तिज्ञानादिशब्दा अपि तत्तन्मुख्यार्थानुकूलव्यापारपरा इति भावः ।

3 ब्रह्मणः कर्मेति । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् । तस्य कर्मत्वं कर्मपदसत्त्वादेव लभ्यते । यद्वा कर्मपदं कर्मव्युत्पत्तितात्पर्यग्राहकम् । शमादयः ब्राह्मणस्वभावजाः । ब्राह्मणत्वजातिप्रयोजकानि पूर्वकर्माणि स्वभावशब्दवाच्यानि शमादिकर्मजननस्वरूपयोग्यानि भवन्ति । कार्यकारणभावोऽयं शास्त्रसिद्धः । तत्र तत्र तथा फलोपधानाभावः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तः । ब्राह्मण्यस्योद्रिक्तसत्त्वरूपत्वात् तद्धेतोः पूर्वकर्मणः शमादिस्वरूपयोग्यताऽस्ति; शमादेर्विवेकविशेषकार्यत्वात् ; तस्य च सत्त्वाधीनत्वात् । मानसमपि सत्त्वमस्य शारीरसत्त्वस्य मुख्यं सहकारि । तदभावे तु शमादेरसिद्धिरिति । एवं क्षात्रं कर्म स्वभावजमित्यादावपि गुणतारतम्यात्मकतत्तद्वर्णप्रयोजकस्य पूर्वकर्मणः शौर्यादितत्तद्व्यापारजननस्वरूपयोग्यताऽस्तीत्येतावदेव विवक्षितम् । फलनिष्पत्तिः सामग्र्यायत्ता । तत्रापि शब्दानां तत्तदर्थहेतुव्यापारपर्यन्तार्थकत्वं भाव्यम् ।

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥ ४३

शौर्यं युद्धे **निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्**, तेजः **परैरनभिभवनीयता**, धृतिः **आरब्धे कर्मणि विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यम्**, दाक्ष्यं **सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यम्**, युद्धे चाप्यपलायनम् **युद्धे चात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्**; दानं **आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्त्यागः** ईश्वरभावः **स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यम्**; **एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म** ॥ ४३

कृषिगो(गौ)रक्ष्यवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम्।

कृषिः **सस्योत्पादनं कर्षणम्**। गोरक्ष्यम् **पशुपालनमित्यर्थः**। वाणिज्यम् **धनसञ्चयहेतुभूतं क्रयविक्रयात्मकं कर्म**। **एतत् वैश्यस्य स्वभावजं कर्म** ॥

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४

पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभावजं कर्म। तदेतत् चतुर्णां वर्णानां वृत्तिभिस्सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम्। यज्ञादयो हि त्रयाणां वर्णानां

"शूरं भीरुं कविं जडम्" (भा मो. १७४. ३२) इति भीरुप्रतियोगिनि शूरशब्द इत्यभिप्रायेणाह **निर्भयप्रवेशसामर्थ्य**मिति। मानसशारीरसंवलनमिदम्। प्रविष्टस्य परैः परिभवे प्रवेशोऽपि दोषस्स्यात्; अतस्तत्परिहाराय तेज इहोक्तमित्याह **परैरनभिभवनीयते**ति। दाक्ष्यात् धृतेर्विशेषो **विघ्नोपनिपातेऽपी**ति दर्शितः। प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रवृत्तापरित्यागो ह्यन्य एव। **युद्धे चापी**त्यत्र **अपि**शब्दद्योतितं तीव्रं पलायननिमित्तमाह **आत्ममरणनिश्चयेऽपी**ति। अत्रे**श्वरभाव**शब्देन दुष्टनिग्रह-शिष्टानुग्रहशक्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह **स्वव्यतिरिक्ते**ति। **सकलजने**ति स्वराष्ट्राद्यवच्छिन्नविषयम् ॥ ४३ ॥

रूढिं [1]व्युत्पत्तिं चानुसृत्य फलतः स्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति **सस्योत्पादनं कर्षण**मिति। एवं वाणिज्यव्याख्यानेऽपि ग्राह्यम्। गौः रक्ष्या यत्र, तत् कर्म गोरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह **पशुपालन**मिति। रक्ष्यमिति भावार्थं वा; रक्षणमित्यर्थः। [2]**गौरक्ष्य**मिति वा पाठः। गां रक्षतीति **गोरक्षः**; तस्य कर्म **गौरक्ष्यं** पशुपालनम्। वणिजः कर्म **वाणिज्य**मितिवत्। एवं विशः कर्म **वैश्यम्**; "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" (अष्टा. ५.१.१२४) इति ष्यञ्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शास्त्रान्तरानुसारेण परिचर्यायाः प्रकृतत्रितयानुबन्धित्वमाह **पूर्ववर्णत्रये**ति। ननु षट्कर्मा ब्राह्मणः। त्रिकर्माणौ क्षत्रियवैश्यौ। शूद्रस्यापि, "भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः। नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥" (याज्ञ. १.५.१२१) इत्यादयो धर्मा विधीयन्ते; तत् कथमिह तत्कर्मणामियत्तानिर्देश इत्यत्राह **तदेत**दिति। प्रदर्शनीयान् उदाहरति **यज्ञादयो ही**ति। प्रदर्शनार्थत्वे

---

1 **कर्षणं भावार्थकः क्तिन्प्रत्यय इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः। सस्योत्पादकत्वं रूढिसिद्धम्।**

2 **रक्ष्यपदस्य विशेषणवाचिनः उत्तरत्वे भावार्थकत्वे च क्लेशात् शांकरपाठमेवाहत्य तदुक्तमर्थमेवाऽऽह गौरक्ष्यमिति।**

साधारणाः । शमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां मुमुक्षूणां साधारणाः । ब्राह्मणस्य तु सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमादयः स्वभावजं कर्मेत्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्मेत्युक्तम् । ब्राह्मणस्य वृत्तिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः; क्षत्रियस्य जनपदपरिपालनम्; वैश्यस्य च कृष्यादयो यथोक्ताः; शूद्रस्य[1] तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैव ॥

हेत्वन्तरमाह **शमादयोऽपीति** । शमादीनां मोक्षार्थिवर्णत्रयसाधारण्येन कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्यत्राह **ब्राह्मणस्य त्विति** । **स्वभावप्रभवैरिति** पूर्वोक्तानुविधानात् सहजत्वविवक्षयाऽत्र **स्वभावजशब्द** इत्यभिप्रायेणाह **सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयस्सुखोपादाना** इति । वर्णान्तरगुणसंभेदं निर्वहति **क्षत्रियवैश्ययोरिति** । **न तत्कर्मेत्युक्तमिति** । तत्कर्मेति नोक्तमित्यन्वयः । उक्तानां वृत्तीनां प्रदर्शनार्थत्वाय चतुर्णां वृत्त्यंशं विविच्य विविनक्ति **ब्राह्मणस्य वृत्तिरित्यादिना** । शूद्रधर्मो वृत्तिश्च **याज्ञवल्क्येन** स्मर्यते, "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवन् वणिग् भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन्" (१. ५. १२०) इति; मनुस्तत्र विशेषमाह, "विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते" (१०.१२३) इति; तदिदमभिप्रेत्याह **शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैवेति** ।

नन्विदमयुक्तम्; भार्यारतिरित्यादेरुक्तत्वात्; "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य" इत्यारभ्य, "स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" (९. ३२) इति च स्वयमेवाह; "वसन्ते दीक्षयेद्विप्रम्" इत्यारभ्य "हेमन्ते शूद्रमेव च । स्त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः" इति भगवत्समाराधनार्थं दीक्षा च विहिता । तथा, "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु । सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः" (भा. भी. ६६. ३९) इति दीक्षितशूद्रादेर्भगवदर्चनादिकं स्पष्टमुक्तम् । तथा युगधर्मान् प्रक्रम्योच्यते, "कृतं नाम युगं पूर्वं यत्र धर्मः सनातनः । कृतमेव न(च) कर्तव्यं यस्मिन् काले नरोत्तम । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्च कृतलक्षणाः । कृते युगे समभवन् स्वकर्मनिरतास्सदा । एकवेदसमायुक्ता एकम(न्त्र)न्त्रविधिक्रियाः । पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा(धा) धर्ममेकमनुव्रताः । चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना । अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति परां गतिम्" (वि. ध. १०८. १९) इति ।

श्रीसात्त्वते (२-७, ८, ९, १०, ११) च, "अष्टाङ्गयोगयुक्तानां ह्ययागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिकारः स्यादेकस्मिन् हृदयेशये । व्यामिश्रयागयुक्तानां विप्राणां वेदवादिनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे ह्यधिकारो न चान्यथा । त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चतु-

1 शूद्रस्यापीत्यत्र अपिः तुशब्दार्थे इति भावः । यद्वा तुशब्दः स्वयं प्रयुक्तः; अपिशब्दः, पूर्वं 'शूद्राणाञ्च परन्तप' इत्यत्र चकारश्च अनुलोमप्रतिलोमसर्वजातिसंग्रहार्थः । तत्तज्जातीयानामपि प्रतिनियतकर्मनिर्देशस्य धर्मशास्त्रे प्रसिद्धत्वात् । तथा च तत्तत्कर्मौपयिकं गुणतारतम्यं तेषु पूर्वकर्मायत्तमित्युक्तं भवति ।

व्यूहक्रियाक्रमे । सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवीये विवे(लो)किनाम् । ममतासंनिरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् । कर्मवाख्यानसैः सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै वृते (प्राप्ते) दीक्षाक्रमे सति ॥" (२. ७-११) इत्यधिकारविशेषनियमः कृतः । सप्तमे च व्रतविधानपरिच्छेदे, "दाने(ना)र्चने तु शूद्राणां व्रतकर्मणि सर्वदा । असिद्धान्नं तु विहितं सिद्धं वा ब्राह्मणेच्छया ॥ स्वकर्मणा यथोत्कर्षमभ्येति च (न) तथाऽर्चनात् । तस्मात् स्वेनाधिकारेण कुर्यादाराधनं सदा ॥ सर्वत्राधिकृतो विप्रो वासुदेवादिपूजने । यथा तथा न क्षत्राद्यास्तस्माच्छास्त्रोक्त(स्वार्थ)माचरेत् ॥ नयेन्नक्ताशनैर्भक्त्या दिनान्येतानि मौद्गल । व्रताद्यन्ते तु विहितं परिपीडं हि तस्य वा ॥" (५३-५६) इति व्रतविशेषक्रमो दर्शितः । **मौद्गलेति** [1]भगवच्छास्त्रे शूद्रनाम । **परिपीडमु**पवासः । तथा मन्त्रेषु चैवं नियमोऽन्यत्र कृतः, "वौषट् स्वाहावषट्कारनिष्ठानां तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता" इति ।

तथा **नारदीये श्रीमदष्टाक्षरकल्पे,** "न स्वरः प्रणवोऽङ्गानि नाप्यन्यविधयस्तथा । स्त्रीणां तु शूद्रजातीनां मन्त्रमात्रोक्तिरिष्यते ॥" (१. १०२) इति । एवमेकादशीव्रतादयोऽपि सर्वसाधारणाः **पुराणादिषु** पठ्यन्ते । तथा अन्येऽपि वर्ज्यावर्ज्यनियमाः कतिकति **धर्मशास्त्रादिषु** कथ्यन्ते । यथा, "कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । शूद्रे वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते ॥" (ल पा. १. ७४), "हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः। शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः" (याज्ञ.आ.२१), "तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः। अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम्" (आप.२.१.३ ५,६) इत्यादि।

तस्मात्, "जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥" (अत्रि. १३३) इत्यादिकं विहितव्यतिरिक्त-वर्णत्रयशुश्रूषाविरुद्धविषयमिति योज्यम् । अपि च, "न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः" (विह. २४ १०) इत्यादिवचनात्, **जयाख्यसंहितादिषु** भागवतानां चतुर्णां समत्ववचनाच्च भगवत्परिचर्यावशात् वर्णत्रयपरिचर्यानिवृत्तिरपि संभवेत् । अतः कथं **शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैवेति** भाषितम् ?—

अत्र ब्रूमः—यद्यपि विहितव्यतिरिक्तविषयाः सर्वनिषेधाः ; विशिष्टसंस्कारगुणविशेषादिमतां च शूद्राणामपि धर्मविशेषा विहिताः, तथाऽपि ते सर्वे वर्णत्रयपरिचर्याख्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्नियुक्तैः शूद्रैः तत्परिचर्याभावनयैवानुष्ठेयाः । अत एव **अत्रोच्यते परिचर्यात्मकं कर्मेति** । अन्यथा परिचर्येत्येव वक्तव्यम् । न च निष्प्रयोजनाधिकग्रहणं युक्तम् । आमनन्ति च **रहस्याम्नायविदः,** "ज्ञानज्ञापनसंप्रेषणकर्मा ब्राह्मणः, ज्ञानपरित्राणकर्मा क्षत्रियः, ज्ञानबीजवर्धनकर्मा वैश्यः, ज्ञानपर्युत्थानकर्मा शूद्रः । कृतयुगस्यान्ते त्रेतायुगस्यादौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भिद्यन्ते । तेषां भिन्नानां दृष्टिः न तथा भवति, [2]**वध्या रसना** न तथा भवन्ति ; पुष्पफलमोषधिवनस्पतयो न तथा दधते ; तां दृष्ट्वा ब्राह्मणक्षत्रिय-

1 **'एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मौद्गल्याद्यास्तथाऽन्ये च न तच्चिह्नविवर्जिताः' (पारमेश्वरे प्रतिष्ठाध्याये १५-९६१) इति सच्चरित्ररक्षोदाहृतं वचनमिहानुसन्धेयम् ।**

2 **अपराधपरिहारसारास्वादिन्यामत्र पाठभेदो दृश्यते ।**

[1]स्वेस्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वेस्वे **यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः** संसिद्धिं **परमपदप्राप्तिं लभते । स्वकर्मनिरतो यथा**

वैश्यशूद्राणामसूया प्रादुर्बभूव ; शूद्रः प्रथमजातिः, **न वः पर्युत्थास्यामीति, वैश्यो द्वितीयजातिः** न वो बीजानि वर्धयिष्यामीति, क्षत्रिय**स्तृतीयजातिः,** न वः परित्रास्य इति ; तान् ब्राह्मण इत्याह, आस्थिता यूयम् ; न वो वक्ष्यामीति । अत्र पर्युत्थानं–परिचर्या । एवं "शूद्रस्साधुः" (वि. ६. २. ६) इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि । एतेन, "न शूद्रा भगवद्भक्ता" (विह. २४. १०) इत्यादि-स्तुतिवाक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादिनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः, भगवदेकान्तशूद्रस्यैव पर्युत्थानविधेः । भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि, "सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने" इति व्यतिरेकनिन्दा । किं तर्ह्यत्र स्तुतिनिन्दालम्बनम् ? आन्तरः सत्त्वादिगुणोन्मेषः ; यदपेक्षया ब्राह्मणादेरेव ब्राह्मण्यादिकं श्रुत्यादिषु कीर्त्यते, "अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" (बृ. ५. ५. १) इति ।, "विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी" (भा. आनु. १६ २), "चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः" इत्यादि । यत्तु शरीरसत्त्वादिगुणतारतम्यनिबन्धनं जातिरूपं ब्राह्मण्यादिकम्, तस्यान्तरसत्त्वोन्मेषादावप्यनुवृत्तेराशरीरपातं जातिनियमः स्थित एव । तदनुबन्धिनश्च धर्मास्तत एवा-वतिष्ठन्ते । अत एव हि विदित[2]ब्रह्मविद्योऽपि विदुरः स्वस्य तद्वचनेऽनधिकारमाह, "शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे" (भा. उ. ४१. ५) इति । शमादिगुणपौष्कल्ययोगिनि तु शूद्रादौ, स्त्रीधर्मिण्यां[3] जनन्यामिवावज्ञानादिनिवृत्तिमात्रविशेषापेक्षया जातिसामान्यवीक्षणप्रतिषेध इति । यथा स्मरन्ति, "एतैः समेतश्शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति" (याज्ञ. आ. ११५) इति । अत एव, "भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम्" ॥ (गा. पू. २१९. ८) इत्यादिकमनुपप्लवपर्यन्ततयाऽपि निर्व्यूढम् । साम्योक्तिरपि सर्वोत्कर्षफलादिसाम्यविषया ; अपशूद्रनयाद्य-विरोधश्च । उक्तं [4]**चाचार्यैः,** भागवतत्वेन शूद्रस्योत्कर्षे ब्राह्मणस्यापि तेनैवोत्कर्ष इति पुनर्वैषम्यम्' इति सर्वं समञ्जसम् । अतः सुष्ठूक्तं शूद्रस्य वृत्तिकर्तव्ययोरैक्यमिति ॥ ४४ ॥

वर्णधर्मविभागो मोक्षशास्त्रे किमर्थ इत्यत्राह **स्वेस्वे कर्मणी**ति । **संसिद्धि**शब्दस्यात्र परमपद-प्राप्तिविषयत्वं प्रकरणात् सिद्धम् । "शाश्वतं पदमव्ययम्" (५६) इति हि वक्ष्यति । यद्वा **सिद्धि**शब्दः 'नैष्कर्म्यसिद्धिम्' इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवसानज्ञापनायात्र परमप्राप्यग्रहणम् । ननु स्वकर्म-

---

1 ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्याद्यारम्भो यदर्थः, तदाह स्वेस्वे इति । 'सर्वकर्मफलत्यागम्', 'एतान्यपि तु कर्माणि' इति सात्त्विकत्यागपूर्वकसर्वानुष्ठानसंमत्या विप्रादिना राजसूयाद्यनुष्ठान-मपि क्रियेतेति वर्णाश्रमधर्मनियमभंगो न कार्य इति एतावता ज्ञापितमिति भावः । तत्र फलान्त-रार्थिभिरीश्वरदेवताद्यज्ञानेनानुष्ठितमपि यथा फलति न तथा, किं तु मुमुक्षुणा ईश्वराराधन-तयाऽनुष्ठान एव फलमित्याह स्वकर्मेत्यादिना ।

2 ब्रह्मविद्यापदं विद्यासाधकमन्त्रादिशब्दपरम् । 3 स्त्रीधर्मिणी–रजस्वला ।

4 अत्र आचार्यशब्देन वादिहंसाम्बुवाहा विवक्षिता इति प्रभावव्यवस्थाधिकारतो ज्ञायते ।

सिद्धिं विन्दति **परमपदं प्राप्नोति, तथा शृणु** ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६

यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, **येन** च सर्वमिदं **ततम्**, **स्वकर्मणा** तं मामि न्द्राद्यन्तरात्मतयाऽवस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादात् मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः । मत्त एव सर्वमुत्पद्यते, **मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्, "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जय ।"** (७. ६), **"मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना"** (९. ४), **"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्"** (९. १०) **"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते"** (१०. ७) इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

निरतस्यापि शूद्रस्य कथं परमपदप्राप्तिः ? तस्य हि मोक्षसाधनविद्यायामनधिकारः शारीरके अपशूद्राधिकरणे शिक्षितः ॥ सत्यम् ; भवान्तराधिकारद्वारा परम्परया परमपदप्राप्तेर्विवक्षितत्वान्न विरोधः । विदुरादिवत् जातिस्मरेषु जन्मान्तरप्रारब्धपरविद्याप्रतिसंधायिषु स्वकर्मणामकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं भगवता **शौनकेन**, "धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा" (वि. ध. १०२. ३०) इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्राद्याराधनरूपाणां तत्तद्वर्णाश्रमकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिहेतुत्वमित्यत्रोत्तरं **स्वकर्मनिरत** इति । **यथे**त्यस्य प्रतिनिर्देशत्वात् **त**च्छब्दः प्रकारपरामर्शीत्याह **तथा** शृण्विति ॥ ४५ ॥

सर्वकारणभूतः सर्वान्तर्यामी परमात्मा स्वसृज्यस्वशरीरभूतेन्द्रादिवाचकैः शब्दैराम्नायत इति तत्समाराधनत्वात् संसिद्धिसाधनत्वं वर्णाश्रमधर्माणामुपपन्नमित्युच्यते **यतः प्रवृत्तिरि**ति श्लोकेन । **प्रवृत्ति**शब्दस्यात्र चेष्टामात्रपरत्वव्युदासायाह **उत्पत्त्यादिके**ति । चेतनाचेतनवाचि**भूत**शब्दसमन्वितः **प्रवृत्ति**शब्दोऽत्र विशेषकाभावात् सर्वविधव्यापारसंग्राहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते **येन सर्वमिदं तत**मिति । **ततम्**; नियन्तृत्वेनेति हृदयम् । **त**मिति परोक्षतया निर्दिष्टः कथं **मा**मिति व्याख्यायत इति शङ्कायां **यत** इत्यनुवादस्य प्राप्तयर्थं पुरोवादं स्मारयति **मत्त एवे**ति । कारणत्वसर्वाधिकत्वसर्वव्यापित्वसर्वनियन्तृत्वादिषु यथासंभवं वचनानि योज्यानि ॥ ४६ ॥

एवं वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरित्याज्यत्वं परप्राप्तिसाधनत्वप्रकारश्च दर्शितः । अथ तेषामेव 'दैवमेवापरे यज्ञम्' (४. २५) इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन नियमविशेषादियोगेन च कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिणामप्यपरित्याज्यत्वं (३. २५) प्रागुक्तं प्रत्यभिज्ञाप्यते—**श्रेयान् स्वधर्मः** इत्यादिभिः । [1]अत्र **स्वधर्म**शब्दो न वर्णाश्रमनियतधर्मपरः, तथा सति **परधर्म**शब्देन वर्णान्तरादिधर्मो-

---

[1] ननु श्रेयानित्यादेः स्वरसार्थत्यागेन किमिति क्लिष्टं व्याख्यायते । स्ववर्णधर्मत्यागेन परवर्णधर्मो न ग्राह्य इति हि स्पष्टोऽर्थः । संदर्भानुगुणश्च । शौर्यतेजःप्रभृतिघोरकर्मत्यागेन क्षान्तिमुखविप्रधर्मग्रहणस्योचितत्वशंकायां स्वे स्वे कर्मणीति समाधानमुक्तं ४५, **तद्दृढीकरणमेवेति सुवचत्वादित्यत्राऽऽशयं दर्शयति अत्रेत्यादिना ।**

एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मदाराधनरूपः स्वधर्मः। **स्वेनैवोपादातुं योग्यो धर्मः; प्रकृतिसंसृष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति। अतः कर्मयोगाख्यः स्वधर्मो** विगुणोऽपि परधर्मात्**--इन्द्रियजयनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् सकलेन्द्रियनियमनरूपतया सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान्।**

तदेवोपपादयति—

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम्॥ ४७

प्रकृतिसंसृष्टस्य पुरुषस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत एव नियतत्वात् कर्मणः, कर्म कुर्वन् किल्बिषं **संसारं न प्राप्नोति; अप्रमादत्वात् कर्मणः। ज्ञानयोगस्य सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात् तन्निष्ठस्तु प्रमादात् किल्बिषं प्रतिपद्येतापि॥ ४७॥**

पादानप्रसङ्गात्। न च तत् युक्तम्, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य तत्र प्रशस्यतरत्वलक्षणश्रेयस्त्ववचनायोगात्; न हि पापात्पुण्यं श्रेय इति कथ्येत। अत एव "वेदबाह्यधर्माद्वैदिकस्य धर्मस्य श्रेयस्त्वमुच्यते" इत्यपि न योज्यम्। क्षत्रियस्यार्जुनस्य, "श्रेयो भोक्तुं भैक्षम्" (२. ५) इत्युक्तब्राह्मणधर्मभूतप्रव्रज्याप्रतिषेधोऽयमिति चेन्न; तत्प्राप्तौ निषेधायोगात्; अप्राप्तौ पापत्वादेव दत्तोत्तरत्वात्। आपत्स्वनन्तरा च वृत्तिर्दुस्त्यजा। अतोऽत्र **स्वधर्मपरधर्म**शब्दौ [1](3-35) प्राग्वत् कर्मयोगज्ञानयोगविषयौ व्याख्यातौ। **एवमित्यारभ्य स्वधर्मः** इत्यन्तमेकं वाक्यम्। अन्यथोत्तरग्रन्थानन्वयप्रसङ्गात्। **स्व**शब्दस्य जातिविवक्षाव्युदासायाह **स्वेनैवेति**। **स्वभावनियतं कर्मे**त्यनन्तरोक्त्यनुसारेण कर्मविषयः **स्वधर्म**शब्दः प्रकरणात् निष्कामकर्मविषयः। तत्र **स्वेनैवोपादातुं योग्य** इत्युक्तं विवृणोति **प्रकृती**ति। **विगुण**शब्दस्य त्याज्यत्वशङ्कापरत्वमाह **विगुणोऽपी**ति। गत्यन्तराभावादमुख्यकल्पत्वेनानुमतोऽपीत्यर्थः। **स्व**शब्दनिर्दिष्टात्कर्मयोगार्हादन्योऽत्र **परः**; स च ज्ञानयोगार्ह इत्यभिप्रायेणाह **इन्द्रियजये**ति। सप्रमादस्य स्वनुष्ठितत्वं कथं स्यादित्यत्राह **कदाचिदि**ति।

स्वभावनियतमित्यत्र जातिनियतत्वशङ्काव्युदासायाह **तदेवे**ति। यथा विषतरुनिम्बतिन्त्रिण्यादिजातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः। **किल्बिष**शब्दोऽत्रानिष्टतमत्वद्योतनाय संसारशब्देन तत्फलपर्यन्ततया व्याख्यातः। ज्ञानयोगनिष्ठासंभावितनिषेधाय वा, विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञापर इत्यभिप्रायेण वाऽऽह **ज्ञानयोगस्ये**ति॥ ४७॥

---

1 प्राग्वदिति। अवश्यञ्च एतावदुपपादितकर्मयोगज्ञानयोगपुरस्सरमेव ग्रन्थोपसंहारे अत्र भक्तियोगो निगमनीयः। यदि एतच्छ्लोकस्य स्वपरवर्णधर्मपरतयाऽर्थः सुवचः स्यात्, तर्हि 'असक्तबुद्धिः' (४९) इति श्लोकमारभ्य तदुपसंहार इति स्वीक्रियेत। स्वपरवर्णधर्मविषयकतयैव निर्वाहेऽपि न नः काऽपि हानिः। अर्थान्तरस्य सुवचत्वाभावात्तु अयमपि श्लोकः कर्मयोगादिविषयक एव। अस्यैवमर्थः पूर्वमप्येवमेव श्लोकरचनयाऽपि निश्चीयते। समानानुपूर्वीकवाक्ये पूर्वोक्तसार्थत्यागस्यायुक्तत्वादिति भावः।

अतः कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं (३. ८) स्मारयति—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः॥ ४८

अतः सहजत्वेन सुकरमप्रमादं च कर्म सदोषं **सदुःखमपि न त्यजेत् ; ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतेत्यर्थः** । सर्वारम्भाः,--**कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्च** हि दोषेण **दुःखेन** धूमेनाग्नि-रिवाऽऽवृताः । **इयांस्तु विशेषः-कर्मयोगः सुकरोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः इति** ॥४८

असक्तबुद्धिस्सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९

सर्वत्र **फलादिषु असक्तबुद्धिः,** जितात्मा--**जितमनाः, परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेनाऽऽत्म-कर्तृत्वे विगतस्पृहः, एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन** संन्यासेन **युक्तः कर्म कुर्वन्** परमां नैष्कर्म्य-

---

अर्थान्तरपरत्वशङ्काव्युदासायाऽऽदरातिशयविवक्षया, पुनरुक्तिपरिहाराय च **तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयतीत्युक्तम्** । **सहजत्वेन** । वासनानियतत्वादित्यर्थः। ततः कथं त्याज्यत्वाभाव इत्यत्राह **सुकर**मिति । **दोष**शब्देन पापविवक्षा न युक्ता ; विहिते तदयोगात् । तथा (तदा ?) च **न त्यजे**दिति न युक्तम् , पापांशस्य सर्वैः परित्याज्यत्वात् ; अतः कायक्लेशादिमात्रगर्भत्वमिह सदोषत्वमित्युच्यते, ताव-न्मात्रेऽप्यलसानां त्याज्यताबुद्धिः स्यादित्यभिप्रायेणाह **सदुःखमपी**ति । [1]एतेन कापिलमतान्वारोहेण सदोषमपीत्यनुवाद इति व्याख्यान्तरं निरस्तम् । मुमुक्षोः कथं शास्त्रीये श्रेयस्त्वेन चोक्ते क्षुद्रक्लेशासहत्वेन त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रसङ्गाभावात् प्रतिषेधो न युक्त इत्यत्राह **ज्ञानयोगयोग्योऽपी**ति । **अपि-**शब्दोऽन्यस्य कैमुत्यज्ञापनार्थः । अक्लेशोपायदर्शने स्वाधिकारमप्रतिसंधाय तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति ततो नियम्यत इत्यर्थः । सदुःखत्वनिर्दुःखत्वलक्षणवैषम्यमन्यारुह्याप्रमादत्वादिभिर्नियम उक्तः ; अथ सदुः-खत्वमपि द्वयोस्समानमित्युच्यते **सर्वारम्भा** इत्यर्धेन । **कर्मारम्भाः** [2]**ज्ञानारम्भाश्चे**त्यनेन **सर्व**शब्द-स्यात्र प्रकृतशास्त्रीयकात्स्न्र्यपरत्वमाह । दुःखसाम्ये सति किमन्यतरनियमेन, कथं च [न] तत्तस्य हेतुरित्यत्राह **इया**निति । कर्मारम्भेषु कायक्लेशमात्रम् ; ज्ञानारम्भेषु तु अत्यासन्नत्वेऽपि [3]कफोणि-गुडायमानप्रत्यग्विषयान्वेषणेन इन्द्रियमनोनियमनप्रयासो दुःखात्मक इति भावः ॥ ४८ ॥

सर्वत्रासक्तबुद्धिः इत्युक्तेऽपि पुनः **विगतस्पृहः** इत्येतत् फलसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागसहपठितकर्तृत्व-त्यागविषयत्वौचित्यात् सम्प्रादिष्वपि स्वात्मनि कर्तृत्वानुसंधानप्रसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागकाष्ठाविवक्षयेत्याह **आत्मकर्तृत्वे विगतस्पृह** इति । **संन्यासेनाधिगच्छती**ति न ज्ञानयोगादिपरम् ; **कर्म न त्यजे**दिति प्रकृताननन्वयात् , अध्यायरम्भोक्तसंन्यासविषयत्वौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह **एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेने**ति । अत्र **नैष्कर्म्यसिद्धि**शब्दो न मोक्षविषयः, **सिद्धिं प्राप्त** इत्यादिना पुनः कर्तव्यविधा-

---

1 बाह्यव्यापारात्मकं कर्म अन्तश्चिन्ताविरोधि इति दोषवत्त्वेऽपीत्यर्थोऽपि कथञ्चिद् ग्राह्यः । अग्राह्यपर्थमाह एतेनेति ।

2 ज्ञानारम्भा इति । तत्रापि कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इत्युक्तदोषोऽस्तीति भावः।

3 कफोणिः-भुजहस्तसंन्धिबन्धबाह्यावयवः । तत्र निक्षिप्तं गुडं मुखेन दुर्ग्रहम् ।

सिद्धिमधिगच्छति— **परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिं सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपामधिगच्छति ॥ ४९ ॥**

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म[1] तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०

सिद्धिं प्राप्तः **आप्रयाणादहरहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः**, यथा **येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति, तथा समासेन** मे निबोध । **तदेव ब्रह्म विशेष्यते** निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । **ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा-परमप्राप्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥**

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३

बुद्ध्या विशुद्धया **यथावस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः**, धृत्या आत्मानं नियम्य **च विषयविमुखीकरणेन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयान्** त्यक्त्वा—**असन्निहितान् कृत्वा,**

नात् ; नापि ज्ञानयोगमात्रविषयः, **परमा**मिति विशेषणात् ; नैष्कर्म्यशब्दमात्रेण च तद्विवक्षोपपत्तेः । अतोऽत्र ज्ञाननिष्ठाफलप्रारम्भो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **परमां ध्याननिष्ठा**मिति । **नैष्कर्म्यस्य** सिद्धिमिति समासवशात् परमत्वविशेषणशक्त्या वा सिद्धं विवृणोति **ज्ञानयोगस्यापि फलभूता**मिति । उक्तार्थपरत्वमुत्तरग्रन्थानुगुण्येनाह **वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्ति**मित्यादिना । निर्गतकर्मा **निष्कर्मा,** तस्य भावो **नैष्कर्म्य**मिति व्युत्पत्तिं व्यनक्ति **सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपा**मिति ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तः इत्यस्योक्तानुवादतां सप्रकारहेतुनिर्देशेनाह **आप्रयाणा**दिति । सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात् तद्व्यतिरिक्तविषयत्वज्ञापनाय **ध्यानसिद्धि**मित्युक्तम् । **यथे**त्यस्यानन्तरग्रन्थानुसारेण पुरुषव्यापारोपादेयप्रापकप्रकारपरतामाह **येन प्रकारेण वर्तमान** इति । **मे निबोध** । मत्तो निश्चयेनावधारयेत्यर्थः। परमे फले ह्युपायो नितिष्ठति ; अतस्तदेवोपायपर्यवसानभूमितया निष्ठेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह **तदेव ब्रह्म विशेष्यत** इति। ज्ञानशब्दस्यात्रानन्तरोच्यमानध्यानविश्रान्तिमाह **ध्यानात्मकस्ये**ति ॥५०॥

बुद्धिशब्दोऽत्र प्रस्तुतब्रह्मशब्दाभिप्रेतविषयबुद्धिगोचरः, तस्याश्शुद्धिश्चासमग्रविषयत्वसंशयविपर्ययरूपदोषराहित्यमित्याह **यथावस्थितात्मतत्त्वविषयये**ति । **धृत्ये**ति पूर्वोक्तसप्रकारसात्त्विकधृतिपरामर्शमाह **विषयविमुखीकरणेने**ति । अत्र धृत्या मनोनियमनं कर्मोक्तम् ; अपि च पूर्वमेव त्यक्तविषयस्य (त्यक्तविषयः ; तदस्य?) कोऽसौ तदानींतनस्त्याग इत्यत्राह **असन्निहितान् कृत्वे**ति । विषयसन्निधिर्हि विजितेन्द्रियमपि क्षोभयेदिति भावः । **रागद्वेषौ व्युदस्ये**ति वैषयिकरागद्वेषयोर्व्युदासस्यापि तादात्वि-

---

1 अत्र ब्रह्मशब्दस्य स्वात्मपरत्वे ब्रह्माप्नोतीत्येतत् ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्येतत्समानार्थकम्, परमात्मपरत्वे, शाश्वतं पदमव्ययमित्यत्रैतद्विवरणसमाप्तिः ।

तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेवी--सर्वैः [illegible] विविक्ते देशे वर्तमानः, लघ्वाशी--**अत्यशनानशनरहितः**, यतवाक्कायमानसः--ध्यानाभिमुखीकृतकाय[2]वाङ्मनोवृत्तिः, ध्यानयोगपरो नित्यम्--**एवंभूतस्सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः**, वैराग्यं समुपाश्रितः--ध्येय-**तत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन तत्रतत्र विरागतां वर्धयन्**, अहंकारम्-**अनात्मनि आत्माभि-मानं**, बलं--**तद्वृद्धिहेतुभूतवासनाबलं**, **तन्निमित्तं** दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य, निर्ममः **सर्वेष्वनात्मीयेष्वात्मीयबुद्धिरहितः**, शान्तः-आत्मानुभवैकसुखः, **एवंभूतो ध्यानयोगं कुर्वन्** ब्रह्मभूयाय कल्पते--[ब्रह्मभावाय कल्पते ;] **सर्वबन्धविनिर्मुक्तो यथावस्थितमात्मानमनुभव-तीत्यर्थः** ॥ ५१-५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

ब्रह्मभूतः--**आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकार**[illegible]**स्वभावः**, '**इतरस्त्वन्या**

कविषयत्वाय, **वैराग्यं समुपाश्रितः** इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय भावः न अत्र मन्तव्यमिति । एतेन विषयासन्निधानफलं प्रदर्शितम् । यद्वा विप्रकृष्टेष्वपि [illegible] निगोढव्य इति भावः । **विविक्तत्वं** रहितत्वम् ; तत् प्रकृतोपयोगेन विशिनष्टि **सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देश** इति । **लघ्वाशी** इत्यनेन पूर्वोक्तं 'नात्यश्नतः' (६. १६) इत्यादिकं स्मारित इत्याह **अत्यशनानशनरहित** इति । **धृत्याऽऽत्मानं नियम्य** **चे**त्यादिना यतवाक्कायमानसः इत्यस्य पुनरुक्तिपरिहारायाह **ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्म-नोवृत्तिरि**ति । कायस्याभिमुखीकरणं स्थिरासनादिपरिग्रहः ; वाचस्तु प्रणवादिव्यतिरिक्तवर्जनम् ; मनसस्तु शुभाश्रयालम्बनम् । उक्तानां ध्यानयोगशेषत्वमाह **एवंभूतस्सन्नि**ति । **नित्यशब्दविवक्षितमाह** **आप्रयाणादहरहरि**ति । **रागद्वेषौ व्युदस्येति** शब्दविकरागद्वेषयोर्निवृत्तिरुक्ता, **वैराग्यं समुपाश्रित** इत्येतत् आभिमानिकविषयम् । तत्र **सम्यगुपाश्रयणं** पूर्वसिद्धस्यापि [सम्यक्] सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण **विरागतां वर्धयन्नि**त्युक्तम् । एवमहंकारादिविमोचनेऽपि द्रष्टव्यम् । शरीरमनःप्राणादिबलानां योगविरोधित्वाभावात् **वासनाबलमि**ति विशेषितम् । अर्थोऽत्राहंकारबलहेतुकोऽङ्गीकारस्त्यागस्वीकारः । योगित्वशान्तत्वादिनिमित्तोऽपि दर्पस्त्याज्यः, "हृष्टो दृप्यति ; दृप्तो धर्ममतिक्रामति", (आप.१.१३.४) इति स्मरणात् । मनोवाक्कायव्यापारनिवृत्त्यादेरुक्तत्वात् शान्तशब्दोऽत्र शमहेतुविशेषपर इत्याह **आत्मानुभवैकसुख** इति । इन्द्रियव्यापारोपरतिः क्रोधादिनिवृत्तिश्च बाह्यसुखनिस्स्पृहत्वात् ; तच्च प्रभूतात्मस्वसुखलाभादिति भावः । उक्तेषु सर्वेषु [3]ध्यानयोगव्याप्तित्वमाह **एवंभूतो ध्यानयोगं कुर्व-न्नि**ति । ध्यानमेवात्र योगः, ध्यानेन वा योगः । अनन्तरश्लोकार्थपरामर्शेन ब्रह्मशब्दस्यात्र शुद्धात्म-विषयतामाह **सर्वबन्धेति** ॥ ५१--५३ ॥

एवं कर्मयोगादिसाध्यप्रत्यगात्मानुभवस्य परभक्त्यधिकारापादकत्वमुच्यते **ब्रह्मभूत** इति

---

1 विविक्ते--पृथग्भूते ; रहिते । 2 समासस्य वाङ्मनोमात्रविषयकत्वाभावात् न वाङ्मनसेति समा-सान्तप्रत्ययः । 3 तथा च ध्यानयोगपरो नित्यमित्यस्य अन्तेऽपि योजना स्यादिति भाव्यम् ।

प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' (७.५) इति हि स्वशेषतोक्ता। प्रसन्नात्मा-**क्लेशकर्मादिभिरकलुषस्वरूपो मद्व्यतिरिक्तं न कंचन भूतविशेषं प्रति शोचति; न किंचन काङ्क्षति; अपितु मद्व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणीयतायां समो निखिलं वस्तुजातं तृणवन्मन्यमानो** मद्भक्तिं लभते पराम् **मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रलयलीले (जगदुदयविभवलयलीले) निरस्तसमस्तहेयगन्धेऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणैकताने लावण्यामृतसागरे श्रीमति**

श्लोकेन। तदभिप्रायेण परशेषतैकस्वभावत्वस्याप्याविर्भाव उक्तः। योगसाध्यं ब्रह्माख्य(ब्रह्माख्यजीवानुभवरूप?)मिह ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायेणापरिच्छिन्नज्ञानाविर्भावोक्तिः। शेषत्वस्य स्वरूपानुबन्धित्वं प्रागेवोक्तमित्याह **इतरस्त्वन्या**मिति। "रागादिदूषिते चित्ते नास्पदी मधुसूदनः" (वि. ध. ९. १०) इत्याद्युक्तपरभक्त्यनर्हतानिवृत्तिः **प्रसन्नात्मे**त्युच्यत इत्याह **क्लेशकर्मादिभिरकल्मषस्वरूप** इति। **आदि**शब्देन विपाकाशययोर्ग्रहणम्; तयोरपि कालुष्यरूपत्वात्; "क्लेशकर्मविपाकाशयैः" (यो. सू. १. २४) इति सन्नियोगशिष्टत्वाच्च। [1]अविद्याऽस्मितादयः पञ्च क्लेशाः; कर्म पुण्यपापरूपम्; जात्यायुर्भोगाः विपाकाः; आशयाः संस्काराः। 'यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते' (६.२२) इति प्रागुक्तं **न शोचती**ति परामृष्टम्। तथा, 'यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः' (६.२२) इत्युक्तं न **काङ्क्षती**ति स्मारितम्। अत्र **न हृष्यती**ति पाठान्तरमप्रसिद्धत्वादनङ्गीकृतम्। तत्रात्मानुभवसुखेन बाह्यवैतृष्ण्यं तावज्जायते; परमात्मनस्तु प्रत्यगात्मनोऽप्यधिकसुखतया श्रुतत्वात् तदनुबुभूषा स्थायिनीत्यभिप्रायेण **मद्व्यतिरिक्त**[मिति?]शब्दः। शोककाङ्क्षानुदयहेतुः **सम** इत्युच्यत इत्यभिप्रायेण **अनादरणीयतायां सम** इत्युक्तम्। तुल्यानादर इत्यर्थः। परावरतत्त्वविवेकफलम् अन्यानादरसाम्यं व्यनक्ति **निखिल**मिति। **वस्तुजात**मित्यनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामेव मेर्वपेक्षया माषसर्षपादीनामिवावान्तरोत्कर्षस्यानादरयोग्यत्वं सूचितम्। **तृणव**दिति। न हि रत्नपर्वतमारुरुक्षोः पलालकूटे सङ्गः स्यादिति भावः। अत्र **मच्छब्देन** परभक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्थतया पूर्वत्र, शास्त्रान्तरेषु च प्रपञ्चितानामुपासनदशायामनुसंधेयानां च आकाराणामभिप्रेतत्वमाह **मयि सर्वेश्वर** इत्यादिभिः। **सर्वेश्वर** इति। ईशितव्यस्य बद्धस्य किं तथाभूतैः ईशितव्यान्तरैरिति भावः। **निखिलजगदुदयविभवलयलील** इति। 'कारणं तु ध्येयः' (अथर्व. ३) इति हि श्रुतिरिति भावः। यद्वा करणकलेबरप्रदानादिभिर्महोपकारके चतुर्विधभूतहेतुभूते तस्मिन् तिष्ठति सृष्टिसंहारकर्मतयैवावस्थितः कोऽन्यः समाश्रयणीय इति भावः। **निरस्तसमस्तहेयगन्ध** इति। न ह्यस्मिन् यथावत्प्रतीते वस्त्वन्तरेष्विवावज्ञावैमुख्यादिकारणमस्तीति भावः। **अनवधिके**त्यादि। एकैकगुणप्रकर्षोऽपि चित्ताकर्षकः; किमुतैवं संभृत इति भावः। यद्धि परं सुलभं च, तदेव ह्याश्रयणीयमिति सौलभ्योपयुक्तगुणानामप्यत्र संग्रहः। **लावण्यामृतसागर** इति [illegible]। **श्रीमती**ति। श्रीर्हि सर्वेषामा-

---

1 अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। अस्मिता नाम अहंकारः।

पुण्डरीकनयने स्वस्वामिनि अत्यर्थप्रियानुभवरूपां परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

श्रयणीया ; साऽप्येनं नित्यमाश्रितेति हृदयम् । श्रीयते श्रयते चेति श्रीशब्दो निरुक्तः । मतुप् नित्ययोगे । श्रुतिश्च, "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" (ना) इत्यादिका । स्मर्यते च "नित्यैवैषा [1]जगन्माता विष्णोश्श्रीरनपायिनी" (वि १. ८. १७) इति । एतेनोपास्यत्वप्राप्यत्वादिकं सर्वं सपत्नीकस्येति ज्ञापितम् । आमनन्ति च **रहस्याम्नायविद** इममेवार्थम्, "नित्यसन्निहितशक्तिः" इति । **पुण्डरीकनयन** इत्यवयवसौन्दर्योपलक्षणम् । "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । तस्योदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः, य एवं वेद" (छा. १. ६.७) इति सर्वपापविमोक्ष[2]कामस्योपासनार्थतया पुण्डरीकाक्षत्वमप्युपदिष्टम् । चक्षुषा तव सौम्येन पूताऽस्मि[3] (रा. आ. ७४. १३), 'यं पश्येन्मधुसूदनः' (भा. मो. ३४९. ७३) इत्यादिषु च तद्वीक्षणस्य पावनतमत्वमुच्यत इति भावः । भक्त्युत्पत्त्यादौ सर्वमिदमेकतः ; स्वामित्वं चैकतः ; न चासावेकोनसर्वस्वामीत्यभिप्रायेणाह **स्वस्वामिनी**ति ॥ ५४ ॥

---

1 श्रियः आविर्भावतिरोभावसत्त्वेऽपि केनचिद्रूपेण नित्यानपायिन्येव सेत्यर्थः । तद्विभुत्वादिकं तु नात्र प्रसक्तम् ।

2 विमोक्षकामस्येति । नन्विदं छान्दोग्य (१-६) वाक्यम् उद्गीथावयवभूते प्रणवे आदित्यमण्डलाधिकरणक–हिरण्मय–पुण्डरीकाक्ष–उन्नामधेय–ऊर्ध्वलोकदेवकामेशपुरुषदृष्टिविधायकम् एतत्फलञ्च आदित्यमण्डलोर्ध्ववर्तिलोक—देवकामावाप्तिः. तथा तत्रैव अक्ष्यधिकरणक–हिरण्मय-पुण्डरीकाक्षोन्नामक–अक्षिरूपस्थानावर्तिलोकमनुष्यकामेशपुरुषदृष्टिविधानमप्यस्ति अधिलोकमनुष्यकामावाप्तिफलोद्देशेन । "न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्" (३-३-७) इति सूत्रे श्रीभाष्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधिरयमिति स्पष्टम् । अतो नेदं मोक्षोद्देशेन पुण्डरीकाक्षोपासनविधायकम् । एवं दृष्टिविधिवाक्यजातमध्यनिविष्टम्. "उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" इति वाक्यं न पृथक् फलसमर्पकम् । केवलमुन्नामकत्वप्रशंसनमात्रम् उत्शब्दार्थपुरस्कारेण । तत् कथमत्रैवमुच्यत इति चेत्—सत्यम् । नात्र टीकायां दृष्टिविधिपक्षविरोधि किमपि लक्ष्यते । 'उदेति ह वै' इति वाक्यस्यार्थवादत्वेऽपि अर्थवादोपात्तफलस्य मीमांसकमत इवास्मन्मते उपेक्षणाभावात् पापक्षयरूपफलस्याविरोधित्वाच्चोन्नामकत्वानुसन्धानांशे तत्फलस्यापि स्वयं भवतः काम्यमानत्वमक्षतम् । उन्नामकत्वानुसंधानञ्च पुण्डरीकाक्षविषय एव कर्तव्यमिति 'उपासनार्थतया पुण्डरीकाक्षत्वमुपदिष्टम्' इत्येतत् संगतमेव । सर्वपापविमोक्षोऽयं मुक्त्यर्थोपासनजनित सर्वपापमोक्षरूपो न भवति ; दृष्टिरूपोपासनांशभूतोन्नामकत्वानुसंधानसाध्यत्वादिति चेत्—मा भूत् । प्रकृतोपयुक्तो यावान् पापविमोक्षः, तावानेवास्तु ; किं तेनेति । ननु दृष्ट्युपासनशेषत्वेऽप्यस्य वाक्यस्य, 'उदेति ह वै' इति वाक्यस्वारस्यात् मुक्त्यर्थमुन्नामकपुण्डरीकाक्षोपासनविधायकत्वमपि कल्प्यतामिति चेत्—कामं कल्प्यताम्, गमकं चेत् प्रबलमस्ति ।

3 य एवं वेदेत्युक्तवेदने पुण्डरीकाक्षविशेष्यकत्वौचित्याय तद्वीक्षणः पावनत्वे संवादमपि दर्शयति चक्षुषेत्यादिना । अतो भाष्ये पावनत्वप्रसक्त्यभावेऽपि न क्षतिः ।

[1]तत्फलमाह—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥

स्वरूपतः स्वभावतश्च योऽहम्; **गुणतो विभूतितोऽपि** यावांश्चाहम्, **तं मामेवंरूपया भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति; मां तत्त्वतो ज्ञात्वा** तदनन्तरम्-**तत्त्वज्ञानानन्तरं** ततः **भक्तितः मां** विशते **प्रविशति। तत्त्वतस्स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्या अनवधि-**

तत्फलमाहेति। अव्यवहितं व्यवहितं चेति शेषः। पूर्वग्रन्थोक्तजगत्कारणत्वलक्षितसर्वेश्वराख्यधर्म्यभिप्रायेण **य** इत्यस्यार्थमाह **स्वरूपत** इति। विधिनिषेधरूपशोधकवाक्यावसितसर्वविद्यानुसंधेयस्वरूपनिरूपकधर्मयोगः **स्वभावत** इति निर्दिष्टः। स्वरूपनिरूपकधर्माभावे अनिरूपितस्वरूपतया निःस्वभावमेव वस्तु स्यात्। 'स्वरूपशब्दः स्वरूपनिरूपकधर्मपरः, स्वभावशब्दस्तु सौलभ्यपरः' इति केचित्। **याव**च्छब्दो हि प्रकर्षनिकर्ष(निष्कर्ष ?)परामर्शयोग्याकारविषयो युक्त इत्यभिप्रायेणाह **गुणतो विभूतितोऽपि यावांश्चाह**मिति। **गुण**शब्दोऽत्र निरूपितस्वरूपविशेषकज्ञानशक्त्यादिसमस्तधर्मविषयः। **यावान् यश्चे**त्यनयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्यानं बुद्ध्यारोहक्रमप्रदर्शनार्थम्। **तत्त्वत** इत्यस्य **यावान् यश्चे**त्यत्रानपेक्षणात् **अभिजानाती**त्यत्र संशयादिव्युदासाय तदपेक्षणाच्च **तत्त्वतोऽभिजानाती**ति योजितम्। **मां तत्त्वतोऽभिजानाती**त्युक्तस्यैव **मां तत्त्वतो ज्ञात्वे**त्यनुभाषणमुपायभूतस्यापि[2] स्वादुतमतया सुदुर्लभत्वेनादरातिशयार्थम्। **तत्त्वतो ज्ञात्वे**त्यनेनैव आनन्तर्यसिद्ध्यर्थहेतुपौष्कल्यज्ञापकानुवादस्य सिद्धत्वात्, **तदनन्तर**मित्यनेनैव प्रवेशस्यानन्तर्यकण्ठोक्तेः,[3] **भक्त्या त्वनन्यये**त्यादौ प्रवेशेऽपि हेतुतया भक्तेरेव प्रागुक्तत्वाच्च **ततो भक्तितो मां विशते** इत्येवान्वयो दर्शितः। प्रवेष्टुमिति

---

1 तत्फलमाहेत्युक्त्या पूर्वार्धोक्तं परज्ञानं नोपायरूपमिति ज्ञाप्यते। अव्यवहितफलमिति टीका।

2 उपायभूतस्यापीति। अत्रेदं बोध्यम्—अभिजानातीत्युक्तं दर्शनं फलरूपमिति प्रागेवोक्तम्। वक्ष्यति च एवकारेण दर्शनव्यवच्छेद इत्यादि। स्मृतिसंततिरूपभक्तेर्दर्शनहेतुत्वमपि नास्ति। दर्शनं भक्तिप्रीतभगवत्करुणाकारितम्। परमते शोधने भक्तिज्ञानप्रवेशानामेकत्वात् वैशद्यार्थं पृथक्पृथगुक्तिरिति निर्वाहः। तेषां मिथोभेदोऽस्तीति ज्ञापनार्थमेव 'ततः, तदनन्तर'मिति पदयोः प्रयोगः। व्यक्तमिदमस्मत्परमार्थभूषणे (२३४)। फलभूतस्य परज्ञानस्य पूर्वार्धोक्तस्य तत्त्वतो ज्ञात्वेत्यनुवादः, सुदुर्लभं लब्धमित्यादरप्रदर्शनाय। अस्य दर्शनस्य न प्रवेशकारणत्वम्, किं त्वन्यस्यैवेति, कारणात् पृथक्करणमपि ज्ञात्वेति क्त्वाप्रत्ययेन क्रियते। तदनन्तरं तत इत्याभ्यां दर्शनानन्तरं भक्त्यायत्त एव प्रवेश इत्युच्यते। तत इति तच्छब्देन निर्देशात्, 'यं योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति' इत्युक्तरीत्या विधेयरूपैवान्तिमप्रत्ययरूपा भक्तिः सेति ज्ञाप्यते। सैवात्यन्तत्वरागर्भत्वात् परमभक्तिः। आस्थात्वराद्यंशे फलरूपता; स्मृत्यंशत उपायरूपतेति। अविधेयज्ञानं तु नोपायः। तदत्र अनुपायभूतस्येति पाठो वा, त्वरातिशयरूपपरमभक्त्यंशोपायभूतस्येत्यर्थो वा भाव्यः। अनुपाय इत्यनेन हेतुना दर्शनं नोपेक्षणीयमिति सूचनं पाठभेदे। त्वरोत्पादकतया तस्यापि स्वादुतमत्वमिति स्थितपाठे अर्थः। 3 कण्ठोक्तेरित्यन्तेन तत इति पदस्यानन्तर्यार्थकत्वायोग उक्तः। भक्तियोगादित्यर्थे संवादं दर्शयितुं प्रागुक्तत्वाच्चेत्यन्तमुक्तम्।

कातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत इति प्राप्तिहेतुतया, निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते ; "भक्त्या त्वनन्यया शक्यः" (११. ५४) इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुत्वाभिधानात् ॥ ५५ ॥

एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधनरूपेणानुष्ठितानां विपाक उक्तः । इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनैव प्रकारेणानुष्ठितानां स एव विपाक इत्याह—

[1]सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६

न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि, मद्व्यपाश्रयः मयि संन्यस्तकर्तृत्वादिकः कुर्वाणो मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदम् अव्ययम् अविकलं प्राप्नोति । पद्यते गम्यत इति पदम् ; मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रागुक्तैकार्थ्यज्ञापनाय परस्मैपदसिद्धये च प्रविशतीत्युक्तम् । यथावज्ज्ञानमपि काष्ठाप्राप्तभक्तेः । अन्योन्याश्रयणं च भक्तेः पर्वभेदात् परिहृतम् । सैव तु तथाविधावस्था साक्षात् मोक्षसाधनमित्याह तत्त्वत इत्यादिना । दर्शनशब्देनानुभाषणात् तत्त्वतोऽभिजानातीत्यस्य साक्षात्कारपरत्वं व्यञ्जितम् । 'परभक्त्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव साध्यम् ; तदेव तु साक्षान्मोक्षसाधनम्' इति कुदृष्टिमतमपाकरोति अत्रेति । एवकारेण दर्शनव्यवच्छेदः । यद्यप्यत्र भक्तिशब्दो व्यवहितः, तत्त्वज्ञानं त्वव्यवहितम् तथाऽपि व्यवहितपरामर्श एव युक्तः ; अन्यथा तत्त्वतो ज्ञात्वेत्यादिना पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अत्र दर्शनजनकभक्त्यनुवादे प्रयोजनाभावात् सैव तदुत्तरावस्था परामृश्यत इति भावः । प्रागुक्तं हेतुमाह भक्त्या त्वनन्ययेति । अयमभिप्रायः—उपक्रमन्यायात् पूर्वं प्रबलम् ; स्पष्टास्पष्टयोश्च स्पष्टानुसारेणान्यत् गमयितव्यमिति ॥ ५५ ॥

पूर्वत्र ज्ञाननिष्ठोक्ता, अनन्तरं कर्मनिष्ठोच्यत इति शङ्काव्युदासाय पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठाया-मेवावान्तरविशेषविपक्तिमनुवदन् संगतिमाह एवमिति । विपाकोऽत्र पूर्वश्लोकद्वयोक्तपरभक्तिपरज्ञान-परमभक्तिपर्यन्तः । विहितकर्मणां पूर्वमुक्तत्वात् सर्वकर्माण्यपीति निषिद्धानुष्ठानं भगवदनन्यतास्त्वित्यर्थमुपक्षिप्यत इति स्वैराभिलाषिशङ्करादिमत(द्याशङ्का)मपाकरोति इदानीं काम्यानामपि कर्मणामिति । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्रीयेष्वेवानुक्तसंग्रहणार्थ इति भावः । तदेव विवृणोति न केवलमित्यादिना । पूर्वश्लोकस्थ[2]प्राप्यमेवात्रापि सविशेषणपदशब्देन निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वक्ति पद्यत इति ॥ ५६ ॥

---

1 एतावदुक्तस्यार्थस्यात्र निगमनं क्रियते । सदा—कर्मयोगावसानान्तमुख्योपायानवरुद्धकालेषु ।

2 श्लोकस्थेति : मां विशत इत्युक्तमेवेत्यर्थः । सर्वकर्माणीति कर्मावश्यकत्वं सदेति भक्तियोगान्तोपायावश्यकत्वं मदित्यादिना सात्त्विकत्यागः, प्रसादादिति भक्तियोगस्याप्रधानोपायत्वम् , शाश्वतं पदमिति मामित्युक्तस्य परमपदस्थविषयकत्वञ्च कथ्यत इति सर्वनिगमनमिदम् ।

यस्मादेवम्, तस्मात्—

[1]चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः। बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तस्सततं भव ॥ ५७

चेतसा—**आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्यत्वबुद्ध्या। उक्तं हि, 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा' (३. ३०) इति। सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि संन्यस्य,** मत्परः—**अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसंदधानः, कर्माणि कुर्वन् इममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥**

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि। अथ चेत् त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥

एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि। अथ त्वम् अहंकारात् **अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात् मदुक्तं**

उक्तं परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपायानुशासनहेतुरित्याह **यस्मादेव**मिति। चेतश्शब्दसाफल्याय तदभिप्रेतं चेतसो भगवति कर्मसंन्यासकरणत्वं येन प्रकारेण, तमाह **आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्य-त्वबुद्ध्ये**ति। अत्र चेतश्शब्दस्यैवं तात्पर्यं प्राचीनसविशेषणनिर्देशेन स्थापयति **उक्तं ही**ति। **अध्यात्म-चेतसा।** परशेषत्वादिविशेषितयथावस्थितात्मगोचरबुद्ध्येत्यर्थः। **सर्व**शब्देन स्वरूपकार्त्स्न्यवत् अनुबन्धि-कार्त्स्न्यमपि प्रागुक्तप्रकारेणाभिप्रेतमित्याह **सकर्तृकाणि साराध्यानी**ति। **बुद्धियोग**शब्देन मुमुक्षोर-साधारणमकर्तृत्वानुसंधानादिकं [2]सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याह **इममेव बुद्धियोग**मिति ॥

मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणीत्यत्र **मच्चित्त**शब्देन पूर्वश्लोकोक्तस्यैवानुवादात् तत्र च बुद्धिविशेषविशिष्ट-कर्मविधिपरत्वात् उत्तरेष्वपि ग्रन्थेषु युद्धाख्यस्वधर्मप्रोत्साहनस्यैव स्फुटत्वादिहापि तद्विवक्षामाह **एवं मच्चित्तस्सर्वकर्माणि कुर्वन्नि**ति। मच्चित्तत्वमात्रस्य विधेयत्वे अनन्तरं युद्धनिवृत्त्यध्यवसायप्रतिक्षेपो न संगच्छत इति भावः। **दुर्ग**शब्दस्य गिरिवनजलादिदुर्गेषु प्रसिद्धिप्रकर्षात् क्षत्रियस्य चार्जुनस्य युयुत्सोस्तन्निस्तारापेक्षासंभवात् तद्विषयत्वशङ्कामप्यपाकर्तुं पूर्वापरानुरोधेन **सांसारिकाणी**ति विशे-षितम्। **मत्प्रसादा**दित्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धापूर्वादिकल्पनाव्युदासः, स्वस्य फल-प्रदाने प्रतिबन्धनिवृत्त्यादिमात्रसाकाङ्क्षत्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाह **मत्प्रसादादेवे**ति। एवं नित्य-नैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणां [illegible] कर्मयोगशब्दितानां परम्परया परिपूर्णभगव-त्प्राप्तिपर्यन्तं विपाकमुपपाद्य सर्वथा कर्मयोग एव ते कर्तव्य इति निगमितम्। अथ तदकरणे प्रत्य-वायमाह **अथ चे**दित्यर्धेन। हितवचनानादरस्य निमित्तभूतमहङ्कारविशेषमाह **अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावा**दिति। **न श्रोष्यसी**ति श्रूयमाणेऽपि [3]श्रुतफलनिवृत्त्यभिप्रायम्। **विनङ्क्ष्य-**

---

1 एवं सामान्येन स्वोक्तं प्रकृतार्जुनविषये विशिष्य वदन् गीतार्थं निगमयति चेतसेति।

2 सर्वमित्यनेन, तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते, ददामि बुद्धियोगमित्यादिसर्वसंग्रहः। यद्वा पूर्वार्धे कर्मयोगः, तृतीयपादे आत्मावलोकनं, मच्चित्त इति भक्तियोग इति विवक्षा।

3 चेन्न श्रोष्यसि–यथा श्रुतं तथा नानुष्ठास्यसि चेदित्यर्थः।

न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि—**विनष्टो भविष्यसि । न हि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशासिता वाऽस्ति ॥ ५८ ॥**

[1]यद्यहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९

यदि अहंकारम् **आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानम्** आश्रित्य **मन्नियोगमनादृत्य न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति ; यतः** प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति **मत्स्वातन्त्र्योद्विग्नं त्वामज्ञं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥**

तदुपपादयति—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि [2]तत् ॥

सीत्यनेनादिकालमनुवृत्तस्यात्मनाशस्योत्तरकालेऽप्यनुवृत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—**विनष्टो** [3]**भविष्यसीति** । 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' (२. ६३) इति प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञापनमिति भावः । अश्रवणादिनिदानमासान्तरादिसंभवमपाकुर्वन् विनङ्क्ष्यसीत्यस्य शापवचनतुल्यताव्यावृत्त्यर्थं स्वस्यैवाप्ततमत्वकथनेन स्वोपदिष्टस्यार्थस्थितिरूपतायामभिप्रायमाह **न हि कश्चिदिति** । अन्ये हि वक्तारो मया वाचिताः परिमितविषयं किंचिद्वदन्ति ; अहं तु सर्वस्याधिकारिणस्सर्वविधहिताहितवेदी ; यानि च परोक्तानि शास्त्राणि, अनुक्तानि च च्छन्दांसि, तान्यपि मदाज्ञारूपतयैव प्रमाणभूतानीति भावः ॥ ५८ ॥

एवमश्रवणफलभूतयुद्धनिवृत्तेर्विनाशहेतुत्वमुक्तम् ; अथ युद्धनिवृत्तेरेवाशक्यत्वमुच्यते । किंच भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः ; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तरमुपाददानस्य मे विनाशो न स्यादिति शङ्कामपाकरोति **यद्यहङ्कारमिति** श्लोकेन । अहंकारं युद्धनिवृत्त्यानुगुण्येन विशिनष्टि **आत्मनि हिताहितेति** । अहंकाराश्रयणफलमाह **मन्नियोगमनादृत्येति** । **न श्रोष्यमीत्यस्यैवायमर्थः** । **एष** इत्यनेन परामृष्टमाह **स्वातन्त्र्यव्यवसाय** इति । स्वातन्त्र्याभिमानगर्भस्तन्मूलो वा व्यवसायः स्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुभयं **मन्यसे** इत्यनेन **अहंकारमाश्रित्येत्यनेन** च सूचितम् । **प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्ययुक्तम्**, अचेतनत्वात् तस्याः, चेतनव्यापारत्वाच्च नियोगस्येति शङ्कामुपालम्भाभिप्रायेण परिहरति [4]**मत्स्वातन्त्र्योद्विग्नं त्वामिति** । मदुक्तकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वे भरस्स्यात् ; मन्नियोगातिक्रमे तु मय्युदासीने प्रकृतिपरतन्त्रस्त्वमहितेष्वेव प्रवर्त्स्यसीति भावः ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तिपरिहारायाह **तदुपपादयतीति** । प्रकृतेः प्रेरकत्वप्रकारमवान्तरव्यापारेण दर्शयतीत्यर्थः ।

---

1 नानुष्ठास्यसीत्यनुक्त्वा न श्रोष्यसीत्युक्तेर्भावं विशदयति यदीति । मन्मुखागतप्रशस्तरीत्याऽननुष्ठानेपि सर्वथाऽननुष्ठानं न भविष्यति ; किंत्वहंकारात् प्राकृतलोकरीत्या युद्धानुष्ठानमापतिष्यतीति भावः । 2 अवशोऽपि—मद्वशे अभवन्नपि ।

3 यथा एतावत्पर्यन्तं विनष्टः, तथैवोपर्यपि भविष्यसीत्यर्थः । अननुष्ठाने उक्तफलालाभ इति भावः । 4 मत्स्वातन्त्र्येति । मत्स्वातन्त्र्योपेक्षया तव स्वातन्त्र्यं न भविष्यति । किंतु प्रकृतिपारतन्त्र्यमेव ; मया त्वदुपेक्षणादिति भावः ।

स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम् । स्वभावजेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धः, तत एवा वशः, परैर्धर्षणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदिदानीं मोहात् अज्ञानात् **कर्तुं नेच्छसि ॥**

सर्वं हि भूतजातं सर्वेश्वरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितम् ; तच्छृणु ।

[1]ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१

ईश्वरः **सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां** हृद्देशे **सकलप्रवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेशे तिष्ठति । कथं किं कुर्वंस्तिष्ठति ?** यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् । **स्वेनैव निर्मितं**

प्रकृतिरिति निर्दिष्ट एवायमर्थः **स्वभाव**शब्देनानूदितः । **स्वभाव**शब्दश्च 'स्वभावप्रभवैर्गुणैः' (४१) इत्यत्र व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यात्र देहाद्याकारपरिणतप्रकृतिविषयत्वेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ एव । 'शौर्यं तेजः' (४३) इत्यादिकं स्मारयति **स्वभावजं** हीति । **स्वेन** क्षत्रियासाधारणेनेत्यर्थः । **शौर्यं** निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं ; तेन तन्मूलं कर्मात्र वासनावशात् रुचिविषयतया बन्धकत्वेनोक्तम् । मदुक्तानादरे प्रकारान्तरेणापि करिष्यस्येवेति **अपि**शब्दार्थः । तदभिप्रायेणाह **त्वमेवे**ति । **परैर्धर्षणमसहमान** इति विशेषणम् अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिहारार्थम् । अमर्षचिकीर्षादिस्पर्धकगुणपारवश्यं कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्वाक्यनिवेशो ह्यस्य करुणरसावेशेन । तद्विविनक्ति **यदिदानी**मिति । प्राप्तावसरे धर्मयुद्धानुष्ठानं परित्यज्य अतिक्रान्तावसरे परपरिभवव्रीडितो गतजलसेतुबन्धं करिष्यसीति वर्तमानभविष्यद्व्यपदेशयोस्तात्पर्यमिति भावः । **न श्रोष्यसी**तिवत् उपदिष्टस्य चित्तानारोह इह **मोह**शब्देन विवक्षित इत्याह **अज्ञाना**दिति ॥ ६० ॥

उक्तार्थस्थापनाय, 'त्वय्युदासीने कथमहं प्रवर्तेय ; तथात्वे वा कथं तव सर्वहेतुत्वम्' इति चोद्यम् **ईश्वर** इति श्लोकेन परिह्रियत इत्याह **सर्वं ही**ति । उक्तं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम् ; मम च साधारणकारणत्वान्न कश्चिद्विरोध इति भावः । **ईश्वर**शब्दस्यात्र इन्द्रादिशब्दवत् अर्वाचीनेश्वरविषयरूढिशङ्कापरिहाराय यौगिकमर्थमन्वर्थसमाख्यया स्थापयति **सर्वनियमनशीलो वासुदेव** इति । "सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षे संप्रत्ययः" इति न्यायादीश्वरत्वस्य सर्वविषयत्वं सिद्धम् । तस्य च व्याप्तिमूलत्वं **वासुदेव**शब्देन दर्शितम् । वक्तृविषयत्वज्ञापनाय **वासुदेव**शब्दः । **सर्वेश्वरेण मये**ति ह्यधस्तात् दर्शितम् । सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विशेषस्थितिवचनं किमर्थमित्यत आह **सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेश** इति । एतेन हृदयस्थितेः **भ्रामय**न्नित्यत्रोपयोगो दर्शितः । **कथ**मिति उपकरणाभिप्रायम् । **मायये**ति हि तदुत्तरम् । **किंकुर्व**न्निति । ईश्वरशब्देन नियन्तृत्वैकनिरूपणीयतया प्रतिपन्नोऽसौ कीदृशं नियमनं कुर्वन्नित्यर्थः । **यन्त्रे**त्यादि **भ्रामयान्न**त्यन्तमेकं वाक्यं प्रश्नवाक्यादाकृष्टेन तिष्ठतिना अन्वेतव्यम् । प्रागुक्तसर्वपरामर्शेन **यन्त्रमाया**दिशब्दानामर्थं विवृणोति **स्वेनैव निर्मित**मित्यादिना ।

---

1 **सर्वव्यापिनोऽस्य हृद्देशे स्थितिकथनं यदर्थं तदाह सकलप्रवृत्तीत्यादि । तत्र हृद्देशपदेन तत्रत्यजीवात्मग्रहणम्, तदन्तरात्मत्वं विवक्षितमिति कश्चित् पक्षः । तदा सर्वभूतेष्वित्येवालम् । हृद्देशेति कथनमन्तर्यामिविग्रहविवक्षयेति पक्षान्तरम् ।**

देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयंस्तिष्ठतीत्यर्थः। पूर्वमप्येतदुक्तम्, "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" (१५. १५) इति; "मत्तस्सर्वं प्रवर्तते" (१०. ८) इति च। "य आत्मनि तिष्ठन्" (बृ. ५. ७. २२) इत्यदिका श्रुतिश्च ॥ ६१ ॥

एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह —

[1]तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत। तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

भूतशब्देन हृत्प्रदेशनिर्देशेन, पुरुषप्रवृत्तिविशेषानुगुण्यात्, अर्थस्वभावेन च यन्त्रशब्दोऽत्र देहेन्द्रिय संघातविशेषविषयः। 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यव्यक्तशब्देन निर्दिष्टं तत्रैव च, 'शरीरं रथमेव तु' (क. ३. ३, ११) इति रथाख्ययन्त्रत्वेन रूपितमिति ज्ञापनाय देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्य-मित्युक्तम्। तथा च श्रूयते, "सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे। पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" (श्वे. १. ६) इति; एतेन 'यन्त्रारूढानीव' इति इवशब्दलोपेन व्याकुर्वन्तो निरस्ताः। स्वकीययेति—आदौ 'गुणमयी मम माया' (७. १४) इति ह्युक्तम्; श्रुतिश्च, "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वे. ४. ९) इति। जीवस्य कर्तृत्वादिभङ्गपरिहाराय गुणानुगुण-मित्युक्तम्। न हि जीवमीश्वरो भूतावेशन्यायेन प्रवर्तयति; अपितु सत्त्वादिगुणमयान् भावान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धवासनाविशेषजनितसङ्गद्वारेणेति न विरोधः। भ्रामयन् भ्रमयन्नित्यर्थः[2]। तत्र प्रवृत्तिहेतुतया मोहनमन्तर्नीतम्, न तु शाब्दमित्याह प्रवर्तयन्निति। अत्र ईश्वरशब्देन परोक्षव्य-पदेशेनापि वक्ता वासुदेवो निर्दिष्ट इतीममर्थं प्रागुक्तेन द्रढयितुमाह पूर्वमपीति। 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ. ५. २२. मा) इत्यादिनिर्दिष्टोऽन्तर्यामी सौबालिक्यामुपनिषदि नारायण इति विशेषितः, "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति ॥ ६१ ॥

स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति परतन्त्रस्तां कथं निस्तरेदित्यत्रोत्तरं तमेव शरणमिति श्लोक इत्याह एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति।

---

1 अस्य तमेवेति श्लोकस्य शेषभूतः ईश्वर इति पूर्वश्लोक इत्यपि सुवचम्। तस्य तत्पूर्व-श्लोकशेषत्वं भाष्यात् प्रतीयते इति तदप्यस्त्येव। तमेवेति परोक्षनिर्देशस्यायमाशयः—अहमिदानीं सारथ्येऽवस्थितोपि तुभ्यमुपदेष्टव्यं सर्वमुपादिक्षम्। यथावसरं गृहीतस्मरण-मेवानुष्ठानार्थमपेक्षितम्, न तूपदेशः। सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेति मम हृद्देशस्थता स्मरणादिजननायेति प्रागेवोक्तम्। तद्रूपमुखेन सर्वस्य साध्यत्वात् तमेव शरणं गच्छ। स एव हि प्रायो योगिनामप्युपास्यः। तदहमनेन रूपेण पुरःस्थितेन असंनिहितोऽपि तेन रूपेण ते सदा संनिहित इति।

2 भ्वादौ दिवादौ च भ्रमुधातौ भ्रमति भ्राम्यति इति रूपभेदेपि णिचि भ्रमयतीत्येव रूपम्। अतोऽत्र भ्रमयन्नित्येव ग्राह्यम्। न तु भ्रामो नाम अपराध इति अपराधयन्नित्यर्थ इत्यर्थः।

यस्मादेवम्, तस्मात् तमेव **सर्वस्य प्रशासितारम्**, आश्रितवात्सल्येन त्वत्सारथ्येऽवस्थितम्, 'इत्थं कुरु' इति च शासितारं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं गच्छ। **सर्वात्मनाऽनुवर्तस्व**। **अन्यथाऽपि** तन्मायाप्रेरितेनाज्ञेन त्वया युद्धादिकरणमवर्जनीयम्। तथा सति नष्टो भविष्यसि। **अतस्त्-दुक्तप्रकारेण** युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः। **एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादात्** परां शान्तिं **सर्वकर्मबन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि**। **यदभिधीयते श्रुतिशतैः**, '**तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः**', '**ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः**' (पु), '**यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः**' (यजु. ४. ७. १३), '**परेण नाकं निहितं गुहायाम्**' (ना), '**योऽस्या-ध्यक्षः परमे व्योमन्**' (तै. ब्रा. २. ८. ९). '**अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते**'

यस्मादेवम्। अन्यथाऽपि बुद्ध्या निवर्तयितुमशक्यत्वादित्यर्थः; सर्वस्येश्वराधीनत्वा-दिति वा। **तमे**वेत्यनेन [तस्य] मायां कोऽन्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह **सर्वस्य प्रशासिता**रमिति। अत्यन्तस्वतन्त्रः स एव हीदानीं रथिनस्तव सारथित्वेन परतन्त्रः प्रशास्तीत्यभिप्रायेण **आश्रितवात्सल्येने**त्यादिकमुक्तम्। एवमनुवर्तनीयत्वाय परत्वं सौलभ्यं च दर्शितम्। **भाव**शब्दोऽत्र मनोवृत्तिपर इत्याह **सर्वात्मने**ति। सर्वप्रकारेणेति वाऽर्थः। तेन 'वासुदेवस्सर्वम्' (७. १९) इत्युक्तप्रक्रिययाऽन्तर्यामित्वेनोपदेष्टृत्वेन प्राप्यत्वप्रापकत्वादिभिश्चैक एवा-वस्थित इत्यनुसन्धानं....वा?....विवक्षितम्। अत्र **शरण**शब्द उपदेशादिमुखेन गोप्तृविषयः; तेनैव द्वारेणोपायपरो वा। यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणागतिरित्यभिप्रायेणाह **सर्वात्मनाऽनुवर्तस्वे**ति। **न श्रोष्यसि, न योत्स्ये** इत्युक्तनिषेधपरत्वात् अनुवर्तनमेवात्र शरणागतिरिति दर्शयितुं प्रकृतेन विपर्ययेप्रत्यवायेन योजयति **अन्यथाऽपी**ति। प्रकृतोपयोगेनानुवृत्तिं विशिंषन् विवक्षितमुपसंहरति **अतस्तदुक्तप्रकारेणे**ति। स्ववर्णाश्रमानुरूपतदाज्ञानुवर्तनमेव हि तत्प्रीणनमिति भावः। उक्तानुवृत्तिं प्रसादहेतुतयोत्तरार्धेन योजयति **एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादा**दिति। **मत्प्रसादात्** (५८) इत्युक्त एवार्थः तत्प्रसादात् इत्यत्र निर्दिष्टः। तत्रोक्तं सर्वदुर्गतरणमिह परा शान्तिः। शान्तेश्चात्र परत्वं निवृत्तजातीय [न्य ?] कारणसामानाधिकरण्यविरहेणापुनरङ्कुरत्वमित्यभिप्रायेणाह **सर्वकर्मे**ति। सर्वकर्मबन्धोपशमपर**शान्ति**शब्देन अनिष्टनिवृत्तिरुक्ता; **स्थानं प्राप्स्यसी**ति इष्टप्राप्तिरुच्यते। **शाश्वत**शब्देन ब्रह्मादिस्थानव्यवच्छेदः। मूलप्रकृतिस्सूक्ष्मावस्था मुक्तप्राप्यस्थानमिति केचित्[1]; सत्यलोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति चापरे; तत् स्थानशब्दस्य मुख्यार्थस्वीकाराय, वादिक्षेपाय चाप्राकृतस्थानं श्रुतिभिरुपपादयति **यदभिधीयत** इति। अधीतवेदानां संप्रतिपत्त्यतिशयार्थं [2]**श्रुतिशतै**रित्युक्तम्। एतेन कारणश्रुतीनाम् 'एकमेवा-द्वितीयम्' (छा. ६. २. १) इत्यादीनां लक्ष्यमाणकार्यप्रपञ्चमात्रप्रलयपरत्वं बहुश्रुत्यविरोधाय दर्शितम्। **तद्विष्णोरि**ति वाक्यं प्रत्येकं सदापश्यदनेकसूरिविशिष्टविधिपरम्; कृत्स्नस्याप्राप्तत्वात्। **विष्णो**रिति

---

1 केचित्—यादवप्रकाशादयः। अपरेषां पक्षः शाश्वतमिति पदेनैव निरस्तः। 2 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'क्षयन्तमस्य रजसः पराके', 'ज्ञानानन्दमया लोकाः' इत्यादिकमपि ग्राह्यम्।

(छा. ३. १३. ७), 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (क. ३. ९) इत्यादिभिः ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३

इति-एवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गुह्याद्गुह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् । एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि,

---

वैयधिकरण्याच्च नात्र स्वरूपपरता युक्ता । **यत्र पूर्वे साध्याः सन्तीत्य**त्रापि अनवच्छेदात् नित्यं सन्तीति सिद्धम् । अत्र च **शाश्वतं स्थान**मिति निर्दिष्टं परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणान्तरे व्यक्तम्, "रम्याणि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा ॥ आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" (मो. मो. १९६.४) इति । आह च भगवान् **पराशरः**, "एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत् परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः" (वि. १. ६. ३९) इति ॥

एवमर्जुनस्य युद्धे प्रोत्साहनव्याजेन सर्वाध्यात्मशास्त्रार्थजातमुपदिश्य सर्वासु निष्ठासु नित्यकर्मणो दुस्त्यजतया अन्तेऽपि युद्धकर्तव्यत्वमेव स्थापितम् । अथ, "स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने" (भा. आश्व. १६. १२) इति प्रत्यभिज्ञापयिष्यमाणप्रकारेण श्रोतव्यान्तराभावज्ञापनाय प्रक्रान्तनिष्ठात्रयं पुष्कलोपदिष्टतया यथाधिकारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते **इति ते ज्ञानमाख्यात**मिति श्लोकेन । वाच्यवचनयोस्सम्यक्त्वं पौष्कल्यं च **इति**करणेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **इत्येव**मिति । **ते** 'यच्छ्रेयः स्यात्' (२. ७) इत्यादिवादिने प्रपन्नाय शिष्यायेत्यर्थः । अत्र लौकिकप्रमाणप्रसिद्धविषयेभ्य [1]आयुर्धनुर्गान्धर्ववेदार्थनीतिशास्त्रादिजन्येभ्यो ज्ञानेभ्यः प्रकृष्टातीन्द्रियपारलौकिकस्वर्गादिपुरुषार्थतदुपायविषयं वेदाख्यशास्त्रमूलं विविधज्ञानं **गुह्य**शब्देन विवक्षितम् । **गुह्यतर**शब्देन तु वेदान्तनिष्पाद्यं तदुपबृंहणभूतैतच्छास्त्रविशोधितं मुमुक्षुभिर्यथाधिकारमनुष्ठेयं व्यवहिताव्यवहितसमस्तमोक्षोपायज्ञानं प्रदर्श्यते । तत्र त्रिवर्गमात्रसक्तेभ्यो गोपनीयतया गुह्यतरत्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाह **मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गुह्याद्गुह्यतर**मिति । ननु एतच्छास्त्रोक्तेष्वेव गुह्यगुह्यतरविभागः स्यात्; तत्राप्यन्तिमाध्यायोक्तमेव गुह्यतरतयाऽत्र निगम्यत इति शङ्कामपाकरोति **कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोगविषयं चे**ति । 'विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु' इत्यनन्तरवाक्यपरामर्शस्वारस्यात् गीताशास्त्रोक्तं कृत्स्नमिह **गुह्यतर**शब्देन विवक्षितमिति गम्यते । तदवान्तरतारतम्यं तु सर्वगुह्यतममित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । **आख्यात**मित्यनेन वक्तव्यान्तराभावो व्यज्यत इत्यभिप्रायेणाह **सर्वमाख्यात**मिति । **मया**— स्वतस्सार्वज्ञ्यादिगुणयोगादाप्ततमेन हितैषिणा चेत्यर्थः । **अशेषेण विमृश्ये**त्यनेन विवक्षितमाह **स्वाधिकारानुरूप**मिति । सहसैव पूर्वपूर्वपरित्यागो न युक्त इति भावः । **यथेच्छसि तथा कुर्वि**त्येतत्र युद्धकरणाकरणविषयम्; निष्ठात्रयेऽपि नित्यनैमित्तिकानां वर्णाश्रमानुबन्धिकर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वोक्तेः, 'यदहंकारमाश्रित्य' (५९) इत्यादिश्लोकाभ्यामर्जुनेन युद्धस्य दुस्त्यजतां वदतो भगवतस्तन्निवृत्तिविवक्षा

---

1 आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेद-अर्थशास्त्र नीतिशास्त्रेत्यर्थः ।

तथा कुरु **कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा** [1]**यथेष्टमातिष्ठेत्यर्थः** ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः। इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४

सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रैष्ठ्यात् गुह्यतमम् इति [2]**पूर्वमेवोक्तम् 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे'** (९. १) **इत्यादौ। भूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु। इष्टोऽसि मे**

नुपपत्तेश्च। अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेषु शास्त्रार्थपर्वसु बुद्धिमत्तरस्त्वं कर्मज्ञानभक्तिषु कर्मण्यस्मिन् ममेदानीमधिकार इति परामृश्य तस्मिन् पर्वणि परिगृहीतस्ववर्णाश्रमधर्म एव वर्तस्वेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह **कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेति**। एतेन, 'कर्मज्ञानयोगयोरिदं निगमनम्, सर्वगुह्यतममित्यादिना भक्तियोगनिगमनम्' इति[3] कैश्चिदुक्तो विभागो निरस्तः ॥ ६३ ॥

अविशेषेण त्रिविधेऽपि हि निगमिते त्रयाणामप्यन्यापेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्ते त्रिष्वेतेषु व्यवहिताव्यवहितोपायविभागेन गुह्यतमाध्यवसायार्थं, पुनः प्राधान्यात् तत्रैव शास्त्रतात्पर्यातिशयद्योतनाय **सर्वगुह्यतम**मित्यादिश्लोकद्वयेन भक्तियोगरूपशास्त्रसारार्थः प्रतिसंधाप्यते। तदभिप्रायेण हि, "शास्त्रसारार्थ उच्यते" (सं २२) इति **संगृहीतम्**। विवृतं [4]चाध्यायादौ। अत्र सारार्थशेषतया सारतमं [5]प्रपदनं चरमश्लोकेन प्रतिपाद्यते इति सोऽपि[6] 'शास्त्रसारार्थः' इत्यनेनैव क्रोडीकृतः ॥ **सर्वगुह्यतम**मित्यत्र योगविभागवता, 'सप्तमी शौण्डैः' (अष्टा. २ १. ४०) इत्यनेन समासमभिप्रेत्य **सर्वेष्वेतेष्विति** सप्तमीनिर्देशः। गुह्यतमशब्दप्रत्यभिज्ञानात् भूयश्शब्दस्वारस्यात् 'मन्मना भव' इति श्लोकस्य च अल्पान्तरस्य पूर्वोक्तस्यैव पाठात् स एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते शास्त्रसारत्वज्ञापनायोद्ध्रियते; न त्वर्थान्तरमित्यभिप्रायेणाह **गुह्यतममिति पूर्वमेवोक्त**मिति। अत्र वाच्यस्य गुह्यतमत्वमेव वचस्युपचरितमित्याह **भूयोऽपि तद्विषय**मिति। श्रवणमात्रावृत्तेः शृण्वित्यनेनैव साध्यत्वात् श्रुतार्थविषयत्वपरोऽत्र **भूयश्**शब्दः; व्यवधाननैरपेक्ष्येण गुह्यतमनिष्कर्षार्थतया पुनर्वचनं सार्थमिति भावः। वचसः परमत्वोक्तिः नातःपरं वक्तव्यमस्तीति निगमनाभिप्राया। यद्वा वाच्यस्य परमत्वात् तद्वचसोऽपि तदुच्यते। "यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन" (भा मो. २५६ १) इति भगवद्योगश्च सर्वेभ्यो यज्ञादिभ्यः परमः, परान्तररहितश्चोच्यते। तथा, "इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यत योगेनात्मदर्शनम्" (याज्ञ. आ ८) इति। **आत्मा** ह्यत्र सर्वान्तरात्मा। उपच्छन्दन

1 यथेष्टम्—दैवमेवापरे इत्याद्युक्तेषु कर्मयोगेषु यं कञ्चित् कर्मयोगं पूर्वषट्कोक्तज्ञानयोगपञ्चाग्निविद्ययोर्मध्ये आत्मावलोकनार्थमेकम्, भक्तियोगेष्वनेकेषु च कञ्चिदातिष्ठेत्यर्थः। 2 श्लोके इदं तु इति ज्ञानपदप्रयोगात् तदनुसारेणात्रापि गुह्यतममिति क्लीबनिर्देशः। प्रकृतश्लोके तु गुह्यतमशब्दः तद्विषयकवचःपरः। 3 अनेन, एवं योगत्रयपरतया अन्यैरपि कैश्चित् गीता व्याख्यातेति ज्ञायते। 4 अध्यायादौ—अष्टादशाध्यायारम्भे भाष्ये अवतारिकायाम्। 5 वस्तुतः सारतममपि सारशेषतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। 6 सोऽपीति। प्रपदनमपि शास्त्रसारार्थ इत्यर्थः। सारार्थत्वस्य विधेयत्वात् विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता। इति—इतिहेतोः अनेनैव—सारार्थपदेन गुह्यतमपदेन च स क्रोडीकृत इति। भाष्ये गुह्यतममिति क्लीबनिर्देशः ज्ञानाभिप्रायेण। अत्र पुंनिर्देशः अर्थपदानुसारेण।

दृढमिति ततस्ते हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५

वेदान्तेषु, "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" (उ.ना.)इत्यादिषु विहितं वेदनं(दन)ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं दर्शनसमानाकारं स्मृतिसंतानमत्यर्थप्रियमिह मन्मना भवेति विधीयते ।

स्तुत्यादिशङ्कापरिहाराय **इष्टोऽसी**त्यादिकम् । **इष्टः** प्रीतिविषय इत्यर्थः ; **प्रियोऽसी**त्यनन्तरवत् । **दृढमिष्टः** अत्यर्थं प्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' (७. १७) इत्यादिभिः प्रागुक्तज्ञानिवत् अतिदृढमिष्टोऽसि ; [1]यथा गुह्यतमं प्रकाशनीयम्, तथा प्रीतिविषयभूतोऽसीत्यर्थः । [2]इष्ट इति यतः, ततस्ते हितं वक्ष्यामीति वा ॥ ६४ ॥

मन्मना भवेत्यस्याव्यवहितफलसाधनतया गुह्यतमाभिमतरूपपरत्वं दर्शयितुं तत्स्वरूपं तावत् प्रमाणतः शिक्षयति **वेदान्तेष्वि**ति । वेदाहमित्यादिपुरुषसूक्तवाक्योपादानम्–उपनिषदन्तराणां तदनुवर्तित्वज्ञापनार्थम्, 'नान्यः पन्थाः' इति हि (?) तत्साध्योपायान्तरव्यवधानशङ्कानिरासार्थम्, अत्र च(?) 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' (१५.१८) इति वक्तुश्च(?) वासुदेवस्य तत्प्रतिपाद्यत्वात् **मन्मना भवे**ति विहितस्य महापुरुषोपासनत्वज्ञापनार्थं च । वेदनं ह्यत्रोक्तम्, न तु भक्तिरित्यत्राह **ध्यानोपासनादिशब्दवाच्य**मिति । आदिशब्देन तत्तत्स्मृत्युक्तभक्तिसेवादिशब्दग्रहणम् । समानप्रकरणस्थाभ्यां ध्यानोपासनशब्दाभ्यां वेदनं हि विशेष्यते । अन्यथा गुरुलघुविकल्पाद्यनुपपत्त्या ध्यानादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च वेदनमुपासनमित्येव व्यक्तमुपपादितं **शारीरकभाष्या**दिषु । किंच 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ.४.४.५) इत्युक्त्वा तान्येव दर्शनादीन्यनुवदन्ती श्रुतिः विज्ञानशब्देन निदिध्यासनमनुवदति, "आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन" (बृ. ४ ४. ५) इति । एवं "तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मु २ २. ९) इति वाक्यैः(क्ये?)दर्शनं न साक्षात्प्रत्यक्षरूपम् ; गुरुलघुविकल्पाद्यनुपपत्तेरेव । न चाधिकारिभेदेन तत्संभवः ; व्यवस्थापकाभावात् । न च द्वाग्द्वारभावकल्पना शक्या, ध्रुवानुस्मृतेर्दर्शनस्य चाविशेषेण-अव्यवहितसाधनत्वश्रुतेः । अत एकार्थेऽत्यवश्यंभाविनि अन्यतरस्यौपचारिकत्वमन्तरेण तदसंभवात्, निष्प्रयोजनस्योपचारस्यायोगात्, स्मृतिशब्देन च प्रत्यक्षस्योपचारेऽतिशयासिद्धेः, विपर्यये तु दर्शनसमानाकारत्वलक्षणवैशद्यविधानेन सप्रयोजनत्वाच्च, 'स्वप्नधीगम्यम्' (मनु. १२ १२२) इत्याद्युपबृंहणाभिप्रेतवैशद्यविशिष्टा स्मृतिरेव 'तस्मिन् दृष्टे', (मु), 'निचाय्य तं' (क ३.१५) 'द्रष्टव्यः' (बृ) इत्यादिभिर्विधीयत इत्यभिप्रायेणाह **दर्शनसमानाकार**मिति । **स्मृतिसंतान**मिति स्मृतिः संतन्यते यत्रेति वा, स्मृतेः संतानो यत्रेति वा व्युत्पत्त्या [3]नपुंसकत्वमत्र नेतव्यम् । ततश्चैतैकाग्र्यं[4] शब्दार्थः ।

---

1 इतीत्यस्य वचश्श्रवणार्हतयेत्यर्थः ; इष्टोऽसीत्यत्रान्वयः इति भावः । 2 इतिशब्दमन्यथा योजयति इष्ट इतीति । 3 भाष्ये समानाकारस्मृतिसंतानमिति समस्तं प्रयुक्तं स्यात् । 4 शब्दार्थः—बहुव्रीहौ अन्यपदार्थः ।

मद्भक्तः **अत्यर्थमत्प्रियः । अत्यर्थमत्प्रियत्वेन निरतिशयप्रियां स्मृतिसंततिं कुरुष्वेत्यर्थः ।** मद्याजी : **तत्रापि** मद्भक्त **इत्यनुषज्यते** । यजनं **पूजनम् । अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव । आराधनं हि परिपूर्णशेषवृत्तिः।** मां नमस्कुरु । **नमः-नमनम् । मय्यतिमात्रप्रह्वीभावमत्यर्थप्रियं कुर्वित्यर्थः। एवं वर्तमानो मामेवैष्यसि । एतत्** सत्यं ते प्रतिजाने-**तव प्रतिज्ञां करोमि ; नोपच्छन्दनमात्रम् ;**

तेन तन्मूलज्ञानलक्षणया तैलधारावदविच्छिन्नत्वं सूचितम् । वेदनं वा सामान्यरूपमत्रान्यपदार्थः । तत्र **वेदनमि**ति पाठे तदेव विशेष्यम् । **वेदनध्यानोपासनादी**ति पाठे तु स्मृतिसंतानस्य विशेष्यत्वात् । तस्यैव भक्तिरूपत्वायाह **अत्यर्थप्रिय**मिति । **इह**-अव्यवहितमोक्षोपायोपदेशदशायामित्यर्थः । वेदान्तविहितस्यापि अर्जुनेनाविदितत्वात् तं प्रति मन्मना भवेति विधिरेवेत्याह **विधीयत** इति । मद्भक्तशब्दार्थमाह **अत्यर्थमत्प्रिय** इति । अत्यर्थमहं प्रीतिविषयभूतो यस्य सोऽत्रा**त्यर्थमत्प्रियः ।** 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' (७. १७) इति ह्युक्तम् । विधेयस्य कर्तव्यस्य वैशिष्ट्याभिप्रायेण कर्तरि विशेषणमित्याह **अत्यर्थमत्प्रियत्वेन निरतिशयप्रिया**मिति । **मद्याजी, मां नमस्कुरु** इत्युभाभ्याम् अङ्गिकोटिनिवेशनार्हान्तरङ्गपरिकरयोग उपलक्ष्यत इति दर्शयितुमाह **तत्रापी**ति । यजिनाऽत्राविवक्षितज्योतिष्टोमादिप्रतीतिव्युदासाय धातुशक्तिं सारयति **यजनं पूजन**मिति । फलितमाह **अत्यर्थप्रिये**ति । भवत्यनुप्रवेशेन स्वरूपानुरूपत्वद्योतनाय, सारतमत्वसिद्ध्यै सारार्थग्राहक-**भगवच्छास्त्रा**दिचोदितां प्रक्रियां सारयति **आराधनं ही**ति । अन्तःकरणवृत्तिविशेषपर्यवसानायाह **नमो नमन**मिति । एतेन प्रणिपातमात्रपरत्वव्युदासः । त्रिविधा हि प्रणतिः शास्त्रेषु शिष्यते । मद्भक्तपदानुषङ्गविशेषितं तदभिप्रेतमाह **मयी**ति । आत्मात्मीयं सर्वं भगवत एवेत्यनुसंधानादतिमात्रप्रह्वीभावः । [1] **एवं वर्तमान** इत्येतेनात्यर्थप्रियत्वाद्यनुपच्छन्दनमात्रत्वं तद्व्यतिक्रमे स्वात्माधारणं च दर्शितम् । (त्वाद्यनुवादमात्रत्वं विवक्षितम् ; न तद्व्यतिरेकेण स्वात्माधारत्वम् ,) अवधारणेनाव्यवधानं विवक्षितम् । **सत्यमि**ति [2]प्रतिज्ञाविशेषणम् ; न तु प्रतिज्ञातस्योक्तिरित्याह **एतदि**ति । "वास्तोष्पते प्रतिज्ञानीह्यस्मान्" (यजु ३. ४. १०) इत्यादिष्विवोपसर्गस्य

---

1 एवमित्यादि । अत्र पाठद्वयं दृश्यते । कुण्डलितपाठेऽयमर्थः—एवं वर्तमान इत्येतत् नवमाध्यायश्लोके युक्त्वैवमात्मानमिति भागवत् अत्यर्थप्रियत्वादिपूर्वोक्तभजनकर्तव्यत्वानुवादमात्रम् ; न तु मयि वर्तमान इति स्वात्माधारकत्वं विवक्षितमिति । विवक्षितमित्यस्य प्रथमवाक्ये इष्टमित्येतावानेवार्थः । नेत्यादिवाक्ये तु वक्तुमिष्टमिति मुख्यार्थ एव । प्रथमपाठे तु एवंवर्तमान इति पदद्वयेन, पूर्वोक्तात्यर्थप्रियत्वादिविशिष्टस्य भजनस्य न केवलं मदाश्रितजनप्रशंसामात्रतयोक्तिः ; किंतु तथासत्येव मत्प्राप्तिरिति हेतुनेति तदावश्यकत्वं दर्शितम् । मामित्यादेः फलं पाठद्वयेऽपि तुल्यम् । एवकारस्य फलं साक्षादेव भगवत्प्राप्तिरिति । प्रतिजाने इत्यत्रैवोपच्छन्दनमात्रत्वाभावस्य भाष्ये कथनात् अत्रैवं पाठो न स्यात् । पाठो निरीक्ष्यः ।

2 प्रतिज्ञायां सत्यत्वविशेषणं भक्तप्रतिज्ञारक्षणाय कदाचित् स्वप्रतिज्ञाया अपि त्यागात् तथेयं न भवतीति ज्ञापनाय । एवं हि कौन्तेय प्रतिजानीहीत्यत्र वर्णयन्ति ।

यतस्त्वं प्रियोऽसि मे । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" (७. १७) इति पूर्वमेवोक्तम् । यस्य मय्यतिमात्रा प्रीतिर्वर्तते, ममापि तस्मिन् अतिमात्रा प्रीतिर्भवतीति तद्वियोगमसहमानोऽहं तं मां प्रापयामि । अतः सत्यमेव प्रतिज्ञातम्, मामेवैष्यसीति ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

✓ **कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान्** सर्वान् धर्मान् **परमनिःश्रेयससाधनभूतान्, मदाराधनत्वेन अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एव, उक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन**

गत्यभावविषयमविवक्षितार्थत्वं निराकरोति **प्रतिज्ञां करोमीति** । "द्यौः पतेत् पृथिवी शीर्येत् हिमवान् शकलीभवेत् । शुष्येत् तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत्" (भा उ. ८१. ४०.) इत्यादिभगवद्वाक्यानुसारेणाभिप्रेतमाह **नोपच्छन्दनमात्र**मिति । अत्र प्रियवचनेन प्ररोचनरूपार्थवादत्वं त्वया न शङ्कनीयमित्यर्थः । एवं वर्तमानस्य स्वप्राप्तौ स्वप्रीतिलक्षणद्वारमुपक्षिप्योपच्छन्दनशङ्काऽपाक्रियते **प्रियोऽसि मे** इत्यनेनेत्याह **यतस्त्व**मिति । साध्यमपि ज्ञानित्वं सिद्धवत्कृत्वा **प्रियो**ऽपीति तत्फलोक्तिरित्यभिप्रायेण, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' इति सामान्येन प्रागुक्तप्रयोजकग्रहणम् । एतेन **भूय**श्शब्दस्योक्तार्थपरत्वमपि दर्शितम् । उक्तसंभवशङ्कापरिहाराय लोकदृष्ट(ष्टि ?)मीश्वराभिप्रायं चानुसृत्योपात्तवचनार्थमाह **यस्ये**ति । तत्फलितमाह **इति तद्वियोग**मिति । हेतुवाक्यार्थं साध्येन संगमयति **अतस्सत्य**मिति । **प्रतिज्ञात**मिति भावे निष्ठा ॥ ६५ ॥

एवं विस्तरेण संग्रहेण चोक्तानां कर्मयोगादीनां त्रयाणां साधारणं सारतमानुसन्धानविशेषमुद्धृत्य तत एव **मामेवैष्यसी**त्युक्तेष्टप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतानिष्टानां निवृत्तिरुच्यते **सर्वधर्मा**निति श्लोकेन । तदाह **कर्मयोगे**त्यादिना । सर्वशब्देन प्रकृतत्रिकमविशेषात् गृह्यते । कर्मयोगादीनां धृतिसाधनत्वलक्षणधर्मशब्दवाच्यत्वमाह **परमनिश्श्रेयससाधनभूता**निति । यथायोगं परम्परया साक्षाच्चेति शेषः । तत्साधकत्वप्रयोजकमाह **मदाराधनत्वेने**ति । त्रिवर्गवैमुख्यहेतुमाह **अतिमात्रप्रीत्ये**ति । **यथेच्छसि तथा कुर्वि**ति पूर्वोक्तोपजीवनेनाह **यथाधिकारं कुर्वाण** इति । क्रमात् सर्वं ह्यस्यानुष्ठेयं स्यादिति च भावः । **कुर्वाण एवे**त्यनेन स्वरूपत्यागादिपक्षास्तामसत्वादिभिर्निन्दिता इति स्मारितम् । परित्यागशब्दविवक्षितमाह **उक्तरीत्ये**ति । अध्यायारम्भविशोधितप्रकारेणेत्यर्थः । **फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेने**ति । **कर्मत्यागः** स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि ऐश्वर्यादिफलान्तरं त्याज्यमेव । मोक्षाख्यफलस्यापि हि सर्वशेषिभगवच्छेषत्वधिया स्वशेषत्वधीः परिहार्या । **आदि**शब्देन कञ्चुकभूतेन्द्रादीनामाराध्यत्वाभिमानः संगृहीतः । [एवं ?] कर्मणि कर्तृत्वं (तत्रे ?) स्वकीयताबुद्धिः **आदिश**ब्देन

---

1 **हितं भूयः शृणु इत्यनुक्त्वा वचो भूयः शृणु इत्युक्त्या नवमाध्यायान्तोक्तानुपूर्वी तथैवोच्यत इति ज्ञाप्यते । तदेकार्थकत्वदार्ढ्यं तेन सिध्यति । सर्वधर्मानिति श्लोकस्य स्वतन्त्रप्रपत्तिपरतया योजनायां तु सर्वगुह्येति श्लोकस्यायमर्थः—पूर्वोक्तमेव गुह्यतमविषयकं नवमाध्यायान्तस्थितं वचः पुनः शृणु, भजनस्य मुख्योपायत्वात् । ततस्तु त्वं मेऽत्यन्तमिष्ट इति हेतोः ते हितं यद्भवति तदनन्तरश्लोकेन वक्ष्यामि ; अवधत्स्वेति । ततः—तदनन्तरम् । ते हितम् अकिञ्चनहितम् ।**

परित्यज्य, मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसंधत्स्व । एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयः परित्याग इति, 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥' (४) इत्यारभ्य, "सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्सात्त्विको मतः ॥ ...न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥" (११) इति अध्यायादौ सुदृढमुपपादितम् । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि–**एवं वर्तमानं त्वां मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ।** मा शुचः—**शोकं मा कृथाः ।**

संगृह्यते । **परित्यागेन परित्यज्येति** [1]विशेषेण सामान्यावच्छेदः । अन्यत्र स्वात्मनि कर्तृत्वं ततोऽन्यस्मिन्निन्द्रादावुपास्यत्वं तदुभयान्यस्मिन् स्वर्गादौ प्राप्यत्वं तेभ्यो व्यतिरिक्ते कर्मणि उपायत्वं चाभिमत्य ह्यनधीतवेदान्ताः प्रवर्तन्ते ; न तथा त्वयाऽनुसंधेयम् ; एतत् सर्वमेकस्मिन् मय्यनुसंधत्स्वेति **मामेकं शरणं व्रजेत्य**स्याभिप्रायः ; तदाह **मामेकमेवे**त्यादिना । अत्र कर्तृत्वादिषु चतुर्षु प्रत्येकं समुदायतः एकोपाधिना **शरण**शब्दवाच्यत्वासंभवात् कर्तृत्वादिकं **मामेक**मित्यनेनाभिप्रेतमनूदितम् । **उपाय**मिति तु शरणशब्दार्थोक्तिः । **कर्तारं**-कर्तुः प्रयोजकतयाऽन्तर्यामित्वेन अनुमन्तृतया च अवस्थितमित्यर्थः । तदनुसंधानात् स्वकर्तृत्वाभिमानत्यागः । कर्मणां देवतान्तरशेषत्वस्वशेषत्वधीत्यागार्थमाह **आराध्य**मिति । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च' (९. २४), 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' (१८. ४६) इत्यादिकं ह्युक्तम् । **प्राप्यम्** । साक्षात्परंपरया चेति शेषः । ते (तेन ?) स्वर्गादिफलत्यागः । त्रिविधत्यागार्थमनूदितमाकारत्रयमुक्तम् ; अत्र शरणशब्देन विधित्सितमाह **उपाय**मिति । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु प्रीतः फलं ददातीति प्रागेव निर्णीतम् । [तदयमर्थः–?] स्वसाध्यनश्वरयज्ञोपासन[रूप ?]धात्वर्थेषु कालान्तरभाविफलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्य, सिद्धे स्थायिनि सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पत्वमहोदारत्वादिगुणशालिनि सकलशास्त्रार्थसमाराध्ये फलप्रदत्वमनुसंधत्स्वेति । स्वरूपत्यागादिपक्षे प्रकरणवैघट्यमाह **एष एवे**ति । **सुदृढमुपपादित**मिति । अयमभिप्रायः—एतच्छ्लोकापातप्रतीत्या कूटयुक्तिभिश्च यथा वर्णाश्रमधर्मस्वरूपत्यागादिपक्षो नोदेति, तथोपपादितमिति । **अहम्** । उक्तप्रकारेणाराधितः फलप्रदानौपयिकसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वपरमकारुणिकत्वादिगुणगणविशिष्ट इति भावः । अनुष्ठितोपायावस्थाविशेषविषयोऽत्र **त्वा** इति निर्देश इत्याह **एवं वर्तमान**मिति । अव्यवहितोपायस्यापि सर्वधर्मशब्देनोपादानात्, मामेवैष्यसीत्यनन्तरोक्तत्वाच्च **मत्प्राप्तिविरोधिभ्य** इत्युक्तम् । अत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिरेवोपायसाध्या, भगवत्प्राप्तिस्तु स्वरूपाविर्भावलक्षणा स्वत एव स्यादित्यभिप्रायः । अत्र सर्वशब्दविवक्षितमाह **अनादिकाले**त्यादिना ।

ननु त्रिष्वपि योगेषु निगदितेषु सर्वगुह्यतमे च शास्त्रसारार्थे पुनर्विविच्य प्रदर्शिते ततोऽप्युपरि त्रयाणां साधारणानुसंधानस्य प्राक्प्रपञ्चितस्यैवात्र पुनः प्रतिपादने किं प्रयोजनम् ? न चायमर्थान्तरपरः श्लोकः ; अप्रतीतेः, **संग्रहादिषु**[2] तथाऽनुक्तेश्च । शास्त्रादावप्युक्तं भाष्येऽपि 'तमुवाच' (२.१०)

---

1 ज्योतिष्टोमेनेष्ट्वेतिवत् । उक्तपरित्यागविशेषरूपं परित्यागं कृत्वेत्यर्थः ।

2 आदिना भाष्य पूर्वभावि यामुनग्रन्थान्तरादि ग्रहणम् ।

अथवा, सर्वपापविनिर्मुक्तात्यर्थ(न्त)भगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यत्वात् भक्तियोगस्य, तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यात् तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैः [अ]परिमितकालकृतैरनेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन् श्रीभगवानुवाच— सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति। भक्तियोगारम्भविरोध्यनादिकालसंचितनानाविधानन्तपापानुगुणान् तत्तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूश्माण्डवैश्वानरव्रातपतिपवित्रेष्टित्रिवृ-

---

इति श्लोके, "आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरम्, 'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्यारभ्य, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच.' इत्येतदन्तं वच उवाचेत्यर्थः" इति। अपि चात्र 'मा शुचः' इत्येतन्न प्रथमोत्पन्नास्थानस्नेहादिमूलशोकप्रनिक्षेपार्थम् ; तस्य पूर्वमेव निश्शेषक्षालितत्वात् ; अतो यथा, "मा शुचस्संपदं दैवीमभिजातोऽसि" (१६.५) इत्यत्राव्यवहितप्रस्तुतोपाधिकशोकापनोदनार्थत्वम्, तथाऽत्रापीति युक्तम् । न च सूक्ष्मधियः क्षत्रियस्य धार्मिकाग्रेसरस्यार्जुनस्य सर्वज्ञप्रदर्शितेषूपायेष्वज्ञानात् अनर्हत्वात् प्रधानांशानिश्चयाद्वा शोकोऽयन् । फलसंशयोऽपि मामेवैष्यसीत्यादिना निश्शेषनिर्मूलितः । अतः परिशेषात् दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीयोपायदौष्कर्यात् फलविलम्बाद्वा शोकोऽयं संभवेदिति तथाविधशोकप्रशमनपरेणानेन श्लोकेन भवितव्यम्–इत्युक्तार्थान्तरारुचेरुचितं (रोहे तदुचितं) (उक्तार्थारुचेः उचितं (?)) (उक्तार्थादर्थान्तरारोहे तदुचितः) स्वारसिकत्यागशब्दार्थमर्थान्तरमाह **अथवेति** । अत्र **सर्वपापविनिर्मुक्तेति** उपायविरोधिसर्वविषयम् । पापनिर्मोक्षादत्यर्थं **भगवत्प्रियत्वम्** । 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' (लघु. विष्णुस्मृतौ) इति श्रूयते । "विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते" (वि. ध. ८४.) इत्याद्यनुसंधानेनाह **तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यादिति** । **परिमितकालकृतैरिति** पाठे 'जन्मान्तरसहस्रेषु'(ल. वि.) इत्याद्यनुसारेण विलम्बाक्षमत्वं सूचितम् । **अपरिमितकालकृतैरिति** पाठे तु **अपि**शब्दोऽध्याहर्तव्यः । तेनोपायस्य दुस्संपादत्वं व्यञ्जितम् । **शोकमपनुदन्निति** । शोकापनोदनायेत्यर्थः ।

'मन्मना भव मद्भक्तः' इति पूर्वश्लोके भक्तियोगस्य प्रकृतत्वात् तदारम्भविरोधित्वेन शोकनिमित्तपापविषयोऽत्र **सर्वपापशब्दः** । तन्निराकरणायोक्तधर्मवर्गविषयः **सर्वधर्मशब्दः**; यथैनत्संग्रहशासनम्, "धर्मेण पापमपनुदति" (ना) इति । बहुवचनेन सर्वशब्देन च वैविध्यमानन्त्यं च पापेषु धर्मेषु च व्यज्यते । तदिदमाह **भक्तियोगारम्भविरोधीत्यादिना** । **कृच्छ्रचान्द्रायणेत्यादिना** संप्रति पन्नपापनिबर्हणोदाहरणम् । [1]अग्निष्टोमादयोऽपि विनियोगपृथक्त्वेन अनेकफलसाधका इति प्रागेवोक्तम । [2]**आदि**शब्देन कर्मयोगावान्तरभेदतया दैवमेवापरे यज्ञम् (४. २५) इत्यादिभिः प्रावप्रदर्शितानामनुक्तानां च ग्रहणम् । एवं ज्ञानयोगोऽप्या**दिशब्देन** सगृहीतः, तस्यापि भक्तियोगारम्भविरोधि

---

1 अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमः । तस्य नित्यत्ववत् सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति काम्यत्वमपि ।

2 आत्मावलोकनरूपफलार्थकर्मयोगादिस्थाने प्रपत्तिकरणमभिमतमिव ।

दग्निष्टोमादिकान् नानाविधान् अनन्तांस्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरनुष्ठानान् सर्वान् धर्मान्

पापनिवर्हणत्वेन प्रागेव प्रपञ्चनात्। **परिमितकालवर्तिन**त्येकशरीराभिप्रायः (म् ?)। अतिदुष्करानुष्ठानमूलानेकजन्मसंसिद्धिसाध्यत्वनिश्चयादेव ह्यस्य शोकः। **सर्वधर्मान् परित्यज्ये**ति[1] स्वरूपत्याग एवास्यां योजनायाम्। न च तावता नित्यनैमित्तिकलोपप्रसङ्गः, दुरनुष्ठानप्रायश्चित्तादिविषयत्वोक्तेः। तुल्यन्यायतया तु नित्यनैमित्तिकेष्वपि यानि दुरनुष्ठानानि, तत्रैवं स्यात्। [न; ?] शक्तमधिकृत्यैव शास्त्रप्रवृत्तेः अशक्तस्याकरणे दोषाभावात्। अनुकल्पमात्रशक्तौ च तस्यैवानुष्ठेयत्वात्। इह च मुख्याशक्तस्य (मुख्यप्रायश्चित्ताशक्तस्य?) सर्वप्रकारमुख्यानुकल्पतया एकस्यैव भगवत्प्रपदनस्य विधानात्। शक्ताशक्ताधिकारिभेदाच्च [illegible] विरोधो गते. अत एव गुरुलघुविकल्पानुपपत्तिप्रसङ्गाभावः; यथा "प्रणवं वा त्रिरभ्यस्येत् स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्" इति। यथा च, "मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसं चेति स्नानं सप्तविधं स्मृतम्" (पाद्मे चर्यापादे) (यो. या. ३. ४) इति [illegible] तत्फलसाधकतया विधीयते, तथेहापीति न कश्चित् दोष इति। अत्र दुष्करतया चिरकालसाध्यतया चाल्पशक्तिना परिमितकालवर्तिना च दुरनुष्ठानानां धर्माणामर्थसिद्ध एव त्यागो भगवदेकोपायतावरणविधेरुपकारित्वेन विधिच्छाययाऽनूद्यते; यथा निदिध्यासनोपकारितया रागप्राप्ते श्रवणमनने 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति। तदेकोपायतावरणविधानं च तदन्योपायपरित्यागविशिष्टविषयम्। तेन तत्फलसाधनत्वेन चोदितानामन्यदेवताविषयाणाम्, भगवति च धर्मान्तराणां त्यागः संगृह्यते। अर्थसिद्धे च देवतान्तरधर्मनिषेधे, तत्सिध्यर्थं नात्र व्यधिकरणसमासः समाश्रयणीय इत्यभिप्रायेण **सर्वान् धर्मा**निति दर्शितम्। ननु शक्तमधिकृत्य निषेधे शास्त्रवैयर्थ्यम्, अशक्तं प्रति तु न विध्यपेक्षेति चेन्न; अशक्तं प्रत्येव ब्रह्मास्त्रबन्धादाविवोपायान्तरपरिग्रहस्य तद्विरोधित्वज्ञापनेनापेक्षितत्वात्। यद्वा यदर्थं शरणव्रज्याऽनुष्ठिता, तदर्थोपायान्तरशक्तेः पश्चात्कुतश्चिद्धेतुवशात् संभवेऽपि तदर्थं तदुपादानस्याकर्तव्यताज्ञापनेन सार्थम्।

(सर्वपदसत्त्वेऽपि नित्यनैमित्तिकत्यागायोगः)

अत्र 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति फलस्य भगवदेकाधीनतया तदेकप्रपदनमेकं फलतया(तदेकफलतया प्रपदनमेकम् ?) अनुष्ठेयं शिष्टम्। सर्वधर्मपरित्यागस्य तु वाक्यात् तच्छेषत्वं सिद्धम्। फलवत्सन्निधौ चाफलं तदङ्गम्। तत्र पूर्वसिद्धाकारपरामर्शे अधिकारकोटौ निवेशः, अन्यथा(दा?) तु लिङ्गात् तदेकशरणव्रज्योपयोगिरूपे विश्रान्तिः। तदेकोपायताध्यवसायो हि तदन्योपायपरिग्रहेण विरुद्धः। अतः त्यागस्य, अवहन्तेः शेष्यपेक्षिततण्डुलोपयोगिरूपे पर्यवसानवत्, तदेकप्रपदनविरोधिधर्मत्यागे पर्यवसानात् अतत्फलार्थानामविरोधिनां नित्यादीनां त्यागोऽस्य नापेक्षित इति वर्णाश्रमाद्यनुबन्धि[illegible]विधिग्रामाः स्वै(तद्वदे)वावतिष्ठन्ते। न च तेऽपि प्रपदनस्याङ्गानि, अङ्गिनो वा; तथा नियोगाभावात्। अशक्तं प्रति [illegible]। अतदङ्गस्यापि यज्ञादेरन्यार्थमा

1 'सर्वधर्मान् परित्यज्य तमेव शरणं व्रजेत्' इति संकर्षणसंहितावाक्यं स्तोत्रभाष्ये (22) उपात्तम्।

परित्यज्य भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यम् आश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व । अहं त्वा सर्वपापेभ्यः **यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भविरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यः मोक्षयिष्यामि ; मा शुचः ॥ ६६ ॥**

श्रमाद्यर्थं चानुष्ठानोपपत्तेः ।....?....सर्वशब्दनिर्दिष्टप्रत्यनीकतया वा **मामेक**मित्येकशब्दः। ततश्च भगवत्प्रपदनमेकमेव सर्वप्रायश्चित्तं स्यादित्युक्तं भवति । शरणागतिस्वभावात्तु तदन्योपायपरित्यागः सिध्येत् । यथा लक्षयन्ति, "अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः॥" (विष्व) (भरतशास्त्रे) इति । **शरण**शब्दोऽत्रोपायपर्यायः । यथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे, "उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः" (अहि. ३६. ३३) इति । पठन्ति च, "शरणं गृहरक्षित्रोरुपाये च निगद्यते" (नाम. ३ २०९) इति । उपायत्वं च कारुण्यादिगुणविशिष्टस्य, उपायस्थानेऽवस्थाय तत्कार्यकरणादित्यभिप्रायेण **परमकारुणिक**त्वादिगुणोक्तिः । **एक**मिति नैरपेक्ष्यपरं वा । तत्सिद्ध्यर्थमपि **माम**ित्यनेनाभिप्रेतनया कारुण्यादिग्रहणम् । **परमकारुणिक**मिति । 'वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्' (रा. सु. ३८. ३४) इत्यादिभिः कृपायाः पारम्यम्, ततश्शरण्यत्वं च सिद्धम् । तस्यासङ्कोचमाह **अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य**मिति । "सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्" (श्वे. ३. १७) इति श्रुतिः । "सर्वलोकशरण्याय" (रा. यु. १७.१४) इति रावणावरजवाक्यम् । स्ववाक्यं च, "विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्" (रा.यु १७.२४) इति । **विशेष**शब्दोऽत्र जातिवर्णविद्यावृत्तगुणसंस्कारभूतभाव्युपकारादिपरः । उक्तगुणाविनाभूतं गुणान्तरमाह **आश्रितवात्सल्यजलधि**मिति । "विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः" (रा. सु. २१. १९) इति ह्युक्तम् । "दोषो यद्यपि तस्य स्यात्" (रा. यु. १८.३) इत्यादिप्रक्रियया दोषानादराय **वात्सल्यो**क्तिः । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थतया प्रयोगात् व्रजतिधातुः पूर्वयोजनायामनुसंधानमात्रपरतया व्याख्यातः । इह तु रक्षिष्यतीति महाविश्वासपूर्वक[1]विशिष्टाध्यवसायलक्षणबुद्धिविशेषनिरूढपदेन व्याचष्टे **प्रपद्यस्वे**ति । **अहं त्वे**ति । सर्वज्ञः सर्वशक्तिरहम् अल्पज्ञमल्पशक्तिं च त्वामित्यर्थः । **मा शुचः ।** एकेन सुकरेणाविलम्बेनाशेषपापनिवृत्तिसिद्धेरनन्तैर्दुष्करैर्विलम्ब्य(म्ब)कारिभिः प्रत्येकपापनिबर्हणैरिदानीं भक्तियोगारम्भार्हतासंपादनस्याशक्यतानिमित्तशोकं मा कृथा इत्यर्थः

[2]एवं सकलाभिमतसाधनतया **भगवच्छास्त्रादिषु** प्रसिद्धं भगवत्प्रपदनमिह प्रकृतभक्तियोगारम्भविरोधिपापनिबर्हणरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शितम् ।

श्लो. सुदुष्करेण शोचेत् यो येनयेनेष्टहेतुना । सस तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः ॥ अतएवात्रत्यभाष्यग्रन्थस्य, **गद्यस्तुतेश्चा**विरोध इति ।

---

1 विशिष्टाध्यवसायेति । रक्षापेक्षाविशिष्टभरन्यासेत्यर्थः। रक्षापेक्षेति न्यासविंशतिश्लोकोऽनुसंधेयः । 2 **ननु मोक्षार्थस्वतन्त्रप्रपत्तेः पाञ्चरात्रादिसुप्रसिद्धायाः स्वरसतोऽर्थत्वसंभवे किमित्येवं भाषणमित्यत्राह एवमिति । अत एव भक्तिरेवोपर्यप्युच्यते इति भावः ।**

(शांकरचरमश्लोकार्थनिरासः)

यदिह **शंकरेणोक्तम्**, "**मन्मना** भवेति श्लोकेन सर्वकर्मयोगनिष्ठायाः परमं रहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसारं विहितं वक्तव्यमित्याह **सर्वधर्मा**निति" इति। अयमपि 'सर्वार्थान् विपरीतांश्च' (१८. ३२) इत्यस्योदाहारणविशेषः; कर्मयोगनिष्ठायाः पृथक्त्वेन भक्तियोगनिष्ठायाः प्रदर्शितत्वात्। अत्रैव शरणं व्रजेति कण्ठोक्तिदर्शनेन पूर्वत्र तदुपसंहारवाचोयुक्तेरसंगतत्वात्। यच्चात्र, '**मामेकं** सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमहमेवेत्येवमेकं **शरणं व्रज**-न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारय' इत्युक्तम्; अत्र तावन्न शब्दस्यैवं शक्तिः। न च तदुपरोधेन लाक्षणिकार्थस्वीकारे हेतुं पश्यामः। प्रत्युत **अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी**त्यादिस्वारस्यात् राघवविभीषणादिवत् शरण्यशरणागतयोर्गोप्तृत्वरक्षितव्यत्वलक्षणो भेदः प्रतीयते। शास्त्रान्तराणि चैतदविरोधेन पूर्वमेव स्थापितानि।

यच्चात्र **सर्वधर्मान् परित्यज्ये**त्यनेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासविधिरिति, इदमप्यध्यायारम्भोक्ततामसत्यागस्वीकरणम्। एतन्निराकरणायैव सात्त्विकस्त्यागोऽत्र **भाष्ये** दर्शितः। ननु कर्माधिकृतेष्वेवायं[1] सात्त्विकराजसतामसरूपः त्यागविकल्पः; सर्वकर्मसंन्यासिनां तत्त्वविदां मोहदुःखमूलत्यागासंभवात् सात्त्विकत्यागोऽपि कर्मनिष्ठमधिकृत्यैवोच्यत इति तत्रैवास्माभिर्व्याख्यातमिति चेत्-तदसत्, सामान्यतस्त्यागसंन्यासरूपविषयत्वात्प्रश्नस्य,उत्तरस्यापि सामान्यविषयत्वं प्रतीयते। ज्ञाननिष्ठानामपि नित्यनैमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रागेव दूषितत्वाच्च। यच्चा**नुगीतायामु**च्यते, "नैव धर्मी न चाधर्मी न चापि हि शुभाशुभी। यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्" ॥ (भा. आश्व. २०. ७) इति, "ज्ञानं संन्यासलक्षणम्" (भा. आ. ४३. २६) इत्यादि च; यच्च श्रीमति **भागवते पुराणे**, "तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य [2]चोदनां प्रतिचोदनाम्। प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च। मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्। याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयम्" (११. १२. १४) इति; यच्चान्यत्र "त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि। उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज" (भा. मो. ३३०. ४०) इति—एवमीदृशानि वचनानि सात्त्विकत्यागोक्तप्रक्रिययैव नेतव्यानि। समाधिदशातत्परेषु तु वचनेषु न कश्चित् विरोधः। "त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यलिप्स(हिंस)या। उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात्" (भा.शा.मो .३३७ ४१) इत्यादिषु च सात्त्विक एव धर्मत्यागस्तत्तद्वचनोक्त इति सुव्यक्तम्।

मामेकमित्यत्र च निर्विशेषचिन्मात्रैक्यादिविवक्षां शृण्वन्तो बाला अपि परिहसेयुः। **भाष्योक्त**स्तु **एक**शब्दार्थो वचनस्वारस्यपूर्वापरशास्त्रान्तरसङ्गतः। **एक**शब्दश्चात्यन्तापृथग्भूतेष्वपि दृश्यते,

1 कर्माधिकृतेष्वेवेति एवकारेण ज्ञानयोगाधिकृतव्यवच्छेदः।

2 एतदादिप्रमाणवाक्यानामर्थः श्रीमद्रहस्यत्रयसारे प्रभावव्यवस्थाधिकारे विशदः। काम्यधर्मतत्प्रवृत्तितद्विषयचोदनाविचाराः न कार्याः; एकादशीं कृष्णां नोपवसेद्गृही इत्यादिः काम्यो निषेधो वर्ज्यः। भूताहितं सत्यमनृतवत् वर्ज्यम्; क्षुद्रफललिप्सया तन्न कार्यम्; एवं त्यागं कुर्वन्नपि तत्करणं परमात्मायत्तं मन्वीतेति रीत्या एषामर्थवर्णनं कार्यम्।

"अपेत्याहमिमां[1] हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् । क्षेमं मम तदानेन नैकत्वमनया सह" (भा. मो. ३०८. ३८) इति । तथा, "वानराणां नराणां च कथमासीत् समागमः" (रा सु. ३५. २) इति प्रश्ने, "रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत" (५२) इत्यादिषु ।

या तु **सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यत्र** विरोधिधर्ममात्रत्यागविषयत्वेन **यादवप्रकाशादी**नां योजना, न तत्रार्थविवादः । सर्वधर्मान् अवश्यकरणीयानपि परित्यज्येति स्तुतिरूपयोजना तु अपिशब्दाध्याहारादिभिरयुक्ता ।

अनियतधर्मपरित्यागोऽत्र विवक्षित इति [2]**नारायणार्य**व्याख्यायामपि नानुष्ठानविरोधः ।

(शांकरपूर्णगीतार्थनिगमनः)

अपिचात्रादितःप्रभृति [3]संमृशामः–**प्रथमे** तावत् अध्यायेऽर्जुनस्यास्थानस्नेहकारुण्यादिभिः शास्त्रोल्लङ्घनप्रसङ्गेऽप्युनोपक्षिप्तपूर्वपक्षबुद्धिप्रशमनाय **द्वितीये**नाध्यात्मशास्त्रमवतारितमित्येतावति सर्वेषामविवादः । द्वितीयाध्यायोक्तस्य योगादेरपि भगवानेवाराध्य इत्यत्रापि न विप्रतिपत्तिः । व्रीह्यादिविषयैः प्रोक्षणावघातादिशास्त्रार्थैरपि हि स एवाराध्यते । स तु तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकरणादिबलात्, साक्षाद्भगवद्योगिनश्च, "योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना" (६. ४७) इत्यादि प्रस्तुत्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च समर्थितम् ।

तृतीये योगाख्योपायांशभूतयोः क्रियायोगबुद्धियोगयोर्विमर्श इत्येतदपि, "ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" (३. ३) इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरस्तम् । न च "दूरेण ह्यवरं कर्म" (२ ४९) इति प्रतिपादनात् तुल्यकक्ष्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्; तस्य तत्प्रकरणनिन्द्यकाम्यकर्मविषयत्वस्थापनात् । "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" (३ १७) इत्यादिश्लोकद्वये दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य परमात्मैकरतेः पुरुषस्य कृत्यानुष्ठाने प्रयोजनाभावः अकृत्यकरणे प्रत्यवायाभावश्च प्रतिपाद्यत इति यदुच्यते, तदप्ययुक्तम्, "नाविरतो दुश्चरितात्" (क. २. २४) इत्यादिविरोधोपपादनात् । तत एव, 'हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्' (१८. १७) इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्यात्रोदाहृतस्यान्यविषयत्वस्थापनात । अथ चेत् समाधिदशायां कर्तव्यान्तराभावोऽस्मिन् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः, तदा तु [4]मुक्तदशायामिव विरोधाभावादभ्यनुजानीमः । उक्तं च समाधिदशाविषयत्वं षष्ठे तैरेव । तथा हि, "यं संन्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव" (६. २) इति श्लोके 'समाधिवेलायामेव कर्मसंन्यासः कार्यः, नान्यदेति यावदित्युक्तम् । 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्' (६. ३) इत्यत्र

1 इमां—प्रकृतिम् । निरामयं—नारायणम ।

2 गीतायां ७–२३, ११–२७, अत्र च नारायणार्याः गृहीताः म्बचरित्ररक्षा (१४१. पु) सुदर्शनाधिकारोक्तयादवप्रकाशमतानुसारिणो नारायणार्या भवेयुः ।

3 अस्मिन् संमर्शे शांकरभाष्यव्याख्यागता एव बहवोंशाः ।

4 तदा तु मुक्तदशायामिवेति । अनेन श्लोकद्वयमिदं मुक्तविषयकमिति स्वाशय इति ज्ञापितम् । शिष्टं तत्र श्लोकव्याख्याने टिप्पणे च द्रष्टव्यम् । उक्तञ्चेत्यादिकं शांकरव्याख्यातृवचनविषयम् ।

चैवं व्यञ्जितम्, 'यस्य वशिनो योगेन सकलकर्मकालो व्याप्तः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तः, नान्यस्य' इति। एतदेव तृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वपि भगवता प्रतिपादितमित्यनुसंधातव्यम्। तृतीये तावत् 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' (१७) इत्यत्र; चतुर्थेऽपि 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' (४१) इत्यत्र, पञ्चमे च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते (१३) इत्यत्र। तेनात्मरतीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसंन्यासो युक्तः; तेषामपि लोकविख्यातानां सर्वलोकादर्शभूतानां विदुषामात्मानुग्रहाभावेऽपि लोकानुग्रहार्थं कर्मयोग एव [1]युक्त इति भगवदभिप्रायो ग्राह्य इति निगमितम्। यत् पुनर्निषिद्धानुष्ठाने प्रत्यवायाभावात् तदकरणे प्रयोजनं नास्तीति, एतत्तु तस्यामवस्थायामप्रसक्तोपन्यासः। यत्तु "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" (३. २०) इत्यत्र राज्ञामुपन्यासस्तद्वृत्तान्तानामेव लोके प्रसिद्धत्वादिति, अत्रायमेव भाव उचितः। यत्त्वनन्तरं पक्षान्तरमुक्तम्, "एवंपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः" (४. २) इति लिङ्गात् राज्ञामेवायं योगिनां कर्मापरित्यागोपदेशः, नान्येषामिति—तन्मन्दम्; अन्येषामपि कर्मस्वरूपापरित्यागस्य सर्वत्र सुस्पष्टत्वात्; अत एव हि चतुर्थे स्वयमेवोक्तम्। इह केचित् **राजर्षयो विदु**रित्यभिधानात् पूर्वस्मिन् अध्याये निदर्शनार्थं **जनको**पन्यासात्, नवमेऽध्याये **राजविद्या राजगुह्यम्** (२) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च राज्ञामेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकारः, नान्येषामिति मन्यन्ते; तदयुक्तम्, नवमेऽध्याये 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' (३२) इति [2]सर्वाधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मात् प्रदर्शनार्थं राज्ञां प्रवृत्तिविशेषाद्युपन्यासः, नान्यथेत्यभ्युपगन्तव्यमिति।

[3]यत्तु **पञ्चमे**, 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (२) इत्युक्तसंन्यासकर्मयोगाभ्याम् अनन्तरं 'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः' (४) इत्याद्युक्तसांख्ययोगयोरर्थान्तरत्वोपपादनम्—तदपि मन्दम्, 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' (४) इति प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात्। न च प्रसिद्धिविरोधः, अस्मिन् शास्त्रे तयोरेवमेव प्रसिद्धेः। न च 'निश्श्रेयसकरावुभौ' इत्युक्तेन पुनरुक्तिः; संग्रहविस्तररूपत्वादिना तत्परिहारात्। सर्वत्र चैवं सर्वैरभ्युपगमात्। यदपि 'पण्डिताः समदर्शिनः' (१८) इत्यत्र सर्वत्राहिंस्यताबुद्धिरनुग्राह्यताबुद्धिः सर्वेषां भूतानामीश्वरानुग्राह्यताबुद्धिरीश्वरविभूतित्वबुद्धिश्च समदर्शनमभिप्रेतमिति, तावति न विवादः; यत्तु तत्रानन्तरमुक्तम्, "न पुनर्हिंसानुग्रहेषु फलसाम्यबुद्धिः ब्राह्मण्यादिविशेषतिरस्कारो वा; कुत एतत्? शास्त्रान्तरानुसारात् प्रमाणान्तरानुसाराच्च" इति, अयमप्यात्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वादिवादिनां मतस्योपालम्भः, न पुनः स्वतःपरस्परसमानानामात्मनामौपाधिकसत्यवैषम्यवादिमतस्य; विषमदेहादीनामपि स्वरूपसाम्यदर्शने शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरविरोधाभावात्, प्रत्युत तत्संवादाच्चेति।

---

1 एवं निगमनं ३-२० श्लोकव्याख्यानान्ते द्रष्टव्यम्।

2 न च राजतदवराणामेवाधिकार इति युक्तम्, तत्रैव 'किं पुनर्ब्राह्मणाः' इति विप्राणामप्यधिकारवर्णनात्।

3 चतुर्थे विकर्मादिविषये वक्तव्यं तत्रैव व्यक्तमिति अत्र तदध्यायानुक्तिः। अथवा चतुर्थाध्यायविषयेऽपि पृथगुक्तं नष्टं स्यात्।

षष्ठोक्तयोगस्य विषयविशेषादिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपपादितम् । दुरपह्नवं च तैरपि योगिनां वैविध्यम् । अत एव हि, 'योगिनामपि सर्वेषाम्' (४७) इति श्लोके व्याचख्युः–"योगिनश्चित्तालम्बनवैचित्र्याद्बहुविधाः । तेषु मय्यर्पितचित्तो मामेव श्रद्धया भजते, स मे युक्ततमो मत इति ह्याह" इति, "योऽस्माभिरिह संक्षेपविस्तराभ्यामुपन्यस्तो योगः, स सर्वेभ्यो योगेभ्यः श्रेष्ठतमो मतः' इति च । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' (४४) इत्येतदपि त्रिवर्गातिलङ्घनविषयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अत्र वेदद्वारा तत्फलविवक्षायां लक्षितलक्षणासंकोचादिर्महान् क्लेशः । भाष्योक्तप्रक्रिया तु श्रुत्याहिकया विवक्षितं वक्तीति विशेषः। 'तपस्विभ्योऽधिको योगी' (४६) इति श्लोके यदुक्तम्–अत्र तपश्शब्देन वानप्रस्थधर्माणां परिग्रहः; ज्ञानशब्देन ब्रह्मचारिधर्माणाम्, कर्मशब्देन गृहस्थधर्माणामिति–अयं विभागो निर्मूलः; सर्वेष्वाश्रमेषु स्वाश्रमाविरोधिनां तपोज्ञानकर्मणां संभवात् यथाश्रुतविरोधाभावात्; वानप्रस्थादिलक्षणायाः प्रयोजनाभावाच्च।

सप्तमोक्तचेतनाचेतनरूपप्रकृतिद्वयस्यापि ब्रह्मस्वरूपादत्यन्तभेदोऽस्माभिस्तत्रतत्र समर्थितः । अपरप्रकृतेरष्टधाविभागश्च यथाश्रुत एवोपपन्न इति स्थापितम् । यच्च 'रसोऽहमप्सु' (८) इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहायोक्तम्, "समस्तकल्याणगुणसमष्टिविग्रहोऽहम् । अतो मदंशाः सर्वे सर्वत्र कल्याणगुणा इत्यभिप्रायेणाह" इति; तत्र तावत् रसादिकल्याणगुणसमष्टिर्न भगवत्स्वरूपम्, नचाप्राकृतस्य विग्रहस्य प्राकृतरसादिमयत्वम् । अतः परिशेषात् रसादीनामेव विग्रहत्वमुक्तं स्यात् । तत्र समष्टिव्यष्टिभावेनांशत्वोक्तिर्निष्फला । तस्मात् तदुत्पत्तितादधीन्यादिभिरेव सामानाधिकरण्यगमनिका समीचीना । भेदाभेदनयेन कल्याणगुणतादात्म्यविवक्षायाम् अकल्याणैरपि सर्वात्मनस्तस्य तादात्म्यात् समस्तहेयास्पदत्वादिदोषप्रसङ्गः । एवमुत्तरेष्वपि सामानाधिकरण्येषु भाव्यम् ।

अष्टमे च 'किं तद्ब्रह्म' (१) इत्यादिप्रश्नानामेकाधिकारिवेद्यविषयत्वं तत्रैवास्माभिर्निराकृतम् । ब्रह्मायुर्दिवसकल्पना पौरुषाहोरात्रकल्पनामूलमहाकल्पप्रक्रियोपन्यासश्च स्मृत्यन्तरानुसारेणास्माभिरप्यभ्युपगमात् हिरण्यगर्भदिवसावसाने महाप्रलयवादिनामयमुपालम्भः; "[1]यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' (२१) इत्यस्य परमव्योमविषयतायां सिद्धान्तविरोधाभावेऽप्यत्र परिशुद्धात्मविषयत्वे युक्तयस्तत्रैवावस्थापिताः; यत् पुनः 'अग्निर्ज्योतिः' (२४) 'धूमो रात्रिः' (२५) इत्यत्राग्निधूमशब्दाभ्यामहोरात्रैकदेशभूतः कालविशेषो लक्ष्यत इति–तदसत्; तत्तच्छब्दैरत्र देवयानपितृयाणाख्यगतिद्वयप्रत्यभिज्ञानात्, 'नैते सृती' (२७) इति निगमनात्, 'यत्र काले' (२३) इत्युपक्रमस्थकालशब्दस्य कालाभिमानिदेवतातिवाहिकभूयस्त्वविवक्षया स्थापितत्वाच्च । अतः 'उदगयनपूर्वपक्षाहःपूर्वाह्णसन्निपाते ब्रह्मविद्भिर्योगिभिरपुनरावृत्तये प्रयातव्यम्' इति नियमनमशक्यम् । दक्षिणायनापरपक्षापराह्णरात्रिषु प्रयातानां योगिनां चान्द्रमसज्योतिः प्राप्य पुनरावृत्तिप्रतिपादनमुत्तरेण श्लोकेन कृतमित्यप्यसत्; "निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च" (ब्र ४. २. १८), "अतश्चायनेऽपि दक्षिणे" (१९)

1 अत्रास्मद्द्रविडव्याख्याग्रन्थे लिखितं द्रष्टव्यम् ।

इत्यधिकरणाभ्यां दक्षिणायनरात्रिमृतस्यापि योगिनस्तैत्तिरीयोक्तप्रक्रियया चन्द्रसायुज्यपूर्वकं परब्रह्म प्राप्त्यपुनरावृत्त्योः समर्थितत्वेनास्य श्लोकस्य साक्षाद्योगिव्यतिरिक्तधूमादिमार्गोचिताधिकारिविषयत्व व्यवस्थापनात् । यच्च – कथं पुनः अग्निज्योतिर्धूमशब्दयोर्यथोक्तकालविशेषपरत्वमवगम्यत इति परिचोदनापूर्वकमुक्तम् , 'श्रुतिषु च स्मृतिषु च समस्तासु उदगयनपूर्वपक्षाहःपूर्वाह्णानां सामान्यतो दैवकर्माङ्गत्वोपदेशात् प्रयाणकालानुसरणस्यापि दैवत्वाविशेषात् [1]शास्त्रान्तरेष्वनयोर्दैवकर्मत्वेन दक्षिणायनादिषु वर्जनप्रसङ्गादिति,............(?) ।

यत् पुनः—'असमाहितचित्तानामपि सुकरं सुखावगमं क्षिप्रं फलं प्रति भगवत्प्रपत्तिप्रकारं वक्तुं भगवानुवाच इति **नवमारम्भे** व्याख्यानम् , तदपि पूर्वोक्तज्ञानिसाध्यानन्यभजनस्यैव प्रपञ्चनपरत्वप्रतीतेरपाकृतम् । यच्च 'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये' (१५) इति श्लोके प्रकल्पितम् , "सांख्ययोगाभ्यां समुच्चिताभ्यामुपासनमेकत्वेनोपासनम् ; विकल्पिताभ्यामुपासनं पृथक्त्वेनोपासनम् ; बुद्धियोगो वाऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः; तत्राप्ययमर्थः-केचित् कर्मयोगबुद्धियोगाभ्यां समुच्चिताभ्यामुपासते ; केचित् केवलेन कर्मयोगेन ; अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं बहुधोपासते" इति । अत्र सांख्ययोगादिप्रसञ्जकं न किञ्चिद्दृश्यते । 'अहं क्रतुः' (१६) इत्याद्यनन्तरविवरणग्रन्थानुसारेण एकत्वपृथक्त्वयोरुपास्यविषयत्वं सुस्पष्टम् ॥ "अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्" (२२) इत्यादौ तु, "न चावश्यंभाविने योगक्षेमायापि मद्भक्तैरेकान्तिभिर्देवतान्तराणि धर्मान्तराणि वाऽपेक्षणीयानि" इत्यादिकं सर्वमङ्गीकृतमस्माभिः । **दशमे** च, 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च' (१८) इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यानमयुक्तम् ; 'पश्य मे योगमैश्वरम्' (११. ८), 'एतां विभूतिं योगं च' (१०. ७) इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् ; अनन्तरमस्मिन्नध्याये तद्विस्तरादर्शनाच्च । मत्कर्मकृदित्याद्येकादशाध्यायान्तिमश्लोकस्त[2]दुत्तरमित्यपि दूरव्यवधानात् तत्रापि विस्तरादर्शनाच्च निरस्तम् । विभूतिविशेषाणां कृत्स्नस्य च जगतः स्वरूपैकदेशत्वेनांशतया सामानाधिकरण्यवर्णनमपि प्रागुक्तसदोषत्वादिप्रसङ्गप्रक्रियया परास्तम् । एवं श्रीविश्वरूपविग्रहस्यावयवत्वेन विश्वस्य वर्णनमपि प्राकृताप्राकृतविभागादवधूतम् ।

द्वादशोक्तस्याक्षरोपासनस्य भगवदुपासनाद्भेदः स्वावयस्यारस्यपुरुषोत्तमत्वादिप्रकरणान्तरैकरस्यादिभिः साधितः । यत् पुनः, "भेदव्यपदेशास्तु कथंचिदवस्थाभेदमाश्रित्य नेतव्याः ; अवस्थाभेदश्चात्र निर्विशेषनिखिलवस्तुमात्ररूपता, आविर्भूतसमस्तकल्याणगुणसमष्टिरूपता च विवक्षिता", इति ; तदेतत् अनेकविषयव्याघातविसंस्थुलमाकुमारमपहास्यम् । अन्यत्र च दूषणप्रपञ्चनादिहोपरम्यते । **त्रयोदशे** क्षेत्रज्ञविषये वक्तव्यं सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । **यतश्च त**दिति (३) पाठोऽप्रसिद्धः । तथा पाठेऽपि ज्ञानपरामर्शोऽस्वरसः। क्षेत्रस्य नित्यत्वेनाहेतुकत्वात् हेतुर्न निर्दिष्ट इत्युक्तमिति चेत्-सत्यमुक्तम् ; दुरुक्तं तु तत् ,

---

1 उपात्तग्रन्थगतमुत्तरवाक्यजातम् अत्र विषये खण्डनञ्च नष्टम् । खण्ड्यांशः शांकरभाष्यव्याख्यागतः स्यात् ।

2 तदुत्तरम्–कर्मयोगविस्तरप्रश्नस्योत्तरभूत इत्यर्थः । पृथगेकादशाध्यायार्थविचारो गतार्थत्वात् ।

'महाभूतान्यहंकारः' (५) इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रस्याव्यक्तव्यतिरिक्तस्य समस्तस्यानित्यत्वसंप्रतिपत्तेः 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' (भा. मो. २३५. ३१) 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते' (,,. ३४७. ३१) इत्यादिभिर्नित्यस्याप्यव्यक्तस्य परब्रह्मण्येकीभाववचनाच्च । यत्र 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव' (४) इत्यत्रोक्तम्-'क्षेत्रादितत्त्वव्यवस्थापनपराणि पञ्चशिखादिप्रणीतानि सूत्रपदानि' इति, तदप्यनादेशिकम्; पञ्चशिखादिग्रन्थे ब्रह्मसूत्रप्रसिद्ध्यभावात् । यत्तु, "मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते" (१८) इति निगमनात् भगवानेव 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि' (१२) इत्यत्र ज्ञेयत्वेनोक्त इति-तन्न; 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः' (१८) इति निगमितानां त्रयाणामेतच्छब्देनानुवादात्, तत्र क्षेत्रज्ञानवत् कर्मयज्ञक्षेत्रज्ञज्ञानस्यापि मोक्षोपयोगित्वोपपत्तेः, क्षेत्रादिज्ञानरूपस्यापि शास्त्रार्थस्य सर्वप्रशासितुर्भगवतः समाराधनरूपत्वेन, 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय' (१८) इत्यनेन विरोधाभावाच्च।

यदपि चतुर्दशे, 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' (३) इत्यत्र परावरप्रकृत्योर्जीवाव्यक्तसंज्ञयोरंशो मिलितो गर्भः' इत्युक्तम् । तत्र ब्रह्मशब्देनाव्यक्तस्य निर्दिष्टत्वात् तत्र तदंशाधानवचनस्य प्रयोजनाभावात्, 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' (१३. २६) इत्युक्तस्य चात्र प्रत्यभिज्ञानात् गर्भशब्देन चेतनविवक्षैव युक्ता । "सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत" (११) इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयोः बाह्यान्तरेन्द्रियप्रवृत्तिविषयतया व्यवस्थापनमशक्यम्, विपरिवर्तेऽपि विरोधाभावात्; वक्ष्यमाणराजसतामसज्ञानव्यवच्छेदार्थे प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तेश्च । रजःकार्यश्लोके लोभप्रवृत्तिर्लोभोद्भव इति समस्तनया व्याख्यानमयुक्तम्; तथाऽनध्ययनात्, 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' इति तमःकार्यश्लोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवत् रजःकार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथगुपन्यासात् तत्प्रतियोगितया प्रवृत्तेरिह पृथङ्निर्देशोपपत्तेः। 'आरम्भः कर्मणाम्' इत्यस्य तु गोबलीवर्दन्यायेन निर्वाहात् ।

पञ्चदशेऽपि, 'प्रपद्येयतः [1]प्रवृत्तिः' (४) इति पाठोऽप्रसिद्धः । यदपि, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' (७) इत्यत्र संसारिव्यतिरिक्तः सर्वेश्वरस्यैव कश्चिदंशो जीवशब्दार्थतया प्रथमं व्याख्यायि-तत्र-यद्यपि अर्थविरोधो नास्ति, तथाऽपि विभूतिप्रकरणमध्यपाठात्, अन्तर्यामिणस्तु 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' (१५) इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्, परमात्मांशविशेषे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षाभावात्, मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेरपि 'जीवभूतां महाबाहो' (७. ५) इति स्वशास्त्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन स्वीकर्तुमुचितत्वात्, 'विषयानुपसेवते' (९) इत्यत्र च प्रतिकूलोदासीनभोगेभ्यः संकोचस्य क्लिष्टत्वात्, उत्क्रमणाद्युक्तेः, हृदयव्याप्तेरन्तर्यामिणः स्वारस्यात्, इन्द्रियाधिष्ठानेश्वरशब्दादेश्च तत्तन्नियन्तरि संसारिण्यप्युपपत्तेः, 'आत्मन्यवस्थितम्' (११) इत्यत्र च आत्मशब्दस्य नानार्थस्य प्रकरणोचितार्थपरिग्रहोपपत्तेः, भवदुक्ता द्वितीयैव योजना भाष्यकृदभिमता समीचीनेति मन्यामहे । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (१५) इत्यादौ वेदवेदान्तशब्दयोर्वक्तव्यं प्रागेवोक्तम् । 'कूटस्थोऽक्षरः' (१६) इत्यस्य च जीवभूतपरप्रकृतिव्यतिरिक्ते मुक्ते वृत्तिश्च साधुतरा ।

1 तथापाठेऽपि निर्वाहः भाष्यादौ अन्यथापदविभागेन कृत एव ।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७

इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यातम् अतपस्काय **अतप्ततपसे त्वया न वाच्यम्; त्वयि वक्तरि, मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यम्। तप्ततपसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः।** न चाशुश्रूषवे। **भक्तायाप्यशुश्रूषवे न वाच्यम्।** न च मां योऽभ्यसूयति। **मत्स्वरूपे मदैश्वर्ये**

यत्तु **षोडशे** प्रोक्तम्—प्रकारान्तरेणाप्यर्जुनस्य शोकमपनेतुं दैवप्रकृतीनां रूपं, तेषां परमकल्याणप्रत्यासत्तिः, अर्जुनस्य दैवप्रकृतित्वम्, आसुरप्रकृतीनां रूपं, तन्निमित्तता च सकलस्यानर्थजातस्योक्तमिति तदयुक्तम्; शास्त्रारम्भेऽर्जुनस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमूलशोकप्रसङ्गाभावात्, अत्र तत्प्रसङ्गे तदपनोदनस्यापि प्रासङ्गिकस्य युक्तत्वात्। अतः, "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" इति निगमनानुसारेण भगवद्यामुनेयोक्तप्रक्रियया शास्त्रवश्यतैवाध्यायप्रधानार्थः।

सप्तदशे श्रद्धात्रैविध्यं शास्त्रीयेतरविषयमित्ययुक्तम्; अनन्तरम् 'अशास्त्रविहितम्' (५) इति पृथगभिधानात्। न च तत्र श्रद्धात्रैविध्यमपि समुच्चेतुं शक्यम्; तदनुक्तेः तत्कल्पनानुपपत्तेश्च। 'ओं तत्सदिति निर्देशः' (२३) इत्यत्र मुमुक्षूणां यज्ञादिषु किंचिदङ्गं तेषां वीर्यातिशयार्थमुपदिश्यत इत्ययुक्तम्, अमुमुक्षूणामपि तदविरोधात् विशेषकाभावाच्च। अतः, 'लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा' (गी. सं. २१) इत्ययमेवार्थ उचितः।

अष्टादशे त्यागस्वरूपादिविवेके नातीव विरोधः; चरमश्लोके वक्तव्यं तु सर्वं सूक्तमस्माभिः।

एवमन्येष्वपि भूतेषु भविष्यत्सु च श्रीमद्गीताभाष्येषु **भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारहृदया**(मता)नुसारेण दिङ्मोहः प्रशमयितव्यः; [illegible] च उदासितव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन।

पिशाच-रन्तिदेव-गुप्त-शङ्कर-यादवप्रकाश-भास्कर-नारायणार्य-यज्ञस्वामिप्रभृतिभिः स्वंस्वं मतमास्थितैः परश्शतैर्भाष्यकृद्भिः, अस्मत्सिद्धान्ततीर्थकरैश्च **भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारादिभिः** अविगीतपरिगृहीतोऽयमत्र सारार्थः—भगवानेव परं तत्त्वम्, अनन्यशरणैर्यथाधिकारं तदेकाश्रयणं परमधर्मः इति॥

एवं स्वोपदेशेन प्रतिष्ठिततत्त्वहितज्ञानस्यार्जुनस्य कर्तव्यविशेषोपदेशव्याजेन संप्रदायविधिसिद्ध्यर्थमस्मिन् शास्त्रेऽनधिकारिणस्तावत् व्यनक्ति **इदं त** इति श्लोकेन। **इद**मिति सामान्येन निर्दिष्टं पूर्वापरग्रन्थस्थैः पदैर्विवृणोति **इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यात**मिति। अत्र **ते**शब्दः 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इति श्लोकादाकृष्टः; श्लोकस्थस्य तु **ते**शब्दस्य **त्वये**ति व्याक्रिया। अतपस्कशब्देन तपःप्रारम्भमात्रे कृतेऽपि श्रवणानधिकारित्वं विवक्षितमित्याह **अतप्ततपस** इति। "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ" (श्वे. ६. २३) इति श्रुत्यनुसारेणाह **त्वयि वक्तरि मयि चाभक्ताये**ति। अभक्तत्वे विशेषसंकोचकाभावात्, **मद्भक्तेष्वभिधास्यती**त्यनन्तरं भक्तावादरदर्शनाच्च। **कदाचने**त्यनेन तपसि सम्यगनुष्ठितेऽपीति विवक्षितमित्याह **तप्ततपसे चाभक्ताये**ति। प्रत्येकपरिहरणीयत्वाय च नञ्प्रयोगाऽऽवृत्तिः। उत्तरोत्तरतीव्रत्वतात्पर्येण क्रमविशेष इत्यभिप्रायेणाह **भक्तायाप्यशुश्रूषव** इति। अत्रापि

मद्गुणेषु च कथितेषु यो दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम् । अपमानविभक्तिनिर्देशः तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥ ६७ ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८

इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु यः अभिधास्यति व्याख्यास्यति, **सः मयि परमां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति ; न तत्र संशयः** ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

संकोचहेत्वभावः(वात्) पूर्ववत् । "प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय[1] मह्यम्" (क. १. १३) इति श्रुत्या च शुश्रूषाप्राधान्यमवगतम् । **मामभ्यसूयति** मह्यमभ्यसूयतीत्यर्थः । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानामित्यत्र, यं प्रति कोपः (अष्टा. १. ४. ३७) इति कर्मत्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयाऽत्रानपोदिता । मां प्रत्यसूयतीत्युक्तं भवति । विषयतो लक्षणतश्च असूयां व्यनक्ति **मत्स्वरूप** इत्यादिना । **मामिति** सप्रकारपरामर्शी इति भावः । प्रक्रमानुरोधेन **नचाभ्यसूयव** इति वक्तव्ये प्रक्रमभङ्गेन विरूपवाक्यकरणं केनाभिप्रायेणेत्यत्राह **असमानेति** । 'असूयकायानृजवे' (भा. मो. २४६. १७), 'असूयकाय मां मा दाः' (मनु. २. ११४) इत्यादिभिरसूयामात्रवते प्रवचनं निषिद्धम् । भगवत्यभ्यसूयावते तु प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीय- मिति भावः । **न च....वाच्यम्** इत्यनेनानधिकारिषु प्रवचने प्रत्यवायः सूचितः । अत्र 'मेधाविने तपस्विने वा' इत्यनयोर्विकल्पोऽन्यत्र दृष्टः ; भक्तादेस्तु न तथा । अतो भक्त्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम् ; सर्वगुणयोगेऽपि भगवत्यभ्यसूयावते न वाच्यमित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

अथाधिकारिविशेषेष्ववश्यवक्तव्यत्वं तेषु वचनस्यापवर्गाख्यफलपर्यवसानं चोच्यते **य इदमिति** श्लोकेन । **मद्भक्तेष्वि**त्यनेनैवातपस्कत्वादिदोषा दूरोत्सारिताः, सितमनसां तेषां तदसंभवात् । "श्राव- येच्चतुरो वर्णान्" (भा. मो. ३३५. ४८) इत्येतावता सर्वेषु वक्तव्यम्[2], तेष्वेव मद्भक्ता एव श्रव णाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्रा**भिधास्यती**ति अर्थश्रावणपर्यन्तमित्याह **व्याख्यास्यती**ति । यद्वृत्त- वशात् '**स**' इति अध्याहृतम । योग्येषु व्याख्यानमपि कर्मयोगादिकोटौ, भक्तियोगाङ्कुरे[3] वा निविष्टं परभक्तिं जनयतीति **भक्तिं मयि परां कृत्वे**त्युच्यते । **मामेवे**त्यवधारणेन मद्गीताव्याख्यायिनो न क्षुद्रफलेषु सङ्गं जनयामीत्यभिप्रेतम् । [4]फलितमाह **न तत्र संशय** इति । **असंशय** इति संशय एव वा निषिध्यते ॥

स्वशास्त्रव्याख्यानस्य स्वप्राप्तिसाधनत्वे द्वारमुच्यते **न च तस्मा**दिति श्लोकेन । प्रियकृत्तमत्व

---

1 श्रद्दधानायेत्येतत्समानार्थकत्वात् शुश्रूषुत्वं तीव्रश्रवणेच्छावत्त्वम् ; न तु परिचरणकर्तृत्वम् ।

2 यद्यपीति वा येष्विति वा यथोचितं पदमध्याहृत्य एतदर्थो वाच्यः । नन्वेवं विप्रपुरस्करणेन सर्वेऽपि गीताभाष्यं श्रावयितव्याः । उच्यते । श्रुतिवाक्याद्युपन्यासं विना हि तदा वक्तव्यम् ।

3 अङ्कुर इति । 'अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेत्युक्तेरिति भावः ।

4 बहुव्रीहिसमास एवात्रेति पक्षे इदं फलितकथनम् । तत्पुरुषोऽपि भवतीति स्वीकृत्याहोपरि ।

सर्वेषु मनुष्येष्वितःपूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चित् प्रियकृत्तमोऽभूत् ; इत उत्तरं च न भविता । अयोग्यानां प्रथममुपादानं योग्यानामकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टतमत्वात् ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

य इममावयोर्धर्म्यं संवादमध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टस्स्यामिति मे मतिः-अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञोऽभिधीयते, तेनाहमेतदध्ययनमात्रेणेष्टः स्यामित्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रियतरत्वयोर्हेतुकार्यभावेन **भविते**त्युपात्तक्रिययैवान्वये संभवत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधेऽर्थगौरवेण तात्पर्यसिद्ध्यर्थं **मनुष्येष्वितः पूर्व**मित्याद्युक्तम् । ननु शास्त्रस्याधिकारी अपेक्षितः ; अतः स तावत् वक्तव्यः ; अनधिकारी तु तत एवार्थात् व्युदस्यते ; प्रधानतमादधिकारिणोऽनन्तरं वा व्यवच्छेद्यतया-अनधिकारी वक्तव्यः ; इह तु तद्वैपरीत्ये किं निबन्धनमित्यत्राह **अयोग्याना**मिति । **तत्कथनस्य**-अयोग्यान् प्रति कथनस्येत्यर्थः । **अनिष्टतमत्वात्**-अनिष्टतमत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनस्यानिष्टत्वम्, 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु. १.२.१३) इति ब्रह्मविद्याप्रवचनस्य वैधत्वाल्लभ्यते । **प्रोवाच** प्रब्रूयादित्यर्थः ; 'छन्दसि लुङ्लङ् लिटः' (अष्टा. ३. ४. ६) इति विधानात् । अन्यथा 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति प्रथमेन वाक्येनानन्वयात् ॥ ६९ ॥

एवमुपदेष्टुः फलमुक्तम् ; अथ शब्दतोऽर्थतश्च गुरुसकाशादध्येतुः फलमुच्यते **अध्येष्यते** इत्यादिना श्लोकद्वयेन । (?)[1]**शृणुया**दिति परैरधीयमानपाठश्रवणमात्रं वा । **अध्येष्यते** इति । न हि सर्वज्ञस्य भगवतो भविष्यद्भारतनिबन्धावेक्षणेन स्वसंवादाध्ययनभावित्वोक्तिः ; अपितु भूतावेक्षणेन । महाभारतं हि धृतराष्ट्राद्युत्पत्तेः प्रागेव भगवत्प्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा भगवता व्यासेन निबद्धम् ; अनुज्ञातं च शिष्येभ्यः; तैश्च 'नारदोऽश्रावयत् देवान् असितो देवलः पितॄन् । गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥' (भा. आ. ११३) इति मानुषव्यतिरिक्तेषु लोकेषु प्रकाशितम् । मानुषे तु लोके जनमेजयपुरस्कारेण प्रकाशि(शयि ?)ष्यते ; तदपेक्षयोक्तम् **अध्येष्यत** इति । उपनिषत्सारत्वादध्ययनोक्तिः। कथितं चाश्रमवर्णने कविभिः, "अनवरताधीतभगवद्गीतम्" (कादम्बरी) इति । "श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' (४. ३३) इति यः प्रथमषट्के ज्ञानयज्ञोऽभिहितः, नासावत्र विवक्षितः; अपितु भक्तियोगप्रकरणे, "ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते" (९. १५) इति यो भगवदनुसंधानविशेषरूपो ज्ञानयज्ञ उक्तः, स एवात्र शास्त्रसारभूतो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञ** इति । [2]विधिजपोपांशुमानसानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वात् विशिष्टः। **एतदध्ययनमात्रेणे**ति । अयमभिप्रायः- "योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद" (अश्व. २), "यंयं क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टं भवति' (य.

---

1 इदमनन्वितमिव । अथवा चकारार्थविवेकोऽत्र । चकारार्थः पूर्वश्लोकोक्तोपदेष्टृ फलसमुच्चयः इति अवतारिकया ज्ञापितम् । अन्यः चकारार्थ इहोच्यते । शृणुयादितीत्यनेन य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेदिति वाक्यानुसंधानम् । तन्न्यायेनात्रापि श्रवणमात्रस्यापि फलमिति । वस्तुत इदं वाक्यमुत्तरश्लोके शृणुयादित्येतद्व्याख्यानान्ते स्थितं ततश्च्युतमिति तत्रैव निवेश्यम् ।

2 'विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः' इत्यादि म[illegible]म् ।

श्रद्धावान् अनसूयु(य)श्च शृणुयादपि यो नरः। सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥

श्रद्धावान् अनसूयुश्च यो नरः शृणुयादपि, तेन श्रवणमात्रेण सोऽपि भक्तिविरोधि-पापेभ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मद्भक्तानां **लोकान्** समूहान् **प्राप्नुयात्** ॥ ७१ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२

मया कथितमेतत् पार्थ त्वया अवहितेन चेतसा कच्चित् श्रुतम् , तवाज्ञानसंमोहः कच्चित् प्रनष्टः, येनाज्ञानेन मूढो न योत्स्यामीत्युक्तवान् ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥

मोहः **विपरीतज्ञानम् । त्वत्प्रसादान्मम** तत् विनष्टम् । स्मृतिः **यथावस्थिततत्त्वज्ञानम् ।**

आ. २. १५) इत्यादिषु यथा तत्तत्क्रतुस्वाध्यायनस्य तत्तुल्यफलता, तथा अत्रापि ज्ञानयज्ञेन भगवत्प्रीति-जनकत्वं तद्गीताध्ययनस्य इति ॥ ७० ॥

'श्रद्धावाननसूयुश्च' इति चकारादत्रानुक्तानामपि प्रागुक्तानां प्रणिपातपरिप्रश्नसेवानां ग्रहणम् । **शृणुयादि**त्यनेन आचार्यसकाशादिति गम्यते । श्रूयते हि, "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" (मु. १. २. १२) इति । "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" (छा. ४. ९. ३) इति च । एतेन स्वयं ग्रन्थनिरीक्षणम् , अन्यायेनान्यस्माद्ग्रहणं च व्यवच्छिद्यते । [शृणुयादिति परैरधीयमान-पाठश्रवणमात्रं वा ?] । **सोऽपी**ति विलम्बः सूच्यते । तेन **भक्तिविरोधिभ्यो मुक्त** इत्युक्तम् । अन्यथा विघ्नान्तरवैयर्थ्यादिप्रसङ्ग इति भावः । अर्थज्ञानादिमतश्च कैमुत्यम् अपिशब्देन व्यञ्जितम् । प्रवचनपठनयोर्मोक्षैकान्तफलस्य पूर्वमुक्तत्वात् सहभाविनामप्रधानन्यायात् श्रवणेऽपि तादृशफलं भगवद-भिप्रेतं स्वीकर्तुमुचितम् ; न तु नरककल्पस्वर्गादिः, तत्प्राप्तेरनभिमतत्वात् । अतो मद्भक्तानां **लोकान् समूहानि**त्युक्तम् । अत्र पाठश्रवणादिप्रीतो भगवान् एतान् स्वभक्तान् प्रापयति । भगवद्भक्तानां प्राप्तिर्हि योगोपदेशादिद्वारा मोक्षाय स्यात् ॥ ७१ ॥

अथार्जुनस्य विदिताशयोऽपि भगवान् आदरेण अविस्मरणायोपदेशसाफल्यं जिज्ञासमान इव पृच्छति **कच्चि**दिति । **एत**दित्यर्थपर्यन्तत्वात् **श्रुत**मिति अर्थधीपर्यन्तम् । मत्कथितमेतेन किं निरर्थक-मित्यभिप्रायेणैतच्छब्द इत्याह **मया कथितमेत**दिति । अज्ञानसंमोहः कच्चित् प्रनष्ट इति श्रुतफलानुयोगः । अज्ञानहेतुकं भ्रान्तिज्ञानमिहा**ज्ञानसंमोहः** । **येनाज्ञानेन मूढ** इत्यस्य **अज्ञानसंमोह** इति प्रतिनिर्देशे तेनाज्ञानेन जनितसंमोह इत्यन्वयो भाव्यः ॥ ७२ ॥

अथ कृतज्ञतांशं व्यञ्जयन् श्रुतफलसिद्ध्या प्रतिवक्ति **नष्टो मोहः** इति । अर्जुनेनाप्यार्थिक्येन: पूर्वमनवगमात् वाक्येन प्रथमं स्मृतेरनुदयात् तन्मूलभूतशब्दजन्योऽनुभव इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत इत्याह स्मृतिः**यथावस्थिततत्त्वज्ञान**मिति । "स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु" (ना) इत्यस्य मन्त्रस्य, "स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु" (श्वे. ३. ४) इति शाखान्तरे पाठदर्शनात् स्मृतिबुद्धि-

त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम्। अनात्मनि प्रकृतौ आत्माभिमानरूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च, नित्यनैमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपश्च सर्वो विनष्टः। आत्मनः प्रकृति-विलक्षणत्व-तत्स्वभावरहितता-ज्ञातृत्वैकस्वभावता-परमपुरुषशेषता-तन्नियाम्यत्वैकस्वरूपता-ज्ञानम्, निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रलयलील-अशेषदोषप्रत्यनीककल्याणैकस्वरूप-स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिसमस्तकल्याणगुणगणमहार्णव-परब्रह्मशब्दाभि-धेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानं च, एवंरूपपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानतदभ्यासपूर्वकाहरहरुप-चीयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यनैमित्तिककर्म--निषिद्धपरिहार--शमदमाद्यात्मगुणनिवर्त्य-भक्तिरूपतापन्नपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो वासुदेवस्त्वमिति ज्ञानं च लब्धम्। ततश्च बन्धुस्नेहकारुण्यप्रवृद्धविपरीतज्ञानमूलात् सर्वस्मात् अवसादात् विमुक्तो गतसंदेहः स्वस्थः स्थितोऽसि। इदानीमेव युद्धादिकर्तव्यताविषयं तव वचनं करिष्ये—यथोक्तं युद्धादिकं करिष्य इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

धृतराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं [1]करिष्यन्तीति पृच्छते

संजय उवाच—

[2]इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः। संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४

इति एवं वासुदेवस्य वसुदेवसूनोः, पार्थस्य च तत्पितृष्वसुः पुत्रस्य च महात्मनः महा-

---

शब्दावदूरविप्रकर्षैकार्थौ युक्ताविति भावः। निवर्त्यमोहस्वरूपं च उपदेशस्य आमूलचूडपरामर्शेन व्यनक्ति अनात्मनीत्यादिना। प्रकृतिविलक्षणत्वं स्वप्रकाशत्वादिभिः। विकाराद्यभावात् तत्स्वभाव-रहितता। स्वस्थः प्रकृतिस्थ इत्यर्थः। उपदेशवचनस्य स्वरूपेणाननुष्ठेयत्वात् तेन तत्प्रतिपाद्यं लक्ष्यत इत्याह यथोक्तं युद्धादिकमिति। [3]एवं चाभिप्रायः(?)...। आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तग्रहणम्। अननुष्ठानं तु स्मृतिभ्रंशात्। इति हि (स्मृतिभ्रंशादिति हि) वक्ष्यति, "यत्तु तत् भवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात्। तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र भ्रष्टं मे नष्टचेतसः" (भा. आश्व. १७. ६) इति। प्रतिवक्ष्यति च भगवान्, "श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम्। धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान्। अबुद्ध्या यन्न गृह्णीयास्तन्मे सुमहदप्रियम्'....स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने" (१२) इतीति ॥

'मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय' (१. १) इति प्रश्ने कृत्स्नं संगमयतीत्याह।

---

1 किंकरिष्यन्तीत्यस्य किमकुर्वन्नित्येवार्थः। भीष्मपतनानन्तरं हि तत्प्रश्नः।

2 अत्र दूरे स्थित्वा युद्धं दृष्टवता भवता रथान्तः कृतस्तयोः सल्लापः कथं श्रुतः, किं केवलमूहः इति धृतराष्ट्रवितर्कं व्युदसितुमाह इतीत्यादि; अहं श्रुतवानेव; तत्र कारणं व्यासप्रसाद इत्येव कतिपयश्लोकनिर्वाहो भवति। एवमप्यान्तिमश्लोकावैयर्थ्याय एतच्छ्लोकप्रारम्भे वान्यथा अवतारितं धृतेति इति ध्येयम्। 3 एवञ्चाभिप्राय इतीदमनन्वितमिव। इदं न स्यात्। यद्वा अभिप्रायान्तरसमुच्चय आरब्धः; तत्प्रदर्शकमुपरितनवाक्यजातं भ्रष्टमिति भाव्यम्।

बुद्धेस्तत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्येमं रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं [1]यथोक्तमश्रौषम् श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम्। योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥

व्यासप्रसादात् **व्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुश्श्रोत्रलाभात् एतत् परं योगाख्यं [2]गुह्यं योगेश्वरात् ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधेर्भगवतः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षात् श्रुतवान् अहम् ॥ ७५ ॥**

राजन् संस्मृत्यसंस्मृत्य संवादमिममद्भुतम्। केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६

केशवार्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा(स्मृत्वास्मृत्वा?)मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥

तच्च संस्मृत्यसंस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः। विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः॥ ७७

धृतराष्ट्रायेति। **महात्मनः** इत्युक्तं व्यनक्ति **तत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्येति**। "कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णानाथाश्च पाण्डवाः" (भा. द्रो. १८३. २४) इति ह्यन्यत्रोक्तम्। अत्र च, "शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्" (२ ७) इति। अद्भुतत्वातिशयात् **रोमहर्षण**त्वम्। **यथोक्तमश्रौष**मिति। यथा ताभ्यामुक्तम्— तत्र ममाश्रुतांशो नास्तीत्यर्थः ; एतेन यथार्थदर्शित्वं व्यञ्जितम् ; यद्वा यथा तव मयोक्तम्-एवमेव श्रुतवानसि। ततश्च यथादृष्टार्थवादित्वं व्यञ्जितं भवति। [1]**अहमश्रौष**मिति योजना ॥

मन्दस्य मोहनकालुष्यनिवृत्तिलक्षणप्रसादस्यात्राभावात् **व्यासानुग्रहेण**त्युक्तम्। देवैरप्यदृश्यस्य श्रीविश्वरूपस्य दर्शनार्थं दूरस्थवाक्यश्रवणार्थं च अनुग्रहावान्तरव्यापारमाह **दिव्यचक्षुश्श्रोत्रलाभा**दिति। अतीन्द्रियादिग्रहणसामर्थ्यादिमात्रेणात्र दिव्यत्वम्। **एत**दिति नपुंसकनिष्पत्तये योगशब्दं विशेषणीकरोति [2]**योगाख्य**मिति। **परं गुह्य**मित्यश्रवणयोग्यताभिप्रायम्[3]। तथाभूतमपि हि मया श्रुतमिति व्यासमाहात्म्यव्यञ्जनम्। **योगेश्वरा**दित्यत्र योगशब्दः कल्याणगुणयोगपरः, 'एतां विभूतिं योगं च' (१०. ७) इति प्रागुक्तवदित्याह **ज्ञाने**ति। **स्वयमेव कथयतः**। न तु परैर्वाचयत इत्यर्थः। तेन वक्तृवैलक्षण्योक्तिः। यथा "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्" (भा. मो. ३५९. ६८) इति। **साक्षाच्छ्रुतवानह**मिति। न तु विवस्वदर्जुनादितच्छिष्यद्वारेत्यर्थः ; यद्वा दूरस्थोऽपि प्रत्यक्षं श्रुतवानिति[4] ॥ ७५ ॥

अद्भुततरत्वमाह **राजन्नि**त्यादिना श्लोकद्वयेन। **पुण्यं**-श्रवणमात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिवत् पावनम्। **अद्भुतं** शब्दतोऽर्थतश्च आश्चर्यावहम् ॥ ७६ ॥

तच्च रूपमित्येतत् सर्वजनप्रत्यक्षवसुदेवतनयरूपात् व्यवच्छेदार्थमित्याह **अर्जुनाय प्रकाशित-**

---

1 भाष्ये संवादमहमितीदमहम्पदम् अश्रौषमित्यत्रान्वेति। उपरि श्रुतवानित्यत्रान्यत् अहम्पदमिति भावः। कृष्णादिति अर्जुनस्याप्युपलक्षणम्, पूर्वोत्तरश्लोकानुसारात्।

2 कृष्णोपदिष्टस्य सर्वस्य योगशब्देनात्र श्लोके विशेषणात् प्रत्यध्यायमन्ते योगशब्दघटनेनाध्यायनामनिर्देशो व्यासादिसंमत इति स्पष्टम्। तथा 'कृष्णार्जुनसंवादे' इतीदं पूर्वश्लोकमनुसृत्य।

3 योग्यतेति। दूरस्थत्वादशक्यश्रवणमित्येव न ; श्रवणायोग्यमपि रहस्यत्वादिति भावः।

4 संजयस्यैव श्रोतृत्वे गीतां निबद्धवतो व्यासस्य श्रोतृत्वं कैमुत्यसिद्धम्। भाविनमपि हि स पश्यति।

तच्चार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्यसंस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते ; पुनःपुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥ किमत्र बहुनोक्तेन ?

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

ओंतत्सत् इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति तृतीयषट्कम् ॥ श्रीभगवद्गीता संपूर्णा ।

यत्र योगेश्वरः **कृत्स्नस्योच्चावचरूपेणावस्थितस्य चेतनस्याचेतनस्य च वस्तुनो येये स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः, स्वसंकल्पायत्तस्वेतरसमस्तवस्तुस्वरूपस्थिति-प्रवृत्तिभेदः,** कृष्णः **वसुदेवसूनुः,** यत्र च पार्थो धनुर्धरः **तत्पितृष्वसुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाश्रयः,**

मैश्वरं रूपमिति । **संस्मृत्ये**त्यस्य समानकर्तृत्वाय **हृष्यामी**ति समभिव्याहारानुसारेण **हृष्यत**[1] इत्युपात्तम् । दृष्टं च फलं महत्तरमिति अस्य श्लोकस्य भावः ॥ ७७ ॥

सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य सहसा साक्षादुत्तरं वक्तुमशक्नुवन्, "अर्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः" इति मत्वा गूढाभिसंधिः संवादाद्भुतत्वादिकमुक्तवान् । तावताऽप्यजानतः सर्वात्मनाऽन्धस्य साक्षादुत्तरमाहेत्याह **किमत्र बहुने**ति । अनभिप्रायज्ञस्य ते भगवता अर्जुनायाध्यात्मोपदेशवैश्वरूप्यप्रकाशनादिभिः पाण्डवविजयसूचकैरलम् ; सूचितमेव स्पष्टं वदामीत्युच्यत इति भावः । **यत्र** यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । [2]**योगेश्वर**शब्दस्य **कथयतस्स्वय**मित्यत्रासतमत्वाय प्रागुक्तादर्थादर्थान्तरकथनम् ; अनेकार्थसंभवात् प्रकरणानुगुण्येन तत्तद्विशेषपरिग्रहोपपत्तेश्च । **ईश्वर**शब्दस्य नियन्तव्यसाकाङ्क्षतया **योग**शब्देन नियन्तव्यविशेषसमर्पणं च युक्ततमम् । अतो विवक्षितविजयाद्यनुगुणमर्थमाह **कृत्स्नस्ये**त्यादिना । तत्र फलितमाह **स्वसंकल्पे**ति । अवस्थान्तरेऽपि श्याममूतः। अतः **कृष्ण**शब्दोऽत्रावतारदशायामपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वस्वभावत्वसूचनार्थ इत्यभिप्रायेणाह **वसुदेवसूनु**रिति । पार्थसंबन्धविशेषोऽपि अनेन सूचितः । अत एव हि **पार्थ**शब्द एवं व्याख्यायते **तत्पितृष्वसुः पुत्र** इति । "विसृज्य सशरं चापम्" (१ ४७) इति प्रागुक्तावस्थाव्यतिरेकपरोऽत्र **धनुर्धर**शब्दः भगवदनुशिष्टयथोक्तकरणार्थतया गाण्डीवाख्यधनुर्ग्रहणद्योतनार्थः । तत्र विशिष्टोपकरणविशेषवीर्यादिविशेषोऽप्यन्तर्नीतः । "पार्थस्य च महात्मनः" (१८. ७४) इति प्रागुक्तमहामतित्वं **पार्थ**शब्देन सूचितमित्याह **तत्पदद्वन्द्वैकाश्रय** इति । न ह्यसौ स्वपुत्रवत् कृष्णमभ्यर्थ्य निस्सारान् परिजग्राहेति भावः । **तत्रे**ति [3]सामान्यनिर्देशः प्रत्यक्षपारुष्यपरिहारार्थः । **श्रीः**—राज्यादिभोग्यसमृद्धिरूपा । **विजयः** शत्रुनिरासः ।

हृष्यत इति । अन्यथा संस्मृत्येत्यस्य हृष्यामीत्यत्रान्वये, तृतीयपादो मध्यगतः भिन्नवाक्यीकर्तव्य इति क्लेश इति भावः । विस्मयशब्दघटकधात्वर्थे संस्मृत्येतदन्वयो न भवति, विस्मयस्य विधेयत्वात् । संस्मरणस्योद्देश्यकोटिगतत्वात् । योगेश्वरात् कृष्णादित्यत्र परं योगेश्वरशब्दस्याऽर्थान्तरवर्णनं कुत इत्यत्राह योगेति । प्रागुक्तात्—योगेश्वर ततो मे त्वमित्यादावुक्तात् ।

3 पाण्डवपक्ष एव श्रीरिति विशिष्यानिर्देश इत्यर्थः।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्नीतिश्च ध्रुवा निश्चला [1]इति मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीगीताभाष्यं संपूर्णम्

शुभमस्तु

तत्र ध्रुवः इति विपरिणामः। भूतिः ऐश्वर्यम्; "विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्" (नाम. १. स्व) इति पर्यायपाठात्। तेनास्य पुरुषस्य प्रभुत्वादिशक्तियोगो विवक्षितः। उत्पन्नाय ऽभ्युद्धेरुत्तरोत्तराभिवृद्धिरूपभवनं वा **भूतिः**, नीतिः अर्थशास्त्रजन्यकर्तव्यनिश्चयः; तच्चोदितधर्माविरुद्धा वा वृत्तिः। पदुपज्ञैरवहितैरपि युष्माभिः चतुर्भिरप्युपायैरकम्पनीयो(य इति?) नयो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह **निश्चलेति**। **मतिर्ममेत्यस्यान्वयार्थम्** इतिशब्दोऽध्याहृतः। ममैव मतिः, "विद्याः(शृणु) राजन् न ते विद्या मम विद्या न हीयते। विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥....मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे। शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्रात् वेद्मि जनार्दनम्" (भा. उ. ६८. २-५) इति। अतस्ते [1]ध्रुवा नैवं मतिः, मम [2]त्वेवं समीचीना मतिस्संजातेति भावः ॥ ७८ ॥

[3]कृष्णस्तत्त्वं परं तत् परमपि च हितं तत्पदैकाश्रयत्वं
शास्त्रार्थोऽयं च षट्कैस्त्रिभिरिह कथितस्तत्र पूर्वत्र षट्के।
भक्त्यर्थस्वात्मदृष्टेः करयुगलदशा मध्यमे भक्त्युपायः
स्वोक्तानुष्ठानवृत्तिं द्रढयितुमखिलं प्रोक्तमन्तेऽप्यशोधि ॥ १ ॥
अध्यायैश्शिष्यमोह[1]स्तदुपशमविधिः[2] कर्मयोगो[3]ऽस्य भेदाः[4]
[5]तत्सौकर्यादियोगस्तदुचितमहिमा[6] भूतिकामादि[7]भेद[8]:(भक्ततत्कृत्यभेदौ)।

---

1 ध्रुवा नीतिर्मतिर्ममेत्येव सर्वैरादृतः पाठः। क्वचिदेव तु प्राचीनगीतेति निर्दिश्य मुद्रिते ध्रुवार्णाति मतिर्ममेति पाठः। अन्यत्र काश्मीरमुद्रणे ध्रुवा इति मतिर्ममेति पाठः स्मर्यते। मतेः श्रीभूत्यादिविषयकत्वस्य ग्राह्यतया इतिशब्दं विना तदनवगतेस्तदावश्यकत्वं भाष्ये इतिशब्दाध्याहारेण दर्शितम्। यदि तु श्रीप्रभृतीनामिव सञ्जयमतेरपि ध्रुवत्वं विवक्ष्यते, इतिशब्दाभावेऽपि सामान्यतः स्वमतेर्ध्रुवत्वोक्तौ प्रकृतपार्थविजयादिविषयकस्वमतेरपि तदुक्तं भवतीति च विमृश्यते—तदा ध्रुवाः इति पदं विभज्य विपरिणामादिकं विना, तत्र श्रीर्विजयो भूतिश्च मम मतिश्च ध्रुवाः इत्यन्वयोऽपि घटते। भाष्ये इतिशब्दग्रहणमपि नाध्याहाराभिप्रायेण; किंतु प्रकृतविषयकत्वं मतेः प्रत्याययितुमितीदं चन्द्रिकायाम्, "अतस्ते ध्रुवा नैव मतिः" इति मतिध्रुवत्वघटनेन सूच्यते। 2 ममत्वेवमित्यादि। आचार्याणां चन्द्रिकारूपव्याख्यानदर्शिता समीचीनेयं मतिः संजातेति चात्र ध्वन्यते। 3 पूर्णगीतार्थं षट्कत्रयार्थांश्चाह कृष्ण इति। एतदर्थानुवादरूप एव ग्रन्थारम्भे मुद्रितः अस्मदीयः श्लोकः।

महिमा—ज्ञानगर्भत्वम्; भूतिकामादिभेद इति। भूतिकामादीति पृथक्पदं सप्तमाध्यायविषयकम्। भेद इति अष्टमविषयकम्। यद्वा भूतिः फलम्। तद्विषयके कामे—कामनायां भेदः सप्तमोक्तः। आदिपदेन तत्तदुपासनानुष्ठानप्रकाराणामष्टमोक्तानां ग्रहणम्। भक्ततत्कृत्यभेद इति पाठान्तरं वा।

भक्ति[9]स्तन्मूलभूमा[10] भजनसुलभता[11] भक्तिशैघ्र्यादि[12] जीवः[13] ।
त्रैगुण्यं[14] [15]शासिताऽऽज्ञा[16] तदधिगमपरः [17]सारवर्गश्च[18] गीताः ॥ २ ॥

[1] ....
इत्यादिः सर्वयोगो भगवति परमैकान्त्यसंप्रीतियुक्तम् (?) ... ।
एषा(येषा)मन्योन्ययोगो भवति च कलया नित्यनैमित्तिकानां
त्रिष्वप्येतेषु योगं परममितफलं वक्तुमन्यत् प्रसक्तम् ॥ ३ ॥

[2]शुद्धादेशवशंवदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशता
प्रज्ञातल्पपरिष्कृतश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।
नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदर-
द्वित्र्यालिङ्गनदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषाऽस्तु मे ॥

[3]तत्त्वं यत् प्रणवे धनञ्जयरथेऽप्यग्रे दरीदृश्यते
तच्चित्तो भुवि वेंकटेश्वरकविर्भक्तोऽनुकम्प्यः सताम् ।

तदधिगमपरः—श्रद्धाभेदेन तद्ग्राहिपुरुषः तद्ग्राहकप्रणवादिचिह्नविशेषो वा ।

1 श्लोकोऽयं गीतार्थसंग्रहे उपसंहारगतानामर्थानां क्रोडीकाराय निबद्धः त्रुटितभागत्वादस्पष्टार्थः। 2 शुद्धेत्यादि । अत्र यतिराजसप्ततौ पाठभेदः । शुद्धाः स्वच्छा आदेशाः गुरूपदेशो गुर्वनुग्रहो हयग्रीवाज्ञा च । तैः करणैः वशंवदीकृतं यतिराजवाणीनां शतम् यया । यद्वा यतिराजवाणीषु ईशता (ईशत्वं) आदेशवशंवदीकृता यया । भगवतो नित्यानन्दभूते द्वे अपि विभूती । समीचीनश्च निधिः लक्ष्मीः । ततः सदा सामोदो दामोदरः । तद्विषयकाणि द्वित्राणि आलिङ्गनानि, भक्तिगोचरतया प्रपत्तिगोचरतया च स्वीकरणे द्वे, परतत्त्वपरहितपरपुरुषार्थरूपेण स्वीकरणानि च त्रीणि । तत्र दौर्ललित्यम् अधिकोत्साहः । तेन ललिताभिवृद्धिर्भवतु मन्मनीषैव भगवन्महिषी । अस्याः दिव्यमहिष्याः शुद्धाज्ञया वशंवदीकृतं वाणीशतं सपत्नीशतादि । तल्पमुत्कृष्टम्, प्रासादश्चात्युच्छ्रितः, पुनः पुनः भगवदालिङ्गनानुभवभाग्यपोषकसर्वसमृद्धिमत्त्वञ्चेति ईदृशमनीषारूपया ऽर्पितया सुतया भगवतोऽहं श्वशुरो भवामीति अहो मे भाग्यं श्रीविष्णुचित्तभावभावितोत्कर्षमिति भावः ।

3 विष्णुचित्तत्वमेवोपरि दर्शयति तत्त्वमित्यादिना । प्रणवे प्रथमत एव दृश्यं परं तत्त्वम्, अकारवाच्यत्वात् । धनञ्जयरथे च सारथित्वात् प्रथमं दृश्यं भवति । पश्चात्तु शेषभूतो जीवः उभयत्र दृश्यः । भुवीति सर्वसद्ग्रहणार्थम् ।

तत्ताद्दग्गुरुहृष्टिपातमहिमप्रस्तैनसा येन सा (प्रस्तेन यश्चेनसा)
गीताविष्णुपदी यतीश्वरवचस्तीर्थैरवागाह्यत ॥

इति श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीगीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका संपूर्णा ॥

श्रीरस्तु ।

तत्तादृगिति । तच्छब्देन प्रणवपार्थसारथ्योः प्रथमपदस्य परमपुरुषकर्तृत्वेन साम्यमुपदिश्य प्रणवार्थग्राहकः श्रीमदष्टाक्षरव्याख्यानावसरे स्वाचार्य इति अभिसंहितम । एवं प्रणवार्थभूतदिव्यदम्पतिनमश्शब्दाभिमतभगवद्भागवतपारतन्त्र्य-नारायणशब्दाभिमतापृथक्सिद्धि--चतुर्थ्युद्दिष्टैकैङ्कर्यरूपार्थविशेषोदाहरणानि श्रीमद्रामायणे स्वाचार्यः प्रदर्शयामास. त्रिगुणभेदविद्यास्थानविषयस्थेयभूतः कर्मब्रह्मात्मकशास्त्रकौतस्कुतनिग्रहनिपुणैकश्चासीदिति तन्महिमानुसंधानं तादृगिति । सर्वमिदं श्रीमद्रहस्यत्रयसारे प्रधानप्रतितन्त्राधिकारे द्रष्टव्यम । गीताविष्णुपदीति । श्रीकृष्णगीतानामेव पदानां श्लोकात्मना संनिवेशनं व्यासविहितम् । एवञ्च श्रीकृष्णप्रसूतपदाधीनाविर्भावित्वं गीतायाः विष्णुपद्याश्च । सेयं गीता विष्णुपदी । तत्रैकैकश्लोकभाष्यमध्येकैकं तीर्थम । तद्दध्यायप्रघट्टकभेदेन तीर्थभेदः गीतार्थसंग्रहग्रन्थात् प्रतिपन्नः । प्रतिश्लोकतीर्थनिर्द्धिर्भाष्यादिति ॥

तत्तद्गीतास्थशब्दं तदभिधिविषयञ्चार्थमस्यतीन्द्रै-
रर्थं संदर्शितञ्च स्वरसमभिमतञ्चान्वयं तत्र भावम् ।
ऐकार्थ्ये संग्रहेणाप्यकलयदनघास्त्वयैर्भाष्यचन्द्रिकायां
श्रीमान् वेदान्तसूरिः स्वयममृतमिदं सद्भिरास्वादनीयम् ॥

भाष्यार्थटीकार्थविवेचनार्थे यथास्थया विस्तर आद्रियेत ।
स्यान्मुद्रणक्लेशवत् ईक्षितृणामालस्यमित्यादृतसंग्रहोऽस्मि ॥

एतट्टिप्पणमारचय्य विहिता गीतार्थनाम्नी कृतिः
भाष्योक्तस्य च चन्द्रिकाविशदितस्यार्थस्य संग्राहिका ।
दृष्ट्वा द्रामिडवाङ्मयीमपि च तां गृह्णन्तु सन्तोऽर्थये
श्लोकानामवतारणेऽप्यतिशयं भावस्य चोद्घाटने ॥

श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनेः शिक्षावीक्षासमृद्धधीरित्थम् ।
श्रीवीरराघवार्यो व्यधत्त वात्स्यो रसास्वादम् ॥

इति अभिनवदेशिकवात्स्यवीरराघवाचार्यकृतो रसास्वादः ॥

शुभमस्तु

★★★

श्रीः

श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ।
नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ॥

[कूटस्थश्रीमन्नाथमुनिपौत्राय सिद्धान्तस्थापनार्जिताधैराज्याय
सिद्धित्रयस्तोत्रद्वयागमप्रामाण्य गीतार्थसंग्रहादिग्रन्थरत्नकृते गुरुपंक्तिनिविष्टाय नमः]

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।
वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

श्रीगीतार्थसंग्रहः तद्व्याख्यानभाष्यसूक्तयश्च ।

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।
नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १

ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।
आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥ २

"परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणः......श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं प्रथमेनाध्यायषट्केन तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्य-दर्शनमुक्तम् ॥"

मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये ।
ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३

"मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनञ्च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणाञ्च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षासाधनमिति च ।"

प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।
कर्म धीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥ ४

"उपरितनषट्के च प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वरयाथात्म्य–कर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादान-प्रकाराश्च षट्कद्वयोदिताः विशोध्यन्ते ।"

अस्थानस्नेह–कारुण्य–धर्माधर्मभया(धियाऽऽ)कुलम् ।
पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥ ५

"एवमस्थानस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य, आत्मयाथात्म्यज्ञानेन, युद्धस्य फलाभिसंधिरहितस्याऽऽत्म-प्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेणाध्यात्मशास्त्रा-वतरणं कृतम् ।"

नित्यात्मासंगकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः ।
द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६

"एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः, शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य, तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया सांख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असंगकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता[1] द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता।
(1. स्थितप्रज्ञत्वतन्मूलकयोगोभयसाधनभूतेत्यर्थः)

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।
सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७

"तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसंधानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् ।" "प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकारः उक्तः। तथा आत्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यता ।"

प्रसङ्गात् स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।
भेदाः ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥ ८

"चतुर्थेन........अस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा, अन्तर्गतज्ञानतया अस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपम्, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्य प्राधान्यञ्चोच्यते ; प्रसंगाच्च भगवदवतारयाथात्म्यम् (आदौ) ।"

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः ।
ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९

"कर्मयोगस्याऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः(पेक्षया) शैघ्र्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसंधानप्रकारश्च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानञ्च विशोध्यते ।"

योगाभ्यासविधिः योगी चतुर्धा योगसाधनम् ।
योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥ १०

"उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः। इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते। तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते ।"

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः ।
भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११

सप्तमे "उपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यम् (शेषित्वं कारणत्वमाधारत्वं सर्वशरीरतया सर्वशब्दवाच्यत्वं नियन्तृत्वं परतरत्वम्) प्रकृत्या तत्तिरोधानम्, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यञ्चोच्यते ।"

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् ।
वेद्योपादेयभावानाम् अष्टमे भेद उच्यते ॥ १२

"सप्तमे त्रयाणां (ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनां) ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्। अष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् (ब्रह्म अध्यात्मम् कर्म अधिभूतम् अधिदैवम् अधियज्ञः इत्यादीन्) विविनक्ति।"

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वञ्च महात्मनाम्।

विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः॥ १३

नवमे "उपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यम्, ज्ञानिनाञ्च विशेषं विशोध्य भक्तिरूपोपासनस्य स्वरूपमुच्यते।"

स्वकल्याणगुणानन्त्य-कृत्स्नस्वाधीनतामतिः।

भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था विस्तीर्णा दशमोदिता॥ १४

दशमे "भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याणगुणगणानन्त्यम्, कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्च्यते॥"

एकादशे स्वयाथात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम्।

दत्तमुक्तं, विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा॥ १५

"भक्तियोगनिष्ठानां परमप्राप्यभूतस्य........नारायणस्य निरंकुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामाय अर्जुनाय स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम् [उक्तमेकादशे]। उक्तञ्च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम्।"

भक्तेः श्रैष्ठ्यम् उपायोक्तिः अशक्तस्यात्मनिष्ठता।

तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते॥ १६

"आत्मप्राप्तिसाधनात् आत्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात् सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायः तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते" [द्वादशे]।

देहस्वरूपम् आत्माप्तिहेतुः आत्मविशोधनम्।

बन्धहेतुः विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते॥ १७

"त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनं देहवियुक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपायः विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनम्, तथाविधस्याऽऽत्मनोऽचित्संबन्धहेतुः, ततो विवेकानुसंधानप्रकारश्चोच्यते।"

गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम्।

गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते॥ १८

"बन्धहेतुः पूर्वपूर्वगुणत्रयसुखादिसंग इत्यभिहितं त्रयोदशे। अथ गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते" [चतुर्दशे]।

अचिन्मिश्रात् विशुद्धाच्च चेतनात् पुरुषोत्तमः।

व्यापनात् भरणात् स्वाम्यात् अन्यः पञ्चदशोदितः॥ १९

"चतुर्दशे गुणसंगप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसंगनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम्। इदानीं (पञ्चदशे) भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तोभयविभूति-मत्तां...भगवतः पुरुषोत्तमत्वञ्च वक्तुमारभते। तत्रासंगशस्त्रच्छेद्यबन्धात्मकक्षररूपविभूतिं वक्तुं छेद्यरूपबन्धाकारेण विततमचित्प्रपञ्चमश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन्नुवाच।"

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ।
तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोडश उच्यते ॥ २०

[षोडशे] "उक्तस्य सर्वस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोः दैवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच।"

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।
लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥ २१

"देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानञ्च वेदैकमूलमित्युक्तम्। इदानीम् (सप्तदशे) अशास्त्रविहितस्य आसुरत्वेनाफलत्वम्, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं शास्त्रसिद्धस्य (ओं तत् सदिति निर्देश्यत्वरूपं) लक्षणञ्चोच्यते।

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे ।
स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते ॥ २२

"अष्टादशे मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यम्, त्यागस्य स्वरूपम्, भगवति सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसंधानम्, सत्त्वगुणस्यावश्योपादेयत्वम्, कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोगः इत्येतेऽर्थाः प्रति-पाद्यन्ते॥"

कर्मयोगः तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।
ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २३

भक्तियोगः परैकान्त्यप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।
त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २४

नित्यनैमित्तिकानाञ्च पराराधनरूपिणाम् ।
आत्मदृष्टेस्त्रयोऽप्येते योगद्वारेण साधकाः ॥ २५

निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम् ।
प्रतिलभ्य परां भक्तिं तयैवाप्नोति तत्पदम् ॥ २६

त्रयाणां-कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानामपि त्रिभिः—भक्तिज्ञानकर्मभिः संगमः। एकैकस्मिन्नपि योगे कर्मज्ञानभक्तिरूपांशत्रयमस्ति। भगवति महनीये प्रीतिरूपभक्तेः शास्त्रमूलतत्त्वज्ञानस्य नित्य-कर्मानुष्ठानस्य च सर्वत्रापेक्षितत्वात्। विवेकक्रियमाणे नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेऽपि उक्तभगवत्प्रीति-तत्त्वज्ञानघटनात् अंशत्रयं निविष्टमेव।

भक्तियोगः तदर्थी चेत् समग्रैश्वर्यसाधकः ।

आत्मार्थी चेत् त्रयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥ २७

ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् ।

यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्, तदेवात्यन्तमश्नुते ॥ २८

ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।

तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखः तदेकधीः ॥ २९

भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।

लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥ ३०

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात् प्रीत्यैव कारितः ।

उपायतां परित्यज्य न्यस्येत् देवे तु तामभीः ॥ ३१

'सर्वधर्मान परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इत्यस्य, 'उपायतां परित्यज्य न्यस्येत् देवे तु तामभीः' इति विवरणम्। कर्तृत्वममताफलत्यागवत् क्रियमाणे धर्मे उपायत्वत्यागोऽपि ग्राह्यः। तर्हि त्यागस्त्रिविध इति कथमिति चेत्—कर्तुरिव सर्वेषामपि कारकाणां स्वस्वव्यापारकर्तृत्वात् करणत्वादेरपि कर्तृत्वान्तर्भावात्। ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोक्तरीत्या सर्वस्य भगवदतिरिक्तगतधर्मस्य भगवदधीनत्वात् तस्मिन्नेव सर्वार्पणमिति तत्त्वम्।

एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिः तत्पदमाप्नुयात् ।

तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥ ३२

इति श्रीभगवद्यामुनमुनिवरविरचितो गीतार्थसंग्रहः

तद्व्याख्यान श्रीगीताभाष्यसूक्त्यादिसहितः ।

शुभमस्तु

—०—०—

॥ श्रीः ॥

अन्ततो गीताकृतो रहस्योपदेशः

"सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।"

नवमान्ते भक्तियोगविषयं ते वचो मया ।
सर्वगुह्यतमं प्रोक्तं भूयः शृणु विचारय ॥ (१)

"इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।"

कर्मयोगादिभक्त्यन्तमोक्षोपायमिमं यदि ।
दुष्करं मन्यसे मोक्षे कांक्षाञ्च लभसेऽधिकाम् ॥ (२)

ततो वक्ष्यामि ते तस्मादन्यत् किञ्चित् वरं हितम् ।
त्वं हि मेऽत्यन्तमिष्टोऽसि मुमुक्षुस्सन् अकिञ्चनः ॥ (३)

"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।"

भक्तियोगं ज्ञानयोगं कर्मयोगञ्च दुष्करम् ।
सर्वं प्रोक्तं परित्यज्य मामुपायं विभावय ॥ (४)

कथं भक्तेरकरणे मोक्षः स्यादिति वैक्लव्यम् ।
वहन् वृथा तत्र यत्नं मा कुरुष्वायथायथम् ॥ (५)

काम्यान् ऐश्वर्यकैवल्यफलार्थानिव तानपि ।
धर्मांस्त्यक्त्वाऽनुकूलस्सन् प्रातिकूल्यञ्च वर्जयन् ॥ (६)

अत्यन्ताप्तस्य मे वाचि विस्रम्भञ्च दृढं वहन् ।
मोक्षदानेन मां रक्षाकिञ्चनं दययेति च ॥ (७)

याचन् मां मयि ते भारं निक्षिप स्वामिनीश्वरे ।
एषैव शरणव्रज्या निष्किञ्चनहितोत्तमा ॥ (८)

"अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥"

नरकस्वर्गभौमादिनानानिष्टकराः पुरा ।
धर्माधर्ममयाः पापव्यापाराः ये त्वया कृताः ॥ (९)

तेभ्योऽहं मोक्षयिष्यामि ततस्ते परमे पदे ।
पूर्णब्रह्मानुभूत्यादि स्वयमेव भविष्यति ॥ (१०)

यावदायुस्तावदत्र नित्यनैमित्तिकैस्तु माम् ।
प्रीत्या परिचरन् शोकभयहीनः सुखी भव ॥ (११)

इति श्रुतीतिहासश्रीपाञ्चरात्रप्रमाधिताम् ।
प्रपत्तिं प्रियशिष्याय प्रावोचत् पार्थसारथिः ॥ (१२)

शुभमस्तु

उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः

—:*—*—*:—